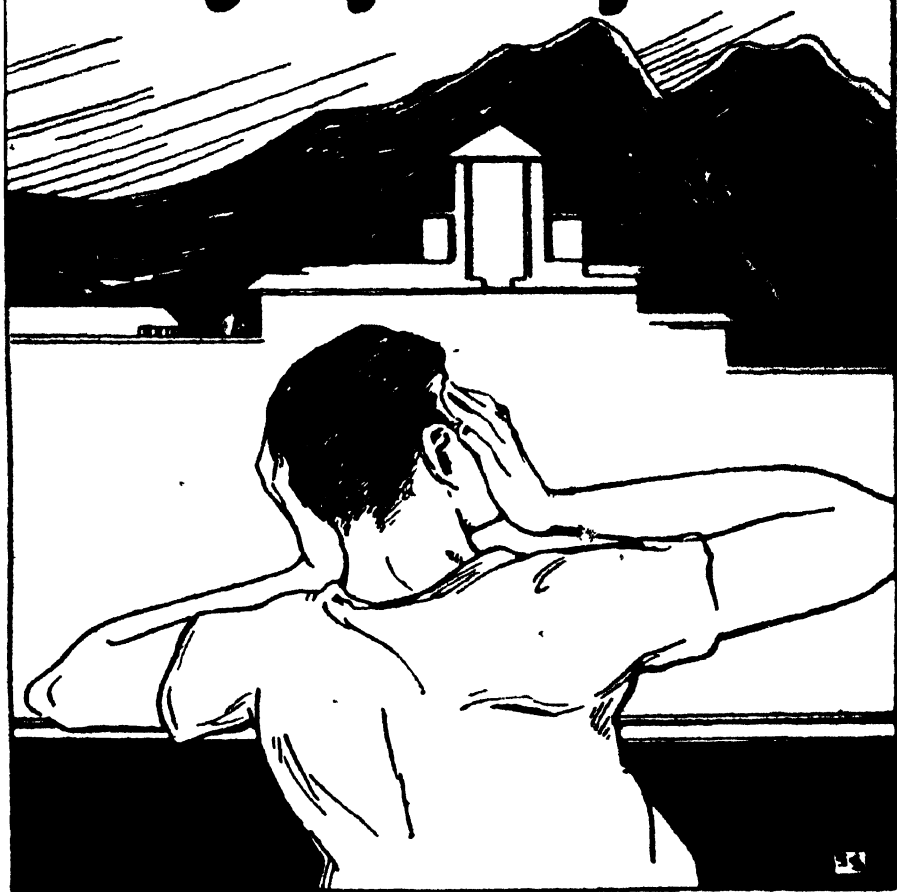

વિવેકદીપ

જ ન્મ ભૂ મિ પ્ર કા શ ન મં દિ ર ★ મું બ ઇ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૨૩ કિંમત ૭ - ૮ - ૦

ગ્રંથનામ વિશ્વ દર્શન ૧૪૪૩-૪૪

વર્ગીક ૮૪

વ ધા રે તં હુ ર રત ર હે વા મા ટે

ડા લ ડા

વ ન રૂપ તિ વા પ રો.

રસોઇ માટે સર્વોત્તમ છે.

તળવામાં-સુવાસ માટે-તથા રોટલી ઉપર લગાડવા માટે અસલ ધીની જગ્યાએ વાપરી શકાય છે.

- હાલડામાં શક્તિદાયક વીટામીન-સ સમાયેલ છે.
- હાલડા વાપરવામાં સસ્તું પડે છે અને લાંબી વખત સુધી બગડતું નથી.
- હાલડા તૈયાર થતી વખતે હાથનો સ્પર્શ થતો નથી. પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકે ઉત્તમ પુરવાર થયેલ છે

ભાઈલાલ એન્ડ કું.

માધલાલ ભુવન,
ન્યુ ચીંચબંદર રોડ, મુંબઈ ૬.

ફોન : ૨૧૨૪૮

પૌષ્ટિક ખોરાક

અસલ ધીની જગ્યાએ
વાપરવા લાયક

મેંગો બ્રાન્ડ વેજિટેબલ પ્રોડક્ટ શુદ્ધ વન-રૂપીની તરવોમાંથી બનાવેલું છે. જેની અંદર કોઈ પણ ભતના હાનીકારક પદાર્થોની બેળસેળ નથી. ખાવાની દરેક ચીજ પકાવવાથી અસલ ધીની માફક જ લહેવત્દાર બને છે. અને સહેલાઈથી પાચન થતું હોવાથી તંદુરસ્તી સારી રાખી પુષ્ટી આપનારું છે.

ફોન ૨૧૦૦૨ : ૨૧૨૪૮.

મેંગો બ્રાન્ડ વેજિટેબલ પ્રોડક્ટ

ભાઈલાલ રાયચંદની કું. માધલાલ ભુવન મુંબઈ, નં. ૬
ન્યુ ચીંચબંદર રોડ

મેલેરીઆ

માટે

કવીનાઇનને બદલે
વાપરો

“ડીટામા”

તાવ ઉતારે છે-રોકે છે-
તાબડતેબ કાયદો કર્તા

બંધે વેચાય છે.

‘આર્જે’

ટોઇલેટસ

:- નવીન-શ્રીને લાયક :-

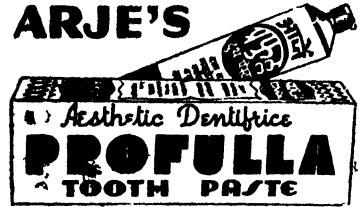
- શ્રીલીપેનટાઇન
- તુષાર ટોઇલેટ-પાઉડર
- પોલર સ્નો
- નલીની હેર, એઇલ
- પ્રફુલ્લ દુધ પેસ્ટ
- “પ્રફુલ્લ દુધ પાઉડર”

પ્રફુલ્લ

દુધ પેસ્ટ

સારી અને સસ્તી

ARJE'S

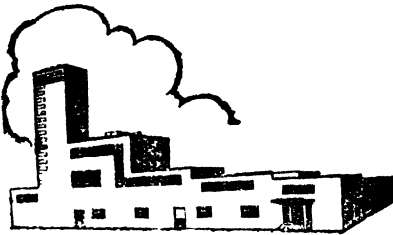

દ્યુબની કિંમત રૂ. ૧-૬-૦

બધા વેપારી વેચે છે.

આર્જે ફાર્માકલ કું.

૩૧૧ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, વેસ્ટ
કાનજી મેન્સન, મુંબઈ ૪.

સારામાં સારી જાતની
ઘર ગથ્યુ ચીજો માટે

શિવરી મીલ-મુંબઈ

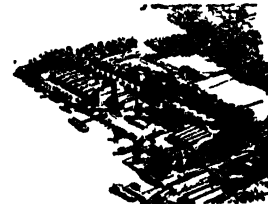
ઘર ગથ્યુ ઉપયોગની ચીજો ખરીદતી વખતે જ્યો માલની ઉત્તમ જાત અને ઉપયોગીતા લક્ષમાં રાખીને પસંદગી કરે છે. તેવા પારખદાર માણસો મ ટે તાતા એઇલ મીલ્સ કંપની તરફથી તેમને મળતી ખાત્રી કરતાં વધુ સારી ખાત્રી મળી શકે એમ નથી.

આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કે જે હિંદની ઉદ્યોગની પ્રગતિમાં અગત્યનો ફાળો આપે છે તે હિંદના લાખો અને કરોડો લોકોની જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા આખો સમય કામ કરે છે. વનસ્પતિ તેલામાથી નિપજાવેલી તરેહવાર બનાવટો, ચુરત વિજ્ઞ નિક અક્રશની હાલતો હેઠળ બનાવાય છે અને ઉત્પાદન કરકસરભર્યું અને તે માટે દરેક આધુનિક રીતનો ઉપયોગ કરાય છે,

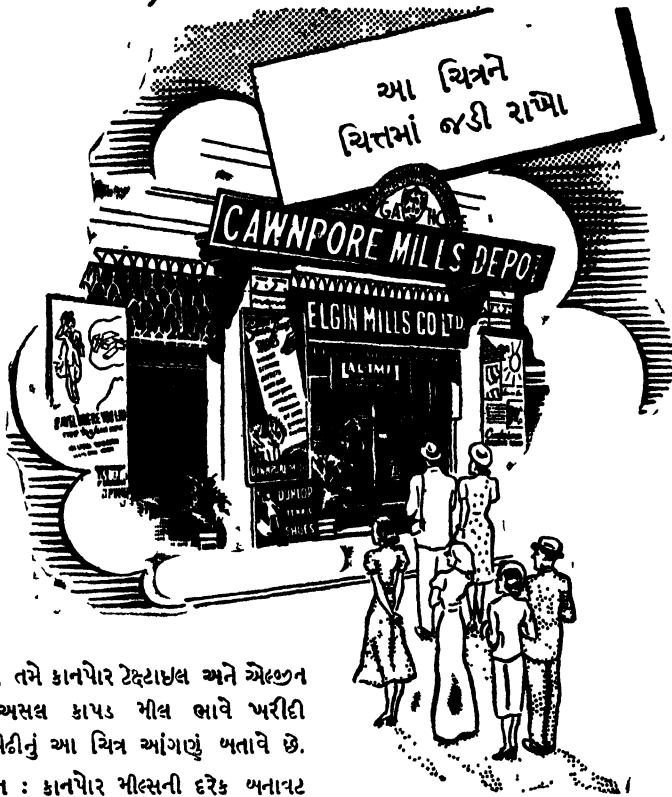
ત તાની બનાવટોમાં :- કોકોએમ, રાંધવા તળવા માટે આદર્શ સાધન છે; પકાવ, પજુ રાંધવા માટેની લોકપ્રિય વનસ્પતિ બનાવટ છે. વિખ્યાત ૫૦૧ મોવાના સાબુઓ; હામામ, જાંબ અને મોની ન્હાવાના સાબુઓ; હેર એઇલો; રોઝુ; યુ. ડી. કોલોન; તેમ જ બીજી ટોઇલેટ બનાવટો; તેજ પોલીશ અને ઘર ગથ્યુ ચીજો સાફ કરવા માટિનું ‘સાફ કરો’ ઉપરાંત બીજી અનેક બનાવટોનો સમાવેશ થાય છે.

ધી તાતા એઇલ મીલ્સ કંપની લીમીટેડ.

મુંબઈ અને તાતાપુરમ

તાતાપુરમ મીલ કોશ્ચીન સ્ટેટ

જ્યાંથી તમે કાનપોર ટેક્સટાઇલ અને એલ્ગિન મીલ્સના અસલ કાપડ મેલ ભાવે ખરીદી શકો તે પેઢીનું આ ચિત્ર આંગણું બતાવે છે.

વસ્તુત : કાનપોર મીલ્સની દરેક બનાવટ આ ડીપોમાં મળી શકે છે. અમારા બંપુર સ્ટોકનો ખ્યાલ મેળવવા તમે અહીં પુરોના પોષાક, હોઝીયરી, ઘરગથ્થુ ઉપયોગનું કાપડ, સજાવટ માટેનું કાપડ, પગરખાં, મુસાફરી અને કંપનો સરંજમ માટેના જુદા જુદા ડીપાર્ટમેંટની મુલાકાત લો.

આ બહેનશત તમારા પોતાના હિત માટે કરવામાં આવી છે તે બૂલશેા નહિ

કાનપોર મીલ્સ ડીપો

સ્થાપના ૧૮૮૫

સરકારી અને રેલ્વે કોન્ટ્રાક્ટરો

ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

મુંબઈના માણ અવનર સર રાજર ભટ્ટની એપોઇન્ટમેન્ટથી

ચેતવણી :—મુંબઈમાં બનરમાં કે બીજા ક્યાંય અમારી શાખા નથી. કેટલાક વેપારીઓ કાનપોર મીલ્સના એજન્ટો તરીકે કસી નહને બળતો માલ વેચે છે તેમનાથી સાવધ રહેજો.

મેદ યાને ભારે શરીર તથા પેટ

ફાવે તેવી રીતે વધુ પડતાં વધી જવાથી, પ્રમાદ, સુસ્તી, ખેંચેની, મંદ, ઉત્સાહ, તથા અશક્તિ વિગેરે આવે છે તથા સ્ત્રીઓને વંધ્યત્વ આવે છે. મોટાં નાકાં શરીરને પાતળાં તથા ઓછાં વજનના કરવા માટે તથા મોટાં પેટને ઘટાડવા કંઈપણ પરહેજ, મહેનત, યા કસરત વગર સહેલાઈથી વગર તકલીફે શક્તિ ઘટયા સ્ત્રીવાચ શરીરને એકસરખું ઘાટીલું અને સશક્ત બનાવવા માટે વાપરો—

વધુ ચમત્કાર આ
દવાથી “મેદરોજ”
મટયા પછી ફરી
થતો જ નથી.

સ્પેશીયલ “મેદનાશક” તોલા પ ના રૂ. પચીસ

એક જ દીવસમાં અસર કરે છે. સેમ્પલ તો. ૧ ના રૂ. ૭. પો. ખ. બુદ્ધ.
૨૪ કલાકમાં શરીર તથા પેટ હલકું ફુલ જેવું બને છે.

ફાયદો ન થાય તો દસગણી કીંમત પાછી

અગો ઘણું વસેથી પ્રેક્ટીસ કરીએ છીએ ત્યારે અનેક જાતની શાસ્ત્રિકા દવાઓ ફળીબુત ના થઈ, દરેકની માગણી એક જ હતી કે પરહેજ ન જોઈએ, અશક્તિ ન આવવી જોઈએ. માટે જ ન્યારે અમારી અનેક વર્ષોની મહેનત અમારો પ્રયોગ સફળ થતાં જાહેરની સેવામાં રજુ કરીએ છીએ જેની એક વખત વાપરી ખાતરી કરશો. લગો યા મળો—વૈદ્ય એ. જી. આચાર્ય, માલીક અસલ જુનામાં જુના સિદ્ધ સંન્યાસી દાખાના રજીસ્ટર્ડ, પાંચરાપાળ, અમદાવાદ સીવાય અમારી દુકાન મુજબમાં નથી. માટે કોઈ ભળતા નામથી સાવધ રહેવું.

ઘડીયાળો ખરીદતાં પહેલાં

અમારા શોરૂમની મુલાકાત લેશોજી

દરેક મેનકરના ઘડીયાળો સસ્તા તથા ભારે
લેમટેસ્ટ ફેશનના અમારે ત્યાંથી મળે છે.

રીપેરીંગ

કામ દરેક મેનકરના ઘડીયાળોનું
ઉત્તમ કા રી ગ રો ના હાથે
ગેરંટીથી કરવામાં આવે છે.

દરેક જાતના મીન્ટના કોડ દોરીના તેમજ ચામડાના પટાઓ
તથા ઈંગ્લીશ ડયુરેક્ષ તથા ન્યુરેક્ષ ચામડાના પટાઓ રોડઝ ગોલ્ડ
તથા સ્ટેઇનલેસ સ્ટીલના પટાઓ અમારે ત્યાં મળે છે.

ફીનીક્ષ વોચ કું. ૧૯૯ હોર્નબી રોડ, કેડ, મુંબઈ.
ટેલીફોન નં. ૩૦૪૩૩

સ્થાપના ૧૯૨૬

સેવાના ક્ષેત્રો ઘણા પ્રકારના છે—

- દેવ સેવા
- જ્ઞાતિ સેવા
- દેશ સેવા
- કુટુંબ સેવા

તમે તમારા કુટુંબની સેવા કઈ રીતે કરી શકો ?

- વૃદ્ધ પિતા
- પરણેલ પત્ની
- બહાલસોયા બંધુ
- વયોવૃદ્ધ માતા
- આશ્રિત લગીની
- અવ્યાસી બાળકો

આ સર્વ પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજ બજાવવા માટે

તમારી જીંદગીના વીમે ઉતરાવી નિશ્ચિત બને

— ઉત્સાહી એજન્ટો ઉદાર શરતે નીમવાના છે —

મળે અથવા લખો:—

ફોન નં. ૨૩૫૬૩

મેસર્સ જે. નારણદાસની કું. વીમાના દલાલ

દરેક જાતના વીમાના અંડર રાઇટર

રાજગોપાલ ભુવન, રૂમ નં. ૨૪, ૫૪-૫૭ ખેતવાડી મેન રોડ, મુંબઈ ૪.

સ્ટીલની કબાટો તથા તીબેરીઓ ખરીદતાં પહેલાં

‘ડાયમન્ડ’

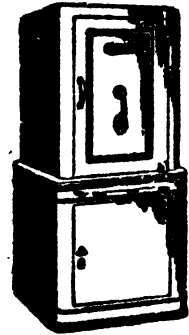
નામ યાદ રાખવું

જરૂરી છે.

વધુ માટે કેટલોગ ફ્રી મંગાવો.

અથવા અમારા શો રૂમની

મુલાકાત લ્યો.

[પ્રો. વીરજી શામજી એન્ડ સન્સ]

ડાયમન્ડ સેફ મેન્યુફેક્ચરીંગ કું.,

૨૮૨, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ.

મુખવાસ
માટે
જ તની
ધાણીની
દાળ

તાજ, દુધીયા બનારસી

પૌવા

હંમેશાં મળશે.

મનગમતી બોરલી સોપારી

ઉપવાસ માટે તાજ, આખી તથા દળેલી પવિત્ર
કુરાળની ચીજો માટે મશહૂર સ્થળ.

આખા તથા દળેલા તાજ મસાલાના વેપારી

[એમ. નાનાલાલ સોપારીવાલા : બુલધર, કચુરતખાના
મુંબઈ ૨.]

ટ. નં. ૨૦૭૨૪

મગજ તથા માથાની બીમારીઓ
માટે અકસીર

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશલ નં. ૧

ખરી જતા વાળ અટકાવી વાળને વધારે છે,
મહેલ વાળ કાળા થાય છે, ટાલ મટે છે,
ખોડો મટે છે, ગાઢ નિંદા લાવે છે,
આંખ સુધારે છે.

રતલી બા. ૩.૩-૬-૦
[ઓર્ડર બા. ૩.૨-૦-૦
[દ.ખ.અમગ.]]

દરેક ડેકાળે
વેંચાય છે.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ
૪૪૮ સેન્ડહર્સ્ટરોડ, મુંબઈ ૪.

નીચેની ઉંચી જાતની ઓપધીઓ બનાવનાર

- (૧) હેમોબ્રાન-પાંડુ રોગ માટે
- (૨) કેન્સરીરોગ-(ઇન્જેક્શનો)-શ્વેત, ખાંસી, ઉધરસ માટે
- (૩) સીમેન્ગેલ ઇન્જેક્શનો-આમ મરડા માટે
- (૪) શતાવરી કોરડીચલ-સીઓનાં તમામ દર્દો માટે
- (૫) ગ્રાયપોલીન-બાળકો માટે

ડૉ. કુલકર્ણીજ લેબોરેટરીઝ

ટે. નં. ૪૧૦૦૫

મુંબઈ ૧૨

**આધુનિક સ્થાપલની
કળામય**

- * બનારસી સાડીઓ તથા બ્રોકેડ
- * ઇન્દોરી તથા બનારસી બોર્ડરો
- * લેટેસ્ટ સ્થાપલનું વ્યવસ્થાપન અને
- * તોરણવાર આકર્ષક જરી માલ

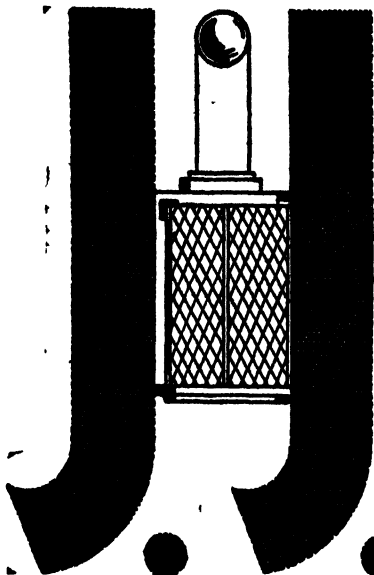

ટે. નં.
૨૬૮૧૩

જમનાદાસ નાનજી માંગરોલવાલા.
૮૩-૮૫ બખરચેટ રટ્ટીટ, કોટ.
મુંબઈ નં. ૧.

શા. એમ. નરોત્તમદાસની કંપની.
બનારસી કાપડના વેપારી નં. ૬૮, છીપીયાલી,
મુંબઈ નં. ૨.

જે. જે. એન્જનીયરીંગની અનોડ હોદી બનાવટ

કોઈપણ જરૂરીયાતને
પહોંચી વળે એવી

**મલ્ટી કન્ટ્રોલ
ઇલેક્ટ્રીક લીફ્ટ**

(પેન્ટેડ)

માલ તથા ઉતાડ્યો માટે

ખુબ ભરોસાપાત્ર, અને કાર્યસાધક

આ લીફ્ટોજ તમારા મકાનમાં મૂકાવો.

બનાવનાર : જે. જે. એન્જનીયરીંગ કું.

કારખાનું : ૨૨, ગોવાળીયા ટેકરીડ, મુંબઈ નં. ૨૬

ટે. નં. ૪૩૧૪૩

લીફ્ટો હવે હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે

અપટુડેટ એસોરેટેડ સુકા અને લીલા

હલવાઓ, મનપસંદ ફ્રેન્સી મીઠાઈઓ

સીખંડ, બાસુદી, દૂધપાક તથા માથેરાનતું ચોખું મધ ખરીદવાતું
મુંબઈની પ્રજામાં ૮૫ વરસોતું જીતું અને ભરોસાપાત્ર મથક

શા ધારસી કરસનજી

મીઠાઈવાળા

ટે. નં. ૩૩૦૪૮

૨૭૮ ગવેરી બગીચા, મુંબઈ ૨. (સંચાલક શા. ચીમનલાલ ગોપાળદાસ મીઠાઈવાળા)

તા. ક. પ્રેક્ટેશન માટે ફ્રેન્સી મીઠાઈઓની રજવાહી

બાકસીસ હરહંમેશાં અમારે ત્યાં તૈયાર મળશે.

અમારી નવી નોવેલ્ટી :-

ખરેફના હલવાના પ્રખ્યાત

મીઠાઈવાળાનો → કીરમત હલવો

જેના માટે દરેક મીઠાઈના શોખીનો માગણી કરી રહ્યા છે.

મુંબઈમાં હલવા અને મીઠાઈઓ ખરીદવાનું ભરોસેદાર સ્થળ.

મોહનલાલ એસ. મીઠાઈવાલા

જવેરી બજાર

ભુલેશ્વર

આન્ટરોડ

ટે. નં. ૨૧૦૭૮

ટે. નં. ૨૧૬૫૫

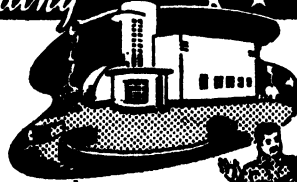
ટે. નં. ૪૩૬૩૧

અમારું લોકપ્રિય રીગલ હિન્દુ હોટલ તા. ૧લી અક્ટોબરથી ચાલુ છે

હવે :— મેનેજર માથેરાન મળો રૂબરૂ મુંબઈ.

તા. ૬, બહારગામ લઈ જવા માટે અમારી સ્પેશ્યલ બનાવટના બસામના રોટલા તૈયાર મળશે.

Your Outstanding
HAPPINESS

ધરના સુખી જણાતા વાતાવરણમાં મીઠા-
શાનું મીલન થયું અને બીજાઓને તે ધર
જેમ ધર્મા ઉપલ-તેનું ખરું રહસ્ય છે.
તમારા ધરના નાશકારક હવાના જલ્દ
ઓની સામે રક્ષણ આપે છે તેમ તેની
સુદૃઢતા વધારવામાં પણ તે કદી નિષ્ફળ
જતો નથી.

બહાઈ
સફેદો
૨૪૬
(૨૪૨-૮૬)

WHITE SAFFADO 246

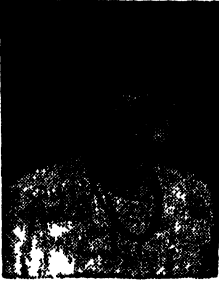
વુની વસતિ પેન્ટ મેન્યુ. ડુ. ગાલવાડી મીરગામ

જગમશહુર નાણીતા બવિખ્યવેત્તા રાજ
જ્યોતિષી-પંડિત-મહોદય

જ્યોતિષી પી. શર્મા

“જ્યોતિર્મનીષી”

PREDICT ASTROLOGER

જેઓના કામકાજ પદક જગતભરમાંથી સંખ્યાબંધ પ્રમાણપત્રો
તેમજ રાજા, મહારાજા, ઠાકોર સાહેબો, જમીનદારો, અતિષ્ઠિત વર્ગ
ઉપરાંત બહેર સંજ્ઞાનો તરફથી લેઈ, પદવી તેમજ પક્ષીસો-મળ્યાં છે.

મીમાન્ જ્યોતિષી,

આપના તરફથી ખુલાસો
બાંધી પછો જ સંતોષ થયો
છ. મેં આ બાબતમાં પૈસા
ખરાબ મારી શક્તિ મળ્યા
ક્યાં પરંતુ આપના તરફથી
મને જે સંતોષ મળ્યો તેના
કર્તાં સોમો બહેર તેથી
વધારે જોહા બાગનો
ખુલાસો કોઈના તરફથી
પણ મળ્યો નથી; બે
બાબત આપના તરફથી
એવી રીતે મળી છે કે
જેણે આપના માટે મારા
ઉપર અભય છાપ પાડી
છ. આપને થયાશક્તિ
બહેલો મોકલેલા. જ્યોતિષને
માનનારાઓને બીજાની
સુલાકાત લેતાં પહેલાં
આપની સુલાકાત માટે
ખાસ ભલામણ કરીરા.

શમજ પુનકાલ,
કરમાલા (યુગાન્ડા)

મહાન જ્યોતિષી,

મારી જાણીના અહે-
વાલમાં તમેએ જણાવેલ
સુખળી બીનાઓ તદ્દન સાચી
છ. એ. જે. ભાખાજી
બી. એ. એલ. એલ. બી.
ન્યાયાધીશ સાહેબ
(કાઠીયાવાડ)

- જાંઘીનો અહેવાલ -

- જાંઘીના અહેવાલમાં જન્મ-
યોગ, સ્વભાવ, ખાશીયત, દુઃખ-
દર્દો, બાળપણ વિદ્યાભ્યાસયોગ,
લગ્નયોગ, પતિ-પત્ની સુખ, સંતાન-
સુખ, મિત્ર, શત્રુ, પ્રેમલગ્ન, સુખ
દુઃખ, કૌટુંબિક શાંતિ, માનસિક,
અધ્યાત્મિક, ધાર્મિક યોગ આર્થિક
વ્યવહારિક તેમજ સંસારિક બાબતો,
ધર્મી રોજગાર, મુસાફરી, ભાગ્યેદ્યના
પ્રકાર, લાલ્કિક વર્ષો, તુકશાની અને
નળબાધનાં ધાતીક વર્ષો, હાલના તેમજ
ભવિષ્યના સંજોગો જાણવાજોગ
હકીકત, આયુષ્ય યોગ, ઇત્યાદી લખાણ
ખુલાસા જણાવશે.

- જન્મકુંડલી, જન્મતારીખ અથવા
તો પત્ર લખવાના ટાઇમ સાથે ચાલુ
ઉન્મર જણાવી લખવું. જાંઘીના
અહેવાલનો ચાળું ટપાલખર્ચ સાથે
રૂપીઆ એકવીસ : પંદરશ માટે
પાઉંડ બે જાંઘીનો ખાસ
અહેવાલ (SPECIAL LIFE
NO-1.) રૂપીઆ એકાવન. પંદર-
દશ માટે પાઉંડ ચાર.

- ગ્રહ સુલાકાતે જન્મ કુંડલી હસ્ત-
રેખા તેમજ મરેતક રેખા તેમજ બધી
પદ્ધતિસર કોઈપણ સુગ્રવણના ખુલાસા
આપશે. એકજ સુલાકાતથી ખાત્રી થશે;
સુલાકાત સવારે નવ પછીથી. રજેશીઅલ
સુલાકાત માટે દેશકોનથી ટાઇમ નક્કી
કરી શકાશે.

સુમસિદ્ધ - માસિક “નવચેતન”ના
માસીક અને વિદ્વાન તંત્રી : નાટ્ય-
કાર શ્રીયુત ચાંપરીભાઈનો
અભિપ્રાય—

શ્રીયુત જ્યોતિષી પી. શર્માએ
મારા જીવનનો જે અહેવાલ લખી
મોકલેલો, તે ઘણોખરો સાચો પડતો
નય છે. તેમણે અહેવાલમાં લખેલી
એક ઘટના જે સ્વપ્નામાં પણ સાચી
નહિ પડે એમ હું ધારતો હતો, તે
અચાનક બની. અહેવાલની સાથે
તેમણે મારે માનસ ને મારી ખાસિ-
યતો લખી મોકલાવેલ તે પણ
ખરોજ હતો, તેમજ તેમણે મારી
આસપાસના જે સંજોગો લખી
મોકલ્યા હતા તે પણ સાચાજ હતા.
આ સર્વથી શ્રીયુત જ્યોતિષી પી.
શર્મા તરફ મારા હૃદયમાં શ્રદ્ધા
જન્મી છે

ચાંપરી વિ. ઉદેશી. (કલકત્તા.)

શ્રીયુત જ્યોતિષી,

આપના તરફથી મહારી જાંઘીનો
અહેવાલ મળ્યો. જણાવતાં આનંદ
થાય છે કે તેમાં ૯૫ ટકા સત્યતા
હું સારી રીતે માની શકું છું. આપની
પ્રવૃત્તિ માટે આપને ધન્યવાદ આપી,
આપના પ્રયાસમાં સદંતર પ્રજાની
સહાનુભૂતિ હો એમ ધન્યું છું.
દ્વંદ્વપ્રસાદ લવાનીશંકર, વડોદરા

ટેલિફોન નંબર
૬૦૬૭૮

પ્રોફેસર શર્મા :

V. D. બંગલો નં. ૬૬ હિન્દુ કોલોની
રોડ નં- ૧, તિલક બ્રિજ પાસે, દાદર,
પો. બોક્સ, નં. ૫૫૦૭ : મુંબઈ નં. ૧૪

ટોયલેટસ શા માટે વાપરવા ?

તે બીજી બહુરખખરોમાં વાંચી ખરીદતી
વખતે “હિંદુસ્તાન ટોયલેટસ” જ માંગો
જેમાં ફરેક તરવો સમાયેલા છે.

“હિંદુસ્તાન-સ્નો”

મોઢા તથા ચામડી ઉપરના
ખીલ, ડાઘ, કાળાશ વિગેરે દુર
કરી સૌંદર્યવર્ધક વસ્તુ તરીકે
ઉત્તમ પુરવાર થયેલ છે.

“હિંદુસ્તાન-કોકોનટ”

હેર ઓઈલ

વનસ્પતિ તેલમાંથી તૈયાર કરવામાં
આવે છે. ખરી પડતા વાળને અટ-
કાવવામાં અને વાળને મુલાયમ બના-
વવામાં ખીનહરીફ છે.

“હિંદુસ્તાન-લવન્ડર”

બ્રીલીયન ટાઇન

વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે.
તેની સુવાસ લાંબો વખત
ટકે છે. અને આનંદીત
રાખે છે.

યુનીવર્સલ પરફ્યુમરી વર્કસ
લપ, કામ્પેકર સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૩. ફોન. ૨૫૩૬૩

નકલી માલથી સાવચેત રહેો

વનદેવી છાપ

હીંગ

ખડા તથા પાવડર

રસોઈ તથા
અથાણા માટે ઉત્તમ છે.

વી એન ઠક્કર હીંગવાલા

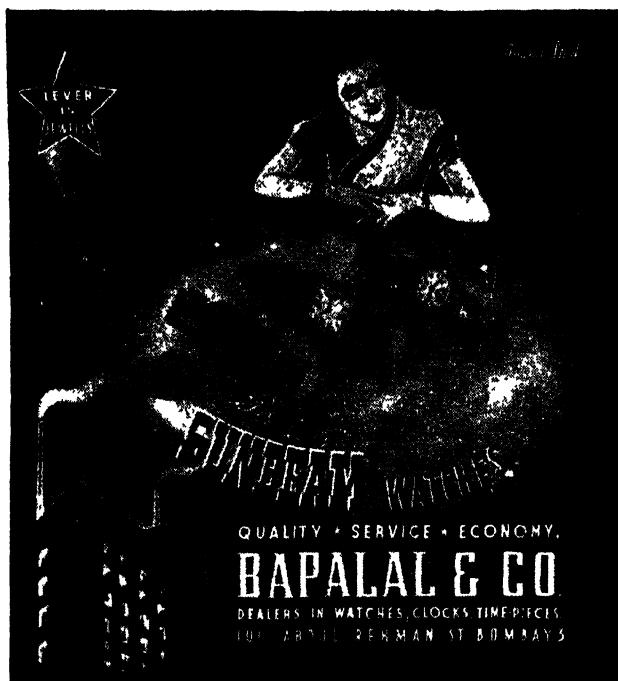
મસજીદ ખંદર રોડ, માંડવી, મુંબઈ. ૩.

આ ઉપરાંત અમારે ત્યાં અસલ કાબુલી,
શાહબંદી, નવાચાલ, ઇરાની રસ, ખડા,
તથા પેટી (Boxes) વગેરેની હીંગ મોટા
જથ્થામાં મળશે.

વી. એન. ઠક્કર

હીંગવાલા

મસજીદખંદર રોડ, મુંબઈ. ૨

સેવા, સલામતી અને સફરતા માટે જાણીતી વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા વીમા કંપની કોઈ સરસાઈ કરી શકે તેમ નથી.

અર્થનું ઓછું પ્રમાણ
 માફકસરનાં પ્રીમીયમે
 વીમાની સગવડતાભરી
 યોજનાઓ પ્રીમીયમે
 પર ખાસ રીમિટ

★
 તમારો વીમા ઉત-
 રાવવા અને તેને
 લગતું કામકાજ
 કરવા માટે લાયક
 આ એકજ કંપની છે

★

હેડ ઓફીસ
 સતારા
 મુ'બઈ શાખા :
 વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા હાઉસ
 સર ફીરોજશા મહેતા
 રોડ, કેટ

● વધુ વિગતો માટે લખો યા મળો ●

- જીવંત પેઇન્ટીંગ માટે
- સુરેખ એન્ડાર્જમેન્ટ-માટે
- હુબહુ ફોટોગ્રાફી માટે
- કેલેન્ડરોના પોઝા માટે
- અવનવી નોવેલ્ટીઝ માટે

દેશ નેતાઓના
પેઇન્ટીંગોના કાચમી
ખાસ સસ્તા ભાવે.

ફોરવર્ડ સ્ટુડીઓ

મંગલવાડી, ગીરગામ,
ધુતપાપેશ્વર બીલ્ડીંગ, મુંબઈ ૪.
ટે. નં. ૩૩૩૧૪

વિશ્વદર્શનમાં તો વિશ્વની માહિતી ભરી છે; પણ !

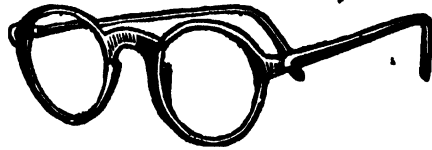
આંખોથી વાંચવામાં મુશીબત પડતી હોય તો પછી શું થાય ?

આ મુંઝવણ સહેજે ટાળી શકાય તેવી છે. અમારે ત્યાં પધારો:-

આંખો તપાસી-મનપસંદ-સુંદર-આકૃતિ અને

જાત જાતનાં, આધુનિક ઢબનાં ચરમા-ખનાવનારા-

મનસુખલાલ-કું.

છુટક તથા જથ્થાબંધ ચરમા-ખનાવનારા.

૩૫૬-કાલબાદેવી રોડ : કલ્યાણભુવન : મુંબઈ. : ટેલીફોન ૨૧૫૦૩ : ટેલીગ્રામ “બાઈફાક્સ”

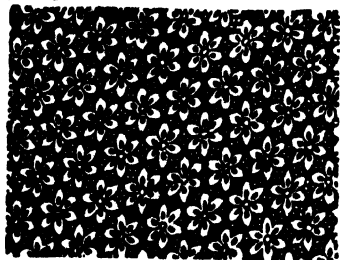
ચરમાને લગતું દરેક કામ-મનપસંદ-કિફાયત અને સુંદર તૈયાર થાય છે :-

<p>એવરગ્રીન બ્રાહ્મી મગજને શાંતી આપી ખાલ વધારી ખરી પડતા અટકાવે છે.</p> <p>★</p> <p>એવરગ્રીન દુધ પાવડર ઢાંતના તમામ હર્દોનો નાશ કરી ઢાંતને મજબુત બનાવે છે.</p> <p>★</p>	<p>જીવનના ચાહુ બચાહારમાં વસાવવા ચોચ કેટલીક</p>	<p>ફેનો સુદર્શન ટેબલેટસ ગમે તેવા તાવને જડમુળથી નાબુદ કરે છે.</p> <p>★</p>
<p>★ એ વ ર ગ્રી ન પ્રોડક્ટસ ★</p> <p>લોઅર પરીલ, મુંબઈ ૧૩</p>		
<p>એવરગ્રીન પેનખામ માથાના દુખાવા માટે અ ક સી ર ઇ લા જ</p>	<p>એજન્ટ :- નાથાલાલ પાનાચંદ સોપારીવાળા ભુલેશ્વર મુંબઈ નં. ૨</p>	<p>એવરગ્રીન એગ્યુમિક્શનર અજીર્ણતાકે ચુર્ણ દરાજનો મલમ ગમે તેવી કાળી-લાલ દાદરને માટે અકસીર</p>

<p>ધી સેંટ્રલ બેંક ઓફ ઈંડિયા, લીમીટેડ</p>	
<p>સ્થાપી ડીસેમ્બર ૧૯૧૧</p>	
<p>વહી એગ્રીસ : એરપ્લેનેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ. હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૦ શાખાઓ અને ૫ એગ્રીસો.</p>	
સત્તાધારી થાપણ	રૂ. ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦
ઉધારાવેલી થાપણ	રૂ. ૩,૩૬,૨૬,૪૦૦
પગાર થયેલી થાપણ	રૂ. ૧,૬૮,૧૩,૨૦૦
રીઝર્વ અને બીજા ફંડો	રૂ. ૧,૪૯,૬૭,૦૦૦
ડીપોઝીટો : ૩૦-૬-૪૩	રૂ. ૭૨,૨૭,૬૮,૦૦૦
<p>ડીરેક્ટરો :-</p>	
સર હોમી મોદી, કે. બી. ઇ., ચેરમેન, અરદેશર બી. દુબાશ, એસ્કવાયર, હરીદાસ માધવદાસ, એસ્કવાયર, દીનશા ડી. રોમર, એસ્કવાયર, વીઠ્ઠલદાસ કાનજી, એસ્કવાયર,	નુરમહમ્મદ એમ. ચીનાઇ, એસ્કવાયર, બાપુજી દાદાભાઇ લામ, એસ્કવાયર, ધરમશી મુશ્તરાજ ખટાઉ, એસ્કવાયર, સર અરદેશર દલાલ, નાઇટ, એચ એફ. કોમીસેરીઅટ, એસ્કવાયર,
<p>લંડનના એજન્ટો : ધી બાર્કલેઇ બેંક લીમીટેડ, અને ધી મીડલાન્ડ બેંક લીમીટેડ.</p>	
<p>ન્યુયોર્કના એજન્ટો : ધી ગ્રંટી ટ્રસ્ટ ફંડ. ઓફ ન્યુયોર્ક</p>	
<p>દરેક જાતનું બેઝીંગનું કામકાજ કરવામાં આવે છે.</p>	
<p>એચ. સી. કેપ્ટન, મેનેજીંગ ડીરેક્ટર</p>	

હિંદભરમા કલર અને ડી.આઇનો

— માટે પ્રખ્યાત —

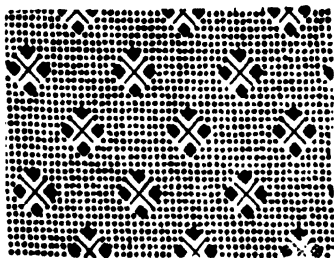

“બોમ્બે ડાઈંગ મીલ્સ”ની

કાંટા છાપ

છીંટ

ફેક્સ, પ્લાઝિસ, બેડસીડસ
પાયનમા વિગેરે માટે

ઉપરાંત

પ્રોન્ટેડ વોચલ, દોરોચો,
ટ્રાબેલકો, ફલાલીન
વિગેરે

—: એકલા વેચનારાઓ :—

ચંદ્રકાન્ત મુલચંદ : સંચાલકી : મુંબઈ-૨
મુળજી જેઠા મારકેટ

સવાઈલાલ માણેકલાલ : નારાયણ ચૌધરી : મુંબઈ-૨
મુળજી જેઠા મારકેટ

ખિહારી મીલ્સ લી.

ખોખરા મહેમદાવાદ
અ મ દા વા દ

રંગુન કલકત્તામાં

બહાઈ લોંગ કલોથની

શરૂઆત કરનાર અને

મુતરાઉકાપડની અવનવી

બતોમાં અગ્રગણ્ય છે.

સ્પેશ્યાલીટી

ફેન્સી શર્ટીંગ-ચાદર,

પોપલીન, ધોતી,

સાડી, મચ્છરદાની,

ડ્રીલ-જીન વગેરે.

દરેક પ્રકારના

કાપડ

માટે

ખિહારી મીલ્સનું

નામ જ તેના ગુણ

માટે પુરતું છે.

ખિ હા રી મી દ્સ લી.

તું જ કાપડ માગો.

મેસર્સ મોતીલાલ હરીલાલ એન્ડ કું. લી.

(સેક્રેટરીઝ, ટ્રેઝરર્સ એન્ડ એજન્ટ્સ)

અ મ દા વા દ

‘જન્મભૂમિ’ પ્રકાશન

વિ શ્વ દ ર્શ ન

[૧૯૪૩-૪૪]

સંપાદક

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર, ખી. એ.

આયુષ્યદેખક

પ્રો. સી. એન. વકીલ

યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર ઓફ ઇકોનોમિક્સ, મુંબઈ

પ્રાસિસ્થાન

બારતી સાહિત્ય સંઘ

૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ કોટ, મુંબઈ.

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી અમદાવાદ.

પ્રકાશન પહેલું ઓક્ટોબર ૧૯૩૮
પ્રકાશન બીજું નવેમ્બર ૧૯૪૧
પ્રકાશન ત્રીજું ઓક્ટોબર ૧૯૪૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંપ્રદેશ
૨૪૩૨૩
૧૨ મુદ્રણ

રૂપિયા ૭-૮-૦

[ટ. બ. એક રૂપિયો]

પ્રકાશક

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ
“જનમજૂમિ” પ્રકાશન મંદિર
૧૩૮, મેરોલ સ્ટ્રીટ : કોટ : મુંબઈ.

સૂત્રક

ચંદુલાલ જોશીલાલ બાસ
સ્વાશ્રય યુદ્ધલાલ
રાણપુર (બી. એસ. રેલ્વે)

ન વે દ ન

જગત આગળ વધી રહ્યું છે. કેણુ કેટલું આગળ વધી રહ્યું છે ? કઇ વસ્તુ, કઇ શોધ, કયો ઉદ્યોગ, કેટલો આગળ વધ્યો છે ? એના વર્તમાન ઇતિહાસથી વાકેફ રહેવું, પોતાનો દેશ, પોતાનો પ્રાંત, પોતે, પોતાનો ઉદ્યોગ ખીજની સરખામણીમાં કેવા છે ? પોતે એમાંથી શું શીખી શકે તેમ છે ? એ અને એવી માહિતી હરેક દેશ પોતપોતાને ત્યાં પોતપોતાની ભાષામાં પ્રકટ કરી પોતાના દેશને આજની પ્રગતિમાં સહાય આપે છે.

આપણે ત્યાં તો અંગ્રેજી રાજ્ય છે. એટલે આવી માહિતીઓ અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ થાય છે. 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ' અને 'રેટ્રસમેન' આવી માહિતીઓ પોતપોતાની ઇચરબૂકો (વિશ્વદર્શનો) માફત પ્રકટ કરે છે.

આપણે ગુજરાત પણ આગળ વધતો દેશ છે. આપણું શિક્ષણ અને આપણો હુન્નરઉદ્યોગ આજે હિંદુસ્થાનભરમાં પોતાનો સિકકો પાડી રહ્યો છે. એવે વખતે જગતનો ચાલુ ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એમ સમજી આ વિશ્વદર્શન પ્રકટ કરવાની યોજના 'જન્મભૂમિ' કાર્યાલયે હાથ ધરી છે.

મૂળ ભારતી સાહિત્ય સંઘ તરફથી શરુ થયેલ આ પ્રકાશનના સર્વ હક્કો ખરીદી લઇ તેમાં વિસ્તૃત ઉમેરાઓ કરી ગુજરાતને ચરણે આ આવૃત્તિ ધરવાની અમે રજા લઇએ છીએ.

અમને આશા છે કે ગુજરાતને એ પસંદ પડશે. એક ડીરેક્ટરી પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના અમે શરૂ કરી દીધી છે. જે હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

સંપાદકનું વક્તવ્ય

ખીજી આવૃત્તિ પછી બે વર્ષ કરતાં ઓછા સમયમાં આ આવૃત્તિ પ્રગટ થવાનો સુયોગ સાંપડ્યો છે તે ખરેખર હર્ષનો વિષય છે.

ખીજી આવૃત્તિ કરતાં આમાં ઘણા સુધારા થયેલા જોવામાં આવશે. કેટલાક નવા વિષયોના ઉમેરા ઉપરાંત કેટલાક વિભાગો તફાત નવેસરથી લખવામાં આવ્યા છે. આને અંગે કદ મોટું કરવા છતાં પાનાની સંખ્યા પણ થોડી વધી છે. ખીજી શબ્દોમાં પુસ્તકનું કદ લગભગ દોઢું થયું છે.

ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી જે જે સૂચનો મળ્યા છે તેનો આ આવૃત્તિમાં યથાશક્તિ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી બનાવવા માટે જે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવશે તેનો સાભાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

આ વખતે પણ જાણીતા લેખક શ્રી. ડુંગરશીલાઈ સંપતે વેપાર સંબંધી ત્રણ લેખો લખી આપ્યા છે તે માટે તેમનો આભાર માનવા રજા લઉં છું.

રાણપુર (ખી. એસ. રેલ્વે) }
તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ }

છાયાલાલ માનસિંગ કામદાર

આ મુ ખ

[પ્રથમ પ્રકાશનનો]

આપણા દેશમાં અનેક નાની મોટી ચળવળો હાલ ચાલી રહી છે, તેને પરિણામે આપણી ભવિષ્યની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થવાનો સંભવ ખરો. આ ચળવળો યોગ્ય દિશામાં કામ કરે અને તેને અંગે જે ફેરફારો થાય તે જનસમૂહની મરજી પ્રમાણે થાય તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આવી ચળવળોમાં મોટે ભાગે અમુક આગળપડતા માણસો જ ભાગ લે છે અને સાધારણ પ્રજા તે પર યોગ્ય ધ્યાન આપી શકતી નથી. યોગ્ય ધ્યાન ન આપી શકવાનું એક કારણ એ છે કે, ચાલુ બનાવોની યોગ્ય સમજ તેમને પડતી નથી અને તે સમજ પાડવાનાં યોગ્ય સાધનો મળતાં પછી નથી. આમ હોવાને લીધે ઇટલીક ખોટી પરિસ્થિતિ ઊભી થવાનો સંભવ રહે છે અને તે દૂર કરવાના પ્રયાસો થવા જોઈએ.

આવા પ્રયાસો પૈકી એક તો એ કે આજે આપણા દેશમાં તેમ જ દુનિયાના બીજા દેશોમાં જે કાંઈ બને છે તેની ટૂંકી હકીકત લોકો સમક્ષ સમગ્ર ત્રણ ભાષામાં મૂકવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલા બધા ફેરફારો બાબત યોગ્ય માહિતી મેળવવાનું સાધન મળે. ઘણા દેશોમાં આવી માહિતીનું સાધન તે દેશની Year Book હોય છે. સરકાર તરફથી અથવા ખાનગી સંસ્થાઓ તરફથી આવી Year Book બહાર પાડવામાં આવે છે અને તેમાં મુખ્ય કરીને તે દેશની જાણવાલાયક બધી હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે. આવી Year Book દેશના કામમાં આગળપડતો ભાગ લેનારને ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે ઉપરાંત વેપારી-વર્ગને તથા દેશના આર્થિક અને સામાજિક સુધારકોને પછી તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

હિંદુસ્તાનને લગતી આવી માહિતી આપે તેવી બે Year Book અંગ્રેજ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'Times of India' ની Indian Year Book અને Indian Finance Year Book, જે કક્ષક્ષામાં પ્રસિદ્ધ થતા અઠવાડિક પત્ર 'Indian Finance' તરફથી બહાર પાડવામાં આવે છે. આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ અંગ્રેજી જાણનાર માણસો જ કરી શકે. અંગ્રેજી જાણનાર સંખ્યા આપણા દેશમાં જૂનું હોવાથી આ ઉપયોગી માહિતીથી મોટો વર્ગ અગળ પડે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

હિંદુસ્તાનની દરેક મુખ્ય ભાષામાં આવી Year Book બહાર પાડવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

તેમ થાય તોપણ બીજા દેશોની માહિતી આપણી ભાષામાં મળવી મુશ્કેલ છે, અને જુદાં જુદાં કામમાં રોકાયેલા લોકોને ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાનો સમય પછી મળતો નથી, તેથી દુનિયાના મુખ્ય દેશોની આવી માહિતી સારાંશરૂપે લોકોને મળે તો તે એક મોટી જરૂરિયાત પૂરી પાડે. આવી એક World Year Book અથવા 'વિશ્વદર્શન' શ્રીયુત છાટાલાલ માનસિંગ કામદારે લખવાનું સાહસ કયું છે તે માટે તેમને અભિનંદન થઈ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ હાલ સારો થતો જાય છે. અનેક વિષયોને લગતાં નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે. ‘વિશ્વદર્શન’ની પ્રસિદ્ધિથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ જાતના પુસ્તકની ખોટ પુરાય છે. આથી ધણી સામાન્ય વાંચકોનું જ્ઞાન ગુજરાતી સમાજને સહેલાઈથી મળી શકશે. આવા પ્રકારનાં પુસ્તકો અન્ય ભાષામાં ધણાં હોય છે, અને તેમાં બહાર પાડેલી માહિતી વખતોવખત તાજી રાખવા તેની નવી આવૃત્તિઓ વારંવાર બહાર પડે છે. અન્ય દેશોના જનસમાજની આ વાંચકમાં ઉત્સુકતાને લક્ષિ જ આવાં સાહસો ફળીજૂત થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે શ્રીયુત કામદારના આ સાહસને ગુજરાતી જનસમાજ વધાવી લે એવી જરૂર આશા રખાય. પુસ્તકના પ્રકાશન વિષેનો ઇતિહાસ શ્રીયુત કામદારે વર્ણવેલ છે તેનાથી હતાશ ન થતાં છેવટ આ પુસ્તક પોતે પ્રગટ કરાવી શક્યા તે માટે તેમને અભિનંદન આપું છું અને ઇચ્છું છું કે આ પુસ્તકની આવૃત્તિઓ કાઢવાનો તેમને પ્રસંગ આવે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી

તા. ૨૬-૯-૩૮

ચંદુલાલ નગીનદાસ વકીલ

યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર ઓફ ઇકોનોમિક્સ

સંકાર

આપણી માતૃભાષામાં આકરઅંત્ર વિભાગમાં ગણનીય સાંવત્સરિક કે અબ્દકાષ (ધ્વરજ્ઞ) જ્યારે બિલકુલ નથી, ત્યારે આ પ્રકારનો પ્રયાસ સંગ્રાહક ને પ્રકાશક ઉભયનું એક માનનીય સાહસ ગણાય... અંથમાં જગત અને આપણા દેશ વિષે જેટલું અનુદ્યુક્ત રીતે આપેલું છે તે વારંવારના ઉપયોગ માટે કીમતી છે અને સંગ્રાહકની વ્યાપક દૃષ્ટિ તથા દીર્ઘાંધોગના ફળરૂપ છે. —માનસી

‘જ્ઞાનકોષો’ કે ‘જ્ઞાનચક્રો’ના આરંભાયેલ પ્રયાસો અધૂરા નીવડ્યા છે, એવે વખતે ‘ધ્વરજ્ઞ’ની શૈલીએ એકલા હિંદુસ્તાનની નહિ પણ જગતની વિવિધ જાણુવા જેવી માહિતીઓનો આ સંચય ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે બેશક આવકારપાત્ર તેમ જ ઉત્તેજનપાત્ર છે. આ જાતનું સાહિત્ય ધીરજપૂર્વક સંઘરવું ને તેને પ્રગટ કરવું એ બંને બાબત આપણી જનતાની અત્યારની વાચનરુચિ જોતાં નયું” સાહસરૂપ જ લેખાય, છતાં એ સાહસ અમને ગમ્યું છે ને તે બદલ લેખક-પ્રકાશક બંનેને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદીએ છીએ.....આવા ઉપયોગી આકરઅંત્રના પ્રકાશનને ઉત્તેજન આપવું એ સાહિત્યરસિક એકેએક શ્રીમંતની તેમ જ સાધનસંપન્ન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની ફરજ જ ગણાવી જોઈએ. —પુસ્તકાલય

એવું વર્ણન કરવા કરતાં એનાં પાનાંઓ પર બારીક નજર નાખવાથી જ એનો યરાબર ખ્યાલ આવવા સાથે આ પુસ્તકની જરૂરિયાત પણ નજરે તરી આવે એવું આ પુસ્તક છે. —નવચૈતન

અનેક ક્ષેત્રમાં જાણુવા જેવી વસ્તુઓ સંબંધી ટુંકી મુદ્દાસર હકીકતો આપતો આ અંથ અંગ્રેજીમાં નવો નથી, પરંતુ ગુજરાતીમાં આ પહેલું જ સાહસ છે, અને તે ગુજરાતી વાંચતી આલમના હિત માટે ઉપાડવામાં આવ્યું છે...સંગ્રાહક-સંપાદકનો હિત્સાહ તથા પરિશ્રમ વખાણુને પાત્ર છે.

—ગૂજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી ૧૯૩૮-૩૯

અંગ્રેજીમાં જેને Year Book કહે છે એ ધોરણે આ ‘વિશ્વદર્શન’ World Year Book જેવું એક ઉપયોગી પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે....અંગ્રેજી ભાષા નહિ જાણનારા વર્ગ માટે તો આ પુસ્તકમાં ધણું જાણુવાનું બન્યું છે. આટલી બધી માહિતી આપતું આવું પુસ્તક દરેક દરેક માણસ માટે ક્ષણે ક્ષણે ઉપયોગી થાય તેવું તૈયાર થયું છે. ... પુસ્તકનું નામ ‘વિશ્વદર્શન’ છે, એજ રીતે એમાં વિશ્વનું ખરેખરું દર્શન થાય છે. આપણા રાજ મહારાજાઓ, આપણા વ્યાપારીઓ અને જુદી જુદી બાબતમાં રસ લેતા લોકસમૂહે પણ આ પુસ્તકને જરૂર વસાવવું જોઈએ. —શાશ્વત

Mr. Kamdar as well as the publishers deserve to be congratulated for bringing out this book in a language, which is not rich in such useful statistical and important work, as Prof. C. N. Vakil rightly points out in his Foreward.

—The Indian P. E. N.

આપણા દેશમાં આવી Year Book અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતી હતી એટલે એનો બહોળો ફેલાવો થતો નહોતો, પણ હવે ગુજરાતી સમાજ માટે તે મુશ્કેલી દૂર થઈ છે એમ કહી શકાય.

‘વિશ્વદર્શન’માં દરેક જાતની માહિતીનો સમાવેશ થાય છે. હિંદ વિષેનો એક પૃથ્થુ અનુભવનો વિષય અર્ચાયા વખતે રહી જતો નથી. વળી હિંદ ઉપરાંત બીજા દેશોની તેમ જ બીજા વિષયોની માહિતી આપવાનું લેખક ભૂલી ગયા નથી એ વાતની અનુક્રમણિકા જોતાં વાંચનારની ખાતરી થાય છે. ટૂંકમાં સાધારણ માણસને જરૂરી સર્વે માહિતી ગુજરાતીમાં સમજી શકાય એવી સારી રીતે રજૂ થઈ છે.

—ગૂજરાત સંશોધન મંડળ દ્વારા ત્રિમાસિક.

આવા પ્રકારનું આ સર્વ પ્રથમ પુસ્તક છે...પુસ્તક માહિતીથી ભરપૂર આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે શ્રી. કામદારને અભિનંદન.

—શ્રીશક્તિ

ડિરેક્ટરી અથવા ઇયર બુક જેવા પુસ્તકની આ બીજી આવૃત્તિ છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં આમાં ઘણો વિકાસ થયો છે, જે એની પ્રગતિ અને ઉપયોગિતા માટે આશાજનક છે. શબ્દકોશ પેઠે આ પુસ્તક માર્ગદર્શન માટે મેજ ઉપર રાખવા જેવું છે. નવરાશની વેળાએ પાનાં ઉથલાવવાથી રસપ્રદ અને ઉપયુક્ત જ્ઞાન મળે છે, અને જરૂરને પ્રસંગે એ જોઈતી માહિતી કે સૂચન આપે છે. એમાં માત્ર કુતૂહલપોષક જ્ઞાન જ નથી, પણ ઉપયોગી થાય એવી ધણી વિગત છે. આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને પણ શિક્ષણ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. આ પુસ્તકમાં ઉત્તમ બાબતો ધણી છે..... ૫ મા વિભાગમાં હિંદની નામાંકિત વ્યક્તિઓનાં ટૂંકા ચારિત્રો સુધર છે. આ પુસ્તકની ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિ થઈ તે વધારે ને વધારે લોકોપયોગી નીવડે.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી સને ૧૯૪૧-૪૨

તૈયાર થાય છે !

તૈયાર થાય છે !

“જન્મભૂમિ” ડિરેક્ટરી

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલ ગણીગાંઠી ડિરેક્ટરીઓમાં નવીન ભાત પાડે તેવી, વેપારી આલમને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તેવી, વિવિધ પ્રકારની માહિતીથી ભરપૂર આ ડિરેક્ટરી તૈયાર થઈ રહી છે. તમારા વેપાર ધંધાની જાહેરાત વાંચક સમક્ષ સતત રાખવા માટે આ ડિરેક્ટરીમાં તમારી જાહેર ખબર અચૂક મોકલી આપશો.

જાહેર ખબરના દર તથા બીજી વિગતો માટે લખો :-

“જન્મભૂમિ” પ્રકાશન મંદિર,

૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ કોટ, મુંબઈ ૧

અ નુ ક મ શ્લોકા

સૂર્યમાળા	૧	મોઠાં રણુ	૨૧	હવાઈ રસ્તા	૪૩
ધૂમકેતુ	૩	જગતનાં મોઠાં શહેરો	૨૧	જગપ્રસિદ્ધ દુરબીનો તથા	
ઉપમહો	૪	મોઠાં બંદરો	૨૧	વેષશાળાઓ	૪૪
તારાની સંખ્યા	૪	પ્રખ્યાત પુસ્તા	૨૨	જગતનું મોટું વૃક્ષ	૪૫
સૂર્ય સંબંધી જાણવા ભોગ	૪	પ્રચલિત ધૈર્વગોલિક નામો	૨૨	જગતની મોટી સ્ટીમરો	૪૫
ચંદ્ર વિષે જાણવા ભોગ	૫	બહુભાષિય ધૈર્વગોલિક નામો	૨૩	ઝડપી મોટી સ્ટીમરો	૪૫
ધૈર્વગોલિક આંકડા અને હમીકતો	૫	ધૈર્વગોલિક શોધખોળો	૨૩	જગતની મોટી નદીઓ	૪૬
અક્ષાંશ-રેખાંશ	૫	તાજીની રાજ્યો	૨૪	પ્રખ્યાત જળધોધ	૪૭
મનુષ્યની ભવિષ્યો	૬	તાજીની રાજ્યો	૨૫	જગતના વેપારી વહાણોના કાફલા	૪૭
જગતનાં અતિ ઉચ્ચ તથા		દેશોનાં રાષ્ટ્રીય નામો	૨૫	પ્રખ્યાત વાયુયાનો (Dirigibles)	૪૮
શીતળ સ્થાનો	૬	રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા	૨૫	જગતના ખાર મેષ વિમાનો	૪૮
પૃથ્વીના વિભાગો	૭	જુદા જુદા દેશના સ્વાતંત્ર્યદિનો	૨૬	મોટા ધંદ	૪૮
જગતની વસ્તીના આંકડા	૮	જુદા જુદા દેશોના યુદ્ધધોષો	૨૬	વૃદ્ધ પડેલાં હવાઈ જહાજો	૪૯
જગતનાં કેટલાક મુખ્ય		યુરોપનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો	૨૬	પ્રખ્યાત જહાજોની જળસમાધિ	૪૯
શહેરોની વસ્તી	૧૦	યુરોપનાં દેશોનું રાજ્ય બંધારણ	૨૭	પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયો	૫૦
જલસંત જાણવા મુખી પર્વતો	૧૧	શહેનશાહો અને રાજ્યકર્તાઓ	૩૩	જાંચાં મગનો અને ઢાવર	૫૧
પ્રખ્યાત ધરતીકંપો	૧૨	મુખ્ય પ્રધાનો	૩૩	મોટાં પુસ્તાકાલયો	૫૧
પર્વતો	૧૨	પ્રમુખો	૩૪	જગતના શ્રીમત મનુષ્યો	૫૨
જાંચાં જાંચાં પર્વતો	૧૩	અમેરિકાના પ્રમુખો	૩૪	જગતનું ઉત્પાદન	૫૨
પર્વતના ઘાટો	૧૪	ફ્રિટિશ પ્રધાનો	૩૫	જગતમાં આંધળોની વસ્તી	૫૩
જગતની વસ્તી	૧૪	છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષના પૈાપ	૩૬	જગતની મુખ્ય બેંકો	૫૮
જગતના ધર્મો	૧૪	રાજકીય હત્યાઓ	૩૭	જગતની પાર્લમેંટનાં નામ	૫૮
ત્રણ સામ્રાજ્યોમાં સૂર્ય કદી		રાજ્યકર્તા	૩૭	પાર્લમેંટના સભ્યોને આપતા પગાર	૫૯
આથમતો નથી	૧૫	જગતની રેલવેની લંબાઈ	૩૮	જગતનાં ચલચિત્રગૃહો	૫૯
ઈંગ્લેંડ સંસ્થાને ક્યારે મેળવ્યા ?	૧૫	જગતની રેલવેનાં નામ	૩૮	સીનેમા સ્ટારોના જાંચાં પગારો	૬૦
સામ્રાજ્યોનો વિસ્તાર	૧૬	રેલવે રેકર્ડ	૩૯	ચલચિત્રોના કળા તથા વિજ્ઞાનના	
મુખ્ય રાજ્યો	૧૬	ટ્રાન્સ કોન્ટિનન્ટલ રેલવે	૩૯	નિર્ણયો	૬૦
જમીન	૧૬	રેલવેના પ્રખ્યાત પુલ	૪૦	ચલચિત્રોના સમ્રાટો તથા	
જગતમાં ચાહ્મીની વસ્તી (૧૯૩૬)	૧૭	જગતનો રેલવેનો સૌથી લાંબો પુલ	૪૦	સમ્રાજીઓ	૬૩
ખંડોનાં જાંચાં જાંચાં તથા		જાંચાં જાંચાં રેલવે	૪૦	મોટા પગારો	૬૩
નીચાંમાં નીચાં બિંદુઓ	૧૭	રેલવેના ગાળા	૪૦	રાષ્ટ્રીય આવક અને હોલત	૬૪
જગતનાં સરોવરો	૧૭	રેલવેના જાંચાં જાંચાં પુલો	૪૦	જુદા જુદા દેશોનું ચલણી નાણું	૬૪
મહાસાગરો તથા સમુદ્રનું		લાંબામાં લાંબાં રેલવેના પ્લેટફોર્મો	૪૧	છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮)	૬૪
ક્ષેત્રફળ તથા જાંડાઈ	૧૮	દુનિયામાં લાંબામાં લાંબા રેલવેના	૪૧	કઈ પ્રજા કોની સામે હતી ?	૬૫
સામુદ્રધુની	૧૮	બોજાં	૪૧	અથા વિશ્વયુદ્ધમાં સંડોવાયેલ	
જગતની અગત્યની નહેરો	૧૯	જગતના દરિયાઈ રસ્તા	૪૨	પ્રજાની છવહાનિ	૬૫
મોટા ટાપુઓ	૨૦	દરિયાઈ રસ્તાનું અંતર	૪૨		

૧૯૧૪-૧૮ના વિશ્વયુદ્ધની
નોંધપાત્ર તારીખો ૧૬
ગત મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮)ની
વિશિષ્ટ બ્યક્તિઓ ૧૮
સુલેહના કદાચે ૧૮
નયા યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછી
થયેલા વિમુક્તિ ૧૯
તાલેસ્તરની લડાઈઓનાં ખર્ચ ૭૦
યુદ્ધનું ૧૯૪૨નું વર્ષ ૭૦
રૂઝમત્તદારી કુનેહવાળું યુદ્ધ ૭૨
ફૂરખર્ચ ૭૪
આફ્રિકા ૭૭
યુદ્ધની રોજનીશી ૭૯
નખાન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટસ
(અમેરિકાના) યુદ્ધકાર્કલા ૮૨
રાષ્ટ્રોનું લડાયક બળ ૮૩
યુદ્ધમાં પડેલા દેશોનું ક્ષેત્રફળ
તથા વસ્તી ૮૩
ધરી રાજ્યોએ કબજે લીધેલા
મુખ્ય દેશો ૮૪
ધરી વિરૂદ્ધ રાજ્યોને સાધનો
મળવાનો સંભવ ૮૪
ધરી રાજ્યોને સાધનો મળવાનો
સંભવ ૮૪
યુદ્ધનો ભોગ ૮૪
હવાઇ હુમલાને અંગે ખ્રિસ્તનામાં
ખુવારી ૮૪
યુદ્ધની ખુવારી ૮૫
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)ની
યુદ્ધ ખુવારી ૮૫
ખ્રિસ્તિશ કેદીઓ ૮૫
હવાઇ નુકસાન ૧૯૩૯-૪૨ ૮૬
યુદ્ધમાં સંડોવાયેલ પ્રભુઓ ૮૬
માયાદીઠ યુદ્ધખર્ચ ૮૭
૧૯૪૨માં અમેરિકાનું યુદ્ધ
ઉત્પાદન ૮૭
ધીરાણ પટ્ટાને છૂટો રિપોર્ટ ૮૭
નોકરીમાં હિંદી અધિકારીઓ ૮૭
હિંદી ખુવારી ૮૮
લશ્કરમાં હિંદી અધિકારીઓનું
પ્રમાણ ૮૮
જગતની ભાષાઓ ૮૯
જગતની ભાતિ અને પેટા ભાતિ ૮૯

જુદ્ધા જુદ્ધા સાહિત્યના મહાન
કવિઓ ૯૧
મોટા વિશ્વમેળો ૯૧
જગતના ટેલીફોનની સંખ્યા
(૧૯૩૯) ૯૨
જુદ્ધા જુદ્ધા રાષ્ટ્રની દૂધ-ઉત્પત્તિ ૯૨
રાષ્ટ્રસંધ ૯૨
હુકમ નીચેના (મેન્ટેડ) પ્રદેશો ૯૩
લશ્કરી ખર્ચની સરખામણી ૯૪
લશ્કરી બોલો ૯૪
જગતવિખ્યાત હીરા ૯૪
જગતના સ્થળ વર્ણન-કેશ ૯૫
જગતનાં મુખ્ય આયાત-નિકાસ
સ્થળો ૧૦૦
ઉત્પાદન તથા નિકાસ ૧૦૨
જગતનાં ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન ૧૦૩
૧૯૪૧ના બનાવો ૧૨૧
૧૯૪૨ના બનાવો ૧૩૫

વિભાગ બીજો

હિંદ પર દૃષ્ટિપાત ૧૪૯
હિંદુસ્તાનનો કિનારો ૧૫૧
હિંદનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૧
હિંદના પર્વતના ઘાટો ૧૫૨
નદીઓ ૧૫૨
હિંદમાં વસતી ભતિઓ ૧૫૩
સ્થાન ૧૫૩
વસ્તી ૧૫૩
મુખ્ય દેશી રાજ્યો ૧૫૪
નવું બંધારણ ૧૫૫
હિંદના વહીવટી વિભાગો ૧૫૫
ખેતીવાડી ૧૫૬
બીજા પાકો ૧૫૭
જંગલો ૧૫૮
જંગલની મુખ્ય પેદાશ ૧૫૮
હિંદના ઉદ્યોગો ૧૫૯
પશુઓ ૧૬૦
(૧) જંગલ પશુઓ ૧૬૦
(૨) પાળેલા પશુઓ ૧૬૦
હિંદના મુખ્ય ખનીજો ૧૬૦
હિંદ સંબંધી ભણવા બેગ હકીકત ૧૬૧
હિંદ સંબંધી આંકડા તથા હકીકત ૧૬૩
ગ્રીનિચથી અક્ષાંશ-રેખાંશ ૧૬૫

હિંદના મોટા પ્રાંતો ૧૬૬
હિંદના પ્રાંતના મહાલોની સંખ્યા ૧૬૬
શહેરોની વસ્તી ૧૯૪૧ ૧૬૬
૧૯૪૧માં હિંદુમુસલમાનોનું પ્રમાણ ૧૬૭
પુરો તથા જોઈઓનું પ્રમાણ ૧૯૪૧ ૧૬૭
હિંદની વસ્તીમાં વધારો ૧૬૭
શીલ્પ ઉદ્યોગ ૧૬૯
શીલ્પની આયાત ૧૭૦
હિંદી સીનેમા પર દૃષ્ટિપાત ૧૭૦
હિંદી શીલ્પની નિયત થયેલ લાંબાઈ ૧૭૦
હિંદમાં શીલ્પો ૧૭૧
શીલ્પ શીલ્પો ક્યાં તૈયાર થાય છે? ૧૭૧
હિંદી શીલ્પ શીલ્પોની ભાષા ૧૭૧
હિંદમાં સીનેમાશુદ્ધો ૧૭૧
હિંદમાં સીનેમાનાં સીમાચિન્હો ૧૭૧
એષિયો સંબંધી અખિલ હિંદ
શીલ્પ પત્રકારોના નિબંધો ૧૭૨
અગ્રગણ્ય હિંદી સ્ક્રૂડરો ૧૭૨
અગ્રગણ્ય વિદેશી ઉત્પાદકો ૧૭૨
ચલચિત્રોના આંકડા ૧૭૩
પ્રખ્યાત પુરુષ તથા સ્ત્રી પાત્રો ૧૭૩
૧૯૩૯ના એષિય નટ-નટીઓ ૧૭૩
હિંદી શીલ્પ-નટારના પગારો ૧૭૩
પરદેશના શીલ્પ-નટારના પગારો ૧૭૪
હિંદીની વાર્ષિક સરેરાશ આવક ૧૭૪
વિક્ટોરિયા કોસ મેળવનારા
હિંદીઓ ૧૭૪
ઈડિયન ઓર્ડર ઓફ મેરિટ ૧૭૫
ન્યોર્મ કોસ ૧૭૫
રાયલ સોસાયટીના હિંદી સભ્યો ૧૭૫
ખ્રિસ્તિશ પાર્લિમેન્ટના હિંદી સભ્યો ૧૭૫
હિંદી પ્રીવિ-કાઉન્સિલરો ૧૭૫
યુનાઇટેડ કિંગડમના હિંદી મેમ્બર્સ ૧૭૬
ખ્રિસ્તિશ એકેડેમીના ફેલો ૧૭૬
ખ્રિસ્તિશ રાજ્યના હિંદી ઉપરાજ ૧૭૬
ઈડિયન કિંગ્સ કાઉન્સિલ ૧૭૬
ફેન્કલિન ચંદ્રક મેળવનારા ૧૭૬
પહેલો હિંદી ૧૭૬
રમણદત્તરામ સુવર્ણચંદ્રક
મેળવનારાઓની યાદી ૧૭૬
હિંદનાં સંશ્લેષરચના ૧૭૬
મુખ્ય સંશ્લેષરચનાની યાદી ૧૭૭
હિંદનું તાર તથા ટપાલખાતું ૧૭૮

ઠપાલખાતાના આંકડા (ખિટિશ હિંદના)	૧૭૯	રોકાયેલ મૂડી પર ચોખ્ખી કમાણીના ટકા	૧૯૩	હિંદના પર્વત પર હવા ખાવાનાં સ્થળો	૨૦૫
સેવિંગ્સ બેંક	૧૭૯	ત્રીજા વર્ગના ઉતાડચોની સંખ્યા	૧૯૩	હિમાલયના હવા ખાવાનાં સ્થળોની ગિચાઇ	૨૦૬
ઠપાલ એફિસની આવક તથા ખર્ચ	૧૭૯	રેલવે મારફત મોકલાયેલ માલનું વળન	૧૯૩	હિંદના ભેવાલાયક સ્થળો	૨૦૭
આયપત વેરો ભરનારાઓની સંખ્યા	૧૭૯	અકસ્માતો	૧૯૩	સ્થાપત્યના તથા ઐતિહાસિક સીમાચિન્હો	૨૦૯
હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા	૧૭૯	હિંદની મુખ્ય રેલવેની લંબાઇ (૧૯૩૮-૩૯)	૧૯૩	મુસ્લીમ સ્થાપત્ય	૨૧૦
મહાસભાના પ્રાંતો	૧૮૦	હિંદની રેલવેનું ચોખ્ખું ઉત્પન્ન	૧૯૩	હિંદનાં મુખ્ય સ્થળો તથા મુખ્ય બંદરો વચ્ચેનું અંતર	૨૧૧
પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી	૧૮૧	બનરલ મહેસુલમાં રેલવેનો ફાળો	૧૯૪	હિંદની સરેરાશ ગિચાઇ તથા વળન	૨૧૩
અખિલ હિંદ મહાસભા	૧૮૧	રેલવેનો નફો	૧૯૪	હિંદ પર પરદેશી હુમલા	૨૧૩
સંમિતિની ચૂંટણી	૧૮૧	રેલવેના રસ્તા	૧૯૪	હિંદના ઇતિહાસની અગત્યની તારીખો	૨૧૪
વાર્ષિક બેઠક	૧૮૧	હિંદના રેલવે સેક્ટર	૧૯૬	કેળવણી	૨૧૫
પ્રમુખની ચૂંટણી	૧૮૧	રેલવે સંગ્રામી નાણુવા: નેગ	૧૯૬	હિંદનાં વિશ્વવિદ્યાલયો	૨૧૬
અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ	૧૮૧	હિંદમાં ચાલતી મોટરો મુખ્ય પ્રાંતોમાં મોટરોની સંખ્યા	૧૯૭	હિંદના વિશ્વવિદ્યાલયોની યાદી	૨૧૮
કારોબારી સમિતિ	૧૮૧	પરદેશની રટીમરો	૧૯૭	અખિલ હિંદના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૨૧૯
સામાન્ય મંત્રીઓ	૧૮૨	હિંદના રસ્તા	૧૯૮	વસ્તીના પ્રમાણમાં કુલ વિદ્યાર્થી- ઓના ટકા	૨૧૯
ભાષા	૧૮૨	હિંદનાં રસ્તા મંટે થયેલ ખર્ચ	૧૯૮	માન્ય થયેલ સંસ્થાઓના કોલેજ વિદ્યાર્થીઓ	૨૧૯
મહાસભાની કારોબારી ૧૯૩૯-૪૦	૧૮૨	રસ્તાની લંબાઇ	૧૯૮	ખિટિશ હિંદના બેન્કુઓ તથા અનંદર બેન્કુઓ	૨૧૯
મહાસભાની અગત્યની તારીખો	૧૮૨	હિંદનું વહાણવૃદ્ધિ	૧૯૮	કેળવણીવિષયક અખિલ હિંદનું ખર્ચ	૨૧૯
હિંદના રાજકીય પક્ષો	૧૮૩	મુખ્ય બંદરોનું વહાણવૃદ્ધિ	૧૯૯	દર વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ ખર્ચ	૨૧૯
હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખો	૧૮૪	હિંદનો હવાઇ વહેવાર	૧૯૯	વિશ્વવિદ્યાલયનાં આંકડાં	૨૨૦
અવરોગવરનાં સાધનો રેલવે હિંદમાં રેલવેની પ્રથમ શરૂઆત	૧૮૫	હિંદ અને બર્માની ઉડ્ડયન ક્ષમો	૨૦૦	વિશ્વવિદ્યાલયનાં પુસ્તકો	૨૨૦
હિંદની રેલવેની પ્રગતિ	૧૭૮	હવાઇ ઠપાલ	૧૯૯	કેળવણીની સંસ્થાઓ	૨૨૦
રેલવેની ભત	૧૮૮	હિંદ અને બર્માની ઉડ્ડયન ક્ષમો	૨૦૦	આઈ સ્કૂલો	૨૨૧
રેલવેનું વર્ગીકરણ	૧૮૮	હવાઇ અંતર	૨૦૦	વેપારી કોલેજો	૨૨૧
રેલવેના ત્રણ વર્ગો	૧૮૮	વણુભરના રસ્તા	૨૦૦	બનરખાતાની કોલેજો	૨૨૨
રેલવેનો ઇતિહાસ	૧૮૯	હિંદનાં અદ્યતન બાંધકામ	૨૦૦	એન્ટીનીયરીંગ સ્કૂલો અને કોલેજો	૨૨૨
રેલવે પહેલી ખુલ્લી મુકાયાની તારીખ	૧૯૧	હિંદનું વાયુચક્રપાત્ર	૨૦૨	ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ સંસ્થાઓ	૨૨૨
હિંદમાં તાલેતરમાં થયેલ રેલવે અકસ્માતો	૧૯૧	હિંદના શહેરોમાં પડતો સરેરાશ વરસાદ	૨૦૩	લશ્કરી કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ	૨૨૪
કુલ સડક	૧૯૧	હિંદના પડતો વરસાદ	૨૦૩	સંશોધન અભ્યાસક્રમ મળેની સંસ્થાઓ	૨૨૪
રોકાયેલ મૂડી	૧૯૨	હિંદુસ્તાનનું ઉષ્ણતામાપ	૨૦૩		
કુલ કમાણી	૧૯૨				
ચાલુ ખર્ચ	૧૯૨				
ચોખ્ખી કમાણી	૧૯૨				
ઉતાડચોની સંખ્યા	૧૯૨				

હિંદની વૈજ્ઞાનિક એકેડેમી	૨૨૫	બ્રિટિશ હિંદમાં ચાલું ઉત્પન્ન	૨૫૭	માથા દીઠ વપરાશ	૨૭૫
કરિયર (career) વિભાગ	૨૨૫	ચાની ખેતીનો વિસ્તાર	૨૫૮	કોલસાની નિકાસ	૨૭૫
એન્ટ્રાપ્રિયરીઝ અને ટેકનોલોજી		ઉત્પન્ન	૨૫૮	કોલસાની આયાત	૨૭૫
ની સંસ્થાઓ	૨૩૨	નિકાસ	૨૫૮	સુરોખાર	૨૭૬
આર્ટ સ્કૂલો	૨૩૪	સરેરાશ ઉત્પન્ન	૨૫૮	કોશી	૨૭૬
સરોધન અભ્યાસક્રમ	૨૩૫	કંપનીઓની સંખ્યા	૨૫૯	કોશીનું વાવેતર તથા પાક	૨૭૭
યુદ્ધ સમયની કેટલીક નોંધ	૨૩૬	ભરપાઇ થયેલ થાપણ	૨૫૯	હિંદી ઉલ્લોગ-કાપડની મિલો,	૨૭૭
ઓશિનો કાર્યપ્રદેશ	૨૪૦	હિંદની ખેતી	૨૫૯	બ્રિટિશ હિંદમાં રૂની મિલો	
મલુરીના પ્રશ્નો	૨૪૧	ખેતીવાડીની કેળવણી	૨૬૦	શાળો તથા ત્રાકો	૨૭૮
બીબી ક્ષેત્રોમાં સુધારણા	૨૪૧	હિંદના મુખ્ય પાકો	૨૬૦	હિંદની મિલોમાં ઉત્પન્ન થયેલ	
પુરાતત્ત્વનાં બાંધકામ	૨૪૨	કદ ચીએ ક્યાં ભગે છે	૨૬૩	સુતર તથા સુતરાઉ માલ	૨૭૮
હિંદનાં પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો	૨૪૨	જમીનના વર્ગ	૨૬૪	વાવેતર તથા ઉત્પન્ન	૨૭૮
પ્રસિદ્ધ થતા દ્વારો રિપોર્ટોની		ખેડાયેલા જમીન	૨૬૪	લોહું અને પોલાદ	૨૭૮
ચાદી	૨૪૩	પાકની વાવણીવાળું ચોખ્ખું		ખાંડનો ઉધોગ	૨૭૮
હિંદની ખેડો	૨૪૩	ક્ષેત્રફળ	૨૬૪	લાખ	૨૮૧
(૧) ઇન્ડિયન બેંક એન્ડ		જમીન મહેસુલ (કર બાદ કરતાં)	૨૬૪	કાગળ	૨૮૧
ઇન્ડિયા	૨૪૩	હિંદમાં ઠોરોની સંખ્યા	૨૬૫	હિંદમાં દારૂ બનાવવાની	
(૨) એક્સચેન્જ બેંકો	૨૪૪	મુખ્ય પાકોનું ઉત્પન્ન	૨૬૫	ભટ્ટીઓ	૨૮૩
(૩) એઇન્ટ રેટાઇઝ બેંકો	૨૪૫	વાવેતરની વિગત ૧૯૩૬-૪૦	૨૬૫	ચામડાં કમાવવાનો ઉધોગ	૨૮૩
(૪) સહકારી બેંકો	૨૪૭	કુલ એકર ૧૯૩૬-૪૦	૨૬૫	સિમેન્ટ	૨૮૩
(૫) રિઝર્વ બેંક એન્ડ		જંગલો	૨૬૬	રેશમ	૨૮૪
ઇન્ડિયા	૨૪૮	જંગલની પેદાશ	૨૬૬	શાણ	૨૮૪
(૬) રોયલ્ટી બેંકોની ચાદી	૨૫૧	જંગલની મહેસુલ	૨૬૬	શાણની મિલો	૨૮૫
(૭) લેન્ડ મેગેઝિન બેંકો	૨૫૨	હિંદની સીંચાઈ (Irrigation)	૨૬૬	શાણનું ઉત્પન્ન	૨૮૫
(૮) શારફો	૨૫૨	નહેરો	૨૬૬	શાણમાંથી બનેલો માલ	૨૮૫
બેંકનો દર	૨૫૨	હિંદની જળશક્તિ	૨૬૬	શાળ અને ત્રાકોની સંખ્યા	૨૮૬
કુલ વઠાવેલ ચોકોની સંખ્યા	૨૫૨	સોનાની સરેરાશ કિંમત	૨૭૦	બ્રિટિશ હિંદમાં સહકારી	
બેંકોની શાખાઓ	૨૫૩	હિંદમાંથી સોનાની આયાત-નિકાસ	૨૭૧	મંડળીઓ	૨૮૬
ક્ષાયચરિત્ર બેંકોએ વઠાવેલ		ચાંદીની આયાત-નિકાસ	૨૭૧	અરૂણીની આવક તથા ખર્ચ	૨૮૬
ચોકો	૨૫૩	ચાંદીની ભંચામાં ભંચી કિંમત		ઠંકરાળમાં પાડેલ સિંકાની કિંમત	૨૮૬
હિંદી એઇન્ટરેક્ટ કંપનીના		(૧૦૦ તોલાની)	૨૭૧	દુબાળ નિવારણ માટેનું ખર્ચ	૨૮૭
દેવાળો	૨૫૩	કરનો બાબો	૨૭૨	હિંદની ખાણોની સંખ્યા	૨૮૭
હિંદમાં વીમો	૨૫૩	હિંદમાં કોલસાનો વેપાર	૨૭૨	રબર	૨૮૭
વીમા કંપનીઓની સંખ્યા	૨૫૫	કોલસાની એઇન્ટ રેટાઇઝ		હિંદી સરકારનું બ્યાનુ હેલું	૨૮૮
હિંદી કંપનીઓનું કામકાજ	૨૫૬	કંપનીઓ	૨૭૪	હિંદના સોનાની બ્યાનુ મિલકત	૨૮૯
બિનહિંદી કંપનીઓનું		હિંદમાં કોલસાનું ઉત્પન્ન	૨૭૪	પરદેશમાં હિંદીઓની પરિસ્થિતિ	૨૮૯
કામકાજ	૨૫૬	માથા દીઠ કોલસાની વાર્ષિક		પરદેશમાં હિંદીઓ	૨૯૦
જંગલોના વીમા ઉતારનારી		વપરાશ (ઠનમાં)	૨૭૫	પરદેશમાં વસાહત	૨૯૧
હિંદી કંપનીઓ	૨૫૬	હિંદમાં કોલસાની		૧૯૩૬-૪૦નાં છાપખાનાં, વર્ત-	
કુલ કામકાજ	૨૫૬	સરેરાશ કિંમત	૨૭૫	માનપત્રો તથા પ્રગટ થયેલ	
બિનહિંદી કંપનીઓનું		કોલસાની ખાણમાં કામ કરતાં		પુસ્તકો	૨૯૨
કામકાજ	૨૫૬	મલુરીની દૈનિક સરેરાશ		હિંદમાં છપાયેલ પુસ્તકો	૨૯૨
નવો કાયદો	૨૫૭	સંખ્યા	૨૭૫	હિંદના જકાતખાતાના આંકડા	૨૯૨

કેરોસીન	૨૯૩	હિંદની યુનિસિપાલિટીઓ	૩૧૧	કેમવાર લોક સંખ્યા	૩૫૦
લોકોનું ક્ષેત્ર	૨૯૩	હિંદની પોલીસ	૩૧૧	શિક્ષિત વસ્તી	૩૫૦
હિંદના બંદરો-પોર્ટ્સ	૨૯૪	જેલનાં કેદીઓની સંખ્યા	૩૧૧	બ્રિટિશ હિંદમાં સ્ત્રી	
બંદરોનું વર્ણન	૨૯૪	આંદામનમાં કેદીઓ	૩૧૨	પુરુષોનું પ્રમાણ	૩૫૦
પોર્ટ્સ	૨૯૬	હિંદમાં નહેરુકામવાળું ક્ષેત્રફળ	૩૧૨	દેશી રાજ્યોમાં સ્ત્રી	
પોર્ટ્સટોની આવક તથા ખર્ચ	૨૯૬	સાડાનજી ટકાની લેાનનું		પુરુષોનું પ્રમાણ	૩૫૧
પોર્ટ્સટો (૧૯૩૬-૪૦)	૨૯૭	પડતર બાબત	૩૧૨	હિંદની વસ્તીમાં થયેલ	
પોર્ટ્સટોના સભ્યો		બ્રિટિશ હિંદની ભેઇન્ટ રેટોફ		વધારો	૩૫૧
(૧૯૩૬-૪૦)	૨૯૭	કંપનીઓ	૩૧૨	હિંદની બાબતો	૩૫૧
સંસ્થાઓ માટે હિંદના ભણીતાં		પ્રાંતવાર ભેઇન્ટરેટોફ		હિંદની અગત્યની બાબતો	૩૫૨
શહેરો	૨૯૭	કંપનીઓ	૩૧૨	મુખ્ય બાબતો તથા	
હિંદનાં ખનીજો-હિંદનું સ્થાન	૨૯૭	હિંદી સરકારની રૂપિયાની લેાન	૩૧૩	ગ્રામનારાઓની સંખ્યા	૩૫૩
હિંદની ખાણોમાં કામ કરતા		વેપારનું વાર્ષિક અવલોકન	૩૧૩	એક લાખ ઉપરની	
મનુષ્યોની સરેરાશ સંખ્યા	૩૦૦	ઉદ્યોગોનું વાર્ષિક અવલોકન	૩૨૩	વસ્તીવાળા શહેરો	૩૫૪
ખાણોમાં થયેલા અકસ્માતો		હિંદનું આર્થિક અવલોકન	૩૨૬	હિંદમાં દર હજારે જન્મ	
૧૯૪૦	૩૦૦	હિંદના વેપાર	૩૩૭	તથા મરણનું પ્રમાણ	૩૫૫
સોનું	૩૦૦	હિંદના વેપારનાં તથા કાર-		ખીન દેશો સાથે જન્મ	
લોહું (કાચી ધાતુ)	૩૦૧	ખાનાનાં મુખ્ય કેન્દ્રો	૩૩૮	તથા મરણ પ્રમાણ	૩૫૫
અખરખ	૩૦૧	વેપારી મંડળો	૩૪૦	સરખામણી (૧૯૩૭)	૩૫૫
સીસું	૩૦૧	મેટરકારની અયાત	૩૪૨	બ્રિટિશ હિંદમાં જન્મ મરણ	૩૫૫
કેમાઇટ	૩૦૨	એનિમલસો તથા ખીછ		બ્રિટિશ હિંદમાં આયુષ્ય મર્યાદા	૩૫૫
પેટ્રોલિયમ	૩૦૨	આદીઓની અયાત	૩૪૨	બ્રિટિશ હિંદમાં બાળમૃત્યુ પ્રમાણ	૩૫૫
પેટ્રોલની આયાત	૩૦૨	મલની આયાત નિકાસ	૩૪૨	આયુષ્ય મર્યાદા	૩૫૬
આદી	૩૦૨	પરદેશ સાથેના કુલ દરિયાઈ		જહેર આરોગ્ય : આવક	
મેગેનીઝ	૩૦૩	વેપારની કિંમત	૩૪૨	તથા ખર્ચ	૩૫૭
મેગ્નેસિયમ	૩૦૩	કુલ આયાત-નિકાસ	૩૪૩	શહેરો અને ગ્રામ્યવિસ્તારના	
કારખાના તથા મજૂરો સંખ્યા		કયા કયા દેશો સાથે વેપાર છે ?	૩૪૩	મરણનું પ્રમાણ	૩૫૭
માહિતી	૩૦૩	નિકાસના ટકા	૩૪૩	પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું જન્મ	
હિંદમાં ટ્રેડ યુનિયનો	૩૦૫	બ્રિટિશ હિંદના દરિયાઈ વેપાર	૩૪૩	પ્રમાણ તથા જન્મ મૃત્યુના	
ટ્રેડ યુનિયન કેમિસ્ટ	૩૦૬	હિંદનો કાંઠોના વેપાર	૩૪૪	પ્રમાણની સરખામણી	૩૫૮
બ્રિટિશ હિંદમાં ટ્રેડ યુનિયનો	૩૦૭	યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી થયેલ		ઇસ્પતાલો અને હર્દિઓ	૩૫૮
હિંદમાં ઔદ્યોગિક તકરારો	૩૦૭	આયાત-નિકાસ	૩૪૪	ઇસ્પતાલોના સેવા પ્રદેશ	૩૫૮
કારીગરોને અપાયેલ અલ્લે	૩૦૮	જાપાનમાંથી થયેલી આયાતનિકાસ	૩૪૪	મેડિકલ કોલેજો	૩૫૯
હિંદનાં કારખાના	૩૦૮	પરદેશ સાથેના દરિયાઈ વેપાર	૩૪૪	મેડિકલ સ્કૂલો	૩૫૯
કારખાનામાં અકસ્માતો	૩૦૮	નિકાસ અને પુનર્નિકાસ	૩૪૫	વૈદ્યકીય લેબોરેટરીઝ તથા શોધ-	
કારીગરોની સંખ્યા	૩૦૯	હિંદમાં થયેલ પીણીની આયાત	૩૪૫	ખોળ ખાતાં	૩૫૯
અખિલ હિંદ ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડની		તમાકુની આયાત	૩૪૫	શ્વેત માટેનાં હિંદનાં આરોગ્યધામ	૩૬૦
સંખ્યા, આવક વગેરેના આંકડા	૩૦૯	૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરી	૩૪૫	ડોક્ટરોની સંખ્યા વગેરે	૩૬૨
હિંદમાં સહકારી મંડળો	૩૦૯	વસ્તી ગણતરીનું ખર્ચ	૩૪૮	હિંદની મેડિકલ કાઉન્સિલ	૩૬૨
બ્રિટિશ હિંદમાં સહકારી		વિધો	૩૪૯	હિંદનું રાજ્યવધારણ	૩૬૨
મંડળો	૩૧૦	હિંદુસ્તાન	૩૪૯	પૂર્વ ઇતિહાસ	૩૬૨
મંડળો તથા સભ્યોની		સામાજિક સ્થિતિ	૩૫૦	પ્રાંતિક રાજ્યતંત્ર	૩૬૬
સંખ્યા	૩૧૦	દર સો પુરુષોએ			
		સ્ત્રીઓની સંખ્યા	૩૫૦		

પ્રાંતવાર પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા	૩૭૧	શાહી કુટુંબને સાંલિયાણું	૪૧૦	પાસ્તીઓનું વર્ષ	૪૫૦
ધારાસભાનું કાર્યક્ષેત્ર	૩૭૨	બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ	૪૧૦	બાર મહિનાનાં નામો	૪૫૦
નાનાં પ્રાંતો	૩૭૩	(યુદ્ધ મંડળ)	૪૧૦	સુસલમાન મહિનાઓનાં નામ	૪૫૧
ફેડરલ ન્યાયપાઠ, સનદી નોકરી, પબ્લિક સર્વિસ કમિશન વગેરે	૩૭૬	હિંદનું ન્યાયપાઠ	૪૧૧	બંગાળી મહિનાઓનાં નામ	૪૫૧
પ્રાંતો—	૩૭૮	દેશી રાજ્યો	૪૧૪	તેલુગુ તથા કેનેડી મહિનાઓનાં નામ	૪૫૧
અજમેર મેરવાડા, અજમેર અને રજપુતાના	૩૭૮	દેશી રાજ્યોનાં નામ	૪૧૫	તામિલ-મલાયલમ મહિનાઓનાં નામ	૪૫૧
આંધ્ર અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	૩૭૮	ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સિપલ (નરેન્દ્ર મંડળ)	૪૧૬	ઝડુઓનાં નામ	૪૫૧
આસામ	૩૮૦	રેટેન્ડીંગ કમિટી	૪૧૭	વારનાં નામ	૪૫૧
ઑરિસ્સા	૩૮૧	હિંદની મુખ્ય રાજકીય નિમજુકો (દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતી)	૪૧૭	નક્ષત્રનાં નામ	૪૫૧
ફર્ગુસન	૩૮૪	હિંદના દેશી રાજ્યોને મળતી કાયમી સલામી	૪૧૮	ઝહો સાથે રત્નોના સંબંધ	૪૫૨
દિલ્લી	૩૮૪	તોપોની સલામીનું અંગતમાન	૪૨૦	કાળચર્ક	૪૫૨
પંજાબ	૩૮૫	મુખ્ય દેશી રાજ્યો	૪૨૧	નવો હિંદી રેઠાન્ડર્ડ ટાઇમ	૪૫૩
બલુચિસ્તાન	૩૮૫	દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ	૪૨૫	ગ્રીનિચ સમય સાથે રેઠાન્ડર્ડ સમયની સરખામણી	૪૫૩
બિહાર	૩૮૬	હિંદનું રક્ષણ	૪૨૫	ડે લાઇટ સેવિંગ (દિવસના પ્રકાશનો બચાવ)	૪૫૪
બંગાળ	૩૮૭	હિંદમાં રેડિયો	૪૨૭	ઉનાળાનો સમય	૪૫૪
મદ્રાસ	૩૮૯	શેર બજારો	૪૨૯	ગ્રીનિચ સમયથી આગળ	૪૫૪
મધ્યપ્રાંત અને વરાહ મુંબઈ	૩૯૦	હિંદમાં યુદ્ધ પછીની પુનર્રચના	૪૩૨	ગ્રીનિચ સમયથી પાછળ	૪૫૫
સરહદ પ્રાંત	૩૯૨	હિંદનું યુદ્ધ ઉત્પાદન	૪૩૫	કુવના શોધકો	૪૫૫
સિંધ	૩૯૩	વિભાગ ત્રીજો		શોધ અને શોધકો	૪૫૬
પોર્ટુગીઝ હિંદ	૩૯૪	પહેલો નંબર	૪૩૯	શોધકોનાં વહાણો	૪૫૭
ફ્રેંચ હિંદ	૩૯૪	બલુવા ભેડું	૪૪૦	છેલ્લી શોધખોળો	૪૫૮
નેપાળ	૩૯૫	કાળ પરિમાણ	૪૪૧	મોટી શોધખોળો ક્યારે થઈ તથા કોણે કરી તથા પ્રથમ ઉપયોગ ક્યારે થયાં ?	૪૫૮
હિંદના પ્રાંતોનાં શિયાળાનાં તથા ઉનાળાનાં મથકો	૩૯૫	પંચાંગ	૪૪૨	વૈદ્યકીય શોધો	૪૬૦
એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલ પ્રમુખો અને સ્પીકરો	૩૯૫	કોષ્ટક	૪૪૩	રેડિયો, ટેલિવિઝન વગેરેનો વિકાસ	૪૬૧
કાઉન્સિલ ઓફ રેટેટના સભ્યો	૩૯૬	પ્રચલિત સંવતો	૪૪૪	બાળમૃત્યુ પ્રમાણ (દર હજાર જન્મો)	૪૬૧
રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ સમિતિ	૩૯૬	અભિરૂપિત પંચાંગ	૪૪૬	દર હજાર જન્મમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ	૪૬૨
ગવર્નરના પગાર તથા ભથ્થું	૪૦૦	મહિનાના નામો	૪૪૬	દર હજાર જન્મમાં જન્મનું પ્રમાણ	૪૬૨
પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળો	૪૦૧	પંચાંગના વર્ષો	૪૪૭	પશુપક્ષીઓની જીવનમચાઈ	૪૬૨
ફર્ટ ક્લાસ રેસિડન્ટો	૪૦૪	વર્ષ	૪૪૭	પક્ષીઓની ઝડપ	૪૬૩
હિંદી પ્રધાનની ઓફિસ	૪૦૪	પંચાંગની વિચિત્રતા	૪૪૭	પશુપક્ષીઓના રેકર્ડ	૪૬૩
હિંદી પ્રધાનો	૪૦૫	હાપ ઇયર	૪૪૭	વૃક્ષોનું આયુષ્ય	૪૬૪
ગવર્નર-જનરલ અને વાઇસરોય	૪૦૫	સૂર્યાસ્ય અને સૂર્યાસ્ત	૪૪૮	નેગિલ પારિતોષિક	૪૬૪
હિંદી સરકાર	૪૦૬	અક્ષાંશ-રેખાંશ	૪૪૮	નેગિલ પારિતોષિક મેળવનારાઓની યાદી	૪૬૫
શાહી કુટુંબ	૪૦૯	અધિક માસ કયા આવે તેની સમજ	૪૪૯	વ્યાજે મૂકેલ મુદ્દલ રકમ બમણી થવાનો સમય	૪૬૬
બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ	૪૧૦	સંવત ૧૯૧૨થી સંવત ૨૦૧૨ સુધીનાં વર્ષોના અધિક માસની નોંધ	૪૫૦	રોમન આંકડા	૪૬૬

જૂના વખતની સાત અભયબીઓ	૪૬૬	ખાળકને કૂધ આપવાનો કોઠો	૫૦૭	ક્રિકેટ રીમનો હિંદનો પ્રવાસ	૫૩૪
મધ્યયુગની સાત અભયબીઓ	૪૭૦	પ્રસ્તુતિનો કોઠો	૫૦૭	હિંદી રીમ ઈંગ્લંડની મુલાકાતે	૫૩૫
આહુનિક જગતની સાત અભય-બીઓ	૪૭૦	શરોસાશ્વવાસ	૫૦૭	ઈંગ્લંડમાં અખિલહિંદ ટેન્નિસ મેચો	૫૩૬
આહુનિક અભયબીઓની બીજી યાદી	૪૭૦	જુદી જુદી વયે માણસની નાડીના ધબકારા	૫૦૮	હિંદમાં " " " "	૫૩૬
રસાયણ તરવાના શોધકો	૪૭૭	રનાન	૫૦૮	મુંબઈની પંચાંગી ક્રિકેટ	૫૩૭
આદ્ય રચાપકો	૪૭૯	આપણો ખોરાક	૫૦૮	ચતુરંગી ક્રિકેટ (મુંબઈ)ના વિજેતા	૫૩૭
જુદા જુદા પદાર્થો પર ગરમીની અસર	૪૭૯	કયા કયા ખોરાકમાં કયા વિદ્યામિત્રો છે?	૫૧૧	હિંદની ક્રિકેટ ઇતિપચનશિપ	૫૩૮
રસાયણ તરવાના ઉષ્ણતા બિંદુ વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ (Specific gravity)	૪૭૨	ખોરાક સંબંધી ભણવા ભજવ	૫૧૩	રણજી ટ્રોફીમાં ખેલવી સદી નોંધાવનારઓ	૫૩૯
છાપવાનાં બીજાં નામ	૪૭૨	જુદી જુદી ભતના દારૂમાં આદરકોહોલ (મધસાર)નું પ્રમાણ	૫૧૩	અખિલ હિંદ પ્રોફેશનલ બિલિયર્ડ ઇતિપચનસ	૫૩૯
કાગળની ભતોળાં નામ	૪૭૩	કૂંધનું પ્રયત્નરણ	૫૧૩	અખિલ હિંદ બેડમિન્ટન	૫૩૯
છાપવાના કાગળની સાદ્ય	૪૭૩	‘વિદ્યામિત્ર’ (પ્રજ્ઞવક્રો)	૫૧૩	અખિલ હિંદ વળન બિપાડનારા	૫૪૦
લખવાના તથા ટ્રોઈય પેપરનું માપ	૪૭૩	તાલ્લ દુર્ગોત્તું મહત્ત્વ	૫૧૬	અખિલ હિંદ ૩૦ માઇલ તરવાની હાઈફાઇ	૫૪૦
ખાઉન પેપરની સાદ્ય	૪૭૪	રાજકીય પક્ષોનાં નામ	૫૧૭	અખિલ હિંદ એમેચ્યોર બિલિયર્ડ ઇતિપચનસ	૫૪૦
બાંધેલ પુસ્તકની સાદ્ય	૪૭૪	વર્તમાનપત્રોમાં આવતાં કેટલાંક નામો	૫૧૭	અખિલ હિંદ એમેચ્યોર બિલિયર્ડ ઇતિપચનસ	૫૪૦
કોષ્ટક	૪૭૫	સો શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટ રમનારા ભણીતા સહચાર	૫૧૮	બ્યાયામ	૫૪૦
એવોલ્યુશન વળન	૪૭૬	સો શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટ રમનારા	૫૧૮	એક નળરે બ્યાયામના રેકર્ડ (પુરૂષોના)	૫૪૧
અંધેલ ઢબના રસોડાનું કોષ્ટક	૪૭૭	ભણીતા સહચાર (Associations)	૫૧૯	બ્યાયામના રેકર્ડ (સ્ત્રીઓના)	૫૪૨
નર્મીનનું માપ	૪૭૭	રાજ-રાગણી	૫૨૧	કેટલાંક અખિલ હિંદ રેકર્ડ	૫૪૩
મેટ્રિક સિસ્ટમ	૪૭૮	કઈ વસ્તુ કયા દેશમાં વધારે થાય છે?	૫૨૧	એસ ઇતિપચનસ	૫૪૪
નાણાનું વળન	૪૭૯	ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલાં શહેરો	૫૨૨	એલિમ્પિક રમતો	૫૪૪
મોનીના તોલનું કોષ્ટક	૪૮૦	મોટા શહેરોમાં ભેવા ભેવાં સ્થળો	૫૨૩	એલિમ્પિક શરતોનું છેવટનું પરિણામ	૫૪૫
આધુનિક અને અંધેલ તોલની સરખામણી	૪૮૦	પ્રખ્યાત મકાનો તથા બાંધો	૫૨૪	આહુનિક એલિમ્પિક રમતો	૫૪૫
ઉપયોગી બ.બતો	૪૮૦	રાજકીય ગણરેશ	૫૨૬	કયાં કયાં રમાઈ ?	૫૪૫
થરમોમિટર	૪૮૧	સરકારી પ્રકાશનો	૫૨૬	ક્રિકેટ	૫૪૬
લોહીનું દળાણ	૪૮૧	દશ અતિ હુશિયાર પ્રાણીઓ	૫૨૬	ક્રિકેટ રેકર્ડ-પ્રથમ વર્ગ	૫૪૭
પ્રચલિત ઉપયોગી સંજ્ઞાઓ	૪૮૨	પરદેશની પંદર મહાન સ્ત્રીઓ	૫૨૬	તરવાના રેકર્ડ	૫૪૮
ખિતાબો	૪૮૬	મૂળાકારોની સંખ્યા	૫૨૬	કેટલાંક ભણવાભજવ રેકર્ડ	૫૪૯
ડિઝી	૪૮૭	સાહિત્ય વિભાગ	૫૨૭	કુસ્તીના ઉસ્તાદો	૫૫૧
સંખ્યોની સંજ્ઞાઓ	૪૮૮	ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી	૫૩૦	ઉડ્ડયનના રેકર્ડ	૫૫૧
લડાઈમાં વપરાતી સંજ્ઞાઓ	૪૮૯			નગતનું ઝડપી પરિક્ષણ	૫૫૨
કેટલાંક પ્રચલિત અંધેલ રાજકીય શબ્દો	૪૯૦				
મુખ્ય ખિતાબો તથા ચંદ્રકો	૫૦૩				
તંદુરસ્તી તથા આરોગ્ય સંરક્ષણ	૫૦૪				
ચોપી દર્દો	૫૦૬				
અપાયુમાં થતા બીડતા રોગો	૫૦૬				

વિભાગ ચોથો

રમતઅમત-વિભાગ

લોન ટેનિસ	૫૩૩
અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ ઇતિપચનસ	૫૩૩
અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ રેન્કિંગ લિસ્ટ ૧૯૪૧-૪૨	૫૩૪

વિભાગ પાંચમો

દૂધી ચરિતાવલિ	૫૫૩
આંતરરાષ્ટ્રીય ચરિતાવલિ	૫૮૭

વર્ણાનુક્રમણી

અ, આ

અક્ષરમાતો (રેલવેના)	૧૬૩
અક્ષાંશ-રેખાંશ	૫
અક્ષાંશ-રેખાંશ	૪૪૬
અખિલ હિંદ એમેચ્યાર	
બિલિયર્ડ ગ્રેમ્પિયન્સ	૫૪૦
અખિલ હિંદ ડિરેક્ટર બોર્ડની	
સંખ્યા આવક વગેરેના આંકડા	૩૦૯
અખિલ હિંદ ૩૦ માઇલ	
તરવાળી હરિકાંધ	૫૪૦
અખિલ હિંદના વિદ્યાર્થીઓની	
સંખ્યા	૨૧૯
અખિલ હિંદ પ્રોફેશનલ બિલિયર્ડ	
ગ્રેમ્પિયન્સ	૫૩૯
અખિલ હિંદ પ્રેડમિનન્ટ	૫૩૯
અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ	૧૮૧
અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની	
ચૂંટણી	૧૮૧
અખિલ હિંદ લેબન ટેનિસ	
ગ્રેમ્પિયન્સ	૫૩૩
અખિલ હિંદ લેબન ટેનિસ રેન્કિંગ	
સિસ્ટ ૧૯૪૧-૪૨	૫૩૪
અખિલ હિંદ વળન ઉપાડનારા	
ગ્રેમ્પિયન્સ	૫૪૦
અગ્રગણ્ય વિદેશી ઉત્પાદકો	૧૭૨
અગ્રગણ્ય હિંદી સ્ટુડિયો	૧૭૨
અજમેર અને રજપુતાના	૩૭૮
અભયખીઓ-જૂનાવાજપતની	૪૬૯
” ” -મધ્ય યુગની	૪૭૦
” ” -આધુનિક નગરની	૪૭૦
” ” -આધુનિક,	
ખીલ ચાદી	૪૭૦
અધિક માસ કયા આવે તેની	
સમજ	૪૪૯
અરીજીની આવક તથા ખર્ચ	૨૮૬
અખરખ	૩૦૧
અમેરિકાના પ્રમુખો	૩૪
અમેરિકાનું યુદ્ધ ઉત્પાદન	૮૭

અગ્રેજી દબનાં રસોડાનું કોષ્ટક	૪૭૭
આત્મા અને અયોધ્યાના	
સંયુક્ત પ્રાંતો	૩૭૮
આર્ટસ્કૂલો	૨૨૧
આર્ટસ્કૂલો	૨૩૪
આદ્યસ્થાપકો	૪૭૧
આધુનિક અભ્યયખીઓની ખીલ	
ચાદી	૪૭૦

આધુનિક એલિમ્પિક રમતો	
કયાં કયાં રમાય ?	૫૪૫
આધુનિક નગરની સાત	
અભયખીઓ	૪૭૦
આપણો ખોરાક	૫૦૮
આક્રિકા	૭૭
આયપત વેરો ભરનારાઓની	
સંખ્યા	૧૭૯
આયુર્વેદિક અને અગ્રેજી તોલની	
સરખામણી	૪૮૦
આયુષ્ય મર્યાદા	૩૫૬
આસામ	૩૮૦
આંતરરાષ્ટ્રીય ચરિતાવલિ	૫૮૭
આદામાનના કદીઓ	૩૧૨

ઈ, ઈ

ઇન્ફિનિટિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૨૪૩
ઇરિપતાલો અને દર્દીઓ	૩૫૮
ઇરિપતાલોના સેવાપ્રદેશ	૩૫૮
ઈસ્કેડે સંસ્થાનો ક્યારે મેળબ્યાં ?	૧૫
ઈસ્કેડેમાં અખિલ હિંદ રેસ્ટ મેચો	૫૩૬
ઈડિયન ઓર્ડર ઓફ મેરિટ	૧૭૫
ઈડિયન કિંગ્સ કાઉન્સેલ	૧૭૬

ઉ, ઊ, ઋ

ઉડ્ડયનના રેકર્ડ	૫૫૧
ઉતાડેઓની સંખ્યા	૧૬૨
ઉત્પન્ન	૧૫૮
ઉત્પાદન તથા નિકાસ	૧૦૨
ઉદ્યોગોનું વાર્ષિક અવલોકન	૩૨૩
ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલાં શહેરો	૫૨૨

બાળાનો સમય	૪૫૪
ઉપગ્રહો	૪
ઉપયોગી બાબતો	૪૮૦
બોચા મકાનો અને ટાવર	૫૧
બોચામાં બોચા પર્વતો	૧૩
બોચામાં બોચા રેલવે	૪૦
મધુઓનાં નામ	૪૫૧

ઘ, ઘા, ઓ

એક નજરે બ્યાયામના	
રેકર્ડ [પુરૂષોના]	૫૪૧
એક લાખ ઉપરની વસ્તીવાળા	
શહેરો	૩૫૪
એક્સચેન્જ બેંકો	૨૪૪
એન્જિનિયરીંગ અને ટેકનોલોજીની	
સંસ્થાઓ	૨૩૨
એન્જિનિયરીંગ સ્કૂલો અને કોલેજો	૨૨૨
એવોર્ડ્સ ઓફ વળન	૪૭૬
એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલ	૩૬૫
ઓગ્નિખસો તથા ખીલ	
ગાડીઓની આયાત	૩૪૨
ઓરિસસા	૩૮૧
ઓલિમ્પિક રમતો	૫૪૪
ઓલિમ્પિક શરતોનું છેવટનું	
પરિણામ	૫૪૫
ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ સંસ્થાઓ	૨૨૨

ક

કંઈ થીએ કયાં ઉમે છે ?	૧૬૩
કંઈ પ્રભ કોની સામે હતી ?	૧૫
કંઈ વસ્તુ કયા દેશમાં વધારે	
થાય છે ?	૫૨૧
કયા ખોરાકમાં કયા વિદ્યાર્થીનો છે ?	૫૧૧
કયા કયા દેશો સાથે વેપાર છે ?	૪૪૩
કરનો બોલો	૨૭૨
કરીઅર (Career) વિષાલ	૨૨૫
કંપનીઓની સંખ્યા	૨૫૯
કાઉન્સિલ ઓફ રેટેરના સભ્યો	૩૬૬
કાગળ	૨૮૧

કાળજી ભતોના નામ	૪૭૩
કારખાના તથા મજૂરી સંબંધી માહિતી	૩૦૩
કારખાનામાં અકસ્માતો	૩૦૮
કારીગરોની સંખ્યા	૩૦૯
કારીગરોને આપાયેલ બદલો	૩૦૮
કારોબારી સમિતિ	૧૮૧
કારખાન	૨૭૦
કાળચક્ર	૪૫૨
કાળ પરિમાણ	૪૪૧
કર્મ	૩૮૪
કુલ આયાત-નિકાસ	૩૪૩
કુલ એકર (વાવેતરના)	૨૬૫
કુલ કમાણી	૧૯૨
કુલ કામકામ	૨૫૬
કુલ વડાવેલ એકોની સંખ્યા	૨૫૨
કુલ સડક	૧૯૨
કુસ્તીના ઉત્પાદો	૫૫૧
કેટલાક અખિલ હિંદ રેકર્ડ	૫૪૩
કેટલાક ભણવાળેજ રેકર્ડ	૫૪૬
કેટલાક પ્રચલિત અગ્રિય રાજકીય શબ્દો	૪૯૦
કેરોરીની	૨૬૩
કેળવણી	૨૧૫
કેળવણીની સંસ્થાઓ	૨૧૦
કેળવણીવિષયક અખિલ હિંદુ ખર્ચ	૨૧૯
કેરી	૨૭૬
કેરીનું વાવેતર તથા પાક	૨૭૭
કેમવાર લોક સંખ્યા	૩૫૦
કેલસાની આયાત	૨૭૫
કેલસાની ખાણમાં કામ કરતા મજૂરીની કૌનિક સરેરાશ સંખ્યા	૨૭૫
કેલસાની બેઇન્ડ રેટાક કંપનીઓ	૨૭૪
કેલસાની નિકાસ	૨૭૫
કેલક (વર્ષનું)	૪૪૩
કેલક	૪૭૪
કેલક	૫૪૬
કેલક દીમનો હિંદનો પ્રવાસ	૫૩૪
કેલક રેકર્ડ પ્રથમ વર્ષ	૫૪૭
કેમપાઇ	૩૦૨
કેમપાઇ બેકેટો વડાવેલ એકો	૨૫૩
કેમ અટિના હિંદના આરોગ્યધામ	૩૬૦
કેમ મોજની સમજ	૪૪૬

લ

લ'ડોના બેચામાં બેચા તથા નીચામાં નીચાં બિંદુઓ	૧૭
લાંડનો ઉદ્યોગ	૨૭૯
લાણમાં થયેલ અકસ્માતો	૩૦૦
લખતખિ	૪૮૬
લેડાયલી જમીન	૨૬૪
લેતીવાડી	૧૫૬
લેતીવાડીની કેળવણી	૨૬૦
લેડાક સંબંધી ભણવાળેજ	૫૧૩
લિસ્ટિ પંચાંગ	૪૪૬

મ

મત મહાધુજ [૧૯૧૪-૧૯૧૮]ની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ	૬૮
મયા યુરોપીય મહાધુજ પછી થયેલા વિગતો.	૬૯
મયા વિશ્વધુજમાં સંડોવાયેલી પ્રભવી છવહાનિ	૬૫
મવર્નર-મવર્નલ અને વાઇસરોય	૪૦૫
મવર્નરોના પગાર તથા ભથ્થું	૪૦૦
મુજરાતી પુસ્તકોની યાદી	૫૩૦
મહો સાથે રત્નોનો સંબંધ	૪૫૨
મીનિય સમયથી આગળ	૪૫૪
મીનિય સમયથી પાછળ	૪૫૫
મીનિય સમય સાથે રેકાર્ડ્સ	
સમયની સરખામણી	૪૫૩
મીનિયથી અક્ષાંશ-રેખાંશ	૧૬૫

ન

ન'ટ (મોટા)	૪૮
નલક્ષ્યોના આંકડા	૧૭૩
નલક્ષ્યોના કળા તથા વિજ્ઞાનના નિષ્કૃતિ	૬૦
નલક્ષ્યોના સમ્રાટો તથા સમ્રાજીઓ	૬૩
નદ્ર વિષે ભણવાળેજ	૫
નાની ખેતીનો વિસ્તાર	૨૫૮
નાહુ ખર્ચ	૧૯૨
નામડાં કમાવવાનો ઉદ્યોગ	૨૮૩
નાંદી	૩૦૨
નાંદીની આયાત-નિકાસ	૨૭૧

નાંદીની બેચામાં બેચા કીમત	૨૭૧
નાંદીની કિંદા [મુંબઈ]ના વિજેતા	૫૩૭
નાંદી દરેક	૫૦૬
નાંદી એકિપથન્સ	૫૪૪
નાંદી એકિ પ્રિન્સિપ	
[નરેન્દ્ર મંડળ]	૪૧૭
નાંદી કમાણી	૧૯૨

પ

પાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો	૨૬૨
પાપના કાળજીની સાધન	૪૭૩
પાપનાં બીખાં	૪૭૨
પેલ્લા ૧૫૦ વર્ષના પોપ	૩૬
પેલ્લા વિશ્વધુજ (૧૯૧૪-૧૮)	૬૪
પેલ્લા શોધખોળો	૪૫૮

જ

જમતનાં અતિ ઉધ્ધુ તથા શીતળ સ્થાનો	૬
જમતના ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન	૧૦૩
જમતનાં કેટલાક મુખ્ય શહેરોની વસ્તી	૧૦
જમતનાં ચલ્લચિત્રમુદ્રો	૫૯
જમતનાં ટેલીફોનની સંખ્યા	૯૨
જમતના દરિયાઇ રેતા	૪૨
જમતના ધર્મો	૧૪
જમતનાં બાર ભેષ વિમાનો	૪૮
જમતનાં મુખ્ય આયાત-નિકાસ સ્થળો	૧૦૦
જમતનાં મોટાં શહેરો	૨૧
જમતના વેપારી વહાણોના કાર્ડો	૪૭
જમતના કીમત મનુષ્યો	૫૨
જમતનાં સરેવરો	૧૭
જમતની અગત્યની નહેરો	૧૯
જમતની ભતિ અને પેટા ભતિ	૮૯
જમતની પાલ્લેમ્બનાં નામ	૫૮
જમતની ભાષાઓ	૮૯
જમતની મુખ્ય બેંકો	૫૮
જમતની મોટી નદીઓ	૪૬
જમતની મોટી સ્ટીમરો	૪૫
જમતની રેલવેનાં નામ	૩૮
જમતની રેલવેની સંખ્યા	૩૮

જાતની વસ્તી	૧૪
જાતની વસ્તીના આંકડા	૮
જાતનું ઉત્પાદન	૫૨
જાતનું ઝડપી પરિક્રમણ	૫૫૨
જાતનું મોટું વૃક્ષ	૪૫
જાતનો રેલવેનો સીધો લાંબો પુલ	૪૦
જાતનો સ્થળ વર્ણન-કેશ	૬૫
જાતમાં આંધળાની વસ્તી	૫૭
જાગ્રસિદ્ધ દુરબીનો તથા વેધશાળાઓ	૪૪
જાગ્રવિખ્યાત હીરા	૬૪
જનશ્લ મહેસુલમાં રેલવેનો ફાળો	૧૬૪
જમીન	૧૬
જમીનના વર્ગ-જમીન મહેસુલ	૨૬૪
જમીનનું માપ	૪૭૭
જંગલખાતાની કોલેજો	૨૨૨
જંગલની પેદાશ	૨૬૬
જંગલની મહેસુલ	૨૬૬
જંગલની મુખ્ય પેદાશ	૧૫૮
જંગલી પશુઓ	૧૬૦
જંગલી	૧૫૮
જંગલી (ક્ષેત્રફળ વગેરે)	૨૬૬
જપાન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)ના યુદ્ધકાર્કસ	૮૨
જપાનમાંથી થયેલ આયાત-નિકાસ	૩૪૪
જાણવા જેવું	૪૪૦
જાણીતા સહચાર	૫૧૬
જાહેર આરોગ્ય : આવક તથા ખર્ચ	૩૫૭
જાંઘીના વીમા ઉતારનારી	
હિંદી કંપનીઓ	૨૫૬
જુદા જુદા દેશના સ્વાતંત્ર્ય દિના	૨૬
જુદા જુદા દેશનું ચલણી નાણું	૬૪
જુદા જુદા દેશોના યુદ્ધશીષા	૨૬
જુદા જુદા પદાર્થો પર ગરમીની અસર	૪૭૧
જુદા જુદા રાષ્ટ્રની કૂંધ-ઉત્પત્તિ	૬૨
જુદા જુદા સાહિત્યના મહાન કવિઓ	૬૧
જુદી જુદી ભાતના દારૂમાં આલ્કોહોલ (અધસાર)નું પ્રમાણ	૫૧૩
જુદી જુદી વસ્ત્ર માણસની નાડીના ધબકારા	૫૦૮
જૂના વખતની સાત અભયબીઓ	૪૬૬

જેલના કેદીઓની સંખ્યા	૩૧૧
જેલનું સ્ટોક બેંકો	૨૪૫
જ્યોત્સ્ના કોસ	૧૭૫
જનજાત જાળાભુખી પર્વતો	૧૧
જ	
ઝડપી મોટી સ્ટીમરો	૪૫
ઢ	
ઢપાલ એક્સિસની આવક તથા ખર્ચ	૧૭૬
ઢપાલ ખાતાના આંકડા	૧૭૬
ઢંકશાળામાં પાડેલા સિક્કાની કિંમત	૨૮૬
ફૂંટી ચરિતાવલિ	૫૫૩
ફ્રાન્સ-કોન્ઝિનન્ટલ રેલવે	૩૬
ફ્રેંચ યુનિયન કોમિસ	૩૦૬

ઝ	
ઝિમ્બી	૪૮૭
ઝે લાઇટ સેવિંગ	૪૫૪
ઝાકઝરોની સંખ્યા વગેરે	૩૬૨

ઞ	
તમાકુની આયાત તરવાનો રેકર્ડ	૩૪૫
તંદુરસ્તી તથા આરોગ્ય સંરક્ષણ	૫૪૮
તાજહીન રાજ્યો	૫૦૪
તાજહીન રાણીઓ	૨૪
તાજહીન રાણીઓ	૨૫
તાજ્ ફોર્મીટું મહત્ત્વ	૫૧૬
તાજેતરની ઘડાઇઓનાં ખર્ચ	૭૦
તાશની સંખ્યા	૪
તુટી પડેલા હવાઈ જહાજો	૪૬
તોપોની સલામીનું અંગતમાન	૪૨૦
તણ સમાજન્યામાં સૂચી કઠી આયમતો નથી	૧૫
તીલ વર્ગના ઉતારુઓની સંખ્યા	૧૬૩

જ	
ચરમોમિટર	૪૮૧

ઝ	
ઢર નિધાર્થી ઢીઢ સરેરાશ ખર્ચ	૨૧૬
ઢર સો પુરૂષોએ ક્રીઓની સંખ્યા	૩૫૦
ઢર જીવરે જગતમાં જન્મનું પ્રમાણ	૪૬૨
ઢર જીવરે જગતમાં જન્મનું પ્રમાણ	૪૬૨

હરિયાણ રસ્તાનું અંતર	૪૨
હરા અતિ હુરિયાર પ્રાણીઓ	૫૨૬
હિલ્લી	૩૮૪
હુનિયામાં લાંબામાં લાંબા રેલવેનાં બોજા	૪૧
હુખળ નિવારણ મટિલું ખર્ચ	૨૮૭
ફૂધનું પ્રથમરણ	૫૧૩
ફૂર પૂર્વ	૭૪
દેશી રાજ્યો	૪૧૪
દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ	૪૨૫
દેશી રાજ્યોનો દરજ્જો	૪૧૬
દેશી રાજ્યોમાં અંતિ-પુરૂષોનું પ્રમાણ	૩૫૧

ઞ	
ધરીરાજ્યોએ કબજે લીધેલા મુખ્ય દેશો	૮૪
ધરીરાજ્યોને સાધનો મળવાનો સંભવ	૮૪
ધારાસભાનું કાર્યક્ષેત્ર	૩૭૨
ધીરાજીપટ્ટનો છટ્ટો રિપોર્ટ	૮૭
ધૂમકેટું	૩
ધુવના રીધકે	૪૫૫

જ	
નક્ષત્રનાં નામ	૪૫૧
નદીઓ	૧૫૪
નવું બંધારણ	૧૫૪
નવો કાયદો (વીમાસબંધી)	૨૫૭
નવો હિંદી સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ	૪૫૩
નહેરો	૨૬૬
નાણાંનું વજન	૪૭૬
નાનાં પ્રાંતો	૩૭૩
નિકાસ	૨૫૮
નિકાસ અને પુનર્નિકાસ	૩૬૫
નિકાસના ઠંઠા	૩૪૩
નેપાળ	૩૬૫
નેપાલીમાં હિંદી અધિકારીઓ	૮૦
નેપાળ પારિતોષિક	૪૬૪
નેપાળ પારિતોષિક મેળવનારોની યાદી	૪૬૫

ઝ	
પક્ષીઓની ઝડપ	૪૬૩
પરેરેશના રીકમ સ્ટારનાં પંજાર	૧૭૪

પરદેશની પંદર મહાન જીવિ	૫૨૬	પ્રખ્યાત પુસ્તક	૨૨	બીબી પાકે	૧૫૭
પરદેશની રીતીરિવાજો	૧૯૭	પ્રખ્યાત મદનો તથા બાગો	૫૨૪	બેકનો ફર	૨૫૨
પરદેશમાં વસાહત	૨૬૧	પ્રખ્યાત વાણીયાનો	૪૮	બેકોની શાળાઓ	૨૫૩
પરદેશમાં હિંદીઓ	૨૬૦	પ્રચલિત ઉપયોગી સંજ્ઞાઓ	૪૮૨	બાઉન પેપરની સાઇઝ	૪૭૪
પરદેશમાં હિંદીઓની પરિસ્થિતિ	૨૮૯	પ્રચલિત ભૌગોલિક નામો	૨૨	બ્રિટિશ એકેડેમીના ફેલો	૧૭૬
પરદેશ સાથેના કુલ દરિયાઇ વેપારની કિંમત	૩૪૨	પ્રચલિત સંવતો	૪૪૪	બ્રિટિશ કેઠીઓ	૮૫
પરદેશ સાથેના દરિયાઇ વેપાર	૩૪૪	પ્રકૃષ્ણો અને સ્પીકરો	૩૬૬	બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ	૪૧૦
પર્વતો	૧૨	પ્રસિદ્ધ થતા લો રિપોર્ટોની યાદી	૨૪૩	બ્રિટિશ પ્રધાનો	૩૫
પર્વતના ધાટો	૧૪	પ્રસ્થિતિના કોઠો	૫૦૭	બ્રિટિશ રાજ્યના હિંદી ઉમરાવ	૧૭૬
પશુઓ	૧૬૦	પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયો	૫૦	બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ (યુક્તમંડળ)	૪૧૦
પશુ પક્ષીઓના રેકર્ડ	૪૬૩	પ્રાંતવાર નેઇન્ટ રેકોર્ડ કંપનીઓ	૩૧૨	બ્રિટિશ હિંદના એન્જીનિયરો તથા અન્ડર એન્જીનિયરો	૨૧૯
પશુ પક્ષીઓની છાવન મર્યાદા	૪૬૨	પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળો	૪૭૧	બ્રિટિશ હિંદની નેઇન્ટ રેકોર્ડ કંપનીઓ	૩૧૨
પહેલો નંબર	૪૭૯	પ્રાંતિક રાજ્યનાં	૩૬૯	બ્રિટિશ હિંદનો દરિયાઇ વેપાર	૩૪૩
પહેલો હિંદી	૧૭૬	પૃથ્વીના વિભાગો	૭	બ્રિટિશ હિંદમાં આયુષ્ય મર્યાદા	૩૫૫
પંચાંગ	૪૪૨	ફ		બ્રિટિશ હિંદમાં ચાનું ઉત્પન્ન	૨૫૭
પંચાંગનાં વર્ષો	૪૪૬	ફર્સ્ટ ક્લાસ રેસિડેન્ટો	૪૦૪	બ્રિટિશ હિંદમાં જન્મ-મરણ	૩૫૫
પંચાંગની વિચિત્રતા	૪૪૭	બીચર શીક્ષ્મો ક્યાં તૈયાર થાય છે ?	૧૭૧	બ્રિટિશ હિંદમાં ટ્રેડ-યુનિયનો	૩૦૭
પંચાંગી ક્રિકેટ	૫૩૭	ગ્રીક્મ ઉદ્યોગ	૧૬૯	બ્રિટિશ હિંદમાં બાળમૃત્યુ પ્રમાણ	૩૫૫
પંખબ	૩૮૫	ગ્રીક્મની આયાત	૧૭૭	બ્રિટિશ હિંદમાં કુની મિલો, શાળો, તથા ત્રાકો	૨૭૮
પાકની વાવણીવાળું ચોખ્ખું ક્ષેત્રફળ	૨૬૪	ફેડરલ ન્યાયપાલટું, સનદી નોકરી, પબ્લિક સર્વિસ કમિશન વગેરે	૩૭૬	બ્રિટિશ હિંદમાં સહકારી મંડળીઓ	૩૧૦
પારસીઓનું વર્ષ	૪૫૦	ફેન્સિલ ચંદ્રક મેળવનાર	૧૭૬	બ્રિટિશ હિંદમાં જી પુરુષોનું પ્રમાણ	૩૫૦
પાર્લિમેન્ટના સભ્યોને અપાતા પગાર	૫૯	ફેંચ હિંદ	૩૬૪	મ	
પાળેલા પશુઓ	૧૬૦	ઘ		ભરપાઇ થયેલ થાપણ	૧૫૬
પુરાતત્ત્વનાં બાંધકામ	૨૪૨	અષ્વપણમાં થતા ગોડતા રોંગો	૫૦૬	ભાષા	૧૮૨
પુરુષો અને જીવોનું જન્મ પ્રમાણ તથા જન્મ મૃત્યુના પ્રમાણની સરખામણી	૩૫૮	અદલાયેલાં ભૌગોલિક નામો	૨૩	ભૌગોલિક આકૃષ્ટ અને હકીકતો	૫
પુરુષો તથા જીવોનું પ્રમાણ	૧૬૭	ખનાવો (૧૯૪૧)	૧૨૧	ભૌગોલિક શોધખોળો	૨૩
પેટ્રોલની આયાત	૩૦૨	ખનાવો (૧૯૪૨)	૧૩૫	મ	
પેટ્રોલિયમ	૩૦૨	ખજુચિસ્તાન	૩૮૫	મજૂરીના પ્રસો	૨૪૧
પોપ (છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષોના)	૩૬	ખંબાળો	૩૮૭	મદ્રાસ	૩૮૬
પોર્ટ ટ્રસ્ટ	૨૬૯	ખંબાળી મહિનાઓનાં નામ	૪૫૧	મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૩૯૦
પોર્ટ ટ્રસ્ટો	૨૯૭	ખંદરોનું વર્ણન	૨૯૪	મધ્યયુગની સાત અભ્યુષીઓ	૪૭૦
પોર્ટ ટ્રસ્ટના સભ્યો	૨૯૭	ખાર મહિનાનાં નામો	૪૫૦	મનુષ્યની ભતિઓ	૬
પોર્ટ ટ્રસ્ટોની આવક તથા ખર્ચ	૨૬૬	ખાજાને કૂધ આપવાનો કોઠો	૫૦૭	મહાસભાના પ્રાંતો	૧૮૦
પોર્ટુગીઝ હિંદ	૩૮૪	ખાજામૃત્યુ પ્રમાણ	૪૬૧	મહાસભાની અગત્યની તારીખો	૧૮૨
પ્રખ્યાત જળધોધ	૪૭	ખાંધેલ પુસ્તકની સાઇઝ	૪૭૪	મહાસભાની કારેભારી	૧૮૨
પ્રખ્યાત જહાજોની જળસમાધિ	૪૯	ખિનહિંદી કંપનીઓનું કામકાજ	૧૫૬		
પ્રખ્યાત ધરતીકંપો	૧૨	ખિહાર	૩૮૬		
પ્રખ્યાત પુરૂષ તથા જી પાત્રો	૧૭૩	ખીલ્લો	૨૪૧		
		ખીલ્લો દેશો સાથે જન્મ તથા મરણ	૨૪૧		
		પ્રમાણની સરખામણી	૩૫૫		

મહાસાગરો તથા સમુદ્રનું ક્ષેત્રફળ તથા ઊંડાઈ	૧૮	મોઠા વિશ્વમેળો	૬૧	રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનું સ્થાપિત	૩૯૯
મહિનાનાં નામો	૪૪૬	મોઠાં શહેરોમાં જીવાજીવો સ્થળો	૫૨૩	રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા	૨૫
મંડળીઓ તથા સંસ્થાની સંખ્યા	૩૧૦	મોટી શોધખોળો ક્યારે થઇ તથા કોણે કરી તથા પ્રથમ ઉપયોગ	૪૫૮	રાષ્ટ્રીય લઘાયક બળ	૮૩
માથાંદી કોલસાની વાર્ષિક વપરાશ (ટનમાં)	૨૭૫	ક્યારે થયા ?	૪૮૦	રિઝર્વ બેંક બોર્ડ ઇન્ડિયા	૨૪૮
માથાંદી ખાંડનો ઉપયોગ	૨૮૧	મોટીના તોલનું કાળક		રેડિયો ટેલીવિઝન વગેરેનો વિકાસ	૪૬૧
માથાંદીનું યુદ્ધખર્ચ	૮૭			રેલવેના ડાચામાં ડાચા પુલો	૪૦
માથાંદીનું વપરાશ	૨૭૫			રેલવેના ગાળા	૪૦
માન્ય થયેલ સંસ્થાઓનાં કોલેજ વિદ્યાર્થીઓ	૨૧૯			રેલવેના ત્રણ વર્ગો	૧૮૮
માલની આયાત-નિકાસ	૩૪૨			રેલવેના પ્રખ્યાત પુલ	૪૦
મીઠું	૩૦૧			રેલવેના રસ્તા	૧૯૪
મુખ્ય ખિતાબો તથા ચંદ્રકો	૫૦૩			રેલવેની ભત	૧૮૮
મુખ્ય દેશી રાખ્યો (ક્ષેત્રફળ)	૧૫૪			રેલવેનું વર્ગીકરણ	૧૮૮
મુખ્ય દેશી રાખ્યો (ક્ષેત્રફળ આવાક વગેરે)	૪૨૧			રેલવેના ઇતિહાસ	૧૮૯
મુખ્ય પાકાનું ઉત્પન્ન	૨૬૫			રેલવેના નફો	૧૯૪
મુખ્ય પ્રધાનો	૩૩			રેલવે પહેલી ખુલ્લી મુકાયાની તારીખ	૧૯૧
મુખ્ય પ્રાંતોમાં મોટરોની સંખ્યા	૧૯૭			રેલવે મારફત મોકલાયેલ માલનું વર્ણન	૧૯૩
મુખ્ય બંદરોનું વહાણવર્ક (ટનમાં)	૧૯૯			રેલવે રેકર્ડ	૩૯
મુખ્ય ભાષાઓ તથા મિલના રાખ્યોની સંખ્યા	૩૫૩			રેલવે સંબંધી ભણવાળેજ	૧૯૬
મુખ્ય રાખ્યો	૧૬			રેલવે રેશમ	૨૮૪
મુખ્ય સંપ્રદાયોની યાદી	૧૭૭			રોકાયેલ મૂડી	૧૯૨
મુસલમાન મહિનાઓનાં નામ	૪૫૧			રોકાયેલ મૂડી પર ચોખ્ખી કમાણીના ટકા	૧૯૩
મુસ્લીમ સ્થાપત્ય	૨૧૦			રોયલ સોસાયટીના હિંદી સભ્યો	૧૭૫
મુંબઈ	૩૯૨			રોમન આંકડા	૪૬૯
મુંબઈની પંચાંગી ક્રિકેટ	૫૩૭				
મૂળાકારોની સંખ્યા	૫૨૬				
મૅટ્રિક સિસ્ટમ	૪૭૮				
મેનેસાઇટ	૩૦૩				
મેડીકલ કોલેજો	૩૫૬				
મેડીકલ સ્કૂલો	૩૫૯				
મેગેનીઝ	૩૦૩				
મેટરકારની આયાત	૩૪૨				
મોઠા ઘંટ	૪૮				
મોઠા ટ્રાપુઓ	૨૦				
મોઠા ખજારો	૬૩				
મોઠાં પુસ્તકાલયો	૫૧				
મોઠાં બંદરો	૨૧				
મોઠા રણ	૨૧				

ક્ર	શહેરનાહો અને રાજ્યકર્તાઓ	૩૩	સૂર્ય સંબંધી ભણવાનેગ	૪
વહુભરના રસ્તા	૨૦૦	શહેરો અને ગ્રામ્યવિસ્તારના	સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત	૪૪૮
વર્તમાનપત્રોમાં આવતાં ફેટલાક		મરણીય પ્રમાણ	સેવિન્સ બેંક	૧૭૯
નામે	૫૧૭	શહેરોની વસ્તી ૧૯૪૧	સોનાની સરેરાશ કિંમત	૨૭૦
વર્ષ	૪૪૭	શાહી કુટુંબ	સોનું	૩૦૦
વસ્તી	૧૫૩	શાહી કુટુંબને સાલિયાણું	સો મેષ ક્રિકેટ રમનારા	૫૧૮
વસ્તી ગણતરી (૧૯૪૧)	૩૪૫	રાજ અને ત્રાકોની સંખ્યા	સ્થાન (હિંદુ)	૧૫૩
વસ્તી ગણતરીનું અર્થ	૩૪૮	શિક્ષિત વસ્તી	સ્થાપત્યના તથા ઐતિહાસિક	
વસ્તીના પ્રમાણમાં કુલ વિદ્યાર્થી-		રોડયુઅલ બેંકોની ચાવી	સીમાચિહ્નો	૨૦૬
ઓના ઠકા	૨૧૯	રોડ બ્રબરો	રેનાન	૫૦૮
વાર્ષિક નામ	૪૫૧	રોધ અને રોધકો	ઓઓને કાર્યપ્રદેશ	૨૪૦
વાવેતર તથા ઉત્પાદન	૨૭૮	રોધકોનાં વહાણો	સ્ટેન્ડીંગ પ્રમિટી	૪૧૭
વાવેતરની વિગત ૧૯૩૬-૪૦	૨૬૫	મેષ બિયો સંબંધી અખિલાઈદ	હ	
વાર્ષિક બેંક (મહાસભાની)	૧૮૧	શ્રીમંત પત્રકારોના નિર્ણયો	હવાઈ અંતર	૨૦૦
વિદ્યાર્થીઓ કેસ મેળવનારા		મેષ નટ-નટીઓ [૧૯૩૬]	હવાઈ ટપાલ	૧૯૯
હિંદીઓ	૧૭૪	શ્વેતોચ્છવાસ-ફર મિનિટ	હવાઈ ગુફાન ૧૯૩૬-૪૨	૮૬
'વિદ્યાર્થી' (પ્રેમવર્ગ)	૫૧૩	લ	હવાઈ રેતા	૪૩
વિશ્વગ્રંથ (૧૯૩૬)	૧૭૫	સંસ્થાની સંજ્ઞાઓ	હવાઈ હુમલાને અગ્રે બ્રિટનમાં	
વિશ્વગ્રંથની મેંધપાત્ર વારીઓ		સરકારી પ્રકાશનો	પુવારી	૮૪
(૧૯૧૪-૧૮)	૬૬	સરકારી પ્રાંત	હિમાલયનાં હવાખાવાનાં સ્થળોની	
વિશ્વવિદ્યાલયનાં આંકડાં		સરકારી બેંકો	ગોવાઈ	૨૦૬
(૧૯૩૬-૪૦)	૨૨૦	સંરોધન-અભ્યાસક્રમ	હિંદ અને બમોની ઉદયન કલ્પો	૨૦૦
વિશ્વવિદ્યાલયનાં પુસ્તકો	૨૨૦	સંરોધન અભ્યાસક્રમ મટીની	હિંદના અપ્રસૂત બાંધકામ	૨૦૦
વિશિષ્ટ ગુરુત્વ	૪૭૨	સંસ્થાઓ	હિંદના ઇતિહાસની અગત્યની	
વીમા કંપનીઓની સંખ્યા	૨૫૫	સંવત ૧૯૧૨ થી સંવત ૨૦૧૨	વારીઓ	૨૧૪
વેપારનું વાર્ષિક અવલોકન	૪૩	સુધીના વર્ષોના અધિક માસની	હિંદના ઉદ્યોગો	૧૫૯
વેપારી કોલેજો	૨૨૧	નોંધ	હિંદના કારખાના	૩૦૮
વેપારી મંડળો	૩૪૦	સંસ્થાઓ માટે હિંદના ભણીતાં	હિંદના બનીએ-હિંદનું સ્થાન	૨૯૭
વૈદ્યશીલ શેખરેશ્વરીઝ તથા રોધ-		શહેરો	હિંદના જ્ઞાતપ્રાતાના આંકડા	૨૯૨
બાળખાતાં	૩૫૬	સાહસ્રણ ઠકાની લેનનું પડતર	હિંદના ભેવાલાયક સ્થળો	૨૦૭
વૈદ્યશીલ રોધો	૪૬૦	બાજ	હિંદના દેશી રાજ્યોને મળતી	
વૃક્ષોનું આયુષ્ય	૪૬૪	સામાજિક સ્થિતિ	કાયમી સલામી	૪૧૯
બ્યાએ મુકેલ મુલ્ક રકમ અમણી	૪૬૯	સામાન્ય મંત્રીઓ (મહાસભાના)	હિંદના પર્વતના ધાટો	૧૫૨
ચવાનો સમય	૫૪૦	સામાન્યોનો વિસ્તાર	હિંદના પર્વત પર હવાખાવાના	૨૦૫
બ્યાવામ	૫૪૦	સામુદ્રપુત્રી	સ્થળો	૨૦૫
બ્યાવામના રેહો (ઓઓના)	૫૪૨	સાહિત્યવિભાગ	હિંદના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો	૨૦૨
ક્ર		કિમેટ	હિંદના પ્રાંતના મહાલેખી સંખ્યા	૧૬૬
શયુ	૨૮૪	કિંધ	હિંદના પ્રાંતોના શિયાળાના તથા	
શયુની મિલો	૨૮૫	સીનેમા સ્કારના જીઆ પખારો	ઉનાળાનાં મથકો	૩૯૫
શયુનું ઉત્પાદન	૨૮૫	સુરેખાર	હિંદના પ્રાંતોમાં સામાન્યતઃ	
શયુમાંથી બનેલો માલ	૨૮૫	સુલેહના કરારો	પડતો વસ્ત્રાદ	૨૦૩
સાફો	૨૫૨	સૂર્યમાળા	હિંદના બંદરો (પોર્ટ્સ)	૨૬૪

હિંદના મુખ્ય ખનીજો	૧૬૦	હિંદની રેલવેની પ્રગતિ	૧૮૭	હિંદમાં યુદ્ધ પછીની પુનર્રચના	૪૩૫
હિંદના મુખ્ય પાકો	૨૧૦	હિંદની વસ્તીમાં વધારો	૧૬૭	હિંદમાં રેડિયો	૪૨૯
હિંદના મુખ્ય સ્થળો તથા મુખ્ય ખંદરો વચ્ચેનું અંતર	૨૧૧	હિંદની વસ્તીમાં થયેલ વધારો	૩૫૧	હિંદમાં રેલવેની પ્રથમ રાત્રિયાત	૧૮૭
હિંદના મોટા પ્રાંતો	૧૧૬	હિંદની વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રો	૨૧૫	હિંદમાં વસતી નીતિઓ	૧૫૩
હિંદના રસ્તા	૧૯૮	હિંદની સીંચાણ (Irrigation)	૨૧૬	હિંદમાં વીરો	૨૫૩
હિંદના રસ્તા માટે થયેલ ખર્ચ	૧૯૮	હિંદનું આર્થિક અવલોકન	૩૨૯	હિંદમાં સહકારી મંડળો	૩૦૯
હિંદના રાજકીય પક્ષો	૧૮૩	હિંદનું ક્ષેત્રફળ	૧૫૧	હિંદ સંખ્યા બાકા	
હિંદના રેલવે રેકડ	૧૯૬	હિંદનું તાર તથા ટપાલખાતું	૧૭૮	તથા હકીકતો	૧૧૩
હિંદના લોકોનાં કારખાના	૨૭૯	હિંદનું ન્યાયખાતું	૪૧૧	હિંદ સંખ્યા બાકા	
હિંદના વહીવટી વિભાગો	૧૫૫	હિંદનું યુદ્ધ ઉત્પાદન	૪૩૬	હકીકત	૧૬૧
હિંદનાં વિશ્વવિદ્યાલયો	૨૧૬	હિંદનું રક્ષણ	૪૨૭	હિંદી કંપનીઓનું કામકામ	૨૫૬
હિંદનાં વિશ્વવિદ્યાલયોની યાદી	૨૧૮	હિંદનું રાજ્યખંડારણ	૩૬૨	હિંદી ખુવારી	૮૮
હિંદનાં વેપારનાં તથા કારખાનાનાં મુખ્ય કેન્દ્રો	૩૩૮	હિંદનું વહાણવટું	૧૯૯	હિંદી બેંકોનું સ્ટેટ કંપનીના	
હિંદના શહેરોમાં પડતો સરેરાશ વરસાદ	૨૦૩	હિંદનું કાદાનો વેપાર	૨૦૨	દેવાળા	૨૫૩
હિંદનાં સંઘડરવાનો	૧૭૬	હિંદનો હવાઈ વ્યવહાર	૩૪૪	હિંદી શ્રીમ ઈશ્વરની સુલાકાતે	૫૩૫
હિંદનાં સીનેમાગૃહો	૧૭૧	હિંદ પર દરજીપાત	૩૩૭	હિંદીની વાર્ષિક સરેરાશ આવક	૧૭૪
હિંદના સીનેમાના સીમાચિન્હો	૧૭૧	હિંદ પર પરરેશી હુમલા	૧૯૯	હિંદીની સરેરાશ જીંચાઈ તથા વળન	૨૧૩
હિંદના સોનાની વ્યાજનું મિલકત	૨૮૯	હિંદમાં ઔદ્યોગિક તકરારો	૨૧૩	હિંદી શીયર શીટ્સની કાષા	૧૭૧
હિંદની અગત્યની ભાષાઓ	૩૫૨	હિંદમાં કૌલસાની સરેરાશ કીમત	૩૦૭	હિંદી શીટ્સની નિયમ થયેલ કંપાઈ	૧૭૦
હિંદની ક્રિકેટ એમ્પિયનશિપ	૫૩૮	હિંદમાં કૌલસાનું ઉત્પન્ન	૨૭૪	હિંદી શીટ્સ રટારના પગારો	૧૭૩
હિંદની ખાણોની સંખ્યા	૨૮૭	હિંદમાં કૌલસાનો વેપાર	૨૭૨	હિંદી પ્રધાનની એકિસ	૪૦૪
હિંદની ખાણોમાં કામ કરતા મનુષ્યોની સરેરાશ સંખ્યા	૩૦૦	હિંદમાં ચાલતી મોટરો	૧૯૬	હિંદી પ્રધાનો	૪૦૫
હિંદની ખેતી	૨૫૬	હિંદમાં હવાયેલ પુસ્તકો	૨૬૨	હિંદી પ્રીવી-કાઉન્સિલરો	૧૭૫
હિંદની જળશક્તિ	૨૬૯	હિંદમાં ટ્રેડ યુનિયનો	૩૦૫	હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા	૧૧૬
હિંદની પેશિસ	૩૧૧	હિંદમાં દોરોની સંખ્યા	૨૬૫	હિંદી સરકાર	૪૦૬
હિંદની ટેકે	૨૪૩	હિંદમાં તાબેદારમાં થયેલ રેલવે અકસ્માતો	૧૯૧	હિંદી સરકારની રૂપિયાની લેન	૩૧૩
હિંદની ભાષાઓ	૩૫૧	હિંદમાં થયેલ પીણીની આયાત	૩૪૫	હિંદી સરકારનું વ્યાજનું ફેલું	૨૮૮
હિંદની મિલોમાં ઉત્પન્ન થયેલ સુતર તથા સુવરાઈ માલ	૨૭૮	હિંદમાંથી સોનાની આયાત-નિકાસ	૨૭૧	હિંદી સીનેમા પર દ્રષ્ટિપાત	૧૭૦
હિંદની મુખ્ય રાજકીય નિમણૂકો	૪૧૮	હિંદમાં દર હબરે જન્મ તથા મૃત્યુનું પ્રમાણ	૩૫૫	હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખો	૧૮૪
હિંદની મુખ્ય રેલવેની લંબાઈ	૧૯૩	હિંદમાં દારૂ બનાવવાની કાઠીઓ	૨૮૩	હિંદુ મુસલમાનોનું પ્રમાણ (૧૯૪૧)	૧૬૭
હિંદની એડકલ કાઉન્સિલ	૩૬૨	હિંદમાં નહેરુકામવાળું ક્ષેત્રફળ	૩૧૨	હિંદુસ્તાન	૩૪૯
હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ	૩૧૧	હિંદમાં શીટ્સ	૧૭૧	હિંદુસ્તાનનું ઉષ્ણતા માપ	૨૦૩
		હિંદમાં મોટરો	૧૯૭	હિંદુસ્તાનનો ક્રિનારો	૧૫૧
				હુકમ નીચના (મેન્ડે) પ્રદેશો	૩૯

विश्वदर्शन
[१९४३-४४]

વિશ્વદર્શન

વિભાગ પહેલો

સૂયમાળા

સૂયમાળામાં સૂર્યની આસપાસ ફરતા અહમંડળનો સમાવેશ થાય છે. અહમંડળમાં અહો, ઉપઅહો, ક્ષણભર પ્રકાશીને અનંત આકાશમાં ડુબી જતા અને પોતાની પાછળ થોડી વાર સુધી પ્રકાશિત ચીવો મૂકી જતા ખરતા તારા અને અસલના લોકોના મનમાં ભય ઉત્પન્ન કરનારા લાંબી લાંબી પૂછડીવાળા ધૂમકેતુ છે. બધા અહો સૂર્યની આસપાસ ઈંડાકૃતિ અહમાર્ગમાં એક જ દિશામાં ફરે છે, ત્યારે ધૂમકેતુ ગમે તે દિશામાં સૂર્યને કેન્દ્રિત કરીને ફરે છે. ધૂમકેતુ સિવાય બીજા અહોને સૂર્ય તરફથી તેજ તથા પ્રકાશ મળે છે. ધૂમકેતુનું તેજ મોટે ભાગે તેનું પોતાનું હોય છે.

સૂર્ય—સૂર્યમાળાનું કેન્દ્ર સૂર્ય છે. તેની આસપાસ અહો પોતાની કક્ષા (જે કલ્પિત માર્ગમાં અહો સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તે)માં ફરે છે. સૂર્યમાંથી જ અહોને પ્રકાશ તથા ગરમી મળે છે. ખગોળની દૃષ્ટિએ સૂર્ય સામાન્ય કદનો તથા સામાન્ય પ્રકાશવાળો એક તારો છે, તેની ઘટ્ટતા પાણીની ઘટ્ટતા કરતાં લગભગ ૧.૪ છે, પૃથ્વીથી સૂર્યનું સરેરાશ અંતર ૯૨,૯૦૦,૦૦૦* માઈલ છે અને તેનો વ્યાસ ૮૬૪,૧૦૦ માઈલ છે, સૂર્યની આસપાસનો પૃથ્વીનો ફરવાનો માર્ગ (કક્ષા) લંબગોળ હોવાથી, પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચેના અંતરમાં ફેરફાર થયા કરે છે, કોઈ વખત આપેલ આંકડાથી પૃથ્વી નજીક હોય છે તો કોઈ વખત તેથી દૂર હોય છે. કલાકે ૬૦ માઈલની ઝડપે ચાલતી આગચાડીને સૂર્યને પહોંચતા ૧૭૫ વર્ષ લાગે, કલાકે ૧૦૦ માઈલની ઝડપે ઊડતા વાયુયાનને સૂર્ય પાસે પહોંચતાં ૧૦૫ વર્ષ લાગે. દર સેકન્ડે ૧૮૬,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળા પ્રકાશને—સૂર્યનું તેજ પૃથ્વીને પહોંચતાં—આડ મિનિટથી સહેજ વધારે સમય (૪૯૮.૭ સેકન્ડ) લાગે છે. સૂર્યનો વિસ્તાર પૃથ્વીના વિસ્તાર કરતાં ૧,૩૦૦,૦૦૦ ગુણો છે અને સૂર્યનું વજન ૨,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ટન છે । સૂર્યની સપાટીનું સરેરાશ હવામાન ૧૨,૦૦૦ ડિગ્રી ફેરનહીટ ગણવામાં આવે છે.

સૂર્ય અસંખ્ય વર્ષોથી ગરમી તથા તેજ આપતો આવેલ છે અને હજી અસંખ્ય વર્ષો સુધી આપશે તેમ માનવામાં આવે છે. જો મનુષ્ય સૂર્ય ઉપર ઊભો રહી શકે, તો ત્યાંના ભયંકર ગુરુત્વાકર્ષણને અંગે તેનું વજન બે ટન થયે તેને ચગદી નાખે.

* આ તથા બીજા અંતર સંબંધી ખૂબ મતભેદ ભેવામાં આવે છે. બ્રિટનના શાહી ખગોળવેતા ડૉ. રબેન્સરે ભેન્સની ગણતરી મુજબ આ અંતર ૯૩,૦૦૫,૦૦૦ માઈલનું છે. તે કહે છે કે આમાં વધારેમાં વધારે ૫,૦૦૦ માઈલનો ફેર હોઈ શકે. પણ બીજી કોઈ ગણતરી કરતાં આ ફરજગળું સાચું છે.

અહો-સૂર્યમાળામાં, સૂર્યની આસપાસ ફરતા આકાશી પદાર્થો અહો કહેવાય છે. પૃથ્વી સહિત અત્યારે નવ અહોની આપણને માહિતી છે. બુધ તથા શુક્ર, પૃથ્વી કરતાં સૂર્યની વધારે નજીક છે. સૂર્યથી વધારે દૂર અહો અનુક્રમે મંગળ, ગુરુ, શનિ, બુરેનસ (બ્રમપતિ), નેપ્ચ્યુન (વરુણ) તથા પ્લૂટો છે. નવે અહો પોતાની ધરીની આસપાસ ફરે છે. (પૃથ્વી ચોવીસ કલાકમાં એક વખત ફરે છે) તેમને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં જુદા જુદા વખત લાગે છે (પૃથ્વીને ૩૬૫૬ દિવસ લાગે છે). તેઓનું કદ પણ જુદું છે.

નામ	સૂર્યથી અંતર (માઇલમાં)	પ્રદક્ષિણા કાળ	વ્યાસ (માઇલમાં)
બુધ	૩૬,૦૦૦,૦૦૦	૮૮ દિવસ	૩,૦૦૦
શુક્ર	૬૭,૩૦૦,૦૦૦	૨૨૪૩ દિવસ	૭,૬૦૦
પૃથ્વી	૯૨,૯૦૦,૦૦૦	૩૬૫૬ દિવસ	૭,૯૧૮
મંગળ	૧૪૧,૫૦૦,૦૦૦	૬૮૭ દિવસ	૪,૨૦૦
ગુરુ-બ્રહ્મરપતિ	૪૮૩,૦૦૦,૦૦૦	૧૧૮ વર્ષ	૮૭,૦૦૦
શનિ	૮૮૬,૦૦૦,૦૦૦	૨૯૫ વર્ષ	૭૨,૦૦૦
બુરેનસ (બ્રમપતિ)	૧,૭૮૨,૦૦૦,૦૦૦	૮૪ વર્ષ	૩૧,૦૦૦
નેપ્ચ્યુન (વરુણ)	૨,૭૯૩,૦૦૦,૦૦૦	૧૬૪૮ વર્ષ	૩૩,૦૦૦
પ્લૂટો	૩,૬૭૦,૦૦૦,૦૦૦	૨૪૮ વર્ષ	૪,૦૦૦

પૃથ્વી-જે પદાર્થની સૂર્યમાળા બની છે તે આખો પદાર્થ (એટલે સૂર્ય, પૃથ્વી, અહો, ઉપઅહો, ધૂમકેતુઓ વગેરે) એક બળતો અને પ્રકાશિત વાયુનો ગોળો હતો, અથવા તો તે નાના નાના ખરતા તારાનો એક પ્રચંડ સમૂહ હતો. આવા એકરૂપ નહિ થયેલા પદાર્થને નિહારિકા કહે છે. પૃથ્વી મૂળ નિહારિકા-માંથી છૂટી પડી તેને લગભગ ૩૦ અબજ વર્ષ થયાં. પહેલાં તો તે અત્યંત ગરમ અને બાજુ કરીને વાયુરૂપ હતી. તે વખતે તે પોતાની ધરી ઉપર અતિ ઝડપથી ફરતી હતી. તેથી તેનો આકાર ગોળ થયો. તે પેટાળ (વિષુવત્) આગળથી ફૂલી ગઈ, અને ધરીને બંને છેડે (અને ધ્રુવ આગળ) ચપટી બની ગઈ. તે બન બનવા માંડ્યા પહેલાં તેનો એક કકડો તેનાથી છૂટો પડી ગયો અને તેની આસપાસ ફરવા માંડ્યો; આ કકડો તે ચંદ્ર.

પૃથ્વીનો મૂળ વ્યાસ ૫૫૦૦ માઇલ હોવાનું અનુમાન છે. પણ તે વખતે પૃથ્વીની આસપાસ ખરતા તારાઓ ઘણા હતા, તેમાંથી એક પછી એક એમ કેટલાકને પૃથ્વીએ પોતાની આકર્ષણશક્તિથી ખેંચીને પોતાની અંદર સમાવી દીધા, તેથી પૃથ્વીનો વ્યાસ ધીમે ધીમે વધીને ૮૧૦૦ માઇલ થયો. પછી પૃથ્વી ઠંડી થવા માંડી અને તેથી તે કદમાં નાની થવા માંડી. આમ પૃથ્વી સંકોચાવાથી હાલ તેનો વ્યાસ ૭,૯૧૮ માઇલ થયો છે.

સૂર્યમાળાના અહોમાં પૃથ્વીનું સ્થાન, સૂર્યના અંતરની દૃષ્ટિએ શુક્ર અને મંગળ વચ્ચે છે. તે અંતર ૯૨,૯૦૦,૦૦૦ માઇલ છે. સૂર્યના તેજને તે અંતર કાપતાં આઠ મિનિટથી સહેજ વધારે સમય લાગે છે.

પૃથ્વી સપાટ અને સરખી દેખાય છે, પણ ખરી રીતે તે દડા જેવી ગોળ છે. ધ્રુવ પાસે તે જરા ચપટી થયેલી છે. વિષુવત્ પાસેના વ્યાસ કરતાં ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવનો વ્યાસ લગભગ ૨૭ માઇલ ઓછો છે. પૃથ્વીને એક ઉપઅહો છે અને તે ચંદ્ર છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ૨૪ કલાકમાં

એક વખત ફરે છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીને ફરતાં લગભગ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસ લાગે છે અને તે ફરવાથી ઋતુઓ થાય છે.

પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭૯૧૮ માઈલ છે, તેનો પરિઘ ૨૪,૯૦૦ માઈલ છે—તેનું બાહ્ય ક્ષેત્રફળ ૧૯૬,૯૫૦, ૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે, તેમાં ૧૩૯,૪૪૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ પાણી અને ૫૭,૫૧૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન છે. આ પૈકી ૩૩,૮૦૦, ૦૦૦ ચો.મા. ફળદ્રુપ જમીન છે, ૧૯,૦૦૦,૦૦૦ ચો.મા. ઘાસના મેદાનો અને ૫,૦૦૦,૦૦૦ ચો. મા. રણો છે.

જ્યુપીટર—(ગુરુ-બૃહસ્પતિ) સૂર્યમાળાના બહારના ગ્રહોમાં સૌથી મોટો છે. તેનો પ્રકાશ સ્વચ્છ તથા સફેદ છે. શુક્રના તેજ પછી તેનું તેજ ગણાય છે. તે સૂર્યથી ૪૮૩,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ છેડે છે. તેનો વ્યાસ લગભગ ૮૭,૦૦૦ માઈલનો—પૃથ્વીના વ્યાસ કરતાં અગિયારગણો—છે. તેને સૂર્યની આસપાસ ફરી રહેતાં લગભગ ૧૨ વર્ષ લાગે છે. તેને નવ ઉપગ્રહો છે.

શુક્ર-પૃથ્વી અને બુધની વચ્ચે તેની કક્ષા આવેલ છે. તેનો વ્યાસ ૭,૬૦૦ માઈલ છે. તેના વર્ષના ૨૨૪ $\frac{1}{2}$ દિવસો છે અને સૂર્યથી તેનું અંતર ૬૭, ૩૦૦,૦૦૦ માઈલનું છે. બધા ગ્રહોમાં શુક્રનું તેજ સૌથી વધારે છે.

બુધ-સૌથી નાનો ગ્રહ છે અને સૂર્યથી વધારેમાં વધારે નજીક છે. સૂર્યથી તેનું અંતર ૩૬,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ છે. ૮૮ સૌર દિવસનું તેનું વર્ષ થાય છે. તેનો વ્યાસ ૩,૦૦૦ માઈલ છે.

મંગળ-તેનું સૂર્યથી અંતર ૧૪૧,૫૦૦,૦૦૦ માઈલનું છે. તેનો વ્યાસ ૪,૨૦૦ માઈલનો છે. તેનું વર્ષ ૬૮૭ સૌર દિવસોનું થાય છે. તેના દિવસના ૨૪૪ કલાક, ૩૭ મિનિટ, ૨૩ સેકન્ડ હોય છે. કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે મંગળ પર વસતી છે, કેમકે ત્યાંના હવાપાણી કેટલેક અંશે પૃથ્વીના હવાપાણીને મળતાં આવતાં હોય ત્યાં જીવન ધારણ કરી શકાય તેમ છે.

શનિ—શનિનો વિષુવવૃત્ત પાસે વ્યાસ ૭૨,૦૦૦ માઈલનો છે. સૂર્યથી તેનું સરેરાશ અંતર ૮૮૬,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ છે. તેની આસપાસના વતુલો માટે તે પ્રખ્યાત છે; શનિ સૂર્યની આસપાસ ૨૯ $\frac{1}{2}$ વર્ષમાં એક વખત ફરી રહે છે.

યુરેનસ (ગ્રીનપતિ)—૧૭૮૧ના માર્ચની ૧૩મી તારીખે સર વિલિયમ હર્શલે શોધી કાઢેલા ગ્રહો પૈકીનો આ એક ગ્રહ છે. નેપ્ચ્યુન તથા પ્લૂટોને બાદ કરતાં તે સૂર્યથી વધારેમાં વધારે દૂર છે. પોતાની કક્ષામાં ફરતાં તેને ૮૪ વર્ષો લાગે છે. તેનો વ્યાસ પૃથ્વીના વ્યાસ કરતાં લગભગ ચારગણો છે.

નેપ્ચ્યુન—સૂર્યથી તેનું અંતર ૨,૭૯૩,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ છે. તેનું વર્ષ પૃથ્વીના ૧૬૫ વર્ષોની બરાબર થાય છે. તેનો વ્યાસ લગભગ ૩૩,૦૦૦ માઈલ છે અને તેની સરેરાશ ઘટ્ટતા ૧-૫૪ છે.

પ્લૂટો—સૂર્યમાળાનો એક ગ્રહ. ૧૯૩૦ના માર્ચની ૧૩મી તારીખે તેની શોધ થઈ. પ્રમાણમાં તે ઝાંખો છે. તેનો વ્યાસ લગભગ ૪,૦૦૦ માઈલ છે. તે સૂર્યથી ૩,૬૭૦,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. તેને પ્રદક્ષિણા કરતાં લગભગ ૨૪૮ વર્ષ લાગે છે. સૂર્યમંડળમાં તે સૌથી વધારે દૂરનો ગ્રહ છે.

ધૂમકેતુ

ગ્રહો ઉપરાંત ધૂમકેતુઓ પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. તેમની કક્ષાઓ બહુ જ લંબગોળ હોય છે, અને ધણીખરા ધૂમકેતુઓમાં એક તેજસ્વી બિંદુમાંથી નીકળતી લાંબી પૂછડી હોય છે, તેથી લોકો તેને પૂછડિયા તારા કહે છે. તેઓ છૂટા છૂટા અને નાના નાના બન અણુઓ (ધનશ્પમાં રહેલા અત્યંત નાના

પદાર્થોના ખનેલા છે, અને તેથી તેઓના ધણો ભાગ આછો અને પારદર્શક હોય છે. જ્યારે ધૂમકેતુ સૂર્યની પાસે આવે છે ત્યારે પેલા ધન અણુઓ બહુ જ ગરમ થઈને પ્રકાશિત બને છે, જ્યારે ધૂમકેતુ સૂર્યથી દૂર જાય છે, ત્યારે તે અણુઓ ફરીને ઠંડા થઈને અદૃશ્ય બને છે. આથી જ ધૂમકેતુઓ થોડા વખત સુધી બહુ જ પ્રકાશિત દેખાય છે અને પછી અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

ઉપગ્રહો

જેમ સૂર્યના દેહમાંથી ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે, તે જ પ્રમાણે ગ્રહોના દેહમાંથી ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે. ગ્રહો જેમ પોતાના જનક સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તેમ ઉપગ્રહો પોતાના જનક ગ્રહની આસપાસ ફરે છે. બુધ અને શુક્ર સિવાય બાકીના બધા ગ્રહોને ઉપગ્રહો છે. ક્રાઈને એક તો ક્રાઈને વધારે. પૃથ્વીને એક ઉપગ્રહ-ચંદ્ર-છે. મંગળને બે, ગુરુને નવ, શનિને દશ, બુરેનસને ચાર, અને નેપ્ચ્યુનને એક ઉપગ્રહ છે; પણ આ બધા ઉપગ્રહો માત્ર દૂરબીનમાંથી દેખાય છે, નરી આંખે દેખાતા નથી.

ચંદ્ર—તે પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે અને તે પૃથ્વીથી ૨૩૯,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. આકાશી ગોળાઓનું એક ખીમની વચ્ચેનું અંતર કરોડો માઈલ હોય છે. એ વાત લક્ષમાં રાખતાં ચંદ્ર પૃથ્વીની છેક જ પાસે ગણાય. તેનો વ્યાસ ૨,૧૬૩ માઈલ છે. તેને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતાં સરેરાશ ૨૭ દિ. ૭ ક. ૪૩ મિ. લાગે છે. ચંદ્રને પોતાનો પ્રકાશ નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ તેના પર પડવાથી તે આપણને પ્રકાશિત દેખાય છે.

તારાની સંખ્યા

પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તાઓની એવી ગણતરી છે કે સામાન્ય મનુષ્ય દેખી શકે તેવાં તારાની સંખ્યા માત્ર ૭,૦૦૦ની છે. દૂરબીનથી દેખાઈ શકે તેવા તારાઓની સંખ્યા જો.ઇ.ગોરેની ગણતરી મુજબ ૭૦,૦૦,૦૦૦ની છે, પરંતુ પ્રો. ન્યુકોમ્બ અને યંગની ગણતરી પ્રમાણે ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ની છે. તાજે-તરની ગણતરી પ્રમાણે તે સંખ્યા ૧,૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ની ગણવામાં આવી છે. તારાઓનો મોટો ભાગ કદાચ આપણા સૂર્ય જેટલો મોટો છે, પરંતુ કેટલાક વીસગણા મોટા છે અને રાક્ષસી તારાઓનો વ્યાસ તો સૂર્ય કરતાં ૨૦૦ગણો છે.

સૂર્ય સંબંધી જાણવાનું

પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચેનું અંતર	૯૨,૯૦૦,૦૦૦ માઈલ
સૂર્યનો વ્યાસ	૮૬૪,૧૦૦ માઈલ
સૂર્યનો ભાર (પૃથ્વીનો ૧ ગણતાં)	૩૩૩,૦૦૦
સૂર્યની ઘટ્ટતા (પૃથ્વીની ૧ ગણતાં)	૦.૨૫
સૂર્યનું કદ (પૃથ્વીનું ૧ ગણતાં)	૩૦૫,૦૦૦
ગુરુત્વાકર્ષણ („ ૧ „)	૨૭.૭
ધરી ઉપર ફરી રહેતાં લાગતો સમય	૨૫ દિ. ૭ ક. ૬ મિ.
ઉષ્ણતા	૧૦,૦૦૦ ડિગ્રી ફેરનહીટ

સૂર્યમાંથી નીકળતી કેટલીક જ્વાળાઓ ૨૮૬,૦૦૦ માઈલ સુધી વિસ્તરે છે.

સૂર્યનો પ્રકાશ ૧,૫૭૫ પછી ૧૮ મી.ડાં ઉમેરીએ તેટલી મીલુખતીઓના સામટા તેજ જેટલો છે.

ચંદ્ર વિષે ભાણવાભેગ

ચંદ્રનો વ્યાસ	૨,૧૬૩ માઇલ
ચંદ્રનો પરિધ	૬,૭૬૭ માઇલ
પૃથ્વીથી ચંદ્રનું અંતર	૨૩૬,૦૦૦ માઇલ
પૃથ્વીથી ચંદ્રનું વધારેમાં વધારે અંતર	૨૫૨,૬૭૦ માઇલ
પૃથ્વીથી ચંદ્રનું ઓછામાં ઓછું અંતર	૨૨૧,૬૦૦ માઇલ
પૃથ્વીમાનો પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશનો ૧/૪૮૦૦૦૦ ભાગ છે.	

(આપણી પૃથ્વી પર ભર ઉનાળામાં ૧૦૫થી ૧૧૫ ડિગ્રી તાપ પડે છે. તે દષ્ટિએ ચંદ્રમાં આપણને કેટલો તાપ લાગે તે તથા ૩૨ ડિગ્રી ફેરનહીટ પાણી ઠરીને બરફ થઈ જાય છે તે દષ્ટિએ ચંદ્ર કેટલો શીતળ છે તેની કલ્પના કરી જુઓ.)

ચંદ્ર ઉપરના ઊંચામાં ઊંચા પર્વત ક્ષિપ્રનિઝની ઊંચાઈ ૨૪,૬૭૦ ફીટ છે. ચંદ્ર ઉપરની ઊંડામાં ઊંડી ખીણ થિયોફિલસ ૧૬,૦૦૦ ફીટ ઊંડી છે ને પૃથ્વી ઉપરનો એક સત્તલ ચંદ્ર ઉપર જતાં ક્રંત ૨૧/૨ ઓસનો થઈ જાય છે.

ચંદ્રનું ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણનું ૧/૬ જેટલું છે.

ભૌગોલિક આંકડા અને હકીકતો

૧. સૂર્ય પૃથ્વીથી ૯૨૬,૦૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે.
૨. પૃથ્વીનો પરિધ ૨૪,૬૦૦ માઇલનો છે.
૩. સૌથી મોટો ગ્રહ ગુરુ છે.
૪. પૃથ્વીની ઉત્તરથી દક્ષિણની મધ્યરેખા ૭,૬૦૦ માઇલ છે.
૫. મંગળનો ગ્રહ પૃથ્વીની સૌથી નજીક છે.
૬. પૃથ્વીની સપાટીનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૭,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે.
૭. ઉત્તર ગોળાર્ધમાં જૂન ૨૨ લાંબામાં લાંબો દિવસ છે.
૮. ૨૨મી ડિસેમ્બર ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ છે.
૯. પૃથ્વીની પૂર્વથી પશ્ચિમ મધ્યરેખા ૭,૬૨૬ માઇલ છે.
૧૦. સમુદ્રની સરેરાશ ગરમી ૩૯.૫° ફેરનહીટ છે.
૧૧. વિષુવરેખા નીચેના દેશોમાંથી પસાર થાય છે.
મલાઇ આર્કપિલેગો ટાપુઓ, સુમાત્રા, બોર્નીઓ, સેલેબિસ, મોઝામ્બિક.
આફ્રિકા-ફ્રેંચ ઇન્ડીયોચીન આફ્રિકા, બેલ્જિયમ કાંગો, યુગન્ડા, કેન્યા.
દક્ષિણ અમેરિકા-ઇકવાડોર, કોલોમ્બિયા, બ્રાઝિલ.

અક્ષાંશ-રેખાંશ

પૃથ્વીના ગોળાના નજીકના પર એકબીજાને સમાંતર પૂર્વ-પશ્ચિમ જે વર્તુલો દોરેલાં છે તેને અક્ષાંશ-વૃત્ત કહેવામાં આવે છે. ગોળાની બરાબર મધ્યમાં આવું જે વૃત્ત છે તેને ભૂમધ્યરેખા કે વિષુવવૃત્ત કહે છે. તેને સમાંતર ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને બાજુએ એક એક અંશને અંતરે ૬૦ વર્તુલો હોય છે. એ બધાં અક્ષાંશવૃત્ત કહેવાય છે. ગોળાની મધ્યમાં રહેલ સૌથી મોટા અક્ષાંશવૃત્ત (વિષુવવૃત્ત)નો

નંબર ૦ શન્ય છે. તેની ઉત્તર તથા દક્ષિણ બંને તરફ ૧, ૨, એમ ૯૦ સુધી અક્ષાંશરૂતોના નંબર છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર-દક્ષિણમાં મળી કુલ ૧૮૦ અક્ષાંશરૂત છે. તે બંધમાં સૌથી મોટું (૨૫ હજાર માઇલ) વિષુવવૃત્ત છે. તેનાથી જેમ ઉત્તર કે દક્ષિણ તરફ જઈએ તેમ તેમ અક્ષાંશરૂત નાનાં નાનાં થતાં જાય છે અને ૯૦મા નંબરનું અક્ષાંશરૂત તો સૌથી નાનું એક મિનિટ જે ૪ છે.

રેખાંશરૂત : પૃથ્વીના ગોળા પર પૂર્વ-પશ્ચિમ જેમ વર્તુલો કદ્યેલાં છે તેમ એક ધ્રુવથી બીજા ધ્રુવ સુધી ઉત્તર-દક્ષિણ પણ વર્તુલો કદ્યેલાં છે. તેને રેખાંશરૂત કહેવામાં આવે છે. તે બંધાં અર્ધવર્તુલો છે અને એકસરખા માપનાં છે. આવાં અર્ધવર્તુલો પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ મળી એકંદર ૩૬૦ છે. અસલ આપણા દેશના જોશીઓ રેખાંશની ગણતરી ઉજ્જનથી કરતા હતા, હાલ અંગ્રેજો ઈંગ્લેન્ડમાં આવેલા ગ્રિનીચથી તથા ફ્રેન્ચ લોકો પેરીસથી કરે છે. ગ્રિનીચ પાસેથી પસાર થઈ જોના છેડા ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવને મળેલા છે તે અર્ધરૂત ૦ રેખાંશરૂત કહેવાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને બાજુએ એક એક અંશને અંતરે ૧૮૦ અર્ધવર્તુલો છે. ૧૮૦મા નંબરનું રેખાંશરૂત એક જ છે, એ નથી. તેને પૂર્વરેખાંશરૂત તેમજ પશ્ચિમરેખાંશરૂત પણ કહેવાય છે. રેખાંશરૂતો પૃથ્વી પરનાં કોઈ પણ બે સ્થળના સમય વચ્ચેનો તફાવત જાણવામાં ખાસ કરીને ઉપયોગી છે.

મનુષ્યની જાતિઓ

મનુષ્યજાતિ પાંચ મુખ્ય જાતિમાં વહેંચાયેલી છે. ક્રોડેશિયન, મોંગોલિયન, નિગ્રો, મલ્ટ, અમેરિકન.

ક્રોડેશિયન અથવા ઈંડો-યુરોપિયન જાતિ શ્વેત છે. તેમાં યુરોપના રહેવાસીઓ, પર્શિયન લોકો, ચાહદીઓ, આરબો, હિંદીઓ, અફઘાનો તથા ઉત્તર આફ્રિકાના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરેમાંના યુરોપિયનના વંશજોનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

મોંગોલિયન જાતિ પીળા છે. તેમાં ચીનાઓ, જપાનના લોકો, સિયામના લોકો, બર્માનો, તિબેટના તથા કારિયાના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં લેપ્લેન્ડના લોકો, શીનલોકો, હંગરીના મઝાર લોકો, તાતાર, તુર્ક અને ધણુ રશિયનો પણ આવી જાય છે. નિગ્રો જાતિ ધર્ત્તવર્ણી છે. તેમાં સહરાના રણની દક્ષિણના આફ્રિકાના રહેવાસીઓ, ઓસ્ટ્રેલિયા, તાસ્માનિયાના રહેવાસીઓ તથા મલાઈ ટાપુના કેટલાક રહેવાસીઓનો સમાવેશ થાય છે. અમેરિકાના મૂળ રહેવાસીઓ અમેરિકન ઇન્ડિયનો (રાતા) છે.

જાતિ	દેશ	વસ્તી સંખ્યા
મોંગોલિયન	એશિયા	૬૮૦,૦૦૦,૦૦૦
ક્રોડેશિયન	યુરોપ અને એશિયા	૭૨૫,૦૦૦,૦૦૦
નિગ્રો	ઉત્તર આફ્રિકા	૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦
સેમેટિક	ઉત્તર અમેરિકા	૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦
મલાયી લોકો	ઓશિયાનિયા વગેરે	૧૦૪,૫૦૦,૦૦૦
રેડ ઇન્ડિયન્સ	વગેરે અમેરિકા	૩૦,૦૦૦,૦૦૦

જગતનાં અતિ ઉચ્ચ તથા શીતળ સ્થાનો

ઉત્તર સાઈબીરિયામાં આવેલા વેરહોયાર્સ્ક શહેરમાં આખા જગતમાં સૌથી વધારે ઠંડી પડે છે. ત્યાં ઝોઝામાં ઝોઝુ હવામાન શન્ય ડિગ્રી (ફેરનહીટ)થી ૯૦ ડિગ્રી ઝોઝુ હોય છે. વધારેમાં વધારે ગરમી ઉત્તર ટ્યુનિસમાં આવેલ અગ્રીશિયા ગામમાં પડે છે. ત્યાં પારે શન્ય ડિગ્રી કરતાં ૧૩૬.૪ ડિગ્રી વધારે હોય છે.

પૃથ્વીના વિભાગો

પૃથ્વીનું બાહ્ય ક્ષેત્રફળ ૧૯૬,૯૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ હોવાનો અડસદો કાઢવામાં આવ્યો છે. તેમાં ૧૩૯,૪૪૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ પાણી છે અને ૫૭,૫૧૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ જમીન છે. ખંડોનું ક્ષેત્રફળ લગભગ આ મુજબ છે: આફ્રિકા ૧૧,૫૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, ઉત્તર અમેરિકા ૮,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, દક્ષિણ અમેરિકા ૬,૮૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, એશિયા ૧૭,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, યુરોપ ૩,૭૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, ઓશિયાનિયા ૪,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, ધ્રુવપ્રદેશો ૬,૨૦૫,૦૦૦ ચોરસ માઇલ.

છેલ્લી ગણતરી મુજબ પૃથ્વીની કુળદ્રુપ જમીનનો પ્રદેશ ૩૩,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો ગણવામાં આવ્યો છે. લીસોતરીલીન પ્રદેશ ૧૯,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો તથા રણનો પ્રદેશ ૫,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો છે.

સૌથી મોટો ખંડ એશિયા પૂર્વથી પશ્ચિમ ૬,૦૦૦ માઇલ છે અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫૩૦૦ માઇલથી વધારે છે. આફ્રિકા ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫૦૦૦ માઇલ છે. યુરોપ ઉત્તરથી દક્ષિણ ૨,૪૦૦ માઇલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩,૩૦૦ માઇલ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ઉત્તરથી દક્ષિણ ૪,૬૦૦ માઇલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩,૨૦૦ માઇલ છે. ઉત્તર અમેરિકા ઉત્તરથી દક્ષિણ ૪,૯૦૦ માઇલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૪,૦૦૦ માઇલથી વધારે છે.

જમીનની સપાટી પર નદી અને તળાવો લગભગ ૧,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં છે અને દરિયામાં ટાપુઓ ૧,૯૧૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં છે. પૃથ્વીનો વિષુવવૃત્તનો પરિધ ૨૪,૯૦૨ માઇલનો છે. મધ્યાહ્ન-રેખાનો પરિધ ૨૪,૮૬૦ માઇલનો છે.

વિષુવવૃત્ત પર રેખાંશના એક અંશની લંબાઈ ૬૯.૨ માઇલની છે. રેખાંશનો દરેક અંશ ચાર મિનિટ દર્શાવે છે. રેખાંશની લીટીઓને મધ્યાહ્નરેખા કહેવામાં આવે છે.

પૃથ્વીનું વૃજન છ મહાપદ્મ, ૫૯૨ નિખર્વ ટનનું ગણવામાં આવેલું છે. તેમાં વાતાવરણના વજનનો સમાવેશ થતો નથી. તેનું વજન પાંચ ખર્વ ટનથી વધારે છે.

પૃથ્વીની મધ્યરેખા વિષુવવૃત્ત પાસે ૭,૯૨૬,૬૭૭ માઇલ છે. ધ્રુવ પાસે ૭,૮૯૯,૮૯૯ માઇલ છે.

આ બે મધ્યરેખા વચ્ચેનો તફાવત ૨૬,૬૮૯ માઇલ છે. આ રીતે ધ્રુવ પાસે પૃથ્વીનું સપાટ હોવાનું પ્રમાણ ૨૯૭ નો ૧ ભાગ છે.

દરિયાની સપાટી કરતાં પૃથ્વીની સરેરાશ ઊંચાઈ લગભગ ૨,૮૦૦ ફીટ છે. દરિયાની સપાટી કરતાં દરિયાની સરેરાશ ઊંચાઈ ૧૨,૫૦૦ ફીટ છે. દરિયામાં ઊંડામાં ઊંડી જગ્યા અત્યાર સુધીની શોધખોળ પ્રમાણે શીલિપાઈન અને જાપાન વચ્ચે મિન્ડિનાવમાં છે, ત્યાં ૩૫,૪૦૦ ફીટ દરિયો ઊંડો છે.

આટલાંટિક મહાસાગરમાં ઊંડામાં ઊંડી જગ્યા પુર્ટોરિકો ૨૭,૯૭૧ ફીટ, હિંદોમહાસાગરમાં ૨૨,૯૬૮ ફીટ, આર્ટિકસમુદ્રમાં ૧૩,૨૦૦ ફીટ, મલદિવસમુદ્રમાં ૨૧,૩૪૨ ફીટ, કેરિબિયન સમુદ્રમાં ૨૦,૫૬૮ ફીટ, બ્રહ્મધ્વમાં ૧૨,૨૭૬ ફીટ તથા બહેરિંગમાં ૧૩,૪૨૨ ફીટ છે.

જાંચામાં જાંચો પર્વત હિમાલયનું ‘માઉન્ટ એવરેસ્ટ’ શિખર છે. તેની ઊંચાઈ ૨૯,૧૪૧ ફીટ છે.

દરિયાનું તળિયું અને જમીનના ઊંચા ભાગ વચ્ચે આ રીતે ૬૩,૫૯૧ ફીટનો અથવા તો ૧૧૬ માઇલથી વધારેનો તફાવત છે.

જગતની વસ્તીના આંકડા

(રાષ્ટ્રસંઘની ઇચરબુક ૧૯૩૯-૪૦)

એશિયા ^૧	૧,૧૩૪,૫૦૦,૦૦૦	ઉત્તર અમેરિકા ^૩	૧૮૨,૮૧૦,૦૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ		દક્ષિણ અમેરિકા	૯૧,૩૦૦,૦૦૦
સોવિયેટ રશિયા ^૨	૧૭૦,૦૦૦,૦૦૦	ઓશિયાનિયા	૧૦,૬૭૦,૦૦૦
આફ્રિકા	૬૫૫,૫૦૦,૦૦૦		
યુરોપ	૪૦૦,૧૦૦,૦૦૦	કુલ	૨,૧૪૫,૨૦૦,૦૦૦

આફ્રિકા

એથિયોપિયા	૫,૫૦૦,૦૦૦	બેલ્જિયન કાંગો	૧૦,૦૦૦,૦૦૦
અલ્જીરિયા	૭,૦૦૦,૦૦૦	લિબેરિયા	૨,૦૦૦,૦૦૦
બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો	૩૬,૬૭૪,૫૩૫	મોરોક્કો	૫૦,૦૦૦,૦૦૦
ઇજિપ્ત	૧૫,૨૮૧,૦૦૦	પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા	૭,૦૫૬,૦૦૦
ફ્રેન્ચ આફ્રિકા	૫૬,૮૨૧,૦૦૦	યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા	૮,૪૮૮,૦૦૦
ઇટાલિયન આફ્રિકા	૨,૪૫૬,૨૫૪		

એશિયા

અફઘાનિસ્તાન	૬,૩૮૦,૦૦૦	કારિયા અને ફોર્મોસા	૨૬,૦૦૦,૦૦૦
અરબસ્તાન	૧૦,૦૦૦,૦૦૦	બામાનના મુલક	૧,૭૨૫,૦૦૦
ભૂતાન	૨૫૦,૦૦૦	મંચુક્યો	૩૪,૨૪૪,૯૦૮
બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો	૧૧,૪૬૯,૦૦૦	નેપાળ	૫,૬૦૦,૦૦૦
ચીન	૪૫૮,૮૧૫,૨૮૯	પેલેસ્ટાઇન	૧,૧૦૦,૦૦૦
ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો	૨૪,૪૬૭,૬૧૪	પોર્ટુગીઝ એશિયા	૧,૧૮૯,૦૦૦
બ્રિટિશ હિંદ	૩૫૩,૮૩૭,૭૭૮	રશિયા (એશિયાનો મુલક)	૫૪,૦૦૦,૦૦૦
ઇરાક	૩,૦૦૦,૦૦૦	સિયામ	૧૨,૩૫૫,૦૦૦
ઇરાન	૧૫,૦૫૫,૧૧૫	તિબેટ, મોંગોલિયા	૩,૦૦૦,૦૦૦
બામાન	૯૭,૬૯૪,૬૨૮	એશિયાઈ તુર્કસ્તાન	૧૨,૦૦૦,૦૦૦

યુરોપ

આલબેનિયા	૧,૦૦૦,૦૦૦	ડાન્ઝિંગ	૪૦૭,૫૧૭
ઓસ્ટ્રિયા	૬,૭૫૯,૦૬૨	ડેન્માર્ક	૩,૫૬૦,૦૦૦
બેલ્જિયમ	૮,૨૪૭,૯૫૦	ઇંગ્લાંડ	૩૭,૭૯૪,૦૦૩
બલ્ગેરિયા	૬,૦૯૦,૨૧૫	એસ્ટોનિયા	૧,૧૨૬,૩૮૩
એકસોવોલ્કિયા	૧૪,૭૩૦,૦૦૦	ફિનલેન્ડ	૩,૬૪૦,૦૦૦

૧ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયાને બાદ કરતાં
કેરીબિયન સહિત

૨ યુરોપ અને એશિયામાં ૩ મેક્સિકો તથા

જામનાની વફાતીના આંકડા

ફાન્સ	૪૧,૮૮૪,૯૨૬
જર્મની	૬૫,૮૦૬,૧૮૦
બ્રિટિશ્વર, માલ્ટા, ગ્રોઝો	૨૬૭,૦૦૦
ગ્રીસ	૬,૬૨૦,૦૦૦
હંગરી	૮,૭૮૩,૬૧૮
આઈસલેન્ડ	૧૦૦,૦૦૦
આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ	૩,૦૦૦,૦૦૦
ઈટલી	૪૨,૪૨૫,૦૦૦
લેટવિયા	૧,૯૩૯,૦૦૦
લિથુએનિયન	૧૦,૩૦૩
લિથુઆનિયા	૨,૪૫૧,૧૦૩
લક્ઝેમ્બર્ગ	૨૯૯,૯૯૩
મોનેકો	૨૨,૯૯૪
નેધર્લેન્ડ	૮,૨૯૦,૩૮૯

ઉત્તર આપલેન્ડ	૧,૨૫૧,૦૦૦
નોર્વે	૨,૮૪૫,૦૦૦
પોલેન્ડ	૩૩,૨૨૧,૦૦૦
પોર્ટુગલ	૬,૮૨૫,૮૮૩
રુમાનિયા	૧૮,૭૯૧,૬૪૫
સાનમારિનો	૧૩,૯૬૦
સ્કોટલેન્ડ	૪,૮૪૨,૯૮૦
સ્પેન	૨૮,૭૧૯,૧૦૭
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૪,૧૨૫,૦૦૦
ટુર્કી	૧૭,૫૦૦,૦૦૦
સોવિયેટ રશિયા	૧૬૮,૦૦૦,૦૦૦
વેલ્સ	૨,૧૫૮,૧૯૩
યુગોસ્લોવિયા	૧૪,૨૮૦,૦૦૦

ઉત્તર અમેરિકા

અલાસ્કા	૫૯,૨૭૩
અર્યુકાન	૨૭,૭૮૯
કેનેડા	૧૦,૬૮૧,૦૦૦
કોસ્ટારિકા	૫૧૬,૦૦૦
ક્યુબા	૩,૭૦૦,૦૦૦
કયુરા કોઆ	૭૬,૨૯૯
ડોમીનિકન રિપબ્લિક	૧૪,૭૮,૦૦૦
ફ્રેન્ચ ટાપુઓ	૫૦૫,૬૮૬
ગ્રીનલેન્ડ	૧૬,૬૩૦
ગ્વાટેમાલા	૨,૨૪૫,૬૯૩
હાઈટી	૨,૭૦૦,૦૦૦
હાંડુરાસ	૭૭૫,૦૫૦

હાંડુરાસ (બ્રિટિશ)	૫૨,૯૪૫
જમૈકા	૧,૦૯૦,૦૦૦
મેક્સિકો	૧૭,૧૮૪,૦૦૦
ન્યુફાન્ડલેન્ડ	૨૮૨,૦૦૦
નિકારાગુઆ	૭૫૦,૦૦૦
પનામા	૪૪૨,૦૦૦
પનામા નહેરનો પ્રદેશ	૩૦,૯૯૦
પોર્ટોરિકો	૧,૬૧૦,૦૦૦
સાલ્વાડોર	૧,૫૨૨,૧૮૬
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૧૨૬,૫૬૪,૦૦૦
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના વર્જીન ટાપુઓ	૨૨,૦૧૨
વેસ્ટ ઇન્ડિઝ (બ્રિટિશ)	૨,૦૪૩,૭૮૬

ઓશિયાનિયા

ઓસ્ટ્રેલિયા	૬,૬૬૮,૧૯૫
ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ	૬૦,૭૩૧,૦૨૫
શીજી ટાપુઓ	૧૯૩,૨૩૮
ગુઆમ	૧૯,૮૦૦
હવાઈ	૩૭૮,૯૪૮
ન્યુ ફેલોડોનિયા અને ટાહિટી	૯૩,૦૬૫

ન્યુગીની	૪૦૬,૩૪૪
પાસિફીક ટાપુઓ (બ્રિટિશ)	૫૪૪,૦૦૦
ફિલિપાઈન ટાપુઓ	૧૨,૫૯૦,૩૬૯
સમાઈ ટાપુઓ (બ્રિટિશ)	૪૭,૮૨૦
સમાઈ ટાપુઓ (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ)	૧૦,૦૫૫

હાથિયુ અમેરિકા

આર્મેનિયા	૧૨,૦૫૫,૪૬૯	ડચ ગિયાના	૨૨૭,૬૫૭
બોલીવિયા	૩,૦૦૦,૦૦૦	ફ્રેન્ચ ગિયાના	૩૩,૦૦૦
બ્રાઝિલ	૪૫,૦૦૦,૦૦૦	પારાગ્વે	૮૦૦,૦૦૦
ચીલી	૪,૪૩૩,૦૦૦	પેરુ	૪,૫૦૦,૦૦૦
કોલમ્બિયા	૯,૦૧૬,૦૦૦	ટ્રિનિદાદ	૪૧૨,૭૮૩
ઇક્વાડોર	૨,૬૦૦,૧૧૬	ઉરુગ્વે	૧,૯૭૫,૦૦૦
આર્ટિશ ગિયાના	૩૧૮,૦૦૦	વેનેઝુએલા	૩,૦૨૭,૦૦૦

જાતનાં કેટલાંક મુખ્ય શહેરોની વસ્તી

એલેક્ઝાન્ડ્રિયા	૬૮૨,૦૦૦	ડેટ્રોઇટ	૧,૫૬૮,૬૬૨
આમસ્ટર્ડામ	૭૬૩,૫૦૦	ડબ્લિન	૪૬૭,૬૬૧
એન્ટવર્પ	૭૭૫,૦૦૦	એડિનબર્ગ	૪૩૮,૬૬૮
બાકુ	૮૦૯,૩૪૭	જનોઆ	૬૨૫,૦૦૦
બાંકોક	૫૫૦,૦૦૦	ગોર્કા	૬૪૪,૧૧૬
બાસિલોના	૧,૧૫૦,૦૦૦	ઇસેન	૬૫૫,૦૦૦
બાર્સેલોના	૪૩૭,૦૦૦	અહારગો	૧,૧૨૪,૦૦૦
બેલ્ગ્રાડ	૪૩૮,૧૧૨	હેગ	૪૮૨,૩૬૭
બર્લિન	૪,૨૫૦,૦૦૦	હામ્બર્ગ	૧૬૭૮,૦૦૦
બર્મિંગહામ	૧,૦૨૬,૭૦૦	હેંકાચ	૭૭૮,૦૦૦
બુએનૉસ આયર્સ	૧,૪૮૬,૯૭૧	ઇસ્તાંબુલ	૭૪૧,૦૦૦
બોસ્ટન	૭૮૧,૧૮૮	ક્રાઇ	૬૧૨,૦૦૦
બ્રેસ્લો	૬૨૫,૦૦૦	કુયોટો	૧,૦૦૦,૦૦૦
બ્રસેલ્સ	૧,૩૦૦,૦૦૦	કીફ (યુક્રેન)	૭૪૭,૦૦૦
બ્યુડાપેસ્ટ	૧,૦૬૧,૦૦૦	સિંખીય	૭૧૪,૦૦૦
બુએનોસ એર્સ	૨,૩૧૮,૦૦૦	લોસ એન્જલીસ	૧,૪૭૬,૭૬૨
કેરો	૧,૩૦૭,૦૦૦	લેનિનગ્રેડ	૩,૧૬૧,૩૦૦
કલકત્તા	૨,૧૨૦,૦૦૦	લિવરપુલ	૮૫૫,૫૩૬
ક્રોન	૧,૨૨૩,૦૦૦	લિસબન	૭૦૫,૦૦૦
ચિકાગો	૩,૩૮૪,૫૫૨	લંડન	૮,૨૦૩,૬૪૨
કોલોન	૭૫૭,૦૦૦	માડ્રિડ	૧,૦૦૦,૦૦૦
કોલમ્બો	૨૮૪,૧૫૫	માંચેસ્ટર	૭૬૬,૩૩૩
કોપનહેગન	૮૪૩,૦૦૦	મેક્સિકો	૬૭૦,૦૦૦
કુંગકિંગ	૬૩૫,૦૦૦	મિલાન	૧,૧૨૦,૦૦૦
ફ્રેન્કન	૬૪૨,૧૦૦	મોન્ટ્રિયલ	૧,૦૦૦,૦૦૦
દિલ્લી	૪૪૭,૪૪૨	મોસ્કો	૪,૧૩૭,૦૧૮

મુનિય	૭૩૫,૦૦૦
મેલોન	૧,૦૦૦,૦૦૦
માસેલ્સ	૯૧૪,૦૦૦
મદ્રાસ	૬૪૭,૨૩૦
મુકડેન	૮૩૫,૦૦૦
ન્યુયોર્ક ૨ (૬૮,૬૦,૪૪૬)	૧,૬૯૦,૫૨૦,૪૪૬
નાગોયા	૧,૦૦૦,૦૦૦
નાનકિંગ	૧,૦૦૦,૦૦૦
નેપલ્સ	૮૬૧,૦૦૦
ઓડેસ્સા	૫૩૪,૦૦૦
ઓસાકા	૩,૦૦૦,૦૦૦
ફિલાડેલ્ફિયા	૧,૯૩૫,૦૮૬
પારીસ	૨,૭૬૩,૦૦૦
ગ્રેમ	૯૬૨,૦૦૦
પીપિંગ	૧,૫૬૦,૦૦૦
રિઓ ડગ્રા નેરો	૧,૭૦૦,૦૦૦
રોમ	૧,૨૦૦,૦૦૦
સાનફ્રાન્સિસ્કો	૬૪૪,૩૬૪

સેન્સિયાગો	૭૦૦,૦૦૦
સાઓ પાલો (બ્રાઝિલ)	૧,૧૫૦,૦૦૦
શાંગહાઈ	૩,૪૧૮,૦૦૦
સિંગાપોર	૫૦૦,૦૦૦
સ્ટોકહોમ	૫૩૩,૦૦૦
સિડની	૧,૨૫૧,૦૦૦
તેહરાન	૩૬૦,૦૦૦
ટિન્ડીન	૧,૨૯૨,૦૦૦
ટુટોકિયો	૬,૮૩૦,૫૨૩
ટોરન્ટો	૬૫૩,૦૦૦
ટ્યુરિન	૬૨૯,૧૧૫
વાલ્પારૈસો	૨૬૩,૨૨૮
વાનકુવર	૩૦૮,૩૪૦
વિયેના	૧,૯૨૪,૨૬૯
વાર્સો	૧,૨૬૧,૦૦૦
ચેકોસ્લાકા	૭૦૪,૦૦૦
વોશિંગ્ટન	૬૬૩,૧૫૩

જાવલંત જવાળામુખી પર્વતો

ફીટ

કોટાપાક્ષી	ધકવાડોર	૧૯,૪૮૮
સાન પેલરોય પેબ્લો	બોલિવિયા	૧૯,૪૨૩
સેંગે	ધકવાડોર	૧૭,૪૬૪
ધરખસ	એન્ટાકિટક	૧૩,૩૦૦
મોના લોઆ	હવાઈ	૧૨,૬૭૫
ફુચુલ	જાપાન	૧૨,૦૪૪
સેમારુ	જાવા	૧૧,૨૫૦
એટના	સિસિલી	૧૦,૭૪૦
હુઆલાલાઈ	હવાઈ	૮,૨૭૫
સ્કીડર જોકલ	આઈસલેન્ડ	૬,૯૫૨
એલ સાલ્વાડોર	સાલ્વાડોર	૬,૭૫૯
હેકલા	આઈસલેન્ડ	૫,૧૧૦
વિસુવિયસ	ઇટલી	૪,૭૦૦
સ્ટ્રમ્બોલી	લિપારી ટાપુઓ	૩,૦૨૨
કેકેટોઆ	મલાયા	૨,૮૧૭

પ્રખ્યાત ધરતીકંપો

	ઇ. સ.	મતુખ્યકાનિ
ચોમ્પી	૭૯	
શિરખન	૧૫૩૧	
શિરખન	૧૭૫૫	૪૦,૦૦૦
નિયોપોલિટન	૧૮૫૭	૧૦,૦૦૦
ક્રેકટોઆ	૧૮૮૩	૩૫,૦૦૦
માટિનિક	૧૯૦૨	૩૫,૦૦૦
સાન ફ્રાન્સિસ્કો	૧૯૦૬	
મેસિના	૧૯૦૮	૯૬,૦૦૦
મધ્ય ઇટલી	૧૯૧૫	૨૯,૯૭૮
કાન્સુ (ચીન)	૧૯૨૦	૧૦૦,૦૦૦
બપાન (ટાકિયો)		
તથા ચોકાહામા)	૧૯૨૩	૨૦૦,૦૦૦
નેપિયર (ન્યુઝીલેન્ડ)	૧૯૩૧	
કેલિફોર્નિયા (લોંગબીચ)	૧૯૩૩	
બિહાર	૧૯૩૪	
ફાર્મોસા	૧૯૩૫	
કવેટા	૧૯૩૫	
એનેટોલિયા (તુર્કસ્તાન)	૧૯૩૯	૩૦,૦૦૦
ચીલી	૧૯૩૯	
રુઆનિયા	૧૯૪૦	

પર્વતો

એશિયા

હિમાલય	ફીટ	ગૌરીશંકર	૨૩,૪૪૦
માઉન્ટ એવરેસ્ટ	૨૯,૧૪૧	કૈલાસ	૨૨,૦૨૮
કુર	૨૮,૨૫૦	કાશોકોશ (ગોડવિન ઓસ્ટેન)	૨૮,૨૫૦
કાન્ચનજંઘા	૨૮,૧૪૬	ટિયાન શાન (ખાન તેંગ્ગી)	૨૪,૦૦૦
મકાલુ	૨૭,૭૯૦	કવેન્ડુન	૨૨,૩૮૦
ધવલગિરિ	૨૬,૭૯૫	હિંદુકુશ	૧૮,૮૭૦
નંગપર્વત	૨૬,૬૨૦	ડેમેવેન્ડ	૧૮,૫૦૦
નંદાદેવી	૨૫,૬૪૫	એલ્બ્રુઝ (કોકસસ)	૧૯,૫૩૦
કામેટ	૨૫,૪૪૭	પ્લેટો આફ ધરાન (કુલિદિનાર)	૧૮,૦૦૦
ગુર્લા માંધાતા	૨૫,૩૫૫	આમિનિયાના પર્વતો (આરેરટ)	૧૬,૯૨૦
બદ્રીનાથ	૨૩,૩૯૯	બોર્નિયોના પર્વતો (કિનિબાલુ)	૧૩,૭૦૦

યુરોપ

આઈરિશ		મેટરહોર્ન	૧૪,૭૮૦
માઉન્ટ બ્લેક	૧૫,૭૮૦	સિયેરાનેવેડા (યુલાહોકાન)	૧૧,૪૨૦
મોન્ટેરોસા	૧૫,૨૧૭	પીરીનીઝ (માલેડેટા)	૧૧,૧૭૦

આફ્રિકા

કિલિમાન્જારો	૧૯,૭૦૦	આબિસિનિયાનો ઉચ્ચપ્રદેશ	
કેન્યા	૧૭,૦૪૦	(રાસ દશાન)	૧૫,૨૦૦
રુવેન્ડેરી	૧૬,૮૧૫	આટલાસ પર્વત (અયાશિન)	૧૪,૧૫૦

અમેરિકા

એન્ડિઝ		રાકી પર્વત (સેંટ ઈલિયાસ)	૧૮,૦૨૦
એકાન્કેકુઆ	૨૩,૦૮૧	સિટલાલ્ટેપેક્ (મેક્સિકો)	૧૭,૩૬૦
સોરાટા	૨૧,૪૭૦	સેંટ નેવેકુ (નિહુટિન)	૧૪,૬૦૦
ચિમોરાઓ	૨૦,૪૬૮	પોપોટેપેટલ	૧૭,૫૪૦
રાકી પર્વત (મેક્સિકો)	૨૦,૪૬૪		

એસ્ટ્રેલેશિયા

મોના ઠી (હવાઈ)	૧૩,૬૩૫	ન્યુગ્રીન્ડ આઈલેન્ડ (માઉન્ટ કૂક)	૧૨,૩૪૮
આયન સ્ટેન્ડ [માઉન્ટ વિક્ટોરિયા]	૧૩,૧૭૦		

એન્ટાર્ટિકા

એરેબસ

૧૨,૭૬૦

હિમાલયમાં ૨૪,૦૦૦ ફીટ કરતાં વધારે જગ્યાં ૬૩ શિખરો છે. તે બધાંની ‘સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા’માં નોંધ કરવામાં આવેલ છે. ૨૦,૦૦૦ ફીટથી વધારે અને ૨૪,૦૦૦ ફીટથી ઓછાં ઉંચાં શિખરોની સંખ્યા સેંકડોની છે. ઉપથી જગ્યાઈનું માપ વાંધ અને મોન્ટગોમરીએ નક્કી કરેલ છે અને તપાસણીખાતાએ હજી સુધી તેનો સ્વીકાર કર્યો છે.

જિયામાં જિયા પર્વતો

જગતમાં	માઉન્ટ એવરેસ્ટ	(૨૯,૧૪૧ ફીટ)
બ્રિટિશ ટાપુઓમાં	બેનનેવિસ	(૪,૪૦૬ ફીટ)
યુરોપમાં	માઉન્ટ એલ્બ્રઝ (રશિયામાં)	(૧૮,૪૬૫ ફીટ)
એશિયામાં	માઉન્ટ એવરેસ્ટ	(૨૯,૧૪૧ ફીટ)
આફ્રિકામાં	કિલિમાન્જારો	(૧૯,૭૨૦ ફીટ)
ઉત્તર અમેરિકામાં	માઉન્ટ મેક્સિકો	(૨૦,૩૦૦ ફીટ)
દક્ષિણ અમેરિકામાં	એકાનકાકુઆ	(૨૩,૦૮૦ ફીટ)
એસ્ટ્રેલિયામાં	કોસુસિરકો	(૧૭,૩૨૮ ફીટ)
એન્ટાર્ટિકા	માઉન્ટ થોર્વેડ નેલ્સન	(૧૫,૪૦૦ ફીટ)

પર્વતના ઘાટો

ઘાટ	સ્થાન	ઊંચાઈ (મી.)
આદ્વાર્ડન	કોલોરાડો	૧૩,૫૫૦
આન્જેન્ટાઈન	કોલોરાડો	૧૩,૨૮૬
બોલન	બ્લુચિસ્તાન	૫,૮૮૦
બ્રેનર	ઓરિડેયન આઈસ	૪,૫૮૮
કેમર	અફઘાનિસ્તાન	૩,૩૭૩
સેન્ટબર્નાર્ડ	સ્વિસ આઈસ	૮,૧૦૦
સેન્ટગોથાર્ડ	સ્વિસ આઈસ	૬,૯૩૬
શિપ્કા	બ્લેઝિયા	૪,૩૦૦
સિન્ધન	સ્વિસ આઈસ	૬,૫૯૫
તેનેસી	કોલોરાડો	૧૦,૪૧૮

વસ્તી

જગતની વસ્તી

કુશળ આંકડાશાસ્ત્રીઓએ જગતની અત્યારની વસ્તી ૧૯૩૮માં એકવીસ અબજ ૭વીસ કરોડની ગણી છે. આ ગણતરીનો પોણો ભાગ તો વૈજ્ઞાનિક રીતે ગણવામાં આવેલ છે. ગણતરી કરવામાં આવેલ વસ્તીનું પ્રમાણ સારી રીતે વધતું જાય છે અને જો આપણે ફેટલાક કહે છે તેમ ચીનને બાદ કરીએ તો વધારાની અસર ન થઈ હોય તેવા ભાગો ભૂતાન, અફઘાનિસ્તાન, હરિક, અરબસ્તાન તથા આફ્રિકાનો અંદરનો પ્રદેશ છે. ૧૯૧૩માં જગતની વસ્તીનો અડસદો ૧૮ અબજ ૮ કરોડનો હતો. એટલે પચાસ વર્ષના ગાળામાં ૩ અબજ ૧૮ કરોડની વસ્તીનો અથવા ૧૭-૬ ટકાનો વધારો થયો છે. આહી જણાવતું જરૂરી છે કે પૃથ્વી ૬૦ અબજ વસ્તીનું ભરણપોષણ કરી શકે તેમ છે. આ આંકડો લગભગ ઈ. સ. ૨૧૦૦માં પહોંચશે. નુદા નુદા ખડોમાં વસ્તીની વહેંચણી નીચેના પ્રમાણમાં થઈ છે.

ખંડ	ટકા	કરોડો
એશિયા	૫૪.૫	૧,૧૬૦
યુરોપ	૨૫.૧	૫૩૦
આફ્રિકા	૭.૨	૧૫૩
ઉત્તર અમેરિકા	૮.૫	૧૮૨
દક્ષિણ અમેરિકા	૪.૨	૯૦
ઓશિયાનિયા	૦.૫	૧૧

જગતના ધર્મો

ખ્રિસ્તી	પ્રોટેસ્ટન્ટસ	૨૦૬, ૬૦૦, ૦૦૦
રોમન કેથલિક	કોર્પ્ટિક ખ્રિસ્તીઓ	૧૦, ૦૦૦, ૦૦૦
યુસ્ત કેથલિક	યાહૂદીઓ	૧૬, ૧૪૦, ૦૦૦

મનુ સામ્રાજ્યોમાં સૂર્ય કદી આથમતો નથી

૧૫

મુસલમાનો	૨૦૯, ૦૨૦, ૦૦૦	જૂત્રેતને માનનારા	૧૩૫, ૬૫૦, ૦૦૦
બૌદ્ધમં પાળનારા	૧૫૦, ૧૮૦, ૦૦૦	કોઇ પણ વર્ગમાં ન આવે તેવા	૫૦, ૮૭૦, ૦૦૦
હિંદુઓ	૨૩૦, ૧૫૦, ૦૦૦		
ક્રાન્કશિયન્સ	૩૫૦, ૬૦૦, ૦૦૦		૧, ૮૬૦, ૦૧૦, ૦૦૦
શિન્ડો પંથના	૨૫, ૦૦૦, ૦૦૦		

ત્રણ સામ્રાજ્યોમાં સૂર્ય કદી આથમતો નથી

ત્રણ સામ્રાજ્યો—બ્રિટિશ, ફ્રેંચ અને ડચ—માં સૂર્ય કદી આથમતો નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય બહુ વિશાળ છે અને જનને ગોળાકારમાં દૂર સુધી વિસ્તાર પામેલું છે, એટલે એક ગોળાકારમાં સૂર્ય આથમતો હોય ત્યારે બીજામાં તે ઉદય પામતો હોય છે.

ફ્રેંચ સંસ્થાનો—આટલાંટિક, હિંદી અને પાસિફિક મહાસાગરમાં આવેલાં અસંખ્ય દાપ્તરો તથા દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા તથા એશિયામાં આવેલા પ્રદેશો પર ફ્રેંચ સત્તા છે. એટલે સૂર્ય કોઇ ને કોઇ સ્થળે પ્રકાશતો હોય છે.

હોલેન્ડનાં પ્રદેશમાં સંસ્થાનો બહુ વિશાળ છે. તેમાં અસંખ્ય દાપ્તરો સુમાત્રા, જાવા, સેલિબિસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં ડચ ગિયાના વગેરે છે. સૂર્ય કોઈ ને કોઈ સ્થળે પ્રકાશતો હોય છે.

ઈંગ્લેન્ડ સંસ્થાનો કયારે મેળવ્યા ?

એશિયા

પિનાંગ	૧૭૮૬	આરાકાન અને	૧૮૨૬	લાયુઆન	૧૮૪૬
સીલોન	૧૭૯૫	તેનાસરીમ		પેગુ	૧૮૫૨
સીમાપોર	૧૮૧૯	એડન	૧૮૩૮	પેરિમ	૧૮૬૦
મલાકા	૧૮૨૪	હોંગકોંગ	૧૮૪૨		

યુરોપ

જુઆલ્ટર	૧૭૦૪	માલ્ટા	૧૮૦૦	હેલિગોલેન્ડ	૧૮૦૭
---------	------	--------	------	-------------	------

આફ્રિકા

ગેરિબ્યા	૧૬૩૧	સીએરાલીઓન	૧૭૮૭	એસેન્શન	૧૮૧૫
સુવર્ણઆરો	૧૬૬૧	ધી કેપ	૧૮૦૬		
સેંટહેલિના	૧૬૭૩	મોરિશિયસ	૧૮૧૦		

ઉત્તર અમેરિકા

ન્યુ ફાઉન્ડેન્ડ	૧૬૨૨	ન્યુબ્રિવક	૧૭૧૫	વાનકુવર દાપ્તર	૧૮૪૬
હાંકુસ	૧૬૭૦	કેનેડા	૧૭૬૦	બ્રિટિશ કોલોમ્બિયા	૧૮૫૮
નોવાસ્કોશિયા	૧૭૧૫	પ્રિન્સએડવર્ડ દાપ્તર	૧૭૬૪		

દક્ષિણ અમેરિકા

બ્રિટિશ ગિયાના

૧૬૫૫

ફોર્લેન્ડ ટાપુ

૧૮૩૩

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ

જમૈકા

૧૭૮૭

ત્રિનિદાદ

૧૭૯૭

ઑસ્ટ્રેલિયા

ન્યુસાઉથવેલ્સ

૧૭૮૭

દક્ષિણ ઑસ્ટ્રેલિયા

૧૮૩૬

ક્વીન્સલેન્ડ

૧૮૫૯

તાસ્માનિયા

૧૮૦૪

વિક્ટોરિયા

૧૮૩૬

પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયા

૧૮૨૯

ન્યુગ્રીલેન્ડ

૧૮૩૯

સામ્રાજ્યોનો વિસ્તાર

ફ્રાંસનું સાંરથાનિક સામ્રાજ્ય ફ્રાન્સ કરતાં ક્ષેત્રફળમાં બાવીસગણું મોટું છે. હોલેન્ડનાં સંસ્થાનો નેધર્લેન્ડ્સ કરતાં ૬૦ ગણું મોટાં છે, બેલ્જિયમ ફોગો બેલ્જિયમ કરતાં ૮૦ ગણું મોટું છે, અને આખા જર્મનનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો ગ્રેટબ્રિટન કરતાં ૧૪૦ ગણું મોટાં છે.

મુખ્ય રાજ્યો

વિસ્તાર (માઇલ)

ગામના	અને સંસ્થાનો	૨૬૫, ૧૨૯
હોલેન્ડ	" "	૮૦૦, ૯૩૮
ઇટલી	" "	૯૩૫, ૪૪૦
બેલ્જિયમ	" "	૯૫૧, ૭૫૫
પોર્ટુગલ	" "	૯૮૧, ૦૦૫
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	" "	૩, ૭૫૦, ૦૦૦
ચીનનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય		૩, ૦૦૦, ૦૦૦
ફ્રાન્સ અને સંસ્થાનો		૪, ૩૨૬, ૦૦૦
સોવિયેટ રશિયા		૮, ૧૭૬, ૦૦૦
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય		૧૪, ૦૦૦, ૦૦૦

જમીન

કુલ જમીન, ૫૫, ૫૦૦, ૦૦૦ ચોરસ માઇલ

એશિયા	૧૭, ૫૦૦, ૦૦૦ ચો. મા.
અમેરિકા	૧૪, ૧૫૦, ૦૦૦ " "
યુરોપ	૩, ૮૦૦, ૦૦૦ " "
આફ્રિકા	૧૧, ૭૫૦, ૦૦૦ " "
ઑસ્ટ્રેલેશિયા અને ઓશિયાનિયા	૭૫૦, ૦૦૦ " "

જગતમાં યાહૂદીની વસ્તી (૧૯૩૯)

યુરોપ	૮,૬૪૦,૦૦૦	ઓસ્ટ્રેલિયા	૨૮,૦૦૦
અમેરિકા	૫,૩૪૩,૦૦૦		
એશિયા	૮૪૦,૦૦૦	કુલ	૧૫,૭૪૯,૦૦૦
આફ્રિકા	૫૯૮,૦૦૦		

ખંડોનાં જાંચામાં જાંચા તથા નીચામાં નીચાં ખિંદુઓ

દરિયાની સપાટી કરતાં ઊંચે

	શીટ
ઉત્તર અમેરિકા	મેક્સિકો
દક્ષિણ અમેરિકા	આર્જેન્ટા કુઆ
યુરોપ	એલ્બર્ગ
એશિયા	એવરેસ્ટ
આફ્રિકા	કિલિમાંજારો
ઓસ્ટ્રેલિયા	ક્રાસસિઉરકો
એન્ટાર્ટિકા	થોર્વાડ નેલ્સન
	૨૦,૪૬૪
	૨૩,૦૮૦
	૧૮,૪૬૫
	૨૯,૧૪૧
	૧૯,૭૧૦
	૭,૩૨૮
	૧૫,૪૦૦

દરિયાની સપાટી કરતાં નીચે

	ફીટ	મુત્સરોવર, પેલેસ્ટાઇન	૧,૨૬૦
ડેથવેલિ (મૃત્યુખાણ) કાલિફોર્નિયા	૨૮	લેબ્નનનું રણ	૪૪૦
દરિયાની સપાટી	...	અધર સરોવર, દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા	૩૯
કાર્પિયન સમુદ્ર, રશિયા	૮૬	સહરાનું રણ	૧૫૦

જગતનાં સરોવરો

ક્ષેત્રફળ (ચો. મા.)		ક્ષેત્રફળ (ચો. મા.)	
કાર્પિયન સી	૧૭૦,૦૦૦	એરી	૯,૬૬૦
સુપીરિયર	૩૧,૨૦૦	વિનિપેગ	૯,૪૫૯
વિક્ટોરિયા ન્યાન્ગા	૨૬,૨૦૦	ઓન્ટારિયો	૭,૨૪૦
આરલ સી	૨૪,૪૦૦	આલકેશ	૭,૦૫૦
હુરોન	૨૩,૮૦૦	લાડોગા	૭,૦૦૦
મિશીગન	૨૨,૪૫૦	નેટિલિંગ	૫,૦૦૦
ચાડ	૨૦,૦૦૦	અમહમુઆક	૪,૦૦૦
ન્યાસા	૧૪,૨૦૦	ઓનેગા	૩,૮૦૦
ટાંગાનિકા	૧૨,૭૦૦	આયર	૩,૭૦૦
બૈકલ	૧૧,૫૮૦	રૂડોલ્ફ	૩,૫૦૦
ઐરસેવ લેઇક	૧૦,૭૧૯	ટિટિકાકા	૩,૨૦૦
ઐરમેર લેઇક	૧૦,૨૫૯	નિકારાગુઆ	૩,૦૦૦

કેન્દ્ર (ચો. મા.)	કેન્દ્ર (ચો. મા.)
ગૈડનર	૩,૦૦૦
આથાપારકા	૨,૮૪૨
મુત-સરોવર	૩૬૦
વાન	૨,૫૦૦
રેન્ડયર	૨,૪૩૬
ટોરેન્સ	૨,૪૦૦
કેફીનોર	૨,૩૦૦
ઇસિકુલ	૨,૨૫૦
વાનર્	૨,૧૫૦
વિનિપેગાસિસ	૨,૦૮૫
બાંગવિખોલો	૨,૦૦૦
માનિટોબા	૧,૮૧૭
આલ્બર્ટ-ન્યાન્ઝા	૧,૮૦૦
ભિમિયા	૧,૭૫૦
નિપિગોન	૧,૭૩૦
ગ્રેટ સોલ્ટ લેઇક	૧,૭૨૦
લીઓપોલ્ડ સેકન્ડ	૧,૭૦૦

મહાસાગરો તથા સમુદ્રનું ક્ષેત્રફળ તથા ઊંડાઈ

નામ	સ'ગ્રહણ-પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ (ચોરસ માઈલમાં)	વધારેમાં વધારે ઊંડાઈ (ફીટમાં)
પેસિફિક	૬૩,૯૮૬,૦૦૦	૩૫,૪૦૦
આટલાન્ટિક	૩૧,૫૩૦,૦૦૦	૩૦,૨૪૬
હિંદી મહાસાગર	૨૮,૩૫૦,૦૦૦	૨૨,૬૬૮
આર્કટિક	૫,૫૪૧,૬૦૦	૧૭,૮૫૦
મલાઇ	૩,૧૩૭,૦૦૦	૨૧,૩૪૨
સેન્ટ્રલ અમેરિકન	૧,૭૭૦,૧૭૦	૨૦,૫૬૮
ભૂમધ્ય	૧,૧૪૫,૦૦૦	૧૪,૪૫૦
અહેરોંગ	૮૭૮,૦૦૦	૧૩,૪૨૨
ઓખોટસ્ક	૫૮૨,૦૦૦	૧૦,૫૫૪
ફ્રેટ ચાઇના	૪૮૦,૦૦૦	૧૦,૫૫૦
હડસન. બે	૪૭૨,૦૦૦	૧,૫૦૦
જાપાન	૪૦૫,૦૦૦	૧૦,૨૦૦
આંદામાન	૩૦૫,૦૦૦	૧૧,૦૦૦
ઉત્તર સમુદ્ર	૨૨૧,૦૦૦	૧,૯૯૮
રાતો સમુદ્ર	૧૭૮,૦૦૦	૭,૨૫૪
બાલ્ટિક	૧૫૮,૦૦૦	૧,૨૦૦
મિનાન્ડોથી દૂર		
પોર્ટોરિકાની નહેર		
સુંડા નહેર		
ઉત્તરધ્રુવ પાસે		
કીની નહેર		
કારીબિયન		
ગોલા ડીપ		
બુલ્ડર પરનાળ		
કુરાઇલ પરનાળ		
લગભગ		
લગભગ		
"		
"		
રેકોરેક		
લગભગ		
લગભગ		

સામુદ્રધુની

૧. બહેરિંગ-એશિયાને ઉત્તર અમેરિકાથી જુદા પાડે છે.
૨. મલાક્કા-સુમાત્રાને મલાયા દ્વીપકલ્પથી જુદા પાડે છે.
૩. પાક-હિંદુસ્તાનને સિલોનથી જુદા પાડે છે.
૪. સુંડા-સુમાત્રાને જાવાથી જુદા પાડે છે.

૫. ડાવર-ઉત્તર સમુદ્રને અંગ્રેજી ખાડીની સાથે જોડી દે છે.
૬. નિઆદર-સ્પેનને આફ્રિકાથી જુદા પાડે છે.
૭. મસિના-ઈટલીને સિસીલિથી જુદા પાડે છે.
૮. બોસ્ફોરસ-માર્મેરાના સમુદ્રને કાળા સમુદ્ર સાથે જોડે છે.
૯. ડાડેનલસ-ઈજિપ્ત સમુદ્રને માર્મેરાના સમુદ્ર સાથે જોડી દે છે.
૧૦. ફ્લોરીડા-ક્યુબાને ફ્લોરીડા (ફ્લોરિડા અમેરિકા)થી જુદા પાડે છે.
૧૧. બોનિફિશિયો-કોર્સિકાને સાડિનિયાથી જુદા પાડે છે.

જગતની અગત્યની નહેરો

બકિંગહામ નહેર-ઈંગ્લાંડના પૂર્વકિનારા પર આવેલી વહાણો માટે અને અગત્યની નહેર.

એલ્મ-જર્મનીમાં, ૪૧ માઈલ લાંબી છે.

આન્ડ કેનલ-(જગતમાં સૌથી મોટા કૃત્રિમ જળરસ્તો) ૭૦૦ માઈલ લાંબી છે. પેકિંગ અને હેંગયાન વચ્ચે આવેલી છે અને યાંગસેકયાંગ, હોઆંગહો તથા પીહેને જોડે છે.

ડીલ નહેર-ઉત્તર સમુદ્રને આટ્લિક સમુદ્ર સાથે જોડે છે અને તે આંતરરાષ્ટ્રીય નહેર છે. તે ૬૧૩ માઈલ લાંબી અને ૪૦ ફીટ ઊંડી છે. લંડન અને આટ્લિક બંદરો વચ્ચેનો સમુદ્રમાર્ગ તેને અંગે ૨૪૦ માઈલ ટૂંકો થઈ ગયો છે.

માન્ચેસ્ટર-ઈંગ્લાંડમાં ૩૫ માઈલ લાંબી.

આરડાં નહેર-તેમાં ૬૫૦ માઈલ મુખ્ય નહેર અને શાખાઓ છે, તથા ૩,૬૦૦ માઈલની ઉપ-શાખાઓ છે. તે તેર લાખ એકરના વિસ્તારમાં પાણી પૂરું પાડે છે. તે ૩૫૦ ફીટ પહોળી છે અને તેના પર લગભગ ૪,૦૦૦ ખુલો બંધાયેલા છે.

પનામા નહેર-તે વહાણો માટે ૧૯૧૫માં ખુલ્લી થકવામાં આવી. તે ૫૦ માઈલ લાંબી છે તથા ૫૦૦ ફીટ પહોળી છે. તેની ઊંડાઈ ૪૦-૪૧ ફીટ છે. તે આટલાંટિક તથા પાસિફિક મહાસાગરોને જોડે છે અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ની સરકારે તે ખોદાવી છે. તેની આટલાંટિક બાજુએ કોલન તથા પાસિફિક બાજુએ પનામા આવેલ છે.

તેને અંગે ન્યુયોર્ક અને સાનફ્રાન્સિસ્કો વચ્ચેની દરિયાઈ મુસાફરી ૯,૦૦૦ માઈલ ટૂંકી થઈ છે. લંડન અને સાનફ્રાન્સિસ્કો વચ્ચે ૬,૦૦૦ માઈલ, ન્યુયોર્ક અને ચીનનાં બંદરો, જાપાન અને ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે ૪,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી ઓછી થઈ છે. સુએઝની નહેરની માફક તે દરિયાઈ સપાટીની નહેર નથી, પરંતુ વહાણોને ૮૫ ફીટ ઊંચાં કરવામાં આવે છે.

સુએઝની નહેર-જેઝ એન્જિનિયર ફરડીનાન્ડ દ લેસેપ્સે ૧૮૬૯માં ખુલ્લી થઈ. તે રાતા સમુદ્રને ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાથે જોડે છે. તેની ભૂમધ્ય બાજુ પોર્ટસૈદ તથા રાતા સમુદ્ર બાજુ સુએઝ શહેર આવેલ છે. નહેર ૧૦૧ માઈલ લાંબી છે, તેની ઓછામાં ઓછી પહોળાઈ ૧૪૭ ફીટ ૨ ઇંચની છે. નહેરમાંથી પસાર થવાનો સરેરાશ સમય ૧૩ ક. ૧૫ મિ. છે. નહેરથી લંડન અને મુંબઈ વચ્ચેનું અંતર ૫,૦૦૦ માઈલ ઓછું થઈ ગયો છે. તેને પૂરી થતાં દસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં અને ખર્ચ ૨૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડો થયો હતો.

મોટા ટાપુઓ

નામ	કયા સમુદ્રમાં ?	ચારસ માપલક
ગ્રીનલેન્ડ	આર્કટિક	૮૨૭,૩૦૦
ન્યુઝિની	પાસિફિક	૩૩૦,૦૦૦
બોર્નિયો	પાસિફિક	૩૦૭,૦૦૦
બેફિન્લેન્ડ	આર્કટિક	૨૩૧,૦૦૦
માડાગાસ્કર	હિંદી	૨૨૮,૦૦૦
સુમાત્રા	હિંદી	૧૬૩,૫૩૪
ગ્રેટબ્રિટન	આટલાંટિક	૮૮,૭૪૫
હોન્ડુરસ	પાસિફિક	૮૭,૫૦૦
સેલિશિસ	હિંદી	૭૨,૬૭૯
વિક્ટોરિયા	આર્કટિક	૬૦,૦૦૦
સાઉથ આઇલેન્ડ (ન્યુઝિલેન્ડ)	પાસિફિક	૫૮,૫૦૦
નવા	હિંદી	૪૮,૪૦૦
નોર્થ આઇલેન્ડ (ન્યુઝિલેન્ડ)	પાસિફિક	૪૪,૫૦૦
ક્યુઆ	આટલાંટિક	૪૪,૦૦૦
ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ	આટલાંટિક	૪૨,૭૫૦
લુગોન (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)	પાસિફિક	૪૧,૦૦૦
આઇસલેન્ડ	આટલાંટિક	૪૦,૪૩૭
એલસમિયર	આર્કટિક	૪૦,૦૦૦
મિન્ડોનાઉ	પાસિફિક	૩૭,૦૦૦
હોકાઇડો	પાસિફિક	૩૬,૫૦૦
આયર્લેન્ડ	આટલાંટિક	૩૨,૬૦૦
નોવાયા એન્ડ્યા	આર્કટિક	૩૦,૦૦૦
સમ્બાલિન	પાસિફિક	૨૯,૧૦૦
હાઇટી	આટલાંટિક	૨૮,૨૦૦
તારમાનિયા	પાસિફિક	૨૬,૨૧૩
સિલોન	હિંદી	૨૫,૪૦૦
બેંગ્કો	આર્કટિક	૨૫,૦૦૦
નોર્થડેવન	આર્કટિક	૨૪,૦૦૦
વાન્કુવર	પાસિફિક	૧૨,૪૦૦
મેડિવલ ટાપુ	આર્કટિક	૨૦,૦૦૦
ટિયેરાડેલ ફ્યુએગો	આટલાંટિક	૧૮,૫૦૦
સાઉથામ્પ્ટન	આટલાંટિક	૧૭,૮૦૦
વેસ્ટ રિપટઅર્ગન	આર્કટિક	૧૫,૨૬૦

* આ આંકડા બ્રિટિશ એલેમન્ટ પર્સની દ્વારા છે.

નામ	કયા સમુદ્રમાં ?	ચોક્કસ માપલ
પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ	આટલિક	૧૫,૦૦૦
ફોર્મોસા	પાસિફિક	૧૩,૫૦૦
નોર્થ સમરસેટ	આટલિક	૧૨,૦૦૦
સોસાયટી	ભૂમધ્ય	૧૦,૦૦૦

મોટાં રણ

	ચો. મા.		ચો. મા.
ગોખી (એશિયા)	૩૦૦,૦૦૦	સહરા	૨,૦૦૦,૦૦૦
ગ્રેટ અમેરિકન	૧,૦૫૦,૦૦૦	નિમેટ (એશિયા)	૨૩૦,૦૦
તેરિમ (એશિયા)	૧૫૦,૦૦૦		

જગતનાં મોટાં શહેરો

નામ	સાલ	અનુક્રમ	વસ્તી
લંડન	૧૯૩૭	૧	૮,૨૦૩,૬૪૨
ન્યૂયૉર્ક	૧૯૩૦	૨	૬,૬૩૦,૪૪૬
ટોકિયો	૧૯૩૮	૩	૬,૮૩૦,૫૨૩
બર્લિન	૧૯૩૫	૪	૪,૨૫૦,૦૦૦
મોસ્કો	૧૯૩૯	૫	૪,૦૦૦,૦૦૦
બુએનોસએર્સ	૧૯૩૯	૬	૩,૬૭૦,૦૦૦
શાંઘાઈ	૧૯૩૬	૭	૩,૪૧૮,૦૦૦
ચિકાગો	૧૯૩૦	૮	૩,૩૭૬,૪૩૮
બેનિન્ગ્રો	૧૯૩૯	૯	૩,૧૯૧,૩૦૪
ઓસાકા	૧૯૩૫	૧૦	૩,૦૦૦,૦૦૦

મોટાં બંદરો

નામ	દેશ	નામ	દેશ
અલેક્ઝાન્ડ્રિયા	ઇજિપ્ત	હાલ	ઇંગ્લેંડ
એમસ્ટર્ડામ	નેધરલેન્ડ	ક્રાએ	ગ્રીસ
એન્ટવર્પ	" "	લીથ	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ
બુએનોસએર્સ	આર્જેન્ટિના	લિવરપુલ	ઇંગ્લેંડ
કલકત્તા	હિંદુસ્તાન	લંડન	"
કાઉડિંગ	ઇંગ્લેંડ	માન્ચેસ્ટર	"
કોલોમ્બો	સિલોન	માસેલ્સ	ફ્રાન્સ
હોનોલુલુ	હાવૈલી	મોન્ટ્રિયોલ	કેનેડા
ગ્વાટેમાલા	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	મુંબઈ	હિંદુસ્તાન
હામ્બર્ગ	જર્મની	મિસ્ટ્રલ	ઇંગ્લેંડ
હોંગકોંગ	ચીન	મોન્ટ્રિયલ	કેનેડા

નામ	દેશ	નામ	દેશ
ન્યુ કેસલ	ઈંગ્લેન્ડ	સાન્ક્રાન્સિસ્કો	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ
ન્યુ ઓર્લીન્સ	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	શાંધાર્થ	ચીન
ન્યુયૉર્ક	" "	સિંગાપોર	ફ્રેન્ચ ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ
ફિલાડેલ્ફિયા	" "	સાઉથમ્પ્ટન	ઈંગ્લેન્ડ
રંગૂન	બર્મા	સિડની	ઓસ્ટ્રેલિયા
રિઓ ડે જાનેરો	બ્રાઝિલ	વેલિંગ્ટન	ન્યુઝીલેન્ડ
રોટ્ટરડામ	નેધરલેન્ડ્સ	ચોકોહામા	જાપાન

પ્રખ્યાત પુસ્તા

નામ	ખર્ચ (લાખમાં)	(દશલાખ ધનરીડ)	બાંધકામ (દશ લાખ ધનરીડ)	પાણી સંગ્રહણશક્તિ (દશલાખ)	બાંધવાં કેમ્બાં વર્ષ લાગ્યાં ?
૧ લોન્ડન ડેમ (સિંધ)	૧૭૨	૧૦૩	૨૧૦૫	૨૪,૧૯૮	૬
૨ મેતુર ડેમ (દક્ષિણ હિંદ)	૪૭૮	૩૦૬	૫૪૬	૯૩,૫૦૦	૬
૩ આસુઆન (ઇજિપ્ત)	૩૬૭	૨૦૭	૧૮૦૮	૩૭,૬૦૦	૪
૪ ન્યુ કોટન (અમેરિકા)	૨૧૨	૧૦૬	૨૩૦૧	૫,૧૨૦	૧૪
૫ સેનાર (આફ્રિકા)	૮૪૭	૬૦૪	૧૪૦૮	૨૨,૫૬૦	૭
૬ કૃષ્ણરાજસાગર (મૈસુર)	૨૫૦	૧૦૯	૨૯૦૯	૪૩,૯૩૪	૧૬
૭ નિઝામસાગર (હૈદરાબાદ)	૩૬૬	૨૦૭	૩૦૦૧	૨૫,૫૫૬	...

પ્રચલિત ભૌગોલિક નામો

આફ્રિકા	અંધારો ખંડ	ગિયાલ્ટરની સામુદ્રધુની	હકચુલિસના સ્તંભો
આફ્રિકાનો ગિની કિનારો	સ્વેત મનુષ્યની કબર	ઝાંઝીઆર	લવીંગનો ટાપુ
આબર્ડાન	સ્કાટલેન્ડ શહેર	ટોકિયો	વાંસ અને કાગળનું અરણ્ય
આયલેન્ડ	નીલમનો ટાપુ	ટ્રિસ્ટાન દે કુન્હા	જગતનો એકલો અટુલો ટાપુ (આટલાંટિકની મધ્યમાં)
બ્રહ્મ	નાઇલની બેટ	તાંબોર	દક્ષિણ હિંદનું ઉદ્યાન
કેરીબા	વાનપ્રસ્થ રાજ્ય; ઉષ્ણકાળની ભૂમિ	તિબેટ	પ્રતિષેદ ભૂમિ
કેરીડર	જર્મની તથા પૂર્વ-પ્રશિઆને જુદા પાડતી પોર્ટલમાં આવેલી જમીનની પટ્ટી	તુર્કસ્તાન	યુરોપનો મહિમા મનુષ્ય
ક્યુઆ	એન્ટીલિસનું મોતી સમુદ્રમાં નદી	નીલગિરી ટેકરીઓ	આસમાની પર્વત
ગર્લ્સ સ્ટ્રીમ	ભૂમધ્યની કુંચી	ન્યુઝીલેન્ડ	દક્ષિણનું ચિટન
ગિયાલ્ટર	ગંગા સપ્તની ભૂમિ; પાસિફિકનું એટલિટન	ન્યુયૉર્ક	સામ્રાજ્યનું શહેર
જાપાન		પંજાબ	પાંચ નદીઓનો પ્રદેશ
		પામિર પ્લેટો	જગતનું આપણું

પેસ્ટાઈન	પવિત્ર ભૂમિ	વેનિસ	આફ્રિકાટિકની
બનારસ	મંદિરો તથા ધાટાની		મહારાણી
	નગરી	સાગ	હિંદી જંગલોનો રાજ
બહેરિન (પર્શિયનમદ્ય)	મૌફિતક ટાપુ	સિડની	દક્ષિણી મહારાણી
બાબલમાંડબની સામુદ્રકુની	અશ્રુનો દરવાજો	સિયામ	ધોળા હાથોનો પ્રદેશ
બેલિયમ	યુરોપનો અખાડો	રોકહોમ	જીતરનું વેનિસ
મદ્રાસ	સુંદર અંતરવાળું શહેર	રિન્ટએન્ડ	યુરોપનું કીડાંગણ
યાંસેકયાંગ	આસમાની નદી	હેમરેટ (નોર્વે)	મધ્યરાત્રિના સૂર્યનો પ્રદેશ
રોમ	શાશ્વત શહેર; સાત ટેકરીઓનું શહેર	હિમાલય	પૃથ્વીનો જીવતો, જમતો વિપુલવૃત
લાસા	પ્રતિષ્ઠિત શહેર	હોઆંગઓ નદી	પીળી નદી; ચીનનો શોક
વરાડ	કપાસનું ગૃહ		

બહારના લૌગિક નામો

આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ	સ્ટેટ ઓફ આયર	ફોર્મોસા	તેવાન
કવીન્સટાઉન (આયર્લેન્ડ)	કોલ	મંચુરિયા	મંચુક્યો
ફિરિયાના (નોર્વે)	ઓસ્લો	મેસોપોટેમિયા	ઇરાક
કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ	ઇસ્તંબુલ	રશિયા	યુનિયન ઓફ સોવિયેટ સોશ્યલિસ્ટ રિપબ્લિક
કોરીઆ	ચોંગન	રેવલ	ટેલિન (એસ્ટોનિયા)
ત્રિપોલિ	લિબિયા	રેવલ	વાઇબોર્ગ (ફિન્લેન્ડ)
નિજની નોવોગોરોડ	ગોર્કી	વાઇબુરી	થેસેલોનીકા
પર્શિયા	ઇરાન	સાલોનિકા	થાઇલેન્ડ
પેકીન	પીપિંગ	સિયામ	શાનન
પેટ્રોગ્રેડ	લેનિનગ્રેડ	સિંગાપોર	હેલ્સિન્કી
ફિન્લેન્ડ	સુઓમી	હેલ્સિન્કી	

લૌગિક શોધઓ

ફિનિશિયન લોકોએ આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી
 પંજબમાં મહાન સિકંદર
 ગ્રીક એલેક્ઝાન્ડર મેગાસ્થનિસ, પટણામાં આવી પહોંચ્યો.
 ઈન્ડિયામાં જ્યુલિયસ સીઝર

ઈ. સ. ૧૯૦

૧૦૦

૩૨૭

૩૦૦

૫૫

ઈ. સ.

૧૨૭૦

૧૩૨૬

૧૪૮૮

૧૪૫૭

ચીનમાં કુબ્લાખાનના દરબારમાં માર્કો પોલો
 આરબ વેપારી, ઇબનબટ્ટા પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચ્યો.
 પોર્ટુગીઝ નાવિક, બાર્થોલોમ્યુડાસ ડે કોસ્ટા ગૂડહોપની પ્રદક્ષિણા કરી.
 કેપને રસ્તે, પોર્ટુગીઝ નાવિક વાસ્કો ડી ગામા હિંદ પહોંચ્યો.

દક્ષિણ નાવિક જહાન કેપ્ટ ઉત્તર અમેરિકાની પૂર્વમાં પહોંચ્યો.	૧૪૬૭
કોલંબસે મધ્ય અમેરિકા જાયો.	૧૫૦૨
સ્પેનના શાસક ઇસબોઆએ પેસિફિક મહાસાગર શોધી કાઢ્યો.	૧૫૧૩
માગેલનની ટુકડીએ ગોળાર્ધની પ્રદક્ષિણા કરી.	૧૫૨૧-૨૨
અંગ્રેજ નાવિક ક્રોમિશર આર્ટીક ઉત્તર અમેરિકા પહોંચ્યો.	૧૫૭૬
ડચ નાવિક હાર્ટોગ, આસ્ટ્રેલિયાના કાંઠે પહોંચ્યો.	૧૬૧૬
અંગ્રેજ નાવિક દ્રૂકે દક્ષિણ ધ્રુવજીત પહેલવહેલા જોળ્યો.	૧૭૩૭
મંગોપાક પશ્ચિમ આફ્રિકામાં પહોંચ્યો.	૧૭૬૫
સ્કોટલેન્ડના મિશનરી લિવિંગ્સ્ટને ઝાંબેસી નદી શોધી કાઢી.	૧૮૫૧-૭૭
લિવિંગ્સ્ટન વિક્ટોરિયા ધોધ પહોંચ્યો.	૧૮૫૫
અમેરિકન શાસક સ્ટેન્લિએ કાંગો નદીનો પ્રવાહ શોધી કાઢ્યો.	૧૮૭૬-૭૭
સ્વીડનના શાસક હેડને મધ્ય એશિયા શોધી કાઢ્યો.	૧૮૯૦-૧૯૦૮
પિયરીએ ઉત્તરધ્રુવ શોધી કાઢ્યો.	૧૯૦૯
નોર્વેના આમુન્ડસેને દક્ષિણધ્રુવ શોધી કાઢ્યો.	૧૯૧૧

તાજહીન રાજ્યો

રુશ	રાજ્યનું નામ	ગાદીત્યાગનું વર્ષ
ચીન	શહેનશાહ પુઈ	૧૯૧૨
ઇજીપ્ત	અબ્બાસ હેદમી	૧૯૧૭
બેંગ્લોરિયા	ફર્ડીનાન્ડ	૧૯૧૮
હંગેરી	રાજા ચાર્લ્સ	૧૯૨૦
તુર્કેસ્તાન	સુલતાન મહમદ ૬ઠો	૧૯૨૨
ગ્રીસ	ગ્યોર્જ (૧૯૩૫માં ફરીથી ગાદી પર આવ્યો; ૧૯૪૧માં ફરીથી ગાદીત્યાગ કર્યો)	૧૯૨૪
મક્રા	હુસેન	૧૯૨૫
પોર્ટુગલ	રાજા મેન્યુઅલ બીજો	૧૯૨૭
અફઘાનિસ્તાન	અમાતુલ્લાખાન	૧૯૨૯
સ્પેન	આલ્ફોન્સો ૧૩મો	૧૯૩૧
સિયામ	પ્રભવર્ધક	૧૯૩૪
ગ્રેટબ્રિટન	એડવર્ડ આઠમા-૩યુક એફ વિંકસર	૧૯૩૬
આલ્બેનીયા	હેલસિલાસી ૧૯૩૮ (૧૯૪૧માં ફરીથી ગાદીએ આવ્યા)	૧૯૪૧
બેલ્જિયમ	લીઓપોલ્ડ ત્રીજો	૧૯૪૧
રમાનિયા	રાજા ફેરોલ	૧૯૪૧
યુગોસ્લેવિયા	રાજા પીટર બીજો	૧૯૪૧

તાજહીન રાણીઓ

૧. આઘલી શહેનશાહબાતુ ઝીટા-હેપ્સઝર્ગની ગાદીનેા દાવે
ધરાવતી હતી.
૨. રપેનની રાણી વિક્ટોરિયા
૩. પોર્ટુગલની રાણી એમેલી
૪. ગ્રીસની રાણી ઇલિઝાબેથ
૫. અફઘાનિસ્તાનની રાણી સુરાયા
૬. રુમાનિયાની રાણી હેલન
૭. સિયામની રાણી રાંબખર્નની
૮. આલ્બેનિયાની રાણી જીરેલ્ડાઇન
૯. હોલ્ડની રાણી વિલ્હેલ્મિના

દેશોનાં રાષ્ટ્રીય નામો

દેશ	રાષ્ટ્રીય નામ	દેશ	રાષ્ટ્રીય નામ
પર્સિયા	ઇરાન	જાપાન	નિપોન
ઓસ્ટ્રિયા	ઓસ્ટર રાઇખ	સ્પેન	ઇસ્પાના
હંગરી	મેઝા રોઝાગ	બેલ્જિયમ	લા બેલ્જીક
જર્મની	ડૉઇચલેન્ડ	એથિયપીયા	ઇથિયોપિયા
ગ્રીસ	હેલાસ	હોલ્ડ	નેધર્લેન્ડ
ચીન	ચુંગકુઓ	પોલ્ડ	પોલાન્ડ
ઇજિપ્ત	મિસર	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	હેલ્વેશિયા
ફિન્લેન્ડ	સુઓમી	આઇરીશ ફ્રી સ્ટેટ	આયર
નોર્વે	નોર્વે		

રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા

ઓસ્ટ્રેલિયા	કાંગારુ	જાપાન	ફિસેન્થિમમ
ચીન	નાસિંસસ	યુશિયા	લિંડન
ઇંગ્લેન્ડ	ગુલાબ	ક્રોનેડા	સ્કુગર મેપલ
ડેન્માર્ક	ધી બીચ	મેકિરેકો	યુવર
ફ્રાન્સ	ફ્લુઅર-દ-લિ	દક્ષિણ આફ્રિકા	રિમંગ્ગેઝ
જર્મની	કોર્ન-ફ્લાવર	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	એલ્વિયસ
ગ્રીસ	પાટલફૂલ	સ્કોટલેન્ડ	યુવર
હિંદુસ્તાન	કમળ	સ્પેન	દાડમ
આયર્લેન્ડ	શેમરોક	યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)	} ગોલ્ડન રીડ
ઇટલી	સ્વેત કમળ	વેસ્ટ	
ઇરાન	ગુલાબ		લીક અથવા ડેફોડિલ

જુદા જુદા દેશના સ્વાતંત્ર્યદિનો

હિંદુસ્તાન	૨૬ જાન્યુઆરી	આસ્ટ્રિયા	૧૨ નવેંબર
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૪ જુલાઈ	પોલાંડ	૩ મે
ફ્રાન્સ	૧૪ જુલાઈ	નોર્વે	૧૭ મે
ચીન	૧૦ ઓક્ટોબર	એક્રાસ્લોવાકિયા	૨૬ ઓક્ટો.
તુર્કી	૧ નવેંબર	ફિન્લેન્ડ	૬ ડિસેંબર
રશિયા	૭-૮ નવેંબર	રમાનિયા	૧૦ મે
સ્પેન	૧૪ એપ્રિલ	આર્જેન્ટિના	૯ જુલાઈ
પોર્ટુગાલ	૫ ઓક્ટોબર	લિથુઆનિયા	૧૬ ફેબ્રુઆરી
ઇટલી	૨૬ માર્ચ	બોલિવિયા	૬ ઓગસ્ટ
બેલ્જિયમ	૨૧ જુલાઈ	મેક્સિકો	૧૬ સપ્ટેંબર
ગ્રીસ	૨૫ માર્ચ	બ્રાઝિલ	૧૭ સપ્ટેંબર
હંગરી	૧૬ નવેંબર	પેરુ	૨૮-૩૦ જુલાઈ

જુદા જુદા દેશોના યુદ્ધધોષો

ભારતીય	હરહર મહાદેવ !
મુસલમાન-અરબ	અલ્લાહો અકબર !
તુર્ક	અલ્લાહ ઈર્મીદ !
પ્રાચીન ગ્રીસ	આલાલા, આલાલા !
ફાસિસ્ટ ઇટલી	આલાલા, આલાલા !
પ્રાચીન રોમ	ફેરી, ફેરી !
ખ્રિસ્તી રોમ	ક્રાઇસ્ટ બોથાઇ !
કુંઝેડરો	આબુવાડાસ !
સ્પેન	સાન ઇયાગો !
રશિયા તથા તાતાર	હુર્રા, હુર્રા, (મારો, મારો)
ફ્રાન્સ	આં એવાં !
ઇંગ્લંડ	સેંટ જ્યોર્જ ફોર ઇંગ્લંડ

યુરોપનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો

ફ્રાન્સ—પ્રજાસત્તાક હતું. ૧૯૪૦ના જુનથી, યુદ્ધ વિરામની શરતોને અંગે ફ્રાન્સનો મોટો ભાગ જર્મનીની સત્તા હેઠળ છે અને બાકીનો માર્શલ પેતાં હેઠળ પ્રજાસત્તાક છે.

આયર—ઇ. સ. ૧૯૩૯માં દક્ષિણ આયર્લેન્ડ પ્રજાસત્તાક થયું ત્યારે ૧૯૨૨ના બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. પ્રમુખ ડૉ. ડગલાસ હાઈડે છે.

જર્મની—જર્મનીમાં લેખિત રાજ્ય બંધારણ નથી. જો કે વીમાસ્તુ પ્રજાસત્તાકનું બંધારણ ઔપચારિક રીતે દૂર કરવામાં આવ્યું નથી. બધી સત્તા હેર એડોલ્ફ હિટલરના હાથમાં છે. તે પુરર તથા રિશનો એન્સેલર છે.

ફિન્લેન્ડ—૧૯૧૭ની રશિયન રાજ્યક્રાંતિ પછી રશિયાથી સ્વતંત્ર થયું, અને ૧૯૧૯ના જુલાઈની ૧૭મીએ પ્રજાસત્તાક થયું.

એસ્ટોનિયા—૧૯૧૭માં પ્રજાસત્તાક થયું. ૧૯૪૦માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયા સાથે જોડાયું.

લેટવિયા—૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં પ્રજાસત્તાક થયું. ૧૯૪૦ના ઓગસ્ટમાં ફરીથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયા સાથે જોડાયું ગયું.

લિથુઆનિયા—૧૯૧૮ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રજાસત્તાક થયું. ૧૯૪૦ના ઓગસ્ટમાં ફરીથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયા સાથે જોડાયું ગયું.

પોલૅન્ડ—૧૯૧૦માં પ્રજાસત્તાક થયું. ૧૯૩૨માં ડૉ. એન્ડ્રોનિયો દ ઓલિવરિયા સાલાઝાર વડા પ્રધાન થયા. ત્યારથી તે વસ્તુતઃ સરમુખત્યાર છે. પ્રમુખ જનરલ કાર્મોરા છે.

પોલૅન્ડ—૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં પ્રજાસત્તાક થયું. ૧૯૩૯ના પોલિશ જર્મન યુદ્ધ પછી રશિયા અને જર્મનીએ તે વહેંચી લીધું. પશ્ચિમ પોલૅન્ડ લોકો પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવવા હજી યત્ન કરે છે. જનરલ સિકોર્સ્કીને વડા પ્રધાન બનાવીને નવી પોલૅન્ડ સરકાર સ્થાપવામાં આવી છે.

રુપૅન—રાજ આફ્રીક્સો તેરમા દેશ છોડી ગયા ત્યારે ૧૯૩૧ માં પ્રજાસત્તાક થયું. આંતરયુદ્ધના અંત પછી જનરલ કોકો હેઠળ તે લશ્કરી સરમુખત્યારી હેઠળ છે.

સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ—તેનું બંધારણ આખા જગતમાં ખૂબ પ્રગવાદી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. ફેડરલ કાઉન્સિલના પ્રમુખ વડાપ્રધાન છે. તે રાજ્યના વડા તરીકે કામ કરે છે. દર વર્ષે તેની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે.

યુરોપનાં દેશોનું રાજ્યબંધારણ જર્મની

૧૯૧૪-૧૮ના વિશ્વયુદ્ધને પ્રસંગે જર્મનીનું શાસન પ્રશિયાનો રાજ ચલાવતો હતો. તે જર્મન શહે-નશાહ કહેવાતો હતો.

જ્યારે જર્મન શહેનશાહ કેઝર વિલ્હેલ્મે ગાદીત્યાગ કર્યો અને ૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં તે હોલ્ડેન્બર્ગ ગયો ત્યારે લોકોના કમિશનરોની સ્વયંનિર્મિત કાઉન્સિલે રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું અને જર્મનીને પ્રજાસત્તાક બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યું. 'રાષ્ટ્રીય સભા' (National Assembly) ની ચૂંટણીની બંદોબસ્ત કરવામાં આવી. ૧૯૧૯ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મી તારીખે તે 'વૅઇમર' ખાતે મળી અને એક એમ્પર્ટને પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા. રાષ્ટ્રીય સભાએ ૧૯૧૯ના જુલાઈની ૩૧મીએ 'વૅઇમર બંધારણ'નો સ્વીકાર કર્યો. નવા બંધારણ હેઠળ, ધારાસભામાં બે સભાઓ હતી. તેમાં નીચેની ધારાસભામાં આખા રાષ્ટ્રનું પ્રતિનિધિત્વ હતું. તેને 'રિચ્ટેગ' (Reichstag) કહેવામાં આવતી. ઉપરની ધારાસભાને 'રિચ્ટ' (Reichrat) કહેવામાં આવતી. તેમાં જુદા જુદા રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ હતું. ૧૯૩૪માં પ્રમુખ અને એન્સેલરના હોદ્દાઓ એકત્ર કરવામાં આવ્યા અને હિટલરને તે સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તે 'ફુરર' (Führer) અને એન્સેલર તરીકે જાણીતા થયા. ૧૯૩૪માં 'રિચ્ટ'ને બંધ કરવામાં આવી કેમકે ૧૯૩૩માં જુદાં જુદાં રાજ્યો બંધ પડતાં તે નકામી હતી.

ફેંસ

જર્મન લશ્કરોએ ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ૧૯૪૦માં ફ્રાન્સના ત્રીજા પ્રજાસત્તાકનો અંત આવ્યો. ૧૯૪૦ના જુલાઈની ૨૭ તારીખે સરકાર વિચિ ગઘ અને પાલેમેંટે નવું બંધારણ ધડવાની માર્શલ પેંતાને સંપૂર્ણ સત્તા આપી. ૧૯૪૦ના જુલાઈની ૧૦મી તારીખે નીચેની ધારાસભા (ચેમ્બર ઓફ રેપ્રેસેન્ટેટીવ્સ), ઉપરની ધારાસભા (સેનેટ) તથા બંને ધારાસભાની સંયુક્ત સભા જે 'નેશનલ એસેમ્બલી'ના નામે ઓળખાય છે તેના સભ્યો એકત્ર થયા અને બંધારણીય કાયદો ધડીને માર્શલ પેંતાને 'મંજૂરી, કુટુંબ તથા પિતૃદેશના હક્કો ઉપર, સ્વાયેશ, એક અથવા વધારે કાયદાથી ફ્રાંસ માટે બંધારણ ધડવાની સત્તા આપી. નવી રાષ્ટ્ર સભા આ કાયદાનો અમલ કરવાની હતી. ૫૯૦ વિરુદ્ધ ૮૦ મતથી આ બંધારણીય કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. પોતાને મળેલ સત્તાની રૂએ માર્શલ પેંતાએ બંધારણીય કાયદાઓના શીર્ષક હેઠળ સાત હુકમ કાઢ્યા.

(૧) માર્શલ પેંતાએ રાજ્યના વડા (Chief of the state)ની સત્તા ધારણ કરી.

(૨) ખીજા હુકમથી નીચેની બાબતોમાં માર્શલ પેંતાની સત્તાની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી.

(૧) કાયદો પ્રસિદ્ધ કરવા

(૨) સશસ્ત્ર લશ્કરો પરની સત્તા

(૩) સુલેહ કરવી તથા મંજૂર કરાવવી

(૪) લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવાનો હક્ક

(૫) લશ્કરી તથા ખીજા નોકરીઓમાં ભરતી કરવી.

(૬) માફી જાહેરવાનો હક્ક

(૭) ધારાસભાની આગલી સંમતિ મેળવ્યા સિવાય યુદ્ધ જાહેર કરી શકાશે નહિ.

(૮) નવી રાષ્ટ્રસભા અસ્તિત્વમાં ન આવે ત્યાં સુધી કાયદાની સત્તાનો અમલ કરી શકશે.

(૩) ખીજો હુકમ થતાં સુધી નીચેની તથા ઉપરની ધારાસભાને બંધારણ કરવામાં આવી અને રાજ્યના વડા બોલાવે ત્યારે જ આ સભાએ બોલાવી શકાશે

(૪) પેંતાના અનુગામી તરીકે લાવેલની નીમણૂક કરવામાં આવી

(૫) ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બર પહેલાં જે બનાવોને અંગે શાંતિમાંથી યુદ્ધ થયું તે વખતે જે પ્રધાનો અથવા ઉચ્ચ અધિકારીઓ પોતાની ફરજમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય તેમના પર કામ ચલાવવા ન્યાયની વડી અદાલત સ્થાપવામાં આવી.

(૬) પાર્લેમેંટના સભ્યોને સ્થાનબદ્ધ કરવાની સત્તા રાજ્યના વડાને આપવામાં આવી. પાર્લેમેંટે નહિ.

(૭) સરકારી બધા સભ્યો તથા ઉચ્ચ અધિકારીઓએ માર્શલ પેંતાને અંગત વક્ષાદાર રહેવાના સોગંદ લેવા અને તેઓ તેને જ જવાબદાર છે.

સ્વતંત્ર ફેંસ

સાધનોનો પૂરો ઉપયોગ કર્યા પહેલાં સરકારે જર્મનીનું શરણુ સ્વીકારી લીધું તેવા આરોપ મૂકીને જનરલ દ ગૉલે કામ ચલાઈ ફ્રેંચ રાષ્ટ્રીય કમીટીને ૧૯૪૦ ના જુનની ૨૩ મીએ સ્થાપના કરી. તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, ફ્રેંચ સામ્રાજ્યનો જે ભાગ હતો જર્મનીએ જીત્યો નથી તેનું રક્ષણ કરવું, અને જે ભાગ દુશ્મનની સત્તા હેઠળ આવી ગયો છે તેને મુક્ત કરવો. ઇંગ્લેંડ જનરલ દ ગૉલેનો સ્વતંત્ર ફ્રેંચોના આગેવાન તરીકે સ્વીકાર કર્યો, અને જ્યાં જ્યાં ફ્રેંચો વસતા હોય અને મિત્ર રાજ્યોને

મદદ કરવા હોય તેઓએ તેની આગેવાની હેઠળ એકઠા થવાનું કહ્યું. સ્વતંત્ર ફ્રાંસની ચળવળને ટોકા આપનારા ફ્રેંચ સંસ્થાનો નીચે મુજબ છે ફ્રેંચ ઇન્ડિપેન્ડેન્સિયલ આફ્રિકા, ન્યુ કેલેડોનિયા, ઓસિયાનિયા, ફ્રેંચ કોમોરોસ, ફ્રેંચ ઇસ્ટર્ન-ઇન્ડીઝ, ફ્રેંચ વેસ્ટર્ન-ઇન્ડીઝ અને ફ્રેંચ હિંદ. “ ફ્રાંસના દુશ્મનો સામે જે જે પ્રદેશોમાં લડાઇ ચાલી રહી છે અથવા વહેલી મોડી ચાલુ થવાની છે તે પ્રદેશોમાં ફ્રાંસના નામે યુદ્ધ ચલાવવા માટે, યુદ્ધ સરકારની બધી સત્તાનો અમલ કરવા માટે ” જનરલ દે ગૉલે ફ્રેંચ સામ્રાજ્યની સંરક્ષણ સમિતિની સ્થાપના કરી.

ઇટલિ

ફેસિસ્ટવાદની શરૂઆત પછી ઇટલિના રાજ્યતંત્રમાં, રાજ, સેનેટ તથા ‘ ચેમ્બર ઓફ ડેપ્યુટીઝ ’ નો સમાવેશ થાય છે. આ બધાની પ્રગતિ ફેસિસ્ટ આન્ડ કાઉન્સિલના અંકુશ હેઠળ છે. ૧૯૩૮ ના ઓક્ટોબરની ૮ મીએ આન્ડકાઉન્સિલે કરેલા હુકમથી ‘ ચેમ્બર ઓફ ડેપ્યુટીઝ ’ ને બદલે ચેમ્બર ઓફ ફેસિસ્ટીઝ અને કોર્પોરેશન્સ ’ ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ નવી ચેમ્બરમાં સરકારી તથા ફેસિસ્ટપક્ષના જ માણસો છે. ચૂંટણીનો લાભ આપવામાં આવેલ નથી. નવી ચેમ્બરે પસાર કરેલ કાયદાઓ, ફેસિસ્ટવાદના ડ્યુસ તરીકે તથા રાજ્યના મુખી તરીકે, પ્રધાન મુસોલિનીને મોકલવામાં આવે છે. તે રાજની સહી માટે કાયદાઓ તેની સમક્ષ રજુ કરે છે.

સેનેટના સભ્યો જીંદગી માટે રાજ નીમે છે. તેમાં શાહી કુટુંબના નખીરાઓ, તથા વિજ્ઞાન, સાહિત્ય કે રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા વ્યવસાયમાં પડેલી વ્યક્તિઓને નીમવામાં આવે છે. સભ્યોની સંખ્યા ૭૮૫ ની છે.

ચેમ્બર ઓફ ડેપ્યુટીઝમાં પાંચ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા ૪૦૦ સભ્યો હોય છે. ફેસિસ્ટવાદના સરકાર તંત્રમાં આ પ્રમુખીય સંસ્થા છે. ચેમ્બર માટેના ઉમેદવારોના નામ ‘ નેશનલ સી-ડીકેટ કોન્ફેડરેશન (તેમાં મજૂર તથા ઉદ્યોગોના સમાવેશ થાય છે) તથા રાષ્ટ્રીય વલણવાળી બીજી કેટલીક એસોસિએશનો તરફથી રજુ કરવામાં આવે છે. આન્ડ કાઉન્સિલ પહેલાં પસંદગી કરે ત્યાર પછી જ ઉમેદવારોને, મત આપવા અથવા અસ્વીકાર કરવા માટે, ચૂંટણી કરનારાઓ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે.

ફેસિસ્ટવાદની આન્ડ કાઉન્સિલમાં, કાળા ખમીશ પક્ષના મૂળ આગેવાનો, પ્રધાનો તથા સરકારી બીજા ઉચ્ચ અમલદારોના તથા પ્રધાને ત્રણ વર્ષ માટે નીમેલા અનિશ્ચિત સંખ્યાના સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. કાઉન્સિલ, રાજ, સેનેટ અને ચેમ્બરનું કાર્ય એકસરખું કરે છે. બંધારણીય બાબતોના પ્રશ્નોમાં તેને નિરંકુશ સત્તા છે.

જાપાન

જાપાનનું રાજ્યતંત્ર, શહેનશાહ, અમીરસભાની બનેલ ‘ ઇમ્પિરિયલ ડાયેટ ’ તથા ‘ પ્રતિનિધિ મંડળ ’ ની સભાના હાથમાં છે. શાહી કુટુંબના પુરુષ સભ્યોને વંશપરંપરા રાજ્ય મળ્યા કરે છે. અમીર સભામાં ૪૦૪ સભ્યો હોય છે. તેમાં શાહી કુટુંબના નખીરાઓ, માર્કવિસો, કાઉન્ટો, વાર્ધ કાઉન્ટો, બેરોનો તથા ધનાઢ્ય પુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રતિનિધિમંડળના ૪૬૬ સભ્યોને સીધી ચૂંટણીથી ચાર વર્ષ માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. પોતે નીમેલા પ્રધાનમંડળની મદદ તથા સલાહ વડે શહેનશાહ બધી કારોબારી સત્તા ચલાવે છે. પ્રધાનમંડળ શહેનશાહને જવાબદાર છે. રાજ્યની અગત્યની બાબતોમાં પ્રધાનમંડળ પ્રીવીકાઉન્સિલની મદદ લે છે. ઇમ્પિરિયલ ડાયેટની સંમતિથી, શહેનશાહ કાયદા ઘડવાની સત્તા પશુ બોગવે છે. તે યુદ્ધ જાહેર કરી શકે છે તથા સુલેહ પશુ કરી શકે છે. ડાયેટની ગમે તે સભાએ પસાર કરેલા કાયદાને સંમતિ આપે છે. તે ડાયેટને મુલતવી રાખે, વિખેરી નાખે, ખુલ્લી ચૂકે તથા બંધ કરી શકે છે.

તુર્કસ્તાન

તુર્કસ્તાનનો છેલ્લો સુલતાન મહમદ ૬ઠો ૧૯૨૨ ના નવેંબરની ૨૦મીએ તુર્કસ્તાનમાંથી નાસી ગયો અને ‘આન્ડ નેશનલ એસેમ્બલી’એ સુલતાનની જગ્યા કાઢી નાખી. ૧૯૨૩ ના ઓક્ટોબરની ૨૯ મીએ નેશનલ એસેમ્બલીએ તુર્કસ્તાનને પ્રજા સત્તાક જાહેર કર્યું અને ગાઝી મુસ્તાફા કમાલ પાશાને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. ૧૯૨૪ ના માર્ચની ૨૭ તારીખે એસેમ્બલીએ કાયદો પસાર કરી ‘ખલિફ’ની જગ્યા કાઢી નાખી.

આન્ડ નેશનલ એસેમ્બલી (મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રજાસભા) એક જ ધારાસભા છે. તેમાં ૪૨૪ સભ્યો છે. તેમને ચાર વર્ષ માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. પોતાના નામથી કાર્ય કરતા તથા પોતાને જવાબદાર તેવા મંત્રીઓને તે કારોબારી સત્તા આપે છે.

૧૯૨૮ના એપ્રિલની ૧૦મી તારીખે આન્ડ નેશનલ એસેમ્બલીએ કાયદો પસાર કર્યો. તેને અંગે ૧૯૨૮ના નવેંબરની પહેલી તારીખથી ૬૨લામ, રાજ્યધર્મ તરીકે બંધ પડ્યો. તુર્કસ્તાનની ક્ષિપિને બદલે નવી લેટિન લિપિ દાખલ કરવાનું આન્ડ નેશનલ એસેમ્બલીએ બિલ પસાર કર્યું. દેશને પાશ્ચિમાત્મ બનાવતા ધણી કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા જેવા કે, ફ્રેંચ ટોપી કાઢી નાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. શુક્રવારને બદલે રવિવારને રજાનો દિવસ ગણવામાં આવ્યો, સિવિલ મેરેજ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યા ને લગ્નની નોંધ રાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.

સ્પેન

મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીના પરિણામે ૧૯૩૧માં સ્પેનના પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ ચૂંટણીમાં આખા દેશમાં રાજા વિરૂદ્ધ લાગણી જણાઇ આવી હતી, સ્પેનનો રાજા આલ્ફોન્સો દેશ-વટે ગયો. અમેરોની આગેવાની હેઠળ સ્વયંનિર્મિત કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવામાં આવી. રિપબ્લિકન એસેમ્બલી (કોર્ટે) એક જ એમ્બર, ‘કોંગ્રેસ ઓફ ડેપ્યુટીઝ’ હતી. ૧૯૩૬ની ચૂંટણીમાં મેન્યુઅલ અઝાનાની ફ્રન્ટપાર્ટીની કોર્ટેમાં સ્પષ્ટ બહુમતિ થઈ. એટલે અમેરોને પ્રમુખપદથી દૂર કરી આઝાનાને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો. પરંતુ પોપ્યુલર ફ્રન્ટના વિરોધીઓની આગેવાની હેઠળ સ્પેનમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. આ વિરોધીઓ ‘રાષ્ટ્રવાદી’ઓ તરીકે ઓળખાતા હતા (લશ્કરી ફેસિસ્ટવાદીઓ જેઓ ‘ફેલેન્ગ’ તરીકે ઓળખાતા હતા તેઓ જ આ રાષ્ટ્રવાદી હતા) અને તેમનો આગેવાન જનરલ ફ્રાન્સિસ્કો ફ્રાંકો હતો. ૧૯૩૬ના માર્ચની ૨૮મીએ માડ્રિડ શરણે થયું ત્યાંસુધી આ બે પક્ષો વચ્ચેનું આંતર્યુદ્ધ ચાલ્યો કર્યું. ૧૯૩૯ની ૫મી જુને આગલી કોર્ટે ને રથાને ‘આન્ડ કાઉન્સિલ ઓફ ફેલેન્ગ’ની સ્થાપના થઈ અને જનરલ ફ્રાંકોની આગેવાની હેઠળ દેશની પુનર્રચના માટે કાયદા ઘડવા કાઉન્સિલ જુર્યો ખાતે મળી.

૧૯૩૯ના ઓગસ્ટની ૧૦ મીએ જનરલ ફ્રાંકોએ સામ્રાજ્યના આગેવાન (કન્ડીદો) રાજ્યના વડા, લશ્કરના સેનાધિપતિ, આંતરિક લાગના વડા પ્રધાન તથા લશ્કરી ડિરેક્ટોરેટના વડા તરીકે પોતાને જાહેર કર્યો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયા

૧૯૧૭ના માર્ચની ૧૨ મી તારીખની રશિયન રાજ્યક્રાંતિ પછી રશિયાના ઝાર નિકાલસ બીજાને ગાદીત્યાગ કરવો પડ્યો અને ૭ મી નવેંબરે પ્રજાસત્તાકની જાહેરાત કરવામાં આવી.

૧૯૨૪ના રાજ્ય બંધારણને બદલે નવું સોવિયેટ રાજ્યબંધારણ ૧૯૩૬ના ડીસેંબરની ૫ મી તારીખે દાખલ કરવામાં આવ્યું. આને અંગે રાજ્યના અગ્રીઆર ‘યુનિયન રિપબ્લિક’ થઈ ગયાં. દરેકને સ્થાનિક બચવસ માટે જુદું રાજ્યતંત્ર હતું ત્યારબાદ આર, તેર, ચૌદ, પંદર તથા સોળમું પ્રજાસત્તાક

સ્થાપવામાં આવ્યાં તેનાં નામ અનુક્રમે, કારેલો-ફિનિશ, મોલ્ડોવિયન, લિથુઆનિયન, લેટિવિયન, અને ઇસ્ટો-નિયન પ્રજાસત્તાક છે. આ પ્રમાણે સોવિયેટ પ્રજાસત્તાકની સંખ્યાનો આંકડો સોળ ઉપર પહોંચ્યો.

૧૯૩૬ના બંધારણ મુજબ રાજ્યની 'સત્તાનું' વરિષ્ઠમંડળ રશિયાના સંયુક્ત રાજ્યોની સુપ્રીમ સોવિયેટ છે, તે વર્ષમાં નિયમિત રીતે બે વખત મળે છે, અને તેની ચૂંટણી ચાર વર્ષ માટે હોય છે. સુપ્રીમ સોવિયેટની બે ધારાસભા છે, અને તે સરખા હજી છે. ૩૦૦,૦૦૦ ની વસ્તીએ એક ડેપુટીના સિદ્ધાંત પર સ્થાયેલ 'સોવિયેટ ઓફ ધી યુનિયન', તથા દરેક યુનિયન પ્રજાસત્તાકની સુપ્રીમ સોવિયેટ પસંદ કરેલ ૨૫ પ્રતિનિધિઓની 'કાઉન્સિલ ઓફ નેશનેલિટીઝ'—અને ધારાસભાની સંયુક્ત બેઠક—એક પ્રેસિડિયમ (કારોબારી)ની ચૂંટણી કરે છે. તેમાં એક પ્રમુખ, સોળ ઉપપ્રમુખો તથા ૨૪ સભ્યો હોય છે. સુપ્રીમ સોવિયેટના મળવાના ગાળામાં આ કારોબારીને વિશાળ સત્તા હોય છે. તેમાં સંધિને મંજૂરી આપવાનો તથા યુદ્ધની પરિસ્થિતિ જાહેર કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. સુપ્રીમ સોવિયેટ રાજ્યની કારોબારી તથા વહીવટી સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે. તેણે ચૂંટી કાઢેલ 'કાઉન્સિલ ઓફ પીપલ્સ કમિસાર'ના કાર્ય પર પ્રેસિડિયમ દેખરેખ રાખે છે. પ્રમુખ અને ઉપ-પ્રમુખ ઉપરાંત સોવિયેટમાં, કમિસારના સભ્યો, સંરક્ષણ, પરદેશના બનાવો, પરદેશનો વેપાર, રેલવે, જળમાર્ગો, અવરજવરનાં સાધનો, વહાણુ બાંધવાનો ઉદ્યોગ, શસ્ત્રબાનું, દરિયાઈ લશ્કર, કાલસાનો ઉદ્યોગ, વીજળીની શક્તિનાં સ્ત્રોતો વિગેરે માટેના કમિસારના વડાઓ તથા સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

બાકીના સાત સભ્યો રાજ્યની પ્લાનિંગ કમીટીના પ્રમુખ, કળાસમિતિના, ઉચ્ચતર કેળવણીના, ભૂસ્તરવિદ્યાના, રેડિયો બ્રાડકાસ્ટિંગના તથા સીનેમા ઉદ્યોગના પ્રમુખો છે.

ન્યાયની વડી સંસ્થા 'સુપ્રીમકોર્ટ' છે. તેની તથા વિશિષ્ટ કોર્ટોની ચૂંટણી પાંચ વર્ષ માટે સુપ્રીમ કાઉન્સિલ કરે છે. જમીન તથા કુદરતી સાધનો, સામાન્ય જનતાના દ્રુટી તરીકે સરકાર રાખે છે. જો કે શાશ્વત પદ્ધતી પ્રથા હેઠળ સમૂહગત ખેતરોની જમીન રાખવા દેવામાં આવે છે. કુદરતી સાધનોનો કબજો સરકાર ધરાવે છે. અવરજવરનાં સાધનો, તાર, ટપાલ તથા ટેલિફોનની વ્યવસ્થા સરકારી ખાતાં જ કરે છે. ધણીખરા ઉદ્યોગો રાજ્ય તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. કેટલાંક ઔદ્યોગિક સાહસો સહકારથી ચલાવવામાં આવે છે.

સોવિયેટ યુનિયનમાં કાયદેસર સ્થાપિત થયેલ રાજકીય પક્ષ ફક્ત ક્રામ્યુનિસ્ટ પક્ષ જ છે. જો કે બીનપક્ષી ઉમેદવારોને જાહેર અધિકાર પર છૂટથી નીમવામાં આવે છે. કમીટી એક નાની કારોબારી-રાજકીય બરો-નીમી છે. તે, પક્ષની આગેવાનીની પરિસ્થિતિને અંગે રાજનીતિ સંબંધી નિર્ણયો કરે છે. સરકાર તેને અનુસરે છે.

ચીન

૧૯૧૧ના ઓક્ટોબરની ૧૦મી તારીખે ચીનમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થતાં જગતના એક અતિ પ્રાચીન રાજ્યવંશનો અંત આવ્યો. ચીન પ્રજાસત્તાક થયા પછી અનેક રાજ્યોના કુસંપને અંગે તેને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું છે. ૧૯૩૫ના ડીસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે ચીનના રાજ્યતંત્રની પુનરચના કરવામાં આવી અને પાંચ 'યુઆન' (કાઉન્સિલો)ની રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવામાં આવી. આ 'યુઆન' રાજ્યની કાઉન્સિલ હેઠળ હોય છે. આ કાઉન્સિલોમાં કારોબારી, કાયદા ધડવાની, ન્યાયવિષયક, પરીક્ષક તથા દેખરેખ રાખવાની કાઉન્સિલોનો સમાવેશ થાય છે. કારોબારી કાઉન્સિલ સરકારી ઉચ્ચ સત્તા ધરાવતી કાઉન્સિલ છે અને તે પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા કરે છે. પ્રધાનમંડળને અનેક કારોબારી ફરજો સોંપવામાં આવે છે. કારોબારી સભા (યુઆન)ને પશ્ચિમના દેશોની સરકારની 'કેબિનેટ' સાથે સરખાવી શકાય અને કાઉન્સિલના પ્રમુખની સ્થિતિ વડાપ્રધાનના જેવી હોય છે.

ધારાસભા, કાયદા ધડનારી સભા છે અને તે કાયદા, બજેટ, યુદ્ધ, શાંતિ, સુલેહ અને આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોના નિર્ણય કરે છે.

ઈંગ્લેન્ડ

બ્રિટિશ રાજ્ય બંધારણ મુખ્યત્વે અણુલખ્યું, સંગવડિયું, પાર્લિમેન્ટરી, તથા પાર્લિમેન્ટની સર્વોપરી સત્તાવાળું છે. તેને વારંવાર વિશાળ બનાવવામાં આવ્યું છે. બંધારણમાં અગત્યના ભાગ બજવતા મુખ્ય કાયદાઓ (૧) મેગનાકાર્ટા, ૧૨૧૫ (૨) હેબિયસ એક્ટ ૧૬૭૯ (૩) પાર્લિમેન્ટ એક્ટ ૧૯૧૧ (૪) સ્ટેમ્પ ઓફ વેરન્ટિમેન્ટર ૧૯૩૧ (૫) જુદા જુદા સ્ટેમ્પ (૬) ન્યાયકોર્ટના નિર્ણયો (૭) સામાન્ય કાયદાઓ (૮) સંધિઓ તથા (૯) રૂઢિઓ છે.

બ્રિટનનું તાજ બિન્ડસર વંશમાં ઉત્તરોત્તર મળે છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કાયદા ધડવાની ઉચ્ચ સત્તા પાર્લિમેન્ટના હાથમાં છે. ૧૯૧૧ના પાર્લિમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે જો નાણાંકીય બિલો, અમીરસભા પસાર ન કરે તો શાહી સંમતિ મળતાં તે કાયદાનું રૂપ લઈ શકે છે.

કારોબારી સત્તા નામની રાજના હાથમાં છે, પરંતુ વસ્તુતઃ પ્રધાનમંડળ જોને 'કેબિનેટ' કહેવામાં આવે છે તેના હાથમાં છે. આ પ્રધાનમંડળ આમસભાની બહુમતિના ટેકા પર આધાર રાખે છે. આમસભામાં જે પક્ષ બહુમતિ ધરાવતો હોય તે આગેવાનની સલાહ લઈને આ પ્રધાનોને નીમવામાં આવે છે. આ જાતની 'પક્ષની સરકાર' બંધારણીય ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે.

પાર્લિમેન્ટ કાયદા ધડે છે. પાર્લિમેન્ટના બે વિભાગો છે. અમીરસભા, યુનાઇટેડ કિંગડમના ઉમરાવો એટલે કે શાહી ડયુકો, આર્ક બિશપો, ડયુકો, માર્કવિસો, અલોર્ડો, વાર્ધકાઉન્સો, ૨૪ બિશપો અને મેરેતોની બનેલી છે. ઉપરાંત ૨૮ આઇરિશ ઉમરાવોને જીવનભર ચૂંટવામાં આવે છે તથા સ્કોટલેન્ડના ઉમરાવોને પાર્લિમેન્ટની મુદત સુધી ચૂંટવામાં આવે છે. અમીરસભાના કુલ સભ્યોની સંખ્યા લગભગ ૭૪૦ ની છે.

આમસભામાં ૬૧૫ સભ્યો છે. તે સીધી ચૂંટણીદારા ચૂંટાયેલ છે. ઈંગ્લેન્ડ વતી ૪૯૨, વેલ્સ વતી ૩૬ સ્કોટલેન્ડ વતી ૭૪ તથા ઉત્તર આયર્લેન્ડ વતી ૧૩ સભ્યો હોય છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)

અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્યતંત્ર ઇ. સ. ૧૭૮૭ના સપ્ટેમ્બરની ૧૭મીના બંધારણ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે. જો કે ત્યારપછીના વર્ષોમાં ઘણા સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. અમેરિકન રાજ્યબંધારણ 'ફ્રીડમ' (સમવાયતંત્ર) છે. તેમાં અવશેષ રહેલી સત્તાઓ રાજ્યોને માટે અનામત રાખવામાં આવેલ છે.

બંધારણમાં ત્રણ સ્વતંત્ર અને જુદી સંસ્થાઓ છે. કારોબારી, કાયદા ધડનારી સંસ્થા તથા ન્યાયખાતું.

કારોબારી સત્તા પ્રમુખના હાથમાં છે. પ્રમુખ ચાર વર્ષ હોદ્દો ભોગવે છે. તેની તથા ઉપપ્રમુખની દરેક રાજ્યના મતદારો ચૂંટણી કરે છે. પ્રમુખ લશ્કરના, નૌકા સૈન્યના તથા લશ્કર સક્રિય નોકરીમાં હોય ત્યારે તેના પછુ વડા સંનાપતિ છે.

વહીવટી કારોબાર, ખાતાના દશ વડા અધિકારીઓ ચલાવે છે. આ દશ જણની 'કેબિનેટ' બનેલી છે. આ દશ જણને પ્રમુખ પસંદ કરે છે પણ તેને સેનેટની મંજૂરીની અપેક્ષા રહે છે. દરેક જણ પ્રમુખની સીધી સત્તા હેઠળ જુદા ખાતા પર અધિકાર ભોગવે છે.

કાયદાની બધી સત્તા કેમિસના હાથમાં છે. કેમિસમાં સેનેટનો તથા પ્રતિનિધિ મંડળના સભાનો સમાવેશ થાય છે. સેનેટમાં દરેક સંસ્થાન લોકોના મત પ્રમાણે બે સભ્યોને મોકલે છે. તેમની ચૂંટણી

૭ વર્ષ માટે હોય છે. દર બે વર્ષે ત્રીજો ભાગ નિવૃત્ત થાય છે અથવા તો ફરી ચૂંટણીમાં ઉભા રહે છે કાયદાના વહીવટ ઉપરાંત સેનેટને, પરદેશી સત્તાઓ સાથે પ્રમુખે કરેલ સલાહને મંજૂર યા નામંજૂર કરવાની સત્તા છે. સંમેતિ માટે હાજર રહેલા સેનેટરોના ૨/૩ ભાગના મતની જરૂર હોય છે. પ્રમુખે કરેલી મોટી નીમણૂકોને સેનેટ કમ્યુલ રાખે અથવા નામંજૂર કરી શકે છે, તથા અધિકારીઓને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે. પ્રતિનિધિ સભાને કામ ચલાવવાની સંપૂર્ણ સત્તા છે.

પ્રતિનિધિ સભામાં, સંસ્થાન ધારાસભામાં મત આપવાને જે સભ્યો લાપકાત ધરાવતા હોય તેમના મત મેળવેલા સભ્યો હોય છે. ચૂંટણી દર બીજે વર્ષે કરવામાં આવે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ન્યાયની સત્તા સુપ્રીમ કોર્ટ પાસે તથા વખતોવખત કોંગ્રેસ નક્કી કરે તેવી હલકા દરજ્જાની કોર્ટો પાસે છે.

અમેરિકન ન્યાયખાતાની વિશિષ્ટતા યોનાની સર્વોપરી સત્તા છે. કોંગ્રેસે પસાર કરેલ કાયદાની ચોખ્ખતા કે અયોગ્યતાનો તે નિર્ણય કરી શકે છે. અમેરિકન બંધારણમાં, કારોબારી, કોંગ્રેસ તથા ન્યાયખાતું એક બીજાથી સ્વતંત્ર તથા જુદી સંસ્થાઓ છે. કાયદાની બંને શાખાઓ એકબીજાની સમતુલા જળવે છે. કોંગ્રેસની સત્તા પ્રમુખની રદ કરવાની સત્તાથી મર્યાદિત છે. પ્રમુખ પર સેનેટની સત્તાની મર્યાદા છે. કોંગ્રેસને ન્યાયખાતાનો અંકુશ છે. ફેડરલ સરકારને સંસ્થાનોની સરકારનો અંકુશ છે. સંસ્થાનોની સરકાર પર સ્થાનિક સત્તાનો અંકુશ છે. છેવટે સરકારી બધી સંસ્થાઓ—ફેડરલ, સ્ટેટ તથા સ્થાનિક પર લોકાના હક્ક તથા શક્તિઓનો અંકુશ છે.

શહેનશાહો અને રાજ્યકર્તાઓ

અફઘાનિસ્તાન	રાજા ઝહિરશાહ	ઇટલી	રાજા વિક્ટર ઇમેન્યુ-અલ ત્રીજો
બેલ્જિયમ*	રાજા લિયોપોલ્ડ ત્રીજો		
બ્રુતાન	મહારાજા જે. વાંચક	જાપાન	મિકાડો હિરિહિટો
બલ્ગેરિયા	રાજા થોમરિસ ત્રીજો	મોરોક્કો	મુલતાન સીદી મહમદ
ડેન્માર્ક*	રાજા ક્રિશ્ચિયન દસમો	મંચુક્યો	રાજા કેંગ ટેલ
ઇજિપ્ત	રાજા ફરૂક પહેલો	નેપાલ	મહારાજા વીરવિક્રમ
ગ્રેટબ્રિટન	રાજા જ્યોર્જ ફોર્થ	નોર્વે*	રાજા હોલ્કોન સાતમો
ગ્રીસ*	જ્યોર્જ બીજો	રુમાનિયા	રાજા માઇકલ
હેન્ડલ	રાજા અબ્દલ અઝીઝ—અલ—સાઉદ	સિયામ	રાજા બ્લાન્ડ મહિદોલ
હોલંડ*	રાણી વિક્ટોરિયા	સાઉદી અરબિયા	રાજા ફૈઝલ—અલ—સાઉદ
હરિન	શાહ રેઝા પેટલવી	સ્વિડન	રાજા ગુસ્ટાફ ૫ મો
હરિક	રાજા ફૈઝલ બીજો	ટ્રાન્સ જોર્ડન*	અમીર અબ્દુલ્લા
		યુગોસ્લેવિયા*	રાજા પીટર બીજો

મુખ્ય પ્રધાનો

આસ્ટ્રેલિયા	મી. ફ્રેઝર	ડેન્માર્ક	થિયોડોર સ્ટેનિંગ
બેલ્જિયમ	એચ. પિયરલોટ	ઇજિપ્ત	હસન સાલિહ પાશા
બલ્ગેરિયા	એમ. ક્રિલોફ	આયર	ડી. વેલેરા
કેનેડા	રાઈટ ઓન. મેકેન્ઝી કિંગ	ફાંસ	જોર્જ.

* આ રાજ્યો જર્મનીના કબજામાં છે.

ગ્રેટ બ્રિટન	મી. અર્ચિલ
ગ્રીસ	એમ. સુડરસ
હંગેરિ	ડૉ. બેલા ઇએડિ
ઈટલિ	સીમોર મસોલિની
ઈરાન	અલી ફરુહી
જાપાન	ફિન્સ કોનોબે
યુગોસ્લોવિયા	જનરલ સિમોવિટચ
લિથુઆનિયા	એમ. પેલેકિસ
નેપાલ	જનરલ જોધ શમશેરજી

ન્યુઝીલેન્ડ	રાઇટ ઓન જ્યોર્જ ફેબર્સ
નેધરલેન્ડ્સ	એમ. કોલિનિન
પોર્ટુગલ	ડૉ. એ. સાલાઝાર
રુમાનિયા	જનરલ એન્ટોનેસ્કુ
દક્ષિણ આફ્રિકા	જનરલ સ્મટ્સ
સ્વીડન	એમ. હેન્સન
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ	
સોવિયેટ રશિયા	એમ. સ્ટેલિન

પ્રમુખો

આન્ટોનિયન રિપબ્લિક	જનરલ રેમીરેઝ
બોલિવિયા	જનરલ પેનરડા
બ્રાઝિલ	ડૉ. જી. ડોનેલ્સ
ચીન	લિન્સેન
ચીલી	રીઓસ
કોલમ્બિયા	ડૉ. એકુરેટો સાન્ટોસ
કોસ્ટારિકા	ડોનલિયો કોટ્ટેસ
ક્યુબા	ડૉ. લારેટો જી
આયર	ડૉ. ડગલાસ હાઇડ
સિકવાડોર	ડૉ. ડોન કાર્લો
	એરેયો દલરિયો
ફિલેન્ડ	ફ. કાલિયો
ફ્રાન્સ	જનરલ જીરો
જર્મની	એડોલ્ફ હિટલર
ગ્વાટેમાલા	જનરલ ઊબિકો
હાઇટી	સ્ટેનિયો વિન્સેન્ટ
હાંડુરાસ	ટિયરસિયા ફેરિયસ
હંગેરિ	એન. હોથિ
લિબેરિયા	એડવિન બેલે
મેક્સિકો	જનરલ એવિલ કેમકો
નિકારાગુઆ	જનરલ એને
	સ્ટેશિયો સોમોઝા

પનામા	ડોન જુઆન
	ડી. એલોસમેના
પારાગ્વે	જન. હિગિનિયો
	મોરીનીગો
ફિલિપાઈન્સ	એમ. એલ. કવેઝોન
પોલેન્ડ	જનરલ સિકોરસ્કી
	(પોલેન્ડની સરકાર
	ઈલેન્ડમાં છે)
પેરુ	ગ્રાસ્કર બેનાવિડિસ
પોર્ટુગલ	એન્ટોનિયો કાર્મોના
રશિયા	એમ. કોલિનિન
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	ફિલિપ ડૉ. માર્સેલ
	પિલેટ-ગોલાઝ
સ્પેન	જનરલ ફ્રાન્કો
સાલ્વાડોર	એમ. એચ. માર્ટિનેઝ
સ્લોવેકિયા	ડૉ. બેસેક ટિસો
તુર્કસ્તાન	ઈસ્મત ઇનોતુ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	ફ્રેન્કલિન ડી. રૂઝવેલ્ટ
ઉરુગ્વે	ડોન. આલ્ફ્રેડો બાલ્ડોમીર
વેનેઝુયેલા	જનરલ ઇ. એલ કોન્ટ્રેરાસ

અમેરિકાના પ્રમુખો

૧ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન	૧૭૮૯-૧૭૯૭
૨ જોન એડમ્સ	૧૭૯૭-૧૮૦૧
૩ ટોમ્સ જેફર્સન	૧૮૦૧-૧૮૦૯

૪ જેમ્સ માડિસન	૧૮૦૯-૧૮૧૭
૫ જેમ્સ મનરો	૧૮૧૭-૧૮૨૫
૬ જોન ક્વિન્સિ એડમ્સ	૧૮૨૫-૧૮૨૯

૭ એન્ડ્રુ જેક્સન	૧૮૨૬-૧૮૩૭
૮ માર્ટિનવાન યરેન	૧૮૩૭-૧૮૪૧
૯ વિલિયમ હેન્નિ હેરિસન	૧૮૪૧
૧૦ જોન ટિકર	૧૮૪૧-૧૮૪૫
૧૧ જેમ્સ નોક્સપોક	૧૮૪૫-૧૮૪૯
૧૨ ઝકારી ટેઈલર	૧૮૪૯-૧૮૫૦
૧૩ મિલડે ફ્રિમોર	૧૮૫૦-૧૮૫૩
૧૪ ફ્રેન્કલિન પિયર્સ	૧૮૫૬-૧૮૫૭
૧૫ જેમ્સ બુકેનન	૧૮૫૭-૧૮૬૧
૧૬ અબ્રાહમ લિંકન	૧૮૬૧-૧૮૬૫
૧૭ એન્ડ્રુ જોન્સન	૧૮૬૫-૧૮૬૯
૧૮ ઉલિસિસ સિમ્પ્સન ગ્રાન્ટ	૧૮૬૯-૧૮૭૭
૧૯ રૂથરફોર્ડ બિચર્ડ હેઇસ	૧૮૭૭-૧૮૮૧

૨૦ જેમ્સ અબ્રામ ગાર્ફિલ્ડ	૧૮૮૧
૨૧ ચેસ્ટર એલન આર્થર	૧૮૮૧-૧૮૮૫
૨૨ ગ્રોવર ક્લિવલેન્ડ	૧૮૮૫-૧૮૮૯
૨૩ બેનજામિન હેરિસન	૧૮૮૯-૧૮૯૩
૨૪ ગ્રોવર ક્લિવલેન્ડ	૧૮૯૩-૧૮૯૭
૨૫ વિલિયમ મેકકિન્લી*	૧૮૯૭-૧૯૦૧
૨૬ થીઓડર રૂઝવેલ્ટ	૧૯૦૧-૧૯૦૯
૨૭ વિલિયમ હાવર્ડ ટેફ્ટ	૧૯૦૯-૧૯૧૩
૨૮ ત્રુડો વિલ્સન	૧૯૧૩-૧૯૨૧
૨૯ વોરન ગેબ્રિયેલ હાર્ડિંગ*	૧૯૨૧-૧૯૨૩
૩૦ કારલિન કુલિજ	૧૯૨૩-૧૯૨૯
૩૧ હર્બર્ટ ક્લાર્ક હુવર	૧૯૨૯-૧૯૩૩
૩૨ ફ્રેન્કલિન ડેલા રૂઝવેલ્ટ	૧૯૩૩-

શ્રિદેશ પ્રધાનો

સર રોબર્ટ વોલ્પોલ	૧૭૨૧
અર્લ ઓફ વિલિંગ્ટન	૧૭૨૪
હેન્નિ પેલ્હામ	૧૭૪૩
ડ્યુક ઓફ ન્યુકેસલ	૧૭૫૪
ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયર	૧૭૫૬
વિલિયમ પિટ	૧૭૫૭
અર્લ ઓફ બ્યુટ	૧૭૬૨
બોર્ન ટ્રેનિલ	૧૭૬૩
માર્કિસ ઓફ રોકિંગહામ	૧૭૬૫
અર્લ ઓફ ચેંધામ (બીજવાર)	૧૭૬૬
ડ્યુક ઓફ ગ્રેફ્ટન	૧૭૬૭
લોર્ડ નોર્થ	૧૭૭૬
માર્કિસ ઓફ રોકિંગહામ (બીજ વખત)	૧૭૮૨
અર્લ ઓફ શેર્બર્ન	૧૭૮૨
ડ્યુક ઓફ પોર્ટલેન્ડ	૧૭૮૩
હેન્નિ એડિંગ્ટન	૧૮૦૧
વિલિયમ પિટ	૧૮૦૪
લોર્ડ ટ્રેનવિલ	૧૮૦૬
ડ્યુક ઓફ પોર્ટલેન્ડ	૧૮૦૭
સ્પેન્સર પર્સિવલ	૧૮૦૯

લોર્ડ લિવરપૂલ	૧૮૧૨
બેયોર્ન ક્રેનિંગ	૧૮૨૭
લોર્ડ ગોડરિચ	૧૮૨૭
ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન	૧૮૨૮
અર્લ ઓફ	૧૮૩૦
વાઇકાઉન્ટ મેલબોર્ન	૧૮૩૪
સર રોબર્ટ પીલ	૧૮૩૪
વાઇકાઉન્ટ મેલબોર્ન	૧૮૩૫
સર રોબર્ટ પીલ	૧૮૪૧
લોર્ડ નહોન રસેલ	૧૮૪૬
અર્લ ઓફ ડર્બી	૧૮૫૨
અર્લ ઓફ આયર્લેન્ડ	૧૮૫૨
વાઇકાઉન્ટ પાર્મર્ટન	૧૮૫૫
અર્લ ઓફ ડર્બી	૧૮૫૮
વાઇકાઉન્ટ પાર્મર્ટન	૧૮૫૯
અર્લ રસેલ	૧૮૬૫
અર્લ ઓફ ડર્બી	૧૮૬૬
બેનજામિન ડિઝરાયલી	૧૮૬૮
વિલિયમ એવર્ટ એલ્ડરટન	૧૮૬૮
અર્લ ઓફ બીકિન્સફિલ્ડ	૧૮૭૪
મિ. એલ્ડરટન	૧૮૮૦

માર્કવિસ ઓફ સેલિટમરી	૧૮૮૫	ડેવિડ લોધડ ન્યોર્થ	૧૯૧૬
મિ. ડેડસ્ટન	૧૮૮૬	એન્ડ્ર્યુ બોનર લો	૧૯૨૨
માર્કવિસ ઓફ સેલિટમરી	૧૮૮૬	સ્ટેન્લિ આલડવિન	૧૯૨૩
મિ. ડેડસ્ટન	૧૮૯૨	જે. રામ્સે મેકડોનાલ્ડ	૧૯૨૪
આર્થર રોઝમરી	૧૮૯૪	સ્ટેન્લિ આલડવિન	૧૯૨૪
માર્કવિસ ઓફ સેલિટમરી	૧૮૯૫	જે. રામ્સે મેકડોનાલ્ડ	૧૯૨૬
આર્થર જેમ્સ આલ્ફર	૧૯૦૨	સ્ટેન્લિ આલડવિન	૧૯૩૫
સર હેનરી કેમ્પબેલ એનરેબલ	૧૯૦૫	નેવિલ એમ્મરલેન	૧૯૩૭
હર્બર્ટ હેન્ની એસ્કિવથ	૧૯૧૫	વિન્સેન્ટ ચર્ચિલ	૧૯૪૦

છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષના પોપ

કિલમન્ટ ૧૪ મે	૧૭૬૯-૧૭૭૫	પાયસ ૯ મે	૧૮૪૬-૧૮૭૮
પાયસ ૬ ફે	૧૭૭૫-૧૮૦૦	લેમ્બો ૧૮ મે	૧૮૭૮-૧૯૦૩
પાયસ ૭ મે	૧૮૦૦-૧૮૨૩	પાયસ ૧૦ મે	૧૯૦૩-૧૯૧૪
લેમ્બો ૧૭ મે	૧૮૨૩-૧૮૨૯	બેનિડિક્ટ ૧૫ મે	૧૯૧૪-૧૯૨૨
પાયસ ૮ મે	૧૮૨૯-૧૮૩૧	પાયસ ૧૧ મે	૧૯૨૨-૧૯૩૯
એમરિયસ ૧૬ મે	૧૮૩૧-૧૮૪૬	પાયસ ૧૨ મે	૧૯૩૯-

રાજકીય હત્યાઓ

- ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪ બુલિયસ સીઝર
 ઈ. સ. ૪૧ શહેનશાહ પટિનેકસ
 " " ૯૭૯ એડવર્ડ
 " " ૧૩૦૮ જર્મનીના શહેનશાહ આલ્બર્ટ પહેલા
 " " ૧૪૧૩ ઈંગ્લેન્ડના રાજા એડવર્ડ પાંચમા
 " " ૧૫૬૩ ડક ડ ગાઇસ
 " " ૧૫૭૦ રીજન્ટ મરે
 " " ૧૫૮૮ ગાઇસ
 " " ૧૬૧૦ ચોથો હેન્નો, રે વૈસ્લાકના હાથે
 " " ૧૬૨૮ બર્કિંગહામ
 " " ૧૬૩૪ વેલ્સ્ટીન
 " " ૧૭૯૨ સ્વીડનના રાજા ગુસ્ટવસ ત્રીજા
 " , ૧૮૬૫ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ, અબ્રહામ લિંકન એપ્રિલ ૧૪
 " " ૧૮૭૨ હિંદના મવનર-જનરલ અર્લ ઓફ મેયો
 " " ૧૮૭૬ તુર્કિસ્તાનના મુલતાન અબ્દુલ અમીઝ
 " " ૧૮૮૧ રશિયાના ઝાર અલેક્ઝાંડર અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ ગાર્ફિલ્ડ
 " " ૧૮૯૪ ફ્રાન્સના પ્રમુખ કાર્નોટ

- ૧૮૯૬ ઈરાનના શાહ નાસરુદ્દીન મે ૧
- ૧૮૯૮ ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહઆનુ હલિઝામેથ સપ્ટેમ્બર ૧૦
- ૧૯૦૦ ઇટલીના રાજ કમ્બર્ટ જુલાઈ ૨૯
- ૧૯૦૧ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ મેકકિન્લિ સપ્ટેમ્બર ૬
- ૧૯૦૩ સર્વિયાના રાજ અલેક્ઝાંડર અને રાણી ડ્રેગા
- ૧૯૦૫ રશિયાના આન્ડ ડ્યુક સર્ગિયસ
- ૧૯૦૮ પોર્ટુગલના રાજ કાર્લોસ તથા પાટવી કુમાર
- ૧૯૦૯ જાપાનના પ્રિન્સ છટો
- ૧૯૧૩ ગ્રીસના રાજ ગ્યોર્જ પહેલા
- ૧૯૧૪ ઑસ્ટ્રિયાના આર્કડ્યુક ફ્રાન્સિસ ફર્ડિનન્ડ જૂન ૨૮
- ૧૯૧૭ ગ્રાં નિકોલસ અને કુદ્દેય જુલાઈ ૧૬
- ૧૯૧૮ પોર્ટુગલના પ્રમુખ પેદ્રસ
- ૧૯૧૯ આબેરિયાના પ્રમુખ કર્ટ ઇસ્નેર, અધધાનિસ્તાનના અમીર હમીયુલ્લા
- ૧૯૨૧ રોપના વડા પ્રધાન ડેટો.
- ૧૯૨૨ પોલંડ પ્રજનસત્તાકના પહેલા પ્રમુખ આઈ. નારુતોવિઝ જૂન ૧. આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટના બળવાખોરોના પ્રધાન માઈકલ ક્રાલિન્સ
- ૧૯૨૮ મેક્સિકોના આગલા પ્રમુખ જનરલ અલવારો ઓબ્રેગોન
- ૧૯૩૦ જાપાનના વડા પ્રધાન હામાગુચી
- ૧૯૩૨ ફ્રાન્સના પ્રમુખ કુમર, જાપાનના વડાપ્રધાન ટકેશી હનુ ફે. મે ૧૩
- ૧૯૩૩ અધધાનિસ્તાનના રાજ નાદિરશાહ. ઇરાકના રાજ અમીર શીઝ. ૮ સપ્ટેમ્બર. રમાનિયાના વડા પ્રધાન અયોન છ. કુકા ૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૩૩.
- ૧૯૩૪ ઑસ્ટ્રિયાના ચાન્સેલર ડો. ડોલ્ફસ, યુગોસ્લાવિયાના રાજ અલેક્ઝાંડર પહેલા, ફ્રાન્સના પરદેશખાતાના પ્રધાન મોસ્ચુ આર્થો, પોલિશ પ્રધાન કર્નલ પીરેકિ.
- ૧૯૩૫ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના સેનેટર હ્યું પી. લોંગ
- ૧૯૩૬ જાપાનના નાણાખાતાના પ્રધાન કે. તકાહારી તથા શાહીસીસના રક્ષક વાઈકાઉન્ટ સેટો
- ૧૯૩૭ ઇરાકના સરમુખત્યાર જનરલ બક્રીસીદીકી ઓગસ્ટ ૧૨
- ૧૯૩૮ જર્મન એલચી ખાતાના ઈ. વોનરેથનું પેરિસમાં યાહૂદી યુવકે ખૂન કર્યું.
- ૧૯૩૯ રમાનિયાના વડા પ્રધાન મો. ફેલિનેસ્કુને ઠાર કરવામાં આવ્યા. નવે. ૨૧
- ૧૯૪૦ પ્રસિદ્ધ રશિયન કૉમ્યુનિસ્ટ નેતા લિઓ ટ્રોટ્સ્કીને મેક્સિકોમાં યુવાન યાહૂદીએ ઠાર કર્યા.
- ૧૯૪૧ મોહિમિયા અને મોરેવિયાના જર્મન રક્ષક હેડિક.

રાજ્યક્રાંતિ

- અમેરિકન રાજ્યક્રાંતિ** (૧૭૫૮-૮૧) બ્રિટિશ સત્તાને ફેંકી દેવામાં પરિણામ આપ્યું.
- બ્રાઝિલની રાજ્યક્રાંતિ** (૧૮૨૨-૨૪) પોર્ટુગલ પાસેથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી.
- ચીનની રાજ્યક્રાંતિ** (૧૯૧૧) પરિણામે મંચુ વંશની સત્તા પૂરી થઈ અને ચીન પ્રજાસત્તાક ગણેશ થયું (૧૯૧૨)
- અંગ્રેજી રાજ્યક્રાંતિ** (૧૬૮૮) બ્રિટનના લોકોએ રાજ જોઈમ્સ બીજા સામે બળવો કર્યો.

જર્મન રાજ્યક્રાંતિ (૧૯૧૮) પરિણામે જર્મન પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ.

ગ્રીક રાજ્યક્રાંતિ (૧૯૨૧-૨૬) પરિણામે ગ્રીસ સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું.

મેક્સિકોની ક્રાંતિ (૧૯૧૧-૧૭) પરિણામે ડાયક્ટરી લાંબા વખતની સત્તાનો નાશ થયો.

રશિયન ક્રાંતિ (૧૯૧૭) ઝારની સત્તા નાબુદ થઈ અને 'કોમ્યુનિસ્ટ' પક્ષની સત્તા હેઠળ 'સોવિયેટ યુનિયન'ની સ્થાપના થઈ.

સ્પેનિશ અમેરિકન ક્રાંતિ (૧૮૧૦-૨૩) પરિણામે અનેક સ્પેનિશ અમેરિકન દેશોએ સ્પેનની ધુસરી ફાળવી દીધી.

સ્પેનની ક્રાંતિ (૧૯૩૬-૩૭) પરિણામે પ્રજાસત્તાક બંધારણ ફાળવી દેવામાં આવ્યું અને જનરલ ફ્રાંકો હેઠળ ફાસિસ્ટ શાસનની સ્થાપના થઈ.

જગતની રેલવેની લંબાઈ

દેશ	સાલ	માઇલની સરેરાશ	દેશ	સાલ	માઇલની સરેરાશ
આસ્ટ્રેલિયા	(૧૯૩૭)	૨૫,૨૦૪	ગ્રીસ	(૧૯૩૬)	૧૦,૭૮૪
ઓસ્ટ્રેલિયા	(૧૯૩૮)	૨૬,૧૭૯	મેક્સિકો	(૧૯૩૭)	૧૩,૪૪૦
કેનેડા	(૧૯૩૭)	૪૨,૭૦૨	રશિયા	(૧૯૩૭)	૫૩,૧૬૩
ફ્રાન્સ	(૧૯૩૭)	૨૬,૫૨૮	સ્વીડન	(૧૯૩૮)	૧૦,૩૭૩
જર્મની	(૧૯૩૮)	૩૮,૧૦૭	દક્ષિણ આફ્રિકા	(૧૯૩૮)	૧૩,૨૬૩
ગ્રેટબ્રિટન	(૧૯૩૭)	૨૦,૦૮૨	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ		
હિંદુસ્તાન	(૧૯૩૮)	૪૧,૦૭૬	અમેરિકા	(૧૯૩૮)	૨૬૩,૮૪૨
ઇટલી	(૧૯૩૮)	૧૦,૧૭૩			

જગતની રેલવેનાં નામ

ગ્રેટબ્રિટન-લંડન, મિડલેન્ડ અને સ્કોટિશ. લંડન અને નોર્થ ઇસ્ટર્ન, ગ્રેટ વેસ્ટર્ન, સધર્ન.

કેનેડા-કેનેડા નેશનલ રેલવેના ઇલાં સ્ટેશનો સેન્ટ જોહન, હાલિફાક્સ, વાનકુવર અને પ્રિન્સરૂપર્ટ બીનનાં ઇલાં સ્ટેશનો પોર્ટલેન્ડ, મેઇન, યુ. સ્ટે. એ. અને ચિકાગો.

ઓસ્ટ્રેલિયા (૧) ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી નોર્થ ઓસ્ટ્રેલિયા રેલવે. ઇસ્ટર્ન સ્ટેશન બિસ્બેન છે.

(૨) મેન્ટ્રલ ઓસ્ટ્રેલિયા રેલવે એલિસ સ્પ્રિંગ્સ સુધી જાય છે.

યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા સાઉથ આફ્રિકન રેલવેઝ.

ચીન (૧) પીપીંગ હેકો રેલવે (૨) ટીન્ડીન પુકો (૩) કેન્ટન હેકો

(૪) પીપીંગ મુકેન.

૧ નાનકિંગ-શાંગહાઇ.

૨ શાંગહાઇ-હેંગચો-નિંગપો.

૩ હુગ-હાઇ રેલવે.

૪ કીઓચાઉ-સિનાન.

૫ પીપીંગ-સ્મિનન.

૬ ચેકીઆંગ-કિયાંસી.

૭ સાઉથ-મંચુરિયા રેલવે.

ટ્રાન્સ-મુખ્ય લાઇની નીચે મુજબ છે.

(૧) નોર્ડ (૨) એસ્ટ (૩) પેરિસ-ઓર્લાંઝ-મોડો (૪) પેરિસ-લ્યોન્-મેડીટરેનીઅન
(૫) આલ્સેસ-લોરેન

જર્મની-ધી ડ્યુટશે રિશશહાન ગેસલશેફ્ટ

ઇરાન-તમિઝ-બુલ્કા. સોફિયાન-શરફખાને-ગંઢરશાહ થી સુલતાનાબાદ. અંદર શાપુરથી ડેરફ

ઇરાક-બસરા, બગદાદ, કિર્કુક, ઉર, બેબિલોન અને કિશમાંથી પસાર થાય છે.

રેલવે રેકૉર્ડ

જગતની લાંબામાં લાંબી અટક્યા વિનાની રેલવે મુસાફરી-‘ક્લાઇમ સ્કૉટસમેન’-કિંગ્ડમ
કોસથી એડીનબરો સુધીની ૩૨૯૬ માઇલ

જગતની ઘાટામાં ઘાટી એસ્કેલેટર-લીસ્ટર સ્કવેર બ્રૂક્લે સ્ટેશન; ૧૬૧ ફીટ લાંબુ. ૮૦ ફી
૬ ઘના જિઆથુ સાથે.

જગતનું ઘાટામાં ઘાટું કાકેલ ગુડઝ સ્ટેશન-પ્રિસ્ટલ

જગતનું વધારે ધમાલવાળું રેલવે જંકશન-કલેક્ટમ જંકશન (ઇંગ્લેન્ડ) દર ૨૪ કલાકમાં
૨,૫૦૦ ગાડીઓ.

ટુંકામાં ટુંકી ખાનગી રેલવે-વેટિકનમાં નામદાર પોપની રેલવે; ૧/૩ માઇલ.

ઘાટામાં ઘાટું બ્રૂક્લે સ્ટેશન-અર્લિંગમાં. ૧૯૩૮માં ખુલ્લું મુકાયું. તેને ૯ પ્રવેશદ્વાર છે તથા
૯ ક્ષ્પા કરતી સીડીઓ છે.

રેલવેનો લાંબામાં લાંબો બુગદો-સિગ્બલન (સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ-ઇટલિ) ૧૨ માઇલ ૫૬૦ ફીટ.

રેલવેનો લાંબામાં લાંબો પુલ-લોઅર ઝામ્બેસી (આફ્રિકા) ૧૨,૦૬૪ ફીટ-

સીધી રેલવેનો લાંબામાં લાંબો વિસ્તાર-આસ્ટ્રેલિયાની ટ્રાન્સકોન્ટિનન્ટલ રેલવે. નક્ષત્રખર
મેદાન આરપાર ૩૨૮ માઇલનો.

રેલવેની ઝડપ-સ્ટેટ રેલવે (જર્મની) ડીઝલ: કલાકે ૮૩.૨ માઇલ. યુનિયન પેસિફિક (યુ. સ્ટે. અ.)
સ્ટીમ: કલાકે ૮૧ માઇલ. સ્ટેટ રેલવે (ઇટલિ) વીજળીની. કલાકે ૭૨.૫ માઇલ

જાંચે જતી રેલવે-પેશવિયન સેન્ટ્રલ રેલવે ૧૫,૮૬૦ અને ૧૫,૬૬૫ ફીટની જિઆથુએ ગળ્ય છે.

સાંકડા માપની ઝડપી રેલવે-ગવામાં, રાજ્યની રેલવે, કલાકે ૪૬.૦૮ માઇલ.

ટ્રાન્સ કોન્ટિનન્ટલ રેલવે

૧. ટ્રાન્સ સાઇબિરિયન રેલવે-રશિયાને દૂરપૂર્વ સાથે જોડે છે, મોસ્કોથી શરુ થઈ તે પેસિફિક
ઉપર લેડિવોસ્ટોક સુધી જાય છે. આ અંતર ૫,૪૦૦ માઇલનું છે.

૨. ટ્રાન્સ કાસ્પિયન રેલવે-મધ્ય એશિયાને યુરોપીઅન રશિયા સાથે જોડે છે. આ રેલવે
કાસ્પિયન સમુદ્રથી તુર્કસ્તાન સુધી જાય છે.

૩. કેનેડિયન-પેસિફિક રેલવે-કેનેડાના આટલાંટિક કિનારાને પેસિફિક કિનારા સાથે જોડે છે.
આ રેલવે હાલિફક્સ અને સેન્ટ જોહાનથી મોન્ટ્રિયલ સુધી જાય છે. મોન્ટ્રિયલથી, કેનેડાના ધર્મના
મહાન કેન્દ્ર વિનિપેગ સુધી જાય છે. વિનિપેગથી વાનકુવર જાય છે.

૪. થિલિ આર્જેન્ટાઇન ટ્રાન્સ કોન્ટિનન્ટલ રેલવે-બુએનોસ એયર્સને વાલપારિસો સાથે જોડે છે.

૫. કેપથી કેરોના રસ્તો-આ ૯,૦૦૦ માઈલમાં આગમી, નદી, સરોવર અને રસ્તો આવે છે. આ યોજના હજુ પુરી થઈ નથી.

રેલવેના પ્રખ્યાત પુલ

સિડની બંદરનો પુલ (ઓસ્ટ્રેલિયા)	૩૭૭૦
બુલવાયોનો પુલ (રહેડેશિયા-દક્ષિણ આફ્રિકા)	૧,૦૮૦
સ્ટોસ્ટ્રોમ પુલ (૧૯૩૭માં બુલ્લો મુકાયો)	-
ડેન્માર્ક, બે માઈલથી વધારે લાંબો (યુરોપમાં રેલવે તથા ધીરી રસ્તાનો મોટામાં મોટો પુલ)	-
'૨' નદી ઉપરનો પુલ (સ્કોટલેન્ડ)	૧૦,૨૮૬
ન્યોન વોશિંગ્ટન (યુ. સ્ટે. અ.)	૮,૨૪૩
ગોલ્ડન ગેટ (યુ. સ્ટે. અ.)	૮,૬૪૦

જગતનો રેલવેનો સૌથી લાંબો પુલ

લોન્ગર આખેસાનો પુલ (પૂર્વ આફ્રિકા)	૧૨,૦૬૪
------------------------------------	--------

ઊંચામાં ઊંચી રેલવે

- ૧ પેરિસન સેન્ટ્રલ રેલવે ૧૫,૮૩૪ ફીટની ઊંચાઈએ જાય છે.
- ૨ ઓટોગેગરટા એન્ડ બોલિવિયન રેલવે ૧૫,૮૩૪ ફીટની ઊંચાઈએ જાય છે.
- ૩ પેરિસન સધર્ન રેલવે ૧૪,૬૮૮ ફીટની ઊંચાઈએ જાય છે.
- ૪ મેનિટોન એન્ડ પાઇક્સ પેક (યુ. સ્ટે. અ.) ૧૪,૧૦૯ ફીટની ઊંચાઈએ જાય છે.
- ૫ ડેન્વર એન્ડ રિયોગ્રાન્ડી ૧૦,૮૫૬ ફીટની ઊંચાઈએ જાય છે.

રેલવેના ગાળા

૧ ગ્રેટવિસ્ટન, કેનેડા, બુનાર્ટડાસ્ટેટસ (અમેરિકા) મેક્સિકો, પેરુ, ઇજિપ્ત, ચીન, નોર્વે, સ્વીડન, ડેન્માર્ક.	ફી. ઇ. ૪-૮ ^૧
૨ ઓસ્ટ્રિયા, બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ, જર્મની, હોલેન્ડ, ઇટલિ, સ્પેન અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ.	૪-૯
૩ આર્મેનિયન	૫-૩
૪ હિંદ, આંગ્લો-ન્ટાઇન, ચિલી.	૫-૬
૫ સ્પેન પોર્ટુગલ	૫-૫ ^૩
૬ ન્યુઝીલેન્ડ, નાઇજીરિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, જાપાન, સુદાન	૩-૬
૭ આફ્રિકાના પૂર્વના દેશો અને બેલ્જિયન કોંગો	૩-૩ ^૩

રેલવેના ઊંચામાં ઊંચા પુલો

	ફીટ		ફીટ
૧ ફ્રેડિસ વાયેડકટ (ફ્રાન્સ)	૪૩૪	૫ લોઆ (બોલિવિયા)	૩૩૬
૨ વિક્ટોરિયા ફ્રાન્સ (દક્ષિણ આફ્રિકા)	૪૨૦	૬ એસોપોસ (ગ્રીસ)	૩૩૦
૩ ગેરબટ (ફ્રાન્સ)	૪૦૦	૭ પેકાસ (દક્ષિણ પેસિફિક)	૩૨૧
૪ વાયેન (ફ્રાન્સ)	૩૭૭	૮ ગોલ્ડટિયર (અર્જન્ટીના)	૩૨૦

લાંબામાં લાંબા રેલવેના પ્લેટફોર્મો

સોનેપુર : (બંગાળ નોર્થ વેસ્ટ રેલવે, હિંદુસ્તાન)	ફીટ ૨,૪૧૫
ખડગપુર : (બંગાળ નાગપુર રેલવે, હિંદુસ્તાન)	૨,૩૫૦
બુલ્ધાચો : (રહોડેશિયા રેલવે)	૨,૨૦૨
ભખનૌનું નવું સ્ટેશન : (હર્ટ ઇડિયન રેલવે, હિંદુસ્તાન)	૨,૨૫૦
માંચેસ્ટર વિક્ટોરિયા એક્સચેન્જ : (એલ. એમ. એસ. આર.)	૨,૧૯૪
બેઝનાડા : (મદ્રાસ સધર્ન મરાઠા રેલવે)	૨,૧૦૦
અંસી : (ગ્રેટ ઇડિયન પેનિનસ્યુલા રેલવે-હિંદુસ્તાન)	૨,૦૨૫
ક્રાટડી : (નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે, હિંદુસ્તાન)	૧,૮૯૬
માંડલે : (બર્મા રેલવે)	૧,૭૮૮
બુનમાઉથ : (ઇંગ્લેન્ડ)	૧,૭૪૮
પર્થ (બોર્ન)	૧,૭૧૪
યોક (એલ. એન. ઈ. આર.)	૧,૭૦૧
એડિનબર્ગ	૧,૬૮૦
આબર્ડીન	૧,૫૯૬
ત્રિયિનોપલી (સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવે)	૧,૫૪૬
રથુધાટ (એ. બી. રેલવે)	૧,૫૦૯
ડકાર (બી. બી. એન્ડ સી. આર્.)	૧,૪૭૦

દુનિયામાં લાંબામાં લાંબા રેલવેનાં બોગદાં

	માઇલ	વાર	પ્રદેશ
બેન્નેવિસ	૧૫		સ્વિટઝર્લેન્ડ-ઈટલી
સિમ્પ્લન	૧૨	૫૬૦	ગ્નપાન
ટના	૧૨ $\frac{૧}{૨}$		ઈટલી
ફ્લોરેન્સ બોલોના	૧૧	૩,૩૦૪	ઈટલી
સેન્ટ ગોથર્ડ	૯	૫૫૦	સ્વિટઝર્લેન્ડ-ઈટલી
લોટસબર્ગ	૯	૧૩૦	સ્વિટઝર્લેન્ડ
માઉન્ટ કેનિસ	૮	૮૭૦	ફ્રાન્સ-ઈટલી
કેરકેડ	૭	૧૪૧૦	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા
મોફ્ટ	૬	૧૭૬	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા
એરી	૬	૬૫૦	ઓસ્ટ્રિયા
રિક્કન	૫	૫૭૮	સ્વિટઝર્લેન્ડ
તોરેન	૫	૫૪૬	ઓસ્ટ્રિયા
રેન્કો	૫	૨૭૭	ઈટલી
ટાડન	૫	૫૬	ઈટલી
ફ્રાન્સ-ડાર્બિ	૫		બિલિ આર્ન્ટાઈન

કાનોટ
ઓર્તોરા
ખોજક

૫
૫
૨૨

કનેડા
ન્યુઝીલેન્ડ
હિંદુસ્તાન

જગતના દરિયાઈ રસ્તા

૧ ઉત્તર આટલાન્ટિક રસ્તો—ખંધા દરિયાઈ રસ્તામાં આ રસ્તે વધારેમાં વધારે વેપાર થાય છે. આ રસ્તો પશ્ચિમ યુરોપના બંદરોને ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વકાંઠાના બંદરો સાથે જોડે છે.

૨ પનામા રસ્તો—આ રસ્તો પેસિફિક ને આટલાન્ટિક સાથે જોડે છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પૂર્વ કાંઠાના, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, જાપાન, ચીન, અને દક્ષિણ તથા ઉત્તર અમેરિકાના પશ્ચિમ ભાગો સાથેના વેપારી સંબંધમાં પનામા નહેર ખુબ ઉપયોગી છે.

૩ સુએઝની નહેરનો રસ્તો—જગતનો સૌથી અગત્યનો વેપારનો રસ્તો છે. રાતા સમુદ્રને ઓળખા પછી રસ્તાના બે ફાંટા પડે છે. એક, આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા પર ડાબેન સુધી અને બીજો, પૂર્વમાં હિંદ, ઓસ્ટ્રેલિયા, દૂર પૂર્વ અને ન્યુઝીલેન્ડ સુધી.

૪ કેપનો રસ્તો—આ રસ્તો પશ્ચિમ યુરોપને આફ્રિકાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગો સાથે જોડે છે. આ રસ્તો ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ માટે પણ ઉપયોગી છે.

૫ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ અને દક્ષિણ આટલાન્ટિક રસ્તો—આ રસ્તો વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, બ્રાઝીલ, અને આર્જેન્ટાઇન સુધી જાય છે. આ રસ્તો યુરોપ, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, કેરીબીઅન્સ, બ્રાઝીલ તથા આર્જેન્ટાઇન વચ્ચેના સંબંધ જાળવી રાખે છે.

૬ પેસિફિક રસ્તો—આ રસ્તો અમેરિકાના પેસિફિક કિનારાને એશિયા સાથે જોડે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડને પણ તે જોડે છે. દૂર પૂર્વની અમેરિકા જતી બધી નિકાસ આ માર્ગદારા કરવામાં આવે છે.

દરિયાઈ રસ્તાનું અંતર

કેપટાઉનથી એડલેડ	૫૬૦૦ માઈલ	માર્સેલ્સથી નેપલ્સ	૪૫૦ માઈલ
થેકાહોમાથી વાનકુવર	૪૩૨૦ "	વેનિસથી બ્રિન્ડિસ	૩૮૦ "
મોડોથી લંડન	૬૮૦ "	માલ્ટાથી ઇસ્ટબુલ	૮૩૮ "
લિવરપૂલથી મોડો	૬૭૦ "	અલ્જીઅર્સથી માલ્ટા	૫૮૦ "
પોર્ટસ્મથથી હાવે	૧૧૪ "	પોર્ટસ્મથથી કેપટાઉન	૫૯૫૦ "
પ્લીમથથી જિંબ્રાલ્ટર	૧૦૫૦ "	થેકાહોમાથી સાનફ્રાન્સિસ્કો	૪૫૨૫ "
લિસ્બનથી જિંબ્રાલ્ટર	૩૦૦ "	મોરિશિયસથી મેલ્બોર્ન	૪૫૯૪ "
જિંબ્રાલ્ટરથી માલ્ટા	૯૮૫ "	કેપટાઉનથી મેલ્બોર્ન	૬૪૦૫ "
જિંબ્રાલ્ટરથી માર્સેલ્સ	૬૯૦ "	ઓકલેન્ડથી હોનોલુલુ	૩૯૧૫ "
માર્સેલ્સથી ઓરન	૫૨૫ "	સિડનીથી વાનકુવર	૬૭૮૦ "
જિંબ્રાલ્ટરથી હાનિવા	૮૪૫ "	હોનોલુલુથી લોસ એન્જલિસ	૨૨૨૮ "
માર્સેલ્સથી ટ્યુનિસ	૬૫૫ "	હોનોલુલુથી સાનફ્રાન્સિસ્કો	૨૦૯૮ "
નેપલ્સથી પોર્ટસેડ	૧૧૧૦ "	કિંગમેકથી લિવરપૂલ	૨૬૩૦ "
હાનિવાથી નેપલ્સ	૩૫૫ "	લિવરપૂલથી ન્યૂયૉર્ક	૩૦૪૦ "

સાઉથામ્પ્ટનથી ન્યુઓર્લીઅન્સ	૪,૭૪૪	માઇલ	અમરાથી ગરક	૭૧૧	„
ન્યુયોર્કથી કેપટાઉન	૬૭૯૫	„	ગરકથી કરાચી	૫૯૨	„
લંડનથી આમ્સ્ટર્ડામ	૨૨૫	„	કરાચીથી બેંકપુર	૩૮૨	„
આમ્સ્ટર્ડામથી લીપઝીગ	૩૨૬	„	બેંકપુરથી અલાહાબાદ	૫૪૨	„
લીપઝીગથી બ્યુડાપેસ્ટ	૪૧૬	„	અલાહાબાદથી કલકત્તા	૪૬૬	„
બ્યુડાપેસ્ટથી આથેન્સ	૭૪૨	„	કલકત્તાથી રંગૂન	૬૪૪	„
આમ્સ્ટર્ડામથી માસેલ્સ	૬૧૨	„	રંગૂનથી બોમ્બે	૩૬૦	„
માસેલ્સથી નેપલ્સ	૫૦૩	„	બોમ્બેથી પીનાંગ	૬૨૧	„
નેપલ્સથી આથેન્સ	૫૫૩	„	પીનાંગથી મેડન	૧૬૧	„
આથેન્સથી અલેક્ઝાંદ્રિયા	૫૯૦	„	મેડનથી સિંગાપુર	૩૯૦	„
અલેક્ઝાંદ્રિયાથી લિડુ	૩૦૫	„	સિંગાપુરથી પાલેમબંગ	૩૦૩	„
લિડુથી બગદાદ	૫૭૪	„	પાલેમબંગથી બાર્ડેવિયા	૨૭૭	„
બગદાદથી અમરા	૨૭૯	„	બાર્ડેવિયાથી મેન્ડોઈગ	૬૬	„

હવાઈ રસ્તા

૧. ફ્રેંક ફ્રાઈથી લોસ એન્જલીસ-ફ્રેંકફ્રાઈટ, ન્યુયોર્ક, પીટસબર્ગ, ઈન્ડિયાનાપોલિસ, સેન્ટલુઈસ, કન્સાસ સીટી, એમેરીયો, આલ્બુકર્ક, વિન્સો, લોસ એન્જલીસ.

૨. ફ્રેંક ફ્રાઈથી પોર્ટલેન્ડ-ફ્રેંકફ્રાઈટ, ન્યુયોર્ક, ચિકાગો, દ મોન્ટ્રેલ, આમાલા, ચીને, સોલ્ટલેકફ્રાઈટ, પેન્ડલ્ટન, પોર્ટલેન્ડ; અથવા ન્યુયોર્કથી ચિકાગો, મિનિયાપોલીસ, બિલિંગ્સ, બે, રોપેન, સીએટલ.

૩. માર્સેલ્સથી કેપટાઉન-માર્સેલ્સ, અલ્જીઅર્સ, એલ, ગાલીનિયામેવ, ઝીડર, બંબા, બેસોફા, સ્ટેલીવિલે, કિંગ, બુકામા, બ્રાકનહિલ, બેસોફા. બુલ્વાયો, પીટર્સબર્ગ, પ્રિટોરિયા, બેલ્સબર્ગ, કિંગ્સલ્ડ, વિક્ટોરિયા, કેપટાઉન : અથવા માર્સેલ્સ, રોમ, બેંગાઝી, ફેરો, આર્તુમ, બુટીઆઆ, મોર્લી, બ્રાકનહિલ, બુલ્વાયો, પીટર્સબર્ગ, પ્રિટોરિયા, કોંબર્લી, કેપટાઉન.

૪. માર્સેલ્સથી લંડન-માર્સેલ્સ, રીગા, કોનાસ, ડાન્નિંગ, બર્લિન, આમ્સ્ટર્ડામ, લંડન : અથવા માર્સેલ્સ, રીગા, સ્ટોકહોમ, કોપનહેગન, આમ્સ્ટર્ડામ, લંડન.

૫. વોર્સાથી માર્સેલ્સ-વોર્સો, પ્રેગ, બર્ન, જીનિવા, માર્સેલ્સ.

૬. માર્સેલ્સથી આથેન્સ-માર્સેલ્સ, કીય, કલગ, બુઆરેસ્ટ, સોફાયા, સાલોનિકા, આથેન્સ.

૭. સ્ટોકહોમથી માર્સેલ્સ-સ્ટોકહોમ, કોપનહેગન, હામ્બર્ગ, આમ્સ્ટર્ડામ, પેરિસ, માર્સેલ્સ.

૮. સ્ટોકહોમથી રોમ-સ્ટોકહોમ, બર્લિન, વિયેના, વેનિસ, રોમ.

૯. લંડનથી વોર્સો-લંડન, આમ્સ્ટર્ડામ, બર્લિન, વોર્સો.

૧૦. સ્ટોકહોમથી આથેન્સ-સ્ટોકહોમ, બર્લિન, પ્રેગ, બ્યુડાપેસ્ટ, બેલ્ગ્રેડ, સોફાયા, સાલોનિકા, આથેન્સ.

૧૧. લંડનથી સાન્શિયાગો-લંડન, પારિસ, બાર્સેલોના, એલીકાન્ટે, તાંજર, રાખન, ડાકર, નેત્ર, રેસાઇક, રિઓ દ બનેરો, મોન્ડી વિડિયો, બુએનોસએર્સ, સાન્શિયાગો.

૧૨. ડાર્વિનથી પર્ય-કાંઠે કાંઠે (૧) ડાર્વિન, ડેવિલ્સ, જુમ, ડાર્વિન, પર્ય. (૨) ડાર્વિન, ડેવિલ્સ, જુમ, વિન્ટન, રોમા, ડાર્વિન, સિડની, મેલ્બોર્ન, ડેવિલ્સ, કાલ્ગુર્લી.

૧૩. ફેન્સથી પીનાંગ-કન્ટન, હાંગી, બાકાક, એલરટાર, પીનાંગ.

જગપ્રસિદ્ધ દુરબીનો તથા વેધશાળાઓ

દુરબીન એ પ્રકારના હોય છે. વક્રીભવનક. તેની અંદર પ્રકાશ સોંસરવા પસાર થાય છે અને દૃગ-કાય અથવા દૃગકાયના જોડાણથી કેન્દ્ર ઉપર પડે છે. બીજો પ્રકાર પરાવર્તકનો છે. તેમાં પ્રકાશ અંતરગોળ અથવા અંતરગોળ તકતાના જોડાણથી પરાવર્તક ઉપર પડીને કેન્દ્ર ઉપર પડે છે દૃગકાય અથવા તકતાના મુખ્ય કેન્દ્ર ઉપર પડતું પ્રતિબિંબ વાસ્તવિક હોય છે અને તેને ઉપનેત્ર (eye-piece)થી મોડું કરી શકાય અથવા તો તેનો ફેટાઆફ પાડી શકાય. યુનાઇટેડ રટેટસના દરિયાર્ધખાતાની વેધશાળાએ તૈયાર કરેલ આ યાદી બંને પ્રકારના શ્રેષ્ઠ મોટા તથા નાના દુરબીનો તથા વેધશાળાની યાદી આપે છે.

REFRACTORS (વક્રીભવનક)

- ૪૦ ચિકાગો વિશ્વવિદ્યાલયનું ચક્રસની વેધશાળામાં (૬૨ ફીટ લાંબુ)
- ૩૬ કેલિફોર્નિયાના વિશ્વવિદ્યાલયનું લિકની વેધશાળામાં
- ૩૨ $\frac{1}{2}$ ક્રાન્સમાં મેન્ડનની વેધશાળામાં
- ૩૧ $\frac{1}{2}$ પોપ્સડામ (જર્મની)ની ખગોળભૌતિક વેધશાળામાં
- ૩૦ રશિયામાં પુલ્કાવામાં
- ૩૦ પેરિસના વિશ્વવિદ્યાલયનું નાઇસ (ક્રાન્સ) ખાતે.
- ૨૮ ગ્રીનિચ (ઈંગ્લંડ)ની શાહી વેધશાળામાં
- ૨૬ વૉશિંગ્ટન (યુ. સ્ટે. અ.)ની દરિયાર્ધ વેધશાળામાં

REFLECTORS (પરાવર્તક)

- ૭૪ ટોરન્ટો (કેનેડા)ની વિશ્વવિદ્યાલયનું ડેવિડ ડેવિસ વેધશાળામાં
- ૭૨ વિક્ટોરિયા ખાતેનું ખગોળ ભૌતિક
- ૬૦ ઓહિયો વેસ્લિયન વિશ્વવિદ્યાલય
- ૧૦૦ કેલિફોર્નિયામાં માઉન્ટ વિલ્સન ખાતે કાર્નેગી ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં
- ૬૧ હાવર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય હાવર્ડ
- ૪૮ $\frac{1}{2}$ બર્લિન-બેથ્લેમ્સબર્ગ (જર્મની)
- ૪૨ લોવેલ વેધશાળા (યુ. સ્ટે. અ.)
- ૩૯ $\frac{1}{2}$ હાથ્થર્ગ વિશ્વવિદ્યાલય (જર્મની)
- ૩૭ ડેટ્રોઇટ વેધશાળા, મિશિગન વિશ્વવિદ્યાલય (યુ. સ્ટે. અ.)
- ૩૬ કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલય લિક વેધશાળા
- ૩૬ કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલય મેન્શિયાગો, ચિલિ
- ૩૬ સ્ટુઅર્ડ વેધશાળા, ટરકન એરિઝોના
- ૮૨ માઉન્ટ લોક, ટેક્સસ. ટેક્સસ તથા ચિકાગો વિશ્વવિદ્યાલયનું સંયુક્ત.
- ૨૦૦* કેલિફોર્નિયાનું ટેકનોલોજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પાસડાના (યુ. સ્ટે. અ.)

જગતનું મોટું વૃક્ષ

કેલિફોર્નિયાના સેક્રામો નેશનલ પાર્કના જંગી અરણ્યમાં આવેલું જન. રોમેન વૃક્ષ આખા જગતમાં સૌથી મોટું તથા જૂનું ગણાય છે. તેની ઉંમર ૪,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ વર્ષોની ગણવામાં આવે છે.

જગતની મોટી સ્ટીમરો

નામ	કુલ ટનેજ	લંબાઈ ફીટ	પહોળાઈ ફીટ	ખંધાયા સાલ
કવીન ઇલીઝાબેથ ^૧	૮૫,૦૦૦	૧,૦૩૧	૧૧૮	૧૯૩૯
લાફ્યાટ ^૨	૮૩,૪૨૩	૯૬૨	૧૧૭	૧૯૩૩
કવીન મેરી ^૧	૮૧,૨૩૫	૯૭૫	૧૧૮	૧૯૩૬
મેજેસ્ટિક ^૧	૫૬,૬૨૧	૯૧૫	૧૦૦	૧૯૨૧
મેરગેરિથા ^૧	૫૨,૧૦૧	૮૮૩	૯૮	૧૯૧૨
હિમેન ^૩	૫૧,૭૩૧	૮૯૮	૧૦૧	૧૯૨૯
રેક્સ ^૪	૫૧,૦૬૨	૮૭૯	૯૭	૧૯૩૨
યુરોપા ^૧	૪૯,૭૪૬	૮૯૦	૧૦૨	૧૯૨૮
કોન્ટી ડી સેવોયા ^૪	૪૮,૫૦૨	૮૧૪	૯૬	૧૯૩૨
ઓલિમ્પિક ^૧	૪૬,૪૩૯	૮૫૨	૯૨	૧૯૧૧
એકિવર્ટનિયા ^૧	૪૫,૬૪૭	૮૬૮	૯૭	૧૯૧૪
ઈલિ દ ફ્રાન્સ ^૨	૪૩,૪૫૦	૭૬૩	૯૨	૧૯૩૦
લ એટલાન્ટિક	૪૨,૫૧૨	૭૨૪	૯૦	૧૯૩૦
એમ્પ્રેસ ઓફ હિટન ^૧	૪૨,૩૪૮	૭૩૩	૯૭	૧૯૩૧
ન્યુ આમ્સ્ટરડમ (હોલ્લન્ડ)	૩૬,૨૮૭	૭૧૩	૮૮	૧૯૩૭
મોરેટનિયા	૩૫,૭૩૯	૭૩૯	૮૯	૧૯૩૮
પેરિસ ^૨	૩૪,૫૬૯	૭૩૫	૮૫	૧૯૨૧
હોમેરિક ^૧	૩૪,૩૫૧	૭૪૯	૮૩	૧૯૨૨
કોલમ્બસ ^૩	૩૨,૫૮૧	૭૪૯	૮૩	૧૯૨૨
રોમા ^૪	૩૦,૮૧૬	૭૦૫	૮૨	૧૯૨૮
ઓગસ્ટસ ^૪	૩૦,૪૧૮	૭૧૦	૮૨	૧૯૨૭
પાસ્ટ્યુર ^૨	૩૦,૦૦૦	૬૫૬	૮૭	૧૯૩૧

ઝડપી મોટી સ્ટીમરો

નામ	ધ્વજ	કુલ ટનેજ	કલાકના નોંટ
કવીન ઇલીઝાબેથ	બ્રિટિશ	૮૫,૦૦૦
નોર્મન્ડી	ફ્રેન્ચ	૮૨,૭૯૯	૨૯.૬૪
કવીન મેરી	બ્રિટિશ	૮૦,૭૭૩	૨૯.૬૧
કોન્ટી ડી સેવોયા	ઇટાલિયન	૪૮,૫૦૦	૨૮.૨૯
હિમેન	જર્મન	૫૧,૬૫૬	૨૬.૨૭

૧. બ્રિટિશ, ૨. ફ્રેન્ચ, ૩. જર્મન, ૪. ઇટાલિયન, ૫. અમેરિકન.

નામ	ધ્વજ	કુલ દનેજ	હાલકના નોંદ
યુરોપા	જર્મન	૪૯,૭૪૬	૨૬૨૭
રેકસ	ઇટાલિયન	૫૧,૦૬૨	૨૫૨૮
મેજેરિક	હિટલર	૫૬,૬૨૧	૨૫૨૬
એમ્પ્રેસ ઓફ હિટલર	હિટલર	૪૨,૩૪૮	૨૪૨૫
એકિવટનિયા	હિટલર	૪૫,૬૪૭	૨૩૨૪
હલ દ ક્રાન્સ	ફ્રેન્ચ	૪૩,૧૫૩	૨૩૨૪
મોન્ટિસેલા	અમેરિકન	૧૯,૩૬૧	૨૩૨૪
માઇન્ટ વર્નોન	અમેરિકન	૧૮,૩૭૨	૨૩૨૪

જગતની મોટી નદીઓ

નદીનું નામ	કયાં વહે છે ?	લંબાઈ (માઈલમાં)
મિસિસિપી મિસુરી	મેક્સિકોનો અખાત	૪,૫૦૨
આમાઝોન	આટલાંટિક	૪,૦૦૦
નાઇલ	ભૂમધ્ય સમુદ્ર	૪,૦૦૦
યાંગસે	ઉત્તર પેસિફિક	૩,૪૦૦
વેનેસી	આર્ટિક સમુદ્ર	૩,૦૦૦
કોંગો	આટલાંટિક	૩,૦૦૦
લીના	આર્ટિક સમુદ્ર	૨,૮૦૦
ઓબી	આર્ટિક સમુદ્ર	૨,૭૦૦
નાઇજર	ગિનિનો અખાત	૨,૬૦૦
હોઆંગહો	ઉત્તર પેસિફિક	૨,૬૦૦
આમુર	ઉત્તર પેસિફિક	૨,૫૦૦
પરાના	આટલાંટિક	૨,૪૫૦
મેકઝી	બ્રાહ્મ સમુદ્ર	૨,૩૦૦
લા પ્લાટા	દક્ષિણ આટલાંટિક	૨,૩૦૦
યુકોન	બ્રિટિશ સમુદ્ર	૨,૦૦૦
આર્કાન્સસ	મિસિસિપી	૨,૦૦૦
મડીરા	આમાઝોન	૨,૦૦૦
સેન્ટ લોરેન્સ	લોરેન્સનો અખાત	૧,૮૦૦
રિયોડલનોર્ટ	મેક્સિકોનો અખાત	૧,૮૦૦
સાનફ્રાન્સિસ્કો	આટલાંટિક	૧,૮૦૦
ડાન્યુબ	કોંગો સમુદ્ર	૧,૭૨૫
યુક્રેતિસ	ઇરાનનો અખાત	૧,૭૦૦
સિંધુ	અરબી સમુદ્ર	૧,૭૦૦
બ્રહ્મપુત્રા	બંગાળનો અખાત	૧,૬૮૦
ગાંગેસી	મોઝામ્બિક	૧,૬૦૦
ગંગા	બંગાળનો અખાત	૧,૫૦૦

પ્રખ્યાત જળધોધ

નામ અને સ્થાન	ઊંચાઇ (મીટરમાં)	નામ અને સ્થાન	ઊંચાઇ (મીટરમાં)
આઇડલ વેઇલ (યોરમાઇટ)	૬૨૦	બુકન (નોર્વે)	૭૮૦
ફેરી (રેઇનિયરપાક)	૭૦૦	સ્કેન્ડેગેટ્સિયોસ (નોર્વે)	૫૩૦
ગેવર્નો (ફ્રાન્સ)	૧,૩૫૮	રૅન્ડોમેક (સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ)	૯૮૦
ગેરસપ્પા (હિંદ)	૯૫૦	સ્ટર્લિંગ (ન્યુઝીલેન્ડ)	૫૦૦
ગ્રાન્ડ લેએડોર	૩૨૦	સથરલેન્ડ (ન્યુઝીલેન્ડ)	૧,૯૦૪
ફ્રેશ્વો (પૂર્વ આફ્રિકા)	૭૫૦	ટક્કાકો (ચિ. કોલંબિયા)	૧,૨૦૦
ફ્રેટ્ટુર (શ્વિટ્ઝરિયાના)	૮૨૦	ટગેલા (નાતાલ)	૧,૮૦૦
ફિંગ એડવર્ડ આઇલો (ચિ. ગિયાના)	૮૪૦	વેફ્રિસ (નોર્વે)	૮૫૦
ફેંગોડેફેસાંના (સ્વિડન)	૧૯૦	વિક્ટોરિયા (ફક્ષિયુ રૂહોડેશિયા)	૪૦૦
મલ્ટનોમા (ઓરેગોન)	૮૫૦	વોરિંગફ્રાસ (નોર્વે)	૫૩૫
ન્યાગ્રા ન્યુયોર્ક (ઓન્ટેરિયો)	૧૬૭	યોરમાઇટ (ઉપરનો) (ફેલ્ફિનિયા)	૧,૬૩૬
રિપ્પન (યોરમાઇટપાક)	૧,૬૧૨		

જગતના વેપારી વહાણોના કાફલા

વર્ષ	વહાણોની સંખ્યા	વહાણોમાં ભરાતા માલનું કુલ વજન ટન
૧૯૨૫	૩૨,૯૧૬	૬૪,૬૪૧,૪૧૮
૧૯૨૬	૩૨,૬૧૫	૬૪,૭૮૪,૩૭૦
૧૯૨૭	૩૨,૧૭૫	૬૫,૧૬૨,૯૧૦
૧૯૨૮	૩૨,૪૦૮	૬૬,૯૫૪,૬૫૯
૧૯૨૯	૩૨,૪૮૨	૬૮,૦૭૪,૩૧૨
૧૯૩૦	૩૨,૭૧૩	૬૯,૬૦૭,૬૪૪
૧૯૩૧	૩૨,૩૪૪	૬૫,૬૪૧,૦૩૫
૧૯૩૨	૩૨,૨૪૭	૬૯,૭૩૪,૩૧૦
૧૯૩૩	૩૧,૭૦૦	૬૭,૯૨૦,૧૮૫
૧૯૩૪	૩૦,૯૯૭	૬૫,૫૭૬,૬૧૨
૧૯૩૫	૩૦,૯૭૯	૬૪,૮૮૫,૯૭૨
૧૯૩૬	૩૦,૯૨૩	૬૫,૦૬૩,૬૪૩
૧૯૩૭	૨૯,૫૨૪	૬૫,૨૭૧,૪૪૦
૧૯૩૮	૨૯,૪૦૯	૬૬,૮૭૦,૧૫૧
૧૯૩૯	૨૯,૭૬૩	૬૮,૫૦૯,૪૩૨

પ્રખ્યાત વાયુયાનો (Dirigibles)

નામ	લંબાઈ	વાયુ સંચલક શક્તિ (ધનશૂંક)	ઝોનિંગ	હોસ્ટ પાવર	વધારામાં વધારા જે બંધ (કલાકે માઈલ)
લોસ એન્જલિસ	૬૫૮.૩	૨,૪૭૦,૦૦૦	૫	૨,૦૦૦	૭૩.૧
આફ્રેપેલિન	૭૭૬	૩,૭૦૦,૦૦૦	૫	૨,૭૫૦	૮૦
આર ૧૦૧	૮૦૦	૫,૫૦૦,૦૦૦	૫	૨,૬૨૫	૭૭
એકોન	૭૮૫	૬,૫૦૦,૦૦૦	૮	૪,૪૮૦	૮૩.૮
હિન્ડનબર્ગ	૮૭૨	૭,૦૦૦,૦૦૦	૪	૪,૦૦૦	૮૩

જગતના બાર શ્રેષ્ઠ વિમાનો

એક બેકકવાળું 'ફાઇટર'	બ્રિટિશ સ્પીટફાયર અથવા જર્મન ફોક-વલ્ફ-૧૯૦
લોંગ રેન્જ નાઈટ ફાઇટર	બ્રિટિશ બો ફાઇટર
મિડિયમ બોમ્બ ફાઇટર	જર્મનીનું ડોનિયર કુ-૧૭
હેવી બોમ્બર	બ્રિટિશ લેન્કેસ્ટર
લેન્ડ-એઇઝડ ટોપિંગ બોમ્બર	ઇટલિનું સેવેરો માએટિ-૮૪
આર્મી કો-ઓપરેશન સ્કાઉટ	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ નોર્થ અમેરિકન મુસ્ટાંગ
લોંગરેન્જ પેટ્રોલ બોટ	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કોન્સોલીડેટેડ કારોનાડો
ટ્રાન્સપોર્ટ લેન્ડપ્લેન	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ડગ્લાસ ડીસી-૪
ટ્રાન્સપોર્ટ સીપ્લેન	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ બોઇંગ ક્લિપર
નેવલ ફાઇટર	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વોટ-સિકારિક ફ્રાન્સિસ
નેવલ ટોપિંગ બોમ્બર	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ બ્રુમેન એવેન્જર
નેવલ ડાઇવ બોમ્બર	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કર્ટિસ હેલડાઇવર

મોટા ધંટ

આશરે વજન કનમાં	આશરે વજન કનમાં
મોસ્કોનો મોટો ધંટ	વિયેના ૧૮
(ઝાર કોલોકાલ) (ફૂનિયામાં મોટો) ૨૦૦	સેન્ટપોલનો ધંટ (લંડન) ૧૭
મિંગ્લ (બર્મી)નો મોટો ધંટ ૧૨૫	સ્વિસ (ક્રાન્સ) ૧૩
મોસ્કોનો બીજો ધંટ ૧૨૫	એરફ્ટ દેવળ (સેકસની) ૧૩
ચેકિંગનો મોટો ધંટ ૫૩	મોન્ટ રિયલ ૧૩
નોવગોરોડ રશિયા ૩૧	થોર્ક ૧૨
કાલોનના દેવળનો ધંટ (કેઝર બ્લોક) ૨૬	બિગ્બેન (વેસ્ટમિન્સ્ટર) ૧૧
લેનિનગ્રાડના સેન્ટ ઇસાકના દેવળનો ધંટ ૨૨	ગોર્લિટ્ઝ (સિલેશિયા) ૧૦
ઉલ્મઝ, ઓરિદ્રયા ૧૮	અગ્સ ૧૦
નોતરદામ પારિસ ૨૮	'ગ્રેઇટ ટામ' ઓક્સફર્ડ ૯

તુટી પડેલાં હવાઈ જહાજો

સાલ	નામ	મરણ પામેલાની સંખ્યા
૧૯૧૬	એન. એસ. ૧૧ (ઓ.)	૭
૧૯૨૧	આર ૩૮ (ઓ.)	૪૩
૧૯૨૨	રોમા (યુ. સ્ટે. એ.)	૩૪
૧૯૨૩	ડિકસન્યુડ (ફે.)	૫૪
૧૯૨૫	શેનડોઆ (યુ. સ્ટે. એ.)	૧૪
૧૯૨૮	ઇટાલિયા (ઈ)	૭
૧૯૩૦	આર. ૧૦૧ (ઓ.)	૪૮
૧૯૩૩	એફોન (યુ. સ્ટે. એ.)	૭૪
૧૯૩૫	મેફોન (યુ. સ્ટે. એ.)	૨
૧૯૩૭	હિન્ડનબર્ગ (જ.)	૩૩

પ્રખ્યાત જહાજોની જળસમાધિ

સ્ટીમર ‘એરી’ એરી સરોવર પર સળગી ગઇ. ૧૯ એપ્રિલ ૧૮૪૧. ૧૭૫ મનુષ્યાનાં મૃત થયા.

સ્ટીમર ‘રોયલ એડલેઇડ’ ગાળ્ફુ પડવાથી ડૂબી ગઇ. માર્ચ ૩૦, ૧૮૫૦. ૪૦૦ મનુષ્યાનાં મૃત થયા.

સ્ટીમર ‘સાન ફ્રાન્સિસ્કો’ સમુદ્ર તળે ખેસી ગઇ. ડીસે. ૨૪, ૧૮૫૩. ૪૦ મનુષ્યાની જીવ હાનિ થઇ.

સ્ટીમર ‘સુલતાના’ બોઇલરના ધક્કાથી ગાળ્ફુ પડ્યું. એપ્રિલ ૨૭, ૧૮૬૫. ૧૪૫૦ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમર ‘આટલાંટિક’ ઉત્તર સ્કોશિયા પાસે ગાળ્ફુ પડવાથી ડૂબી ગઇ. એપ્રિલ ૧, ૧૮૭૩. ૫૪૭ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમર ‘પ્રિન્સેસ એલિસ’ લટકાવાથી ડૂબી ગઇ. સપ્ટે ૩, ૧૮૭૮. ૭૦૦ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમરશિપ ‘જનરલ સ્લોકમ’ અગ્નિથી નાશ પામી. જુન ૧૫, ૧૯૦૪. ૧૦૨૧ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમરશિપ ‘ટિટનિક’ બરફના પહાડ સાથે લટકાવાથી ડૂબી ગઇ. એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૧૨. ૧૫૧૭ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમરશિપ ‘ક્રિકરમારુ’ જાપાનના કાંઠે ડૂબી ગઇ. સપ્ટેમ્બર ૨૮, ૧૯૧૨. ૧,૦૦૦ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમરશિપ ‘એમ્પ્રેસ ઓફ આયર્લેન્ડ’ લટકાવાથી ડૂબી ગઇ. મે ૨૯, ૧૯૧૪. ૧૦૨૪ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમરશિપ ‘લુસિટાનિયા’ જર્મન સબમરીનથી ડૂબી ગઇ. મે ૭, ૧૯૧૫. ૧૧૬૮ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

સ્ટીમર ‘હસ્ટલેન્ડ’ ચિકાગોમાં ઊંધી વળી ગઇ. જુલાઈ ૨૦, ૧૯૧૫. ૮૯૨ મનુષ્યાની જીવહાનિ.

કુચર 'પ્રાવેન્સ' ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ફૂળી ગઇ. ફેબ્રુઆરી ૨૯, ૧૯૧૬. ૩,૦૦૦ મનુષ્યોની જીવહાનિ.
 સ્ટીમશીપ 'સિનથ્રુ' ચીનના કાંઠા પર ફૂળી ગઇ. ઓગસ્ટ ૨૯, ૧૯૧૬. ૧,૦૦૦ મનુષ્યોની જીવહાનિ.

સ્ટીમશીપ 'વેસ્ટ્રિસ'—વજીનિયા બુશિર પાસે ફૂળી ગઈ. નવેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૮. ૧૧૦ મનુષ્યોની જીવહાનિ.

સ્ટીમશીપ 'મોરેકેસલ'—અમિથા નાશ પાતી, સપ્ટેમ્બર ૮, ૧૯૩૪-૧૧૫ મનુષ્યોની જીવહાનિ.

ફાયલએક (બ્રિટિશ)	સ્કાપા નજીક ફૂળી.	ઓક્ટોબર ૧૪, ૧૯૩૮
રાવલપિંદી (બ્રિટિશ)	ઓક્ટોબર ૨૩,	૧૯૩૯
એન્ડન (જર્મન)	નવેમ્બર ૧૫,	૧૯૩૯
માકેન્સી (જર્મન)	ડીસેમ્બર ૧૩,	૧૯૩૯
એલિથિસ (બ્રિટિશ)	જુન ૧૦,	૧૯૩૯
ફૂડ (બ્રિટિશ)	મે ૨૪,	૧૯૪૧
બિન્માર્ક (જર્મન)	મે ૨૭,	૧૯૪૧
આર્કરથલ (બ્રિટિશ)	નવેમ્બર ૧૪,	૧૯૪૧
બ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (બ્રિટિશ)	ડીસેમ્બર ૯,	૧૯૪૧
રીપલ્સ (બ્રિટિશ)	ડીસેમ્બર ૯,	૧૯૪૧

પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયો

અલખજાર (કેરો)નું મુસ્લીમ	વિશ્વવિદ્યાલય	સ્થાપનાનું વર્ષ
પાડુઆનું વિશ્વવિદ્યાલય	(ઇટલી)	૬૭૦
પેવિયા	(ઇટલી)	૧૨૨૮
નેપલ્સ	(ઇટલી)	૮૨૫
પેરિસ	(ફ્રાન્સ)	૧૧૪૦-૧૧૭૦
પ્રેમ	(બોહીમિયા)	૧૩૪૮
હિડલબર્ગ	(જર્મની)	૧૩૮૦
અપ્સલા	(સ્વિડન)	૧૪૭૭
મોસ્કો	(રશિયા)	૧૭૫૫
કોપનહેગન	(ડેન્માર્ક)	૧૪૭૮
લીડન	(નેધરલેન્ડ્સ)	૧૫૭૫
સેન્ટ એન્ડ્રુઝ	(સ્કોટલેન્ડ)	૧૪૧૧
ઓક્સફર્ડ	(ઇંગ્લેન્ડ)	૧૨૬૬
કેમ્બ્રિજ	(ઇંગ્લેન્ડ)	૧૨૫૭
લંડનની રોયલ કોલેજ ઓફ ફીઝીશિયન્સ	(પોલેન્ડ)	૧૫૧૮
કેકે	(પોલેન્ડ)	૧૩૬૪
સાલામંકા	(સ્પેન)	૧૨૭૯

ભાષાં મકાનો અને ટાવર

	ફીટ
સોવિયેટ પેલેસ (મોસ્કો)	૧,૩૦૦
એમ્પાયર સ્ટેટ બિલ્ડિંગ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા)	૧,૨૫૦
કાઇક્લર બિલ્ડિંગ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા)	૧,૦૪૮
ઇફિલ ટાવર (ફ્રાન્સ)	૯૮૪
બેંક ઓફ મેન્ટન (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા)	૯૨૭
ક્રેમ્લિન ટાવર (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા)	૮૮૦
વુલ્વર્થ બિલ્ડિંગ (" " ")	૭૯૨
ટર્મિનલ ટાવર (" " ")	૭૦૮
મેટ્રોપોલિટન બિલ્ડિંગ (" " ")	૭૦૦
એનિન ટાવર (" " ")	૬૮૦
લિંકન બિલ્ડિંગ (" " ")	૬૩૮
ઉલ્મ કૅથિડ્રલ (દેવળ) (જર્મની)	૫૨૯
કોલોન કૅથિડ્રલ (જર્મની)	૫૧૨
રુએન કૅથિડ્રલ (ફ્રાન્સ)	૪૮૫
એપોસની પિરામિડ (ઇજિપ્ત)	૪૮૧
સ્ટ્રેન્ગ્થ કૅથિડ્રલ (જર્મની)	૪૬૮
સેંટ પીટર્સ (રોમ)	૪૪૮
સેંટ સ્ટીવન્સ કૅથિડ્રલ (વિયેના)	૪૪૧
એમ્પાયર કૅથિડ્રલ	૪૨૦
નોતરદામ (એન્ટવર્પ)	૪૦૫
મેલિસ્બરી કૅથિડ્રલ	૪૦૪
ફ્રીબર્ગ મિનિસ્ટર, બેડન	૩૮૦
ફ્લોરેન્સ કૅથિડ્રલ	૩૭૦
શાર્ટ્રેસ કૅથિડ્રલ (ફ્રાન્સ)	૩૭૦
સેંટ પૉલ્સ કૅથિડ્રલ	૩૬૫
સેંટ આઘ્રેકસ કૅથિડ્રલ (સેંટ પીટર્સબર્ગ)	૩૩૦
સેંટ પેટ્રિક્સ કૅથિડ્રલ (ન્યુયૉર્ક)	૩૨૫
નોર્વિચ કૅથિડ્રલ	૩૧૪
નોતર દેગ (પેરિસ)	૩૧૦
ફ્રન્ટરબરી કૅથિડ્રલ	૨૩૫

મોટાં પુસ્તકાલયો

પુસ્તકાલયનું નામ	અંશો
નેશનલ લાઇબ્રેરી (કીલ. યુ. એસ. એસ. આર)	૭,૦૬૭,૦૦૦
પબ્લિક લેનિન લાઇબ્રેરી (મોસ્કો)	૬,૬૦૦,૦૦૦

નેશનલ પબ્લિક લાઇબ્રેરી (લેનિનગ્રેડ)	૬,૪૯૯,૦૦૦
કોંગ્રેસ લાઇબ્રેરી (વોશિંગ્ટન)	૪,૯૯૨,૦૦૦
બિબ્લોગ્રાફિક નેશનલ (પેરિસ)	૪,૫૫૦,૦૦૦
બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ (લંડન)	૪,૪૫૦,૦૦૦
પબ્લિક લાઇબ્રેરી (ન્યુયોર્ક)	૩,૮૧૭,૦૦૦
હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી (યુ. એમ. એ.)	૩,૮૦૩,૦૦૦
પ્રશિયન સ્ટેટ લાઇબ્રેરી (બર્લિન)	૨,૬૯૮,૦૦૦
રોયલ નેશનલ મેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી (ફ્લોરેન્સ)	૨,૩૧૩,૦૦૦

જગતના શ્રીમંત મનુષ્યો

૧ એડસલ ફોર્ડ	(અમેરિકન)
૨ હેન્રી ફોર્ડ	(અમેરિકન)
૩ ઇફ્રિયાડ ફ રોક્સથાઇલ્ડ	(ફ્રેંચ)
૪ યુક્રેનિયન એક્સપ્રેસ	(બ્રિટિશ)
૫ વિલિયમ એક્સ હોલ્ડેન્ગેર્સ	(જર્મન)
૬ વરોદરાના ગાયકવાડ	(હિંદી)
૭ સાઈમન પેટિનો	(બોલીવિયન)
૮ લોર્ડ આર્થર વાઇ	(બ્રિટિશ)
૯ આગાખાન	(મુસલમાન)
૧૦ હૈદરાબાદના નિઝામ	(મુસલમાન)
૧૧ જી. ઈ. વેન્ડેલ	(ફ્રેંચ)
૧૨ જોહન એ. રોકફેલર (નાનો)	(અમેરિકન)
૧૩ લુઈ લુઈ-ફ્રેંચ	(ફ્રેંચ)
૧૪ ફ્રિટઝ હિસન	(જર્મન)
૧૫ એન થોમસ સાંગ	(ચીન)
૧૬ ફ્રેંચ સ્ટીન લાર્ટ	(ક્યુબા)
૧૭ ફ્રેડરિક ફિલ્ડ	(જર્મન)

જગતનું ઉત્પાદન

મિલિયન ટન

(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)	૧૯૩૭-૩૮	૧૫,૦૭,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૪	૧૨,૮૩,૦૦૦	૧૬,૩૭,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૧૨,૬૬,૦૦૦	૧૬,૫૦,૦૦૦
જાન્યુઆરી		
(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)	૧૯૩૭-૩૮	૪,૩૩,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૪	૩,૯૩,૦૦૦	૪,૨૬,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૪,૦૪,૦૦૦	૪,૭૮,૪૦૦

* કપીન્ડલ=૧૧૦ રૂબા * સોવિયેટ રશિયાના આંકડા બાદ કર્યા

મકાન

	(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)	૧૯૩૭-૩૮	૧૧,૮૭,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૪	૧૦,૬૪,૦૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૧૧,૫૫,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૯,૪૬,૦૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૧૨,૨૫,૦૦૦

ચોખા (બાકા)

	(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)	૧૯૩૭-૩૮	૯,૪૩,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૧, ૧૯૩૪-૩૫	૮,૬૧,૧૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૯,૧૪,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૯,૩૮,૦૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૯,૧૬,૦૦૦

પદાર્થ

	(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)	૧૯૩૭-૩૮	૨૫,૧૭,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૪	૨૦,૬૨,૦૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૧૭,૨૬,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૨૧,૫૪,૦૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૧૬,૪૪,૦૦૦

તમાકુ

	(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)	૧૯૩૭-૩૮	૨૪,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૪	૨૧,૬૧૦	૧૯૩૮-૩૯	૨૩,૧૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૨૩,૩૬૦	૧૯૩૯-૪૦	૨૫,૪૦૦

ઉત્પાદન અથવા નિકાસ

(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામમાં)

કાંકરી

૧૯૩૦-૩૧	૨૩,૬૭૦	૧૯૩૫-૩૬	૨૦,૬૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૨૦,૫૧૦	૧૯૩૬-૩૭	૨૫,૦૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૨૪,૦૦૦	૧૯૩૭-૩૮	૨૨,૬૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૨૫,૮૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૨૨,૪૦૦
૧૯૩૪-૩૫	૨૪,૮૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૨૨,૦૦૦

ઉત્પાદન અથવા નિકાસ

(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામમાં)

કોકો (કાચો)

૧૯૩૦-૩૧	૫,૫૪૦	૧૯૩૫-૩૬	૭,૨૩૦
૧૯૩૧-૩૨	૫,૮૦૦	૧૯૩૬-૩૭	૭,૪૬૦
૧૯૩૨-૩૩	૬,૨૪૦	૧૯૩૭-૩૮	૭,૧૭૦
૧૯૩૩-૩૪	૬,૦૪૦	૧૯૩૮-૩૯	૭,૨૨૦
૧૯૩૪-૩૫	૭,૧૪૦	૧૯૩૯-૪૦

ઉત્પન્ન અથવા નિકાસ

(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામો)

(ચીનને બાદ કરતાં)

આ

૧૯૩૦	૪,૧૫૦	૧૯૩૫	૪,૨૩૦
૧૯૩૧	૪,૨૫૦	૧૯૩૬	૪,૩૭૦
૧૯૩૨	૪,૫૩૦	૧૯૩૭	૪,૬૩૦
૧૯૩૩	૪,૧૨૦	૧૯૩૮	૪,૬૨૦
૧૯૩૪	૪,૨૧૦	૧૯૩૯

શેરડીનું ઉત્પન્ન

(૧,૦૦૦ કિલોગ્રામો)

૧૯૩૦-૩૧	૧,૫૬,૪૦૦	૧૯૩૫-૩૬	૧,૫૬,૪૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૧,૬૦,૨૦૦	૧૯૩૬-૩૭	૧,૭૮,૬૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૧,૪૬,૨૦૦	૧૯૩૭-૩૮	૧,૭૨,૬૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૧,૪૮,૩૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૧,૭૩,૦૦૦
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૫,૭૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૧,૭૪૨૦૦,

સ્થર (સાફ કર્યા વિનાનું)

વહાણુ માસિક નિકાસ

(૧,૦૦૦ ટન)

૧૯૩૦	૮૩૯	૧૯૩૫	૮૮૮
૧૯૩૧	૮૧૩	૧૯૩૬	૮૭૨
૧૯૩૨	૭૨૦	૧૯૩૭	૧,૧૫૮
૧૯૩૩	૮૬૭	૧૯૩૮	૯૧૦
૧૯૩૪	૧,૦૩૩	૧૯૩૯	૧,૦૨૦

ઊન*

ઉત્પન્ન (૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧૭૨૯	૧૯૩૫	૧૬૭૯
૧૯૩૧	૧૭૩૧	૧૯૩૬	૧૭૩૧
૧૯૩૨	૧૭૩૯	૧૯૩૭	૧૭૭૨
૧૯૩૩	૧૬૮૫	૧૯૩૮	૧૮૧૧
૧૯૩૪	૧૬૫૪		

૩

ઉપજ (૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)

૧૯૩૦-૩૪	૫૫,૪૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૬૨,૧૦૦
૧૯૩૧-૩૫	૬૮,૬૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૬૧,૬૦૦
૧૯૩૫-૩૮	૮૨,૭૦૦		

શાશુનું ઉપજ (૧,૦૦૦ કિલોગ્રામ)

ક્રમ	૧૯૩૮	૧૯૪૦	૧૯૪૨
૧૯૩૦-૩૪	૧૪,૬૨૬	૧૯૩૯	૧૭,૬૦૦
૧૯૩૬	૧૭,૪૩૮	(આ આંકડામાં નેપાળનો સમાવેશ થતો નથી)	૧૭,૪૮૧
૧૯૩૭	૧૫,૭૦૫		

કાચું રેશમ

ઉપજ અથવા નિકાસ (મિટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૫૮,૮૦૩	૧૯૩૫	૫૪,૭૬૨
૧૯૩૧	૫૭,૨૧૬	૧૯૩૬	૫૩,૮૬૫
૧૯૩૨	૫૨,૬૫૧	૧૯૩૭	૫૪,૩૬૫
૧૯૩૩	૫૫,૨૦૩	૧૯૩૮	૫૦,૦૦૦
૧૯૩૪	૫૬,૭૦૭	૧૯૩૯	૫૨,૦૦૦

૬૩

ઉપજ (૧,૦૦૦ એક્રોસીટર)

૧૯૩૦-૩૧	૧૫૮,૧૦૦	૧૯૩૫-૩૬	૨૨૦,૫૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૧૭૪,૬૦૦	૧૯૩૬-૩૭	૧૫૪,૩૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૧૮૪,૮૦૦	૧૯૩૭-૩૮	૧૮૬,૫૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૧૭૨,૬૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૨૦૧,૭૦૦
૧૯૩૪-૩૫	૨૦૭,૩૦૦		

પેપરિયમ

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧૬૬,૧૪૭	૧૯૩૫	૨૨૬,૫૬૮
૧૯૩૧	૧૮૬,૨૬૬	૧૯૩૬	૨૪૬,૭૬૭
૧૯૩૨	૧૮૦,૫૪૬	૧૯૩૭	૨૭૬,૮૭૪
૧૯૩૩	૧૬૭,૧૧૬	૧૯૩૮	૨૭૨,૫૫૮
૧૯૩૪	૨૦૮,૨૪૪	૧૯૩૯	૨૮૪,૮૦૦

કાલસો

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧,૨૨૪,૬૦૦	૧૯૩૫	૧,૧૩૬,૨૦૦
૧૯૩૧	૧,૦૮૦,૦૦૦	૧૯૩૬	૧,૨૪૭,૦૦૦
૧૯૩૨	૯૬૦,૮૦૦	૧૯૩૭	૧,૩૦૬,૨૦૦
૧૯૩૩	૧,૦૦૭,૭૦૦	૧૯૩૮	૧,૨૨૦,૦૦૦
૧૯૩૪	૧,૧૦૪,૦૦૦		

લોહ (કાચી ધાતુ)

[૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન]

૧૯૩૦	૭૯,૮૦૦	૧૯૩૫	૬૨,૫૦૦
૧૯૩૧	૫૧,૫૦૦	૧૯૩૬	૭૮,૬૦૦
૧૯૩૨	૩૧,૬૦૦	૧૯૩૭	૯૯,૦૦૦
૧૯૩૩	૩૮,૮૦૦	૧૯૩૮	૭૫,૦૦૦
૧૯૩૪	૫૨,૫૦૦		

મેગેનીઝ (કાચી ધાતુ)

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧,૭૭૦	૧૯૩૪	૧,૪૭૩
૧૯૩૧	૧,૧૨૨	૧૯૩૫	૧,૯૯૭
૧૯૩૨	૫૯૫	૧૯૩૬	૨,૫૮૪
૧૯૩૩	૮૮૩	૧૯૩૭	૩,૦૨૦

પોલાક

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૯૪,૯૮૦	૧૯૩૫	૯૯,૪૧૦
૧૯૩૧	૬૯,૫૮૦	૧૯૩૬	૧૨૩,૭૨૦
૧૯૩૨	૫૦,૬૮૦	૧૯૩૭	૧૩૫,૦૦૦
૧૯૩૩	૬૮,૦૬૦	૧૯૩૮	૧૦૯,૦૦૦
૧૯૩૪	૮૨,૧૫૦	૧૯૩૯	૧૩૬,૦૦૦

સોનું

(કિલોગ્રામ)

૧૯૩૦	૬૪૯,૦૦૦	૧૯૩૫	૯૦૨,૦૦૦
૧૯૩૧	૬૯૪,૦૦૦	૧૯૩૬	૧,૦૧૬,૦૦૦
૧૯૩૨	૭૫૫,૦૦૦	૧૯૩૭	૧,૦૭૫,૦૦૦
૧૯૩૩	૭૮૨,૦૦૦	૧૯૩૮	૧,૧૪૫,૦૦૦
૧૯૩૪	૮૩૧,૦૦૦	૧૯૩૯	૧,૨૧૫,૦૦૦

ચાંદી (મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૭,૭૪૪	૧૯૩૫	૬,૭૬૭
૧૯૩૧	૬,૦૮૩	૧૯૩૬	૭,૫૯૩
૧૯૩૨	૫,૨૧૪	૧૯૩૭	૮,૩૦૦
૧૯૩૩	૫,૨૭૯	૧૯૩૮	૭,૯૫૦
૧૯૩૪	૫,૯૪૧	૧૯૩૯	૭,૮૦૦

તાંબુ

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧,૫૮૬	૧૯૩૫	૧,૫૨૭
૧૯૩૧	૧,૩૮૫	૧૯૩૬	૧,૭૨૦
૧૯૩૨	૯૩૩	૧૯૩૭	૨,૩૪૦
૧૯૩૩	૧,૦૩૯	૧૯૩૮	૨,૦૩૦
૧૯૩૪	૧,૩૧૨	૧૯૩૯	૨,૨૦૦

સીસુ

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧,૭૦૧	૧૯૩૫	૧,૩૯૧
૧૯૩૧	૧,૪૧૮	૧૯૩૬	૧,૪૭૮
૧૯૩૨	૧,૧૭૫	૧૯૩૭	૧,૬૭૦
૧૯૩૩	૧,૧૬૫	૧૯૩૮	૧,૬૬૪
૧૯૩૪	૧,૩૨૪		

કલકત્તા

(૧,૦૦૦ મેટ્રીક ટન)

૧૯૩૦	૧૭૬.૬	૧૯૩૫	૧૪૧.૯
૧૯૩૧	૧૫૪.૬	૧૯૩૬	૧૮૦.૮
૧૯૩૨	૧૦૫.૧	૧૯૩૭	૧૯૯.૪
૧૯૩૩	૯૬.૭	૧૯૩૮	૧૬૫.૭
૧૯૩૪	૧૧૮.૯		

જગતમાં આંધળાની વસ્તી

દેશ	સંખ્યા	એક લાખ વસ્તીએ કેટલા?
આસ્ટ્રેલિયા	(૧૯૨૧)	૫૮
કેનેડા	(૧૯૨૫)	૪૯
ડેન્માર્ક	(૧૯૨૫)	૫૨
ઈંગ્લેન્ડ	(૧૯૨૭)	૧૧૯
ફ્રાન્સ	(૧૯૧૧)	૭૩
જર્મની	(૧૯૨૫)	૫૮
હિંદુસ્તાન	(૧૯૨૧)	૧૫૦
આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ	(૧૯૧૧)	૧૦૩
આયર્લેન્ડ (ઉત્તર)	(,,)	૮૫
બેલ્જિયમ	(૧૯૧૧)	૮૧
જાપાન	(૧૯૨૮)	૧૦૫
ન્યુઝીલેન્ડ	(૧૯૨૮)	૪૮
યુ. સ્ટેટસ અમેરિકા	(૧૯૨૦)	૪૯

જગતની મુખ્ય ખેંકો

લાંડન—ખેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, મિડલેન્ડ ખેંક લીમિટેડ, લોઇડઝ ખેંક.

સાલોન—નેશનલ ખેંક ઓફ ઇન્ડિયા લી. ઇમ્પિરિયલ ખેંક ઓફ ઇન્ડિયા લી. પી. એન્ડ ઓ. ખેન્ડોંગ કારપોરેશન.

સુવર્ણઆશ (આફ્રિકા)—ખેંક ઓફ બ્રિટિશ વેસ્ટ આફ્રિકા લી.

દક્ષિણ આફ્રિકા—સ્ટાન્ડર્ડ ખેંક ઓફ સાઉથ આફ્રિકા લી.

બ્રિટિશ ગિયાના—બ્રાન્ડેલ ખેંક.

કેનેડા—રોયલ ખેંક ઓફ કેનેડા.

ઓસ્ટ્રેલિયા—ખેંક ઓફ ઓસ્ટ્રેલેશિયા; ખેંક ઓફ ન્યુ સાઉથ વેલ્સ.

બેલ્જિયમ—ખેંક દે લે સોસાયટી જનરેલ દે બેલ્જિક.

ઝેકાસ્લોવેકિયા—બોહિમિયન યુનિયન ખેંક, ખેંક ઓફ ઝેકાસ્લોવેક લિજ્બન.

ફ્રાન્સ—ખેંક સેન્ટ્રેલ ફ્રેન્ક, ખેંક દે ફ્રાન્સ.

જર્મની—ટ્રેસનર ખેંક.

રોમ—કમિશિયલ ખેંક ઓફ ગ્રીસ, ખેંક પોપ્યુલેર, એસ. એ.

ઇટલિ—ખેંકા દે ઇટાલિયા, ખેંકા દે રોમા.

નોર્વે—અર્જેન્સ પ્રાઇવેટ ખેંક, બોંકલેનેસ ખેંક.

ટોકિયો—હોંગકોંગ એન્ડ શાંગહાઇ બેંકીંગ કારપોરેશન.

ઇજીપ્ટ—નેશનલ ખેંક ઓફ ઇજીપ્ટ, ટ્રેસનર ખેંક.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ)—ક્લર્મસ્ટ એન્ડ મર્ચન્ટ્સ ખેંક, સીટીઝન્સ નેશનલ ખેંક, ફર્સ્ટ નેશનલ ખેંક

જગતની પાર્લમેન્ટનાં નામ

ગણપાન	ડાયેટ	ઑરિટ્રા	રિસરેથ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	કોંગ્રેસ	દક્ષિણ આફ્રિકા	પાર્લમેન્ટ
ઈંગ્લેન્ડ	પાર્લમેન્ટ	વેલ્સ	પાર્લમેન્ટ
તુર્કસ્તાન	આંડ નેશનલ એસેમ્બલી	નોર્વે	સ્ટોટિંગ
જર્મની	રાઇચાગ	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	ફેડરલ એસેમ્બલી
પોલેન્ડ	સેઇમ (Sejm)	ઇટલી	સેનેટ
ઇરાન	મજલિસ	સ્પેન	કોર્ટીઝ
ફ્રાન્સ	એમ્બર ઓફ ડેપ્યુટીઝ	હિંદુસ્તાન	લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી
આર્મિસલેન્ડ	આલ્થિંગ	ડેન્માર્ક	રિઝ્સડાગ
નેધર્લેન્ડઝ	સ્ટેટ્સ-જનરલ	ઇજીપ્ટ	બાલિમન
આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ	ડેઇલ ઇરેન	કેનેડા	પાર્લમેન્ટ
યુગોસ્લેવિયા	સ્કૂપ્ટશિના	સ્કોટલેન્ડ	પાર્લમેન્ટ
અલ્બેરિયા	સોબ્રાન્ઝે	ઓસ્ટ્રેલિયા	પાર્લમેન્ટ
રશિયા	ડુમા		

પાર્લમેન્ટના સભ્યોને અપાતા પગાર

ગ્રેટબ્રિટન (આમ સભાના સભ્યોને)	નોર્વે	૬,૦૦૦ ક્રોન વાર્ષિક
૪૦૦ પૌંડ વાર્ષિક	દક્ષિણ આફ્રિકા	૪૦૦ પૌંડ વાર્ષિક
યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ (ફિડરલ) ૧૦,૦૦૦ ડોલર ,,	હોલેન્ડ	૪૮૦ હોલેન્ડના પૌંડ ,,
ફ્રાન્સ ૬૦,૦૦૦ ફ્રાન્ક ,,	ગ્રીસ	૭,૦૦૦ ટ્રેકમી માસિક
જર્મની ૬૧૯ માર્ક માસિક	સ્વીડન	૨૪ ક્રોન દૈનિક
ઇટલિ ૧૫,૦૦૦ લીરા વાર્ષિક	યુગોસ્લેવિયા	૩૦૦ દીનાર ,,
જાપાન ૩,૦૦૦ યેન વાર્ષિક	ગ્રેટબ્રિટન-વિરુદ્ધ પક્ષના નેતા	૨,૦૦૦ પૌંડ વાર્ષિક

જગતનાં ચલચિત્રગૃહો

અફગાનિસ્તાન	૧	પૂર્વ આફ્રિકા (સ્વિ. અને પોર્ટુગીઝ)	૨૪
આલ્બેનિયા	૧૮	ઇકવાડોર	૩૭
અલ્બેનિયા	૧૮૦	ઇજીપ્ત	૧૨૫
આર્જેન્ટિના	૧,૨૦૮	એલ સાલ્વાડોર	૪૧
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧,૪૦૦	ઇર્લેન્ડ	૫,૩૦૦
બહામા	૩	ઇસ્ટોનિયા	૬૪
બામેરોઝ	૩	ફીજી અને મોસામ્બિક ટાપુઓ	૧૧
બેલ્ગિયમ	૧,૧૦૦	ફિલેન્ડ	૪૧૦
બ્રમ્યુડા	૧૧	ફ્રાન્સ	૪,૬૫૦
બોલિવિયા	૩૯	ફ્રેન્ચ ઇન્ડો ચાયના	૯૦
બ્રાઝિલ	૧,૩૦૦	ફ્રેન્ચ મોરોક્કો	૬૨
બ્રિટિશ ગિયાના	૨૩	ફ્રેન્ચ આશિઆનિયા	૫
બ્રિટિશ હાન્ડુરાસ	૩	ફ્રેન્ચ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ	૧૯
બ્રિટિશ મલાયા	૧૨૩	જર્મની	૭,૭૯૭
બુર્ગોરિયા	૧૪૪	ગુઆટેમલ	૩
બર્મા	૧૩૬	ગ્રીસ	૧૭૫
કેનેડા	૧,૨૫૧	ગ્વાટેમાલા	૩૮
કેનેરી ટાપુઓ	૫૨	હાઇટી	૭
સીલોન	૧૮	હાન્ડુરાસ	૨૩
ચિલિ	૨૬૩	હોંગકોંગ	૨૮
ચીન	૨૨૫	હંગેરિ	૫૨૪
ચોક્ક	૬૦	આઇસલેન્ડ	૧૦
કોલમ્બિયા	૨૭૪	હિંદુસ્તાન	૧,૫૩૫
કોસ્ટારિકા	૪૨	ઇરાન	૩૫
ક્યુબા	૩૭૫	ઇરાક	૨૫
ડોમીનિક	૩૪૬	આઇરિશ ફ્રીસ્ટેટ	૨૦૦
ડોમ રિપબ્લિક	૨૮	ઇટલિ	૪,૦૧૩

જમૈકા	૧૭	પોર્ટોરિકા	૧૨૧
જાપાન	૧,૮૭૫	સારાકુટો	૧૭
લેટવિયા	૯૫	રુમાનિયા	૩૭૨
લિથુઆનિયા	૭૬	રશિયા	૩,૦૦૦
લક્ઝમ્બર્ગ	૩૦	સાન્મારિનો	૧
ભાડાગાસ્કર	૪	દક્ષિણ આફ્રિકા	૩૪૦
મડીરા	૧	સ્પેન	૨,૮૫૨
માલ્ટા	૨૫	સ્પેનિશ મોરોક્કો	૨૧
મંચુરિયા	૧૨૦	સુરિનામ	૪
મેક્સિકો	૮૨૯	સ્વીડન	૨,૧૩૪
નેધર્લેન્ડઝ	૩૩૫	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૩૬૦
નેધર્લેન્ડઝ ઇન્ડીઝ	૩૩૦	સિરિયા	૪૦
નેધર્લેન્ડઝ વેસ્ટઇન્ડીઝ	૯	તાઇવાન (ફોર્મોસા)	૪૧
ન્યુઝીલેન્ડ	૬૧૮	થાઇલેન્ડ (સિયામ)	૯૦
નિકારાગુવા	૨૭	ટ્રિનિદાદ	૩૧
નાઇજીરિયા	૧૧	ટ્યુનિશિયા	૪૩
નોર્વે	૨૭૦	તુર્કી	૧૪૦
પેલ્સ્ટાઇન અને ટ્રાન્સજોર્ડન	૪૫	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૭,૦૦૩
પનામા	૫૪	ઉરુગ્વે	૧૮૧
પેરુવે	૮	વેનેઝુયેલા	૧૭૪
પેરુ	૨૧૫	પશ્ચિમ આફ્રિકા	૯
ફિલિપાઇન ટાપુઓ	૩૫૦	યુગોસ્લેવિયા	૩૯૫
પોલેન્ડ	૮૩૪		
પોર્ટુગાલ	૨૧૦		

કુલ ૬૭,૬૩૪

મીનેમા સ્ટારના ઊંચા પગારો

ડોલર

કલોડેટ કોલ્મટ	૪૨૬,૯૪૪	શર્લી ટેમ્પલ	૩૦૭,૦૧૪
ગિંગ કોસ્મી	૪૧૦,૦૦૦	બ્લેન કાર્ડ	૩૦૫,૩૮૪
અર્ન કુને	૪૦૫,૨૨૨	નોર્મા શીરર	૩૦૦,૦૦૦
માર્સ બોધર	૩૭૫,૨૨૭	કલાર્ક ગેબલ	૨૭૨,૦૦૦
વોલ્ફેસ બેરી	૩૫૫,૦૦૦	ગ્રેટા ગાર્બો	૨૭૦,૦૦૦

ચલચિત્રોના કળા તથા વિજ્ઞાનના નિર્ણયો

ચલચિત્રોના કળા તથા વિજ્ઞાનની સંસ્થા ૧ ઓગસ્ટથી ૩૧ મી જુલાઈ સુધીના વર્ષમાં જે એક્ટર, એક્ટ્રેસ, ફીલ્મ ડિરેક્ટર અને સીનેરીયો લેખક નામાંકિત થયે છે તેના વાર્ષિક નિર્ણય આપે છે. અત્યાર સુધી નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો અપાયાં છે.

૧૬૧૭-૧૮

એમિલ બેનિસ-વે એન્ડ એલ ફેલેશ અને ધી લાર્ટ કમાન્ડ.

બેનિસ-સેવનથ હેવન, સ્ટ્રીટ એન્ડ, સનરાઇઝ.

ફીલ્મ-વિન્ડ.

ડિરેક્ટર-સેવનથ હેવન'માં ફ્રેન્ક બોર્જેઝ, અને 'દુ અરેબિયનનાઇટ્સ'માં લુઇ માઇસ્ટરોન.

લેખક-બેન હેકટ (મૂળ લેખક) અન્ડ વલ્ડ' અને બેનિસની પ્લેઝર (રૂપાંતરકાર) સેવનથ હેવન ખાસ નિબંધ-ગ્રામ સીંગર માટે વોન'ર પ્રથમને તથા 'ધી સક્રિસ' માટે ચાર્લી ચેપ્લિનને.

૧૬૧૮-૧૯

વોન'ર એક્ટર-આર્થ એરિઓના'માં મેરી પિકફી-કેકેટ.

ફીલ્મ-આડવે મેલડી.

ડિરેક્ટર-'ધી ડીવાઇન લેડી'માં ફ્રેન્ક લોઇડ.

લેખક-હેન્સકેલિ 'ધી પેટ્રિયટ'

૧૬૧૯-૨૦

બેનિસ આર્થિક-ડીઝાયસી અને ગ્રીન ગોટેસ

નોર્મા શેર- 'ડાઇવિસ' અને, થેર આઉન ડીઝાયસી

ફીલ્મ-આલકવાયેટ આન ધી વેસ્ટર્ન ફ્રેન્ક

ડિરેક્ટર-આલકવાયેટ આન ધી વેસ્ટર્ન ફ્રેન્ક'માં લુઇ માઇસ્ટરોન

લેખક-ફ્રાન્સે મેરિયન-ધી બીગ હાઉસ. કથરાઇન હેન્સ-મોનિંગ એરી.

ફીલ્મ-કેવલકેટ.

૧૬૨૦-૨૧

લાયોનલ બેરીમોર-એ ફીસોલ

મેરી ટ્રેસલર-મિન એન્ડ બિલ

ફીલ્મ-સામેરન

ડિરેક્ટર-'રિક્ષા'માં નોર્મા ટોરોગ.

લેખક. જહોન મ'કસોન્ડર્સ (મૂળ લેખક) ડોન પેટ્રોલ અને લાવડ' ઇસ્ટર્લુક (રૂપાંતરકાર) સામેરન

૧૬૨૧-૨૨

ફેડરિક માર્ચ- ડો. રંકિલ એન્ડ મી. લાઈડ

હેવન હેઝ- ધી સિન એન્ડ માલ્લન કલોડેટ

ફીલ્મ- આન્ડહેટેલ

ડિરેક્ટર-'બેઝર્ગલ'માં ફ્રેન્ક બોર્જેઝ

લેખક- ફ્રાન્સે મેરિયન (મૂળ લેખક) ધી ચેમ્પ એન્ડ એડવિન બર્ક (રૂપાંતર) બેઝર્ગલ.

ખાસ નિબંધ-મીડીમાઉસના સજ્જન માટે વોલ્ટ ડિસ્નીને

૧૬૨૨-૨૩

ચાર્લ્સ લાઇટન-ધી પ્રાઇવેટ લાઇફ એન્ડ હેન્ડી ધી એલ્ટથ

ડિરેક્ટર-'કેવલકેટ'માં ફ્રેન્ક લોઇડ

લેખક. રાંબટ લાડ (મૂળ લેખક) વન વે પેસેજ. સસ વાઇ. મેસન અને
વિકટર હીર્મન (રૂપાંતર) લાઇલ વીમેન

૧૬૩૩-૩૪

કલાક ગેબલ.-ઇટ હેપ્પી વન નાઇટ
કલોડેટ કાલ્મ્પટ-ઇટ હેપ્પી વન નાઇટ
શ્રીલમ-‘ઇટ હેપ્પી વન નાઇટ
ડીરેક્ટર-‘ઇટ હેપ્પી વન નાઇટ’માં ફ્રેન્ક કેપ્રા.
લેખક-રાંબટ રિરિકન. ઇટ હેપ્પી વન નાઇટ.

૧૬૩૪-૩૫

વિકટર મેકલેગ્લન-ધી ઇન્ફામર
મેટ્રિ ડેવિસ-ડેન્જરસ.
શ્રીલમ-મ્યુટિની ઓન ધી બાઉન્ડરી
ડીરેક્ટર-‘મ્યુટિની ઓન ધી બાઉન્ડરી’માં જોહન ફ્રાડ
લેખક-એન હેકટ અને ચાર્લ્સ મેકઆર્થર. ધી રકાઉન્ડ્રલ

૧૬૩૫-૩૬

પૉલમુનિ-ધી લાઇફ ઓફ લુઈ પાસ્તર
લુઇસેઇનર-ધી ગ્રેટ ઝીગરીલ્ડ
શ્રીલમ-ધી ગ્રેટ ઝીગરીલ્ડ
ડીરેક્ટર-‘મી. ડીઝ ગોઝ ટુ ટાઉન’માં ફ્રેન્ક કેપ્રા
લેખક-શરિડન ગિલ્ડિ અને પીઅરી કોલિંગ્સ-‘ધી લાઇફ ઓફ લુઈ પાસ્તર’માં

૧૬૩૬-૩૭

રપેન્સર ટ્રેસી-કેપ્ટન્સ કરેજ્યસ
લુઈ રેઇનર-ધી ગૂડ અથ
શ્રીલમ-ધી લાઇફ ઓફ એમિલ ઝોલા
ડીરેક્ટર ‘ધી ઓપ્રલ ટ્રુથ’માં લીઓ મેકકેરિ
લેખક-વિલિયમ એ. વેલમેન અને રાંબટ કાર્સન ‘એ સ્ટાર ઇઝ બોર્ન’માં

૧૬૩૭-૩૮

રપેન્સર ટ્રેસી-બોઇઝ ટાઉન
મેટ્રિ ડેવિસ-જેઝબલ
શ્રીલમ-‘યુ કાન્ટ ટેઇક ઇટ વિથ યુ’
ડીરેક્ટર-‘યુ કાન્ટ ટેઇક ઇટ વિથ યુ’માં ફ્રેન્ક કેપ્રા
લેખક-ડોર સ્કેરિ અને હલેનઝિકિન ‘બોઇઝ ટાઉન’
ખાસ નિબુથ-‘રતો બહાઈટ, અને ‘ધી સેવન ડવાઈસ’ના સર્જન માટે વોલ્ટ ડિસ્નીને

૧૯૩૮-૧૯૩૯

રોબર્ટ ડોનેટ—‘ગૂડબાય મી. ચિન્સ’

વિવિયન લી—‘ગોન વિથ ધી વીન્ડ’

શીલ્મ—‘ગોન વિથ ધી વીન્ડ’

ડીરેક્ટર—‘ગોન વિથ ધી વીન્ડ’માં વી. ફ્લેમિંગ

લેખક—સીડની હાવડ (મૃત્યુ પછી) ગોન વિથ ધી વીન્ડ

ખાસ નિષ્ણય—‘ગોન વિથ ધી વીન્ડ’ના સર્જન માટે ડેવીડ. ઓ. સેલ્ઝનિકને; તે જ શીલ્મના રંગીન કામ માટે કેમેરોન મેન્ઝીસને.

૧૯૩૯-૧૯૪૦

જેમ્સરુઅર્ટ—ફિલાડેલ્ફીયા સ્ટોરી

જાનર રોબર્ટ—કિટ્ટી ફોલ્ક

શીલ્મ—રેબેકા

ડીરેક્ટર—‘ગ્રેસ ઓફ રાઇ’માં જહોન ફોર્ડ

૧૯૪૦-૧૯૪૧

ગેરી કૂપર—સાજન્ટયોર્ક

જોન ફોર્ડે—સરિપશન

શીલ્મ—હાવ ગ્રીન વોઝ માઇ વેલિ

ડીરેક્ટર—જહોન ફોર્ડ

ચલચિત્રોના સમ્રાટો તથા સમ્રાજીઓ

અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તથા કેનેડાના અથવા અગ્રગણ્ય વર્તમાનપત્રોના મત મુજબ નીચેના ચલચિત્રોના સમ્રાટો તથા સમ્રાજીઓ છે.

વર્ષ	સમ્રાટ	મત	સમ્રાજી	મત
૧૯૩૮	ક્લાર્ક ગેબ્લ	...	મર્નાલોઈ	...
૧૯૩૯	ટી. પાવર	૮૯,૬૪૭	જે. મેકડોનેલ્ડ	૫૯,૬૦૮
૧૯૪૦	મિકિરુની	૩૮,૨૦૯	બેટ્ટી હેવિસ	૬૮,૭૨૩

મોટા પગારો

વાર્ષિક

યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રમુખ

૭૫,૦૦૦* ડોલર

જાપાનના મુખ્ય પ્રધાન

૮,૦૦૦ ચેન એટલે ૭,૪૮૮ રૂપિયા

ઈંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન

૧૦,૦૦૦ પૌન્ડ

ઈંગ્લેન્ડના લોડ્સ ચેન્સેલર

૧૦,૦૦૦ પૌન્ડ

હિંદના વાઇસરૉય

૨,૫૦,૮૦૦ રૂપિયા

કુરર અને ચેન્સેલર જર્મની

૩૭,૮૦૦ રિશમાર્ક તે ઉપરાંત વાર્ષિક ૧૨૦,૦૦૦

રિશમાર્ક એલાવસના આપવામાં આવે છે.

* આ ઉપરાંત ૨૫,૦૦૦ ડોલરથી વધારે નહિ લેઈ શકે મુશાફરી ખર્ચ આપવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રીય આવક અને દોલત

	વસ્તી (લક્ષ લાખમાં)	આવક (બિલિયન)	દોલત (બિલિયન)
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૧૨૨,૭૭	૨,૦૫૩	૯,૩૫૬
કેનેડા	૧૦,૩૮	૧,૨૬૮	૮,૦૨૩
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૪૬,૧૮	૧,૦૬૨	૬,૩૭૧
જાપાન	૬૫,૩૬	૨૭૧	૨,૩૦૮
બ્રિટિશ હિંદ	૨૭૧,૭૩	૮૨	૪૪૧

જુદા જુદા દેશનું ચલણી નાણું

દેશ	ચલણી	દેશ	ચલણી	દેશ	ચલણી
એથિયોપિયા	તાલારી	ઈટાલી-ચીન	પિયાસ્ટર	પેરુએ	પેસો
આલ્બેનિયા	ફ્રાન્ક	જર્મની	રીશમાર્ક	ઇરાન	રિયાલ
આર્જેન્ટીના	પેસો (કાગળનાણું)	ગ્રીસ	ડ્રાકમા	પેરુ	સોલ
ઓસ્ટ્રિયા	શિલિંગ	ગ્વાટેમાલા	કવેટઝલ	પોલૅન્ડ	ઝ્લોટી
બેલ્જિયમ	બેલ્ગા	હાઇટી	ગુડ (કાગળનો)	પોર્ટુગાલ	એસ્કુડો
બોલિવિયા	બોલોવિયેનો	હાન્ડુરાસ	લેમ્પિરા	રૂમાનિયા	લી
બ્રાઝિલ	મિલરિસ	હંગરી	પેગો	સાલ્વાડોર	ક્રાલોન
બલ્ગેરિયા	લેવાં	હિંદ	રૂપિયો	સિયામ	બેટ
કેનેડા	ડોલર	ઇરાક	દિનાર	સ્પેન	પેસેટા
ચીલી	પેસો	ઇટલી	લીરા (કાગળનો)	સ્વીડન	ક્રોના
ચીન	ડોલર	જાપાન	યેન	સ્વીટઝર્લેન્ડ	ફ્રાન્ક
કોલમ્બિયા	પેસો	જાવા	ગીલ્ડર	તુર્કીસ્તાન	લીરા
કોસ્ટારિકા	કોન	લાટવિયા	લાટ	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	ડોલર
કેમ્બોડિયા	રિયલ	લિથુઆનિયા	લિટાસ	(અમેરિકા)	
કેન્ડા	સુકર	મેક્સિકો	પેસો	શીલીયાઇન્સ	શીલીયાઇન પેસો
ઇન્ડોનેશિયા	રૂપિય	નેધરલેન્ડ્ઝ	ફ્લોરીન	ઉરુગ્વે	પેસો
ઇટાલિયા	લિરા	નિકારાગુઆ	કોર્ડોબા	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	ડોલર
ફિન્લેન્ડ	માર્ક	નોર્વે	ક્રોન	સાલ્વેદોર રીયાલ	રિયલ
ફ્રાન્સ	ફ્રાન્ક	પનામા	બાલ્બોઆ	વેનેઝુએલા	બોલિવર
				યુગોસ્લોવિયા	દીનાર

છોટાં વિશ્વચુક્ર (૧૯૧૪-૧૮)

ચુક્ર શરૂ થયું	ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૧૪
સુલેહપત્ર પર સહી	નવેમ્બર ૧૧, ૧૯૧૮
લડાઇ ચાલી	૪ વર્ષ ૩ મહિના ૧૧, દિવસ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) જોડાયું	એપ્રિલ ૬, ૧૯૧૭
પારિસની સુલેહ-પરિષદ	જાન્યુ. ૧૮, ૧૯૧૯

કઈ પ્રજા કેની સામે હતી ? : અથા વિશ્વયુદ્ધમાં સંડોવાયેલ પ્રજાની જીવહાનિ

૧૫

જર્મની સાથે સુલેહ પર સહી થઈ	જૂન	૨૮, ૧૯૧૯
ઓસ્ટ્રિયા સાથે સુલેહ પર સહી થઈ	સપ્ટેમ્બર	૧૦, ૧૯૧૯
અલ્બેનિયા સાથે સુલેહ પર સહી થઈ	નવેમ્બર	૨૭, ૧૯૧૯
હંગરી સાથે સુલેહ પર સહી થઈ	જૂન	૪, ૧૯૨૦
તુર્કસ્તાન સાથે સુલેહ પર સહી થઈ	ઓગસ્ટ	૯, ૧૯૨૦
કેટલી પ્રજાઓએ ભાગ લીધો ?		૨૭
નવેમ્બર ૧૧, ૧૯૧૮ સુધી મરાયેલાની સંખ્યા		૭,૪૫૦,૨૦૦
૧૯૧૯ના એપ્રિલની ૩૦ સુધી રોકડ અર્થ		૧૮૬,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ટ્રાલર

કઈ પ્રજા કેની સામે હતી ?

જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી, તુર્કસ્તાન અને અલ્બેનિયા.

વિરુદ્ધ

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ગ્રેટબ્રિટન, કેનેડા, દિંદ, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ફ્રાન્સ, રશિયા, બેલ્જિયમ, સર્વિયા, મોન્ટેનિગ્રો, જાપાન, ઇટલી, રમાનિયા, પોર્ટુગલ, ગ્રીસ.

ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં સંડોવાયેલ પ્રજાની જીવહાનિ

(યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ના યુદ્ધખાતાના આંકડા પરથી)

અનિવાર્યો	કુલ ભેગું કરેલ લશ્કર	કુલ તુકસાની (ધવાયેલા કે મૃત્યુ પામ્યા)	ટકા
રશિયા	૧૨,૦૦૦,૦૦૦	૯,૧૫૦,૦૦૦	૭૬.૩
ફ્રાન્સ	૮,૪૧૦,૦૦૦	૬,૧૬૦,૮૦૦	૭૩.૩
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૮,૯૦૪,૪૬૭	૩,૧૯૦,૨૩૫	૩૫.૮
ઇટલી	૫,૬૧૫,૦૦૦	૨,૧૯૭,૦૦૦	૩૯.૧
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૪,૩૫૫,૦૦૦	૩૫૦,૩૦૦	૮.૦
જાપાન	૮૦૦,૦૦૦	૧,૨૧૦	.૨
રમાનિયા	૭૫૦,૦૦૦	૫૩૫,૭૦૬	૭૧.૪
સર્વિયા	૭૦૭,૩૪૩	૩૩૧,૧૦૬	૪૬.૮
બેલ્જિયમ	૨૬૭,૩૦૦	૯૩,૦૬૧	૩૪.૯
ગ્રીસ	૨૩૦,૦૦૦	૨૭,૦૦૦	૧૧.૭
પોર્ટુગલ	૧૦૦,૦૦૦	૩૩,૨૯૧	૩૩.૩
મોન્ટેનિગ્રો	૫૦,૦૦૦	૨૦,૦૦૦	૪૦.૦
કુલ અનિવાર્યો	૪૨,૧૮૮,૮૧૦	૨૨,૦૮૯,૭૦૯	૫૨.૩

મધ્યમ સત્તાઓ.

જર્મની	૧૧,૦૦૦,૦૦૦	૭,૧૪૨,૫૫૮	૬૪.૯
ઑસ્ટ્રો-હંગરી	૭,૮૦૦,૦૦૦	૭,૦૨૦,૦૦૦	૯૦.૯
તુર્કી	૨,૮૫૦,૦૦૦	૯૭૫,૦૦૦	૩૪.૨
અલ્ગેરિયા	૧,૨૦૦,૦૦૦	૨૬૬,૯૧૯	૨૨.૨
સરવાળા	૨૨,૮૫૦,૦૦૦	૧૫,૪૦૪,૪૭	૬૭.૪
કુલ સરવાળા	૬૫,૦૩૮,૮૧૦	૩૭,૪૯૪,૧૮૬	૫૭.૬

૧૯૧૪-૧૮ ના વિશ્વયુદ્ધની નોંધપાત્ર તારીખો

૧૯૧૪

જૂન ૨૮—સર્ગેવો ખાતે આર્કડયુક ફ્રાન્સિસ ફર્ડીનાન્ડ તથા તેની પત્નીનાં ખૂન થયાં.

જુલાઈ ૨૮—ઑસ્ટ્રિયા હંગરીએ સર્વિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

જુલાઈ ૩૦—બેલ્ગેડનો ઘેરો.

ઓગસ્ટ ૧—રશિયાએ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મન લશ્કરે લક્સેમ્બર્ગ પર હલ્લો કર્યો.

ઓગસ્ટ ૩—જર્મનીએ ફ્રાન્સ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

ઓગસ્ટ ૪—ગ્રેટબ્રિટને યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

ઓગસ્ટ ૧૦—ફ્રાન્સે ઑસ્ટ્રિયા હંગરી સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

ઓગસ્ટ ૧૫—પાંચ દિવસ ટકી રહ્યા પછી લીજનું પતન.

ઓગસ્ટ ૨૦—જર્મનીએ બ્રસેલ્સનો કબ્જો લીધો.

સપ્ટેમ્બર ૬—મર્નનું પહેલું યુદ્ધ.

ઓક્ટોબર ૬—જર્મનીએ એન્ટવર્પનો કબ્જો લીધો.

ઓક્ટોબર ૨૦—યપ્રેનું પહેલું યુદ્ધ શરૂ થયું.

નવેમ્બર ૫—ગ્રેટબ્રિટને ઑસ્ટ્રિયા સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

૧૯૧૫

એપ્રિલ ૨૨—યપ્રેનું બીજું યુદ્ધ શરૂ થયું.

મે ૨૩—ઈટલીએ ઑસ્ટ્રિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

મે ૨૫—મી. એરિક્સથના પ્રમુખપણા હેઠળ સંયુક્ત પ્રધાનમંડળની સ્થાપના થઈ.

જુલાઈ ૬—જર્મન દક્ષિણ આફ્રિકાનો વિજય સંપૂર્ણ થયો.

ઓગસ્ટ ૪—જર્મનીએ વોસો લીધું.

ઓગસ્ટ ૨૩—ઈટલીએ તુર્કી સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

ઓક્ટોબર ૪—અલ્ગેરિયાને રશિયાનું આખરીનામું.

ઓક્ટોબર ૬—ઑસ્ટ્રો-જર્મન લશ્કરોએ સર્વિયા પર હલ્લો કર્યો.

ઓક્ટોબર ૧૪—અલ્ગેરિયાએ સર્વિયા સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

ઓક્ટોબર ૧૪—૧૮ ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટલી તથા રશિયાએ અલ્ગેરિયા સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

૧૯૧૧

ફેબ્રુઆરી ૨૧—વડુનના યુદ્ધની શરૂઆત
માર્ચ ૯—જર્મનીએ પોટ્ડામ સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
મે ૩૧—જટલેડનું યુદ્ધ.
જૂન ૫—રશિયા જતાં શાહી રટીમર 'હેમ્પશાયર'માં લોડ કીચનર ગૂમ થયા.
જુલાઈ ૧—સોમનું યુદ્ધ શરૂ થયું.
ઓગસ્ટ ૨૭—રૂમાનિયાએ ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
ઓગસ્ટ ૨૮—છટલીએ જર્મની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
સપ્ટેમ્બર ૩—એપલીનનો નાશ થયો.
નવેમ્બર ૨૩—ગ્રીસે મધ્યસ્થ સત્તાઓ સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
ડિસેમ્બર ૫—મી. એસ્કવિથે રાજીનામું આપ્યું.
ડિસેમ્બર ૬—જર્મનીએ બુખારેસ્ટ પર ઘેરા બાંધ્યો.

૧૯૧૭

ફેબ્રુઆરી ૩—યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને જર્મની વચ્ચેના રાજકીય સંબંધો તોડી નાખવામાં આવ્યા.
માર્ચ ૧૫—ઝારનો ગાદી ત્યાગ.
એપ્રિલ ૬—યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે જર્મની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
મે ૧૬—રશિયામાં પ્રિન્સ લ્વોક હેડળ સંયુક્ત રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થઈ.
જૂન ૧૨—રાજા ફાન્સટ-ટાઈનનો ગાદી ત્યાગ.
જુલાઈ ૩૧—યપ્રેના ત્રીજા યુદ્ધની શરૂઆત.
ઓગસ્ટ ૧૪—ચીન અને કયુબાએ જર્મની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
ઓગસ્ટ ૨૦—વડુન ખાતે ફ્રેંચવિજય.
ઓગસ્ટ ૨૬—બ્રાઝિલે જર્મની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
ડિસેમ્બર ૨૭—યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
ડિસેમ્બર ૨૨—રશિયા અને મધ્યસ્થ સત્તાઓ વચ્ચે સુલેહની વાટાઘાટો.

૧૯૧૮

જાન્યુઆરી ૮—વિશ્વશાંતિ માટે 'ચૌદ મુદ્દા'ઓનો પ્રમુખ વિલ્સનનો ફાંચિસને સંદેશ.
માર્ચ ૨૩—પેરીસ પર બેંબામરો.
મે ૭—રૂમાનિયા અને મધ્યસ્થ સત્તાઓ વચ્ચે સુલેહના કરારો પર સહી થઈ.
જુલાઈ—૧૫ માનનું બીજું યુદ્ધ.
જુલાઈ—૧૬ આગલા ઝારને ઠાર કરવામાં આવ્યાનો રિપોર્ટ.
સપ્ટેમ્બર—૧૫ ઓસ્ટ્રિયા તરફથી સુલેહની માગણી,
ઓક્ટોબર—૪ બલ્ગેરિયાના રાજા ફર્ડીનાન્ડનો ગાદી ત્યાગ.
ઓક્ટોબર—૨૦ તુર્કી યુદ્ધક્ષેત્રની બહાર થયું.
નવેમ્બર—૫ મી. વિલ્સનની જર્મનીને છેલ્લી નોંધ.
નવેમ્બર—૭ આવેરિયા પ્રજાસત્તાક જાહેર થયું.
નવેમ્બર—૯ કેઝરનો ગાદીત્યાગ. બર્લિનમાં બળવો.
નવેમ્બર—૧૦ હર એબટને જર્મન એન્સેલર નીમવામાં આવ્યો.

નવેંબર—૧૧ જર્મનીએ યુદ્ધવિરામનો સ્વીકાર કર્યો.

નવેંબર—૨૧ જર્મન કાફલો શરણે આવ્યા.

ડિસેંબર—૧ બ્રિટિશ તથા મિત્રરાજ્યોના દળોએ જર્મન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો.

૧૯૧૬

જૂન—૨૮ જર્મનીએ વર્સેલ્સ ખાતે સુલેહના કરારે પર સહી કરી.

ગત મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮)ની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ

આર્મિન જનરલ સિકન્ડ વોન-જર્મન સરદાર.

એલબી એમન્ડ—પહેલાવાઈ કાઉન્ટ. વિશ્વયુદ્ધમાં પેશ્તાઈનના વિજેતા.

કેસલેનો જનરલ ડ-૧૯૧૪માં નાત્સીનો અચાવ કર્યો.

ગુશંડ જનરલ હેન્નો—આર્મિન મોખરા પર ફ્રેન્ચ સેનાધિપતિ.

એફ્રે, જનરલ જોસેફ જેક સીઝર—મર્નનો વિજેતા.

ટાઉન શેન્ડ, મેજર જનરલ સર આર્થર્ વેર્ફીરર્સ—૧૯૧૫માં ફૂટ ખાતે તુર્કોને શરણુ ગયો.

ફ્રેન્શ ડ એસ્પરી, જનરલ—૧૯૧૮માં જૂન ૧૦ મીએ આફ્રિકામાં પૂર્વના લશ્કરના ઉપરી.

વીટ્ટી રુવિડ અર્થ—૧૯૧૬-૨૭ ફરિવાઈ લશ્કરના પહેલા ઉપરી. ૧૯૧૭-૧૮માં આખા કાફલાના ઉપરી હતા.

અસિલોફ જનરલ એન્કેસિસ એલેકિસવિચ—રશિયન સેનાધિપતિ. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટના ગેલેશિયાના યુદ્ધના વિજ્ય માટે પ્રખ્યાત.

ખ્યુલો જનરલ કાલ્વોન—મોન્સ અને મર્ન ખાતે જર્મન આગેવાન.

સરેલ, જનરલ—વિશ્વયુદ્ધના શરૂઆતના મહિનાઓમાં વડુના અચાવ માટે પ્રસિદ્ધ.

સેન્ડર્સ જનરલ લિમન વોન—તુર્કસ્તાનના અનવરપાશાના સ્ટાફનો ઉપરી.

રિમ્મ ઓરિયન જનરલ સર હોરિસ લોકવૂડ—પૂર્વ આફ્રિકાના લશ્કરોના ઉપરી

હિંડનબર્ગ, ફીલ્ડમાર્શલ વોન—રણક્ષેત્રના અંધાં જર્મન લશ્કરોના સેનાધિપતિ.

હેગ, જનરલ સર ડગલાસ—વિશ્વયુદ્ધમાં બ્રિટિશ લશ્કરોના સેનાધિપતિ.

હેમિલ્ટન, જનરલ સર આયન સ્ટેન્ડિશ માન્ડીથ—ભૂમધ્યની સેનાના ઉપરી.

હોસ્કિન્સ, લેફ. જનરલ સર આર્થર્ રેજનાલ્ડ—પૂર્વ આફ્રિકાના લશ્કરમાં જનરલ રમટસના અનુગામી.

સુલેહના કરારો

રશિયા, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી, અલ્બેરિયા અને તુર્કસ્તાન સાથે, એસ્ટ-લિટોવ્સ્કના કરાર.

જર્મની અને ફિન્લેન્ડ વચ્ચે

માર્ચ ૩, ૧૯૧૮

જર્મની અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચે. વર્સેલ્સના કરારો

માર્ચ ૭, ૧૯૧૮

ઓસ્ટ્રિયા અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચે, મેન્ટ જર્મનના કરારો

જૂન ૨૮, ૧૯૧૮

અલ્બેરિયા અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચે ન્યુલિના કરારો

સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૧૮

તુર્કસ્તાન અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચે સેવરના કરારો

નવેંબર ૨૭, ૧૯૧૮

હંગરી અને મિત્ર રાજ્યો વચ્ચે ગ્રાંડ દ્વિએનોનના કરારો.

ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૦

જૂન ૪, ૧૯૨૦

ગયા યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછી થયેલા વિગ્રહો

પહેલું વિશ્વયુદ્ધ બંધ પડ્યા પછી-૧૯૧૮માં યુદ્ધવિરામ જાહેર થયા પછી-એમ માનવામાં આવતું હતું કે યુદ્ધ સદાને માટે જગતની વિદાય લાઈને ચાલી ગયું છે. પરંતુ આ વાત ખોટી નીવડી છે. ૧૯૧૪થી હિટલરના સાહસો સુધીમાં કંઈ નહિ તો યે ૧૭ વિગ્રહો ખેલાઈ ગયા છે.

૧૯૧૪-૧૮માં અપાયેલ ભોગની મરફરી કરતી યાદી નીચે મુજબ છે :—

ગેલિશિયાનો વિગ્રહ ૧૯૧૮-૧૯-પૂર્વ ગેલિશિયાનો કબ્જો મેળવવા માટે પોલ લોકો તથા યુક્રેનિયન લોકો લગ્યા. વિગ્રહના પરિણામે તે પ્રદેશ પોલંડમાં જોડાયો.

આયલેન્ડનો વિગ્રહ ૧૯૧૯-૨૧-‘બ્રિટિશ બ્લેક અને ટેન’ તથા આયલેન્ડના પ્રજાસત્તાકવાદીઓ વચ્ચે લોહીતરસયું યુદ્ધ.

રશિયાનો વિગ્રહ ૧૯૧૯-૨૦ રશિયનોએ જ્ઞાપટિ રશિયનોને દાખી દીધા જ્ઞાપટિ રશિયનોની આગેવાની સાધબીરિયામાં એડમિરલ કોલ્ચેક, દક્ષિણમાં જનરલ ડેનિકિને તથા એસ્ટોનિયામાં જનરલ યુડે-નરિયે લીધી હતી. અધાન મિત્રરાજ્યોનો ટુકડા હતો.

મોરોક્કોનો વિગ્રહ ૧૯૧૯-૨૨-મોરોક્કોના રિક્ષ પ્રદેશમાં સ્પેનનો વિગ્રહ.

આરબ વિગ્રહ ૧૯૧૯-૨૬-ઈબ્ન સાઉદ તથા રાજા ફુસેન વચ્ચે લડાઈ; રાજા ફુસેનને ગાદી છોડવી પડી.

પોલંડની લડાઈ ૧૯૨૦-રશિયાએ પોલંડ પર હલ્લો કર્યો અને વોરસોમાં લય પેદા કર્યો. પોલ લોકોએ રશિયનોને હરાવ્યા.

આર્મિનિયાની લડાઈ ૧૯૨૦-તુર્કસ્તાને આર્મિનિયાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પર હુમલો કરી રશિયા સાથેનો સંધિ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

ચીનનો આંતરવિગ્રહ ૧૯૨૦-૨૬-ચીનના હરીફ સેનાપતિઓ અને લશ્કરો વચ્ચેનો વિગ્રહ.

એશિયા માધનરની લડાઈ ૧૯૨૧-૨૨-ગ્રીક લોકોએ એશિયા માધનર પર હલ્લો કર્યો. એક મહિનાના સખત યુદ્ધ પછી તુર્કોએ તેમને હરાવ્યા. આ સમય દરમિયાન સ્મર્તનો નાશ કરવામાં આવ્યો. આને અંગે ૫ કરોડ પૌડના નુકશાનનો અડસટ્ટો કરવામાં આવ્યો છે. હજારો લોકોને રહેઠેલી નાખવામાં આવ્યા હતા.

સિરિયાની લડાઈ ૧૯૨૫-ફ્રંસ બળવો; સિરિયાએ ફ્રાન્સની હકુમત સામે માથું ઉંચક્યું.

દક્ષિણ અમેરિકાના વિગ્રહો ૧૯૨૫-૩૫-બ્રેનચેકાના મુલકના આધિપત્ય માટે બોલિવિયા તથા પેરુએ વચ્ચે લાંબો સમય વિગ્રહ ચાલ્યો.

ચીનની લડાઈ ૧૯૨૬-૨૮-ચીનમાં ક્રાંતિના વિગ્રહો. પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના.

મંચુરિયાનું આક્રમણ ૧૯૩૧-૩૨-જાપાને મંચુરિયા પર આક્રમણ કરી ચીનના સરદાર માર્શલ પેંગ સિઆનો લિઆંગને હાંધી કાઢ્યો અને બધી સત્તા હાથમાં રાખી, પૂતળા જેવા શહેનશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો.

ચીન-જાપાન લડાઈ ૧૯૩૨-શાંગહાઈની ચીન તથા જાપાની લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ. શહેરને સાત કરોડ પૌડનું નુકશાન થયું.

એથિયોપિયાના (વચ્ચે ૧૬૩૫-૩૬-મહિમા એથિયોપિયા પર હકો કર્યો.

સ્પેનને આંતરવિગ્રહ ૧૬૩૬-૩૬-સ્પેન પ્રજાસત્તાક સામે જર્મની તથા ઇટલીની મદદથી ફાન્કોએ યજ્ઞવો કરી આંતરવિગ્રહ સળગાવ્યો.

ચીન-જાપાન: યુદ્ધ ૧૬૩૭-ચીન-જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધની શરૂઆત. હિટલરના ઓરિટ્ટયા, ઝેકા-સ્લોવેકિયા, પોલંડ, નોર્વે, હોલંડ, લક્સમ્બર્ગ, બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, બ્રાઝિલ વિગેરે સાથેના યુદ્ધને આમાં સમાવેશ થતો નથી.

તાજેતરની લડાઈઓનાં ખર્ચ

	મુખ્યલાભ	સીધું ખર્ચ (રોલરમાં)
નેપોલિયન સાથેની લડાઈ	(૧૭૯૦-૧૮૧૫)	૨,૧૦૦,૦૦૦
ફ્રીધિયાની લડાઈ	(૧૮૫૪-૧૮૫૬)	૭૮૫,૦૦૦
અમેરિકાનું આંતર્યુદ્ધ	(૧૮૬૧-૬૫)	૬૫૬,૦૦૦
ફ્રાન્કો-પ્રશિયન યુદ્ધ	(૧૮૭૦-૭૧)	૨૮૦,૦૦૦
બોઅર યુદ્ધ	(૧૮૯૬-૧૯૦૨)	૬,૮૦૦
રૂસો જાપાની યુદ્ધ	(૧૯૦૪-૦૫)	૧૬૦,૦૦૦
વિશ્વયુદ્ધ	(૧૯૧૪-૧૮)	૬,૮૧૮,૦૦૦
		૧૮૬,૨૩૩,૬૩૭,૦૮૩

યુદ્ધનું ૧૯૪૨નું વર્ષ

યુરોપ

યુરોપના યુદ્ધની પશ્ચાદ્ભૂમિ. ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે વિશ્વયુદ્ધ ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. જગતની ૪/૫ પ્રજા આ યુદ્ધમાં સંડોવાયેલી છે. યુદ્ધની સીધી ખર્ચ તથા આવેલા દેશો નીચે મુજબ છે.

ધરીરાજ્યોના વિસ્તાર ૪,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો છે. તેમાં જર્મની, ઇટલી, રૂમાનિયા, હંગેરિ, ક્રોટિયા, સ્લોવેકિયા, અને ફિન્લેન્ડનો સક્રિય ભાગ લેનાર દેશો તરીકે સમાવેશ થાય છે. ધરી સત્તાએ નીચેના દેશો જીતી લીધા છે. બેલ્જિયમ, અંગોરિયા, ડેન્માર્ક, ફ્રાન્સ (અમુક ભાગ) ગ્રીસ, નેધરલેન્ડ્સ, નોર્વે, પોલંડ અને યુગોસ્લોવિયાનો સમાવેશ થાય છે. યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં જર્મનીએ ઝેકાસ્લોવિયા, મેમ્બલ તથા ડાન્ઝિગનું સ્વતંત્ર શહેર જીતી લીધા હતા, અને ઇટલીએ આલ્બેનિયા તથા ઈથિઓપિયા પચાવી પાડ્યા હતા. સોવિયેટ રશિયાએ પોતાની સાથે બેંગરી દીધેલા સેલિવયા, પ્રિટાનિયા અને સિથિઆનિયા ને રશિયા સાથેના યુદ્ધમાં જર્મનીએ પાછા મેળવી લીધા હતા. ૧૯૪૨ના યુદ્ધનો અંતિ અગત્યનો ખર્ચ તો નવેમ્બરના છેવટના ભાગમાં જુદા જુદા મોખરા પર રશિયન લશ્કરોએ સ્ટેલિનગ્રાડનો કરેલો વીરતાભર્યો બચાવ હતો.

૧૯૪૨ના જૂનમાં જર્મનીનું ઉનાળાનું આક્રમણ શરૂ થયું. શરૂઆતમાં જ જર્મની કર્યો લેવામાં સફળ થયા અને ત્યાંથી એઆરપોલના ઘેરા માટે ઉપડ્યા. રશિયનોના અહાદુરીલયા સામના પછી ૧લી જૂને તેનું પતન થયું. ત્યારપછી ખાર્કોવ માટે ઉપડ્યા. ૧૯૪૨-૪૩નું સોવિયેટનું શિયાળાનું આક્રમણ વધારે ભયંકર પ્રકારનું લગે છે. સોવિયેટ ફોજોએ વિજ્ઞાનિક ત્વરાના ડુમલાથી જર્મન ફોજોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યાં હતાં.

ગન્યુઆરી—પહેલી તારીખે રશિયનોએ કાલુગા ફરીથી લીધું. બ્રિટિશ દળોએ નોર્વે પાસે આવેલા લોકાઇટન ટાપુઓ પર હુમલો કર્યો. ૧૪મી ગન્યુઆરીએ રશિયનોએ સ્મોલેન્સ્ક વિસ્તારના બધાં ગામો લીધા અને ધરીરાબ્યોએ માસ્કા પર જળથેરા હવાઈ હુમલો કર્યો. ગન્યુઆરી ૨૪ સુધીમાં રશિયનોએ લગભગ ૨૦૦૦ ગામડાં અને શહેરો ફરીથી લઈ લીધા. ગન્યુઆરીની ૨૬ તારીખે અમેરિકન લશ્કર ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં ઉતર્યું. બીજો દિવસે બ્રિટનની યુદ્ધનૌકા ‘બહરાન’ જૂમધ્યમાં ૨૫ નવેંબરે ડૂબી ગયાની જાહેરાત કરવામાં આવી. ડોનેટઝ પ્રદેશમાં રશિયાનું પ્રતિઆક્રમણ ચાલુ રહ્યું.

રશિયનો જર્મન લશ્કર પર ખૂબ દબાણ લાવતા હતા. તેઓ રોસ્ટાવની પશ્ચિમે જર્મનોના પાછળ પડ્યા. કિલન ફરીથી લીધું અને ડીસેંબરની ૧૬મીએ ક્રિમિયામાં આગળ વધ્યા. ૨૧ ડીસેંબરે રશિયનોએ વોલોકાલામસ્ક તથા ૩૧ ડીસેંબરે કચ તથા ચિઓડોશિયા પાછાં લીધાં.

રશિયાના મધ્યસ્થ મોખરા પરના જર્મન લશ્કરના સેનાપતિ જનરલ વોનબ્રાક તથા જર્મનીના સશસ્ત્ર સૈન્યોના વડા સેનાપતિ ફીલ્ડમાર્શલ વોન બ્રાચિટશને હિટલરે તેમના હોદ્દા પરથી મુક્ત કર્યા. જેથી કરીને તે પોતે યુદ્ધની હિલચાલનું સીધું સંચાલન કરી શકે.

ફેબ્રુઆરી—ત્રણ જર્મન યુદ્ધનૌકા ‘શારહોસ્ટ’ ‘જનિસનો’ તથા ‘પ્રિન્સ યુજેન’ જે બ્રિટમાં પડી હતી તે ૧૨મી તારીખે નાસી છુટી અને ખાડીમાં પહોંચી. તેમને અટકાવવા માટે હવાઈ હુમલો કરવામાં આવ્યો પણ નાસી છુટવામાં તે સફળ થઈ. આ નાસી છુટવાનું કારણ નક્કી કરવા માટે ન્યાયની તપાસ ચલાવવામાં આવી, પરંતુ જાહેર હિતના કારણે તે તપાસનું પરિણામ બહાર પાડવામાં આવ્યું નહિ. દરમિયાન રશિયાનું શિયાળાનું આક્રમણ ચાલુ હતું.

માર્ચ—મેરકાએ જાહેરાત કરી કે સ્વરૂપ રશિયા પ્રદેશમાં માર્ચની ૭મી તારીખે એ લાખ જર્મનો ઘેરાઈ ગયા છે. માર્ચની ૯મીએ શાહીવિમાનીદળે ઈસનના કપના કારખાતાને સખત નુકશાન પહોંચાડ્યું. માર્ચની ૩૧મીએ બ્રિટિશ તથા અમેરિકન પુરવઠાનો મોટો સંગ્રહક કાફેલો મુર્મેન્સ્ક પહોંચી ગયો. તેનો નાશ કરવાને જર્મનોએ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

એપ્રિલ—એપ્રિલની ૭મીએ લાલ લશ્કરે લેનિનગ્રાડનો રેલવે રસ્તાનો બ્યવહાર ફરીથી ચાલુ કર્યો. બીજો દિવસે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ચીફ એક્સેક્યુટીવ જનરલ માર્શલ તથા પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટના સલાહકાર હેરિ હોપ્કિન્સ લંડન પહોંચ્યા. ૧૦ મી એપ્રિલે બ્રિટિશોએ એરફોર્ટ ફ્રિયર ‘હર્મિસ’નો નાશ થયાનું જાહેર કર્યું. ૧૬મી એપ્રિલે જનરલ માર્શલ અમેરિકા પાછા ફર્યા. ૨૨મીએ બ્રિટને ખુલેાં પર હલ્લો કર્યો. ૨૮ મીએ જર્મનોએ કમુલ ક્યુ કે રશિયનોએ ઓરેલ નજીક ફાયર મારી હતી.

મે—૫મીએ રશિયનોએ ખાર્કોવ, કુરાક અને ટેમનરોગ પર હુમલો કર્યો. ૭મીએ તેઓએ લેનિન્ગ્રાડ પ્રદેશમાંથી જર્મનોને હાંકી કાઢ્યા. ૧૦ મી તારીખે જર્મનોએ ખાર્કોવમાં સામો હુમલો કર્યો. ૧૨ મીએ જર્મનોએ કચ દ્વિપકદપમાં આક્રમણની શરૂઆત કરી અને ૧૯મીએ કચ લીધાનો દાવો કર્યો. મેની ૩૦ તારીખ સુધી ખાર્કોવ નજીક ભીષણ યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું.

જૂન—૧લી જૂને એક હજાર શાહી હવાઈ વિમાનોએ ક્રાઈલેન્ડ પર હુમલો કર્યો અને ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોનો નાશ કર્યો. ૩ જૂ તારીખે ઈસનના ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર પર બીજો શાહી વિમાની દળનો હુમલો કરવામાં આવ્યો. જૂનની ૬મી તારીખથી સેબાસ્ટોપોલ પર ભીષણ હવાઈ યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૯ મી તારીખે સેબાસ્ટોપોલપર જર્મન આક્રમણ અંતે ભીષણ થયું. આખા માસ દરમિયાન સેબાસ્ટોપોલનું યુદ્ધ સખત ચાલુ રહ્યું. ભયંકર સામનો કર્યા પછી રશિયનો શહેરને થોડું થોડું તાબે આપતા જતા હતા. ૨૬મી તારીખે

એમન ઉપર હજાર વિમાનોનો ખીન્ને હુમલો કરવામાં આવ્યો. ૨૮ મી તારીખે ઈંગ્લંડમાં કેન્ટબરી પર બોમ્બારો કરવામાં આવ્યો.

જુલાઈ—જુલાઈની ત્રીજી તારીખે હિટલરે રશિયામાં નવો મોરચો શરૂ કર્યો. કરક પ્રદેશમાં ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું. લાલ લશ્કરને ત્રણ વિભાગમાં તોડી પાડવાની યોજનાથી નેનું ઉનાળાનું આક્રમણ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ખાકોવ મોરચા ઉપર-કરક પાસે ભયંકર યુદ્ધ ચાલુ હતું. ૮ મીએ જર્મની લશ્કરે ડૉન નદી એળંગવામાં ફળીભૂત થયા. ૧૦ મીએ જર્મનીએ રોસોશમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૨ જુલાઈએ ડૉન ખીણમાં જર્મન ધસારો ભયંકર થયો. ૧૭ મીએ સ્ટેલિન્ગ્રેડ ભયમાં આવી પડ્યું. ૧૯મીએ સાથોસાથ ક્રેકિસસ પર ધસારો કરવામાં આવ્યો અને ૨૨મીએ આ ધસારો પ્રબળ થયો. ૨૪મીએ જર્મનીએ રોસ્ટોવમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૬મીએ આ દાવો કબુલ કરવામાં આવ્યો.

ઓગસ્ટ—રશિયાના યુદ્ધની ભીષણતા વધતી ચાલી. જર્મન લશ્કરે ક્રેકિસસ પ્રતિ આગળ વધ્યા. ભૂમધ્યમાં, બ્રિટિશ ‘એરક્રેટ ક્રીઅર’, ‘ઇગલ’ ૧૨મીએ ડુબાડવામાં આવ્યું. ૨૯મીએ ક્રેકિસસ તરફની જર્મન આગેકૂચને અટકાવવામાં આવી, ૨૯મીએ રશિયન હવાઇ લશ્કરે અલ્બિન પર બોમ્બારો કર્યો.

સપ્ટેમ્બર—રશિયાનું યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. ૧૨મીએ નોવોરોસિસ્કનું પતન થયું ૧૯મીએ જનરલ વોન ક્લાર્ટ મોઝડક મોખરા પર મરાયો. ૨૧મી સુધીમાં સ્ટેલિન્ગ્રેડ પરનો હુમલો ભીષણ થયો પણ શહેર ટકી રહ્યું. સ્ટેલિન્ગ્રેડના યુદ્ધમાં જર્મનીએ અધી શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો.

ઓક્ટોબર—૫મીએ સ્ટેલિન્ગ્રેડમાં મોટી આગો લાગી. ૧૧મીએ ભયંકર તોપખાણ ચાલી. પરાની શરીઓ તથા ધરોની માલિકી દિનપ્રતિદિન અદલતી જતી હતી. ૧૮મીએ સ્ટેલિન્ગ્રેડના યુદ્ધે નિજુયાત્મક તખ્તમાં પ્રવેશ કર્યો. શહેરના રક્ષકોની મદદે પહોંચવા માટે મારશલ ટિમેશેન્કોના દળો ઉત્તર તરફથી સ્ટેલિન્ગ્રેડ પહોંચવા મરજિયાત બનેલી કરી રહ્યા હતા. આ લશ્કર કેટલાક સ્થળોએ ડૉન નદી એળંગી ગયું.

નવેમ્બર—૭મી નવેમ્બરે મિતરાન્યોના દળોએ ઉત્તર આફ્રિકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી તરતજ સ્ટેલિન્ગ્રેડ પરનો ભય દૂર થયો. ૧૧મીએ જર્મન લશ્કરેને ફ્રાંસના કબજે ન લીધેલા પ્રદેશોમાં કૂચ કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. ૨૨મીએ વાયુદ્વારા મોકલાયેલ ટેન્કો વડે જર્મન લશ્કરે ટ્યુનિશિયામાં ધસી ગયા. ૨૫મીએ શહેરમાં રક્ષકોના આગમનથી સ્ટેલિન્ગ્રેડ એક્કસ રીતે ભયમુક્ત થયું. રશિયનોએ તરતજ જર્મનો સામે આક્રમણ કર્યું અને ૨૬મીએ રશિયન ‘પ્રિન્સેસ’ ડૉન એલ્બોમાં ધરીલશ્કરોને ઘેરી વળ્યા.

ડીસેમ્બર—રશિયનોએ વળતા હુમલા કર્યા. ૨૦મી તારીખ સુધીમાં મધ્ય ડૉન વિસ્તારમાં રહેલા લાલ લશ્કરે જર્મન રક્ષણહારોને બેદી નાખી.

રાજ્યદ્વારી કુનેહવાળું યુદ્ધ

જન્યુઆરી—પહેલી જન્યુઆરીએ ૨૬ રાષ્ટ્રોએ વિજય મેળવવા માટે પોતાના અર્ધા સાધનો અર્થો નાખવાનું તથા જુદી સુલેહ ન કરવાનું વચન આપ્યું—૧૨મી જન્યુઆરીએ જર્મની, ઇટલી તથા જાપાને લક્ષ્યક ‘રચાપી સધિ’ (Convention) પર સહી કરી. સેન્ટ પિયરી તથા મિક્કેલોનમાંથી પાછા ફરવાનું દેગોલને કહેવામાં આવ્યું. ૨૧મી જન્યુઆરીએ અમેરિકાના પ્રજા સત્તાક રાજ્યોની પરિષદ રિઓદે અનેરે ખાતે ભરવામાં આવી. પેરુ અને ઉરુગ્વેએ ધરી રાજ્યો સાથે ૨૪મી તારીખે રાજ્યદ્વારી સંધિ તોડી નાખ્યા. બીજે દિવસે થાયેલે ઈંગ્લંડ અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ૩૦મી જન્યુઆરીએ, ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં અમેરિકન લશ્કરે ઉતારવા સામે આપેરે વાંધો ઉઠાવ્યો. આટલાં-

ટિક અતપત્રના સિદ્ધાંત પર ધરાત સાથે એંગ્લો-સોવિયેટ કરારો કરવામાં આવ્યા. જન્યુઆરીની ૧૭મી તારીખે ચર્ચિલ ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. બીજે દિવસે જર્મનીના પ્રધાન યુ. શોને બ્રિટિશ સરકારે પકડી લીધા. જન્યુઆરીની ૨૯મી તારીખે આમસલામાં ૪૬૧ વિરુદ્ધ ૧ મતે ચર્ચિલમાં વિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરવામાં આવી.

માર્ચ-ડો. ગેડીની આગેવાની હેઠળ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ના યુદ્ધ ઉત્પાદન તબક્કા, માર્ચની ૬મી તારીખે હિંદમાં આવ્યા. ૧૭મીએ જનરલ મેક્આર્થર ઑસ્ટ્રેલિયામાં આવી પહોંચ્યા અને દક્ષિણ પશ્ચિમ પેસિફિકમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના લશ્કરના વડા તરીકેનો હોદ્દો સંભાળ્યો. ૨૨મી માર્ચે સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ હિંદમાં આવ્યા. ૨૯મી તારીખે વોશિંગ્ટનમાં મળનારી પેસિફિક યુદ્ધ કાઉન્સિલની પ્રમુખ રજવેલ્ટે જાહેરાત કરી. દલાદિયર, ગેમેક્લિન અને બીજાઓની યુદ્ધના ગુન્હા માટે રિયોમાં તપાસ ચાલી; પરંતુ પેરિસ ખાતે વીચીના એલ-ચીની માગણીથી તે પડતી મુકાબ.

એપ્રિલ-૮મી તારીખે ઇજીપ્તનું યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં, ઇજીપ્તના વડા પ્રધાન અલી મહંમદપાશાની ધરપકડ કરવામાં આવી. ૧૧મીએ મહાસભાએ ક્રિપ્સ દરખાસ્તોને અસ્વીકાર કર્યો. મુસ્લીમ લીગે પણ તેમ જ ક્યું. ૧૪મીએ લાવલ, પેતા અને દાર્લોએ નવા પાયા પર સરકાર સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. ૧૮ મીએ લાવલે પ્રધાનમંડળની રચના પૂરી કરી. પોતે તેમાં વિદેશના બનાવો, આંતરિક તથા અપ્પર ખાતું રાખ્યું. બીજે દિવસે પેતાએ પોતાના અનુગામી તરીકે દાર્લોની જાહેરાત કરી. ૨૦મી એ સરકારી નવા મોવડી તરીકે લાવલે જાહેર કર્યું કે ફ્રાન્સને અચાવવાના એકજ રસ્તો, જર્મની સાથે સમાધાની કરવાનો છે. ૨૧મીએ સોવિયેટ યુનિયનના પરાજય માટે સ્પેને લશ્કરી માણસો જામીનગીરી તરીકે આવ્યા. ૨૬મીએ રિશ્તાગે હિટલરને નવી સત્તાએ આપી. ૨૮મીએ મસોલિનીએ આંતરિક અધાધુધી દૂર કરવા પોતાના 'પ્રેફેક્ટો' (prefects)ને સંપૂર્ણ સત્તા આપી. ૨૯મીએ હિટલર અને મસોલિની સાલ્ઝબર્ગ ખાતે મળ્યા.

મે-૨૭ તારીખે રજવેલ્ટે જાહેરાત કરી કે ધીરાણપટ્ટાના લાભ ધરાત તથા ઇરાકને પણ મળશે. બ્રિટિશોએ માડાગારકરો કબજે લીધા તેને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે સંમતિ આપી. ૧૩મીએ પોપ પાયસ ગારમાએ સુલેહ માટે વિનંતિ કરી. ૨૧મીએ ગોરીંગે પોતાના ભાવણમાં યુદ્ધ લાંબુ ચાલવાની આગાહી કરી. ૨૬મીએ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે રશિયાને ધીરાણપટ્ટા માટે નવી દરખાસ્ત કરી. ૩૦મીએ ધરીસત્તાએ સામે યુદ્ધ જાહેર કરવાની મેક્સિકન સેનેટ સંમતિ આપી.

જૂન-૧૧મી તારીખે, યુરોપમાં બીજા મોરચે ઉઘાડવા સંબંધી એંગ્લો-અમેરિકન-સોવિયેટ સમ-જીતી થઈ. ૧૬મીએ સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સે જાહેરાત કરી કે 'અમે હિંદમાંથી ચાલ્યા જવાના નથી.' ૧૯મીએ ચર્ચિલે વોશિંગ્ટનમાં રજવેલ્ટ સાથે મંત્રણા કરી. ૨૩મીએ ચર્ચિલ અને રજવેલ્ટની સંયુક્ત સહીવાળું નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું. ૨૫મીએ ઇજીપ્તના વડાપ્રધાને ઇજીપ્તની તટસ્થતાની નીતિની ફરીવાર જાહેરાત કરી. ૨૭મીએ ચર્ચિલ ઇંગ્લંડ પહોંચી ગયો.

જુલાઇ-૨૭ તારીખે લિબિયાના પરાજય માટે આમસલામાં ચર્ચા ચાલી. અવિશ્વાસની દરખાસ્ત ૪૭૫ વિરુદ્ધ ૨૫ મતે ઉડી ગઈ. ૨૫મીએ જર્મનીના પરાજય માટે કોર્ટેલ હલે વાયુપ્રવચન કર્યું.

ઓગસ્ટ-અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિએ, કારાખારીના 'હિંદમાંથી ટળો'ના ઠરાવને ૮મી તારીખે સંમતિ આપી. બીજે દિવસે ગાંધીજી સહિત મહાસભાના આગેવાનોની ધરપકડ કરવામાં આવી. ૧૬મીએ મહાસભાનો ઠરાવ, ચીન તથા અમેરિકાના એલચીઓને નવી દિલ્લી ખાતે આપવામાં આવ્યો. ૧૩મી તારીખે અમેરિકન સરકારે, હિંદની આંતરિક અશાંતિ ઠાપી દેવામાં અમેરિકન લશ્કરને ભાગ લેવા ના

પાડી. ૧૭મી એ મોસ્કોમાં ચર્ચિત સ્ટેલિનને મળ્યો. ૨૨મી એ બ્રાઝિલે જર્મની તથા ઈટલી સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

સપ્ટેમ્બર—હિંદી રાજકીય મડાગાંઠના ઉકેલ માટે નવા ચત્નો કરવાનો ૨૨મી સપ્ટેમ્બરે ન્યુયૉર્ક ટાઇમ્સે આગ્રહ કર્યો. ૨૩મી એ સ્ટેલિન વેન્ડલ વિલ્કિને મળ્યો. ૨૯મીએ કેટલાક અમેરિકન સેનેટરોએ હિંદી મડાગાંઠના ઉકેલ માટે આગ્રહ કર્યો.

ઓક્ટોબર—૨૭ તારીખે વેન્ડલ વિલ્કિ યુગકિંગ પહોંચી ગયો. ૪ થી તારીખે સ્ટેલિને બીજો મોસ્કો ખડો કરવાની જાહેર માગણી કરી. ૬મીએ ચિટન અને અમેરિકાએ ચીનના વિશિષ્ટ હક્કો છોડી દેવાની દરખાસ્ત કરી. તે જ દિવસે ઇથિઓપિયા સંયુક્ત રાષ્ટ્રો સાથે જોડાયું. ૧૧ મીએ હિંદી રાજકીય મડાગાંઠનો અંત લાવવા મિત્રરાજ્યોનું કમીશન નીમવા અર્દ્રાન્ડ રસેલે સ્વત્તા કરી. ૧૪ મીએ મત્રણા માટે જનરલ સ્મટ્સ લંડન પહોંચ્યો. ૨૭ મીએ વાયુ વાર્તાલાપ દ્વારા વિલ્કિએ બીજો મોસ્કો ઉઘાડવાનો તથા હિંદી પ્રશ્નાનિર્ણયનો આગ્રહ કર્યો. ૨૮ મીએ રજવેલ્ટ જાહેર કર્યું કે આટલાંટિક ખતપત્ર સંકળ મનુષ્યજાતિને લાગુ પડે છે.

નવેમ્બર—૬ મીએ વિશિ સરકારે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથેના સંબંધો તોડી નાખ્યા. ૧૯મી તારીખે પેતાના ભાવિ અનુભામી તરીકે લાવલની નિમણૂક થઈ. ૨૨ મીએ સર સ્ટેફડ કિપ્સને યુદ્ધપ્રધાન મંડળમાંથી દૂર કરી હવાઇઉત્પાદન ખાતાના પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા.

ડીસેમ્બર—પહેલી તારીખે યુદ્ધ પછીની સામાજિક પુનર્રચના માટેની સર વિવિધમ ભેવરીજની યોજના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. ૫ મીએ વિલ્કિએ જાહેર કર્યું કે સંસ્થાનોની પ્રથા જવી જોઈએ. ૬ ડીએ પર્વહાઈમરમાં થયેલ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ની ખુવારીની પૂરી વિગતો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. ૮ મીએ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ડાકરનો મિત્રરાજ્યોની કિલેબંધી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવશે. ૯ મીએ વિલ્કિએ માગણી કરી કે યુદ્ધ પછીના હેતુઓ સ્પષ્ટપણે જણાવવા જોઈએ. ૧૧ મીએ મી. વિલિ. યમ ફિલિપ્સની પ્રમુખ રજવેલ્ટના હિંદ ખાતેના અંગત પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણૂક થઈ. ૧૬ મીએ જાપાન અને હિંદીચીને આર્થિક કરારો કર્યા. ૧૨ મીએ ધરીરાજ્યો સામે લડવાને પોતાનો કાફેલા આપવાનો દાલાંએ ધરિદો જાહેર કર્યો. ૨૪ મીએ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું લશ્કર ડાકરમાં આવી પહોંચ્યું તે જ દિવસે દાલાંનું ખૂન થયું અને જનરલ જીરોએ ઉત્તર આફ્રિકામાં ચાન્સ સંભાળ્યો.

દૂર પૂર્વ

પૂર્વના યુદ્ધની પશ્ચાદ્દ ભૂમિકા—જાપાને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ઝુકાવવાનું કારણ, છેલ્લા કેટલાયે વર્ષોથી જે શાહી હેતુને તે અનુસરી રહ્યું છે તેનું પરિણામ છે. આ યોજનાનું નામ તેણે ‘એશિયાની નવી રચના’ અથવા એશિયાવાસીઓ માટે ‘સહ-અબ્યુદય વિસ્તાર’ આપ્યું છે. તેને આગળ ધપાવવા માટે, પોતાના માગમાં આવતાં જે નયજાં રાષ્ટ્રો અથવા એશિયામાં આવેલા યુગેપિયન સત્તાઓ તેનો સામનો ન કરી શકે તેને પચાવી પાડવી અથવા પોતાની સત્તા હેઠળ રાખવાનું તે કરી રહેલ છે. વર્ષો પહેલાં જગ પ્રસિદ્ધ ‘ટાનાકા મેમોરિયલ’માં પ્રગટ થયેલ યોજનાના ફળરૂપે કોરિયા તથા મન્યુકુઓની જીત કરવામાં આવી હતી. ‘ટાનાકા મેમોરિયલ’ની યોજના આગલા જાપાની વડા પ્રધાન ટાનાકાએ કરી હતી અને તેમાં જાપાન એશિયામાં સર્વોપરી થાય તેવી યોજના હતી. એટલે જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે હિંદીચીન અને થાઇલેન્ડની તકરારમાં જાપાને માથું મારવાનું શરૂ કર્યું. યુદ્ધની ધમકી હેઠળ, ફ્રાન્સ અને થાઇલેન્ડ જાપાનના નિર્ણયનો સ્વીકાર કર્યો. પરિણામે કમ્બોડિયાનો મોટો

ભાગ અને બીજા દેશો હિંદીઓને થાઇલેંડ સાથે જોડી દીધા. એપ્રિલની ૧૩ મીએ જાપાને રશિયા સાથે તટસ્થતાના કરાર પથ્થ કપા. ઓકટોબરની ૧૯ મીએ પ્રિન્સ કોનોયેના અનુગામી તરીકે જનરલ હિરોકિટોજીને આવ્યા ત્યારે જાપાનની આક્રમણ રાજનીતિ વધારે દૃઢ બની. તેણે જાહેર કયું કે 'ચીનના પ્રકરણનો સફળતાપૂર્વક અંત લાવવાની તથા જુદા પૂર્વ એશિયા વિસ્તાર સ્થાપવાની જાપાનની અફર નીતિ છે.' ટોજી હેઇજનું નવું લઘાયક પ્રધાનમંડળ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) સાથે સત્વર ધર્ષણમાં આવ્યું. જાપાને યુદ્ધની મહાન તૈયારીઓ આદરી, તેથી જ્યારે જાપાન, ફ્રેંચ હિંદીઓની પ્રાદેશિક સરહદો જાળવે તથા પેસિફિકમાં સુલેહ જાળવવા માટે, વોશિંગ્ટનમાં બંને દેશો વચ્ચે સુલેહની શરતોની ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે જાપાને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) સામે અચાનક આક્રમણ કયું, જેનો વિસ્તાર પેસિફિક પ્રદેશ સુધી પહોંચતો હતો.

૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૭ મીએ અમેરિકન નૌકામથક પર્લ હાર્બર ઉપર જાપાને હુમલો કરતાં પેસિફિકના યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. મલાયામાં જાપાની લશ્કર ઉતરતાં, ઇંગ્લંડ અને મિત્રરાજ્યો સાથે યુદ્ધ શરૂ થયું. ૧૦મી ડિસેમ્બરે ૩૫,૦૦૦ ટનના 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' તથા ૩૨,૦૦૦ ટનના 'રીપલ્સ' ડુઆબ્બાની જાહેરાત થઈ. ૧૯૪૧ના ૧૩ ડિસેમ્બરે વિક્ટોરિયા પોર્ટ મારફત જાપાની દળ બર્માની સરહદમાં ધુસી ગયું. નાતાલ દરમિયાન હોંગકોંગ શરણે આવ્યું. ફ્રેંચઆરીમાં સિંગાપુર પડ્યું. માર્ચમાં જાવા અને રંગૂન પડ્યાં. એપ્રિલમાં બ્રિટન દ્વિપકલ્પના અમેરિકન લશ્કરનો મોટો ભાગ શરણે ગયો. દરમિયાન યુદ્ધ હિંદ તથા ઓસ્ટ્રેલિયામાં આવ્યું. ત્યાં ફ્રેંચઆરીમાં પહેલવહેલો બોંબમારો કરવામાં આવ્યો. ૧૯૪૨માં જાપાનીઓએ આંદામાનને કબજે લીધો. કોલમ્બો, ત્રિંકોમાલી, વિજાગપટમ, કોકનાડા અને ચિત્તાગોંગ પર બોંબમારો કરવામાં આવ્યો. મેની અધવચમાં બ્રિટિશ દળોએ બર્મા ખાલી કરવા માંડ્યું.

પરંતુ જાપાની લશ્કરે મેળવેલ લાલ લાંબો વખત પહોંચ્યો નહિ. મિત્રરાજ્યોની પર્લ હાર્બર તથા સિયામના અખાતમાં થયેલ દુર્દશાને જાપાનીઓને કામચલાઉ વિજય આભારી હતો. ધીમે ધીમે પરિસ્થિતિ બદલતી જતી હતી અને જાપાનીઓની શ્રેષ્ઠતા લયમાં મુકાતી હતી. ૧૯૪૨માં કોરલ સમુદ્રમાં થયેલા યુદ્ધે અને ઓગસ્ટથી સોલોમન ટાપુઓમાં ચાલતા યુદ્ધે સાબીત કરી આપ્યું કે સમગ્ર જાપાનીઓની મરજ મુજબ થતું નહોતું. સોલોમન ટાપુઓમાં અમેરિકન દળનું ઉતરવું અને સપ્ટેમ્બરની આખરે ન્યુગિનીમાં ઓસ્ટ્રેલિયન ધસારો એમ બતાવી આપતા હતા કે પતન બીજા દિશામાં વાય છે. પેસિફિકમાં અમેરિકનોએ મિડવે ટાપુ, કોરલ સમુદ્ર તથા સોલોમન ટાપુઓના નૌકાયુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

જન્યુઆરી-૧ લી જન્યુઆરીએ બ્રિટિશોએ સારાવાક જાપાનીઓને તાબે કયું. બીજે દિવસે જાપાની દળોએ મનિલાને કબજે લીધો. ૪ થી જન્યુઆરીએ જાપાની દળો, બોર્નિયાના તેલના કેંદ્રમાં, તારાકાન ટાપુઓમાં તથા સેલિબિસમાં ઉતર્યા. મલાયામાં જાપાની લશ્કરે સિંગાપુરની નજીક આવ્યા. ૭ મી જન્યુઆરીએ જાપાની લશ્કરે ચાંગસામાંથી પીછેહઠ કરી. જન્યુઆરીની ૧૧ મીએ મલાયામાં કુઆલા લાંપુરના પતનની જાહેરાત કરવામાં આવી. ૧૩ મી જન્યુઆરીએ તારાકાન જાપાનીઓના હાથમાં પડ્યું. બીજે દિવસે બર્મા અમેરિકન વહાણો તથા નૌકાખાતાના માણસો મનિલાપ્રદેશ ખાલી કરી ગયા. લુઓનમાં બટાન પ્રાંતમાં બીપથ્થ યુદ્ધ જરી રહ્યું. ૧૯ મી જન્યુઆરીએ જાપાનીઓએ રંગૂનથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં આવેલું ટેવોય બંદર લીધું. ૨૦ મીએ ન્યુગિનીમાં આવેલા રાખોલ પર બોંબમારો કરવામાં આવ્યો તથા સિંગાપુર પર હવાઇ હુમલા કરવામાં આવ્યા. ૨૩ મીએ જાપાનીઓ સોલોમન ટાપુઓમાં ઉતર્યા. મકાસાર સામુદ્ધનીનું દરિયાકાંઠે યુદ્ધ થયું. જાપાનીઓ બોર્નિયો તથા સેલિબિસમાં ઉતર્યા. ૨૭ મીએ બર્મામાં મુસ્લીમથી ૨૪૦

માર્ક્સ દક્ષિણે આવેલ મગુઈ ખાલી કરવામાં આવ્યું. ૩૧ મીએ બ્રિટિશ સૈન્યે મલાયા ખાલી કરી ગયા અને સિંગાપુરમાં આશ્રય લીધો. મુસ્લીમ ખાલી કરવામાં આવ્યું.

૧૯૪૧ ની ૭મી ડીસેમ્બરે, જાપાનીઓએ હવાઈ, વેર્ક ટાપુ, ફિલિપાઈન્સ, ગુઆમ, હોંગકોંગ અને મલાયા પર હુમલા કર્યા હતા અને શાંગહાઈના આંતરરાષ્ટ્રીય થાણોને કબ્જે લીધા હતા. ૮મી ડીસેમ્બરે બદાર કલાકના યુદ્ધ પછી જાપાને થાઇલેન્ડને શરણે આવવાની ફરજ પાડી હતી. બીજા દિવસે જાપાની દળોએ ઉત્તર મલાયામાં મોટા પાયે હુમલા કર્યા. ૧૦ મી ડીસેમ્બરે જાપાનીદળો ઉત્તર અને પશ્ચિમ લુઓનમાં ઉતર્યા, અને મનિલા નજીક 'કેવાઈટ'ના દરિયાઈ મથક પર સખત યોજામારો ચલાવ્યો. બ્રિટનની યુદ્ધનૌકા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તથા રીપલ્સને ડૂબાડી દેવામાં આવ્યા; મલાયાના કોટા-બહર એરોડ્રોમના કબ્જે લેવામાં આવ્યો; બીજા દિવસે અમેરિકન લશ્કરે જાપાની યુદ્ધનૌકા ડૂબાડી અને જાપાનીઓએ ગુઆમનો કબ્જો લીધો. લુઓન ટાપુનું યુદ્ધ ચાલુ હતું. ૧૭મી ડીસેમ્બરે જાપાનીઓ બ્રિટિશ મોનિયોમાં ઉતર્યા. બીજા દિવસે મિત્રરાજ્યોએ ટિમોર ટાપુના પોર્ટુગીઝ વિભાગનો કબ્જો લીધો. ૧૯મી ડીસેમ્બરે જાપાનીઓ હોંગકોંગ ટાપુ ઉપર ઉતર્યા. ૨૪મીએ જાપાનીઓએ વેર્ક ટાપુ લીધો. ૨૫મીએ હોંગકોંગ શરણે થયું. જાપાનીઓએ મલાયાના પૂર્વ કિનારા તરફ સિંગાપુર તરફ આગ્રહ્ય ચાલુ રાખી. ૨૭મીએ મનિલાને 'બુલ્લુ' શહેર' ગઢેર કરવામાં આવ્યું. ૨૮મીએ જાપાની દળો હપો પાસેથી પસાર થયાં. પિનાંગને મુખ્ય પ્રદેશ સાથેનો વ્યવહાર તો ૧૮મી ડીસેમ્બરથી જ કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો.

ફેબ્રુઆરી—જાપાની લશ્કરોએ સિંગાપુર તરફ ઝડપી દૃઢ શરૂ કરી. થોડી ઝપાઝપી પછી ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે તે લેવાયું. જાપાને ટકાવી રાખવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો. આખા ડચ અને બ્રિટિશના નૌકાદળની ટુકડીની તેમાં ખુવારી થઈ. જાપાની અંદરના ડચ, બ્રિટિશ, ઓસ્ટ્રેલિયન તથા અમેરિકન લશ્કરો, દશ દિવસના યુદ્ધ પછી પરાજિત થયા. ટિમોર પર હલ્લો કરવામાં આવ્યો અને જાપાનીઓ ન્યુગિનીમાં સ્થિર થયા. જાપાને પછી બર્મા પર પોતાનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું.

માર્ચ—માર્ચની ૨૭ તારીખે જાપાનું નૌકાયુદ્ધ થયું તેમાં બ્રિટિશ નૌકાદળને ભારે નુકશાન ખમવું પડ્યું. જાપાની લશ્કરોના જાપાનમાં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. ૭મી માર્ચે જાપાન પતનની ગઢેરાત કરવામાં આવી. ૮મી માર્ચે જાપાની લશ્કરોએ ન્યુગિની પર આક્રમણ કર્યું. બીજા દિવસે રંગૂનની છત્તનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું. ૧૬મીએ ડાર્વિન પર યોજામારો ચલાવવામાં આવ્યો. ૧૯મીએ જનરલ રીડલવેલે બર્મામાં લડના ચીની લશ્કરોની સરદારી લીધી. ૨૪મીએ ફિલિપાઈન્સમાં કોરીન્ડોર કિલ્લા પર સખત યોજામારો કરવામાં આવ્યો. ડાર્વિન તથા કોરીન્ડોર પરનો યોજામારો ચાલુ રહ્યો. ૨૮મીએ જાપાની લશ્કરોએ હુંગમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્રણ દિવસ પહેલાં આંદામાન લેવામાં આવ્યું હતું.

એપ્રિલ—૧લી એપ્રિલે જાપાનીઓએ બટાન પર સખત હુમલો કર્યો. ત્રીજી તારીખે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના નૌકાદળે 'એરફ્ટ કેરીઅર' લેન્ગ્લીના નાશની ગઢેરાત કરી. અમેરિકન 'ઉડતા કિલ્લાઓ'એ આંદામાનમાં ત્રણ જાપાની વહાણો પર યોજામારો કર્યો અને જાપાનીઓએ માંડલે પર સખત યોજામારો ચલાવ્યો. ૯મીએ જાપાનીઓએ બટાન લીધું અને જાપાની વિમાનોએ હિંદીમહાસાગરમાં બે બ્રિટિશ કુર્ચોને ડૂબાડી અને સોલોનના નૌકામથક પર હુમલો કર્યો. ૧૩મીએ ચર્ચિલે આમસલાને ખબર આપ્યા કે બંગાળના અખાતમાં જાપાની કાફલો નુકશાન કરી રહ્યો હતો. ૧૫મીએ જાપાનીઓએ બર્મામાં સાલ્વિન નદીના ઉપલા ભાગમાં નવો ક્ષારો કર્યો. સિનાંગ તથા ઇરાવદી મોખરા પર તો દબાણ ચાલુ જ હતું. ૧૮મીએ અમેરિકન બોમ્બરોએ ટાકિયો, કામે, નાગોયા અને યોકોહામા ઉપર હવાઈ હુમલા

કર્ષા. ૨૫મીએ અમેરિકન દળો ન્યુફેડોનિયામાં ઉતર્યા. ૩૦મીએ જાપાનીઓએ લાશિયો લીધું અને બર્માના રસ્તાનો એક છેડો બંધ કર્યો.

મે—જાપાનીઓએ ચેનોબ્જે લીધું. ૬ઠ્ઠીએ લાંબા સખત યુદ્ધ પછી કોરીન્જર શરણે થયું. આથી ફિલિપાઇનના સામનાનો અંત આવ્યો. અમેરિકાની મદદથી બ્રિટિશ લશ્કરો માડાગારકરમાં ઉતર્યા પછી ડિઆગોરવેરેજ તથા એન્હસિરાનાના બે મોટાં દરિયાઈ મથકો બ્રિટિશોને શરણે થયા.

જાપાનના ૧૯ વહાણો ડૂબી જતાં કે નુકશાન પામતાં, કારણના દરિયાઈ યુદ્ધનો અંત આવ્યો. ખરી રીતે તો આ દરિયાઈયુદ્ધ કરતાં દરિયા પર થયેલ હવાઈયુદ્ધ હતું. જાપાની કાફલો પોતાના મથકોએ પાછો ફર્યો. બર્માના જાપાની દળોએ ચીનના યુનાન પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું.

જૂન—૪થી તારીખે જાપાની બોંબરોએ એલુશિયન ટાપુમાંના ૩૫ બંદર પર હુમલો કર્યો. જાપાન પર મિત્રરાજ્યોનું દબાણ તો ચાલુ હતું. મિત્રવેમાં મોટું દરિયાઈ યુદ્ધ થયું. જાપાની લશ્કર હારીને પાછું હટ્યું. જાપાનીઓને મોટું દરિયાઈ નુકશાન થયું. આ ૭ મી જૂને બન્યું. મહિનાના બાકીના દિવસોમાં પેસિફિક વિસ્તારમાં પ્રમાણમાં શાંતિ હતી. ૨૭મી જૂને દક્ષિણ પેસિફિકમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં હુમલા શરૂ થયા.

જુલાઈ—૨૨મી તારીખે જાપાની દળો પાપુઆમાં ઉતર્યા.

ઓગસ્ટ—૧૪મી તારીખે મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો સોલોમનમાં ઉતર્યા. ૩૦મી સુધીમાં સોલોમન સમૂહના ૬ ટાપુઓ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લશ્કરે લીધા. આ રીતે પેસિફિકના યુદ્ધની શરૂઆત ધીમે ધીમે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના દળોને લાગે ગઈ.

સપ્ટેમ્બર—૯મીએ જાપાની લશ્કરોએ ન્યુગિનિમાં થોડી આગેફૂચ કરી. ૩૦મીએ જાપાની લશ્કરો ન્યુગિનિમાં પાછા હટતા હોવાનો જનરલ એક આર્થરે દાવો કર્યો. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ તે વિલાગમાં થોડાં અગત્યના શહેરો લીધાં હતાં.

ઓક્ટોબર—માસની અધવચમાં સોલોમન નજીક મહાન નૌકાયુદ્ધ થયું. જાપાનના ૬ યુદ્ધ વહાણોને દરિયાઈ યુદ્ધમાં ડૂબાડવાની ગહેરાત ૧૪ મીએ કરવામાં આવી. ૨૦ મીએ જાપાનીઓએ સોલોમનમાં ફરીથી હુમલા કર્યા. ૨૫ મીએ જાપાની હવાઈલશ્કરે બંગાળામાં ચિતાગોંગ પર હવાઈ હુમલા કર્યા. ૩૦ મીએ જાપાની કાફલો સોલોમનમાંથી પાછો ફર્યો.

નવેમ્બર—૭મી તારીખે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના દળોએ ન્યુગિનિમાં આગેફૂચ કરી અને ૨૧ મીએ ન્યુગિનિમાં મોટી લડાઈ થઈ. મહિના દરમિયાન ન્યુગિનિ અને ગ્વાડાલ કેનાર પ્રદેશમાં નાનાં નાનાં યુદ્ધો ચાલુ રહ્યાં.

ડીસેમ્બર—૪થી તારીખે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના હવાઈ દળોએ બર્મા પર હુમલા કર્યા. ૧૪મીએ મિત્રરાજ્યોએ ખુના લીધું. ૧૯મીએ મિત્રરાજ્યોના દળોએ બર્મામાં આરાકાન પ્રાંતમાં કંપેક આગેફૂચ કરી. ૨૦મીએ કલકત્તા પર પહેલો બોંબમારો થયો. ૨૩મીએ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના વિમાનોએ રંગૂન પર હુમલા કર્યા. માસની આખરે ન્યુગિનિ પ્રદેશમાં યુદ્ધ દારણુ બન્યું.

આફ્રિકા

જાન્યુઆરી—૧૨મી જાન્યુઆરીએ બ્રિટિશ લશ્કરોએ હાલફાયા પાટ પર હુમલો કરતાં ૧૭મી તારીખે તે શરણે થયો. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ બ્રિટિશ દળોએ સોલમ લીધું. ૨૨મી જાન્યુઆરીએ જર્મનોએ સામો હુમલો કર્યો અને બ્રિટિશોને પાછા હાંકી કાઢ્યા. જર્મનોએ ૨૩મી જાન્યુઆરીએ એગેડેબિયા તથા ૨૯મીએ બેંગાઝી પાછું લીધું.

પહેલાં, ડીસેમ્બરમાં જર્મની ૧૦ મી ડીસેમ્બરે લિબિયામાં પશ્ચિમ તરફ પાછા હટ્યા હતા, અને તોજુકના લશ્કરને એમને એમ રહેવા દીધું હતું. ૧૮મી ડીસેમ્બરે બ્રિટિશ દળોએ લિબિયામાં અલ ગઝાડાની પશ્ચિમે ધરી લાઇનમાં ભંગાણ પાડ્યું અને પશ્ચિમ બાજુ આગળ વધ્યા. ૨૫મી ડીસેમ્બરે તેઓએ બેંગાઝી લીધું.

ફેબ્રુઆરી—દરમિયાન બ્રિટિશ લશ્કર જેડેબિયા અને ઇજીપ્તમાં પીછેહઠાની સંભવિતતા વચ્ચે લટકતું રહ્યું. સાઇરેનેકા આરપાર અર્ધ રસ્તે તે સ્થિર રહ્યું.

માર્ચ અને એપ્રિલ—આફ્રિકામાં શાંતિ હતી.

મે—જનરલ રિચી તરફથી હુમલાની આગાહી કરીને જર્મન ટેકદળો ૨૭મીએ લિબિયામાં પૂર્વ તરફ વધ્યા. ૨૯મીએ તોજુક નજીક ટેકયુદ્ધ થયું. ૩૦મીએ બ્રિટિશ સશસ્ત્ર દળોએ લિબિયામાં સામે હુમલો કર્યો.

જૂન—માસની અધવચ્ચે લિબિયાનું યુદ્ધ ભયાનક થયું. નાઇટસબ્રિજના નિર્ણયાત્મક યુદ્ધ પછી તોજુકની સ્થિતિ જોખમવાળી થઈ. આ યુદ્ધમાં રોમેલના લશ્કરે મિત્રરાજ્યોના દળો સામે વિજય મેળવ્યો અને તોજુક પર હલ્લો કર્યો. આવા બીજાણુ હુમલા સામે તોજુક ફક્ત ૩૬ કલાક ટકી રહ્યું. ૨૧મીએ તોજુકનું લશ્કર શરણે આવ્યું. રોમેલના લશ્કરે પૂર્વ તરફની ફૂચ ચાલુ રાખી અને ૨૫મી તારીખે તેઓ ઇજીપ્તના અંદરના ભાગમાં પહોંચી ગયા અને અલેક્ઝાંડ્રિયાની સલામતીને ભય લાગ્યો. ૨૯મીએ મિત્રરાજ્યોના દળોએ મસામાનુહ ખાલી કર્યું. ૩૦મીએ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરે સામે હુમલો કર્યો. જનરલ ઓશિન્લેકે સરદારી લીધી અને જનરલ રોમેલનું સૈન્ય અલ અદ્દમીન ખાતે અટકી પડ્યું.

જુલાઇ—૧લી જુલાઇએ અલ અદ્દમીનની પૂર્વમાં બીજાણુ યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૪ જુલાઇએ જણાયું કે જર્મનીની આગેકૂચ અટકી પડી છે. ૧૮મીએ અલ અદ્દમીનની હિંદી ફેળેએ દુરમનના હુમલાને પાછો વાળ્યો.

ઓગસ્ટ—આફ્રિકાના યુદ્ધમાં શાંતિ હતી. અલ અદ્દમીનની નજીક અને લશ્કરો સામસામા મળ્યા. ૧૮મીએ જનરલ ઓશિન્લેકને બદલે જનરલ અલેક્ઝાંડરને મધ્યપૂર્વના સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યા.

સપ્ટેમ્બર—૧લી તારીખે જનરલ રોમેલે ઇજીપ્ત પર નવું આક્રમણ કર્યું પરંતુ ૫મી તારીખે તેને ચોક્કસપણે અટકાવવામાં આવ્યું. આખો મહિનો મિત્રરાજ્યોના લશ્કરો અલ અદ્દમીન ખાતે રહ્યાં.

ઓક્ટોબર—આખા મહિના દરમિયાન નિષ્ક્રિયતા ચાલુ હતી.

નવેમ્બર—૧લી તારીખે આઠમા લશ્કરે ઇજીપ્ત પર નવેસરથી હુમલો કર્યો. ૪થી તારીખે મોટા ટેક યુદ્ધ પછી જનરલ રોમેલના સૈન્યને હઠાડવામાં આવ્યું. ૭મીએ મિત્રરાજ્યોનું ૧૪૦,૦૦૦ માણસોનું લશ્કર ઉત્તર આફ્રિકામાં ઉતર્યું. આ બનાવથી યુરોપના યુદ્ધનું વલણ બદલી ગયું. જર્મનીએ ફ્રાંસ, ઈટલી, અને ટ્યુનિસમાં લશ્કરો મોકલ્યા. આઠમા લશ્કરની આગેકૂચ ચાલુ રહી અને જર્મન સૈન્યે શત્રુ તથા દારૂગોળાના મોટા જથ્થો છોડી દઇને પીછેહઠ કરી. તે જ દિવસે મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર આફ્રિકામાં આવી પહોંચ્યું. મસા માનુહનો ફરીથી કબજો લેવામાં આવ્યો અને ઇજીપ્ત પરનો ભય દૂર થયો. ૧૯મીએ તોજુકનો ફરીથી કબજો લેવામાં આવ્યો. ૧૭મીએ આઠમા લશ્કરે ડર્ના અને મેકિસિ ફરીથી લીધાં. ઉત્તર આફ્રિકાના લશ્કરે ટ્યુનિસ તરફ ફૂચ ચાલુ રાખી અને ૧૯મીએ જર્મન લશ્કરો સાથે અપાઝખી થઈ. ૨૦મીએ જર્મનીએ બેંગાઝી ખાલી કર્યું. ૨૨મીએ લિબિયાથી આવેલા જર્મન લશ્કરો ટ્યુનિસિયાની સરહદ ઓળંગી ગયા.

હીસેબર—૨૭ હીસેબરે અલ અલીલા નજીક બીધણુ તોપયુદ્ધ મચ્યું હતું. છતાં મિત્રદળોના લશ્કરોએ પીછેહઠ કરતા જર્મન લશ્કરની પૂઠ પકડવી ચાલુ રાખી. ટ્યુનિસ વિસ્તારમાં શાંતિ જતી.

યુદ્ધની રોજનીશી

૧૬૩૬

માર્ચ ૧૫—જર્મનીએ બોહિમિયા અને મોરેવિયાને પોતાની સાથે ભેળવી દીધા.

માર્ચ ૧૬—જર્મનીએ સ્લોવેકિયા લીધું.

,, ૨૧ મેમલ જર્મનીમાં ઉમેરવામાં આવ્યું.

એપ્રિલ ૭—ઈટલીએ આલ્બેનિયાનો કબ્જો લીધો.

,, ૨૮—એંગ્લો-જર્મન દરિયાઈ કરારોની હિટલરે આટકણી કાઢી.

મે ૨૨—ઈટલી અને જર્મનીએ કરારો પર સહી કરી.

ઓગસ્ટ ૨૪—જર્મનીએ ‘પોલિશ કોરીડર’નો કબ્જો લીધો.

સપ્ટે. ૧—જર્મનોએ પોલંડ પર હુમલો કર્યો.

,, ૩—ગ્રેટ બ્રિટન અને ફ્રાન્સે જર્મની સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

,, ૧૮—‘ધી ક્રેલ્ચસ’ ડૂબ્યાડવામાં આવી.

,, ૨૯—પોલંડના ભાગલા.

ઓક્ટો. ૬—હિટલરે ‘શાંતિની યોજના’ની જાહેરાત કરી.

,, ૧૦—‘આર્કરોયલ’ ડૂબી,

,, ૧૪—‘રોયલ ઓક’ ડૂબી.

નવે. ૭—હોલંડની રાણી વિલ્હેલ્મીના તથા બેલ્જિયમના રાજા લિયોપોલ્ડ સુલેહ માટે અરજ કરી.

,, ૨૩—જર્મન યુદ્ધનોકાએ ‘રાવલપિંડી’ ડૂબાડી.

,, ૩૦—રશિયાએ ફિલેન્ડ પર હલ્લો કર્યો.

હીસે. ૭—પેટસામે ખાતે બીધણુ યુદ્ધ.

,, ૧૭—જર્મન પોકેટ બેટલશિપ ‘એડમીરલ આર્સ્પી’એ જળસમાધિ લીધી.

,, ૩૧—કિઆન્ટા સરોવર પાસે ફિનિશ લશ્કરોએ રશિયનો ઉપર મહાન વિજય મેળવ્યો.

૧૬૪૦

ફેબ્રુ. ૮—મેનરહીમ લાઇન પર સોવિયેટ દળોનો ભયંકર હુમલો.

,, ૧૯—રશિયાએ વીએગ્રા પર હુમલો કર્યો.

માર્ચ ૨૯—રશિયા અને ફિલેન્ડે સુલેહ પર સહી કરી.

એપ્રિ. ૬—જર્મનીએ નોર્વે અને ડેન્માર્ક પર આક્રમણ કર્યું.

મે ૨—નોર્વેમાંથી મિત્રરાજ્યોના લશ્કર પાછા ખેંચી લેવાયા.

,, ૧૦—હોલંડ, બેલ્જિયમ અને લક્સેમ્બર્ગ પર હલ્લો.

,, ૧૭—બ્રસેલ્સમાં દુશ્મનનો પ્રવેશ. બેલ્જિયન સરકાર એસ્ટ્રેન્ડ ગઇ.

,, ૨૩—શત્રુએ બ્રુક્સમાં પ્રવેશ કર્યો.

,, ૨૮—બેલ્જિયમના રાજાએ પોતાના લશ્કરને શરણે કર્યું.

,, ૩૦—બેલ્જિયમે યુદ્ધવિરામ પર સહી કરી.

જૂન ૪—બ્રિટિશદળોએ ડન્કર્ક ખાલી કર્યું.

જૂન ૫—જર્મનોએ સોમ અને એઇન આક્રમણ શરૂ કર્યું.

,, ૬—ફ્રાન્સનું યુદ્ધ અતિ ભીષણ બન્યું.

,, ૧૪—પેરિસને ‘ખુલ્લું શહેર’ જાહેર કરવામાં આવ્યું. જર્મનોએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો.

,, ૧૫—લિથુઆનિયા અને લેટિવિયાને સોવિયેટ આખરીનાયું મોકલ્યું.

,, ૨૨—ફ્રાંસના સત્તાધીશોએ જર્મની સાથે યુદ્ધવિરામ પર સહી કરી.

,, ૨૪—ફ્રાંસે ઇટલી સાથે યુદ્ધવિરામ પર સહી કરી.

,, ૨૯—માર્શલ બાલ્મોનું મૃત્યુ.

જુલાઇ ૧—રુમાનિયા ધરીરાજ્યો સાથે જોડાયું.

,, ૮—ફ્રેન્ચ યુદ્ધનૌકા ‘રિશિલુ’ને ઓટિશોએ નકામી કરી નાખી.

,, ૧૯—ઇટલીની અતિ વેગવાળી કુઝરને ડુઆડી દેવામાં આવી.

ઓગસ્ટ ૬—ઇટાલિયનોએ ઓટિશ સોમાલીલેન્ડ પર હુમલો કર્યો.

,, ૨૪-૨૯—ઓટન પર હવાઈ હુમલા.

સપ્ટે. ૨૪—ઓટિશ અને ફ્રેન્ચ દળોએ ડાકર પર હુમલો કર્યો. આખરે ત્યાંથી ઘસકર પાછાં ખેંચી લીધા.

ઓક્ટો. ૭—જર્મન લશ્કરોએ રુમાનિયામાં પ્રવેશ કર્યો.

,, ૧૭—બર્મિન્ગહામની માટે ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો.

,, ૨૯—ઇટલીએ ગ્રીસ પર આક્રમણ કર્યું.

નવે. ૧૧-૧૨—ટોરોન્ટોનું ઘરિયાળ યુદ્ધ.

,, ૨૦—હંગરી ધરીરાજ્યો સાથે જોડાયું.

૧૯૪૧

જાન્યુ. ૧—આડિયા લેવાયું.

,, ૨૨—ઓટિશ સૈન્યોએ તોજુકમાં પ્રવેશ કર્યો.

,, ૩૦—ડર્નાના પતનની જાહેરાત.

ફેબ્રુ. ૬—ઓટિશદળોએ બેંગાઝી છોડી દીધું.

માર્ચ ૨૪—ઓટિશ સોમાલીલેન્ડ ફરીથી ઓટિશોના હાથમાં પડ્યું.

,, ૨૫—યુગોસ્લેવિયાએ ધરીકરારો પર સહી કરી.

,, ૨૭—હરાર અને કેરેન ઓટિશોના હાથમાં પડ્યા.

,, ૨૮-૨૯—માટાપાનનું યુદ્ધ.

એપ્રિલ ૬—જર્મનીએ ગ્રીસ અને યુગોસ્લેવિયા સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

,, ૯—જર્મનોએ સાયોનિકાનો કબજો લીધો; ઓટિશોએ મચાત્તા પર ઘેરો બાંધ્યો.

,, ૨૯—દુરમનનો આથેન્સમાં પ્રવેશ.

મે ૬—હેલ સિલાસીએ એડિસઅબાબામાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો.

,, ૨૦—૭,૦૦૦ ઇટાલિયનો સાથે હયુક ને એ ઓસ્ટ્રા શરણે થયો.

,, ૨૪—‘હડ’ ડૂબી.

,, ૨૫-૨૯—ફીટમાં ભીષણ યુદ્ધ.

,, ૨૮—ઓટિશ નૌકાદળે ‘બિસ્માક’ ડૂબાડી.

,, ૩૧—ઇરાકમાં યુદ્ધવિરામ.

જૂન ૪—ઓટિશદળોએ મોસલનો કબજો લીધો.

જૂન ૮—બ્રિટિશ અને સ્વતંત્ર ફ્રાંસના દળોએ સિરિયામાં પ્રવેશ કર્યો.

,, ૧૨—હિટલરે રશિયા સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

,, ૩૦—મિસ્ક નજીક યુદ્ધ.

જુલાઈ ૧૩—રશિયા અને બ્રિટન વચ્ચે કરારો થયા.

,, ૧૯—સ્મોલેન્સ્ક આસપાસ બીપણુ યુદ્ધ.

,, ૨૨—દુશ્મને મોસ્કો પર હુમલા કર્યા.

,, ૨૩—જાપાને વીચી પાસેથી હિંદીચીન મથકો મેળવ્યાં.

ઓગ. ૧૪—સ્મોલેન્સ્ક ખાલી કરાયું.

,, ૨૫—બ્રિટિશ અને જર્મન લશ્કરોએ ઇરાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

સપ્ટ. ૧૯—જર્મનોએ ક્રીવ પર ઘેરો ચાલ્યો.

,, ૨૫—લેનિન્ગ્રેડ પાસે બીપણુ યુદ્ધ.

ઓક્ટો. ૧૯—જાપાનમાં નવું પ્રધાનમંડળ. ટોજો વડો પ્રધાન થયો.

નવે. ૧૪—‘આર્ક રાયલ’ ડૂબી.

,, ૧૯—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે (અમેરિકા) વીચીને એતનણી આપી.

,, ૨૭—ગોડાર શરણે આવ્યું.

ડિસે. ૭—જાપાન યુદ્ધમાં દાખલ થયું. પર્લ હાર્બર પર હલ્લો.

,, ૮—જાપાને થાઇ પ્રદેશમાં લશ્કર ઉતાર્યું.

,, ૯—‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ અને ‘રિપલ્સ’ને ડુબાડી દેવામાં આવી.

,, ૧૦—ફિલિપાઈન પર હુમલો.

,, ૧૬—જાપાનીદળો ઉત્તર બોર્નિયો અને સારાવાકમાં ઉતર્યાં.

,, ૧૮—પીનાંગ ખાલી કરવામાં આવ્યું.

,, ૨૦—ડર્ના અને મેકિલી પર ઘેરો.

,, ૨૧—થાઈ-જાપાનીઝ કરારો.

,, ૨૨—હોંગકોંગ શરણે થયું.

,, ૨૬—મનીલાને “યુલ્ડુ” શહેર’ જાહેર કરવામાં આવ્યું.

,, ૨૧—૨૯ ચીનમાં જાપાનનો મોરચો.

૧૯૪૧

જાન્યુ. ૨—મનીલાનું પતન.

,, ૬—જાપાનીઓએ કુઆન્ટાન લીધું.

,, ૧૪—રશિયનોએ ફરીથી ક્રીવ પર કબ્જો કર્યું.

ફેબ્રુ. ૧૬—સિંગાપોર શરણે થયું.

,, ૨૩—જાપાની દળો આસિમાં ઉતર્યાં.

માર્ચ ૪—વેવલની હિંદના સેનાધિપતિ તરીકે ફરીથી નીમણુંક થઈ.

,, ૭—ચીન દિવસ’નો ઉત્સવ. ઓરેલ સોવિયેટોથી ઘેરાઈ ગયું.

,, ૯—જાપાનીઓએ રંગૂનનો કબ્જો લીધો.

,, ૧૪—રબાઉલ નજીક જાપાનીઓએ વહાણોની ભારે નુકશાની સહન કરી.

,, ૧૬—બ્રિટિશ દળોએ રવેગિન ફરીથી કબ્જો કર્યું.

,, ૨૦—સોવિયેટ દળોએ આર્કાંગેલે ઘેરો ચાલ્યો.

,, ૨૮—હુંગ્કારનું યુદ્ધ પુરબહારમાં.

જાપાન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકાના) યુદ્ધકાર્જલા

જાપાન

	પૂર્વ થયાની તારીખ	દનેજ	કલાકે હરિયાઇ માઇલ
નિશીન	૧૯૪૧ }	૩૫,૦૦૦ થી	
તકામત્સુ	૧૯૪૧ }	૪૦,૦૦૦	૩૦
મત્સુ	૧૯૨૧ }	૩૭,૭૨૦	૨૪
નાગાટો	૧૯૨૦ }		
હુગુના	૧૯૧૫ }	૨૯,૩૩૦	૨૬
કુષિમિયા	૧૯૧૫ }		
કોંગો	૧૯૧૩ }		
હિયો	૧૯૧૪ }		
હિયુગા	૧૯૧૮ }	૨૯,૯૬૦	૨૩
હસિ	૧૯૧૭ }		
કુસો	૧૯૧૫ }	૨૯,૩૩૦	૨૨.૫
યામાશિરો	૧૯૧૭ }		

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)

નોથ્ ફરેલીના	૧૯૪૧ }	૩૫,૦૦૦	લગભગ ૨૮
વોશિંગ્ટન	૧૯૪૧ }		
ઇડાહો	૧૯૧૯ }	૩૩,૪૦૦	૨૧.૫
ન્યુમેક્સિકો	૧૯૧૮ }		
પેન્સિલ્વેનિયા	૧૯૧૬ }	૩૩,૧૦૦	૨૧
મિસિસિપિ	૧૯૧૭ }	૩૩,૦૦૦	૨૧
ઝેરીઝોના	૧૯૧૬ }	૩૨,૬૦૦	૨૧
કલિફોર્નિયા	૧૯૨૧ }		
કોલોરાડો	૧૯૨૩	૩૨,૫૦૦	૨૧
ટેનેસી	૧૯૨૦	૩૨,૩૦૦	૨૧
વેસ્ટ વર્જિનિયા	૧૯૨૩	૩૧,૮૦૦	૨૧
મેરીલેન્ડ	૧૯૨૧	૩૧,૫૦૦	૨૧
નેવડા	૧૯૧૬ }	૨૯,૦૦૦	૨૦.૫
આઇડાહોમા	૧૯૧૬ }		
ન્યુયૉર્ક	૧૯૧૪	૨૭,૦૦૦	૨૧
ટેક્સાસ	૧૯૧૪	૨૭,૦૦૦	૨૧
આર્કાન્સસ	૧૯૧૨	૨૬,૧૦૦	૨૦.૫

પેસિફિકમાં યુદ્ધ શરુ થયું ત્યારના આ આંકડા છે.

રાષ્ટ્રોનું લડાયક બળ (૧૯૪૧ના નવેમ્બર સુધી)

	ભરકેર	હવાઈ ભરકેર	કુલ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૪,૦૦૦,૦૦૦
ચીન	૨,૬૧૦,૦૦૦	૧૬,૬૦૧	૨,૬૨૬,૬૦૧
જર્મની	૮,૦૦૦,૦૦૦	૧,૦૦૦,૦૦૦	૯,૦૦૦,૦૦૦
હટલી	૪,૨૦૦,૦૦૦	૩૬૩,૦૩૩	૪,૫૬૩,૦૩૩
જાપાન	૩,૨૧૭,૫૦૦	૫૧,૫૦૦	૩,૨૬૯,૦૦૦
રૂસ	૨,૦૩૭,૦૦૦	૧૬,૦૦૦	૨,૦૫૩,૦૦૦
સ્વીડન	૪૦૦,૦૦૦	૬,૦૦૦	૪૦૬,૦૦૦
તુર્કસ્તાન	૮૦૩,૩૪૦	૩,૩૪૦	૮૦૬,૬૮૦
સોવિયેટ રશિયા	૧૭,૦૦૦,૦૦૦	૧૫૦,૦૦૦	૧૭,૧૫૦,૦૦૦
યુ. સ્ટે. (અમેરિકા)	૧,૭૦૪,૨૮૨	૨૨૧,૬૦૦	૧,૯૨૬,૧૮૨

યુદ્ધમાં પડેલા દેશોનું ક્ષેત્રફળ તથા વસ્તી.

ધરી વિરુદ્ધ સુખ્ય રાજ્યો

	વસ્તી	ક્ષેત્રફળ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૧૫૦,૬૨૧,૦૦૦	૩,૭૩૪,૦૦૦
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૫૦૦,૭૭૪,૦૦૦	૧૩,૩૪૫,૦૦૦
સોવિયેટ રશિયા	૧૭૮,૪૬૭,૦૦૦	૮,૧૬૭,૦૦૦
ચીન	૪૧૧,૭૦૦,૦૦૦	૩,૭૮૪,૦૦૦
નેધર્લેન્ડ્ઝ ઈન્ડીઝ	૬૯,૪૩૫,૦૦૦	૭૩૫,૦૦૦

કુલ ૧,૩૦૨,૯૯૭,૦૦૦ ૨૯,૭૮૩,૦૦૦

સુખ્ય ધરીરાજ્યો

જર્મની (ઓસ્ટ્રિયા સુધી)	૭૬,૧૮૧,૦૦૦	૨૧૪,૦૦૦
ફિન્લેન્ડ	૩,૬૫૯,૦૦૦	૧૪૮,૦૦૦
હંગરી	૯,૦૭૮,૦૦૦	૩૬,૦૦૦
હટલી	૪૫,૩૦૩,૦૦૦	૧૨૦,૦૦૦
રુમાનિયા	૧૯,૪૭૦,૦૦૦	૧૧૧,૦૦૦
જાપાની સામ્રાજ્ય	૧૦૧,૫૭૩,૦૦૦	૨૪૭,૦૦૦
મંચુકુઓ	૪૩,૨૩૪,૦૦૦	૫૦૩,૦૦૦
થાઇલેન્ડ	૧૪,૬૦૦,૦૦૦	૨૦૦,૦૦૦
બલ્ગેરિયા	૬,૭૨૦,૦૦૦	૪૩,૦૦૦
આલ્બેનિયા	૧,૦૬૩ ૦૦૦	૧૧,૦૦૦

૩૨૧,૧૮૧,૦૦૦ ૧,૬૩૩,૦૦૦

ધરીરાજ્યોએ કબજે લીધેલા મુખ્ય દેશો

	વસ્તી	ફેમકેશન		વસ્તી	ફેમકેશન
બેલ્જિયમ	૮,૩૬૬,૦૦૦	૧૨,૦૦૦	નેધરલેન્ડ્ઝ	૮,૮૩૩,૦૦૦	૧૩,૦૦૦
ઝેકાર્સ્લોવેકિયા	૧૫,૧૭૬,૦૦૦	૫૪,૦૦૦	નોર્વે	૨,૬૩૭,૦૦૦	૧૨૫,૦૦૦
ડેન્માર્ક	૩,૮૨૫,૦૦૦	૧૭,૦૦૦	પોલૅન્ડ	૩૪,૮૪૮,૦૦૦	૧૫૦,૦૦૦
ઈસ્ટોનિયા	૧,૧૨૨,૦૦૦	૧૬,૦૦૦	યુગોસ્લોવિયા	૧૫,૭૦૩,૦૦૦	૬૬,૦૦૦
ફ્રાન્સ	૪૧,૬૮૦,૦૦૦	૨૧૩,૦૦૦	ચીન	૨૩,૫૦૦,૦૦૦	૨૮૬,૦૦૦
ગ્રીસ	૭,૧૦૮,૦૦૦	૫૦,૦૦૦			
હેલેન્ડ	૧,૬૫૧,૦૦૦	૨૫,૦૦૦			
લિથુઆનિયા	૨,૫૬૬,૦૦૦	૨૨,૦૦૦			
			કુલ	૧૬૭,૬૭૮,૦૦૦	૧,૦૮૨,૦૦૦

ધરી વિરુદ્ધ રાજ્યોને સાધનો મળવાનો સંભવ

ઉત્તર અમેરિકાનો		ઈરાન	૧૫,૦૦૦,૦૦૦	૬૩૪,૦૦૦
આફ્રીનો ભાગ	૩૬,૬૫૫,૦૦૦	ઈરાક	૩,૭૦૦,૦૦૦	૧૧૭,૦૦૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૬૪,૪૬૩,૦૦૦			
ઈજિપ્ત	૧૬,૫૨૨,૦૦૦			
		કુલ	૧૬૬,૬૫૦,૦૦૦	૮,૮૩૮,૦૦૦

ધરીરાજ્યોને સાધનો મળવાનો સંભવ

રૂપેન	૨૫,૬૭૦,૦૦૦	૧૬૪,૦૦૦
-------	------------	---------

સાધનોના ટકા (૧૦૦ટકા)

	૫૬	૫૪૪	૫૧	૭૮	૬૭	૬૩
ધરી વિરુદ્ધનાં રાજ્યો	૬૪	૩૪	૫૧	૭૮	૬૭	૬૩
ધરીરાજ્યો	૧૪	૨૮	૧૩	૩	૧૬	૪
ધરી રાજ્યોએ કબજે લીધેલા પ્રદેશો	૭	૩૩	૧૦	...	૧૦	૧૪
ધરીરાજ્યોની વિરુદ્ધ રાજ્યોને	૫	...	૧૬	૮	...	૯
મળવાનો સંભવ						
ધરી રાજ્યોને મળવાનો સંભવ	૧

યુદ્ધનો ભોગ

ચીનના ૬૦ લાખ

ચીનના ખજાનામાંના લાંબાના ડીરેક્ટરના જણાવવા મુજબ પાંચ વર્ષથી ચીનમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધમાં ૬,૦૦૦,૦૦૦ મનુષ્યો મરાયા અથવા ધાપલ થયેલા છે. તપાસના આ આંકડો ૨,૫૦૦,૦૦૦નો છે.

૧૯૪૧ના જુલાઈથી ૧૯૪૨ના જૂન સુધી ચીનમાં ૫,૫૮૦ યુદ્ધો લડ્યા અને તેમાં ૬૫૦૦૦૦ મનુષ્યો મરાયા અને ૧૫,૦૬૪ માણસોને કેદી બનાવવા ઉપરાંત ૧૭૭,૦૦૦થી વધારેનો ભોગ લીધો છે.

હવાઈ હુમલાને અંગે પ્રિટનમાં ખુવારી

૧૯૪૨ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે આમસહામાં લેખિત જવાબ આપતાં ગૃહમંત્રી મી. હર્બર્ટ મોરિસને જણાવ્યું કે, યુદ્ધના પહેલા ત્રણ વર્ષો દરમિયાન યુનાઈટેડ કિંગડમ પર થયેલ હવાઈ હુમલાઓને

અગે ૪૭,૩૦૫ નાગરિકો મૃત્યુ પામ્યા હતા અને ૫૫,૬૫૮ને હાથલ થતાં દવાખાનામાં રોકવામાં આવ્યા હતા. આ પૈકી ૨૦,૧૧૦ અને ૨૬,૦૭૧ અનુક્રમે જૃહ્દ લંડનની વસ્તીના ભાગ થઇ પડ્યા હતા.

યુદ્ધની ખુવારી

૧૯૪૨ના જૂનની ૧૦મી તારીખે આમસહામાં ડેપ્યુટી વડા પ્રધાન મી. એટલીએ ખુવારીના નીચેના આંકડા આપ્યા હતા. આ આંકડાઓ ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીજીથી ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બરની બીજી સુધી બે વર્ષના છે.

	મરાથા.	હાથલ થયા.	ગૂમ થયા.	કેદીઓ.	કુલ
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૪૨,૨૬૭	૩૨,૯૦૩	૧૬,૨૦૮	૫૩,૬૩૪	૧૪૫,૦૧૨
કૉમિનિયન્સ	૪,૬૫૬	૭,૨૭૯	૮,૭૮૫	૩,૧૦૪	૨૩,૮૨૪
હિંદ અને બર્મા	૧,૪૩૯	૫,૩૭૪	૬૪	૧,૭૧૪	૮,૫૯૧
સંસ્થાનો	૬૧૧	૮૩૭	૪,૬૯૯	૬	૬,૧૫૩

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ની યુદ્ધ ખુવારી.

૧૯૪૨ ના જાન્યુઆરીની ૬ તારીખે યુદ્ધખબરખોડના એક અધિકારીએ જાહેર કર્યા મુજબ યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી નિવેદનની તારીખ સુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સશસ્ત્ર લશ્કરની કુલ ખુવારી ૬૧,૧૨૬ ની હતી.

૧૯૪૨ ના ડીસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લશ્કરી ખુવારી ૩૬,૫૨૮ની હતી જે પૈકી ૨,૧૯૩ મરાથા હતા, ૩,૯૪૮ હાથલ થયા હતા અને બાકીના ગૂમ થયા હતા, દરિયાઇ લશ્કરી ખુવારીમાં ૪,૬૫૭ મરણ પામ્યા, ૧,૭૬૬ હાથલ થયા અને ૮,૯૭૦ ગૂમ થયા હતા. દરિયાઇ ટુકડીમાં ૧,૨૦૧ મૃત્યુ પામ્યા, ૧,૬૫૩ હાથલ થયા અને ૧,૯૪૩ ગૂમ થતા હતા. કિનારારક્ષક નોકરોમાંથી ૫૧ મૃત્યુ પામ્યા તથા ૧૩૪ ગૂમ થયા. વેપારી દરિયાઇ કાફલામાં ૪૨૯ મૃત્યુ પામ્યા. ૨,૪૨૮ હાથલ થયા અને એક પશુ ગૂમ થયો નહોતો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રિવોસ્ટ માર્શલના જણાવવા મુજબ દરિયાઇ લશ્કરના ૫૭૫ માણસો તથા દરિયાઇ ટુકડીના ૭૬૦ માણસોને કેદ કરવામાં આવ્યા છે.

બ્રિટિશ કેદીઓ

ધરી રાજ્યોના આંકડા પ્રમાણે ૪,૨૨૬ નાગરિકોને કેદ પકડવામાં આવ્યા છે. જેમાંના ૨,૬૪૮ જાપાનીઓના કેદીઓ છે.

યુદ્ધમંત્રી સર જેમ્સ ગ્રીગે, ૧૯૪૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૮મી તારીખે પાર્લામેન્ટમાં લેખિત જવાબ આપનાં જણાવ્યું કે ૨૫ ઓગસ્ટ સુધી બ્રિટિશ યુદ્ધકેદીઓની કુલ સંખ્યા લશ્કરમાં ૭૦,૫૨૬, શાહી નૌકાદળમાં ૩,૫૨૯ તથા શાહી વિમાનીદળમાં ૩,૧૩૫ની હતી.

	લશ્કર	નૌકાદળ	વિમાનીદળ
જર્મનીમાં	૫૧,૭૮૮	૨,૩૩૨	૨,૭૮૭
ઇટલીમાં	૧૪,૭૬૫	૬૧૪	૨૭૬
ફરપૂર્વમાં	૩,૦૧૮	૫૮૨	૭૨

ફરપૂર્વના આંકડાઓ ફક્ત હોંગકોંગના જ છે, કેમકે મલાયા તથા બીજા પ્રદેશોમાં પકડાલા કેદીઓના નામની નોંધ મળી નથી.

હવાઈ તુકશાન ૧૯૩૯-૪૨

ગ્રેટબ્રિટનના અને બ્રિટિશ સમુદ્રોમાં

	ધરીરાજ્યો	બ્રિટિશ
પહેલું વર્ષ	૧,૫૪૯	૩૮૩
બીજું વર્ષ	૨,૦૮૦	૫૦૧
ત્રીજું વર્ષ	૨૮૬	૭
	<hr/>	<hr/>
	૩,૯૧૫	૮૯૧

જર્મની તથા જર્મનીના કબજામાં પ્રદેશોમાં (સ્કેન્ડિનેવિયા તથા ક્રાન્સના યુદ્ધના પહેલા વર્ષ તથા રશિયામાં શાહી વિમાનીદળની પાંખે કરેલ ત્રીજા વર્ષની તુકશાની સહિત).

	ધરીરાજ્યો	બ્રિટિશ
પહેલું વર્ષ	૧,૦૮૨	૬૭૧
બીજું વર્ષ	૬૬૨	૧,૭૭૩
ત્રીજું વર્ષ	૭૭૪	૧,૬૯૩
	<hr/>	<hr/>
	૨,૪૮૮	૩,૮૨૭

દૂર પૂર્વ-દુસ્મનને જમીન પર થયેલ બધા તુકશાનને બાદ કરતાં.

	ધરીરાજ્યો	બ્રિટિશ
પહેલું વર્ષ	૧૨૫	૨૯
બીજું વર્ષ	૧,૦૪૨	૬૩૦
ત્રીજું વર્ષ	૧,૪૧૭	૧,૧૧૪
	<hr/>	<hr/>
	૨,૫૮૨	૧,૫૦૩

બ્રિટનના ૬,૨૩૧ વિમાનોની તુકશાની ખાતર ધરીરાજ્યોના કુલ ૮,૮૯૫ વિમાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. શાહી નૌકાદળ હવાઈ દળે દુસ્મનોના ૭૨૫ વિમાનોને તોડી પાડ્યા હતા. જેનો ઉપરની સંખ્યામાં સમાવેશ થતો નથી.

યુદ્ધમાં સંડોવાયેલ પ્રજાઓ

જર્મની, ઇટલી અને જાપાન સામે—યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ગ્રેટબ્રિટન, ઓસ્ટ્રેલિયા, કનેડા, ચીન, મુક્ત ફ્રાંસ, નેધર્લેન્ડ્સ, નેધર્લેન્ડ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ, ન્યુઝીલેન્ડ, પોલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, કોસ્ટારિકા, ક્યુબા, નિઝારાગુઆ, ડોમિનિકન રિપબ્લિક, હાંકુરાસ, હાઇટી, અલ સાલ્વાડોર, ગ્વાટેમાલા, પનામા, બોલિવિયા.

જર્મની, ઇટલી અને તેના યુરોપમાં મિત્રરાજ્યો સામે—રશિયા, બેલ્જિયમ, ઝેકારસ્લોવેકિયા, ઇથિ-ઓપિયા, ગ્રીસ, લક્સેમ્બર્ગ, નોર્વે, યુગોસ્લેવિયા (ક્રોાટિયા સહિત)

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ગ્રેટબ્રિટન અને રશિયા સામે—જર્મની, ઇટલી, સ્લોવેકિયા, હંગરી, રુમાનિયા.

રશિયા અને ગ્રેટબ્રિટન સામે—ફિન્લેન્ડ

યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ અને ગ્રેટબ્રિટન સામે—જાપાન, મંચુકુઓ, અન્ગોરિયા.

જર્મની, ઇટલી અને જાપાન સામે—ધરીક.

માર્ચમાં યુદ્ધખર્ચ

યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા)

૧૬૦ પૌડ.

બ્રિટન

લગભગ ૧૨૦ પૌડ.

ઑસ્ટ્રેલિયા

૬૬ પૌડ.

યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા) નું ૧૯૪૨ માં દૈનિક યુદ્ધખર્ચ ૧૯૪૧ના દૈનિક યુદ્ધખર્ચ કરતાં આગામું હતું. યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના યુદ્ધઉત્પાદનખાતાની ભોડે ૧૯૪૩ના જાન્યુઆરીમાં જણાવ્યું હતું કે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સનું ૧૯૪૨નું યુદ્ધખર્ચ ૫૨,૪૦૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતું અથવા તો હમેશનું ૧૬૯,૧૦૦,૦૦૦ ડોલર હતું.

૧૯૪૨માં અમેરિકાનું યુદ્ધઉત્પાદન

(૧) ૪૮,૦૦૦ યુદ્ધ વિમાનો (૨) ૫૬,૦૦૦ ટંક્સ, 'ક્રામોટ વિહિકલ્સ વિગેરે (૩) ૬૭૦,૦૦૦ મશીનગનો (૪) ૨૧,૦૦૦ ટંકવિશેષી ગનો અને (૫) સાડાખાર શંકુ નાના હથિયારો અને દારુગોળો અને ૧૮૧,૦૦૦,૦૦૦ રાઉન્ડ્ઝ, પાયદળો દારુગોળો.

ધીરાણપટ્ટાનો છૂટો રિપોર્ટ

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વાર્ષિક લગભગ ૮,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરના હિસાબે ધીરાણપટ્ટાની મદદ આપે છે. ૧૯૪૨ ના સ્ટેટ્સમેન્ટની ૧૪ મી તારીખે પ્રમુખ રજવેલ્ટે કોંગ્રેસને આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું રિપોર્ટના ત્રણ માસ દરમિયાન આ મદદ ૧,૯૯૨,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની હતી. ઑગસ્ટની આખર સુધીની આ મદદ ૬,૪૮૯,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની થતી હતી. ત્રણ મહિના પહેલાં પાંચમા રિપોર્ટમાં આ મદદ ૪,૪૬૭,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની હતી.

૧૯૪૧ ના માર્ચથી ૧૯૪૨ ના ઑગસ્ટ સુધી આ પ્રમાણે મોકલાવેલ માલની કોમ્પ ૨,૧૨૯,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતી. ઉપરાંત આપવા માટે તૈયાર થતા માલની કોમ્પ ૧૯૪૨ ના ઑગસ્ટની ૩૧ તારીખે ૧,૩૬૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર થતી હતી.

ધીરાણપટ્ટાની મદદ હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવેલા માલ ઉપરાંત આ ધારા હેઠળના દેશોએ ખરીદ કરેલ માલ, ૧૯૪૧ ના માર્ચથી ૧૯૪૨ ના ઑગસ્ટ સુધી લગભગ ૫,૮૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનો થતો હતો. તેમાં દારુગોળો, કાચો માલ તથા બીજાનો સમાવેશ થતો હતો.

અત્યારે ધીરાણપટ્ટા હેઠળ થતી નિકાસના લગભગ ૩૫ ટકા યુનાઇટેડ કિંગડમમાં, ૩૫ ટકા સોવિયેટ રશિયામાં તથા ૩૭ ટકા મધ્યપૂર્વ, ઑસ્ટ્રેલિયા અને બીજા પ્રદેશોમાં જાય છે. અવરજવરનાં સાધનોની મુશ્કેલીને અંગે ચીનને મદદ મોકલવામાં અડચણ પડે છે.

નોકરીમાં હિંદી અધિકારીઓ

તા. ૨૩-૯-૪૨ ના રોજ મધ્યસ્થ સભામાં મી. પી. એન. સમુને જવાબ વાળતાં જનરલ સર એલન હાઉસિંગે જણાવ્યું કે હિંદી લશ્કરમાં ૪. ૭૫ બ્રિટિશ અધિકારીઓએ એક હિંદી અધિકારી છે, શાહી નોકાદળમાં, શાહી હિંદી અનામતદળમાં તથા શાહી હિંદી સ્વયંસેવક અનામતદળમાં ૨. ૪ બ્રિટિશ અધિકારીઓ દોઢ એક હિંદી અધિકારી છે અને હિંદી હવાઇદળમાં ૬. ૨૫ બ્રિટિશ અધિકારી દોઢ એક હિંદી અધિકારી છે.

લાલા રામશરણદાસને જવાબ આપતાં, સર એક્ષને જણાવ્યું કે હિંદી હવાઈદળમાં ચાર હિંદી ટુકડીઓ છે, તથા એક અર્ધ હિંદી તથા અર્ધ બ્રિટિશ ટુકડી છે. હિંદી હવાઈદળમાં પાંચ 'કોસ્ટલ ડિફેન્સ ફ્લાઈટ્સ' છે. હિંદી હવાઈદળમાં કિંગ્સ કમીશન ઓફીસર એક પણ નથી. હિંદી હવાઈદળના ટુકડી ઉપરી તરીકે ચાર હિંદી કમીશન ઓફીસરો તથા ચાર 'રેક્રોડ્ડ એડજુટન્ટ' હતા. આ ઉપરાંત 'કોસ્ટ ડિફેન્સ ફ્લાઈટ'ના ચાર એડજુટન્ટ હતા.

હિંદી ખુવારી

રક્ષણખાતાના મંત્રી મી. સી. એમ ઓગસ્ટિયને યુદ્ધ દરમિયાન થયેલ હિંદી ખુવારી સંબંધના પ્રશ્નોને જવાબ આપતાં તા. ૨૩-૯-૪૨ના રોજ જણાવ્યું કે યુદ્ધક્ષેત્રોમાં હિંદી લશ્કરની કુલ ખુવારીનો આંકડો નીચે મુજબ હતો. મરાયા ૨.૦૯૬, ધાયલ થયા ૮,૫૨૧, યુદ્ધના કેદીઓ ૮૪,૮૩૩. અંધી ખુવારીનો કુલ આંકડો ૯૮,૩૮૮, યુદ્ધના કેદીઓના આંકડામાં દુશ્મન તરફથી સત્તાવાર ખબર મળ્યા હોય તેના જ સમાવેશ થાય છે. ગૂમ થયેલામાં જેના વિષે સત્તાવાર ખબર ન મળ્યા હોય તેના સમાવેશ થાય છે.

ખુવારીની વિગત નીચે મુજબ છે.

છજીત-મરાયા ૬૦૫; ધાયલ ૨,૨૭૫. ગૂમ થયા ૧૨,૧૫૮ કેદીઓ ૨,૪૭૫

સુદાન અને ઇટીયોપિયા-મરાયા ૬૦૬, ધાયલ થયા ૩,૯૪૩ ગૂમ થયા ૭, યુદ્ધના કેદી ૧

પેલેસ્ટાઈન અને સીરિયા-મરાયા ૮૧, ધાયલ ૨૮૨, ગૂમ થયા એકે નહિ, કેદી ૧

ઈરાક અને ઈરાન-મરાયા ૫૯, ધાયલ થયા ૮૯, ગૂમ થયા ૪, કેદી એકે નહિ.

ફ્રાંસ અને યુનાઈટેડ કિંગડમ-મરાયા ૯, ધાયલ થયા ૯, ગૂમ થયા એકે નહિ, કેદીઓ ૩૨૭.

સોમાલીલેન્ડ-મરાયા ૮, ધાયલ ૨૮, ગૂમ થયા એકે નહિ, કેદી એકે નહિ.

અર્મી-મરાયા ૪૧૭, ધાયલ થયા ૧,૧૭૩, ગૂમ થયા ૩,૩૨૭, કેદી ૧.

દરિયાઈ યુદ્ધમાં-મરાયા ૪; ધાયલ ૧, ગૂમ થયા એકે નહિ, કેદીઓ ૧૧૮.

મલાયા-મરાયા ૨૦૮, ધાયલ ૭૨૧, ગૂમ થયા આશરે ૭૦,૦૦૦, કેદ પકડાયા ૧૬.

હોંગકોંગ-મરાયા એકે નહિ, ધાયલ ૧, ગૂમ થયા આશરે ૪,૧૮૭, કેદી એકે નહિ.

લશ્કરમાં હિંદી અધિકારીઓનું પ્રમાણ

રાજસભામાં ડેપ્યુટી સેનાધિપતિએ ૧૯૪૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૯ મીએ જણાવ્યું કે લશ્કરમાં હિંદી તથા બ્રિટિશ અધિકારીઓનું પ્રમાણ નીચે મુજબ હતું.

હિંદી તોપખાનું—૧ : ૬૪ (હિંદી આર્ટીલરીયુનિટ્સના રાયલ આર્ટીલરી ઓફીસરોને યાદ કરતાં)

હિંદી એન્જિનિયરોની ટુકડી—૧ : ૩૩ (હિંદીકાર એન્જિનિયરોમાં રોકાયેલા શાહી એન્જિનિયરોને યાદ કરતાં)

હિંદી સશસ્ત્ર ટુકડી ૧ : ૨.૫

હિંદી દારૂગોળાના કારખાનામાં ૧ : ૩.૧

હિંદી લશ્કરી દારૂગોળાના કારખાનાની ટુકડી ૧ : ૧૬.૩

જગતની ભાષાઓ

બોલાનાશઓની સંખ્યા	બોલાનાશઓની મૂલ્ય
આબ્સોર્બિંગ (ધર્મ- યોગિક, ગેલા, ગીઝ, એમેરિક તથા રિમે સહિત)	૭,૬૦૦,૦૦૦
અક્રિય	૧૨,૦૦૦,૦૦૦
આક્રિય કાયલ	૯૭,૯૨૭,૦૦૦
આલ્બેમિન	૧,૦૦૪,૦૦૦
અરેબિક	૨૯,૦૦૦,૦૦૦
પરિશ્વર	૧૫,૦૦૦,૦૦૦
પોલિશ	૩૨,૦૦૦,૦૦૦
પોલીમિન	૧૦,૬૧૨,૦૦૦
પ્લોરિયન	૬,૦૭૮,૦૦૦
પ્રાઈમીઝ	૪૮૮,૫૭૩,૦૦૦
ડેનિશ	૩,૭૦૭,૦૦૦
ડચ	૧૬,૫૪૮,૦૦૦
અંગ્રેજી	૨૪૭,૮૩૩,૦૦૦
લિથુએનિયન	૨,૩૯૩,૦૦૦
નોર્વેજિયન	૨,૮૧૪,૨૦૦
પટાલિયન	૪૩,૭૦૦,૦૦૦
પર્યાપ્ત	૯૭,૭૦૦,૦૦૦
પોર્ટુગીઝ	૪૮,૮૦૦,૦૦૦
રુમાનિયન	૧૯,૪૦૦,૦૦૦
રશિયન કાયલ	૧૬૬,૦૦૦,૦૦૦
એસ્ટોનિયન	૧,૧૨૭,૦૦૦
ફિનિશ	૩,૦૨૨,૦૦૦
ફ્રેન્ચ	૩,૫૦૦,૦૦૦
જર્મન	૬૮,૮૬૫,૦૦૦
ગ્રીક	૭૮,૬૪૭,૦૦૦
હંગેરિયન	૬,૯૩૬,૦૦૦
ગ્રીક	૮,૦૦૧,૧૧૨
ગ્રીક	૪૨,૦૦૦,૦૦૦
લેટિશ	૧,૯૦૫,૦૦૦
સર્બિયન	૧૧,૦૦૦,૦૦૦
સિયામીઝ	૧૪,૫૦૦,૦૦૦
સ્લોવેનિયન	૫,૧૮૫,૦૦૦
સ્પેનિશ	૧૦૨,૭૦૦,૦૦૦
સ્વિડીશ	૬,૨૬૬,૦૦૦
તિબેટીઝ-અર્મીઝ	૧૭,૦૦૦,૦૦૦
ટર્કિશ	૧૪,૧૦૬,૦૦૦

આત્માર સુધી ગણવામાં આવેલી ભાષાઓની સંખ્યા ૨,૭૯૬ છે. અંગ્રેજી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા ૨૪૭ ૮૩૩,૦૦૦ થી વધારેની છે.

જગતની જાતિ અને પેટાજાતિ

આફ્રિકી—હિંદ અને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પર રહેતા એશિયાટિક તુર્ક લોકોના પદાણુ.
ધર્મ મુસલમાન, ભાષા પુરતુ. વારંવાર હુમલા કરવા માટે નામચીન છે.

આડકા—નીચીમાં જાતના આંદિયા મનુષ્યો. તેઓ મધ્ય આફ્રિકામાં રહે છે. તેઓના માથાં મોટાં, વાળ ઉત્ત જોવા અને હાથ લાંબા હોય છે. સરેરાશ ઊંચાઈ ૪ થી ૫ ફીટ.

અખીર્મી—નેગ્રોઽઽ ગતિના બેડા. સુલતાનના તાબામાં છે. આફ્રિકામાં યાઽ સરેવરની દક્ષિણે દેશ આવેલો છે.

ખંડ—દક્ષિણ આફ્રિકાના નીચા લોકો. બધાની મૂળ જાતિ તથા ભાષા એક જ છે.

બારક—તેમની મૂળ જાતિ અયોધ્યસ છે. ઉત્તર રાજ્યમાં બિરક, અલાવા, ગૈઝીપઝીકાયા અને નેવર પ્રાંતોમાં મોટા પ્રમાણમાં છે.

બેદુ—જ્યામાં વસતા રખડુ ટોળીના લોકો. શેખની સત્તા હેઠળ છે. તેઓ ભંટ, ઘેટાં અને બુકરાના ટોળાં રાખે છે. શ્રેષ્ઠ ઘોડેસ્વારો છે. અરબસ્તાન, મેસોપોટેમિયા, એશિયાના બીજા ભાગો, ઇજિપ્ત અને ઉત્તર તથા મધ્ય આફ્રિકાના બીજા પ્રદેશોમાં મળી આવે છે.

બર્બર—ઉત્તર આફ્રિકામાં વસતી શ્વેત જાતિ. મોરોક્કો અને ત્રિપોલીના ધણીખરા રહેવાશીઓ આ જાતિના છે. તેઓ ઇજિપ્તના લોકો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

બોમ્બર—દક્ષિણ આફ્રિકાના ડચ લોકો. ટ્રાન્સવાલ તથા ઓરેન્જ ફ્રીસ્ટેટમાં શ્વેત પ્રજામાં તેઓની બહુમતિ છે.

બ્રાવિડિયન—કાળી ચામડી, વાંકડિયા વાળ, લાંબા માથાં, મોટા નાક તથા બડા હોઠવાળા, દક્ષિણ હિંદ તથા સીલોનમાં રહેતા બીન-આર્યન લોકો.

ડયાક—મોર્નિઓના મૂળ રહેવાસીઓ. મનુષ્યવધ કરનારા તરિકે જાણીતા. (અત્યારે આ પ્રજાને કાળી દેવામાં આવી છે)

એરિક્કો—પૂર્વ ગ્રીન્લેન્ડથી શરૂ કરી ૫૦૦૦ માઇલ પશ્ચિમ સુધી આર્ટિક કાંઠા પર વસતા લોકો, થોડાક અંશે ભટકતા લોકો; સમાજ બંધારણ નહિ જેવું. બુદ્ધિ તથા આતિથ્ય સત્કાર માટે પ્રસિદ્ધ.

ફિલિપિનો—ફિલિપાઇન ટાપુઓના ખિસ્તિ અનેલા દેશીઓ માટેનું નામ.

ફોલેમિંગ—ફોલેન્ડમાં રહેવાશીઓ. અત્યારે બેલ્જિયમમાં તેમની વસ્તી છે. તેઓ ડચભાષા બોલે છે. તેમાંના કેટલાક ફ્રેન્ચભાષા બોલે છે.

ગુરખા—નેપાળમાં વસતી લડાયક જાતિ. તેમનું મુખ્ય શસ્ત્ર ‘કુકરી’ છે.

હોટેન્ટોટ—દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ રહેવાશીઓ; ખાંડુ તથા ખુશમેન સાથે લોહીના સંબંધ ધરાવે છે.

હોવા—માડાગાસ્કરના રહેવાશીઓ. તેઓ ઘણે ભાગે મલાયાથી આવ્યા છે.

કાફીર—આફ્રિકાના નેગ્રોલોકો.

કુર્દ—કુર્દસ્તાન કહેવાતા પ્રદેશમાં રહેતા મિશ્રજાતિના લોકો. તુર્કસ્તાન, ઇરાન તથા ઇરાક કુર્દસ્તાનના ભાગલા પાડી નાખ્યા છે. આ લોકો સ્થાયી તથા રખડતા હોય છે. મુખ્યત્વે મુસલમાનો.

લેપ—સ્વીડન, નોર્વે અને ફિન્લેન્ડની છેક ઉત્તરમાં આવેલ પ્રાંત લેપ્લેન્ડમાં વસતા લોકો. તેઓનું કદ ટૂંકું તથા માલનાં હાડકાં ઉપસેલાં હોય છે.

મઅર—હંગરિ પ્રજાસત્તાકના મુખ્ય લોકો; તુર્કજાતિના ઘોડેસ્વારોના ઉગ્રીચ્છન પત્નીને જે અવતરેલી પ્રજાથી ઉતરી આવેલ છે.

મશુક—હિંદના સરહદ પ્રાંતના તાયફાવાળા.

મેઝોરી—પોલિનેશિયન જાતિના ન્યુઝીલેન્ડમાં વસતા લોકો. બિયા, માંસલ તથા કાળા વાળવાળા, કોકેશિયન લોકો જેવા હોય છે.

મોહોક—ઉત્તર અમેરિકામાં વસતા અમેરિકન ઇન્ડિયન જાતિના લોકો.

મૂર—ઉત્તર આફ્રિકામાં વસતા લોકો. બર્બર અથવા આરબના વંશજો. મોરોક્કોનું નામ તેમના પરથી પડ્યું છે. કેટલાકો સ્પેનમાં જન્મ વસ્યા છે.

મોપલા—મુંબઈ છતાકાના મલખાર પ્રાંતના રહેવાસીઓ.

નીઓ—કાળી ચામડી તથા વાંકડિયા વાળવાળા લોકો. શુદ્ધ નીઓ જાતિ, સદરાનો દક્ષિણે, પશ્ચિમ આફ્રિકામાં વસે છે. પૂર્વ તરફના લોકો પૂર્વ સુદાનથી કનિયાકાંઠા સુધી વસે છે. તેઓનાં માથાં નાનાં, નાક પહોળાં, ઘાંત મોટા અને હોઠ જડા હોય છે.

રેડ ઇન્ડિયન—ઉત્તર અમેરિકાના રહેવાસીઓ. તેઓ તે ખંડના મૂળ રહેવાસીઓ છે. તેઓના વાળ કાળા તથા સીધા, ચામડીનો રંગ તાંબુરણો તથા અણ્ણિઆળું નાક હોય છે.

સંતાલ—છાટાનાગપુર, ઓરિસા તથા બંગાળ તથા બિહારની સરહદ પર રહેતી જંગલી જાતિઓ.

સ્લોવેન—યુગોસ્લેવિયામાં વસતા સ્લેવ જાતિના લોકો.

સ્લોવાક—ઝેકાસ્લોવેકિયામાં વસતા સ્લેવ જાતિના લોકો.

વલુન—મેક્સિકો તથા ઉત્તર ક્રાન્સના ફેટલાક ભાગોમાં મળી આવતી જાતિ.

યાંકી—અમેરિકન-ખાસ કરીને ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ સ્ટેટ્સનો-વધારે વિશાળ અર્થમાં ઉતરના રાજ્યોનો-વતની.

જુદુ—દક્ષિણ આફ્રિકાના ઝુલુ-ઓનો રહેવાસી. ઓગણીસમી સદીમાં તે જાતિનું મોટું સામ્રાજ્ય હતું. અત્યારે ફ્રેન્ચે તેના તાલ સાથે જોડી દીધેલ છે.

જુદા જુદા સાહિત્યના મહાન કવિઓ

અંગ્રેજી	શેક્સપિયર	પર્સિયન	સાદી	ફ્રેન્ચ	મુસલિ ધોમ
સંસ્કૃત	કાલિદાસ	હિંદી	તુલસીદાસ	બંગાળી	સ્વીન્ડનાથ ટાગોર
પ્રટાલિયન	ડાટે	ગ્રીક	હોમર	ગુજરાતી	પ્રેમાનંદ
જર્મન	ગેટે	ઉર્ફ	ગાલિય		

મોટા વિશ્વમેળા

	ફેટલા દહારા ખુલ્લા રહ્યા	પ્રેક્ષકોની સંખ્યા
લંડન (૧૮૫૧)	૧૪૧	૬,૦૩૯,૧૬૫
પેરિસ (૧૮૫૫)	૨૦૦	૫,૧૬૨,૩૩૦
લંડન (૧૮૬૨)	૧૭૧	૬,૨૧૧,૧૦૩
પેરિસ (૧૮૬૭)	૨૧૦	૧૦,૦૦૦,૦૦૦
વિયેના (૧૮૭૩)	૧૮૬	૭,૨૫૪,૬૮૭
પેરિસ (૧૮૭૮)	૧૬૪	૧૬,૦૩૨,૭૨૫
ચિકાગો (૧૮૯૩)	૧૭૬	૨૭,૫૩૯,૪૦૦
પેરિસ (૧૯૦૦)	૩૯,૦૦૦,૦૦૦
સાનફ્રાન્સિસ્કો (૧૯૧૫)	૨૮૮	૧૮,૮૭૧,૬૫૭
વેમ્બલી (૧૯૨૪)	૧૬૫	૨૭,૯૦૦,૦૦૦
ચિકાગો (૧૯૩૩-૩૪)	૩૨૯	૩૮,૬૨૬,૫૬૪
ન્યુયૉર્ક (૧૯૩૯-૪૦)	૩૪૦	૪૪,૯૩૨,૫૩૪

જગતના ટેલીફોનની સંખ્યા. (૧૯૩૯)

ઉત્તર અમેરિકા	૨૧,૬૧૭,૧૨૭	એશિયા	૧,૯૧૩,૦૯૩
દક્ષિણ અમેરિકા	૮૯૪,૯૪૯	આફ્રિકા	૪૦૫,૫૭૩
યુરોપ	૧૫,૩૦૫,૪૫૯	ઓશિયાનિયા	૯૫૪,૧૪૬

૪૧,૦૯૦,૩૪૭

જુદા જુદા રાષ્ટ્રની દૂધ-ઉત્પત્તિ

દેશ	દૂધનું ઉત્પાદન રતલ	ખજાની સંખ્યા	જાણીતું ઉત્પાદન રતલ
ન્યૂઝીલેન્ડ	૮૭૦ કરોડ	૧,૫૫૯,૦૦૦	૧૫૦૨૫
ડેન્માર્ક	૧૨,૦૦૦ ,,	૩,૫૫૧,૦૦૦	૮૦૨૫
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧,૦૪૯ ,,	૬,૬૩૦,૦૦૦	૪૦૨૭
કેનેડા	૧,૫૮૦ ,,	૯૦,૩૯૯,૦૦૦	૪૦૯૨
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૬૦૭ ,,	૪,૦૬૬,૦૦૦	૪૦૦૬
અમેરિકા	૧૦,૨૮૦ ,,	૧૨૨,૭૭૫,૦૦૦	૨૦૩૩
ઑક્ટોલોવાકિયા	૧,૨૦૦ ,,	૧૪,૭૩૦,૦૦૦	૨૦૨૫
જર્મની	૫,૦૯૬ ,,	૬૬,૦૩૦,૦૦૦	૨૦૧૨
ફ્રાન્સ	૩,૧૫૦ ,,	૪૧,૮૩૫,૦૦૦	૨૦૦૬
ગ્રેટબ્રિટન	૧,૪૪૭ ,,	૪૫,૨૬૬,૦૦૦	૦૦૯૮
હિંદુસ્તાન	૬,૪૦૦ ,,	૩૫૨,૮૩૮,૦૦૦	૦૦૫૦

રાષ્ટ્રસંઘ

વર્સેલ્સની સુલેહનો અમલ થતાંવેંત ૧૯૨૦ના મન્યુઆરીમાં રાષ્ટ્રસંઘ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર વધારી વિશ્વશાંતિ મેળવવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે. જે રાષ્ટ્રો સંઘનાં સભ્ય છે તે ક્રાઈ પચીસ તકરાર રાષ્ટ્રસંઘને સોંપ્યા પહેલાં તે તકરારના નિવેડા માટે લશ્કર રાખી શકતાં નથી. નિર્ણય માટે છ મહિના અને ત્યારપછી ત્રણ મહિના તેઓને રાહ જોવી પડે છે. દર વર્ષે સપ્ટેમ્બરના પહેલા સોમવારે સભા (એસેમ્બલી) મળે છે. દરેક સભ્ય-રાજ્યને તેમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક છે. કાઉન્સિલ વર્ષમાં બેઠકામાં બેઠકી ચાર વખત મળે છે. કાઉન્સિલમાં પાંચ અધ્યક્તાં સભ્યો હોય છે. ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટલી, જર્મની, જાપાન અને અત્યારે બીજાં નવ રાજ્યોને દર વર્ષે કામચલાઉ સભ્ય તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયની અદાલતમાં ૧૧ જડજને તથા ૪ ડોપુટી જડજને હોય છે, અને તેની બેઠક હેગમાં ભરાય છે. વાર્ષિક બેઠક ૧૫મી જૂને શરૂ થાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર-ઓફિસ સંઘની અનુષંગી છે. વ્યવસ્થાપકમંડળમાં ૧૨ રાજ્યો છે. રાષ્ટ્રસંઘની ભાષા અંગ્રેજી તથા ફ્રેંચ છે.

રાષ્ટ્રસંઘ શું કરે છે? આંતરરાષ્ટ્રીય ફરજોનો સ્વીકાર કરી સુલેહ-શાંતિ સ્થાપવી અને આંતર-રાષ્ટ્રીય સહકાર વધારવાના હેતુથી આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. લડાઈ અટકાવવી અને સુલેહની શરતોનું કડક પાલન કરાવીને ન્યાય ભગવી રાખવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે. અત્યાર યુધ્ધમાં તેનાથી બહુ લડાઈઓ અટકી છે. લડાઈના સ્થાને હેગમાં સ્થાયી કોર્ટની સ્થાપના કરી છે. ઑસ્ટ્રિયા, હંગેરી અને

ઉત્તર ગ્રીસના પુનરુત્થાનમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય યુના તથા દુરાચાર અટકાવવા માટે ધણું કયું છે. કમનસીમે હજુ માત્ર શરૂઆત જ હોવાથી રાષ્ટ્રો એકબીજા સામે શત્રુતા સર્જે છે.

સભ્ય થવાની લાક્ષણિકતા : દરેક દેશ રાષ્ટ્રસંઘમાં જોડાઈ શકતો નથી. પહેલી કલમમાં સભ્ય થવા માટે ચોક્કસ શરતો મુકવામાં આવી છે. આ કલમમાં એવી શરત છે કે, વર્સેલ્સની સંધિ પર સહી કરી હોય તે જ મિત્રરાજ્યો તથા જનતુલ્યકમાં જે રાજ્યો તટસ્થ રહ્યાં તે, તેનાં મૂળ સભ્યો ગણાશે. બીજી કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પણ સ્વશાસિત રાજ્ય, કુમિનિયન અથવા સંસ્થાનને જે એ તૃતીયાંશ સભ્યોની સંમતિ મળે તો તે પણ સભ્ય થઈ શકે છે. પોતે તટસ્થ છે તેમ ભારપૂર્વક જણાવી સ્વતંત્રતા સભ્ય થયું તેને માટે વિશિષ્ટ ઠરાવ કરવો પડ્યો હતો.

સંઘના સભ્યોની સંખ્યા શરૂઆતમાં ૪૨ હતી તે વધીને ૧૯૩૫માં ૬૦ રાષ્ટ્રો તેના સભ્યો હતા. અત્યારે તે સંખ્યા ૪૬ની છે. જર્મની ૧૯૩૫ના ઑક્ટોબરની ૧૯ તારીખે સંઘમાંથી નીકળી ગયું. જપાન પણ ૧૯૩૫ના માર્ચની ૨૭મીએ નીકળી ગયું. ઇટલી ૧૯૩૯માં નીકળી ગયું. ફિલેન્ડ સામે આક્રમણ કરવા માટે સોવિયેટ યુનિયને સંઘમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યું. સ્વિટઝર્લેન્ડ સાથે જાપાનની મુશ્કેલી હોવાથી સંઘે પ્રિન્સટન (અમેરિકા)માં આર્થિક તથા નાણાકીય ખાતાની શાખા ખોલી છે.

રાષ્ટ્રસંઘની અત્યારની સ્થિતિ : રાષ્ટ્રસંઘની અત્યારની સ્થિતિ મંઝાવેલા પ્રેક્ષકના નંત્રી છે. જર્મનીએ ઝેકાસ્લોવેકિયા તથા મેમલનો તથા ઇટલીએ આલ્બેનિયાનો કબ્જો લીધો, પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘે વિરોધનો સૂર પણ ઉઠાવ્યો નહોતો. ચીન સામે જપાનના આક્રમણ સામે પણ રાષ્ટ્રસંઘે કશી મદદ કરી શક્યું નહોતું. ન્યારે બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટ્યું ત્યારે સંઘની સત્તા શૂન્ય પર આવી ગઈ. સંઘના કોઈ સભ્ય-ગોલાંડ મુદ્દાએ-સંઘની મદદ માગી નહિ. રાજકીય પ્રગતિ આ રીતે સ્થંભી જતાં, એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે, સંઘે બિનતકરારી બાબતોની પ્રગતિ ચકાવવી અને યુદ્ધમાં જરૂર પડે અથવા યુદ્ધ દરમિયાન ચલાવી શકાય તેવી વિશિષ્ટ પ્રગતિઓનો નિકાલ કરવાને સંઘે પૂરેપૂરા તૈયાર રહેવું. સંઘના ડેપ્યુટી સેક્રેટરીના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ કાર્યો કરવાનાં છે : (૧) અત્યારની પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે કાર્યની અંધએસતી ગોઠવણ. (૨) લડાઈને અંગે ભવિષ્યમાં થવાના સમાધાનને મદદરૂપ થાય તેવી સામગ્રીની તૈયારી (૩) પુનર્બંધનાના ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્ન સમયે આર્થિક પરિસ્થિતિની તપાસ.

રાષ્ટ્રસંઘના મુખ્ય અંગો : રાષ્ટ્રસંઘનાં મુખ્ય અંગો ત્રણ મુખ્ય છે : (૧) લીગ એસેમ્બલી, (૨) લીગ કાઉન્સિલ, (૩) આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયની કાયમી અદાલત, (૪) કાયમી મંત્રીની ઓફિસ, (૫) આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર-ઓફિસ.

હુકમ નીચેના (મેન્ટેડ) પ્રદેશો

ફ્રાન્સની નીચે

૧ લેબેનોન

૨ સીરિયા

૩ ટાંગાનિકા

૪ થી કેમેરુન્સ

યુનાઇટેડ કિંગડમ નીચે

૧ પેલેસ્ટાઈન

૨ ટ્રાન્સ જોર્ડાન

૩ ટાંગોલેન્ડ

૪ થી કેમેરુન્સ

૫ ટાંગાનિકા

૬ નામ્રુ

ઓસ્ટ્રેલિયા નીચે

૧ ન્યુ ગિયાના

૩ ન્યુ ષિટન

૨ ન્યુ આયર્લેન્ડ

૪ સોલોમન ટાપુઓ

બેલિજમ નીચે

૧ રવાન્ડા-ઉરુન્ડિ

દક્ષિણ આફ્રિકા નીચે

૧ સાઉથ-વેસ્ટ આફ્રિકા

ન્યુઝીલેન્ડ નીચે

૧ સામોઆ

જાપાન નીચે

૧ મેરિયાના અને ક્રેસલિનના ટાપુ ૨ યાટ ટાપુ તથા માર્શલ ટાપુઓ

લશ્કરી ખર્ચની સરખામણી

ઇંગ્લેન્ડ	મહેસૂલના	૧૪	ટકા
ફ્રાન્સ	"	૧૦	"
ઈટલી	"	૧૦	"
જાપાન	"	૧૦૩	"
જર્મની	"	૫	"
હિન્દુસ્તાન	"	૪૨	"

(ફક્ત મધ્યસ્થ મહેસૂલના)

લશ્કરી ખોજો

[ચોખ્ખી મહેસૂલ ઉપર રક્ષણખર્ચના ટકા]

હિન્દુસ્તાન	૩૩.૭	ન્યુઝીલેન્ડ	૫.૨
ગ્રેટબ્રિટન	૨૩.૭	દક્ષિણ આફ્રિકા	૩.૧
ઓસ્ટ્રેલિયા	૩.૭	આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ	૬.૮
કેનેડા	૩.૭		

જગવિખ્યાત હીરા

નામ	કંઈટ	નામ	કંઈટ
ક્યુલિનન	૩,૧૦૬.૩	રિજન્ટ અથવા પિટ	૧૩૬.૩
ન્યુગિર્લી	૨૪૫	ગ્રેટ મોગલ	૨૮૭.૩
ઓર્લોફ	૧૮૪.૩	ટિફાની	૮૬.૮
વિક્ટોરિયા (હવે નિઝામ)	૪૫૭.૩	સ્ટાર ઓફ ધી સાઉથ આફ્રિકા	૫૩૦.૩
ફ્લોરેન્સાબી	૧૩૩.૩	કોહિનૂર	૧૦૬.૩

જાતનો સ્થળવર્ણન-કોશ

(હુનિયાના દેશોની દૂંઠ હકીકત)

અફઘાનિસ્તાન : હિંદના વાયવ્ય ખૂણે એશિયામાં આવેલું છે. ક્ષેત્રફળ ૨૪૫,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી લગભગ એક કરોડ; રાજશાહી તંત્ર છે. કાબુલની સત્તા પાર્લમેન્ટના હાથમાં છે. પાર્લમેન્ટમાં રાજા, ૪૦ સભ્યોની સેનેટ તથા ૧૨૦ ચૂંટાયેલા સભ્યોની એસેમ્બલીનો સમાવેશ થાય છે. હિંદ આવવાના રસ્તા પર્વતના ઘાટો છે. મુખ્ય ઘાટ કાબુલથી ખેવરઘાટ તથા કંદહારથી બોલનઘાટ છે. રાજધાની કાબુલ.

અરબસ્તાન : એશિયાના નેત્રક્ય ખૂણામાં આવેલ હોપકદ્ધ. ક્ષેત્રફળ ૧,૨૦૦,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી (લગભગ) ૧૦,૦૦૦,૦૦૦, મક્કા તથા મદીનાનાં પવિત્ર શહેરો તેમાં આવેલાં છે.

આઇસલેન્ડ : ઉત્તર આટલાન્ટિક સમુદ્રમાં ડેન્માર્કનો ટાપુ. ક્ષે. ફ. ૩૯,૭૦૦, વસ્તી ૧૦૩,૨૧૭, રાજધાની રેક્યેવિક.

આયિસીનિયા : આફ્રિકાના ઇશાન ખૂણામાં આવેલું દેશી રાજ્ય. ક્ષે. ફ. ૩૫૦,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી (લગભગ) ૧૧,૦૦૦,૦૦૦, ઇટલીએ ૧૯૩૬માં જીતી લીધું. ઇટિશોની મદદથી શહેનશાહે ફરીથી જીતી લીધું છે. રાજધાની એડિસઅબાબા.

આર્જેન્ટિના : દક્ષિણ અમેરિકાનું બીજું મોટું પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૧,૦૭૮,૨૭૮ ચો. મા., વસ્તી ૧૨,૫૬૧,૩૬૧, રાજધાની બુએનોસ-એર્સ.

આયર અથવા આયર્લેન્ડ : સ્વતંત્ર રાજ્ય. કેટલીક ખાખતો માટે બ્રિટિશ રાજ્યસંઘ સાથે જોડાયેલું છે. આયરનું રાજ્યતંત્ર દિરાજકસભા પદ્ધતિનું છે. તેમાં લોકો પ્રમુખને સાત વર્ષ માટે ચૂંટે છે. તે ઉપરાંત પ્રતિનિધિસભા જેને કેબલ ઇરને કહેવામાં આવે છે તે તથા સેનેટ છે. વસ્તી ૨,૯૬૮,૪૨૦, રાજધાની ડબ્લિન.

આલ્બેનિયા : યાદકત રાજ્ય. અત્યારે ઇટલી નીચેનું રાજ્ય. ૧૯૩૯માં તેના કબ્જે લેવામાં આવ્યો. ક્ષેત્રફળ ૧૦,૬૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૦૦,૩૬૮, રાજધાની ટિરાના.

ઇકવાડોર : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રગ્નસત્તાક. ક્ષે. ફ. ૨૭૫,૯૩૬ ચો. મા., વસ્તી ૩,૨૦૦,૦૦૦ રાજધાની કિયટો.

ઇજિપ્ત : આફ્રિકાના ઇશાન ખૂણામાં આવેલું રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૩૮૫,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૫,૯૦૪,૫૨૫. રાજધાની કેરો. ૧૯૧૪માં ઇજિપ્ત બ્રિટિશ પ્રોટેક્ટોરેટ થયું અને ૧૯૨૨ સુધી બ્રિટિશ વાવટા હેઠળ રહ્યું. તે સાક્ષમાં રાજની સત્તા હેઠળ રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૩૬માં એંગ્લો-ઇજિપ્શિયન સુલેહ કરવામાં આવી છે. તે સંધિથી સુએઝ કેનલ પાસે બ્રિટિશ લશ્કરની મર્યાદા ૧૦,૦૦૦ની તથા એરોપ્લેનની સંખ્યા ૪૦૦ની નક્કી કરવામાં આવી તથા એલેક્ઝાન્ડ્રિયા તથા પોર્ટસૈદને દરિયાઈ ચાણ તરીકે વાપરવાનો બ્રિટિશોને હક્ક મળ્યો. રાજધાની કેરો.

ઇટલી : યુરોપનું રાજ્ય. ક્ષે. ફ. ૧૧૯,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૪૨,૫૨૭,૫૬૧, રાજધાની રોમ. ફેસિઝમની શરૂઆત પછી રાજા, સેનેટ તથા ડેપ્યુટીઓની એમ્પરથી રાજતંત્ર ચાલે છે. તેમની બધી પ્રજ્ઞિતઓ ફેસિસ્ટ આન્ડ કાઉન્સિલની સમતિ પર નિર્ભર છે.

ઇરાક : પંહેલાં મેસોપોટેમિયા તરીકે જાણીતું હતું. અત્યારે અરબસ્તાન અને ઇરાન વચ્ચે આવેલું રાજ્ય. ૧૯૧૮ના યુધ્ધને અંગે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ક્ષે. ફ. ૧૪૬,૬૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૩,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની બગદાદ. બ્રેટવિન હેઠળ મેન્ડેટ પ્રદેશ.

ઇરાન : એશિયાનું રાજ્ય. અગાઉ 'પર્શિયા' પણ કહેવાતું. ક્ષે. ક. ૬૨૮,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૦,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની તહેરાન.

ઇસ્ટોનિયા : આલ્ટિકનું સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૧૯૪૦માં રશિયાનું શરણ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવામાં આવી. ક્ષે. ક. ૧૮,૫૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧,૧૧૬,૫૦૦ રાજધાની રેવલ.

ઈંગ્લેન્ડ : ગ્રેટબ્રિટનનો દક્ષિણ ભાગ, ક્ષે. ક. ૫૦,૮૭૪ ચો. મા., વસ્તી ૩૯,૯૪૭,૯૩૧ રાજધાની લંડન.

ઉત્તર આયર્લેન્ડ : અલ્સ્ટરના નવ દેશોનો સમૂહ. તેને બ્રુદી પાર્લામેન્ટ છે. ક્ષે. ક. ૫,૨૩૭ ચો. મા., રાજધાની બેલ્ફાસ્ટ.

ઉરુગ્વે : દક્ષિણ અમેરિકાનું નાનામાં નાનું પ્રજાસત્તાક, ક્ષે. ક. ૭૨,૧૮૦ ચો. મા., વસ્તી ૨,૦૪૨,૩૮૭, રાજધાની મોન્ટીવીડિયો.

એન્ડોર : પૂર્વ પિરિનીઝમાં આવેલું યુરોપનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૧૯૧ ચો. મા. વસ્તી ૬,૦૦૦, રાજધાની એન્ડોરા.

ઐસ્લો-ઇલિથાયન સુદાન : લિબિયા અને ઇજીપ્તની સીમાપર આવેલું છે. ક્ષેત્રફળ ૯૬૯,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૬,૩૪૨,૨૭૭, રાજધાની ખાર્ટુમ.

ઑસ્ટ્રિયા : પહેલાં યુરોપનું સ્વતંત્ર રાજ્ય, અત્યારે જુદા જર્મનીનો ભાગ ક્ષે. ક. ૩૨,૦૦૦ ચો. મા, વસ્તી ૬,૫૩૦,૦૦૦, રાજધાની વિયેના.

ઑસ્ટ્રેલિયા : ક્ષિતિય સામ્રાજ્ય તરીકે સમવાયતંત્રવાળું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૩,૦૦૦,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૬,૬૨૩,૩૦૨, રાજધાની ક્રેબેરા.

ક્યુબા : 'એન્ટિલિસનું મોતી' વેસ્ટ ઇન્ડિઝનો મોટામાં મોટો દાપુ છે. ક્ષે. ક. ૪૪,૧૬૪ ચો. મા., વસ્તી ૪,૨૨૮,૦૦૦, રાજધાની હવાના.

કેનેડા : ક્ષિતિય મુલક. ક્ષે. ક. ૩,૬૪૮,૫૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૧૧,૦૧૨,૭૩૪ રાજધાની ઓટાવા.

કોલંબિયા : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૪૮૨,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૮૦,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની બોગોટા.

કોસ્ટારિકા : મધ્ય અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૨૩,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૫૦૦,૦૦૦, રાજધાની સાન ખોસ.

ક્રીસ : દક્ષિણ યુરોપનું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૫૦,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૭,૧૬૬,૬૬૦, રાજધાની આથેન્સ.

ગ્વાટેમાલા : મધ્ય અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૪૮,૨૬૦ ચો. મા., વસ્તી ૨,૫૦૦,૦૦૦, રાજધાની ગ્વાટેમાલા.

ગ્રીસી : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૨૮૬,૩૨૨ ચો. મા., વસ્તી ૪,૨૭૬,૦૦૦, રાજધાની સાન્ટિયાગો.

ગ્રીન : એશિયાનું ૧૯૧૧થી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૨,૬૦૬,૪૭૫ ચો. મા., વસ્તી (લગભગ) ૪૫૭,૮૩૫,૪૭૫, રાજધાની (કામચલાઉ) યુનકિંગ.

જર્મની : ૧૯૧૮થી મધ્ય યુરોપનું સર્વાધિકારી સત્તાવાળું (totalitarian) રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૨૨૫,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૭૮,૭૦૦,૦૦૦, ઝેક્કોસ્લોવેકિયાના સુડેટન વિભાગના ઉમેરાથી ત્રણ ઑસ્ટ્રિયાને સાથે ભળવી દેવાથી તાજેતરમાં સામ્રાજ્યમાં વધારો થયો છે. રાજધાની બર્લિન.

ભાષા : એશિયાનું દ્વીપરાજ્ય. ઉત્તર પાસિફિકમાં ચીન અને સામ્રાજ્યિયાના કિનારાથી દૂર આવેલું છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૦,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૭૨,૨૨૨,૭૦૦ રાજ્યતંત્ર શહેનશાહ અને પ્રતિનિધિમંડળ તથા ઉમરાવોની જનેલી શાહી પ્રતિનિધિસભાના હાથમાં છે. શહેનશાહની સત્તા વિશાળ તથા સંપૂર્ણ છે. પ્રધાનમંડળ તેને સલાહ આપે છે તથા તેને જોખમદાર છે. શાહી પ્રતિનિધિસભાની સંમતિથી તે કાયદા બહુવાની સત્તા પણ ધરાવે છે. રાજધાની ટોકિયો.

ઝેકોસ્લોવેકિયા : મહાયુદ્ધ પછી સ્થાપવામાં આવેલ મધ્યયુરોપનું પ્રજાસત્તાક. અગાઉ ઓસ્ટ્રિયા હંઝરીના તાબામાં જે પ્રદેશો હતા તેમાંથી સ્થાપવામાં આવ્યું છે. ક્ષે. ફ. ૫૪,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૪,૬૦૦,૦૦૦, રાજધાની પ્રેગ. ૧૯૩૮ની આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીએ એ રાજ્યને વેરવિખેર કરી નાખ્યું, અત્યારે જર્મનીનો ભાગ.

ડાનિશ્વ : રાષ્ટ્રસંઘ નીચેનું 'સ્વતંત્ર શહેર'. ક્ષે. ફ. ૭૫૪ ચો. મા., વસ્તી ૪૧૫,૦૦૦, પોલાંડ સામેની લડાઈમાં જર્મનીએ કબજો લીધો. (૧૯૩૯)

ડેન્માર્ક : ઉત્તર યુરોપનું રાજ્ય. ક્ષે. ફ. ૧૬,૫૭૦ ચો. મા., વસ્તી ૩,૫૦૦,૦૦૦, રાજધાની કોપનહેગન.

ડોમિનિકન રિપબ્લિક : સાન ડોમિંગોનો ભાગ, ક્ષે. ફ. ૧૯,૩૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧,૦૨૨,૦૦૦, રાજધાની કલુડાડ દ્રુનિયો.

ટિબેટ : હિમાલય અને કવેનલુન પર્વતોની વચ્ચે આવેલું છે. હિંદ સાથેનો વેપાર મુખ્યત્વે કરીને જોયા ધાટો દ્વારા થાય છે. ૧૯૧૧માં ચીનમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે ટિબેટ પરનો ચીનનો કાબુ દેખીતી રીતે દીલો પડી ગયો. રાજતંત્રના મુખી દલાઈ લામા છે. ક્ષેત્રફળ ૪૬૩,૨૦૦ ચો. મા. રાજધાની લાસા.

ટુર્કિસ્તાન : યુરોપ અને એશિયામાં આવેલ પ્રજાસત્તાક, ક્ષે. ફ. ૨૯૪,૪૯૨ ચો. મા., વસ્તી ૧૬,૧૫૮,૦૧૦, રાજધાની અંકારા.

• થાઇલેન્ડ : એશિયાના અગ્રિ ખૂણામાં આવેલ રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૨૦૦,૧૫૦ ચો. મા. વસ્તી ૧૦,૦૦૦,૦૦૦ મતાધિકારના સંપૂર્ણ હક્ક તથા ચૂંટાયેલ પાર્લામેન્ટ સાથે ૧૯૩૨માં મર્યાદિત રાજતંત્ર સ્થાપવામાં આવ્યું. રાજધાની બાંગ્કોક.

ફક્ષિણ આફ્રિકા : બ્રિટિશ સંસ્થાન. ક્ષે. ફ. ૪૭૨, ૩૫૦ ચો. મા. વસ્તી ૭,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની પ્રિટોરિયા.

નિકારાગુઆ : મધ્ય અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ફ. ૪૯,૨૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૭૦૦,૦૦૦, રાજધાની માનાગુઆ.

નેધર્લેન્ડઝ : હોલાંડના રાજ્યનું બીજું નામ. ક્ષે. ફ. ૧૨,૫૬૦ ચો. મા., વસ્તી ૮,૧૮૩,૩૨૭, રાજધાની આમ્સ્ટર્ડામ.

નેપાળ : હિમાલયના દક્ષિણ ઢોળાવમાં આવેલ સ્વતંત્ર રાજ્ય. તે એક જ હિંદુ સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. ક્ષે. ફ. ૫૪,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૫,૬૩૯,૦૬૨, રાજધાની ખડમંડુ. ત્યાં રાજા છે પણ બધી સત્તા સેનાપતિના હાથમાં છે.

નેવે : ઉત્તર યુરોપનું રાજ્ય. ક્ષે. ફ. ૧૨૪,૯૬૪ ચો. મા., વસ્તી ૨,૮૦૦,૦૦૦, રાજધાની ઓસ્લો.

ન્યૂઝીલેન્ડ : દક્ષિણ પાસિફિકમાં આવેલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નામેનો સમૂહ. ક્ષે. ક. ૧૦૪,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧,૬૪૦,૪૦૧, રાજધાની વેલિંગ્ટન.

ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ : આટલાંટિક મહાસાગરમાં બ્રિટિશ અમેરિકાના પૂર્વ છેડા પર આવેલ જુનામાં જુનું બ્રિટિશ સંસ્થાન. ક્ષે. ક. ૪૨,૭૩૪ ચો. મા., વસ્તી ૨૬૫,૦૦૦ રાજધાની સેંટજેન્સ.

પનામા : સ્વતંત્ર રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૩૩,૬૬૭ ચો. મા., રાજધાની પનામા. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનું જોડાણ કરનાર પનામા સંયોગીજૂમિનો બધો પ્રદેશ તેમાં આવેલ છે.

પારાગ્વે : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૧૭૪,૮૫૪ ચો. મા. રાજધાની એસેન્શન.

પેરુ : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૪૮૨,૮૧૬ ચો. મા., વસ્તી ૬,૧૪૭,૦૦૦ રાજધાની લિમા.

પોલેન્ડ : અગાઉ તુર્કસ્તાનના તાબામાં હતું. અત્યારે રાષ્ટ્રસંઘના મેન્ડેટ હેઠળ ગ્રેટબ્રિટન વહીવટ કરે છે. ક્ષે. ક. ૧૦,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧,૪૬૬,૫૩૬ રાજધાની વ્રેસ્લેમ.

પોર્ટુગલ : યુરોપના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૩૫,૪૬૦ ચો. મા., વસ્તી ૬,૮૨૫,૮૮૩, રાજધાની લિસ્બન.

રોમનીય : પૂર્વ યુરોપનો સ્વતંત્ર દેશ. ક્ષે. ક. ૧૫૦,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૩૪,૭૭૫,૬૯૮, રાજધાની વાસો. ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં રશિયા, આરિટ્યા તથા પ્રશિયાએ મળી છિન્નલિન્ન કરી નાખેલા રાજ્યના ભાગોને એકત્ર કરી વિશ્વયુદ્ધ પછી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરવામાં આવી. અત્યારે જર્મનીના કબજામાં છે.

રૂમનીય : ઉત્તર યુરોપમાં આવેલ પ્રજાસત્તાક. ૧૯૧૭ના જુલાઈની ૨૬મીએ સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું અને તે જ વર્ષના ઑક્ટોબરની ૭મીએ પ્રજાસત્તાક થયું. ક્ષે. ક. ૧૪૪,૩૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૩,૫૮૦,૦૦૦, રાજધાની હેલિન્સ્કિ.

રુસ : એક વખતનું પ્રજાસત્તાક પણ અત્યારે પશ્ચિમ યુરોપનું સર્વાધિકારી સત્તાવાળું (Totalitarian) રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૨૧૨,૬૬૦ ચો. મા., વસ્તી ૪૧,૮૩૪,૯૨૩. રાજધાની મોસ્કો.

સર્બીયા : ૧૯૩૭ના એપ્રિલની ૧લી તારીખે હિંદી સરકારના કાયદાથી બર્મી હિંદથી જુદા પાડવામાં આવ્યો. અત્યારે તે 'ક્રાઉન કોલોની' છે. તેને પોતાનું જુદું બંધારણ છે. નવા કાયદા પ્રમાણે ૩૬ સભ્યોની સેનેટ તથા ૧૩૨ પ્રતિનિધિની સભા છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૧,૬૧૦ ચો. મા., રાજધાની રંગૂન. અત્યારે જાપાનના કબજામાં છે.

સ્વેડેન : આલ્ફન રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૩૯,૮૮૦ ચો. મા., વસ્તી ૫,૫૦૦,૦૦૦, રાજધાની સ્ટોકહોલ્મ.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડ : યુરોપનું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૧૧,૭૫૨ ચો. મા., વસ્તી ૮,૨૧૩,૪૪૪ રાજધાની બર્નેસ. યુરોપમાં સૌથી વધારે ગીચ વસ્તીવાળો દેશ. દર ચોરસ માઇલે ૬૯૯ રહેવાસીઓ છે.

થાઇલેન્ડ : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૫૩૭,૭૯૨ ચો. મા., વસ્તી ૩,૪૨૬,૨૯૬, રાજધાની બાંગ્કોક.

ટ્રાન્સ : દક્ષિણ અમેરિકાનું મોટામાં મોટું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૩,૨૮૫,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૪૧,૫૬૦,૧૪૭, રાજધાની રિઓડેજેનરો.

તુર્કી : ક્ષેત્રફળ લગભગ ૧૭,૭૫૦ ચો. મા., તુર્કી અર્ધ-સ્વતંત્ર દેશી રાજ્ય છે. તેને આંતરિક અવસ્થાની સત્તા છે. રહેવાસીઓ મોંગોલિયનો છે અને બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે. રાજધાની અંકારા.

મંચુરિયા : ક્ષેત્રફળ ૫૦૩,૦૧૩ ચો. મા., વસ્તી ૩૬,૬૪૭,૬૭૨. જાપાને ૧૯૩૧માં ચીન પાસેથી મંચુરિયા લઈ લીધું અને તેને ૧૯૩૨ની ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીએ જાપાનનું પુતળાસામ્રાજ્ય જાહેર કર્યું. રાજધાની સિંગિંગ.

મેક્સિકો : ઉત્તર અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૭૬૦,૩૬૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૯,૪૭૮,૭૯૧ રાજધાની મેક્સિકો શહેર.

મોનોકો : દક્ષિણ ફ્રાન્સમાં આવેલી એક નાની સ્વતંત્ર સત્તા. જૂમધ્ય સમુદ્ર પર આવેલ છે. તેની જમીનની સરહદ દરેક સ્થળે ફ્રાન્સને અડીને છે. ક્ષે. ક. ૭૯૯ ચો. મા. વસ્તી ૨૨,૫૧૩, રાજધાની મોનોકો.

મોરોક્કો : ઉત્તર આફ્રિકાનું ફ્રેન્ચની સત્તા નીચેનું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૨૩૧,૫૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૫,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની ફેઝ.

યુગોસ્લાવિયા : સર્બ, ક્રોટ, સ્લોવેન્સ લોકોનું રાજ્ય, તથા મહાયુદ્ધ પછી ઓસ્ટ્રિયા અને બલ્ગેરિયા પાસેથી મેળવેલા પ્રદેશ. ક્ષે. ક. ૯૬,૧૫૦ ચો. મા. વસ્તી ૧૬,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની બેલગ્રેડ.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) : ઉત્તર અમેરિકાનું સમવાયતંત્રવાળું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૩,૭૫૦,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૧૨૨,૭૭૫,૦૦૦, રાજધાની ન્યુયૉર્ક.

રશિયા : યુનિયન ઓફ સોવિયેટ સોશિયલિસ્ટ રિપબ્લિક. રશિયન, યુક્રેનિયન, સ્વેત રશિયન, ટ્રાન્સ કોકેશિયન, તુર્કિમાન, તથા ટાઝિક કન્ડમ્નેક પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનું બનેલું છે. ક્ષેત્રફળ ૮,૧૫૦,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૬૨,૬૯૫,૭૧૦, રાજધાની મોસ્કો.

રૂમાનિયા : યુરોપના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલ સ્વતંત્ર રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૭૨,૪૨૫ ચો. મા., વસ્તી ૧૭,૪૦૦,૦૦૦, રાજધાની બુખારેસ્ટ.

લકઝેમ્બર્ગ : ક્ષે. ક. ૯૯૯ ચો. મા., જર્મની, બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે આવેલ યુરોપની 'આન્ડ ડચી' (ડ્યુકના તાબા હેઠળની જગીર). ૧૮૧૫ની વિયેનાની કોંગ્રેસે તેને અત્યાસ્ત સ્થાન આપ્યું છે. રાજધાની લકઝેમ્બર્ગ.

લાઇબેરિયા : પશ્ચિમ આફ્રિકાનું સ્વતંત્ર નીઝો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૪૩,૦૦૦ ચો. મા., રાજધાની મનોરિયા.

લિથુઆનિયા : બાલ્ટિક પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૨૦,૫૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૨,૨૯૦,૦૦૦, રાજધાની કાવોના.

લિથ્વેનિયા : ક્ષે. ક. ૬૫ ચો. મા., વસ્તી ૧૦,૨૧૩, ઓસ્ટ્રિયા અને સ્વીડન વચ્ચે હોલ્મ નદીના ઉપલા ભાગમાં આવેલી નાની જગીર. રાજધાની વલુઝ.

લેટિવિયા : બાલ્ટિક પ્રજાસત્તાક, ક્ષે. ક. ૪૦,૮૫૦ ચો. મા., વસ્તી ૧,૯૦૦,૦૦૦, રાજધાની રીગા.

લેબેનોન : ૧૯૨૦માં ફ્રાન્સના મેન્ડેટ હેઠળ સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણાયું. રાજધાની બૈરુત.

વેટિકન સીટી : પોપની સાવજીમ સત્તા નીચે રોમમાં સ્થપાયેલ નવું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૧૦૮ એકર, વસ્તી ૧,૦૨૫.

વેનિઝુલા : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક. ક્ષે. ક. ૪૦૦,૦૦૦, ચો. મા., વસ્તી ૩,૦૨૫,૦૦૦, રાજધાની કારાકાસ.

વેલ્સ : ગ્રેટબ્રિટનનો ભાગ. ક્ષે. ક. ૭,૪૫૦ ચો. મા., વસ્તી (ઇંગ્લંડ અને વેલ્સની) ૩૯,૬૪૭,૬૩૦,

સાઉદી અરબસ્તાન : હજ્જ તથા નેઝ્દુનું બેઠું પ્રજસત્તાક (૧૯૧૫), રાજધાની મક્કા તથા રિયાધ.

સાન મેરિનો : પ્રજસત્તાક રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૩૮ ચો. મા., વસ્તી ૧૩,૯૪૮. ઇટલીની મધ્યમાં એપીનાઇસમાં આવેલું છે. યુરોપનું અતિ પ્રાચીન રાજ્ય હોવાનો દાવો કરાયે છે. ઈ. સ. ચોથા સદીમાં સ્થપાયાનું માનવામાં આવે છે.

સાલ્વાડોર : મધ્ય અમેરિકાનું પ્રજસત્તાક. ક્ષે. ક. ૧૩,૧૮૩ ચો. મા., વસ્તી ૧,૭૦૦,૦૦૦, રાજધાની સાન સાલ્વાડોર.

સિરિયા તથા લેબેનોન (ફ્રેન્ચ મેન્ડેટ) : ક્ષે. ક. ૫૭,૬૦૦ ચો. મા., સિરિયાની રાજધાની દમાસ્કસ. લેબેનોનની રાજધાની બૈરુત. સિરિયા પહેલાં તુર્કસ્તાનનો પ્રાંત હતો. ૧૯૨૦માં તેને ફ્રેન્ચ મેન્ડેટ હેઠળ સ્વતંત્ર રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યું.

સિયામ : એશિયાનું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૨૦૦,૧૫૦ ચો. મા., વસ્તી ૧૦,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની બાંગ્કોક.

સ્કોટલેન્ડ : ગ્રેટબ્રિટનનો ઉત્તર ભાગ. ક્ષે. ક. ૩૦,૪૬૦ ચો. મા., વસ્તી ૪,૮૪૨,૫૫૪, રાજધાની એડિન્બર્ગ.

સ્પેન : યુરોપના વાષ્ટ્ય ખૂણામાં આવેલું પ્રજસત્તાક. ક્ષે. ક. ૧૬૪,૦૦૦ ચો. મા., વસ્તી ૨૬,૦૦૦,૦૦૦, રાજધાની માદ્રિડ. ૧૬૩૧ના એપ્રિલની ૧૪ મી તારીખે પ્રજસત્તાક થયું.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ : યુરોપનું સમવાયતંત્રવાળું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૧૫,૬૮૦ ચો. મા. વસ્તી ૪,૦૦૦,૦૦૦ રાજધાની બર્ન.

સ્વિડન : ઉત્તર યુરોપનું રાજ્ય. ક્ષે. ક. ૧૭૩,૧૫૦ ચો. મા. વસ્તી ૬,૦૦૦, રાજધાની સ્ટોકહોમ. બંધારણીય રાજતંત્ર છે. ધારાસભામાં બે સભાગૃહો છે.

હંગરી : યુરોપનું રાજ્ય. પહેલાં ઓસ્ટ્રો-હંગરીનો ભાગ હતું. ક્ષે. ક. ૫૬,૮૩૦ ચો. મા. વસ્તી ૧૩,૫૦૭,૬૬૩ રાજધાની બુડાપેસ્ટ.

હાઇટી : પ્રજસત્તાક રાજ્ય-વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં આવેલ સાન ડોમિંગોનો ભાગ. ક્ષે. ક. ૧૦,૨૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૨,૩૦૦,૦૦૦, રાજધાની પોર્ટોપ્રિન્સ.

હાન્ડુરાસ : મધ્ય અમેરિકાનું પ્રજસત્તાક, ક્ષે. ક. ૪૬,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૧,૦૦૦,૦૦૦ રાજધાની ટેગુસિગાલ્પા.

હિંદીચીન : ક્ષેત્રફળ ૨૮૧,૦૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૨૪,૦૦૦,૦૦૦ પાંચ ભાગોનું બનેલ ફ્રેન્ચ સંસ્થાન. કોચીન ચીન, અનામ, કમ્બોડિયા, ટોન્કિંગ અને લાઓસનું તે બેઠું છે. આખા પ્રદેશ પર મલયને જનરલનું શાસન છે.

હિંદુસ્તાન : હિંદી સામ્રાજ્ય : બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ભાગ. ક્ષે. ક. ૧,૭૦૦,૦૦૦ ચો. મા. થી વધારે, વસ્તી ૩૮૮,૮૦૦,૦૦૦ રાજધાની દિલ્લી.

જગતનાં મુખ્ય આયાતનિકાસ સ્થળો

નાળધેર—નિકાસ કરનારા દેશો-ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ, ફિલિપાઇન ટાપુઓ તથા સીલોન. આયાત કરનારા દેશો-યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) જર્મની, હોલેન્ડ.

કૌફી—નિકાસ કરનારા દેશો—અટામાલા, કોસ્ટારિકા, મહિસુર, કૂર્ગ અને જ્ઞેનિયા. આયાત કરનારા દેશો—યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) સ્વીડન, ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ.

કાથી—નિકાસ કરનારા દેશો—સીલોન, હિંદ.

કેપર્ફ—નિકાસ કરનારા દેશો—પેસિફિક ટાપુઓ. આયાત કરનારા દેશો હાન્ગર્ગ, માર્સેલ્સ.

ફ—નિકાસ કરનારા દેશો યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) (ટેક્સાસ, મિસિસિપિ, ન્યૂઝીલેન્ડ), હિંદ, ચીન, હાઈમ, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ સોવિયેટ રશિયા. ઉપયોગ કરનારા દેશો—ગ્રેટબ્રિટન, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) જર્મની, ફ્રાંસ, હિંદ, જાપાન, હાઈલી.

ખાર્ક—નિકાસ કરનારા દેશો—અલ્બેનિયા, ઓસ્ટ્રિયા, ટ્યુનિસ, મોરોક્કો.

બીડી—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—રશિયા, બેલ્જિયમ, આયર્લેન્ડ, હિંદ, કેનેડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)

સોલુ—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનેડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) રોડેશિયા, રશિયા, ઓસ્ટ્રેલિયા.

મગફળી—નિકાસ કરનારા દેશો—હિંદ, પશ્ચિમ આફ્રિકા, ચીન. આયાત કરનારા દેશો—જર્મની, ગ્રેટબ્રિટન, હોલેન્ડ.

શાકુ—નિકાસ કરનારા દેશો—કલકત્તા. આયાત કરનારા દેશો—ડંડી.

અફીણ—નિકાસ કરનારા દેશો—હિંદ, ચીન, એશિયામાઈનર, ઇરાન. આયાત કરનારા દેશો—બ્રિટન.

ગ્રાતી—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—મનારનો અખાત, ઇરાની અખાત, કૅલિફોર્નિયાનો અખાત.

મરી—નિકાસ કરનારા દેશો—સ્ટ્રેટસેટલમેન્ટ, જાવા, સિયામ. આયાત કરનારા દેશો—યુનાઇટેડકિંગડમ

પેટ્રોલિયમ—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—યુનાઇટેડસ્ટેટસ (અમેરિકા), રશિયા, મેક્સિકો, ઇરાન, રમાનિયા, ઈરાક.

ચોખા—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—ચીન, હિંદ, જાપાન, હિંદીચીન, ડચ ઇસ્ટઈન્ડીઝ, સિયામ, ફિલિપાઈન્સ.

રબ્બર—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—મલાયા. ડચ ઇસ્ટઈન્ડીઝ, સીલોન, હિંદ, સારાવાક, હિંદીચીન, આફ્રિકા. આયાત કરનારા દેશો—યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)

ગ્રાટફીક્સ—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), યુનાઇટેડકિંગડમ, જર્મની.

મીઠું—નિકાસ કરનારા દેશો—યુનાઇટેડકિંગડમ, રબેન, જર્મની, પોલુન્ડ. આયાત કરનારા દેશો—હિંદ

રેશમ—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—ચીન, જાપાન, હિંદ, હિંદીચીન, હાઈલી, ફ્રાન્સ. અનાવનારા દેશો—યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), ફ્રાંસ, હાઈલી, સ્વિટઝર્લેન્ડ, લ્યેમ, ફ્રેન્ચ, ઝુરીચ, બેસલ.

તમાકુ—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—કયુબા, રોડેશિયા, ન્યાસાલેન્ડ, ઉત્તર બોર્નિયો, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)

ધર્તી—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), કેનેડા, હિંદ, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ સોવિયેટ રશિયા, ફ્રાંસ, હાઈલી. આયાત કરનારા દેશો—હાઈલી, જર્મની.

ગ્રીન—ઉત્પન્ન કરનારા દેશો—ઓસ્ટ્રેલિયા, આર્જેન્ટીના, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), દક્ષિણ આફ્રિકા ન્યૂઝીલેન્ડ, કાકીર. આયાત કરનારા દેશો—ફ્રાંસ, યુનાઇટેડકિંગડમ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ (અમેરિકા) જર્મની.

ઉત્પાદન તથા નિકાસ

ખનીજ કોલસો.	ઉત્પાદન કરનાર દેશો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) યુનાઇટેડ કિંગડમ જર્મની યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ સોવિયેટ રશિયા.	વાપરનાર દેશો. ભૂમધ્યના દેશો, કેનેડા, આર્જેન્ટિના, સ્વેડિનવિયા, ફ્રાંસ.
વીજળી.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ સોવિયેટ રશિયા, યુનાઇટેડ કિંગડમ.	પશ્ચિમ અને દક્ષિણ યુરોપના દેશો.
સાગ.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ સોવિયેટ રશિયા, કેનેડા, જાપાન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	...
ભાકડાનો આવેલો.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) કેનેડા, સ્વીડન, જર્મની	યુનાઇટેડ કિંગડમ.
કાંક	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ સોવિયેટ રશિયા, યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાંસ.	જર્મની, યુનાઇટેડ કિંગડમ નેધરલેન્ડ્ઝ બેલ્જિયમ.
ગંધક	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) સ્પેન, ઇટલી, જાપાન	...
લોહ અને પોલાદ	ફ્રાંસ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ સોવિયેટ રશિયા યુનાઇટેડ કિંગડમ.	જાપાન, જર્મની બેલ્જિયમ
ઝાંઝીય.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ સોવિયેટ રશિયા, હિંદ.	યુનાઇટેડ કિંગડમ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) જર્મની, ફ્રાંસ.
નિકલ.	કેનેડા, ન્યુફાન્ડેલાન્ડિયા	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ફ્રાંસ, જર્મની, ગ્રેટબ્રિટન.
તાંબુ.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ) ચિલી, કેનેડા, ઉત્તર રોડેશિયા.	યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાંસ, ઇટલી, એકસોવોલ્કા.

સીયુ.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ) ઑસ્ટ્રેલિયા, મેક્સિકો	યુનાઇટેડ કિંગડમ, જાપાન
કંયુ.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ) ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, મેક્સિકો.	યુનાઇટેડ કિંગડમ.
કલક.	બ્રિટિશ મલાયા, બોલિવિયા, નેધર્લેન્ડ, સિયામ.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ) જર્મની, ફ્રાંસ, ઇટલી.
પારે.	સ્પેન, ઇટલી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ.)	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ)
એન્ટીમની.	ચીન, મેક્સિકો.	
સોયુ.	દક્ષિણ આફ્રિકા, સોવિયેટ રશિયા, કેનેડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ)	...
રુયુ.	મેક્સિકો, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ) પેરુ, કેનેડા.	...
હીરા.	બેલ્જિયમ કોંગો.	...

જગતના ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન

ઈ. સ. પૂર્વે

- ૪,૦૦૦ બેબિલોનિયામાં સુમેરિયન લોકો.
- ૩,૦૦૦-૨,૫૦૦ ફોરોની લગભગ સામે ઇજીપ્તની પિરામિડો બંધાઈ.
- ૨,૬૦૦ મોહેન જો ડોરોની સંસ્કૃતિ.
- ૨,૫૦૦ ઇન્ડો-યુરોપિયનોના મૂળ પુરુષો કારિયન સમુદ્રની ઉત્તરે આવી ૧૨૦૦.
- ૨,૦૦૦ સ્વેતવર્ણી ઇન્ડો-યુરોપિયનો પાંચમમાં આવી વસ્યા.
- ૧,૩૫૦ ઇજીપ્તમાં તારા ગુતેનખામનનું મૃત્યુ.
- ૧,૨૦૦ દ્રોમન યુદ્ધ.
- ૧,૦૦૦-૧,૨૦૦ ઋગ્વેદ.
- ૧,૦૦૦ હોમર કવિનો સમય.
- ૮૭૬ પહેલા એસિરિયન સામ્રાજ્યનો અંત.
- ૮૦૦ કાથેજ બંધાયું.
- ૫૬૦ ઇજિપ્ત ઇથિયોપિયનોએ લીધું.
- ૪૭૬ પહેલી ઓલિમ્પિક.
- ૪૫૩ રામ્યુલસે રોમની સ્થાપના કરી.
- ૪૪૫ ટિગલથ પિસ્તર ત્રીજાએ બેબિલોનિયા જીત્યું તથા નવા એસિરિયન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
- ૪૨૨ સાગોન બીજાએ એસિરિયન લોકોને લોકોનાં હથિયાર આપ્યાં.
- ૪૨૧ તેણે ઇસરાયલ લોકોને દેશનિકાલ કર્યાં.
- ૭૧૦ સુનાચરિમે જ્યુડા પર આક્રમણ કર્યું. ૧૬ મી માએ પહેલા ચંદ્રમહાસુની નોંધ થઈ.

- ૬૮૦ ઇસર હોડને ઇજિપ્તમાં થિબ્સ લીધું.
 ૬૪૪ સેમિટિક્સ પહેલાં ઇજિપ્તમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપ્યું અને ૨૬મા વંશની સ્થાપના કરી.
 ૬૧૦ મેછોડાનું યુદ્ધ : જોશિયાનું મૃત્યુ.
 ૬૦૮ ઇજિપ્તના નેકોએ જ્યુડાના રાજા જોશિયાને મેગિડોની લડાઈમાં હરાવ્યો.
 ૬૦૬ ખાલ્દિયન સામ્રાજ્યની સ્થાપના.
 ૬૦૫ ઇરાનમાં ઝરથુસ્ત થયા.
 ૫૮૬ નેબુચેદ્નઝરે જરુસાલેમ લીધું.
 ૫૬૯ નેબુચેદ્નઝરે ઇજિપ્ત લીધું.
 ૫૫૧ ચીનમાં કોન્ફ્યુશિયસનો જન્મ.
 ૫૫૦ બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ.
 ૫૩૯ સાઇરસે એબિલોન લઇને પર્શિયન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
 ૫૨૧ હિરદસ્પસના પુત્ર પહેલા ડેરિયસનું રાજ્ય હેલેસ્પોન્ટથી સિંધુ સુધી વિસ્તારવાળું હતું.
 ૫૦૮ રામ અને કાર્થેજ વચ્ચે પહેલી સુલેહ થઈ.
 ૪૯૫ સોફોકલસનો જન્મ.
 ૪૯૦ મારાથોન પાસે ઓક લોકોના હાથે ઇરાનીઓનો પરાજય.
 ૪૮૦ થર્મોપિલિ તથા સેલેમિસનાં યુદ્ધ.
 ૪૭૯ પ્લેટી તથા માઇકેલનાં યુદ્ધોથી પર્શિયાનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો.
 ૪૭૭ બુદ્ધનું મૃત્યુ, રાજગૃહમાં પહેલી બૌદ્ધસભા મળી.
 ૪૪૭ કોરોનિયાનું યુદ્ધ.
 ૪૩૧ પેલોપોનેશિયન વિગ્રહ શરૂ થઇને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૪ માં પૂરો થયો.
 ૪૨૯ પેરિક્લિસનું મૃત્યુ.
 ૪૦૩ આથેન્સમાં પ્રજાસત્તાકની પુનઃ સ્થાપના.
 ૩૯૯ સોક્રેટીસને દેહાંતદંડ.
 ૩૯૦ ગોલ લોકોએ રોમનો વિનાશ કર્યો.
 ૩૭૨ આથેન્સ અને સ્પાર્ટા વચ્ચે સુલેહ થઈ.
 ૩૫૯ ફિલિપ મેસેડોનિયાનો રાજા થયો.
 ૩૫૬ મહાન સિકંદરનો જન્મ.
 ૩૫૨ ડોમોસ્થિનિસનું પહેલું નિંદાત્મક ભાષણ.
 ૩૪૦ પહેલું સેમનાઈટ યુદ્ધ.
 ૩૩૮ ચિરોનિયાનું યુદ્ધ.
 ૩૩૬ મેસેડોનિયાનું લશ્કર એશિયામાં આગ્યું. ફિલિપનું ખૂન. સિકંદર માદીએ આવ્યો.
 ૩૩૫ સિકંદરે થિબ્સનો નાશ કર્યો અને ઓક સૈન્યનો હાવી થયો.
 ૩૩૪ ઐનિક્સનું યુદ્ધ
 ૩૩૩ ઇસસનું યુદ્ધ
 ૩૩૧ આર્થેક્સનું યુદ્ધ.
 ૩૩૦ ત્રીજો ડેરિયસ મરાયો.
 ૩૨૭ સિકંદરનો હિંદ પર હુમલો.

- ૩૨૫ સિકંદર હિંદમાંથી ચાલ્યો ગયો.
- ૩૨૩ મહાન સિકંદરનું મૃત્યુ.
- ૩૨૨ હિંદમાં ચંદ્રગુપ્તે મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી.
- ૩૨૧ કેઝાબન ફેડાસના યુદ્ધમાં સેમનાબ્ર લોકોના હાથે રોમન લોકોનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો.
- ૩૧૨ ગાઝાનું યુદ્ધ.
- ૨૮૧ પિહ્સે ઇટલી પર આક્રમણ કર્યું.
- ૨૮૦ હકેલીનું યુદ્ધ.
- ૨૭૯ એસ્કયુલમનું યુદ્ધ.
- ૨૭૮ ગોહ લોકો એશિયા માધ્યમર પર ચડી આવ્યા અને એલેશિયામાં વસ્યા.
- ૨૭૫ પિહ્સે ઇટલી છોડી ગયો.
- ૨૭૨ અશોક પાટલિપુત્રનો રાજા થયો.
- ૨૬૪ પહેલું ખ્રીસ્તીક યુદ્ધ.
- ૨૬૦ મિલીનું યુદ્ધ, મગધનો રાજા અશોક ઉત્તર હિંદને પોતાની સત્તા દેડા કાઢ્યો.
- ૨૫૯ પોતાના રાજ્યશાસનના ચોથા વર્ષમાં ૧૬ મી ફિસેનરે અશોકનો પાટલિપુત્રમાં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો.
- ૨૫૬ એકનોમસનું યુદ્ધ.
- ૨૪૬ શિ-વાંગ-ટિ ટિસનના રાજા થયા.
- ૨૩૭ કાર્થાજનિયન લોકોએ સ્પેન જીતી લીધું.
- ૨૨૩ અશોકનું મૃત્યુ.
- ૨૨૦ શિ-વાંગ-ટિ ચીનના શહેનશાહ થયા.
- ૨૧૮ હનિયાલની સ્પેનમાં થયેલ ઇટલીમાં કૃત્ય.
- ૨૧૪ ચીનની મહાન દીવાલની શરૂઆત.
- ૨૧૧ પહેલો મેસિડોનિયાનો વિગ્રહ.
- ૨૧૦ શિ-વાંગ-ટિનું મૃત્યુ.
- ૨૦૨ ઝામાના યુદ્ધમાં હનિયાલ હાર્યો.
- ૨૦૦ મેસિડોનિયાનો બીજો વિગ્રહ.
- ૧૭૨ મેસિડોનિયાનો ત્રીજો વિગ્રહ.
- ૧૫૯ ટેરેન્સનું મૃત્યુ.
- ૧૫૬ ચીનમાં કાગળ બનાવાયો.
- ૧૪૯ ત્રીજું ખ્રીસ્તીક યુદ્ધ.
- ૧૪૬ કાર્થેજનો નાશ.
- ૧૩૩ ટિબેરિયસ ગ્રેકસના કાયદા રોમમાં પસાર થયા. ગ્રેકસનું ખૂન.
- ૧૦૬ પોમ્પી અને સિસેરોનો જન્મ.
- ૧૦૨ જુલિયસ સીઝરનો જન્મ.
- ૮૮ પહેલું મિથ્રિડેટિક યુદ્ધ.
- ૭૪ ત્રીજું મિથ્રિડેટિક યુદ્ધ.
- ૬૬ પોમ્પી રોમના લશ્કરોને કારિયન તથા યુદ્ધેતિસમાં હાર મેળવી. તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.

- ૬૦ પહેલી ત્રિપુટીની સ્થાપના—પોમ્પી, સીઝર, ક્રેસસ.
 ૫૫ સીઝરનું ક્ષિત્રન પર આક્રમણ.
 ૪૯ પોમ્પીને ઇટલીમાંથી હાંપી કાઢવામાં આવ્યો. સીઝર સરમુખત્યાર થયો.
 ૪૮ પોમ્પીનું ઇજિપ્તમાં ખૂન થયું.
 ૪૭ ઇજિપ્તમાં લડોઇ.
 ૪૬ આફ્રિકામાં લડાઇ.
 ૪૫ સીઝર જીવનભરનો સરમુખત્યાર નિભાવ્યો.
 ૪૪ સીઝરનું ખૂન. એન્ટોનિ રોમને પચાવી પાડે છે.
 ૪૨ ક્લોડસ અને ક્રેશિયસનાં મૃત્યુ.
 ૪૧ એન્ટોનિ તથા ક્લિયોપેટ્રાનું તાસ્ત પાસે મિલન.
 ૨૭ રોમન સામ્રાજ્યની સ્થાપના.
 ૧૭-૭ હેરોડ નેરુસેલમનું દેવળ ફરીથી બાંધે છે.

ઇસ્વીસન

- ૪ નેઝેરથના જિસસના જન્મનું સાચું વર્ષ.
 ૪ ટિબેરિયસ જર્મની પર હુમલો કરે છે.
 ૧૪ ઑગરટસનું મૃત્યુ; ટિબેરિયસ શહેનશાહ થાય છે.
 ૨૯ જિસસ ક્રાઇસ્ટને વધતત્ત્વે ચઢાવ્યા.
 ૩૭ ક્લિયુલા શહેનશાહ થાય છે.
 ૪૧ ક્લિયુલાનું ખૂન થવાથી ક્લોડિયસ શહેનશાહ થાય છે.
 ૪૩ ક્લોડિયસ ક્ષિત્રન પર આક્રમણ કરે છે.
 ૬૧ બોડીશિયા ક્ષિત્રને રોમનો સામે લઇ ગયો,
 ૬૪ નીરો રોમ બાળે છે, નેના અમલ હેઠળ ખ્રિસ્તી લોકો પર જુલમની શરૂઆત.
 ૬૮ નીરોનો આત્મધાવ (જેલ્યા, ઓથો, વિટેલસ—એક પછી એક શહેનશાહ થાય છે.)
 ૭૬ વિસુવિયસના કાટવાથી પોમ્પી તથા હકયુલેનિયમનો નાશ.
 ૮૦ ડેશિયન યુદ્ધનો પ્રારંભ.
 ૯૮ ટ્રેજન શહેનશાહ થાય છે.
 ૧૧૬ રોમન સામ્રાજ્યનો મહાન વિસ્તાર.
 ૧૧૭ હેડ્રિયન ટ્રેજન પછી શહેનશાહ બને છે. રોમન સામ્રાજ્યનો ક્રાંતિકળશ.
 ૧૨૦ હેડ્રિયન ક્ષિત્રમાં.
 ૧૨૧ હેડ્રિયનની દાવાલ બાંધવામાં આવી.
 ૧૩૩ એન્ટોનિયસ પાયસ શહેનશાહ થાય છે.
 ૧૬૧ માર્કસ ઓરેલિયસ તથા લ્યુશિયસ વેરસ સંયુક્ત શહેનશાહો બને છે.
 ૧૬૪ મહાન પ્લેગ શરૂ થઈને માર્કસ ઓરેલિયસના મૃત્યુ સુધી ૧૮૦ સુધી ચાલ્યો. આથી આખો એશિયાખંડ ઉગ્રગત બની ગયો. રોમન સામ્રાજ્યમાં લડાઈ તથા અધાધૂંધીના સૈકાની શરૂઆત.
 ૨૦૮ સેવર્ન લોકોએ ક્ષિત્રનપર આક્રમણ કર્યું.
 ૨૨૦ હેન વંશનો અંત.
 ૨૨૭ પહેલા અરદેશરે પર્શિયામાં આર્સેકિડવંશનો અંત આણ્યો.
 ૨૪૨ મેનિએ પોતાના ઉપદેશની શરૂઆત કરી.

- ૨૪૭ ગોથ લોકો મોટા હુમલો કરી ઝાન્યુબ નદી આગળ ગયા.
- ૨૫૧ ગોથ લોકોનો મહાન વિજય. શહેનશાહ ડેસિયસ મરાયો.
- ૨૬૦ સેસેનિદના બીજા શાહ સેપોર પહેલાએ એન્ટિયોક લીધું. શહેનશાહ વેલેરિયનને કેદ પકડ્યો. પરંતુ એશિયા માધ્યમથી પાછાં વળતાં પાર્થિયોના આરિયેનેથસે તેને કાપી નાખ્યો.
- ૨૬૭ રોમન લોકોએ સિથિયન તથા ગોથ લોકોને હરાવ્યા.
- ૨૭૭ પર્શિયામાં મેનિને વધસ્તાંભ પર લટકાવવામાં આવ્યો.
- ૨૮૪ ડાયોકલેશન શહેનશાહ થયો.
- ૨૯૬ ખ્રિસ્તમાં કોન્સ્ટન્શિયસનો પ્રવેશ.
- ૩૦૫ સેન્ટ આલ્બનની શહીદી. કોન્સ્ટન્શિયસ અને ગેલ્લિયસ શહેનશાહો અને છે.
- ૩૦૬ કોન્સ્ટન્શિયસનું ચાર્કમાં મૃત્યુ. કોન્સ્ટન્ટાઈનની જાહેરાત.
- ૩૧૨ મહાન કોન્સ્ટન્ટાઈન શહેનશાહ અને છે.
- ૩૨૩ નિકીની કાઉન્સિલના પ્રમુખપદે કોન્સ્ટન્ટાઈન. કોન્સ્ટન્ટિનોપલની સ્થાપના.
- ૩૬૧ જુલિયને ખ્રિસ્તી ધર્મને અહીં મિથેરિઝમ દાખલ કરવાનો યત્ન કર્યો.
- ૩૭૫ હન લોકોનો હુમલો.
- ૩૯૨ મહાન થિયોડોશિયસ પૂર્વ તથા પશ્ચિમનો સમ્રાટ અને છે.
- ૩૯૪ થિયોડોશિયસની સત્તાનો સંપૂર્ણ વિકાસ.
- ૩૯૫ થિયોડોશિયસનું મૃત્યુ. સ્ટિકિસ તથા એલેરિકને પોતાના માલિક તથા રક્ષક ગણીને આનો રિયસ તથા આર્કિડિયસે રાજ્યની ફરીથી વહેંચણી કરી.
- ૪૦૦ એલેરિક છટલી પર હુમલો કરે છે; મહાન કવિ તથા નાટ્યકાર કલિદાસ.
- ૪૧૦ એલેરિકની રોમની લૂંટ.
- ૪૨૫ દક્ષિણ સ્પેનમાં વેંડલ, પેનોનિયામાં હન, દાલ્મેશિયામાં ગોથ, પોર્ટુગલ તથા ઉત્તર સ્પેનમાં વિસિગોથ તથા સ્વેવી લોકોની સ્થાપના. ઇઝિયસ લોકો ખ્રિસ્ત પર આક્રમણ કરે છે.
- ૪૩૯ વેંડલ લોકો કાર્થેજ લે છે.
- ૪૫૧ એટિલા ફ્રાન્સ પર હલ્લો કરે છે, પણ હારે છે.
- ૪૫૨ વેનિસની સ્થાપના.
- ૪૫૩ એટિલાનું મૃત્યુ.
- ૪૫૫ વેંડલ લોકોની રોમની લૂંટ.
- ૪૫૭ હેંગિસ્ટે કેન્ટના રાજ્યની સ્થાપના કરી.
- ૪૭૭ મેક્સન લોકોએ ખ્રિસ્ત પર પહેલો હલ્લો કર્યો.
- ૪૮૯ થિયોડોરિક છટલી જીતીને રાજા અને છે.
- ૪૯૫ મેરિકની આગેવાની હેઠળ મેક્સન લોકો ખ્રિસ્તમાં આવે છે.
- ૫૨૭ શહેનશાહ જસ્ટિનિયન.
- ૫૨૯ આથેન્સમાં લગભગ હજાર વર્ષથી ચાલતી શાળાઓ જસ્ટિનિયને અંત કરી. એલિસેરિયસ નેપલ્સ લીધું.
- ૫૩૧ પહેલા કોસ્ટરોઝના રાજ્યની શરૂઆત.
- ૫૩૬ એલિસેરિયસ રોમને ઘેરા ધાલે છે.
- ૫૪૩ કોન્સ્ટન્ટિનોપલમાં મહાન પ્લેથ.

- ૫૫૩ જરિનિયનને ઇટલીમાંથી ગાય લોકોને હાંકી કાઢ્યા.
- ૫૬૦ જેગરમાં પહેલું ઇંગ્લિશ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું.
- ૫૬૫ જરિનિયનનું મૃત્યુ. લોન્ગ્સર્ડ લોકોએ ઉત્તર ઇટલીનો ઘણાખરો ભાગ જીતી લીધો.
- ૫૬૬ મક્કામાં મહમદ પેગંબરનો જન્મ.
- ૫૯૦ રામમાં પ્લેગ.
- ૫૯૭ ઇંગ્લેન્ડમાં બોગરટાઈન.
- ૬૦૬ હર્થવર્થને રાજ્ય થાય છે. હર્થ-સંવત્સરની શરૂઆત.
- ૬૧૦ હેરેકલસના રાજ્યનો પ્રારંભ.
- ૬૧૧ મહમદ, પયગંબર તરીકે બહેર થાય છે અને દરલામ ધર્મની ઘોષણા કરે છે.
- ૬૧૯ કોસ્ટોસ બીજીની સત્તા હેઠળ હજીત, જેરુસાલેમ, દમાસ્કસ હતાં અને હેરેપોન્ટમાં લશ્કરો હતાં. ચીનમાં તાંગ વંશની શરૂઆત.
- ૬૨૨ મહમદ પેગંબર મદીના નાસી ગયા.
- ૬૨૭ નિનેવેથ પાસે પર્શિયાની મોટી હાર. ચીનમાં તૈતુસુંગ શહેનશાહ થાય છે.
- ૬૨૮ મહમદ પેગંબરે પૃથ્વી પરના બધા શાસકોને પત્રો લખ્યા.
- ૬૨૯ મહમદ પેગંબર મક્કા પાછા ફર્યા.
- ૬૩૨ મહમદ પેગંબરનું મૃત્યુ. અય્યુબકર ખલીફ થાય છે.
- ૬૩૪ ચાર્મકનું યુદ્ધ, મુસલમાનોએ સીરિયા લીધું. બીજો ઉમર ખલીફ થયો.
- ૬૩૮ જેરુસાલેમ ખલીફા ઉમરને શરણે આવ્યું.
- ૬૪૨ હેરેકલસનું મૃત્યુ.
- ૬૪૩ ત્રીજો ઓથમન ખલીફા થાય છે.
- ૬૫૫ મુસ્લિમોને હાથે બિઝેન્ટાઇનના કાફલાની હાર.
- ૬૬૮ ખલીફા મોઆવિજાએ દરિયાઇ માર્ગે ક્રાન્સ્ટાન્ટીનોપલ પર હુમલો કર્યો.
- ૬૮૭ રાજ્યના મેયર હર્થલના પેપીને ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુસિડિયાનું જોડાણ કર્યું.
- ૭૧૧ મુસલમાન લશ્કરે આફ્રિકાના માર્ગે સ્પેન પર હુમલો કર્યો. મુસલમાનોનું હિંદમાં આગમન.
- ૭૧૫ ખલીફા પહેલા વલીદનો મુલક પીરીનીઝથી ચીન સુધીના વિસ્તારવાળો હતો.
- ૭૩૨ પહેલા ચાર્લ્સે પોપાદિયસ પાસે મુસલમાનોનો પરાજય કર્યો.
- ૭૫૧ પેપીનનો ક્રાન્સના રાજ્ય તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો.
- ૭૬૮ પેપીનનું મૃત્યુ.
- ૭૭૧ શાર્લમેન રાજ્ય થાય છે.
- ૭૭૪ શાર્લમેન લોન્ગ્સર્ડી જીતી લીધું.
- ૭૮૬ હર્ડેન અલ રશીદ બગદાદના ખલિફ થયા.
- ૭૯૫ ત્રીજો લોન્ગ પોપ થયો.
- ૮૦૦ લોન્ગ્સર્ડે શાર્લમેનને પશ્ચિમના શહેનશાહ બનાવ્યા.
- ૮૦૨ એગબર્ટ વેસેક્સનો રાજ્ય થયો.
- ૮૧૪ શાર્લમેનનું મૃત્યુ.
- ૮૨૮ એગબર્ટ ઇંગ્લાન્ડનો પહેલો રાજ્ય થયો.
- ૮૪૩ લૂઇનું મૃત્યુ. કારોલીંગિયન સામ્રાજ્ય હાંગીને બ્રુકા ચર્ચ ગયું.

- ૮૪૯ મહાન આફ્રેડનો જન્મ.
- ૮૭૬ આફ્રેડે ડેઇન લોકોને હરાવ્યા.
- ૯૧૯ હેન્નિ ધી ફાઉલરને જર્મનીના રાજ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો.
- ૯૩૬ પોતાના પિતા હેન્નિ ધી ફાઉલર પછી પહેલો ઓટો જર્મનીનો રાજ થયો.
- ૯૬૨ જર્મનીના રાજ પહેલા ઓટોને શહેનશાહ બનાવવામાં આવ્યો.
- ૧૦૦૧ હિંદ પર પહેલું મુસલમાની આક્રમણ; મહમદ ગીઝીએ પેશાવર પાસે લડાઈમાં જયપાળને હરાવ્યો.
- ૧૦૧૬ ક્રેન્યુટ ઈંગ્લાંડ, ડેન્માર્ક તથા નોર્વેનો રાજ થયો.
- ૧૦૬૬ હેસ્ટિંગ્સની લડાઈ, નોર્મન્ડીના વિલિયમે સ્થિતિ જીતી લીધું.
- ૧૦૬૮ 'ક્રુમ્સ ડે બુક' પૂરી થઈ.
- ૧૦૯૧ માલ્કમ ત્રીજીની સરદારી હેઠળ સ્કોટલેન્ડ પર કબ્જો.
- ૧૦૯૩ આલ્નવિકના ઘેરામાં માલ્કમ મરાયો.
- ૧૦૯૫ ક્રુઝેડની પહેલી લડાઈ.
- ૧૦૯૭ વેસ્ટમિન્સ્ટર હાલ અંધારો.
- ૧૦૯૯ જેરુસાલેમ લેવાયું.
- ૧૧૦૦ ન્યુ ફોર્સ્ટમાં બીએ વિલિયમ મરાયો.
- ૧૧૪૫ મટિલ્ડા હાર્યો.
- ૧૧૪૭ ક્રુઝેડની બીજી લડાઈ.
- ૧૧૭૩ મલાહીન ઇજીપ્તના સુલતાન થયા.
- ૧૧૮૭ સલાહીને જેરુસાલેમ લીધું; ક્રુઝેડની ત્રીજી લડાઈ.
- ૧૧૮૯ એકરનો ઘેરા.
- ૧૧૯૦ ક્રુઝેડ માટે રિચર્ડ અહાર પડ્યો.
- ૧૧૯૧ ક્રુઝેડમાં એકર લીધું.
- ૧૧૯૮ રિચર્ડે 'લસર્સ' ખાતે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
- ૧૨૦૨ ચોથી ક્રુઝેડને અંગે પૂર્વના રાજ્ય પર કબ્જો કરવામાં આવ્યો. ફ્રાંસ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુદ્ધ.
- ૧૨૦૩ જહોને આર્થરનું ખૂન કર્યું.
- ૧૨૦૬ હિંદમાં ગુલામવંશની સ્થાપના.
- ૧૨૧૪ જર્મીસખાને પેકિન લીધું.
- ૧૨૧૫ મેઆકાર્ટા પર જહોને સહી કરી.
- ૧૨૧૬ બીએ હેન્નિ રાજ થાય છે; ઈંગ્લાંડમાં પહેલી પાર્લામેન્ટ.
- ૧૨૧૭ પાંચમી ક્રુઝેડ.
- ૧૨૨૮ છઠ્ઠી ક્રુઝેડ.
- ૧૨૪૮ સાતમી ક્રુઝેડ.
- ૧૨૫૩ ફ્રાંસમાંથી યાહુદીઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા.
- ૧૨૫૯-૬૨ મોંગોલ શહેનશાહ કુબ્લાખાનનો ચીનમાં રાજ્યઅમલ.
- ૧૨૬૫ બ્રિટિશ આમસલા પહેલી વાર મળી. દેવેશામનું યુદ્ધ.
- ૧૨૮૦ રોબર્ટ એકને હાફોગો શોધી કાઢ્યો. કુબ્લાખાને ચીનમાં યુઆન વંશની સ્થાપના કરી.

- ૧૨૮૨ પહેલા એડવૅર્ડ વેલ્સ જીતી લીધું.
 ૧૨૮૫ પહેલી ધોરણસરની અંગ્રેજી પાર્લમેન્ટ.
 ૧૨૮૬ પહેલા એડવૅર્ડ ઈંગ્લંડ તામે કયું.
 ૧૨૮૭ સ્ટર્લિંગનું યુદ્ધ; વોલેસ વિજયી થયો.
 ૧૨૮૮ ફ્રાન્કફર્ટનું યુદ્ધ; પહેલા એડવૅર્ડ વોલેસને હરાવ્યો.
 ૧૩૦૨ ફ્લેવો ગિયોગ નામના ઇટાલિયને હોકાઈન શોધી કાઢ્યું.
 ૧૩૦૫ વોલેસને ફ્રેન્ચાંતકંડ.
 ૧૩૧૪ બેનકર્ખનું યુદ્ધ.
 ૧૩૪૪ સોનાના સિક્કાનો નાણા તરીકે ઉપયોગ શરૂ થયો.
 ૧૩૪૬ ફર્સાનું યુદ્ધ;
 ૧૩૪૭ અંગ્રેજોએ ફ્લે લીધું.
 ૧૩૪૮ મોટો પ્લેગ.
 ૧૩૫૬ પોર્મકીઅસનું યુદ્ધ. અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચને હરાવ્યા.
 ૧૩૫૯ ધરાનમાં તૈમુરલંગ.
 ૧૩૬૦ યુઆન વંશની પડતી. ચીનમાં મિંગ વંશની સ્થાપના.
 ૧૩૮૧ વહાણવટાનો કાયદો. અંગ્રેજ વેપારીને તેથી મદદ મળી. વોટ ટિલરની આગેવાની હેઠળ ખેડુત બળવો.
 ૧૩૮૫ સ્કોટ લોકોએ ઈંગ્લંડ પર હુમલો કર્યો. રિચર્ડ બીજાએ એડિન્બર્ગ લાઇને બદલો લીધો.
 ૧૩૮૭ અમીરોએ લંડનના ટાવરનો કબજો લીધો.
 ૧૩૮૮ સ્કોટ લોકોનો ઈંગ્લંડ પર બીજો હુમલો. આટરબર્નના યુદ્ધમાં સ્કોટ લોકો વિજયી થયા.
 ૧૩૯૭ યુસેસ્ટરના ડયુકનું ખૂન કરવામાં આવ્યું.
 ૧૩૯૮ હિંદ પર તૈમુરનો હુમલો.
 ૧૪૦૦ ઓવેન ગ્લેનડાવરની સરદારી હેઠળ વેલ્સમાં બળવો.
 ૧૪૦૨ હોમીલ્ડન હિલખાતે સ્કોટ લોકો હાર્યા.
 ૧૪૦૬ સ્કોટલંડના રાજા પહેલા જેમ્સને પકડીને લંડનના ટાવરમાં કેદ કરવામાં આવ્યો.
 ૧૪૧૫ એજનકોર્ટનું યુદ્ધ.
 ૧૪૨૮ આર્લોન્સનો ઘેરા.
 ૧૪૨૯ બેન ઓફ આર્કે આર્લોન્સમાં પ્રવેશ કર્યો.
 ૧૪૩૧ ફ્રાન્સમાં રુઝેન પાસે બેન ઓફ આર્કને સળગાવી મૂકવામાં આવી.
 ૧૪૪૦ ગટનબર્ગે જાપખાનું શોધી કાઢ્યું.
 ૧૪૫૩ તુર્ક લોકોએ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ લીધું.
 ૧૪૫૫ સેન્ટ આલ્બાન્સનું યુદ્ધ.
 ૧૪૬૦ નોર્થમપ્ટનનું યુદ્ધ; વેલ્કરીલ્ડનું યુદ્ધ.
 ૧૪૬૧ સેન્ટ આલ્બાન્સનું યુદ્ધ.
 ૧૪૬૪ હેકઝામનું યુદ્ધ; લેકેસ્ટ્રીયનો હાર્યા.
 ૧૪૬૯ યુરુ નાનકનો જન્મ.
 ૧૪૭૦ યોથો એડવૅર્ડ ફ્લેન્ડર્સ નાસી ગયો.

- ૧૪૭૫ એડવર્ડ ફાંસપર હુમલો કર્યો.
- ૧૪૭૬ ક્રેક્ટને ઈંગ્લેન્ડમાં છાપખાનું શરૂ કર્યું.
- ૧૪૭૮ સ્પેનમાં ધર્મવિચારણાસભાની સ્થાપના.
- ૧૪૮૫ બોસ્વર્થ પ્રીટનું બુક.
- ૧૪૮૬ બાથોલોમ્યુએ કેપ ઓફ ગૂડહોપની પ્રદક્ષિણા કરી.
- ૧૪૮૮ કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. સાતમા હેન્રીએ ફાંસપર હુમલો કર્યો.
- ૧૪૮૪ કોલંબસે જર્મની શોધી કાઢ્યું.
- ૧૪૯૭ કેમ્બ્રિજ ન્યુકોલેન્ડ શોધી કાઢ્યો; વાર્કો ડી ગામાએ કેપ ઓફ ગૂડહોપની પ્રદક્ષિણા કરી.
- ૧૪૯૮ વાર્કો ડી ગામા દરિયાઈ રસ્તે હિંદ પહોંચ્યો.
- ૧૪૯૯ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સ્વતંત્ર થયું.
- ૧૫૦૦ પોર્ટુગીઝ લોકોએ બ્રાઝિલ શોધી કાઢ્યું. પોર્ટુગીઝ લોકોએ હિંદમાં કાલિકટમાં પહેલી કોની નાખી.
- ૧૫૦૨ કોલંબસની ચોથી સફર.
- ૧૫૦૬ કોલંબસનું મૃત્યુ.
- ૧૫૦૯ ઈંગ્લેન્ડની ગાદી પર આઠમા હેન્રી.
- ૧૫૧૦ સ્પેનમાં લોકોએ ક્યુબા લીધું.
- ૧૫૧૩ બ્રેઝિલમાં પેસિકોની શોધ કરી. ફ્લોડનનું બુક. સ્કોટ લોકો હાયા.
- ૧૫૧૫ ફ્રેન્ચોએ ઈટલી પર હુમલો કર્યો.
- ૧૫૧૭ જર્મનીમાં રફેલેશનની શરૂઆત; માર્ટિન લ્યુથરનો અહિંકાર કરવામાં આવ્યો.
- ૧૫૧૯ કાર્ટિસે મેક્સિકો પર વિજય મેળવ્યો.
- ૧૫૨૫ બાબરની પાણીપતની લડાઈમાં હત. તેણે દિલ્લી કબજે લઈને મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
- ૧૫૨૮ પેરુની હત.
- ૧૫૨૯ બુલ્ગારીનું પતન.
- ૧૫૩૨ ઈંગ્લેન્ડમાં રફેલેશનની શરૂઆત.
- ૧૫૩૯ સોસાયટી ઓફ જિસસની સ્થાપના. ધેન્ટમાં બળવો.
- ૧૫૪૪ આઠમા હેન્રીએ ફાંસ પર હુમલો કર્યો.
- ૧૫૪૭ આઈવિન ચોથા (બયકર)એ રશિયાના ઝારનો ખિતાબ લાવ્યો કર્યો.
- ૧૫૫૨ સમર્સેટનો શિરચ્છેદ.
- ૧૫૫૬ ચાર્લ્સ પાંચમોના ગાદીત્યાગ. અકબરના સમયમાં હિંદનું સામ્રાજ્ય ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યું.
- ૧૫૫૮ ફ્રેન્ચોએ કેલે લીધું.
- ૧૫૬૪ શેક્સપિયરનો જન્મ.
- ૧૫૬૫ અકબરે હિંદુઓ પરથી જાજિયાવેરો કાઢી નાખ્યો.
- ૧૫૬૬ સોયની શરૂઆત થઈ.
- ૧૫૬૮ સ્પેનમાં ખૂબ લોકોનો બળવો; મેરી, ક્વીન ઓફ સ્કોટલેન્ડ ઈંગ્લેન્ડ લાગી ગઈ.
- ૧૫૭૭ ફ્રેન્ચે પૂર્વીનું પહેલું પર્પેટન કર્યું. ખીસા-બડિયાળ પહેલવહેલાં દાખલ થયાં.
- ૧૫૮૦ સ્પેન પોર્ટુગલને સાથે જોડી દીધું.
- ૧૫૮૪ વજનિયા શોધાયું અને ત્યાં વસાહત કરવામાં આવી.
- ૧૫૮૬ ઝેકનનું બુક; મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટલેન્ડની તપાસ.

- ૧૫૮૭ ફ્રેજુઆરીની ૮મીએ મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટલેન્ડને ફેલાંતદંડ.
- ૧૫૮૮ સ્પેનના નૌકાસૈન્યની હાર તથા અંગ્રેજોના દરિયાઇ બળનો પ્રારંભ.
- ૧૫૯૦ કાગળની મિલ આંધવાની શરૂઆત. ચોથા હેન્રીએ પેરિસ પર ઘેરા લાવ્યો.
- ૧૫૯૫ ટાઇરોનનો બળવો.
- ૧૫૯૬ સ્પેનિયોસમાં ફેલે લીધું; ૬૫ અને અંગ્રેજોએ ફેલેને ઘેરા લાવ્યો.
- ૧૫૯૯ ૬૫ વેપારીઓ હિંદમાં આવ્યા.
- ૧૬૦૦ બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
- ૧૬૦૨ ૬૫ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
- ૧૬૦૩ ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનું જોડાણ. ઇંગ્લેન્ડ તથા સ્કોટલેન્ડના રાજા તરીકે પહેલો જેમ્સ.
- ૧૬૦૪ રેશમ અનાવવાની શરૂઆત; ફ્રેંચ વેપારીઓનું હિંદમાં આગમન.
- ૧૬૦૫ ગાઇ ફ્રેકસનું મનપાવડર કાવતરું ખુલ્લું પડી ગયું. નવે-૪
- ૧૬૦૭ ગેલીલીઓએ પહેલું દૂરબીન શોધી કાઢ્યું. ૬૫ લોકોએ જીઆસ્ટર ખાતે સ્પેનના કાફલાનો નાશ કર્યો.
- ૧૬૦૯ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પ્રથમ એલબી હિંદમાં આવ્યો.
- ૧૬૧૫ ટોમસ-રોની હિંદની મુલાકાત.
- ૧૬૧૬ રોકસપિયરનું મૃત્યુ.
- ૧૬૧૮ રેલેનો શિરચ્છેદ; ત્રાસ વર્ષના બુધ્ધની શરૂઆત.
- ૧૬૧૯ અમેરિકન સંસ્થાનામાં ગુલામગીરી દાખલ થઈ.
- ૧૬૨૦ જેમ્સ ટાઉનમાં પહેલા સીદી ગુલામો ગિતમાં; ડિસેમ્બરની ૨૨ મીએ 'મે-ફાવર' વહાણમાં પ્યુરિટન લોકોએ અમેરિકામાં જઈ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું.
- ૧૬૨૨ અંગ્રેજોને સુરતમાં વેપાર કરવાનો હુકમ મળ્યો; ઇંગ્લેન્ડમાં પહેલું અફવાડિક પત્ર પ્રગટ થયું.
- ૧૬૨૫ પહેલા ચાર્લ્સ પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી. અંગ્રેજોએ કેડીઝ પર હુલો કર્યો.
- ૧૬૨૬ બ્રિટિશમાં પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું.
- ૧૬૨૭ રોસેલનો ઘેરા.
- ૧૬૨૮ પીટીશન ઓફ રાઇટ્સ.
- ૧૬૨૯ ચાર્લ્સ ત્રીજા પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી.
- ૧૬૩૦ રિસ્કુએ છટકી પર હુલો કર્યો. ગુરુવસ એડોલ્ફસે જર્મની પર હુલો કર્યો.
- ૧૬૩૧ ગુરુવસે ટિલિને હરાવ્યો. લિપ્સિકનું યુદ્ધ.
- ૧૬૩૨ ટિલિનું મૃત્યુ. ગુરુવસે મ્યુનિચ અને નુરેમ્બર્ગ લીધા. લાઇબેનનું યુદ્ધ.
- ૧૬૩૨-૫૩ તાજમહાલનું બાંધકામ.
- ૧૬૩૪ ફ્રાન્સે લોરેને પોતાની સાથે બેળવી લીધું.
- ૧૬૩૯ સ્કોટલેન્ડમાં બળવો.
- ૧૬૪૦ ટોરિસેલિએ પહેલું હવામાનકમન શોધી કાઢ્યું.
- ૧૬૪૧ આયર્લેન્ડમાં બળવો.
- ૧૬૪૨ ન્યુગ્રીલાંડ તથા ટારમાનિયાની શોધ થઈ. વુસ્ટર તથા એનહિલનાં યુદ્ધો.
- ૧૬૪૪ મેકેસે મિંગવંશનો અંત આવ્યો. મંચુઓએ ચીનમાં પોતાનો વંશ ચલાવ્યો તે ૧૬૧૨ સુધી ચાલ્યો.
- ૧૬૪૮ વેસ્ટ ફ્રિસિયાની સુલેહ; તેને અંગ્રેજો હોલાડ તથા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડને સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક ગણવામાં આવ્યાં અને પ્રશિયા અગત્યનું થઈ પડ્યું.

- ૧૬૪૯ ૩૦મી જાન્યુઆરીએ લંડનમાં રાજ પહેલા ચાલ્સીનો શરૂઆત કરવામાં આવ્યો.
- ૧૬૫૧ બીજા ચાલ્સી ઇંગ્લંડ પર હુમલો કર્યો. વુડ્સ્ટ્રોકનું યુદ્ધ; ચાલ્સી હારીને ફ્રાંસ નાસી ગયો.
- ૧૬૫૪ સ્કોટલંડને ઇંગ્લંડ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.
- ૧૬૫૫ કોમવેલે પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી. બ્રિટિશોએ જર્મની પર ઘેરા લાલ્યો.
- ૧૬૫૬ વાસો પોલ લોકોને તાબે થયું.
- ૧૬૫૭ કોમવેલે તાજનો અસ્વીકાર કર્યો.
- ૧૬૫૮ મહાન સમ્રાટ ઔરંગઝેબ; કોમવેલનું મૃત્યુ; એક્ટ ઓફ યુનિફોર્મિટી પસાર થયો.
- ૧૬૬૦ જોય યાનોફે કલકત્તાની સ્થાપના કરી.
- ૧૬૬૨ પોટુગલે બીજા ચાલ્સીની રાણી કેથેરાઇનના દાયજનમાં મુંબઈના ટાપુ આપ્યો.
- ૧૬૬૪ ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના. બ્રિટિશોએ ન્યુયોર્ક પર ઘેરા લાલ્યો.
- ૧૬૬૫ લંડનમાં મોટા પ્લેગ.
- ૧૬૬૬ લંડનની મોટી આગ.
- ૧૬૬૮ ફ્રાંસની સામે ત્રિપક્ષી (ઇંગ્લંડ, હોલંડ અને સ્વીડન) મૈત્રી.
- ૧૬૭૪ ન્યુ આમ્સ્ટર્ડામ સંધિને અંગે બ્રિટિશના કમળમાં આવ્યું અને તે ન્યુયોર્ક કહેવાયું.
- ૧૬૭૮ અંગ્રેજ ડચ મૈત્રી.
- ૧૬૮૮ બીજો જર્મન ગાદીત્યાગ કરીને ફ્રાંસ નાસી ગયો.
- ૧૬૮૯ સર આઇઝેક ન્યુટને ગુરુત્વાકર્ષણની શોધ કરી.
- ૧૬૯૨ ઝેલેન્ડની કતલ
- ૧૬૯૪ બેક ઓફ ઇંગ્લંડની સ્થાપના.
- ૧૬૯૫ ત્રીજા વિશ્વયમે નામુર લીધું.
- ૧૬૯૬ ત્રીજા વિશ્વયમને મારી નાખવાનું કાવતરું.
- ૧૬૯૭ રિસ્વિકની સુલેહ.
- ૧૭૦૧ 'સ્પેનિશ સક્સેશન'ના યુધ્ધની શરૂઆત.
- ૧૭૦૨ માલ્બોરોએ લીજ લીધું. ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ તથા સ્પેન સામે યુધ્ધની જાહેરાત કરી.
- ૧૭૦૩ સ્વીડને પોલ લોકોને હરાવ્યા. વુડ્સ્ટ્રોકનું યુદ્ધ.
- ૧૭૦૪ બ્લેનહીમનું યુદ્ધ; એડમિરલ રૂકે જીત્યાસ્તર લીધું.
- ૧૭૦૫ બારમા ચાલ્સી સિલેશિયા પર હુમલો કર્યો.
- ૧૭૦૬ રેબીલીઝનું યુદ્ધ.
- ૧૭૦૭ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ; મહાન મોગલ સામ્રાજ્યનો કમશ: વિનિપાત. બારમા ચાલ્સી રશિયા પર આક્રમણ કર્યું. ગ્રેટબ્રિટનની પહેલી પાર્લામેન્ટ.
- ૧૭૦૮ ઉડનાડનું યુદ્ધ, માલ્બોરોનો વિજય.
- ૧૭૦૯ માલ્બોરો કવેટનું યુદ્ધ, માલ્બોરોનો વિજય.
- ૧૭૧૦ ઓસ્ટ્રિયાનોએ ફ્રાંસને હરાવ્યું.
- ૧૭૧૩ યુટ્રેક્ટની સંધિ.
- ૧૭૧૫ પ્રશિયા અને સ્વીડન વચ્ચે નવી લડાઈ. જોહાબાઇટ બળવો. પ્રેસ્ટનનું યુદ્ધ.
- ૧૭૧૭ યુજેને તુર્કોને હરાવ્યા.
- ૧૭૧૮ સ્પેનિશ લોકોએ સિસિલિ પર હલ્લો કર્યો. ઇંગ્લંડે સ્પેન સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

- ૧૭૧૯ ફ્રાંસે રપેન સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
- ૧૭૨૧ ફેરનહાટ પારાવાળું થરમોમિટર બનાવ્યું.
- ૧૭૨૭ રપેનિયડોમિ બ્રાહ્મટર પર ઘેરો બાલ્યો.
- ૧૭૨૯ ખ્રિટન, ફ્રાંસ તથા રપેન વચ્ચે સુલેહ.
- ૧૭૩૩ હોલે મથાથા દૂરદર્શકયંત્ર બનાવ્યું; આસેનિકની શોધ.
- ૧૭૩૮ લોરેનને ફ્રાંસ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.
- ૧૭૩૯ નાદીરશાહનો હિંદ પર હુમલો; દિલ્લી કબજે કર્યું; તુર્કોએ બેલગ્રેડ પર ઘેરો બાલ્યો. તુર્કી અને શહેનશાહ વચ્ચે સુલેહ.
- ૧૭૪૧ મોલવિટઝનું યુદ્ધ. ફ્રેંચરિક ઓસ્ટ્રિયાનોને હરાવ્યા.
- ૧૭૪૨ ફ્રાંસે મેરિયા થેરેસા, હોલેન્ડ તથા ગ્રેટબ્રિટન સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
- ૧૭૪૩ ડેવિડનનું યુદ્ધ.
- ૧૭૪૫ ફોટેનોયનું યુદ્ધ.
- ૧૭૪૬ ફોલ્કર્કનું યુદ્ધ.
- ૧૭૪૮ આપ્પીયા શેપેલ ખાતે સુલેહ થયું.
- ૧૭૫૫-૬૩ હિંદ અને અમેરિકા માટે બ્રિટન તથા ફ્રાંસ વચ્ચે ઝગડો. પ્રશિયા અને બ્રિટન સામે, ફ્રાંસ, ઓસ્ટ્રિયા તથા રશિયા મૈત્રી કરે છે; સમવર્ધી યુદ્ધ.
- ૧૭૫૭ પ્લાસીનું યુદ્ધ; હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા નખાયા.
- ૧૭૫૯ કિવમેકનું યુદ્ધ. મોંટકામ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યા પછી વુલ્ફનું મૃત્યુ.
- ૧૭૬૩ પારીસની સુલેહ; કેનેડાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.
- ૧૭૭૪ વોરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદનો ગવર્નર-જનરલ થાય છે.
- ૧૭૭૫ અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની શરૂઆત.
- ૧૭૭૬ અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી, જુલાઈ ૪
- ૧૭૮૩ બ્રિટન તથા અમેરિકાનાં નવાં સંયુક્તરાજ્યો વચ્ચે સુલેહ.
- ૧૭૮૮ ઉમરાવો સમક્ષ વોરન હેસ્ટિંગ્સ પર કામ ચાલ્યું. ન્યુ-યૉર્કમાં યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની પહેલી ફેડરલ કોંગ્રેસ.
- ૧૭૮૯ ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત; ૧૪મી જુલાઈએ બેસ્ટાઈલ લેવાયો. અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે વોશિંગ્ટનની પસંદગી.
- ૧૭૯૨ સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ ફ્રાંસ પ્રજાસત્તાક થયું.
- ૧૭૯૫ બોનાપાર્ટે બળવો દાબી દહને ઈટલીમાં લશ્કરના વડા તરીકે ગયો.
- ૧૭૯૮ બોનાપાર્ટે દખ્ખિનમાં, નાઇલીની લડાઈ.
- ૧૮૦૦ ફ્રિટ ઇન્ડિયા કંપનીને સુરતનો કબજો મળ્યો.
- ૧૮૦૨ ઇંગ્લેન્ડમાં કારખાનાનો પહેલો કાયદો પસાર થયો.
- ૧૮૦૪ બોનાપાર્ટે શહેનશાહ થયો. બીજા ફ્રાન્સિસે ૧૮૦૫માં ઓસ્ટ્રિયાના શહેનશાહનો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને અને ૧૮૦૬ માં પવિત્ર રોમન શહેનશાહનો ખિતાબ કાઢી નાખ્યો, આથી “ પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્ય ”નો અંત આવ્યો.
- ૧૮૦૫ દ્રુકાલ્ગરનું યુદ્ધ, નેપ્સનનું મૃત્યુ, ૨૧ ઓક્ટોબર.
- ૧૮૦૮ નેપોલિયને પોતાના ભાઈ જોસેફને રપેનનો રાજા બનાવ્યો.
- ૧૮૧૦ રપેનિશ અમેરિકા પ્રજાસત્તાક થયું.

- ૧૮૧૨ મોસ્કોમાંથી નેપોલિયનની પીછેહઠ; મોસ્કો આગ્યું; અમેરિકાએ ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી.
- ૧૮૧૫ વોટરુની લડાઈ અને નેપોલિયનનો પરાજય, જૂન ૧૮.
- ૧૮૧૮ બ્રિટિશોએ મરાઠા-સત્તાનો પરાજય કર્યો.
- ૧૮૨૧ ૫મી મેએ સેન્ટ હેલિનામાં નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું મૃત્યુ.
- ૧૮૨૫ સ્ટોકહોલ્મથી ડાલિંગ્ટન સુધીની પહેલી રેલવે.
- ૧૮૩૧ હિંદમાં સતીની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી.
- ૧૮૩૨ પહેલું રિફોર્મ બિલ પાસ થયું.
- ૧૮૩૩ પહેલી રિફોર્મ પાર્લામેન્ટ ખુલ્લી મુકાઈ. બ્રિટિશ સંસ્થાનામાંથી ગુલામગીરી નાબૂદ કરવાનો કાયદો પસાર થયો.
- ૧૮૩૫ 'સોશિયાલિઝમ' (સમાજવાદ) શબ્દ પહેલવહેલાં વપરાયો.
- ૧૮૩૭ રાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયા ગાદીએ આવ્યાં.
- ૧૮૪૦ સેક્ટોરિયન ગોથાના પ્રિન્સ આલ્બર્ટ સાથે રાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાનાં લગ્ન; ઇંગ્લંડમાં પેની-પોસ્ટજ દાખલ થયું, જાન્યુ ૧૦; કેનેડાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર અપાયું.
- ૧૮૪૫ સર જોહન ફ્રાંકલિન આર્કટિક પ્રદેશમાં પહેલી મુસાફરી શરૂ કરી.
- ૧૮૫૧ ઓસ્ટ્રેલિયામાં સોનું શોધાયું.
- ૧૮૫૨ ફ્રાન્સના શહેનશાહ તરીકે ત્રીજો નેપોલિયન.
- ૧૮૫૩ હિંદમાં પહેલી રેલવે ખુલ્લી મુકાઈ.
- ૧૮૫૪-૫૬ ક્રીમિયાની લડાઈ.
- ૧૮૫૬ પર્શિયાએ હિંદ સામે લડાઈ જાહેર કરી.
- ૧૮૫૭ હિંદમાં સિપાઈઓનો બગવા; કલકત્તા, મુંબઈ તથા મદ્રાસમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના.
- ૧૮૫૮ ઓગસ્ટની ૨૭ તારીખે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વિખેરી નાંખવામાં આવી. હિંદનું રાજ્યતંત્ર મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાએ હાથમાં લીધું.
- ૧૮૫૯ કવીન્સલેન્ડ તથા ન્યુઝીલેન્ડને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર અપવામાં આવ્યું. ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચે તાર-બ્યવહાર શરૂ થયો.
- ૧૮૬૦ હિંદી ફોજદારી કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.
- ૧૮૬૧ ઇરિયન કાઉન્સિલ એક્ટ પસાર. ન્યુઝીલેન્ડમાં સોનું મળી આવ્યું.
- ૧૮૬૫ લિંકનના દારૂપ્રતિબંધનના જાહેરનામાથી અમેરિકાના કેટલાક ભાગોમાં ગુલામોને મુક્તિ મળી.
- ૧૮૬૯ સુએઝની નહેર ખુલ્લી મુકવામાં આવી નવે. ૧૭
- ૧૮૭૦ ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચે લડાઈની શરૂઆત. પેરિસમાં પ્રગતસત્તાકની જાહેરાત, સપ્ટે. ૪
- ૧૮૭૧ પેરિસ તાબે થયું. પ્રશિયાનો રાજ જર્મનીના શહેનશાહ થયો.
- ૧૮૭૫ સર સૈયદ અહમદખાને અલીગઢ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી.
- ૧૮૭૭ એડિસને ફોટોગ્રાફની શોધ કરી.
- ૧૮૮૧ જર્મન સામ્રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના.
- ૧૮૮૫ હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના. રાજ ધીમે ધીમે થયો.
- ૧૮૮૬ અપર બર્મોને બેળવી દેવામાં આવ્યો.
- ૧૮૮૬ માર્કોનિએ પિન-તારી સંદેશ મોકલવાની રીત શોધી કાઢી.
- ૧૮૯૭ રાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાનો હીરક મહોત્સવ.

૧૮૯૯-૧૯૦૨ બોઅર યુદ્ધ શરૂ થતે ૧૯૦૨ની ૩૧મી મેએ પૂરું થયું.

૧૯૦૧ ૨૨મી જાન્યુઆરીએ રાણી વિક્ટોરિયાનું મૃત્યુ.

૧૯૦૨ ડીસેમ્બરમાં પહેલી રોડિયો સદેશ મોકલાયો. સાતમા એડર્વડનો રાજ્યાભિષેક.

૧૯૦૩ અમેરિકામાં ડિસે. ૧૭મીએ રાષ્ટ્ર લાઇબ્રેરી યંત્રી ચાલતા ઓરોબોનમાં પહેલવહેલા બિડ્યા.

૧૯૦૪ રશિયા-જાપાનની લડાઈ, ૬ ફેબ્રુઆરીએ શરૂ થઈ.

૧૯૦૫ હિંદમાં ટેર ટેર પ્લેગ, એક અઠવાડિયામાં ૩૪,૦૦૦ મરણ. બંગાળના લાગણા: ઉત્તર હિંદમાં ભયંકર ધરતીકંપ.

૧૯૦૬ દક્ષિણ આફ્રિકાને જાપાનદાર રાજ્યતંત્ર અપાયું.

૧૯૦૭ ન્યુઝીલેન્ડ સામ્રાજ્યનો ભાગ બન્યું. અફઘાનિસ્તાનના અમીરની હિંદની મુલાકાત.

૧૯૦૯ કમાન્ડર પીઅરીએ ઉત્તર ધ્રુવની શોધ કરી.

૧૯૧૦ ૬ઠ્ઠી મેના દિવસે રાજા એડર્વડનું મૃત્યુ. રાજા પાંચમા જ્યોર્જ ગાદી પર આવ્યા.

૧૯૧૧ રાજા પાંચમા જ્યોર્જ તથા રાણી મેરીનો રાજ્યાભિષેક. દિલ્હીને હિંદના પાયાત્મ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

૧૯૧૨ ચીન પ્રગતિસત્તા થયું. સિવરપુલથી ન્યુયોર્ક જતાં બરફના કુંગર સાથે અથડાવાથી સ્ટીમર 'ટિટોનિક' પહેલી જ મુસાફરીમાં ઢૂબી ગઈ. માયર્ની ટીએ કેપ્ટન એમંડસન દક્ષિણ ધ્રુવમાં પહોંચ્યો. લોડો હાડિંજ પર દિલ્હીમાં બેંચ ફેંકાયો.

૧૯૧૪ યુરોપમાં વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. ઓસ્ટ્રિયાના આર્કડ્યુક ફ્રાન્સિસનું ઓસ્ટ્રિયામાં ૨૮મી જૂને ખૂન થયું. ઓસ્ટ્રિયાએ સર્વિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું, જુલાઈ ૨૮.

૧૯૧૫ ઇરિશમાં ધરતીકંપ.

૧૯૧૬ ચીનના પ્રમુખ તરીકે યુઆન શી-કે.

૧૯૧૭ રશિયામાં રાજ્યક્રાંતિ અને બોલ્શેવિક અમલની શરૂઆત. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે જર્મની સાથેનો રાજકીય સંબંધ સખમરીનોના અનિયંત્રિત વ્યવહારને અંગે તોડી નાંખ્યો.

૧૯૧૮ પ્રમુખ વિલ્સને સુલેહના ૧૪ મુદ્દાઓ પર લાઇસુ આપ્યું. કેનર ગાદીત્યાગ કરીને હોલેન્ડ નાસી ગયો. જર્મન લોકોએ સંધિપત્ર પર સહી કરી. ૧૧મી નવેમ્બરે વિશ્વયુદ્ધના તહકૂબીખત પર સહી થઈ.

૧૯૧૯ વર્સેલ્સમાં સુલેહ-પરિષદ (જાન્યુ. ૧૮). જૂનની ૨૮મીએ સુલેહ પર સહી થઈ. ગવર્નેન્ટ બોર્ડ પ્રિડિયા એકટ પસાર થયો.

૧૯૨૦ વર્સેલ્સના કરારને અંગે રાષ્ટ્રસંઘની પહેલી બેઠક; તેમાંથી જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, રશિયા તથા તુર્કીને બાતલ રાખવામાં આવ્યાં. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું તેમાં પ્રતિનિધિત્વ નહોતું. જાન્યુઆરીની ૧૬મીએ અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ફાર્સિનેષ જાહેર કરવામાં આવ્યો. પૂર્વ આફ્રિકાને કેર્નિયા તરીકે જાહેર કરી સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

૧૯૨૧ રાષ્ટ્રસંઘની સંપૂર્ણ અવગણના કરીને ગ્રીક લોકોએ તુર્ક લોકો પર આક્રમણ કર્યું. નામદાર પાટવીકુમાર હિંદની મુલાકાતે આવ્યા. હિંદી સુધારાની યોજના અમલમાં આવી. હિંદમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી. ઇટલીમાં ફેસિસ્ટ ચળવળની શરૂઆત. ઇજીપ્તમાં બળવા. ઐરલેન્ડમાં વસ્તી ગણતરી. દરજ્જાના રાજા તરીકે અમીર ગ્રીઝલેનો રાજ્યાભિષેક; પોર્ટુગલમાં ક્રાંતિકારી ચળવળ. ત્રણ પ્રધાનનું ખૂન.

૧૯૨૨ એશિયા માઇનરમાં તુર્કીને હાથે ગ્રીક લોકોને મોટો પતાળ. વોશિંગ્ટનમાં પાંચ રાજ્યો વચ્ચે દરિયાર્ધ સુલેહ પર સહી થઈ. ગ્રીસના રાજા કોન્સ્ટન્ટાઇન ગાદીત્યાગ કર્યો. રાષ્ટ્રસંઘની બેઠક

- હનિવામાં મળી. રમનાં સળગ્યું. હુસેન પરિષદ ૨૦મી નવેમ્બરે ખુલ્લી મુકાઈ. આદરિશ ફી રોટ્સની સ્થાપના થઈ. ફેસિસ્ટ લોકોએ ઇટલીમાં સરકારનો કબજો મેળવ્યો. તુર્કસ્તાનની રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠોરની બેઠક સુલતાનને પદબ્રષ્ટ કર્યો.
- ૧૯૨૩ તુર્કસ્તાન પ્રજાસત્તાક થયું. કમાલપાશા પહેલા પ્રમુખ થયા. એટના ફાટ્યો. જાપાનમાં ધરતીકંપ.
- ૧૯૨૪ ૨૨મી જાન્યુઆરીએ લેનિનનું મૃત્યુ. ગ્રીસની ગાદી પરથી રાજ બીજા બેયોજને ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો અને માર્ચની ૨૫મી તારીખે પ્રજાસત્તાક જાહેર કરવામાં આવ્યું; ઇંગ્લંડમાં પહેલી મજૂર-સરકાર. વેમ્પલી પ્રદર્શન; સુદાનમાં ભૂકંકરી બળવો. લંડન પરિષદે ડાસ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો.
- ૧૯૨૫ ઇરાનની રાષ્ટ્રીય સભાએ ૧૭૭૯થી રાજ્ય કરતા શાહને પદબ્રષ્ટ કર્યા અને રેઝાખાન પેલ્વી શાહ થયા. હિંડનબર્ગને જર્મનીના પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યા. લોકોને પરિષદ. સિયામના રાજાનું મૃત્યુ. લંડનમાં લોકોનેની સંધિ પર સહી થઈ.
- ૧૯૨૬ યદાહમાં હજીજના રાજ તરીકે ઈબ્રાહિમ મુદની જાહેરાત કરવામાં આવી.
- ૧૯૨૭ ન્યુ દિલ્લીમાં કાઉન્સિલ-હાઉસ ખુલ્લું મુકાયું; હિંદી સરકારે ૧૮ પેન્સનું હંડિયામણ દાખલ કર્યું. જાપાનમાં ધરતીકંપ; ઓસ્ટ્રેલિયાની રાજધાની તરીકે ડબુક ઓફ થોર્સ કેમ્બેરાની જાહેરાત કરી.
- ૧૯૨૮ રશિયામાં પંચવર્ષીય યોજનાની શરૂઆત કેલોગ-કરાર પર સહી થઈ. ગ્રીસમાં ધરતીકંપ; કારીબનો નાશ. રાજ અમાનુદા સામે અફગાન બળવો.
- ૧૯૨૯ પોતાના ભાઈ ઇનાયતુલ્લાને ગાદી સોંપી રાજ અમાનુદાએ ગાદીત્યાગ કર્યો. ઇનાયતુલ્લા પછી બન્ના-ઇ-સાકુ ને ત્યારપછી ઓકટોબરમાં નાદીરખાન ગાદી પર આવ્યા. એપ્રિલમાં સામન કમિશન હિંદો કિનારા છોડી ગયું. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ઘોષ જાહેર કર્યું. હેગ પરિષદે હાઇલેન્ડ ખાતી કરાવવાની ગાંઠવણ કરી વિમુક્તિયસ ફાટ્યો.
- ૧૯૩૦ હિટલર નામના ઓરિટ્ટવનની આગેવાની હેઠળ જર્મન રિસ્ટેગમાં નાઝી-પક્ષના ઉદ્ભવ. ૫મી ઓકટોબરે ફ્રાન્સથી હિંદ આવતા વિમાન આર. ૧૦૧નો નાશ. ૧૨મી નવેમ્બરે હિંદી ગોળમેળ પરિષદ લંડનમાં ભરાણી લંડનમાં શાહી પરિષદ ખુલ્લી મુકાઈ. સામન કમિશનનો રિપોર્ટ પ્રગટ થયો. લંડનમાં મોટાં રાજ્યોએ દરિયાઈ સુલેહ પર સહી કરી. ૧૮૨૭ના ૨૫મા રેગ્યુલેશન હેઠળ મહાત્મા ગાંધીજીની ધરપકડ કરવામાં આવી. ઝાશરે ૪૦,૦૦૦ માણસો જેલમાં ગયાં. રૂપેનના રાજ આલ્ફોન્સો ૧૩માએ ૧૪મી એપ્રિલે ગાદીત્યાગ કર્યો.
- ૧૯૩૧ રૂપેન પ્રજાસત્તાક થયું. ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તરીકે મો. પોલ ડુમરની પસંદગી થઈ. ગાંધી-ઇરવિન-કરાર પર સહી થઈ. લંડનમાં ગાંધીજીએ બીજી ગોળમેળ પરિષદમાં ભાગ લીધો. નવું દિલ્લી ખુલ્લું મુકાયું. ૨૯મી જૂને મિ. એફ. રિમથ તેના સાથીઓ સહિત કેમટ પર્વતના શિખરે પહોંચ્યા. લોડ ઇરવિન પછી લોડ વિલિંગ્ડન વાઇસરોય તરીકે આવ્યા. હિંદમાં વસ્તીગણતરી થઈ. અમેરિકાના પ્રમુખ હુવરે લડાઇના દેવા માટે એક વર્ષની મોકૂફીની જાહેરાત કરી. બ્રિટને સોનાનું ધોરણ છોડી દીધું. બર્માની ગોળમેળ પરિષદ લંડનમાં ભરાણી. ચીનમાં રૈલ આવી.
- ૧૯૩૨ હિટલર જર્મનીનો સરમુખત્યાર થયો. લંડનમાં જગતની આર્થિક પરિષદ ભરવામાં આવી. હિંદમાં સવિનય કાષ્ટકાલગની ચળવળ ચાલી. સરહદના પ્રાંતને ગવર્નર નીચે મૂકવામાં આવ્યો અને સરહદ-પ્રાંતની પહેલી ધારાસભા મળી. વડા પ્રધાને કોમી મુકાદો જાહેર કર્યો. સવર્ણ

હિંદુઓ અને હરિજનો વચ્ચે થયેલ કરારનો સરકારે સ્વીકાર કર્યો. તે કરાર પર સહી થતાં સુધી ગાંધીજીએ ૨૦ સપ્ટેમ્બરથી ૨૬ સપ્ટેમ્બર સુધી અપવાસ કર્યો. કચુઆમાં ધરતીકંપ; પોટુગલના રાજનું મૃત્યુ. ફ્રાન્સના પ્રમુખ મોં. દુમરેનું ૬૬ી મેના દિવસે ખૂન થયું. તુર્કીને રાષ્ટ્રસંઘમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું. રામ્સે મેકડોનાલ્ડે લુસેન પરિષદ ખુલ્લી મૂકી. ૧૧મી નવેમ્બરે ત્રીજી હિંદી ગાળમેળ પરિષદ ભરવામાં આવી.

૧૯૩૩ મેવેતપત્ર પ્રગટ થયો. આઈરિશ ફ્રીસ્ટેટ પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી. હિંદી સુધારા માટે જોઈન્ટ સિલેક્ટ કમિટી લંડનમાં મળી. મુંબઈના ગવર્નરે હિંદ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે રેડિયો-ટેલિફોન બંધારણની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરી. મહાસભાએ સવિનય લાગની ચળવળ મોકૂફ રાખી. જાપાનના ધરતીકંપમાં ત્રણ હજાર મનુષ્યો મરી ગયા. જુલાઈ ૨૪મીએ જાપાન રાષ્ટ્રસંઘમાંથી જુદું પડ્યું. એવરેસ્ટ શિખર પર હવા દારા વિજય મેળવાયો. જગતની આર્થિક પરિષદ લંડનમાં મળી. જૂન ૧૮. રાજ નાદીરશાહનું ખૂન થયું. નવે. ૮. મંચુરિયાના પ્રશ્ન પર ચીન-જાપાન વચ્ચે કરાર થયો. જર્મની, ફ્રાન્સ, શ્રેટ્સિટન અને ઇટલી વચ્ચે રોમમાં કરાર થયો. કરાકના રાજા ફૈઝુલનું મૃત્યુ.

૧૯૩૪ હિંદ-જાપાનના કરાર, ૫ જન્યુઆરી. બિહાર અને નેપાળમાં ધરતીકંપ (જન્યુ. ૧૫), ૬, ૫ ૨ માણસોના જન ગયા. શાહી હિંદી દરિયાઈ લશ્કરની સ્થાપના, ઑક્ટોબર ૨. લંડન-મેલ્બોર્ન હવાઈ શરત, ઑક્ટોબર. સુધારા પર જોઈન્ટ સિલેક્ટ કમિટીના રિપોર્ટ પ્રગટ થયો. (નવે. ૨૨) આર્ડેનિસમાં ખડક પર મડવા જતાં બેલ્જિયમના રાજા પહેલા આલ્બર્ટનું મૃત્યુ. શીહમાશ'લ વોન હિંડનબર્ગનું મૃત્યુ. પ્રમુખ તરીકે હેર લિટલર આવ્યો. રૂપેનમાં બળવો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે ફિલિપાઈન ટાપુઓને સ્વતંત્રતા આપી, માર્ચ ૨૨

૧૯૩૫ ૬૬ી મેના દિવસે શહેનશાહ પંચમ જ્યોત્સનો રજતમહોત્સવ. ૩૧મી મેએ કવેટામાં સખત ધરતીકંપ. ૨૬૦૦૦ માણસો મૃત્યુ પામ્યા. મોં. લાવલે અને મસોલિનીએ રોમકરાર પર સહી કરી. ગ્રીસમાં બળવો. ફ્રાંસમાં ધરતીકંપ. બોલિવિયા અને પેરુએ વચ્ચે યુદ્ધવિરામ. ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયો. ઇટલી-એથિયોપિયાની લડાઈ ૭જી ઑક્ટોબરે શરૂ થઈ. ઇટાલિયનોએ મેકકલ લીધું. ગ્રીસમાં રાજાશાહીના પુનરુદ્ધાર. સર સંમ્યુઅલ હોરે બ્રિટિશ પરદેશમાંની તરીકે રાજનામું આપ્યું, ડિસેમ્બર ૧૮. ચીનમાં રાજા ટહે 'ફ્રીર મોંગોલિયા'ના પશ્ચિમ પ્રદેશનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું.

૧૯૩૬ નાગપુરમાં હાઈકોર્ટની સ્થાપના, (જન્યુ. ૬). રડચાર્ડ કિલિંગનું મૃત્યુ. ૧૯૧૦થી રાજ્ય કરતા શહેનશાહ જ્યોત્સ પમા લંડન નજીક સેન્ડિંગહામમાં જન્યુઆરીની ૨૦મીએ યુજરી ગયા. તેના પછી પાટવી કુમાર ૪૯ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યા તે આઠમા એડવર્ડનું નામ ધારણ કર્યું. બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે ત્રિરાજ્યોના દરિયાઈ કરાર. પારાગ્રેમાં બળવો. માર્ચ ૭મીએ જર્મન લશ્કરે પ્રાઇનલેન્ડનો કબજો લીધો. ફ્રાન્સ તથા લોકનોના કરારમાં સહી કરનાર બીજા રાજ્યોએ રાષ્ટ્રસંઘ સમક્ષ ફરિયાદ નોંધાવી. એથિયની ૧લી તારીખે સિંધ તથા ઓરિસ્સાને જુદા પ્રાંતો બનાવવામાં આવ્યા. એથિયની ૧૮મીએ લોર્ડ બિન્લિથથો હિંદના વાઇસરોય થયા. મે ૫. એથિયોપિયા ઇટલીએ જીતી લીધું. અર્જનમાં ૧૧મી એપ્રિલે પુલ્લી મૂકવામાં આવી. એંગ્લો-ઇન્ડિયન કરાર. ઇન્ડિયાના બ્રિટિશ કબજાનો અંત. બ્રિટિશ-અમેરિકન ટુકડીએ નંદાદેવી સર કર્યું (૨૫, ૬૬૦ ફીટ). રૂપેનમાં આંતરવિમુક્ત. પેલેસ્ટાઈનમાં બળવો. ઇંગ્લેન્ડ-જોહન્સબર્ગ હવાઈ શરત. સર સંમ્યુઅલ હોર ફર્ટ લોર્ડ ઓફ એડમિરલ્ટી તરીકે બ્રિટિશ કમિનેટમાં ફરીથી દાખલ થયા. ઇટાલીનોએ એડિસઅબાબાને

- ૧૯૩૬ કુખમાં લીધા. ઇટલીના રાજ્યને એનિસિનિયાના શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા.
- ૧૯૩૭ જાનિવામાં રાષ્ટ્રસંઘની સભા ખુલી મુકવામાં આવી. પોતે હજુ ઇથિયોપિયાનો શહેનશાહ છે તેમ કહીને હેલ સિલાસાએ પોતાને ત્યજ દેવા માટે રાષ્ટ્રસંઘની ઝાટકણી કાઢી અને મદદ માટે અરજ કરી. ગેલેરીમાં ખેડેલા ઇટાલિયન પત્રકારોએ તેના પ્રતિ ખુસો પાડતાં તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રમુખ તરીકે રૂઝવેલ્ટની ફરીથી ચૂંટણી થઈ. લમના બંધારણીય પ્રશ્ન પર રાજ્ય એડવર્ડ આઠમાએ ડિસેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે ગાદીત્યાગ કર્યો. તેના નાનાભાઈ ડયુક ઓફ યોર્ક ફ્રાન્સોઈ તરીકે ગાદીએ આવ્યા. ડિસે ૧૪.
- ૧૯૩૮ હિંદમાં સરહદપ્રાંત પર તોફાન એપ્રિલની ૧લી તારીખે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની શરૂઆત. સર નેવિલ એમ્મરલેન્ડનું મૃત્યુ. ૧૨મી તેના દિવસે રાજ્ય બ્યોન્ગ તથા રાણી ઇલિઝાબેથનો રાજ્યાભિષેક થયો. વર્ષમાં મજેલ ઇંગ્લેન્ડની કારોબારી કમિટીએ બહુમતીવાળા પ્રાંતોમાં પ્રધાનમંડળ સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો. જૂનમાં સમુદ્રમાં ચાંચિયાગીરી અટકાવવા માટે ન્યો પરિષદ. પદબદ્ધ રાજ્ય એડવર્ડ આઠમાનાં મિસિસ વોલિસ સિમ્પ્સન સાથે ફ્રાન્સમાં લગ્ન થયાં. (જૂન ૩). નંગપરતના આરોહણ માટે ગયેલ જર્મન દુકડીનો થયેલો ફેજ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવે પર બિટ્લા ખાતે ભયંકર અકસ્માત થયો (જુલાઈ ૧૭). ન્યુ દિલ્હીમાં ફેડરલ કોર્ટની સ્થાપના, (ડિસે. ૬)-સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ ચાલુ રહ્યો. ચીન-જાપાન વચ્ચે લડાઈની શરૂઆત. નાન્ટિંગ્ગનું પતન.
- ૧૯૩૯ હિંદ અને મલાયામાં 'ઓલ ઓપ' હવાઈ ટપાલ ચાલુ થઈ. (ફેબ્રુ ૨૦) નાઝીઓએ લડાઈ હુમલાનો ભય બતાવી ઓરિદ્વામાં સત્તા સ્થાપી (માર્ચ ૧૩) એંગ્લો-ઇટાલિયન કરાર પર સહી થઈ (એપ્રિલ ૧૭) ચીન અને જાપાન વચ્ચેનું યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. મ્યુનિચ કરારો પર ૫૨ ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે સહી થઈ, તેને અંગે સુડેન પ્રદેશ જર્મની સાથે ભેંડી દેવામાં આવ્યો. ઇંગ્લંડથી ઓસ્ટ્રેલિયા ૫ ફિ-૫ ક. ૨૩ મિનિટમાં એકલા જીડીને ઓડ બેન્ડે નવો રેકડ સ્થાપ્યો (મે. ૮) કોમીનમાં પ્રજાક્રાંતિ બંધારણની જાહેરાત (જૂન ૧૭) અમેરિકન વાયુયાત્રી હાવર્ડ હુસે ૬૧ કલાકમાં ૧૪,૮૮૬ માઈલ જીડીને પૃથ્વીની પરિક્રમ્મા કરી. મુરતકા કમલપાશાનું મૃત્યુ, નવેમ્બર ૧૦. ફ્રાન્સમાં ડિસેમ્બરમાં મોટી હડતાલ પડી, પણ તે નિષ્ફળ ગઈ; આસામમાં ડિસેમ્બરમાં મી. બોરડોલોઈએ મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ સ્થાપ્યું. લીમા ખાતે પાન-અમેરિકન રાજ્યોની પરિષદ ભેગી થઈ.
- ૧૯૩૯ જનરલ ફ્રાન્કોએ બાર્સિલોના લીધું (જાન્યુ.) ૭ મી, ફેબ્રુઆરીએ સેન્ટ જોસ પેલેસ ખાતે પેલરડાઈન પરિષદ ખુલી મુકવામાં આવી; માર્ચમાં એકસ્ટ્રેવેકિયા ખાતે જર્મન પ્રોટેક્ટોરેટ સ્થપાયું. તેમાં તુર્કી અને ઇંગ્લેન્ડે બીનબાકમણના કરારો કર્યા; તે જ માસમાં એંગ્લો-પોલિશ કરારો પણ થયા; ઇટલી અને જર્મની વચ્ચે કરારો થયા; જૂનમાં મુંબઈ ખાતે સુભાષચંદ્ર બોઝે ફેરવડ બ્લોકની સ્થાપના કરી; શહેનશાહ તથા શહેનશાહ બાનુએ કેનેડા તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં પ્રવાસ કર્યો (મે-જૂન); માર્ચમાં મહાત્મા ગાંધીજીના રાજકોટ ખાતે ઉપવાસ; હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ સુભાષચંદ્ર બોઝે એપ્રિલમાં પ્રમુખ તરીખેનું રાજનામું આપ્યું; અપિલ હિંદ મહાસભા સમિતિએ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરી; એપ્રિલમાં ઇટલીએ આલ્બેનિયામાં 'પ્રોટેક્ટોરેટ' સ્થાપ્યું; મેની ૧૯મી તારીખે જનરલ ફ્રાન્કોએ માડ્રિડમાં વિજયથી પ્રવેશ કર્યો; સ્પેનના આંતરયુદ્ધનો ઔપચારિક અંત આવ્યો; હૈદરાબદમાં સુધારા દાખલ કરવાનું ના. નિઝામ સરકારનું ફરમાન (૧૬ જુલાઈ). બીનબાકમણના સોવિયેટ-જર્મન કરારો (૨૩ ઓગસ્ટ). જર્મનીએ પોલંડ પર આક્રમણ કર્યું (૧ સપ્ટેમ્બર). ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લેન્ડે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું (૩ સપ્ટે.).

વોર્સોના પતન પછી રશિયા અને જર્મનીએ પોલંડના ભાગલા પાડ્યા; એનેતોલિયામાં ધરતીકંપ (ડીસે. ૨૭) સ્ટીમર રાઇબર્ગીની ડુબી (નવે. ૨૫); રશિયાએ બાલ્ટિક રાજ્યો સાથે કરાર કર્યા; રશિયાએ શીલેન્ડ પર હલ્લો કર્યો (૩૦ નવે.). ચીન-જાપાનનું યુદ્ધ અગાઉની માફક ચાલ્યું; જર્મન જહાજ 'આફરપી'ની જળસમાધિ (ડીસે. ૧૭); હિંદી મહાસભાએ 'કોન્સ્ટિટ્યુશનલ એસેમ્બલી'ની, હિંદના સ્વાતંત્ર્યની તથા હિંદ પરવે યુદ્ધહેતુઓની જાહેરાતની માગણી ફરીથી કરી; હિંદી પ્રશ્નના નિકાલ માટે ના. વાઇસરોયે મહાત્મા ગાંધીજી તથા બીજા આગેવાનોને મળ્યા બોલાવ્યા; મહાસભા પ્રધાનમંડળોનાં રાજીનામા.

૧૯૪૦ જર્મનીએ ડેન્માર્ક તથા નોર્વે પર આક્રમણ કર્યું; (એપ્રિલ ૯). ફિલેન્ડની સુલેહ માટે માગણી ૧૩ મી માર્ચે સુલેહની શરતો પર સહી થઈ; ૧૫ મી માર્ચે રામગઢ ખાતે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા મૌલાના અબુલકલામ આઝાદના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી; ફક્ત એક જ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. મુસ્લીમ લીગે ૨૮ એપ્રિલે લાહોરમાં વાર્ષિક બેઠક ભરી. તેમાં પાકીસ્તાન ચાલના વિષે તથા એ પ્રશ્નના સિદ્ધાંતોને પ્રતિપાદન કરતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો; એસ્ટોનિયા, લિથુનિયા તથા લેટવિયાને સોવિયેટ પ્રદેશો બનાવવામાં આવ્યાં. ખેસરભિયા તથા ઉત્તર અંકાવિના ને રશિયા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં; રુમાનિયા ધરીરાજ્યો સાથે જોડાયું અને બ્રિટિશ સાથેના કરારો રદ કર્યા; હંગરિ તથા બલ્ગેરિયાએ પોતાની માગણી આગળ ધરી; જાપાને પરદેશી સત્તાઓને ચેતવણી આપી. હિંદી ચીન તથા ચીનનો પૂર્વ કિનારો બંધ કરવામાં આવ્યા; પ્રમુખ રજવેલ્ટ ચીજ વખત પ્રમુખ ચૂંટાયા; પ્રિન્સ કોનોપના પ્રમુખપણા હેઠળ નવા જાપાની પ્રધાનમંડળની સ્થાપના; ૧૦ મીએ બેલ્ગિયમ તથા હોલંડ પર આક્રમણ થયું, મી. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ વડા પ્રધાન થયા. રાણી વિલ્હેલ્મિના ઈંગ્લંડ ગયા પછી બીજા દિવસે ૧૪મી મેએ હોલંડનો કબજો લેવાયો; મિત્રરાજ્યોના લશ્કરના વડા તરીકે જનરલ વેંઝા નીમાયા. (મે ૧૯) બેલ્ગિયમના રાજા પશુ ૨૮મી મે એ શરણે થયા; ડન્કર્કમાંથી બ્રિટિશ દળો પાછા એથી લેવામાં આવ્યા; ફિલેન્ડ્સના યુદ્ધ પછી ઈટલિયન મિત્રરાજ્યો સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું (જુન ૧૨) પેરિસનું પતન (જુન ૧૪) રેનોડની સરકારનું રાજીનામું (૧૬ જુન). માર્શલ પેનાં સરકારના વડા તથા ફ્રાંસના સરમુખત્યાર થયા; ફ્રાંકોની મારફત તેણે સુલેહની માગણી કરી; ૨૨ મી જૂને યુદ્ધ વિરામ પર સહી થઈ અને ૨૫મી જૂને વિરોધ બંધ પડ્યો. બ્રિટિશ નૌકાદળ ઓરનના ફ્રેન્ચ-કાફલાને ૪થી જુલાઈએ ઘેરી વળ્યું-બ્રિટિશ બંદરોમાં પડેલા ફ્રેન્ચ જહાજો ૫ મી જુલાઈએ શરણે થયા; ફ્રેન્ચ યુદ્ધ જહાજ રિશલુ ૮મી જુલાઈએ નકામું ઘટ પડ્યું. સપ્ટેમ્બરમાં શેન્સે મિશન હિંદમાં આવ્યું; ઓગસ્ટ ૮મીએ વાઇસરોયે જાહેરાત કરી કે હિંદ માટે નવું બંધારણ થયેલું છે, હિંદીપ્રતિનિધિઓની નીમણૂક, યુદ્ધ પૂરે થયા પછી સત્તર કરવામાં આવશે. ને દરમિયાન યુદ્ધ સલાહકાર સમિતિ નીમવામાં આવીશે. મહાસભાએ પૂતાનો ઠરાવ રદ કરી ફરીથી મહાત્મા ગાંધીજીની આગેવાનીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો; મહાસભાએ બ્રિટિશગત સત્યાગ્રહ શરુ કરવાનો ઓક્ટોબરની ૧૧મીએ નિર્ણય કર્યો; પૌરોહિત જૂથ પરિવર્તિ હિંદમાં ઓગસ્ટમાં મળી; બેવિન બોઈડની પટેલી દુકડી, કચાપત શીખવા માટે ઈંગ્લંડ ગઈ (નવેમ્બર); નવેમ્બરની ૨૦મીની જાહેરાતમાં વાઇસરોયે પોતાની કારોબારી વિસ્તૃત કરવાની જાહેરાત પડતી મૂકી; હિંદુમહાસભાની મદુરાની બેઠક ઠરાવ પસાર કર્યો કે જે સરકાર આપણી માગણી કબુલ ત રાખે તો ચળવળ શરૂ કરવાની સરકારને ચેતવણી આપવી. ૧ ડિસેમ્બરથી ટપાલના દરમાં વધારો થયો; તખ્તીપતના કારણે સુભાષભોજનો છુટકારો થયો; ડિસેમ્બરની ૧૬મીએ વાઈસરોયે નુપેન્દ્રમંડળની પરિવર્તિ પૂર્ણ મુકી.

૧૯૪૧ જનરલ ઓર્ડરલેક હિંદના વડા સેનાપતિ નીમાયા. હજીમાં હિંદી કુટુંબીઓની મુલાકાત લેવા સર સીકંદર ગયા; હિંદની મહાગાંધીના અંત લાવવા, સર સમુખ પ્રમુખપણા હેઠળ ખીનપક્ષી પસંદ મળી; સ્ત્રી-જનપાન યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું; ૮ મી માર્ચ સેનેટ ધીરાણપદા ગિલ પાર કર્યું. નવાના મહારાજને રાજ સત્તા સોંપવામાં આવી (માર્ચ ૫) હિંદ-ખર્ચ વેપારી કરાર થયા; રશિયા અને જાપાન વચ્ચે પાંચ વર્ષના તટસ્થતાના કરાર મોરકો ખાતે થયા; (એપ્રિલ ૧૫); ખાસકારોને ગેરકાયદેસર મંડળ જાહેર કરવામાં આવ્યું; શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીએ મહાસલામાંથી રાજીનામું આપ્યું; આ યુદ્ધમાં બે હિંદીઓને 'વિક્ટોરિયા ક્રોસ' મળ્યા; ઓગસ્ટની ૭મીએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું મૃત્યુ; દૂર પૂર્વની કટોકટી ભરી સ્થિતિ; આઇસલેન્ડ પ્રજાસત્તાક જાહેર થયું; જર્મનીના માજી કેમરનું મૃત્યુ (જુલાઇ ૪) અમેરિકાએ જર્મની તથા ઇટલીના એલચીખાતાં બંધ કર્યાં અને તે દેશોની મુઠી સ્થગિત કરી; જર્મની તથા ઇટલીએ સામેથી તેમ જ કયું; વાર્ક્સરોથની કાઉન્સિલ વિસ્તૃત બનાવાઇ; રાષ્ટ્રીય રક્ષણ કાઉન્સિલની હિંદમાં સ્થાપના (જુલાઇ ૨૨) વિચિત્રપ્રધાન મંડળમાં ફેરબદલી; જાપાની લશ્કરે હિંદી ચીનનો કબ્જો લીધો; રુઝવેલ્ટ અને ચર્ચિલ ૧૪ ઓગસ્ટે મળ્યા અને આઠ મુદ્દાનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું; જે 'આટલાંટિક ખતપત્ર'ના નામથી ઓળખાયું. પોતાના હિતોની જાળવણી માટે ઘિટન અને રશિયાના લશ્કરોએ ધરાનનો કબ્જો લીધો; સાહે તેના પુત્રની તરફેણમાં ગાદીત્યાગ કર્યો અને નવા પ્રધાનમંડળની સ્થાપના થઇ; પ્રમુખ રુઝવેલ્ટે, નાઝી આક્રમણકારો સામે રક્ષણ કેરવા માટે 'દેખતાં જ ગોળીબાર કરવાની' સંમતી બહાર પાડી.

૧૯૪૨ હિંદી પ્રજાના નિકાલ માટે સર રોડ્સ ક્રિપ્સને હિંદ મોકલવામાં આવ્યા. જાપાનીઓએ સિંગાપોર તથા આંદામાનનો કબ્જો લીધો. રશિયા જાપાન વચ્ચેના કરારોની મુદત વધારવામાં આવી. જનરલ તથા માદામ વ્યાંગ-કાર્પ-શેકે હિંદની મુલાકાત લીધી. નહાસપાશા ઇટ્ઝમના વડા પ્રધાન થયા. જાપાનીઓએ ખર્ચા પર હલો કર્યો. હિંદના બધા પક્ષોએ ક્રિપ્સ દરખાસ્તોને અસવીકાર કર્યો.

૧૯૪૧ના બનાવો

- જાન્યુ. ૧ ફ્રેંકો—જર્મન વાદાધાટ તૂટી પડવાના શિસ્તખતથી ખચર મળ્યા.
- ,, ૨ મો. પેતા ઉત્તર આફ્રિકામાં ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્યને મોકલે છે. સીનિર સુનેર તાંબરનો કબ્જો લીધાનો ખુલાસો કરે છે.
- ,, ૩ ઇટલીમાં જર્મન હવાઇ લશ્કર. મહાસલાના પ્રમુખ મોલાના અબુલકલામ આઝાદની અલ્લાહાબાદ ખાતે થયેલ ધરપકડ.
- ,, ૪ બ્રિટિશમાં ઓસ્ટ્રેલિયન સૈનિકો ખચાવ લશ્કરના બુકા ઉડાડી દે છે. મો. પેતા પોતાના પ્રધાન-મંડળની પુનર્રચના કરે છે.
- ,, ૫ બ્રિટિશ સંપૂર્ણ: ઓસ્ટ્રેલિયાના કબજામાં પડે છે; ઇટલીનું લશ્કર તાલે થાય છે.
- ,, ૬ પ્રસિદ્ધ અધિવાસી એમી. જહાન્સનને ટેમ્સ નદીમાં પ્રાણહાતક અકસ્માત નડે છે. કોંગ્રેસ સમક્ષ બાબુ કરતાં પ્રમુખ રુઝવેલ્ટ પ્રજાતંત્રને વધારે મદદ કરવાનું વચન આપે છે.
- ,, ૭ રુમાનિયામાં આર્મનગાંધના પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ. ઇટલી ધરીસત્તા પ્રત્યે વફાદારી ફરીથી જાહેર કરે છે.
- ,, ૮ પ્રમુખ રુઝવેલ્ટ શરૂઆતે ૨૫ અગસ્ટના અર્થની જાહેરાત કરે છે. મહાસલાના પ્રમુખ મોલાના આઝાદને અહાર અહિનાની સાદી કેદની સજા થઇ.

- જન્યુ. ૯ લોડ' એડમીટેશન' મૃત્યુ. મી. ચર્ચિસ પ્રમુખ રુએલ્ટ તથા અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોના નવા એક્સપી લોડ' હાલિકાકસને અંજલિ આપે છે.
- ,, ૧૦ મારકામાં સાંવિયેટ-જર્મન આર્થિકકારો પર સહી થઇ. હિંદી-ચીન પર ઉડેલા સિયામના વિમાનો.
- ,, ૧૧ સ્વાતંત્ર્યદિન ઉજવવા સંબંધી મહાત્માજી નિવેદન પ્રગટ કરે છે.
- ,, ૧૨ ટ્યુરિન તથા ફ્રેન્ચકિનારા પર શાહી વિમાનોનો હલ્લો.
- ,, ૧૩ કર્મોડિયા પર થાઇ લશ્કર આગળ ધપે છે. અમેરિકાના પ્રધાન લાવિષ્મની કટોકટીની ચેતવણી આપે છે.
- ,, ૧૪ હેલ સિલાસી આથિસિનિયામાં બળવાનો ઝુડા ફરકાવે છે.
- ,, ૧૫ લીઝ અને લેન્ડ બિલ કમીટી સમક્ષ કોર્ડેલ હલ અમેરિકાને સત્વર શસ્ત્રસંજ્ઞ કરવા અરજ કરે છે. ૪૦૦ વહાણો બાંધવા માટે કોંગ્રેસની પરવાનગી માગવામાં આવે છે.
- ,, ૧૬ હિંદીચીન થાઇલેન્ડને યુદ્ધવિરામ માટે કહે છે.
- ,, ૧૭ પ્રમુખ રુએલ્ટ, ક્ષિત્તને મદદ કરવા માટે પૂણીસત્તા આપવા પત્રકારોની કોન્ફરન્સને કહે છે. કનલ નોકસ 'લીઝ અને લેન્ડ બિલ'ને પસાર કરવાનું કહે છે.
- ,, ૧૮ શ્યામપ્રસાદ મુખરજના પ્રમુખપણા હેઠળ હિંદુ મહાસભાની વર્કિંગ કમીટીની દોહલામાં મળેલી બેઠક. ક્ષિત્તિ લશ્કર ફરીથી કસાલાનો કબ્જો લે છે.
- ,, ૧૯ બળવાના આરોપસર નવા ચોથા (ક્રામ્યુનિસ્ટ) લશ્કરના હથિયાર લઇ લેવામાં આવે છે. પેતાં-સાવલ મુલાકાત.
- ,, ૨૦ પ્રમુખ રુએલ્ટ પ્રમુખ તરીકે સોગંદ લે છે. હિટલર-મુસોલિની મુલાકાત.
- ,, ૨૧ જાપાનના પરદેશખાતાના પ્રધાન અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને યુદ્ધમાં દાખલ થવા સામે ચેતવણી આપે છે.
- ,, ૨૨ જનરલ વેવલનો ફોટોમંદ હલ્લો; તોચુકનું પતન.
- ,, ૨૩ સર આર્થર વોટસન સાથેની મુલાકાતમાં મી. એંગરી જણાવે છે કે વાઇસરોયની માગણી હજુ પૂર્ણ છે. જર્મન રિશની રુમાનિયાને ગેરંટી.
- ,, ૨૪ થાઇલેન્ડ તથા હિંદીચીન વચ્ચેનું યુદ્ધ બંધ પડે છે. જાપાન વચ્ચે પડે છે. નેચુનો એથિસિનિયામાં પ્રવેશ.
- ,, ૨૫ પ્રમુખ રુએલ્ટ લોડ' હેલિકાકસનું અમેરિકામાં સ્વાગત કરે છે. મી. વેન્ડેલ વિલ્કી ઈંગ્લેન્ડ પહોંચે છે.
- ,, ૨૬ પશ્ચિમ પેસિફિકમાં દખલ ન કરવા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને મત્સ્યઓકા ચેતવણી આપે છે. સ્વાતંત્ર્ય-દિનની ઉજવણી.
- ,, ૨૭ ચીનમાં મળેલ નિષ્ફળતા માટે જાપાનના પ્રધાન જોખમદારી કબુલ કરે છે. માર્શલ ક્રીઝીઆનીને રુખસદ આપવામાં આવે છે.
- ,, ૨૮ સુભાષચંદ્ર બોસ અચાનક ગૂમ થઇ જવાના ખબર મળે છે.
- ,, ૨૯ ચીક વડાપ્રધાન જનરલ મેટકસસનું મૃત્યુ, એમ. કોરીઝીસ વડાપ્રધાન થાય છે. ક્ષિત્તિસેન્ય દરલિયન સોમાલીલેન્ડમાં દાખલ થાય છે.
- ,, ૩૦ આમસલામાં મી. એમરી સરકારી તીર્થનો બચાવ કરે છે.
- ,, ૩૧ શાન્સ તથા થાઇલેન્ડ વચ્ચે યુદ્ધવિરામ પર સહી થાય છે. ક્ષિત્તિસેન્ય ડાનો કબ્જો લે છે.

- ૧ તંત્રીપરિષદની સ્ટેન્ડિંગ કમીટી દીલ્લીમાં મળે છે. એગડાટિ-તથા બરેન્ડુ માટે સખત યુદ્ધ.
- ૨ પટ્ટા તથા ધીરાણુ બિલ કમીટી પાસે જુઆની આપવા મી. વિલ્કિને પાછા બોલાવવામાં આવે છે.
- ૩ બ્રિટિશ સૈન્ય એગડાટિનો કબજો લે છે. તંત્રીપરિષદ સલાહની રીતિનું સ્થપન કરે છે તથા હરિજનપત્રોનું પુનઃ પ્રકાશન ચાલુ કરવા વિનંતિ કરે છે.
- ૪ સર. પી. સી. રાયને સર વિલિયમ જોન્સ સ્મારકચંદ્ર આપવામાં આવે છે. આમસલામાં બાપલુ કરતાં મી. છડન, ઇથિઓપિયા પર શહેનશાહના હક્કનું પ્રતિપાદન કરે છે.
- ૫ સંસ્થાનમંત્રી લોડ લોહડનું મૃત્યું. હિંદ-બર્મા વેપારી વાતચિત દીલ્લી ખાતે શરૂ થાય છે.
- ૬ આમસલામાં પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં મી. એમરી ૮ મી ઑગસ્ટની જાહેરાતનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરે છે. સર કિંગ્સલી વૂડ યુદ્ધ સમય માટે એક અખજ સાંઠ કરોડ પૌડની માગણી કરે છે.
- ૭ બ્રિટિશ સૈન્ય બેંગાળીના કબજો લે છે.
- ૮ દેવું વાળવા બ્રિટિશ તીજેરીખાતું પાંચ હિંદી સ્ટલિંગ લોનની ખરીદી કરે છે. પ્રતિનિધિમંડળમાં ૨૬૦ વિરૂદ્ધ ૧૬૫ મતથી ધીરાણુ તથા પટ્ટાબિલ પાસ થાય છે.
- ૯ બ્રિટન જુઆરેસ્ટમાંથી પોતાના મંત્રીને પાછો બોલાવી લે છે.
- ૧૦ પરદેશ સંબંધ કમીટી પાસે જુઆની આપતાં મી. વિલ્કિ બ્રિટનને વધારે અસરકારક મદદ આપવા અરજ કરે છે.
- ૧૧ જપાનમાં રહેતા અમેરિકનોને જપાન છોડવા માટે તૈયાર રહેવાનું કહેવામાં આવે છે. જનરલ ક્રાન્કે મુસોલિનીને મળે છે.
- ૧૨ ધોરણુસર ડીકી બદાર પાડીને એડમિરલ દાર્લોને માર્શલ પેતાના અનુગ્રામી ઠરાવવામાં આવે છે.
- ૧૩ જનરલ ક્રાન્કે માર્શલ પેતાને મળે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસના કોન્સલ અધિકારીઓ અમેરિકનોને દૂરપૂર્વના દેશો છોડી જવાની સલાહ આપે છે.
- ૧૪ મી. મત્સુકોઓ જાહેર કરે છે કે જપાન-સોવિયેટ મંત્રણા ચાલુ છે.
- ૧૫ નાઝીઓ યુગોસ્લોવિયાને ધરીકરારો પર સહી કરવાનું કહે છે. બલ્ગેરિયામાં જર્મન લશ્કરને દાખલ થવા દેવા સામે બ્રિટન બલ્ગેરિયાને ચેતવણી આપે છે.
- ૧૬ અબિલ હિંદ હિંદુલીંગ મહાગાંઠનો અંત લાવવા સરકારને અરજ કરે છે. સિંગાપોરના પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વારોમાં સુરંગો નખાય છે.
- ૧૭ બલ્ગેરિયા અને તુર્કી વચ્ચે એકબીજાની વચ્ચે ન આવવાના કરાર થાય છે.
- ૧૮ રજવેટ પેસિફિકમાં રક્ષણાત્મક પટ્ટી જાહેર કરે છે.
- ૧૯ જપાન, લડાઈમાં સુલેહ કરવા માટે વચ્ચે પડવાની માગણી કરે છે.
- ૨૦ હિંદુ મહાસભાને જ્વાળા આપતાં, જ્યાંસુધી મહાસભાની માગણીઓનો સ્વીકાર ન થાય ત્યાંસુધી મધ્યસ્થ ધારાસભાની પુનરચનામાં મહાસભા ભાગ ન લઈ શકે તેમ ગાંધીજી કહે છે.
- ૨૧ મત્સુકોઝા જપાનની માગણીનો અસ્વીકાર કરે છે.
- ૨૨ ટયુનિસમાંથી ઇટાલિયન લશ્કરને પસાર થવા દેવાની પેતાં ના પાડે છે.
- ૨૩ યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ૨૦૦ વિમાનો પેસિફિકમાં થઈને સિંગાપોર જાય છે.
- ૨૪ બ્રિટિશ પ્રોડક્ટિંગ કંપની મારફત પ્રોડક્ટ કરતાં મહાગાંઠ માટે મી. એમરી મહાસભાને દોષ દે છે. માચ અને એપ્રિલમાં મોટું દરિયાઈ યુદ્ધ થવાની હિટલર ધમકી આપે છે.
- ૨૫ એડિસઆબાબા પર બોમ્બમારો. મી. એન્થની છડન તુર્કીની મુલાકાતે જાય છે.
- ૨૬ પરદેશીઓની વસાહત સંબંધીના પ્રશ્નો પરના ડ્રાફ્ટ બિલને લંકાનું પ્રધાનમંડળ સંમતિ આપે છે.

૧૭. આફ્રિકામાં જર્મન લશ્કર. ગ્રામીણો ફાસ તથા થાઈલેન્ડને આખરીનામું.
૧૮. ગાંધીજી અસ્થાહ્યાદ ખાને કમળા નંદરુ સમારક દરિપતાલ ખુલ્લી મુકે છે. રોનના આમલા રાગ આફ્રિકાનાં મનુ.
૧. અંગ્રેશિયા ધરીસત્તા સાથે જોડાય છે.
૨. જર્મન લશ્કરને અંગ્રેશિયામાં પ્રવેશ.
૩. બંગાળની ધારાસભામાંથી મહાસભા પક્ષ નીકળી ગયો.
૪. તુર્કીના પ્રમુખ કિટલરના ખાસ એલમીનું સ્વાગત કરે છે.
૫. ક્રિસ્ટન અંગ્રેશિયા સાથેનો સંબંધ તોડી નાખે છે.
૬. સિંધના પ્રધાનમંડળી રાજનામુ નવું પ્રધાનમંડળ સ્થાપતા બી. અસ્થાહ્યાદને બોલાવવામાં આવ્યા.
૭. રાજ કરોલ પોટુંગલ ભાગી જાય છે.
૮. સેનેટ ધીરાણુ અને પદ્મભિષ્ ૬૦ વિગ્રહ ૩૧ મનથી પસાર કરે છે.
૯. સરકારના દમનનીતિના પગલાં સામે ધારાસભામાં વિરોધ.
૧૦. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં નામદાર મેનાપતિ, આફ્રિકામાં હિંદી લશ્કરે કરેલા કામને અંગ્રજિ આપે છે. મદારાષ્ટ્ર ટીમ મદારને ૬ વિજેટ દરારે છે.
૧૧. સર સિંકર નવી રાજકીય યોજનાનું મુદત કરે છે. યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ના પ્રમુખ ક્રિસ્ટનને મદદ કરવાના બિલ પર સહી કરે છે.
૧૨. સર શાહ મહમદ સુલેમાનનું અવસાન.
૧૩. સર તેજબહાદુર સમુના પ્રમુખપણા હેઠળ મુંબઈમાં બીનપક્ષી આગેવાનોની પરિષદ મળી.
૧૪. વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં હિંદીસભ્યોને દાખલ કરવાની મુંબઈ પરિષદની માગણી.
૧૫. અમેરિકન ઐક્ય તથા નિશ્ચયની પ્રમુખ ઝવેલ્ટ ફરીથી તહેરાત કરે છે.
૧૬. અર્જન્ટિનામાં ભાષણ કરતાં કિટલર, દેશ પાસે હજુ આકરા બોગોની માગણી કરે છે. બી. કર્નવાલાલ મુશ્કેલી માંડીને અંગે છોડી મુકવામાં આવ્યા.
૧૭. દીક્ષીમાં નરેન્દ્ર મંડળીને એક વાઈસરોયે ખુલ્લી મુકી. ક્રિસ્ટિય સેન્ટે, ક્રિસ્ટિય સોમાલીસેન્ડની રાજધાની અર્બરા ફરીથી લીધું.
૧૮. આટલાંટિક મહાસાગરમાં નાઝીવહાણ તથા યુ. બોટનો વિનાશ ચર્ચિત જાહેર કરે છે.
૧૯. હાકામાં ભયંકર કોમી દુલ્લહ પૂર્વ આખિસિનિયામાં ક્રિસ્ટિય સેન્ટે જગજગા પર ઘેરા ધાલે છે.
૨૦. યુગોસ્લાવિયાના પ્રધાન મંડળમાં ફાટફૂટ. પેલીમથ પર ભયંકર હવાઈ હુમલો.
૨૧. ક્રિસ્ટિય સોમાલીસેન્ડમાં ક્રિસ્ટિય લશ્કરે હર્ગોસિનો કબ્જો લીધો.
૨૨. વડી ધારાસભા મહેસુલ બિલ પસાર કરે છે. મુસ્લીમ લીગ અને રાષ્ટ્રીય પક્ષ વિરૂદ્ધ મત આપ્યો. સોવિયેટની તુર્કીનાને અપાયેલ ખાતી.
૨૩. મોસ્કોમાં મત્સુઓકા ધરીસુલેહને વાગળી રહેવાની ગ્રામીણ તરફથી ખાતી આપે છે.
૨૪. ધરીસુલેહમાં સહી ન કરવાની ક્રિસ્ટનની યુગોસ્લાવિયાને છેલ્લી વખતની ચેતવણી.
૨૫. સર શીરોજખાન નૂત ન્યુયોર્ક પંદરે છે. યુગોસ્લાવિયા ત્રિપક્ષી કરારમાં સહી કરે છે.
૨૬. ધરીરાજ્યો સાથેની સુલેહમાં નંદરાવા વિરૂદ્ધ યુગોસ્લાવિયામાં દેખાવો.
૨૭. આટલાંટિકનાં મથકો યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ને પટે આપવાની લંડનમાં સહી થઈ. યુગોસ્લાવિયામાં રક્તહીન લડાયક પલટો.

- માર્ચ ૨૮ લીગના પ્રતિનિધિઓ લશ્કરી સંસ્થાઓની મુલાકાતે જાય તેવી રક્ષાબંધીની માગણીની મી. ઝીણુએ કરેલ અસ્વીકાર.
- „ ૨૯ બેલ્ગ્રામાં થયેલ પક્ષના સંબંધી જર્મની ખુલાસો માંગે છે. ફ્રેંચ તોપો બ્રિટિશ નૌકાદળ પર ગોળીબાર કરે છે.
- „ ૩૦ આગેવાન પરિષદની સ્ટેન્ડિંગ કમીટીની દીલ્લીમાં બેઠક. મી. ઝીણુ કાનપુરના બાપજીમાં ફરીથી પાકીસ્તાનની માગણી કરે છે.
- „ ૩૧ સિંધના ગવર્નર પાકીસ્તાનની ઝાટકણી કાઢે છે.
- એપ્રિલ ૧ યુગોસ્લેવિયાને નાઝી અલ્ટીમેટમ. હરિદ્વરથી રાજધાની અસમારનો બ્રિટિશ તથા હિંદી લશ્કરોનો ઘેરો.
- „ ૨ ધરીરાજ્યોના પકડાયેલ વહાણોને મુક્ત કરવાની જર્મન તથા ઇટલિની માગણીના કોર્ડલ હલે કરેલ અસ્વીકાર. મિસિસ વિન્યાલક્સની પંડિતના છુટકારો.
- „ ૩ હંગરિના પ્રધાન કાઉન્ટ ટેબેકિનો આપઘાત.
- „ ૪ ધરાકમાં આકસ્મિક રાજ્યક્રાંતિ (Coup D'etat) બ્રિટિશ લશ્કર બેન્ગાળી ખાલી કરે છે.
- „ ૫ વાઇસરોયને મોકલવામાં આવેલ સમુદાય મેમોરેન્ડમ પ્રગટ થયું. યુગોસ્લેવિયા તથા ગ્રીસ પર જર્મનીનો હુમલો.
- „ ૬ એડિસ અબાબાનું પતન. સોવિયેટ-યુગોસ્લેવિયા કરાર પર સહી થઈ.
- „ ૭ મુંબઈ પરિષદના ઠરાવની ચર્ચા માટે વાઇસરોય સર તેજબહાદુર સમુદ્રને મળ્યા. સર કિંગ્ડો વુડે નવા કરવેરાની દરખાસ્તો પેશ કરી.
- „ ૮ યુગોસ્લેવિયાના રાજા પીટરને બંધી શક્ય મદદની પ્રમુખ રજવેલ્ટની ખાતી.
- „ ૯ આફ્રિકામાં હિંદી લશ્કરનાં પરાક્રમોની મી. ચર્ચિલની પ્રશંસા. બ્રિટિશ સૈન્ય મસાવાનો કબજો લે છે.
- „ ૧૦ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ગ્રીન્વેડમાં હવાદામચકાની સ્થાપના કરે છે. જર્મની કોટના નવા રાજ્યની જાહેરાત કરે છે.
- „ ૧૧ અમેરિકન વહાણો માટે પ્રમુખ રજવેલ્ટ રાતા સમુદ્રને કરીથી ખુલ્લો જાહેર કરે છે. ગ્રીસમાં નાઝીઓ સાથે બ્રિટિશ સૈન્ય સંપર્ક સાધે છે.
- „ ૧૨ હંગરિનું યુગોસ્લેવિયા પર આક્રમણ. મી. ઝીણુના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મુસ્લીમ લીગની મદાસતની બેઠક.
- „ ૧૩ કોચીનના મહારાજાનું મૃત્યુ. સોવિયેટ-જાપાન બીનઆક્રમણના ઠરાવો પર સહી થઈ.
- „ ૧૪ મદ્રાસમાં મળેલ મુસ્લીમ લીગની બેઠકના પ્રમુખપદેથી મી. ઝીણુ મહાસભાને વખોડી કાઢે છે તથા પાકીસ્તાનની થોળાનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે. ડૉ. ટાગોરના જન્મદિનની ઉજવણી.
- „ ૧૫ ચીનને મદદ આપવાની રાજનીતિથી, જાપાન સાથેના કરારોને અસર થતી નથી તેમ રશિયા માર્શલ ચીઆંગને ખબર આપે છે.
- „ ૧૬ મેક્સિકોમાં ધસ્તીકંપ; લુક્ટવાઈથી લંડન પર થયેલ સખત બોંબમારો.
- „ ૧૭ ગ્રીક લોકો આલ્બેનિયા ખાલી કરે છે; ગ્રીસમાં સખત યુદ્ધ.
- „ ૧૮ આથેન્સ અને કેરે પર બોંબમારો ચલાવવા માટે બ્રિટિશ એવરણી; શાહી વિમાનોનો અર્ધનિર્ણય પામેલ.
- „ ૧૯ ફ્રાન્સ સંઘમાંથી નીકળી જાય છે; ગ્રીકના વડાપ્રધાનનો આપઘાત.

એપ્રિલ ૨૦ જીણી પાટીસ્તાનની માગણીનો ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદનો જવાબ; અમદાવાદમાં દુક્ષડ.

- ,, ૨૧ ગાંધીજી અહિંસામાં પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે અને સવિનયભંગ પાછો ખેંચી લેવા ના પાડે છે.
- ,, ૨૨ ગવર્નરનો વહીવટ એક વર્ષ વધારે લગાવવા માટે મી. એમરી આમ સંભામાં ઠરાવ લાવે છે.
- ,, ૨૩ શ્રીક સંન્ય શરણે થયું; મિત્રરાજ્યો નાઝી આક્રમણનો સામનો કરે છે.
- ,, ૨૪ શ્રીરાજ્યો તથા શ્રીસ વચ્ચે યુદ્ધવિરામ પર સહી થઈ; શ્વિટ્ઝરલેન્ડ વળાવિયા વહાણો મોકલવાની કર્નલ નોકસની જાહેરાત.
- ,, ૨૫ મુંબઈમાં કોમી દુલ્લડ; પોલીસે કરેલ ગોળીબાર.
- ,, ૨૬ શ્રીરાજ્યોનાં લશ્કર ઇજીપ્તની સરહદ ઓળંગે છે.
- ,, ૨૭ જર્મનીનો આથેન્સમાં પ્રવેશ; ઇટાલિયનોની ડેસી ખાતે થયેલ હાર.
- ,, ૨૮ સોલમ દુરમનોના કબજામાં; હવાઈખાતામાંથી કર્નલ ક્લિન્ડબર્ગનું રાજીનામું.
- ,, ૨૯ ઉત્તર હિંદના ત્રણ શહેરોમાં થયેલ દુલ્લડા; સમ્રુ કમીટીનો મી. એમરીને જવાબ.
- ,, ૩૦ વિચિને તટસ્થ રહેવાની યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની ચેતવણી; જર્મની અને રોમ વચ્ચે વાતાવાહ; છાત્રાદરને ધમકી.
- મે ૧ ઇરાકમાં નવા શ્વિટ્ઝ લશ્કરના પ્રવેશ સામે ઇરાક સરકારનો વાંધો.
- ,, ૨ ચર્ચિલ પ્રધાનમંડળની પુનરચના કરે છે.
- ,, ૩ જનરલ રમટસ દક્ષિણ આફ્રિકાના લશ્કરને લિબિયા મોકલે છે.
- ,, ૪ ગાંધીજી સાથેના પત્રવ્યવહાર સર નેજાહાદુર સમ્રુએ પ્રગટ કર્યો.
- ,, ૫ વૂડરો વિલ્મનના જન્મસ્થાનને પ્રમુખ રજવેલ્ટ રાષ્ટ્રીય નીચંધામ જાહેર કરે છે. તુર્કસ્તાનની વચ્ચે પડવાની માગણીનો શ્વિટ્ઝ અસ્વીકાર કરે છે.
- ,, ૬ આમસભામાં યુદ્ધની પરિસ્થિતિ પર મી. હડ્ડન ચર્ચા શરૂ કરે છે.
- ,, ૭ આમસભા ૪૪૫ વિરુદ્ધ ત્રણ મતે સરકારમાં વિશ્વાસ દર્શાવે છે. વિચિ સરકાર અર્બિન સાથે નવા કરાર કરે છે.
- ,, ૮ શ્વિટ્ઝરલેન્ડ સક્રિય મદદ આપવાની મી. વેન્ડલ વિલ્કિ અરજ કરે છે.
- ,, ૯ યુગેસ્લાવ તથા બેલ્જીયન સરકારનો સ્વીકાર કરવાની રણિયા ના પાડે છે.
- ,, ૧૦ હિટલરનો ડેપુટી હેર હેસ જર્મનીથી નાસીને ઝાત્સંગા પહોંચે છે.
- ,, ૧૨ શાહી વિમાનદળનો દુરમનના નાકા પર હુલો.
- ,, ૧૩ આમસભા નવા મકાનમાં મળી.
- ,, ૧૪ વિચિ નાઝીસરતોનો સ્વીકાર કરે છે; શાહીવિમાનીદળનો હેલી ઝાલેન્ડ પર હુલો.
- ,, ૧૫ ઇરાકમાં જર્મન હવાઈ દળ; દાર્ફીની શરતોને પેતાં સંમતિ આપે છે.
- ,, ૧૬ હિટલર સાથેની વિચિની સમાધાનનો પ્રમુખ રજવેલ્ટે કરેલો તિરસ્કાર.
- ,, ૧૭ માઈસોરના દિવાન તરીકે સર મિરજા ઇરમાદલની નિશ્ચિત તથા નેમની જગ્યાએ મી. એન. માવધરાવની નીમણૂક. જર્મનો ઇરાકમાં યુદ્ધસામગ્રી મોકલે છે.
- ,, ૧૮ વિચિ સરકારનો પ્રમુખ રજવેલ્ટને જવાબ.
- ,, ૧૯ શ્રી એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરનું મૃત્યુ; એબિસિનિયામાં ઇટાલિયન લશ્કર શરણે થયું.
- ,, ૨૦ ૧૦,૦૦૦ ફ્રેન્ચ કેદીઓની મુક્તિની વિચિની જાહેરાત.
- ,, ૨૨ મી. હડ્ડનની વિચિને ચેતવણી.
- ,, ૨૩ શ્રી કેરલવર્માના કોચીનના રાજ તરીકે અભિષેક; જનરલ રમટસને તેની ૭૧ મી વર્ષગિરી શીલ્ડ માર્શલ ખતાવવામાં આવી.

- મે ૨૪ બ્રિટનની લડાયક કુતર એચ. એમ. એસ. હાડને ઓન્લેન્ડના કાંઠાથી દૂર ડુબાડી દેવામાં આવી.
- ,, ૨૫ ઓસના રાજ્ય બર્મોન્થ તથા ગ્રીક સરકારે ઇજીપ્ત જવા માટે ફીટના ત્યાગ કર્યો.
- ,, ૨૬ કોમીનીના દીવાન સર આર. કે. પદ્મચુખ્તમ એટીઆરે નિવૃત્ત થવાની રજા માગી.
- ,, ૨૭ ફીટમાં સખત યુદ્ધ: બ્રિટિશ નૌકાદળે 'બિસ્માર્ક' ને ડુબાડી.
- ,, ૨૮ પ્રમુખ રજવેલ્ટે રાષ્ટ્રીય કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરી. નૌકાસૈન્ય કે સંસ્થાનાં સંપાં દેવામાં નહિ આવે તેવી ત્રિવિધ અમેરિકાને ખાત્રી આપે છે.
- ,, ૨૯ ડી વેલેરાની ચેતવણીને અંગે બ્રિટિશ સરકાર ઉત્તર આયર્લેન્ડમાંથી ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી પાછી ખેંચી લે છે.
- ,, ૩૦ તંત્રીપરિષદની ઍન્ડ્રીંગ કમીટીની સીમલામાં બેઠક.
- ,, ૩૧ ઈરાકી બળવાખોરો બ્રિટન સાથે તહનામું કરે છે.
- જૂન ૧ ફીટમાંથી શાધી સૈન્ય પાકું ખેંચી લેવામાં આવે છે.
- ,, ૨ પેતાં સરકાર દાર્લાની યોજનાની ચર્ચા કરે છે; હિટલર બ્રેન્નર ખાતે મુસોલિનીને મળે છે.
- ,, ૩ જર્મની સિરિયામાં પ્રવેશ કરે છે.
- ,, ૪ જર્મનીના કેઝરનું મૃત્યુ; અલેક્ઝાંદ્રિયા પર બોંબમારો.
- ,, ૫ બ્રિટિશ મજૂરપક્ષની વાર્ષિક પરિષદ સુલેહની શરતે સંઘર્ષી કારોબારીના મેમ્બરોને સંમતિ આપે છે; ખાકસાર સંસ્થા ગેરકાયદેસર જાહેર થઈ.
- ,, ૬ રેક્ષણ માટેની સલાહકાર કમીટીની સ્થાપના; સુલેહની માગણીની અફવાને રજવેલ્ટનો ઇન્કાર.
- ,, ૭ મંત્રણા કરવા સર રોડફર્ડ ક્રિસ લાંડન પાછા ફર્યા; જર્મનીએ સાહમિસના કાંઠા પર સુરંગો નાખી.
- ,, ૮ સ્વતંત્ર ફ્રેન્ચ દળોએ તથા બ્રિટિશ લશ્કરે સિરિયામાં પ્રવેશ કર્યો; અલેક્ઝાંદ્રા ખાલી કરવામાં આવ્યું.
- ,, ૯ તુર્કી સિરિયાથી જુદું પડી ગયું.
- ,, ૧૦ આમનીસલાની ટીકાનો ચર્ચિલે જવાબ આપ્યો. ઇટલી આખા ગ્રીસનો કબ્જો લેશે તેવી મુસોલિનીની જાહેરાત.
- ,, ૧૧ ધીરાણુ તથા પદ્માબીલના કામકાજનો રિપોર્ટ પ્રમુખ રજવેલ્ટે રજુ કર્યો.
- ,, ૧૨ લાંડનમાં મળેલ મિત્રરાજ્યોની પરિષદ હિટલર સાથે છેવટ સુધી લડી લેવાનો નિર્ણય કર્યો.
- ,, ૧૩ જી. એસ. બાજપાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ હિંદી પ્રતિનિધિમંડળ બર્મો જવા ઉપડ્યું; મિત્રરાજ્યોના લશ્કરનો દમાસ્કસ પર ઘેરો.
- ,, ૧૪ ધરીરાજ્યોની મિલકત સ્થગિત કરવાનો રજવેલ્ટનો હુકમ.
- ,, ૧૫ જપાની નૌકાસૈન્યની દક્ષિણ તરફ હિલચાલ; જર્મનીની તુર્કીને ખાત્રી.
- ,, ૧૬ એમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં જર્મન એલચીખાતું બંધ થયું.
- ,, ૧૭ જર્મની-તુર્કી કાલકારો થયા; સિરિયામાં મિત્રરાજ્યોના હુમલા સામે વિચિનો સામનો.
- ,, ૧૮ રંગૂનમાં હિંદ-બર્મો કોન્ફરન્સ.
- ,, ૧૯ જર્મનીમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસનું એલચીખાતું બંધ થયું; પ્રમુખ રજવેલ્ટને ઓકસફર્ડ ડાક્ટરેટ આપવામાં આવી.
- ,, ૨૦ જર્મનીની રીતભાત પ્રત્યે સી. રજવેલ્ટ ક્રોધ પ્રદર્શિત કરે છે.
- ,, ૨૧ વિઝાગાપટમમાં સિધિયા કંપનીના વહાણ બંધવાના યાદનો ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદે પાયો નાખ્યા.
- ,, ૨૨ જર્મનીનું રશિયા પર આક્રમણ; ઓકસફર્ડના ચર્ચિલે રશિયાને મદદની ખાત્રી આપે છે.

- જૂન ૨૩ લિથુઆનિયા સોવિયેટમાંથી જુદું પડે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકાર સોવિયેટ પરના જર્મનીના આક્રમણનું ધિક્કારે છે.
- „ ૨૪ બ્રિટિશમાં દરિયાઈ યુદ્ધ; આમસલામાં ચર્ચા; મી. ઇડન સોવિયેટ પ્રત્યેના અિટિશ વલણની રૂપરેખા સમજાવે છે.
- „ ૨૫ સ્વીડન જર્મન લશ્કરને પસાર થવા દેવા કથુલ થાય છે, લેનિનગ્રાડ સળગી ઉઠેલું; જર્મનોનો વિસ્તારમાં પ્રવેશ.
- „ ૨૬ જર્મનીનું આઠ બાજુથી આક્રમણ.
- „ ૨૭ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ધરતીકંપના આંચકા; ગાંધી-મુન્શી પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થયો.
- „ ૨૮ મિન્સ્કથી આગળ જર્મનોને વધતા રશિયા અટકાવે છે.
- „ ૨૯ વિચિ સોવિયેટ સાથેનો સંઘર્ષ તોડી નાખે છે; નેશનલ લિબરલ ફેડરેશનની કાઉન્સિલ યુનામાં મળી.
- „ ૩૦ લિથો કબજે લીધાનો જર્મનીના દાવો; પોલંડના પિઆનિસ્ટ તથા રાજદ્વારી આગેવાન પેડરેવ્સ્કનું મૃત્યુ.
- જુલાઈ ૧ સર. સી. વાય. ચિંતામણિનું મૃત્યુ. સ્ટેલિનના પ્રમુખપણા હેઠળ મોસ્કોમાં રક્ષાયુક્તમીટીની રચાપના.
- „ ૨ સર ઝકરક્લાહખાનની ફેડરલ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક.
- „ ૩ સર આર્ચબાઈ વેવલની હિંદના સેનાધિપતિ તરીકે નિમણૂક થતી. દુરમનોએ લિથુઆનિયા, લેટિવિયાના કટલાક ભાગો, પ્લેવે રશિયા તથા પશ્ચિમ યુક્રેનના કબજે લીધાની સ્ટેલિને કરેલી કથુલાત.
- „ ૪ સ્વાતંત્ર્યદિને પ્રમુખ રાજવેશે પ્રોડકાર્ટ કથું.
- „ ૫ મી. ઇડન અિટનના ત્રણવક હેનુની વ્યાખ્યા આપે છે.
- „ ૬ લેનિનગ્રાડ ઉપરનો જર્મન હુમલો અટકાવાયો.
- „ ૭ યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું દરિયાઈ લશ્કર આઈસલેન્ડનો કબજો લે છે. સિસિયામાં યુદ્ધ તહકુબી સંઘર્ષી વિચિ તથા અિટિશ સરકાર વિચારોની આપ લે કરે છે. સર એચ. પી. મોદી અને સર સુલતાન અહમદ મધ્યસ્થ સરકારમાં ગેડાયા.
- „ ૮ પેર અને પ્રક્રિયાદાર વચ્ચે સંઘર્ષણ; સ્ટેલિન લાદન પર સખત યુદ્ધ.
- „ ૯ જર્મન અને રમાનિયન લશ્કરો આખા એસરેથિયાના કબજો લે છે; અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસ આઈસલેન્ડમાં દરિયાઈ મથક સ્થાપે છે.
- „ ૧૦ સોવિયેટ સેનામિશન લંડન પહોંચે છે; મી. ઇડન તેનું સ્વાગત કરે છે; હિંદના સેનાધિપતિ ઈરાક્યું રક્ષણ સંભાળી લે છે; લંડનમાં રશિયનોએ મોટી છત મેળવ્યાના ખબર આવ્યા.
- „ ૧૧ આયરના તટસ્થ રહેવાના નિશ્ચયની મી. ડે વેલેરાએ ફરીથી કરેલી ગળેરાત; બેલ્ગેરિયામાં લશ્કર ભેગું કરવાના ખબર.
- „ ૧૨ હિંદના નવા સેનાપતિ સર એ. વેવલ સીમલા આવી પહોંચ્યા.
- „ ૧૩ એડ્લો-સોવિયેટ કરારો કરવામાં આવ્યા.
- „ ૧૪ સત્યાગ્રહ કરતા મોટી વીનોઆ ભાવેની ત્રીજી વખત ધરપકડ કરવામાં આવી.
- „ ૧૫ રશિયા અિટનનું મિત્ર હોવાની મી. ચર્ચિલ આમસલામાં ખાતી આપે છે.
- „ ૧૬ ગપાનના પ્રધાન મંડળનું રાજનામું; પ્રિન્સ કોનાચ નવું પ્રધાન મંડળ રચે છે.

- જુલાઈ ૧૭ હિંદી સંરક્ષણ કમીટીના સલાહકાર સભ્યોની નવા સેનાપતિ સર આર્ચાઈલ્ડ વેવલે કરેલી જાહેરાત.
- „ ૧૮ હિંદી ક્રિસ્ટીયોના આગેવાન વર્ધા ખાતે મહાત્મા ગાંધીજીને મળી લઘુમતિના પ્રશ્નની ચર્ચા કરે છે.
- „ ૧૯ સર આર. કે. વડમુખ્યેટ્ટી અમેરિકા જવા માટે ફલક્તાથી વિમાન દ્વારા રવાના થાય છે.
- „ ૨૦ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકામાં સર ગિરજશંકર જાગૃત્વાઈની એજન્ટ જનરલ તરીકે નિમણૂક.
- „ ૨૧ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના હિંદ ખાતેના કમીશનર તરીકે પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે મી. ટી. એમ. વિલ્સનની નિમણૂક કરી; જનરલ સર મેઈટલેન્ડ વિલ્સને સિરિલામાં લશ્કરી કાયદાની જાહેરાત કરી. વાઇસરોયની કારોબારી સલાના વિસ્તારની જાહેરાત કરવામાં આવી. રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ કમીટીના સભ્યોના નામ પણ જાહેર થયા.
- „ ૨૨ હિંદ-અર્બા કરાર પ્રગટ થયા; હિંદ પર શ્વેતપત્ર પ્રગટ થયો.
- „ ૨૩ જાપાને હિંદીઓને આખરીનામું આપ્યું.
- „ ૨૪ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાની પ્રતિનિધિસભાએ ૨૪૪૦ લાખ ડૉલરનું બિલ મંજૂર કર્યું.
- „ ૨૫ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા જાપાન સામે વળતાં પગલાં લે છે;
- „ ૨૬ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પેસિફિકના કાફલાની અજ્ઞાત સ્થળે રવાનગી; પૂના ખાતે આગેવાનોની મળેલી પરિષદ; રાષ્ટ્ર ઓન. ડો. સમુ પ્રમુખપદ લે છે.
- „ ૨૭ નામદાર નિઝામની કાઉન્સિલના પ્રમુખ તરીકે છત્રીના નવાબની થયેલ નિમણૂક.
- „ ૨૮ જાપાનનું લશ્કર હિંદીઓને ઉતાર્યું.
- „ ૨૯ પ્રખ્યાત પ્રેક્ટિસર હેન્ડ્રીફરે આપઘાત કર્યો.
- „ ૩૦ ૩૫ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ જાપાનને તેલ પુરું પાડવાની ના પાડે છે.
- „ ૩૧ સાઈમીરીયાની સરહદ પર જાપાની લશ્કરની હિલચાલ.
- ઓગસ્ટ ૧ હિંદ વિષે આમસભામાં ચર્ચા: ઇજ્જતમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના.
- „ ૨ અમેરિકાની વિચિત્રે ચેતવણી. જાપાનમાં હિંદી મિલકત સ્થગિત થઈ.
- „ ૩ રાષ્ટ્ર ઓન. ડો. જયકર મહાસભાને મળ્યાંડોનો અંત લાવવા અપીલ કરે છે.
- „ ૪ નરેન્દ્ર મંડળની સ્ટેન્ડિંગકમીટી જનમસાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ મુંબઈમાં મળી.
- „ ૫ સુએઝ વિસ્તાર પર હુલો. રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે નવા વેપારી કંગરો પર સહી થઈ.
- „ ૬ મૌલાના અબુલકલામ આઝાદે મહાસભાની નીતિમાં ફેરફાર કરવાની વિનંતિ કરી.
- „ ૭ ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું મૃત્યુ. થાઇલેન્ડમાં ટાકિયોની હિલચાલ.
- „ ૮ જર્મનીને ધરાનમાંથી હાંકી કાઢવા સંબંધી જર્મનીની ધરાનને ચેતવણી; જુનો મુસોલિનીનું અકસ્માતમાં મૃત્યુ; ન્યુ ઇંગ્લેન્ડના કાંડાથી દૂર કાંઈ સ્થળે પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને ચર્ચિલનો રૂઝવેલ્ટની યાદ પર મેળાપ
- „ ૯ હવાઈલાઇન સ્થાપવા માટે નોર્વેના ખેડુતોની જર્મીન નાઝીઆઈ જર્મ કરી.
- „ ૧૦ જર્મન લશ્કરો સામે યુગોસ્લેવિયન બળવો.
- „ ૧૧ લંડનના રાષ્ટ્રીય વેપારીસંઘો મળીને હિંદી રાષ્ટ્રીય ચળવળ માટે સહાનુશ્રુતિ દર્શાવે છે તથા તેને ટેકા આપે છે.
- „ ૧૨ હિંદના માછ વાઇસરોય લૉડ વિલિંગ્ડનનું મૃત્યુ; તુર્કીને એંગ્લો સોવિયેટ ખાત્રી.
- „ ૧૩ ક્રિસ્ટનનાં રખેવાળ વહાણો દૂર પૂર્વમાં પહોંચે છે.
- „ ૧૪ 'કાઈ' અજાણી વ્યક્તિના હાથે જાપાનના પ્રધાન બેરન હિરાનુમાનું ખૂન થયું.
- „ ૧૫ મોરંકામાં સોવિયેટ પોલિશ લડાયક કરારો થયા.

ઓગસ્ટ ૧૬ એન્ડો-સોવિયેટ વેપારીકરારો પર સહી થઈ.

- „ ૧૭ મોટી સંખ્યામાં જાપાનીસ લોકો થાઈલેન્ડમાં આવ્યા.
- „ ૧૮ મી. રજવેલ્ટને મળીને મી. ચર્ચિલ લંડન પાછા આવ્યા.
- „ ૧૯ કેનેડાના વડાપ્રધાન મી. મેક્ડોનાલ્ડિંગ હવાઈવિમાન દ્વારા લંડન પહોંચ્યા. અમેરિકા ૧૯૪૩માં યુદ્ધ માટે યોજના કરી રહ્યું છે તેવી પ્રમુખ રજવેલ્ટની અમેરિકનોને ચેતવણી.
- „ ૨૦ તબિયતના કારણે સરદાર પટેલનો છુટકારો.
- „ ૨૧ ફેડરલ લોન એડમીનીસ્ટ્રેટર મી. જેમ્સી જોન્સ રશિયાને અમેરિકાની લોન સંબંધી ખાત્રી આપે છે.
- „ ૨૨ અહરારો સવિનયભંગ પડતો મુંક છે; લાંડ હાલિકાક્સ લંડન પાછા આવે છે.
- „ ૨૩ જાપાન સાથેના વિચિત્રા કરારો વિરુદ્ધ સીંગાપોર ફ્રેન્ચોનો વિરોધ. મી. એસ. સત્યમૂર્તિનો છુટકારો.
- „ ૨૪ બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ જાપાન માલ મોકલવાનો પ્રતિબંધ કર્યો; મહાત્મા ગાંધીજી વર્તમાનપત્ર જોગ કરેલ નિવેદનમાં બર્મા કરારોની ઝટકણી કાઢે છે. સીલોનના પ્રતિનિધિમંડળના નામોની જાહેરાત.
- „ ૨૫ બ્રિટિશ અને સોવિયેટ લશ્કરોનો ધરીનમાં પ્રવેશ.
- „ ૨૬ સંરક્ષણ સમિતિમાંથી મુસ્લીમ વડાપ્રધાનોએ રાજીનામા આપવાનો મુસ્લીમ લીગે ઠરાવ કર્યો.
- „ ૨૭ લેડિ વોસ્ટોક મારક્ત યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પુરવઠાને આવતો અટકાવવો તે મૈત્રીના કરારોનો ભંગ થશે તેવી રશિયાએ જાપાનને ચેતવણી આપી. માજી પ્રધાન લાવલ પર થયેલ ગોળીબાર. હુમલો કરનારની ધરપકડ થઈ.
- „ ૨૮ ધરાન સામે થવાનું બંધ કરવા નિર્ણય કરે છે; જાપાનના એલચી પ્રમુખ રજવેલ્ટ તથા કોડલ હલ સાથે મસલત કરે છે.
- „ ૨૯ ઓસ્ટ્રેલિયાના વડાપ્રધાન મેન્ડીસનું રાજીનામું; મી. ઝીલ્લા વાર્મસરોય સાથેનો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરે છે.
- „ ૩૦ હિટલર મુસોલિનીની પૂર્વના મોરચા પર મુલાકાત; રશિયનોએ નીપરનો બંધ તોડી નાખ્યો.
- „ ૩૧ સર તેજબહાદુર સપ્રુએ કલકત્તામાં સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું બાવલું ખુલ્લું મુક્યું.
- સપ્ટે. ૧ અમેરિકન મનુરો તથા વેપારીઓને રજવેલ્ટની જુરસાદાર અપીલ; મોસ્કો, જર્મનીના હુમલા સામે અંકારોને ચેતવણી આપે છે.
- „ ૨ લેનિનગ્રેડ માટેનું યુદ્ધ; હિંદ-બર્મા કરારમાં પહેલી તકે સુધારા કરવાનો બંગાળ ધારાસભાની માગણી; હિંદી પ્રતિનિધિમંડળ કોલંબો જ્યાં ઉપડ્યું.
- „ ૩ યુધ્ધની બીજી સંવત્સરી. ના. વાઇસરોય, વડા સેનાધિપતિ તથા પ્રાંતિક ગવર્નરોનાં બાપણો. સુલેહની ચોક્કસ શરતો માટે મોં. પેતાંની હિટલરને વિનતિ.
- „ ૪ ચીનનું લશ્કર પ્રત્યાવરનો કબજો લે છે; લેનિનગ્રેડ આસપાસ મોટું યુધ્ધ.
- „ ૫ સર સુલતાન આહમદ વાઇસરોયની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે હોદ્દો લીધો.
- „ ૬ હિંદીપ્રતિનિધિમંડળનું કોલંબોમાં સ્વાગત થયું. ઓસ્લો બંદર પર શાહી વિમાનોનો હલો.
- „ ૭ લેનિનગ્રેડ પ્રદેશમાં સખત યુધ્ધ; બર્માથી આવેલ પ્રતિનિધિ મંડળનું મદ્રાસમાં સ્વાગત થયું.
- „ ૮ ત્રાવણકોર બેંક ફેસના ફેદીઓનો છુટકારો.
- „ ૯ આમસલામાં મી. ચર્ચિલે આટલાંટિક જાહેરાતનો અર્થ સમજાવ્યો; મી. ફ્રેન્ચ હકકે સંરક્ષણ સમિતિ તથા લીગની કાઉન્સિલમાંથી રાજીનામું આપ્યું.
- „ ૧૦ કોમીન્ટર્ન દીવાન તરીકે મી. ડિક્સનની નિમણૂક; બર્મા સરકારે યુધ્ધપુરવઠા માટે તથા આર્થિક-યુધ્ધ માટે જીદું ખાતું રચાવ્યું.

- સપ્ટે. ૧૧ હિંદ તથા બર્મામાં ચૂંટણી મુલતવી રાખવાનું બિલ આમસભામાં પસાર થયું; મોલોટોવની અલ્ગેરિયાને ચેતવણી.
- „ ૧૨ રૂઝવેલ્ટે ઓડકાર્ટ દ્વારા ચેતવણી આપી કે આટલાંટિકમાં નાઝી હુમલો કરનારાઓને દેખતાં વેંત વીધી નાખવામાં આવશે.
- „ ૧૩ ધરી પ્રબળજનોને તહેરાન છોડી જવાનો હુકમ.
- „ ૧૪ સર શક્ત આહમદખાનની દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે હિંદના હાર્ષ કમિશનર તરીકે નીમણૂક થઇ.
- „ ૧૫ મદ્રાસમાં સર સી. પી. રામસ્વામી આચરે શ્રી. રાજગોપાલાચારીનું તૈલચિત્ર ખુલ્લું મૂક્યું.
- „ ૧૬ ધરાનના શાહને ગાદીત્યાગ; તબિબતના કારણે શ્રી. ભુલાભાઇ દેસાઇને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.
- „ ૧૭ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરોનો તહેરાનમાં પ્રવેશ; નવા શાહે બંધારણપૂર્વક રાજ્ય ચલાવવાનું વચ્ન આપ્યું.
- „ ૧૮ ગાંધીજીની સમાહની અમદાવાદમાં શરૂઆત.
- „ ૧૯ જર્મન લશ્કરોનો કીવમાં પ્રવેશ; હિંદના યુદ્ધપ્રયાસને મી. એમરીની અંગ્રજિ.
- „ ૨૦ ઈથિઓપિયામાંથી ગુલામગીરી નાબૂદ થઇ; બર્મા સાથેના બજારોના અસ્વીકાર કરવા ગાંધીજીની સલાહ.
- „ ૨૨ સિલોન પ્રતિનિધિમંડળ હિંદ પાછું ફર્યું. ના. વાઇસરોયની મુદતમાં એપ્રિલ ૧૯૪૩ સુધીનો વધારો થયો.
- „ ૨૩ જનરલ દે ગોલે સ્વતંત્ર ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્રીય કમીટીની સ્થાપના કરી.
- „ ૨૪ લંડનમાં મળેલ આંતરમિત્રપરિષદે આટલાંટિકની જાહેરાતને પસંદગી આપી.
- „ ૨૫ સીક પોર્ટસના લૉર્ડ વોડન તરીકે મી. ચર્ચિલની નિમણૂક થઇ.
- „ ૨૬ લંડનમાં વૈજ્ઞાનિકાની પરિષદ; કૌમિયામાં જર્મન ભય.
- „ ૨૭ ધરાનના માછ શાહે દક્ષિણ અમેરિકા જવા માટે ધરાન છોડ્યું; શ્રી. એમ. એસ. અણે વર્ધામાં મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યા.
- „ ૨૮ રાજન સર અન્નમલેચેટીની પશ્ચિમબંદૂકપ્રતિનિધિને ગે સાડાતણ લાખ રૂપીઆની નવાજેશની જાહેરાત કરવામાં આવી.
- „ ૨૯ રશિયાપર આક્રમણ કરવા માટે અલ્ગેરિયા તથા ઈટલી પર જર્મનીનું દબાણ.
- „ ૩૦ ઝેકાસ્લોવેકિયામાં ક્રોઝકટીની પરિસ્થિતિ જાહેર કરવામાં આવી.
- ઓક્ટો. ૧ પંજાબના વડા પ્રધાન સર સીકંદરે, ‘કુમિનિયન સ્ટેટસ’ માટે સમય મર્યાદાની માગણી કરી; મોસ્કોમાં ત્રિપક્ષી પરિષદની પૂર્ણાવધિ.
- „ ૨ ગાંધીજીની ૭૩મી વર્ષગાંઠની ઉજવણી; ચૂંટણી મુલતવી રાખવા માટે શહેનશાહે સંમતિ આપી.
- „ ૩ અર્લિનમાં ભાષણ કરતાં, હિટલરે રશિયા સાથેના યુદ્ધને ન્યાયી ગણાવ્યું; ઓસ્ટ્રેલિયામાં ફેડન સરકારે રાજીનામું આપ્યું.
- „ ૪ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરપરિષદ માટે હિંદના પ્રતિનિધિ મંડળની જાહેરાત; દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદ માટેના હાર્ષકમિશનર તરીકે સર શક્ત અહમદખાનની નિમણૂક.
- „ ૫ દક્ષિણ આટલાંટિકમાં ભયંકર દરિયાઈ યુદ્ધની જાહેરાત; ઓસ્ટ્રેલિયામાં મી. કટિને નવું પ્રધાન-મંડળ રચ્યું.
- „ ૬ રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ કમીટીની પહેલી બેઠક સમક્ષ ના. વાઇસરોયનું ભાષણ.
- „ ૭ સ્મોલેન્સ્ક પ્રતિ જર્મનીનો આગેકૂચ.

ઓક્ટો. ૮ મી. ૪૬ કૂપરનું કલકત્તામાં આગમન.

- „ ૯ જર્મની-તુર્કીના વેપારીકરારો પર સહી થઈ; મી. ચર્ચિલની આટલાંટિક ગંઢરાતને મી. એમરિની ટેકા.
- „ ૧૦ રશિયા સાથે ધીરાણુ તથા પટાના સિદ્ધાંતનો ખિટને કરેલ સ્વીકાર.
- „ ૧૧ મેરકો માટેનું યુદ્ધ; જર્મનોએ આગલી હરણ બેદી નાખી; અમેરિકામાં લશ્કર એકઠું થાય છે.
- „ ૧૨ ખર્મા-હિંદ કમિશનનો રિપોર્ટ પ્રગટ થયો.
- „ ૧૩ ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ સંબંધી સ્પષ્ટતા; રશિયનોએ મેરીઉપ ખાલી કર્યું.
- „ ૧૪. સર મિરનશંકર બાજપાઠ અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટસ જવા માટે ઉપડયા.
- „ ૧૫ 'ટાઈમ્સ'માં સર ફ્રાન્સિસ બેગ્લસપ્પંડ હિંદ સંબંધી ખ્રિટિશ નીતિની ઝાટકણી કરે છે.
- „ ૧૬ હિંદ-લંકા ચાટાધાટનો સંયુક્ત રિપોર્ટ પ્રગટ થયો.
- „ ૧૭ ધી રાષ્ટ્ર ઓન. એમ. આર. જયકરના બદલે સર એમ. માધવન નામની પ્રિવિ કાઉન્સિલર તરીકે નિમણૂક થઈ.
- „ ૧૮ જાપાનમાં જનરલ ટાગેએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.
- „ ૧૯ મધ્યસ્થ ધારાસભામાંથી ડૉ. સત્યપાલનું રાજીનામું.
- „ ૨૦ રાજકીય પરિસ્થિતિની વિચારણા માટે મલાસભાના નેતાઓ વર્ધામાં મળ્યા.
- „ ૨૧ અમેરિકાએ રશિયાને દારૂગોળા ઉધાર આપવાનું નક્કી કર્યું.
- „ ૨૨ ખર્માના વડા પ્રધાન ઓન. યુ. સો ચર્ચિલને મળ્યા; યુદ્ધની પરિસ્થિતિની ચર્ચા માટે જાપાનનું નવું પ્રધાનમંડળ મળ્યું.
- „ ૨૩ ખર્મા-હિંદ ડેપુટીરાનના સભ્યોએ ધારાસભાના સભ્યોની મુલાકાત લીધી; ક્રિમિયાપર નાજી હલો. યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સેનેટ પદ વિરુદ્ધ ૧૬ મતે ધીરાણુપટાનું ખિલ પાસ કર્યું.
- „ ૨૪ ફ્રાન્સમાં નાજીઓ વેર લે છે.
- „ ૨૫ શાહી વિમાનીદળનો ફાઈનલ પર હલો; આર્કોવ લીધાનો જર્મનોનો દાવો.
- „ ૨૬ ઇટલીના પ્રદેશખાતાના પ્રધાન સિઆનોને હિટલરે આપેલ મુલાકાત; સોવિયેટ લશ્કરોએ સ્ટેલિનો ખાલી કર્યું; ટાક્કા અને મુંબઈમાં ક્રાંતી બુલ્લડો.
- „ ૨૭ દીલ્લીમાં ધારાસભાની બેઠક; મધ્યસ્થ ધારાસભામાંથી મુસ્લીમલીગ પક્ષ ચાલ્યો ગયો.
- „ ૨૮ મી. બી. જી. ખેરને મુક્ત કરવામાં આવ્યા; હિંદુસ્તાનલીગની કારોબારી. મી. જમનાદાસ મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ ન્યુ દીલ્લીમાં મળી; અમેરિકા સામનો કરવા તૈયાર હોવાની પ્રમુખ ફ્રેવેટે નાજીઓને આપેલ ચેતવણી.
- „ ૨૯ 'આટલાન્ટિક ચાર્ટર'માંથી હિંદને ખાતમ કરવાનાં કારણોની મી. એમ. એસ. અલેએ ધારાસભામાં સમજૂતી આપી; ઓસ્ટ્રેલિયાના ખાસ પ્રતિનિધિ, સર અલ્ફ્રેડ જ લંડન પહોંચ્યા.
- „ ૩૦ ક્રિમિયામાં પ્રવેશ કર્યાનો જર્મનોનો દાવો.
- „ ૩૧ મહાસભાના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર થવાનો નથી, તેનું ગાંધીજીનું નિવેદન.
- નવે. ૧ વડીધારાસભાના મહાસભા પક્ષની સભા શ્રી. જુલાભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ દીલ્લીમાં મળી. મદ્રાસ ધારાસભાના સ્વીકાર મી. બી. સાંખમૂર્તિનો છૂટકારો.
- „ ૨ ચાલુ પરિસ્થિતિ વિશે રાષ્ટ્ર ઓન. સપ્તનું નિવેદન; જર્મનોનો ઓટસાના ઘેરાનો દાવો.
- „ ૩ રશિયા સામેનાં પગલાં અંધ પાડવા યુનાઇટેડ સ્ટેટસની ફિલેન્ડને ચેતવણી; ઓરિસામાં મિશ્ર પ્રધાનમંડળની રચના માટે પાલકિમિડિના મહારાજાએ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી.

- નવે. ૪ ડેપુટી કમિશનર સામે થયેલા દેખાવો; હિંદીઓમાં ગળાની લશ્કરની હિલચાલ.
- ,, ૫ ગળાની એલચી વિમાનદારા યોશિજન ગયા; સરદાર પટેલે ઓગીસા ધારાસભામાંથી શ્રી. મિત્રના પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવા કહ્યું.
- ,, ૬ અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એમ. લિટવિનોફની સાંવિયેટ એલચી તરીકે નિમણૂક થઈ; પ્રમુખ રજવેલ્ટનું પરિવ્રજન બાપણ.
- ,, ૭ તટસ્થતાના કાયદાને અમેરિકાની સેનેટે ૪૯ વિરુદ્ધ ૩૮ મતે પસાર કર્યો.
- ,, ૮ મ્યુનિચમાં બાપણ આપતાં રશિયામાં મેળવેલ વિજય સંબંધી હિટલર બણુમાં પૂકે છે તથા શ્રિટનને આદવાન આપે છે.
- ,, ૯ દિલ્લીમાં મળેલ લિખરલ ફેડરેશનની વર્કિંગ કમીટી હિંદ માટે સમાન દરજ્જાની માગણી કરે છે; દેવલીના નવા કેદીઓની મુલાકાત પછી મી. એન. એમ. જોશી ગૃહસચિવને મળ્યા.
- ,, ૧૦ ગૃહમંત્રી મી. ઈ. કાવન રિમથે જાહેર કર્યું કે સુભાષ બોઝ દુરમનને મળી ગયેલ છે; ડૉ. ગંગાનાથ ઝાનું મૃત્યુ.
- ,, ૧૧ હિંદ-સીલોનકરાર વિષે મહાત્મા ગાંધીજીનું નિવેદન.
- ,, ૧૨ કેદીઓની સાથે ન્યાયી તથા યોગ્ય વર્તન ચલાવવાનો ગાંધીજીની માગણી; સત્યાગ્રહમાંથી છૂટેલા કેદીઓ ફરીથી સત્યાગ્રહ કરશે તેવી તેમણે કચેલી જાહેરાત.
- ,, ૧૩ પ્રતિનિધિ મંડળે ૨૨૨ વિરુદ્ધ ૧૯૪ મતે તટસ્થતાનું રીવીઝન બિલ પસાર કર્યું; દેવલીના નજરકેદીઓને બૂખમરની હડતાલ છોડી દેવાનો અરજ.
- ,, ૧૪ શ્રિટનની નૌકા આક્રમણકારી ડુઆડવામાં આવી; જ્યપ્રકાશ તારાવણે બૂખમરની હડતાલ છોડી.
- ,, ૧૫ હિંદની રેલવે કોન્ફરન્સ એસોસિશનની બેઠક નવા દિલ્લીમાં મળી; પેસિફિકમાં યુદ્ધ અગર શાંતિનો નિર્ણય કરવા ગળાની ડાયેટની તાકીદની સલાહ.
- ,, ૧૬ કેનેડાનું લશ્કર હોંગકોંગમાં આવી પહોંચ્યું.
- ,, ૧૭ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં હિંદ-સીલોન રીપોર્ટની ચર્ચા. સર ચેન્નર લક્ષ્મી પછી મુંબઈના ગવર્નર તરીકે સર જર્જન ડીલની નિમણૂકની જાહેરાત.
- ,, ૧૮ ધારાસભામાં, રાજકીય કેદીઓને છોડી મૂકવાના મી. જોશીના ઠરાવ વિષે ગૃહસચિવનું નિવેદન.
- ,, ૧૯ ઉત્તર આફ્રિકામાં લિચિના સેનાપતિ જનરલ વેંગાને કૃપ્પસદ મળી; ચાલુ પરિસ્થિતિ વિષે મી. એમરીનું નિવેદન.
- ,, ૨૦ લિમ્બિયામાં શ્રિટિશ આક્રમણ શરૂ કર્યાની મી. ચર્ચિલની જાહેરાત; દિલ્લીમાં મળેલ મહાસભા પક્ષની સલાહ વિરોધ કરવાનો નિર્ણય કરે છે.
- ,, ૨૧ લિમ્બિયામાં મહાન યુદ્ધની જાહેરાત; જર્મન લશ્કરને હાંકી કાઢવામાં આવ્યું.
- ,, ૨૨ શ્રિટિશ લશ્કરે બર્ડિયાનો કબ્જો લીધો; યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં કોલસાની હડતાલનો અંત; ખાણી કામદારોએ પ્રમુખ રજવેલ્ટની દરખાસ્તનો કચેલો સ્વીકાર.
- ,, ૨૩ દેવલીના નજરકેદીઓની બૂખ હડતાલનો અંત; ઓરિસામાં નવા પ્રધાનમંડળની સ્થાપના.
- ,, ૨૪ ગોમ્પેટ શ્રિટિશોના કબજામાં આવ્યું; મી. કોર્ડલહલે શ્રિટન, ચીન, નેધરલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ બોલાવી.
- ,, ૨૫ અમેરિકન લશ્કરની ૩૫ ગિયાનામાં હિલચાલ; હિંદી લશ્કરે એગિવલાનો કબજો લીધો.
- ,, ૨૬ બર્લિનમાં બાપણ આપતાં રિખનદ્રોપ સુલેહની હિલચાલની ના પાડે છે તથા જર્મન લશ્કરના બળની ખડાઈ દર્શાવે છે.

- નવે. ૨૭ 'કેદીઓને છોડવાનું' ન્યુ દીલીના હાથમાં હોવાની મી. એમરીએ આમસલામાં જાહેરાત કરે
- „ ૨૮ હિંદની બ્રિટિશ નીતિનો મી. ઇડને કહેલ અચાચ; જાપાન અમેરિકન વારાધાટ નિષ્ફળ નીવડે
- „ ૨૯ પૂર્વ એશિયામાં એંગ્લો-અમેરિકન લૂંટની જાપાનના પ્રધાને ઝાટકણી કાઢી.
- „ ૩૦ થાઇલેન્ડ પર જાપાને આક્રમણ કર્યાના અચર.
- ડિસે. ૧ બંગાળના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું; આંધ્રને જુદા પ્રાંત બનાવવા સંબંધી રાજજી. ગવર્નર સમજાવે છે તેવા શ્રી. પ્રકાશના આરોપનો રાજજીનો ઇન્કાર.
- „ ૨ સિંગાપુર ખાતે મજબુત નૌકાદળનું આગમન.
- „ ૩ લંડનમાં રહેતા યુનાઇટેડ સ્ટેટસના કોંગ્રેસવાદીઓએ હિંદને સ્વતંત્રતા આપવા બ્રિટિશ સ કારને અરજ ગુજારી.
- „ ૪ પંડિત નહેરુ, મૌલાના આઝાદ તથા બીજા રાજકીય કેદીઓનો છુટકારો.
- „ ૫ મોસ્કોમાં સોવિયેટ-પોલિશ કરારો પર સહી થયે; મી. ઝીજીએ ફજલુલહક્ક પર મુકેલ આરો અને મી. હક્કનો જવાબ.
- „ ૬ બ્રિટને ફિલેન્ડ તથા રુમાનિયા સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી; લિથિયામાં સખત યુદ્ધ.
- „ ૭ જાપાને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ સામે તથા બ્રિટન સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
- „ ૮ થાઇલેન્ડે જાપાનને જવાનો માર્ગ આપ્યો; હોનોલુલુ અને સિંગાપુર પર જાપાની હવાઇ હથે
- „ ૯ ઉત્તર મલાયામાં યુદ્ધ.
- „ ૧૦ બ્રિટનની નવી યુદ્ધનૌકા ' પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ 'ને ડૂબાડવામાં આવી; જાપાનીઝ લોકો ફિલિપાઇનપર હથો કર્યો.
- „ ૧૧ જર્મની, ઇટલી તથા જાપાને યુદ્ધમૈત્રીના કરારો પર સહી કરી; હિટલરે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું; મી. ફજલુલ હક્કે બંગાળમાં નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; હિ સંરક્ષણના કાયદા હેઠળ શ્રી. શરતબેગની ધરપકડ કરવામાં આવી.
- „ ૧૨ મોસ્કો નજીક જર્મન લશ્કરનો પરાજય થયો; યુનાઇટેડ સ્ટેટસના નૌકાકાફલાએ જાપાન યુદ્ધ જહાજોનો સામનો કર્યો; બંગાળની ધારાસભાએ શરતબેગને છાંડી મુકવા અરજ કરે
- „ ૧૩ જાપાનનું લશ્કર લુએનમાં ઉતર્યું; લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીદાન સમારંભમાં શ્રી. રામ ગોપાલાચારીએ ભાષણ આપ્યું.
- „ ૧૪ જાપાનના લશ્કરો અર્મોમાં ઘુસી ગયા; હૉંગકોંગ પ્રદેશમાં સખત યુદ્ધ.
- „ ૧૫ કલકત્તાની એસેમ્બલીએ એઅસ' સમક્ષ વાઈસરોયનું ભાષણ; હૉંગકોંગપર ઘેરો.
- „ ૧૬ મી. એમરી હિંદી લશ્કર પર પ્રશંસાના પુષ્પો વેરે છે. મલાયામાં સખત યુદ્ધ.
- „ ૧૭ હૉંગકોંગના ગવર્નર જાપાનની દરખાસ્તોનો અસ્વીકાર કરે છે; જાપાનીઝ લોકો સારાવિક પહોંચી ગયા.
- „ ૧૮ મિતરાબેનના લશ્કરોએ પોર્ટુગીઝ ટીમોરનો કબજો લીધો; પાર્સીશીકના નૌકાકાફલાની ત હવાઈના રક્ષણની યુનાઇટેડ સ્ટેટસે પુનર્ચના કરી.
- „ ૧૯ જાપાનીઓએ હૉંગકોંગમાં પ્રવેશ કર્યો. પિનાંગ ખાલી કરવામાં આવ્યું. મુંબઈના ભાષણ મૌલાના આઝાદે મહાસભા સમક્ષના પ્રશ્નની ચોખ્ખવટ કરી.
- „ ૨૦ હિટલરે સત્તાના સૂત્રો સંભાળ્યાં; દૂર પૂર્વના પ્રધાન તરીકે મી. ડે કૂપરની નિમણૂક થઈ.
- „ ૨૧ મજુર પક્ષમાંથી ચારને નવા ઉમરાવો બનાવવામાં આવ્યા; જાપાન અને થાઇલેન્ડ વચ્ચે આંગિકા ખાતે દશ વર્ષના કરારો થયા.

- ડીસે. ૨૨ મી. ચર્ચિલે વોશિંગ્ટનમાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ સાથે વાતચિત કરી.
- „ ૨૩ મહાસભાની કારોબારી આરડોલીમાં મળી; રંગૂન ઉપર દુશ્મનોએ હલ્લો કર્યો.
- „ ૨૪ ભાગલપુરમાં હિંદુ મહાસભાની બેઠક ભરાવાના વખતે શ્રી. વી. ડી. સાવરકર તથા ખીનખોની ધરપકડ કરવામાં આવી; અંગાળાને કટોકટીના પ્રાંત તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો.
- „ ૨૫ મનિલાને ‘બુલ્લુ’ શહેર’ જાહેર કરવામાં આવ્યું; હોંગકોંગ શરણે થયું.
- „ ૨૬ ભાગલપુરના બનાવ સંબંધમાં વાઇસરોયે વચ્ચે પડવા ના પાડી; રંગૂન પર બોમ્બારો; મદાસમાં વિનીત અધિવેશન; આસામમાં કટોકટીની પરિસ્થિતિ જાહેર કરવામાં આવી.
- „ ૨૭ દૂરપૂર્વમાં વડા સેનાધિપતિ તરીકે સર રોબર્ટ બ્રુક્સ પોક્ષામને બદલે લેફ. જનરલ સર હેનરિ રોલ્ડ પાછોનલ નીમાયા.
- „ ૨૮ મી. ઇડન મોસ્કોની મુલાકાતે ગયા; દ્વિલિપાઇન માટે યુદ્ધ.
- „ ૨૯ ઇપો ખાલી કરવામાં આવ્યું; મી. ચર્ચિલ કેનેડામાં.
- „ ૩૦ મહાસભાની કારોબારીની બેઠક પૂરી થઇ; ગાંધીજીને મહાસભાની આગેવાનીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા; હવાઇકુકીમાં બેડાવાની કર્નલ લિન્ડબર્ગની માગણી.
- „ ૩૧ સિંગાપોરમાં લશ્કરીકાયદાની જાહેરાત થઇ.

૧૯૪૨ના બનાવો

- જાન્યુ. ૧ બર્માના રક્ષણમાં ચીનનું લશ્કર ભાગ લે છે. મનિલાનું પતન.
- „ ૨ ધરીરાજ્યો વિરુદ્ધની સત્તાઓ વોશિંગ્ટનના સંયુક્ત નિવેદન પર સહી કરે છે.
- „ ૩ જનરલ વેવલ દૂરપૂર્વના મોરચાનો એકત્ર હોદ્દો સંભાળે છે; સાચી રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના માટે વિનીત આગેવાનો બ્રિટિશ વડાપ્રધાનને તાર કરે છે.
- „ ૪ જાપાનીલોકો મલાયામાં આગળ પડતો મોરચો લે છે; ઓસ્ટ્રેલિયાના એરોડ્રોમ પર જાપાનીઓનો હલ્લો.
- „ ૫ શ્રી. સાવરકર તથા હિંદુ મહાસભાના ખીનખોઓનો છૂટકારો.
- „ ૬ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કોંગ્રેસમાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ લડાઇમાં મિત્રરાજ્યોના હેતુનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે; પંગતબના વડાપ્રધાન સર સિકંદર હયાતખાન મધ્યપૂર્વના મોરચા પર જવા ઉપજા.
- „ ૭ ‘હરિજન’ તથા ખીનખો સામાજિક ફરીથી શરૂ કરવાની ગાંધીજીના નિર્ણયની જાહેરાત.
- „ ૮ સર અકબર હૈદરીનું મૃત્યુ.
- „ ૯ મદાસના ગોખલે હાલમાં ‘હિંદુ’ના તંત્રી મી. કે. શ્રીનિવાસના ચિત્રની રાષ્ટ્રચોટા. શાસ્ત્રીએ અનાવરણ વિધિ કરી.
- „ ૧૦ રશિયોએ બાલાકલાવેનો કબજો લીધો; મી. ડક ફૂપર ઇંગ્લંડ પાછા ફર્યા.
- „ ૧૧ જાપાનીઓએ નેધરલેન્ડના ઈસ્ટ ઇન્ડીઝ પર આક્રમણ કર્યું.
- „ ૧૨ કુઆલા લામ્પુર ખાલી કરવામાં આવ્યું. નેધરલેન્ડઝ ઈસ્ટ ઇન્ડીઝનો જનરલ વેવલે આજ્ઞા સંભાળ્યા.
- „ ૧૩ ડચ ઈસ્ટઇન્ડીઝમાં તારાકાનનું સૈન્ય શરણે થયું.
- „ ૧૪ ચાલુ વર્ષમાં મહાસભાની બેઠક ન ભરાવાનો મહાસભાની કારોબારીએ કરેલો નિર્ણય.
- „ ૧૫ અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની વર્ધાની બેઠકમાં આરડોલીનો ઠરાવ મંજૂર કરવામાં આવ્યો.
- „ ૧૬ જનરલ સર એલન હાર્ટલિને હિંદના સેનાધિપતિ બનાવવામાં આવ્યા; ના. ડયુક ઓફ કોનોટનું મૃત્યુ.

- જન્યુ. ૧૭ મી. ચર્ચિલ ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સંપૂર્ણ ઐક્યની જાહેરાત.
- „ ૧૮ હિંદુઓમાં રાજકીય જનમની શતવર્ષીની ઉજવણી.
- „ ૧૯ જાપાન સાથે સંબંધ રાખવા માટે જાપાન વડાપ્રધાન યુ સાતે અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા.
- „ ૨૦ સર પો ટુન્ક નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; મિત્રરાજ્યોની યુદ્ધનોંધ સિંગાપુરમાં આવી પહોંચી.
- „ ૨૧ જનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારના પદવીદાન વખતે મહાત્માજીએ ભાવણ આપ્યું; કેટરજીની આઈગિશપ ડૉ. લેંગે રાજીનામું આપ્યું.
- „ ૨૨ જાપાનીસોંકાએ ન્યુગિની પર આક્રમણ કર્યું; જનરલ ટોગોએ ચાર મુદ્દાની કરેલી જાહેરાત; બંગાળના અખાતમાં દુસ્મનોએ નુકશાન કર્યું.
- „ ૨૩ જાપાનીઓનો ન્યુગિની તથા સોલોમન ટાપુઓના પ્રદેશમાં પ્રવેશ.
- „ ૨૪ સ્પેલેન્સ્ક-લેનિનગ્રેડ મોસ્કો દશિયોને બંદી તાખ્યો.
- „ ૨૫ ઓસ્ટ્રેલિયાની વિશિષ્ટ જરૂરીઆતો પર ધ્યાન આપવાનું મી. ચર્ચિલે વચન આપ્યું; થાઇલેન્ડે બ્રિટન તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) સામે યુદ્ધની કરેલ જાહેરાત.
- „ ૨૬ ઉત્તર ટાપુમાં અમેરિકન લશ્કર આવી પહોંચ્યું. હિંદુઓમાં સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી.
- „ ૨૭ આમસભામાં યુદ્ધનું અવલોકન કરતાં મી. ચર્ચિલે પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર કરવાની ના પાડી તથા વિશ્વાસની દરખાસ્ત માટે મતો માગ્યા.
- „ ૨૮ બદાર મોકલેલ હિંદી સૈનિકોને હિંદના રક્ષણ માટે પાછા લાવવાનો બંગાળની હિંદુ મહાસભાએ ઠરાવ કર્યો.
- „ ૨૯ આમસભાએ ૪૬૪ વિરૂદ્ધ ૧ મતે વિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરી; બોર્નિઓની પશ્ચિમે જાપાનનું લશ્કર ઉતર્યું.
- „ ૩૦ રંગુનમાં આકાશી યુદ્ધ.
- „ ૩૧ બ્રિટિશ સૈન્ય મલાયાના કિષ્કંધમાંથી સિંગાપુરના ટાપુમાં ખસ્યું.
- ફેબ્રુ. ૧ સિંગાપુરનું યુદ્ધ. શહેરીઓને રાત્રીનો સંદેશ.
- „ ૨ સર અલ્ફ્રેડ ચેતરલ્ડ હિંદી પ્રધાનના સલાહકાર નીમાયા.
- „ ૩ હિંદુ વિપ્લવ અમોસભામાં ચર્ચા; ઇજીપ્તના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું.
- „ ૪ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં ફેરફારો; યુદ્ધઉત્પાદન ખાતાના મંત્રી તરીકે લૉડ પીવરલ્ફની નિમણૂક.
- „ ૫ જાપાનીઓનો અર્મા પર હલ્લો; માર્તિયાનમાંથી સંરક્ષક સૈન્ય પાછું હટ્યું.
- „ ૬ વફા પક્ષના આગેવાન નલાસ પાશાએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; દોસ્તીમાં મળેલ ભાવનિયમન પરિષદે પ્રાદેશિક કમીટીઓ નીમવાની ભલામણ કરી.
- „ ૭ યુદ્ધ પછી હિંદને સત્તર સ્વાતંત્ર્ય આપવાની સર રોકડ કિંમતની માગણી.
- „ ૮ સિંગાપુર ટાપુના ઉત્તર પશ્ચિમમાં જાપાની દળ ઉતર્યું. જનરલ વેવેલે જર્મની તરફ મુલાકાત.
- „ ૯ માર્શલ આંગ, કાઇ-શેક મંત્રણા માટે દોસ્તી આવી પહોંચ્યા; સિંગાપુરનું યુદ્ધ.
- „ ૧૦ સિંગાપુર પર હલ્લો; વધારે જાપાની દળ ઉતર્યું; પંડિત નહેરુ માર્શલ આંગને મળ્યા.
- „ ૧૧ શેક જમનાલાલ અમજનું મૃત્યુ; દુસ્મનના હાથમાં ન પડવા દેવા માટે સિંગાપુરમાં ખાધા-ખોરાકી વિગેરેનો નાશ કરવામાં આવ્યો.
- „ ૧૨ અખિલ હિંદ સ્ત્રીપરિષદે દોસ્તીમાં માદમ આંગને માનપત્ર આપ્યું; યુદ્ધમંડળમાં હિંદને પ્રતિનિધિત્વ મળવાની જાહેરાત.
- „ ૧૩ ડેવરની સામુદ્રધુનીમાં દરિયાઈ તથા હવાઈયુદ્ધ.

૧. ૧૪ જાપાનનો સુમાત્રાપર મોટા પ્રમાણમાં હલકો.
૨. ૧૫ સિંગાપુરે શરણ સ્વીકાર્યું; ભારે પરાજય અને ખીજ આગામી ભય વિષે મી. ચર્ચિલનું ઓડકાર.
૩. ૧૬ જાપાનીઓએ સિંગાપુરના દરિયાઈ મથકોનો કબજો લીધો; ૩૫ વેસ્ટઇન્ડિઝ પર ધરીરાજ્યોનો હુમલો.
૪. ૧૭ રંગૂનપર જાપાની ભય.
૫. ૧૮ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં સર એન્ડ્ર્યુ કલોએ રહેલે બજેટ રજુ કર્યું; કલકત્તામાં માર્શલ વ્યાંગને આંધીજી તથા મી. ગ્રીથા મળ્યા.
૬. ૧૯ પોર્ટ ડાવિનપર જાપાનીઓનો બોંબમારો; બંદર તરફ રંગૂનનો ત્યાગ તથા તેના આવવાના રસ્તા પર સુરંગો નખાઈ.
૭. ૨૦ મી. ચર્ચિલે પ્રધાનમંડળની પુનર્ચના કરી; સર સ્ટેફડકિન્સનો પ્રધાનમંડળમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. બીવરજીક પડતા મૂકાયા.
૮. ૨૧ ડૉ. સમુના પ્રમુખપદ હેઠળ દાહલીમાં મળેલ બીનપક્ષી પરિષદ બ્રિટિશ સરકારની ઝાટકણી કાઢે છે; જાપાનીઓએ ખસીન તથા માંડલે પર ચલાવેલ બોંબમારો.
૯. ૨૨ પેયુ કબજે કર્યાનો જાપાનીઓનો દાવો; માર્શલ વ્યાંગને હિંદને વિદાય સંદેશ.
૧૦. ૨૩ જાપાનીઓએ જાવાના હવાઈ ધરોનો કબજો લીધો; ફ્રેંચ દાક્ષિણી હીલચાલ.
૧૧. ૨૪ દુરમનોની સજમરીનોએ કેલિફોર્નિયાના કાંઠા પર બોંબ ફેંક્યા; યુદ્ધ વિષેની આમસભાની ચર્ચાના સર સ્ટેફડકિન્સે જવાબ વાળ્યો.
૧૨. ૨૫ મી. ગ્રીથાના પ્રચારકાર્યની ડૉ. આંબેડકરે ઝાટકણી કાઢી.
૧૩. ૨૬ વિમાની અકસ્માતમાં જનરલ વેવલને ઈજા થઈ; રંગૂન ઉપર વિમાની યુદ્ધ.
૧૪. ૨૭ આંદામાનના પોર્ટ બ્લેર પર જાપાનીઓનો બોંબમારો; ૬૬,૦૦૦ જર્મનના સપ્તાગ્રાહી રાશિયોનો દાવો.
૧૫. ૨૮ બર્માનું બ્રિટિશ લશ્કર શરણે થયું; 'ઓબ્જર્વર' પત્રના તંત્રીપદેથી મી. જે. એલ. ગાવિનનું રાજીનામું.
૧૬. ૧ જાપાનીઓ જાવામાં ત્રણ સ્થળોએ ઉતર્યા; હિંદુ મહાસભાએ ઓછામાં ઓછી માગણીઓ મૂકી.
૧૭. ૨ જાપાનીઓએ સિતાંગ નદી આળંગી; બર્મા રસ્તો બંધ થયો.
૧૮. ૩ જનરલ વેવલે ફરીથી સેનાપતિપદ લીધું; ૩૫૦૦ ઓફિસરોનું મૃત્યુ.
૧૯. ૪ હિંદને સત્તા આપવા આખત મજુરપક્ષના સભ્યે આમસભામાં દરખાસ્ત કરી.
૨૦. ૫ બેંગલોરને ખુલ્લું શહેર બંદર કરવામાં આવ્યું; ૩૫ લશ્કરનો સામનો નિષ્ફળ ગયો.
૨૧. ૬ જાપાનીઓએ બેંગલોરનો કબજો લીધો. જનરલ વેવલને વાઈસરોયની કાઉન્સિલના સભ્ય નીમવામાં આવ્યા.
૨૨. ૭ હિંદમાં 'ચીન દિન'ની ઉજવણી; પોતાની સંમતિ વિના સમાધાન થવાનો ભય ઉપરિચિત થવાનો મુસ્લીમલીગના મી. ચર્ચિલને તાર.
૨૩. ૮ ફિલિપાઈનના જાપાની લશ્કરી વડાએ 'હરિકરિ' (આપઘાત) કરી; ૩૫ લશ્કર તાબે થવાની જાપાનની જાહેરાત.
૨૪. ૯ રંગૂનમાંથી બ્રિટિશ લશ્કરને પાછું ખેંચી લીધું; ઉત્તર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા ગવર્નર ઓરડેલિયા ગયા.
૨૫. ૧૦ જાપાનીઓ ન્યુગિનીમાં ઉતર્યા; વાઈસરોયની હિંદના લોકોને હાકલ; રંગૂનના યુદ્ધનો અંત.
૨૬. ૧૧ હિંદ વિષે મી. ચર્ચિલનું નિવેદન; કબિનેટ યોજના માટે આગેવાનોની સંમતિ મેળવવા સર સ્ટેફડકિન્સની હિંદની મુલાકાત.

માર્ચ ૧૨ રંગૂન ભડકે બપુયું;

„ ૧૩ જનરલ વેવેલે લશ્કરી પરિસ્થિતિની રૂપરેખા જાહેર કરી; જાપાનીઓ સોલોમન ટાપુઓમાં ઉતર્યા.

„ ૧૪ જાવાના સમુદ્રમાં ભીષણ યુદ્ધ; અમેરિકન લશ્કર ઓસ્ટ્રેલિયામાં જપ્ત પહોંચ્યું.

„ ૧૫ આવતા ઉનાળામાં વિજયની હિટલરની આગાહી; દૂરપૂર્વની મોટી ફાજ માટે સ્ટેલિને હુકમ બહાર પાડ્યો.

„ ૧૬ વાઇસરોયનું રાજ્યો સમક્ષ ભાષણ; મી. લિટવિનોફની આક્રમણ માટે હાકલ; જનરલ મેક આર્થર્ ઓસ્ટ્રેલિયામાં સત્તા સંભાળી.

„ ૧૭ વર્ષામાં મહાસભાની કારોબારીની બેઠક; યુગકિંગમાં ‘ હિંદ દિન ’ની ઉજવણી.

„ ૧૮ બી. બી. સી. ના જર્મન વિભાગ વિષે અમીરસભામાં ગરમાગરમ ચર્ચા; શહેરો ખાલી કરાવતી વખતે રંગબેદ વિષે પંડિત નહેરુની ઝટકણી.

„ ૧૯ સર સ્ટેફડ કિપ્સને ન્યુદિલ્લીમાં મળવા માટે હિંદી આગેવાનોને આમંત્રણ.

„ ૨૦ યુકેનિયાની રાજધાનીના શહેર ખારાકોને રશિયનોને શેરો.

„ ૨૧ અખિલ હિંદ કારખાનાવાળાઓની પરિષદ પૂનામાં સર. એમ. વિશ્વરૈયાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી; પનામાં હિંદીઓ પાસે ખાલી કરાવ્યું.

„ ૨૨ સર સ્ટેફડ કિપ્સનું દિલ્લીમાં આગમન; બૂલથી તુર્કસ્તાનના શહેર પર બોંબમારો ચલાવ્યા બાદ તુર્કસ્તાનના બ્રિટિશ એજન્સીએ દાલગીરી દર્શાવી.

„ ૨૩ પત્રકારોની પરિષદ સમક્ષ કીપ્સની અપીલ; લાહોરમાં આઝાદ-સિકંદર મંત્રણા.

„ ૨૪ બંગાળની ધારાસભામાં મી. હુમે આક્ષેપોનો જવાબ આપ્યો; કાશ્મીરના મહારાજાની રાજ્ય-ઓને અપીલ; મદ્રાસના ગવર્નરે ગોપાલન નાંખિયરની દેહાંતદંડની સજા લટાડીને જન્મદેશ-નિકાલની સજા કરી.

„ ૨૫ જાપાનીઓએ બ્યાંદામાન ટાપુઓના કબ્જે લાંધા; આઝાદ અને ઝીણા સર સ્ટેફડ કિપ્સને મળ્યા.

„ ૨૬ ચીન થાઇલેંડ પર હુમલો કર્યો; રશિયામાં તુમુલ યુદ્ધ.

„ ૨૭ ગાંધીજી કિપ્સને મળ્યા; જનરલ સ્મટ્સનું બ્રોડકાસ્ટ ભાષણ.

„ ૨૮ વાયુ અકસ્માતમાં સુભાષચંદ્ર બોઝ મૃત્યુ પામવાની અફવા; દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિવર્સિટીએ ડચ મહારાણીનું સ્વાગત કર્યું.

„ ૨૯ કિપ્સે સરકારી દરખાસ્તો વતીમાનપત્રોને આપી.

„ ૩૦ કિપ્સે બ્રોડકાસ્ટ દ્વારા આ દરખાસ્તો સમજાવી; બોઝના મૃત્યુના ખબરનો ઇન્કાર.

„ ૩૧ બર્મો ખાલી કરી આવેલા ૩,૮૦૦ મનુષ્યો કલકત્તા આવ્યા; મહાસભાની કારોબારીએ કિપ્સે બોળના પર ચર્ચા કરી.

એપ્રિલ ૧ હિંદુમહાસભાએ તથા શીખોએ કિપ્સ દરખાસ્તોનો અસ્વીકાર કર્યો. તુર્કસ્તાનને નાઝીની છંછી ચેતવણી.

„ ૨ કિપ્સે પોતાના ઉપડવાનો કાર્યક્રમ મુલતવી રાખ્યો.

„ ૩ મહાસભા, દરખાસ્તોનો અસ્વીકાર કરવાને સલાહ આપે છે. કિપ્સ-વેવેલ મંત્રણા.

„ ૪ મુસ્લીમલીગની અલ્લાહાબાદ ખાતે મી. ઝીણાના પ્રમુખપણા હેઠળ સભા. આઝાદ અને નહેરુની સેનાપતિ સાથે મુલાકાત; રજવેલ્ટના દૂતનું દિલ્લીમાં આગમન.

„ ૫ કોલંબો પર જાપાની વિમાનોનો હુમલો; અમેરિકન બોંબરોનો રંગૂનની ગોદી પર અને પોર્ટબ્લેર પર હુમલો.

- એપ્રિલ ૬ વિઝાગાપટ્ટમના બંદર પર તથા કોકોનાડા પર ભોંબમારો; રૂઝવેલ્ટના પ્રતિનિધિ જવાહરલાલને મળ્યા.
- „ ૧૭ સર રક્ષણખાનની ચીનના એજન્ટ જનરલ તરીકેની નિમણૂક; મદ્રાસ શહેરમાં ચેતવણી; ન્યુયોર્ક ખાતે હિંદ પર લૉર્ડ હાલિફાક્સનું ભાષણ.
- „ ૮ મહાસભાની કારોબારીએ નવી રક્ષણયોજના તપાસી જોઇ.
- „ ૯ જપાનીઓનો ત્રિકોમાલી પર હુમલો; મહાસભા-ફિલ્સ સમાધાનની અફવા.
- „ ૧૦ મહાસભા-ફિલ્સ સમાધાનની યોજના પડી ભાંગી; સંલોનથી દૂર ૧૦ માઇલ ઉપર અિટશ એર-ફેક્ટ કેરીઅર ડુબી ગયું.
- „ ૧૧ ફિલ્સનો હિંદીઓને વિદાય સંદેશ.
- „ ૧૨ ફિલ્સદરખાસ્તો સંબંધી મહાસભાના વલણ સંબંધી જવાહરલાલ પત્રકાર પરિષદ પાસે ખુલાસો કરે છે.
- „ ૧૩ આંગની બર્માની મુલાકાત; અખાતમાં દુરમન કાફલો દેખાયો.
- „ ૧૪ મો. લાવલ સરકારી વડા થાય છે; રિઓમની તપાસ મુજતવી રહી.
- „ ૧૫ સર પ્રમુખમ ચેટ્ટી હિંદ પાછા આવ્યા; અમેરિકાની યાદી અપમાન ભરેલા શબ્દોમાં હોવાની વિચિત્રી ફરિયાદ.
- „ ૧૬ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે અમેરિકનોને ફ્રાન્સ છોડવા સલાહ આપી.
- „ ૧૭ ફ્રેન્ચ સૈન્યના અધિપતિ તરીકે એડમીરલ ડાલોની નિમણૂક; શ્રીલીપાદનસમાં પત્ર ખાતે જપાનીઓએ લશ્કર ઉતાર્યું.
- „ ૧૮ દીક્ષીમાં અમેરિકન ટેકનિકલ મિશનનું આગમન; જપાનના શહેરો પર અમેરિકન વિમાનો દેખાયા.
- „ ૧૯ લેનિનગ્રેડ મોરચામાં બીપણ યુદ્ધ.
- „ ૨૦ પેતાનો વાયુ વાર્તાલાપ; લાવલે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.
- „ ૨૧ ટોકિયો અને યોકોહામા પર ભોંબમારો; રક્ષણના પગલાં વિશે જનરલ વેવલનો વાયુ વાર્તાલાપ.
- „ ૨૨ દીક્ષી પત્રકાર પરિષદ સમક્ષ કર્નલ જહોન્સનનું ભાષણ.
- „ ૨૩ દક્ષિણ આફ્રિકાના વિચિ સાથેના સંબંધમાં ભંગાળ.
- „ ૨૪ લૉર્ડ બીચરજુકની બીજા મોરચાની હિમાયત.
- „ ૨૫ મહાસભાના પ્રમુખની મદ્રાસના ઠરાવ તરફ નાપસંદગી.
- „ ૨૬ હિંદ રક્ષણકાયદામાં સુધારો.
- „ ૨૭ હિટલરનું રિસ્ટેબ સમક્ષ ભાષણ; મહાસભાની વર્કીંગકમીટીની અધ્યાક્ષબાદમાં બેઠક.
- „ ૨૮ રંગૂનના ખતાવો સંબંધી મહાસભાની વર્કીંગકમીટીના ઠરાવો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે સરકારી પ્રતિબંધ.
- „ ૨૯ આમસભામાં ફિલ્સ હિંદના પોતાના કાર્ય સંબંધી સમજુત આપે છે.
- „ ૩૦ અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ શ્રી. રાજગોપાલાચારીના ઠરાવોની ચર્ચા કરે છે.
- મે. ૧ બર્મામાં લાશિયોનું પતન.
- „ ૨ સાલ્ગર્ગ ખાતે હિટલર-મુસોલિની મુલાકાત.
- „ ૩ ૧૨૦ ગિરફ ૧૫ મને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિએ મદ્રાસના ઠરાવનો અસ્વીકાર કર્યો; માંડલે કબજો કર્યોના જપાનીઓનો દાવો; અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ભોંબરોનો રંગૂનની ગોદીપર હતલો.
- „ ૪ દીક્ષીમાં પત્રકાર પરિષદ સમક્ષ શ્રી. રાજગોપાલાચારી પોતાનું વલણ સમજાવે છે; આસામના ગવર્નરનો હોદ્દો સર એન્ડ્ર્યુ કલોએ સંભાળ્યો.

- મે ૫ મિત્રરાજ્યોના દળ માડાગારકરમાં ઉતર્યા; વિચિત્રે સામનો કરવા હુકમ કર્યો.
- „ ૬ જપાનીઓનો સંયુક્ત સામનો કરવા માટે મિત્ર સરકારની શ્રી. રાજગોપાલાચારીની દલીલ; જપાનીઓ અર્થશિક્ષામાં ઇશાન તરફ આગળ વધ્યા.
- „ ૭ ફોરેસ્ટોર શરૂ થયું; માડાગારકરમાં ફ્રેન્ચોનો સામનો અર્ધ પડ્યો.
- „ ૮ જપાની લશ્કરોનો અકચાબમાં પ્રવેશ; સોલોમન ટાપુ પાસે દરિયાઈ યુદ્ધ; માસ્ટાના ગર્વનર તરીકે વાઇકાઉન્ટ ગોટની નિમણૂક.
- „ ૯ જપાની વિમાનોનો ચિતાગોંગ પર ધસારો; ઓસ્ટ્રેલિયાના વાયવ્યખૂણામાં જપાની કાફલાનો નાશ.
- „ ૧૦ અર્મની સરકાર તથા પ્રધાનોએ હિંદમાં પોતાનું મથક રાખ્યું; ઝેરી ગેસના ઉપયોગ સામે અર્થિકની જર્મનીને ચેતવણી.
- „ ૧૧ પૂર્વ આસામના શહેરમાં દુશ્મનોનો હવાઇ હુમલો; ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયામાં દરિયાઈ યુદ્ધ.
- „ ૧૨ રશિયામાં ડોનેટઝ મોખરા પર વીસ લાખ માણસો સહિત નાઝી આક્રમણની શરૂઆત.
- „ ૧૩ નામદાર ગોપનું રાષ્ટ્રો જોત્ર વાયુપ્રવચન.
- „ ૧૪ ખાઈવ લણી સોવિયેટ આગેદૂત; યુનાનમાં જપાનીઓનો ધસારો.
- „ ૧૫ હિંદના ડેપ્યુટી કમાન્ડર-ઇન-ચીફ તરીકે જનરલ હાર્ટલીની નિમણૂક; ઇકવાટોરમાં ધરતીકંપ.
- „ ૧૬ ખાઈવની સરહદ પર જર્મન હરોળને લાલ લશ્કરોએ બેદી નાખી; ગાંધીજી મુંબઈમાં પત્રકારોને મળ્યા.
- „ ૧૭ યુનાનમાં ચીનના લશ્કરનો સામનો; સો માઇલના મોખરા પર સોવિયેટ યુદ્ધ.
- „ ૧૮ અસ્ટરમાં અમેરિકન લશ્કરોનું આગમન; આમસભામાં યુદ્ધ ચર્ચા.
- „ ૧૯ હવાઈ મોંઝમારાથી હવાઈના જવાબામુખીને શાંત કરવામાં આવ્યો; પૂર્વ આસામના શહેર પર જપાની મોંઝમારો.
- „ ૨૦ સિંધમાં હુરોનો ભય; મીરપુર-ખિત્રો રસ્તા પર તેર માણસોનાં ખૂન.
- „ ૨૨ મેજર સી. કે. નાઇન્ટો હોલકરના લશ્કરમાં લેફ. કર્નલ બનાવવામાં આવ્યા.
- „ ૨૩ મોક્સિકોએ ધરીરાજ્યો સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી; રશિયનોએ કચ્છ ખાલી કર્યું; ખાઈવમાં ભયંકર યુદ્ધ.
- „ ૨૪ ચેકોસ્લાવની રાજધાની ક્રોન્ઘવાખાતે એક લાખ જપાનીઓનો ધસારો.
- „ ૨૫ હિટલરની વિરૂદ્ધ થનાર લોકોની, જર્મનીમાં એકસામટી કતલ.
- „ ૨૬ નોર્વેના કાંઠા પર બ્રિટિશ હુમલા સામે નાઝીઓ સાવચેતીનાં પગલાં લે છે.
- „ ૨૭ જુલૈ પૂર્વ એશિયા કાર્યાક્રમમાં જોડાવા માટે જપાનની ઓસ્ટ્રેલિયાને ચેતવણી.
- „ ૨૮ હિંદી પ્રશ્નમાં વચ્ચે પડીને સમાધાન કરવાની ઇન્દોર નરેશની પ્રમુખ રૂબેરુને વિનંતિ.
- „ ૨૯ હાઇકોર્ટના નિવૃત્ત જજ મી. બી. જી. વાડિયાની મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર તરીકે થયેલ નિમણૂક.
- „ ૩૦ બ્રિટનનો મજૂર પક્ષ અર્થિક પ્રત્યે વફાદારીનું વચન આપે છે.
- „ ૩૧ એડવોકેટ જનરલ તરીકે સર. પિ. એસ. મિતલની મુદતમાં વધારો.
- જૂન ૧ શાહી વિમાનીદળના ૧,૦૦૦ ઉપરાંત વિમાનોનો હાઇપલેન્ડ પર હલ્લો. સર હર્માલિમ રહિમખાનું મૃત્યુ.
- „ ૨ સિંધમાં હુરોના ભયપ્રદેશના વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદાની જાહેરાત. મેક્સિકોએ જર્મની સામે કરેલ યુદ્ધની જાહેરાત.
- „ ૩ શાહી વિમાનીદળોના ઇસેન પર હુમલો. સિબિયાની લડત વિશે અર્થિકનું નિવેદન.

- જૂન ૪ જાપાની બોમ્બરોએ અલારકામાં ૩૨ બંદર પર હુમલો કર્યો. સર મિરઝા ઇસ્માઇલની જયપુર રાજ્યના વડાપ્રધાન તરીકે થયેલ નિમણૂક. બોહિમિયાના રક્ષક હેડ્ડીકના મૃત્યુના ખબર; ગ્રેરી જેસના ઉપયોગ સામે રૂઝવેલ્ટની જાપાનને ચેતવણી.
- „ ૬ સેબાસ્ટોપોલ ઉપર વિશ્વનેતા બમ્બર હુમલા; ધરીભરકરોને લિબિયામાંથી દૂર હાસેલવામાં આવ્યા.
- „ ૭ મેકીઆંગ ઉપરના જાપાની હુમલાનો સામનો; બ્રિટિશ બોમ્બરોએ જર્મની પરનું આક્રમણ ફરીથી શરૂ કર્યું.
- „ ૮ ખસરામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ૨૦,૦૦૦નું લશ્કર આવી પહોંચ્યું; ઈંગ્લેન્ડના વાયવ્ય ખૂણાના પ્રદેશ પર ઓબ પડ્યા.
- „ ૯ મધ્યસ્થ ધારાસભાની મુદત વધારવામાં આવી; સેબાસ્ટોપોલ પર જર્મનીનો બમ્બર હુમલો.
- „ ૧૦ વાઇસરોયની કાઉન્સિલમાં યુદ્ધસાધન કમીટીની થયેલ બહેરાત; સંવાગ્રામ ખાતે આઝાદ-ગાંધી-નેહરુ મંત્રણા.
- „ ૧૧ ઝુસેરના ૩૫૭નું હિંદમાં આગમન; યુરોપમાં બીજા બોમ્બરા સંબંધી એંગ્લો-સાવિયેટ અમેરિકન મોખવટ.
- „ ૧૨ કોકેસસમાં નાઝી આક્રમણ; ચીનાઓએ યુદ્ધસીન ખાલી કર્યું.
- „ ૧૩ લિબિયામાં બમ્બર યુદ્ધ; હિંદી સિપાઇઓને વૈદ્યકીય મદદ આપવા માટે વાઇસરોયે નવા ફંડની સ્થાપના કરી.
- „ ૧૪ ચાર સ્વાતંત્ર્ય ઉપર રથપાયેલ શાંતિ માટે પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રદિને કરેલ અપીલ.
- „ ૧૫ વાઇસરોયની કાઉન્સિલના સભ્ય ઓન. ડો. ઈ. આર. રાવનું મૃત્યુ.
- „ ૧૬ એક મુલાકાતમાં સર રોડ્ડ ફિસ્સે કહ્યું કે : “ અમે હિંદમાંથી ચાલ્યા જવા માગતા નથી.”
- „ ૧૭ ફિસ્સે જવાબ વાળતાં પડિત નહેરૂએ ગાંધીજીની દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો.
- „ ૧૮ પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓએ દીલ્લી ખાતે, ખાલી કરી જનારાઓના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી.
- „ ૧૯ વોશિંગ્ટનમાં ચર્ચિલ-રૂઝવેલ્ટ પરિષદ.
- „ ૨૦ ઝીણાની આગેવાનીને હક્કનું આહવાન.
- „ ૨૧ તોણકનું પતન.
- „ ૨૨ અખિલ હિંદ આગેકદમ જૂથ ગેરકાયદેસર હતું; ‘ટાઇમ્સ’ની ટીકાનો ગાંધીજીનો જવાબ.
- „ ૨૩ ચર્ચિલ-રૂઝવેલ્ટ સંયુક્ત નિવેદન બહાર પડ્યું.
- „ ૨૪ શ્રી. રાજગોપાલાચારી મુંબઈ ખાતે મી. ઝીણાને મળ્યા. ફ્રેન્ડ્સ એન્ડ ઇન્ડિયા સોસાયટીના સભ્ય મી. અલેક્ઝાંડર, વર્ષા ખાતે ગાંધીજીને મળ્યા.
- „ ૨૫ ઇજીપ્તના વડા પ્રધાનની તટસ્થતાની પુનર્વિવક્ષા; ફુશમનના લશ્કરોનો ઇજીપ્તના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ.
- „ ૨૬ શાહી વિમાનીદળના ૧,૦૦૦ ઉપરાંત એરોપ્લેનનો ક્રીમેન પર હલ્લો.
- „ ૨૭ મી. ચર્ચિલ ઈંગ્લેન્ડમાં પાછા આવ્યા; વોશિંગ્ટન મંત્રણા પર ચર્ચા; દક્ષિણ પેસિફિકમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું આક્રમણ.
- „ ૨૮ કેન્ટરબરી પર ઓબમારો; નાઇલ ખીણના રક્ષણમાં મિત્રરાજ્યો તથા ધરીરાજ્યોના લશ્કર વચ્ચે યુદ્ધ.
- „ ૨૯ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરે મેસામાતુહ ખાલી કર્યું; હિટલરે રશિયામાં ઉનાળાનું આક્રમણ કર્યું; લાલ લશ્કરને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવાની તેની યોજના.

- જૂન ૩૦ ઓરિસાના માણધાન શ્રી વિશ્વનાથદાસની ધરપકડ; દ્રુતમ મોરચામાં ભયંકર યુદ્ધ; જનરલ ઓશિન્ડેકે સરદારી લીધી.
- જુલાઈ ૧ હિમિયાના પરાજય પર આમસભામાં ચર્ચા; અલ અલીનની પૂર્વમાં સંખત યુદ્ધ.
- „ ૨ આમસભાની ચર્ચાના ટીકાકારોને મી. ચર્ચિલનો જવાબ; અવિશ્વાસની દરખાસ્ત ૪૭૫ વિરુદ્ધ ૨૫ મતે પસાર થઈ.
- „ ૩ રશિયામાં હિટલરનું નવું આક્રમણ; કુર્ક પ્રદેશમાં ભયંકર યુદ્ધ.
- „ ૪ ઇજ્ઞમાં મિત્રરાજ્યોનો સફળ સામે હુમલો.
- „ ૫ કુર્ક-ખારકાવ મોરચા પર ભયંકર યુદ્ધ; સવિનયભંગ સામે વિનીતોની ચેતવણી; વાઇસરોયની કાઉન્સિલને સંપૂર્ણ હિંદીમય કરવાની તેમની અરજ.
- „ ૬ મહાસભાની કારોબારીની વર્ષામાં બેઠક; લોર્ડ લાલિફક્સ ઈન્ડિઅ આવ્યા.
- „ ૭ વર્ષામાં મહાસભાની કારોબારીને ગાંધીજીએ પોતાની દરખાસ્તો સમજાવી.
- „ ૮ જર્મનો ડોન નદી ઓળંગી ગયા; બ્રિટિશ મેન્યેજમે માયોટાનો કબજો લીધો.
- „ ૯ શ્રી. રાજગોપાલાચારીનું મહાસભામાંથી રાજીનામું; ગાંધીજીએ ઠરાવનો ખરડો રજુ કર્યો.
- „ ૧૦ જર્મનોનો રેસેશમાં પ્રવેશ.
- „ ૧૧ ચીનાઓએ નાનચાંગ ફરીથી લીધું.
- „ ૧૨ ડોન ખીણ ઉપર જર્મનોનું આક્રમણ; બ્રિટિશ નૌકાદળનો મેસા માનુહ પર બોંબમારો.
- „ ૧૩ મલેશીયા વર્તમાનપત્રોની નલાશપાશા પર ટીકા; યુદ્ધપશ્ચાદ્ પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા માટે સર ટી. ઈ. ઐગરીને ઈન્ડિઅ મોકલવામાં આવ્યા.
- „ ૧૪ હિંદમાંથી બ્રિટિશસત્તા પાછી ખેંચી લેવાનો ૧,૭૦૦ શબ્દોનો ઠરાવ મહાસભાની કારોબારીએ પસાર કર્યો.
- „ ૧૫ મહાસભાની ધારાસભાના મહાસભાપદો પાકીસ્તાન ઠરાવને રદ કર્યો.
- „ ૧૬ યુસેફઝાદા ડયુકનો હિંદ વિષે છેલ્લો વાયુ વાર્તાલાપ.
- „ ૧૭ સ્ટેક્લેન્ડને નાઝી ધમકી.
- „ ૧૮ અલ અલીનના મધ્ય વિભાગમાં હિંદીઓએ દુશ્મનતા હુમલાનો સામનો કર્યો.
- „ ૧૯ જપાની લશ્કરોની સાઠીબિરીયા ભાગી દૂર; જર્મનોનો કોકેસસ તરફ ધસારો; રશિયનો બીજા મોખરાની હિમાયત કરે છે.
- „ ૨૦ મૌલાના આઝાદ મહાસભાનો નિર્ણય સમજાવે છે; કેન્ટન પર બોંબમારો.
- „ ૨૧ સરકારે કોમ્યુનિસ્ટપક્ષ પરથી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો.
- „ ૨૨ જપાનીઓ પાપુઆમાં ઉતર્યા; કોકેસસના યુદ્ધની શરૂઆત.
- „ ૨૩ જર્મનોને હરાવવાની ક્રોડેલ હલની વાયુ વાર્તાલાપ દ્વારા હિમાયત.
- „ ૨૪ રોસ્ટોવમાં પ્રવેશ કર્યાનો જર્મનોનો દાવો.
- „ ૨૫ ગાંધીજીની જપાનને ચેતવણી; સર સ્ટેફર્ડ ક્રિસ્ટનો અમેરિકનો પ્રતિ વાયુ વાર્તાલાપ.
- „ ૨૬ રોસ્ટોવના પતનની જાહેરાત.
- „ ૨૭ રોસ્ટોવની દક્ષિણે આતાઇસ્કના પતનનો નાઝીઓનો દાવો.
- „ ૨૮ ઇજ્ઞમાંથી મિત્રલશ્કર પાછા ખેંચી લેવાની ખબર.
- „ ૨૯ પેસિક્કિ યુદ્ધ સંમિતિની સભા.
- „ ૩૦ અમીરસભામાં હિંદ વિષે ચર્ચા.

- જુલાઈ ૩૧ હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખપદેથી શ્રી. વી. ડી. સાવરકરનું રાજીનામું.
- ઓગ. ૧ રાજકીય મડાગાંઠને અંત લાવવાની મુખ્ય ધર્મોપદેશની ચિંતનને અર્પણ.
- ,, ૨ બીએ મોરચો ખોલવાની માર્ગોની મિત્રરાજ્યોને અર્પણ.
- ,, ૩ જાપાનીઓ એકીઆગમાં અટકી પડ્યા; ગાંધીજીનું મુંબઈમાં આગમન.
- ,, ૪ મુંબઈમાં કારોબારી સમિતિમાં ગાંધીજીની હાજરી.
- ,, ૫ અખિલ મહાસભા સમિતિ માટે કારોબારીએ ઠરાવનો મુસદ્દો ધડી કાઢ્યો.
- ,, ૬ એક નિવેદનમાં સર સ્ટેફર્ડ ક્રિસ્ટ 'યુદ્ધ બંધ થતાં સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન પાળવામાં આવશે' તેવી ખાત્રી આપે છે.
- ,, ૭ અખિલહિંદ મહાસભા સમિતિની મુંબઈની બેઠક.
- ,, ૮ કારોબારીના ઠરાવપર અખિલહિંદ મહાસભા સમિતિ સંમતિની મહોર મારે છે.
- ,, ૯ મહાત્મા ગાંધીજી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, મૌલાના આઝાદ તથા કારોબારીના બીજા સભ્યોની મુંબઈખાતે ધરપકડ કરવામાં આવી.
- ,, ૧૦ મુંબઈ, પૂના, દિલ્લી, કાનપુર અને લખનૌખાતે તોફાન. પોલીસોએ અનેક સ્થળોએ કરેલો ગોળીબાર.
- ,, ૧૧ દીક્ષીખાતે ચીન તથા યુનાઈટેડસ્ટેટ્સના એલચીઓને મહાસભાના ઠરાવ આપવામાં આવ્યો.
- ,, ૧૨ કોલેસસમાં નાઝીઓની આગેદુર, બ્રિટિશ એરફોર્સટકેરીઅર 'ઇગલ'ને બૃમધ્યમાં ડુબાડી દેવામાં આવ્યું.
- ,, ૧૩ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારની, અમેરિકન સૈનિકોને હિંદના આંતરિક તોફાનોમાં ભાગ ન લેવાની સૂચના.
- ,, ૧૪ સોલોમન ટાપુઓમાં મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર ઉતર્યા.
- ,, ૧૫ ગાંધીજીના રહસ્યમંત્રી મહાદેવ દેસાઈનું હૃદય બંધ પકવાથી થયેલ મૃત્યુ.
- ,, ૧૬ મુસ્લીમ લીગની કારોબારી મુંબઈમાં મળી.
- ,, ૧૭ મોરકો ખાતે ચર્ચિલ-સ્ટેલિન મંત્રણા.
- ,, ૧૮ મધ્યપૂર્વા સેનાપતિ તરીકે જનરલ ચોશ્મિલેકને બદલે જનરલ અલેક્ઝાંડરની નિમણૂક.
- ,, ૧૯ હિંદના લખ્યાં વર્તમાનપત્રોએ પ્રકાશન મુલતવી રાખ્યું.
- ,, ૨૦ મુસ્લીમ લીગની કારોબારી સરકારને પાકીસ્તાનની ખાત્રી આપવા કહે છે.
- ,, ૨૧ સર સી. પી. રામસ્વામી આયરે વાઇસરૉયની કાઉન્સિલમાંથી રાજીનામું આપ્યું.
- ,, ૨૨ બ્રાઝિલે જર્મની તથા ઇટલી સામે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.
- ,, ૨૩ પંડિત મદનમોહન માલવિયા યુગાંતીનીની ઝાટકણી કાઢે છે.
- ,, ૨૪ તંત્રીપરિષદની સ્ટેન્ડિંગ કમીટીની બેઠક દિલ્લીમાં મળી.
- ,, ૨૫ વિમાની અકસ્માતમાં ડુકુ બોફ ફેટલું મૃત્યુ.
- ,, ૨૬ કેન્ટરબરીના ડીનની મહાસભા સાથે સમાધાન કરવાની અરજ.
- ,, ૨૭ ચર્ચિલની છજીમને ખાત્રી.
- ,, ૨૮ કોલેસસમાં નાઝી પીછેહઠ; રશિયનોનો બર્લિન પર બોંબ મારો.
- ,, ૩૦ સોલોમનમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના વિજયો; ૭ ટાપુઓ કબજે કર્યાં.
- ,, ૩૧ તંત્રીપરિષદની સ્ટેન્ડિંગ કમીટીની અપીલને અંગે ફટલાક વર્તમાનપત્રોએ પુનઃ પ્રકાશન ચાલુ કર્યું.
- સપ્ટ. ૧ રોમ્બેલે છજીમમાં નવું આક્રમણ શરૂ કર્યું. જાપાનના પરદેશખાતાના પ્રધાન મી. શિમોરી ટોળેએ રાજીનામું આપ્યું.
- ૨ મી. રૂઝવેલ્ટ ચીનના એલચીને મળ્યા. મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓને સરકારની ચેતવણી.

- સપ્ટ. ૩ હિંદ-ચિટન સમાધાની માટે હિંદુ મહાસભાએ બીજા પક્ષના આગેવાનોને આમંત્રણ આપ્યું.
- „ ૪ સુધારાના કમિશનર એચ. વી. હોલ્સનનું રાજીનામું સમાજ વિરૂદ્ધ કાર્યો માટે સરકારી ચેતવણી.
- „ ૫ શાહી વિમાનીદળનો જીમેન પર હુકો; રોમેલનો ધસારો અટકી પડ્યો.
- „ ૬ જનરલ વેવલ હિંદમાં આવેલ ચીની લશ્કરોનું સ્વાગત કરે છે. દુસ્મન તરફથી ઝુલ્મતા ભય સામે વડા સેનાધિપતિની સીલોનને ચેતવણી.
- „ ૭ જર્મન લશ્કરોના ૨૩ ડીવીઝનો ફ્રાન્સમાં હોવાની જાહેરાત.
- „ ૮ હિંદુ મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ. ડો. શ્યામપ્રસાદ મુખરજીએ વાઇસરોયની મુલાકાત લીધી.
- „ ૯ સર. કે. વી. રેડીનું મૃત્યુ; ન્યુગિનીમાં જાપાનીઓ આગળ વધ્યા.
- „ ૧૦ હિંદ વિષે આમસભામાં મી. ચર્ચિલનું નિવેદન; હિંદી આગેવાનોની વક્તવ્યપ્રધાનને અપીલ.
- „ ૧૧ હિંદી આગેવાનો તથા પંચાયે ચર્ચિલના નિવેદન પ્રત્યે અણુગમે દર્શાવ્યો; આમસભામાં ત્રયી દરમિયાન મી. એમેરીના ગાંધીજી પર આક્ષેપો.
- „ ૧૨ મહાસભાની લંડન કમીટીએ હિંદી પ્રશ્નમાં વચ્ચે પડવા પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટને કહેલ અપીલ; નોવોરોસિસ્કનું પતન.
- „ ૧૩ માડાગારકરના પશ્ચિમ કિનારે આવેલ અબંજન લેવાયું.
- „ ૧૪ મધ્યસ્થ ધારાસભાની બેઠકની શરૂઆત.
- „ ૧૫ ફ્રેન્ચની અધિપતિ સંબંધી ગૃહમંત્રી સર. રેજીનાલ્ડ મેકરવેલનું ધારાસભામાં નિવેદન; અધિકારીઓએ લીધેલાં પગલાંનો અભાવ.
- „ ૧૬ યુદ્ધમંડળના હિંદી સભ્યોને તા. શહેનશાહે મુલાકાત આપી; ગાંધીજીને મળવાની હિંદુ મહાસભાની માગણીનો વાઇસરોયે અસ્વીકાર કર્યો.
- „ ૧૭ માડાગારકરના ગવર્નર જનરલે 'ગોળીબાર' બંધ કરવાની માગણી કરી; વાઇસરોયને કવેકર પંથાઓની અરજ.
- „ ૧૮ માડાગારકરે બ્રિટિશ શરતોનો અસ્વીકાર કર્યો; ફરીથી વિરોધ શરૂ થયો.
- „ ૧૯ જનરલ વોન ક્લૈસ્ટ (Kleist) મોઝડોક મોખરાપર મરાયા.
- „ ૨૦ વ્હાઇટ હોલ પાસેથી પ્રગ્નપક્ષની યુદ્ધ સરકારને સત્તા સોંપવાની મી. આર્થર બૂરની અરજ.
- „ ૨૧ સ્ટેલિન્સ્કે મજબુત સાબનો કરે છે.
- „ ૨૨ હિંદી મડાગારના નિવાસી માટે ફરી ચત્ત કરવાની ન્યુયૉર્ક ટાઇમ્સની અપીલ.
- „ ૨૩ ઓ. સ્ટેલિને વેન્ડલવિલ્સનનું સ્વાગત કર્યું.
- „ ૨૪ માડાગારકરમાં બ્રિટિશ લશ્કરી રાજ્ય સ્થપાયું.
- „ ૨૫ મુંબઈમાં ૧૦૦ની ધરપકડ; પોપ, પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટના એલચીને મળ્યા.
- „ ૨૬ સિંધના વડા પ્રધાન મી. અલાહબક્ષ ખિતાબો છોડી દીધા; હિંદના લિયરલ આગેવાનોએ ફરીથી વાટાઘાટ કરવા અરજ કરી.
- „ ૨૮ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ વિષે જનરલ વેવલનો વાર્તાલાપ; રાજસભામાં વર્તમાનપત્રના ખબરો પરથી સેન્સરશિપ દૂર કરવાની પંડિત કુંઝરની માગણી.
- „ ૨૯ હિંદીપ્રશ્નના તાત્કાલિક નિકાલ માટે અમેરિકન સેનેટરોની માગણી.
- „ ૩૦ જનરલ મેકઆર્થરની યાદીના જણાવવા પ્રમાણે ન્યુગિનીમાં જાપાનીઓની પીછે હઠ.
- ઓક્ટો. ૧ આમસભામાં જવાબ આપતાં મી. એમેરી, ટ્રાણા ઉપર મશીનચળનો મારો ચલાવવાના હિંદી સરકારના કાયદાને ટેકા આપે છે.

- ઓ. ૨ મી. વેન્ડલ વિલ્કી યુગક્રિંગ પહેંચી ગયા; આમસલાને ખોટા રસ્તે દોરવાના મી. એમરીના પ્રયત્નો વિરોધ દર્શાવતા હિંદુમત્સલાના આગેવાનોનો પાર્લમેન્ટના સભ્ય મી. સોરેન્સન ઉપર તાર.
- ,, ૩ મડાગાંઠનો અંત લાવવા માટે શ્રી. રાજગોપાલાચારીના ચત્નોને બ્રિટિશ પ્રજાતંત્રવાદીઓનો ટેકા; જનરલ વેવલે દીલ્હીમાં 'વેવલ કુટીન' ખોલ્યું.
- ,, ૪ બીબા મોરચાની રોલિનની માગણી; સત્તાની ફેરબદલીની મી. આર્થરમર ફરીથી માગણી કરે છે.
- ,, ૫ અખિલ હિંદ તંત્રીપરિષદની મુંબઈમાં બેઠક; રોલિનગ્રેડ બાડકે બળતું હતું.
- ,, ૬ દુશ્મનના વિમાનો ફરતા હોય જનતાને આશ્રય લેવાની બંગાળ સરકારની ચેતવણી; યુદ્ધ સંચાલન કમીટીના હિંદી સભ્યોએ પાર્લમેન્ટના સભ્યો સમક્ષ આપેલ લાખણ.
- ,, ૭ મી. વેન્ડલ વિલ્કીએ યુગક્રિંગ ખાતે આંગની લીધેલ મુલાકાત; રંગીન પ્રજાની સ્વતંત્રતા સંબંધી મી. વિલ્કીનું સંપૂર્ણ વક્તાપણું; મી. એમરીનું જુના આરોપનું પુનઃચચારણ.
- ,, ૮ આમસલામાં હિંદી પ્રશ્નની ચર્ચા; રેલ્વેના લશ્કરી કબજા સંબંધી વટહુકમ પ્રગટ થયા.
- ,, ૯ બ્રિટન અને અમેરિકાએ ચીનમાં વિશિષ્ટ હક્કો છોડી દીધાની કહેલી જાહેરાત; ઇથિઓપીઆ સંયુક્ત રાજ્યો સાથે બળ્યું; સોવિયેટ લશ્કરો કેટલાક સ્થળોએ 'ડોન' નદી ફરીથી ઓળંગી ગયા.
- ,, ૧૦ સિંધના વડા પ્રધાન અલ્લાહપક્ષને રૂબરૂ મળી; સર ગુલામહુસેન હિદાયતુલ્લાહને પ્રધાનમંડળ રચવાનું આમત્રણ મળ્યું.
- ,, ૧૧ હિંદી મડાગાંઠના ઉકલ માટે પ્રો. બર્ટ્રાન્ડ રસલની મિત્રરાજ્યોનું કમીશન નીમવાની સૂચના.
- ,, ૧૨ મી. ચચિંદ, એડિન્બરો શહેરનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવતી વખતે જવાબમાં મિત્રરાજ્યોના બળમાં વિશ્વાસ દર્શાવે છે; વાઇસરોયની કાઉન્સિલને સંપૂર્ણ હિંદીભય બનાવવાની જામસાહેબની સૂચના.
- ,, ૧૩ મી. રૂઝવેલ્ટ બીબા મોરચા સંબંધી મિત્રરાજ્યોની નીતિ, વાતચિતમાં જાહેર કરે છે.
- ,, ૧૪ સોલોમનમાં છ જાપાની યુદ્ધનૌકાઓ ડુબી ગયાની જાહેરાત; મંત્રણા માટે જનરલ સમટસ લંડન પહેંચ્યા.
- ,, ૧૫ કલકત્તામાં મેટ્રોપોલિટનના પ્રમુખપણા હેડળ શ્રી. રાજગોપાલાચારી હિંદને સ્વતંત્રતા આપવાની દલીલો કરે છે.
- ,, ૧૬ બર્માની સરહદ પર જનરલ વેવલ; યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) અને ચીનને દરમિયાનગીરી કરવાની 'વોશિંગ્ટન પોસ્ટ'ની અરજ. બંગાળના મિદનાપુર, તામલુક અને બીબા જિલ્લાઓમાં ભયંકર ઝંઝવાત, ૪૦,૦૦૦ મનુષ્યોનું મૃત્યુ.
- ,, ૧૭ હિંદમાં લંકાના ખાસ પ્રતિનિધિ તરીકે બેરન જ્યોતિલકની થયેલ નિમણૂક.
- ,, ૧૮ રોલિનગ્રેડ મોરચા પર કટોકટીની પળ; સિંધના પ્રધાનમંડળે સોગંદ લીધા.
- ,, ૧૯ તારના અંકુશ વિષે સામ્રાજ્ય પ્રેસયુનિયનની સૂચનાઓ.
- ,, ૨૦ હિંદ સંબંધી અમીર સલામાં ચર્ચા; સોલોમનમાં જાપાનનું આક્રમણ.
- ,, ૨૧ ચીની લેખક મી. લિન યુટાંગની મિત્રરાજ્યોને ચેતવણી; ઉવન્શાયરના ડયુકને જવાબ આપતાં શ્રી. રાજગોપાલાચારી પોતાની યોજના સમગ્રવે છે.
- ,, ૨૨ શ્રી. રાજગોપાલાચારીની સૂચનાઓને મજબૂતપક્ષના સભ્યોનો ટેકા;
- ,, ૨૩ પેડિંગ્ટન સ્ટેશન પર શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ મીસીસ રૂઝવેલ્ટનું સ્વાગત કર્યું.
- ,, ૨૪ બનાસ્સ યુનિવર્સિટીના મકાનમાંથી પોલીસ પાછી ખેંચાય જતાં વર્ગો શરૂ થયા.
- ,, ૨૫ ચિતાગોંગ પર જાપાની હુમલો; બ્રિટનનો ઇટલી પર હલ્લો.
- ,, ૨૬ ખાન અબ્દુલગફારખાન પકડાયા;

ઓક્ટો. ૨૭ ન્યૂયૉર્કથી ઓડકાસ્ટ કરતાં મી. વિલ્કિએ ખીજા યુદ્ધભારત્યાની તથા હિંદી પ્રશ્નના નિરાકરણની અગત્ય દર્શાવી.

„ ૨૮ આટલાંટિક ખતપત્ર બધી માનવજાતિને લાગુ પડવાની પ્રમુખ રૂઝવેટની જાહેરાત.

„ ૨૯ હિંદના મામલામાં વચ્ચે પડવાની યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રમુખને અરજ કરવામાં આવી; બિહારના મામલે પર લશ્કરી હલ્લો.

„ ૩૦ 'નેશન' પત્રમાં લેખ લખી લુઇશિયરે યુદ્ધના હેતુઓ-ખાસ કરીને હિંદ સંબંધી-સ્પષ્ટ કરવા માગણી કરી; જાપાની કાફલો સોલોમનમાંથી પાછો ફર્યો.

„ ૩૧ કેન્ટરબરી પર નાઝી હવાઇદળનો હલ્લો; સ્લેન્ચિયેડમાં સોવિયેટનો સફળ સામનો.

નવેમ્બર ૧ ઇજીપ્તમાં આઠમા લશ્કરે ફરીથી હલ્લો કર્યો; સોવિયેટ દળે નાલ્વિક ખાલી કર્યું.

„ ૨ ઓસ્ટ્રેલિયાની 'કોમનવેલ્થ ટેલિગ્રાફ' પરિષદમાં સર ગુરુનાથ બેવૂર પ્રતિનિધિ નીમાયા.

„ ૩ મિત્રરાજ્યોનો કોકોડા પર ઘેરા; ઇજીપ્તમાં મોટું ટેન્ક યુદ્ધ.

„ ૪ રોમને પાછો હાંકી કાઢવામાં આવ્યો; મિત્રરાજ્યોના લશ્કરોએ અગત્યનાં મથકોનો કબ્જો લીધો.

„ ૫ સર સ્ટેફોર્ડ કિસે નવા આક્રમણની જાહેરાત કરી; 'ધી ટાઇમ્સ'ના પરદેશ ખાતાના તંત્રી માટે જાપાનના ખતપત્ર (ચાર્ટર)ની માગણી કરી.

„ ૬ માડાગાસ્કરમાં યુદ્ધવિરામ; ફ્રેન્ચ સામનાનો અંત આવ્યો.

„ ૭ મિત્રરાજ્યોનું '૧,૪૦,૦૦૦ માણસોનું' લશ્કર ઉત્તર આફ્રિકામાં ઉતર્યું; યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું લશ્કર યાડાલકેનાલમાં આગળ વધ્યું; બ્રિટિશોએ મસામાતુહનો ફરીથી કબ્જો લીધો.

„ ૮ મુનિય ખીર સેલરમાં બ્રિટિશરનું જાણ્યું.

„ ૯ ન્યુ દીલ્લીમાં મુસ્લીમલીગ કાઉન્સિલની બેઠક; વીચીએ યુનાઇટેડ સ્ટેટસ સાથે સંબંધ તોડી નાખ્યો.

„ ૧૦ લોડ' મેયરના ખાણા વખતે ચર્ચિલે યુદ્ધ હેતુઓની રૂપરેખા દોરી.

„ ૧૧ કબ્જો ન લીધેલા ફ્રાન્સના ભાગોમાં જર્મન લશ્કરોને ફૂચ કરવાનો આદેશ મળ્યો.

„ ૧૨ ગાંધીજીને મળવાની ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને વાઇસરોયે ના પાડી; જ્યપ્રકાશ નારાયણ તથા ખીજા પાંચ રાજકીય કેદીઓ નાસી ગયાની જાહેરાત થઈ.

„ ૧૩ મિત્રરાજ્યોએ તોજીકનો ફરીથી કબ્જો લીધો; વર્તમાનપત્રની પરિષદ સમક્ષ જનરલ સ્મટસે ગાંધીજીને અંજલિ આપી.

„ ૧૪ ઉત્તર આફ્રિકામાં જનરલ જીરોની વડા સેનાપતિ તરીકે નિમણૂક થઈ.

„ ૧૫ મડાગાંકનો અંત લાવવાની ડૉ. સપ્રુની જિંદગી અરજ.

„ ૧૬ તંત્રીપરિષદની દરખાસ્તોનો મદ્રાસ સરકારે સ્વીકાર કર્યો; ધરીરાજ્યોની સાઇરેનૈકામાં પીછેહઠ.

„ ૧૭ ગાંધીજીને મળવાની ના પાડવામાં વાઇસરોયે પોતાની કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ લીધી નથી તેમ રાજગોપાલાચારીએ જણાવ્યું; મિત્રરાજ્યોએ ડર્બી તથા મેડિસિનો કબ્જો લીધો.

„ ૧૮ બંગાળના નાણામંત્રી ડૉ. એસ. પી. મુકરજીએ રાજનામું આપ્યું.

„ ૧૯ મી. પેતાંના સંલગ્નિત અગુગામી તરીકે મોં. લેવાલની નિમણૂક; ટ્યુનિશિયામાં મિત્રરાજ્યો તથા જર્મનો વચ્ચે જંગ.

„ ૨૦ નાઝીઓ બેંગાળી ખાલી કરી ગયા; મદ્રાસના વર્તમાનપત્રો 'ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ' તથા 'ફ્રીપ્રેસ' ચાલુ થયા.

„ ૨૧ હિંદી પ્રધાનની ઓફિસ કાઢી નાખવાની તથા હિંદ માટે રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવાની ડૉ. સપ્રુની અરજ; ન્યુગિનીમાં મોટું યુદ્ધ.

- નવે. ૨૨ જર્મન લશ્કરો ટ્યુનિશિયા પાસે પહોંચી ગયા; સર રોડ્સ ક્રિપ્સની હવાદોષપાદન ખાતાના પ્રધાન તરીકે નિમણૂક; દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા જનરલ હર્ટગેનું મૃત્યુ.
- ,, ૨૩ સર મહમદ યાકુબનું મૃત્યુ; વર્તમાનપત્રના નિવેદન દ્વારા ડૉ. એસ. પી. મુખરજીએ સરકારની ઝાટકણી કાઢી.
- ,, ૨૪ લંડનમાં અકબરની ચતુર્થતાબિદની ઉજવણી; મી. એમેરીની અંગલિ. હિંદના વાઇસરૉય તરીકે લોર્ડ કેમ્પબેનનું ખોલાતું નામ.
- ,, ૨૫ લાલ લશ્કરના એકમોએ રોલિન્ગરને રાહત આપી.
- ,, ૨૬ હિંદી મહાગાંઠ સંઘથી સંયુક્તરાષ્ટ્રોને વચ્ચે પડવાની ન્યુયૉર્ક ટાઇમ્સની અરજ.
- ,, ૨૭ એડમિરલ દાલોને રાષ્ટ્રીયત્વમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા.
- ,, ૨૮ રશિયનોએ કલેદસ્કિયા ફરીથી લીધું; બ્રિટિશોએ રિયુનિયન ટાપુઓનો કબજો લીધો.
- ,, ૨૯ હિંદના વડાન્યાધીશ તરીકે સર વિલિયમ પેટ્રિક સ્પેન્સની થયેલ નિમણૂક.
- ,, ૩૦ મી. ચર્ચિલે પ્રોડકારટ બાપણ દ્વારા યુદ્ધ પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું. ઇટલીમાં ગંભીર અશાંતિ થવાનો કોડલહલને ભય લાગ્યો.
- ડિસે. ૧ યુદ્ધ પછીની બ્રિટિશ યોજનાની આમસભામાં ચર્ચા; સામાજિક સંરક્ષણની સર વિલિયમ જેવરિન્જની યોજના પ્રગટ થઈ.
- ,, ૨ રશિયનોની ડોન તરફ આગેફૂચ; અલ અધીલા પાસે યુદ્ધ.
- ,, ૩ આમસભામાં જવાબ આપતાં મી. એમેરી, રાજ્યો સાથેના કરારો સહીસલામત હોવાની ખાત્રી આપે છે; દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી ટુકડી તૈયાર કરવામાં આવી.
- ,, ૪ રાષ્ટ્ર ઓન. જે. ડી. કાલિવલની મુંબઈના ગવર્નર તરીકે નિમણૂક થઈ; અમેરિકાનોના ખર્ચા પર હુમલા.
- ,, ૫ ફેરલ યુનિયન મેનિફેસ્ટોએ શાહીવાદ સામે વિરોધ દાખવ્યો; સંસ્થાનેની પ્રથા દૂર કરવાની મી. વેન્ડલ વિલ્કીની જાહેરાત.
- ,, ૬ પર્લ હાર્બરમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસને થયેલ તુકશાનની પૂરી વિગતો પ્રગટ કરવામાં આવી. સર એમ. એન. મુકરજીનું મૃત્યુ.
- ,, ૭ નામદાર વાઇસરૉય લોર્ડ લિન્લિથગોની મુદત ૭ મહિના વધારીને આક્ટોબર ૧૯૪૩ સુધીની કરવામાં આવી.
- ,, ૮ ડાકર મિત્રરાજ્યોના મથક તરીકે વપરાવાનું નક્કી થયું; મહાગાંઠનો અંત લાવવાને હિંદી સભ્યોના યત્નો વિષે ઓન. સરકારનું બાપણ.
- ,, ૯ અન્નમલે વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીદાન સમારંભ વખતે ગ્રાવણકારના મહારાજનું બાપણ; યુદ્ધ પછીની નેમે રપષ્ટ જાહેર કરવાની મી. વિલ્કિની અરજ.
- ,, ૧૦ જનરલ વેન હલ્ડરને બદલે જનરલ વિટઝલર જર્મન જનરલ સ્ટાફના વડા તરીકે નીમાયાની જર્મન ન્યુઝ એજન્સીની જાહેરાત,
- ,, ૧૧ મી. વિલિયમ ક્રિસ્ટિયસ રૂઝવેલ્ટના હિંદખાતેના અંગત પ્રતિનિધિ નીમાયા.
- ,, ૧૨ ખીનપક્ષી આગેવાનોની પરિષદ અલ્લાહાબાદમાં મળી; સર. એસ. રાધાકૃષ્ણે 'ગાંધીજીની નીતિ અને આર્થિક' ઉપર કલકત્તામાં કમળા બાપણો આપ્યા.
- ,, ૧૩ મિસિસ કઝીન્સના પ્રમુખપણા હેઠળ (તામિલનાડુની) અખિલ હિંદ બીપરિષદ વેલોરમાં મળી.
- ,, ૧૪ મિત્રરાજ્યોએ યુનાનો કબજા લીધો.

- ડીસે. ૧૫ બીનપક્ષી આગેવાનોની પરિષદની સ્ટેન્ડીંગ કમીટીએ પ્રિન્ટનને હિંદમાંથી સત્તા છાડવાની મંજૂરી કરી.
- „ ૧૬ જાપાન અને હિંદીચીન વચ્ચે આર્થિક કરારો થયા; ચિતાગોંગપર ફરીથી બોંબમારો.
- „ ૧૭ ધરીરાજ્યો સામે લડવાને પોતાનું નૌકાદળ મિત્રરાજ્યોને આપવાની એડમિરલ દાલાઈએ ઇચ્છાવ્યક્ત કરી.
- „ ૧૮ અખિલ હિંદ વર્તમાનપત્ર પરિષદની સ્ટેન્ડીંગ કમીટીની બેઠક મુંબઈમાં થઈ.
- „ ૧૯ મિત્રરાજ્યોની બંધાઈમાં આગેફૂચ; નૈઋત્ય પાસિફિકમાં એન્ડરૂન બૂશિરનો મિત્રરાજ્યોએ કબજો લીધો.
- „ ૨૦ મધ્યકોનામાં રશિયનોએ દુરમનોની હરોળ બેદી આક્રમણ કર્યું; હિટલર લાવલ મુલાકાત.
- „ ૨૧ દુરમનોના હવાઈ હુમલાનો કલકત્તાએ પહેલો સ્વાદ ચાખ્યો; મિત્રરાજ્યોએ આલ્મેનિયાના સ્વા-તંત્ર્યનો સ્વીકાર કર્યો; પાછળ હઠતા દુરમનોનો આઠમા લશ્કરે પીછો પકડ્યો.
- „ ૨૨ હિંદને સ્વરાજ આપવાની બ્રૂન્ડ સસલની વિનંતિ.
- „ ૨૩ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના વિમાનોનો રંગૂન પર બોંબમારો; ટ્રિપોલિટાનિયામાં મિત્રરાજ્યોની આગેફૂચ
- „ ૨૪ ડાકરમાં અમેરિકન સૈન્યો આવી પહોંચ્યા; બંધાઈમાં જાપાનીઓની પીછેહઠ; અલ્બાનિયામાં એડમિરલ દાલાઈનું થયેલ ખૂન.
- „ ૨૫ ઉત્તર આફ્રિકામાં જનરલ હરોએ ચાર્લ્સ સંભાળ્યો; સામ્રાજ્ય અને પ્રજા પ્રત્યે ના. સમ્રાટનો વાયુ વાર્તાલાપ.
- „ ૨૬ પંજાબના વડાપ્રધાન સર સીકંદર હયાતખાનનું મૃત્યુ.
- „ ૨૭ અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદ ઇન્દિરામાં રાષ્ટ્ર ઓન. જ્યકરના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી; ન્યુ-ગિનીમાં યુદ્ધ.
- „ ૨૮ ત્રિવેન્દ્રમમાં હિંદી ઐતિહાસિક રેકર્ડ્સ કમીશનની વાર્ષિક બેઠક સર જોગેન્દ્રસિંગના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી.
- „ ૨૯ શ્રી. વી. ડી. સાવરકરના પ્રમુખપણા હેઠળ હિંદુ મહાસભાનું કાનપુરમાં અધિવેશન; ફ્રેન્ચ સોમાલીલેન્ડ મિત્રરાજ્યો સાથે જોડાયું.
- „ ૩૦ ઓન. મેજર માલિક ખીજર હયાતખાન તિર્વાનાએ પંજાબમાં પ્રધાન મંડળની રચના કરી; વર્તમાનપત્રોની તંત્રી પરિષદે તા. ૬ જાન્યુઆરીએ વર્તમાનપત્રોની હડતાળ પાડવા વિનંતિ કરી.
- „ ૩૧ જનરલ વેવલને શ્રીલંકામાં બનાવવામાં આવ્યા.

વિશ્વ દર્શન

વિભાગ બીજો

હિંદ પર દરિયાત

હિંદી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરથી દક્ષિણ ૨,૦૦૦ માઈલનો તથા પૂર્વથી પશ્ચિમ ૨,૫૦૦ માઈલનો છે. તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ બ્રિટિશ ટાપુઓના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ ૨૨ ગણું છે. મુંબઈથી પેશાવર લગભગ ૧,૫૦૦ માઈલ છે. પેશાવરથી કલકત્તા તેટલું જ છે. દિલ્લી મુંબઈથી ૮૫૦ માઈલ, કલકત્તાથી મુંબઈ લગભગ ૧,૨૦૦ માઈલ છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી હિંદની દક્ષિણ સુધી ૨,૦૦૦ માઈલથી વધારે છે. અને બલુચિસ્તાનથી અર્મીનાં શાન રાજ્યો સુધી ૨,૫૦૦ માઈલથી વધારે છે. હિંદ ઓસ્ટ્રેલિયન કરતાં ૫૬૨ ગણું મોટું તથા રશિયાને બાદ કરતાં યુરોપ જેવડું મોટું છે. તેનો વિસ્તાર ૪૦° રેખાંશ અને ૩૦° અક્ષાંશ સુધીનો છે. હિંદમાં ૬,૦૦૦ માઈલની જમીનની સરહદ તથા ૫,૦૦૦ માઈલની સમુદ્રની સરહદ છે. તેના કિનારાની રેખા લગભગ ૫,૦૦૦ માઈલ છે.

હિંદના બધા ભાગ પાડી શકાય, પરંતુ વિશાળ દૃષ્ટિએ ત્રણ ભાગ પાડવા સુગમ પડશે.

૧. ઉત્તરમાં હિમાલયપ્રદેશ. ૨. સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ. ૩. દક્ષિણ વિભાગ.

હિમાલયપ્રદેશ પશ્ચિમમાં અફઘાનિસ્તાનથી શરૂ કરી પૂર્વમાં અર્મા સુધી ઉત્તર પ્રદેશમાં આવી રહેલો ગણી શકાય. આ પ્રદેશ ૧,૫૦૦ માઈલનો છે. તેની પહોળાઈ લગભગ ૨૦૦ માઈલની છે. તે ઉત્તરના પ્રદેશની આડે કુદરતી રીતે આવી રહેલો છે.

આ હિમાલય પર્વતની હાર હિંદ અને તિબેટ વચ્ચે એવડા કિલ્લાનું કાર્ય બજાવે છે. આ કિલ્લાના દક્ષિણ તરફના ઢાળમાં સુંદર જંગલો, સીધી નેળો તથા ગરમ પ્રદેશવાળી ખીણો આવી રહેલાં છે. વચ્ચે જોવા પર્વતનાં શિખરોવાળો મોટો પ્રદેશ આવેલ છે. આ શિખરો સદાને માટે હિમાચ્છાદિત હોય છે. ઉત્તરમાં જોવી ખીણો આવેલ છે, તેના પર નહિ જેવી લીલોતરી થાય છે. હિમાલય પર્વત પૂર્વમાં અલ્પપુત્ર તથા પશ્ચિમમાં સિંધુ નામની બે મહાન નદીઓની વચ્ચે આવેલ છે. પશ્ચિમમાં ઉચ્ચ શિખર નંગપર્વત છે, તેની ઊંચાઈ ૨૬,૬૨૦ ફીટ છે, તે કાશ્મીરના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલું છે. જગતનું સૌથી ઉચ્ચ શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ નેપાળ—હિમાલયમાં આવેલ છે. તેનાથી જોવાઈમાં ઊતરતું શિખર ગોડવિન ઓરેટન છે. નંદાદેવી કુમાવનમાં તે આવેલ છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં આવેલ હિમાલયનું જોવામાં જોયું શિખર છે (૨૬,૮૨૬ ફીટ). પૂર્વના છેડાનું કાંચનજંઘા પણ નેપાળમાં આવેલું છે.

સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ ઉત્તરમાં હિમાલય અને દક્ષિણમાં દક્ષિણ પ્રદેશની વચ્ચે આવેલો છે. મોટે ભાગે તે નીચાણનો પ્રદેશ છે અને વાયવ્ય ખૂણા તરફ ઉચ્ચ થતો જાય છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૧,૦૦૦ ફીટ કરતાં

વધારે જાઓ નથી. ઉત્તર હિંદનો મોટો ભાગ તે રોકે છે અને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તે ૨,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે છે અને સામાન્ય રીતે ૧૫૦ થી ૨૦૦ માઇલ પહોળો છે. નામ બતાવી આપે છે તેમ તેમાં બે નદીઓના પ્રવાહ આવી રહેલા છે. પંજાબમાં સિંધુ નદી તથા તેને મળનારી નાની નદીઓ અને પ્રદેશના મધ્ય અને પૂર્વના ભાગમાં વહેતી ગંગા નદી અને તેને મળનારી બીજી નાની નદીઓ. બ્રહ્મપુત્રા નામની એક ત્રીજી મોટી નદી હિમાલયના પૂર્વપ્રદેશને અડીને વહે છે અને ગંગા નદીને જર્મી મળે છે. આ ત્રણે નદીઓનો પ્રદેશ આખા હિંદમાં ખૂબ ફળદ્રુપ છે. તે પ્રદેશમાં આખા હિંદની ૨/૫ ભાગની વસ્તીનું પોષણ થાય છે. તે પ્રદેશમાં મોટાં શહેરો તથા નગરોની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે. જમીન ઊંડાણવાળી છે અને આ પ્રદેશ બહુ સપાટ છે. ગંગા નદીના પ્રદેશથી માંડીને સિંધુ નદીના પ્રદેશના આ મોટા મેદાનના મધ્યભાગમાં એક પછી ટેકરી અથવા દરિયાની સપાટીથી ૭૦૦ માઇલ જાણે પ્રદેશ જોયા વિના ખુસાફરી કરવાનું શક્ય છે. સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ તેના પ્રમાણમાં ભરત્યક વસ્તીવાળો છે. તેમાં જામડાંઓ તથા મોટાં શહેરો આવેલાં છે, તેમાંનાં કેટલાંક ખૂબ પ્રાચીન તથા પ્રખ્યાત છે. તેમાં પંજાબ, દિલ્હી, સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર તથા બંગાળનો સમાવેશ થાય છે. મેદાનના પૂર્વ તરફના વિસ્તારમાં બ્રહ્મપુત્રાની ખીણ આવેલ છે; તે આસામ પ્રાંત છે.

દક્ષિણમાં દક્ષિણપ્રદેશ પશ્ચિમ બાજુથી પૂર્વ તરફ ઢળતો આવે છે. પશ્ચિમઘાટમાં ૫,૦૦૦ શીટથી શરૂ કરીને પૂર્વઘાટમાં ૧,૦૦૦ શીટ તે પહોંચે છે. નમંદા તથા તાપીના અપવાદ સિવાય બીજી નદીઓ પૂર્વમાં બંગાળના ઉપસાગરમાં વહે છે. સામાન્યતઃ નદીઓનો જળમાર્ગ તરીકે બહુ ઉપયોગ થતો નથી. મેદાનની નદીઓ પરનાં શહેરો ખાસ અગત્યનાં નથી. આ પ્રદેશ ગંગા-સિંધુના પ્રદેશને જરા પશુ મળતો આવતો નથી. તે સીધો પ્રદેશ નથી પણ સમુદ્રની સપાટીથી ૧,૦૦૦ શીટથી માંડીને ૩,૦૦૦ શીટ જોયા છે. દક્ષિણ-પ્રદેશનાં રાજ્યો તથા પ્રાંતો નીચે મુજબ છે. મધ્યપ્રાંત તથા વરાહ, મુંબઈ તથા મદ્રાસ ઇલાકાનો થોડો ભાગ, તથા હૈદરાબાદ તથા મહીસુરનાં દેશી રાજ્યો.

દેશનો મોટો ભાગ ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલો-હોઈ હવાપાણી ઉષ્ણ છે. નિયમ તરીકે નીચાણના પ્રદેશોમાં ખૂબ ગરમી પડે છે અને ઉચ્ચ પ્રદેશોનું હવામાન નીચું હોય છે. ઉત્તરના ભાગોમાં શિયાળામાં હવામાન ઈંગ્લાંડના ઉનાળાના જેટલું હોય છે. હિંદી હવાપાણીની ખાસ વિશિષ્ટતા 'નિયમિતતા' છે. વર્ષાઋતુનો આધાર નીચેના પવનપ્રવાહો ઉપર છે :

અરબી સમુદ્રનો પ્રવાહ : એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધી સિંધ અને રજપૂતાનાના રેતાળ પ્રદેશમાં સ્પર્શનાં કિરણો સીધાં પડે છે, તેથી ત્યાંની હવા ગરમ થઇને જોયે ચડે છે અને તેની ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરવાને નૈઋત્ય તરફથી સમુદ્ર તરફની હવા આવે છે. વિશાળ મહાસાગરની સપાટી પરથી આવતી આ હવા પુષ્કળ બેજવાળી હોય છે. આ પવન જ માસ પર્યંત આખા હિંદ પર વાય છે તેથી દેશના ઘણા-ખરા ભાગમાં જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં સારો વરસાદ પડે છે.

અરબી સમુદ્ર પરથી પવન ઉત્પન્ન થઇને આગળ વધતાં તેના માર્ગમાં પ્રથમ સહ્યાદ્રિ ગિરિમાળા આવે છે. તેને ઓળંગવા માટે જોયે ચડતાં તે ઠંડો પડે છે. તેને લીધે પશ્ચિમ કિનારાના મેદાનમાં ૧૦૦થી ૧૫૦ ઇંચ જેટલો અને સહ્યાદ્રિ ઉપર ૨૦૦ થી ૩૦૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. સહ્યાદ્રિ ઓળંગ્યા પછી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં કાઈ બીજી ગિરિમાળા ન હોવાથી તે વધારે ઠંડો થઈ શકતો નથી; તેથી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ જેટલો સાધારણ વરસાદ પડે છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પણ તેટલો જ પડે છે, પણ સિંધમાં ઘણો જ થોડો પડે છે, કારણ કે તે પ્રદેશમાં રેતાળ રણ હોવાથી ત્યાં પવન ઠંડો થવાને બદલે ઊલટો ગરમ બની જાય છે.

મુખ્ય ક્ષેત્રફળ છોડી એ પવનપ્રવાહ પોતાની મુસાફરી આગળ શરૂ કરે છે ત્યારે તેના માર્ગમાં સાતપુડા અને વિંધ્યા ગિરિમાળાઓ આવે છે. એ ગિરિમાળાઓ ખડુ જાંચી નથી, તોપણ તેને ઓળંગવાને જાંચે ચઢતાં પવન ઠંડો પડવાથી મધ્યહિંદના પ્રદેશને ૪૦ થી ૫૦ ઈંચ જેટલો વરસાદ મળે છે. ત્યારપછી આગળ જતાં પવનપ્રવાહના માર્ગમાં હિમાલય આવે છે. તેને ઓળંગવા માટે તેને ૨૦ હજાર શીટ કરતાં પણ વધારે જાંચે ચડવું પડે છે, અને તેમ થતાં પોતાની અંદર બાકી રહેલો તમામ બેજ વરસાદ, કરા કે બરફરૂપે હિમાલયને આપી દેવા પડે છે. હિમાલય ઓળંગ્યા પછી તેમાં જરાયે બેજ બાકી રહેતો નથી.

બંગાળી ઉપસાગરનો પ્રવાહ : જે કારણથી અરબી સમુદ્ર પરથી પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કારણથી બંગાળના ઉપસાગર ઉપરથી પણ પવનપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના માર્ગમાં બંગાળ, આસામ અને બ્રહ્મદેશ એ ત્રણ પ્રાંતો આવે છે. એ પ્રવાહના માર્ગમાં ખાસ્યાના અને આરાકાનના ડુંગરો આવે છે, તેથી તે ડુંગરો પર સઘાદ્રિની પેઠે પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. આખી પૃથ્વી ઉપર આવેલો વરસાદ બીજે કોઈ પણ સ્થળે પડતો નથી.

ઇશાનનો પવનપ્રવાહ : આપણા દેશ ઉપર ઓક્ટોબરથી માર્ચ સુધી ઇશાન તરફથી પવન વાય છે. તે પવન જમીન તરફથી આવતો હોવાથી તેમાં બેજ હોતો નથી. માત્ર હિંદના પૂર્વકિનારા પર જ તે સમુદ્ર પરથી વાય છે, તેથી તેટલા ભાગને તે વરસાદનો લાભ આપે છે. દેશના બાકીના તમામ ભાગોમાં તે સ્થળ પરથી આવતો હોવાથી સૂકા હોય છે એટલે બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે શિયાળામાં વરસાદ પડતો નથી.

નૈઋત્યના અને ઇશાનના પ્રવાહો સર્વત્ર નૈઋત્ય અને ઇશાનમાંથી જ વાય છે એમ સમજવાનું નથી, તેને વાવાની દિશાનો આધાર પવનપોતોની દારો અને ખીણો ઉપર રહે છે.

અલુગિસ્તાન અને ઉત્તર કાશ્મીર નૈઋત્ય-પવનપ્રવાહના માર્ગની બહાર છે, તેથી ત્યાં ચોમાસામાં વરસાદ ભાગ્યે જ પડે છે. ત્યાં ઘણે ભાગે શિયાળામાં થોડો વરસાદ કે બરફ પડે છે. હિંદની વર્ષાઋતુ વિષે ટૂંકમાં કહીએ તો પશ્ચિમકિનારાના મેદાનમાં, આસામમાં, હિમાલયની તળેટીમાં અને બ્રહ્મદેશમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. ઉત્તરના મેદાનમાં બંગાળાથી સિંધ તરફ જતાં વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું ઓછું થતું જાય છે. દ્વીપકલ્પના ઉત્તરપ્રદેશમાં ૨૦ થી ૩૦ ઈંચ જેટલો સાધારણ વરસાદ પડે છે અને મદ્રાસ બ્રહ્મકાના કિનારા પાસેના ભાગમાં જૂનથી જાન્યુઆરી સુધી આઠ માસ સુધી વરસાદ પડે છે.

હિંદુસ્તાનનો કિનારો

હિંદના કિનારામાં ખાંચા નથી, અને જો કે તે ૫,૦૦૦ માઇલ લાંબો છે છતાં જમીનમાં અગત્યના ફક્ત ચાર જ ખાંચા છે;—કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત, હિંદ અને સીલોન વચ્ચે મનારનો અખાત અને લોઅર બર્મામાં માર્ટાબાનનો અખાત. હિંદનો કિનારો બેટોથી તદ્દન મુક્ત છે અને કિનારા આસપાસનો દરિયો તદ્દન છીછરો છે અને કિનારો રેતાળ છે. કિનારાની આસપાસ બધે સિંધુ નદીના મુખથી શરૂ કરીને ગંગા નદીના મુખ સુધી લાંબી પટ્ટી છે, તે કોઈ સ્થળે ખૂબ સાંકડી તો કોઈ સ્થળે ખૂબ વિશાળ છે. કોઈ પણ સ્થળે તે દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦ શીટ જમી નથી. ઘણે સ્થળે તો તે દરિયાની સપાટી બરાબર છે.

હિંદનું ક્ષેત્રફળ

હિંદનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૦૮,૬૭૯ ચોરસ માઇલનું છે. ચિટન કરતાં તે વીસગણાથી વધારે છે, અથવા યુરોપમાંથી રશિયાને બાદ કરતાં જે ક્ષેત્રફળ રહે તેના જેટલું છે. બ્રિટિશ હિંદનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૯૬,૧૭૧ ચોરસ માઇલ છે. દેશી રાજ્યો તથા એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન ૭૧૨,૫૦૮ ચોરસ માઇલ છે. બ્રિટિશ પ્રાંતોનું

ક્ષેત્રફળ કુલ ક્ષેત્રફળના ૬૧ ટકા છે અને કુલ વસ્તીના ૭૭ ટકા વસ્તી તેમાં છે. હિંદની વસ્તી ૧૮૭૨માં ૨૦૬ કરોડ, ૧૯૦૧માં ૨૯૬ કરોડ, ૧૯૨૧માં ૩૧૬ કરોડ, ૧૯૩૧માં ૩૫ કરોડ અને ૧૯૪૧માં ૩૮૮,૮૦૦,૦૦૦ હતી. એટલે કે ૭૦ વર્ષોના ગાળામાં લગભગ ૧૦૦ ટકા વસ્તી વધી છે. બ્રિટિશ હિંદમાં દર ચારસ માઇલે ૧૯૬ અને દેશી રાજ્યોમાં ૧૧૩ની વસ્તી છે. વસ્તીના ૯૦ ટકા ગામડાંઓમાં રહે છે, શહેરોમાં માત્ર ૧૦ ટકા રહે છે.

હિંદના પર્વતના ધાટો

૧ દાર્જિલિંગથી એક રસ્તો સિક્કિમમાં થઈ ચંચી ખીણમાં જાય છે અને ત્યાંથી વિકટ પ્રદેશમાં પસાર થઈને તિબેટના રાજધાનીના શહેર લ્હાસા સુધી જાય છે.

૨ જરા વધારે દૂર પશ્ચિમમાં હિંદુસ્તાનનો રસ્તો સીમલા પાસે વળાંક લે છે અને ત્યાંથી તિબેટની પશ્ચિમમાં ગાતૌક સુધી જાય છે.

૩ રાવળપિંડીથી રસ્તો જલમની ખીણમાં થઈને શ્રીનગર જાય છે.

૪ શ્રીનગરથી એક દુર્ગમ રસ્તો લેહ સુધી જાય છે, ત્યાંથી શાયોક ખીણમાં જાય છે, ત્યાંથી કારાકોરમ ધાટ પર જાય છે અને ત્યાંથી તરીમ ખીણ પ્રદેશ સુધી જાય છે.

૫ અમરઘાટ (૩,૪૦૦ ફીટ) પેશાવરથી કાચુલ સુધી જાય છે.

૬ ખૈયરઘાટની દક્ષિણે ગોમલ ધાટ છે. તે વત્રીરીસ્તાનમાં થઈને પંજાબથી ગીઝની જાય છે.

૭ સુલેમાન અને કિરતાર પર્વતો વચ્ચે ખોલનધાટ.

૮ હિંદ અને ખર્મ વચ્ચેના પર્વતોમાં ચાર મુખ્ય રસ્તા છે.

(૧) નુઝ્ ગેપ (૨) મણિપુર રસ્તો (૩) ધી એન (૪) તુંગપ ધાટ.

નદીઓ

૧ ઉત્તર હિંદની નદીઓ—આ બધી નદીઓ પર્વતોમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. પર્વત પરના ખરફના ઓગળવાથી તેમને પાણી મળે છે. માત્ર ચોમાસાના વરસાદ પર તેઓ પાણી માટે આધાર રાખતી નથી પણ પર્વતના ખરફ પર આધાર રાખે છે.

ઉત્તર હિંદની નદીઓના ત્રણ મોટા સમૂહો છે. (૧) સિંધુ નદી તથા તેને મળનારી પાંચ નદીઓ, જંલમ, ચિનાબ, રાવી, બિયાસ અને સતલજ; સિંધુ નદી હિમાલયની પૂર્વમાંથી નીકળે છે અને ૧,૭૦૦ માઇલ પશ્ચિમ તરફ વહીને અરબી સમુદ્રમાં મળે છે. (૨) ગંગા નદી ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબી છે. હિમાલયના દક્ષિણ તરફના ઢોળાવ તરફ તે વહે છે અને તેની શાખાઓ, જમના, ઘોઘરા, ગંડક, ચંબલ તથા સોનસહિત અંગાળાના અખાતને મળે છે. (૩) બ્રહ્મપુત્રા, હિમાલયની પશ્ચિમમાંથી નીકળે છે અને પૂર્વ દિશામાં સાનપો તરીકે, તિબેટ, બિયાસ અને પૂર્વ અંગાળામાં વહે છે. ત્યાં તે બ્રહ્મપુત્રા કહેવાય છે. ૧,૬૮૦ માઇલની લંબાઈ પછી અંગાળાના અખાતમાં તે મળી જાય છે.

૨ હિંદી દ્વીપકલ્પની નદીઓ—આ નદીઓ ઉત્તર હિંદની નદીઓ કરતાં તદ્દન જુદી જાતની છે. તે ઉચ્ચ પ્રદેશની ટેકરીઓમાંથી નીકળે છે અને ચોમાસાના વરસાદ પર મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. આ નદીઓ પશ્ચિમધાટની નજીકમાંથી નીકળી અંગાળાના ઉપસાગરમાં મળી જાય છે. મુખ્ય નદીઓ મહા-નદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે. ઉત્તર તરફની બે નદીઓ નર્મદા અને તાપી પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

હિંદમાં વસતી જાતિઓ

૧ પ્રાચીન-ઓરિજિનલ : પોતાની વિશિષ્ટતાના વિકાસ પહેલાં તેઓ હિંદમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

૨ દ્રાવિડિયન : ભૂમધ્યની જાતિના છે અને તેઓ પશ્ચિમમાંથી હિંદમાં આવ્યા.

૩ ઇન્ડો-આર્યન : નોડિક અથવા આલ્પાઇન જાતિના છે. તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૨,૦૦૦થી ૧,૫૦૦ સુધીમાં વાલ્ચ ખૂણામાંથી આવ્યા.

૪ મોંગોલિયન : ઇશિાન ખૂણામાંથી હિંદમાં આવ્યા અને હજુ નેપાળ, ભૂતાન અને આસામમાં મળી આવે છે.

૫ પર્શિયન : મેસિડોનિયન, સિથિયન, પાર્થિયન, તથા સ્વેત હજુ લોકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા સૈકાથી ઇ. સ. ૬ઠ્ઠા સૈકા સુધી ઉત્તર હિંદ પર આક્રમણ કર્યું.

૬ આર્ય અક્રધાન : આર્મિનિયન, ચાહુદી, પોટુગીઝ તથા બીજા યુરોપિયનો જુદા જુદા સમયે આવ્યા. હિંદની મુખ્ય જાતિઓ અને તેની વહેંચણીનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરી શકાય.

૧ ઇન્ડો-આર્યન : પંજાબ, કાશ્મીર, રજપુતાના અને ઉત્તર હિંદના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં.

૨ દ્રાવિડિયન : હિંદના બીન-આર્ય રહેવાશીઓમાં પહેલા આવનાર. મદ્રાસ, હૈદરાબાદ, મધ્યપ્રાંતો, મધ્યહિંદ અને છોટા નાગપુરના મોટા ભાગમાં રહે છે. તેઓની ચામડી કાળી, આકાર ચપટો, માથું લાંબુ અને નાક હબ્બી લોકોના નાકને મળતું આવતું હોય છે.

૩ મોંગોલિયન : તિબેટ, આસામ અને બર્માની હિંદી સરહદ ઉપર આ મુખ્ય જાતિને અંગે નીચેની પેટા જાતિઓનો ઉલ્લેખ થયો છે.

(૧) આર્યો-દ્રાવિડિયન : સંયુક્તપ્રાંતો, બિહાર અને રજપુતાનાના ભાગોમાં.

(૨) મોંગોલો-દ્રાવિડિયન : બંગાળના નીચેના ભાગમાં, ઝોરીસા અને આસામમાં.

(૩) સિથા-દ્રાવિડિયન : મરાઠી પ્રાંતોમાં, હિંદના વાયવ્ય ખૂણામાં અને રજપુતાનામાં. મોટે ભાગે દ્રાવિડિયન અને સિથિયનોનું મિશ્રણ.

(૪) તુર્કો-ઇરાનિયન : બહુચિસ્તાન અને સરહદ પ્રાંતમાં. તુર્ક તથા ઇરાની તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે.

સ્થાન

રેખાંશ ૬૧° થી ૧૦૧° પૂર્વ

અક્ષાંશ ૮° થી ૩૭° ઉત્તર

વસ્તી

બ્રિટિશ હિંદ : ક્ષેત્રફળ ૧,૦૬૬,૧૭૧, ચોરસ માઇલ. વસ્તી ૨૯૬,૦૦૦,૦૦૦.

બંગાળમાં વસ્તીની ગીચતા દર ચોરસ માઇલે ૬૪૬ છે જે હિંદમાં વધારેમાં વધારે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં દર ૧૦૦ વ્યક્તિઓમાં ૬૮ હિંદુઓ, ૨૨ મુસલમાનો, ૩ બૌદ્ધધર્મ પાળનારા, ૩ જૂતપ્રતને માનનારાઓ, ૧ શીખ તથા ૧ ખ્રિસ્તિ હોય છે. આઝીના બેમાંથી એક કાં તો બૌદ્ધધર્મ પાળનાર અથવા ખ્રિસ્તી અને આઝીનો બચે ભાગે જૈન હોય છે. શહેરોની વસ્તી કુલ વસ્તીના ૧૧ ટકા છે. દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૮૪૦ તું છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે હોય તેવા બ્રિટિશ હિંદમાં બે ત્રણ પ્રાંતો-મદ્રાસ, બિહાર અને ઝોરિસા છે. વાર્ષિક જન્મ મરણનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૩૪.૪ અને ૨૪.૬ હોઇ તે બંન્નામાં બેચું છે.

દેશી રાજ્યો : હિંદી રાજ્યો નીચે બ્રિટિશ સત્તાની હેઠળ છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ ૭૨૨,૫૦૮ ચોરસ માઇલ છે. તેમની સંખ્યા ૫૮૪ની છે.

ક્ષેત્રફળ હિંદના ક્ષેત્રફળનો ત્રીજો ભાગ : વસ્તી ૯૨,૨૦૦,૦૦૦.

હિંદનું અગ્રગણ્ય દેશી રાજ્ય હૈદરાબાદનું છે, જો કે ક્ષેત્રફળની દ્રષ્ટિએ કાશ્મીર મોટું છે. ઔદ્યોગિક દ્રષ્ટિએ દક્ષિણ હિંદમાં મહીસુર અને ત્રાવણકોર, પશ્ચિમ હિંદમાં વડોદરા તથા મધ્ય હિંદમાં ઈદારનાં રાજ્યો અગત્યનાં છે.

હિંદમાં ૫૮૪ દેશી રાજ્યોમાં ૧ કરોડ ને ૪૦ લાખની વસ્તીવાળું તથા વાર્ષિક સાઠ આઠ કરોડની આવકવાળું હૈદરાબાદનું રાજ્ય છે. તેમ જ બિલ્હારીનું નાનું રાજ્ય પણ છે. તેની વસ્તી ૨૭ માણસોની તથા વાર્ષિક આવક ૮૦ રૂપિયાની છે.

હૈદરાબાદની વાર્ષિક આવક સૌથી વધારે, ૮,૪૨,૧૩,૦૦૦ રૂપિયાની તથા વસ્તી ૧૪,૪૩૬,૧૪૮ની છે, પણ તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૨,૬૯૮ ચો. મા. નું હોય તે બીજા નંબરે આવે છે. ક્ષેત્રફળમાં મોટું રાજ્ય તો જમ્મુ અને કાશ્મીરનું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૫,૮૮૫ ચો. મા. નું છે. વસ્તી તથા આવકમાં મહીસુર બીજું છે. વસ્તી ૬,૫૫૭,૩૦૨ તથા આવક ૩૫,૪૪૧,૦૦૦ રૂપિયા છે.

દેશી રાજ્યોના બ્રિટિશ તાજ સાથેના સંબંધનું સંધિપત્રકમાં સ્પષ્ટીકરણ છે. રાજ્યો પોતાનાં રાજ્યોનાં કામકાજમાં વ્યવસ્થા કરે છે, કર ઉધરાવે છે, પોતાના કાયદા ઘટે છે અને સશસ્ત્ર ભરકર રાખે છે. આ બધું બ્રિટિશ રેસિડન્ટની સલાહ મુજબ કરવામાં આવે છે.

આ રાજ્યો સ્વતંત્ર ન ગણી શકાય, કેમકે બહારના હુમલા સામે સર્વોપરી સત્તા તેમનું રક્ષણ કરવાની ખાતરી આપે છે. બહારની સત્તા તથા બીજા રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધમાં પણ તે સત્તા કામ કરે છે, અને જ્યારે રાજ્યની આંતરિક સુલેહ બચમાં હોય ત્યારે તે વચ્ચે પડે છે. અંદરના અને બહારના રક્ષણના બદલામાં તેઓએ બ્રિટિશ તાજને પોતાની સર્વ સત્તા સોંપી દીધી છે. બહારનાં રાજ્યો સાથે તેઓ લઘાઈ કે સુલેહ કરી શકતાં નથી. અંધર, અવ્યવસ્થા, નાલાયકી અને બેવકાફના કારણસર તાજના પતી હિંદી સરકાર વહીવટમાં રાજ્ય વચ્ચે પડે છે.

તેમના પરદેશ સાથેના સંબંધો બ્રિટિશ તાજના હાથમાં છે. તેમનાં સાર્વજનિક હિત સાચવવા નરેન્દ્ર-મંડળની રચાપના કરવામાં આવી છે. તે ૬ સભ્યોની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની તથા ચાન્સેલરની ચૂંટણી કરે છે.

મુખ્ય દેશી રાજ્યો

નામ	ક્ષેત્રફળ ચોરસ માઇલ	નામ	ક્ષેત્રફળ ચોરસ માઇલ	નામ	ક્ષેત્રફળ ચોરસ માઇલ
કાશ્મીર અને જમ્મુ	૮૫,૮૮૫	ગ્વાલિયર	૨૬,૩૬૭	ભાવલપુર	૧૬,૪૩૮
હૈદરાબાદ	૮૨,૬૯૮	ઉદ્ધર	૧૨,૬૯૪	રેવા	૧૩,૦૦૦
જોધપુર	૩૬,૦૨૧	ઈદાર	૯,૯૦૨	કોલ્હાપુર	૩,૨૧૭
મહીસુર	૨૯,૪૭૫	મણિપુર	૮,૬૩૮	અલ્હર	૩,૧૫૮
બિકાનેર	૨૩,૩૧૭	વડોદરા	૮,૧૬૪	કોચીન	૧,૪૧૭
પશ્ચિમહિંદનાં		ત્રાવણકોર	૭,૬૨૫	કૅચિબહાર	૧,૩૧૮
દેશી રાજ્યો	૩૫,૪૪૨	કુચ	૭,૬૧૬	પુદુકોટા	૧,૧૭૯
જૂતાન	૧૮,૦૦૦	ભોપાલ	૬,૯૨૪	રામપુર	૮૯૩
ઓરિસ્સાના તાબાનાં		પતિયાળા	૫,૯૪૨	કપુરથલા	૫૯૯
રાજ્યો	૨૮,૬૪૮	જયપુર	૧૫,૫૯૦		

આગળ કહી ગયા પ્રમાણે આ રાજ્યોમાં ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડ કરતાં પણ મોટું હૈદરાબાદ નવું રાજ્ય છે અને વાર્ષિક ૮૦ રૂપિયાની આવકવાળું ૨૭ માણસોની વસ્તીવાળું બિલ્ખારિનું રાજ્ય પણ છે.

રાજ્યોને સરકાર સાથે નીચે પ્રમાણે સંબંધ છે: (૧) રાજ્યો હિંદી સરકાર સાથે સીધા રાજકીય સંબંધમાં હોય છે, (૨) રાજ્યો સ્થાનિક સરકારની મારફત હિંદી સરકાર સાથે સીધા સંબંધમાં હોય છે.

નવું બંધારણ

આખું હિંદ મધ્ય સરકારમાં જોડાઈ જશે. હિંદી રાજ્યોને સમવાયતંત્રમાં જોડાવા માટે પૂજ્યમાં આવ્યું છે. જે રાજ્યની અર્ધી પ્રજા હા પાડશે તે સમવાયતંત્ર જાહેર કરવામાં આવશે.

ફૅરલ પાલમેન્ટના બે ભાગ થશે. નીચેની સભાની ચૂંટણી દર પાંચ વર્ષે થશે. આ ફૅરલ એસેમ્બલીમાં પ્રાંતિક પાલમેન્ટે ચૂંટી કાઢેલા ઓટિશ હિંદના ૨૫૦ પ્રતિનિધિ અને ૬૫૦ દેશી રાજ્યોના ૧૨૫ પ્રતિનિધિ રહેશે.

ખીજ સભાનું નામ 'કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ' (રાજસભા) રહેશે. ૧૦૦,૦૦૦ મતદારોએ ખાસ ચૂંટી કાઢેલા ઓટિશ હિંદના ૧૫૬ પ્રતિનિધિઓ તથા ૬૫૦ દેશી રાજ્યોના ૧૦૪ પ્રતિનિધિઓ તેમાં રહેશે. આ સભા કાયમી રહેશે. તેના ૧/૩ સભ્યો દર ત્રણ વર્ષે નિવૃત્ત થશે.

બે નવા પ્રાંતો કરવામાં આવ્યા છે. (૧) સિંધને મુંબઈથી અલગ પાડવામાં આવ્યો છે, અને (૨) ઓરિસ્સાને, બિહાર અને ઓરિસ્સાથી જુદો પાડવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રાંતો પર ગવર્નરની સત્તા રહેશે. ગવર્નરને મદદ કરવા તથા સલાહ આપવા માટે પ્રધાનમંડળ રહેશે, નીચેના ગવર્નરના પ્રાંતોમાં બે સભાવાળી પ્રાંતિક ધારાસભાઓ રહેશે—મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળ, યુક્તપ્રાંત, બિહાર અને આસામ; બાકીના પ્રાંતોમાં એક જ સભા રહેશે.

રેલવેના નિયમન તથા ચલાવવા માટે ફૅરલ રેલવે ઓથોરિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. રેલવે ટ્રિબ્યુનલની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આખા હિંદ માટે ફૅરલ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેમાં એક ચીફ જજ તથા બીજા જજ ૫૩૨ પડે તેટલા જજ નિમાશે. ગવર્નરના પ્રાંતોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મતાધિકાર ૩ ટકાથી વધીને ૧૪ ટકા થયેલ છે, તથા પુરૂષ વયની ઉંમરના ૨૭ ટકાને મતાધિકાર મળે છે. લગભગ ત્રણ કરોડ સાઠ લાખને મતાધિકાર છે.

હિંદના વહીવટી વિભાગો

વિભાગ	મુખ્ય અધિકારીનું સ્થાન	પર્વત પર હવા ખાવાનું સ્થાન	ફેરલ થો. મા.
મદ્રાસ	મદ્રાસ	ઉટ્ટાકામંડ	૧૪૨,૨૭૭
મુંબઈ	મુંબઈ	મહાબળેશ્વર પૂના	૧૨૩,૬૭૯
બંગાળ	કલકત્તા	દાહલિંગ	૭૭,૫૨૧
સંયુક્તપ્રાંતો	અલ્લાહાબાદ લખનૌ	નૈનિતાલ	૧૦૬,૨૪૮

વિભાગ	મુખ્ય અધિકારીનું રહેઠાણ	પર્વત પર હવા ખાવાનું સ્થાન	ફોનકળ ચો. મા.
પંજાબ	લાહોર	સિમલા	૯૯,૨૦૦
બિહાર	પટણા	રાંચી	૮૩,૦૫૪
ઓરિસ્સા	કટક	પુરી	૩૨,૦૦૦
મધ્યપ્રાંત	નાગપુર	પંચમઢી	૯૯,૯૨૦
આસામ	શિલોંગ	શિલોંગ	૫૫,૦૧૪
સરહદપ્રાંત	પેશાવર	નાથિયાગલી	૧૩,૫૧૮
સિંધ	કરાચી		૪૬,૩૭૮
અલુચિસ્તાન	કવેટા	કવેટા	૫૪,૨૨૮
અજમેર } મેરવાડા }	અજમેર	માઉન્ટઆબુ	૨,૭૧૧
કુર્મ }	મકરા	મકરા	૧,૫૯૩
આંદામાન } અને } નિકોબાર }	પોર્ટબ્લેર	પોર્ટબ્લેર	૩,૧૪૩
દિલ્લી	દિલ્લી	દિલ્લી	૫૭૩

ખેતીવાડી

અનાજના પાક

ચોખા—હિંદની પેદાશમાં ચોખાનો પાક સૌથી વધારે થાય છે અને જનતાનો મોટો ભાગ ચોખાનો ઉપયોગ કરે છે. જર્મીમાં ચોખાનો મોટો પાક થાય છે. એકંદરે બંગાળા, મદ્રાસ પ્રદેશ, સંયુક્ત પ્રાંતો, સિંધુનદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ, પશ્ચિમકિનારાનું મેદાન અને દક્ષિણમાં નદીઓના પૂર્વકિનારાના ત્રિકોણ-પ્રદેશમાં ચોખાનો સારો પાક થાય છે. લગભગ ત્રીજો ભાગ તે બંગાળામાં થાય છે.

ધઉં—બેંગલોર જમીન હોય, ઠંડી અને સૂકી હવા હોય ત્યાં ધઉંનો પાક સારો થાય છે. ધઉં એ શિયાળુ પાક છે. પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંત, સિંધ અને મધ્યપ્રાંતની સારી જમીનમાં તેનો મોટો પાક થાય છે. પંજાબ, ગંગાનદીના પ્રદેશમાં તથા ડેહ પટણા સુધી તથા ગંગાથી માંડીને હિમાલયના નીચા પ્રદેશમાં તે થાય છે. પંજાબ તથા સંયુક્તપ્રાંતના રહેવાસીઓને ધઉં વિના ચાલતું નથી. પંજાબના પાકનો મોટો ભાગ નહેરુના પાણી દ્વારા થાય છે.

બાજરી—(તેમાં જુવાર, બાજરી, રગી તથા ચોલમનો સમાવેશ થાય છે.) મદ્રાસ, મુંબઈ, દક્ષિણ તથા પાસેના હૈદરાબાદના પ્રાંતોના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક છે.

જવ—મુખ્યત્વે સંયુક્તપ્રાંત તથા બંગાળા અને બિહારની ઉચ્ચ જમીનમાં થાય છે.

મકાઈ—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ખાસ કરીને બિહાર તથા સંયુક્તપ્રાંતમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

કઠોળ—સુકી જમીનનો પાક છે. હિંદમાં તે બહુ કીમતી છે. સંયુક્તપ્રાંત, પંજાબ, મુંબઈ, મધ્યપ્રાંત અને બંગાળામાં તે ઉગાડવામાં આવે છે. મુખ્ય કઠોળ અડદ, મસૂર, વટાણા, મગ, ચણા વગેરે છે. કઠોળને ભરડીને દાળ કરવામાં આવે છે.

શમક—ફૂધી, કાકડી, ભીંડા, ગુવાર, શકરિયાં, ચીલાડાં, રીંગણાં વગેરે બધે સ્થળે થાય છે.

ફળ—કેરી, કેળાં, સીતાફળ, જામફળ, દાડમ, અંજીર, તરબૂચ, નારંગી, પપૈયાં, નાળિયેર વગેરે થાય છે. કાશ્મીર તથા સરહદપ્રાંતમાં યુરોપનાં ફળો મળી શકે છે.

ખાંડ—શેરડીમાંથી બનાવવામાં આવે છે. સંયુક્તપ્રાંત, બંગાળા, બિહાર અને પંજાબમાં તે વાવવામાં આવે છે.

મસાલા—હળદર તથા મરચાં બધે સ્થળે જોવામાં આવે છે. એલચી, મરી અને સૂંઠનું વાવેતર મલખાર અને ત્રાવણકોરના કાંઠા પર કરવામાં આવે છે.

કાફી—મહીસુરના પશ્ચિમપાટમાં, ફર્ગ, ત્રાવણકોર, કાચીન તથા નીલગિરિમાં વાવવામાં આવે છે.

ચા—બંગાળા અને આસામની ટેકરીઓ પર, હહેરાદુન, કાંગરાની ખીણ તથા નીલગિરિમાં વાવવામાં આવે છે. ચીનને બાદ કરતાં હિંદમાં જગતમાં સૌથી વધારે ચા થાય છે.

બીજા પાકો

૧—કપાસના વાવેતરમાં તથા રૂની પેદાશમાં હિંદ અમેરિકાથી બીજો નંબર આવે છે. કપાસનું વાવેતર મુખ્યત્વે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મુંબઈ છલાકાનો ઉત્તર ભાગ, મધ્યહિંદ, સંયુક્તપ્રાંત, પંજાબ, સિંધ તથા મદ્રાસ છલાકાનો ઉત્તર ભાગમાં થાય છે. જમીનની દૃષ્ટિએ કાળી જમીન અને કાંપની ફળદ્રુપ જમીન કપાસના ઉત્પન્ન માટે સારી ગણાય. દખ્ખણની અને વરાડની કાળી માટીની જમીન અનુકૂળ પડે છે. રૂના ઉત્પન્નના ૬૦ ટકા હિંદ બહાર મોકલવામાં આવે છે. આ ઉત્પન્નમાં હિંદનો નંબર ત્રીજો છે.

શણ—શણની પેદાશમાં હિંદ જગતના બધા દેશોમાં ઈર્ષ્યાર્થે ભોગવે છે તેમ કહીએ તો ખોટું નથી. શણને પાણી સારા પ્રમાણમાં જોઈએ છે. આ કારણે બંગાળા અને આસામ હિંદનું બહુ શણ પકવે છે. તેના ગૂણપાટ બને છે. ધણાખર શણની આયાત કરવામાં આવે છે.

તેલીબિયાં—અળસી, સરસવ, કપાસિયા, તલ, એરંડા અને મગફળી—બધાં તેલીબિયાં છે. તેમાંથી કાઢવામાં આવતું તેલ ખોરાક, તૈલસ્નાન તથા દીવામાં વપરાય છે. અળસી મોટા પ્રમાણમાં મધ્યપ્રાંતની કાળી જમીનમાં અને વરાડ, ઓરિસ્સા અને સંયુક્તપ્રાંતમાં થાય છે. સરસવ, બંગાળા, આસામ અને પંજાબમાં થાય છે. તલ મોટા પ્રમાણમાં બર્મામાં અને બંગાળા, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંત અને વરાડમાં પણ થાય છે. મગફળી ગુજરાત અને મદ્રાસ છલાકામાં પાકે છે.

ગળી—મદ્રાસ, સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર અને ઓરિસ્સા, બંગાળા અને મુંબઈ છલાકામાં ગળીની પેદાશ થાય છે.

અડીચુ—ખસખસનાં ડોડવામાંથી થાય છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં સંયુક્તપ્રાંતમાં ગાઝીપુર ખાતે, મધ્ય-હિંદમાં રજપૂતાના અને બંગાળમાં વાવવામાં આવે છે. અડીચુના વાવેતર પર સરકાર અંકુશ રાખે છે અને સરકારનો તે વેચવાનો ઈર્ષ્યાર્થ છે.

તમાકુ—બંગાળા, સંયુક્તપ્રાંતો, મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, બર્મા, બિહાર, ઓરિસ્સા, પંજાબ અને માળવાના ઉચ્ચપ્રદેશ તથા અંજાતના અખાતના પ્રદેશ વચ્ચે તેનું વાવેતર થાય છે. મદ્રાસ છલાકામાં આવેલ ડોડિમલની તમાકુમાંથી હિંદમાં સારામાં સારી સિગાર બનાવવામાં આવે છે.

સિકામા—નીલગિરિ, મહીસુર, ત્રાવણકોર તથા દાહોલિંગમાં તેનાં ઝાડ થાય છે.

કેશમ—કેશીટામાંથી મેળવવામાં આવે છે. કેશીટાને બંગાળા, કાશ્મીર, તથા આસામનાં જંગલોમાં બેગા કરવામાં આવે છે.

લાખ—ઓરિસા, છોટાનાગપુર, મધ્યપ્રાંત, બંગાળા, આસામ અને બર્મામાં લાખ મળે છે. હિંદનો લાખનો ઇળેશ છે.

લખર—ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદ (મદ્રાસ, કૂર્ગ, મહીસુર, ત્રાવણકોર, અને કોચીન) અને બર્મામાં ઉનાડવામાં આવે છે.

જંગલો

હિંદની કુદરતી સમૃદ્ધિમાં, જંગલોને અતિ કીમતી ગણી શકાય. જંગલો મુખ્યત્વે વરસાદ તથા ઉષ્ણ પ્રદેશ પર આધાર રાખે છે. જ્યાં વરસાદ પુષ્કળ પડતો હોય ત્યાં લીલાછમ જંગલો હોય છે. વરસાદ ઓછો હોય ત્યાં લીલાતરી બહુ છુટી છવાઇ હોય છે. હિંદનાં જંગલોનો મોટો ભાગ ટેકરીઓમાં આવેલો છે. વિવિધ ઉદ્યોગો માટે આવશ્યક કાચો માલ પૂરો પાડવામાં હિંદનાં જંગલો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને આ રીતે સંખ્યાબંધ લોકોને ગુજરાનનું સાધન પૂરું પાડે છે.

જંગલના ઉત્પન્નના બે મોટા વિભાગ કરી શકાય. (૧) મુખ્ય પેદાશ. જેવી કે સાગ અને બળતણનાં કાકડાં; (૨) ગૌણ પેદાશ, જેવી કે લાખ, ચામડું, કમાવવાનાં પદાર્થો, જરૂરી તેલો, ટપેન્ટાઇન અને રાળ. બ્રિટિશ હિંદના આખા વનપ્રદેશમાંથી ૧/૫થી વધારે ભાગ જંગલખાતાની સત્તા હેઠળ છે અને આસામ જંગલના પ્રદેશોમાં અગ્રણી પ્રાંત છે. ઇ. સ. ૧૮૬૪માં મુખ્ય પ્રાંતોમાં જંગલખાતાની પહેલવહેલી સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. હિંદી જંગલોના નીચેના વિભાગો છે (અ) અનામત (બ) રક્ષિત તથા (ક) વાપરનાર, વ્યક્તિ તથા જાહેરના હક પ્રત્યે સરકારની સત્તાની ચડતર પ્રમાણે 'બિનવર્ગી', રાજ્યોના જંગલો. જંગલના સંશોધન માટે ૧૯૦૬માં ફ્લેચરનખાતે જંગલ સંશોધન ઇન્સ્ટિટ્યુટની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સંશોધનની પાંચ મુખ્ય શાખાઓ છે. જંગલના મુખ્ય પ્રદેશો નીચે મુજબ છે. (૧) પશ્ચિમ ધાટના વરસાદવાળા પ્રદેશો (૨) હિમાલય (૩) આસામ (૪) ગંગા નદીના ખીણ પ્રદેશમાં સુંદરવન (૫) તરાઇના જંગલો.

જંગલની મુખ્ય પેદાશ

સાગ—હિંદના જંગલી વૃક્ષોનો રાજ. પશ્ચિમધાટ, આસામ અને બર્મામાં મળી આવે છે. હિંદમાં લગભગ ૧૦૦,૦૦૦ એકરમાં સાગનું ઉત્પન્ન થાય છે. દર વર્ષે ૫,૦૦૦ એકર વધે છે.

સાલ—મુખ્યત્વે પૂર્વ હિમાલય, મધ્ય હિંદની ટેકરીઓ તથા પૂર્વ ધાટમાં ઊગે છે. રેલવે સ્ટીપરોમાં મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે.

દેવદાર—હિમાલયમાં ૬,૦૦૦ થી ૮,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઇએ તથા બલુચિસ્તાનમાં પણ ઊગે છે. કાઠ વખત તેની ઊંચાઇ ૨૦૦ ફીટની હોય છે. તેના લાકડાનો રંગ આછો લાલ હોય છે. લાકડું બહુ ટકાઉ તથા નકશીકામ માટે ખૂબ કીમતી છે.

ચીર, આસ્માની પાઇન, તથા ફિર (Fir)—હિમાલયની જુદી જુદી ઊંચાઇએ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગે છે.

સેતુરનાં ઝાડ—બંગાળા તથા કાશ્મીરમાં દેખાય છે. તેને અંગે રેશમનો કીડો ત્યાં થાય છે.

સુખડ—મુખ્યત્વે મહીસુરમાં ઊગે છે.

અબ્જુસ—પશ્ચિમ ધાટમાં મળી આવે છે. તેનું લાકડું અસાધારણ કઠણ હોય છે અને તેના વિવિધ રંગો હોય છે, પણ કાળા રંગનું લાકડું ખૂબ ઉપયોગી છે. તેના પર 'પોલિશ' બહુ રૂઝડ લાગે છે.

વાંસ—આખા હિંદમાં ઊગે છે.

નાળિયેરી, ખજૂરી વગેરે—દરિયા પાસેની રેતાળ જમીનમાં નાળિયેરી ઊગે છે અને તેથી હિંદના કાંઠાની પટ્ટીમાં તથા બર્મામાં નાળિયેર મળે છે. ખજૂરી આખા હિંદમાં ઊગે છે. ખારેક સિંધમાં થાય છે. સોપારીનાં ઝાડ અંગાળાના નદીના પ્રદેશમાં થાય છે. જંગલની ખીજી નાની પેદાશોમાં લાખ, આમડાં કમાવવાના પદાર્થો, જરૂરી તેલો, ટપેન્ટાઇન, ગુંદર, તેળના, ખીડીનાં પાન, તથા તેલીબિયાને ગણાવી શકાય,

હિંદના ઉદ્યોગો

હિંદના ઉદ્યોગોના બે વિભાગ પાડી શકાય. (૧) ધરગથ્થુ ઉદ્યોગો તથા (૨) કારખાનામાં ચાલતા નવા પ્રકારના વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગો.

- (૧) **હાથવણાટના ઉદ્યોગથી** લોકોની મોટી સંખ્યાને કામ મળી રહે છે. હાથવણાટમાં ઢાકાનું મલમલ ખારીકાર્ક માટે ખૂબ પ્રખ્યાત છે. આખા હિંદમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડના લગભગ ૩૮ ટકા હાથવણાટનું કાપડ હોય છે.
- (૨) **કાપડની મિલોના ઉદ્યોગ** દેશમાં મોટામાં મોટો છે. ગયા સૈકાની અધવચમાં તેની મુંબઈમાં શરૂઆત કરવામાં આવી. આજે મુંબઈ તથા અમદાવાદ આ ધંધાના મુખ્ય મથકો છે. સોલાપુર, ભરૂચ, નાગપુર, અહમદનગર, જળ્પુર, મદ્રાસ અને લાહોરમાં થોડીક મિલો ચાલે છે. મિલોમાંથી ઉત્પન્ન થતું કાપડ ધણીખરું હિંદમાં જ વપરાય જાય છે, પણ એમાંથી થોડાક ભાગ પૂર્વ આફ્રિકા, સિલોન તથા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ટાપુઓમાં મોકલવામાં આવે છે.
- (૩) **શણનો ઉદ્યોગ** ઇ. સ. ૧૮૫૫માં પહેલી મિલ શરૂ થતાં આ ઉદ્યોગનાં મંડાણુ તે વર્ષમાં થયાં કહી શકાય. આખા જગતમાં શણના ઉદ્યોગનો ઇંગ્લેન્ડે હિંદને છે. આ ઉદ્યોગ એક જ સ્થળમાં કેન્દ્રિત થયેલ છે. અંગાળ, બિહાર અને આસામમાં શણુ ઉત્પન્ન થાય છે. કલકત્તા ઉપરાંત ઢાકા અને ચિતાગોંગમાં પણ શણની મિલો સ્થપાતી જાય છે. એકંદરે લગભગ શણની સો મિલોની ગણતરી કરી શકાય છે.
- (૪) **લોખંડ અને પોલાદનો ઉદ્યોગ**—આ ઉદ્યોગમાં હિંદમાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીની સ્થાપના ૧૯૦૭માં થઈ અને ૧૯૧૧માં તેનું કામ શરૂ થયું. આ કંપની દર વર્ષે ૧૫ લાખ ટનથી વધારે લોખંડ ઉત્પન્ન કરે છે. ગુડર, સળીઆ, પતરાં, રેલના પાટા, વિગેરે એમાંથી બને છે. આસનસોલ નજીક આવેલ ઇન્ડિયન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની તથા હિરાપુરમાં આવેલ સ્ટીલ કાર્પોરેશન ઓફ બેંગાલ ખીજી કંપનીઓ છે.
- (૫) **આમડાં કમાવાનો ઉદ્યોગ**—આ ઉદ્યોગમાં ઠીક વિકાસ થયો છે. કાનપુર, આગ્રા તથા મદ્રાસમાં આમડાનાં કારખાનાં મોટી સંખ્યામાં છે.
- (૬) **કાગળની મિલો**—ઇ. સ. ૧૮૭૦માં હિંદમાં આ ઉદ્યોગની શરૂઆત થઈ. તાન્જેરમાં આ ઉદ્યોગ ઠીક મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે.
- (૭) **સિમેન્ટ**—આ ઉદ્યોગ તાન્જેરમાં જ આગળ પડતો થયો છે. હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી કંપનીઓનાં કારખાનાં છે.
- (૮) **ખાંડ**—હિંદનો આ પ્રાચીન ઉદ્યોગ છે. ૧૯૩૫માં દરેક પ્રકારની ખાંડ ઉપર એક હંદવેટ રૂ. ૭-૪ની રક્ષણાત્મક જકાત નાખતાં આ ઉદ્યોગને કંઈક પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. છેલ્લાં થોડા આ વર્ષોમાં ખાંડનાં ધણાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે.

(૯) ઊનની મિલો—અમૃતસર, કાશ્મીર, કાનપુર, આમ્રા, લાહોર, મિરઝાપુર, જયપુર તથા પ્રિકાનેરમાં આવેલી છે. આ ઉદ્યોગ હજી વિકાસ પામ્યો નથી.

(૧૦) રેશમના ઉદ્યોગ—પશુ મહત્વનો છે. ખાસ કરીને જંગાળ, કાશ્મીર, મહિસુર, બિહાર અને આસામમાં તે વિકાસ પામ્યો છે.

પ્રકીર્ણ ઉદ્યોગ—રાણિગંજ, કટની, રંગૂન, લાહોર અલ્લાહાબાદ, જયપુર અને કલકત્તામાં કાચની ચીજો અને છે, કાશી, મુંબઈ અને પૂનામાં તાંબા-પિત્તળનાં વાસણો અને છે. આ ઉપરાંત ચોખા અને લાકડાની મિલો; લાખનાં, તમાકુનાં અને તેલનાં કારખાનાં દેશભરમાં સ્થપાતાં જાય છે.

પશુઓ

હિંદમાં, હિમાલયની ખીણોમાં કાશ્મીરથી માંડીને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણ સુધી પૂર્વ અને પશ્ચિમધાટમાં તથા મધ્યપ્રાંત અને મધ્યહિંદનાં જંગલોમાં પશુઓ મળી આવે છે.

(૧) જંગલી પશુઓ

સિંહ હવે લગભગ અદૃશ્ય થતો જાય છે. માત્ર કાઠિયાવાડમાં ગીરમાં મળી આવે છે. વાઘ આખા હિંદમાં મળી આવે છે. ચિત્તો-વાઘ, કૂતરીયો-વાઘ, તથા ચિત્તો ખીણના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે. તરસ, લોકડી, શિયાળ, વરુ, અને જંગલી બિલાડા સર્વત્ર મળી આવે છે.

હાથી હિમાલયની ખીણોમાં બ્રહ્મપુત્રાની ખીણોમાં, અપર ખર્માં, ત્રાવણકોર તથા મહીસુરમાં મળી આવે છે.

રૌંઠ બધે ટેકરીઓમાં મળી આવે છે. હરણ કાળિયાર મેદાનમાં મળી આવે છે.

ચાક માત્ર હિમાલયના ઉચ્ચપ્રદેશોમાં જ હોય છે. ગેંડા આસામના બેજવાળા પ્રદેશોમાં, ખર્માં ઉત્તર જંગાળ તથા નેપાળમાં હોય છે. વાંદરા, શાહુડી, સસલાં તથા જંગલી ડુક્કરો ઠેકઠેકાણે હોય છે.

(૨) પાળેલાં પશુઓ

અકરાં, ઘેટાં, ઘોડાં, ટકુ, ગધેડાં, ખચ્ચર, બળદ તથા બેંસ સર્વત્ર મળી આવે છે. ગેટ, રજપૂતાનાના રણમાં, સિંધમાં તથા પંજાબમાં મળી આવે છે.

પક્ષીઓ:—ગધિ, સમળી, શકરો, જંગલી બતક, જંગલી હંસ, બાજ, કબૂતર, પોપટ, બગલાં, મોર, સારસ વગેરે બધે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

પેટ ચાલનારાં પ્રાણીઓ:—મગર બધે જોવામાં આવે છે. ઝેરી સાપ ઘણી જગતના મળી આવે છે.

હિંદના મુખ્ય ખનીજો

હિંદના ખનીજોનું ઉત્પન્ન ઘણાખરા મુખ્ય ઉદ્યોગોને પૂરતું થઈ પડે તેમ છે.

ખૂબ કીમતી ખનીજ કોબલેસા છે. ત્યારપછી અગત્ય ધરાવતું ખનીજ મેંગેનીઝ છે. જગતના ઉત્પાદનનો ત્રીજો ભાગ અહીં જ થાય છે અપરખ હિંદના ખનીજોમાં ચોથો નંબર ધરાવે છે સોનાનો નંબર ત્રીજો આવે છે. કલ્કા, સીસું, કોસું, તથા તાંબામાં હિંદ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતું નથી. ઉચ્ચ પ્રકારના લોહા (કાચી ધાતુ)માં હિંદ જગતમાં કદાચ પહેલું સ્થાન ધરાવે છે. હિંદના ભૂસ્તરખાતાની ગણતરી પ્રમાણે ત્રણ અપજન દન કાચી ધાતુ હિંદમાં નીકળે છે.

હિંદનું ખાણખાતું ૧૯૦૨માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ખાતું હિંદની ખાણોના વહીવટ-જેમાં સહીસલામતી તથા વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે—માટે જવાબદાર છે. ખાણો સંબંધી કેળવણી સાથે આ ખાતું નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે.

સોનું—મુખ્યત્વે કાલર અને મહીસુરની સોનાની ખાણોમાંથી મળી આવે છે. જગતના સોનાના ઉત્પાદનમાં હિંદનો ફાળો ત્રણ ટકા છે. હિંદના સોનાના ઉત્પાદનના ૯૫ ટકા કાલર પૂરું પાડે છે.

કોલસો—અંગાળા, બિહાર, આસામ, પંજાબ તથા મધ્યપ્રાંતોમાં મળી આવે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમને ખાદ કરતાં બ્રિટિશસામ્રાજ્યના કોઇ પણ ભાગ કરતાં હિંદ વધારે કોલસો ઉત્પન્ન કરે છે. મોટામાં મોટી તથા ખૂબ અગત્યની કોલસાની ખાણો ઝરિયામાં છે. હિંદની કુલ પેદાશના ૪૩.૯ ટકા તે ખાણો પૂરા પાડે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૭૫ ચોરસમાઇલનો છે.

લોહ—અંગાળા, બિહાર અને મદ્રાસમાંથી મળે છે. લોહાની ખાણોના મુખ્ય મથકો સિંગબૂમ, કીઓઝર, બોનાઇ તથા મથુરભંજ રાજ્યમાં છે.

મીઠું—હિંદમાં મીઠાની વપરાશનો પોણો ભાગ તેા હિંદમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. પંજાબની માઠાની ખાણોમાંથી, સાંભર તળાવનું પાણી સુકવવાથી તથા કાંકા પર દરિયાના પાણીની વરાળ થઈ જવાથી તે મળી શકે છે.

પેટ્રોલિયમ—આસામમાંથી મળી આવે છે. કુલ ઉત્પન્નના ૯ ટકા ત્યાંથી મળે છે. પંજાબમાંથી પણ મળી આવે છે. આસામમાં ડિગબોઇમાંથી તથા પંજાબમાં ખેર તથા અટકના ધુળિયન ક્ષેત્રોમાંથી તે મળી આવે છે.

અખરખ—મુખ્યત્વે અંગાળા, બિહાર અને મદ્રાસમાંથી મળી આવે છે. આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે અખરખ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ હિંદુસ્તાન છે. જગતના ઉત્પન્નના ૮૭ ટકા અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. વીજળીના ઉદ્યોગમાં તેનો મુખ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અખરખના ૮૦ ટકા બિહારમાંથી આવે છે.

મેંગીનીઝ—મુખ્યત્વે મધ્યપ્રાંતો, મદ્રાસ, મુંગઇ, બિહાર અને મહીસુરમાં મળી આવે છે. પોલાદની બનાવટમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મધ્યપ્રાંતમાંથી તે વધારેમાં વધારે મળી આવે છે.

સુરોખાર—બિહાર, મધ્યપ્રાંતો અને પંજાબમાં થાય છે. કાચ વિગેરેની બનાવટમાં મોટેભાગે વપરાય છે.

હિંદ સંબંધી નળુવાળેગ લુકીકત

હિંદની કુલ વસ્તી જગતની વસ્તીનો ૩ ભાગ છે.

ક્ષેત્રફળના હિસાબે બર્મા સૌથી મોટો પ્રાંત છે, ૨૩૩,૪૨૯ ચોરસ માઇલ.

વસ્તીના પ્રમાણમાં અંગાળા સૌથી મોટો પ્રાંત છે.

મધ્યપ્રાંતનું મરણપ્રમાણ સૌથી ઊંચું છે. ૩૩.૫

આસામમાં ઓછામાં ઓછું મરણપ્રમાણ છે. ૨૩.૮

મદ્રાસમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સૌથી વધારે છે; ૧,૦૦૦ પુરુષોએ ૧,૦૨૫ સ્ત્રીઓ.

પંજાબમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું છે; ૧,૦૦૦ પુરુષોએ ૮૩૧ સ્ત્રીઓ.

બર્મા ઋદ્ધ મનુષ્યોની સંખ્યામાં મોખરે આવે છે. ૫૦ વર્ષ તથા તેથી વધારે વયોની ઉંમરવાળાઓનું પ્રમાણ ૧૧.૩ ટકાથી વધારે છે. હિંદમાં તે વધારેમાં વધારે છે.

બર્મામાં બાળમરણપ્રમાણ ઓછામાં ઓછું છે. ૨૩ ટકા.

માહુદીઓને સૌથી વધારે બાળકો હોય છે. કુટુંબદીઠ બાળકોની સરેરાશ સંખ્યા ૫.૯ છે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુધર્મ આગળપડતો છે. ૧૦,૦૦૦ની વસ્તીમાંથી ૬,૮૨૪ મનુષ્યો આ ધર્મ પાળે છે. ખ્રિસ્તીઓને હિંદમાં સૌથી મોટું કુટુંબ હોય છે, સરેરાશ કુટુંબદીઠ પાંચ માણસો હોય છે. બંગાળમાં વિધવાઓની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. ૧,૦૦૦ સ્ત્રીઓમાં ૨૨૬ વિધવાઓ હોય છે. બર્મામાં ગાંડા મનુષ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. ૧૦૦,૦૦૦ની વસ્તીમાં ૮૮ ગાંડા હોય છે. બર્મામાં શિક્ષિત મનુષ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. દર હજારે ૩૬૮.

હિંદમાં વિસ્તારમાં મોટું દેશી રાજ્ય જમ્મુ અને કાશ્મીરનું છે, ત્યારે વસ્તીમાં મોટું દેશીરાજ્ય હૈદરાબાદનું છે.

આત્મારની હિંદની વસ્તી જગતના દેશોની છેલ્લી વસ્તીગણતરી કરતાં વધારે છે એટલે વસ્તીની સરખામણીમાં હિંદ આખા જગતમાં પહેલું આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાં નોંધાયેલ કેટલાક ધંધા નવાઈ પમાડે તેવા છે. સાક્ષીઓને ઓળખાવે તેવા ધંધાદારીઓ, સ્મશાનભૂમિ પર દાન લેનારાઓ, દેવ ઉપર પાણી રેડનારાઓ, મંત્રથી દર્દ મટાડનારાઓ, જન્મેત્રી કરનારાઓ, જાદુગરો, ડાકણો, કાનમાંથી મેલ કાઢનાર, દાંતમાં સોનું મઢનાર, મરી ગયેલ બળદોનાં શિંગડાં કાઢી લેનાર. ખરાબ લોહી ચૂસનાર, શંખ વીણનાર, પારણાંને લીંચકા નાખનાર, તીડ વેચનાર વગેરે.

બલુચિસ્તાનમાં વસ્તી ઓછામાં ઓછી ગીચ છે.

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી જૂનામાં જૂની છે. તેની સ્થાપના ૧૮૩૪માં થઈ છે.

હિંદની વસ્તી ૧૯૨૧માં ૩૧૩ કરોડ હતી તે વધીને ૧૯૩૧માં ૩૫ કરોડ થઈ છે.

દર ચોરસ માઇલે બ્રિટિશ હિંદમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૬ છે, દેશી રાજ્યોમાં તે પ્રમાણ ૧૧૩ છે. વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા ગામડાંમાં રહે છે.

હિંદમાં સરેરાશ જન્મપ્રમાણ દર હજારે ૩૮નું તથા મરણપ્રમાણ ૩૩.૩નું છે.

ગામડાંની વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા સીધી યા આડકતરી રીતે ખેતી પર નિર્વાહ કરે છે.

હિંદી ખેડૂતોનું દેવું સેન્ટ્રલ બેંકીંગ કમિટીની તપાસ મુજબ ૯૦૦ કરોડ રૂપિયાનું છે; તે જમીન મહેસૂલ કરતાં પંદરગણું છે.

દર દસમાંથી નવ મનુષ્યો ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદની દરેક વ્યક્તિ દીઠ લગભગ એક એકર ખેડેલી જમીન છે.

દુનિયાના અશિક્ષિતોને ત્રીજા આગ હિંદમાં છે.

હિંદની ૩૫ કરોડની વસ્તીમાંથી માત્ર અઢી કરોડને વાંચતાં-લખતાં આવડે છે.

૧૯૨૧ થી ૧૯૩૧ સુધીનાં દસ વર્ષોમાં હિંદના શિક્ષિતોની સંખ્યામાં ૧ ટકાનો વધારો થયો છે.

અજમેર-મેરવાડમાં આંધળાઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા છે. ૧૦૦,૦૦૦ મનુષ્યોમાં ૩૮૩.

જગતના સોનાની પેદાશમાં હિંદનો ફાળો માત્ર ૩ ટકા છે.

હિંદની વસ્તીના ભાગ્યે જ ૧૧ ટકા શહેરમાં રહેતા હશે.

હિંદમાં દર હજાર પુરુષ ૯૪૦ સ્ત્રીઓ છે.

હિંદનું જન્મમરણપ્રમાણ જગતમાં બીજું છે.

મુંબઈ ૩ માટે, પંજાબ ૬ માટે તથા બંગાળ રાજ્ય માટે પ્રખ્યાત છે.

હિંદ સંબંધી આંકડા તથા હકીકતો

- ૧ વેપારની દૃષ્ટિએ જગતની શયુની ખેતીનો હિંદનો ઇતરો છે. શયુનું વાવેતર બંગાળા (મુખ્યત્વે કરીને) બિહાર, ઓરીસા તથા આસામમાં કરવામાં આવે છે. શયુની મિલો કલકત્તાની આસપાસ કેન્દ્રિત થયેલી છે. ઇ. સ. ૧૯૩૯ માં ૩,૧૧૮,૦૦૦ એકર જમીનમાં શયુનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું. અને ઉત્પન્ન ૯,૬૪૬,૦૦૦ ગાંસડીનું થયું હતું. (૧ ગાંસડી=૪,૦૦૦ રતલ)
- ૨ હિંદનો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ કાપડનો છે. મોટા ભાગની મિલો મુંબઈ, અમદાવાદ, શાંદાપુર તથા નાગપુરમાં છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી બીજા નંબરે હિંદમાં રૂનું ઉત્પન્ન થાય છે. આખા જગતના રૂના ઉત્પન્નના ૬૦ થી ૭૫ ટકા અમેરિકા તથા હિંદ સંયુક્તપણે પૂરા પાડે છે.
- ૩ જળવિદ્યુત્ શક્તિમાં હિંદની જગતના આગેવાન ગણાતા દેશોમાં ગણતરી થાય તેવો સંભવ છે. આ દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. તાતા એન્ડ સન્સની હિંદી પેટીએ ત્રણ જંગી યોજનાઓ ધડી તેને વિકાસ કર્યો છે. ત્રણ યોજનાની સંયુક્ત શક્તિ ૨૪૬,૦૦૦ હોસ પાવરની છે અને આ શક્તિ મુંબઈ (બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ત્રીજું મોટું શહેર અને હિંદનું સૌથી મોટું કારખાનાવાળું શહેર) થાણા, કલ્યાણ અને જુહાપૂનાને વીજળીક બનાવવાનું પાડે છે.
- ૪ હિંદની ખેતીની ચાર પેદાશ મુખ્ય છે. ચોખા, ઘઉં, શયુ અને રૂ. ૧૯૩૮-૩૯ માં આખા જગતની ચોખાની પેદાશનો ત્રીજો ભાગ બ્રિટિશ હિંદમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. જો કે હિંદ મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન દેશ છે, છતાં જીવિવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મજુર ઓશીસમાં, જગતના ઔદ્યોગિક મોટા આઠ દેશોમાં તેનું સ્થાન છે.
- ૫ હિંદમાં અઢાર વિશ્વવિદ્યાલયો છે. તેમાંના ત્રણ દેશી રાજ્યોમાં છે. પહેલું કલકત્તાનું વિશ્વવિદ્યાલય ૧૮૫૭માં સ્થપાયું હતું. છેલ્લા ત્રાવણકોરના વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના સને ૧૯૩૭માં થઈ હતી. હિંદના વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીની વિશિષ્ટતા એ છે કે વિદ્યાર્થીઓના સંખ્યાબળમાં ઝડપી વધારો થતો ગયો છે. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ફક્ત ૬૧, ૨૨૫ હતી ત્યારે ૧૯૩૭માં તે સંખ્યા વધીને ૧૨૮, ૬૨૩ની થઈ હતી.
- ૬ હિંદના પ્રાચીન લોહાકામનો પ્રસિદ્ધ નમુનો દીલ્હીનો સ્તંભ છે. તેની સાલ ઇ. સ. ૩૧૦ છે. અત્યારની જગ્યાએ તેને ઇ. સ. ૧૦૫૨માં લાવવામાં આવ્યો હતો. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેને જરા પણ કાટ ચડ્યો નથી.
- ૭ જગતના લાખના ઉદ્યોગમાં હિંદનો ઇતરો છે. કાચી લાખનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૪૦,૦૦૦થી ૫૦,૦૦૦ ટનનું છે. ૧૯૩૮-૩૯માં નિકાસ વેપાર ૧૨૭ લાખ રૂ. નો હતો.
- ૮ હિંદમાં પહેલ વહેલી રેલવે મુંબઈ અને થાણા વચ્ચે—૩૪ માઇલની—ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં ખુલ્લી મુકવામાં આવી હતી. અત્યારે હિંદમાં લગભગ ૫૭,૦૦૦ માઇલની રેલવે છે.
- ૯ હિંદના પેટે ચાલતા પ્રાણીઓમાં, સર્પથી મનુષ્યજીવનને ખૂબ નુકશાન થાય છે. દર વર્ષે સર્પદંશથી લગભગ ૨૦,૦૦૦ મનુષ્યો મૃત્યુ પામે છે.
- ૧૦ જંગલની કીમતી પેદાશમાં મહીસુરનું સુખડનું તેલ ખૂબ કીમતી છે. જગતની પેદાશનો પોણો ભાગ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉદ્યોગ રાજ્ય હથુ છે.
- ૧૧ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને હિંદ મોટા પ્રમાણમાં ચા પુરો પાડે છે.

- ૧ હિંદના કારખાનાના દૈનિક મજૂરોની સંખ્યા સરેરાશ સાડાસત્તર લાખની છે.
- ૧ હિંદ ઔદ્યોગિક ઉદ્યોગસ્થાન હોવા છતાં ભાગ્યેજ દશલાખ ઔદ્યોગિક પાળનારા છે.
- ૧ બહારના વેપારની દૃષ્ટિએ ફક્ત પાંચ દેશો જ હિંદ માથે સરસાઈ ભોગવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, યુનાઇટેડ કિંગડમ, જર્મની, ફ્રાન્સ અને કેનેડા.
- ૧ એક લાખ અને તેથી વધારે વસ્તીવાળા શહેરોની સંખ્યા આખા હિંદમાં ફક્ત ૩૪ની છે. વસ્તીનો પોણા ભાગ ખેતી પર ગુજરાન કરે છે અને અને ૭૫૦,૦૦૦ ગામડાંઓમાં રહે છે.
- ૧ જગતની દોરની સંખ્યા હિંદમાં મોટામાં મોટી છે. જગતની સંખ્યાનો ત્રીજો ભાગ.
- ૧ હિંદ આખા જગતમાં અખરખની પેદાશમાં આગળું સ્થાન ભોગવે છે. અખરખની ખાણો બિહારના હઝારીયાગ તથા ગયા પ્રાંતોમાં, મદ્રાસમાં નેલોરમાં, ટાંક રાજ્યમાં, અને રજપુતાનાના અજમેરમેરવડામાં છે. લગભગ ૮૦ ટકા બિહારમાંથી તથા બાકીનું નેલોરમાંથી આવે છે.
- ૧ રૂના ઉત્પાદનમાં જગતમાં હિંદ બીજા નંબરે આવે છે.
- ૧ હિંદના કોલસાના ઉત્પાદનના ૯૦ ટકા બંગાળા, બિહાર અને ઓરીસામાંથી આવે છે. હિંદના કુલ ઉત્પાદનના લગભગ ૫૦ ટકા ઝરિયાની કોલસાની ખાણોમાંથી આવે છે.
- ૧ લોહાં (કાચી ધાતુ) નું ઉત્પાદન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદ બીજા નંબરે કરે છે. જગતમાં તેનો નંબર નવમો છે. હિંદના લોહાના કુલ ઉત્પાદનમાં મયૂરભંજ લગભગ ત્રીજા ભાગે ફાળો આપે છે.
- ૧ મધ્યપ્રાંતો વધારેમાં વધારે મેંગેનીઝ ઉત્પન્ન કરે છે અને હિંદના ઉત્પાદનના ૬૦ ટકાથી વધારે માલ પૂરો પાડે છે.
- ૧ યુદ્ધ પહેલાં હિંદમાં, જગતના રબરના ઉત્પાદનનો માત્ર એક જ ટકા ઉત્પન્ન થતું હતું; આજે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને મળતા રબરના ૯ ટકા હિંદ પૂરું પાડે છે.
- ૧ રિઝર્વ બેંકના કરન્સી નોટ પ્રેસમાં તથા સરકારી કરન્સી નોટો ૧૯૪૦-૪૧માં ૫૯૫,૦૦૦,૦૦૦ ડાપવામાં આવી હતી. આગલે વર્ષે તે આંકડો ૨૯૧,૦૦૦,૦૦૦નો હતો. અત્યારે પ્રેસમાં દરરોજ ૨૫ લાખ રૂપિયાની એક રૂપિયાવાળી નોટો પાડવામાં આવે છે.
- ૧ હિંદના પુરવઠા ખાતાના નિયામક એકલાજ દર મહિને ૨૦ કરોડ રૂપિયાના ૪૫,૦૦૦ બિલો ચૂકવે છે. હિંદમાં મીઠાની વાર્ષિક વપરાશ ૫૩૦ લાખ મણની ગણવામાં આવી છે.
- ૧ સરકારી ટેલેફોન બોર્ડ, બંગાળ ટેલેફોન કું.ના બધા શેરો, મુંબઈ ટેલેફોન કું.ના ૯૮૭ શેરો તથા મદ્રાસ કંપનીના ૭૦ ટકાથી વધારે શેરો ખરીદી લીધા છે. એમ ધારવામાં આવે છે કે ૧૯૪૩માં આ ખાતાંઓ હિંદના તાર ટપાલ ખાતામાં ભળી જશે.
- ૧ ૧૯૪૧-૪૨ની આખરે રેલવેમાં રોકવામાં આવેલા માણસોની સંખ્યા ૭,૩૦,૦૦૦ની હતી.
- ૧ યુદ્ધના પહેલા વર્ષ દરમિયાન હિંદને કુલ ૮૩ કરોડના યુદ્ધ ઔડરો મળ્યા હતા. બીજા વર્ષની આખરે તે ઔડરો ૧૬૫ કરોડના થયા અને ૧૯૪૨ના જુલાઈની ૩૧મીએ ૩૬૫ કરોડ રૂપિયાના થયા. અત્યારે દર મહિને લગભગ ૨૦ કરોડ રૂ.ના ઔડરો આપવામાં આવે છે.
- ૧ ૧૯૪૨ના જુલાઈની આખરે સુધીમાં યુરોપમાં હિંદી યુદ્ધ કેદીઓની સંખ્યા ૩,૫૧૦ હતી.
- ૧ હિંદમાં ખડેર આરોગ્યનો મુંઝવેનો પ્રશ્ન મેલેરિયા છે. આ દરદી વાર્ષિક લગભગ દશ લાખ મરણ થાય છે. અને કેસોની સંખ્યા લગભગ એક અબજની છે.

- જા હિંદમાં સરકારી ખાતામાં વધારેમાં વધારે માણસોની સંખ્યા ટપાલ તથા તાર ખાતામાં તથા રાજ્યની માલિકીની રેલવેમાં છે. ટપાલ તારખાતામાં આસરે ૧૨૦,૦૦૦ માણસો તથા રેલવેમાં ૭૩૦,૦૦૦ માણસો છે.
- જા મગફળીના વાવેતર તથા ઉત્પાદનમાં હિંદ પહેલું આવે છે. હવે મગફળીના તેલના ઉત્પન્નમાં તે સૌથી મોટું છે.
- જા હિંદમાં સરેરાશ વાર્ષિક ૧૦૦ લાખ ટન ધઉ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી ૯૯ લાખ ટનનો ઉપયોગ થતાં બાકી બીજા પ્રાંતોની જરૂરિયાત માટે એક લાખ ટન બાકી રહે છે. આ ઉપરાંત હિંદમાં ૨૬૪ લાખ ટન ચોખા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે હિંદની જરૂરિયાત ૨૭૮ લાખ ટનની છે. આ ખોટ બર્ખાંથી થતી આયાતને અંગે પૂરી પડતી હતી.
- જા હિંદના પ્રાંતનું સરેરાશ ક્ષેત્રફળ ૪,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે.
- જા હિંદમાં વિવિધ પ્રકારનાં હવા પાણી છે. ઉનાળામાં જોકાબાબાદમાં ૧૨૫ ડિગ્રી તાપ રહે છે; આસામમાં ચેરાપુંજીમાં વાર્ષિક ૪૬૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે, અને સિંધમાં વાર્ષિક ૩ ઈંચ વરસાદ પડે છે.
- જા હિંદમાં લગભગ ૭૨ ટકા ખેતીવાડી પર ગુજરાન ચલાવે છે.
- જા હિંદના દોરોની સંખ્યા ૧૮ કરોડની છે.
- જા હિંદમાં લગભગ ૨,૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ એકમ (યુનિટ) વીજળીના છે.
- જા તાતાનું પોલાદનું કારખાનું બ્રિટિશ હિંદમાં સૌથી મોટું પોલાદનું કારખાનું છે. જગતમાં તેનો નંબર ચારમો આવે છે.
- જા હિંદમાં સરેરાશ આયુષ્ય ૨૭ વર્ષનું છે.
- જા હિંદની અતિ પ્રાચીન લિપિ બ્રાહ્મી લિપિ હોવાનું જાણાય છે. જુનામાં જુનો બ્રાહ્મી શિલાલેખ, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૩માં લખાયેલ ત્રિપ્રવ સ્તૂપમાં 'કારકટ' ઉપર મળી આવે છે.
- જા આગ્રાની મોતી મસજીદને સારસેનિક સ્થાપત્યનો અતિ વિશુદ્ધ અને સુંદર નમુનો માનવામાં આવે છે.
- જા જગતમાં જાંચામાં જાંચો મિનારો દિલ્લીનો કુતુબમિનાર છે. તે ૨૩૮ ફીટ ઊંચો છે.

ગ્રીન્વિચથી અક્ષાંશ-રેખાંશ

	અક્ષાંશ	રેખાંશ		અક્ષાંશ	રેખાંશ
આગ્રા	૨૭.૧૦ ઉત્તર	૭૮.૫ પૂર્વ	બનારસ	૨૫.૨૦ ઉત્તર	૮૩.૦ પૂર્વ
અમદાવાદ	૨૩.૨	૭૨.૩૮	બોપાલ	૨૩.૧૬	૭૭.૩૬
અજમેર	૨૬.૨૭	૭૪.૫૨	મુંબઈ	૧૮.૫૫	૭૨.૫૪
અલીગઢ	૨૭.૫૪	૭૮.૬ પશ્ચિમ	કલકત્તા	૨૨.૩૪	૮૦.૨૪
અલ્લાહાબાદ	૨૫.૨૮	૮૧.૫૪ પૂર્વ	કાનપુર	૨૪.૨૮	૮૦.૨૪
અમૃતસર	૩૧.૩૭	૭૪.૪૮	ચેરાપુંજી	૨૫.૧૭	૯૧.૪૭
બેંગલોર	૧૨.૫૮	૭૭.૩૮	ચિત્તાગોંગ	૨૨.૨૧	૯૨.૫૩
બાંકીપોર	૨૫.૪૦	૮૫.૧૨	કોચીન	૯.૫૮	૭૬.૧૭
બારીસાલ	૨૨.૪૩	૯૦.૨૪	કટક	૨૦.૨૮	૮૫.૫૪
વડોદરા	૨૨.૦	૭૩.૩૦	દાકા	૨૩.૪૩	૯૦.૨૬

અક્ષાંશ	રેખાંશ	અક્ષાંશ	રેખાંશ		
દાહાલિંગ	૨૭.૩ ઉત્તર	૮૮.૧૮ પૂર્વ	મીરત	૨૬.૧ ઉત્તર	૭૭.૪૫ પૂર્વ
દિલ્લી	૨૮.૩૮ „	૭૭.૧૨ „	નાગપુર	૨૧.૬ „	૭૬.૬ „
ગોહાટી	૨૬.૧૧ „	૬૧.૪૭ „	પતિયાળા	૩૦.૨૦ „	૭૬.૨૫ „
ગયા	૨૪.૪૬ „	૮૫.૧ „	પટણા	૨૫.૩૬ „	૮૫.૧૩ „
હૈદરાબાદ	૧૭.૨૦ „	૭૮.૩૦ „	પૂના	૧૬.૦ „	૭૨.૫૫ „
જયપુર	૨૬.૫૫ „	૭૫.૫૨ „	પુરી	૧૬.૪૮ „	૮૫.૫૨ „
જમ્મુ	૩૨.૪૪ „	૭૪.૫૪ „	કવેટા	૩૦.૧૨ „	૬૭.૦ „
જમ્મુપુર	૨૩.૧૦ „	૭૬.૫૬ „	રાંચી	૨૩.૨૩ „	૮૫.૨૩ „
કરાંચી	૨૪.૫૧ „	૬૭.૪ „	રાવલપોડી	૩૩.૩૭ „	૭૩.૬ „
બેઅરલાટ	૮૪.૬ „	૭૧.૫ પૂર્વ	શિલોંગ	૨૫.૩૪ „	૯૧.૫૬ „
કોહાટ	૩૩.૩૬ „	૭૧.૨૬ „	સિમલા	૩૧.૬ „	૭૭.૧૩ „
લાહોર	૩૧.૨૭ „	૭૪.૨૬ „	શ્રીનગર	૩૪.૬ „	૭૪.૫૧ „
લખનૌ	૨૬.૫૫ „	૮૦.૫૬ „	સુરત	૨૧.૧૨ „	૭૨.૫૨ „
મદ્રાસ	૧૩.૪ „	૧૮.૧૭ „	ત્રાવણકોર	૬.૦ „	૭૭.૦ „
મદુરા	૬.૫૮ „	૭૮.૧૦ „	ઉદ્દેપુર	૨૭.૪૨ „	૭૫.૩૩ „

હિંદના મોટા પ્રાંતો

[સ્વેતકળની દૃષ્ટિએ]

ચો. મા.	ચો. મા.	ચો. મા.	ચો. મા.		
વિજાગાપટ્ટમ	૧૭,૧૬૮	ગદવાલ	૫,૪૧૨	લુશાર્હ હિલ્સ	૮,૦૬૨
રાંચી	૭,૧૦૨	કાંગરા	૬,૬૨૦	રાયપુર	૬,૭૭૭
માઇએન્સિંગ	૬,૨૩૭	થર-પાર્કર (મુંબઈ)	૧૩,૬૩૬		

હિંદના પ્રાંતના મહાલોની સંખ્યા

મદ્રાસ	૨૬	પંજાબ	૨૬	સરહદપ્રાંત	૫
મુંબઈ	૨૧	બિહાર	૧૬	બલુચિસ્તાન	૬
સિંધ	૭	મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૨૨	અજમેર-મેરવાડા	૧
બંગાળ	૨૮	ઓરિસા	૫	કર્ગ	૧
સંયુક્તપ્રાંત	૪૮	આસામ	૧૨	દિલ્લી	૧
				આન્દામાન અને નિકોબાર	૨

શહેરોની વસ્તી ૧૯૪૧

અજમેર શહેર	૧૪૭,૦૦૦	કરાંચી	૩૫૬,૪૬૭	જયપુર	૧૭૫,૬૬૬
અમદાવાદ	૫૬૨,૦૦૦	કલકત્તા	૨,૧૨૦,૦૦૦	નાગપુર	૩૦૩,૪૮૩
અમૃતાહાબાદ	૨૫૮,૦૦૦	કાનપુર	૪૩૭,૦૦૦	પટણા	૧૭૬,૦૦૦
આગ્રા	૨૮૪,૦૦૦	ગયા	૧૦૫,૨૨૩	પૂના	૨૩૮,૦૦૦
ઈદાર	૨૦૦,૦૦૦	જામ્મુપુર	૧૮૪,૦૦૦	પેશાવર	૧૭૪,૦૦૦
કટક	૭૪,૨૬૧	જામ્મુપુર	૧૪૮,૭૧૧	બનારસ	૨૫૬,૦૦૦

બાગલપુર	૯૩,૨૫૪	લખનૌ	૩૮૨,૦૦૦	શીલાપુર	૨૦૪,૦૦૦
મદ્રાસ	૭૭૭,૦૦૦	લાહોર	૬૩૧,૦૦૦	હાવરા	૩૭૯,૦૦૦
મુંબઈ	૧,૪૯૦,૦૦૦	વડોદરા.	૧૫૩,૦૦૦	હૈદરાબાદ (દક્ષિણ)	૭૨૪,૮૧૯

૧૯૪૧માં હિંદુ મુસલમાનોનું પ્રમાણ

પંક્તિ	૧૯૪૧	૧૯૩૧	વધારાનું પ્રમાણ
મુસલમાનો	૧૫,૭૮૮,૦૦૦	૫૬૦૮૪	૫૫૦૬
હિંદુઓ	૭,૩૮૮,૦૦૦	૨૬૦૬	૧૬૦૬
શીખો	૩,૭૨૮,૦૦૦	૧૩૦૪૨	૧૨૦૯
૧૯૩૧ હિંદુઓ	૬,૩૨૯,૦૦૦	શીખો	૩,૦૬૪,૦૦૦

સિંધ	૧૯૪૧	વસ્તીના કેટલા ટકા.	સરહદપ્રાંત	(સ્થિર વસ્તીવાળા પ્રાંતો)
મુસલમાનો	૩,૧૯૪,૮૩૯	૭૦	મુસલમાનો	૨૭,૮૮,૭૯૭
હિંદુઓ	૧,૦૬૪,૯૬૭	૨૪	હિંદુઓ	૧૮૦,૩૨૧
આસામ			શીખો	૫૭,૯૩૯
મુસલમાનો	૩,૪૭૪,૧૪૧			
હિંદુઓ	૪,૫૪૦,૪૯૭			
બંગાળ			વધારાનું પ્રમાણ	વસ્તીના કેટલા ટકા
મુસલમાનો (બ્રિટિશ પ્રદેશમાં)	૩૩,૦૦૦,૦૦૦	૨૦		૫૪.૭૩
હિંદુઓ (બ્રિટિશ પ્રદેશમાં)	૨૬,૪૫૦,૦૦૦	૨૦		૪૭.૮

પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૯૪૧

પુરુષો	સ્ત્રીઓ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ		
મદ્રાસ	૨૪,૫૬૩,૦૦૦	૨૪,૭૭૮,૦૦૦	સરહદપ્રાંત	૧,૬૫૧,૨૧૪	૧,૩૮૬,૮૫૩
બંગાળા (દેશી રાજ્યો બાદ)			કૂર્ગ	૯૨,૩૬૦	૭૬,૩૬૫
	૩૧,૭૯૦,૦૦૦	૨૮,૫૭૮,૦૦૦	અલુચિસ્તાન	૪૮૮,૪૧૪	૪૮૬,૫૪૨
કલકત્તા	૧,૪૫૬,૦૦૦	૬૫૪,૦૦૦	આસામ	૫,૭૪૦,૦૪૬	૫,૧૮૯,૬૪૨
ઓરિસ્સા	૬,૫૦૯,૨૦૭	૬,૮૬૦,૬૧૦			

હિંદની વસ્તીમાં વધારો

હિંદી સરકાર તરફથી વર્તમાનપત્ર જોગ બહાર પડેલી એક યાદી જણાવે છે કે:—

૧ લી માર્ચ ૧૯૪૧ના રોજ થયેલ અખિલ હિંદ વસ્તીગણતરીનો આંકડો ૩૮૮,૮૦૦,૦૦૦નો હતો. ૧૯૩૧નો આંકડો ૩૩૮,૧૧૯,૦૦૦નો હતો. જેથી વસ્તીમાં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો જણાય છે. બ્રિટિશ હિંદમાં વધારાનું પ્રમાણ ૧૫.૨ ટકા તથા દેશીરાજ્યો તથા એજન્સીમાં વધારાનું પ્રમાણ ૧૪.૩ ટકા છે. દેશીરાજ્યો કરતાં બ્રિટિશ હિંદમાં વસ્તી વધી છે. માત્ર અલુચિસ્તાનના કોઈ વિભાગમાં તથા કેટલાંક નાના રાજ્યોમાં ઘટાડો થયો જણાય છે વધારાનું પ્રમાણ ખાસ કરીને મોટાં-એક લાખથી ઓછી વસ્તી ન હોય તેવાં-શહેરોમાં જણાય છે. ૧૯૩૧ કરતાં આ વખતે તેવાં શહેરોની સંખ્યા વધી છે. શહેરોની વસ્તી ૧૧ ટકાથી માંડીને કાનપૂરમાં ૧૦૦ ટકા વધી છે. એક દશકામાં ત્યાંની વસ્તી અમળી થઈ ગઈ છે.

નીચેના આંકડાઓ, પ્રાંતોની, દેશી રાજ્યો તથા એજન્સીની ૧૯૩૧ તથા ૧૯૪૧ની વસ્તી તથા ૧૯૪૧નું શિક્ષિતતાનું પ્રમાણ બતાવે છે.

[અધા આંકડા હળવમાં છે]

	માથુસો ૧૯૪૧	માથુસો ૧૯૩૧	ફેદલા ટકાની વધઘટ	૧૯૪૧માં શિશુતોની સંખ્યા
હિંદુસ્તાન પ્રાંતો	૩૮૮,૮૦૦	૩૩૮,૧૧૯	+૧૫.૦	૪૭,૩૨૨.૭
૧ મદ્રાસ	૪૯,૩૪૨	૪૪,૨૦૫	+૧૧.૬	૬,૪૨૦.૯
૨ બુંગા	૨૦,૮૫૮	૧૭,૯૯૨	+૧૫.૯	૪,૦૬૭.૮
૩ બંગાળા	૬૦,૩૧૪	૫૦,૧૧૬	+૨૦.૩	૯,૭૨૦.૪
૪ સંયુક્ત પ્રાંતો	૫૫,૦૨૧	૪૮,૪૦૯	+૧૩.૬	૪,૬૫૩.૩
આંધ્રા	૪૦,૯૦૬	૩૫,૬૧૪	+૧૫.૧	૩,૭૩૧.૮
અયોધ્યા	૧૪,૧૧૪	૧૨,૭૯૫	+૧૦.૪	૯૨૧.૫
૫ પંજાબ	૨૮,૪૧૯	૨૩,૫૮૧	+૨૦.૪	૩,૬૬૫.૭
૬ બિહાર	૩૬,૩૪૦	૩૨,૩૭૧	+૧૨.૩	૩,૩૩૯.૭
બિહાર	૨૮,૮૨૪	૨૫,૭૨૯	+૧૨.૦	૨,૬૮૫.૮
છાટાનાગપુર	૭,૫૧૬	૬,૬૪૨	+૧૩.૧	૬૫૩.૯
૭ મધ્યપ્રાંતો અને વરાડ	૧૬,૮૨૨	૧૫,૩૨૩	+૯.૮	૧,૯૦૯.૭
મધ્ય પ્રાંતો	૧૩,૨૨૦	૧૧,૮૮૧	+૧૧.૩	૧,૩૫૨.૮
વરાડ	૩,૬૦૨	૩,૪૪૨	+૪.૬	૫૫૬.૯
૮ આસામ	૧૦,૨૦૫	૮,૬૨૩	+૧૮.૨	૧,૧૭૪.૩
૯ સરહદપ્રાંત	૭,૦૩૮	૨,૪૨૫	+૨૫.૨	૨૩૩.૯
૧૦ ઓરીસા	૮,૭૨૯	૮,૦૨૬	+૮.૨	૯૪૮.૨
૧૧ સિંધ	૪,૫૩૭	૩,૮૮૭	+૧૬.૭	૩૭૩.૮
૧૨ અજમેર-મેરવાડા	૫૮૪	૫૦૭	+૧૫.૧	૭૯.૦
૧૩ આંધ્રામાન અને નિકાબાર	૩૪	૨૯	+૧૫.૫	૬.૯
આંધ્રામાન ટાપુઓ	૨૧	૧૯	+૧૧.૮	—
નિકાબાર ટાપુઓ	૧૩	૧૦	+૨૨.૫	—
૧૪ બલુચિસ્તાન	૫૦૨	૪૬૪	+૮.૨	૫૨.૩
૧૫ કર્ગ	૧૬૯	૧૬૩	+૩.૩	૩૪.૬
૧૬ દીલ્લી	૯૧૭	૬૩૬	+૪૪.૧	૨૩૫.૭
દેશી રાજ્યો	૯૨,૯૭૩	૮૧,૩૬૭	+૧૪.૩	૧૦૩૦૬.૫
અને એજન્સીઓ				
૧૭ આસામના દેશી રાજ્યો	૭૨૫	૮૨૬	+૧૫.૯	૫૭.૪
૧૮ બલુચિસ્તાનના ,, ,,	૩૫૬	૪૦૫	+૧૨.૧	૮.૧
૧૯ વડોદરા રાજ્ય	૨,૮૫૫	૨,૪૪૮	+૧૬.૬	૬૫૬.૮
૨૦ બંગાળાના દેશી રાજ્યો	૨,૧૪૨	૧,૮૬૩	+૧૪.૯	૧૨૭.૫
૨૧ મધ્યહિંદ એજન્સી	૭,૫૦૨	૬,૬૪૮	+૧૨.૮	૫૨૫.૪

	માણસો ૧૬૪૧	માણસો ૧૬૩૧	કેટલા ટકાની વધઘટ	૧૯૪૧માં શિક્ષિતોની સંખ્યા
૨૨ છત્તીસગઢનાં દેશી રાજ્યો	૪,૦૫૪	૩,૫૪૮	+૧૪.૨	૧૫૭.૮
૨૩ કોચીન રાજ્ય	૧,૪૨૩	૧,૨૦૫	+૧૮.૧	૫૦૪.૧
૨૪ દક્ષિણ અને કોલ્હાપુરના રાજ્યો	૨,૭૮૬	૨,૪૫૮	+૧૩.૪	૩૬૪.૫
૨૫ ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો	૧,૪૫૭	૧,૨૬૫	+૧૫.૨	૧૧૯.૨
૨૬ ગ્વાલિયર રાજ્ય	૩,૯૬૨	૩,૫૨૩	+૧૩.૩	૨૯૬.૮
૨૭ હૈદરાબાદ રાજ્ય	૧૬,૧૮૪	૧૪,૪૩૬	+૧૨.૧	૧,૧૧૨.૨
૨૮ કાશ્મીર રાજ્ય (ખંડિયા રાજ્યો સહિત) કાશ્મીર	૪,૦૨૧ ૩,૯૪૫	૩,૬૪૬ ૩,૫૮૨	+૧૦.૩ +૧૦.૧	૨૬૪.૨ ૨૬૩.૦
ગિલ્ગિટના સરહદના ઇલાકા	૭૬	૬૪	+૧૮.૨	૧.૨
૨૯ મદ્રાસના દેશીરાજ્યો (પુદુકોટા સાંદુર)	૪૯૯	૪૫૩	+૧૦.૦	૬૬.૧
૩૦ મલિસુર રાજ્ય	૭,૬૨૯	૬,૫૫૭	+૧૧.૮	૮૯૬.૪
૩૧ સરહદ પ્રાંત (એન્જલ્સિઓ સહિત)	૨,૩૭૮	૨,૨૫૯	+૫.૩	૧૯.૨
૩૨ ઓરીસાના દેશીરાજ્યો	૩,૦૨૫	૨,૬૮૩	+૧૨.૭	૨૬૮.૯
૩૩ પંજાબના દેશીરાજ્યો	૫,૪૫૯	૪,૪૯૭	+૨૧.૪	૩૩૪.૮
૩૪ પંજાબની ખીણના દેશીરાજ્યો	૧,૦૯૪	૯૯૦	+૧૦.૫	૮૦.૮
૩૫ રજપુતાના એન્જલ્સી	૧૩,૬૭૦	૧૧,૫૭૧	+૧૮.૧	૭૭૨.૫
૩૬ સિક્કિમ રાજ્ય	૧૨૨	૧૧૦	+૧૦.૯	૫.૯
૩૭ ત્રાવણકોર રાજ્ય	૬,૦૭૦	૫,૦૯૬	+૧૯.૧	૨,૮૯૪.૪
૩૮ સંયુક્ત પ્રાંતોના દેશીરાજ્યો (રામપુર તથા બનારસ)	૯૨૮	૮૫૬	+૮.૩	૫૭.૬
૩૯ પશ્ચિમલિંદ એન્જલ્સીના રાજ્યો	૪,૯૦૧	૪,૨૨૨	+૧૬.૧	૭૧૭.૨

ક્રીડમ ઉદ્યોગ

અત્યારે, ૧૦ વર્ષ પહેલા 'ટાકી'ની શરૂઆતને અંગે, એક ગણતરી પ્રમાણે લિંદનાં છબીધરની ત્રણ કરોડની કુલ આવકમાંથી ૨૪૦ લાખ રૂપિયા પરદેશી શીલ્મોને ફાળે તથા આઝીના કુલ ૬૦ લાખ જ રૂપિયા પરદેશી શીલ્મોને ફાળે જાય છે. કાચી શીલ્મો મોટા પ્રમાણમાં જમીની તથા યુરોપના ખીજ દેશોમાંથી આવતી તે વર્તમાન યુદ્ધને અંગે અમેરિકા તથા બ્રિટનમાંથી આવતી ઘટ્ટ છે. લિંદી શીલ્મોની બે મોટામાં મોટી ખામીઓ (૧) ઉત્પાદકો વચ્ચે સંયુક્તતાનો અભાવ તથા (૨) લાપાની મુરકેલી

છે. કારણ કે કદાચ હિંદુસ્તાની ભાષાને આદ કરતાં દર ચારસો માઇલે હિંદમાં ભાષા બદલે છે. એક શીલ્મ તૈયાર કરતાં સરેરાશ અર્થ ૮૦,૦૦૦ રૂ. થાય છે. હિંદના ઉદ્યોગોમાં શીલ્મ ઉદ્યોગોનું સ્થાન આઠમું આવે છે. હિંદમાં મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને પંજાબમાં શીલ્મ સેન્સરશિપ બોર્ડ છે.

ફીલ્મની આયાત

	રૂ. ફીલ્મ (રૂ.)	કિંમત (રૂ.)	આયાત જાકાત (રૂ.)		
૧૯૩૫-૩૬	૬૦,૬૬૬,૫૩૨	૨,૧૦૨,૨૬૨	૧,૩૬૬,૨૦૬		
૧૯૩૬-૩૭	૬૭,૮૩૨,૧૧૧	૨,૩૭૩,૮૬૬	૧,૪૪૫,૫૪૪		
૧૯૩૭-૩૮	૭૪,૨૩૫,૧૦૩	૨,૫૪૪,૪૪૪	૧,૪૮૬,૩૮૨		
૧૯૩૮-૩૯	૭૩,૮૫૫,૮૫૩	૨,૪૬૬,૧૮૮	૧,૩૦૯,૩૫૬		
૧૯૩૯-૪૦	૮૩,૦૦૦,૦૦૦	૩,૧૦૦,૦૦૦	૧,૪૭૯,૦૦૦		
એકરૂપોઅડ શીલ્મ	કિંમત રૂ.		એકરૂપોઅડ શીલ્મ	કિંમત રૂ.	
૧૯૩૫-૩૬	૮,૮૨૦,૫૦૮	૨,૫૮૦,૪૨૩	૧૯૩૮-૩૯	૨૬,૦૩૪,૪૭૯	૩,૭૬૯,૩૦૫
૧૯૩૬-૩૭	૯,૪૦૭,૫૮૮	૨,૪૮૯,૮૮૭	૧૯૩૯-૪૦	૨૪,૦૦૦,૦૦૦	૫,૪૦૦,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૨૨,૨૭૮,૩૩૮	૩,૪૧૮,૭૨૮			

હિંદી સીનેમા પર દષ્ટિપાત

હિંદમાં કાયમી સીનેમાની સંખ્યા	૧,૧૩૬
ફરતા તથા પ્રાસંગિક સીનેમાની સંખ્યા	૪૦૦
હિંદી અગર પરદેશની શીલ્મ જોનારાઓની વાર્ષિક સંખ્યા	૧૪૩,૯૭૪,૦૦૦
દર 'શો' વખતે સીનેમામાં બેસવાની સગવડ	૬૩૨,૫૦૦
પરદેશી શીલ્મના આશ્રયદાતાઓ	૨૧,૫૬૬,૧૦૦
આ સીનેમાની વાર્ષિક કુલ આવક	રૂપિયા ૩૬,૨૮૮,૦૦૦
હિંદી શીલ્મોમાંથી	,, ૨૯,૨૦૦,૦૦૦
પરદેશી શીલ્મોમાંથી	,, ૭,૦૦૦,૦૦૦
પરદેશી શીલ્મ 'ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો'ના હિસ્સો	,, ૨,૮૦૦,૦૦૦
પરદેશી શીલ્મ બતાવનારાઓના હિસ્સો	,, ૪,૨૦૦,૦૦૦
શીલ્મ ઉદ્યોગ પર વાર્ષિક કર (વધારાના નફાનો કર આદ કરતાં)	,, ૧૨,૬૦૦,૦૦૦ થી વધારે

હિંદી ફીલ્મની નિયત થયેલ લંબાઈ

હિંદી શીલ્મોની અસાધારણ લંબાઈને અંગે હિંદી શીલ્મ ઉત્પાદકોની એસોસિએશને ૧૯૪૨માં અધી શીલ્મોની લંબાઈની મર્યાદા ૧૧,૦૦૦ ફુટની નક્કી કરી. હિંદી સરકારે આ લક્ષ્યાંકનું સ્વીકારી અને એવો હુકમ કર્યો કે સર્ટિફિકેટ માટે સેન્સર બોર્ડ પાસે મોકલતાં પહેલાં અધી શીલ્મોની લંબાઈ ૧૧,૦૦૦ ફુટથી વધારે અથવા ટ્રેક્સિરની લંબાઈ ૪૦૦ ફુટથી વધારે હોવી ન જોઈએ. મધ્યસ્થ સરકાર વિશિષ્ટ સંજોગોમાં કાંઈ કિસ્સામાં આ પ્રતિબંધ દૂર કરી શકે છે.

હિંદમાં ફીલ્મો

	હિંદી	પરદેશી		હિંદી	પરદેશી
૧૯૩૫	૩૩૮	૧૮૧૩	૧૯૩૮	૭૮	૧૧૦૩
૧૯૩૬	૩૩૬	૧૮૨૪	૧૯૩૯	૧૪૬	૮૯૬
૧૯૩૭	૨૪૪	૧૫૭૬	૧૯૪૦	૧૬૨	૮૦૫

ફીચર ફીલ્મો કયાં તૈયાર થાય છે?

નીચેની યાદીમાં હિંદમાં ૧૯૩૫ થી ૧૯૪૦ સુધીમાં બતાવેલી ફીચર ફીલ્મ ઉત્પાદક દેશોની યાદી આપવામાં આવી છે.

વર્ષ	હિંદ	અમેરિકા	બ્રિટન	બીજા દેશો.
૧૯૩૫	૨૪૭	૩૦૮	૮૫	૪
૧૯૩૬	૨૨૯	૩૧૪	૮૩	૨
૧૯૩૭	૧૮૦	૩૧૨	૮૦	૩
૧૯૩૮	૭૮	૨૨૦	૫૫	૨
૧૯૩૯	૧૪૬	૧૦૮	૩૯	૯
૧૯૪૦	૧૬૨	૧૭૮	૨૨	૧

હિંદી ફીચર ફીલ્મોની ભાષા

ભાષા.	૧૯૩૬	૧૯૩૭	૧૯૩૮	૧૯૩૯	૧૯૪૦
હિંદુસ્તાની	૧૪૨	૧૦૨	૯૬	૭૬	૭૭
મરાઠી	૬	૧૧	૧૨	૭૦	૧૦
તામિલ	૩૮	૩૫	૪૨	૨૮	૩૫
તેલુગુ	૧૨	૯	૧૧	૧૫	૧૨
બંગાળી	૧૯	૧૮	૧૯	૧૩	૧૮
પંજાબી	૧	...	૧	૭	૮
મલાયલમ	૧

હિંદનાં સીનેમાગૃહો.

૧૯૨૧	૧૨૧	૧૯૨૯	૩૩૯	૧૯૩૭	૯૧૦
૧૯૨૩	૧૪૮	૧૯૩૧	૪૧૯	૧૯૩૯	૧૨૬૫
૧૯૨૫	૨૨૯	૧૯૩૩	૫૮૧	૧૯૪૧	૧૫૩૫
૧૯૨૭	૨૨૬	૧૯૩૫	૬૬૦		

હિંદનાં સીનેમાનાં સીમાચિન્હો

૧૯૦૭ પરદેશી ફીલ્મો બનાવવા માટે સ્વ. જી. એફ. માદને કલકત્તામાં પહેલું સીનેમાગૃહ ઉઘાડ્યું.

૧૯૧૩ ફીલ્મઉદ્યોગનો પાયો નાખનાર મુંબઈના ડી. ફ્લેકેએ ૩,૭૦૦ ફુટ લાંબી હરિશ્ચન્દ્રની ફીલ્મ તૈયાર કરી અને તે ૧૯૧૩ ના એપ્રિલમાં મુંબઈના થીયેટરોમાં સીનેમામાં બતાવાઈ.

- ૧૯૧૭ સ્વ. જી. એફ. માદન સ્થાપના કરેલ માદન થીએટર્સે બંગાળામાં પહેલી હિંદી શીલ્પ 'નળ દમયંતી' તૈયાર કરી.
- ૧૯૩૧ મુંબઈના ઇમ્પરિયલ સ્ટુડિયોએ હિંદનું પહેલું બોલતું ચિત્ર 'આલમ-આરા' તૈયાર કર્યું. ૧૯૩૧ની ૧૪મી માએ તે બતાવાયું. કલકત્તાના માદન થીએટર્સે લીમિટેડે બીજું બોલતું ચિત્ર 'શીરીન ફરહાદ' તૈયાર કર્યું.
- ૧૯૩૧ પહેલું હિંદી રંગીન ચિત્ર પ્રભાત સ્ટુડિયોનું 'સૈરંધી' હતું. જે કે જર્મનીમાં તેમાં રંગ પૂરવામાં આવ્યા હતા. હિંદમાં પહેલું 'સાઈને-કલર' ચિત્ર ઇમ્પરિયલનું 'કીસાન કન્યા' હતું. બોમ્બે ટોકીઝના સ્થાપક સ્વ. હિમાંશુ રાયે અગ્રેહ શીલ્પ (ટોકી) 'કર્મ' તૈયાર કરી. પરંતુ મોટેભાગે તે ઇંગ્લેંડમાં યુરોપીયન દેખરેખ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવી હતી.
- ૧૯૩૯ હિંદના શીલ્પ ઉદ્યોગનો રજતમહોત્સવ મુંબઈમાં કોંગ્રેસ તથા પ્રદર્શન ભરીને ઉજવવામાં આવ્યો.
- ૧૯૪૦ આ દેશમાં હિંદીઓની દેખરેખ હેઠળ પૂરી લગ્નચીત્રની ધ્વનિયુક્ત ઇંગ્લિશ શીલ્પ 'રાજનતંત્રી' તૈયાર કરવામાં આવી.
- હિંદમાં તૈયાર કરવામાં આવતી કુલ શીલ્પોનો ૩ ભાગ મુંબઈના સ્ટુડિયોમાં તૈયાર થાય છે.

ઐઠ ચિત્રા સંબંધી અખિલહિંદ ક્ષીલ્પ પત્રકારોના નિર્ણયો

૧૯૩૭ વિદ્યાપતિ (ન્યુ થીએટર્સ કલકત્તા)	૧૯૪૦ ઓરત (નેશનલ સ્ટુડિયોઝ, મુંબઈ)
૧૯૩૮ અધિકાર (ન્યુ થીએટર્સ, કલકત્તા)	૧૯૪૧ પ્રતિજ્ઞાતિ (ન્યુ થીએટર્સ કલકત્તા)
૧૯૩૯ જીવન નૈયા (પ્રભાત સ્ટુડિયો)	

અગ્રગણ્ય હિંદી સ્ટુડિયો

મુંબઈ

બોમ્બે ટોકીઝ
સાંકિ પ્રોડક્શન્સ
મિનર્વા મુવીટોન્સ
નેશનલ સ્ટુડિયોઝ
પ્રકાશ પીકચર્સ
રણજીત મુવીટોન કું.
અત્રે પિકચર્સ.

ભાડોર

પંચોલી આર્ટ પિકચર

પુના

પ્રભાત ફિલ્મ કું.
સરસ્વતી સીનેટોન

કલકત્તા

ભારતલક્ષ્મી પિકચર્સ
ઇંદ્ર મુવીટોન
ન્યુ થીએટર્સ
ઇસ્ટ ઇંડિયા ફિલ્મ

અદ્રાસ

ભારત મુવીટોન
જય ફિલ્મ્સ.

અગ્રગણ્ય વિદેશી ઉત્પાદકો

યુનિવર્સલ (યુ. સ્ટે. અ.)	ટવેટીએથ સેન્યુરી ફોક્સ (યુ. સ્ટે. અ.)
મેટ્રો-ગોલ્ડવિન-મેયર (યુ. સ્ટે. અ.)	કોલબિયા (યુ. સ્ટે. અ.)
પેરે માઉન્ટ (યુ. સ્ટે. અ.)	યુનાઇટેડ આર્ટિસ્ટ્સ (યુ. સ્ટે. અ.)
વોનર બ્રધર્સ (યુ. સ્ટે. અ.)	

ચલચિત્રના આંકડા

૧૯૪૦માં દુનિયાભરમાં દર અઠવાડિયે ૨૩૦,૦૦૦,૦૦૦ લોકો ચલચિત્રગૃહમાં હાજરી આપતા હતા. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં સરેરાશ પ્રવેશદી ૨૪ સેન્ટ છે. આખા જગતમાં ૧૯૩૯ માં ૬૯,૧૫૩ સીનેમાથીએટરો હતા. તે પૈકી અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૯૬૪૫, યુરોપમાં ૩૫,૬૯૪, દરપૂર્વમાં ૬,૫૬૮, લેટિન અમેરિકામાં ૫,૪૦૩, કેનેડામાં ૧,૨૪૬ તથા નજીકના પૂર્વમાં ૯૬૮ હતા. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દર ૧૨ રહેવાશીએ ચલચિત્રગૃહની એક બેઠક છે અને દર ૮,૦૦૦ રહેવાશીએ એક થીએટર છે.

પ્રખ્યાત પુરુષ તથા સ્ત્રીપાત્રો

પુરુષપાત્રો—અશોક કુમાર, કે. સી. ડે, પૃથ્વીરાજ, સાધ્નિલ, પહાડી સન્યાલ, જગદીશ, પી. ખરઆ, અડવાણી, કાંતિલાલ, મોતીલાલ, પંકજ મલિક, ધીરજ ભટ્ટાચારી, દુર્ગાદાસ, અહીન્દ્ર ચોધરી, સુરેન્દ્ર ચંદ્રમોહન, ઇશ્વરલાલ, દીક્ષિત, ધોરી.

સ્ત્રીપાત્રો—કાનનબાલા, દુર્ગાબાઈ ખોટે, ચંદ્રાવતી, લીલા દેસાઈ, ઉમાશયિ, માધુરી, શાંતા આપ્ટે, લીલા ચીટનીસ, બિમ્બો, ગોહર, ખુરશીદ, સરદાર અખતર, સુલોચના, રેણુકા, કન્જન, જમના, વાસંતી, દેવિકારાણી, સાધના ખોઝ, શાંતા હુબ્લીકર, એનાક્ષી રામરાવ, કમલેશ કુમારી, સવિતાદેવી, માયા બેનરજી, નસીમ.

૧૯૩૯નાં શ્રેષ્ઠ નટ—નટીઓ

કલકત્તાના 'ઓરિયન્ટ' પત્રે લીધેલી મતગણતરી મુજબ હિંદનાં ૧૯૩૯ના વર્ષનાં ઉત્તમ અભિનેતા-નેટીઓ નીચેનાં હયાં છે. મતગણતરીમાં ૬૮,૬૭૦ વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો હતો. મતો નીચે મુજબ મળ્યા છે.

લીલા દેસાઈ	૬૮૫૯	નસીમ	૩૪૩૫	પંકજ મલિક	૧૦૪૬
દેવિકારાણી	૬૫૮૯	સાધના ખોઝ	૩૩૧૪	અશોકકુમાર	૭૮૫
કાનનબાલા	૬૩૩૨	સાયગલ	૩૦૦૨	સુરેન્દ્ર	૭૦૫
સવિતાદેવી	૪૪૭૭	પહાડી સન્યાલ	૨૧૦૫	સોરભ મોદી	૬૫૮
શાન્તા આપ્ટે	૪૩૦૧	મોતીલાલ	૧૩૧૮		

લીલા દેસાઈ નૃત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ, દેવિકારાણી અભિનયમાં, કાનનબાલા સંગીતમાં, નસીમ સૌંદર્ય માટે શ્રેષ્ઠ હયાં છે. સાયગલ સંગીત માટે પુરુષ—અભિનેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ હયાં છે. સવિતાદેવી, શાન્તા આપ્ટે, પંકજ મલિક વગેરે ખીજા નંબરે આવે છે.

આ મતગણતરી માટે લગભગ ૮૩ નામ રજૂ થયાં હતાં.

હિંદી ફિલ્મ-સ્ટારના પગારો

પૃથ્વીરાજ : રણજીત કંપની :	રૂ. ૧૧૫૦
શોભના સમર્થ : હિંદુસ્થાન સિનેટ્રોન :	રૂ. ૧૨૦૦
લીલા ચીટનીસ : બોમ્બે ટાકીઝ :	રૂ. ૧૨૦૦
મીનાક્ષિ : હંસ પિકચર્સ :	રૂ. ૭૫૦
લીલા દેસાઈ : ન્યુ-થીએટર્સ :	રૂ. ૮૦૦

પી. જયરાજ : પ્રકાશ પિકચર્સ :	રૂ. ૫૦૦
પ્રેમ અદીબ : નેશનલ સ્ટુડિયોઝ :	રૂ. ૪૦૦
આચાર્યતા : સિરફો પ્રોડક્શન :	રૂ. ૪૦૦
સુરેન્દ્ર : નેશનલ સ્ટુડિયોઝ :	રૂ. ૧૧૭૦
ઈ. બીલીમોરિયા : સુદામા પ્રોડક્શન :	રૂ. ૮૦૦
ચાર્લી (નુરમહમદ) : રણજીત કંપની :	રૂ. ૭૦૦
બુઆ : ન્યુ થીએટર્સ :	રૂ. ૧૦૦૦
અશોકકુમાર : બોમ્બે ટોફીઝ :	રૂ. ૮૫૦
નસીમ : મિનરવા :	રૂ. ૨૦૦૦
અબ્બો : સિરફો પ્રોડક્શન :	રૂ. ૧૬૦૦
હરીશ : નેશનલ સ્ટુડિયોઝ :	રૂ. ૩૫૦

પરદેશના ફિલ્મસ્ટારના પગાર

૬૨ અઠવાડિયે

	ચૌડ		ચૌડ
ગ્રેટા ગાર્બો	૧,૮૦૦	વોલેસ બેરિ	૧,૦૦૦
વિલ રોબર્ટ્સ	૧,૫૦૦	વિલિયમ યોવેલ	૬૦૦
મોરિસ શેવેલિયર	૧,૫૦૦	બ્લેન ક્રાફ્ટ	૮૦૦
ક્રાન્સ્ટન્સ બેનેટ	૧,૪૦૦	બેનેટ બેનર	૭૫૦
બ્લેન બેરિમોર	૧,૩૦૦	એડવર્ડ જી. રોયલ્સન	૬૦૦
રિચર્ડ બાર્થેલ્મેસ	૧,૨૦૦	જેમ્સ કેમ્પ્બેલ	૫૬૦
નોર્મા શિરર	૧,૨૦૦	ગેરિ કૂપર	૨૬૦
એન. હાર્ડિંગ	૧,૨૦૦	વોલન વિલિયમ	૨૫૦

હિંદીની વાર્ષિક સરેરાશ આવક

	રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.
દાદાભાઈ નવરોજી (૧૮૭૦)	૨૦-૦-૦	એટકિન્સન (૧૮૯૫)	૩૪-૦-૦
સર. ડી. આર્ચર અને		વાડિયા અને બેશી (૧૯૧૩-૧૪)	૪૪-૫-૦
મેજર ઇ. બેરિંગ (૧૮૮૨)	૨૭-૦-૦	શાહ અને ખંભાતા-(૧૯૨૧-૨૨)	૬૭-૦-૦
ડિગ્ગી (૧૮૯૮)	૧૮-૬-૦	વી. કે. આર. વી. રાવ (૧૯૨૫-૨૬)	૭૭-૧૪-૦
લોડ કર્જન (૧૯૦૦)	૩૦-૦-૦	ફિલ્મે શિરાસ (૧૯૨૧)	૧૦૭-૦-૦
ડિગ્ગી (૧૯૦૦)	૧૭-૪-૦	ફિલ્મે શિરાસ (૧૯૨૨)	૧૧૬-૦-૦
એટકિન્સન (૧૮૭૫)	૨૫-૦-૦		

વિક્ટોરિયા કેસ મેળવનારા હિંદીઓ

ઇશરસિંગ (નાયક, પંજાબીની ૨૮મી ટુકડી)	વઝીરિસ્તાન ૧૯૨૧
મિર દોસ્ત (સપ્તેદાર, કોક્સ રાઈફલ)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૫
શાહમદખાન (નાયક, પંજાબી ટુકડી)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૬

ચત્તાસિંગ (સિપાઇ, બોપાળ પાયદળ)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૬
દરવાનસિંગ નેગિ (નાયક, ગઢવાલ રાઇફલ)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૫
કર્ણુબહાદુર રાણા (નાયક, ગુર્ખા રાઇફલ)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૮
ખુદાદાદખાન (નાયક, ૧૨૯મી બલુચી ટુકડી)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૫
લાલા (જમાદાર, ૪૧મી દોઆ ટુકડી)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૬
ગોવિંદસિંગ (લાન્સ-ફફદાર, ૨૮મી પાયદળ ટુકડી)	વિશ્વયુદ્ધ
બદલુસિંગ (રિસાલદાર, ૧૪મી લાન્સર્સ)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૮
ગોબરસિંગ નેગિ (રાઇફલમેન, ૩૯મી ગઢવાલ ટુકડી)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૫
કુલવીર થપા (રાઇફલમેન, ૨૩ ગુર્ખા રાઇફલ)	વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૫

૧૯૩૯નું વિશ્વયુદ્ધ

ખીજો લેફ્ટેનન્ટ, પ્રેમીન્દસિંહ ભગત (ઇડિયન એન્જીનિયર્સ) મધ્યપૂર્વ ૧૯૪૧
 સુમેદાર રિયપાલરામ (ફટી રજપુતાના રાઇફલ (મૃત્યુ પછી આપવામાં આવ્યો) મધ્યપૂર્વ ૧૯૪૧
 હવાલદાર પ્રકાશસિંહ (૮મી પંજાબ રેજીમેન્ટ) જન્યુ. ૧૯૪૩
 સુમેદાર લાલબહાદુર થાપા (ખીજી ગુરખા રાઇફલ ફોર્સ) ૧૯૪૩

ઇડિયન ઓર્ડર ઓફ મેરિટ

સુમેદાર નૈઝમલીખાન (ફટી રજપુતાના રાઇફલ્સ) આ માન મેળવનાર પહેલો હિંદી. (વિક્ટોરિયા કૉસ પછીનું માન)

નૌબર્ટ કૉસ

૧૯૪૦માં શરૂ કરવામાં આવ્યો. વિક્ટોરિયા કૉસની પછી તરત જ, ખીજા બધા ચાંદોની પહેલાં પહેરવાનો છે. પીરખાન (આઇ. એ.) (ઈ. જી. એમ ૧૯૪૦) ૧૯૪૧

રોયલ સોસાયટીના હિંદી સભ્યો

સ્વ. એસ. રામાનુજમ	ડૉ. મેધનાદ સાહા	શ્રીનિવાસ કૃષ્ણન
સ્વ. સર જે. સી. બોઝ	સર સી. વી. રમણુ	ડૉ. એચ. જે. લાલા
ડૉ. બિરબલ સહાની	ડૉ. કરિયા મણિકમ	

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના હિંદી સભ્યો

સર મંચેરજી ભાવનગરી	(કોન્ગ્રેસીય)	લોર્ડ સિંહા	(અમીરસભામાં)
દાદાભાઈ નવરોજી	(લિબરલ)	લોર્ડ સિંહા (રાયપુરના ખીજા અમીર)	
શાપુરજી સક્ષાતવાળા	(કોન્ગ્રેસનિસ્ટ)		(અમીરસભામાં)

હિંદી પ્રીવિ-કાઉન્સિલરો

રાષ્ટ્ર ઓન. અમીરઅલી	૧૯૩૪ સર શાદીલાલ (નાઇટ)
(પહેલા હિંદી પ્રીવિ-કાઉન્સિલર)	૧૯૩૪ એચ. એચ. આનાખાન
સર ખી. સી. મિત્તર	૧૯૩૪ સર તેજબહાદુર સપ્તુ કે. સી. એસ. આર્થ
૧૯૨૧ રાષ્ટ્ર ઓન. વિ. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી	૧૯૩૬ સર અકબર હૈદરી
૧૯૨૬ લોર્ડ સિંહા	૧૯૩૯ એમ. આર. જયકર
૧૯૩૦ રાષ્ટ્ર ઓન. સર ડી. એફ. મુક્ષા (નાઇટ)	૧૯૪૧ સર. સી. માધવન નાયર

યુનાઇટેડ કિંગડમના હિંદી ખેરોનેટ

સર જમશેદજી જીજીભાઈ	૧૮૫૭	સર વિક્ટર સાક્ષ
સર જહાંગીર કાવસજી જહાંગીર	૧૯૦૮	સર કેનેથ ગિબ્સન
સર ચીનુભાઈ માધવલાલ રણુગ્રાડલાલ	૧૯૧૩	સર રિચર્ડ ટેમ્પલ
સર ફરામજી દીનશા પીટીટ		

બ્રિટિશ એકેડેમીના ફેલો

સર એસ. રાધાકૃષ્ણન	૧૯૩૯
-------------------	------

બ્રિટિશ રાજ્યના હિંદી ઉમરાવ

અરુણકુમાર સિંહા	જન્મ ૧૮૮૭	વારસ-એન. સુધીન્દ્ર	જન્મ ૧૯૨૧
-----------------	-----------	--------------------	-----------

ઇન્ડિયન કિંગ્સ કાઉન્સેલ

ભગવાનદીન કુએ	૧૯૩૧
--------------	------

ફ્રેન્કલિન ચંદ્રક મેળવનાર

(પદાર્થવિજ્ઞાનમાં નોંધપાત્ર કારકીર્દી પ્રાપ્ત કરનારને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તરફથી અપાતો જિઆમાં જિઓ વિજ્ઞાનચંદ્રક.)

૧૯૪૦ સર સી. વી. રમણ.

પહેલો હીંદી

ખેરિસ્ટર	જી. એમ ટાગોર	ક્રિશ્ચિયન યુનિવર્સિટીના રેંગ્સર	એ. એમ. ખોજ
આઈ. સી. એસ.	એસ. એન. ટાગોર	આઈ. સી. એસ.માં પહેલે	
કારોબારીના સભ્ય	સર એસ. પી. સિંહા	નંબરે આવનાર	સર અનુલ ચેતરજી
હાઇકોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ	સર રમેશચંદ્ર મિત્ર	ઇંગ્લંડથી હિંદ જોડી આવનાર	એસ.પી. એન્જિનિયર
વિક્ટોરિયા ક્રોસ મેળવનાર	ખોદાદાદ ખાન		

ગૂજરાત સાહિત્યસભા-અમદાવાદ-તરફથી અપાતા રણુજીતરામ

સુવર્ણ ચંદ્રક મેળવનારાઓની યાદી.

૧૯૨૮ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૯૩૩ શ્રી રત્નમણિરાવ જોટ	૧૯૩૭ શ્રી ચુનીલાલ શાહ
૧૯૨૯ „ ગિજુભાઈ બધેકા	૧૯૩૪ „ ‘ સુન્દરમ ’	૧૯૩૮ „ ક તુ દે સા ઈ
૧૯૩૦ „ રવિશંકર રાવળ	નિ. પુ. હુદાર	૧૯૩૯ „ ઉમાશંકર જોષી
૧૯૩૧ „ વિજયરાય વૈદ્ય	૧૯૩૫ „ વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧૯૪૦ „ ધનસુખલાલ મહેતા
૧૯૩૨ „ રમણલાલ દેસાઈ	૧૯૩૬ „ ચન્દ્રવદન મહેતા.	૧૯૪૧ „ જ્યોતીન્દ્ર દવે.
		૧૯૪૨ „ રસિકલાલ પરીખ

હિંદનાં સંગ્રહસ્થાનો

બંગાળાની રાષ્ટ્ર એશિયાટિક સોસાયટીએ ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં હિંદમાં પહેલા સંગ્રહસ્થાનની સ્થાપના કરી. આ સોસાયટીએ છેવટે પોતાનો પશુઓનો ભૂસ્તરવિજ્ઞાનનો તથા પુરાતત્ત્વનો સંગ્રહ સરકારને સોંપી દીધો અને ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં કલકત્તાના ‘ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ ’ની સ્થાપના થઈ. દરમિયાન

હિંદના બીજા ભાગોમાં સંગ્રહસ્થાનોની સ્થાપના થઈ હતી. ૧૮૫૧ માં મદ્રાસમાં 'સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમ'ની સ્થાપના થઈ હતી. ૧૮૫૬ માં તેની છ શાખાઓ ખોલવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં કરાચીમાં 'વિક્ટોરિયા મ્યુઝિયમ' ખોલવામાં આવ્યું. ૧૮૫૭ માં હિંદમાં ૧૨ સંગ્રહસ્થાનો હતાં. ૧૮૬૩ માં લખનૌ અને નાગપુર ખાતે તથા ૧૮૬૪ માં લાહોર ખાતે પ્રાંતિક સંગ્રહસ્થાનોની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછીના દશકામાં ૬ સંગ્રહસ્થાનો—બેંગલોર, ફૅગ્યાદ, દિલ્લી, કલકત્તા (આર્થિક સંગ્રહસ્થાન) મથુરા અને રામપુરમાં—સ્થાપવામાં આવ્યાં. ત્રિયુર, ઉદેપુર, ભોપાલ, જયપુર અને મદ્રાસ, (વિક્ટોરિયા ટેકનિકલ) માં ૧૮૮૭ માં, રાજકોટ (વોટસન મ્યુઝિયમ) ૧૮૮૮ માં, પૂના (લોર્ડ રે ઈન્ડસ્ટ્રિયલ મ્યુઝિયમ) ૧૮૯૦માં વડોદરા અને બેજવાડા ખાતે ૧૮૯૪ માં તથા ભાવનગર તથા ત્રિચિનોપલી ખાતે ૧૮૯૫ માં સંગ્રહસ્થાનોની સ્થાપના થઈ; અગિયાર જ્યુબિલી મ્યુઝિયમો ખુલતાં ૧૯૦૦ માં હિંદના સંગ્રહસ્થાનોની સંખ્યા ૨૬ ની થઈ.

નવા સૈકાની શરૂઆત થતાં જ હિંદમાં પુરાતત્ત્વના સંગ્રહસ્થાનો સ્થાપવાનો પવન વાયો. ખારીપદામાં (૧૯૦૩) ચંબામાં (૧૯૦૮) જોધપુરમાં (૧૯૦૯) ખજાલો અને ગ્વાલિયરમાં (૧૯૧૦) વિન્નપુરમાં (૧૯૧૨) અને ઢાકામાં (૧૯૧૩) સંગ્રહસ્થાનો ખુલ્યા મુકવામાં આવ્યાં. પુરાતત્ત્વ ખાતાની તપાસને પરિણામે સારનાથ (૧૯૦૪) આગ્રા (૧૯૦૬) પેશાવર (૧૯૦૭) દિલ્લી ફોર્ટ (૧૯૦૦) માંડલે (૧૯૦૫) દિલ્હી (સેન્ટ્રલ એશિયન એન્ટીકિવટીઝ મ્યુઝિયમ ૧૯૨૯) લાહોર ફોર્ટ (૧૯૨૮)માં સંગ્રહસ્થાનો સ્થાપવામાં આવ્યાં. તે ઉપરાંત સારનાથ, પગન, તક્ષિલા, નાલંદા, મોહન જોડેરા તથા હરપ્પા ખાતે થયેલ ખોદકામમાંથી મળેલા અવશેષોનાં પશુ સંગ્રહસ્થાનો સ્થાપવામાં આવ્યાં. સારનાથના સંગ્રહસ્થાનમાં મૌર્યસમયથી શરૂ કરી મુસલમાન આક્રમણ સુધીની ૧૨,૦૦૦ પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. તક્ષિલાના સંગ્રહસ્થાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા સૈકાથી ઈસ્વી સનના પાંચમા સૈકા સુધીના એક હજાર વર્ષોની પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૯ લગભગ મુંબઈનું 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ૧૯૩૬માં નવી ગ્લેરીઓ ખુલ્લી મુકીને તેનો વિસ્તાર વધારવામાં આવ્યો. આજે તે એશિયાના મહાન સંગ્રહસ્થાનોમાંનું એક ગણાય છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં સંગ્રહસ્થાનોની સંખ્યા ૭૩૦, જર્મનીમાં ૧૭,૦૦૦ તથા ફ્રાન્સમાં ૬૫૦ સંગ્રહસ્થાનો છે.

મુખ્ય સંગ્રહસ્થાનોની યાત્રી

૧ ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ કલકત્તા	૧૧ ઉદેપુર મ્યુઝિયમ ઉદેપુર	૨૧ બરેન્ડ રિચર્સ મ્યુ. રાજશાહી
૨ પટણા „ પટણા	૧૨ વડોદરા „ વડોદરા	૨૨ ઢાકા „ ઢાકા
૩ આર્કિયોલોજીકલ „ સારનાથ	૧૩ અજમેર „ અજમેર	૨૩ આસુતોષ „
૪ પ્રોવિન્શિયલ „ લખનૌ	૧૪ હેદાગાદ „ હેદાગાદ	(કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય)
૫ ગવર્નમેન્ટ „ મથુરા	૧૫ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ „ મુંબઈ	૨૪ દાર્જિલિંગ „ દાર્જિલિંગ
૬ ફોર્ટ „ દિલ્લી	૧૬ સેન્ટ્રલ „ નાગપુર	૨૫ વિક્ટોરિયા „ કરાચી
૭ સેન્ટ્રલ „ લાહોર	૧૭ ગવર્નમેન્ટ „ મદ્રાસ	૨૬ ખીચિંગ „ મયૂરબંજ
૮ આર્કિયોલોજીકલ „ તક્ષિલા	૧૮ બેંગલોર „ બેંગલોર	૨૭ ગૌહટી „ આસામ
૯ ગવર્નમેન્ટ „ પેશાવર	૧૯ ત્રિવેન્દ્રમ „ ત્રિવેન્દ્રમ	૨૮ હરાપ્પા „ હરાપ્પા
૧૦ જયપુર „ જયપુર	૨૦ અંગીપ સાહિત્ય પરિષદ કલકત્તા	૨૯ મોહન જોડેરા „ મોહન જોડેરા

હિંદુ તાર તથા ટપાલખાતું

૧૯૨૭-૨૮થી ૧૯૩૩-૩૪ સુધી આ ખાતાના હિસાબમાં જુદી જુદી રકમોની ખોટ દેખાતી હતી. ૧૯૩૪-૩૫માં રૂ. ૩૭-૯૪ લાખનો વધારો થયો. પણ આ ખરો વધારો નહોતો કેમકે તે વર્ષમાં નોકરોના પગારમાં તાત્કાલિક જરૂરીઆતને અંગે પાંચ ટકાનો કાપ મૂકવામાં આવ્યો હતો તથા ખોટના ફંડમાં પૂરી રકમની ભરપાઈ કરવામાં આવી નહોતી. ૧૯૩૫-૩૬ના હિસાબમાં રૂ. ૪૭,૦૦૦ની નાની સરખી ખચત દેખાણી પણ આ વર્ષે પણ ૧૯૩૫ના એપ્રિલમાં ચૂકવવામાં આવેલ, ૧૯૩૫ના માચના પગારમાં પણ આ કાપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. જે આ રકમ બાદ ન કરવામાં આવી હોત તો તે વર્ષના હિસાબમાં રૂપિયા ૨ લાખની ખોટ દેખાણી હોત. ૧૯૩૬-૩૭, ૧૯૩૭-૩૮, તથા ૧૯૩૮-૩૯ના વર્ષના હિસાબમાં અનુક્રમે ૧૪.૫૫, ૫૭.૨૬ તથા ૧૮.૯૮ લાખનો નફો થયો હતો. ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ૮૯.૫૯ લાખનો વધારો દેખાયો. ૧૯૨૫-૨૬માં આ ખાતાના હિસાબને વેપારી સિદ્ધાંત પર મુકવામાં આવ્યા ત્યારપછી આ મોટામાં મોટો નફો છે. અને યુદ્ધને અંગે તાર, ટપાલ તથા ટેલિફોન વ્યવહારમાં થયેલ અભૂતપૂર્વ ધસારાને અંગે આભારી છે. ૧૯૩૯-૪૦ની મહેસુલમાં થયેલ ૮૦.૯૨નો વધારો પછી ૧૯ લાખ રૂપિયા પોસ્ટઓફીસને અંગે, લગભગ ૪૦ લાખ રૂપિયા તારને અંગે, લગભગ ૨૧ લાખ રૂપિયા ટેલિફોનને અંગે અને લગભગ ૧ લાખ રૂપિયા 'રેડિયો'ને અંગે છે. સ્ટાફના પગારના વાર્ષિક વધારાના ૯ લાખ રૂપિયા તથા પેન્શન ગ્રિફમાં લગભગ ૫ લાખ રૂપિયાનો વધારો કરવા છતાં ખર્ચ તો ફક્ત ૧૦.૩૧ લાખ જ વધ્યું હતું.

૧૯૩૯-૪૦ની આખરે ખાતામાં લગભગ ૧૦૧,૦૦૦ માઇલની પોસ્ટ ઓફિસની લાઇન હતી. તેમાં ૫૨૦,૧૦૦ માઇલ, તાંબા, કાંસા તથા લોહાના તારનો ઉપયોગ થતો હતો. આ આંકડા આગલા વર્ષ કરતાં ૭૦૦ માઇલ લાઇનનો તથા ૬,૨૦૦ માઇલ તારનો વધારો બતાવે છે.

હિંદો પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર, જમીન પરની લાઇનો, ભૂગર્ભના તારના દોરડાં તથા સીધા ખીનતારી સંદેશા વડે ચાલે છે. ખર્ચ, થાપલેંડ તથા સીલોન સાથે ખીનતારી સંદેશા આ ખાતા મારફત મોકલવામાં આવે છે ત્યારે યુનાઇટેડ કિંગડમ તથા જાપાન સાથેનો વ્યવહાર પરવાનો મેળવેલ કંપની યથાવે છે. સીલોન સિવાયનો તારનો વ્યવહાર પરવાનો મેળવેલ કંપની યથાવે છે, ત્યારે જમીન પરનો ખર્ચો વ્યવહાર આ ખાતું ચલાવે છે.

૧૯૩૯-૪૦ વર્ષની આખરે ખાતાના ટેલિફોન એક્સચેન્જની સંખ્યા ૨૮૨ની હતી. સીધી લાઇનનાં જોડાણ ૨૬,૭૨૯ તથા લંબાવેલ ટેલિફોનની સંખ્યા ૪,૦૮૯ની હતી. ત્યારે ગયે વર્ષે આ આંકડા અનુક્રમે ૨૭૪, ૨૪,૧૧૩ તથા ૩,૫૭૧ હતા. આ ઉપરાંત સરકારીખાતાં, મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા વેપારી પેટીઓના ખાસ ઉપયોગ માટે ૩૨૦ એક્સચેન્જ આ ખાતાની માલિકીના તથા વ્યવસ્થા હેઠળ હતાં, ને ટેલિફોનની સંખ્યા ૩,૬૮૩ની હતી. આગલા વર્ષે આ સંખ્યા ૩૦૪ એક્સચેન્જની તથા ૩,૪૦૭ ટેલિફોનોની હતી. આ ઉપરાંત ૩૫૫ સ્વતંત્ર એક્સચેન્જ ન થઇ શકે તેવી પદ્ધતિના એક્સચેન્જો તથા ૬૭૧ ટેલિફોન જાહેરને જોડે આપવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષ દરમિયાન લાડામાંથી મળેલી આવક, રૂ. ૫,૬૧૬,૦૦૦ તથા ટેલિફોનના કોલની ફી રૂ. ૫,૭૯૨,૦૦૦ રૂ. મળી હતી. ૧૯૩૮-૩૯માં આ આવક અનુક્રમે ૫,૦૩૩,૦૦૦ રૂ. તથા ૪,૩૧૫,૦૦૦ રૂ. હતી.

હિંદમાં ખીનતારી સ્ટેશનોની સંખ્યા ૨૬ની છે.

ટપાલખાતાના આંકડા (બ્રિટિશ હિંદના)

ટપાલઑફિસો ની સંખ્યા.	ટપાલ ચેટી	કુલ માણુસો	કાગળો. પોસ્ટ કાર્ડ તથા વર્તમાનપત્રો	મનીઓ૧૯૨
૧૯૩૪-૩૫	૨૩,૬૨૨	૫૮,૮૮૧	૧,૧૪૩,૭૭૬,૯૬૯	૩૮,૮૮૧,૧૧૯
૧૯૩૬-૩૭	૨૪,૦૬૦	૫૨,૬૧૭	૧,૨૨૦,૧૩૮,૪૩૫	૪૩,૪૬૫,૭૯૩
૧૯૩૭-૩૮	૨૪,૧૬૭	૫૨,૨૫૩	૧,૧૯૦,૧૧૧,૮૪૫	૩૯,૬૫૧,૧૯૯
૧૯૩૮-૩૯	૨૪,૩૦૩	૫૨,૮૫૧	૧,૨૪૧,૪૬૩,૫૨૬	૪૦,૪૪૬,૦૮૩
૧૯૩૯-૪૦	૨૪,૭૪૧	૫૪,૫૭૫	૧,૨૫૫,૪૭૪,૫૪૨	૪૧,૭૦૧,૪૩૯

સેવિંગ્સ બેંક

બેંકોની સંખ્યા	અનામત મુકનારાઓની સંખ્યા	ખાલી અનામત (રૂ. માં)
૧૯૩૪-૩૫	૧૨,૬૭૯	૩,૧૦૦,૩૬૮
૧૯૩૫-૩૬	૧૨,૯૨૬	૩,૫૪૧,૫૫૩
૧૯૩૬-૩૭	૧૨,૬૩૧	૩,૬૨૨,૧૪૫
૧૯૩૭-૩૮	૧૨,૬૩૧	૩,૭૮૬,૪૬૫
૧૯૩૮-૩૯	૧૨,૧૦૯	૪,૨૪૦,૭૯૧
૧૯૩૯-૪૦	૧૧,૮૭૦	૪,૫૮૨,૭૫૨

ટપાલ ઑફિસની આવક તથા ખર્ચ

	આવક (રૂ.)	ખર્ચ (રૂ.)
૧૯૩૪-૩૫	૭૬,૦૨૫,૫૨૬	૭૩,૫૬૧,૫૫૮
૧૯૩૫-૩૬	૭૬,૦૬૨,૩૪૮	૭૬,૮૬૩,૫૦૫
૧૯૩૬-૩૭	૮૦,૪૨૩,૦૨૭	૭૭,૬૮૮,૬૨૨
૧૯૩૭-૩૮	૭૯,૩૮૮,૪૫૮	૭૪,૬૦૯,૯૧૮
૧૯૩૮-૩૯	૮૧,૨૭૨,૬૧૮	૭૭,૭૪૫,૩૨૬
૧૯૩૯-૪૦	૮૩,૧૮૧,૫૦૯	૭૭,૮૧૩,૮૯૮

આયપત વેરો ભરનારાઓની સંખ્યા

૧૯૩૪-૩૫	૬૭૧,૨૪૮	૧૯૩૬-૩૭	૩૪૫,૬૦૧	૧૯૩૮-૩૯	૨૮૫,૯૪૦
૧૯૩૫-૩૬	૬૫૩,૫૬૬	૧૯૩૭-૩૮	૨૮૩,૭૫૩		

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા

સ્થાપના : ૧૮૮૫

સ્થળ	પ્રમુખ	૫ મુંબઈ (૧૮૮૬)	સર વિલિયમ વેડબર્ન
૧ મુંબઈ (૧૮૮૫)	ડબ્લ્યુ. સી. બોનરજી	૬ કલકત્તા (૧૮૯૦)	સર ફિરોજશા મહેતા
૨ કલકત્તા (૧૮૮૬)	દાદાભાઈ નવરોજી	૭ નાગપુર (૧૮૯૧)	પી. આનંદ ચાલુ
૩ મદ્રાસ (૧૮૮૭)	બુદ્ધદીન તૈયબજી	૮ અક્ષાહાબાદ (૧૮૯૨)	ડબ્લ્યુ. સી. બોનરજી
૪ અક્ષાહાબાદ (૧૮૮૮)	જી. યુલ	૯ લાહોર (૧૮૯૩)	દાદાભાઈ નવરોજી

ક્રમ	પ્રમુખ
૧૦ મદ્રાસ (૧૮૯૪)	એ. વેળ
૧૧ પુના (૧૮૯૫)	એસ. એન. બેનરજી
૧૨ કલકત્તા (૧૮૯૬)	આર. એમ. સિયાની
૧૩ અમરાવતી (૧૮૯૭)	સી. શંકરન નાયર
૧૪ મદ્રાસ (૧૮૯૮)	એ. એમ. બોઝ
૧૫ લખનૌ (૧૮૯૯)	રોમેશચંદ્ર દત્ત
૧૬ લાહોર (૧૯૦૦)	એન. જી. ચંદાવરકર
૧૭ કલકત્તા (૧૯૦૧)	દિનશા વાઝા
૧૮ અમદાવાદ (૧૯૦૨)	સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી
૧૯ મદ્રાસ (૧૯૦૩)	લાલમોહન ધોષ
૨૦ મુંબઈ (૧૯૦૪)	સર હેન્રી કોટન
૨૧ બનારસ (૧૯૦૫)	ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે
૨૨ કલકત્તા (૧૯૦૬)	દાદાભાઈ નવરોજી
૨૩ સુરત (૧૯૦૭) મદ્રાસ (૧૯૦૮)	રાશિબહારી ધોષ
૨૪ લાહોર (૧૯૦૯)	મદનમોહન માલવીય
૨૫ અજિતપુર (૧૯૧૦)	સર વિલિયમ વેર્થન
૨૬ કલકત્તા (૧૯૧૧)	મિશનનારાયણ ધાર
૨૭ પટણા (૧૯૧૨)	આર. એન. મુધોલકર
૨૮ કરાચી (૧૯૧૩)	નરાય સૈયદ મહમદ
૨૯ મદ્રાસ (૧૯૧૪)	ભૂપેન્દ્રનાથ બોઝ
૩૦ મુંબઈ (૧૯૧૫)	સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહ
૩૧ લખનૌ (૧૯૧૬)	અંબિકાચરણ મઝમુદાર
૩૨ કલકત્તા (૧૯૧૭)	ડૉ. એનિમેસન્ટ
૩૩ દિલ્લી (૧૯૧૮)	મદનમોહન માલવીય
મુંબઈ [ખાસ બેઠક]	હસનમહમમ
૩૪ અમૃતસર (૧૯૧૯)	મોતીલાલ નેહરુ
૩૫ નાગપુર (૧૯૨૦)	સી. વિજયરાધવાસારિયર
કલકત્તા [ખાસ બેઠક]	(૧૯૨૦) લાલા
	લજપતરાય

મહાસભાના પ્રાંતો

પ્રાંત	ભાષા	મુખ્ય શહેર
આંધ્ર	તેલુગુ	મદ્રાસ
આસામ	આસામીય	ગાહતી
બિહાર	હિંદુસ્તાની	પટણા
બંગાળ	બંગાળી	કલકત્તા
મુંબઈ (શહેર)	મરાઠી તથા ગુજરાતી	મુંબઈ
દિલ્લી	હિંદુસ્તાની	દિલ્લી

ક્રમ	પ્રમુખ
૩૬ અમદાવાદ (૧૯૨૧)	હકીમ અબમલખાન
૩૭ ગયા (૧૯૨૨)	ચિત્તરંગન દાસ
દિલ્લી [ખાસ બેઠક]	(૧૯૨૩) અબુલકલામ આઝાદ
૩૮ કોકનાડા (૧૯૨૩)	મૌલાના મહમદઅલી
૩૯ બેલગામ (૧૯૨૪)	મહાત્મા ગાંધી
૪૦ કાનપુર (૧૯૨૫)	સરોજિની નાયકુ
૪૧ ગૌહટી (૧૯૨૬)	શ્રીનિવાસ આયંગર
૪૨ મદ્રાસ (૧૯૨૭)	એમ. એ. અન્સારી
૪૩ કલકત્તા (૧૯૨૮)	મોતીલાલ નેહરુ
૪૪ લાહોર (૧૯૨૯)	જવાહરલાલ નેહરુ
૪૫ કરાચી (૧૯૩૧)	વલ્લભલાલ પટેલ
૪૬ દિલ્લી (૧૯૩૨)	શેઠ રણુગોડલાલ
	અમૃતલાલ
૪૭ કલકત્તા (૧૯૩૩)	પંડિત મદનમોહન માલવીય (તે ગિરફ તાર થતાં) મિસિસ નેલિ સેનગુપ્તા
૪૮ મુંબઈ (૧૯૩૪)	બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ
૪૯ લખનૌ (૧૯૩૬)	પં. જવાહરલાલ નેહરુ
૫૦ ફૈઝપુર (૧૯૩૬)	પં. જવાહરલાલ નેહરુ
૫૧ હરિપુરા (૧૯૩૮)	સુભાષચંદ્ર બોઝ
૫૨ ત્રિપુરી (૧૯૩૯)	સુભાષચંદ્ર બોઝ (રાજ-નામું આપતાં પાછા ગયાં) બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ
૫૩ રામગઢ (૧૯૪૦)	મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ

પ્રાંત	ભાષા	મુખ્ય શહેર	પ્રાંત	ભાષા	મુખ્ય શહેર
સરહદપ્રાંત	પુસ્તુ	પેશાવર	સંયુક્તપ્રાંતો	હિંદુસ્તાની	લાખનૌ
પંજાબ	પંજાબી	લાહોર	ઉત્કલ	ઉડિયા	કટક
સિંધ	સિંધી	કરાચી	વિદલ (વરાડ)	મરાઠી	આકોલા
તામિલનાડુ	તામિલ	મદ્રાસ			

પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી

દરેક પ્રાંતિક સમિતિ મત આપવાને હક્કદાર સભ્યોની યાદી તૈયાર કરીને વર્કીંગ કમિટી નક્કી કરે તે તારીખે અગર તે પહેલાં અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિને મોકલી આપશે. તે યાદીમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ હશે તેવા જ સભ્યોને તે પ્રાંતમાં પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવાનો હક્ક રહેશે.

અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની ચૂંટણી

દરેક પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળીને પોતાની સંખ્યાના આઠમા ભાગના સભ્યોને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલશે.

વાર્ષિક બેઠક

આગલી મહાસભામાં નક્કી કરેલ સમયે તથા સ્થળે મહાસભાની વાર્ષિક બેઠક મળશે. વાર્ષિક બેઠકમાં (૧) મહાસભાના પ્રમુખ (૨) મહાસભાના આગલા પ્રમુખો તથા (૩) ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થશે.

પ્રમુખની ચૂંટણી

ગમે તે દસ પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળીને કોઇ પ્રતિનિધિનું અથવા મહાસભાના આગલા પ્રમુખનું નામ પ્રમુખની ચૂંટણી તરીકે રજૂ કરી શકશે. આવી રીતે જે નામો સૂચવવામાં આવ્યાં હશે તેની યાદી સામાન્ય મંત્રી પ્રગટ કરશે. કોઈ નામ અથવા નામો પાછા ખેંચાઈ જતાં, મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી યાકીના ઉમેદવારોનાં નામો પ્રાંતિક સમિતિને મોકલી આપશે. પ્રાંતિક પ્રતિનિધિઓ એક ઉમેદવારની તરફેણમાં પોતાના મતો આપી શકશે. બધા પ્રાંતોમાંથી જેને વધારે મતો મળ્યા હશે તે પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલ ગણાશે, પરંતુ તેણે કુલ મતના ૫૦ ટકા મેળવવા જોઈએ. મતની આવશ્યક સંખ્યા ન મળે તો બીજી વાર ચૂંટણી કરવામાં આવશે. તે વખતે પ્રતિનિધિઓ બેમાંથી એકની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી કરશે. બીજી ચૂંટણીમાં વધારેમાં વધારે મત મેળવનારને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલ ગણવામાં આવશે.

અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ

વાર્ષિક બેઠકના પ્રમુખ, અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્યો, મહાસભાના ચૂંટાયેલ આગલા પ્રમુખો તથા મહાસભાના ખજાનચી મળીને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ બનશે.

દર વાર્ષિક બેઠકમાં મહાસભા જે કાર્યક્રમ નક્કી કરે તેને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ અમલમાં મૂકશે. મહાસભાને લગતી બધી બાબતોને નિયમનમાં રાખવા નિયમે ધડવાનો તેને હક્ક રહેશે. અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિનો દરેક સભ્ય વાર્ષિક દસ રૂપિયા લવાજમ આપશે.

કારોબારી સમિતિ

કારોબારી સમિતિ મહાસભાના પ્રમુખ તથા અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિમાંથી પ્રમુખે પસંદ કરેલ તેર સભ્યોની બનશે. આ તેર સભ્યોમાં ત્રણથી વધારે નહિ તેટલા સામાન્ય મંત્રીઓનો સમાવેશ થશે, ઉપરાંત પ્રમુખે નીમેલ ખજાનચીનો પણ સમાવેશ થશે.

સામાન્ય મંત્રીઓ

અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ તથા કારોબારી સમિતિની ઓફિસનો ચાર્જ સામાન્ય મંત્રીઓના હાથમાં રહેશે.

ભાષા

મહાસભા, અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ તથા કારોબારી સમિતિનું કામકાજ સામાન્યતઃ હિંદુસ્તાની ભાષામાં ચાલશે. કાર્મ પણ વક્તા હિંદુસ્તાની ન બોલી શકે તો પ્રમુખની રજાથી અંગ્રેજી અથવા બીજી પ્રાંતિક ભાષામાં ભાષણ કરી શકશે.

મહાસભાની કારોબારી ૧૯૩૬-૪૦

મોલાના અબુલકલામ આઝાદ (પ્રમુખ)
મિસિસ સરોજિની નાયડુ
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
ખાન અબ્દુલગફારખાન
શેઠ જમનાલાલ બગલ (ખજાનચી)
જેરામદાસ દોલતરામ
ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત
જે. બી. કૃપલાણી (સામાન્ય મંત્રી)
ભુલાભાઈ જે. દેસાઈ
ડૉ. પ્રદુલ્લયંદ્ર ઘોષ
પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ
મિ. અસફઅલી
ડૉ. સૈયદ મહમદ

મહાસભાની અગત્યની તારીખો

- ૧૮૮૫ એ. એ. હુમે ૧૮૮૫માં મહાસભાની સ્થાપના કરી અને મહાસભાની પહેલી બેઠક મુંબઈમાં ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમાં ભરવામાં આવી.
- ૧૯૦૭ સુરતમાં મહાસભાની બેઠકમાં ભંગાણુ પડ્યું.
- ૧૯૨૦ મહાત્મા ગાંધીજી મહાસભામાં જોડાયા અને મહાસભા તેમના અંકુશ હેઠળ આવી; સવિનય-ભંગની પહેલી ચળવળ શરૂ થઈ.
- ૧૯૨૭ મહાસભાએ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ પસાર કર્યો.
- ૧૯૨૮ ૧૯૨૮ની આખર પહેલાં જે હુમિનિયન સ્ટેટસ આપવામાં આવે તો તેનો સ્વીકાર કરવાનું મહાસભાએ નક્કી કર્યું.
- ૧૯૨૯ આગલા ઠરાવના પૂરક તરીકે મહાસભાએ પૂર્ણસ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો.
- ૧૯૩૦ મહાસભાની માગણી સરકારે મંજૂર ન કરવાથી મહાસભાએ સવિનયભંગની ચળવળ શરૂ કરી
- ૧૯૩૧ ગાંધી-હર્ષન સમજુતિને અંગે સવિનય ભંગની ચળવળ મુલતવી રાખવામાં આવી. બીજી ગોળ-મેજ પરિષદમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજીને મોકલવાનું મહાસભાએ કબુલ કર્યું.
- ૧૯૩૨ સરકારે મહાસભાની પ્રગ્રતિઓને દાખી દીધી અને મહાસભાને ગેરકાયદેસર સંસ્થા ઠરાવી.
- ૧૯૩૪ મહાસભાએ સવિનયભંગની ચળવળ પાછી ખેંચી લીધી.
- ૧૯૩૫ મહાસભાએ ડિસેમ્બરમાં સુવર્ણમહોત્સવની ઉજવણી કરી.
- ૧૯૩૭ ૧૯૩૭ના હિંદી સરકારના કાયદા હેઠળ મહાસભાએ પાર્લિમેન્ટરી પ્રગ્રતિઓ શરૂ કરી અને આખા હિંદમાં ચૂંટણીમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને સાત મોટા પ્રાંતોમાં મહાસભાના પ્રધાનમંડળો સ્થાપવામાં આવ્યા. ફૈઝપુરમાં પહેલી ગ્રામ્ય મહાસભા મળી.
- ૧૯૩૯ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપ્યાં.

૧૯૪૦ વાઈસરૉયની વિસ્તૃત કારોબારીની વાઈસરૉયની ઑગસ્ટની દરખાસ્તનો મહાસભાએ અસ્વીકાર કર્યો; મહાસભાએ યુદ્ધવિરોધી વ્યક્તિગત સવિનયભંગની શરુઆત કરી.

૧૯૪૨ મહાસભાએ સર રોહર્ડ ક્રિપ્સની 'ફુમિનિયન સ્ટેટસ'ની દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કર્યો; અખિલહિંદ મહાસભા સમિતિએ મુંબઈ ખાતે હિંદ છોડી જવ'નો ઠરાવ પસાર કર્યો. સરકારે દમનની નીતિ શરૂ કરી અને મહાસભાના આગેવાનોને પકડી લીધા.

હિંદના રાજકીય પક્ષો

મહાસભાના પક્ષો

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા—લગભગ બધા પક્ષોને સમાવી દેતો મોટામાં મોટો રાજકીય પક્ષ. દેશભરમાં તેની શાખાઓ છે. નિઃશંકપણે ખૂબ વ્યવસ્થિત તથા શિસ્તવાળો પક્ષ છે. તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા સાથી વધારે છે.

કૉંગ્રેસ સોશિયાલિસ્ટ (સમાજવાદી)—ઉદ્ધામવાદી તથા મવાળ પક્ષ વચ્ચેનો વર્ગ. તેના ધણુ સભ્યો ગાંધીવાદના અમુક અંશને પસંદ કરતા નથી. સમાજવાદ પર વધારે ભાર દેવાનું તેમને ગમે છે.

સામ્યવાદી—તેઓ રશિયન સામ્યવાદને ટેકા આપનારા છે, અને ધર્મીઓના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ છે.

ફોરવર્ડ બ્લોક (આગેકદમ પક્ષ)—તેઓ સમાજવાદી નથી. તેઓ સરકારને આખરીનામું આપવાના મતના છે.

બીજા પક્ષો

અખિલ હિંદ મુસ્લીમ લીગ—શ્રીમંત મુસ્લીમોએ ૧૯૦૬માં તેની સ્થાપના કરી છે. શરૂઆતથી જ આ પક્ષે વિશિષ્ટ મુસ્લીમ હક્કો માટે માંગણી કરી છે.

અખિલહિંદ આઝાદ મુસ્લિમ પરિષદ—મહાસભાના કાર્યક્રમને ટેકા આપનાર સ્વતંત્ર મુસ્લીમ પક્ષ તેના નેતા સિંધના મી. અલ્લાહપક્ષ હતા.

રેડિકલ ડેમોક્રેટિક પક્ષ—ફ્રિસિસ્ટ સત્તાઓ સામે લડવાને મહાસભાથી વિરુદ્ધ, મી. એમ. એન રોયે ઉભો કરેલો નવો પક્ષ.

અહરાર પક્ષ—સારી સ્થિતિના ખેડૂતો તથા મધ્યમ વર્ગના મનુષ્યોનો અનેલો છે. સભ્યપદ માત્ર મુસલમાનો માટે જ ખુલ્લું છે. લડાયક રાજકીય નીતિ સ્થાપવાને આર્થિક મુશ્કેલીઓ તથા ધાર્મિક વ્રતિઓને એકત્ર કરી છે. તે મહાસભાના રાજકીય હેતુનો સ્વીકાર કરે છે.

અખિલહિંદ હિંદુ મહાસભા—હિંદુ સંસ્કૃતિ તથા રાજનીતિની પ્રગતિ માટે હિંદુઓની મોટામાં મોટી રાજકીય સંસ્થા. કોમી ચુકાદા સામે પ્રયત્ન વિરોધને અંગે તેણે ખૂબ બળ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

બંગાળનો પ્રાજા પક્ષ—સ્થાનિક ખેડૂતોની જરૂરિયાતપર નીતિ ધડી છે. ખાસ કરીને કોમીવાદી મુસ્લીમોનો પક્ષ છે. ખેડૂતના બળવાનો તેનો હેતુ છે.

જમિયત-ઉલ-ઉલમા-હિંદ—મુસ્લીમ ધર્મગુરુ તથા ધર્મ શિક્ષકાનું મંડળ. મહાસભાના રાજકીય કાર્યક્રમને હમેશાં ટેકા આપતું રહ્યું છે. ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પર સ્વતંત્રતાનું હિમાયતી છે.

ખુદાધ ખિદમતગાર—ખાન અબ્દુલ મક્રારખાને ૧૯૨૯માં સ્થાપના કરી. અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો છે. લોકોની સામાજિક ઉન્નતિ પણ મુખ્ય કાર્યક્રમમાં છે. મહાસભાના રાજકીય કાર્યક્રમને સંપૂર્ણ ટેકા આપે છે.

શિયા રાજકીય પરિપદ—શિયા મુસલમાનોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તથા મહાસભાને ટેકા આપનાર અતિ અગત્યની લઘુમતિ છે.

ત્રાહીન અંસાર પરિપદ—આ પક્ષ પોતાની યાત્રિ માટે મુસ્લીમ લીગ પાસેથી હક્કના રક્ષણની માગણી કરે છે. તેનું વલણ મહાસભા પ્રત્યે છે.

ખાકસાર પક્ષ—અશ્લામા મશરૂફીએ સ્થાપેલ અધર્મ-લઝામક પક્ષ. તેના સભ્યો કાદાળી રાખે છે. તેનો હેતુ ઇસ્લામના સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવાનો છે.

પંજાબનો યુનિયનિસ્ટ પક્ષ—૧૯૧૯ માં સ્થાપના થઈ. મુખ્યત્વે મુસ્લીમ પક્ષ પણ જમીન સંબંધી હિતને અંગે થોડા હિંદુઓ પણ આ પક્ષમાં જોડ્યા છે.

મદ્રાસનો જર્નિસ્ટ પક્ષ—આ પક્ષમાં મુખ્યત્વે ખીનશ્ચાત્તજો છે. મહાસભાના બધા કાર્યક્રમના સખત વિરોધી. બ્રિટિશ સરકારને ચુસ્તપણે ટેકા આપનાર.

અખિલ હિંદ કિસાન સંઘ—જમીન સંબંધી, સામાજિક તથા રાજકીય સ્થિતિના ઉદ્ધાર માટે સ્થાપવામાં આવેલ અખિલ હિંદની ખેડૂતસંસ્થા.

હિંદુસ્તાનની નેશનલ લીગ—મહાસભામાંથી જુદા પડ્યા પછી મુખ્યત્વે શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુન્શીએ સ્થાપેલ નવો પક્ષ. તેનો કાર્યક્રમ પાકીસ્તાન સામે લડવાનો તથા અખંડભારતની સ્થાપના કરવાનો છે.

હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખો

૧૯૧૮	ડીસેમ્બર	દિલ્લી	ઓન. રાજ સર રામપાલસિંગ
૧૯૨૩	ઓગસ્ટ	ખનારસ	પંડિત મદનમોહન માલવિયા
૧૯૨૪	ફેબ્રુઆરી	અમ્લાહાવાદ	શ્રી. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય
૧૯૨૫	એપ્રિલ	કલકત્તા	લાલા લજપતરાય
૧૯૨૬	એપ્રિલ	દિલ્લી	રાજ નરેન્દ્રનાથ
૧૯૨૭	એપ્રિલ	પટણા	ડૉ. બી. એસ. મુંગે.
૧૯૨૮	એપ્રિલ	જામલપુર	એન. સી. કેલકર
૧૯૨૯	એપ્રિલ	સુરત	રામાનંદ એતરજી
૧૯૩૧	ઓગસ્ટ	આકાશ	સી. વિનયરાધવાચારીઅર
૧૯૩૨	સપ્ટેમ્બર	દિલ્લી	એન. સી. કેલકર
૧૯૩૩	ઓક્ટોબર	અજમેર	લાઇ પરમાનંદ
૧૯૩૫	એપ્રિલ	કાનપુર	ભિક્ષુ ઉતામા
૧૯૩૫	ડીસેમ્બર	પૂના	પંડિત મદનમોહન માલવિયા
૧૯૩૬	ઓક્ટોબર	લાહોર	શ્રી. શંકરાચાર્ય
૧૯૩૭	ડીસેમ્બર	અમદાવાદ	વીર વી. ડી. સાવરકર
૧૯૩૮	ડીસેમ્બર	નાથપુર	” ”
૧૯૩૯	ડીસેમ્બર	કલકત્તા	” ”
૧૯૪૦	ડીસેમ્બર	મદુરા	” ”
૧૯૪૧	ડીસેમ્બર	ભાગલપુર	” ”

અવરજવરનાં સાધનો

૧ રેલવે.

રેલવે બોર્ડ

આખા હિંદુસ્તાનમાં રેલવે-બોર્ડની મારફત સરકાર રેલવે પર સીધી કે આડકતરી સત્તા ચલાવે છે. ૧૯૦૫ પહેલાં રેલવે પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટનો એક ભાગ હતી, પરંતુ તે સાલમાં એક પ્રમુખ અને બે સભ્યોવાળી રેલવે-બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવી, પરંતુ તે વેપાર તથા ઉદ્યોગખાતાના યાત્રામાં હતી. આ બોર્ડવચ્ચે અસંતોષકારક નીવડતાં ૧૯૦૮માં રેલવેખાતું જીલ્લું પાડવામાં આવ્યું અને બોર્ડના ઉપરીને પ્રમુખનું નામ આપવામાં આવ્યું અને તેને વાઇસરોય સાથે સીધો સંબંધ રાખવાની સત્તા આપવામાં આવી. બોર્ડને વિશિષ્ટ પ્રશ્નો પર સલાહ આપવાને માટે એકાઉન્ટન્ટનર, ચીફ એન્જિનિયર તથા મિકેનિકલ એન્જિનિયરને નીમવામાં આવ્યા. હજી સુધી બોર્ડ વાઇસરોયની કાઉન્સિલના વેપાર-ઉદ્યોગખાતાના હોમ મેમ્બરના હાથ નીચે હતી. ૧૯૨૩-૨૪માં એકવર્થ કમિટીની ભલામણ મુજબ પ્રેસિડન્ટને રેલવેના ચીફ કમિશનરનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો અને ફિનેન્શિયલ કમિશનરશિપ કરીને ત્રણ સભ્યો નીમવામાં આવ્યા. અત્યારનું બોર્ડ આ બંધારણ છે. ચીફ કમિશનર રેલવે માટે સરકારી મંત્રી છે અને રેલવેની નીતિના નિર્ણય સંબંધી તે જવાબદાર છે.

૧૯૨૪ માં રેલવે મહેસુલને સરકારી મહેસુલથી જુદી પાડવામાં આવી.

અવરજવરનાં સાધનોનું ખાતું ૧૯૩૭ માં સ્થપાતાં, રેલવે બોર્ડ રેલવે અને વ્યવહારના આનંદ સભ્યના અંકુશ હેઠળ આવી અને અવરજવર ખાતાના સરકારી મંત્રી રેલવે બોર્ડના સભ્યો ઉપરાંત, એક્સ-ઝેરીશિયો સભ્ય થયા.

રેલવે બોર્ડ મધ્યસ્થ સરકારના ખાતા તરીકે કામ કરે છે. તે રેલવે ખાતાથી જુદી છે. ૧૯૦૫ના રેલવેબોર્ડ એક્ટથી આખા હિંદ માટે તેને કેટલીક સત્તા મળેલ છે. ઉપરાંત રાજ્યથી ચલાવાની રેલવે પર તેના સીધા અંકુશ છે.

ટેકનિકલ પ્રશ્નોના નિર્ણયો માટે તથા રેલવેની નીતિ સંબંધી સરકારને સલાહ આપવા માટે રેલવેના ચીફ કમિશનર હિંદી સરકારને જોખમદાર છે. રેલવે બોર્ડમાં જેમ અહુમતિ પ્રમુખની ઉપરવટ જઈ શકે તેમ અહીં થતું નથી. મધ્યસ્થ સરકારના રેલવે ખાતાના તે એક્સ-ઝેરીશિયો મંત્રી છે અને ગવર્નર જનરલની સાથે સીધો વ્યાપાર કરવાનો હક્ક ધરાવે છે.

સભ્યોના કાર્યપ્રદેશ—રેલવેના આર્થિક કમિશનર, રેલવે બોર્ડમાં મહેસુલ ખાતાના સીધા પ્રતિનિધિ છે. મહેસુલખાતાના સભ્યના અંકુશ હેઠળ રેલવેનું ખર્ચ મંજૂર કરવાની હિંદી સરકારે તેને સંપૂર્ણ સત્તા આપેલી છે. અવરજવરખાતાના સભ્ય તથા સ્ટાફ તેને હમેશાના કાર્યમાં મદદ કરે છે. વ્યવહારના સાધનો ખાતાના મંત્રી બોર્ડની સલાહ વખતે, બીજા સભ્યોની સાથે કામ કરે છે.

ટેકનિકલ સ્ટાફ—રેલવે બોર્ડને ડીરેક્ટરો તથા ડેપુટી ડીરેક્ટરોના ટેકનિકલ સ્ટાફની મદદ મળે છે. ડીરેક્ટરો તથા ડેપુટી ડીરેક્ટરો ખાતાની જુદી જુદી શાખાનું કાર્ય સંભાળે છે, અને ખાસ અગત્યના કામ સિવાય બીજા બધા પ્રકારના કામ માટે જોખમદાર ગણાય છે. આ હોદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે : ડીરેક્ટર ઓફ સિવિલ એન્જિનિયરિંગ, ડીરેક્ટર ઓફ મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ, ડીરેક્ટર ઓફ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ, ડીરેક્ટર ઓફ ટ્રાફિક.

આર્થિક બાબતો માટે જવાબદાર ‘ડીરેક્ટર ઓફ હાઇનેસ’ પણ છે.

રેલવેની વ્યવસ્થા—રાજ્યના વહીવટની દરેક રેલવે જનરલ મેનેજરના અંકુશ હેઠળ છે. તે રેલવે બોર્ડને રિપોર્ટ કરે છે. રાજ્યની માલિકીની જે રેલવેનો વહીવટ કંપની કરે છે તેના મુખી તરીકે એજન્ટ અને જનરલ મેનેજર હોય છે. તે જનરીઆન પ્રમાણે ડીરેક્ટરોની બોર્ડને કે રેલવે બોર્ડને રિપોર્ટ કરે છે.

હિંદી રેલવેનો વિકાસ—વિકાસનું પ્રથમ પગથિયું ૧૮૪૪માં શરૂ થયું. ત્યારે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં હિંદમાં રેલવે બાંધવાની અમુક માણસોએ દરખાસ્ત કરી. આ દરખાસ્તનું પરિણામ પાંચ વર્ષે આવ્યું. કલકત્તાથી મિરઝાપુર સુધી ૧૦૦ માઈલની ઈ. આઈ. રેલવેની અજમાયશ દાખલની લાઈન બાંધવાનો કોન્ટ્રેક્ટ આપવામાં આવ્યો. તે ૪ વર્ષમાં મુંબઈથી કલ્યાણ સુધીની લાઈનનો તે જ પ્રકારનો કોન્ટ્રેક્ટ આપવામાં આવ્યો.

પરંતુ રેલવે બાંધવાની ચોક્કસ નીતિની શરૂઆત તો આ પ્રશ્ન પર લોડેડેલેન્સની ઐતિહાસિક મિનિટની લલામણથી ૧૮૫૯ પછી જ થઈ. હિંદની રેલવેના બાંધકામમાં આ તારીખ પહેલું અગત્યનું સીમાચિહ્ન છે. સરકાર પોતાના અધિકારીઓ મારફત રેલવે બંધાવે તે કરતાં સરકારના નિયંત્રણ તથા દેખ-રેખ હેઠળ કંપનીની એજન્ટી હોય તે લોડેડેલેન્સને પસંદ હતું. તેનો એવો પણ મત હતો કે “વેપારી સાહસો અલાવવાના કાર્યોનો સરકારની ફરજોમાં સમાવેશ થતો નથી.”

રેલવે બાંધવાનો બીજો તબક્કો ૧૮૮૦માં શરૂ થયેલો ગણી શકાય. ત્યારે દુબકાળમાંથી દેશને બચાવ માટે રેલવેની અગત્ય સ્પષ્ટપણે સમજાઈ. ૧૮૭૮ના બચકર દુબકાળ પછી દુબકાળ કમિશનરોએ હિંદમાં રેલવેના ઝડપી વિકાસ માટે માંટની લલામણ કરી હતી. કાંઈપણ વાંધા ભરેલી જોખમદારીમાં અથવા આર્થિક જોખમદારીમાં સરકારને નાખવા સિવાય રેલવેના વિકાસના ખાનગી સાહસને અથવા ‘ગેરન્ટી’વાળી પ્રથાના સુધારેલા સ્વરૂપને પૂરેપૂરી તક આપવાની તેઓએ લલામણ કરી.

રેલવેના વિકાસનો ત્યારપછીનો તબક્કો ચાલુ સદીમાં શરૂ થયો અને ૧૯૧૪નું મહાન યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યાંસુધી ચાલ્યો. આને હિંદ માટે આર્થિક અબ્યુઝનો સમય કહી શકાય. દેશના વેપાર દુનિરને ખીલવવા માટે રેલવેએ મદદ કરી. હિંદનો નિકાસ થઈ શકે તેવો માલ બંદર પર લાવીને ત્યાંથી સ્ટીમર દ્વારા પશ્ચિમના દેશોમાં મોકલવામાં આવ્યો. પશ્ચિમના દેશોનો માલ, બંદરે આવ્યા પછી રેલવે મારફત જુદા જુદા વેપારી કેન્દ્રોમાં લઈ જવામાં આવતો.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધની ૧૯૧૪માં શરૂઆત થતાં હિંદી રેલવેના વિકાસમાં પણ કેટલાક અનિવાર્ય પ્રત્યાઘાતો થયા. આયાત કમશ: થટવા માંડી, જ્યારે નિકાસ અતિ મોટા પ્રમાણમાં વધી ગઈ. આ રીતે યુદ્ધ પછીનો વેપાર વધ્યો, અને બંદરોનો આયાત વેપાર થટવા લાગ્યો. હિંદમાં ઉગેલી અથવા ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓને ફેલાવે દેશભરમાં વધી જતાં કંઈક અંશે તેનો બદલો મળી ગયો.

મહાન યુદ્ધ પછીના સમયમાં દેશના આર્થિક બંધારણમાં દેખાઈ આવે તેવું વલણ જોવાયું, પરિણામે રેલવેનો વિકાસ વધ્યો. મહાનયુદ્ધ દરમિયાન તો યુરોપના ઉદ્યોગોને હિંદમાં રસ્તો મળી શક્યો નહિ, તેથી આ દેશમાં ઉદ્યોગના વિકાસનાં બીજ નખાયા. યુરોપથી મોટા પ્રમાણમાં આયાત થતી વસ્તુઓ ખનાવવામાં હિંદે ખ્યાન આપવા માંડ્યું. તેથી દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને અંગે દેશના અંદરઅંદરના વહેવારે હિંદની રેલવેનો વિકાસ કર્યો.

હિંદની રેલવેના ઇતિહાસમાં ૧૯૨૪નું વર્ષ બહુ અગત્યનું ગણી શકાય. તે વર્ષમાં રેલવે મહેસુલ જુદા પાડવા સંબંધી ધારો દાખલ કરવામાં આવ્યો. અત્યારના સ્વરૂપની રેલવે બોર્ડ ત્યારે અસ્તિત્વમાં આવી. એકવર્ષે કમીટીની લલામણે ખ્યાનમાં લઈને ‘રેલવેનું ધસારા ફંડ’ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ૧૯૨૪નું વર્ષ અગત્યનું છે. હિંદમાં યુદ્ધ પછીની મુશ્કેલીઓનો અંત આવ્યો હતો, પરંતુ વેપાર આગલી કક્ષાએ પહોંચી ગયો હતો, અને ફ્રેન્કલ કમીશનની ભલામણો મુજબ હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસને ટેકો આપવા માટે તેના રક્ષણની નીતિ પ્રહણ કરવામાં આવી હતી.

૧૯૨૯ પછી તરત જ જગતમાં તેમજ હિંદમાં આર્થિક ગંઢોળલાલીનો અંત આવ્યો અને આ મોટી મંદીની અસર રેલવે પર પણ થવા માંડી. ચાલુ યુદ્ધની શરૂઆત સુધી આ પરિસ્થિતિ થોડે ઘણે અંશે ચાલુ રહી.

પરંતુ યુદ્ધ શરૂ થતાની સાથે જ સાડું ભાવિ દેખાયું. આ રીતે ચાલુ યુદ્ધ દરમિયાન રેલવેએ અગાઉ કરતાં વધારે ઉતાર્યો તથા માલની હેરફેર કરી છે અને તેથી વધારે કમાણી કરી છે.

હિંદની રેલવેનો અગત્યનો કાર્યપ્રદેશ—ધણીબરી રેલવે અગત્યના ખેતી પ્રદેશોમાંથી પસાર થાય છે. દાખલા તરીકે, ગંગાળ અને આસામ રેલવે પૂર્વ ગંગાળા તથા આસામમાં થઇને પસાર થતી હોઇ શણુ તથા ચાના અગત્યના પ્રદેશોને વહેવારનાં સાધનો પૂરા પાડે છે.

ગંગાળ અને નોર્થ-વેસ્ટર્ન રેલવે હિંદના અતિ અગત્યના શેરડીના તથા અનાજના પ્રદેશોમાંથી પસાર થાય છે. ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિન્સુલા રેલવે દક્ષિણ તથા મધ્યહિંદને મુંબઈ સાથે જોડવા ઉપરાંત ૩ તથા તેલીખિયાવાળા પ્રદેશોમાંથી પસાર થાય છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવે ગંગાળા તથા બિહારની સમૃદ્ધ કાલસાની ખાણો પાસેથી પસાર થવા ઉપરાંત, સંયુક્તપ્રાંતો તથા બિહારના અતિ ફળદ્રુપ પ્રદેશોને કલકત્તા ખંદર સાથે જોડે છે.

ખોમ્બે, બરોડા અને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવેને દેશની અતિ ઉપયોગી ખનિજ લાઇન કહી શકાય કેમકે કાલસા, મેંગેનીઝ અને લોહા (કાચીધાતુ)ની ખાણોવાળા પ્રદેશોમાં થઇને તે પસાર થાય છે. તે આ પ્રદેશોને વિજાગાપટ્ટમ સાથે જોડે છે.

સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવે યાત્રાળુઓની અવરજવરને માટે અગત્યની લાઇન છે.

હિંદમાં રેલવેની પ્રથમ શરૂઆત

૧૮૫૩ના એપ્રિલની ૧૮મી તારીખે મુંબઈથી થાણા સુધીની ૨૧ ફે માઇલની રેલવે ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિન્સુલા રેલવેઝની વ્યવસ્થા હેઠળ ખોલવામાં આવતાં હિંદમાં રેલવેની શરૂઆત થઇ. ૨૧ ફે માઇલની આ નાની લાઇન આજે ૪૩,૦૦૦ માઇલની બની છે. મોટા પાયા પર રેલવે બાંધવાનાં મૂળ તો લોડ ઉલ્કાઉસાએ ૧૮૫૩માં લખેલ મિનિટનો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોએ સ્વીકાર કર્યો તેમાં નખાયાં છે. ૧૯૨૪-૨૫થી હિંદની રેલવેએ સામાન્ય આવકમાં ૪૨ કરોડ રૂપિયાનો ફાળો આપ્યો છે. હિંદી રેલવેએ મુખ્ય લાઇન માટે ૫ શીટ ૬ ઇંચનું માપ પ્રહણ કરેલ છે.

હિંદની રેલવેની પ્રગતિ

જો કે રેલવે બાંધવાની શરૂઆત તો ૧૮૫૩માં થઇ હતી, પરંતુ ૧૮૮૦ સુધીમાં ૮,૯૯૬ માઇલની રેલવે આખા દેશમાં શરૂ થઈ હતી. અતિ ઝડપી કાર્યક્રમને અંગે ૧૮૮૮માં આ સંખ્યા ૧૪,૩૭૯ માઇલની થઇ. ૧૮૯૦માં ૧૬,૪૦૪ માઇલ, ૧૯૦૦માં ૨૪,૭૦૭ માઇલ, ૧૯૧૦માં ૩૨,૦૯૯ માઇલ, ૧૯૨૦માં ૩૬,૭૩૫ માઇલ, ૧૯૩૦માં ૪૧,૭૨૪ માઇલ, અને ૧૯૪૦-૪૧માં ૪૧,૦૫૨ માઇલ. ઉત્તારુઓમાં થયેલ વધારો પણ તેટલો જ નોંધપાત્ર છે. ૧૮૮૮માં ઉત્તારુઓની સંખ્યા ૧૦૩,૦૦૦,૦૦૦ની હતી. ૧૯૦૦માં ૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦. ૧૯૧૦માં ૩૭૨,૦૦૦,૦૦૦, ૧૯૨૦માં ૫૩૩,૦૦૦.૦૦૦, ૧૯૩૦માં ૬૩૪,૦૦૦,૦૦૦,

૧૯૭૭માં ૫૧૦,૦૦૦,૦૦૦. ૧૮૮૮માં કુલ આવક ૨૦ કરોડ હતી. ૧૯૦૦માં ૩૨ કરોડ, ૧૯૧૦માં ૫૧ કરોડ, ૧૯૨૦માં ૮૯ કરોડ, ૧૯૩૦માં ૧૧૬ કરોડ ૧૯૭૭માં ૧૦૮ કરોડ.

૧૯૦૫થી શરૂ કરીને ત્રણ પંચવાર્ષિકમાં રાજ્યને અનુક્રમે સરેરાશ ૨.૩૯ કરોડ, ૫.૨૭ કરોડ તથા ૧૧.૪૮ કરોડનો ફાયદો થયો હતો. નફાનો વધારો એટલો નિયમિત થઈ ગયો હતો કે મેસ્ટન કમિટીએ રેલવેમાંથી રાજ્યને ૧૦ ફેડ કરોડ રૂપિયાનો વાર્ષિક ફાળો પારી લીધો. પરંતુ ૧૯૨૧-૨૨માં ૯.૧૦ કરોડની ખોટ આવી અને ત્યારપછીનાં બે વર્ષોમાં નહિ જેવો વધારો થયો. ૧૯૭૪ના માયની ૩૧મીએ પૂરાં થતા ચાર વર્ષમાં રાજ્યને સરેરાશ ૧.૦૪ કરોડનો નફો મળ્યો. આ આગલા પંચવાર્ષિક નફાનો ૧/૧૧ ભાગ હતો.

રેલવેની ભત

- (૧) સ્ટેટની માલિકી અને સ્ટેટની વ્યવસ્થા, જેવી કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવે.
- (૨) સ્ટેટની માલિકી અને કંપનીની વ્યવસ્થા, દા. ત. બંગાળ નાગપુર રેલવે.
- (૩) કંપનીની માલિકી અને કંપનીની વ્યવસ્થા, દા. ત. બી. એન. ડબલ્યુ. રેલવે.
- (૪) દેશી રાજ્યની રેલવે, દા. ત. નિઝામની રેલવે.
- (૫) ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડની માલિકીની પણ રાજ્ય અથવા કંપનીઓની વ્યવસ્થાવાળી રેલવે.

રેલવેનું વર્ગીકરણ

- (૧) વેપારી રેલવે : દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગના વિકાસ અને દેશની અંદર તથા બહારના વેપારની સગવડ માટે બંધાયેલ રેલવે.
- (૨) રક્ષણાત્મક રેલવે : જે પ્રદેશોમાં દુષ્કાળનો ભય હોય ત્યાં દુષ્કાળના સમયે તેમને રક્ષણ આપવા તથા હિંદનાં અનાજનાં કેન્દ્રોમાંથી ખોરાક જલદીથી તથા સરતો પહોંચાડવા માટે બંધાયેલ રેલવે.
- (૩) યુદ્ધવિષયક : હિંદના વાયવ્ય તથા ઇશાન ખૂણાના પ્રદેશોમાં પરદેશના હુમલાના રક્ષણ માટે બંધાયેલ રેલવે.

રેલવેના ત્રણ વર્ગો

પ્રથમ વર્ગમાં વાર્ષિક ૫૦ લાખ રૂપિયા કે તેથી વધારેની કુલ કમાણી કરનાર રેલવેનો સમાવેશ થાય છે.

બીજા વર્ગમાં ૧૦ લાખ રૂપિયાથી વધારે પણ ૫૦ લાખથી ઓછી કમાણી કરનાર રેલવે આવે છે.

ત્રીજા વર્ગમાં દસ લાખ અને તેથી ઓછી વાર્ષિક કમાણીવાળી રેલવે આવે છે.

પહેલો વર્ગ	માલિકી	વહીવટ	પહેલો વર્ગ	માલિકી	વહીવટ
બી. એન. આર.	રાજ્ય	કંપની	ગોધપુર	રાજ્ય	દેશી રાજ્ય
બી. બી. સી. આઈ.	રાજ્ય	કંપની	એમ. એસ. એમ.	રાજ્ય	કંપની
બર્મા રેલવે	રાજ્ય	રાજ્ય	નિઝામ સ્ટેટ રેલવે	રાજ્ય નિઝામ સ્ટેટ રેલવે	
બી. એ. રેલવે	રાજ્ય	રાજ્ય	એન. ડબલ્યુ. આર.	સ્ટેટ	સ્ટેટ
ઈ. આઈ. આર.	રાજ્ય	રાજ્ય	રેલિલિખંડ અને કુમાઉન	સ્ટેટ	કંપની
જી. આઈ. પી.	રાજ્ય	રાજ્ય	એસ. આઈ. આર.	સ્ટેટ	કંપની

બીજા વર્ગ—આર્સીલાઇટ (કંપનીને હિંદી સરકાર તથા દેશી રાજ્ય મદદ કરે છે), બેંગાલ દુબાસ (કંપનીને ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ મદદ કરે છે) બાબનગર સ્ટેટ (દેશી રાજ્યની માલિકી) બિકાનેર સ્ટેટ (દેશી રાજ્યની

માલિકી) ડી. એચ. રેલવે (સ્થાનિક સરકાર મદદ કરે છે) દિલ્હી-સદિયા (સ્થાનિક સરકારની મદદ મળે છે) ગોંડલ (દેશી રાજ્ય) નામનગર દ્વારકા (દેશી રાજ્ય) શહદા (સ્થાનિક સરકારની મદદ મળે છે)

ત્રીજો વર્ગ—આહમદપુર કટવા; આરા સસરામ લાઇટ; આંકુરા હામોદર રિવર; આરાસેટ-બશીરહટ લાઇટ; બંગાળ પ્રોવિન્સિયલ; અખિતવારપુર-બિહાર લાઇટ; બદવાન-કટવા; કચ્છ રેટ; દેહરી રોહતા લાઇટ; ધોલપુર રેટ, ફતવા ઇસ્લામપુર; ગ્વાલિયર લાઇટ; હાવરા આમટા લાઇટ; હાવરા શિખાલા લાઇટ; જગમિ લાઇટ; જેસોર જેનીડા; જોહંત પ્રોવિન્સિયલ; કાલિષાટ ફટા; કુલસેકુરાપટણમ લાઇટ; માથેરાન લાઇટ; પોરબંદર રેટ; તેજપુર બેલિપરા લાઇટ; ત્રિવેલોર લાઇટ; ઉદિપુર ચિતોડગઢ.

ત્રણ ગાળા

(૧) સ્ટાન્ડર્ડ ૫ શીટ ૬ ઇંચ (બ્રાડ) (૩) નેરો ૨ શીટ ૬ ઇંચ અને ૨ શીટ
(૨) મિટર ૩ " ૩૬ " "

રેલવેનો ઇતિહાસ

બી. એન્ડ એન. ડબલ્યુ રેલવે

મૂળ કોન્ટ્રેક્ટ ૧૮૮૨માં થયો. ૧૮૯૦માં આ રેલવેએ તિરૂત રેલવે લાઇ લીધી. હિંદી સરકારે ૧૯૪૩માં આ રેલવે લાઇ લીધી છે. આ રેલવે, ગંગા નદીની ઉત્તરે આવેલ બિહારના પ્રદેશમાં અને બનારસ અને નેપાળની સરહદ વચ્ચે આવેલ સંયુક્ત પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં તથા પશ્ચિમમાં છેક સીતાપુર અને કતરનૈનપાટ સુધી જાય છે. ત્યાં તે રોહિલખંડ કુમાઉન રેલવેને મળે છે.

બી. એન. રેલવે

આ રેલવે હાવરાથી શરુ થાય છે અને હિંદના પૂર્વ કાંઠાપર મદ્રાસ ઇન્ડિયાના ઉત્તરમાં આવેલ વિજાપુર સુધી જાય છે. દેશના અંદરના ભાગમાં, મધ્યપ્રાંતોના પૂર્વ વિભાગથી પશ્ચિમમાં કટની તથા નાગપુર સુધી જાય છે. ત્યાં તે જી. આઇ. પી. લાઇનને મળે છે. આ રીતે કલકત્તા અને મુંબઇ સાથે જોડનારી ટૂંકામાં ટૂંકી સાંકળ બને છે. આ લાઇનની શરુઆત ૧૮૮૭માં થઈ હતી. આ રેલવે ધણે ભાગે દેશની સૌથી ઉપયોગી ખનિજ લાઇન છે.

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવે

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવે, મુંબઇ ને ગુજરાત, રજપુતાના અને દિલ્હી સાથે જોડનારી મુખ્ય લાઇન છે. આગલી કંપનીને પહેલવહેલા ૧૮૫૫માં રજીસ્ટર કરવામાં આવી હતી. ૧૯૦૫માં હિંદી વજરે તેની મિલકત ખરીદી લીધી અને ૧૯૪૧ સુધી તેની વ્યવસ્થા નવી કંપનીએ કરી. ૧૯૪૨માં સરકારે ૧૧,૬૮૫,૫૮૧ પૌડની કોમતે તે ખરીદી લીધી છે.

બી. એ. રેલવે

બંગાળ અને આસામ રેલવેનું અપારનું નામ ૧૯૪૨માં શરૂ થયું. ૧૮૮૪માં ઇ. બી. રેલવેને કંપની પાસેથી સરકારે લીધી અને ત્યાર પછીનો વધારો સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યો. ૧૮૯૨માં શરુ થયેલ એ. બી. રેલવે સાથે તે ૧૯૪૨માં ભળી ગઇ.

ઈ. આઇ. રેલવે

મૂળ કંપની ૧૮૪૯માં રજીસ્ટર કરવામાં આવી હતી. ૧૮૭૯માં રાજ્યે તે ખરીદી લીધી પણ ૧૯૨૪ સુધી કંપનીએ તેનો વહીવટ ચલાવ્યો. આ રેલવે જગતના અતિ ફળદ્રુપ ખેતીપ્રદેશોમાં થયે

નળ છે એટલું જ નહિ પણ અતિ ગીચ વંસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં થઈને નળ છે. ઉપરાંત સંયુક્ત પ્રાંતો તથા બિહારના ઔદ્યોગિક શહેરો પાસેથી પસાર થાય છે. આ રેલવેની મુખ્ય લાઇન ગંગાના જમણા કાંઠા પર હાવરાથી મોગલસરાઈ પશ્ચિમે નળ છે તથા ગંગાના બંને કાંઠા પર મોગલસરાઈથી દિલ્લી તથા પ્રહારનપુર નળ છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ બાજુએ તે નૈની, કાનપુર અને આગ્રા ખાતે જ. આઇ. પી. રેલવે સાથે જોડાય છે અને આ રીતે ઉપલા હિંદને પશ્ચિમકાંઠા સાથે જોડે છે.

જી. આઇ. પી. રેલવે

મૂળ બે કંપનીઓ, જી. આઇ. પી. તથા ઇન્ડિયન મિડલેન્ડ, હતી. તે બંને જોડાઇ ગઇ અને ૪. સ. ૧૯૦૦માં રાજ્યે તે ખરીદી લીધી. ૧૯૨૫ સુધી કંપની તેનો વહીવટ ચલાવતી હતી. ત્યારપછી રાજ્યે તે કામ ઉપાડી લીધું. મુખ્ય લાઇનો મુંબઈથી ઉત્તર અને પૂર્વમાં નળ છે. એક મધ્યપ્રાંતો તથા મધ્યહિંદમાં થઈને આગ્રા અને દિલ્લી નળ છે. બીજી જુહી (કાનપુર), નૈની (અલ્લાહાબાદ) અને તાગપુર સુધી નળ છે. રેલવેનો દક્ષિણવિભાગ પશ્ચિમ ઘાટમાં પૂના સુધી અને દક્ષિણ વીંધીને રાયપુર નળ છે, જ્યાંથી એમ. એસ. એમ. રેલવે મદ્રાસ સુધી નળ છે.

રૈલ્વિલ ખંડ અને કુમાઉન રેલવેઝ

આ રેલવેની માલિકી તથા વ્યવસ્થા કંપની કરે છે. કંપની ૧૮૮૨માં રજીસ્ટર કરવામાં આવી હતી. લખનૌ તથા બરેલી રેલવેની વ્યવસ્થા સરકારી ગેરંટી હેઠળ આ કંપની કરે છે. પ્રથમ વર્ગની રેલવેમાં આ રેલવે સૌથી ટૂંકી છે. બી. એન. ડબલ્યુ. રેલવેની પશ્ચિમે તથા ઈ. આઇ. રેલવેની ઉત્તર-પૂર્વે આવેલ સંયુક્ત પ્રાંતોનાં પ્રદેશોમાં થઈને આ રેલવે નળ છે.

એસ. આઇ. રેલવે

જુહી જુહી કંપનીઓ જોડાઈ ગઈ અને ૧૮૯૧માં સરકારે તે ખરીદી લીધી. આ રીતે જોડાયેલ લાઇનની વ્યવસ્થા બાંહેધરી હેઠળ કંપની કરે છે. મેંગલોર અને મદ્રાસથી કોમોરિન બ્રૂશિર (ત્રાવણકોર તથા કોચીનના દેશી રાજ્યો સુધાં) સુધીના દ્વિપક્ષપના દક્ષિણ ભાગમાં તે ફરી વળે છે.

એન. ડબલ્યુ. રેલવે

હિંદની મોટામાં મોટી રેલવે લાઇન સંપૂર્ણપણે રાજ્યની માલિકીની તથા વ્યવસ્થા હેઠળ છે. જો કે અત્યારસુધી તેમાં ખાનગી માલિકીની રેલવેના ૧,૬૦૦ એકમ લગી ગયા છે. તે પંજાબ, સરહદ પ્રાંત, સિંધ અને બલુચિસ્તાનમાં ફરી વળે છે. આ પ્રદેશ ખૂબ મોટા છે અને સૌંચાઇની વસાહતોના વિકાસના પરિણામે તેમાં અદ્ભુત પ્રગતિ થઇ છે.

એમ. એસ. એમ. રેલવે

બૂની મદ્રાસ કંપની ૧૮૫૨માં રજીસ્ટર થઈ હતી, પણ રાજ્યે તે ખરીદીને સંપન્ન મરાઠા લાઇન સાથે જોડી દીધી. અત્યારની સંયુક્ત લાઇન ૧૯૦૮માં અસ્તિત્વમાં આવી. ત્યારથી અત્યારસુધી તેની માલિકી રાજ્યની છે, પણ વ્યવસ્થા ખાનગી કંપની કરે છે. આ લાઇન મદ્રાસ ઈલાકાના મધ્ય તથા ઉત્તર ભાગમાં તથા મુંબઈ ઈલાકાના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં નળ છે.

નિઝામ સ્ટેટ રેલવે

શરૂઆતની રેલવેની વ્યવસ્થા જુહી જુહી રીતે કરવામાં આવતી હતી પરંતુ ૧૮૩૩માં રજીસ્ટર થયેલ કંપનીએ રાજ્યની બાંહેધરી હેઠળ તેની વ્યવસ્થા લીધી. પરંતુ ૧૯૩૦માં હૈદાબાદના નામદાર નિઝામ સરકારના હાથમાં આ રેલવે આવી.

મહિસુર સ્ટેટ રેલવે

મહિસુર સરકારની માલિકીની આ રેલવે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨માં બેંગલોરથી મહિસુર સુધીની લાઈન બાંધવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ થયેલ વિસ્તારથી રાજ્યના ઘણાખરા પ્રદેશોમાં રેલવે ફરી વળી છે.

બેંગલુરુ રેલવે

રાજ્યની માલિકીની પ્રથમ વર્ગની ત્રણ રેલવે માંહેની આ એક રેલવે છે. બેંગલુરુના ના. મહારાજની માલિકીની આ રેલવે છે. પહેલવહેલી રેલવે ૧૮૮૨માં ખુલ્લી મુકાયામાં આવી હતી. રજપુતાનાના અવર-જવરની મુખ્ય લાઈન છે.

રેલવે પહેલી ખુલ્લી મુકાયાની તારીખ

બી. એન. ડબ્લ્યુ. આર. માલ માટે ખુલ્લી મુકાઈ	૨-૪-૧૮૮૪
બી. એન. આર. " "	૬-૪-૧૮૮૦
ઈ. બી. આર. " "	૨-૧-૧૮૬૨
ઈ. આર્. આર. " "	૧૫-૮-૧૮૫૪
જી. આઈ. પી. આર. મુંબઈથી થાણા સુધી	૧૮-૪-૧૮૫૩
એ. બી. આર. માલ માટે ખુલ્લી મુકાઈ	૧-૭-૧૮૬૫
બી. બી. સી. આઈ. " "	૧૦-૨-૧૮૬૦
બર્મા રેલવે માલ માટે ખુલ્લી મુકાઈ	૧-૫-૧૮૭૭
બેંગલુરુ " "	૨૪-૬-૧૮૬૨
એમ. એસ. એમ. " "	૧-૭-૧૮૫૬
નિઝામ " "	૯-૧૦-૧૮૭૪
એન. ડબ્લ્યુ. આર. " "	૧૩-૫-૧૮૬૧
રોહિલખંડ અને કુમાઉન " "	૧૨-૧૦-૧૮૮૪
એસ. આઈ. આર. " "	૨૩-૫-૧૮૬૦

હિંદમાં તાજેતરમાં થયેલ રેલવે અકસ્માતો

૧૯૩૭ જુલાઈ ૧૭	લિટા	૧૨૬	મૃત્યુ પામ્યા, ૨૦૦ હાથલ થયા.
૧૯૩૮ જૂન ૧૬	બામરોલી	૭	" ૧૫ "
૧૯૩૮ જૂન	મધુપુર નજીક	"	૩૪ "
૧૯૩૯ ઓક્ટો. ૧૬	મોગલસરાઈ	૩	" ૪૦ "
૧૯૩૯ જાન્યુ. ૧૨	હજારીબાગ નજીક	"	૪૯ "
૧૯૩૯ એપ્રિલ ૬	કાકા-મેઘલિ ભટકાયો.	મજદૂર	૩૪ મરાયા
૧૯૩૯ જૂન ૨૮	દિલ્લી-દહેરાદૂન મિક્સડ પેસેન્જર	૮	"
		૨૨	હાથલ થયા

૧૯૪૦ ઢાકા-મેઘલ પાટા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો.

૧૯૪૨ મે ૧૬ લાહોર મેઘલ પાટા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો.

૨૪ મરાયા ૩૦ હાથલ

૧૯૪૩ જૂન ૫ કલકત્તા મેઘલ માલગાડીના ડબ્બા સાથે અથડાયો

૮૦ મરાયા ૧૪૦ હાથલ

કુલ સહકે

વર્ષ	માઇલ	વર્ષ	માઇલ	વર્ષ	માઇલ
૧૯૨૮-૨૯	૪૦,૯૫૦	૧૯૩૨-૩૩	૪૨,૬૧૧	૧૯૩૬-૩૭	૪૧,૦૬૮
૧૯૨૯-૩૦	૪૧,૭૨૪	૧૯૩૩-૩૪	૪૨,૬૫૩	૧૯૩૭-૩૮	૪૧,૦૭૬
૧૯૩૦-૩૧	૪૨,૨૮૧	૧૯૩૪-૩૫	૪૩,૦૨૧	૧૯૩૮-૩૯	૪૧,૧૩૪
૧૯૩૧-૩૨	૪૨,૮૧૩	૧૯૩૫-૩૬	૪૧,૦૫૮	૧૯૩૯-૪૦	૪૧,૧૫૬
				૧૯૪૦-૪૧	૪૧,૦૫૨

રોકાયેલ મૂડી [હળર રૂપિયામાં]

વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૨૮-૨૯	૮,૩૧,૩૯,૩૦	૧૯૩૨-૩૩	૮,૮૪,૯૦,૬૮	૧૯૩૬-૩૭	૮,૪૫,૪૩,૬૭
૧૯૨૯-૩૦	૮,૫૬,૭૪,૬૨	૧૯૩૩-૩૪	૮,૮૪,૪૧,૨૩	૧૯૩૭-૩૮	૮,૪૫,૬૮,૨૦
૧૯૩૦-૩૧	૮,૬૯,૮૦,૭૭	૧૯૩૪-૩૫	૮,૮૫,૪૭,૧૮	૧૯૩૮-૩૯	૮,૪૭,૮૨,૨૧
૧૯૩૧-૩૨	૮,૭૬,૩૪,૨૫	૧૯૩૫-૩૬	૮,૪૪,૬૬,૦૧	૧૯૩૯-૪૦	૮,૫૨,૫૯,૩૪
				૧૯૪૦-૪૧	૮,૫૩,૭૮,૦૦

કુલ કમાણી [હળર રૂપિયામાં]

વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૨૮-૨૯	૧,૧૮,૮૬,૮૨	૧૯૩૨-૩૩	૯૬,૨૦,૫૬	૧૯૩૬-૩૭	૧,૦૪,૩૬,૫૧
૧૯૨૯-૩૦	૧,૧૬,૦૮,૧૪	૧૯૩૩-૩૪	૯૯,૫૭,૬૫	૧૯૩૭-૩૮	૧,૦૭,૫૭,૦૦
૧૯૩૦-૩૧	૧,૦૬,૫૭,૦૦	૧૯૩૪-૩૫	૧,૦૨,૮૧,૦૭	૧૯૩૮-૩૯	૧,૦૭,૧૪,૯૬
૧૯૩૧-૩૨	૯૭,૨૦,૫૬	૧૯૩૫-૩૬	૧,૦૦,૨૨,૬૬	૧૯૩૯-૪૦	૧,૧૧,૫૦,૨૮

ચાલુ ખર્ચ [હળર રૂપિયામાં]

વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૨૮-૨૯	૭૪,૬૧,૯૪	૧૯૩૨-૩૩	૬૮,૮૯,૮૨	૧૯૩૬-૩૭	૬૭,૨૮,૨૯
૧૯૨૯-૩૦	૭૫,૪૮,૬૧	૧૯૩૩-૩૪	૬૯,૫૪,૧૫	૧૯૩૭-૩૮	૬૯,૬૨,૫૫
૧૯૩૦-૩૧	૭૪,૨૩,૪૩	૧૯૩૪-૩૫	૭૦,૬૦,૧૮	૧૯૩૮-૩૯	૭૧,૧૮,૪૯
૧૯૩૧-૩૨	૬૯,૦૯,૧૧	૧૯૩૫-૩૬	૬૮,૧૦,૫૨	૧૯૩૯-૪૦	૭૨,૨૦,૧૮

ચોખ્ખી કમાણી (હળર રૂપિયામાં)

વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા	વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૨૮-૨૯	૪૪,૨૪,૮૮	૧૯૩૨-૩૩	૨૭,૩૦,૬૪	૧૯૩૬-૩૭	૩૭,૦૮,૨૨
૧૯૨૯-૩૦	૪૦,૫૯,૫૩	૧૯૩૩-૩૪	૩૦,૦૩,૫૦	૧૯૩૭-૩૮	૩૭,૬૪,૪૫
૧૯૩૦-૩૧	૩૨,૩૩,૫૭	૧૯૩૪-૩૫	૩૨,૨૦,૮૯	૧૯૩૮-૩૯	૩૫,૬૬,૪૭
૧૯૩૧-૩૨	૨૮,૧૧,૪૫	૧૯૩૫-૩૬	૩૨,૧૨,૧૪	૧૯૩૯-૪૦	૩૯,૩૦,૧૦

ઉતાડ્યોની સંખ્યા (હળરમાં)

વર્ષ	સંખ્યા	વર્ષ	સંખ્યા	વર્ષ	સંખ્યા
૧૯૨૮-૨૯	૬૨૦,૧૧૦	૧૯૩૨-૩૩	૫૦૧,૮૬૫	૧૯૩૬-૩૭	૪૭૯,૬૦૬
૧૯૨૯-૩૦	૬૩૪,૨૬૭	૧૯૩૩-૩૪	૪૮૬,૬૧૩	૧૯૩૭-૩૮	૫૨૧,૨૮૫
૧૯૩૦-૩૧	૫૭૫,૮૨૭	૧૯૩૪-૩૫	૪૬૬,૫૬૧	૧૯૩૮-૩૯	૫૩૦,૬૨૩
૧૯૩૧-૩૨	૫૦૫,૮૩૬	૧૯૩૫-૩૬	૪૮૩,૧૩૨	૧૯૩૯-૪૦	૫૨૬,૬૭૫
				૧૯૪૦-૪૧	૫૭૬,૦૦૦

રોકાયેલ મૂડી પર ચોખ્ખી કમાણીના ટકા

૧૯૨૯-૩૦	૪.૭૪	૧૯૩૩-૩૪	૩.૪૦	૧૯૩૭-૩૮	૪.૪૯
૧૯૩૦-૩૧	૩.૧૨	૧૯૩૪-૩૫	૩.૬૩	૧૯૩૮-૩૯	૪.૨૪
૧૯૩૧-૩૨	૩.૨૧	૧૯૩૫-૩૬	૩.૮૦	૧૯૩૯-૪૦	૪.૬૧
૧૯૩૨-૩૩	૩.૦૯	૧૯૩૬-૩૭	૪.૩૯		

ત્રીજા વર્ગના ઉતાડ્યોની સંખ્યા (હાજરમાં)

૧૯૩૪-૩૫	૪૮૧,૦૫૧	૧૯૩૬-૩૭	૪૭૩,૮૩૦	૧૯૩૮-૩૯	૫૧૪,૮૨૫
૧૯૩૫-૩૬	૪૬૭,૮૦૪	૧૯૩૭-૩૮	૫૦૫,૩૪૭	૧૯૩૯-૪૦	૫૧૩,૫૨૩

રેલવે મારફત મોકલાયેલ માલનું વજન

(હાજર ટનમાં)		(હાજર ટનમાં)		(હાજર ટનમાં)	
૧૯૩૦-૩૧	૮૩,૩૭૭	૧૯૩૪-૩૫	૮૪,૫૦૬	૧૯૩૮-૩૯	૮૮,૩૬૧
૧૯૩૧-૩૨	૭૪,૫૭૫	૧૯૩૫-૩૬	૮૨,૯૪૯	૧૯૩૯-૪૦	૯૨,૧૭૯
૧૯૩૨-૩૩	૭૦,૬૦૧	૧૯૩૬-૩૭	૮૨,૪૦૬	૧૯૪૦-૪૧	૯૨,૭૮૦
૧૯૩૩-૩૪	૭૬,૫૧૩	૧૯૩૭-૩૮	૮૭,૨૮૯		

અકસ્માતો

વર્ષ	મૃત્યુ પામ્યા	ઘાયલ થયા	વર્ષ	મૃત્યુ પામ્યા	ઘાયલ થયા
૧૯૩૦-૩૧	૩,૧૮૦	૮,૫૪૭	૧૯૩૬-૩૭	૩,૧૫૩	૧૧,૧૪૬
૧૯૩૧-૩૨	૨,૮૮૮	૯,૨૦૦	૧૯૩૭-૩૮	૩,૩૭૦	૧૪,૧૧૧
૧૯૩૨-૩૩	૨,૭૫૭	૯,૫૦૯	૧૯૩૮-૩૯	૩,૪૭૪	૧૫,૮૦૯
૧૯૩૩-૩૪	૨,૮૨૬	૧૦,૯૮૨	૧૯૩૯-૪૦	૩,૫૩૭	૧૮,૨૮૨
૧૯૩૪-૩૫	૩,૦૩૧	૧૦,૨૫૨	૧૯૪૦-૪૧	૩,૭૫૨	૧૯,૮૩૩
૧૯૩૫-૩૬	૩,૧૦૯	૧૦,૯૫૦			

હિંદની મુખ્ય રેલવેની લંબાઈ (૧૯૩૮-૩૯)

માઇલ	માઇલ
આસામ-બેંગાલ	૧૩૦૬.૩૯
બેંગાળ એન્ડ નોર્થ પેસ્ટર્ન	૨૦૮૫.૬૫
બેંગાલ-તાગપુર	૩૩૯૩.૨૧
બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.	૩૫૦૯.૧૭
ઇસ્ટર્ન-બેંગાલ	૨૦૦૭.૮૪
ઇસ્ટ ઇન્ડિયન	૪૩૮૯.૭૧
જી. આઇ. પી.	૩૯૮૩.૬૯
મહિસુર સ્ટેટ	૭૨૮.૧૭૧
મેઘપુર	૧૦૯૨.૪૩
મદ્રાસ એન્ડ સર્ધન મરાઠા	૨૯૬૬.૮૫
નિત્રામ્સ સ્ટેટ	૧૩૫૯.૯૧
નોર્થ પેસ્ટર્ન	૬૯૩૧.૪૨
રોહિલખંડ એન્ડ કુમાઉન	૫૬૯.૮૮
સાઉથ ઇન્ડિયા	૨૫૩૨.૬૧

હિંદની રેલવેનું ચોખ્ખું ઉત્પન્ન

ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
૧૯૩૧-૩૨	૩.૦	૧૯૩૫-૩૬	૩.૫
૧૯૩૨-૩૩	૨.૯	૧૯૩૬-૩૭	૪.૧
૧૯૩૩-૩૪	૩.૧	૧૯૩૭-૩૮	૪.૨
૧૯૩૪-૩૫	૩.૪	૧૯૩૮-૩૯	૪.૧

જનરલ મહેસુલમાં રેલવેનો ફાળો

	કરોડ	-	કરોડ
૧૯૩૯-૪૦	૪૩૩	૧૯૪૧-૪૨	૧૮૧૨
૧૯૪૦-૪૧	૧૨૧૬	૧૯૪૨-૪૩	૨૦૧૩

રેલવેનો નફો

જનરલ ફંડમાં ફાળો રૂ.	અનામત ફંડ ખાતે લઈ જવાયા રૂ.	નફો અગર નુકશાન રૂ.
૧૯૩૬-૩૭	—	૧,૨૧,૦૦,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૨,૭૬,૦૦,૦૦૦	—
૧૯૩૮-૩૯	૧,૩૭,૦૦,૦૦૦	૧,૩૭,૦૦,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૪,૩૩,૦૦,૦૦૦	૪,૩૩,૦૦,૦૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૧૨,૧૬,૦૦,૦૦૦	૬,૩૦,૦૦,૦૦૦
		૧૮,૪૬,૦૦,૦૦૦

રેલવેના રસ્તા

૧ કલકત્તા—પેશાવર (૧૪૬૩ માઇલ) કલકત્તા, બર્હાન, આસનસોલ, પટણા, દિનાપોર, આરાહ, બક્સર, મોગલસરાઈ, બનારસ કેન્ટોન્મેન્ટ, રાયબરેલી, લખનૌ, શાહજહાનપુર, બરેલી, મોરાદાબાદ, લસકર, સહરાનપુર, અંબાલા, લુધિયાના, જલંધર અમૃતસર, લાહોર.

૨ કલકત્તા—પેશાવર (દિલ્લી થઈને, ૧૪૮૭ માઇલ) હાવરા, બર્હાન, ધનબાદ, હઝારીબાગ, ગયા જંકશન, મોગલસરાઈ, મિરઝાપુર, અલ્લાબાદ, કાનપુર, ઇટાવા, હાથરસ, અલિગઢ, ગાઝિયાબાદ, દિલ્લી, અંબાલા કેન્ટોન્મેન્ટ, લુધિયાના, જલંધર કેન્ટોન્મેન્ટ, અમૃતસર, લાહોર, લાલામુસા, રાવલપિંડી, નોશેરા, પેશાવર કેન્ટોન્મેન્ટ

૩ કલકત્તા—ઓખાબંદર (૧૫૯૮ માઇલ) હાવરા, મોગલસરાઈ, અલ્લાબાદ, કાનપુર, આગ્રા-ફોર્ટ, ભરતપુર, જયપુર, અજમેર, મારવાડ, આબુરોડ, અમદાવાદ, વડવાણ, વાંકાનેર, રાજકોટ, જમનગર, દારકા, ઓખાબંદર.

૪ કલકત્તા—દાબિલિંગ (૩૮૮ માઇલ) કલકત્તા, બરાકપુર, પાર્વતીપુર, જલપૈગુરી, કુરેસોંગ, દાબિલિંગ.

૫ કલકત્તા—દિલ્હી (૮૨૮ માઇલ) કલકત્તા, બરાકપુર, રણુષાટ, પાર્વતીપુર, રામપુર, ગાલકગંજ, સોરબાગ, અમીનગામ, ગૌહરી, મથિપુરરોડ, દિલ્હી.

૬ સિમલા—કરાચી (૯૪૬ માઇલ) સિમલા, કાલકા, અંબાલા કેન્ટોન્મેન્ટ, રાજપુરા, પતિયાળા, ભટીંડા, સામસાતા, રોહરી, હૈદ્રાબાદ, કોટરી, કરાચી.

૭ દિલ્લી—કરાચી (૯૦૭ માઇલ) દિલ્લી, ભટીંડા, સામસાતા, રોહરી, કરાચી.

૮ લાહોર—કરાચી (૭૫૫ માઇલ) લાહોર, રાઈવોડ, મોન્ટગોમરી, ખતેવાલા, મુલતાન, લોધરાન, સામસાતા, ખાનપુર, રોહરી, ખેરપુર, નવાબશાહ, હૈદ્રાબાદ, કોટરી, કરાચી.

૯ કરાચી—કવેટા (૫૩૬ માઇલ) કરાચી, કોટરી, હૈદ્રાબાદ, રોહરી, સફર, કવેટા.

૧૦ મુંબઈ-કરાચી (૧૩૦૬ માઈલ) અને કવેટા (અમદાવાદ, મારવાડ, હૈદરાબાદ સિંધ થઇને) મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, આમુ રોડ, હૈદરાબાદ સિંધ, કોટરી, કરાચી, અથવા સિંધ-હૈદરાબાદ થઇને, રોહરી, સફર, જોકાબાદ, સિંધ, કવેટા.

૧૧ કરાચી-આમ્રા (૭૮૧ માઈલ) અને દિલ્લી (જેલપુર થઇને) કરાચી, કોટરી, હૈદરાબાદ (સિંધ) લુણી, જેલપુર, કુલેરા, જયપુર, બાંદીકુમ્હ, ભરતપુર અને આમ્રા અથવા બાંદીકુમ્હ, રેવારી, દિલ્લી.

૧૨ કલકત્તા-મુંબઈ (૧૩૪૯ માઈલ) કલકત્તા, બર્હવાન, આસનસોલ, ધનપાદ, હળ્દીયાગ, ગયા, મોગલસરાઇ, મિરઝાપુર, એઓઝી, કટની, જયલપુર, છતાસ્તી, ખંડરા, ભુસાવલ, મનમાડ નાસિક, કલ્યાણ મુંબઈ (વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ)

૧૩ કલકત્તા-મુંબઈ નાગપુર રસ્તે (૧૨૨૩ માઈલ) હાવરા, બિલાસપુર, રાયપુર, દ્રમ, ગોંડલા, નાગપુર, વર્ધા, આકોલા, રોગાંવ, ભુસાવલ, મનમાડ, નાસિક, કલ્યાણ, મુંબઈ, (વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ)

૧૪ નાગપુર-સિમલા (૯૦૨ માઈલ) નાગપુર, છતાસ્તી, ઝાંસી, આમ્રા, દિલ્લી, અંબાલા કેન્ટોન્મેન્ટ કલકા, સિમલા.

૧૫ મુંબઈ-પેશાવર (૧૪૪૬ માઈલ) જી. આઈ. પી. રસ્તે. મુંબઈ, કલ્યાણ, નાસિક, મનમાડ, ભુસાવલ, ખંડરા, છતાસ્તી, ભોપાલ, બીના, ઝાંસી, ગ્વાલિયર, આમ્રાકેન્ટોન્મેન્ટ, મથુરા, નવી દિલ્લી, દિલ્લી, મીરત, સહરાનપુર, અંબાલા, રાજપુરા, લુધિયાના, જલધર, અમૃતસર, લાહોર, જેલમ, રાવલપીંડી કેપ ખેલપુર, પેશાવર.

૧૬ મુંબઈ-લખનૌ (૮૮૫ માઈલ) મુંબઈ, કલ્યાણ, નાસિક, મનમાડ, ભુસાવલ, ખંડરા, છતાસ્તી, ભોપાલ, બીના, ઝાંસી, કાનપુર, લખનૌ.

૧૭ મુંબઈ-પેશાવર. બી. બી. સી. આઈ. રસ્તે (૧૪૪૯ માઈલ) મુંબઈ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ, આમુરોડ, અજમેર, જયપુર, બાંદીકુમ્હ, અલ્હર, રેવારી, દિલ્લી,

૧૮ કલકત્તા-મદ્રાસ. (૧૦૩૨ માઈલ) હાવરા, કટક, વિઝિયાનગરમ, વોલ્ટેર, રાજમહન્દ્રી, ખેજવાડા, મદ્રાસ (સેન્ટ્રલ)

૧૯ મુંબઈ-મદ્રાસ. (૭૯૪ માઈલ) મુંબઈ, કલ્યાણ, પૂના, શોલાપુર, ગુંટકલ, રેણીગુંટા, આરકોનમ, મદ્રાસ.

૨૦ મદ્રાસ-દિલ્લી. ખેજવાડા થઇને (૧૩૬૧ માઈલ) મદ્રાસ, ખેજવાડા, કાઝીપેટ, વર્ધા, નાગપુર, છતાસ્તી, ભોપાળ, બીના, ઝાંસી, ગ્વાલિયર. આમ્રા કેન્ટોન્મેન્ટ, મથુરા, દિલ્લી,

૨૧ મુંબઈ-મદ્રાસ. ખેંગલોર થઇને (૯૬૭ માઈલ) મુંબઈ, કલ્યાણ પૂના, ખેલગામ, ધારવાડ. હુબલી, ખેંગલોર, ખોરીંગપેટ, જલારપેટ, આકોનમ, મદ્રાસ (સેન્ટ્રલ)

૨૨ મદ્રાસ ખેંગલોર. (૫૫૧ માઈલ) મદ્રાસ, આકોનમ, જલારપેટ, સાલેમ, એરોડ, પોડનપુર, શોરાનપુર, કલિકટ, તેલીયરી, કેનેનોર, ખેંગલોર.

૨૩ મદ્રાસ (અજમેર)-કોલ્મોકોઈ. મદ્રાસ, ચીંગલપુટ, કડલોર, કુંખોનમ, તાંજોર, ત્રિચિનોપલિ, પુદુકોટા, રામનદ, ધનુષકોડી, તલધમનાર, અનુરુધ પુરા, કોલ્મો કોઈ.

હિંદના રેલવે રેકૉર્ડ

રેલવેનો લાંબામાં લાંબો પુલ

'સોન' નદીનો પુલ (૧૦,૦૫૨ ફીટ)

રેલવેનો લાંબામાં લાંબો રત્ન

ફ્રન્ટિયર મેઇલ (એન. ડબલ્યુ. આર.) દીલ્લી, લાહોર
થઈને મુંબઈથી પેશાવર ૧,૫૬૪ માઇલ.

લાંબામાં લાંબુ રેલવે પ્લેટફોર્મ

સોનેપુર પ્લેટફોર્મ (૨,૪૧૫ ફીટ)

સૌથી સરસ સ્ટેશન

વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ, મુંબઈ.

વીજળીની ટ્રેનનો લાંબામાં લાંબો રત્ન

મુંબઈથી પૂના.

હિંદની અખયય રેલવે.

દાક્ષિણીય હિમાલય રેલવે. ગાળો માત્ર ૨ ફીટનો તથા
વળાંક એવા જોખમી છે કે માત્ર પૃષ્ઠકર્ષણ

(Adhesion) થી જ ૭,૧૦૦ ફીટ ચડવાનું હોય છે.

રેલવે સંબંધી જાણવાનું

- ૧ હિંદમાં પહેલી રેલવે લાઇન કલકત્તાથી મિરજાપુર અને મુંબઈથી કલ્યાણ સુધીની હતી.
- ૨ હિંદમાં રેલવે બાંધવાની પ્રથમ દરખાસ્ત ૧૮૪૪માં કરવામાં આવી હતી.
- ૩ ૧૮૪૦-૪૧માં એક ઉતાડ્યો સરેરાશ ૩૪.૬ માઇલની મુસાફરી કરી હતી અને એક ટન માલ ૨૫૨.૬ માઇલ લઈ જવામાં આવ્યો હતો.
- ૪ રેલવેએ યુદ્ધને માટે વિવિધ પ્રકારના ૨૦,૦૦૦ તજજોને તૈયાર કરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો છે.
- ૫ ૧૯૪૧ની માર્ચની ૩૧મી તારીખે રેલવેની પગારની યાદીમાં ૭૩૦,૪૩૬ માણસો હતા અને ૧૯૪૦-૪૧માં તેમને ૩૪.૪૬ કરોડ રૂપીયા ચુકવવામાં આવ્યા હતા.
- ૬ ૧૯૪૦-૪૧ પહેલાંના દશ વર્ષો દરમિયાન, સ્ટેટની તથા કંપની માલિકીની (પ્રથમ વર્ગ) રેલવેએ દેશની ખનાવટની ૯૪ કરોડ રૂપીયાની વસ્તુઓની ખરીદી કરી હતી.
- ૭ વીજળીની પહેલાં ટ્રેન વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ અને કુર્લા વચ્ચે ૧૯૨૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ખુલ્લી મુકવામાં આવી હતી.
- ૮ હિંદમાં ગ્રહરના ઉપયોગ માટે પહેલો 'એર-કન્ડીશન્ડ' ડ્રોગ મુખ્ય અને દિલ્લી વચ્ચે ૧૯૩૭માં ટ્રેનને જોડવામાં આવ્યો હતો.
- ૯ ૧૯૪૦-૪૧ની આખરે હિંદમાં રેલવેના કુલ માઇલ ૪૧,૦૫૨ હતા.
- ૧૦ ૧૯૪૧-૪૨ના પહેલાંના નવ માસ દરમિયાન લસકરની બેહગર ખાસ ટ્રેનો દોડાવવામાં આવી હતી.
- ૧૧ ૧૯૪૦-૪૧માં રેલવેમાં ૫૭ કરોડ ૬૦ લાખ ઉતાડ્યોએ મુસાફરી કરી હતી. અને રેલવે ૯ કરોડ ૩૦ લાખ ટન માલ લઈ ગઈ હતી.
- ૧૨ હિંદની સ્ટેટ રેલવેને ૧૯૪૧-૪૨માં ૧૨.૭ કરોડ રૂપિયાની કુલ આવક થઈ હતી. ચોખ્ખી આવક ૫૪.૮૧ કરોડની હતી.
- ૧૩ રેલવેના કારખાનામાં યુદ્ધની સામગ્રી માટે ૧૬,૦૦૦ માણસોને રોકવામાં આવ્યા હતા.

હિંદમાં ચાલતી મોટરો

૧૯૩૭ ૧૭૧,૪૬૩ ૧૯૩૮ ૧૪૬,૪૨૯

૧૯૩૯ ૧૫૯,૨૪૨ ૧૯૪૦ ૧૪૦,૪૬૧

સુખ્ય પ્રાંતોમાં મોટરોની સંખ્યા

	૧૯૩૮	૧૯૩૬	૧૯૪૦		૧૯૩૮	૧૯૩૬	૧૯૪૦
કલકત્તા	૨૧,૩૬૨	૨૧,૧૩૩	૨૨,૪૬૭	સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૬,૧૭૭	૧૭,૪૧૬	૧૮,૧૧૨
મુંબઈ	૨૭,૮૫૨	૩૧,૭૩૮	૨૭,૬૫૭	સરહદ પ્રાંત	૧૧,૨૬૫	૧૧,૮૬૮	૩,૦૨૫
મદ્રાસ પ્રેક્ષિકા	૧૫,૧૧૦	૧૫,૦૨૦	૧૪,૮૩૮				
(શહેરને બાદ કરતાં)							

હિંદમાં મોટરો

આ દેશની મોટરોના નીચેના વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે. ખાનગી મોટરો, બાકુતી મોટરો, ખસો, લોરી અને મોટરસાઇકલો. ૧૯૩૯-૪૦માં બ્રિટિશ હિંદમાં અને દેશી રાજ્યોમાં ૧૭૪,૦૭૭ વાહનો હતાં. આગળના વર્ષો તે સંખ્યા ૧૭૭,૧૮૮ની હતી. ૩૧-૩-૪૦ના રોજ મોટર વાહનોની સંખ્યાના આંકડા નીચે આપેલા છે.

પ્રાંત	ખાનગી મોટરો	મોટર સાઇકલો	બાકુતી મોટરો	મોટરખસો અને લોરીઓ	કુલ
મુંબઈ	૧૭,૬૦૪	૧,૬૩૮	૧,૨૦૫	૭,૪૩૩	૨૭,૮૮૦
ખંભાળ	૨૦,૯૫૨	૧,૧૬૭	૨,૧૪૭	૫,૪૬૪	૨૯,૭૬૦
મદ્રાસ	૧૪,૦૦૮	૧,૪૦૩	૩૬૬	૫,૭૭૮	૨૧,૫૫૫
સંયુક્ત પ્રાંતો	૬,૪૪૯	૭૩૫	૩૬૮	૪,૦૫૧	૧૪,૬૦૩
પંજાબ	૫,૬૨૬	૮૩૧	૩૨૦	૬,૨૬૫	૧૩,૩૭૨
બિહાર	૫,૮૧૦	૭૧૮	૩૯૦	૧,૪૦૭	૮,૩૨૫
મધ્યપ્રાંતો	૪,૦૨૮	૮૨૦	*	૨,૦૬૫	૭,૧૨૩
આસામ	૩,૧૧૦	૧૬૨	૧૭૨	૨,૦૦૪	૫,૪૪૮
સિંધ	૩,૨૬૬	૪૬૭	૨૩૯	૬૧૭	૪,૬૧૯
સરહદ પ્રાંત	૧,૫૧૩	૧૬૦	૧૪૮	૧,૪૫૩	૩,૨૭૪
દિલ્હી	૧,૮૨૦	૨૬૬	૧૩૦	૫૨૬	૨,૭૪૨
ઓરીસા	૭૧૫	૧૧૧	+	૪૦૮	૧,૨૩૪
અન્ધ્રપ્રેશ	૭૨૩	૮૬	૧૦	૨૦૨	૧,૦૨૧
કૂર્ગ	૧૧૯	૮	૧૦	૧૨૪	૨૬૧
બ્રિટિશ હિંદમાં કુલ	૮૯,૨૫૩	૮,૬૦૨	૫,૫૩૫	૩૮,૧૮૭	૧૪૧,૫૭૭
દેશી રાજ્યોમાં કુલ	૧૯,૫૨૩	૨,૨૮૩	૧,૬૦૮	૮,૧૮૬	૩૨,૫૦૦
અનેનો કુલ સરવાળો	૧૦૮,૭૭૬	૧૦,૮૦૫	૭,૧૪૩	૪૬,૩૭૩	૧૭૪,૦૭૭

પરદેશની સ્ટીમરો

સ્ટીમરોની સંખ્યા	ટનેજ	સ્ટીમરોની સંખ્યા	ટનેજ
૧૯૩૪-૩૫	૩,૬૨૦	૧૯૩૭-૩૮	૪,૧૬૬
૧૯૩૫-૩૬	૩,૫૬૮	૧૯૩૮-૩૯	૪,૨૫૧
૧૯૩૬-૩૭	૩,૬૭૪	૧૯૩૯-૪૦	૪,૫૬૩
			૧૦,૭૨૫,૧૦૪
			૧૧,૦૮૬,૬૬૧
			૧૦,૫૪૦,૨૦૩

+ જસમાં અંશતઃ અણતરી થયેલ છે. ++ અસમાં અણતરી થયેલ છે * મોટરમાં અણતરી થઈ છે.

૩ હિંદના રસ્તા

હિંદ જેવા વિશાળ દેશમાં અવરજવરનાં સાધનોની સગવડ પર તથા પાકી સડકની અગત્ય પર બાજ્યે જ બાર મુકવાનો હોય. દેશની આર્થિક તથા સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ માટે સારી રીતે આંધવામાં આવેલ તથા સારી જળવણી કરી રાખેલ સડકોની ખાસ જરૂર છે. અવરજવરનાં સાધન તરીકે રસ્તાની અગત્ય હોડાં ઉલ્લાસીના સમયમાં સમજાણી હતી. તે વખતે દરેક પ્રાંતમાં જાહેર આંધકામ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હતું.

આપારે ચાર મોટી ધોરી સડકો છે. તેની સાથે દેશની બધી સડકો સંકળાયેલી છે. સૌથી અગત્યની સડક 'ગ્રાન્ડ ટ્રંક રોડ' છે તે દેશના ઉત્તર ભાગમાં બિયરધાટથી કલકત્તા જાય છે. બીજી ત્રણ સડકો કલકત્તા ને મદ્રાસ સાથે, મદ્રાસ ને મુંબઈ સાથે તથા મુંબઈ ને દિલ્લી સાથે જોડે છે. આ ત્રણે પાકી સડકોની લંબાઈ લગભગ ૫,૦૦૦ માઇલની છે. આ પાકી સડકો ઉપરાંત, દેશભરમાં ગામડાના કાચા રસ્તા છે, પશુ આ રસ્તાની સ્થિતિ ખાસ કરીને ચોમાસામાં સારી હોતી નથી.

હિંદમાં મોટરના વપરાશ વધી પડતાં હિંદી સરકારે 'રોડ ડેવલપમેન્ટ કમીટી' (રસ્તાના વિકાસ માટેની કમીટી) નીમી. કમીટીને નીચેનાં કાર્યો સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. (૧) હિંદના રસ્તા સુધારવાની ઇચ્છનીયતા. (૨) રસ્તાની ખિલવણી માટે થતા ખર્ચના પૈસા મેળવવાની સૌથી અનુકૂળ રીત. (૩) રસ્તાની ખિલવણી, સંશોધન અને રસ્તા આંધવામાં સગવડ કરી આપે તેવી મધ્યસ્થ બોર્ડની સ્થાપના. કમીટીએ મોટર સ્પીડીટ તથા મોટર વાહનો પર વધારાનો કર નાખવાની ભલામણ કરી. ૧૯૨૯ માં હિંદી મહેસુલના કાયદામાં મોટર સ્પીડીટ પરની જકાત ગેલને ચાર આનાથી વધારીને છ આના કરવામાં આવી. ૧૯૩૭ માં મહેસુલ કાયદામાં નીચે પ્રમાણે સુધારા કરવામાં આવ્યા. (૧) ૧૯૨૯ માં વધારેલી જકાત, રસ્તાની ખિલવણી માટે ચાલુ રાખવી. (૨) વધારાની જકાતની આવક, રસ્તાની ખિલવણીના ખર્ચ માટે આપવી અને 'રસ્તાની ખિલવણી ખાતું' પાકી તે ખાતામાં જમા પાડવી. (૩) વાર્ષિક ગ્રાન્ટના ૧૫ ટકા રિઝર્વ ફંડ ખાતે રાખવા અને આગલા વર્ષમાં આખા હિંદમાં જરૂર પેટ્રોલ વપરાયું હોય તેના પ્રમાણમાં દરેક પ્રાંતમાં કેટલું વપરાયું છે તે પ્રમાણમાં બાકીની રકમ વહેંચી દેવી.

સાલ	પાકી સડકની લંબાઈ (માઇલ)	કાચી સડકની લંબાઈ (માઇલ)	સાલ	પાકી સડકની લંબાઈ (માઇલ)	કાચી સડકની લંબાઈ (માઇલ)
૧૯૩૦-૩૧	૭૪,૦૪૮	૧૭૯,૦૮૯	૧૯૩૪-૩૫	૭૭,૧૧૦	૧૯૮,૮૫૦
૧૯૩૧-૩૨	૭૪,૫૪૧	૧૮૯,૯૭૧	૧૯૩૫-૩૬	૮૨,૨૭૬	૨૨૪,૩૮૫
૧૯૩૨-૩૩	૭૫,૩૦૯	૧૯૦,૫૩૪	૧૯૩૬-૩૭	૮૨,૨૯૯	૨૩૧,૮૮૨
૧૯૩૩-૩૪	૭૬,૯૮૨	૧૯૨,૭૯૬			

હિંદમાં રસ્તા માટે થયેલ ખર્ચ

	લાખ રૂ.		લાખ રૂ.
૧૯૩૫-૩૬	૫૬૫.૬	૧૯૩૭-૩૮	૬૪૧.૦૫
૧૯૩૬-૩૭	૬૦૧.૩	૧૯૩૮-૩૯	૮૬૨.૦૨

રસ્તાની લંબાઈ

	માઇલ		માઇલ
૧૯૩૮	૨૮૪,૧૯૧	૧૯૩૯	૨૮૫,૩૧૩

૪. હિંદનું વહાણુવડું

હિંદના મુખ્ય બંદરોએ માલ ઉતાર્યો તથા ત્યાંથી લીધો હોય તેવા, વરાળથી અથવા બીજી રીતે ચાલતા વહાણોની સંખ્યા તથા ટનેજ. (એક વહાણની એકથી વધારે મુસાફરીનો સમાવેશ થાય છે)

સાલ	વહાણોની સંખ્યા	ટનેજ	સાલ	વહાણોની સંખ્યા	ટનેજ
૧૯૩૨-૩૩	૫,૭૦૮	૧૪,૨૩૨,૦૪૬	૧૯૩૬-૩૭	૬,૫૦૮	૧૬,૯૨૧,૬૭૪
૧૯૩૩-૩૪	૫,૭૬૭	૧૫,૦૬૯,૯૫૬	૧૯૩૭-૩૮	૭,૧૬૭	૧૮,૫૪૧,૦૭૩
૧૯૩૪-૩૫	૬,૩૪૩	૧૬,૧૬૬,૬૬૨	૧૯૩૮-૩૯	૭,૪૪૦	૧૯,૦૮૮,૧૪૩
૧૯૩૫-૩૬	૬,૨૮૧	૧૬,૫૪૯,૯૫૫	૧૯૩૯-૪૦	૭,૬૬૦	૧૮,૨૯૦,૫૬૬

મુખ્ય બંદરોનું વહાણુવડું (ટનમાં)

કલકત્તા	મુંબઈ	કરાચી	મદ્રાસ
૧૯૩૬-૩૭	૮,૨૨૪,૦૦૦	૧૩,૪૮૦,૦૦૦	૫,૨૪૨,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૮,૬૫૧,૦૦૦	૧૩,૮૫૨,૦૦૦	૫,૫૯૬,૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૯,૨૮૬,૦૦૦	૧૪,૩૮૬,૦૦૦	૫,૭૦૧,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૯,૦૬૧,૦૦૦	૧૨,૭૨૪,૦૦૦	૫,૧૫૫,૦૦૦

૫. હિંદનો હવાઈ વ્યવહાર

હિંદમાં પહેલો હવાઈ વ્યવહાર સરકારે કરાચી અને મુંબઈ વચ્ચે શરૂ કર્યો હતો. ત્યારબાદ તેમાં સતત પ્રગતિ થઈ છે. અત્યારે ‘સિવિલ એવિએશનના ડિરેક્ટર’ના હાથ હેઠળ આ પ્રશ્ન છે.

તાજેતરના વર્ષોમાં હવાઈ વ્યવહારમાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. પરદેશી તથા હિંદી હવાઈ કંપનીઓએ હવાઈ મથકો સ્થાપ્યાં છે. પરદેશી કંપનીઓ જેવી કે, એર ફ્રાન્સ, કે. એલ. એમ. (ડચ), તથા ઇમ્પિરિયલ એરવેજના વિમાનો હિંદી-ચીન, ઈસ્ટર્ન ફ્લાઈંગ, તથા ઓસ્ટ્રેલિયા જતાં હિંદમાંથી પસાર થાય છે.

હિંદનું મુખ્ય હવાઈ મથક કરાચી છે. ત્યાંથી ત્રણ હવાઈ રસ્તા છે. એક જોધપુર થઈને દિલ્લી જાય છે. બીજો જોધપુર, ગ્વાલિયર અને અલ્લાહાબાદ થઈને કલકત્તા જાય છે. અને ત્રીજો લાહોર જાય છે.

ત્રિવેન્દ્રમ થઈને મુંબઈ તથા મદ્રાસને કોલ્મો સાથે હવાઈ સંબંધ છે. મુંબઈ દિલ્લી સાથે પણ સંકળાયેલું છે. હિંદમાં હવાઈ રસ્તો ૬,૫૦૦ માઈલનો છે. હિંદની અંદરના હવાઈ રસ્તા માટે અગ્રગણ્ય કંપની તાતા કંપની છે. હિંદમાં હવાઈ ઉડ્ડયનની પ્રગતિ માટેની કેટલીક ઉડ્ડયન ક્લબો છે, તેને સરકાર મદદ કરે છે.

હિંદમાં વિમાનો ઉતરવાના ૧૫૧ સ્ટેશનો છે. ૨૩ એરોડ્રોમ છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં ઉતરવાના સ્ટેશનો ઉડ્ડયન કરનારા માટે ખુલ્લાં છે.

હવાઈ ટપાલ

(૧) ઇન્ડિયન ટ્રાન્સ-કોન્ટિનેન્ટલ એરવેજ-રંગૂનથી અકબાબ, કલકત્તા, અલ્લાહાબાદ, કાનપુર, દિલ્લી તથા જોધપુર થઈને કરાચી.

(૨) તાતાસન્સ લીમિટેડ-મદ્રાસથી બેલૂરી, મુંબઈ, અમદાવાદ થઈને કરાચી; મુંબઈથી દિલ્લી અઠવાડિયામાં બે વખત.

(૩) ઇન્ડિયન નેશનલ એરવેજ-દિલ્લી-લાહોર-કરાચી કલકત્તા વચ્ચે.

(૪) એર સર્વિસીઝ ઓફ ઇન્ડિયા લી-મુંબઈથી પૂના થઈને કોલ્કાતુર. પણ અત્યારે વિમાનો જતાં નથી.

હિંદ અને યર્માની ઉદ્યમ કલ્પો

હિંદ અને યર્માની એરો કલ્પ તે મુખ્ય છે, તેની સાથે બીજી બધી કલ્પો જોડાયેલી છે. આ કલ્પ ફેડરેશન એરોનોટિક ફર્નરનેશનલ, ઐટમિટનની રાયલ એરો કલ્પ તથા ઓટોમોબાઈલ એસોસિએશનનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. હિંદી સરકાર દરેક ઉદ્યમ કલ્પને નીચે પ્રમાણે મદદ કરે છે. (૧) સભ્યોના ઉપયોગ માટે રાખવામાં આવતા એરોપ્લેનની સંખ્યા તથા પ્રકારના પ્રમાણમાં દરેક કલ્પને વાર્ષિક નક્કી કરેલી મદદ તથા (૨) જેટલા 'પાઇલોટ'ને તાલીમ આપવામાં આવે તેના દીઠ બોનસ.

હિંદ અને યર્માની ઉદ્યમ—કલ્પો

૧. ધી બેંગલ ફ્લાઈંગ કલ્પ લિ.—અરોડોમ, ડમડમ, (અંગ્રાગ)
૨. ધી બોમ્બે ફ્લાઈંગ કલ્પ લિ. જુલુ—મુંબઈ
૩. દિલ્લી ફ્લાઈંગ કલ્પ લિ.—ન્યુ દિલ્લી.
૪. ધી બિહાર ફ્લાઈંગ કલ્પ લિ. પટણા.
૫. હૈદરાબાદ સ્ટેટ એરો કલ્પ—બેગમપેટ, હૈદરાબાદ (વક્ષિય).
૬. જોધપુર ફ્લાઈંગ કલ્પ—જોધપુર.
૭. જમ્મુપુર ફ્લાઈંગ કલ્પ—સંગેર.
૮. કરાચી એરો કલ્પ લિમિટેડ—ટ્રિપ્લેટ, કરાચી એરપોર્ટ.
૯. મદ્રાસ ફ્લાઈંગ કલ્પ લિમિટેડ—સેન્ટ ટોમસ માઉન્ટ, મદ્રાસ.
૧૦. નોર્થર્ન ઇન્ડિયા ફ્લાઈંગ કલ્પ લિ.—લાહોર.
૧૧. યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિસ ફ્લાઈંગ કલ્પ લિ.—કાનપુર અને લખનૌ.

હવાઈ અંતર

	માઇલ		માઇલ
કરાંચીથી લંડન	૪,૮૮૦	કલકત્તાથી લંડન	૬,૩૦૬
દિલ્લીથી લંડન	૫,૫૬૬	રંગૂનથી લંડન	૭,૦૪૧

વાણિજ્યના રસ્તા

૧. એટિયાથી ખટમંડુ.
૨. હેરા ગાઝીપાનથી બોલનધાટ થઈને ફુઝડ.
૩. હેરા ગાઝીપાનથી ગોમલધાટ થઈને હેરાત.
૪. દાન્જિલિંગથી જલાપાધાટ થઈને હ્વાસા.
૫. કઠથી લામુ અને ત્યાંથી યુમન.
૬. નૈનિતાલથી નીતિધાટ થઈને તિબેટ.
૭. પેશાવરથી બેથરધાટ થઈને કાબુલ અને ત્યાંથી હેરાત.
૮. પેશાવરથી મલખાંડધાટ થઈને બશ્કર.
૯. શ્રીનગરથી લેલ અને ત્યાંથી કારાકોરમ પર્વતમાં થઈને પારકંદ અને કાશગર.

હિંદનાં અદ્ભુત પાંધકામ

હોઈડ અથવા સફર એરેજ : આખા જગતની સૌથી મહાન નહેરની યોજના. આ યોજનાથી સિંધની ફળદ્રુપ જમીનમાં ૫૫ લાખ એકરને પાણી મળશે. સિંધમાં દર વર્ષે પાંચ ઈંચથી વધારે વરસાદ

પડતો ન હોય ત્યાંની સુઝી જમીનને પાણી આપવાં ૨૦ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે તે આંધવામાં આવી છે. બેરેજની લાંબાઈ એક માઈલની છે.

લાતપરનો લોહાડ પુસ્તો-આત્પાર સુધીમાં અંધાચેલા પુસ્તામાં આ સૌથી મોટો છે. તેમાં આંધ-કામનાં ૨ કરોડ ૧૫ લાખ ધનકૂટનો સમાવેશ થાય છે. ઇન્જિનનો આશુઆન પુસ્તો જે જળનો સૌથી મોટો પુસ્તો ગણાય છે તેમાં માત્ર ૧ કરોડ ૬૦ લાખ ધનકૂટનો સમાવેશ થાય છે. પુસ્તાના આંધકામ-માંથી ૬ શીટ જમી અને ૧૫ ઈંચ જડી દીવાલ જોડી કરીએ તો તે કલકત્તાથી અલ્લાહાબાદ-૫૨૦ માઈલ-સુધી લાંબી થાય.

મૈતૂરનો અંધ અથવા કાવેરીના જળાશયની યોજના-કાવેરી નદી ઉપર મૈતૂર આગળ ૨૦૦ ફૂટ જંગી અંધ આંધવામાં આવ્યો છે. આ રીતે બનેલા મોટા તળાવમાં નદીના પૂરતું લગભગ અર્ધું પાણી (લગભગ ૯૫૦૦ કરોડ ધનકૂટ) સંધરી રાખવામાં આવે છે. ૮૮ માઈલ લાંબી એક નહેર મૂકી મોસમમાં આ પાણી એક વિશાળ પ્રદેશને પૂરું પડે છે. દસ લાખ એકર જમીનવાળા આ ઉચ્ચપ્રદેશને અગાઉ બરાબર પાણી મળતું નહોતું. તેને નિયમિત રીતે પૂરતું પાણી આ તળાવથી મળે છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત બીજા ત્રણ લાખ એકર જમીનમાં આ નવી યોજનાને લીધે ખેતી કરવામાં આવે છે અને એ જમીનમાંથી દર વર્ષે ૧૧૧ લાખ ટન કરતાં વધારે ચોખા ઉત્પન્ન થશે.

નિઝામસાગર પુસ્તો-હિંદનો બીજો સૌથી મોટો પુસ્તો ગોદાવરી નદીને મળતી મંજીર નદીની અંધારપાર અંધાચેલ છે. ઉપર ૧૪ શીટ પહોળો મોટરનો રસ્તો છે. આખા જગતના વજનદાર પુસ્તામાં તેની ગણતરી થાય છે. કુડમાં ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ ધનશીટ પાણી સમાઈ શકે છે. તેની ઊંડાઈ ૧૦૬ શીટની છે. અગાઉ જે રથને ૪૦ ગામડાઓ હતાં ત્યાં પચાસ ચોરસ માઈલના ઘેરાવાનું મોડું તળાવ આવી રહ્યું છે. ચોખા અને શેરડીના પાક ઉત્પન્ન કરતી ત્રણ લાખ એકર જમીનને તે પાણી પૂરું પાડે છે.

ધી પાઇકરા હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રિક યોજના-દક્ષિણ હિંદમાં આવી યોજના પહેલી છે. આ યોજનામાં સવા કરોડનો ખર્ચ થયો છે, પરંતુ બલિષ્ઠતા વિકાસ માટે પૂરતી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તા વડે ૭૦૦૦ શીટ લાંબા ઝરા વાટે પાઇકરા નદીના પાણીને આગળ લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં ૮૪,૦૦૦,૦૦૦ ધનશીટ પાણીના સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

તલ્લા (કલકત્તા)ની પાણીની ટાંકી-જગતમાં સૌથી મોટી પાણીની ટાંકી ગણાય છે. તે પોલાદની ૧૬ શીટ જડી અને ૩૨૧ ચો. શીટની બનેલી છે. જમીનથી તળાવના ઉપલા ભાગની ઊંચાઈ ૧૧૦ ફીટ છે. તેમાં ૬૦ લાખ ગેલન પાણી સમાઈ શકે છે. તેના ચાર જુદાં વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, જેનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ થઈ શકે છે.

પાપનાસમ યોજના-મદ્રાસ ઇલાકામાં ત્રીજી મોટી યોજના છે. ૧૯૩૮માં મદ્રાસભાંના પ્રધાન-મંડળે કરિયર અને તાંબ્રપર્ણી નદીઓના સંગમ નીચે એક પુસ્તો આંધવાની યોજના શ. ૧૭૯ લાખના ખર્ચે મંજૂર કરી.

પેરિયર પુસ્તો-૧૫૫ ફૂટ જંગી, ૧,૨૦૦ ફૂટ લાંબો તથા ૧૬૬ ફૂટ પહોળો છે અને તે પેરિયર નદીની ઉપલી ખીણો આરપાર આંધવામાં આવેલ છે. આ રીતે પશ્ચિમધાટમાં એક મોડું કૃત્રિમ સરેવર બનાવવામાં આવ્યું છે, જેનું પાણી ઉત્તર તરફ લગભગ એક માઈલ સુધી જડી ખાડીમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાંથી તે પૂર્વ તરફ વૈજય નદી તરફ વહે છે અને મદ્રાસ અને રામનદ પ્રદેશોમાં તેની વહેંચણી થાય છે.

હિંદુ વાયુચક્રખાતું

હિંદુ હવામાન ઋતુઓના ફેરફાર સાથે તથા હિંદની ભૌગોલિક સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઉત્તરમાં વિશાળ જમીન તથા દક્ષિણે મોટા દરિયો હવામાનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એક ઋતુમાં હિંદના કેટલાક ભાગોમાં સખત વરસાદ હોય છે તો બીજે વખતે સૂકી હવા ચાલે છે.

હિંદુ વાયુચક્રખાતું—આ ખાતાની મુખ્ય ઓશીસ પૂનાખાતે છે. ૧૮૭૫માં આ ખાતાની સ્થાપના સાથે જ, ખાતાને અનેક જાતની ફરજો સોંપવામાં આવી છે. વરસાદની આગાહી, તોફાનની ચેતવણી, હવામાનના રિપોર્ટ તથા બૂકપના આંચકાની નોંધ—મુખ્ય ખાતો છે.

ખાતાની ફરજ બરાબર બજાવવા માટે હિંદના વાયુચક્રખાતાએ નીચેના કેન્દ્રોએ ઓશીસો રાખી છે.

પૂના (મુખ્ય ઓશીસ), આગ્રા, મુંબઈ, કલકત્તા, કરાચી, કોડકનાલ, નવી દિલ્હી, પેશાવર અને કવેટા.

નીચેનાં સ્થળોનાં હવામાનની નોંધ રાખવામાં આવે છે.

પોર્ટબ્લેર, દિલ્લગઢ, શિવસાગર, તેજપુર, ગૌહટી, ધુધિ, સિલ્ચર, શ્રીમંગળ, કોકસ બજાર, ચિત્તાગોંગ, નોઆખલી, કામિલા, બ્રહ્મનખારીઆ, નારાયણગંજ, માધેન્સિંગ, ફરીદપુર, ખારીસાલ, ખુલના, જેસોર, સત્ખીરા, ડમડમ, કલકત્તા, સગર ટાપુ, સેન્ડહેડ્ઝ, મિદનાપોર, બદ્દાન, કૃષ્ણનગર, આસન્સોલ, બહેરામપુર, બોઝા, માદ્દા, કિનાબપુર, જલપૈચુરી, જમશેદપુર, ચૈબસા, રાંચી, હળદીબાગ, ડાલ્ટનગંજ, ધનબાદ, પૂર્ણિયા, દરભંગા, મોતીહારી, પટણા, ગયા, નવાડંકા, સખ્ત, ગોંડા, ગોરખપુર, બનારસ, અલાહાબાદ (ખામરોલી) ફતેહપુર, કાનપુર, લખનૌ, બહરૈક, ગંસી, આગ્રા, મૈનપુરી, અલિગઢ, બરેલી, રૂડકી, હહેરાદુન, નવી દિલ્હી, હંસી, હિસાર, અંબાલા, લુધિયાના, લાહોર, સિવાલકોટ, રાવલપિંડી, ખુશાબ, લાલપુર, મોન્ટગોમરી, લીઆહ, મુલ્તાન, ફોર્ટ અબ્બાસ, બાવલપુર, ખાનપુર, શ્રીનગર, ગુલમર્ગ, ડ્રાસ, લેહ, સ્કકુ, ગિલ્ગિટ, પેશાવર, બતુ, મિરાનશાહ, દેરાઈરમાહલખાન, ફોર્ટ સેન્ડેમન, લોરલ્હ, સિમિ, કવેટા, ચમન, પલત, દલ્ખાદિન, નોકડી, લાસબેલા, ઓર્મરા, પસ્તી, પંજગુર, જ્વાની, જેકાબાબાદ, સક્કર, નોશાહો, છોર, હૈદરાબાદ, કરાચી (ફિરોઝ) કરાચી (મનોરા) બડીન, કોટા, બિજ્જનગર, રાજસમંદ, ડીસા, બુજ, હારકા, જામનગર, રાજકોટ, વેરાવળ, સુરત, બાવનગર, અમદાવાદ, દાહોદ, વડોદરા, નીમચ, ધન્દાર, બોપાળ, યુમા, ગાલિયર, નોગોંગ, સુતના, ઉમરિયા, આકોલા, અમરાવતી, ખંડવા, હોશંગાબાદ, સગર, જખ્ખપુર, સીઓની, નાગપુર, પેન્ડ્રા, રાયપુર, કોંકર, ચંદા, જાલ્હાપુર, મુંબઈ, અલીબાગ, રત્નાગિરિ, મામંગોળા, હોનવર, જલગામ, માલેગામ, અહમદનગર, પૂના, શોલાપુર, મિરજ, બિજ્જપુર, બેલગામ, ગદગ, જોરંગાબાદ, નિઝામબાદ, ગુલમર્ગ, રાયચુર, હૈદરાબાદ (બેગમપેટ) હનમકોંડા, ખમ્મમેઠ, ચિત્તલકૂંગ, હસન, બેંગલોર, મહિસુર, મેંગલોર, કાલીકટ, કોચીન, ત્રિવેન્દ્રમ, પંબન, મદુરા, નેગાપટમ, ત્રિચિનોપલિ, કોઈમટુર, સાલેમ, કડલોર, વેલોર, મદ્રાસ, કુડાપા, બેલરી, કુર્લ, રેંતીચિંતલા, નેલોર, મહલીપટમ, કોકનાડા, વિઝાગાપટમ.

નીચેના હવાખાવાનાં સ્થળોએ હવામાનની નોંધ રાખવામાં આવે છે.

શિલોંગ, ચેરાપુંજ, અજ્જાલ, દાર્જિલિંગ, કલિમ્પોન્ગ, ખટમંડુ, મુકતેસર, મસુરી, સીમલા, ડેલ-હાઉસી, મરી, વાના, ચેરાત, પરચીનાર, ડ્રેશ, આબુ, પથમઢી, મહાબલેશ્વર, મકારા, ઉતાકામંદ ફૂનર, કોડકનાલ.

હિંદના શહેરોમાં પડતો સરેરાશ વરસાદ

	ઇંચ		ઇંચ		ઇંચ
શિવોગ	૮૩.૬૨	કલકત્તા	૬૨.૫૬	નાગપુર	૪૮.૯૭
દાજીવિંગ	૧૩૧.૧૫	અલ્લાહાબાદ	૩૬.૦૬	પુના	૨૭.૧૧
સીમલા	૬૩.૫૭	લખનૌ	૩૮.૧૭	હૈદ્રાબાદ (દક્ષિણ)	૩૧.૦૬
શ્રીનગર	૨૫.૮૭	દીલ્લી	૨૬.૮૪	બેંગલોર	૩૫.૩૭
ઉટ્ટાકામંડ	૫૫.૫૬	લાહોર	૧૯.૬૨	પટણા	૪૮.૫૩
કરાચી	૭.૫૬	જેઠાબાબાદ	૩.૬૮	બનારસ	૪૦.૫૫
મદ્રાસ	૫૦.૭૮	હૈદ્રાબાદ (સિંધ)	૭.૧૨	આમ્રા	૨૬.૯૦
મુંબઇ	૭૦.૬૩	જામલપુર	૫૫.૧૧	અમદાવાદ	૨૮.૮૩

હિંદના પ્રાંતોમાં સામાન્યત : પડતો વરસાદ

અક્ષાંશ	પાંચમ	પશ્ચિમીરતાન	૭૫
મલબાર	૧૦૦.૩	પૂર્વ અને ઉત્તર	૨૩.૪
મદ્રાસ (અધિકૃત)	૩૫.૬	દક્ષિણ અને પશ્ચિમ	૧૦.૧
મદ્રાસ (દક્ષિણ)	૨૪.૯	બિહાર	૩૪.૪
મદ્રાસ કાંઠો (ઉત્તર)	૩૭.૯	છોટાનાગપુર	૫૨.૬
જામખંડ		બિહાર	૪૮.૪
ગુજરાત	૩૨.૫	ઓરિસા	૫૭.૬
કોંકણ	૧૦૭.૪	મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૪૬.૬
મુંબઇ-દક્ષિણ	૩૦.૫	મધ્યપ્રાંત પશ્ચિમ	૫૩.૮
સિંધ	૬.૩	મધ્યપ્રાંત પૂર્વ	૩૨.૫
બંગાળ	૭૪.૭	વરાહ	૧૦૦.૩
સંયુક્ત પ્રાંતો		આસામ	૧૫.૯
પૂર્વ વિભાગ	૩૯.૩	સરહદપ્રાંત	૧૫.૯
પશ્ચિમ વિભાગ	૩૭.૧		

હિંદુસ્તાનનું ઉષ્ણતામાપ

પ્રાંત	ગામ	સરેરાશ વધારેમાં વધારે (ફેરનહિટ)	સરેરાશ ઓછામાં ઓછી ગરમી	સરેરાશ ગરમી	વધારેમાં વધારે ગરમી કેટલી તથા કયા મહિનામાં ?	ઓછામાં ઓછી ગરમી કેટલી તથા કયા મહિનામાં ?
આસામ	ધુબ્રિ	૮૨.૯	૬૭.૯	૭૫.૪	૬૭.૭ માર્ચ	૪૯.૨ જાન્યુ.
	શિવસાગર	૮૧.૫	૬૫.૮	૭૩.૬	૬૫.૪ મે	૪૩.૨ જાન્યુ.
બંગાળ	દિનાજપુર	૮૬.૩	૬૬.૭	૭૬.૫	૧૦૩.૩ એપ્રિલ	૪૧.૨ જાન્યુ.
	હાવરા	૯૦.૦	૭૦.૫	૮૦.૨	૧૦૪.૬ મે	૪૯.૪ જાન્યુ.
	મૈમનસિંગ	૮૬.૩	૬૮.૬	૭૭.૪	૯૮.૯ એપ્રિલ	૪૮.૫ જાન્યુ.
બિહાર	પટણા	૮૭.૬	૬૮.૬	૭૮.૧	૧૦૯.૯ મે	૪૪.૫ ડિસે.

પ્રાંત	ગામ	સરેશશ વધારેમાં વધારે ગરમી (ફેરનહિટ)	સરેશશ ઑછામાં ઑછી ગરમી	સરેશશ ગરમી	વધારેમાં વધારે ગરમી કેટલી તથા કયા મહિનામાં ?	ઑછામાં ઑછી ગરમી કેટલી તથા કયા મહિનામાં ?
બિહાર	રાંચી	૮૪.૪	૬૫.૫	૭૪.૯	૧૦૭.૧ મે	૪૪.૨ ડિસે.
આંધ્રા-પ્રદેશ	કાનપુર	૯૦.૧	૬૬.૨	૭૮.૧	૧૧૪.૮ મે	૪૦.૯ જાન્યુ.
પંજાબ	હિસાર	૯૦.૧	૧૧૬.૦ જૂન	૩૭.૩ ડિસે.
	અંબાલા	૮૭.૬	૬૨.૭	૭૫.૧	૧૧૫.૬ જૂન	૩૫.૦ ડિસે.
	લાહોર	૯૦.૨	૬૧.૭	૭૫.૯	૧૧૭.૫ જૂન	૩૧.૨ ડિસે.
	શિયાલકોટ	૮૭.૫	૬૨.૮	૭૫.૧	૧૧૩.૮ જુલાઈ	૩૩.૯ જાન્યુ.
સરહદ પ્રાંત	પેશાવર	૮૫.૩	૫૯.૩	૭૨.૩	૧૧૬.૭ જુલાઈ	૨૯.૯ ડિસે.
	ડેરાખાન	૯૦.૦	૬૨.૪	૭૬.૨	૧૧૬.૨ જૂન	૩૨.૬ જાન્યુ.
રજપુતાના	અજમેર	૮૮.૮	૬૫.૦	૭૬.૯	૧૧૦.૫ મે	૩૭.૭ જાન્યુ.
મધ્યહિંદ	દિલ્હી	૮૮.૧	૬૩.૭	૭૫.૯	૧૧૦.૧ મે	૪૨.૧ ફેબ્રુ.
મધ્યપ્રાંત	આકોલા	૯૩.૦	૬૭.૨	૮૦.૧	૧૧૪.૦ મે	૪૪.૫ ડિસે.
	નાગપુર	૯૨.૧	૬૮.૮	૮૦.૪	૧૧૪.૭ જૂન	૪૪.૧ ડિસે.
મદ્રાસ	મછલિપટમ	૯૦.૫	૭૪.૫	૮૨.૫	૧૧૩.૩ મે	૬૨.૨ ડિસે.
	મદ્રાસ	૯૧.૦	૭૪.૮	૮૨.૯		
	ત્રિચિનાપલ્લી	૯૪.૩	૭૪.૨	૮૪.૨	૧૦૫.૫ મે	૬૪.૪ ડિસે.
	મેંગલોર	૮૭.૪	૭૪.૩	૮૦.૮	૯૫.૦ મે	૬૮.૧ જાન્યુ.
	કોર્મ્બાતુર	૯૦.૦	૬૯.૭	૭૯.૮	૧૦૨.૧ એપ્રિલ	૫૮.૩ જાન્યુ.
	બેલ્સારી	૯૩.૩	૭૦.૯	૮૨.૧	૧૦૭.૧ એપ્રિલ	૫૩.૭ ડિસે.
મુઝબ	રાજકોટ	૯૩.૦	૬૬.૦	૭૯.૦	૧૧૧.૯ મે	૪૩.૯ જાન્યુ.
	ભૂજ	૯૧.૨	૬૮.૬	૭૯.૯	૧૧૦.૦ મે	૪૨.૭ ડિસે.
	અમદાવાદ	૯૫.૫	૭૯.૦		૧૧૪.૦ મે	૪૯.૦ જાન્યુ.
	સુરત	૯૧.૫	૬૬.૨		૧૦૯.૦ મે	૪૯.૦ જાન્યુ.
	પેડા	૯૪.૫	૬૮.૨		૧૧૪.૦ મે	૪૮.૦ જાન્યુ.
	થાણા	૮૬.૩	૭૭.૧		૯૮.૦ મે	૬૧.૦ જાન્યુ.
	રત્નાગિરિ	૮૭.૧	૭૩.૩		૧૦૪.૦ માર્ચ	૫૮.૦ જાન્યુ.
	અક્ષીપામ	૮૬.૩	૭૩.૩		૯૫.૦ માર્ચ	૬૩.૦ જાન્યુ.
	કારવાર	૮૬.૯	૭૨.૭		૯૪.૦ માર્ચ	૬૧.૦ જાન્યુ.
	પુના	૯૦.૧	૬૩.૨		૧૦૯.૦ માર્ચ	૪૨.૦ જાન્યુ.
	સતારા	૯૦.૧	૭૬.૬		૧૦૮.૦ એપ્રિલ	૬૨.૦ જાન્યુ.
	સોલાપુર	૯૨.૭	૬૭.૯		૧૧૦.૦ મે	૫૦.૦ જાન્યુ.
	નાસિક	૮૯.૪	૬૬.૨		૧૦૯.૦ મે	૪૪.૦ જાન્યુ.
	અહમદનગર	૯૧.૦	૬૩.૩		૧૦૯.૦ મે	૪૪.૦ જાન્યુ.
	જલ્મગામ	૯૧.૦	૬૬.૨		૧૧૨.૦ મે	૫૨.૦ જાન્યુ.

સુખ	ધુળિયા	૯૪૦૭	૬૫૦	૧૦૭૦	મે	૪૨-૨	ગન્યુ.
	ધારવાડ	૮૪૦૧	૬૮૨	૯૮૦	મે	૬૧-૦	ગન્યુ.
	બેલગામ	૫૫૦	૬૩૭	૧૦૨૦	મે	૫૩૦	ગન્યુ.
	વિજાપુર	૯૦૦૨	૬૬૯	૧૦૮૦	મે	૫૦૦	ગન્યુ.
	હૈદરાબાદ	૯૩૦૫	૬૮૭	૧૧૪૦	મે	૪૨-૦	ગન્યુ.
સિંધ	કરાચી	૮૪૦૧	૭૧-૪	૯૯૦	મે	૫૧-૦	ગન્યુ.
	ભારખાના	૮૭૪	૭૧-૧	૧૧૨-૦	મે	૪૦-૦	જૂન
	જોકાબાબાદ	૯૨-૭	૬૭-૪	૧૨૧-૦	મે	૩૪-૦	જૂન
	સક્કર	૯૫-૬	૬૯-૭	૧૧૪-૦	મે	૩૬-૦	જૂન

હિંદનાં પર્વત પર હવા ખાવાનાં સ્થળો

નૈનિતાલ : કુમાઉન ટેકરીમાં આવેલ હવા ખાવાનું સ્થળ. યુક્તપ્રાંતની સરકાર ઉનાળામાં ત્યાં જાય છે. ઉનાળામાં હવા ખાવાનું જાણીતું સ્થાન. દરિયાની સપાટી કરતાં ૬,૪૦૦ ફીટ ઊંચું છે. રૉહિલખંડ અને કુમાઉન રેલવેના કઠંગોદામ સ્ટેશનેથી ૨૨ માઈલ દૂર છે.

મસૂરી : દહેરાદૂનથી ૧૪ માઈલ દૂર પર્વત ઉપર આવેલ હવા ખાવાનું સ્થળ. દહેરાદૂનથી રાજપુર સુધી મોટર, ટાંગા કે ટમ્પમાં જઈ શકાય છે. રાજપુરથી મસૂરી સુધી ઘોડા પર દાંડી કે ગંપાનથી જઈ શકાય છે. દરિયાની સપાટીથી ૬,૬૦૦ ફીટ ઊંચું. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન દહેરાદૂન.

માઉન્ટ આયુ : અમદાવાદથી લગભગ ૧૧૫ માઈલ અને બી. બી. સી. આઇ. રેલવેના આયુરોડ સ્ટેશનથી ૧૭ માઈલ દૂર છે. ટેકરીના પરિઘ લગભગ ૫૦ માઈલમાં છે. હવાપાણી ખૂબ તંદુરસ્ત તથા શીતળ છે. સરેરાશ હવામાન ૬૦° છે. આયુરોડથી માઉન્ટ આયુ સુધી મોટર-વ્યવહાર છે. દરિયાની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફીટ ઊંચું.

આલ્મોડા : દરિયાની સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફીટ ઊંચી. સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ૪૫-૫૫ ઇંચ. બરફનાં સુંદર દ્રશ્યો. આલ્મોડાથી પિંડારી હિમક્ષેત્ર ૬ કલાકે જઈ શકાય છે. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન કઠંગોદામ.

બેંગલોર : દક્ષિણ હિંદમાં મોટામાં મોટું ડાવણીનું મથક. દરિયાની સપાટી કરતાં ૪,૦૦૦ ફીટ ઊંચું.

કૂનૂર : દરિયાની સપાટી કરતાં ૬,૭૪૦ ફીટ ઊંચું. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન કૂનૂર.

ડેહાડુન : દરિયાની સપાટી કરતાં ૭,૬૮૭ ફીટ ઊંચું. પઠણકાટના રેલવે સ્ટેશનથી ૫૧ માઈલ છે. મોટર રસ્તે જવાય છે.

દાર્જિલિંગ : બંગાળાની સરકારનું ઉનાળાનું મથક. દરિયાની સપાટી કરતાં ૭,૧૬૮ ફીટ ઊંચું. માઉન્ટ એવરેસ્ટ (૨૯,૧૪૧ ફીટ) તથા કાંચનજંઘા (૨૮,૧૦૪ ફીટ)નાં બરફનાં સુંદર દ્રશ્યો. ચાના બગીચાનું કેન્દ્ર.

શુદ્ધમર્ગ : શ્રીનગરથી ૨૮ માઈલ દૂર છે. ઉનાળા માટે આદર્શ સ્થાન. શિયાળામાં રમતોનું કેન્દ્ર.

કાલિમ્પોંગ : દાર્જિલિંગ નજીકનું પર્વત પરનું સ્થાન. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન સિલિચુરી છે. ૪,૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે.

કોડૈકનાલ : દક્ષિણ હિંદનું હવા ખાવાનું સ્થળ. મદુરા પ્રાંતમાં પુલ્ની ટેકરીની ઉપલી હાર પર આવેલું છે. દરિયાની સપાટી કરતાં ૭,૦૦૦ ફીટ ઊંચું. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન કોડૈકનાલ રોડ.

લેન્સડાઉન : મસૂરી અને નૈનિતાલ વચ્ચેના અર્ધા રસ્તે ગઢવાલમાં આવેલું છે. ત્યાંથી હિમાચ્છાદિત સુંદર દ્રશ્યો દેખાય છે. બદીનાથ નજીકમાં છે. ઇ. આર્. રેલવેના નજીબાબાદ જંકશન થઇને કોટકારા પહોંચાય છે. ત્યાંથી ૨૬ માઈલ માટે મોટરો સારી સંખ્યામાં મળી રહે છે.

મહાબળેશ્વર : મુંબઈ ખાંડાનું પવિત્ર પરતું મુખ્ય સ્થાન. મુંબઈ સરકારનું ઉનાળાનું મથક. દરિયાઈ સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફીટ ઊંચું છે. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન પુના ૭૫ માઇલ દૂર છે.

મરી : દરિયાની સપાટી કરતાં ૭,૭૦૦ ફીટ ઊંચું. રાવલપિંડીથી શ્રીનગરના મોટર-રસ્તે ૩૯ માઇલ પર આવેલું છે. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન રાવલપિંડી છે.

કસૌલી : સીમલા પ્રાંતમાં આવેલું છે. ત્યાં જાવણી રહે છે. મોટર રસ્તે કાલકાથી ૩૨ માઇલ દૂર છે. પારત્યુર સંસ્થા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉટાકામંડ : મદ્રાસ સરકારનું ઉનાળાનું સ્થાન. દરિયાઈ સપાટીથી ૭,૪૯૦ ફીટ ઊંચું. સરેરાશ વાર્ષિક દિવસનું હવામાન ૫૭-૫૦ ફેરનહિટ.

પચમારી : મધ્યપ્રાંતમાં હોશંગાબાદમાં આવેલું છે. જી. આઇ. પી. રેલવેના પિપરિયા સ્ટેશનથી ૩૨ માઇલ દૂર છે. દરિયાની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફીટ ઊંચું છે. મધ્ય પ્રાંતની સરકારનું ઉનાળાનું મથક.

કવેડા : બ્રહ્મચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર. દરિયાઈ સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફીટ ઊંચું. શિયાળામાં ઝઢકડતી ઠંડી તથા ઉનાળામાં અસહ્ય ગરમી પડે છે. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન કવેડા છે.

રાંચી : દરિયાની સપાટીથી ૨,૧૦૦ ફીટ ઊંચું. વાર્ષિક સરેરાશ દિવસનું હવામાન ૭૪-૯૯ ફેરનહિટ. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન રાંચી. બિહાર સરકારનું ઉનાળાનું સ્થાન.

શિલોંગ : આસામ સરકારનું ઉનાળાનું મથક. દરિયાની સપાટી કરતાં ૪,૯૮૭ ફીટ ઊંચું. બરઉનાળામાં સરેરાશ હવામાન બાએ ૪૮° ડિગ્રી (ફેરનહિટ) પહોંચે છે. શિલોંગથી ૩૦ માઇલ દૂર ચેરાપૂંજમાં આખી દુમિયામાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે. સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ૪૨૬ ઇંચ છે. (૧૮૬૧માં ચેરાપૂંજમાં ૯૦૫ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો) નજીકનું રેલવે સ્ટેશન પાંકુ ૬૮ માઇલ દૂર છે.

સીમલા : હિંદી સરકારનું તથા પંજાબ સરકારનું ઉનાળાનું મથક. દરિયાઈ સપાટીથી ૭,૦૫૭ ફીટ ઊંચું. સિમલા કાલકા રેલવે મારફત ત્યાં જઈ શકાય છે. સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ૭૦ ઇંચ. હવામાન ૫૫-૨૦° (ફેરનહિટ).

શ્રીનગર (કાશ્મીર) : કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર. દરિયાની સપાટી કરતાં ૫,૨૫૦ ફીટ ઊંચું. વાર્ષિક સરેરાશ દિવસનું હવામાન ૫૫-૧૦° (ફેરનહિટ). કાશ્મીર જવાનો ઔષ્ઠ સમય એપ્રિલથી નવેમ્બર સુધીનો છે. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન રાવલપિંડી ૧૯૬ માઇલ દૂર છે. જોશમ નદી પર આવેલું છે અને રાવલપિંડી, જમ્મુ અને હવેલિયન રેલવે સ્ટેશનો મારફત મોટર રસ્તે ત્યાં જઈ શકાય છે.

હિમાલયનાં હવા ખાવાનાં સ્થળોની ઊંચાઈ

	ફીટ		ફીટ		ફીટ
નેનિતાલ	૬,૪૦૦	ડેહાડુન	૭,૬૮૭	દાન્જીલિંગ	૭,૧૬૮
રાણીખેત	૫,૯૮૦	મરી	૭,૭૦૦	ધૂમ	૭,૪૦૪
આલ્મોડા	૫,૫૦૦	મસુરી	૬,૬૦૦	કુરેસોંગ	૪,૮૬૪
લેન્સડાઉન	૬,૦૬૦	શ્રીનગર	૫,૨૫૦	કાલિમ્પોંગ	૪,૦૦૦
ચક્તા	૬,૮૮૫	ગુલમર્ગ	૮,૬૫૯	શિલોંગ	૪,૯૮૭
સિમલા	૭,૦૫૭	સોનામર્ગ	૮,૭૫૦	ઉટાકામંડ	૭,૪૯૦
કસૌલી	૬,૨૦૦	પહલગામ	૭,૨૦૦		

હિંદનાં જોવાલાયક સ્થળો

- આમુ**—મુંબઇ અને દિલ્લી વચ્ચે આવેલ પર્વત પરનું સ્થાન. ઊંચાઇ લગભગ ૩,૮૦૦ ફીટ. પાસે જ જોનાનાં અદ્ભુત કારીગરીવાળાં દેલવાડાનાં દેરાં આવેલાં છે.
- આમ્રા**—તાજમહાલ તથા આમ્રાના કિલ્લા માટે પ્રસિદ્ધ. તેમાં મોગલ શહેનશાહોની કૌતૂહલ, દીવાને ખાસ મોતી મસ્જિદ, દીવાને આમ વગેરે આવેલાં છે. સિકંદરામાં અકબરની કબર પણ આવેલી છે.
- અજંતા**—નિઝામ રાજ્યનું એક ગામડું. ૯. આઇ. પી.ના જલગામ રેશનથી મોટર દ્વારા પહોંચાય છે. રેશનથી ૩૮ માઇલ દૂર છે. ગુફાઓ માટે પ્રખ્યાત છે. આવી ૩૨ ગુફાઓ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૧ની સાલની આ ગુફાઓ હોવાનું માનવામાં આવે છે. દીવાલ ચિત્રો માટે પ્રસિદ્ધ છે.
- અમૃત સર**—શીખોના સુવર્ણમંદિર માટે પ્રસિદ્ધ. સોનેરી રૂપેરી ભરતકામ, શેતરંજી, રેશમ તથા પરખીના માટે પ્રખ્યાત છે. ૪૨ સરોવર પર સુવર્ણમંદિર આવેલું છે તેના પરથી તેનું નામ પડ્યું છે. નોથ વેસ્ટન રેલવેની મુખ્ય લાઇન પર આ શહેર આવેલું છે.
- અનારસ**—હિંદુઓનું પવિત્ર શહેર. ત્યાં અસંખ્ય મંદિરો છે. ઘાટનો દેખાવ ભવ્ય છે. પાસે જ કાશી નિલાપીઠ આવેલી છે.
- અજમેર**—પ્રાચીન પ્રખ્યાત શહેર. આસપાસનાં ભવ્ય દર્યો માટે અનાસાગર સરોવર પ્રસિદ્ધ છે. ખ્વાજા એમ. ચિસ્તીની દરગાહ માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે. દર વર્ષે ત્યાં મેળો ભરવામાં આવે છે. સાત માઇલ દૂર હિંદનું અતિ પવિત્ર પુષ્કર સરોવર આવેલું છે.
- દિલ્લી**—૧૯૧૧થી હિંદની રાજધાનીનું શહેર. તે સાત સામ્રાજ્યોની રાજધાની હતું. તેમાં શાહજહાંનો મહેલ તથા કિલ્લો, મોતી-મસ્જિદ, જુમ્મામસ્જિદ, કુતુબમિનાર, ફિરોઝાબાદ, ઇન્દ્રપ્રસ્થ, તખલખાબાદ વગેરેના અવશેષો છે. બધી અગત્યની રેલવે લાઇનોનું મુખ્ય મથક છે.
- ઇલોરા**—નિઝામ રેલ રેલવેના ઔરંગાબાદ રેશનથી ત્યાં સહેલાઇથી પહોંચી શકાય છે. ૭. આઇ. પી.ના મનમાડથી તે ૭૨ માઇલ દૂર છે. ઇલોરાનાં ગુફામંદિરો હિંદમાં કદાચ સૌથી મોટાં તથા વિધવિધ પ્રકારનાં છે. ગુફાના ત્રણ વર્ગો છે. હિંદુ, બૌદ્ધ, તથા જૈન. કૈલાસમંદિર ખાસ રસદાયક છે.
- જયપર**—આદર્શ હિંદુ શહેર. પાંચ માઇલ દૂર અંબરનું ઉજ્જવળ શહેર આવેલું છે. ત્યાં રજપૂતકળાના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ છે. ૧૭૧૮ માં બંધાયેલ માનસિંગની પ્રસિદ્ધ વેધશાળા પણ ત્યાં છે.
- ચિતોડગઢ**—વિજયસ્તંભ માટે પ્રખ્યાત સિસોદિયા રજપૂતોનું પ્રાચીન રાજધાનીનું શહેર. તેઓ સૂર્યવંશી છે અને અત્યારે ઉદપુરમાં રાજ્ય કરે છે. મોગલો પર ધણી વિજયોની યાદમાં રાણા કુંભે વિજયસ્તંભ બંધાવ્યો હતો.
- મદુરા**—મીનાક્ષીના મંદિર માટે પ્રસિદ્ધ આ મંદિર ૮૪૭૪૭૨૯ ફૂટનું છે. સહસ્ત્ર માંબલાવાળા આરક્ષામાં પથ્થરનું શ્રેષ્ઠ કાતરકામ જોવામાં આવે છે.
- જમ્મલપુર**—મુંબઈથી ૬૧૬ માઇલ. ત્યાંથી ૧૧ માઇલ દૂર સંજેયરમરના ખડક આવેલા છે.
- ઔરંગાબાદ**—નિઝામ રાજ્યમાં આવેલ પ્રસિદ્ધ પ્રાંત તથા શહેર. ત્યાં જન્મવિખ્યાત ઇલોરા તથા અજંતાની ગુફાઓ આવેલી છે. દોલતાબાદનો ઐતિહાસિક કિલ્લો, ઔરંગઝેબની કબરવાળું રાઉઝ શહેર તથા ઔરંગઝેબની બેગમની સુંદર કબર પીળીકા નગ્રા આવેલ છે. ઔરંગાબાદ શહેરથી આ બધાં સ્થળોએ જઇ શકાય છે. નિઝામ રાજ્યની રેલવે પર તે સ્ટેશન છે અને ૭. આઇ. પી.ના મનમાડથી ૭૧ માઇલ દૂર છે.

પુષ્કર—તળાવ માટે તથા ઓકટોબર-નવેમ્બરમાં ત્યાં ભરાતા મેળા માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ તળાવને હિંદમાં ખૂબ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે અને તેની નજીક આવેલ બ્રહ્મા મંદિરમાં ઈશ્વરનો અવતાર થયાની માન્યતા છે.

સાંચી—બોપાળ રાજ્યમાં આવેલ છે. બૌદ્ધસ્તૂપો માટે પ્રખ્યાત.

હરપા—પંજાબના મોંટગોમરી પ્રાંતમાં રાવી નદીના કાંઠે આવેલ છે. તેનાં પ્રાગ-ઐતિહાસિક દર્યો ઈ.સ. પૂર્વે ૩,૫૦૦નાં છે. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેની લાહોર-કરાચી લાઇનના મોંટગોમરી સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર છે. આ અવશેષો ત્રણ માઈલના ધેરામાં આવેલા છે. અત્યાર સુધીમાં ખોદકામ કરતાં નીચે મુજબ મકાનો મળી આવેલ છે. (૧) મોટા કાઠાર (૨) મજૂરોનાં રહેવાનાં મકાનો (૩) અઢાર ગોળાકાર પ્લેટફોર્મો (૪) એક મોડું ઘર. શેરીની મોટી ગટર, સ્નાનગૃહ તથા કેટલાક પ્રાચીન કૂનાઓ, એક પ્રાગ-ઐતિહાસિક કબ્રસ્તાન છે. આ સ્થળેથી ખોદી કાઢેલ પુરાતન અવશેષોનું સંગ્રહ-સ્થાન પણ છે.

હંપી—(અથવા વિજયનગર) આ પ્રાચીન શહેરના અવશેષો મદ્રાસ અને સધર્ન મરાઠા રેલવેની ગુંટાકુલ-હુબ્લી શાખાના હોસ્પેટ રેલવે સ્ટેશન નજીક, તુંગભદ્રાના દક્ષિણ કાંઠા પર દશ માઈલના વિસ્તારમાં આવેલાં છે. દક્ષિણહિંદના સૌથી સુંદર અને ભવ્ય વિસ્મૃતિના થરમાં પડેલા હિંદુ સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને પતનના સાક્ષી રૂપ છે. વિજયનગરના રાજાઓના ભવ્ય હિંદુ સામ્રાજ્યનું હંપી ઉદ્ભવસ્થાન તથા રાજધાનીનું શહેર હતું. તેના મંદિરો, મઠો તથા પ્રાસાદોની અનેક વિદેશી મુસાફરોએ પ્રશંસા કરી છે.

મોહન-જો-ડેરો—ઈ.સ. પૂર્વે ૩૩૦૦-૨૭૦૦નું પ્રાગ-ઐતિહાસિક હિંદી શહેર. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેની કાટડી-ઢાડુ-ભારખાના શાખાના ડોકરી સ્ટેશનથી સાડાઆઠ માઈલ દૂર આવેલ છે.

એક પર એક બાંધેલ ઘરોની હારના આ અવશેષો મોટા વિસ્તારમાં-લગભગ ૨૪૦ એકરમાં-આવી રહેલા છે. એક વખત મોહન-જો-ડેરો અદ્ભુત રીતે પ્રમાણુસર બંધાયેલ શહેર હતું. તેની શેરીઓ વિશાળ તથા સગવડભરી, ઘરો સારી રીતે બંધાયેલાં તથા પાણીના સારો જથ્થો તથા ગટરની આધુનિક પ્રથા તેમાં હતી. હજુ તો આખા શહેરનો માત્ર પાંચમો ભાગ જ મળી આવ્યો છે. આ અવશેષોમાં જુદા જુદા આકારનાં હળરો માટીનાં ઠામ મળી આવેલાં છે.

તક્ષિલા—લાહોરથી ૨૦૦ માઈલ દૂર આવેલ છે. સ્ટેશનથી અર્ધા માઈલ દૂર સંગ્રહસ્થાન આવેલું છે. પુરાતત્ત્વના અવશેષો ૨૫ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં આવેલા છે. તેમાં ત્રણ જુદાં જુદાં શહેરો આવેલાં છે. આ શહેરોમાં એકિટ્ટયનઘોક, સિથિયનો, પાર્થિયનો તથા કુશાનોએ બંધાવેલ અવશેષો મળી આવે છે. આ ત્રણ શહેરો ઉપરાંત ત્યાં બૌદ્ધસ્તૂપો તથા મઠો છે.

કાશ્મીર—જિયાત ૫૦૦૦થી ૬૦૦૦ ફૂટની છે. ઉનાળાની રાજધાની શ્રીનગર. જન્યુઆરી તથા ફેબ્રુઆરીમાં હવામાન ૩૫° ફેરનહિટ છે. રાવલપિંડી અથવા જમ્મુના રસ્તે ચમને શ્રીનગર જવાય છે, રાવલ-પિંડીથી શ્રીનગર જતાં સામાન્યતઃ એક દિવસ લાગે છે. કાશ્મીરનાં આગળ પડતાં કેટલાંક સ્થળોની જિયાત નીચે મુજબ છે. શ્રીનગર ૫૨૧૪ ફીટ, ગુલમર્ગ ૮૭૦૦ ફીટ, કલ્ચમ ૭,૦૦૦ ફીટ, અમરનાથ ૧૨,૭૨૬ ફીટ. કાશ્મીરમાં જેવા જેવાં સ્થળો નીચે મુજબ છે: કલ્ચમ શ્રીનગરથી ૬૦ માઈલ, ડાલ સરોવર, તુલર સરોવર, અમરનાથ શ્રીનગરથી ૯૭ માઈલ દૂર.

લખનૌ—આઉથનું મુખ્ય શહેર. વિસ્તારમાં હિંદમાં ચોથો નંબર. ચોથા નવાબ અસફ-ઉદ-દૌલાના વખતથી તેની ભવ્યતા શરૂ થઈ છે. જોવાલાયક મુખ્ય સ્થળો નીચે મુજબ છે. રેસિડન્સી, મસ્જીદનાવન, ઈમામબારા, હુસેનબાદ, દિલખુશ, કેસરબાગ.

પુના—પેશ્વાની રાજધાનીના શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ. ચૌમાસામાં મુંબઈ સરકારનું મુખ્ય સ્થળ.

કોનાક—પુરીથી લગભગ ૨૧ માઇલ દૂર. ત્યાં સૂર્યદેવનું સ્થામનમંદિર આવેલું છે. તેરમા સૈકાનો અવશેષ. મોટા સંગેમરમરમાંથી કાતરી કાઢેલ હોઈ કલાના પ્રતીક તરીકે નવાઇ પમાડે છે.

ફોતેહપુર સિક્કી—આગ્રીથી ૨૪ માઇલ દૂર. અકબરે ૧૫૬૬માં સ્થાપના કરી. અકબરના મૃત્યુ પછી, સ્થાપનાનાં પચાસ વર્ષોની અંદર જ, પાણીની તંગીને અંગે શહેર ઉજાડ થઈ ગયું. જોવાલાયક સ્થળો—પૂર્વપશ્ચિમ ૫૪૨ ફીટ તથા ઉત્તરદક્ષિણ ૪૩૮ ફીટની મોટી મસ્જિદ, શેખ સલીમ ચિસ્તીની કબર, અકબરની પત્નીઓ મરિયમ તથા જોધબાઈના મહેલો. પાંચ માળનું મકાન—પંચમહાલ, હીરામિનાર વગેરે મોગલ-સ્થાપત્યકલાના શ્રેષ્ઠ નમૂના.

હૃદ્દાર—જ્યાંથી ગંગાનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યાં આવેલ છે. ધાટની ઉપલી દીવાલમાં આવેલ પથ્થર પર વિષ્ણુનાં પગલાંની નિશાની ‘હરિ કી પરી’ પૂળનું સ્થાન છે.

સારનાથ—બનારસથી થોડા માઇલ દૂર આવેલું છે. આ સ્થળેથી ગૌતમબુદ્ધે નિર્વાણનો પહેલો ઉપદેશ કર્યો હતો. પાછળથી તે બૌદ્ધધર્મીઓનું કેન્દ્ર બનતું જાય છે.

યુદ્ધગથા—બિહારમાં ગયાની નજીક આવેલું છે. ત્યાં બુદ્ધને જ્ઞાન થયું મનાય છે. પૂર્વજોને પિંડ આપવા માટે હિંદુઓ તેને યોગ્ય સ્થાન ગણે છે.

સ્થાપત્યના તથા ઐતિહાસિક સીમાચિન્હે

કૈલાસ મંદિર : હૈદરાબાદ રાજ્યમાં ઔરંગાબાદમાં હલોરાની ગુફામાં આવેલ છે. એક મોટા પાપાણુ સ્થલ છે. ટેકરીમાંથી તેને કાતરી કાઢતાં લગભગ સો વર્ષ થયાં હશે. ઇ. સ. છઠ્ઠા કે આઠમા સૈકાનો છે.

અજંતાની ગુફાઓ : હૈદરાબાદ રાજ્યમાં અજંતાની બુદ્ધની ગુફાઓ આવેલી છે. આ ગુફાઓ ઘોડાનાળ ખીણમાં આવે છે. આ ગુફાઓ અત્યારે જંગલમાં ફળાની પ્રતીક ગણાય છે. કુલ ૨૯ ગુફાઓ છે.

સંગેમરમર ખડક : જયલપુર નજીક નર્મદા નદી પાસે.

સાંચી સ્તૂપ : ભોપાળ રાજ્યમાં આવેલ પ્રખ્યાત બૌદ્ધિક સ્તૂપ. તેમાં સાંચી સ્તૂપ બહુ પ્રાચીન ગણાય છે. (ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા કે પહેલા સૈકાનો) નાની ટેકરીના શિખર પર આવેલ છે. તેની આસપાસ બહુ જ સુંદર તથા પ્રાચીન પથ્થરનો કંડો છે.

વિજયસ્તંભ ચિત્રોડ : માળવા અને ગુજરાતના લક્ષ્મણે સામેના પોતાના વિજયના સ્મરણરૂપે રાણા કુંભે ૧૪૫૦માં આ સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો છે. તેના નવ માળ છે અને ૧૨૨ કુટ ઉંચો છે.

શ્યામ મંદિર : પુરીથી ૨૪ માઇલ દૂર કોનાકમાં આવેલ છે. તે એક હજાર વર્ષ જૂનું છે. તેના કાતરકામ માટે પ્રખ્યાત છે.

સુર્વણ મંદિર : અમૃતસરનું સુપ્રસિદ્ધ શિખરમંદિર. તળાવની મધ્યમાં ૬૫ ચોરસ ફીટની જગ્યાએ તે આવેલ છે. તેની ચારે બાજુ પરસાળ છે.

પુષ્કર સરોવર : અજમેર નજીક પુષ્કરમાં આવેલ છે. હિંદુઓ તેને પવિત્ર ગણે છે. ત્યાં મેળો ભરાય છે.

અંબર મહેલ : જયપુરની ઉજાડ રાજધાનીમાં આવેલ આ મહેલમાં અત્યારે લુપ્ત થયેલ રાજપુત સ્થાપત્યના શ્રેષ્ઠ નમૂના હોવાનું ધારવામાં આવે છે.

સિરગુથાના ચિત્રો : મધ્યપ્રાંતમાં આવેલ સિરગુથાની ગુફાની દિવાલો પર બૌદ્ધધર્મના ચિત્રો છે. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦માં કાઢવામાં આવ્યા હોય તેમ લાગે છે.

વિમળશા તેજપાળના દેશ : આપુ પર્વત પર જૈનસ્થાપત્યના અનોડ નમુના—આ દેશ આસ-પહાણનાં છે.

જીવનેશ્વરનું મંદિર : પુરી નજીક આવેલ છે. આમાં રાજરાણી તથા લિંગરાજના મંદિરો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. રાજરાણીનું મંદિર ૧૧મા સૈકામાં બંધાયેલ છે અને તે એક રાક્ષસી યુરજ છે. લિંગરાજનું મંદિર, ઉત્તરહિંદના હિંદુ સ્થાપત્યનો અતિશ્રેષ્ઠ નમુનો છે.

બહુલ : મધ્યહિંદ, બહુલ સ્તૂપ (ઈ. સ. પૂર્વે બીજો સૈકા) ની આસપાસના પથ્થરના કઠેરા પરનું ક્રોતરકામ બુદ્ધના જીવનના તથા તેના પૂર્વજીવના બનાવો આબેહુલ બતાવે છે.

કાલાંની બુદ્ધની ગુફાઓ : ખડકમાંથી ક્રોતરી કાઢેલ પ્રસિદ્ધ દેવળ. તે મોટામાં મોટું તથા સુરેખ છે.

બુદ્ધ—ગયા : સમ્રાટ અશોકે ચણાવેલ તીર્થસ્થાનની જમીનપર ૨૦૦ શીટ જોડું મંદિર આવેલ છે. બોધિવૃક્ષની હેઠળ ખ્યાન ધરતાં ગૌતમને જ્ઞાન થયું અને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત થયું તે સમયની તે યાદ આપે છે.

કન્થુશહે મંદિરો : બુદ્ધેશ્વરમાં આવેલ છે. શિવ, વિષ્ણુ અથવા જીને અર્પણ કરેલ ત્રીશ મંદિરોનો સમૂહ. ઈ. સ. ૯૫૦થી ૧૦૫૦માં બંધાયા છે.

એલીફન્ટાની ગુફાઓ : મુંબઈની એલીફન્ટા ટાપુઓમાં આવેલ શિવ મંદિરો. શિવની પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ તેમાં છે.

મહાબલિપુરમ—મદ્રાસની દક્ષિણકાંઠા પર આવેલ સમમંદિરો. આ મંદિરો ખડકમાંથી ક્રોતરી કાઢવામાં આવેલાં છે. તેમાં ‘ ગંગાવતરણ ’નું મંદિર ખૂબ વિખ્યાત છે. ૯૦ શીટ લાંબા અને ૪૩ શીટ ઊંચા બહુલમાં પથ્થરના ખડકમાંથી આ મૂર્તિ સાતમા સૈકામાં ક્રોતરવામાં આવી છે. બીજી ‘ અનંતશાયી વિષ્ણુ ’ની મૂર્તિ પણ તેટલી જ પ્રખ્યાત છે. ‘ અનુનંતુ ’ તપ ‘ પણ પ્રખ્યાત છે.

મુરુશના મંદિરો—દક્ષિણ હિંદુ પ્રખ્યાત મંદિર. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં બંધાયું. શિવ અને મીનાક્ષીને અર્પણ થયેલ છે. તેનો વિસ્તાર ૧૫ એકરનો છે અને તેમાં નવ ગોપુર છે. આ ગોપુરો (દરવાજા) પણ ખૂબ મોટા છે.

શ્રીરંગમ મંદિર—ત્રિચિનાપલિમાં આવેલ છે. તે વૈષ્ણવમંદિર છે. હજારસંખ્યાનો આરડો તેમાં આવેલ છે.

મુસ્લીમ સ્થાપત્ય

ગોલગુમ્બઝ—બિનપુરનો ગોલગુમ્બઝ જગતમાં મોટો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૮,૨૨૫ ચોરસ શીટ છે.

કુતુબમિનાર—(૨૮૦ શીટ ઊંચો) દિલ્લીમાં છે. હિંદી કળાનો શ્રેષ્ઠ નમુનો. જગતમાં મોટામાં મોટો મિનારો. ઈ. સ. ૧૨૩૨માં અલ્તમશી બાંધ્યો.

શેરશાહની કબર—સસરમખાતે આવેલ છે. મુસ્લીમ સ્થાપત્યનો શ્રેષ્ઠ નમુનો છે.

આગ્રાનો કિલ્લો—તેમાં મોતી મસ્જિદ, જાહેર તથા ખાનગી સભાના હોલના, તથા રાજના હાથમખાનાના આસીના હોલના તથા બીજા અવશેષો છે.

તાજમહાલ—પાતાની બેગમ મુમતાજ મહાલના સ્મરણાર્થે શહેનશાહ શાહજહાંએ બંધાવેલ પ્રસિદ્ધ કબર.
હિંદના, તુર્કેસ્તાનના તથા યુરોપના સ્થપતિઓના સહકારનું તે પરિણામ છે. મોગલસ્થાપત્યનો શ્રેષ્ઠતમ નમુનો.

ફોર્ટેસિફીકેશન—આગ્રાથી થોડા માઇલ દૂર. અકબરે ૧૫૬૬-૧૫૮૪માં બંધાવેલ લાલ રેતી તથા પત્થરના મહેલો તથા મંદિરોનું શહેર. તેમાં કળાનો નમુનો 'બુલ્ડે દરવાજા' છે. ખાનદેશના વિજયના સ્મરણ માટે તે બંધાવેલ છે. ૧૨૬ ફીટ ઊંચો છે.

હિંદનાં મુખ્ય સ્થળો તથા મુખ્ય બંદરો વચ્ચેનું અંતર

મુખ્ય સ્થળોનાં નામ	મુબઇ માઇલ	કલકત્તા માઇલ	કરાચી માઇલ	મદ્રાસ માઇલ
આબુરોડ (માઉન્ટ આબુ)	૪૨૧	૧૮૨૭	૫૬૭	૧૨૧૬
આગ્રા કેન્ટોનમેન્ટ (જી. આઇ. પી.)	૮૩૫	૭૬૨	૭૮૩	૧૧૪૭
આગ્રા ફોર્ટ (બી. બી. સી. આઇ.)	૭૭૧
અમદાવાદ	૩૦૬	૧૪૪૨	૬૮૨	૧૧૦૪
અજમેર	૬૧૧	૧૧૩૮	૫૫૧	૧૪૦૬
અલ્લાહાબાદ	૮૪૫	૫૧૩	૧૦૬૨	૧૪૫૭
અલ્હર	૭૮૮	૧૦૦૧	૭૨૬	૧૫૮૬
અંબાલા કેન્ટોનમેન્ટ	૬૮૪	૬૮૬	૮૪૮	૧૬૬૨
અમૃતસર	૧૧૩૬	૧૧૪૩	૭૮૮	૧૮૪૭
બેંગ્લોર	૬૬૪	૧૨૦૮	૧૬૭૮	૨૨૨
બરેલી	૬૦૦	૭૬૨	૧૦૭૪	૧૬૪૮
વડોદરા	૨૪૪	૧૩૩૦	૭૪૫	૧૦૪૨
બેંગ્લોર	૭૧૪	૭૬૪	૧૬૬૪	૧૨૬૮
ભરતપુર	૭૫૨	૮૨૩	૧૦૧૮	૧૫૪૮
બિકાનેર	૭૬૦	૮૨૩	૬૧૧	૧૬૫૮
કલકત્તા	૧૨૨૩	...	૧૫૭૪	૧૦૩૨
કાનપુર	૮૪૦	૬૩૦	૬૪૫	૧૪૫૨
કુર્નૂર	૧૦૨૧	૧૩૩૪	૧૬૭૫	૩૪૫
ચિત્તોડગઢ	૬૦૦	૧૨૫૫	૬૬૬	૧૫૨૫
દાલિંગસિંગ	૧૬૪૮	૩૬૬	૧૬૪૩	૧૪૦૧
દહેરાદૂન	૧૧૬૦	૬૫૪	૬૬૬	૧૭૭૮
દિલ્લી	૬૦૦	૬૦૨	૬૦૭	૧૫૬૬
ફિરોઝપુર કેન્ટોનમેન્ટ	૧૧૦૦	૧૧૪૧	૭૨૬	૧૮૦૮
ગ્વાલિયર	૭૬૩	૮૦૬	૮૬૧	૧૩૭૫
હરદ્વાર	૧૦૭૦	૬૨૨	૬૪૮	૧૭૩૦

કુળ્ય સ્થળનાં નામ	કુળ્ય માઈલ	કલકત્તા માઈલ	કરાચી માઈલ	મદ્રાસ માઈલ
હેડાબાદ (સિંધ)	૮૮૦	૧૬૯૯	૧૧૧	૨૩૬૬
ધતારસી	૪૬૪	૮૮૬	૧૦૧૮	૧૦૭૬
નયપુર	૭૦૦	૧૦૯૪	૬૩૫	૧૪૯૩
નલગામ	૨૬૧	૯૬૨	૧૬૦૧	૮૭૪
ઝંસી	૭૦૨	૭૪૨	૯૨૨	૧૩૧૪
જોધપુર	૫૯૦	૧૨૮૮	૪૪૦	૧૩૮૬
જખલપુર	૬૧૬	૭૩૩	૧૧૭૧	૧૨૨૮
કાલકા	૧૦૨૫	૧૦૨૯	૮૮૮	૧૭૩૨
કરાચી	૯૯૦	૧૫૭૪	૧૭૭૪
કઠગોદામ	૧૦૦૦	૮૨૮	૯૬૭	૧૬૭૫
કોટા	૫૭૩	૧૦૦૩	૧૧૯૮	૧૩૬૮
લાહોર	૧૨૦૦	૧૧૭૬	૭૫૫	૧૮૬૬
લાલામુસા	૧૨૪૧	૧૨૮૨	૮૩૮	૧૬૪૯
લખનૌ	૮૮૫	૬૧૬	૯૮૯	૧૪૯૭
મદ્રાસ	૭૯૪	૧૦૩૨	૧૭૭૪
મનમાડ	૧૬૨	૧૦૬૨	૧૧૧૦	૭૭૪
મીરત કન્ટોનમેન્ટ	૯૦૬	૯૨૧	૯૫૨	૧૬૧૪
મસૂરી (હેરારાફન)	૧૦૭૨	૯૫૪	૯૯૬	૧૭૭૮
મથુરા	૮૬૮	૮૨૦	૭૭૨	૧૪૮૦
મહુ	૪૨૭	૧૦૬૯	૮૭૦	૧૨૮૯
મુલતાન કન્ટોનમેન્ટ	૧૩૬૭	૧૩૫૯	૫૭૫	૨૦૨૫
મહીસુર	૭૪૫	૧૨૯૪	૧૭૧૫	૩૦૮
નાગપુર	૫૨૦	૭૦૩	૧૨૦૪	૧૧૩૩
નોશેરા	૧૪૧૯	૧૪૬૦	૧૦૧૪	૨૧૨૭
ઉટાકામંડ	૯૫૪	૧૩૪૬	૧૯૪૩	૩૫૭
પંચમઢી	૫૦૫	૮૪૨	૧૦૬૦	૧૧૧૮
પેશાવર કન્ટોનમેન્ટ	૧૫૦૦	૧૪૬૩	૮૩૧	૨૧૫૪
પુના	૧૧૯	૧૨૫૬	૧૦૯૯	૬૭૫
કવેટા	૧૩૦૩	૧૭૫૪	૫૩૪	૨૦૮૯
રામેશ્વરમ	૧૨૦૦	૧૪૮૦	૨૧૯૦	૪૪૮
રાવલપિંડી	૧૩૩૮	૧૩૫૫	૮૯૭	૨૦૪૬
રતલામ	૪૦૪	૧૧૫૬	૯૦૪	૧૨૦૨
સાંચી	૫૪૯	૮૯૯	૯૮૯	૧૧૬૧
સિકંદરાબાદ	૪૯૭	૯૮૨	૧૪૭૭	૪૮૬
સિયાલકોટ	૧૨૪૭	૧૨૮૮	૮૪૪	૯૫૫

સિમલા	૧૦૮૪	૧૦૮૯	૯૪૮	૧૭૭૮
ત્રિચિનોપોલી	૧૦૦૮	૧૨૮૪	૧૯૮૬	૨૫૨
ઉદયપુર	૫૯૨	૧૩૨૪	૭૩૫	૧૫૬૪
વાડી	૩૭૬	૧૧૦૨	૧૩૫૬	૪૧૮
ચાંદેર	૯૩૧	૫૪૭	૧૯૧૧	૪૮૫

હિંદીની સરેરાશ ઊંચાઈ તથા વજન

પાંચ ફૂટના માણસનું સરેરાશ વજન ૧૦૦ રતલ ગણીને તે ઉપરાંત દરેક ઇંચ માટે ત્રણ રતલ ઉમેરવા.

ફૂ. ઇ.	રતલ	ફૂ. ઇ.	રતલ	ફૂ. ઇ.	રતલ
૫-૦	૧૦૦	૫-૩	૧૦૯	૫-૬	૧૧૮
૫-૧	૧૦૩	૫-૪	૧૧૨	૫-૭	૧૨૧
૫-૨	૧૦૬	૫-૫	૧૧૫	૫-૮	૧૨૪
					૧૨૭

હિંદ પર પરદેશી હુમલા

સાલ

હુમલા

- ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મી સદી ઇજિપ્શિયન તથા એસિરિયન આક્રમણ
 ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૧ ડેરિયસની આગેવાની હેઠળ ધરાની હુમલો
 ,, ,, ૩૨૭ મહાન સિકંદરની આગેવાની હેઠળ ગ્રીક હુમલો
 ,, ,, બીજી સદી હિંદ પર સિથિયન હુમલો
 ,, ,, ત્રીજી સદી હિંદ પર બેક્ટરિયન હુમલો
 ઇ. સ. ૭૧૧ : મહમદ બીન કાસમની આગેવાની હેઠળ આરબોનો હુમલો
 ,, ૧૦૦૧ : મહમદ ગીઝનીનો પહેલો હુમલો
 ,, ,, : મહમદ ગીઝનીનો બીજો હુમલો
 ,, ,, : મહમદ ગીઝનીનો ત્રીજો હુમલો
 ,, ૧૦૦૮ : મહમદ ગીઝનીનો ચોથો હુમલો
 ,, ૧૦૧૦ : મહમદ ગીઝનીનો પાંચમો હુમલો
 ,, ૧૦૧૧ : મહમદ ગીઝનીનો છઠ્ઠો, સાતમો, આઠમો તથા નવમો હુમલો.
 ,, ૧૦૨૩ : મહમદ ગીઝનીનો દશમો તથા અગિયારમો હુમલો
 ,, ૧૦૨૪ : મહમદ ગીઝનીનો બારમો હુમલો
 ,, ૧૧૭૬ : શાહમુદ્દીન ઘોરીનો હુમલો
 ,, ૧૩૯૮ : તૈમૂરનો હુમલો
 ,, ૧૫૨૬ : બાબરનો હુમલો
 ,, ૧૭૩૯ : નાદિરશાહનો હુમલો
 ,, ૧૭૪૮ : અહમદશાહ અબ્દલીનો પહેલો હુમલો
 ,, ૧૭૫૧ : અહમદશાહ અબ્દલીનો બીજો હુમલો
 ,, ૧૭૫૬ : અહમદશાહ અબ્દલીનો ત્રીજો હુમલો
 ,, ૧૭૬૯ : ઝમાનશાહની આગેવાની હેઠળ અફઘાન હુમલો

હિંદના ઇતિહાસની અગત્યની તારીખો

૫. સ. પૂર્વે

- ૩૦૦૦ (ભગભગ) : મોહન જો ડેરોની પ્રાક્ર આચન સંસ્કૃતિ
 ૨૦૦૦-૧૪૦૦ : મોહન જો ડેરોમાં પ્રથમ આચન વસાહત
 ૧૪૦૦-૮૦૦ : ગંગાના મેદાનમાં પાછલી આચન વસાહત-પૌરાણિક કાળ
 ૫૪૩ : બુદ્ધનું મૃત્યુ
 ૩૨૬ : સિકંદરનો હુમલો
 ૩૨૧ : ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય-હિંદના પહેલા શહેનશાહ.
 ૨૬૬ : અશોક, રાજ્યારોહણ.

૫. સ.

- ૩૩૦ : સમુદ્રગુપ્ત
 ૩૭૫ : ચંદ્રગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય) : કાલિદાસ
 ૬૦૬ : હર્ષનું રાજ્યારોહણ.
 ૭૧૨ : ખીનકાસમની સિંધ પર સ્વારી.
 ૮૨૦ : શંકરાચાર્યનું મૃત્યુ
 ૧૦૦૧ : ગીઝનીના સુલતાન મહમદની પહેલી સ્વારી.
 ૧૧૯૨ : પૃથ્વીરાજ અને ઘેરી વચ્ચે થાણેશ્વરનું યુદ્ધ
 ૧૨૬૪ : અલાઉદ્દીનનો દેવગીરી પર હુમલો.
 ૧૩૬૮ : તેમુરનો હુમલો
 ૧૪૬૬ : નાનકનું મૃત્યુ
 ૧૫૨૬ : બાબર અને હોદી વચ્ચે પાણીપતનું બીજું યુદ્ધ
 ૧૬૫૬ : તાલિકોટાનું યુદ્ધ
 ૧૫૫૬-૧૬૦૫ : અકબર
 ૧૬૩૦ : શિવાજીનો જન્મ
 ૧૭૦૭ : ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ
 ૧૭૬૦ : વાંદીવાશનું યુદ્ધ (ફ્રેન્ચ સત્તાનો અંત)
 ૧૭૬૧ : પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ (મરાઠા સત્તાનો અંત)
 ૧૮૩૨ : મેકાલેની નોંધ (અંગ્રેજ કેળવણીની શરૂઆત)
 ૧૮૫૭ : સિપાઈ બળવો
 ૧૮૮૫ : રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો જન્મ
 ૧૯૦૫ : બંગાળના ભાગલા.
 ૧૯૧૪ : લકાઈની શરૂઆત.
 ૧૯૧૫ : હિંદસ્થાનનો કાયદો.
 ૧૯૧૬ : હોમરૂલ લીગની સ્થાપના. લખનૌના કરાર
 ૧૯૧૭ : મેસોપોટેમિયાના કમિશનનો રિપોર્ટ, સુધારાને અંગે ઇ. એસ. મેટિયુની સુલાહાત.
 ૧૯૧૮ : મેટિયુ-એમ્સફડ રિપોર્ટ, રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ,

- ૧૯૧૯ : રૅલેટ કાયદો પસાર થયો; અમૃતસરનો કરચું બનાવ; પંજાબમાં અશાંતિ; ત્રીજો અફઘાન-વિગ્રહ; સરહદ પ્રાંતમાં મશુદો આમે ચડાઇ; શાહી હઠેરા; કુમિનિઅન રૅટસની જાહેરાત.
- ૧૯૨૦ : હંટર કમિટીનો રિપોર્ટ; નવી ધારાસભાની ચૂંટણી; એશર કમિટીનો રિપોર્ટ; તિલકનું મૃત્યુ.
- ૧૯૨૧ : ક્યુક ઓફ ઓનોટે નવી ધારાસભા ખુલ્લી મૂકી; મોખસા બળવો, મિન્સ ઓફ વેલ્સની હિંદની મુલાકાત. (૧૭ નવે. ૧૯૨૧)
- ૧૯૨૨ : ચૌરીચૌરા હત્યાકાંડ; બારડોલીના ઠરાવો, મહાત્મા ગાંધીજીની ધરપકડ; તપાસ તથા ૭ વર્ષની સજા; ગુરુ કા બાગનો બનાવ.
- ૧૯૨૩ : મીઠાવેરાને વાઇસરૉયે 'સટિફાઇ' કર્યો; બર્માને ગવર્નરનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો.
- ૧૯૨૪ : અંગણ ઓર્ડિનન્સ; સ્વરાજ-પક્ષ ધારાસભામાં દાખલ થયો.
- ૧૯૨૫ : સુધારા સંબંધી તપાસ કમિટી (મુડિમેન)નો રિપોર્ટ; સી. આર. દાસનું મૃત્યુ; ૨૭ માઇલની અઇબરલાઇટ રેલવે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી.
- ૧૯૨૬ : ખેતીવાડીનું શાહી કમિશન; કલકત્તામાં હિંદુ-મુસલમાન-હુલ્લડ; હાંડિયામથુ-કમિશને રૂપિયાનો ભાવ ૧ શિ. ૬ પે. નક્કી કર્યો.
- ૧૯૨૭ : રૂપિયાને સ્થિર કરવાનું બિલ પસાર થયું; સર જોન સાયમનના પ્રમુખપણા હેઠળ સ્ટેચ્યુટરી કમિશનની જાહેરાત; જાહેર નોકરીના કમિશનનું બંધારણ નક્કી થયું.
- ૧૯૨૮ : અમાનુષાને ગાદી છોડવી પડી; સર્વ પક્ષ પરિષદ.
- ૧૯૨૯ : ૩૧મી ઑક્ટોબરની લોર્ડ ઇર્વિનની જાહેરાત; લાહોર મહાસભાએ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો.
- ૧૯૩૦ : સવિનય બંગની હિલચાલ; સ્ટેચ્યુટરી કમિશનનો રિપોર્ટ; બર્મામાં હુલ્લડ; ગોળમેજી પરિષદ (પહેલી બેઠક).
- ૧૯૩૧ : ગાંધી-ઇર્વિન કરાર; ગોળમેજી પરિષદ (બીજી બેઠક).
- ૧૯૩૨ : મહાસભાને દાખી દેવામાં આવી; ગોળમેજી પરિષદ (ત્રીજી બેઠક).
- ૧૯૩૩ : સ્વેતપત્રો પ્રગટ થયા; જોર્જ્ટ સિલેક્ટ કમિટી.
- ૧૯૩૪ : રિઝર્વ બેન્ક એક્ટ પસાર.
- ૧૯૩૫ : ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર; ઓરિસ્સા તથા સિંધને જુદા પ્રાંતો ગણવામાં આવ્યા.
- ૧૯૩૭ : એપ્રિલની ૧લી તારીખથી બધા પ્રાંતોમાં પ્રાંતિક સ્વાયત્ત શાસનની શરૂઆત થઇ; સાત પ્રાંતોમાં મહાસભાએ હોદ્દાસ્વીકાર કર્યો.
- ૧૯૩૯ : બીજા વિશ્વયુદ્ધની જાહેરાત (સપ્ટે. ૩); હિંદ સંબંધી લડાયક નીતિ જાહેર કરવાની બ્રિટિશ સરકારની અનિચ્છાને અંગે બધા પ્રાંતોમાંથી મહાસભાના પ્રધાનોએ રાજીનામા આપ્યાં.
- ૧૯૪૦ : મહાસભાએ ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ યુદ્ધવિરોધી પ્રચારકાર્મ શરૂ કર્યું.
- ૧૯૪૧ : બીજા અધિકારી સભ્યોથી વાઇસરૉયની કાઉન્સિલનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો.

કેળવણી

કેળવણીમાં થયેલ સુધારાનો દૂકો ઇતિહાસ-

હિંદમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થપાયા પછી શરૂઆતમાં તો, હિંદમાં પશ્ચિમાત્મ કેળવણી દાખલ કરવાનો શંકાસ્પદ અખતરો કરવાનું ઇસ્ત હિન્દિયા કંપનીનું નહિ જેનું વલણ હતું. હિંદમાં પશ્ચિમની

કેળવણીની ઇચ્છા તો સરકારી નહિ, પરંતુ બીજા મૂળમાંથી ઉદ્ભવી હતી. પશ્ચિમની ધાર્મિક કેળવણીના પ્રચાર માટે હિંદુ કોલેજ સ્થાપવા માટે ૧૮૧૬ માં ડેવિડ હેરે રાજ રામમોહનરાયને સહાય કરી. મુંબઈમાં ૧૮૨૭ માં એલ્ફ્રિડ્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનની સ્થાપના થઈ. ૧૮૩૫ માં કલકત્તા મેડિકલ કોલેજની સ્થાપના થઈ. થોડા દિવસવાળા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી મધુસૂદન ગુપ્તાએ મુખ્ય શરીરનો વિચ્છેદ શરૂ કર્યો. ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓને અંગે પાશ્ચિમાત્ય કેળવણીને નવો ટેકો મળ્યો. ૧૮૧૮ માં સીરામપોરમાં, ફેરી, માર્શમેન અને વૉડે પહેલી મિશનરી કોલેજની સ્થાપના કરી. બાર વર્ષ પછી ડે આખી મિશનરી નીતિ ફેરવી નાખી ને ઉપદેશ કરતાં શિક્ષણ પર વધારે ભાર મુક્યો.

હિંદનાં વિશ્વવિદ્યાલયો

હિંદમાં વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાની પહેલી ફરખાસ્ત બંગાળના કેળવણી મંડળે ૧૮૪૫માં કરી હતી. પચી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોની બોડે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેમને આ યોજના કંઈક વધારે પડતી વહેલી લાગી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને તાજે પદો ૧૮૫૩ માં કરી આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી બીજો જ વર્ષે ૧૮૫૪ માં સર ચાર્લ્સ વૂડના ખરીતાથી ફરીથી આ પ્રશ્ન આમળ આવ્યો. આ શકવર્તી ફરતાવેળમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે 'અમલની ધણી-બાબતોમાં કેળવણી કરતાં બીજા કોઈ વિષયે અમારું વધારે ધ્યાન ખેંચ્યું નથી. ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાથી તથા ઈંગ્લંડ સાથેના સંબંધમાં હિંદને જે નૈતિક તથા આર્થિક લાભ થવાના છે, તે અમારાથી બની શકે તેટલા, હિંદની પ્રજાને આપવાની અમારી શબ્દ પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજ છે.' આ નીતિને અંગે દેશમાં વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીનો પાયો નખાયો.

ષ. સ. ૧૮૫૭માં કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના સાથે આ દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીની શરૂઆત થઈ. યુનિવર્સિટી માટેના જરૂરી કાયદાઓ તે જ વર્ષના જન્યુઆરીની ૨૪મી તારીખે, જુલાઈની ૧૮મી તારીખે અને સપ્ટેમ્બરની ૧૫મી તારીખે અનુક્રમે પસાર કરવામાં આવ્યા. શરૂઆતમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ઉત્તર હિંદના ભાગે આવી જતા હતા, પરંતુ તે પ્રદેશ વ્યવસ્થા માટે વધારે પડતો થતાં ૧૮૮૨માં પંજાબ યુનિવર્સિટી તથા ૧૮૮૭માં અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી તે તેના ભાગલા પાડી નાખવામાં આવ્યા. કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પોતાનાં ધારાધારણમાં ૧૯૩૫માં અમલનો ફેરફાર એ કર્યો કે, મેટ્રિકના સર્ટિફિકેટની પરીક્ષા તથા શિક્ષણમાં માતૃભાષાને સ્થાન આપ્યું. સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીનીઓ માટેના અભ્યાસક્રમમાં થોડાંકણો ફેરફાર છે. હવે માતૃભાષા જ શિક્ષણની ભાષા બની છે. છતાં પોણાસો વર્ષ થયાં જે નીતિ અતુસરાતી હતી તેમાં આમ મહત્વનો ફેરફાર થયો છે.

૧૯૩૬માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ લઘુચક તાલીમનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કર્યો. ઉપલા તથા નીચલા વર્ગના અભ્યાસક્રમમાં લઘુચક તાલીમના અભ્યાસનો સમાવેશ થવો જોઈએ તેવી ભલામણ કરવામાં આવી છે. ફરેક અભ્યાસક્રમ લખાણ બે વર્ષનો હોવો જોઈએ.

માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણના વાહન તરીકે હિંદી ભાષાઓને દાખલ કરીને યુનિવર્સિટીએ આતિ મહત્વનો ફેરફાર કર્યો છે. ૧૯૪૦થી આવી શાળાઓમાં સામાન્ય વ્યવહાર માટે અંગ્રેજીને બદલે દેશી ભાષાઓને મુકવાની યુનિવર્સિટીએ યોજના કરી છે, અને અંગ્રેજીને બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરી છે,

લૉડ કમિટી ૧૯૦૨માં યુનિવર્સિટી કમિશનની નિમજૂક કરી તે યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ખનાવ છે. આ કમિશનની ભલામણો મુખ્યત્વે યુનિવર્સિટીના અધ્યક્ષમાં સુધારાની દિશામાં હતી. યુનિવર્સિટીના કાયદામાં સુધારો કરતો ધારો ૧૯૦૪ની ૧લી સપ્ટેમ્બરે અમલમાં આવ્યો. ૧૯૦૪ના ધારામાં શિક્ષણ માટે સાધનો પૂરાં પાડવાની ફરજ યુનિવર્સિટી માથે નાખવામાં આવી. પ્રેસિડેન્સ અને લોકલ

નીમવાની સત્તા, ફંડ રાખવા તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા, યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી તથા મ્યુઝિયમને સંભાળ કરી ટકાવી રાખવાની સત્તા, યુનિવર્સિટીને મળી. જે કે શિક્ષણને મોટો ભાગ તો સાથે જોડાયેલી કોલેજોમાં અપાતો હતો, છતાં થોડીકણી ઉચ્ચ કેળવણી યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થા નીચે અપાવા લાગી.

અધી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના અધિકારી આશરો હેઠળ હતી, પરંતુ ૧૯૧૬ તથા ૧૯૨૦માં તેમાં નવો ફેરફાર થયો. હિંદુ અને મુસલમાન જે કોમોના ચતોને અંગે અને કોમોની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાને તે વર્ષોમાં જે નવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. તેની સ્થાપના ધારાસભાના કાયદાથી કરવામાં આવી હતી. બનાસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ૧૯૧૬માં તથા અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી ૧૯૨૦માં સ્થાપવામાં આવી. પૌર્વાત્ય કેળવણી તથા ધાર્મિક શિક્ષણને માટે ડિગ્રી આપવી તે આ સંસ્થાઓની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

બિહાર અને ઓરિસ્સાનો નવો પ્રાંત સ્થપાતાં, પટણા યુનિવર્સિટીના નામથી એક નવી યુનિવર્સિટી ૧૯૧૭માં પટણામાં સ્થાપવામાં આવી. દેશી રાજ્યોમાં જે નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવામાં આવી. એક માહિસોરમાં, તે ૧૯૧૬માં માહિસોર યુનિવર્સિટીના નામથી અસ્તિત્વમાં આવી, અને બીજી દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં ૧૯૧૮માં ઓરમાનિયા યુનિવર્સિટીના નામથી. ઓરમાનિયા યુનિવર્સિટીની વિશિષ્ટતા એ છે કે, તેમાં બધા વિષયો ઉર્દૂ દ્વારા શીખવવામાં આવે છે.

યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસમાં બીજો અગત્યનો બનાવ કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનનો છે. તેના પ્રમુખ સર માઇકલ સેડ્ગર હતા. ૧૯૧૭થી ૧૯૧૯ સુધી આ કમિશન જેહું. તેની મુખ્ય ભલામણ એ હતી કે યુનિવર્સિટીને વધારાના કામમાંથી મુક્ત કરવી કે જેથી યુનિવર્સિટીની ખરી કેળવણી તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રગતિ પર તેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય. કમિશને વસાહતી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની પણ ભલામણ કરી. સેડ્ગર કમિશને બતાવેલી પદ્ધતિ પર કેટલિક નવી યુનિવર્સિટીઓ આખા હિંદમાં સ્થાપવામાં આવી. અર્મમાં રંગૂન યુનિવર્સિટી ૧૯૨૦માં, લખનૌ યુનિવર્સિટી ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં, ઢાકા યુનિવર્સિટી ૧૯૨૦ના જુલાઈની ૧૮ મી તારીખે તથા દિલ્લી યુનિવર્સિટી ૧૯૨૨માં સ્થાપવામાં આવી.

મધ્યપ્રાંતમાં ૧૯૨૩માં નાગપુર યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ. આગ્રા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના ૧૯૨૭માં થઈ. આગ્રા યુનિવર્સિટી રજૂપૂતાના અને મધ્યહિંદની જરૂરિયાતો પર પણ ધ્યાન આપે છે. આ યુનિવર્સિટી ૧૯૨૭માં સ્થાપવામાં આવી હતી. સંયુક્તપ્રાંતની યુનિવર્સિટીઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે, અલીગઢ અને બનાસ યુનિવર્સિટી બાદ કરતાં, ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીની કેળવણી તેમની સત્તામાંથી લઇ લેવામાં આવી છે અને હાઇસ્કૂલ અને ઇન્ટરમીડિયેટ કેળવણીની જુદી બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ઢાકા યુનિવર્સિટીમાં પણ ઇન્ટરમીડિયેટ બોર્ડ છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૬માં મદ્રાસ પ્રજાકાની યુનિવર્સિટીમાં અગત્યનો વિકાસ થયો. આ વર્ષમાં આંધ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ અને તેનું મથક વોલ્ટર થયું. બીજી યુનિવર્સિટી ચિદંબરમમાં સ્થાપવામાં આવી. રાજ સર અનમલ ચેટ્ટીની ૨૦ લાખની બાદશાહી સખાવતથી તે અનમલ ચેટ્ટી યુનિવર્સિટી તરીકે ઓળખાય છે.

હિંદમાં યુનિવર્સિટીઓ નીચેના પ્રકારની છે. (૧) જે યુનિવર્સિટી, બહારની કોલેજોને પોતાના સાથે જોડી દઈ તેના અભ્યાસક્રમમાં સુચનાઓ આપે તે સંબંધ રાખતારી યુનિવર્સિટી, (૨) યુનિવર્સિટીએ નીમેલા શિક્ષકની દેખરેખ હેઠળ થોડું અથવા બહુ શિક્ષણ અપાતું હોય તે શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી (૩) એક સ્થાનમાં આવેલ યુનિવર્સિટી, જેમાં યુનિવર્સિટીએ નીમેલા અથવા તેના તાબાના શિક્ષકો મારફત બહુ શિક્ષણ અપાતું હોય તેવી એકાદ્યક (Unitary) યુનિવર્સિટી.

અત્યારે કલકત્તા યુનિવર્સિટી હિંદમાં તથા સામ્રાજ્યમાં મોટામાં મોટી જોડાણ કરતી યુનિવર્સિટી છે. આર્થિક કારણોને અંગે ૧૯૨૩માં 'સેન્ટ્રલ એડવાઇઝરી બોર્ડ' ઓફ એન્જીનેયરિંગ' કાઢી નાખવામાં આવી હતી. તેને ૧૯૩૫માં હિંદી સરકારે સંભાળવન કરી. તેમાં દરેક પ્રાંતના કેળવણીખાતાના પ્રધાનો અથવા તેમના કેળવણીખાતાના વડાઓ, ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડના પ્રતિનિધિઓ, ધારાસભા તથા રાજ્ય સભાના પ્રતિનિધિઓ તથા હિંદી સરકારે નીમેલા પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે. તેનું મુખ્યકાર્ય વિચારોની રચના કરવાનું તથા હિંદ ભરમાં કેળવણી વિષયક ખર્ચ આપવાના કેન્દ્ર તરીકેનું છે. જુદા જુદા પ્રાંતોના કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોને લગતું સાહિત્ય એકઠું કરીને તેનો ફેલાવો કરવા માટે હિંદી સરકારના કેળવણી-ખાતાના કમીશનર નીચે 'બરો ઓફ એન્જીનેયરિંગ' પણ છે.

ઇન્ટર-યુનિવર્સિટીબોર્ડ-કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમીશને હિંદની યુનિવર્સિટીઓના કાર્યમાં સમાનતા લાવવાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો હતો. ૧૯૨૪માં સીમલાખાતે મળેલ 'ઇન્ડિયન યુનિવર્સિટીઝ કમીશને', એક મતે કરાવ પસાર કર્યો કે આંતર-યુનિવર્સિટી સંસ્થા નીચેનાં કાર્યો માટે સ્થાપવામાં આવે તે જરૂરી હતું.

(૧) બરો ઓફ ઇન્જીનેયરિંગ માટે (ખર્ચખાતા માટે) (૨) પ્રોફેસરોની ફેરબદલી માટે (૩) યુનિવર્સિટીના કાર્યની સમાનતા માટે (૪) બીજી યુનિવર્સિટીમાં તેમના ડીગ્રી, ડિપ્લોમા તથા પરીક્ષાઓને માન્ય કરાવવા માટે (૫) હિંદી યુનિવર્સિટીઓમાંથી ડીગ્રી મેળવનારને નોકરી શોધી આપવા માટે.

હિંદનાં વિશ્વવિદ્યાલયોની યાદી

નામ	ઉપકુલપતિ
કલકત્તા (૧૮૫૭)	ડૉ. બી. સી. રાય
મુંબઇ (૧૮૫૭)	બી. જે. વાડિયા.
મદ્રાસ (૧૮૫૭)	ડૉ. એ. લક્ષ્મીસ્વામી મુદાલિયર
અલ્હાબાદ (૧૮૮૭)	ડૉ. અમરનાથ ઝા
પંજાબ (૧૮૭૨)	ખાનખાદુર અફઝલુસેન
લખનૌ (૧૯૨૦)	રાજા વિશ્વેશ્વરદયાલ શેઠ.
નાગપુર (૧૯૩૦)	ડી. જે. કેદાર
ઢાકા (૧૯૨૦)	ખાનખાદુર કેપ્ટન ડૉ. એમ. હસન
પટણા (૧૯૨૭)	ડૉ. એસ. સિંહા
અલીગઢ મુસ્લિમ (૧૯૨૦)	ડૉ. સર ગિયાઉદ્દીન મહમદ
દિલ્લી (૧૯૨૨)	સર મોરિસ ગ્વાયર
આગ્રા (૧૯૨૭)	મી. જે. સી. એટરજી
બનારસ હિંદુ (૧૯૧૫)	સર એસ. રાધાકૃષ્ણન
આંધ્ર (૧૯૨૬)	સી. આર. રેડ્ડી
અનમલ (ચિદામ્બરમ) (૧૯૨૯)	મી. એમ રત્નસ્વામી
મહીશ્વર (૧૯૧૬)	એન. એસ. સૂર્યારાવ
ઓરમાનિયા (હિંદાબાદ) (૧૯૧૮)	નવાબ મહેદિ યારજંગ
શ્રીમતી નાથીબાઇ દામોદર ઠાકરશી	
વિમેન્સ યુનિવર્સિટી (૧૯૧૬)	મિસિસ શારદા મહેતા
વિશ્વભારતી (બાલપુર) (૧૯૨૧)	ડૉ. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર (પ્રમુખ)
ત્રાવણકોર (ત્રાવણકોર) (૧૯૩૮)	સર સી. પી. રામસ્વામી આયર

અખિલ હિંદનાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા

સાલ	વિદ્યાર્થીઓ	વિદ્યાર્થીનીઓ	કુલ
૧૯૩૧-૩૨	૧૦,૨૭૩,૮૮૮	૨,૪૯૨,૬૫૯	૧૨,૭૬૬,૫૩૭
૧૯૩૨-૩૩	૧૦,૨૪૭,૦૬૨	૨,૬૦૬,૪૭૦	૧૨,૮૫૩,૫૩૨
૧૯૩૩-૩૪	૧૦,૪૧૮,૧૬૯	૨,૭૫૪,૭૨૧	૧૩,૧૭૨,૮૯૦
૧૯૩૪-૩૫	૧૦,૬૧૬,૬૨૩	૨,૮૯૦,૨૪૬	૧૩,૫૦૬,૮૬૯
૧૯૩૫-૩૬	૧૦,૨૮૩,૫૭૨	૨,૭૮૮,૭૯૨	૧૩,૮૧૬,૧૪૯
૧૯૩૬-૩૭	૧૦,૪૮૧,૫૩૯	૨,૯૦૮,૦૩૭	૧૪,૧૪૬,૦૩૮
૧૯૩૭-૩૮	૧૦,૮૧૬,૫૯૨	૩,૦૧૨,૧૧૫	૧૩,૮૩૧,૭૦૭
૧૯૩૮-૩૯	૧૧,૩૪૪,૮૮૧	૩,૧૬૩,૫૮૬	૧૪,૫૦૮,૪૬૭
૧૯૩૯-૪૦	૧૩,૨૮૯,૪૪૬	૨,૦૦૬,૯૫૩	૧૫,૨૯૬,૩૯૯

વસ્તીના પ્રમાણમાં કુલ વિદ્યાર્થીઓના ટકા

૧૯૩૩-૩૪	૪.૮૫	૧૯૩૬-૩૭	૫.૨૦	૧૯૩૯-૪૦	૫.૯૫
૧૯૩૪-૩૫	૪.૯૭	૧૯૩૭-૩૮	૫.૩૮		
૧૯૩૫-૩૬	૫.૦૯	૧૯૩૮-૩૯	૫.૬૪		

માન્ય થયેલ સંસ્થાઓનાં કૌલેજ વિદ્યાર્થીઓ

સાલ	વિદ્યાર્થીઓ	વિદ્યાર્થીનીઓ	સાલ	વિદ્યાર્થીઓ	વિદ્યાર્થીનીઓ
૧૯૩૨-૩૩	૯૯,૫૪૨	૪,૨૧૯	૧૯૩૬-૩૭	૧૧૦,૦૨૨	૬,૫૯૩
૧૯૩૩-૩૪	૧૦૩,૫૮૩	૪,૭૬૫	૧૯૩૭-૩૮	૧૧૫,૬૧૨	૭,૫૨૭
૧૯૩૪-૩૫	૧૦૬,૨૯૬	૫,૫૧૨	૧૯૩૮-૩૯	૧૨૩,૫૫૯	૮,૯૭૦
૧૯૩૫-૩૬	૧૦૭,૨૪૪	૫,૮૬૧	૧૯૩૯-૪૦	૧૪૦,૦૮૮	૪,૮૧૬

બ્રિટિશ હિંદના ગ્રેજ્યુએટો તથા અન્ડર ગ્રેજ્યુએટો

૧૯૨૧-૨૨	૫૯,૯૧૯	૧૯૩૪-૩૫	૧૦૧,૦૭૯	૧૯૩૭-૩૮	૧૧૮,૨૮૮
૧૯૨૬-૨૭	૭૯,૦૬૫	૧૯૩૫-૩૬	૧૦૭,૭૫૫	૧૯૩૮-૩૯	૧૨૧,૦૭૬
૧૯૩૧-૩૨	૯૧,૩૦૦	૧૯૩૬-૩૭	૧૦૯,૭૪૧	૧૯૩૯-૪૦	૧૩૮,૦૯૩

કેળવણીવિષયક અખિલ હિંદનું ખર્ચ
(માન્ય થયેલ સંસ્થાઓનું)

સાલ	રૂપિયા	સાલ	રૂપિયા	સાલ	રૂપિયા
૧૯૩૧-૩૨	૨૭,૧૮,૫૬,૬૨૨	૧૯૩૪-૩૫	૨૬,૫૨,૧૧,૪૨૦	૧૯૩૭-૩૮	૨૬,૯૮,૬૪,૪૮૪
૧૯૩૨-૩૩	૨૫,૭૮,૭૫,૮૬૮	૧૯૩૫-૩૬	૨૫,૭૧,૦૬,૪૭૦	૧૯૩૮-૩૯	૨૭,૮૧,૯૯,૪૯૨
૧૯૩૩-૩૪	૨૬,૧૭,૬૫,૧૮૬	૧૯૩૬-૩૭	૨૬,૪૦,૧૭,૮૬૪	૧૯૩૯-૪૦	૨૯,૦૮,૭૬,૩૨૧

દર વિદ્યાર્થીની સરેરાશ ખર્ચ

૧૯૩૪-૩૫	૨૦-૧૧-૦	૧૯૩૭-૩૮	૨૦-૧૪-૨	૧૯૩૯-૪૦	૧૬-૧૨-૬
૧૯૩૫-૩૬	૨૦-૧૩-૪	૧૯૩૮-૩૯	૨૦-૦-૦-૦		

વિશ્વવિદ્યાલયનાં આંકડા (૧૯૩૯-૧૯૪૦)

અંગ્રજી કોલેજોમાં કે વિશ્વવિદ્યાલયના ખાતામાં		સાથે બોડાયેલ કોલેજોમાં	ગ્રેજ્યુએટોની સંખ્યા
કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય (૧૮૫૭)	૨,૦૫૭	૩૮,૨૯૧	૩,૬૬૨
મુંબઈ ,, (૧૮૫૭)	૨૨૬	૨૩,૦૩૦	૨,૧૦૪
મદ્રાસ ,, (૧૮૫૭)	૬,૪૮૬	૧૧,૧૩૨	૧,૭૨૨
પંજાબ ,, (૧૮૮૨)	૧,૬૦૬	૨૩,૮૬૫	૨,૨૭૯
અલ્લાહાબાદ ,, (૧૮૮૭)	૨,૩૬૨	...	૪૬૨
હિંદુ ,, (૧૯૧૬)	૩,૬૦૪	૭૫	૨૭૧
મહિશુર ,, (૧૯૧૬)	૪,૨૭૯	...	૪૦૭
પટણા ,, (૧૯૧૭)	...	૧,૧૪૨	૫૨૦
ઓરમાનિયા ,, (૧૯૧૮)	૧,૬૨૬	૭૦૦	૧૦૮
મુસ્લીમ ,, (૧૯૨૦)	૧,૭૧૭	...	૧૮૪
લાખનૌ ,, (૧૯૨૦)	૨,૫૬૨	...	૩૯૧
દાકા ,, (૧૯૨૧)	૧,૫૦૭	...	૨૪૫
દિલ્લી ,, (૧૯૨૨)	૨,૮૩૭	...	૩૩૩
નાગપુર ,, (૧૯૨૩)	૩૬૫	૩,૫૭૩	૩૪૪
આંધ્ર ,, (૧૯૨૬)	૨૭૧	૪,૧૯૮	૧૯૨
આગ્રા ,, (૧૯૨૭)	...	૪,૩૨૭	૧,૦૬૭
અનમલઈ ,, (૧૯૨૯)	૯૫૯	...	૯૭
ત્રાવણકોર ,, (૧૯૩૭)	૧,૭૧૮	૧,૨૬૯	૧૪૬

વિશ્વવિદ્યાલયનાં પુસ્તકો

પુસ્તકોની સંખ્યા		પુસ્તકોની સંખ્યા	
અભિગદ યુનિ.	૪૭,૦૦૦	દિલ્લી ,,	૨૪,૩૩૮
અલ્લાહાબાદ ,,	૯૮,૯૮૦	લાખનૌ ,,	૬૦,૩૨૫
બનારસ હિંદુ ,,	૧૦૦,૦૦૦ થી વધારે	મદ્રાસ ,,	૧,૦૯,૫૫૦ (લગભગ)
મુંબઈ ,,	૫૯,૫૦૭	નાગપુર ,,	૩૩,૮૦૩
કલકત્તા ,,	૨,૦૬,૦૦૦ થી વધારે	પંજાબ ,,	૯૭,૨૨૮
દાકા ,,	૭૯,૫૧૪	પટણા ,,	૨૪,૦૦૦

કેળવણીની સંસ્થાઓ

ખેતીવાડી

- ૧ ઇન્ડિયન એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નવી દિલ્હી.
- ૨ એગ્રીકલ્ચરલ કોલેજ કાનપુર.
- ૩ એગ્રીકલ્ચરલ કોલેજ કોઈમ્બટુર.
- ૪ એગ્રીકલ્ચરલ કોલેજ એન્ડ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, માંડલે.
- ૫ અલ્લાહાબાદ એગ્રીકલ્ચરલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અલ્લાહાબાદ.

- ૬ ખુશદ શેર સ્કૂલ ઓફ એગ્રીકલ્ચર સંયુક્તપ્રાંતો.
- ૭ કોલેજ ઓફ એગ્રીકલ્ચર, પૂના.
- ૮ કોલેજ ઓફ એગ્રીકલ્ચર, નાગપુર.
- ૯ ઢાકા સેકન્ડરી એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૂલ ઢાકા.
- ૧૦ ચિન્સુરા એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૂલ, ચિન્સુરા.
- ૧૧ બહેરામપુર સેરીકલ્ચરલ નર્સરી સ્કૂલ, મુશિદાબાદ.
- ૧૨ પિમાસ બારી સેરીકલ્ચરલ નર્સરી સ્કૂલ, માલ્હા.
- ૧૩ પંજાબ એગ્રીકલ્ચરલ કોલેજ લામલપુર.
- ૧૪ માહસોર એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૂલ, બેંગલોર.
- ૧૫ બરોડા ફાર્મ, વડોદરા.
- ૧૬ ઢાકા એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૂલ ફોર ધી ટીચર્સ ઓન ટ્રેઇનિંગ, ઢાકા.

આર્ટ સ્કૂલો

- ૧ ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ, ૩૮ ચૌરંધી કલકત્તા.
- ૨ લખનૌ સ્કૂલ ઓફ આર્ટસ એન્ડ ક્રેફ્ટસ, લખનૌ
- ૩ મેથો સ્કૂલ ઓફ આર્ટસ, લાહોર
- ૪ સ્કૂલ ઓફ આર્ટસ એન્ડ ક્રેફ્ટસ મદ્રાસ
- ૫ સ્કૂલ ઓફ આર્ટસ, જમ્મુપુર
- ૬ સારદા ઉકીલ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ, ૬૬, કવીન્સ વે, ન્યુ દિલ્લી.
- ૭ કલાભવન, વિદ્યાભારતી, શાંતિનિકેતન
- ૮ કલાભવન, વડોદરા.
- ૯ ઇન્ડિયન સોસાયટી ઓફ ઓરીઅન્ટલ આર્ટ, ૧૧ વેલિંગ્ટનસ્ટ્રેટ, કલકત્તા. (તથુ વર્ષેનો અભ્યાસક્રમ છે)
- ૧૦ ઇન્ડિયન આર્ટ સ્કૂલ
- ૧૧ માહેશ્વર પરના સ્કૂલ ઓફ આર્ટ, દોલતપુર, ખુલના.
- ૧૨ સ્કૂલ ઓફ આર્ટસ, ત્રિવેન્દ્રમ, ત્રાવણકોર
- ૧૩ સાહિત્ય ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ આર્ટસ, ત્રાવણકોર
- ૧૪ માહસોર ગવર્મેન્ટ આર્ટસ એન્ડ ક્રેફ્ટસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બેંગલોર
- ૧૫ ઉદયશંકર કલ્ચર સેન્ટર, આલ્મોરા.

વેપારી કોલેજો

- ૧ ગવર્મેન્ટ કમર્શિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા.
- ૨ સીડમહામ કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સ, મુંબઈ
- ૩ દાવર્સ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, લો, ઇકોનોમિક્સ એન્ડ બેંકિંગ, મુંબઈ
- ૪ ન્યૉર્થ ટેલિગ્રાફ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા.
- ૫ કોરોનેશન કમર્શિયલ કોલેજ, કરાચી.
- ૬ જ્યુપીટર કમર્શિયલ કોલેજ, દિલ્લી.
- ૭ લખનૌ ક્રિશ્ચિયન સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ, લખનૌ.
- ૮ શેઠ એચ. એલ. કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

જંગલખાતાની કાલેજો

- ૧ ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ રેન્જર કોલેજ, દહેરાદુન
- ૨ ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ કોલેજ, દહેરાદુન
- ૩ મદ્રાસ ફોરેસ્ટ કોલેજ, કાઠમ્બુર

એન્જનીયરીંગ સ્કૂલો અને કોલેજો

- ૧ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી એન્જનીયરીંગ કોલેજ.
- ૨ બંગાલ એન્જનીયરીંગ કોલેજ-શિમ્પુર (હાવરા)
- ૩ બિહાર કોલેજ ઓફ એન્જનીયરીંગ-પટણા.
- ૪ કોલેજ ઓફ એન્જનીયરીંગ-પૂના.
- ૫ ટામ્સન સિવિલ એન્જનીયરીંગ કોલેજ-રૂડી.
- ૬ કોલેજ ઓફ એન્જનીયરીંગ એન્ડ ટેકનોલોજી-મદ્રાસ (બંગાળ).
- ૭ ક્યુએટ એન્જનીયરીંગ કોલેજ-સામી.
- ૮ ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ માઇનિંગ-બનારસ.
- ૯ એકડેમી ઓફ એન્જનીયરીંગ-ત્રિચિનોપલી.
- ૧૦ બેંગાલ સર્વે સ્કૂલ-મૈનમતી હિલ્સ.
- ૧૧ કલકત્તા એન્જનીયરીંગ કોલેજ, બેલિંગમ, કલકત્તા
- ૧૨ સિવિલ એન્જનીયરીંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, લુધિયાણા
- ૧૩ કોલેજ ઓફ એન્જનીયરીંગ, બેંગલોર
- ૧૪ આસાનસોલ સ્કૂલ ઓફ એન્જનીયરીંગ, ઢાકા.
- ૧૫ એન્જનીયરીંગ સ્કૂલ, હૈદરાબાદ
- ૧૬ એન્જનીયરીંગ સ્કૂલ, સક્કર (સિંધ)
- ૧૭ ગવર્મેન્ટ એન્જનીયરીંગ સ્કૂલ, નાગપુર
- ૧૮ ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ એન્જનીયરીંગ સ્કૂલ (પંજાબ)
- ૧૯ મેકલેગન એન્જનીયરીંગ કોલેજ, લાહોર
- ૨૦ મહારાજા એન્જનીયરીંગ કોલેજ, જમ્મુ
- ૨૧ એન. ઇ. ડી. સીવીલ એન્જનીયરીંગ કોલેજ, કરાચી.
- ૨૨ ઓરિસા સ્કૂલ ઓફ એન્જનીયરીંગ, કટક.

ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ સંસ્થાઓ

- ૧ બાલાસોર ટેકનિકલ સ્કૂલ, બાલાસોર
- ૨ બેંગાલ ટેકસ્ટાઇલ સ્કૂલ, સીરામપોર
- ૩ બિરાર વી. એમ. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અમરાવતી
- ૪ કલકત્તા સ્કૂલ ઓફ કોટન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, કલકત્તા
- ૫ સેન્ટ્રલ પોલી-ટેકનિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ, લક્ષ્મી (ગ્વાલિયર)
- ૬ સી. વીવીંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બનારસ
- ૭ કોટન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પટણા

- ૯ ડી. બી. ટેકનિકલ સ્કૂલ, બદવાન
- ૧૦ ડાયમંડ જ્યુબિલી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ, રાજશાહી
- ૧૧ ઇ. બી. ટેકનિકલ સ્કૂલ, પખના
- ૧૨ એફ. એમ. સી. સ્કૂલ ઓફ મોટરીંગ, કલકત્તા
- ૧૩ એફ. એસ. પી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, સુરત
- ૧૪ ગવર્મેન્ટ કાપેન્ટરી સ્કૂલ, અલ્લાહાબાદ
- ૧૫ ગવર્મેન્ટ કાપેન્ટરી અને રિમથરી સ્કૂલ, કવીલોન
- ૧૬ ગવર્મેન્ટ વીવીંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અમૃતસર
- ૧૭ ગવર્મેન્ટ સી. વૂડવર્કિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બરેલી
- ૧૮ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ, બેલારી
- ૧૯ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ, કલિકટ
- ૨૦ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મદુરા
- ૨૧ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ મદ્રાસ
- ૨૨ ગવર્મેન્ટ ટેકનિકલ સ્કૂલ, લાહોર
- ૨૩ ગવર્મેન્ટ ટેકનિકલ સ્કૂલ, ગોરખપુર
- ૨૪ ગવર્મેન્ટ ટ્રેઇડ સ્કૂલ, મદ્રાસ.
- ૨૫ ગવર્મેન્ટ ટ્રેઇડ સ્કૂલ, મેંગલોર.
- ૨૬ ગવર્મેન્ટ લેધર-વર્કિંગ સ્કૂલ, આગ્રા, કાનપુર, મીરાન.
- ૨૭ ગવર્મેન્ટ પોલિટી ફાર્મ, ગુરદાસપુર (પંજાબ)
- ૨૮ ગન એન્ડ શેલ ફેક્ટરી, કલકત્તા.
- ૨૯ હારકોટ બી. ટેકનોલોજીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કાનપુર.
- ૩૦ ઇન્ડિયન ઓર્ડનન્સ ફેક્ટરીઝ, હાલાપુર, જામલપુર, નીલગીરી.
- ૩૧ ઇન્ટરનેશનલ ઓટોમોબાઇલ એન્જીનીયરીંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા.
- ૩૨ જમશેદપુર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, જમશેદપુર.
- ૩૩ લેધર ટ્રેઇડઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મદ્રાસ.
- ૩૪ એલ. એમ. એસ. ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ, મૈનપુરી.
- ૩૫ એમ. ટેકનિકલ સ્કૂલ, હુગલી.
- ૩૬ પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, વૃંદાવન.
- ૩૭ આર. સી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અમદાવાદ.
- ૩૮ રાંચી ટેકનિકલ સ્કૂલ, રાંચી.
- ૩૯ સરોજ નલિની ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ ફોર વીમેન, કલકત્તા.
- ૪૦ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરા.
- ૪૧ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયા લી. દાલ્લી.
- ૪૨ ટેકનિકલ સ્કૂલ, કચરાપરા.
- ૪૩ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, જમાલપુર.
- ૪૪ વીવીંગ સ્કૂલ, ગોહાટી.
- ૪૫ વી. જે. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ગુંબાજ.

- ૪૬ વી. જી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, સક્કર (સિંધ)
 ૪૭ વિશ્વભારતી—ખોલપુર.
 ૪૮ વિક્ટોરિયા ટેકલરીંગ કોલેજ—પૂના.
 ૪૯ બેંગાલ ટેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા.

લશ્કરી કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ

- ૧ આર્મી સ્કૂલ ઓફ શીશુકલ ટ્રેઇનિંગ, અંબાલા અને કસૌલી.
- ૨ આર્મી સ્કૂલ—પૂના.
- ૩ આર્મી સ્કૂલ ઓફ એન્જ્યુકેશન, પચમારી.
- ૪ આર્મી સિમ્લ સ્કૂલ, પૂના.
- ૫ કેમીકલ વૉરફેર સ્કૂલ ખેલગામ.
- ૬ ઇકિવટેશન સ્કૂલ, સગર.
- ૭ એચ. એ. સ્કૂલ ઓફ વેપન ટ્રેઇનિંગ એન્ડ મીકેનીકેશન, પચમારી અને અહમદનગર.
- ૮ આઇ. એ. એ. સી. ટ્રેઇનિંગ સેન્ટર, જખલપુર.
- ૯ ઇન્ડિયન આર્ટીલરી ટ્રેઇનિંગ બેટરી, મથુરા.
- ૧૦ ઇન્ડિયન મીલીટરી એકેડેમી, દહેરાદુન.
- ૧૧ કિંગ જ્યોર્જીસ આર. ઇન્ડિયન મીલીટરી સ્કૂલ્સ, જલ્ધર, જેલમ, અજમેર.
- ૧૨ કીચનર કોલેજ, નવગોંગ (મધ્યહિંદ).
- ૧૩ લોરેન્સ રૉયલ એમ. સ્કૂલ સનવાર (સીમલા).
- ૧૪ માઉન્ટન આર્ટીલરી ટ્રેઇનિંગ સેન્ટર, અંબાલા.
- ૧૫ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આર. આઇ. એમ. કોલેજ, દહેરાદુન.
- ૧૬ રૉયલ આર્ટીલરી ટ્રેઇનિંગ સેન્ટર, મથુરા.
- ૧૭ રૉયલ ટેન્ક ફોર્સ સ્કૂલ, અહમદનગર.
- ૧૮ સ્કૂલ ઓફ આર્ટીલરી, કાકુલ.
- ૧૯ સિનિયર ઓફીસર્સ સ્કૂલ, ખેલગામ.
- ૨૦ સીમ્લ ટ્રેઇનિંગ સેન્ટર, જખલપુર.
- ૨૧ સ્પેશિયલ આર્મ્સ સ્કૂલ, પચમારી.
- ૨૨ સ્પેશિયલ આર્મ્સ એન્ડ મેકેનીકેશન સ્કૂલ, અહમદનગર.
- ૨૩ સ્ટાફ કોલેજ, કવેટા.

સંશોધન અભ્યાસક્રમ માટેની સંસ્થાઓ

- ૧ ભાંડારકર ઓર્સીઅન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂના.
- ૨ ખોઝ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા.
- ૩ ઇમ્પરિયલ એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નવી દિલ્હી.
- ૪ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, બેંગલોર.
- ૫ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ શીલોસોફી, અમલનેર (પૂ. આન્દ્રિશ)

હિંદી વૈજ્ઞાનિક એકેડેમી

- ૧ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી અંગાળા. ૧૭૮૪માં સર વિલિયમ જેન્સે તેની સ્થાપના કરી.
- ૨ ઇડિયન મ્યુઝિયમ કલકત્તા. સ્થાપના ૧૮૬૬. પશુસંપ્રદસ્થાનના સંશોધન ખાતાનું મુખ્ય કેન્દ્ર.
- ૩ મદ્રાસ લીટરરી સોસાયટી. ઐટિયન અને આયર્લેન્ડની રૉયલ સોસાયટીની સહાયક. સ્થાપના ૧૮૩૩
- ૪ એઝી-હોર્ટિકલ્ચરલ સોસાયટી ઓફ ઇડિયા, કલકત્તા. સ્થાપના ૧૮૨૦
- ૫ ભોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી, મુંબઈ. સ્થાપના ૧૮૮૩.
- ૬ હાફકિન ઇન્સ્ટિટ્યુટ. મુંબઈ. સંશોધનનું કેન્દ્ર. સ્થાપના ૧૮૯૯.
- ૭ ઇડિયન એસોસિયેશન ફૉર કલ્ટીવેશન ઓફ સાયન્સ, કલકત્તા. ૧૮૭૬માં ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકારે સ્થાપના કરી.
- ૮ નેશનલ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ, અલ્લાહાબાદ. સ્થાપના ૧૯૩૬
- ૯ ઇડિયન એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ, બેંગલોર. મૌલિક વૈજ્ઞાનિક લેખોના વાચન તથા ચર્ચા માટે ૧૯૩૪માં સ્થાપવામાં આવી.
- ૧૦ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સીઝ કલકત્તા. વિવિધ વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓના તથા સરકારી વૈજ્ઞાનિક ખાતાના કાર્યના એકીકરણ માટે ૧૯૩૫ના જન્યુઆરીમાં સ્થાપવામાં આવ્યું.

કરીઅર (Career) વિભાગ

અખિલ હિંદ સર્વિસીઝ : અખિલ હિંદ સર્વિસીઝમાં બે રીતે ભરતી કરવામાં આવે છે. (૧) હરીફાઈવાળી પરીક્ષાથી તથા (૨) પસંદગીથી. કેટલીક નોકરીમાં હરીફાઈ તથા પસંદગી બંને વડે દાખલ કરવામાં આવે છે.

હરીફાઈવાળી પરીક્ષા : નીચેની નોકરીમાં હરીફાઈવાળી પરીક્ષાથી દાખલ કરવામાં આવે છે.

- (૧) આઈ. સી. એસ. (૨) ઇડિયન ઑફીટ એન્ડ એકાઉન્ટ સર્વિસીઝ (૩) ઇમ્પિરિયલ કસ્ટમ્સ સર્વિસ (૪) ઇડિયન રેલવે એકાઉન્ટ સર્વિસ (૫) મિલિટરી એકાઉન્ટસ સર્વિસ (૬) પોસ્ટલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટસ, બીજો વર્ગ (૭) ટ્રાન્સપોર્ટેશન (૮) સર્વે ઓફ ઇડિયા, બીજો વર્ગ (૯) ઇડિયન પોલીસ (૧૦) ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ સર્વિસ (૧૧) સેન્ટ્રલ એન્જિનિયરીંગ સર્વિસ પહેલો વર્ગ (૧૨) ઇન્ડિયન રેલવે સર્વિસ ઓફ એન્જિનિયર્સ (૧૩) સુપરિયર ટેલીગ્રાફ એન્જિનિયરીંગ એન્ડ વાયલેસ ક્લાન્સીઝ, ટપાલ અને તારખાતું (૧૪) ઇન્ડિયન મિલિટરી એકેડેમી દહેરાદુન (૧૫) રૉયલ એર ફોર્સ કૉલેજ કેન્વેલ (૧૬) હિંદી સરકારના સેક્રેટરિયટ ખાતામાં મિનિસ્ટરિયલ સર્વિસીઝ.

પસંદગીવાળી નોકરી : આ વિભાગની થોડી નોકરી નીચે આપવામાં આવી છે.

- (૧) સ્ટેટ રેલવેના ડિરેક્ટ્રીક્ટ મેડીકલ ઑફીસરો (૨) અંગાળ પાછલટ સર્વિસમાં લીડરમેન એપ્રેન્ટાઈસીઝ (૩) ઝુઓલોજીકલ સર્વિસીઝ પ્રથમવર્ગ, (૪) આર્કાઈઓલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, પ્રથમ વર્ગ વિગેરે.

હિંદી સનંદી નોકરી : (આઈ. સી. એસ.) (દિલ્લી) દરવર્ષે જન્યુઆરીમાં દિલ્લીમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. શરૂઆતનો પગાર રૂ. ૪૫૦નો હોય છે. જુનિયર સ્ટેલમાં વાર્ષિક વધારો રૂ. ૫૦નો હોય છે. છઠ્ઠા અગર સાતમાં વર્ષમાં સિનિયર સ્ટેલમાં આવતાં પગારનો વધારો રૂ. ૭૫૦નો થાય છે અને ત્યાર પછી ૧૦૦નો થાય છે. પગાર વધીને ૨,૨૫૦ રૂ. થાય છે. બીન-એશિયાટિક અધિકારીઓને ‘આવસતી’ પગાર મળે છે. તે રૂ. ૧૫૦થી ૪૦૦ સુધી વધે છે.

જે વર્ષમાં પરીક્ષા થવાની હોય તે વર્ષના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ઉમેદવારની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હોવી જોઈએ. અને ૨૪ વર્ષની ન હોવી જોઈએ. ઉમેદવારે, માન્ય થયેલ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી, અથવા મેગેની અજમેર કોલેજનો સિનિયર ડિપ્લોમા ધરાવવો જોઈએ. ડિગ્રી, સાયન્સ, આર્ટ્સ અથવા લેટ્સની હોવી જોઈએ પણ ધંધાદારી ડિગ્રી હોવી ન જોઈએ.

ઉમેદવારે ફેડરલ પબ્લિક સર્વિસ કમીશન પાસેથી પરીક્ષામાં એસવાનું સર્ટિફિકેટ મેળવવું જોઈએ તથા નક્કી કરેલ શી ભરવી જોઈએ.

પરીક્ષાના વિષયો : વિભાગ અ. બધા ઉમેદવારોએ આ વિષયો લેવા જોઈએ. (૧) નિબંધ ૧૫૦ માર્ક્ (૨) અંગ્રેજી ૧૫૦ માર્ક્ (૩) જનરલ નોલેજ (સામાન્ય જ્ઞાન) ૧૦૦ માર્ક્ (૪) મોડર્ન ઇન્ડિયન અથવા બર્મિઝ ભાષા, ૧૦૦ માર્ક્.

વિભાગ બ. ઉમેદવારોએ કુલ ૮૦૦ માર્ક્ સુધીના વિષયો લેવા જોઈએ. આ વિભાગ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલ છે. (૧) ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિ. તેમાં ૧૯ વિષયો હોય છે (૨) ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ કાયદો અને તત્ત્વજ્ઞાન. તેના ૧૭ વિષયો હોય છે. (૩) ગણિત અને વિજ્ઞાન. તેના ૨૦ વિષયો હોય છે.

વિભાગ ક. મૌખિક પરીક્ષા, ૩૦૦ માર્ક્સ. પસંદ કરેલા ઉમેદવારોએ ઇંગ્લેન્ડમાં એક વર્ષ નીચેની યુનિવર્સિટીઓમાંથી એકમાં રહેવું પડે છે :—ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ, લંડન, અથવા સ્કૂલ ઓફ ઓરીઅન્ટલ સ્ટડીઝ.

ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ (લંડન) : દર વર્ષે ઉનાળામાં લંડનમાં સિવિલ સર્વિસના કમીશનરો આઇ. સી. એસ. ની પરીક્ષા લે છે. જે વર્ષમાં પરીક્ષા લેવાય તે વર્ષના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે ઉમેદવારની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૨૧ વર્ષની હોવી જોઈએ તથા તેની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હોવી ન જોઈએ.

જે ઉમેદવારો યુરોપીઅન ન હોય તેમણે બ્રિટિશટાપુની માન્ય થયેલ યુનિવર્સિટીની એનસ' ડિગ્રી ધરાવવી જોઈએ અથવા તે યુનિવર્સિટીના દરજ્જાના કોર્ષ માન્ય ઇન્ટર્યુટની તેવા જ ધોરણની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. પરીક્ષા પસાર કર્યા પહેલાં તેણે આવી યુનિવર્સિટીમાં, અથવા ઇન્ટર્યુટમાં અથવા આ કાર્પ માટે માન્ય કરવામાં આવેલ કોઇ યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ઓછામાં ઓછા બે વર્ષ માટે આખા વખતના સભ્ય તરીકે રહેવું જોઈએ.

પસંદગી પછી નીચેની કોર્ષ પણ યુનિવર્સિટીમાં એક વર્ષ અજમાયશ ખાતર રહેવું જોઈએ :— ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ, લંડન, સ્કૂલ ઓફ ઓરીઅન્ટલ સ્ટડીઝ. અજમાયશી ઉમેદવારોએ બીજી પરીક્ષા આપવાની હોય છે. આ સમય દરમિયાન ઉમેદવારને ૩૦૦ પૌંડ આપવામાં આવે છે. એશિયાવાસીને ૩૫૦ પૌંડ આપવામાં આવે છે.

ઑર્ડીટ અને એકાઉન્ટ સર્વિસ : પગાર પ્રોપેશનરોને રૂ. ૨૫૦-૨૫-૨૭૫; નિમણૂક થતાં ૩૦૦-૨૫-૬૦૦-૩૫-૯૫૦ ત્યાર પછી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ ત્રીજો વર્ગ ૧,૩૦૦ રૂ.; બીજો વર્ગ રૂ. ૧,૬૦૦; પહેલો વર્ગ રૂ. ૨૦૦૦. દર વર્ષે હિંદમાં નવેંબરમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. જે વર્ષમાં પરીક્ષા હોય તે વર્ષના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે ઉમેદવારની ઉંમર ૨૧ વર્ષથી ઓછી અને ૨૪ વર્ષથી વધારે ન હોવી જોઈએ. ઉમેદવારે કોર્ષ પણ યુનિવર્સિટીના જન્યુએટ હોવા જોઈએ અને તેઓએ અજમેરની મેગે કોલેજનો ડિપ્લોમા ધરાવવો જોઈએ.

પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટસ : દર વર્ષે નવેંબરમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. જે વર્ષમાં પરીક્ષા લેવાની હોય તે વર્ષના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે ઉમેદવારની ઉંમર ૨૧ વર્ષથી ઓછી અથવા ૨૪ વર્ષથી

વધારે હોવી ન જોઈએ. તે યુનિવર્સિટીના એન્યુએટ હોવો જોઈએ અથવા તેણે અજમેરની મેયો કોલેજનો ડિપ્લોમા ધરાવવો જોઈએ.

પસંદ કરેલા ઉમેદવારોને અજમાયશી પહેલા વર્ષમાં મહિને ૨૦૦ રૂ. મળે છે. છેવટની પસંદગી પછી બીજા વર્ષે માસિક ૨૨૦ રૂ. મળે છે. બીજા વર્ષની તાલીમ દરમિયાન જેઓ સંતોષકારક પ્રગતિ કરે તેને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોસ્ટ ઓર્શિસીઝ અને રાયલ મેલ સર્વિસમાં જરૂર પ્રમાણે ભરતી કરવામાં આવે છે. પગારનો દર ૨૪૦-૨૦-૪૮૦-૧૫-૬૦૦નો છે.

ટ્રાન્સપોઝિશન એન્ડ કમર્શિયલખાતુ : દર વર્ષે નવેમ્બરમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ઉમેદવારની ઉંમર ૨૧ વર્ષથી ઓછી અને ૨૫થી વધારે હોવી ન જોઈએ. માન્ય કરેલી કોઇ પણ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી તેણે ધરાવવી જોઈએ અથવા તો 'એસોશિયેટ મેમ્બરશિપ એકઝામીનેશન ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એન્જીનિયર્સ' (હિંદ) નો અ અથવા જ વિભાગ પસાર કરેલ હોવો જોઈએ. અથવા તે પરીક્ષાના અ અથવા જ વિભાગની પરીક્ષામાંથી મુક્તિ મળે તેવી ફળવણીવિષયક લાયકાત હોવી જોઈએ અથવા તો હુમિનિયસની માન્ય થયેલ કોઇ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી હોવી જોઈએ અથવા બેંગલોરના ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સની એસોશિયેટશિપ અથવા ફેલોશિપ હોવી જોઈએ અથવા તો કમીશનની સલાહ બાદ ગવર્નર-જનરલ નક્કી કરે તેવી બીજી કોઇ લાયકાત હોવી જોઈએ. શરૂઆતમાં પ્રોબેશનના વર્ષ દરમિયાનનો પહેલા વર્ષનો પગાર રૂ. ૨૫૦; બીજા વર્ષે ૨૭૫ રૂ. બે વર્ષ પછી પગારનો દર નીચે પ્રમાણે :—

આસિસ્ટન્ટ ઓર્શિસરો. રૂ. ૩૦૦-૨૫-૪૦૦; સાત વર્ષે રૂ. ૪૫૦, અને ૧૦ વર્ષે રૂ. ૫૦૦, ડિરિટ્રક્ટ ઓર્શિસરો-ગ્રેડ ત્રીજો, રૂ. ૭૫૦, ગ્રેડ બીજો રૂ. ૮૫૦, ગ્રેડ પહેલો રૂ. ૯૫૦.

સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા : બીજો વર્ગ. કલકત્તા, બેંગલોર તથા દહેરાદૂનમાં, ફેડરલ પબ્લિક સર્વિસ કમીશન મારફત દર વર્ષે આગસ્ટમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ઉમેદવારની ઉંમર ૧૯ વર્ષથી ઓછી કે ૨૩ વર્ષથી વધારે હોવી ન જોઈએ. ઉમેદવારોએ ગણિતના વિષય સાથે બી. એ. કે બી. એસ. સી.ની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ અથવા એસોશિયેટ મેમ્બરશિપ ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ એન્જીનિયર્સ' (હિંદ)ના અ અથવા જ વર્ગની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ, અથવા એન્જીનીયરીંગની ડિગ્રી મેળવેલ હોવી જોઈએ અથવા સિવિલ એન્જીનિયરીંગમાં સીટીગીલ્ડઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટની એસોશિયેટ પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ અથવા મિકેનિકલ એન્જીનિયરીંગમાં બેંગાલ એન્જીનિયરીંગ કોલેજની એસોશિયેટશિપ પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ અથવા ધન્યાદની ઇન્ડિયન સ્ટૂલ્સ ઓફ માર્બ્લ્સનું સર્ટિફિકેટ મેળવેલ હોવું જોઈએ. પગાર પ્રોબેશનરો માટે ૧૩૦-૧૫-૧૬૦ રૂ. એક્સ્ટ્રા આસિસ્ટન્ટ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ માટે રૂ. ૨૦૦-૧૫-૩૮૦-૨૦-૬૦૦.

ઇન્ડિયન પોલીસ : દર વર્ષે સપ્ટેમ્બરમાં લેવાતી પરીક્ષા પરથી અથવા હિંદમાં લેવાતી મર્યાદિત પરીક્ષા પરથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

પગાર-માસિક રૂ. ૩૫૦. જ્યુનિયર સ્ટેલમાં વાર્ષિક દર મહિને રૂ. ૨૫નો વધારો. જ્યારે પગાર વધીને રૂ. ૬૫૦ થી રૂ. ૬૭૫ થાય છે ત્યારે સિનિયર સ્ટેલમાં અવાય છે. ત્યારપછી નોકરીના સોળ વર્ષ થાય ત્યાંસુધી વાર્ષિક દર મહિને રૂ. ૨૫ વધે છે. પછી રૂ. ૧૪૫૦નો પગાર થાય ત્યાંસુધી રૂ. ૫૦૫૦ હિસાબે વાર્ષિક વધારો થાય છે.

યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી લેવા માટે ઉમેદવારની ઉંમર ૨૦ વર્ષથી ઓછી તથા ૨૨ વર્ષથી વધારે હોવી ન જોઈએ.

સેન્ટલ એન્જીનિયરીંગ સર્વિસ (પહેલો વર્ગ) : હરીદ્વારથી તથા બીજી રીતો જેવી કે, નિમણૂક, બહારી વિગેરે-થી ભરતી કરવામાં આવે છે.

હરીદ્વારિકા પરીક્ષા માટે ઉમેદવારની ઉંમર ૨૦ વર્ષની તથા ૨૫ વર્ષની નીચે હોવી જોઈએ. તેણે ઇન્ટરમીડિયટ ઓફ એન્જિનિયરિંગ (હિંદી)ની એસોશિયેટ મેમ્બરશિપ પરીક્ષા અ અને બ વર્ગની પસાર કરેલી હોવી જોઈએ અથવા કલકત્તા યુનિવર્સિટીની બી. ઇ.ની ડિગ્રીની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ અથવા બેંગલોરના ઇન્ડિયન ઇન્ટરમીડિયટ ઓફ સાયન્સની ઇલેક્ટ્રીકલ ટેકનોલોજી સર્ટિફિકેટ મેળવેલ હોવું જોઈએ અથવા કોઈ પણ યુનિવર્સિટીની એન્જિનિયરીંગ ડિગ્રી મેળવેલ હોવી જોઈએ અથવા બેંગાલ એન્જિનિયરીંગ કોલેજની, મિટ્ટનિકલ એન્જિનિયરીંગની એસોશિયેટ પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ.

પગાર—પ્રોમેશનના પહેલા વર્ષ માટે માસિક પગાર રૂ. ૨૫૦૦ તથા પ્રોમેશનના બીજા વર્ષ માટે માસિક પગાર રૂ. ૨૭૫૦. ત્યારબાદ આતાવાર પરીક્ષા આપ્યા બાદ આસિસ્ટન્ટ એક્ઝીક્યુટિવ એન્જિનિયર તરીકે કામગીરી નોકરી. ત્યાર પગારનો દર ૩૫૦-૨૫-૪૦૦; ૫૦-૨-૫૦૦.

ઇન્ડિયન રેલવે સર્વિસ ઓફ એન્જિનિયરિંગ : હરીદ્વારિકા તથા સીધી નિમણૂક તથા બઢતીથી ભરતી કરવામાં આવે છે. પગાર-પ્રોમેશન પહેલા બે વર્ષો માટે રૂ. ૨૫૦૦ તથા રૂ. ૨૭૫૦-ત્યારબાદ

આસિસ્ટન્ટ ઓફીસરો—રૂ. ૩૫૦-૨૫-૪૫૦; સાતમે વર્ષે રૂ. ૫૦૦/-

ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફીસરો—ત્રીજે ગ્રેડ. માસિક રૂ. ૭૫૦/ ગ્રેડ બીજો માસિક રૂ. ૮૫૦/ પહેલો ગ્રેડ માસિક રૂ. ૯૫૦/-એક્ઝિમિનિસ્ટ્રેટિવ પોસ્ટસ. રૂ. ૧,૩૦૦ થી ૨,૨૫૦/-દર વર્ષે નવેંબરમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ઉમેદવારની ઉંમર ૨૦ વર્ષથી ઓછી તથા ૨૫ વર્ષથી વધારે હોવી ન જોઈએ.

આઇ. એમ. એસ. : આઇ. એમ. એસ. માં નિમણૂક કરવામાં આવે છે. હિંદીની ' પસંદગી કમીટી ' પોતાની ભલામણો હિંદી વજીરને મોકલે છે. ઉમેદવારની ઉંમર ૩૨ વર્ષની હોવી જોઈએ અને તેણે ડિગ્રી ધરાવવી જોઈએ.

પગાર-લેફ્ટેનન્ટ, રૂ. ૫૦૦/. કેપ્ટન રૂ. ૬૫૦/થી રૂ. ૮૫૦/. મેજર રૂ. ૯૫૦/થી ૧,૨૫૦/. લેફ્ટનન્ટ રૂ. ૧,૫૦૦ થી રૂ. ૧,૮૫૦/-

મિલિટરી પરીક્ષા : પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રૉયલ ઇન્ડિયન મિલિટરી કોલેજ, હરોરાદુન-આ કોલેજ, ઇન્ડિયન મિલિટરી એકેડેમી, કેન્વેલની રૉયલ એર ફોર્સ કોલેજ અને શાહી નૌકાદળ માટે યોગ્ય ઉમેદવારો તૈયાર કરે છે. પ્રાંતિક સરકારોની ભલામણ મુજબ દર વર્ષે બે વખત, શિયાળા તથા ઉનાળાની શરૂઆત પહેલાં, અપરિણિત હિંદીઓ તથા એંગ્લો-ઇન્ડિયન ઉમેદવારોમાંથી દાખલ કરવા માટે પસંદગી કરવામાં આવે છે. ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે શિયાળા અથવા ઉનાળાની ટર્મ મુજબ ૨૦ મી જાન્યુઆરીએ કે પહેલી એપ્રિલે અગિયાર વર્ષની નીચે અથવા બાર વર્ષથી વધારે ઉંમરના હોવા ન જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની શી દર વર્ષે રૂ. ૧,૫૦૦/-છે. જે રૂ. ૭૫૦/ના બે હફતામાં ભરી દેવી જોઈએ.

ઇન્ડિયન મિલિટરી એકેડેમી, હરોરાદુન : હિંદી પાયાદળમાં હિંદી કમીશન-૩ ઓફીસરો તરીકે કમીશન મેળવવા માટે છે, દર અર્ધા વર્ષે (માર્ચ અને ઓક્ટોબરમાં) પુણી હરિક્ષાધર્મી-પંદર ઉમેદવારોને એકેડેમીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ઉમેદવાર અપરિણિત હોવો જોઈએ અને તેની ઉંમર ૧૮ વર્ષથી વધારે અને ૨૦ વર્ષથી ઓછી હોવી જોઈએ. સંપૂર્ણ અભ્યાસ અઢી વર્ષનો છે. પહેલી બે ટર્મ માટેની શી, દર ટર્મ દીઠ રૂ. ૮૦૦/ અને ત્યાર પછી દર ટર્મ માટે રૂ. ૭૫૦/ છે અથવા અઢી વર્ષના અભ્યાસ-ક્રમની શી રૂ. ૩,૮૫૦ છે.

હિંદી કમીશન-૩ ઓફીસરોના પગાર-સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટ રૂ. ૩૦૦/-લેફ્ટેનન્ટ રૂ. ૩૫૦/-ત્રણ વર્ષ અને નવ માસની નોકરીવાળા લેફ્ટેનન્ટ રૂ. ૪૦૦/-કેપ્ટન રૂ. ૪૫૦/-બે વર્ષની નોકરીવાળા કેપ્ટન રૂ. ૫૫૦/-

૬ વર્ષની નોકરીવાળા કેપ્ટન રૂ. ૬૦૦/૮ વર્ષની નોકરીવાળા કેપ્ટન રૂ. ૬૫૦-મેજર રૂ. ૮૦૦/-
લેફ્ટ. કર્નલ રૂ. ૧,૨૦૦/-

રૌપણ ઇન્ડિયન નેવી : ખુલ્લી હરીફાઈથી ઉમેદવારોને દાખલ કરવામાં આવે છે. ઉમેદવાર અપરિશિત હોવા, નેદ્રએ અને તાલીમ લે તે દરમિયાન તેણે પરણ્યું ન જોઈએ. તેની ઉંમર ૧૭૬ વર્ષથી વધારે અને ૧૯૬ વર્ષથી ઓછી હોવી જોઈએ. ઉમેદવારોને ઇન્ડિયન મિલિટરી એકેડેમીમાં દાખલ થવા જોઈએ જ રી આપવી પડે છે. રૌપણ ઇન્ડિયન નેવીના બે વિભાગ છે. ધી એક્ટ્રીકયુટીવ અને ધી એન્જીનિયર.

રૌપણ એર ફોર્સ (શાહી હવાઈદળ) ઇન્ડિયન એર ફોર્સમાં કાયમી કમીશન્સ મેળવવા માટે હિંદી ઉમેદવારોએ કેન્વેલ (ઇંગ્લંડ)ની એર ફોર્સ કૉલેજમાં તાલીમ લેવી જોઈએ. દર વર્ષે માત્ર ૫૦ લેવાતી પરીક્ષાના પરિણામે ઉમેદવારો પસંદ કરવામાં આવે છે, ઉમેદવારની ઉંમર અઢાર વર્ષથી વધારે તથા વીસ વર્ષથી ઓછી હોવી જોઈએ. અભ્યાસક્રમ સામાન્ય રીતે કેન્વેલ ખાતે બે વર્ષનો છે અને બાકી વખતનું કુલખર્ચ ૫૨૬ પૌં. ૮ શિ. ૦ પે. થાય છે તેમાં સરકાર ૨૪૦ પૌંડ આપે છે.

આઇ. એમ. એમ. ટ્રેઇનિંગ શિપ ડફરીન : જેઓ ઇન્ડિયન મર્કન્ટાઇલ મેરિન અથવા શાહી હિંદી દળમાં અધિકારીઓ તરીકે દરિયાઈ નોકરી કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય તેમને માટે તાલીમ વહાણ યોગ્ય સગવડ કરી આપે છે. તેર વર્ષ આઠ માસ અને ૧૬ વર્ષની વચ્ચેની ઉંમરના કુમારો 'કેપ્ટેન' થવાને યોગ્ય ગણાય પછી કેપ્ટેની પસંદગીની પરીક્ષા દરવર્ષે લગભગ ૧લી નવેમ્બર, કલકત્તા, મુંબઈ, લખનૌ, પટણા, મદ્રાસ, દિલ્લી અને કરાંચીમાં લેવામાં છે. દર વર્ષે ૩૩ ઉમેદવારોને લેવામાં આવે છે. તાલીમનો સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે. દરેક કેપ્ટેન માટે વાર્ષિક રી ૪૦૦૭ રૂ. છે. દાખલ થવા માટેની અરજી, સેક્રટરી ટુ ધી ગવર્નિંગ બોડી, ઇન્ડિયન મર્કન્ટાઇલ મેરિન ટ્રેઇનિંગશિપ 'ડફરીન' મઝગામ-પિયર, મુંબઈ ૧૦ ના સીરનામે, દરવર્ષે પહેલી ઑક્ટોબરથી બોડી ન મળે તે રીતે કરવી જોઈએ. પસંદ કરેલા ઉમેદવારોને તાલીમ માટે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવે છે.

ખેતીવાડીની કેળવણી : નવી દિલ્લીના શાહી ખેતીવાડી સંશોધનખાતાનો અનુરનાતક અભ્યાસક્રમ-ઑક્ટોબરમાં શરૂ થાય છે. અનુરનાતક અભ્યાસક્રમ તથા પ્રાંતિક ખેતીવાડીની કૉલેજોના પસંદ કરેલા એન્ડ્યુએટો માટે તથા વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ અભ્યાસવાળા એન્ડ્યુએટો માટે સગવડ પૂરી પાડે છે. નીચેના વિષયો શીખવવામાં આવે છે. ખેતીવાડીનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ખેતીવાડીવિજ્ઞાન, જમીનવિજ્ઞાન, જંતુશાસ્ત્ર, રોપાશાસ્ત્ર, ખેતરની વ્યવસ્થા, તથા ખેતરનું એન્જીનિયરીંગ; અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. સામાન્યતઃ વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ ડિગ્રી ધરાવનારાને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. ખેતીવાડીના એન્ડ્યુએટો જે પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થયા હોય તેને પણ દાખલ કરવામાં આવે છે. બે વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસ સંબંધી નિબંધ કે 'થિસિસ' (Thesis) લખે તેને એસોશિએટશિપનો ડિપ્લોમા (ASSOC. I. A. R. I.) આપવામાં આવે છે.

દોલતપુર એગ્રીકલ્ચરલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : દોલતપુર (અંગાળા) અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. વૈજ્ઞાનિક ખેતી, દુધાલય તથા બાગાયત સંબંધી ઉચ્ચ તાલીમ અપાય છે. તેમાં દાખલ થવાને ઓછામાં ઓછી મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ.

એગ્રીકલ્ચરલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ-ઢાકા : ખેતીવાડી તથા કૃષિકર્મની બી. એલ.ની ડિગ્રી આપવામાં આવે છે. ઢાકા યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલ છે. અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. ઢાકા યુનિવર્સિટીના ઉમેદવારે આઇ. એસ. સી. પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી ખેતીવાડીનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ.

વસંતકુમાર એમીકલ્ચરલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ રાજશાહી : ઉમેદવારોએ મેટ્રીકની અથવા ઇન્ટર-સાયન્સની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. પહેલાને માટે અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો તથા છેલ્લા માટે બે વર્ષનો છે.

એડવાન્સ એમીકલ્ચરલ કેસીઝ : (અભ્યાસક્રમ) નવી દિલ્લીમાં ઇમ્પરિયલ એમીકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં તથા બેંગલોરમાં ઇમ્પરિયલ ડેરી ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે.

મેકેન્ડરી એમીકલ્ચરલ સ્કૂલ : ઢાકા, હાઈસ્કૂલના આઠમા વર્ગનું અથવા નોર્મલ સ્કૂલના તેવા જ પાસ સર્ટીફિકેટની યોજામાં યોજી જરૂરિયાત છે. અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે.

પરચુરણ

ગવર્મેન્ટ ટેકસ્ટાઇલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, સીરામપોર, (બંગાળ) : જેઓએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી હોય તેઓ કાંતણુ તથા વણાટનો ઉચ્ચતર અભ્યાસક્રમ લઈ શકે છે. મેટ્રિક પાસ ન થયા હોય તેવાઓ માટે કારીગરનો અભ્યાસક્રમ છે. મિલના કામદાર તરીકેની તાલીમ માટે પણ છ માસનો અભ્યાસક્રમ છે.

વિક્ટોરિયા બ્યુઝિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મુંબઈ : કાપડ બનાવવા સંબંધી ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે, જે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને ચાર સેશનની પરીક્ષા સંતોષકારક રીતે પસાર કરે તેને એલ. ટી. એમ. નો ડિપ્લોમા આપવામાં આવે છે. આ અભ્યાસક્રમમાં કાપડની મિલમાં છ મહિનાની તાલીમનો સમાવેશ થાય છે. વિદ્યાર્થી યોજામાં યોજા મેટ્રિક હોવા જોઈએ પણ ઇન્ટર સાયન્સને પસંદગી આપવામાં આવે છે. કપડાં રંગવા તથા નિખારવાનો ત્રણ વર્ષનો વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ છે.

કલાબવન ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : વડોદરા. ત્રણ વર્ષ માટે રસાયણ કળાવિજ્ઞાન (Technology) માં કપડાં રંગવાનો તથા નિખારવાનો વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ છે.

બંગાળ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, એન્ટલી : કલકત્તા. ચામડાં તથા પગરખાં બનાવવાની આંદીધુંટીની વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપે છે યોજામાં યોજી મેટ્રિકની અથવા તેના જેવી પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. જે ઉમેદવારો ચામડાના ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા હોય તેો નોન-મેટ્રિકને પણ દાખલ કરવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે.

ઇમ્પરિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રશ્યુગર ટેકનોલોજી : કાનપુર. જેઓ સાયન્સ અથવા એન્જિનિયરીંગના બી. એસ. સી. હોય તેઓને માટે ખાંડકળા વિજ્ઞાન તથા ખાંડ એન્જિનિયરીંગના 'એસોશિયેટશિપ' અભ્યાસક્રમ છે. એસોશિયેટશિપ ડિપ્લોમાવાળા માટે 'ફેલોશિપ' અભ્યાસક્રમ છે. આ ઉપરાંત 'રશ્યુગર બોઇલર' સર્ટીફિકેટનો અભ્યાસક્રમ તથા બીજા વિવિધ પ્રકારના ટૂંકા અભ્યાસક્રમો છે.

ઈડિયન સ્કૂલ ઓફ માઇન્સ : ધનબાદ, હરીફાઈની દાખલ કરવામાં આવે છે. ફક્ત ઇન્ટર-આર્ટ્સ તથા ઇન્ટરસાયન્સના વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. ઉમેદવારની ઉંમર ૨૨ વર્ષથી વધારે હોય તે તેને દાખલ કરવામાં આવતો નથી. નીચે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમો છે. (અ) કાલસાની ખાણના સર્ટીફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, (બ) ધાતુની ખાણના સર્ટીફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ (ક) ભૂસ્તરવિદ્યાના સર્ટીફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ (ડ) ભૂસ્તરવિદ્યાના એસોશિયેટશિપ માટે ૪ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ.

ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, ખાણાનું ખાતું : ખાણા સંબંધી તથા ધાતુશાસ્ત્ર સંબંધી ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમ તથા વિશિષ્ટ તાલીમ બી. એસ. સી.ની ડીગ્રી સુધીની આપે છે. ઇન્ટરસાયન્સ પછી ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. ફિઝિક્સ અને કેમિસ્ટ્રી લઈને પાસ થયેલ ઇન્ટરના વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવે છે.

ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ માઇન્સ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા : (૧) કોલીઅરી (કોલસાની ખાણ) મેનેજર માટેના સર્ટિફિકેટ (પ્રથમ અને બીજો વર્ગ) (૨) સર્વેયર માટે સર્ટિફિકેટ તથા (૩) સરદારના સર્ટિફિકેટ માટેની પરીક્ષા લે છે. બન્યાદ સ્કૂલ ઓફ માઇન્સ અથવા બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી અથવા ડીપોમા ધરાવનારને થોડા અભ્યાસક્રમ પછી આ પરીક્ષાઓમાં બેસવા દેવામાં આવે છે. અથવા તો પહેલા વર્ગના મેનેજરના સર્ટિફિકેટ માટે કોલસાની ખાણમાં પાંચ વર્ષનો આગલો અનુભવ મેળવેલ હોવો જોઈએ. બીજા વર્ગના મેનેજરના સર્ટિફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષ અને સર્વેયરના સર્ટિફિકેટ માટે બે વર્ષનો અનુભવ હોવો જોઈએ.

દિલ્લી પોલીટેકનિક, દિલ્લી : કેળવણી વિષયક પ્રગતિની મુખ્ય શાખાઓ, નાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ટેકનિકલ હાઇસ્કૂલ, તથા સત્તર વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે ધંધાતું ખાતું તથા આગોળગ ખાતું છે.

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, ડીઓકેસ ઈન મિકેનિકલ એન્ડ ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરીંગ : ઓછામાં ઓછી લાયકાત, ગણિત, પદાર્થવિજ્ઞાન અથવા રસાયણશાસ્ત્ર લઈને ઇન્ટર સાયન્સ પાસ કરેલ હોવી જોઈએ. અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષનો છે. ચાર વર્ષ કોલેજમાં તથા એક વર્સ કોલેજ બહાર અનુભવની તાલીમ. ઉમરમર્યાદા ૨૧ વર્ષ.

ટોમસન કોલેજ ઓફ સિવિલ એન્જિનિયરીંગ, રૂડી : અભ્યાસક્રમ નીચે મુજબ છે. (૧) સિવિલ એન્જિનિયરીંગ ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. પ્રવેશક પરીક્ષા જૂનમાં લેવામાં આવે છે અને ઓછામાં ઓછી ઇન્ટરની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. (૨) ઓવરસિયર, બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. (૩) ફાઇટસમેન ક્લાસ. ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. બધા અભ્યાસક્રમ માટે પ્રવેશક પરીક્ષા છે.

લેડી ઇરવિન કોલેજ ફોર વીમેન, સિકંદ્રા રોડ દિલ્લી : અભ્યાસની વહેવારિક તાલીમ આપે છે. અને ગૃહવિદ્યાની શિક્ષકાને તાલીમ આપે છે. નવું સત્ર સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થાય છે. ઇન્ટરમિડિયેટ અથવા ઉચ્ચતર ડીગ્રી હોય તેને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

શ્રી શિવાજી પ્રેપરેટરી મિલિટરીસ્કૂલ, પૂના : ઇંગ્લિશ મિલિટરી ઓફિસીની પરીક્ષા માટે, મુંબઈની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે તથા સિનિયર કેમ્પિયન અને કમ્મિશન પ્રવેશક પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ડી ગ્રાન્ડ મારેન્સી કોલેજ ઓફ ડેન્ટિસ્ટ્રી, લાહોર : પંજાબ યુનિવર્સિટીની 'ડેન્ટલ સર્જરી'ની ડીગ્રી માટે ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. બધા વિદ્યાર્થીઓએ પંજાબ યુનિવર્સિટીનું ફર્સ્ટ ઇયર ઇન સાયન્સ (મેડીકલ સ્ટુડન્ટસ ગ્રુપ) નું સર્ટિફિકેટ અથવા હિંદની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીનું આના જેવું સર્ટિફિકેટ રજૂ કરવું જોઈએ. ફક્ત પંજાબના રહેવાશીઓને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. બીનપંજાબી માટે સામાન્ય શી ઉપરાંત માથાદીઠ વાર્ષિક ૮૫૦ રૂ. શી પંજાબ સરકાર લઈ શકે છે.

દાંતખાતાની બીજી સરકારી સંસ્થા પણ છે. તે સર કરીમભાઈ ઈસ્લાહીમ ડેન્ટલ સ્કૂલ, મુંબઈ છે, બીજી બે ખાનગી સંસ્થાઓ-કલકત્તા ડેન્ટલ કોલેજ, ૧૧૪ લોઅર સકંયુલર રોડ, કલકત્તા તથા નાયર ડેન્ટલ કોલેજ મુંબઈ છે. ત્યાં ઇન્ટર સાયન્સ પાસ કરેલ વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવે છે.

ઇમ્પરિયલ ડેરી ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બેંગલોર : નવેમ્બરમાં ડેરી હસબન્ડ્રી (ફુડાણ તથા કૃષિકમ) નો બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ શરૂ થાય છે.

ગવર્નમેન્ટ એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૂલ, વાંદરા, મુંબઈ : ત્યાં ચામડાની વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ, જેવી કે બેગો, બૂટ વિગેરે સંબંધી તાલીમ આપવામાં આવે છે.

હાનિસ એન્ડ સેડલરી સેકશન ઓફ ધી ગવર્મેન્ટ ઓર્ડિનન્સ એન્ડ કલેક્શન ફેક્ટરીઝ : ચામડાં કમાવવાની, ચામડાં તૈયાર કરવાની તથા ઘોડાની જીન સંબંધી વ્યવહારિક તાલીમ આપવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ ત્રણથી ચાર વર્ષનો છે. ફક્ત ૧૮ થી ૨૪ વર્ષ સુધીના યુવકોની જ તાલીમ માટે પસંદગી કરવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ ઉચ્ચતર પ્રકારનો હોઇ, એપ્લાઇડ કૅમીસ્ટ્રીમાં એનર્સ બી. એસ. સી. ડીગ્રી ધરાવનારની અથવા કોઇ માન્ય થયેલ ટેકનિકલ સંસ્થાના પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ડિપ્લોમા ધરાવનારની જ પસંદગી કરવામાં આવે છે.

રેડિયો એન્જિનિયરીંગ અને રેડિયો ટેકનોલોજી : બધી અપત્તની સંસ્થાઓ મુંબઈમાં જ આવેલી છે. (અ) ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રેડિયો ટેકનોલોજી, દાદર, મુંબઈ (જ) રેડિયો ઇલેક્ટ્રિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ, લેમિંગ્ટનરોડ, મુંબઈ (ક) ચિકાગો રેડિયો ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ફાટ, મુંબઈ. આ બધી સંસ્થાઓમાં હિંદની યુનિવર્સિટીના બી. એસ. સી. (અને કોઈપર આઇ. એસ. સી.)ને દાખલ કરવામાં આવે છે, પણ ઓછી લાયકાતવાળાઓએ, ઉચ્ચગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્રની પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. કલકત્તામાં, ન્યોર્થ ટેલીગ્રાફ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ખાવજારમાં, રેડિયો સાયન્સ અને એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસક્રમ છે.

ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ રેન્જ કોલેજ, હહેરાહન : રેન્જર વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ માટેની એક જ સંસ્થા. બધા વિદ્યાર્થીઓ પ્રાંતિક સરકારોના અથવા દેશી રાજ્યોના પગારદાર વિદ્યાર્થીઓ છે. ત્રણ પ્રકારના સર્ટીફિકેટો આપવામાં આવે છે. એનર્સ, હાયર સ્ટાનડર્ડ અને લોઅર સ્ટાનડર્ડ-અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. કોલેજમાં દાખલ થવાની ઓછામાં ઓછી લાયકાત મેટ્રિકનું અથવા તેના ધોરણનું સર્ટીફિકેટ છે. પાસ થયેલ વિદ્યાર્થીઓમાંથી રેન્જર અને ડેપુટી રેન્જરની જગ્યા માટે વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે.

ફોરેસ્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, હહેરાહન : આ સંસ્થાની પ્રગતિ મુખ્યત્વે કરીને સંશોધન, ખજાર તથા તાલીમ આપવાની છે. કાર્યના છ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ઝાડ ઉગાડવાની કળા, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, જંતુશાસ્ત્ર, આર્થિક જંગલશાસ્ત્ર, અને તેનો ઉપયોગ, રસાયણ વિજ્ઞાન, અને સાગની ખિલતણી સંશોધનની રીત માટે તથા ખાનગી વ્યક્તિઓ માટે સંશોધનની મર્યાદિત સગવડો છે.

ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ કોલેજ, હહેરાહન : વિવિધ પ્રાંતો અને હિંદના દેશી રાજ્યોની જંગલની ઉચ્ચ નોકરી માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપે છે. ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ રેન્જર કોલેજની તાલીમથી આ કોલેજની તાલીમ જુદી છે. ગ્રેજ્યુએટ થયા પછીના અભ્યાસક્રમને અંગે 'જંગલખાતાનો ડિપ્લોમા' મળે છે. આ અભ્યાસક્રમ સુપરિચર પ્રોવીન્સિયલ સર્વિસના વિદ્યાર્થીઓ માટે ચોખ્ખેલ છે. અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. તેમાં વ્યવહારિક તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે.

એન્જિનિયરીંગ અને ટેકનોલોજીની સંસ્થાઓ

વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મુંબઈ.
ટેકનિકલ કોલેજ દ્યાળઆમ, આમ્રા.
કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરીંગ, પૂના.
નાદિરશા ઈ. દિનશા, સી. ઈ. કોલેજ, કરાચી.
ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ ટેકનોલોજી, મદ્રાસ.
અસાનુલ્લા સ્કૂલ ઓફ એન્જિનિયરીંગ, દાકા.

ઓરિસા સ્કૂલ ઓફ એન્જિનિયરીંગ, કટક.
ગવર્મેન્ટ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ગોરખપુર
(સંયુક્તપ્રાંતો)
ખિહાર કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરીંગ, પટણા.
ગવર્મેન્ટ એન્જિનિયરીંગ સ્કૂલ નામપુર.
કલાલવન ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરા.

ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એન્જિનિયરીંગ એન્ડ ટેકનોલોજી : ૧૧૫ પ્રિન્સેપ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા. ઓટોમોબાઇલ એન્જિનિયરીંગ, મશીન શોપ પ્રેક્ટીસ, વલ્કનાઇઝીંગ (ગંધક મેળવીને રબ્બર કંઠણ કરવું) તથા હાંકવાની તાલીમ માટેના ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ આપતી સંસ્થા.

કલકત્તા ટેકનિકલ સ્કૂલ : ૧૧૦, એસ. એન. બેનરજી રોડ, કલકત્તા. મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરીંગના તથા પ્લાસ્ટિક અને સેનિટરી એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસક્રમ છે. ઉપરના બે અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર ઉમેદવારોએ કલકત્તા ટેકનિકલ સ્કૂલની પ્રવેશક પરીક્ષા અથવા બોર્ડ ઓફ એપ્રેન્ટિસશિપ ટ્રેઇનિંગની એપ્રેન્ટિસશિપ પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ.

કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરીંગ એન્ડ ટેકનોલોજી : બદવપુર, કલકત્તા. અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) મિકેનિકલ એન્જિનિયરીંગ (૨) ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરીંગ (૩) કમીકલ એન્જિનિયરીંગ (૪) બ્યુનિયર ટેકનિકલ અભ્યાસક્રમ (૫) સર્વે એન્ડ ડ્રાફ્ટસમેન અભ્યાસક્રમ (૬) ખેતીવાડીનો અભ્યાસક્રમ. પહેલા ત્રણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થનારાઓએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ તથા ગણિત લઈને ઇન્ટરસાયન્સ પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓને બીજા વર્ષના વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. નોનમેટ્રિકને ૪-૫-૬ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

હાર્કોર્ટ અટલર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : સંયુક્તપ્રાંતો, કાનપુર. નીચે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ છે. (૧) તેલ વિભાગ. એસોશિયેટશિપ ડીપ્લોમા ઇન ઓઇલ ટેકનોલોજી. ૨ વર્ષ (૨) ટૂંકા અભ્યાસક્રમો (અ) તેલ ઉત્પન્ન કરવાના (ર) સાબુ બનાવવાના (ક) પેઇન્ટ તથા વાર્નિશ બનાવવાના. ૬ થી ૮ મહિના. સામાન્ય સંશોધન વિભાગ. એસોશિયેટશિપ ડીપ્લોમા ઇન એપ્લાઇડ કમીકલ રીસર્ચ-૨ વર્ષ. દાખલ થવા માટેની લાયકાત વિજ્ઞાન અથવા ખેતીવાડીની બી. એસ. સી. ડીગ્રી છે.

સર કર્સો વાડિયા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇલેક્ટ્રીકલ ટેકનોલોજી, પૂના. ઇલેક્ટ્રો ટેકનોલોજીની બધી ઉપયોગી શાખાઓની સૈધાંતિક તથા વ્યવહારુ કેળવણી આપે છે. સંસ્થામાં નીચેના અભ્યાસક્રમો છે. (૧) મેટ્રિક માટે ત્રણ વર્ષનો ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમ (૨) અંગ્રેજીના પુરતા જ્ઞાનવાળા માટે 'એપ્રેન્ટિસ' અભ્યાસક્રમ (૩) પદાર્થવિજ્ઞાન તથા ગણિતનો વિષય લઈને જેમણે બી. એસ. સી.ની ડીગ્રી લીધી હોય તેના માટે અનુરૂપ અભ્યાસક્રમ.

બેંગાલ સિલ્ક ટેકનોલોજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ : ખહેરામપુર. બે જાતના અભ્યાસક્રમ છે. (૧) એડવાન્સ્ડ (ઉચ્ચતર) અભ્યાસક્રમ (૨) ડુજરનો અભ્યાસક્રમ. એડવાન્સ્ડ અભ્યાસક્રમ ૩ વર્ષનો છે. તથા ડુજરી અભ્યાસક્રમ ૨ વર્ષનો છે. મેટ્રિક થયેલા અથવા ઓવરસીઅર પરીક્ષાની બોર્ડ સાથે જોડાયેલ ટેકનિકલ સ્કૂલમાંથી, સમ-ઓવરસીઅરની તાલીમ લીધી હોય તેને 'એડવાન્ડ' અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ડુજરી અભ્યાસક્રમ મુખ્યત્વે કરીને રેશમની આંટી કરનાર તથા રેશમ વણનારના પુત્રો માટે છે.

વિદ્યભારતી, શાંતિનિકેતન, વીરભૂમ : શિક્ષાભવન (કોલેજ) ઇન્ટર આર્ટ્સ, ઇન્ટર સાયન્સ, પાસ તથા ઓનર્સ, પચ્ચભવન (નિશાળ-મેટ્રિકયુલેશન) ફક્ત દશ વર્ષની અંદરના બાળકોને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. કક્ષાભવન (લલિતકલા) પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. સંગીતભવન-ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. શિષ્ટ (classical) ભાષા અને બંગાળી; વાદ્ય, સંગીત અને નૃત્ય.

વાર્ધ એમ. સી. એ. કોલેજ ઓફ ફિઝિકલ એજ્યુકેશન : મદ્રાસ. શારીરિક તાલીમ માટે પુરુષોને કેળવવાની અખિલહિંદ સંસ્થા. નવું સત્ર જુલાઈમાં શરૂ થાય છે.

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી : ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ગ્રાસ ટેકનોલોજી. તેમાં નીચેના અભ્યાસક્રમ છે. (૧) બી. એસ. સી. ટેક. ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. વિજ્ઞાન તથા ગણિત લઈને ઇન્ટરમિડિએટ પાસ થયેલા

માટે (૨) ફેરમેન્સ સર્ટિફિકેટ. બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. વિજ્ઞાન સાથે મેટ્રિક થયેલા માટે. (૩) માટીકામખાતું. બી. એસ. સી. સીરેમીકસ ટેકનોલોજી. પદ્ધતિવિજ્ઞાન તથા રસાયણ લઇને ઇન્ટરમીડિયેટ સમયસુચિ થયેલા માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. ગણિતવાળાને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

બ્યોજી ટેલિગ્રાફ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : કલકત્તા. નીચેના વિષયો શીખવવામાં આવે છે. ખીનતારી સંદેશ મોકલવાનું, રેડિયો સર્વિસીંગ તથા એન્ટિનિયરીંગ, પ્રેક્ટીકલ એસિસ્ટન્ટ સ્ટેશન માસ્ટરનો અભ્યાસક્રમ, તાર મોકલવાનું, રજીસ્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટસ, પરદેશની ડીગ્રી માટે ઉચ્ચ એકાઉન્ટન્ટસ, ધંધાદારી ફળવણી, સ્ટેનોગ્રાફી, (સંક્ષિપ્તાક્ષર લેખનવિદ્યા) સેક્રેટરીશિપ અને ખીન વેપારી વિષયો.

ધી જમશેદપુર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : જેએ જમશેદપુરના કંપનીના કારખાનામાં નોકરી કરવા ઇચ્છા રાખતા હોય અને જેઓની નીચેમાંથી ગમે તે એક લાયકાત હોય :-

જ વર્ગ. માન્ય થયેલ હિંદની અથવા પરદેશની યુનિવર્સિટીની, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અથવા કોલેજની મિકેનિકલ, અથવા ઇલેક્ટ્રીક એન્ટિનિયરીંગની અથવા મેટેલજી (ધાતુશોધન વિદ્યા) ની ડીગ્રી અથવા ડિપ્લોમા હોય.

અ વર્ગ (૧) માન્ય થયેલ હિંદની અથવા પરદેશની યુનિવર્સિટીની, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અથવા કોલેજની મિકેનિકલ, અથવા ઇલેક્ટ્રીક એન્ટિનિયરીંગની અથવા મેટેલજીની ઓનર્સ, અથવા ફર્ટ-કલાસની ડીગ્રી કે ડિપ્લોમા હોય. પરદેશમાં અનુભવ મેળવેલને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

અ વર્ગ (૨) માન્ય થયેલ હિંદની અથવા પરદેશની યુનિવર્સિટીની, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટની અથવા કોલેજની મિકેનિકલ અથવા ઇલેક્ટ્રીક એન્ટિનિયરીંગની અથવા મેટેલજીની ઓનર્સ અથવા ફર્ટકલાસની ડીગ્રી અથવા ડિપ્લોમા હોય. સાંધોસાથ ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી ઓછામાં ઓછા ૬ મહિનાનો પરદેશનો લોહાના તથા પોલાહના કારખાનાનો વ્યવહાર અનુભવ હોવો જોઈએ.

૨. કાંઈ પણ ઉમેદવારની ઉમર ૩૧ મી ડીસેમ્બર નીચે જણાવ્યા કરતાં વધારે હોવી ન જોઈએ (૧) એન્ટિનિયરીંગ અથવા મેટેલજીના પરદેશની ડીગ્રીવાળા ગ્રેજ્યુએટો ૨૭ વર્ષ (૨) એન્ટિનિયરીંગ અથવા મેટેલજીના હિંદની યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો ૨૪ વર્ષ.

૩. ઉમેદવારોને જમશેદપુરખાતે બે વર્ષની તાલીમ આપવામાં આવશે અને આ સમય દરમિયાન નિર્વાહ માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવશે. જ વર્ગ માસિક રૂ. ૫૦. અ (૧) વર્ગ માસિક રૂ. ૭૫. અ (૨) વર્ગ માસિક રૂ. ૨૦૦-

ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ ટેકનોલોજી, મદ્રાસ : અભ્યાસક્રમ નીચે મુજબ છે. શીખવાની ખરી ઇચ્છા ધરાવનારોને તથા કામદારોને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. (૧) મિકેનિકલ એન્ટિનિયરીંગ. (૨) ઇલેક્ટ્રીક એન્ટિનિયરીંગ (૩) પ્રિન્ટિંગ ટેકનોલોજી (૪) ઇલેક્ટ્રીક વાયરીંગ, પ્લામ્બિંગ તથા ડ્રોઇંગ કલાસ માટે સર્ટિફિકેટનો અભ્યાસક્રમ.

આર્ટ્સ સ્કૂલ

ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ, ૩૮ ચૌગંધી, કલકત્તા

લાખનૌ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ ક્રેફ્ટસ, લાખનૌ

ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ, લાહોર

ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ, મદ્રાસ

સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ, જયપુર

સારાડા ઉકીલ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ, કવીન્સવે, નવી દિલ્લી

કલાભવન, વિશ્વભારતી, શાંતિનિકેતન

કલાભવન, વડોદરા.

ઇડિયન સ્કૂલ ઓફ ઓરિઅન્ટલ આર્ટ્સ,

૧૧ વેલિંગ્ટન રોડ, કલકત્તા.

સંશોધન અભ્યાસક્રમ

ભાંડારકર ઓરીઅન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂના : સંશોધન કરનારાઓને સગવડ આપવા માટે તથા સાથે સાથે સ્વ. સર આર. જી. ભંડારકરના કાર્ય તથા નામની પુરસ્કૃતિ જાળવવા માટે ૧૯૧૭ ના જુલાઈની ૬ થી તારીખે શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯૧૮ના ઓક્ટોબરમાં સંસ્થાએ સાહિત્ય-વિષયક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ના ખર્ચે એક મકાન બંધાવવામાં આવ્યું. કેટલાંક કાર્યો (૧) મહાભારતખાતામાં મહાભારતની ગ્રીણવટભરી આવૃત્તિ તૈયાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ચાલે છે. (૨) હસ્તપ્રતખાતામાં ૨૦,૦૦૦ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત હસ્તપ્રતો છે. તે અમુક શરતોએ ખરા વિદ્વાનોને આપવામાં આવે છે. (૩) ઇરાનિયન અને સેમિટિક ખાતું. અવસ્તા, પહેલ્વી, પર્શિયન અને અરેબિક ભાષાની હસ્તપ્રતની જાળવણી માટે (૪) પ્રકાશન ખાતું. મુખ્ય સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સીરીઝ પ્રગટ કરવા ઉપરાંત, ગવર્મેન્ટ ઓરીઅન્ટલ સીરીઝ નામથી નવી શ્રેણી શરૂ કરી છે. (૫) જનલ ખાતું. સંસ્થાનું વૃત્તપત્ર ચલાવવાનું ધ્યાન રાખે છે. (૬) પુસ્તકાલય ખાતામાં ઇંડોલોજીનાં પ્રાચીન તથા દુર્લભ પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. (૭) પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ ઇન્સ્ટ્રક્શનખાતાએ અનુસ્નાતક સંશોધન કાર્યનું કેન્દ્ર ખોલ્યું છે. ત્યાં સંસ્કૃત, પાલી, તથા પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિ વિગેરેના એમ. એ.ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાષણોની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે.

બોઝ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કલકત્તા : વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓથી બતાવાતા જીવનસામ્ય સંબંધ મુખ્ય તપાસ કરવાને તેના સ્થાપકને મદદ મળે તે ખાતર તથા શક્તિશાળી તથા કાર્યરત સેવકોને તાલીમ આપવા માટે ૧૯૧૭ના ૩૦મી નવેમ્બરે સર જે. સી. બોઝે તેની સ્થાપના કરી છે. નીચેના વિષયોમાં શોધખોળ કરવા માટે સગવડો આપવામાં આવે છે. (૧) વનસ્પતિશાસ્ત્રીય ધર્મવિદ્યા તથા જન્યશાસ્ત્ર, (૨) બાયો અને એગ્રીકલ્ચરલ કેમીસ્ટ્રી (ખેતીવાડીની રસાયણ વિદ્યા) (૩) જીવજંતુશાસ્ત્ર તથા પ્રાણીશાસ્ત્રીય ધર્મવિદ્યા (૪) મનુષ્યશાસ્ત્ર (૫) પદાર્થ વિજ્ઞાન.

ઇમ્પિરિયલ એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : નવી દિલ્લી. પહેલાં તો આની શરૂઆત પુસા ખાતે કરવામાં આવી હતી પરંતુ ૧૯૩૪ના મોટા ધરતીકંપ પછી, સંસ્થાને દિલ્લી નજીક નવા સ્થાન પર બાંધવામાં આવી છે. સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે સંશોધન, અખતરા અને ફેળવણી તરફ છે. જે લોકો પૂછે તેને ખેતીવાડીવિષયક બાજબીમાં ખર્ચ પૂરી પાડવાનું અતિ અગત્યનું કાર્ય સંસ્થા બજાવે છે. સંસ્થાનું કાર્ય પાંચ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે. આ વિભાગો ખેતીવાડી સંબંધી, વનસ્પતિ સંબંધી, રાસાયણિક, જંતુશાસ્ત્ર સંબંધી તથા શેપાએસ સંબંધી કાર્ય કરે છે. નવી દિલ્લીની બહાર આવેલી નીચેની સંસ્થાઓ પણ તેના અંકુશ હેઠળ છે. (૧) એગ્રીકલ્ચરલ સમ્પ્રેકેશન, કર્નાલ (૨) ઇમ્પિરિયલ સ્ક્રુગરફેર્ન બ્રીડીંગ સ્ટેશન, કોઇમ્બતુર (૩) સ્ક્રુગરફેર્ન સમ્પ્રેકેશન કર્નાલ, (૪) મોટેનિકલ સમ્પ્રેકેશન, પુસા (૫) પોટેટો બ્રીડીંગ સ્ટેશન. સીમલા (૬) ટોબેકો રીસર્ચ સ્ટેશન, ગંતુર.

ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ : બેંગલોર. આ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ સ્વ. મી. જે. એન. તાતાની કલ્પના તથા દાનને લઈને તથા તેના બે પુત્રો સ્વ. દોરબજી તાતા અને સ્વ. રતનજી તાતાની દૂરદર્શી ઉદારતાને લઈને થઈ છે. સંસ્થાએ ૧૯૧૧ના જુલાઈમાં કાર્ય શરૂ કર્યું અને તેની પ્રયોગશાળાઓમાં વિજ્ઞાનની પાંચ મુખ્ય શાખાઓમાં અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમની સગવડ છે. આ વિભાગો, પદાર્થવિજ્ઞાન, સામાન્ય રસાયણવિદ્યા, સજીવ રસાયણશાસ્ત્ર (Organic chemistry) બાયોકેમિસ્ટ્રી તથા ઇલેક્ટ્રીક ટેકનોલોજી છે.

વર્ષના ત્રણ સત્રો છે, અને વર્ષની શરૂઆત જુલાઈમાં થાય છે. સંશોધન પાછળ પાંચ સત્ર કાઢવા પછી સેનેટની જાલામજૂથી 'એસોશિયેટશિપ' આપવામાં આવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ માન્ય થયેલ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરે તેને સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવે છે.

ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફીલોસોફી : અમલનેર, પૂર્વ ખાનદેશ. આ માત્ર સંશોધનની જ સંસ્થા છે. જે માણસોએ પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેમને હિંદી વિચારોથી અને ખાસ કરીને શંકરાચાર્યના અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિચિત કરવાનો મુખ્ય હેતુ છે.

દર વર્ષે પ્રસંદ કરેલા ફેલો' સંશોધનકાર્ય કરે છે. પ્રસંદ કરેલા ફેલોને એક વર્ષ માટે ફેલોશિપ મળે છે. ઉમેદવારની ઓછામાં ઓછી લાયકાત, તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈપણ ડિગ્રી તથા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન છે.

યુદ્ધ સમયની કેટલીક નોકરી

આર્મી પોસ્ટલ યુનિટ્સ : ઉમર વર્ષ ૧૮ અને ૨૫ વચ્ચે. મેટ્રિક્યુલેટ અથવા તેવી બીજી પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. ત્રણથી છ મહિનાની તાલીમ દરમિયાન એલાવન્સ સહિત પગાર રૂ. ૪૭/૦. પરીક્ષા પછી રૂ. ૬૫/૦. વધીને રૂ. ૩૦૦/ સુધી થાય. ખાવાપીવાનું, કપડાં તથા રહેવાનું મફત. એક વર્ષની યુદ્ધની નોકરી પછી, સિવિલ પોસ્ટલ અને ટેલિગ્રાફમાં ખાસી પડતી જગ્યાઓમાં અર્ધી જગ્યાઓમાં પ્રથમ પ્રસંગી આપવામાં આવશે. ઉમર કે પરીક્ષાનો બાધ ગણાશે નહિ. અરજી ટેકનિકલ રેક્રુટીંગ ઓફીસને, અંબાલા જાવણી, કલકત્તા, દિલ્લી, લખનૌ, નારાયણગંજ કે પટણા કરી શકાય છે.

રેડિયો મિકેનિકલ્સ, ધી આર. આઇ. એન. સારો પગાર, એલાવન્સ, ખાવાનું મફત, પગાર બઢતીની સારી આશા, ઉમર ૧૮ અને ૩૦ વર્ષ વચ્ચે. મેટ્રિક થયેલ અને ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અથવા કોલેજનું રેડિયો એન્જિનિયરીંગનું સર્ટીફિકેટ. બધી ટેકનિકલ રેક્રુટીંગ ઓફીસોએ અરજી થઇ શકે છે; અથવા રેક્રુટીંગ ડિરેક્ટોરેટ, એડમિનિસ્ટ્રેટિવ જનરલ્સ ધ્રાન્ય, જનરલ હેડક્વાર્ટર્સ, નવી દિલ્લી.

મોટર એન્જિનિયર્સ, આર. આઇ. એન. નોકરીના ત્રણ વર્ગો, એમ. ઇ. V. એમ. ઇ. IV. એમ. ઇ. III. પેટ્રોલ એન્જિન અથવા ડિસલ એન્જિનનો અનુભવ હોય તેઓએ, દરિયાઇ મોટરફેટના એન્જિનિયરો તરીકે અરજી કરવી. પગાર માસિક રૂ. ૬૨/૮. યુદ્ધ જોખમ રૂ. ૩૭/૮. એમ. ઇ. IV. પગાર રૂ. ૮૩/૮. યુદ્ધ જોખમ રૂ. ૫૬/૪. એમ. ઇ. III પગાર રૂ. ૧૨૫, યુદ્ધ જોખમ રૂ. ૭૫; મફત ખાવાનું, સગવડ તથા કપડાં, ઉચ્ચ ગ્રેડ માટે રૂ. ૩૦૦/ સુધી બઢતી. બધી ટેકનિકલ રેક્રુટીંગ ઓફીસોએ અથવા ડિરેક્ટર ઓફ રિઝર્વ્સ (એચ. ઓ.) તેવી ઓફીસ, વિઠલહાઉસ, મુંબઇ અરજી કરવી.

વીએન્સ ઓફીસિયરી કોર : (હિંદ), સ્ટાફ ઓફીસર્સ, સેક્રેટરીઝ, સ્ટેનોગ્રાફર્સ, ટાઇપિસ્ટ્સ, અનટ્રેઇન્ડ ક્લાર્ક્સ, પ્લોટર્સ, ટેલર્સ, હાઇટ ફાઇન્ડર્સ, સાઇકલ્સ, ડીરપેન્સર્સ, લેખોરેટરી આસિસ્ટન્ટ્સ અને બીજી જગ્યાઓ માટે, ૧૭ અને ૫૦ વર્ષ વચ્ચેની ઉમરની સ્ત્રી સ્વયંસેવિકાઓ.

પગારનો દર-(૧) કમીશન ઓફીસર્સ, માસિક રૂ. ૧૪૦થી ૩૦૦/- (૨) વોન્ટ ઓફીસર્સ, માસિક રૂ. ૧૩૦થી ૧૪૦/- (૩) નોનકમીશન ઓફીસર્સ અને ઓફીસિયરીઝ-(જ) ટ્રેડ-ટેસ્ટેડ માસિક રૂ. ૮૦થી ૧૪૦ (જી) નોન-ટ્રેડ-ટેસ્ટેડ માસિક રૂ. ૬૫થી ૧૨૦/૦. (ઘ) સ્ટેનોગ્રાફર્સ, માસિક રૂ. ૧૨૦/૦. (પ) જનરલ ડ્યુટી ક્લાર્ક્સ રૂ. ૧૦૦/૦. (ફ) અનટ્રેઇન્ડ ક્લાર્ક્સ, માસિક રૂ. ૬૫/- પ્લોટર્સ, ટેલર્સ, હાઇટ ફાઇન્ડર્સ વગેરે માસિક રૂ. ૮૫થી ૧૧૦/- ધારાધોરણ પ્રમાણે યુનિફોર્મ-હિંદી સ્ત્રીઓ સાડી પહેરી શકે. રજા-વર્ષે ૬૧ દિવસ. જે પતિ વીએન્સ ઓફીસિયરી કોર એકમાં હોય તો ૩૧ દિવસની વધારે રજા મળી શકે. રેલ્વે કન્સેશન પણ ખરું.

ઇન્ડિયન એરફોર્સ : જમીનપરની નોકરી (ગ્રાઉન્ડ જોબ્સ) ઉમર ૧૮થી ૩૮ વર્ષ વચ્ચે. જે યુવકમાં જોડાય તેના A. C. 2 નો પગાર મળશે. ઉમેદવારોની શારીરિક તંદુરસ્તી સારી હોવી જોઈએ અને ઓછામાં ઓછા મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ હોવા જોઈએ. ઇન્ડિયન એરફોર્સના ટ્રેડ્સમેન વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. જેમ ધધામાં વધારે કુશળતા તેમ પગાર વધારે. વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે.

ગ્રુપ પહેલું—શીટર I, શીટર II (બ) શીટર II (એ) શીટર આર્મરર, મેટલવર્કસ, ફોટોગ્રાફર I, ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટમેકર, ઇલેક્ટ્રિશિયન I, શીટર, એમ. ટી. રેડિયો મિકેનિક, વાયરલેસ ઓપરેટર, મિકેનિક, પ્રોપેલરમેકર (લાકડાના).

ગ્રુપ બીજું—ફલાઇટ મિકેનિક (બ) ફલાઇટ મિકેનિક (A), આર્મરર, ફોટોગ્રાફર II, ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ રીપેર, ઇલેક્ટ્રિશિયન II, એમ. ટી. મિકેનિક, રેડિયો ઓપરેટર, વાયરલેસ ઓપરેટર.

ગ્રુપ ત્રીજું—સુતાર, ફેબ્રિકેટર્સ.

ગ્રુપ ચોથું—કારકુનો (જી. ડી) કારકુનો (હિસાબી) કારકુનો (એસ. ડી) ઇકિવપમેન્ટ આસિસ્ટન્ટ.

ગ્રુપ એમ-નસિંગ ઓર્ડર્લી

ગ્રુપ પાંચમું—એરક્રેફ્ટ હેન્ડ; એરગનર.

	ગ્રુપ ૧	ગ્રુપ ૨	ગ્રુપ ૩	ગ્રુપ ૪
એ. સી. ૨	૭૫	૬૦	૫૦	૬૦
એ. સી. ૧	૮૦—૫—૮૫	૬૫	૫૫	૬૧
એલ. એ. સી.	૧૦૦—૫—૧૧૦	૭૦	૬૦—૩—૭૫	૬૩
કારપોરલ	૧૩૦—૫—૧૪૦	૧૦૦	૮૦	૭૫
સાજન્ટ	૧૪૫—૫—૧૫૫	૧૧૫	૮૫	૮૫—૫—૧૧૦
ફલાઇટ સાજન્ટ	૧૬૦—૫—૧૮૦	૧૩૦	૮૦—૫—૧૦૦	૧૦૦—૫—૧૧૦
વોરન્ટ ઓફીસર	૨૨૫—૧૦—૨૬૫	૨૦૦—૧૦—૨૪૦	...	૧૩૫—૫—૧૪૦ ૧૦—૧૫૦
	ગ્રુપ ૫	ગ્રુપ એમ	એરગનર્સ	
એ. સી. ૨	૪૦	૪૦	૬૦	
એ. સી. ૧	૪૨	૪૨	...	
એલ. એ. સી.	૪૫—૧—૫૦	૪૫—૧—૫૦	...	
કારપોરલ	૬૨—૪—૭૦	૬૨—૪—૭૦	...	
સાજન્ટ	૮૦—૫—૮૫	૮૦—૫—૮૫	૧૦૦—૫—૧૨૦	
ફલાઇટ સાજન્ટ	૮૦—૫—૧૦૦	૮૦—૫—૧૦૦	૧૨૫—૫—૧૪૦	
વોરન્ટ ઓફીસર	૧૨૦—૫—૧૩૦	૧૨૦—૫—૧૩૦	૧૪૫—૫—૧૬૦	
	૧૦—૧૪૦	૧૦—૧૪૦		

નોંધ—ટ્રેડમાં તાલીમ લેતા હોય ત્યારે ઉમેદવારને તે ટ્રેડનો ઓછામાં ઓછો પગાર મળે છે. દાખલા તરીકે એ. સી. ૨ (એર ક્રેફ્ટસમેન બીજો વર્ગ) એરગનર તરીકે તાલીમ લેતા ઉમેદવારને માસિક રૂ. ૬૦ મળે છે.

એલાવન્સ (અ) જમવાનું બંધુ (બધા એરમેનો માટે) રૂ. ૨ (બ) સારી વર્તણૂકનો પગાર (એરમેનો માટે) બે વર્ષની સારી નોંધરી બાદ માસિક એક રૂપિયો, ચાર વર્ષની સારી નોંધરી બાદ માસિક બે રૂપિયા, ૬ વર્ષની સારી નોંધરી બાદ માસિક ત્રણ રૂપિયા. (ક) સારી નોંધરીના પગાર (નોનકમીશન્ડ ઓફીસરો માટે) નોનકમીશન્ડ ઓફીસર તરીકે બે વર્ષ પછી માસિક બે રૂપિયા. ચાર

૧૫૦ પછી માસિક ચાર રૂપિયા. ૬ વર્ષ પછી માસિક ૬ રૂપિયા. (જ) સ્પેશિયલ ડ્યુટીનો પગાર પી. ટી (ફિલ્ડલ ટ્રેઇનિંગ) ઇન્સ્ટ્રક્ટર માસિક ૨ રૂપિયા.

આઉન્ડ ઓફીસરોનો ઝાડ : હિંદી અગર એંગ્લો-ઇડિયન ઉમર ૨૧ અને ૫૦ વર્ષ વચ્ચેની. જે વિશિષ્ટ જગ્યા માટે તાલીમ આપતી હોય તેને માટે યોગ્ય શારીરિક તંદુરસ્તી. કેળવણી. સામાન્ય જ્ઞાન સારું. અંગ્રેજી ધણું સારું. દરેક જગ્યા માટે જુદું જુદું ધોરણ છે.

એડમિનિસ્ટ્રેટીવ અને સ્પેશીયલ ડ્યુટીઝ ઓફીસર્સ : (૧) એડમિનિસ્ટ્રેટીવ એડજુટન્ટ્સ વિગેરે. હિંદી હવાઇ લશ્કરની બધા પ્રકારની જમીનની નોકરીની વ્યવસ્થા કરવી. ધંધાદારી અનુભવવાળા સિનિયર માણસોને પસંદગી આપવામાં આવશે. યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી હોવી જોઈએ. (૨) લિંકટેઇનર ઇન્સ્ટ્રક્ટર-યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમીડિએટની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ અને ઉડ્ડયનનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અનુભવી વિમાનીઓને પસંદગી આપવામાં આવશે. (૩) ઇન્ટેલિજન્સ-હવાઇવ્યાપારના ખચર આપવા. હવાઇવ્યાપારનું સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનારાઓને પસંદગી આપવામાં આવશે. ઉડ્ડયનનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. (૪) ક્રાઇઝ અને સાઇક્લિંગ. હિંદી હવાઇદળના ખાનગી સંદેશાનું નિયમન કરવા માટે, વિશ્વાસુ, આઘેડ ઉમરના માણસો અંગ્રેજી તથા આંગકડાનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હોવા જોઈએ. યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી હોવી જોઈએ. (૫) ફોટોગ્રાફી-અનુભવી ટેકનિકલ ફોટોગ્રાફરો. યુનિવર્સિટીના ઇન્ટરમીડિએટ ધોરણ સુધીની સારી પદ્ધતિસરની કેળવણી હોવી જોઈએ. (૬) મેરિનફેક્ટ-હિંદી હવાઈદળના દરિયાઈ વિભાગ પર સત્તા ચલાવવી. સાહસિક યુવાનો પોતાની ખુદ્ધિયા કામ કરી શકે તેવા તથા મિકેનિકલ વલણવાળા યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ.

(૭) મોટર ટ્રાન્સ્પોર્ટ : હિંદી હવાઇ લશ્કરના જમીન પરના વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવી તથા તે ચાલુ રાખવો. મોટરકાર અને ટ્રક ચલાવવાના સામાન્ય જ્ઞાનવાળો કોઇ પણ યુવક ચાલી શકે. યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમીડિએટ પરીક્ષા પસાર કરેલી હોવી જોઈએ.

ઇકિવપમેન્ટ ઓફીસર્સ : સાધનો પુરા પાડવા પર અંકુશ રાખવો, તેના ભંડાર કરવો તથા જોઇતા પ્રમાણમાં પુરા પાડવા. ખાસ કરીને 'સ્ટોર્સ'ના અનુભવવાળા ધંધાદારી માણસો.

એકાઉન્ટ ઓફીસર્સ : લાખકાતવાળા ફક્ત ચાર્ટર્ડ અને ફ્રીફોરપોર્ટેડ એકાઉન્ટન્ટ્સ.

ટેકનિકલ ઓફીસર્સ : એન્જિનિયરીંગ, એરોનોટીકલ, મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રીકલ.

લાખકાત-એરોનોટીકલ : જી. ઇ. લાઇસેન્સ, એ. બી. સી. ડી. અને એક્સ અને અનુભવ; મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રીકલ: યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી અને અનુભવ; રેડિયો અને સિગ્નલ્સ: વહેવાર ચાલુ રાખવો તથા તે પર અંકુશ રાખવો: વહેવારનાં સાધનો-ખાસ કરીને રેડિયો-ચલાવવાના અનુભવી માણસો. યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીની આવશ્યકતા.

પગાર વિગેરે : ઓફીસર ફેડેટ તરીકે નોકરીની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા માટે એક માસની સામાન્ય તાલીમ; રહેવાનું, ખાવાનું, ડૉક્ટર તથા દંતવૈદની સલાહ મફત. પગાર માસિક રૂ. ૧૩૫. પરણેલ હોય તો રૂ. ૫૫. વધારે. મુસાફરી વિગેરેના સાધનોનું એલાવન્સ રૂ. ૬૦૦ કમિશન્ડ થાય ત્યારે: તાલીમ અનુકૂળ આવી જતાં ઉમેદવાર એક વર્ષની અજમાયશ માટે પાઇલ્ટ ઓફીસર બને છે. પગાર માસિક રૂ. ૪૦૫. પરણેલ હોય તો ૪૫ રૂ. વધારે. એડમિનિસ્ટ્રેટીવ અને સ્પેશિયલ ડ્યુટીઝ ઓફીસરો તથા ઇકિવપમેન્ટ અને એકાઉન્ટ ઓફીસરો માટે શરૂઆતનો આ ઓછામાં ઓછો પગાર છે. ટેકનિકલ ઓફીસરોને જનરલ ડ્યુટીઝ (ઉડ્ડયન) ઓફીસરોની માફક પગાર મળે છે. તે એડમીનીસ્ટ્રેટીવ તથા સ્પેશિયલ ડ્યુટીઝ ઓફીસરો કરતાં સહેજ વધારે છે. બંને વર્ગના ઓફીસરો સરખા પગારથી શરૂઆત કરે છે.

કવી રીતે જોડાવું ?—લાયકાતની લેખિત વિગતોની પ્રથમ જરૂર પડે છે. જે તે સંતોષકારક માણુમ પડે તો મુલાકાત આપવામાં આવે છે. જે ઉંમર ૨૧ અને ૩૫ વચ્ચેની હોય તો પ્રાંતના પ્રેવિનિશયલ સીલેક્શન બોર્ડના સેક્રેટરીને અરજી કરવી. ઉંમર ૩૬ થી ૫૦ સુધીની હોય તો નજીકના ડિસ્ટ્રિક્ટ એરિયા કમાન્ડર (મિલિટરી)ને અરજી કરવી.

આઈ. એમ. એસ. (ઈ. સી.) મેડિકલ, સર્જરી, કાન, આંખ તથા ગળાનાં દર્દો, ત્વચાશાસ્ત્ર, માનસિક દર્દો વિગેરેમાં તજજ્ઞો હોય તેવા યોગ્ય અનુસ્નાતક લાયકાત અને અનુભવવાળા ડોક્ટરોની, હિંદી મેડિકલ સર્વિસ (ઈ. સી.)માં જરૂર છે. ઓપીસરો મેજરનો દરજ્જો ભોગવશે અને પ્રાથમિક લડાયક કવાયતમાંથી તેમને મુક્તિ મળશે. શરૂઆતનો પગાર રૂ. ૮૦૦/. દરિયાપાર જવાનો જુદો પગાર. તજજ્ઞોને માસિક ૧૦૦ રૂ.નો વધારોનો પગાર મળશે. અરજીઓ ડિરેક્ટર જનરલ, ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસ, નવી દિલ્લી અથવા પ્રાંતના સર્જન જનરલને કરવી.

સિવિલ મેડિકલ પ્રેક્ટીશનર્સ : હિંદમાં સ્થાનિક મિલિટરી હોસ્પિટલમાં નોકરી માટે જોઈએ છે. તેમની નિમણૂક સિવિલ દરજ્જામાં થશે. કંઈ હોદ્દો કે યુનિફોર્મ મળશે નહિ. ગ્રેન્યુએટો માટે પગાર—એક મિલિટરી સ્ટેશન માટે માસિક રૂ. ૨૫૦/ તથા એક મિલિટરી ડિસ્ટ્રિક્ટ માટે રૂ. ૩૫૦/ વાહનભાડું રૂ. ૩૦/ લાઇસન્સિયેટ—એક મિલિટરી ડિસ્ટ્રિક્ટ માટે માસિક પગાર રૂ. ૧૦૦/. રહેવાનું મફત અથવા વાહનભાડાના માસિક રૂ. ૨૦/. ગ્રેન્યુએટોની ઉંમર ૪૫થી વધારે અને લાઇસન્સિયેટની ૪૦થી વધારે હોવી જોઈએ. પ્રાંતિક એડમિનિસ્ટ્રેટિવ મેડિકલ ઓપીસરો અથવા આઈ. એમ. એસ.ના ડીરેક્ટર જનરલ, નવી દિલ્લી પાસેથી વિગતો મળી શકશે.

આર. આઇ. એન.ના એન્જિનિયરો : ઉંમર ૧૮ અને ૩૦ વર્ષ વચ્ચે. મેટ્રિકના ધોરણ સુધીનાં અથવા માન્ય કરવામાં આવેલ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અથવા કોલેજનો ડિપ્લોમા અથવા સર્ટિફિકેટ હોય અથવા કોઇ ગણ્યતા ડાકમાર્ડ અથવા એન્જિનિયરીંગ ઓપીસમાં ચાર વર્ષ ઉમેદવારી કરી હોય. નજીકના ટેકનિકલ રેક્રૂટિંગ ઓપીસરોને અરજી કરવી.

પુરૂષ નર્સ : હિંદી ડાકટરીખાતામાં વોરંટ ઓપીસરો તરીકે. ઉંમર ૨૧ થી ૫૦ વર્ષ; કેળવણી. મેટ્રિકયુલેશન અથવા તેવી બીજી પરીક્ષા; પ્રાંતિક નર્સિંગ રજીસ્ટ્રેશન કાઉન્સિલમાં પુરૂષ નર્સ તરીકે રજીસ્ટર થયેલ હોવો જોઈએ. પગાર ૭૫-૫-૧૦૦ ઉપરાંત માસિક એમજીન્સી એલાવન્સ રૂ. ૨૫૫ દરજ્જો—વોરંટ ઓપીસર પ્રથમ વર્ગ.

હિંદી ડોક્ટરીખાતું (આઈ. સી.) : સામાન્ય નોકરી માટે હિંદની અંદર રહીને નોકરી કરવા માટે આસિસ્ટન્ટ સર્જન તરીકે ખાનગી ડાકટરોની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે ઉંમર ૪૦ વર્ષની નીચે હોવી જોઈએ. પશુ તેમાં છુટછાટ મૂકી શકાય. એલ. સી. પી. એસ. એલ. એસ. એમ. એફ. અથવા એલ. એમ. પી. અથવા માન્ય થયેલ મેડિકલસ્ટ્રક્ચની તેવી પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. પગાર અને એલાવન્સ. જમાદાર તરીકે પગાર માસિક રૂ. ૭૫ થી ૧૪૫; સુબેદાર તરીકે માસિક રૂ. ૧૬૦ થી ૧૭૫. એમજીન્સી એલાવન્સ માસિક રૂ. ૧૨૫ (જે હિંદની સરહદમાં જ રહેવાની ઉમેદવાર નેપાદારી સ્વીકારે તો રૂ. ૭૫) ન્યારે મિલિટરી હોસ્પિટલનો સંખ્યાળ હોય ત્યારે સંખ્યાળ પગાર માસિક રૂ. ૧૫ થી ૪૦/ ગ્રેન્યુએટી, અશક્તિ અને કુટુંબને પેન્શન. પ્રાંતિક એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓપીસરોને અથવા ડીરેક્ટર-જનરલ, આઈ. એમ. એસ.ને નવી દિલ્લી અરજી કરવી.

મિકેનિકલ એન્જિનિયર્સ : આર. આઈ. એન. માં અનુભવી મિકેનિકલ એન્જિનિયરો માટે. ઉંમર ૧૮ થી ૩૦ વર્ષની હોવી જોઈએ. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ ઉપરાંત ડિપ્લોમા અથવા સર્ટિફિકેટ હોવું જોઈએ અથવા ચાર વર્ષ ઉમેદવારી કરેલ હોવી જોઈએ. નજીકની ટેકનિકલ રેક્રૂટિંગ ઓપીસોએ અરજી કરવી.

આઈ. એમ. એસ. : (એમજી.સી કમીશન) આઈ. એમ. એસ. માં એમજી.સી કમીશન માટે, લગાઈની નોકરી માટે ઉમેદવારોની જરૂર છે. સામાન્યતઃ ૪૫ વર્ષની નીચેની ઉંમરના હોવા જોઈએ. ગ્રેડિંગ અને ઉત્તર આયલેન્ડમાં રજીસ્ટર થયેલ ડીગ્રી, અથવા હિંદની મેડિકલ કાઉન્સિલે માન્ય કરેલ હિંદી મેડિકલ ડીગ્રી ધરાવતી જોઈએ. એમ. સી. પી. એસ. (મુંબઈ), ડી. એમ. એસ. (મદ્રાસ), એમ. એસ. એમ. એફ. (પંજાબ/સંયુક્ત પ્રાંતો) અથવા એમ. એમ. એફ. (બંગાળ)ની ડીગ્રી ધરાવતા રજીસ્ટર્ડ પ્રેક્ટીશનરો તેમજ માન્ય થયેલ પરદેશી લાયકાતવાળાઓની અરજીઓ પશુ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. પગાર અને એલાવન્સ. માસિક રૂ. ૪૫૦ થી ૭૦૦/- દરિયાપારનો પગાર રૂ. ૧૫૦ થી ૪૦૦/- રૂપિયાલિસ્ટ પગાર માસિક રૂ. ૧૦૦/- કમાન્ય અને ચાર્જ પે રૂ. ૩૦ થી ૨૪૦/- પહેલા વર્ષની નોકરીને અંતે ડાક્ટરી લાયકાત પ્રમાણે રૂ. ૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦ની ગ્રેડ્યુઇડી. સંપૂર્ણ વિગત માટે, પ્રાંતિક એક્ઝિનિ-રૂટેવ મેડિકલ ઓફીસરોને અથવા આઈ. એમ. એસ.ના ડીરેક્ટર જનરલને નવી દિલ્લી લખવું.

આર. આઈ. એન. : (સિક એટેન્ડન્ટ). સિકઅર્થ એટેન્ડન્ટ માટે આર. આઈ. એન. માં જગ્યાઓ ખાલી છે. ૧૭૨ અને ૨૨ વર્ષની ઉંમરના, અંગ્રેજી છ ધોરણોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા યુવાનો માટે ફરજી-અકરમાત વેળાપ્રાથમિક મદદ, નર્સિંગ, ડિસ્પેન્સિંગ, ડાક્ટરની ગેરહાજરીમાં ચાર્જ લઈ શકે તેવા. શરૂઆતનો પગાર ખાવાપીવા, લુગડાંલત્તા સાથે માસિક રૂ. ૪૦/- વધીને રૂ. ૧૦૦/- ખાસ લાયકાતવાળાઓ માટે વધારાનું એલાવન્સ. નજીકના ટેકનિકલ રેક્રુટીંગ ઓફીસરોને અરજી કરવી.

સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ

ન્યારે બંગાળના કેળવણીખાતાના એક અંગ્રેજ અધિકારીએ, કેળવણીખાતામાં રોકાયેલ પોતે તથા બીજાઓને પોતાના કાર્યમાં દોરવણી મળે તે માટે, હિંદની સ્ત્રીઓને શાની જરૂર છે તે આખત નિવેદન માગ્યું ત્યારે અખિલહિંદ સ્ત્રીપરિષદની ખરેખરી શરૂઆત થઈ. અદ્યારના સ્ત્રી હિંદ સમાજના મંત્રી મિસિસ માર્ગરેટ. ઇ. કઝીએ આ સૂચના ઉપાડી લીધી. તેણે આખા દેશની સ્ત્રીઓને, કેળવણી વિષયક પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવા માટે સ્થાનિક કમીટીઓ સ્થાપવાની તથા હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં પરિષદો ભરવાની વિનંતિ કરી. તેની અરજને ઉત્સાહજનક ટેકા મળ્યા અને ૨૨ સ્થળોએ પરિષદ ભરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં પ્રથમ અખિલહિંદ સ્ત્રીપરિષદ ભરવામાં આવી અને ત્યારપછી દર વર્ષે તેની બેઠક ભરવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના હિત માટે કામ કરવાને બીનરાજકીય તથા બીનપંથી પરિષદ હોવાનો અખિલહિંદ સ્ત્રીપરિષદનો શરૂઆતનો હેતુ હતો.

પરિષદ મોટામાં મોટો કાર્ગો કેળવણીની પ્રગતિમાં આપ્યો છે. સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓમાં કેળવણીને લોકપ્રિય બનાવવા માટે તથા તેનો પ્રચાર કરવા ઉપરાંત સ્થાનિક સભ્યોએ તથા પરિષદની કમીટીએ કન્યાઓ માટે નવી શાળાઓ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ, તથા હસ્તિતવર્ગોના બાળકો માટે શાળાઓ ખોલાવવામાં મદદ કરી છે.

દેશમાં પ્રચલિત અશિક્ષિતપણા માટે કમીટીએ અવારનવાર ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો છે તથા પ્રૌઢશિક્ષણ તથા સમૂહશિક્ષણ માટે અમલી યોજનાઓ શરૂ કરી છે. કમીટીએ હિંદ માટે એકબાધાની જરૂર સ્વીકારી છે અને હિંદના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવા ખૂબ યત્ન કરેલ છે.

સારી રીતે બ્યવસ્થિત તથા સારી રીતે ચલાવાતી, બાળકો માટેની 'નર્સરી-શાળા' દ્વારા પરિષદ કેળવણીની પ્રગતિમાં કાર્ગો આપ્યો છે. ગૃહઉદ્યોગ, ભરતશીવણ, રાંધણકામ, હસ્તિકળા, પત્રકારિત્વ, સમાજ-વિજ્ઞાન, વૈદક રિગેરે વિષયોનો સ્ત્રી કેળવણીમાં સમાસ કરીને સ્ત્રી કેળવણીની પુનરચના કરવામાં આવી છે.

અખિલહિંદ સ્ત્રીપરિષદના કાર્યની સિદ્ધિ તો લેડી ઇરવિન કોલેજની સ્થાપનાને ગણી શકાય.

સામાજિક આળતોમાં પણ પરિષદે ધ્યાન કાયું છે. અખિલહિંદ સ્ત્રીપરિષદે આળસમોતો ભારપૂર્વક તિરસ્કાર કર્યો છે અને તેની વિરૂદ્ધ સતત જોરદાર ચલાવી છે. સ્ત્રીઓ બહુ પત્નીદત્તને કદી પસંદ કરતી નથી અને પરિષદ આ પ્રશ્ન પણ જુલવી નથી.

સ્ત્રીઓને ધરમાં ફરજિયાત ગાંધી રાખવાના પ્રશ્નને પણ પરિષદે વખોડી કાઢ્યો છે.

અસ્પૃશ્યતા નિવારણે પણ સ્ત્રીઓનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. રચનાત્મક કુદરતી કાર્યના આ વિભાગને ગાંધીજી સ્ત્રીઓને અનુકૂળ માને છે. આ સંબંધમાં હરિજન સંબંધીના શ્રીમતી રામેશ્વરી નહેરૂના કાર્યની હરકોઈ પ્રશંસા કરશે.

કોમીઝેકયનો પ્રશ્ન પણ આને લગતો છે પરંતુ તે રાજકીય, આર્થિક તથા ધાર્મિક પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલો હોય તેનો નિકાલ વધારે મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ પ્રકારના જાતિ, વર્ણ, કે રંગભેદ સિવાય અધી જાતિઓની સ્ત્રીઓને એક જ પ્લેટફોર્મ પર લાવવામાં સ્ત્રીપરિષદે મહાન સેવા જમાવી છે, અને પરિષદે લીધેલું પગલું પુરૂષો માટે અનુકરણનીય છે. પરંતુ પરિષદની મર્યાદા બહાર તેમની શુભેચ્છા અને ઐક્યનું મશન આગળ વધારવામાં સ્ત્રીઓ સફળ થઈ નથી.

મજૂરીના પ્રશ્નો

પરિષદે, મજૂરી, દેશના ઉદ્યોગો તથા ગ્રામ્યોદ્યોગની સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રશ્નોમાં બહુ ઉપયોગી ફાળો આપ્યો છે.

સંતતિનિયમનને લોકપ્રિય બનાવવાનું, તથા કારખાના તથા ખાણોમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની સ્થિતિ સુધારવાનું કાર્ય પરિષદના આગેવાનોનું ખાસ ધ્યાન માગી લે છે.

હિંદુઓના અત્યારના કાયદાઓમાં ધરમૂળના ફેરફાર કરવાની પરિષદે માંગણી કરી છે. વારસા હક્ક સંબંધી, લગ્ન સંબંધી તથા બાળકોના વાલીપણા સંબંધી કાયદામાં સ્ત્રીઓને સરખા હક્ક આપવાની પણ પરિષદે માંગણી કરી છે. મધ્યસ્થ ધારાસભા સમક્ષ આ સુધારા માટે આવેલા વિવિધ બિલોની તપાસ કરવા માટે સરકારે સર બી. એન. રાવના પ્રમુખપદ હેઠળ એક કમીટી નીમી છે.

પરિષદની સામાન્ય નીતિ સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું સામાજિક તથા સામાન્ય હિત કરવાની રહી છે. પરિષદ એવી આશા ધરાવે છે કે રાજકીય સ્વતંત્રતા તો પાછળ ચાલી આવશે. પરંતુ પંજાબની પ્રાંતિક સ્ત્રીપરિષદે હિંદના સ્વાતંત્ર્ય તથા યુદ્ધ પછીની પુનરંચના સંબંધી વિગતવાર ઠરાવ પસાર કરીને જુદા પડવામાં હિમતભર્યું પગલું લીધું છે.

બીજા ક્ષેત્રોમાં સુધારણા

રાવકમીટી 'હિંદુ કાયદો સુધારણા કમીટી' તરીકે જાણીતી છે. તે કમીટીએ કરેલા રિપોર્ટના પરિણામે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં બે બિલો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેને અંગે હિંદુ સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ચોક્કસ પણે ઉંચો આવશે. એક બિલ, વસિયતનામું કર્યા સિવાય મૃત્યુ પામે તેના વારસા અંગેનું તથા બીજું લગ્ન સંબંધી છે. હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં હિંદુ સ્ત્રીઓને વારસા હક્કમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે તે પહેલું બિલ દૂર કરે છે. હિંદુ વિધવાની મર્યાદિત મિલકતનો આપ તે દૂર કરે છે. બીજું બિલ બે પ્રકારના હિંદુ લગ્નોનો સ્વીકાર કરે છે. (૧) હિંદુવિધિ પ્રમાણે થયેલાં લગ્ન તથા ૧૮૭૨ના સ્પેશિયલ-મેરેજ એક્ટ પ્રમાણે થયેલાં સિવિલ મેરેજ. અમુક અપવાદ બાદ કરતાં કાયદો બંધ પ્રકારના એકથી વધારે પત્ની સાથેના લગ્ન પર પ્રતિબંધ મુકે છે. આ કાયદા હેઠળ થયેલાં બધાં સિવિલ લગ્નોને છુટાછેડાનો કાયદો લાગુ પડે છે.

પુરાતત્વનાં પાંધકામ

આયુરોડના મંદિરો	ઈ. સ. ૧૦૩૧-ઈ. સ. ૧૨૩૧
આમ્રા (તાજમહાલ)	ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૬૫૦
અજંતાની ગુફાઓ તથા ચિત્રો	ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦-ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦
અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર	૧૮૦૨-૦૩
બહુત સ્થાપત્ય	ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦
ભવનેશ્વર મંદિરો	ઈ. સ. પૂ. ૪-૫ સૈકા
વિજયપુર, ગોળગુબ્બ	ઈ. સ. ૧૬૫૯
ચિત્તોડનો વિજયરત્ન	,, ૧૪૫૦
દિલ્લી-કુતુબમિનાર	,, ૧૨૩૨
દલોરાની ગુફાઓ	ઈ. સ. ૬૦૦-૮૦૦
કેતેપુરસિક્કી બુદ્ધ દરવાજા	૧૫૬૯-૧૫૮૪
'કાનાક' સ્થળ મંદિર	૧૨૪૦-૧૨૮૦
મદુરા-સહસ્ત્ર સ્તંભવાળો હોલ	૧૬૨૩-૫૯
મોહન-જો-ડેરો	ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦
પુરી-જગન્નાથ મંદિર	૧૪૧૪-૧૪૫૦
સાંચી સ્તુપ	ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦-૧૦૦
સિરગુપ્તા કલામંદિરો	ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦
શ્રવણ બેલગોલા જૈનમંદિર	ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦-૩૦૦
શ્રીરંગમનું કામિલ મંદિર	૯૦૦-૧૬૦૦
તાંજેર વિષ્ણુ મંદિર	૧૦ મી સદી
તક્ષિલા	ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦-૮૦૦

હિંદનાં પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો

મુખ્ય	કલકત્તા	અમદાવાદ
બોમ્બે કોનિકલ	અમૃતબજાર પત્રિકા	સંદેશ
ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા	આનંદબજાર પત્રિકા	ગુજરાત સમાચાર
ફ્રી પ્રેસ જર્નલ	રેટ્ટસમેન	પ્રભાત
મુખ્ય સમાચાર	ફોરવર્ડ	નવસૌરાષ્ટ્ર (સાપ્તાહિક)
જનમબૂમિ	હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ	પ્રજાપંથુ (,, ,,)
વંદેમાતરમ્	કેપીટલ (સાપ્તાહિક)	ગુજરાતી પંચ (,,)
સાંજવર્તમાન	ઇન્ડરહી (માસિક)	પ્રસ્થાન (માસિક)
જાગૃત્તમશેદ	મોડર્નરિવ્યુ (,,)	ભીમિ અને નવરચના (,,)
નૂતન ગુજરાત	નવચેતન (,,)	રેખા (,, ,,)
ગુજરાતી (સાપ્તાહિક)	કામપુર	જી બોધ (માસિક)
પ્રવાસી (સાપ્તાહિક)	પ્રતાપ	જી શુભન. (,,)
ભારતજ્યોતિ (,,)		

દિલ્લી	ભાદરા	નાગપુર
તેજ	સિવિલ એન્ડ મિલિટરી ગેઝેટ	હિતવાદ
હિંદુ	પ્રતાપ	(શુક્ર તથા રવિએ પ્રગટ થાય છે)
હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ	ટ્રિબ્યુન	પટણા
ઇન્ડિયન લિસનર (પાશ્વિક)	મિલાપ	હિંદુસ્તાન રિવ્યુ (માસિક)
ઇન્ડિયન ટ્રેડ જર્નલ (સામાજિક)	લાખનો	સર્ગલાઇટ
કરાચી	પાયોનિયર	રંગૂન
સિંધ હિંદુ	મદ્રાસ	રંગૂન ડેઇલી ન્યુઝ
હિંદુ	હિંદુ	રંગૂન ગેઝેટ
સિંધ આબજર્વર	ઇન્ડિયનરિવ્યુ (માસિક)	રંગૂન ટાઇમ્સ
ડેઇલી ગેઝેટ	મદ્રાસ મેઇલ	

પ્રસિદ્ધ થતા લો રિપોર્ટોની યાદી

ઓલ ઇન્ડિયા રિપોર્ટર, અલ્લાહાબાદ લો જર્નલ, અલ્લાહાબાદ વીકલી નોટસ, બેંગાલ લો રિપોર્ટર, બોમ્બે લો રિપોર્ટર, કલકત્તા લો જર્નલ, કલકત્તા લો રિપોર્ટર, કલકત્તા વીકલી નોટસ, સી. પી. લો રિપોર્ટર, ફીમીનલ લો જર્નલ, ઇન્ડિયન લો રિપોર્ટર, મદ્રાસ લો જર્નલ, મદ્રાસ લો ટાઇમ્સ, મદ્રાસ વીકલી નોટસ, મુસ્ ઇન્ડિયન અપીલ્સ, નાગપુર લો રિપોર્ટર, આઉષ લો જર્નલ, પટણા લો જર્નલ, પંજાબ લો રિપોર્ટર, પંજાબ વીકલી રિપોર્ટર, સિંધ લો રિપોર્ટર, વીકલી રિપોર્ટર.

હિંદની બેંકો

હિંદની બેંકોના વર્ગ—(૧) ઇમ્પિરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (૨) હિંદની બહાર મુખ્ય ઓફિસો હોય તેવી એક્સચેન્જ બેંકો (૩) ઇન્ડિયન કંપનીઝ એક્ટ હેઠળ રજિસ્ટર થયેલ ઇન્ડિયન નોન-સ્ટોક બેંકો (૪) ૧૯૧૨ ના બીજા કાયદા હેઠળ રજિસ્ટર થયેલ હિંદી સહકારી બેંકો (૫) રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (૬) દેશી શરાફી-તેમના વર્ગ પશ્ચ મોટા છે.

(૧) ઇમ્પિરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં સ્થાપવામાં આવેલી બંગાળ, મુંબઈ તથા મદ્રાસ ઇલાકાની ત્રણ બેંકોનું ૧૯૨૧માં જોડાણ થતાં ઇમ્પિરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની સ્થાપના થઈ. જોડાણ સમયે ત્રણે બેંકોની મૂડી, ૩,૭૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી. પૂરેપૂરા ભરાયેલા ૫૦૦ રૂ.ના શેરોમાં તે વહેંચાયેલી હતી. ૧૯૨૦ના ઇમ્પિરિયલ બેંક એક્ટ મુજબ વધારાની ૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ની મૂડીની પરવાનગી આપવામાં આવી. તેને રૂ. ૫૦૦ના શેરોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી. તે શેરો પેટ રૂ. ૧૨૫) લેવામાં આવતાં અપારની બેંકની મૂડી ૧૧,૫૦,૫૩,૦૦૦ થઈ છે, જેમાંથી રૂપિયા ૫,૬૨,૫૦,૦૦૦ની મૂડી વસૂલ થઈ ગઈ છે. બેંકની વ્યવસ્થા ડિરેક્ટરોની બોર્ડના હાથમાં છે. કલકત્તા, મુંબઈ તથા મદ્રાસમાં સ્થાનિક બોર્ડ છે, ઇમ્પિરિયલ બેંકની સ્થાપના થતાં જ સરકારે બેંક સંબંધી બધું કામકાજ તેને સોંપી દીધું. નવી બેંકે પાંચ વર્ષમાં ૧૦૦ શાખાઓ ઉઘાડવાનું માથે લીધું અને અગત્યની બાબતોમાં ઇમ્પિરિયલ બેંકને સહન આપવાની ગવર્નર-જનરલને સત્તા આપવામાં આવી. રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના થતાં હિંદી સરકારના બેંકર તરીકે ઇમ્પિરિયલ બેંકનું સ્થાન બદલી ગયું છે. હવે ઇમ્પિરિયલ બેંકને બદલે રિઝર્વ બેંક હિંદી સરકારના બેંકર તરીકે કામ કરે છે. જ્યાં રિઝર્વ બેંકની શાખાઓ નથી ત્યાં ઇમ્પિરિયલ બેંક તેના

એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. અનામત તથા હૂડિયામણના ક્ષેત્રમાં તેની પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર થઈ શકે તેવી રીતે પરવાનાની શરતોમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. તેનું મુખ્ય કામ નીચે મુજબ છે :

(૧) બ્રિટિશ હિંદમાં ન્યાં ઇમ્પિરિયલ બેંકની શાખા હોય અને રિઝર્વ બેંકની શરારી ખાતાની શાખા ન હોય ત્યાં રિઝર્વ બેંકના મુખ્ય એજન્ટ તરીકે કામ કરશે.

(૨) પરદેશી હૂડિયામણ તથા ઔદ્યોગિક શરારીના કામકાજ માટે હવે ઇમ્પિરિયલ બેંક સ્વતંત્ર છે.

(૧૫૫ આંકડા લાખ રૂપીઆમાં છે)

	ભારતીય થાપણ	ફિલર્વ	ડિપોઝીટ	શકડ પુરાંત	નાણાંની શકાણ	લોન વગેરે
૧૯૩૦	૫,૬૩	૫,૫૩	૮૩,૯૭	૧૩,૦૪	૨૯,૨૫	૪૯,૫૮
૧૯૩૧	૫,૬૩	૫,૧૪	૭૨,૧૮	૧૧,૦૪	૩૦,૨૭	૪૧,૫૮
૧૯૩૨	૫,૬૩	૫,૪૩	૭૫,૪૩	૨૦,૯૭	૩૨,૦૪	૩૦,૬૦
૧૯૩૩	૫,૬૩	૫,૪૯	૮૦,૫૭	૧૮,૬૦	૪૭,૦૩	૨૨,૯૯
૧૯૩૪	૫,૬૩	૫,૬૬	૮૧,૦૦	૧૮,૯૭	૪૧,૫૬	૨૯,૦૨
૧૯૩૫	૫,૬૩	૫,૪૭*	૭૯,૧૦	૧૯,૫૯	૪૬,૮૮	૨૧,૫૮
૧૯૩૬	૫,૬૩	૫,૫૦*	૭૮,૮૦	૮,૫૬	૫૨,૫૯	૨૬,૭૬
૧૯૩૭	૫,૬૩	૫,૫૦*	૮૧,૦૮	૧૩,૪૩	૪૭,૬૨	૨૯,૩૭
૧૯૩૮	૫,૬૩	૫,૫૫*	૮૧,૫૧	૮,૯૯	૪૩,૭૨	૩૮,૩૦
૧૯૩૯	૫,૬૩	૫,૬૦*	૮૭,૮૪	૧૧,૦૯	૩૮,૦૨	૪૮,૨૮
૧૯૪૦	૫,૬૩	૫,૬૨*	૯૬,૦૩	૨૪,૮૩	૪૮,૫૭	૩૨,૩૧

(૨) એકસ્ચેન્જ બેંકો

પરદેશ સાથે વેપાર ખેડતા હિંદના વેપારીઓ, બીજા દેશના વેપારીઓની માફક મોટા વેપાર ખેલતા હોઈ, વેપારમાંથી ધાર્યા પ્રમાણે મૂડી છૂટી થઈ શકતી નથી. આટલો મોટો વેપાર ખેડવા માટે તેમની પાસે પૂરતી મૂડી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ લોકોને પરદેશ સાથે વેપાર કરતી વિશિષ્ટ પ્રકારની બેંકો પર આધાર રાખવો પડે છે. આ રીતે એકસ્ચેન્જ બેંકો અસ્તિત્વમાં આવી. આ બધી બેંકો યુરોપિયનોની છે. હિંદુઓમાં તેની શાખાઓ તથા એજન્સીઓ છે.

પરદેશી હૂડીની લે-વેચ કરીને હિંદના પરદેશ સાથેના વેપારને પૈસાથી સભર કરવાનું એકસ્ચેન્જ બેંકોનું મુખ્ય કાર્ય છે. એકસ્ચેન્જ બેંકો વેપાર-ધંધાના બાહ્ય જગત સાથે જોડતી સાંકળ છે. મુખ્યત્વે કરીને એકસ્ચેન્જ બેંકો પરદેશ સાથેના વેપારમાં પૈસા ધીરવાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. તેની શરૂઆત ૧૮૪૨માં ઓરિયન્ટલ બેંકીંગ કોર્પોરેશનની સ્થાપના સાથે થઈ.

સાદી એકસ્ચેન્જ બેંકો નીચે મુજબ છે.

નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, લોહિટ બેંક, ચાટગંડ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, ઓરિયન્ટલ એન્ડ ચાયાના, ઇન્ડિયન એન્ડ કંપની, હોંગકોંગ અને શાંગહાઈ બેંકીંગ કોર્પોરેશન, મર્કન્ટાઇલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, ઇસ્ટન બેંક, થોડાકામાં સ્પીશી બેંક, નેશનલ સાદી બેંક ઓફ ન્યુયોર્ક.

* નફાનો સમાવેશ થતો નથી.

એક્સચેન્જ બેંક

૩૧ ડીસેમ્બર	બેંકની સંખ્યા	મૂડી અને રિઝર્વ (૧,૦૦૦ પૈસામાં)	હિંદ અને અર્ધમાં ડિપોઝિટ (૧,૦૦૦ રૂ. માં)	હિંદ અને અર્ધમાં શેરૂક પુરાંત (૧,૦૦૦ રૂ. માં)
૧૯૩૦ અ વર્ષ	૬	૨૦,૭૮૨	૪૫,૬૦,૩૮	૫,૮૫,૦૪
જ વર્ષ	૧૨	૧૭૨,૮૨૪	૨૨,૫૧,૦૬	૧,૮૫,૮૫
૧૯૩૧ અ વર્ષ	૬	૧૮,૨૭૭	૪૪,૩૬,૨૦	૬,૬૨,૭૧
જ વર્ષ	૧૧	૧૬૭,૬૮૭	૨૩,૧૧,૦૬	૨,૧૮,૦૨
૧૯૩૨ અ વર્ષ	૭	૧૮,૭૫૦	૪૮,૩૧,૦૦	૫,૭૮,૬૬
જ વર્ષ	૧૧	૧૫૫,૦૬૬	૨૪,૭૫,૫૬	૩,૮૧,૩૩
૧૯૩૩ અ વર્ષ	૭	૧૮,૮૧૬	૪૫,૩૨,૨૮	૫,૩૦,૩૯
જ વર્ષ	૧૧	૧૨૪,૨૬૪	૨૫,૪૬,૧૪	૧,૪૧,૫૭
૧૯૩૪ અ વર્ષ	૭	૧૯,૦૦૦	૪૫,૬૬,૭૬	૪,૩૫,૫૫
જ વર્ષ	૧૦	૧૨૨,૬૧૮	૨૫,૭૩,૨૧	૩,૩૨,૭૩
૧૯૩૫ અ વર્ષ	૭	૧૯,૦૦૪	૫૦,૪૯,૬૫	૭,૭૩,૨૨
જ વર્ષ	૧૦	૧૧૮,૦૩૦	૨૫,૬૮,૬૮	૪,૮૧,૮૬
૧૯૩૬ અ વર્ષ	૬	૧૨,૩૮૬	૩૪,૩૪,૪૭	૬,૩૪,૦૭
જ વર્ષ	૧૩	૧૧૫,૯૦૬	૪૦,૮૮,૦૮	૪,૦૧,૨૪
૧૯૩૭ અ વર્ષ	૬	૧૨,૩૭૭	૩૩,૬૮,૩૩	૬,૫૧,૭૪
જ વર્ષ	૧૨	૧૧૫,૯૩૫	૩૯,૫૨,૫૮	૪,૦૬,૩૧
૧૯૩૮ અ વર્ષ	૫	૯,૪૫૭	૨૮,૩૩,૯૭	૩,૭૭,૨૭
જ વર્ષ	૧૩	૧૨૨,૦૫૦	૩૮,૮૬,૪૫	૨,૬૭,૧૪
૧૯૩૯ અ વર્ષ	૫	૧૪,૨૩૦	૩૦,૩૨,૫૨	૩,૦૮,૬૨
જ વર્ષ	૧૪	૧૧૧,૦૩૫	૪૩,૭૫,૩૦	૪,૩૦,૧૪
૧૯૪૦ અ વર્ષ	૫	૮,૪૨૫	૩૫,૪૫,૫૮	૪,૫૯,૭૮
જ વર્ષ	૧૫	૧૨૦,૨૬૧	૫૦,૧૧,૦૯	૧૧,૯૩,૫૦

અ વર્ષ : જે બેંકનું મોટા પ્રમાણમાં કામકાજ હિંદ અગર અર્ધમાં હોય એટલે કે તેમની અનામતના ૨૫ ટકા અથવા વધારે હિંદ અગર અર્ધમાં હોય.

જ વર્ષ : મોટે ભાગે પરદેશ સાથે કામકાજ કરનારી મોટી બેંકોના એઈન્ટ તરીકે કામ કરતી બેંકો. તેમની અનામતના ૨૫ ટકાથી ઓછી રકમ હિંદ અગર અર્ધમાં હોય.

(૩) એઈન્ટ સ્ટોક બેંક

આ બેંકોના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (અ) ભરાયેલ મૂડી અને અનામત મળીને રૂપિયા પાંચ લાખ અને તેથી વધારે મૂડીવાળી બેંકો (જ) ભરાયેલ મૂડી અને અનામત મળીને એક લાખથી વધારે અને પાંચ લાખથી ઓછી મૂડીવાળી બેંકો.

આ બેંકો દેશની અંદરના વેપારને પૈસાની મદદ કરે છે અને પરદેશી હુડિયામણનું કામ કરતી નથી, તથા પરદેશ સાથેના વેપાર માટે પૈસાની મદદ કરતી નથી. તેનું સામાન્ય કામકાજ, અનામત રાખવાનું, જમીનગીરીઓ સામે લોન આપવાનું તથા બિલ વટાવવાનું હોય છે.

નેશનલ સ્ટોક એક્ષ્ચેન્જ મુખ્યત્વે વેપારી એક્ષ્ચેન્જ છે અને ટુંક વખત માટે જ પૈસા ધીર છે. હિંદની નેશનલ સ્ટોક એક્ષ્ચેન્જ હિંદના અંદર અંદરના લેવડ દેવડની સમવડો પૂરી પાડે છે. આ એક્ષ્ચેન્જ અનામત રાખે છે, સ્થાનિક બિલોને વટાવી આપે છે, રોકડ ખાતાં રાખે છે, શેરખર્ચની જમીનગીરીઓ, અનાજ અથવા કાપડ પર પૈસા ધીરે છે, શેરની લે-વેચ અને એક્ષ્ચેન્જને લગતું બીજું કામકાજ કરે છે.

‘અ’ વર્ગ

મૂડી તથા અનામત મળીને ૫ લાખ તથા તેથી વધારે હોય તેવી એક્ષ્ચેન્જ

સાલ	એક્ષ્ચેન્જી સંખ્યા	મૂડી તથા અનામત (હજાર રૂ. માં)	એક્ષ્ચેન્જી અનામત (હજાર રૂ. માં)	શેકડ પુરાંત (હજાર રૂ. માં)
૧૯૩૦	૩૧	૧૧,૬૦,૧૫	૬૩,૨૫,૫૧	૮,૬૭,૬૧
૧૯૩૧	૩૪	૧૨,૦૮,૪૪	૬૨,૨૬,૪૪	૭,૭૧,૦૩
૧૯૩૨	૩૪	૧૨,૨૧,૧૪	૭૨,૩૪,૦૦	૯,૭૫,૭૬
૧૯૩૩	૩૪	૧૨,૩૩,૫૨	૭૧,૬૭,૪૩	૧૦,૬૧,૬૪
૧૯૩૪	૩૬	૧૨,૬૭,૨૩	૭૬,૭૭,૨૬	૧૧,૧૪,૨૬
૧૯૩૫	૩૮	૧૩,૧૯,૮૫	૮૪,૪૪,૬૧	૧૬,૧૨,૧૫
૧૯૩૬	૪૨	૧૩,૯૫,૩૩	૯૮,૧૪,૨૬	૧૫,૨૮,૩૭
૧૯૩૭	૩૯	૧૨,૭૮,૨૬	૧,૦૦,૨૬,૫૦	૧૬,૮૧,૮૦
૧૯૩૮	૪૩	૧૩,૧૪,૪૨	૯૮,૦૮,૨૭	૧૪,૦૦,૨૯
૧૯૩૯	૫૧	૧૩,૫૬,૨૪	૧,૦૦,૭૩,૪૯	૧૬,૭૨,૧૨
૧૯૪૦	૫૮	૧૪,૬૫,૬૨	૧,૧૩,૯૮,૪૫	૨૬,૨૬,૧૯

‘બ’ વર્ગ

ભરાયેલ મૂડી અને અનામત મળી એક લાખથી વધારે અને પાંચ લાખથી ઓછી હોય તેવી બીજી બધી એક્ષ્ચેન્જ

સાલ	એક્ષ્ચેન્જી સંખ્યા	મૂડી તથા અનામત (હજાર રૂ. માં)	એક્ષ્ચેન્જી અનામત (હજાર રૂ. માં)	શેકડ પુરાંત (હજાર રૂ. માં)
૧૯૩૦	૫૭	૧,૪૦,૮૫	૪,૩૯,૧૮	૫૨,૧૯
૧૯૩૧	૫૪	૧,૨૭,૭૨	૩,૬૨,૧૬	૪૭,૨૭
૧૯૩૨	૫૨	૧,૨૯,૩૫	૩,૬૨,૫૪	૬૭,૬૦
૧૯૩૩	૫૫	૧,૩૦,૭૧	૪,૭૪,૮૪	૮૧,૮૬
૧૯૩૪	૬૯	૧,૪૯,૮૩	૫,૧૧,૧૨	૭૧,૫૧
૧૯૩૫	૬૨	૧,૩૮,૭૪	૫,૨૭,૬૭	૮૨,૧૫
૧૯૩૬	૭૧	૧,૪૬,૭૮	૫,૪૬,૪૧	૯૯,૫૪
૧૯૩૭	૧૦૮	૨,૧૬,૭૦	૮,૨૮,૮૯	૧,૩૨,૭૮
૧૯૩૮	૧૨૦	૨,૪૧,૧૮	૮,૭૨,૪૨	૧,૨૮,૬૦
૧૯૩૯	૧૧૯	૨,૩૨,૪૭	૯,૨૭,૨૬	૧,૩૭,૩૯
૧૯૪૦	૧૨૨	૨,૪૩,૮૬	૧૧,૦૩,૬૬	૨,૨૪,૪૭

ક વર્ગ

મૂડી તથા અનામત મળીને ૫૦,૦૦૦ અને એક લાખ વચ્ચેની રકમ હોય તેવી એક્ષ્ચેન્જ.

(ખાંડા હજાર રૂપિયામાં છે)

સાલ.	એક્ષ્ચેન્જી સંખ્યા.	કુલ ભરાયેલ થાપણ તથા અનામત.	એક્ષ્ચેન્જી અનામત.	શેકડ પુરાંત.
૧૯૩૯	૧૧૨	૭૭,૧૫	૨,૯૮,૧૭	૫૧,૬૮
૧૯૪૦	૧૨૧	૮૩,૬૬	૨,૮૫,૮૨	૫૮,૭૨

ક વર્ગ.

મૂડી તથા અનામત મળીને ૫૦,૦૦૦ થી ઓછી રકમ હોય તેવી.

(આંકડા હાલ રૂપિયામાં છે)

સાલ.	બેંકોની સંખ્યા.	ભરણેલ થાપણ તથા અનામત.	બેંકોની અનામત.	રોકડ પુરાંત.
૧૯૩૬	૪૦૦	૭૫,૭૬	૨,૬૩,૨૩	૩૮૦૩

હિંદની બેંક-સ્ટોક બેંકોમાં નીચેની પાંચ બેંકો મોટી ગણાય છે. અલ્લાહાબાદ બેંક, સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, બેંક ઓફ ઇન્ડિયા.

(૪) સહકારી બેંકો.

સહકારી બેંકોની સ્થાપનાનું મૂળ ૧૯૦૪ના સહકારી આંદોલનના કાયદાને આભારી છે. ૧૯૧૨ના કાયદાથી આ કાયદામાં સુધારા કરવામાં આવ્યા. પ્રાંતિક બેંકોની હેઠળ, અગત્યના સ્થળોએ તથા પ્રાંતોના મુખ્ય મથકોએ મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો છે. આ બેંકો પ્રાથમિક મંડળીઓને દોરવણી આપે છે તથા તેના પર દેખરેખ રાખે છે. છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રાથમિક મંડળીઓ આવે છે, જે બે પ્રકારની છે. ખેતીવાડી તથા બીન-ખેતીવાડી મંડળીઓ. હિસાબતપાસણી, પ્રચારકાઈ તથા દેખરેખમાં સરકાર આગળ પડતો ભાગ લે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ આર્થિક મદદ કે સગવડ આપતી નથી. દર પ્રાંતિક સરકારમાં સહકારીખાતું હોય છે. તેના ઉપરી રજીસ્ટ્રાર હોય છે.

સહકારી બેંકોના કાર્યો નીચે મુજબ છે :—

(૧) શાહુકાર તથા ધંધાદારીઓ પાસેથી અનામત મુકાવવી, (૨) પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓને નાણા ધીરવાં, (૩) સહકારી મંડળીનું વધારાનું ફંડ લઈને બીજી મંડળીઓને જરૂર હોય તેને આપવું. (૪) સાથે બેંકોએલ મંડળીઓના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવી તથા તેને દોરવણી આપવી.

ક વર્ગ

મૂડી તથા રિઝર્વ ફંડ મળી રૂપિયા પાંચ લાખ કે તેથી વધારે

	બેંકોની સંખ્યા	મૂડી, રિઝર્વ અનામત તથા બીજા ફંડો (૧૦૦૦ રૂ. માં)	ડિપોઝિટ તથા બોનો (૧૦૦૦૦ રૂ. માં)	રોકડ પુરાંત
૧૯૩૦-૩૧	૨૭	૨,૫૫,૬૨	૧૨,૫૭,૩૮	૮૮,૨૩
૧૯૩૧-૩૨	૩૪	૩,૦૭,૦૨	૧૫,૦૧,૬૦	૧,૧૪,૫૭
૧૯૩૨-૩૩	૩૬	૩,૫૮,૮૨	૧૮,૦૯,૭૭	૨,૪૬,૮૦
૧૯૩૩-૩૪	૩૫	૩,૫૩,૦૫	૧૭,૧૧,૬૬	૧,૬૦,૫૧
૧૯૩૪-૩૫	૪૧	૪,૨૨,૪૬	૧૭,૬૩,૬૪	૨,૦૭,૩૭
૧૯૩૫-૩૬	૪૪	૪,૮૧,૬૩	૧૯,૮૯,૫૬	૨,૭૯,૪૮
૧૯૩૬-૩૭	૪૪	૫,૦૬,૬૧	૨૦,૫૬,૭૧	૨,૪૧,૦૬
૧૯૩૭-૩૮	૪૦	૪,૮૦,૨૮	૧૯,૭૯,૦૫	૧,૭૨,૦૮
૧૯૩૮-૩૯	૪૩	૫,૩૫,૩૦	૨૨,૬૨,૪૮	૨,૦૩,૩૬
૧૯૩૯-૪૦	૪૧	૫,૪૮,૨૨	૨૨,૬૪,૩૩	૧,૬૦,૦૬

જ વર્ગ

એક સામગ્રી વધારે અને પાંચ સામગ્રી નીચે

૧૯૩૦-૩૧	૧૭૨	૩,૩૫,૩૦	૧૭,૬૬,૧૫	૬૬,૫૬
૧૯૩૧-૩૨	૧૯૭	૩,૭૭,૬૨	૧૭,૭૫,૦૪	૯૭,૭૩
૧૯૩૨-૩૩	૨૧૫	૪,૨૮,૦૪	૨૦,૬૪,૭૩	૧,૫૧,૮૩
૧૯૩૩-૩૪	૨૨૬	૪,૫૧,૭૪	૧૫,૯૯,૮૪	૧,૬૬,૬૭
૧૯૩૪-૩૫	૨૨૯	૪,૬૪,૮૦	૧૫,૪૦,૫૧	૧,૨૨,૩૫
૧૯૩૫-૩૬	૨૪૪	૪,૯૧,૩૭	૧૪,૯૪,૧૨	૧,૫૨,૦૧
૧૯૩૬-૩૭	૨૫૫	૫,૧૫,૦૦	૧૪,૭૬,૪૧	૧,૩૬,૬૫
૧૯૩૭-૩૮	૨૫૬	૫,૨૦,૨૦	૧૫,૪૩,૮૬	૧,૧૮,૨૮
૧૯૩૮-૩૯	૨૬૧	૫,૩૩,૮૬	૧૫,૮૫,૮૬	૧,૦૫,૬૯
૧૯૩૯-૪૦	૨૭૨	૫,૬૮,૦૩	૧૬,૧૩,૧૩	૧,૨૬,૫૨

(૫) રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા

હિંદમાં રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના ૧૯૩૫ના ૧લી એપ્રિલથી થઈ છે. આત્માર સુધી સરકાર તથા ઇમ્પિરિયલ બેંક જે કાર્યો કરતી તેવાં અતિ મહત્વનાં કાર્યો તેને કરવાનાં છે.

(૧) નોટો બહાર પાડવાનો તથા 'કરન્સી'ની વ્યવસ્થા કરવાનો કુલ હક્ક તેને રહેશે.

(૨) સરકાર અને દેશની બીજી બંધી બેંકોના શરાર્ક તરીકે રહેશે.

(૩) દેશની આર્થિક શાખાનું તે રક્ષણ કરશે અને દેશની શારી તથા આર્થિક વિકાસની દોરવણી કરશે.

(૪) રૂપિયાનું સ્ટેક્સ સાથેનું હૂંડિયામણ સ્થિર રહે તે આત્માર સ્ટેક્સની લે-વેચ કરવાની તેની ફરજ છે. (આત્માર ૧ શિ. ૬ પેન્સનું હૂંડિયામણ કમિયલાઇ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે)

(૫) કાયદાના બીજા શેડ્યુલ નીચે આવતી દરેક બેંક રિઝર્વ બેંકમાં અનામત રકમ રાખવી પડશે. આ રકમ, કોઇ પણ દિવસે, બેંકનું કામકાજ તે દિવસ પૂરતું બંધ થાય, ત્યારે ગમે ત્યારે માગી શકાય તેવી રકમોના પ ટકાથી તથા બાંધી મુલતની રકમોના બે ટકાથી ઓછી નહિ હોય.

(૬) તે બેંકનો દર-એટલે કે જે દરે રિઝર્વ બેંક હૂંડીઓ ખરીદશે અથવા લેણ-વેચાણ સરખું કરશે તે દર-નક્કી કરશે.

(૭) ખેતી કરનારને ધીરધાર કરવા સંબંધીના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા માટે બેંક એક 'ખેતીવાડી ધીરધાર ખાતું' ખોલશે. ખેતી કરનારને ધીરધાર કરવા સંબંધી તથા પ્રાંતિક સરકારી બેંકો અથવા આવું કામ કરનારી બીજી કોઇ બેંકો અથવા સંસ્થા સાથે બેંક જેવો જ વ્યવહાર ચલાવશે.

બીજા દેશોમાં કરન્સી તથા શાખ દેશોની મધ્યસ્થ બેંકોના હાથમાં હોય છે. હવે હિંદ તેવા દેશોની હશેગમાં આવીને બીજું રહ્યું છે. આ બેંક શેરહોલ્ડરોની છે, નોટ બહાર પાડવાના તથા અનામત ખાતા મુદ્દા કરન્સી ખાતાનાં બંધાં કાર્યો તે હાથ ધરશે.

હિંદના શરાર્કોની બેંક બનશે અને હિંદની શરાર્કી અગ્રતિને અંકુશમાં રાખવા માટે તથા તેના પર પોતાનો પ્રભાવ પાડવામાં તે સાચો ભાગ ભજવશે. સરકારી હિસાબ, જાહેરે દેવું અને રાજ્યનાં બીજાં કાર્યો જે આત્માર ઇમ્પિરિયલ બેંક કરે છે તે બંધાંની જોખમદારી રિઝર્વ બેંક ઉપર આવશે. એટલે ઇમ્પિરિયલ બેંકના મૂળ કાયદામાં જે કેટલાક પ્રતિબંધ હતા તે દૂર કરવા માટે એક કાયદો પસાર કરવામાં આવેલ છે. તેમાં એવી શરત છે કે, જે જે સ્થળેએ રિઝર્વ બેંકની શાખા ન હોય ત્યાં ઇમ્પિરિયલ

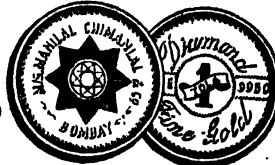
“ ઈન્ડીયા ”

શુદ્ધ સોના અને ચાંદીની ખાત્રી માટે સરકારી ટંકશાળના દબ, વજન અને છાપવાળી. સોનાની તથા ચાંદીની લગડીઓ ખરીદો.

સોનાની
૫-૧૦-૨૫ તોલાની

ચાંદીની
૫-૧૦-૨૫ અને ૧૦૦ તોલાની

ડા. ય. મ. નંડ

હુ આરી ૧, ૫ અને ૨૫ તોલાની ચોકખા સોનાની ગાળ લગડીઓ ખરીદો.

હુ આરી સ્ટાર છાપની ૧ તોલાની ગીનીગાલ્ફની લગડીઓ ફાગીના માટે ઉત્તમ છે. ઉપરની બધી લગડીઓ હિન્દુસ્તાનના દરેક આબરુદાર વેપારીને ત્યાં મળશે.

ચો ક સી મણી લાલ ચી મ ન લાલ ની કું.

ટે. નં. ૧૦૮૬૮] ૧૮૮, શારદા બ્લૅક, બુકીયન એક્સચેન્જની સામે, મુંબઈ. [નારનું સરનામું: “KAKALJI” જુના સોના ચાંદીનાં ફાગીના વ્યાજબી ભાવથી ખરીદીએ છીએ.

આં ક ડા ઓ બ ધુ ક હે છે.

૩ વર્ષના કામકાજની અપુર્વ પ્રગતિ.

૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૧		૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૩	
પહેલું વર્ષ	બીજું વર્ષ	ત્રીજું વર્ષ	
શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	
ભરપામ	૨૧.	૨૧.	૨૧.
થયેલી રકમ	૬,૩૫,૫૫૫-૦-૦	૧૦,૦૪,૫૧૦-૦-૦	૧૨,૨૫,૭૦૫-૦-૦
ડીપાઝીટ	૧૭,૭૬,૧૦૬-૧૪-૦	૪૦.૮૪.૫૯૩-૧૧-૭	૧,૮૮,૬૬,૯૬૭-૦-૦
બીલ વગેરે	૧,૦૭,૯૫૭-૧૪-૦	૪,૩૪,૫૦૪-૨-૧	૯,૧૦,૯૩૩-૦-૦
નફો	૧,૦૫૨-૧૫-૭	૩૫,૬૦૦-૧૪-૩	૧,૧૨,૯૨૩-૦-૦
શેરહોલ્ડરોનું			
ડીવીડન્ડ	નથી	નથી	૪% ટેક્સ ફ્રી
કુલ મિલકત	૨૫,૩૦,૩૬૦-૧૨-૧૦	૫૫,૮૭,૧૪૯-૧૪-૬	૨,૧૮,૨૧,૨૫૪

ધી ઈન્ટરનેશનલ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા લીમીટેડ

હેડ : આશ્રિસ : અમદાવાદ

એકને લગતું દરેક કામકાજ કરવામાં આવે છે.

શાખાઓ:-૧. સર શીરોજીભાઈ મહેતા રોડ, મુંબઈ. ૨. ગવેરી બ્લૅક, મુંબઈ. ૩. માંડવી. મુંબઈ. ૪. રાજકોટ. ૫. વઢવાણ, ૬. ભેલપુર, ૭. નવીચાંદ, ૮. આણંદ. ૯. પેલકા, ૧૦ મરેકતી મારકીટ, અમદાવાદ. ૧૧. બીયાવર. ૧૨. વડોદરા. ૧૩. ભરૂચ.

જન્મભૂમિ શબ્દરચના હરીફાઈ

પ્રારંભ : ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૩૬

રૂ. ૨,૨૫,૦૦૦

રૂપિયા સવામે લાખના ધનામે વહેંચી ચૂકેલી ગુજરાતી ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ શબ્દરચના હરીફાઈના બૂહોમાં ભાગ લઈ જ્ઞાન, ગમ્મત અને અર્થલાભની ત્રિવિધ પ્રાપ્તિ કરે. મહાગુજરાતની સૌથી માનીતી જન્મભૂમિ હરીફાઈ દર માસે રૂ. ૫,૦૦૦ કરતાં મોટી રકમના ધનામે વહેંચે છે.

સંપૂર્ણ વિગતો “હરીફાઈ” દર રવિવારે
માટે મુખપત્ર કિં. ૧ આને

હરીફાઈને ભગતા હરીફાના પ્રશ્નોના ખુલાસા વ્યક્તિગત રીતે હરીફાઈની ટપાલ-થેલીના પાના પર આપાય છે. આપના પ્રશ્નો નીચેના સરનામે મંગળવાર મુધીમાં પહોંચે તે રીતે ભખી મોકલો. જવાબ માટે રવિવારનું ‘હરીફાઈ’ જુઓ.

રૂબરૂ માહિતી માટે અમને અથવા
અમારા રોકડ પાવતી એજન્ટોને મળો

જન્મભૂમિ હરીફાઈ વિભાગ || હરીફાઈની ટપાલથેલી,
૧૩૮, મેડેઝ રટીઝ, કોઠ, મુંબઈ ૧ || પો. બો. નં. ૬૨, મુંબઈ ૧

બેંક રિઝર્વ બેંકના એજન્ટ તરીકે કામ કરશે. બેંકનું મુખ્ય કાર્ય નોટ બહાર પાડવાનું છે. ૧૯૩૫ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે બેંકે સોનાની અનામતનો તથા ચલણનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. મવમેન્ટ લોનનું કામ પણ રિઝર્વ બેંક સંભાળશે.

બેંકનું બંધારણ

(૧) આ બેંક શેરહોલ્ડરોની બેંક છે.

(૨) ૧૦૦ રૂ. નો એક, એવા ૫,૦૦,૦૦૦ શેરોમાં મળી બેંકની મૂડી પાંચ કરોડની છે.

(૩) નામદાર શહેનશાહની હિંદી પ્રજા તથા દેશી રાજ્યની પ્રજા, હિંદમાં રહેતી ખ્રિસ્તિય પ્રજા, હિંદીઓનો બેદ ન ગણના હોય તેવા ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યની પ્રજા, હિંદમાં અગર ઉપર જણાવેલ ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યમાં જોવા થયેલ કંપનીઓ આ શેરો ધરાવી શકશે.

(૪) બેંકની ઓફિસ મુંબઈ, કલકત્તા, દિલ્લી, મદ્રાસ અને રંગૂનમાં રહેશે તથા સંખ્યાબંધ શાખાઓ સ્થાપવામાં આવશે.

(૫) મધ્યસ્થ મંડળના હાથમાં બેંકની વ્યવસ્થા રહેશે. તે મંડળમાં આ અધિકારીઓનો સમાવેશ થશે. (અ) બોર્ડ કચેલ લલામણુ ધ્યાનમાં લઈને ગવર્નર-જનરલની સલાહને નીમેલ ગવર્નર તથા બે ડેપુટી ગવર્નરો, (બ) ગવર્નર-જનરલની સલાહને નીમેલ ચાર ડિરેક્ટરો (ક) શેરહોલ્ડરોએ પસંદ કરેલા આઠ ડિરેક્ટરો (ઢ) ગવર્નર-જનરલની સલાહને નીમેલ એક સરકારી અધિકારી.

ડેપુટી ગવર્નરોને તથા સરકારે નીમેલ અધિકારીને મત આપવાનો હક્ક રહેશે નહિ, અને આથી ૧૩ ડિરેક્ટરો-૫ સરકારનિયુક્ત તથા ૮ લોકોએ પસંદ કરેલા-ને દરેકને મત આપવાનો હક્ક રહેશે.

(૬) ઉપર જણાવેલ પાંચે શહેરોમાં 'લોકલબોર્ડ' છે. તેના સભ્યોમાંથી પાંચ તે તે વિભાગના શેરહોલ્ડરોએ ચૂંટી કાઢેલા તથા ત્રણ સુધી સેન્ટ્રલ બોર્ડ નીમેલા હશે.

પાંચ શેરો ધરાવનાર એક મત આપી શકશે, પણ કોઈ પણ સંજોગમાં તે દસથી વધારે મત આપી શકશે નહિ. લોકલબોર્ડમાં ચૂંટાઈને આવેલ સભ્યો મધ્યસ્થ મંડળના ડિરેક્ટરોની ચૂંટણી પોતામાંથી કરશે. મુંબઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસ-દરેકમાં બે, તથા દિલ્લી તથા રંગૂન-દરેકમાં એક ડિરેક્ટરની ચૂંટણી કરવામાં આવશે.

બેંકની પ્રગતિ

રિઝર્વ બેંકે ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીમાં બેંક નોટો કાઢવી શરૂ કરી. ૧૯૩૮ના માર્ચની આખરે બર્મો માટે નોટો કાઢવામાં આવી. ૧૯૩૭ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી પ્રાંતોમાં સ્વાયત્તશાસનની શરૂઆત થતાં પ્રાંતોને રિઝર્વ બેંકમાં જુદાં ખાતાં નખાવવાં પડ્યાં. પ્રાંતોના વધારાના જુદા પાડવાનું બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વાયત્તશાસનવાળા પ્રાંતોએ ઉછીના લેવાનું પહેલવહેલું શરૂ કર્યું. પરિણામે પાંચ પ્રાંતિક સરકારોએ કુલ રૂ. ૪૬૦ લાખની લોન કાઢી. દરિયા અને બર્માના ૧૯૩૭ના ઓક્ટોબર મુજબ બર્માના ચલણની વ્યવસ્થા માટે રિઝર્વ બેંકની જોખમદારી ચાલુ રહે છે.

બેંકની સત્તાવાર તથા બરાચેલી થાપણ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ની છે. રૂ. ૧૦૦)ના પૂરાંબરાયેલા ૫,૦૦,૦૦૦ શેરોમાં તે વહેંચાયેલ છે.

સાલ	ચોખ્ખો નફો રૂપિયા	વધારા* રૂપિયા	બ્યાનબી વહેંચણી ટકા
૧૯૩૫	૫૬,૦૫,૭૪૪	૪૨,૬૩,૨૪૪	૩૬
૧૯૩૬	૫૩,૪૨,૧૦૦	૩૫,૬૨,૧૦૦	૩૬
૧૯૩૭	૨૭,૬૧,૨૦૦	૧૦,૪૧,૨૦૦	૩૬
૧૯૩૮	૩૮,૪૫,૧૩૭	૨૦,૬૫,૧૪૭	૩૬
૧૯૩૯	૨૨,૫૦,૩૫૫	૫,૦૦,૩૫૫	૩૬
૧૯૪૦	૨૭૯,૨૬,૪૪૭	૨,૬૧,૭૬,૪૪૭	૩૬
૧૯૪૧	૩૪૧,૫૩,૬૮૧	૩,૨૪,૦૩,૬૮૧	૩૬

બેંકીંગ ખાતું

રૂબ (૧,૦૦૦ રૂ. માં)

સાલ	બરાવેલી થાપણ	ફિજવ*	સરકારી ડિપોઝીટ	બીજી ડિપોઝીટો	બીજું રૂબ
૧૯૩૫	૫,૦૦,૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	૬,૦૪,૫૧	૨૮,૬૦,૬૮	૮૨,૧૩
૧૯૩૬	૫,૦૦,૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	૭,૧૪,૧૨	૧૬,૧૪,૩૨	૭૮,૮૭
૧૯૩૭	૫,૦૦,૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	૯,૭૬,૩૧	૨૧,૪૨,૮૨	૬૮,૦૨
૧૯૩૮	૫,૦૦,૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	૧૧,૧૮,૫૩	૧૩,૦૧,૮૦	૬૫,૬૫
૧૯૩૯	૫,૦૦,૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	૧૧,૩૧,૦૦	૨૦,૦૩,૦૦	૫૪,૦૦
૧૯૪૦	૫,૦૦,૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	૧૪,૨૦,૦૦	૪૯,૩૬,૦૦	૭૨,૭૩,૦૦

લેણું (૧,૦૦૦ રૂ. માં)

સાલ	નોટ અને ચિઠ્ઠા	પરિવેશમાં રહેલી રકમ	બીજીનીરીમાં રહેલી રકમ	સરકારને બોન	ડિસ્કાઉન્ટ કરેલ બિલો	બીજું લેણું
૧૯૩૫	૨૧,૫૭,૭૩	૧૭,૩૮,૭૮	૫,૬૫,૨૬	૧,૦૦,૦૦૦	૨૧,૮૬
૧૯૩૬	૧૧,૬૬,૫૦	૧૪,૮૬,૨૩	૬,૧૬,૩૨	૧,૦૮,૨૬
૧૯૩૭	૨૯,૪૧,૦૬	૩,૬૩,૭૬	૬,૨૪,૦૮	૨,૦૦,૦૦૦	૫૮,૨૫
૧૯૩૮	૧૮,૫૩,૮૬	૧,૧૪,૦૮	૫,૨૬,૧૬	૧,૦૬,૦૦૦	૮,૨૬,૪૬	૮૬,૩૯
૧૯૩૯	૧૭,૭૪,૦૦	૬,૬૮,૦૦	૬,૪૨,૦૦	૧,૨૦,૦૦૦	૧૦,૧૧,૦૦	૧,૦૬,૦૦
૧૯૪૦	૧૪,૦૫,૦૦	૫૭,૧૫,૦૦	૬,૦૧,૦૦	૬૦૦	૧,૧૬,૦૦

શેર હોલ્ડરોની સંખ્યા

દરેક શેરહોલ્ડર પાસે શેરોની સંખ્યા			દરેક શેરહોલ્ડર પાસે શેરોની સંખ્યા		
સાલ	સંખ્યા	સરેરાશ સંખ્યા	સાલ	સંખ્યા	સરેરાશ સંખ્યા
૧૯૩૫	૬૨,૦૪૭	...	૧૯૩૯	૫૭,૧૯૨	૮૭
૧૯૩૬	૬૬,૨૭૩	...	૧૯૪૦	૫૬,૦૫૭	૮૬
૧૯૩૭	૬૨,૫૭૦	૮૦	૧૯૪૧	૫૩,૪૬૮	૮૪
૧૯૩૮	૫૯,૭૭૭	૮૪	૧૯૪૨	૫૧,૧૭૧	૮૮

* ફિજવ બેંકના કાપડાની ૪૦મી કક્ષમ મુજબ વધારો ચૂકવવાની જગ્યાએ આપવાનો છે.

શેડ્યુલ બેંકો—રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટના બીજા શેડ્યુલમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકતો હોય તેવી અને તે બેંક શેડ્યુલ બેંક તરીકે ઓળખાય છે. જે કોઈ બેંકની ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને અનામત કુલ પાંચ લાખથી ઓછું ન હોય તથા તે સંયુક્ત સંસ્થા હોય તો તેનો શેડ્યુલ બેંકની યાદીમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

શેડ્યુલ બેંકોએ અગાઉ જણાવ્યા મુજબની રકમ રિઝર્વ બેંકમાં જમા રાખવાની છે. દર શુક્રવારે શેડ્યુલ બેંક મધ્યસ્થ સરકારને તથા રિઝર્વ બેંકને બે બેંચમદાર અધિકારીઓની સહી સાથેના વિવિધ વિગત બતાવતા આંકડા મોકલવાના હોય છે.

શેડ્યુલ બેંકોની યાદી

૧ અયોધ્યા બેંક	૨૫ ટ્રિન્ડાદે એન્ડ કું.	૪૭ નેધર્લેન્ડ ટ્રેડિંગ સોસાયટી
૨ અણાહાયાદ બેંક	૨૬ હબીબ બેંક	૪૮ ન્યુ સિટિઝન બેંક ઓફ ઇન્ડિયા
૩ અમેરિકન એક્સપ્રેસ કું.	૨૭ હૅંગકૉંગ એન્ડ શાંધાઇ બેંકોંગ કોર્પોરેશન	૪૯ ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ બેંક
૪ બેંકો નેશનલ અલ્ટ્રા મેરિનો	૨૮ ઇમ્પરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૫૦ નોઆખલી યુનિયન બેંક
૫ બેંક ઓફ બંરોડા	૨૯ ઇન્ડિયન બેંક	૫૧ આઉથ કમર્શિયલ બેંક
૬ બેંક ઓફ બિહાર	૩૦ ઇન્ડો-કમર્શિયલ બેંક	૫૨ પલાઇ સેન્ટ્રલ બેંક
૭ બેંક ઓફ હિંદુસ્તાન	૩૧ ઇન્ડિયન ઓવરસીઝ બેંક	૫૩ પાયોનિયર બેંક
૮ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૩૨ ઇન્ડિયન એવરસીઝ બેંક	૫૪ પંજાબ અને સિંધ બેંક
૯ બેંક ઓફ તૈવાન	૩૩ ઇન્ટર નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૫૫ પંજાબ કો-ઓપરેટીવ બેંક
૧૦ બેંગાલ સેન્ટ્રલ બેંક	૩૪ જવાહર બેંક	૫૬ પંજાબ નેશનલ બેંક
૧૧ ભારત બેંક	૩૫ કર્નાની ઇન્ડિયન બેંક	૫૭ સિમલા બેંકોંગ એન્ડ ઇન્ડિયન કંપની
૧૨ કલકત્તા કમર્શિયલ બેંક	૩૬ લક્ષ્મી બેંક	૫૮ ટોમસ કુક એન્ડ સન (બેંકરો)
૧૩ કલકત્તા નેશનલ બેંક	૩૭ લોહિય બેંક	૫૯ યુનિયન બેંક ઓફ ઇન્ડિયા
૧૪ કનડા બેંક	૩૮ મકંટાઇ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૬૦ યુનાઇટેડ ઇન્ડિયન બેંક
૧૫ કનડા ઇન્ડિયન એન્ડ બેંકોંગ સિન્ડિકેટ	૩૯ મિત્તલ બેંક	૬૧ ચેન્કાલામા સ્પીશી બેંક
૧૬ કનડા બેંકોંગ કોર્પોરેશન	૪૦ મોહલક્ષ્મી બેંક	૬૨ શ્રોક્સ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા ભર્મા શેડ્યુલ બેંકો
૧૭ સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૪૧ નાદર બેંક	૬૩ બેંક ઓફ આર્મી
૧૮ ચાટ્ટીસ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા ઓરિસ્સા એન્ડ ચાઇના	૪૨ નાથ બેંક	૬૪ બેંક ઓફ કોમ્યુનિકેશન
૧૯ કોમીલા બેંકોંગ કોર્પોરેશન	૪૩ નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા	૬૫ બેંક ઓફ અપર ભર્મા
૨૦ કોમીલા યુનિયન બેંક	૪૪ નેશનલ સીટી બેંક ઓફ ન્યુયૉર્ક	૬૬ ઓવરસી આર્મી
૨૧ કોમ્પોઝિટ નેશનલ ઓવરસીઝ એન્ડ પેરિસ	૪૫ નેદરલેન્ડ બેંક	બેંકોંગ કોર્પોરેશન
૨૨ દેવકરજી નાનજી બેંકોંગ કોર્પોરેશન	૪૬ નેધર્લેન્ડ ઇન્ડિયા કમર્શિયલ બેંક	૬૭ યુ. રાઇ. ગ્રા. થુ એન્ડ કું.
૨૩ દિનાજપુર બેંક		
૨૪ ઇસ્ટર્ન બેંક		

(૭) લેન્ડ મેગેજ બેંક (જમીન પર નાણાં ધીરનાર બેંક)

૧૯૨૮માં હિંદી ખેતીવાડીના શાહી કમીશને તથા ૧૯૩૦ની બેંકોંગ ઇન્કવાયરી કમીટીએ જાણામણ કરી કે સહકારના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી 'લેન્ડ મેગેજ બેંક' હિંદના બધા ભાગોમાં સ્થાપનામાં આવે તે ઇચ્છનીય છે. આ બેંકના મુખ્ય હેતુ ખેડુતોની જમીન તથા ધર પરનું દેવું ભરપાઈ કરવું તથા જુના દેવાનો નિકાલ કરવાનો છે. ખીજા હેતુઓમાં જમીનની તથા ખેતીની રીતમાં સુધારણા, ખેડુતો માટે ધર બાંધવા તથા ખાસ કિસ્સામાં જમીનની ખરીદી કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

પંજાબ, મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળા અને આસામમાં સહકારી ચળવળ હેઠળ આ બેંકોની શરૂઆત કરવામાં આવી છે, પણ તે બધી અલ્પ છે.

(૮) શરફો

શરફોને કોઈ કાયદો રજીસ્ટર થવાની ફરજ પાડતો નથી અને તેથી તે શબ્દની કાયદામાં કોઈ વ્યાખ્યા નથી. માત્ર પૈસા ધીરનારઓથી આ દેશી શરફો એક રીતે જુદા પડે છે. અને તે એ કે પૈસા ધીરવા ઉપરાંત તેઓ પૈસા અનામત રાખે છે અને હુડીનું કામકાજ કરે છે. જ્યાં જોઈન્ટ સ્ટોક બેંકનું અસ્તિત્વ ન હોય ત્યાંના ખેડુતો, વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ તથા નાના ઉદ્યોગપતિઓને મોટે ભાગે આ શરફો પર આધાર રાખવો પડે છે. અંદરના વેપારની, નાના ઉદ્યોગોની તથા અંદરની લેવડદેવડની આ શરફો ખૂબ સેવા બનેલ છે.

બેંકનો દર

સરકારી લેાન કે એવી ખીજા કોઈ જમીનગીરી પર બેંક બાજનો દર લે છે તેના આ આંકડા છે. આ દરમાં અવારનવાર ફેરફાર થયા કરે છે.

ઇન્ડિયન સ્ટેટ બેંક ઓફ ફેડરલિઝમ બેંક				ઇન્ડિયન સ્ટેટ બેંક ઓફ ફેડરલિઝમ બેંક			
વર્ષ	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨	વર્ષ	૧૯૩૩	૧૯૩૪	૧૯૩૫
રિઝર્વ બેંક	૫.૮૯	૭.૬૪	૫.૦૩	રિઝર્વ બેંક	૩.૫૬	૩.૫૦	૩.૫૦
ન્યુચોર્કની ઇન્સ્ટીટ્યુશન	૩.૦૪	૨.૧૨	૨.૮૧	ન્યુચોર્કની ઇન્સ્ટીટ્યુશન	૨.૫૬	૧.૫૪	૧.૫૪
બેંક	૩.૪૨	૩.૬૩	૩.૦૧	બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦
રિઝર્વ બેંક	૩.૪૬	૩.૦૦	૩.૦૦	રિઝર્વ બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦
ન્યુચોર્કની ઇન્સ્ટીટ્યુશન	૧.૫૦	૧.૫૦	૧.૩૩	ન્યુચોર્કની ઇન્સ્ટીટ્યુશન	૧.૦૦	૧.૦૦	૧.૦૦
બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦	બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦
રિઝર્વ બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦	રિઝર્વ બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦
ન્યુચોર્કની ઇન્સ્ટીટ્યુશન	૧.૫૦	૧.૫૦	૧.૩૩	ન્યુચોર્કની ઇન્સ્ટીટ્યુશન	૧.૦૦	૧.૦૦	૧.૦૦
બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦	બેંક	૨.૦૦	૨.૦૦	૨.૦૦

કુલ વટાવેલ એકોની સંખ્યા

વર્ષ	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨	વર્ષ	૧૯૩૩	૧૯૩૪	૧૯૩૫
એકોની સંખ્યા	૧,૫૭,૪૬,૮૩૬	૧,૬૯,૩૫,૧૯૯	૧,૬૯,૩૫,૧૯૯	એકોની સંખ્યા	૧,૬૯,૩૫,૧૯૯	૧,૬૯,૩૫,૧૯૯	૧,૬૯,૩૫,૧૯૯
રકમ	૨૨,૧૫,૧૭	૨૨,૫૨,૦૩	૨૨,૫૨,૦૩	રકમ	૨૨,૫૨,૦૩	૨૨,૫૨,૦૩	૨૨,૫૨,૦૩
(લાખ રૂપિયામાં)				(લાખ રૂપિયામાં)			
કલકત્તા	૬૨,૮૨,૬૨૩	૬૨,૮૨,૬૨૩	૬૨,૮૨,૬૨૩	કલકત્તા	૬૨,૮૨,૬૨૩	૬૨,૮૨,૬૨૩	૬૨,૮૨,૬૨૩
મુંબઈ	૫૨,૮૭,૬૬૪	૫૨,૮૭,૬૬૪	૫૨,૮૭,૬૬૪	મુંબઈ	૫૨,૮૭,૬૬૪	૫૨,૮૭,૬૬૪	૫૨,૮૭,૬૬૪
મદ્રાસ	૧૩,૧૧,૨૩૫	૧૩,૧૧,૨૩૫	૧૩,૧૧,૨૩૫	મદ્રાસ	૧૩,૧૧,૨૩૫	૧૩,૧૧,૨૩૫	૧૩,૧૧,૨૩૫

બેંકોની સ્થાપનાઓ

ફિર્કા બેંક	૮	૫૦,૦૦૦ તથા તેથી વધારે	
ઇન્ડિયન બેંક	૩૯૦	ચૂકી તથા અનામતવાળી	
એક્સચેન્જ બેંક	૧૦૧	બીન શેડ્યુઅલ બેંક	૭૧૮
બીજી શેડ્યુઅલ બેંક	૮૫૭		કુલ. ૨,૦૭૪

કલીઅરીંગ બેંકોએ વટાવેલ ચેકો

	(લાખ રૂપિયા)		(લાખ રૂપિયા)		(લાખ રૂપિયા)
૧૯૩૧	૧૫,૭૨,૮૮	૧૯૩૪	૧૭,૨૪,૧૦	૧૯૩૭	૨૧,૪૯,૦૩
૧૯૩૨	૧૫,૯૦,૨૯	૧૯૩૫	૧૮,૮૫,૨૪	૧૯૩૮	૧૯,૮૧,૪૭
૧૯૩૩	૧૬,૩૩,૬૦	૧૯૩૬	૧૮,૩૮,૭૫	૧૯૪૦	૨૨,૫૨,૦૩

હિંદી બેંક-ન્ટરટાક કંપનીના દેવાળાં

૧૯૨૬	૧૪	૧૯૩૧	૧૮	૧૯૩૬	૮૮
૧૯૨૭	૧૬	૧૯૩૨	૨૪	૧૯૩૭	૬૫
૧૯૨૮	૧૩	૧૯૩૩	૨૬	૧૯૩૮	૭૩
૧૯૨૯	૧૧	૧૯૩૪	૩૦	૧૯૩૯	૮૬
૧૯૩૦	૧૨	૧૯૩૫	૫૧	૧૯૪૦	૬૦

હિંદમાં વીમો

હિંદમાં હાલગીના વીમાની પહેલી કંપની ૧૮૨૯ માં સ્થાપવામાં આવેલ 'ધી મદ્રાસ ઇન્ડિયન' હતી. આ કંપનીનું કામકાજ સારું ચાલતું હતું, પણ મથા વિષયક પછી તે ફરિયામાં ગઈ. ત્યારપછીની અથવા જુનામાં જુની, અસ્તિત્વ ધરાવતી કંપની ૧૮૭૧માં સ્થાપવામાં આવેલ 'બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ' છે. મુંબઈની ઓરીઅન્ટલની સ્થાપના ૧૮૭૪માં થઈ હતી. ત્યારબાદ કરાચીની 'ઇન્ડિયન લાઈફ', મુંબઈની 'એક્ષાચર' અને લાહોરની 'ભારત' હતી. જુનામાં જુની પ્રોપાયટરી કંપની મદ્રાસમાં ૧૯૦૬માં સ્થાપવામાં આવેલ 'યુનાઈટેડ ઇન્ડિયા' છે. ૧૯૦૬માં સ્વદેશી હિલચાલને અંગે 'નેશનલ ઇન્સ્યોરન્સ કંપની' સ્થાપવામાં આવી. છેલ્લી વીશીમાં હિંદમાં વીમાના કામકાજનો વિસ્તાર સારી રીતે વધ્યો છે.

૧૯૩૮ ના વીમાના કાયદા હેઠળ વીમો ઉતારનાર કંપનીઓને ૧૯૪૨ ના જુનની ૧૫ તારીખ સુધી ૨૯૪ (જેના રજીસ્ટ્રેશનના સર્ટિફિકેટ ૨૬ કરવામાં આવ્યા છે તેને બાદ કરતાં) હતી તેમાં ૧૯૮ ની સ્થાપના હિંદમાં થઈ હતી. આ ૧૯૮ હિંદી કંપનીઓ પૈકી ૧૬૧ કંપનીઓ ફક્ત હાલગીના વીમાનું, બાકી રહેલી ૩૭ કંપનીઓ પૈકી ૧૮ કંપનીઓ બીજા વીમાના કામ ઉપરાંત હાલગીના વીમાનું કામ કરે છે અને ૧૯ કંપનીઓ હાલગીના વીમા સિવાયનું બીજા વીમાનું કામ કરે છે.

૧૯૮ હિંદી કંપનીઓ પૈકી ૭૨ કંપનીઓની મુખ્ય ઓફીસ મુંબઈ દલાકામાં, ૪૮ ની બંગાળામાં, ૩૨ ની મદ્રાસમાં, ૧૭ ની પંજાબમાં, ૧૨ ની દિલ્લીમાં, ૭ ની સંયુક્તપ્રાંતમાં, ૩ મધ્યપ્રાંતમાં, ૩ સિંધમાં, ૨ બિહારમાં તથા આસામ તથા અજમેર મેરવડા દરેકમાં એકેકની મુખ્ય ઓફીસ છે.

૧૯૪૦ ના વર્ષ દરમિયાન હાલગીના વીમાનું નવું કામ ૨,૦૦,૦૦૦ પોલીસીઓ હતી. વીમો ઉતારાએલ રકમ રૂ. ૩૬,૧૧,૦૦,૦૦૦ ની હતી. વાર્ષિક પ્રિમિયમની રકમ ૧,૮૯,૦૦,૦૦૦ રૂ. હતી

આગલે વર્ષે પોલીસીઓની સંખ્યા ૩,૦૦,૦૦૦ની, વીમે ઉતરાવેલ રકમ ૪૬,૬૨,૦૦૦ રૂ. ની તથા વાર્ષિક પ્રિમિયમની રકમ ૨,૩૭,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી. આ પૈકી હિંદી વીમા કંપનીઓએ કરેલું નવું કામ, ૧,૯૬,૦૦૦ પોલીસીઓ, વીમે ઉતરાવેલ રકમ ૩૨,૩૨,૦૦,૦૦૦ની તથા વાર્ષિક પ્રિમિયમની રકમ ૧,૬૭,૦૦,૦૦૦ રૂ. હતી.

હિંદમાં ઉતરાવેલ કુલ વીમાનું કામકાજ ૧૯૪૦ ની આખરે ચાલુ રહેલ ૧૫,૫૩,૦૦૦ પોલીસીઓ હતી. વીમે ઉતરાવેલ રકમ રૂ. ૨,૮૫,૬૩,૦૦,૦૦૦ની તથા પ્રિમિયમની રકમ ૧૩,૯૯,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી. આ પૈકી વીમે ઉતરાવનાર હિંદીઓની પોલીસીની સંખ્યા ૧૩,૭૨,૦૦૦ની, વીમાની રકમ, ૨,૨૫,૫૧,૦૦,૦૦૦ રૂ. તથા પ્રિમિયમની આવક રૂ. ૧,૬૭,૦૦,૦૦૦ ની હતી. હાંદગીના વીમા ઉતારનારી હિંદી કંપનીઓમાં ૩૫,૨૩,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની રકમોનો નવો વીમે ઉતરાવવામાં આવ્યો હતો. આગલે વર્ષે આ સંખ્યા ૪૫,૯૬,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી.

હાંદગીના વીમાનું ફંડ ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂ. વધ્યું હતું અને વર્ષે આખરે ૬૨,૪૧,૦૦,૦૦૦ રૂ. નું થયું હતું.

કેટલીક હાંદગીના વીમાની હિંદી કંપનીઓ હિંદ બહાર-મોટે ભાગે અર્મા, બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકા, સીલોન, ફ્રાન્સ મલાયા સ્ટેટ્સ અને સ્ટેટ્સ સેટેલમેન્ટ્સમાં—કામ કરતી હતી. આ કંપનીઓ પર યુદ્ધની અસર શું થઈ છે તે ૧૯૪૧ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવેલ નથી. આવતા રિપોર્ટમાં આ આફ્રિકા બહાર પડવાનો સંભવ છે. ૧૯૪૦માં તેમનું કામકાજ સામાન્ય હોવાનું જણાય છે. આ ઓર્ડરોએ ૧૯૪૦માં હિંદ બહાર વીમે ઉતારેલ નવી રકમ ૨,૯૧,૦૦,૦૦૦ રૂ. હતી અને તેનું વાર્ષિક પ્રિમિયમ ૧૬,૦૦,૦૦૦ રૂ. હતું. આગલે વર્ષે આ રકમ અનુક્રમે ૩,૪૫,૦૦,૦૦૦ રૂ. તથા ૧૯,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી.

હાંદગી સિવાયના વીમાના કામકાજમાંથી ૧૯૪૦માં હિંદની કંપનીઓને મળેલ ચોખ્ખા પ્રિમિયમની રકમ ૩,૬૧,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી. ૧૯૩૯માં આ રકમ ૩,૩૭,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી. આ રકમમાંથી હિંદી કંપનીઓના ભાગે રૂ. ૧,૧૮,૦૦,૦૦૦ આવતા હતા. આગલે વર્ષે આ રકમ ૧,૦૨,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી.

કેટલીક હિંદી કંપનીઓ હાંદગી સિવાયના વીમાનું મોટા પ્રમાણમાં હિંદ બહાર પણ કામકાજ કરે છે. આ કંપનીઓને ૧૯૪૦માં હિંદ બહારથી મળેલ ચોખ્ખા પ્રિમિયમની રકમ ૯૩,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી. ૧૯૩૯માં આ રકમ ૮૫,૦૦,૦૦૦ રૂ. ની હતી.

બીનહિંદી કંપનીઓની હિંદમાં કુલ મિલકત ૨૬.૧૯ કરોડની હતી. તે પૈકી યુનાઇટેડ કિંગડમમાં સ્થપાયેલ કંપનીઓની મિલકત ૧૪.૯૬ કરોડ, ડુમિનિયન્સ અને સંસ્થાનોમાં સ્થપાયેલ કંપનીઓની મિલકત ૧૦.૮૫ કરોડ, અમેરિકન કંપનીઓની મિલકત ૦.૨૨ કરોડ, ખંડોમાં સ્થપાયેલ કંપનીઓની મિલકત ૦.૧૪ કરોડ તથા જાવાની એક કંપનીની મિલકત ૦.૦૨ કરોડની હતી. ૨૬.૧૯ કરોડની આ કુલ રકમમાંથી માત્ર આઠી જ ફૂટ હાંદગીના વીમાનું કામ કરતી હોય અથવા બીજા વીમાના કામ સાથે હાંદગીના વીમાનું કામ કરતી હોય તેવી કંપનીઓની હિંદમાં મિલકત ૨૩.૨૭ કરોડની છે. હાંદગીના વીમા સિવાયના વીમાના કામકાજ માટે મળેલ પ્રિમિયમની ચોખ્ખી આવક ૧૯૪૦ માં ૩૬૧ લાખની હતી. જે પૈકી હિંદી કંપનીઓનો ભાગ ૧૧૮ લાખ અને બીનહિંદી કંપનીઓનો ભાગ ૨૪૩ લાખનો હતો. આ કુલ રકમમાં ૧૪૫ લાખ આગના વીમાના, ૧૩૧ લાખ દરિયાના વીમાના તથા ૮૫ લાખ પરચુરણ વીમાના કામકાજનો સમાવેશ થાય છે. હિંદી કંપનીઓને આગના વીમામાંથી ૫૪

લાખ ૩., દરિયાઈ વીમામાંથી ૨૯ લાખ ૩. તથા પરચુરણ વીમાના કામકાજમાંથી ૩૫ લાખ ૩. મળ્યા હતા. બીનહિંદી કંપનીઓને આગતા વીમામાંથી ૯૨ લાખ ૩., દરિયાઈ વીમામાંથી ૧૦૧ લાખ ૩. તથા પરચુરણ વીમાના કામકાજમાંથી ૫૦ લાખ ૩. મળ્યા હતા. હિંદી અને બીનહિંદી કંપનીઓના હિંદના કામકાજના મોટા ભાગને હિંદ બહાર વીમો ઉતરાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે. આગ અને દરિયાઈ વીમાનું મોટું કામકાજ કરનારી હિંદી કંપનીઓ, હિંદમાં પણ કામકાજ કરે છે. આ કંપનીઓની, હિંદ બહારના કામકાજના પ્રિમિયમની ચોખ્ખી આવક ૧૯૪૦ માં ૯૩ લાખ ૩. ની થઇ હતી.

હિંદી વીમા કંપનીઓને ૧૯૪૦માં વ્યાજનો દર ૪.૩૭ ટકા પડ્યો હતો. ૧૯૩૯માં આ દર ૪.૬૮ ટકા, ૧૯૩૮માં ૫.૧૫ ટકા, ૧૯૩૭માં ૪.૭૬ ટકા તથા ૧૯૩૬માં ૪.૬૯ ટકા હતો. આ ઓફીસોનું અચૂકપ્રમાણ ૧૯૪૦માં ૨૮.૯ ટકા, ૧૯૩૯માં ૩૩.૨ ટકા, ૧૦૩૮માં ૩૧.૭ ટકા, ૧૯૩૭માં ૩૨.૨ ટકા તથા ૧૯૩૬માં ૩૨.૫ ટકા હતું.

‘ઇન્ડિયન ઇન્સ્યોરન્સ ઇયર બુક ૧૯૪૧’ના શીર્ષક હેઠળ પ્રગટ થયેલ વાર્ષિક રિપોર્ટમાં વીમાના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મી. જી. એચ. ટામસે, વ્યાજના ઓછા દર પ્રત્યે હિંદી વીમા કંપનીના વલણ વિષે, ઔદ્યોગિક ખાતામાં વીમા કંપનીના ફંડને રોકવા વિષે તથા જાહેર જનતાનું કામ કરતી ધણી પ્રાવીડન્ટ કંપનીઓની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી ટીકાઓ તથા સૂચનાઓ કરી છે. તે રિપોર્ટના ટુંક સારમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “નવા સાહસો માટે પૈસા આપવા તે વીમા કંપનીઓના કાર્ય પ્રદેશ નથી; તે તો ધંધાદારી શ્રીમંતો અથવા બીજાઓ પર છોડી શકાય. વીમા કંપનીઓની આવક પોલીસી ધરાવનારાઓમાંથી જ થાય છે. એક્સ વિપરિત સંજોગોમાં પોતાના કુટુંબના અથવા પોતાના રક્ષણના ખાસ હેતુ માટે તેઓએ પૈસા ભરેલા હોય છે. જો પોલીસી ધરાવનારાઓએ વ્યક્તિગત કામ કહ્યું હોત તો તેમાંની નહિ જેવી સંખ્યાએ જ, ગમે તેવા ઉજ્જવળ ભાવિની આગાહી આપનાર ઔદ્યોગિક ખાતાઓમાં આકર્ષણના રક્ષણ માટે રકમ રોકી હોત. ઇન્સ્યુરન્સના રિપોર્ટ, પરથી કેટલીક પ્રાવીડન્ટ કંપનીઓની શોચનીય તથા અસંતોષકારક સ્થિતિ જણાય છે. હિંદી કંપનીઓની મુડીનો મોટો ભાગ શેર બજારની જમીનગીરીમાં રોકાયેલ છે. ૪૦ કરોડથી વધારે રકમ હિંદી સરકારની જમીનગીરીમાં છે. રોકાણ ખાતે આ રકમ મોટામાં મોટી હોય છે. ત્યારપછી ૭.૧૭ કરોડની રકમ પોલીસી પરની લોનમાં, ૫.૯૭ કરોડ મ્યુનિસિપલ પોર્ટ અને ઇમ્યુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની જમીનગીરીઓમાં તથા જમીન તથા ધરની મિલકતમાં ૫.૨૬ કરોડ તથા મિલકત પર ધીરેલ રકમ ૨.૧૮ કરોડની છે.

વીમા કંપનીઓની સંખ્યા

સાલ	હિંદી કંપનીઓ	બિનહિંદી કંપનીઓ	કુલ	સાલ	હિંદી કંપનીઓ	બિનહિંદી કંપનીઓ	કુલ
૧૯૨૮	૯૭	૧૪૮	૨૪૫	૧૯૩૫	૨૩૪	૧૪૭	૩૮૧
૧૯૨૯	૧૦૮	૧૪૯	૨૫૭	૧૯૩૬	૨૩૨	૧૪૭	૩૭૯
૧૯૩૦	૧૩૦	૧૪૭	૨૭૭	૧૯૩૭	૨૧૯	૧૪૯	૩૬૮
૧૯૩૧	૧૩૬	૧૪૬	૨૮૨	૧૯૩૮	૨૧૭	૧૪૩	૩૬૦
૧૯૩૨	૧૬૯	૧૫૦	૩૧૯	૧૯૩૯	૧૯૭	૯૮	૨૯૫
૧૯૩૩	૧૯૪	૧૪૭	૩૪૧	૧૯૪૦	૧૯૮	૯૪	૨૯૨
૧૯૩૪	૨૧૭	૧૪૯	૩૬૬				

હિંદી કંપનીઓનું કામકાજ

સાલ	નવું કામ (૧૦૦૦ રૂ. માં)	કુલ કામ (૧૦૦૦ રૂ. માં)	સાલ	નવું કામ (૧૦૦૦ રૂ. માં)	કુલ કામ (૧૦૦૦ રૂ. માં)
૧૯૨૮	૧૫,૪૦,૬૦	૭૧,૧૧,૦૦	૧૯૩૪	૨૮,૬૧,૭૭	૧,૩૬,૬૫,૩૦
૧૯૨૯	૧૭,૨૮,૬૬	૮૧,૩૧,૬૪	૧૯૩૫	૩૨,૮૧,૪૧	૧,૫૧,૬૩,૪૬
૧૯૩૦	૧૬,૫૦,૬૬	૮૮,૬૬,૩૬	૧૯૩૬	૩૭,૮૦,૨૧	૧,૭૪,૬૬,૮૪
૧૯૩૧	૧૭,૭૫,૫૯	૯૮,૦૨,૩૫	૧૯૩૭	૪૧,૭૩,૮૬	૧,૯૬,૭૩,૬૨
૧૯૩૨	૧૯,૬૬,૩૯	૧,૦૬,૦૧,૮૮	૧૯૩૮	૪૬,૬૮,૧૨	૨,૧૮,૮૫,૯૪
૧૯૩૩	૨૪,૮૩,૧૭	૧,૧૮,૭૬,૮૨	૧૯૩૯	૪૫,૬૬,૦૦	૨,૩૨,૪૨,૦૦

બિનહિંદી કંપનીઓનું કામકાજ

૧૯૨૮	૯,૫૫,૫૦	૫૨,૬૨,૮૪	૧૯૩૪	૧૦,૧૪,૦૧	૮૩,૨૩,૫૪
૧૯૨૯	૧૨,૨૨,૧૪	૬૪,૦૮,૧૪	૧૯૩૫	૧૦,૬૨,૨૦	૮૮,૭૭,૫૭
૧૯૩૦	૧૧,૭૫,૮૨	૬૯,૭૬,૪૮	૧૯૩૬	૧૦,૭૪,૬૫	૯૩,૦૭,૭૪
૧૯૩૧	૯,૫૬,૪૮	૭૪,૧૯,૩૮	૧૯૩૭	૯,૬૫,૫૩	૯૨,૬૦,૪૩
૧૯૩૨	૭,૭૫,૦૪	૭૬,૬૯,૭૬	૧૯૩૮	૮,૪૧,૯૫	૯૪,૩૧,૦૨
૧૯૩૩	૮,૮૯,૮૦	૭૯,૨૨,૧૫			

જીંદગીના વીમા ઉતારનારી હિંદી કંપનીઓ

નવું કામકાજ વીમા ઉતારેલ રકમ (હરોડ રૂ.માં)	વીમા ઉતારેલ કુલ રકમ (હરોડ રૂ.માં)	નવું કામકાજ વીમા ઉતારેલ રકમ (હરોડ રૂ.માં)	વીમા ઉતારેલ કુલ રકમ (હરોડ રૂ.માં)
૧૯૩૦	૧૬.૫૦	૮૮.૬૬	૧૭૪.૬૭
૧૯૩૧	૧૭.૭૬	૮૮.૬૬	૧૯૬.૭૪
૧૯૩૨	૧૯.૬૬	૧૦૫.૦૨	૨૧૮.૮૬
૧૯૩૩	૨૪.૮૩	૧૧૮.૭૭	૨૩૨.૪૨
૧૯૩૪	૨૮.૯૨	૧૩૬.૬૫	
૧૯૩૫	૩૨.૮૧	૧૫૧.૬૩	

કુલ કામકાજ

પોલિસીની વીમાની નવી પ્રિમિયમની				પોલિસીની વીમાની નવી પ્રિમિયમની			
સંખ્યા		રકમ	આવક	સંખ્યા		રકમ	આવક
		(હરોડ રૂ. માં)	(લાખ રૂ.માં)			(હરોડ રૂ.માં)	(લાખ રૂ.માં)
૧૯૩૬	૬૮૯,૦૦૦	૧,૬૮	૭,૮૭	૧૯૩૮	૧,૨૪૦,૦૦૦	૨,૦૪	૧૦,૪૫
૧૯૩૭	૧,૦૬૯,૦૦૦	૧,૮૪	૯,૦૦	૧૯૩૯	૧,૩૩૧,૦૦૦	૨,૧૫	૧૧,૧૩

બિનહિંદી કંપનીઓનું કામકાજ

૧૯૩૬	૨૭૨,૦૦૦	૯૩ ૫,૧૨	૧૯૩૮	૨૭૬,૦૦૦	૯૪ ૪,૯૨
૧૯૩૭	૨૭૨,૦૦૦	૯૩ ૫,૨૦	૧૯૩૯	૧૬૬,૦૦૦	૫૬,૬ ૩,૧૩

નવો કાયદો

જિંદગીના વીમાની કંપનીઓના કુલ ડિરેક્ટરોના ઓછામાં ઓછા ચોથા ભાગની ચૂંટણી કરવાનો હક્ક પોલિસી ધરાવનારાઓને રહેશે.

હવેથી પોલિસી ધરાવનાર પોતાની મરજી પડે તેને 'બેનિફિશરી' તરીકે નીમી શકશે અને પોલિસી ધરાવનારનું પહેલાં મૃત્યુ થાય તો બીજી કંઈ પણ સાબિતી વિના તેને નાણાં મળી શકશે.

પ્રીમિયમ ન ભરાય તો તે ન ભરાયાના ત્રણ મહિનાની અંદર બીજા કયા રસ્તા ખુલ્લા છે તેના કંપનીએ તેમને ખબર આપવા પડશે.

આવી રીતે પ્રીમિયમ ન ભરાયું હોય તે પોલિસી ત્રણ વર્ષની હશે તો તે ફરજી રીતે જ 'પેઇડ-અપ પોલિસી' ગણાશે અને 'જમ ન થવાની યોજના હેઠળ' તે ચાલુ રહેશે.

બ્રિટિશ હિંદમાં ચાનું ઉત્પન્ન

હિંદમાં ચાનું વાવેતર થઇ શકે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માટે લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિફ ૧૮૩૪ના ૨૪મી જાન્યુઆરીએ 'ચા-કમિટી' નીમી. કમિટીની શોધખોળથી જણાયું કે, ચાનો છોડ જંગલી સ્થિતિમાં આસામમાં ખરેખર મળી આવ્યો હતો. કમિટીએ ૧૮૩૪માં રિપોર્ટ કર્યો કે, ચાનો છોડ નિઃશંકપણે અપર બર્મામાં તળપદો છે તેમ આપ નામદાર તથા કાઉન્સિલને જાહેર કરતાં અમને ખૂબ સંતોષ થાય છે. અમને તદ્દન ખાતરી છે કે, જે ચાનો છોડ પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યો છે તે યોગ્ય દેખરેખ હેઠળ વેપારી હેતુ માટે પ્રચુર ફતેહથી વાવી શકાશે. ૧૮૩૪-૪૦ વચ્ચે આસામ, કુમાઉન ટેકરીઓ, હિરોદ્દન અને નીલગિરિમાં સંખ્યાબંધ સરકારી બગીચાઓમાં તે વાવવામાં આવ્યો હતો.

આસામના સરકારી બગીચામાં ઊગેલી ચાનો પહેલો નમૂનો ૧૮૩૮માં ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવ્યો હતો અને પહેલું કલકત્તાની ચાનું વેચાણ ત્રણ વર્ષ પછી કરવામાં આવ્યું હતું. લંડનની બજારમાં હિંદની ચા ચીનની ચા સાથે હરીફાઇ કરી શકે તે વસ્તુ ૧૮૫૨ સુધી નક્કી થઇ નહોતી, પરંતુ ત્યારપછી એવી ઝડપી પ્રગતિ થઇ કે ૧૮૬૫માં સરકારનો સીધો સંબંધ બંધ પડ્યો. પહેલી ખાનગી કંપની-આસામ કંપની-૧૮૭૯માં સ્થાપવામાં આવી.

હિંદમાં ચાની કુલ ખેતીના પ્રદેશના ૭૬ ટકા ખેતી આસામ અને ઉત્તર બંગાળના બે પ્રાંતો (દાર્જિલિંગ તથા જલપૈગુરી)માં કરવામાં આવે છે. દક્ષિણ હિંદના મલબારકુંડાના ઉચ્ચ પ્રદેશ (જેમાં ત્રાવણકોર તથા કોચીનનાં દેશી રાજ્યો તથા બ્રિટિશ સત્તા હેઠળના મલબાર, નીલગિરિ તથા કોઈમટૂર પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે)માં કુલ પેદાશના ૧૦ ટકા ચા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ધંધાના હિતને ચાર પ્રકારનાં મંડળો નિયમનમાં રાખે છે. ઇન્ડિયન ટી માર્કેટ એક્સ્પાન્શન બોર્ડ, ધી ઇન્ડિયન ટી લાઇસેન્સિંગ કમિટી, ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદની ટી એસોસિયેશનો તથા ઉત્તર હિંદ માટે 'ટી ડિસ્ટ્રિક્ટ લેઅર એસોસિયેશન.' આ બધામાં સૌથી અગત્યનું સ્થાન ધરાવનાર 'ઇન્ડિયન ટી માર્કેટ એક્સ્પાન્શન બોર્ડ' આખા હિંદમાં ચાની અપત વધારવા માટે પ્રચાર કરી રહેલ છે.

હિંદમાં ફક્ત કાળી ચા જ થાય છે. કાળી તથા લીલી ચા વચ્ચેના તફાવત પાંદડાં તૈયાર કરવાની પ્રથામાં રહેલો છે. ૧૯૩૯ થી ચા-નિયમન કાયદો આ ઉદ્યોગને લાગુ પાડવામાં આવેલ છે. ધણાખરા ચાના બગીચા રમ્મ આપે તેટલો જ પાક ઉગાડી શકે છે.

૧૯૦૩ માં ચાનાં વેચાણ તથા ઉત્પન્નને ઉત્તેજન આપવા માટે વેપારીઓની વિનતિથી ૧૯૦૩નો 'ટી સેસ એક્ટ નવમો' પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદો હેઠળ પરદેશ મોકલાતી બધી હિંદી ચા

પર કર નાખવામાં આવેલ છે. આ બધી રકમ 'ટી સેસ ફંડ' ને આપવામાં આવે છે. આ ફંડનો ઉપયોગ આ કાય્' માટે નિમાયેલ 'ઇન્ડિયન ટી સેસ કમિટી' કરે છે. સરકાર તો ફક્ત કર ઉધરાવવાનું જ કામ કરે છે. ૧૯૩૯-૪૦માં ભેગું થયેલ ફંડ રૂ. ૪૭,૦૪,૦૦૦નું હતું. જ્યારે ૧૯૩૮-૩૯માં ૪૨,૯૮,૦૦૦ રૂ. નું હતું અને ૧૯૩૭-૩૮માં ૪૧,૬૮,૦૦૦ રૂ. નું હતું.

આ પર અંકુશ—૧૯૩૩માં આ પર અંકુશ રાખવાની કસવામાં આવેલ યોજના નીચે મુજબ છે. ૧૯૨૯, ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧ના ત્રણ વર્ષો પૈકી ગમે તે વર્ષ દરમિયાન આ ઉત્પન્ન કરનાર દરેક દેશમાંથી ચાની વધારેમાં વધારે જેટલી નિકાસ થઈ હોય તેના અમુક ટકા ચાની નિકાસ કરવા દેવામાં આવે છે. દર વર્ષે કેટલા ટકા નિકાસ કરવા દેવી તે આંતરરાષ્ટ્રીય કમીટી નક્કી કરે છે. ૧૯૩૩માં 'ઇન્ડિયન ટી કન્ટ્રોલ એક્ટ' પસાર કરીને આ યોજના હિંદને પણ લાગુ પાડવામાં આવી. આ કાયદા હેઠળ સ્થપાયેલી 'ઇન્ડિયન ટી લાઇસેન્સિંગ કમીટી' (હિંદી ચાના પરવાના આપતી કમીટી) જેટલી પરવાનગી આપે તેટલી જ આ દરિયા રસ્તે બહાર મોકલી શકાય તેમ નિયંત્રણ કરવાનું સરકારે માથે લીધું છે. બીજા કાયદાથી આ યોજના ૧૯૩૮ થી બીજા પાંચ વર્ષે ચાલુ રાખવાનું ઠરાવ્યું છે.

ચાની ખેતીનો વિસ્તાર

વર્ષ	એકર	વર્ષ	એકર	વર્ષ	એકર
૧૯૨૫	૭૨૭,૬૬૩	૧૯૩૦	૮૦૩,૫૩૨	૧૯૩૫	૮૩૧,૬૮૮
૧૯૨૬	૭૩૯,૪૨૩	૧૯૩૧	૮૦૬,૮૨૯	૧૯૩૬	૮૩૪,૧૧૩
૧૯૨૭	૭૫૫,૯૯૪	૧૯૩૨	૮૦૯,૪૫૫	૧૯૩૭	૮૩૪,૩૦૪
૧૯૨૮	૭૭૫,૮૯૮	૧૯૩૩	૮૧૭,૯૨૧	૧૯૩૮	૮૩૩,૭૭૧
૧૯૨૯	૭૮૮,૦૦૧	૧૯૩૪	૮૨૬,૩૩૭	૧૯૩૯	૮૩૩,૨૪૫

ઉત્પન્ન

વર્ષ	રતલ	વર્ષ	રતલ	વર્ષ	રતલ
૧૯૨૫	૩૬૩,૫૦૬,૫૭૧	૧૯૩૦	૩૯૧,૦૮૦,૭૮૮	૧૯૩૫	૩૯૪,૪૨૯,૦૯૮
૧૯૨૬	૨૯૨,૯૩૩,૧૮૨	૧૯૩૧	૩૯૪,૦૮૩,૫૦૫	૧૯૩૬	૩૯૫,૧૮૦,૪૩૦
૧૯૨૭	૩૯૦,૯૧૯,૮૪૫	૧૯૩૨	૪૩૩,૬૬૯,૨૮૯	૧૯૩૭	૪૩૦,૨૪૯,૯૭૯
૧૯૨૮	૪૦૪,૧૫૩,૧૬૯	૧૯૩૩	૩૮૩,૬૭૪,૪૪૩	૧૯૩૮	૪૫૧,૮૬૦,૭૫૩
૧૯૨૯	૪૩૨,૮૪૧,૯૮૧	૧૯૩૪	૩૯૯,૨૫૦,૯૬૨	૧૯૩૯	૪૫૨,૫૯૬,૩૦૬
				૧૯૪૦	૩૮૫,૨૮૦,૦૦૦

નિકાસ

સાલ	દરિયામાગે (૧૦૦૦ રતલમાં)	જમીનમાગે (૧૦૦૦ રતલમાં)	સાલ	દરિયામાગે (૧૦૦૦ રતલમાં)	જમીનમાગે (૧૦૦૦ રતલમાં)
૧૯૩૦-૩૧	૩૫૬,૨૩૯	૮,૨૮૭	૧૯૩૫-૩૬	૩૧૩,૨૬૨	૧૫,૮૩૮
૧૯૩૧-૩૨	૩૪૧,૫૧૮	૮,૫૬૮	૧૯૩૬-૩૭	૩૦૨,૮૨૮	૧૫,૭૮૬
૧૯૩૨-૩૩	૩૭૮,૮૩૭	૮,૬૫૧	૧૯૩૭-૩૮	૩૩૫,૦૧૧	૧૩,૯૫૫
૧૯૩૩-૩૪	૩૧૭,૮૧૬	૧૪,૪૪૧	૧૯૩૮-૩૯	૩૪૮,૯૬૨	૧૨,૬૯૯
૧૯૩૪-૩૫	૩૨૫,૦૭૦	૧૨,૧૧૭	૧૯૩૯-૪૦	૩૫૯,૪૫૯	૧૪,૪૬૪

સરેરાશ ઉત્પન્ન

૧૯૩૯	દર એકરે	૫૮૪ રતલ	૧૯૩૮	દર એકરે	૫૮૩ રતલ
------	---------	---------	------	---------	---------

કંપનીઓની સંખ્યા

વર્ષ	ચુનાઈટેડ કિંગડમ		કંપનીઓની કુલ સંખ્યા
	હિંદમાં સ્થપાયેલી	તથા બીજી સ્થપાયેલી	
૧૯૩૦-૩૧	૪૯૨	૧૮૨	૬૭૪
૧૯૩૧-૩૨	૪૮૬	૧૮૭	૬૭૩
૧૯૩૨-૩૩	૪૭૧	૧૮૬	૬૫૭
૧૯૩૩-૩૪	૪૫૮	૧૮૫	૬૪૩
૧૯૩૪-૩૫	૪૬૦	૧૮૨	૬૪૨
૧૯૩૫-૩૬	૪૮૮	૧૮૩	૬૭૧
૧૯૩૬-૩૭	૪૩૩	૧૮૩	૬૧૬
૧૯૩૭-૩૮	૪૩૨	૧૯૧	૬૨૩
૧૯૩૮-૩૯	૪૩૮	૧૯૨	૬૩૦
૧૯૩૯-૪૦	૪૪૦	૧૮૬	૬૨૬

ભરપાઈ થયેલ થાપણ

હિંદી કંપનીઓ પરદેશી કંપનીઓ			હિંદી કંપનીઓ પરદેશી કંપનીઓ		
સાલ	(૧૦૦૦ રૂ. માં)	(૧,૦૦૦ રૂ. માં)	સાલ	(૧૦૦૦ રૂ. માં)	(૧,૦૦૦ રૂ. માં)
૧૯૩૫-૩૬	૧૪,૧૯,૩૮	૫૨,૧૯,૧૧	૧૯૩૮-૩૯	૧૩,૦૨,૮૩	૪૯,૮૭,૯૦
૧૯૩૬-૩૭	૧૩,૯૮,૬૮	૫૧,૯૭,૮૮	૧૯૩૯-૪૦	૧૩,૩૦,૪૯	૫૦,૦૦,૭૬
૧૯૩૭-૩૮	૧૨,૮૦,૧૯	૫૧,૩૦,૮૬			

હિંદની ખેતી

હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ખેતી તેા હિંદની રગેરગમાં જડાઈ ગયેલ છે. વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા ખેતીના અંગત સંસર્ગમાં છે. ખેતીથી વસ્તીના ૨/૩ ભાગને ધંધો મળી રહે છે. નવાં બિયાં, વધારે સારા પ્રકારનો પાક તથા નૂતન જ્ઞાનથી ખેડુતો અગાઉ કરતાં સુધી થયા છે.

૧૮૮૦ના દુકાળ કમીશનની ભલામણના પરિણામે સરકારી ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી. ખેતીવાડીના ડીરેક્ટરની દેખરેખ હેઠળ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ખેતીવાડી ખાતાં સ્થાપવામાં આવ્યા. પરંતુ આંકડાતું અમુક કાર્ય બાદ કરતાં વિશેષ કશું કાર્ય કરવામાં આવ્યું નહોતું. ૧૯૦૧ માં શાહી તથા પ્રાંતિક સરકારોને સલાહ આપવા માટે ખેતીવાડીના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ૧૯૧૨માં આ જગ્યા કાઠી નાખવામાં આવી અને તેનું કામ પુસા ખાતેના ખેતીવાડીના સંશોધન ખાતાના ડીરેક્ટરને સોંપવામાં આવ્યું. તે ૧૯૨૯ સુધી હિંદી સરકારના ખેતીવાડીના સલાહકાર તરીકે હતા. પુસા ખાતે શાહી ખેતીવાડી સંશોધન ખાતાની સ્થાપના ૧૯૦૫માં થઈ હતી. લોડ કઝનની પ્રવૃત્તિઓને અંગે ૧૯૦૫માં આ ખાતાને ખૂબ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ ખાતું ૧૯૩૪ સુધી ત્યાં જ હતું, પરંતુ બિહારના ધરતીકંપે મકાનને ન સમારી શકાય તેવું નુકશાન કયું. તેથી પુસા સંસ્થાને દીલ્લી ખાતે ફેરવી નાખવામાં આવી. આ ખાતાનું મુખ્યકાર્ય 'ધઈ' તથા શેરીડમાં સુધારો કરવાનું છે. આ ખાતાના છ મુખ્ય વિભાગો છે. કૃષિક વિકાસ થતાં પૂતા, કાનપુર, નાગપુર, લાયલપુર, કાઠિયાવર અને માંડલેમાં ખેતીવાડીની કાલેજો ઉઘાડવામાં આવી. ૧૯૦૫માં અખિલ હિંદ ખેતીવાડીના બોર્ડની

સ્થાપના કરવામાં આવી. તેને હેતુ પ્રાંતિક સરકારના ખેતીવાડી ખાતાને એક ખીમ્ના સહવાસમાં લાવવાનો હતો. ૧૯૧૯ના હિંદી સરકારના કાયદાથી પ્રાંતિક સરકારો પરની હિંદી સરકારની સત્તા ધણી ઓછી થઈ ગઈ અને ૧૯૨૧ માં ખેતીવાડીનું ખાતું પ્રધાન હેઠળ સુપરત ખાતું થયું. ખેતીવાડીનું શાહી-ખાતું અત્યારે અખિલ હિંદના ખેતીવાડીના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરે છે તથા નીચેની સંસ્થાઓ ચલાવે છે.

- (૧) એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, દિલ્લી. (૨) ઇમ્પરિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ વેટરનરી રીસર્ચ, મુકતેશ્વર. (૩) ઇમ્પરિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ એનીમલ હસબંડ્રી એન્ડ ડેરીંગ, બેંગલોર તથા વેલિંગ્ટન. (૪) કેટલ ડ્રોડિંગ ફાર્મ, કર્નાલ. (૫) ક્રીમરી, આણંદ. (૬) ઇમ્પરિયલ કેટલ ડ્રોડિંગ સ્ટેશન, કોઈમ્બતુર. (૭) સ્થુગર બરો, કાનપુર.

હિંદી સરકારના ખેતીવાડીના સલાહકારની જગ્યા ૧૯૨૯ માં કાઠી નાખવામાં આવી અને ખેતીવાડીના શાહી કમીશનની ભલામણ મુજબ ૧૯૨૯ ના જુલાઈમાં સ્થાપવામાં આવેલ ખેતીવાડી સંશોધનની શાહી કાઉન્સિલ તે કાર્ય કરે છે. પ્રાંતિક સરકારના ખેતીવાડી ખાતાં ખેતરમાં તથા પ્રયોગ-શાળામાં પ્રયોગો તથા સંશોધન કાર્ય કરે છે, અને નવી પ્રથાનો તથા સુધારેલ યંત્રોનો સ્વીકાર કરવા માટે પ્રચાર કાર્ય કરે છે. જિયાં તથા ખાતરની વહેંચણી, સારાં પ્રકારનાં જિયાં તથા પ્રદર્શનો-આ ખેતીવાડી ખાતાનાં મુખ્ય કાર્યો છે.

ખેતીવાડીની કેળવણી

પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસક્રમ—દિલ્લીના શાહી ખેતીવાડી ખાતામાં, બેંગલોરના શાહી ડેરી ખાતામાં તથા શાહી વેટરનરી સંશોધન ખાતામાં આ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિવિધ તથા અભ્યાસક્રમ દરેક સંસ્થામાં જુદા જુદા હોય છે.

ગ્રેજ્યુએટનો અભ્યાસક્રમ—પૂના, કોઈમ્બતુર, લાયલપુર, નાગપુર તથા કાનપુરમાં ખેતીવાડી કોલેજોમાં આ અભ્યાસ થઈ શકે છે. આ કોલેજો સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ સાથે જોડાયેલી છે. અભ્યાસક્રમ ૩ થી ૪ વર્ષનો હોય છે. અને બી. એ. અથવા બી. એસ. સી.ના જેવી ડિગ્રી આપવામાં આવે છે. ખેતીવાડીની આ કોલેજો ઉપરાંત પંજાબ, મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળ તથા બિહારમાં વેટરનરી કોલેજો છે.

શાળાનું શિક્ષણ—શાળામાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ કેટલાક પ્રાંતોમાં આપવામાં આવે છે. ખેતીવાડી ખાતાના અંકુશ હેઠળની ખાસ શાળાઓમાં ખેતીવાડી તથા તેને લગતી બાબતોનું ધંધાદારી શિક્ષણ ત્યાં આપવામાં આવે છે. અત્યારે મુંબઈ છલાકામાં તથા સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવા પ્રકારની બન્ને શાળાઓ છે,

હિંદના મુખ્ય પાકો

હિંદના પાકોના નીચે પ્રમાણે વર્ગો પાડી શકાય—

- (૧) અનાજના પાક : જેવા કે ચોખા, ઘઉં, જવ, બાજરી, દાળ તથા ચણા, શેરડી, તેમના.
(૨) રેસાવાળા પાક : રૂ, શણ, રેશમ, ગુણપાટ.
(૩) તેલીયિયાં : અળશી, રાખ, સરસવ, મગફળી, તાળીએર, એરંડો, તલ.
(૪) ઔષધ અને પીણું : અરીણ, તમાકુ, ચા, કોરી, સિંકાના, ગળી.

ચોખા : હિંદુસ્તાનમાં પાકતા અનાજમાં ચોખા સૌથી અગત્યના છે. હિંદુસ્તાનના કુલ ખેતીવાળા પ્રદેશના ૩૦ ટકા જમીનમાં ચોખાની ખેતી થાય છે. સામાન્યતઃ તે શિયાળુ પાક ગણાય છે અને ડીસેમ્બર જાન્યુઆરીમાં તે તૈયાર થાય છે. ચોખાને માટે ગરમ ભીની હવા અને ઊંડી ફળદ્રુપ જમીન જોઈએ.

મેથી ઓગસ્ટ સુધીમાં તે વાવવામાં આવે છે. સરખામણીમાં ઝોણી અગત્યની ખીજી બે જાતો છે. એક તો શરદ ઋતુના અને ખીજી ઉનાળાના ચોખા.

મેસમી પવનોને લીધે વરસ ખેતીની બે ઋતુમાં વહેંચાઇ જાય છે. ખરીફ એટલે બીના પાકની ઋતુ અને રવી એટલે ચૂકા પાકની ઋતુ. ચોખા, શેરડી શણ, તેલીખિયાં વગેરે પાક જેને પુષ્કળ પાણીની જરૂર પડે છે તેને વરસાદની ઋતુમાં ઉગાડવામાં આવે છે. આ ખરીફ પાક છે.

શરદ ઋતુના ચોખા બે જાતનાં વાવવામાં આવે છે અને સપ્ટેમ્બરમાં તે તૈયાર થાય છે. ત્યારે ઉનાળાના ચોખા જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરીમાં વાવવામાં આવે છે અને તે બે જાતનાં તૈયાર થાય છે. ચોખાની જગતની કુલ પેદાશના ૫૦ ટકા હિંદ ઉત્પન્ન કરે છે. અખિલ હિંદનું સરેરાશ ઉત્પન્ન એકરે લગભગ ૮૦૦ રતલ છે. ચોખાના દાણાનો આકાર, લંબાઇ, ઝીણાપણું વિગેરે ઉપરથી ચોખા ઝીણા થા જડા ગણાય છે. કેટલીક જાતોમાં અમુક પ્રકારની સુગંધ હોય છે.

ધઉં—એ રવી પાક છે. આકટોબરથી ડિસેમ્બર સુધીમાં તેને વાવવાથી માર્ચ થી મે સુધીમાં નવો પાક તૈયાર થાય છે. અગત્યતાની દૃષ્ટિએ ચોખા પછી તે આવે છે. પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંતો અને સરહદપ્રાંતના લોકોને તે મુખ્ય ખોરાક છે. આખા જગતના ધઉનો દશમે ભાગ હિંદ ઉત્પન્ન કરે છે. હિંદમાં બે જાતના ધઉ ઉત્પન્ન થાય છે, લાલ અને ધોળા.

શેરડી—સામાન્યતઃ ફેબ્રુઆરીથી મે સુધીમાં વાવીને નવેંબર થી જાન્યુઆરી સુધીમાં કાપવામાં આવે છે. મદ્રાસમાં તે સમય ડિસેમ્બર અને મેના છે. નીચેના પ્રાંતોમાં શેરડીનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, ગિહાર, ઓરીસા, મદ્રાસ, મુંબઇ અને આસામ. આ રીતે ઉત્તર હિંદ આ પાકમાં ખૂબ હિત ધરાવે છે. રાજ્ય રક્ષણને અંગે આ પાકની ખેતીએ ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. ગિહાર અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં તો વધારેમાં વધારે પ્રગતિ થઇ છે કેમકે આ પ્રાંતોમાં શેરડીના વાવેતર માટે બહુ અનુકૂળતા છે.

જવ—ખાસ કરીને સંયુક્તપ્રાંતોમાં તથા વરાડમાં ઉગે છે.

તેળના—તેળનાની અનેક જાતો છે અને હિંદ બરમાં તે થાય છે, ખાસ કરીને હોક દક્ષિણના ભાગમાં તે થાય છે, પરંતુ કેટલીક જાતો તો બધે થાય છે. હિંદના તેળનામાં મરી (બંગાળા, મલબાર, કૂર્ગ કાનરા અને ત્રાવણકોરમાં) મરચાં (બંગાળા, મદ્રાસ અને મુંબઈમાં) સુંઠ (મુંબઈ, બંગાળા સંયુક્તપ્રાંતો અને મલબારમાં) એલચી (દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદનાં જંગલોમાં, મહિસુર, મદ્રાસ, ત્રાવણકોર અને કાનરામાં) સોપારી (બંગાળા તથા દક્ષિણ હિંદમાં) અને તજ (દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમના ધોડોમાં)નો સમાવેશ થાય છે.

જુવાર અને બાજરો—મદ્રાસ, દક્ષિણ તથા હૈદરાબાદના લોકોના મોટા ભાગનો ખોરાક છે. મદ્રાસમાં જુવારને ચોલમ કહે છે. બાજરો ખરીફ પાક છે, પરંતુ જુવાર ખરીફ તથા રવી પાક છે. બાજરોનો રોટલો પુષ્ટિકારક ખોરાક છે. રગી પણ આવાજ પ્રકારનું અનાજ છે;

કઠોળ—હિંદમાં અનેક પ્રકારના કઠોળ મળે છે અને પોષકતત્વો તથા યુક્તાહારમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કઠોળ ઘણી વખત ખીજા અનાજથી સાથે ઉગાડવામાં આવે છે. ચોખાસામાં વાવવામાં આવતા કઠોળમાં અડદ, તથા રવી અથવા સુકી ઋતુમાં વાવવામાં આવતા કઠોળમાં ચણા અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

તમાકુ—આખા જગતમાં ઉત્પન્ન થતી તમાકુના લગભગ ચાલીશ ટકા હિંદમાં ઉગાડવામાં આવે છે. તમાકુ ઉગાડતા ખાસ પ્રદેશો, બંગાળા, મુંબઈ, મદ્રાસ, ગિહાર, ઓરીસા, સંયુક્તપ્રાંતો, પંજાબ, મધ્યપ્રાંત, વરાડ અને આસામ છે. હિંદમાં ઉગતી તમાકુનો મોટો ભાગ હિંદમાં જ વપરાય છે.

અફીણનો છાદ—નીચેના સ્થળોએ ઉગાડવામાં આવે છે. બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંતો, ઈંદોર, આંધ્રપ્રદેશ, બોપાલ અને મેવાડના દેશી રાજ્યો.

સિકોના—મુખ્યત્વે કરીને નીલગિરી તથા દાજીલિંગના સરકારી બગીચામાં ઉગાડવામાં આવે છે.

ચા—ચાના બિયાં નવેઅર અને માર્ચ વચ્ચે વાવવામાં આવે છે. ચાને જ્યારે છ મહિના થાય ત્યારે તેના છાદને રાપવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદમાં મે થી ડીસેમ્બર સુધીમાં ચાનો પાક ઉતારવામાં આવે છે, ત્યારે દક્ષિણ હિંદમાં આ કામ જાન્યુઆરીથી ડીસેમ્બર સુધી થાય છે. હિંદ આખા જગતમાં વધારેમાં વધારે ચા ઉત્પન્ન કરે છે. ખાસ કરીને ચા ઉત્તરહિંદમાં—દાખિલિંગ, દુઆસ, આસામ, કચાર, સિલ્હટ અને તરાઇમાં થાય છે. દક્ષિણ હિંદ પશ્ચિમ કુલ ઉત્પન્નમાં થોડો ફાળો આપે છે. ચાની ખેતીના કુલ ક્ષેત્રફળના ૭૬ ટકા આસામમાં છે. ચાના ધણુખરા બગીચા ટેકરી-ઓના ઢોળાવ પર છે, જે દરિયાની સપાટીથી ૨,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચા છે.

કેફી—કેફીનું વાવેતર ચોમાસાની ઋતુમાં થાય છે. પાક લેવાનો સમય ઓક્ટોબરથી જાન્યુઆરી સુધીનો છે. આ ઉદ્યોગ દક્ષિણ હિંદમાં જ મર્યાદિત છે. દક્ષિણ હિંદમાં, મદ્રાસ પ્રદેશ, કૂર્ગ, મહિસુર, ત્રાવણકોર તથા કોચીનનો સમાવેશ થાય છે. હિંદની કેફીના ઉત્પન્નના લગભગ ૫૦ ટકા મહિસુર ઉત્પન્ન કરે છે.

ફ—કપાસના બે પાક થાય છે, આગતર અને પાછતર. આગતર પાકનો કપાસ મુખ્યત્વે મધ્ય તથા ઉત્તર હિંદમાં તથા પાછતરનો કપાસ દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ હિંદમાં થાય છે. બંને પાકને બેગા ગણતાં વાવેતરનો સમય માર્ચથી ઓગસ્ટ સુધીનો હોય છે. અને કપાસ ઉતરવાનો સમય ઓક્ટોબરથી એપ્રિલ સુધીનો હોય છે. દક્ષિણ હિંદના કેટલાક ભાગોમાં ડીસેમ્બર સુધી વાવેતર થાય છે તથા પાક ઉતરવાનો સમય જુલાઇ સુધી ચાલે છે. હિંદના રૂનો મોટા ભાગ જાપાન ચડાવવામાં આવે છે કેમકે જાપાન હિંદી રૂનું મોટું ગ્રાહક છે. રૂનું સંશોધન ‘ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ કોટન કમીટી’ મુંબઇ પ્રલાકાના ખેતીવાડી ખાતાના સહકારમાં કરે છે.

શણ : આ શરદ ઋતુનો પાક છે અને માર્ચથી મે સુધી વાવણી કરવામાં આવે છે તથા ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બરમાં પાક ઉતારવામાં આવે છે. શણ તો બંગાળાનો એકદંત્યુ ઇન્જર છે. આખા હિંદની કુલ નિકાસમાં લગભગ ૨૦ થી ૨૫ ટકા શણ છે તે જાણીને તેની અગત્ય સમગ્રજ શકશે. શણની મીલોના શેરની મૂલ્યાંકના ૬૦ થી ૭૦ ટકા હિંદીઓના છે, પરંતુ મેનેજિંગ એજન્સી મુખ્યત્વે યુરોપીઅન છે.

રેશમ : રેશમના કુલ ઉત્પન્નનો ૬૦ ભાગ મહિસુરમાં થાય છે. કાશ્મીરમાં રેશમનો રાજ્યનો ઇન્જર છે. સેતુરના રેશમના પ્રદેશો નીચે મુજબ છે. (૧) બંગાળાના મુર્શીદાબાદ, માલ્દા, રાજશાહી તથા વીરભૂમના પ્રાંતો (૨) સંયુક્ત પ્રાંતોમાં દહેરાદુન તથા પ્રતાપગઢ (૩) પંજાબમાં ગુરદાસપુર, કોહાટ, પેશાવર, અને કાશ્મીર. તસર રેશમ છોટાનાગપુર અને મધ્યપ્રાંતોમાં મળે છે. ‘એરી’ રેશમ રંગપુર, જલ્પાઇગુરી, બંગાળામાં બોઆમાં તથા આસામમાં મળે છે. ‘મુગારેશમ’ આસામ અને મણિપુરમાં મળે છે.

અળશી : એ રવી પાક છે. ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબરમાં તે વાવવામાં આવે છે અને જાન્યુઆરીથી એપ્રિલ સુધીમાં તેનો પાક ઉતરે છે. વાનિશ, જાપવાની શાહી તથા જમીન પર પાથરવાના કપડામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

સરસવ અને રાઈ : પશુ રવી પાક છે. તેલીબિયાં ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબર સુધી વાવવામાં આવે છે અને જાન્યુઆરીથી એપ્રિલ સુધી તેનો પાક ઉતરે છે.

તલ : ખાસ કરીને શરદ ઋતુનો પાક છે. સામાન્યતઃ તે મેથી જુલાઈ સુધી વાવવામાં આવે છે તથા ઓક્ટોબરથી ડીસેમ્બર સુધી તેનો પાક ઉતરે છે. ઉનાળાની એક જાત 'રવી' પશુ કેટલાક પ્રદેશોમાં ઉગાડવામાં આવે છે. રવીની વાવણી જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરીમાં કરવામાં આવે છે. પાક મેથી જુલાઈ સુધીમાં ઉતરે છે.

એરંદી : નું વાવેતર મેથી જુલાઈ સુધી કરવામાં આવે છે અને પાક જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરીમાં ઉતરે છે. એક મોડી ઉગતી જાત સપ્ટેમ્બરમાં વાવવામાં આવે છે, તેનો પાક માર્ચ એપ્રિલમાં ઉતરે છે.

મગફળી : નું વાવેતર મેથી ઓગસ્ટ સુધીમાં કરવામાં આવે છે અને નવેમ્બરથી જાન્યુઆરી સુધી તેનો પાક ઉતરે છે. મદ્રાસમાં ઉનાળાની એક જાત ઉગાડવામાં આવે છે.

કઈ ચીજો ક્યાં જાગે છે ?

તલ : ખર્મા, સંયુક્તપ્રાંતો, મદ્રાસ, મુંબઈ, સિંધ, મધ્યપ્રાંત, અને વરાડ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, બંગાળ, પંજાબ, અજમેર-મેરવાડા, હૈદરાબાદ રાજ્ય, વડોદરા તથા કોટા.

એરંદી : મદ્રાસ, મુંબઈ, સિંધ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, સંયુક્તપ્રાંત, હૈદરાબાદ રાજ્ય, માછસોર, વડોદરા.

મગફળી : મદ્રાસ, મુંબઈ, ખર્મા, મધ્યપ્રાંત, વરાડ, હૈદરાબાદ.

કોફી : મદ્રાસ, કૂર્ગ, માછસોર રાજ્ય, ત્રાવણકોર અને કોચીન.

રબર : ખર્મા, મદ્રાસ, કૂર્ગ, માછસોર રાજ્ય, ત્રાવણકોર અને કોચીન.

ચોખ્ખા : બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, મદ્રાસ, યુક્તપ્રાંતો, મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, આસામ, મુંબઈ, સિંધ, દેશી રાજ્યો જેવાં કે હૈદરાબાદ, માછસોર, વડોદરા, રામપુર રાજ્ય વગેરે.

ધઉં : પંજાબ, યુક્તપ્રાંતો, મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, મુંબઈ, સિંધ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, સરહદપ્રાંત, બંગાળ, દિલ્લી, અજમેર-મેરવાડા, મધ્યધિંદ, ગ્વાલિયર, રજપૂતાના, હૈદરાબાદ, વડોદરા અને માછસોર.

શેરડી : યુક્તપ્રાંતો, પંજાબ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, બંગાળ, મદ્રાસ, મુંબઈ, સિંધ, સરહદપ્રાંત, આસામ, મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, દિલ્લી, હૈદરાબાદ, માછસોર, વડોદરા અને કેટલાંક દેશી રાજ્યો.

ચા : આસામ, બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, યુક્તપ્રાંતો, પંજાબ, મદ્રાસ, કૂર્ગ, ત્રિપુરા, ત્રાવણકોર કોચીન અને માછસોરનાં દેશી રાજ્યો.

રૂ : બધા પ્રાંતો.

શાણ : બંગાળ (કૂચબિહાર તથા ત્રિપુરાનાં રાજ્યો સહિત) બિહાર અને ઓરિસ્સા અને આસામ.

અળસી : મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, યુક્તપ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસ્સા, બંગાળ, મુંબઈ, પંજાબ અને મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી રાજ્યો જેવાં કે હૈદરાબાદ, કોટા વગેરે.

સરસવ અને રાઈ : સંયુક્તપ્રાંતો, પંજાબ, બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, આસામ, મુંબઈ, સિંધ સરહદપ્રાંત, મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, દિલ્લી, અલ્હર, વડોદરા અને હૈદરાબાદનાં દેશી રાજ્યો.

જમીનના વર્ગ

(૧૬૩૬-૪૦) (એકરમાં)

ધંધાને અગે મપાયેલ ક્ષેત્રફળ	૫૨૧,૭૦૧,૮૩૫
જંગલો	૬૮,૧૧૨,૦૬૮
ખેતીને માટે ન મળે તેવી	૮૯,૩૧૩,૭૭૫
વાવેતર કર્યા વિનાની, ખેડેલી જમીન સિવાયની	
ખીજ ખેડી શકાય તેવી નકામી	૬૭,૧૮૮,૩૫૬
વાવેતર કર્યા સિવાયની ચાલુ અણખેડાયેલી જમીન	૪૭,૩૨૭,૫૦૩
વાવેલી જમીન	૨૦૯,૯૫૯,૭૪૬
નહેરનું પાણી મળે તેવી જમીન	૫૪,૯૪૫,૨૩૮

ખેડાયેલી જમીન

સાલ	અનાજના પાક માટે ખેડાયેલી જમીન (૧૦૦૦ એકર)	તે સિવાયના પાક માટે ખેડાયેલી જમીન (૧૦૦૦ એકર)
૧૯૩૦-૩૧	૨૧૩,૮૪૮	૪૮,૦૬૭
૧૯૩૧-૩૨	૨૧૬,૪૪૪	૪૬,૪૫૭
૧૯૩૨-૩૩	૨૧૩,૧૩૧	૪૭,૨૬૦
૧૯૩૩-૩૪	૨૧૭,૬૬૫	૪૯,૪૯૫
૧૯૩૪-૩૫	૨૧૨,૬૪૪	૪૬,૪૭૫
૧૯૩૫-૩૬	૨૧૨,૬૦૮	૪૮,૫૪૨
૧૯૩૬-૩૭	૨૧૬,૬૮૯	૫૦,૮૪૯
૧૯૩૭-૩૮	૧૯૭,૩૨૨	૪૯,૫૪૨
૧૯૩૮-૩૯	૧૯૬,૧૭૧	૪૧,૪૧૨

પાકની વાવણીવાળું એાખખું ક્ષેત્રફળ

	એકર		એકર
૧૯૩૦-૩૧	૨૨૯,૧૧૫,૨૩૬	૧૯૩૫-૩૬	૨૦૯,૭૦૮,૫૮૫
૧૯૩૧-૩૨	૨૨૮,૮૩૫,૯૨૪	૧૯૩૬-૩૭	૨૧૩,૭૨૯,૪૨૮
૧૯૩૨-૩૩	૨૨૮,૦૭૫,૯૬૩	૧૯૩૭-૩૮	૨૧૩,૪૯૩,૩૯૦
૧૯૩૩-૩૪	૨૩૨,૨૪૫,૯૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૨૦૯,૩૯૯,૯૭૭
૧૯૩૪-૩૫	૨૨૬,૯૮૧,૧૯૪	૧૯૩૯-૪૦	૨૦૯,૯૫૯,૭૮૬

જમીન મહેસુલ (કર બાદ કરતાં)

	(૧,૦૦૦ રૂ.)		(૧,૦૦૦ રૂ.)		(૧,૦૦૦ રૂ.)
૧૯૩૦-૩૧	૩૮,૫૨,૮૫	૧૯૩૩-૩૪	૩૮,૨૮,૭૩	૧૯૩૬-૩૭	૩૯,૯૧,૬૨
૧૯૩૧-૩૨	૩૭,૯૦,૮૨	૧૯૩૪-૩૫	૩૮,૨૪,૧૩		
૧૯૩૨-૩૩	૩૭,૮૬,૫૭	૧૯૩૫-૩૬	૩૯,૯૪,૫૦		

હિંદમાં ટોરોની સંખ્યા (હબરમાં)

૧૯૩૦-૩૧	૧૫૨,૮૧૨	૧૯૩૩-૩૪	૧૫૨,૮૬૯	૧૯૩૬-૩૭	૧૫૮,૫૨૮
૧૯૩૧-૩૨	૧૫૨,૭૦૬	૧૯૩૪-૩૫	૧૫૯,૮૧૯		
૧૯૩૨-૩૩	૧૫૨,૭૩૪	૧૯૩૫-૩૬	૧૫૮,૪૨૭		

મુખ્ય પાકોનું ઉત્પન્ન

સાલ	ચોખા (હબર ઠન)	ધઉં (હબર ઠન)	શેરડી (હબર ઠન)	જવ (હબર ઠન)
૧૯૩૪-૩૫	૨૫,૭૦૬	૯,૭૨૯	૫,૧૪૦
૧૯૩૫-૩૬	૨૩,૨૧૩	૯,૪૩૪	૫,૯૩૧
૧૯૩૬-૩૭	૨૭,૮૨૮	૯,૭૫૨	૬,૪૭૬
૧૯૩૭-૩૮	૨૬,૭૩૭	૧૦,૭૯૪	૫,૩૦૭
૧૯૩૮-૩૯	૨૨,૬૧૨	૯,૯૮૫	૩,૧૪૮	૧,૮૫૨
૧૯૩૯-૪૦	૨૫,૭૯૪	૧૦,૭૮૪	૪,૬૬૨
૧૯૪૦-૪૧	૨૧,૮૪૩	૯,૯૬૯	૫,૭૨૦
	આબરો (ઠન)	સરસવ (ઠન)	તલ (ઠન)	જુવાર (ઠન)
૧૯૩૪-૩૫	૪૨૦,૦૦૦	૯૦૦,૦૦૦	૩૫૨,૦૦૦
૧૯૩૫-૩૬	૩૮૮,૦૦૦	૯૫૭,૦૦૦	૪૧૩,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૪૨૦,૦૦૦	૯૬૪,૦૦૦	૪૩૯,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૪૫૭,૦૦૦	૧,૦૨૧,૦૦૦	૪૪૯,૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૩૭૮,૦૦૦	૯૧૫,૦૦૦	૩૨૧,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૪૩૪,૦૦૦	૯૧૯,૦૦૦	૪૧૧,૦૦૦	૪,૧૪૭,૦૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૪૬૧,૦૦૦	૧,૦૯૭,૦૦૦	૪૧૭,૦૦૦

વાવેતરની વિગત ૧૯૩૯-૪૦

	એકર		એકર		એકર
ચોખા	૭૦,૧૦૧,૧૮૩	આબરો	૧૩,૩૬૨,૪૦૬	ખીનું અનાજ	
ધઉં	૨૬,૧૨૮,૪૯૬	રગી	૩,૪૦૭,૫૩૧	તથા કઠોળ	૨૮,૮૧૬,૭૫૬
જવ	૬,૧૦૧,૪૬૨	મક્કાઈ	૫,૭૬૫,૭૪૬		
જુવાર	૨૧,૬૭૬,૬૧૭	ચણા	૧૧,૬૯૦,૦૭૪		

કુલ એકર ૧૯૩૯-૪૦

અનાજ તથા કઠોળ	૧૮૭,૦૫૦,૨૭૦	તેલીયાં	૧૬,૨૯૩,૯૧૮	શણ વિગેરે રેસા	૧૭,૨૩૭,૬૬૧
કુલ					

જંગલો

સાલ.	ફોનફળ ચોરસ માઇલ	અનામત (ચો. મા)	રક્ષિત (ચો. મા)	ખીનવર્ગી (ચો. મા)	કુલ ફોનફળ ટકા
૧૯૩૫-૩૬	૧,૧૦૧,૩૫૬	૧૦૬,૧૨૨	૬,૮૧૨	૨૬૬,૦૧૯	૨૪.૦
૧૯૩૬-૩૭	૧,૧૦૬,૩૧૦	૧૦૫,૬૧૨	૬,૩૫૯	૨૪૧,૭૪૩	૨૧.૦
૧૯૩૭-૩૮	૮૪૯,૨૦૦	૭૨,૮૮૬	૬,૯૧૬	૧૦૩,૬૭૨	૧૨.૦
૧૯૩૮-૩૯	૮૨૫,૪૨૪	૭૧,૩૩૨	૬,૫૩૨	૯૪,૪૫૭	૧૧.૦
૧૯૩૯-૪૦	૮૫૮,૩૭૫	૭૨,૭૯૩	૬,૬૯૯	૯૮,૭૨૧	૧૧.૦

જંગલની પેદાશ

	સાગ તથા ખાજાણ (ધનપ્રક)	ખીજુ* ઉત્પાદ (ચો. મા)
૧૯૩૬-૩૭	૩૬૬,૦૬૭,૦૨૭	૧,૦૯,૮૭,૪૬૮
૧૯૩૭-૩૮	૨૭૦,૪૭૮,૯૦૮	૧,૧૮,૭૨,૫૨૮
૧૯૩૮-૩૯	૨૯૮,૫૬૧,૦૧૯	૧,૨૨,૮૩,૪૧૮
૧૯૩૯-૪૦	૨૯૩,૬૫૫,૯૧૬	૧,૨૧,૦૯,૧૦૦

જંગલની મહેસુલ

	(ચો. મા)		(ચો. મા)		(ચો. મા)
૧૯૩૫-૩૬	૨,૭૩,૫૩,૨૧૬	૧૯૩૭-૩૮	૨,૨૨,૫૮,૬૦૮	૧૯૩૯-૪૦	૨,૨૭,૪૪,૨૨
૧૯૩૬-૩૭	૨,૮૪,૪૮,૮૨૫	૧૯૩૮-૩૯	૨,૩૧,૩૦,૪૩૫		

હિંદની સીંચાઈ (Irrigation)

હિંદની વસ્તીના નવ દશાંશ લાગ ખેતીપર આધાર રાખે છે તથા વરસાદ આખા દેશમાં એકસરખું પડતો નથી, અમુક ઋતુમાં જ પડે છે અને કેટલાક ભાગોમાં કોઈ વરસ બિલકુલ પડતો જ નથી તાત્કાલિક લેતાં હિંદમાં સીંચાઈની અગત્ય સમજી શકાશે. બ્રિટિશ હિંદમાં સીંચાઈવાળી જમીન લગભગ ૬ કરોડ એકરની છે તે પૈકી ૪ કરોડ એકરથી વધારે જમીન તો અનાજના પાકની છે.

હિંદમાં સીંચાઈનો ઇતિહાસ કાળજૂનો છે, પણ ત્યારે તે પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હોવાનું કમ્પ્યુલ કં જોઈએ. પરંતુ તાજેતરના વર્ષોમાં આ દિશામાં ન માની શકાય તેટલી પ્રગતિ થઈ જગતના વધારે સીંચાઈવાળા દેશો, જે હિંદની પછી સીંચાઈની યાદીમાં આવે છે તેવા છ દેશોની કુલ સીંચાઈ કરતાં એકલા હિંદની સીંચાઈ વધી જાય છે. આ છ દેશોમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો પણ સમાવેશ થાય.

સીંચાઈની વિશાળતાનો ખીજે ખ્યાલ, આ કાર્ય માટે દરરોજ વપરાતા પાણીના જથ્થા પરથી આવી શકશે. તે જથ્થો, ન માની શકાય તેટલો લગભગ ૨૬૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગેલનનો છે. આ જથ્થો શિયાળા દરમિયાન ટેમ્સ નદી જેવડી ૧૦૦ નદીના પાણીના પ્રવાહ જેટલો ગણી શકાય. હિંદ મા સીંચાઈના વિસ્તારમાં જ અગ્રણી નથી. તેની સીંચાઈની યોજનાઓ ધણી રીતે જગતમાં સૌથી મોટી કે 'સક્કર એરેન્જ'ની યોજના વિશે આપણે ઘણું સાંભળ્યું છે. તે જ સૌથી મોટી યોજના ન હોય તો

* નહીંમંથી નહેર કાઢીને કે એવી બીજી કૃત્રિમ રીતે ખેતીને પાણી પ્રદાન પાડવું.

માંહેની એક તો જરૂર ગણી શકાય. તેનું ક્ષેત્રફળ પેસ્ટાર્દન કરતાં દોઢું છે. આ યોજના બહુ ખ્યાતિ પામેલ હોઇ તે વિષે આપણે ગણીએ છીએ. પણ આવી તો ઘણી યોજનાઓ છે જે વિસ્તારમાં લગભગ તેના જેવી જ છે. બીજી સેક્ટો નાની યોજનાની વાત તો જવા દઇએ. પંજાબની નીચલી ચીનાય નહેર, તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની સારડા નહેર પણ ખૂબ અગત્યની છે. સારડા નહેર જગતમાં લાંબામાં લાંબી છે અને તેમાં ૪,૦૦૦ મુખ્ય લાઇનો અને શાખાઓ તથા ૧૭૦૦ માઇલની ગટરોનો સમાવેશ થાય છે. તે અયોધ્યા અને શહિલખંડમાં ૧૫ લાખ એકર જમીનને પાણી આપે છે. નહેર પદ્ધતિઓમાં પણ હિંદ મોખરે છે. મુંબઇ ઇલાકામાં આવેલ ભાતધરના લોર્ડ્સ પુસ્તા (સિંધની લોઇડ એરેન્જ પદ્ધતિ સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી)માં ૨ કરોડ ૧૫ લાખ ધનફૂટના બાંધ કામનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે તે ઇજિપ્તના આસુઆન પુસ્તાથી પણ ચડી જાય છે. જો કે તે આસુઆન પુસ્તા કરતાં ૨૦૦૦ ફૂટ ટૂંકો છે. છતાં લોઇડ પુસ્તા તેનાથી ૭૦ ફૂટ ઊંચો છે. મુંબઇ ઇલાકામાં ભંડારદરા પાસે 'વિલ્સન પુસ્તા' પણ છે, તે ૨૭૦ ફૂટ ઊંચો છે અને જગતના સૌથી ઊંચા પુસ્તામાં તેનું સ્થાન છે. પરંતુ લંબાઇ માટેનું માન તો હૈદરાબાદ રાજ્યના નિઝામસાગર પુસ્તાને આપવું જોઇએ અને સંગ્રહણ શક્તિનું માન મદ્રાસના મેતુર બંધને ફાળે જાય છે.

નિઝામસાગર પુસ્તા લગભગ ૧૬,૦૦૦ ફૂટ લાંબો છે, ત્યારે મેતુર બંધની સંગ્રહણ શક્તિ ૫૪,૭૦૦,૦૦૦ ધનફૂટની છે. નવીનતા માટે મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલ પેરિયર પુસ્તાનો નિર્દેશ કરવો જોઇએ. આ પુસ્તા પશ્ચિમખાતમાં ૩,૦૦૦ ફૂટ ઊંચી સાંકડી નેળમાં ઘણી મુશ્કેલીથી બાંધવામાં આવ્યો છે. તેણે નદીનો પ્રવાહ હિંદોમહાસાગરમાંથી બંગાળના અખાત તરફ પૂર્વમાં ફેરવી નાખ્યો છે. એક માઇલ લાંબી 'ટનલ' બાંધીને આ પ્રવાહ ફેરવામાં આવ્યો છે. આ 'ટનલ'ની લંબાઈ લંડનના પૂલ કરતાં પાંચગણી છે. કાવેરીમાંથી લાવવામાં આવતી નહેર પણ તેટલી જ પ્રસિદ્ધ છે.

રાજ્યના બાંધકામથી વાર્ષિક સીંચાયેલ જમીન આજે ૩૨,૪૩૩,૦૦૦ એકર છે. તે બ્રિટિશ હિંદમાં ખેડાતી જમીનના સાતમા ભાગથી વધારે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં સીંચાઈની ૨૪૦ યોજનાઓ છે તેમાં ૬૧ તો મોટી ગણી શકાય તેવી છે. જુદા જુદા પ્રાંતોની સીંચાઈવાળા જમીનના પ્રદેશો નીચે મુજબ છે. (૧૯૩૭-૩૮)

પંજાબ તો વસ્તુતઃ સીંચાઈનો જ પ્રદેશ છે. તેના પછી અગત્યના પ્રદેશો અનુક્રમે સિંધ, મદ્રાસ, સરહદ પ્રાંત, સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર અને ઓરીસા છે.

સીંચાઈવાળી જમીનના એકર	વાવેતર કરવામાં આવેલ કુલ જમીન સાથે સીંચાઈ વાળી જમીનના ટકા
પંજાબ ૧૨,૨૯૨,૦૦૦	૩૮.૮
મદ્રાસ ૭,૫૬૫,૦૦૦	૨૦.૫
સંયુક્ત પ્રાંતો ૧૫,૦૦૦,૦૦૦
સિંધ ૫,૦૦૦,૦૦૦	૮૯.૧

સીંચાઈના પ્રકાર—હિંદુસ્તાનમાં સીંચાઈ ત્રણ રીતે કરવામાં આવે છે. (૧) કુવાથી (૨) તળાવથી (૩) નહેરથી.

(૧) કુવા—સીંચાઈ માટે કુવાનો ઉપયોગ ખૂબ થાય છે. હિંદની સીંચાઈની જમીનના ૨૦ ટકા કુવાની સીંચાઈના છે. ઘણાખરા કુવા ખાનગી આસામીઓએ કરાવેલા હોય છે. કુવામાંથી જનાવર મારફત, હાથની મહેનતથી કે યાંત્રિક બળથી પાણી કાઢવામાં આવે છે. આ પ્રથા મદ્રાસ, મુંબઇ, સંયુક્ત પ્રાંતો તથા પંજાબમાં પ્રચલિત છે.

(૨) તળાવ—કુવાની પેઠે તળાવ પણ અત્યંત પ્રાચીન કાળથી સૌચાર્ય માટે વપરાય છે. મદ્રાસ પ્રદેશમાં ચેમ્બરમ અને કુંઅમ જેવા મોટા તળાવોના અવશેષો હજી છે.

આવાં મોટા તળાવો બનાવવા માટે નદીની આડે બંધ બાંધવામાં આવે છે અને પૂરતું થોડું કે બહુ પાણી સંચરી લેવામાં આવે છે. આ રીતે એક તળાવ બને છે, અને તેમાંથી નહેરો કાઢીને દૂર દૂર સુધી ખેતરોને પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે.

(૩) નહેરો—મોટા પ્રમાણમાં સીંચાઈ કરવા માટે નહેરો સૌથી મહત્વનું સાધન છે. નહેરોમાં નદીમાંથી કે કૃત્રિમ જળસંગ્રહમાંથી પાણી આવે છે. ઉત્તર હિંદમાં નહેરોનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. નદીની નહેરો બે પ્રકારની છે. (૧) પૂરની નહેર તથા (૨) બાર માસી નહેર. અમુક સપાટીથી વધારે નદીમાં પૂર આવે ત્યારે પહેલા પ્રકારની નહેરમાં પાણી આવે છે. બીજા પ્રકારની નહેરોમાં નદીમાંથી પાણી આવે છે. આ નદીઓના પ્રવાહ બારે માસ ચાલતો હોય છે. નદીના પાણી પાસે બંધ બાંધીને નહેર મારફત પાણીના પ્રવાહને એક બાજુ તાળવામાં આવે છે.

સીંચાઈના સરકારે બે વિભાગો પાડ્યા છે.

(૧) ઉત્પાદક— આ વર્ગની નહેરો બાંધવા માટે તથા તેના વિસ્તાર માટેના પૈસા ઉછીના લેવામાં આવેલ હોય છે અથવા તો દુબકાળ વીમા ફંડમાંથી મળેલ ગ્રાન્ટમાંથી વાપરવામાં આવ્યા હોય છે. આ પ્રકારની નહેરો પૂરી બંધાયા પછી દર વર્ષની અંદર મૂડીનું વ્યાજ તથા ચાલુ ખર્ચ આપી રહે તેવી આશા રાખવામાં આવે છે.

(૨) રક્ષણાત્મક—આ જાતની નહેરો દુબકાળ સામે રક્ષણ કરવા માટે બાંધવામાં આવેલી હોય છે અને તેનું ખર્ચ ચાલુ મહેસુલમાંથી અથવા તો દુબકાળ વીમા ફંડમાંથી કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય નહેરો તથા શાખાઓના આધાર	વહેંચણીના આધાર	સીંચાઈવાળી જમીન (એકરમાં)	કુલ શેઠાચેલ મૂડી (૩ માં)
૧૯૩૨-૩૩	૨૧,૦૧૯	૫૬,૧૮૭	૧,૪૬,૨૩,૭૫,૫૨૪
૧૯૩૩-૩૪	૨૦,૯૫૦	૫૩,૯૭૯	૧,૪૮,૭૫,૬૦,૭૬૪
૧૯૩૪-૩૫	૨૧,૦૨૧	૫૯,૯૮૯	૧,૫૦,૯૭,૭૩,૦૬૦
૧૯૩૫-૩૬	૧૯,૭૭૦	૫૩,૭૯૮	૧,૪૬,૨૨,૦૪,૦૬૭
૧૯૩૬-૩૭	૧૯,૬૩૮	૫૩,૮૭૫	૧,૪૭,૦૫,૭૮,૫૯૮
૧૯૩૭-૩૮	૨૦,૧૨૧	૫૪,૩૩૪	૧,૫૦,૨૭,૭૮,૧૦૯
૧૯૩૮-૩૯	૧૯,૯૭૬	૫૪,૩૬૫	૧,૫૨,૭૯,૭૬,૯૪૬
૧૯૩૯-૪૦	૧૯,૭૯૯	૫૫,૧૧૨	૧,૫૩,૮૯,૪૨,૪૩૩

સીંચાઈના બાંધકામો આવક

ચોખ્ખા આવક	મૂડી પર ચોખ્ખા આવક
રૂા.	ટકા-
૧૯૩૩-૩૪	૮,૨૪,૮૧,૫૭૫
૧૯૩૪-૩૫	૭,૪૨,૦૩,૨૨૩
૧૯૩૫-૩૬	૮,૪૪,૭૮,૧૭૮
૧૯૩૬-૩૭	૯,૦૮,૫૮,૦૩૭
૧૯૩૭-૩૮	૮,૮૯,૬૫,૨૭૦
૧૯૩૮-૩૯	૯,૦૦,૧૪,૫૨૨
૧૯૩૯-૪૦	૧૦,૦૩,૪૮,૬૫૬

નહેરો

મોટે ભાગે નહેરો ઉત્તર હિંદમાં આવેલી છે. નીચેની હિંદની મુખ્ય નહેરો છે.

પંજાબ

- ૧ પશ્ચિમ જમના નહેર-રોહતક અને હિસાર પરગણાને તથા પતિયાળા તથા ગ્રીંદ રાજ્યોને પાણી પૂરું પાડે છે.
- ૨ સરહિંદ નહેર- સતલજ નદીમાંથી પાણી લઇને લુધિયાણા, ફિરોઝપુર, હિસાર તથા નભાને પાણી પૂરું પાડે છે.
- ૩ ઉપલી આરિદ્ધિઆબ નહેર- રાવી નદીમાંથી પાણી લઇને ગુરદાસપુર, અમૃતસર તથા લાહોરને પાણી પૂરું પાડે છે.
- ૪ નીચલી ચીનાબ નહેર- હિંદની મોટામાં નહેર છે અને ચીનાબમાંથી પાણી લઇ લાયલપુરને પૂરું પાડે છે.
- ૫ નીચલી જલમ નહેર- પંજાબના વાયવ્ય ખૂણાના પ્રદેશોને પાણી પૂરું પાડે છે.
- ૬ ઉપલી ચીનાબ- નીચલી આરિદ્ધિઆબ નહેર

સંયુક્ત પ્રાંતો

- ૧ ઉપલી ગંગા નહેર-તે આગ્રા નહેર તથા નીચલી ગંગા નહેરને પાણી પૂરું પાડે છે. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ખૂબ મહત્વની નહેર છે.
 - ૨ આગ્રા નહેર.
 - ૩ નીચલી ગંગા નહેર.
 - ૪ સારડા નહેર-રોહિલ ખંડ અને ઔધના પશ્ચિમ ભાગને પાણી પૂરું પાડે છે.
 - ૫ પૂર્વ જમના નહેર-પ્રાંતના ઇશાન ખૂણાના પ્રદેશને પાણી પૂરું પાડે છે.
- પ્રખ્યાત નહેરો નીચે મુજબ છે.

મદ્રાસ-કાવેરી મેતુર યોજના, ગોદાવરી ડેલ્ટા સીસ્ટમ, કૃષ્ણા ડેલ્ટા સીસ્ટમ, કાવેરી ડેલ્ટાસીસ્ટમ, પેનાર નદીની નહેર, પેરિયાર સીસ્ટમ, ચિકકોલ માઇનાર રિવર સીસ્ટમ, લોઅર કાલેશ્ન એનશન્ટ સીસ્ટમ.

સિંધ

રણ નહેર, કુલેલી નહેર, પિન્ધારી નહેર, લેમ્હડ મેરેજ વિગેરે.

હિંદની જળશક્તિ

વીજળી શક્તિની ખીલવણીમાં હિંદ અગત્ય દેશોની હરોલમાં આવે તેમ ભાગે છે અને તે દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ થઇ છે. તાતા એન્ડ સન્સની હિંદી પેઢીએ ત્રણ મોટી યોજનાઓ કરી તેનો વિકાસ કર્યો છે. આ યોજનાઓની સામાન્ય શક્તિ ૨૪૬,૦૦૦ અશ્વબળની છે અને તેને અંગે મુંબઇ શહેર, થાણા, કલ્યાણ અને જહદ્ પૂનાને વીજળી શક્તિ મળે છે. મહિસુર, કાશ્મીર, મદ્રાસ, સંયુક્તપ્રાંતો અને પંજાબમાં પણ યોજનાઓ કરવામાં આવી છે.

મુંબઈ

મુંબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ ધારામાં લોનાવલા, નીલમુલા અને આંધ્રની ખીણ ખાતે ત્રણ મોટાં વીજળી શક્તિ પૂરી પાડનારાં કારખાના છે.

લોનાવલાનું કારખાનું ભોરધાટ ખાતે આવેલું છે. ત્યાં ત્રણ સરોવરામાં પાણી ભેગું થાય છે. ત્યાંથી પાઇપ મારફતે નહેર વાટે વીજળી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે લઇ જવામાં આવે છે.

આંધ્રવેલી પાવર કુંડ, આંધ્ર નદી પર આવેલ છે. ત્યાં નદી ઉપર બંધ આંધ્રીને જળાશય કરવામાં આવ્યું છે. મુંબઈના અગ્નિ ખુણામાં નીલામુલા નદી પર વીજળીની એક મહાન યોજના કરવામાં આવી છે. આ યોજના ૧૯૨૭ માં કરવામાં આવી છે. આ ત્રણેય યોજનાથી મુંબઈ, થાણા, કલ્યાણ તથા પૂનાને વીજળી મળે છે.

મદ્રાસ

૧ મહિસુરની કાવેરી નદી પરની વીજળીની યોજના કોલરની સોનાની ખાણોને તથા બેંગલોર તથા બીજા શહેરોને વીજળી પુરી પાડે છે. કોલરની સોનાની ખાણોથી ૯૦ માઇલ દૂર શિવમુન્દરમ પર વીજળી ધર આવેલું છે.

૨ પાઇકેરા હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રિક યોજના-નીલગિરિમાં પાઇકેરા નદી પરનું આ વીજળી ધર કોઇમ્બતુર, ઇરોડ, નેગાપટમ તથા મદુરાને વીજળી પૂરી પાડે છે.

૩ મેતુર હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રિક યોજના- મેતુર પુસ્તાની નીચે બાંધેલ આ વીજળીક ધર સાલેમ, ત્રિચિનોપલિ, તાંજોર, ઉત્તર આર્કાટ તથા ચિત્તોડને વીજળી પૂરી પાડે છે. જગતના મોટા વીજળી ધરમાં તે ગણાય છે.

૪ થંબર પોણી નદીની યોજના-તિનવેલી પરગણામાં પાપનાશમની નજીક પશ્ચિમ ધારામાં આ વીજળી ધર બંધાય છે. બાંધવાનું કામ પૂરું થતાં તિનવેલી, મદુરા, તેંકાસી અને કોઇલપટ્ટીને વીજળી મળશે.

કાશ્મીર

શ્રીનગરથી ત્રીસ માઇલ દૂર વરામુલ્લામાં બંધાયેલ આ વીજળી ધર શ્રીનગરને વીજળી પૂરી પાડે છે.

પંજાબ

ઉહલ નદીની યોજના, નોથ વેસ્ટર્ન રેલવેને અમૃતસર, લાહોર તથા લુધિયાણા જેવા શહેરોને વીજળી પૂરી પાડે છે.

સંયુક્ત પ્રાંતો

ગંગા નદીના ઉપલા વિસ્તારમાં યુ. પી. હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રિક વર્ક્સ બોલવામાં આવેલ છે. તે ખેતીવાડી તથા ઉદ્યોગોને વીજળીક બળ પૂરું પાડે છે.

સોનાની સરેરાશ કિંમત તોલાની કિંમત

સાલ	રૂ. આ. પા.	સાલ	રૂ. આ. પા.	સાલ	રૂ. આ. પા.
૧૯૩૧-૩૨	૨૪-૧૨-૦	૧૯૩૫-૩૬	૩૫-૪-૦	૧૯૩૯-૪૦	૩૯-૧૪-૭
૧૯૩૨-૩૩	૨૯-૪-૬	૧૯૩૬-૩૭	૩૪-૬-૩	૧૯૪૦-૪૧	૪૨-૭-૧૧
૧૯૩૩-૩૪	૩૧-૧૨-૩	૧૯૩૭-૩૮	૩૫-૨-૯	૧૯૪૧-૪૨	૪૪-૧૦-૧૦
૧૯૩૪-૩૫	૩૪-૧૧-૬	૧૯૩૮-૩૯	૩૭-૧૦-૬		

હિંદમાંથી સોનાની આયાત-નિકાસ

સાલ	(સિલ્કા સહિત) (આયાત રૂ. માં)	નિકાસ (રૂ. માં)
૧૯૨૫-૨૬	૩૫,૨૨,૬૬,૩૬૩	૩૭,૫૩,૫૬૪
૧૯૨૬-૨૭	૧૬,૫૦,૧૨,૦૦૨	૧૦,૦૬,૫૫૪
૧૯૨૭-૨૮	૧૮,૧૩,૪૪,૦૬૨	૩,૪૪,૦૩૬
૧૯૨૮-૨૯	૨૧,૨૧,૮૬,૬૬૨	૨,૦૨,૭૧૪
૧૯૨૯-૩૦	૧૪,૨૩,૧૧,૪૭૭	૧,૦૩,૦૮૧
૧૯૩૦-૩૧	૧૩,૨૪,૫૨,૪૫૩	૪૬,૩૪,૩૮૮
૧૯૩૧-૩૨	૨,૭૬,૯૫,૩૬૪	૬૦,૭૭,૨૩,૨૦૬
૧૯૩૨-૩૩	૧,૩૧,૮૧,૩૯૧	૬૬,૮૪,૦૬,૩૪૭
૧૯૩૩-૩૪	૧,૦૬,૯૪,૨૮૫	૫૮,૧૫,૩૦,૨૪૬
૧૯૩૪-૩૫	૭૧,૯૩,૧૦૧	૫૩,૨૫,૬૭,૭૦૮
૧૯૩૫-૩૬	૯૪,૯૫,૪૧૦	૩૮,૩૦,૫૫,૩૬૫
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૦,૮૮,૧૧૯	૨૬,૪૫,૪૬,૨૪૮
૧૯૩૭-૩૮	૧,૫૬,૮૪,૧૬૧	૧૭,૯૦,૦૨,૨૯૦
૧૯૩૮-૩૯	૭૨,૬૩,૪૨૮	૧૩,૭૬,૬૫,૪૯૬
૧૯૩૯-૪૦	૭૨,૨૪,૧૯૯	૩૭,૨૮,૪૬,૨૪૫

ચાંદીની આયાત નિકાસ

	આયાત (રૂપિયામાં)	નિકાસ (રૂપિયામાં)
૧૯૨૬-૨૭	૨૧,૭૬,૩૪,૦૦૦	૧,૮૬,૫૪,૦૦૦
૧૯૨૭-૨૮	૧૬,૪૭,૩૪,૦૦૦	૨,૬૩,૬૬,૦૦૦
૧૯૨૮-૨૯	૧૫,૫૨,૧૮,૦૦૦	૬,૧૫,૧૧,૦૦૦
૧૯૨૯-૩૦	૧૫,૫૨,૧૮,૦૦૦	૪,૭૬,૭૬,૦૦૦
૧૯૩૦-૩૧	૧૩,૪૬,૬૩,૦૦૦	૩,૩૮,૭૦,૦૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૪,૪૨,૬૪,૦૦૦	૪,૮૪,૮૧,૦૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૧,૬૨,૯૫,૦૦૦	૩,૬૪,૨૬,૦૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૮૧,૭૩,૦૦૦	૭,૧૭,૪૪,૦૦૦
૧૯૩૪-૩૫	૪,૪૫,૧૦,૦૦૦	૯,૮૫,૭૫,૦૦૦
૧૯૩૫-૩૬	૬,૪૬,૭૫,૦૦૦	૭,૦૩,૧૦,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૧૩,૮૭,૬૪,૦૦૦	૨૮,૪૭,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૩,૧૨,૪૭,૦૦૦	૧,૫૫,૧૬,૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૨,૪૬,૪૫,૦૦૦	૭૭,૬૨,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૫,૨૩,૫૧,૦૦૦	૪,૩૭,૬૨,૦૦૦

ચાંદીની ઊંચામાં ઊંચી કીંમત (૧૦૦ તોલાની)

	રૂ. આ.		રૂ. આ.		રૂ. આ.
૧૯૩૯-૪૦	૬૬- ૪	૧૯૪૦-૪૧	૬૪-૧૩	૧૯૪૧-૪૨	૬૬- ૧

કરનો બોલો

૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે
બ્રિટિશ હિંદમાં માથા દીઠ કર

સાલ	રૂપિયા	રૂ. આ. પા.
૧૯૨૬-૨૭	૧,૩૮,૭૧,૧૨,૯૧૬	૫-૪-૧૧
૧૯૨૭-૨૮	૧,૪૦,૧૭,૬૨,૪૪૦	૫-૫-૦
૧૯૨૮-૨૯	૧,૪૧,૫૨,૩૭,૮૪૨	૫-૫-૦
૧૯૨૯-૩૦	૧,૪૩,૭૮,૬૪,૪૬૬	૫-૫-૬
૧૯૩૦-૩૧	૧,૩૦,૦૧,૦૭,૬૬૮	૪-૧૨-૭
૧૯૩૧-૩૨	૧,૩૩,૦૦,૧૯,૪૨૫	૪-૧૩-૭
૧૯૩૨-૩૩	૧,૩૯,૨૩,૪૩,૧૮૪	૫-૦-૬
૧૯૩૩-૩૪	૧,૩૦,૭૯,૦૭,૮૩૯	૪-૧૦-૧૦
૧૯૩૪-૩૫	૧,૩૮,૦૮,૮૩,૦૩૨	૪-૧૩-૩
૧૯૩૫-૩૬	૧,૩૯,૩૬,૫૪,૦૧૨	૪-૧૪-૩
૧૯૩૬-૩૭	૧,૩૭,૩૩,૧૦,૩૦૪	૪-૧૨-૫
૧૯૩૭-૩૮	૧,૩૧,૯૨,૯૮,૪૬૨	૪-૧૨-૧૧
૧૯૩૮-૩૯	૧,૨૯,૬૦,૮૫,૯૭૯	૪-૧૦-૧૦
૧૯૩૯-૪૦	૧,૪૦,૧૪,૦૧,૪૨૨	૫-૦-૨

હિંદમાં કાલસાનો વેપાર

રાષ્ટ્રીયજની ખાણોમાં કાલસો હોવાનું તો ૧૭૭૪માં જણાયું હતું અને ૧૭૭૭માં ખાણોમાંથી કાલસો કાઢવામાં પણ આવ્યો હતો, પરંતુ ૧૮૧૪ પહેલાં ખાણ ખોદવાનું કામ નિયમિત રીતે શરૂ થયું ન હોતું. હિંદના કેટલાક ભાગોમાં ખાણોનું અસ્તિત્વ હોવાનું તો છેક ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીસીમાં જણાયું હતું.

આ સમય પછી કાલસાની ખાણના ઉદ્યોગની ઝપાટાભર પ્રગતિ થઈ અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો પ્રગતિની કૂચ એટલી આગળ વધી ગઈ કે, વધારે ઉત્પન્નને અંગે ૧૯૩૦ પછી આ ઉદ્યોગને કોંક્રીટી સાબિત કરવા પડ્યો. પરિણામે કાલસાની કેટલીક નાની ખાણો બંધ પડી અને કંઈક અંશે ઉત્પન્ન ઓછું થયું પરંતુ માગણીના પ્રમાણમાં જથ્થાને સરખો કરવા જેટલો આ કાપ નહોતો. પરિણામે કાલસાની કૌંમતમાં ઘટાડો થવા લાગ્યો. આ ઘટાડો બહુ ઝડપી હતો અને ૧૯૩૬માં એક ટન કાલસાની કૌંમત, ખાણના દરવાજે રૂ. ૨-૧૨-૦ પહોંચી. આવો નીચો ભાવ કદી થયો નહોતો.

આ સમયે ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં ભાગ થઈ. ૧૯૨૬-૩૦ના પાંચ વર્ષો સાથે સરખાવતાં ૧૯૩૧-૩૫ના પાંચ વર્ષોમાં લગભગ એક લાખ ટનનો ઘટાડો થયો. ૧૯૩૬નું ઉત્પાદન પણ નીચી કક્ષાએ હતું. ઉપરાંત ૧૯૩૭-૩૮માં હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ, ૧૯૩૨-૩૩થી શરૂ કરીને કોઈ પણ વર્ષ કરતાં વધારે હતી. આ બધા સંજોગોને પરિણામે ઝરિયા અને દેશરથર કાલસાની કૌંમત, ૧૯૩૭ની શરૂઆતથી કલકત્તામાં વધવા લાગી. તે ૧૯૩૮ના પહેલા ત્રણ માસ સુધી ચાલી. ફરી પાછી મંદી આવી. પરિણામે ૧૯૩૭ અને ૧૯૩૮નું ઉત્પાદન અનુક્રમે ૨૫૦ લાખ તથા ૨૮૦ લાખ ટન હતું. જે એક રેકર્ડ સમાન હતું. આમ કૌંમત ઘટતી જતી હતી અને ઉત્પાદન વધતું જતું હોવાથી પરિસ્થિતિ ખરાબ બની. જે કે ૧૯૩૯ની

કરઆતમાં ઝરિયાના પહેલા નંબરના કૌલસાની કીમત ટનના રૂ. ૩-૬-૦ સ્થિર થઇ, જે ત્યારબાદ ચાલુ રહી છે. આમ છતાં ૧૯૩૯માં ઉદ્યોગ ફરીથી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. ૧૯૩૯ના માર્ચથી માગણી ઘટવા લાગી અને ૧૯૩૯ના જુલાઈમાં તે માલનો ઢગ થઇ પડ્યો. પરંતુ ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં યુરોપમાં યુદ્ધ જામતાં પરિસ્થિતિ હળવી બની. ત્યારબાદ હિંદમાં ખૂબ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ ચાલી અને કૌલસાની માગણીમાં સતત વધારો થયા કર્યો.

૧૯૩૮-૩૯ માં હિંદમાં ઉપયોગ માટેની કૌલસાની માગણી ૧૯૪૦ માં ચાલુ રહી. તે વર્ષમાં ઉત્પન્ન લગભગ ૨૯૦ લાખ ટન હતું અને ઉપાડ લગભગ ૨૬૫ લાખ ટનનો હતો. એટલે ૧૯૪૦ માં કૌલસાના ઉદ્યોગના વેપારની સ્થિતિને સંતોષકારક ગણી શકાય.

૧૯૪૦ ની શરૂઆતમાં યધાની સંમતિથી, યુદ્ધને અંગે ખાણનાં સાધનોની કીમતમાં થયેલ વધારાને લઇ એક ટનની કીમત ચાર આના વધારવામાં આવી. પરંતુ સાધનોની કીમત તે વધે જ ગઇ છે અને તેથી દર ટને ચાર આના કરતાં ઘણું વધારે ખર્ચ વધ્યું છે. આમ વધતી કીમત છતાં ૧૯૪૧ ના વર્ષ દરમિયાન કીમતમાં કંઈ વધારો કરવાનું શક્ય બન્યું નથી.

૧૯૪૦ ના નવેમ્બર સુધી તે કૌલસાની માગ જારી રહી હતી. સ્ટીમરો દ્વારા ૨,૪૦૮,૦૦૦ ટન કૌલસો યડ્યો હતો. નવેમ્બરની શરૂઆતમાં સ્ટીમરોની અછતને અંગે જાહેર માગમાં ઘટાડો થયો. ડયાની તંગીને અંગે ખાણમાં માલનો ગંજ ખડકાઇ જતાં સ્થિતિ વિષમ બની છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં કૌલસાના વેપારમાં થતા પ્રત્યાઘાતો હમેશાં આકરા હોય છે, અને સર્વત્ર વેપારની સારી સ્થિતિ હોવા છતાં, અત્યારે ચાલતા ભાવો નામના ગણી શકાય. જોયા ભાવે ગયા વર્ષની માંગ જોતાં બીજી કોઇ પણ વસ્તુના ભાવ ચોક્કસ પણે જોયા ગયા હોત. પણ હિંદમાં કૌલસાના ભાવમાં સામાન્ય વધારો ન થયો એટલું જ નહિ પણ ઉલટું ૧૯૪૦ ની આખરે તે વેચાણ કરવાવાળાની સંખ્યા મોટી હતી તે બતાવતું હતું કે ભાવો હજી નીચા જશે. ૧૯૪૦ ના નવેમ્બરથી માલનો ગંજ ખડકાઇ જતાં આ વલણ સામાન્ય હતું. વધતી જતી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને અંગે માલનો ઉઠાવ ટૂંક વખત સુધી સારો થશે તેમ માનવું વાજબી છે, છતાં ખાણના માલિકો વચ્ચે કંઈ સમજુતી ન થાય તો આ ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય, ૧૯૪૦ ની ઉંચા ભાવની પરિસ્થિતિ છતાં, ભૂતકાળ કરતાં સારું હોવાનો સંભવ નથી. જ્યારે યુદ્ધને અંગેની માગણી ઓછી થશે ત્યારે દર વર્ષે ૨૯૦ લાખ ટનના ઉત્પન્નવાળા ધંધાની સ્થિતિ ગંભીર થશે તે કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર એક જ રસ્તો છે. અને તે એ કે મધ્યસ્થ બજારની સંસ્થાની સ્થાપના કરવી. આ સંસ્થા માત્ર ભાવો પર અંકુશ મુકશે એટલું જ નહિ પણ માગણીના પ્રમાણમાં ઉત્પન્નને પણ નિયંત્રિત કરશે.

કૌલસાના વેપારમાં મંદી આવવાનું બીજું કારણ એ છે કે, રેલવેના નૂરમાં નવેમ્બરથી માર્ચ સુધી ૫ ટકાનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે અને રેલવે યોડ દર વર્ષે આ વધારો તે સમય દરમિયાન ચાલુ રાખવા માગે છે.

ઉદ્યોગને નડતી ત્રીજી અડચણ ખાણમાંથી ઔદ્યોગિક કેંદ્રોએ કૌલસો લઇ જવા માટે ડયાની તંગીની છે.

ઔદ્યોગિક ખાતામાં કૌલસાનો જથ્થો અત્યંત ઓછો હોવાથી ૧૯૪૧માં બંગાળની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, મોટા ઉદ્યોગસ્થાનોમાં કૌલસાના જથ્થાની સરકારને નોંધ મોકલી. ગંભીર પરિસ્થિતિ જોતાં હિંદી સરકારે એવો નિર્ણય કર્યો કે યુદ્ધના કાર્યમાં રોકાયેલ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ, જેની પાસે કૌલસાનો જથ્થો વૈસ દિવસ ચાલે તેથી ઓછો હોય તેને વૈસ દિવસ પુરતો જથ્થો કરવાને 'સરકારી જરૂરિયાત' ગણીને કામચલાઉ પસંદગી આપવામાં આવશે.

૧૯૪૦ના વર્ષ દરમિયાન બંગ્લોની ખાણોમાં તો કાઢી જતલું તોફાન થયું નહોતું, પણ અરિયામાં ગંભીર પ્રકારનું તોફાન થયું હતું. અરિયાની કાલસાની ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોના ગુજરાનના સાધનની કીમત વિશે તથા યુદ્ધને અંગે થયેલ મોંઘવારી તથા પગાર વધારા વિશે તપાસ કરીને રિપોર્ટ કરવા હિંદી સરકારે નીમેલા ખાસ અધિકારીએ એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો કે, કાલસાની ખાણના માલિકાએ કરી આવેલ દશ ટકાનો વધારો, ગુજરાનના સાધનોના વધતા જતા ભાવો માટે પુરતો હતો.

કાલસો કાપવાના યંત્રોની સંખ્યા ૧૯૩૮માં ૨૦૩ હતી, અને બધા યંત્રો વીજળીની મદદથી ચાલતા હતા. કાલસાની ખાણમાં અકસ્માતથી થયેલ મૃત્યુની સંખ્યા ૧૯૩૯માં ૨૭૯ હતી. દર હજાર મજૂરોએ મૃત્યુનું પ્રમાણ ૧.૨૨ ટકા હતું.

હિંદમાં કાલસાની ખાણના મથકોનાં નામ નીચે આપવામાં આવેલ છે.

ગોંડવાના કાલસાની ખાણો-બોકારો, ગિરિદહ, જૈન્ટિ, અરિયા, કરણપુરા, રાઝમહાલ હિલ્સ, રામપુર (રાયગઢ-હિંગિર) રાણીગંજ, ડાલ્ટનગંજ, સોહાગપુર (રેવાહ) ઉમરિયા (રેવાહ) બલ્લારપુર (ચાંદા) પેંચવેલી, શાહપુર (ખેતુલ), ચત્રમાલ, તાલ્ચેર સ્ટેટ, કોરિયા સ્ટેટ, રાયગઢ સ્ટેટ, કોંકાગુદિયમ, સાસ્તી, સિંગરેણી અને તાંદુર.

કાલસાની બેઝન્ટ-સ્ટોક કંપનીઓ

સાલ	કાલસાની ખાણોની સંખ્યા	વસૂલ થયેલ મૂડી (લાખ રૂપિયામાં)
૧૯૩૦-૩૧	૨૧૯	૧૦,૯૬
૧૯૩૧-૩૨	૨૧૭	૧૦,૮૦
૧૯૩૨-૩૩	૨૧૨	૧૦,૮૦
૧૯૩૩-૩૪	૨૧૨	૧૦,૬૮
૧૯૩૪-૩૫	૨૧૪	૧૦,૧૯
૧૯૩૫-૩૬	૨૧૭	૧૦,૪૫
૧૯૩૬-૩૭	૨૦૨	૯,૯૫
૧૯૩૭-૩૮	૨૦૩	૯,૯૪
૧૯૩૮-૩૯	૨૦૬	૧૦,૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૨૦૬	૯,૯૪

હિંદમાં કાલસાનું ઉત્પન્ન

વર્ષ	ટન	કીમત (રૂપિયા)
૧૯૨૪	૨૧,૧૭૪,૨૮૪	૧૪,૯૬,૫૩,૪૧૯
૧૯૨૫	૨૦,૯૦૪,૩૭૭	૧૨,૬૪,૦૦ ૯૦૮
૧૯૨૬	૨૦,૯૯૯,૧૬૭	૧૦,૧૪,૯૯,૬૩૪
૧૯૨૭	૨૨,૦૮૨,૩૩૬	૯,૪૮,૭૦,૦૧૩
૧૯૨૮	૨૨,૫૪૨,૮૭૨	૮,૮૪,૯૫,૦૨૭
૧૯૨૯	૨૩,૪૧૮,૭૩૪	૮,૯૩,૫૯,૧૨૪
૧૯૩૦	૨૩,૮૦૩,૦૪૮	૯,૨૬,૨૫,૩૨૩

વર્ષ	ટન	કીંમત (રૂપિયા)
૧૯૩૧	૨૧,૭૧૬,૪૩૫	૮,૨૬,૯૮,૭૬૪
૧૯૩૨	૨૦,૧૫૩,૩૮૭	૬,૮૦,૬૬,૬૦૪
૧૯૩૩	૧૯,૭૮૯,૧૬૩	૬,૧૧,૮૬,૦૮૩
૧૯૩૪	૨૨,૦૫૭,૪૪૭	૬,૩૦,૬૦,૬૫૧
૧૯૩૫	૨૩,૦૧૬,૬૬૫	૬,૫૨,૨૦,૮૪૦
૧૯૩૬	૨૨,૬૧૦,૮૨૧	૬,૨૪,૬૮,૪૦૪
૧૯૩૭	૨૫,૦૩૬,૩૮૬	૭,૮૧,૦૨,૪૩૯
૧૯૩૮	૨૮,૭૪૨,૬૦૬	૧૦,૬૪,૨૪,૦૦૦
૧૯૩૯	૨૭,૭૬૮,૭૬૧	૯,૮૭,૨૪,૦૦૦

માથાંદીઠ કોલસાની વાર્ષિક વપરાશ (ટનમાં)

હિંદુસ્તાન	(૧૯૩૮)	૦૦૭	મેલિન્યમ	(૧૯૩૭)	૩૮૮
ગ્રેટબ્રિટન	(૧૯૩૮)	૩૦૮૦	ફ્રાન્સ	(૧૯૩૭)	૧૦૪
જર્મની	(૧૯૩૭)	૧૦૮૭	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા	(૧૯૩૭)	૩૦૩૧

હિંદમાં કોલસાની સરેરાશ કીંમત

ટન કીઠ	ટન કીઠ	ટન કીઠ
રૂ. આ.	રૂ. આ.	રૂ. આ.
૧૯૩૦	૩-૧૪ ૧૯૩૪	૨-૧૪ ૧૯૩૮
૧૯૩૧	૩-૧૩ ૧૯૩૫	૨-૧૩ ૧૯૩૯
૧૯૩૨	૩-૧ ૧૯૩૬	૨-૧૨
૧૯૩૩	૩-૨ ૧૯૩૭	૩-૨

કોલસાની ખાણમાં કામ કરતા મજૂરાની દૈનિક સરેરાશ સંખ્યા

૧૯૩૦	૧૮૪,૩૭૦	૧૯૩૪	૧૬૮,૩૫૪	૧૯૩૮	૨૨૬,૮૮૭
૧૯૩૧	૧૭૩,૧૭૫	૧૯૩૫	૧૭૯,૧૫૨	૧૯૩૯	૨૨૯,૧૦૦
૧૯૩૨	૧૬૫,૫૬૭	૧૯૩૬	૧૮૧,૬૮૭		
૧૯૩૩	૧૬૩,૧૭૩	૧૯૩૭	૧૯૪,૭૦૫		

માથાંદીઠ વપરાશ

ટનમાં	ટનમાં	ટનમાં
૧૯૩૪ ૦૦૬	૧૯૩૬ ૦૦૬	૧૯૩૮ ૦૦૭
૧૯૩૫ ૦૦૬	૧૯૩૭ ૦૦૭	૧૯૩૯ ૦૦૭

કોલસાની નિકાસ

(હજાર ટનમાં)	(હજાર ટનમાં)
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૨૮.૫૭
૧૯૩૮-૩૯	૧૩૪૧.૩૨
	૧૯૩૯-૪૦
	૧૯૪૦-૪૧
	૨૦૦૮.૯૫
	૧૯૪૭-૩૯

કોલસાની આયાત

હજાર ટનમાં	હજાર ટનમાં
૧૯૩૭-૩૮	૮૩.૯૧
૧૯૩૮-૩૯	૪૩.૭૫
	૧૯૩૯-૪૦
	૧૯૪૦-૪૧
	૧૭.૮૭
	૫૦.૮

સુરોખાર

	હંદ્રેલ	કીમત (રૂ. માં)		હંદ્રેલ	કીમત (રૂ. માં)
૧૯૩૩	૧૮૯,૫૬૪	૧૫,૫૭,૮૧૬	૧૯૩૬	૧૬૨,૮૦૮	૧૧,૪૭,૪૩૭
૧૯૩૪	૧૬૬,૨૮૨	૧૩,૩૮,૧૭૧	૧૯૩૭	૧૬૭,૧૪૭	૧૧,૧૭,૮૪૪
૧૯૩૫	૧૭૩,૨૫૯	૧૩,૩૫,૫૮૩	૧૯૩૮	૧૪૮,૮૨૪	૧૧,૬૮,૪૪૬

કોફી

હિંદમાં કોફીની ખેતી દ્વીપકલ્પના દક્ષિણ ભાગના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં જ થઈ શકે છે. મહિસુર ઉત્તરની હદ છે, મદ્રાસ ખ્લાકામાં આવેલ શેવેરૌથ ટેકરીઓ પૂર્વ બિંદુ છે, અને પશ્ચિમધાટ તથા હિંદની તળેટી પશ્ચિમ તથા દક્ષિણની કુદરતી સીમા થાય છે.

દક્ષિણહિંદમાં કોફી ૧૮૩૦ અને ૧૮૪૦ વચ્ચે મળ્યુત પાયા પર મૂકાણી. પહેલાં મહિસુરમાં તથા લગભગ તે જ સમયે, વાયનાઠ, નીલગીરી તથા શેવરૌથ ટેકરીમાં તેમ થયું.

કોફીની અનેક જાતો છે. 'એન્ડેશન કોફી, તથા' નેટિવ કોફી. આ વર્ગીકરણ ધોયેલી તથા વણુ ધોયેલી કોફી' તરીકે પણ બીજે ઝાળખાય છે. હિંદના વેપારીઓએ તેના બીજા વિભાગો પણ પાડ્યા છે.

'નેટિવ કોફી'નું હિંદનું મોટું ધરાક ક્રાન્સ હતું. 'એન્ડેશન કોફી'ની આયાત યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, સ્વિટઝર્લન્ડ, ન્યૂઝીલેન્ડ, આસ્ટ્રેલિયા તથા નોર્વેમાં થતી હતી. યુદ્ધ પહેલાં યુરોપીયન બગીચાવાળાઓ પોતાની બધી 'એન્ડેશન કોફી' લાંડન મોકલી આપતા. ત્યાં 'મિન્સિંગ લેખન'માં તેનું હરણાળથી વેચાણ થતું હતું.

યુનાઇટેડ કિંગડમમાં હિંદી કોફીની વપરાશ તાજેતરમાં ઘટી ગઈ છે. કેમકે પૂર્વ આફ્રિકાના માલ સાથે હરીફાઈ વધી ગઈ છે.

હિંદી કોફીનો પાક સરેરાશ દર વર્ષે લગભગ ૧૬,૦૦૦ ટનનો છે. હિંદમાં કોફીની વાર્ષિક વપરાશ લગભગ ૭,૦૦૦ ટન ગણાય છે. છે, એટલે કે સામાન્ય પાક થયો હોય તો પણ દર વર્ષે લગભગ ૮,૦૦૦ ટન કોફીની નિકાસ કરી શકાય.

કોફી ઉત્પન્ન કરતા બીજા દેશોની કોફી સાથે હિંદની કોફીમાં પણ અપૂર્વ મંદી આવી છે. જગતમાં કોફીની કીમત વધી હતી, પણ ત્યાર પછી ઘટી ગઈ. ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૬ સુધી બાવ ઊંચા હતા, ૧૮૯૭ થી ૧૯૧૦ સુધી નીચા હતા. ફરીથી ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૯ સુધી ઊંચા હતા. એકંદરે નીચા બાવો કરતાં ઊંચા બાવો વધારે હતા.

યુદ્ધ શરૂ થતાં કોફીની કીમત ઘટવા લાગી. ૧૯૩૯-૪૦ના પાક વખતે આ મંદી કંઈક અંશે અટકાવવામાં આવી, પણ હિંદી કોફી માટે યુરોપિયન બજારો બંધ થતાં મંદી ચાલુ રહી. પરિણામ એ આવ્યું કે, આ ઉદ્યોગનો મોટો આધાર નિકાસ ઉપર રહેલો હોવાથી ઉદ્યોગની પરિસ્થિતિ ગંભીર થઈ. આ ઉદ્યોગ તદ્દન પામમાલ ન થઈ જાય તે ખાતર ૧૯૪૦-૪૧ના પાકના વખતે હિંદી સરકારે 'કોફી નિયમન વટહુકમ' કાઢ્યો. વટહુકમ નીકળ્યા પછી ઉદ્યોગની પરિસ્થિતિ સ્થિર થઈ અને ૧૯૪૦-૪૧ના પાકની પ્રજ્ઞને અંતે લગાઈ આવતાં સુધી તો કોઈક પ્રકારનો અંકુશ રાખવાનો વેપારીઓનો મત થયો. 'કોફી બજાર વિસ્તૃત કરવાની યોડ'ના પ્રયુએ ૧૯૪૦-૪૧ના અંતમાં મળેલી મીટીંગમાં જણાવ્યું હતું કે "વટહુકમનો અમલ થયા પહેલાં બગીચાવાળાઓએ લગભગ ૪,૩૦૦ ટન કોફી વાયદાની વેચી છે. આ તથા પાસ્તિસ તથા શેવેરૌથનો ૬૦૦ ટનનો શરૂઆતનો પાક, તથા નાના નાના બગીચાની

ખીજી ૨૦૦ ટન કોફી આ યોજના હેઠળ આવતી નથી. યોજના હેઠળ લગભગ ૭,૦૦૦ ટન કોફી આવી છે. તે સામાન્ય સમય કરતાં લગભગ અર્ધાં છે. ઉપલી પરિસ્થિતિમાં ખેડૂં દરેક ખગીયાના ૪૦ ટકા કરતાં વધારે જીએ ભાગ (quota) ગોઠવી શકતી નથી. જો આ આંકડાથી અંદરની ખજાના ભાવ ખેડૂી જત ક્રમિક ખજાનામાં તે શરૂઆતથી અંકુશ વિનાનાં સાધનો મારફત મોટા જથ્થા આવી ગયો હોતો.

કોફીની ઉપજેલ કોમત એકંદર સંતોષકારક કહી શકાય તેવી છે.

ખેડૂં જે કોફીની નિકાસ ન થાય અને આહોં વેચવાની હોય તે કોફીની ઓજામાં ઓછી વેચાણ કોમત નક્કી કરવાની ભલામણ કરી હતી જેથી કરીને ઉદ્યોગ ખોટી હરીફાઈમાંથી ઉગરી જાય.

કોફીનું વાવેતર તથા પાક

સાલ	વાવેતરના એકર	કુલ પાક (રિતલમાં)
૧૯૩૦-૩૧	૧૬૦,૨૬૧	૩૨,૯૭૨,૯૬૭
૧૯૩૧-૩૨	૧૭૨,૧૬૦	૩૩,૬૧૩,૭૧૩
૧૯૩૨-૩૩	૧૭૬,૬૪૫	૩૩,૦૩૭,૦૫૧
૧૯૩૩-૩૪	૧૮૩,૯૨૩	૩૪,૬૦૦,૯૫૯
૧૯૩૪-૩૫	૧૮૬,૬૫૬	૩૨,૭૭૫,૮૬૫
૧૯૩૫-૩૬	૧૮૮,૧૬૧	૪૧,૧૭૨,૬૭૮
૧૯૩૬-૩૭	૧૯૦,૧૮૫	૩૪,૦૦૪,૬૨૭
૧૯૩૭-૩૮	૧૮૨,૩૧૦	૩૩,૫૧૬,૧૧૪
૧૯૩૮-૩૯	૧૮૫,૨૨૪	૪૦,૧૧૦,૬૩૯
૧૯૩૯-૪૦	૧૮૧,૨૮૯	૩૪,૮૨૧,૭૧૭

હિંદી ઉદ્યોગો

(૧) કાપડની મિલો

હિંદમાં પહેલી કાપડની મિલ ઈ. સ. ૧૮૧૮માં કલકત્તામાં થઈ. મુંબઈમાં ૧૮૫૪માં મિલ થઈ, પણ કાપડના મિલઉદ્યોગનો ખરો વિકાસ તો ૧૮૭૭થી શરૂ થયો ગણાય, કેમકે ત્યારે નાથપુર, અમદાવાદ, શાલાપુર વગેરેમાં મિલો શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રદેશોમાં રૂ પુષ્કળ થતું હતું. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તથા પછી આ ઉદ્યોગને મોટો ટેકો મળી ગયો. પરંતુ જાપાનની કાતિલ હરીફાઈને અંગે તથા ચીનના ઉદ્યોગના વિકાસને અંગે જ્યારે થોડાં વર્ષ પછી હિંદે ચીનનું ખજાનું ખોલ્યું ત્યારે આ ઉદ્યોગની પીછેહઠ થઈ.

આખા જગતમાં રૂ ઉત્પન્ન કરવામાં હિંદનો નંબર બીજો આવે છે. પહેલો નંબર અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો છે, મુંબઈ ઈલાકાના સુક્કા પ્રદેશમાં તથા બંગાળના બીનાશવાળા પ્રદેશમાં હિંદ રૂ ઉગાડે છે. સામાન્યતઃ રૂ સુક્કા પ્રદેશનો પાક છે અને જ્યાં ૪૦ ઈંચથી ઓછો વરસાદ હોય ત્યાં તે પુષ્કળ થાય છે. દક્ષિણ વરાડ, પંજાબ, મદ્રાસ, યુક્તપ્રાંતો, બંગાળ, હૈદરાબાદ તથા મધ્યહિંદની ચીકણી કાળી માટી રૂના વાવેતર માટે આદર્શ છે, મુંબઈ, મધ્યપ્રાંત, વડોદરા તથા રજપૂતાનામાં રૂ વાવવામાં આવે છે. કુલ વિસ્તારનો અર્ધો ભાગ મુંબઈ તથા વરાડને ભાગે આવે છે.

રૂની નિકાસ કરવામાં પણ હિંદનો નંબર બીજો આવે છે. રૂની કુલ નિકાસના લગભગ ૬૦ ટકા જાપાનના ફાળે જાય છે.

હિંદમાંથી નિકાસ થતા કાચા પદાર્થોની કુલ કિંમતના ૪૪.૭૪ ટકા તો રૂના હોય છે. હિંદમાં રત્ન વાવેતર એટલા વિશાળ પ્રદેશમાં થાય છે કે કપાસ વાવવાની તથા કાલાંતી મેસમ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી હોય છે. પંચમ અને સિંધમાં નહેરના પાણીથી તે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેશના મોટા ભાગમાં વખતસર તથા પૂરતા વરસાદ પર તે આધાર રાખે છે. રૂની નિકાસ મોટા ભાગે પૂર્વના દૂર દેશોમાં થાય છે, પણ છેલ્લે છેલ્લે આ વેપારમાં યુનાઇટેડ કિંગડમે રસ લેવા માંગ્યો છે.

બ્રિટિશ હિંદમાં રૂની મિલો, શાળો તથા ગ્રાકો

સાલ	મિલોની સંખ્યા	શાળ	ગ્રાક
૧૯૩૦-૩૧	૨૬૧	૧૫૩,૪૮૧	૭,૮૬૬,૪૩૬
૧૯૩૧-૩૨	૨૬૬	૧૫૪,૧૦૨	૭,૮૬૩,૦૬૪
૧૯૩૨-૩૩	૨૭૮	૧૬૦,૧૧૦	૮,૧૨૧,૨૬૨
૧૯૩૩-૩૪	૨૮૯	૧૬૨,૦૮૪	૮,૧૩૯,૭૫૮
૧૯૩૪-૩૫	૨૮૮	૧૬૧,૫૨૪	૭,૯૦૬,૪૦૧
૧૯૩૫-૩૬	૩૦૩	૧૬૪,૧૯૮	૮,૦૮૪,૮૨૬
૧૯૩૬-૩૭	૨૯૭	૧૬૩,૧૨૧	૮,૦૪૨,૦૮૮
૧૯૩૭-૩૮	૩૧૮	૧૬૬,૩૧૨	૮,૧૧૩,૩૪૯
૧૯૩૮-૩૯	૩૫૦	૧૭૦,૧૫૭	૮,૬૭૩,૧૩૪

હિંદની મિલોમાં ઉત્પન્ન થયેલ સૂતર તથા સુતસઉ માલ

સાલ	સૂતર (૧૦૦૦ રતલમાં)	સુતસઉ માલ (૧૦૦૦ રતલમાં)	સાલ	સૂતર (૧૦૦૦ રતલમાં)	સુતસઉ માલ (૧૦૦૦ રતલમાં)
૧૯૩૪-૩૫	૮૫૩,૨૪૧	૬૨૧,૬૧૯	૧૯૩૭-૩૮	૯૭૫,૯૧૬	૭૧૫,૪૮૬
૧૯૩૫-૩૬	૯૦૦,૫૬૮	૬૩૭,૧૪૨	૧૯૩૮-૩૯	૧,૧૦૪,૦૩૦	૭૫૬,૪૮૯
૧૯૩૬-૩૭	૮૮૭,૧૦૩	૬૫૦,૨૫૩			

વાવેતર તથા ઉત્પન્ન

સાલ	વાવેતર (૧૦૦૦ એકરમાં)	ઉત્પન્ન (૪૦૦ રતલની ૧૦૦૦ ગાંસીઓ)	સાલ	વાવેતર (૧૦૦૦ એકરમાં)	ઉત્પન્ન (૪૦૦ રતલની ૧૦૦૦ ગાંસીઓ)
૧૯૩૩-૩૪	૨૩,૬૯૨	૫,૦૫૭	૧૯૩૭-૩૮	૨૫,૭૪૬	૫,૭૨૨
૧૯૩૪-૩૫	૨૩,૫૧૫	૪,૭૯૭	૧૯૩૮-૩૯	૨૩,૪૯૦	૫,૦૫૧
૧૯૩૫-૩૬	૨૫,૪૪૪	૫,૮૬૭	૧૯૩૯-૪૦	૨૧,૩૫૧	૪,૯૦૯
૧૯૩૬-૩૭	૨૪,૭૫૯	૬,૨૩૪			

(૨) લોહું અને પોલાદ

હિંદના લોહાના ઉદ્યોગની શરૂઆત તો આસનસોલ નજીક બ્રાકરમાં ૧૮૭૫માં થઈ, પણ ખરી શરૂઆત તાતા કંપનીના સાકચી (પાછળથી જમશેદપુર)ના કારખાનાથી ૧૯૦૭માં થઈ ગણાય. અહીં Pig-iron પહેલવહેલાં ૧૯૧૧માં ઉત્પન્ન થયું. અને પોલાદ ૧૯૧૨માં ઉત્પન્ન થયું. લડાઈને અંગે મળેલ પ્રાસાહનથી કામકાજના વિસ્તારને વેગ મળ્યો. ૧૯૨૪માં કાર્યક્ષેત્રનો મોટો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. કંપની પોલાદના પાટા, સળિયા વગેરે અનેક વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે. સામાન્યતઃ Pig-ironની નિકાસ જાપાન, યુનાઈટેડ કિંગડમ તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) ખાતે કરવામાં આવે છે.

આને અંગે જમશેદપુરમાં પોલાદના બીજા ઉદ્યોગો પણ ખીલ્યા છે. ૧૯૨૪ના પોલાદ-રક્ષણ કાયદાએ તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કાર્પોરેશનને રક્ષણ આપ્યું છે. અત્યારની રક્ષણાત્મક જકાત ૧૯૪૧માં પૂરી થઈ છે.

ઉચ્ચ પ્રકારની લોહાની કાચી ધાતુ નીચેનાં સ્થળોએ મળી આવે છે : (૧) મહીસુર (૨) સિંગભૂમ ઝીને ઓરિસ્સા. સિંગભૂમ પ્રાંતમાં તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીનું પોલાદનું કારખાનું આવેલું છે તે તથા પાસેના ઓરિસ્સાના તાબાનાં રાજ્યોના પ્રદેશ 'સિંગભૂમ લોહાનો પ્રદેશ' તરીકે ઓળખાય છે. આખા જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કાચું લોહું ત્યાં મળી આવે છે. લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી હિંદને લોહું અને પોલાદ જોઈએ તેના ૬૫ ટકા ત્યાં મળી આવશે.

લોહા તથા પોલાદના ઉત્પન્ન માટે, ષિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદનું સ્થાન, ખીલુ આવે છે. હવે આ ઉદ્યોગને હિંદમાં સૌથી મોટો ગણવામાં આવે છે.

હિંદનાં લોહાનાં કારખાનાં

૧. તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની, સ્થાપના ૧૯૦૭.
૨. ઇન્ડિયન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની, સ્થાપના હીરાપુરમાં ૧૯૧૮. આ કંપનીએ ૧૯૩૬માં બેંગાલ આયર્ન કંપનીનો કબજો લીધો છે.
૩. ઉપલી કંપનીની નજીક સ્ટીલ કાર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા, સ્થાપના ૧૯૩૬.
૪. માઇસોર આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ વર્ક્સ, સ્થાપના ૧૯૩૦.

(૩) ખાંડનો ઉદ્યોગ

ખાંડના ઉત્પન્નની દ્રષ્ટિથી હિંદના બે મુખ્ય ભાગ પડી જાય છે. ઉપલો હિંદ તથા દ્વીપકલ્પ. પાછલો ભાગ ઉષ્ણકટિબંધની અંદર તથા આગલો તેની બહાર આવેલો છે. દક્ષિણ સિવાય હિંદમાં ઉગાડવામાં આવતી શેરડી કોઇમ્બતુરની ગામડી શેરડી હોય છે.

હિંદની ખાંડનો ઉદ્યોગ ખાસ કરીને ઉત્તરના પ્રાંતો, સંયુક્ત પ્રાંતો અને બિહારમાં કેન્દ્રીભૂત થયેલો છે. આ બે પ્રાંતોમાં દેશના ઉત્પન્નના ૮૦ ટકા થાય છે, સામાન્યતઃ એ સમજાતું નથી કે આખા જગતમાં હિંદમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. ગોળ બનાવવાના ધરગથ્થુ ઉદ્યોગોને ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય હિંદના ખાંડના ઉદ્યોગનું કોઇ પણ ચિત્ર સંપૂર્ણ થશે નહિ. ખાંડ બનાવતા કારખાના કરતાં ગોળ બનાવવામાં ચાર ગણી શેરડીનો ઉપયોગ થાય છે. આ પ્રમાણુ વાર્ષિક પાકના લગભગ ૬૫ ટકા છે.

૧૯૩૧માં, વસ્તીને જોઈએ તેના પ્રમાણમાં હિંદમાં દશમા ભાગની ખાંડ ઉત્પન્ન થતી હતી. ૧૯૩૧ સુધી દેશમાં ૧૦ લાખ ટન પરદેશી ખાંડ આવતી હતી. આ ખાંડનો મોટો ભાગ જવાથી આવતો હતો. ખાંડની આયાત માટે હિંદ સરેરાશ વાર્ષિક પંદર કરોડ રૂપિયા આપતું હતું.

૧૯૩૨માં ખાંડના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવામાં આવ્યું. આને અંગે કારખાનામાં બનતી ખાંડ માટે સંખ્યાબંધ કંપનીઓ નીકળી. ખાંડના કારખાનાનો વિકાસ એટલી ત્વરાથી થયો કે પાંચ વર્ષના ટુંકા ગાળામાં, એક લાખ ટનથી સહેજ વધારે ઉત્પન્ન થતું હતું તેને બદલે વાર્ષિક લગભગ બાર લાખ ટનનું ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું. ખાંડની જરૂરિયાત માટે પરદેશોપર આધાર રાખતો હિંદ, આજે જગતમાં સૌથી વધારે ખાંડ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ બની ગયો છે.

આ ઉદ્યોગમાં શેકાયેલી મૂડી લગભગ ત્રીસ કરોડની છે. ખાંડના ઉદ્યોગે પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિ નીચે મુજબ છે:—

- (૧) પાંચ વર્ષના દુકા સમયમાં તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો.
- (૨) ખાંડને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી હિંદ પોતાના પગ પર ઉભું રહે છે.
- (૩) વાર્ષિક લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપિયા હિંદમાંથી પરદેશ જતા અટક્યા છે.
- (૪) ખેડૂતોની કમાણીમાં વધારો થયો છે.
- (૫) હિંદના લોકોને સસ્તી ખાંડ મળવા લાગી છે.

પરંતુ આ ઉદ્યોગને એક આ બીજી મુશ્કેલીમાંથી પસાર થવાનું નિર્માણ થયેલું લાગે છે. આ ઉદ્યોગ એવી કક્ષાએ પહોંચ્યો છે કે ધરગથ્થુ માગ કરતાં તેની ઉત્પાદન શક્તિ ઘણી વધી છે. મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી દેખાડવામાં આવતા મૈત્રીભર્યા વલણના અભાવને અંગે, બિહાર તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની સરકાર તરફથી કરવામાં આવતી અંકુશની વિવિધ યોજનાઓને અંગે તથા ખાંડના કારખાનાના માલિકો વચ્ચે યોગ્ય સંબંધ તથા સમજાવણા અભાવને અંગે આ મુશ્કેલીઓમાં ખૂબ વધારો થયો છે.

નીચેનાં સ્થળોએ સંશોધનકાર્ય ચાલી રહ્યું છે : (૧) ઇમ્પિરિયલ સ્યુગર-કેન સ્ટેન, કામ્પ્યુટર (૨) સ્યુગર-કેન સપ્-સ્ટેશન, કારનલ (૩) એગ્રિકલ્ચરલ સેક્શન, ઇમ્પિરિયલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ-દિલ્લી.

હિંદના પાકનો મોટો ભાગ ખેડૂતો ઉગાડે છે. ખેડૂતોને મોટો ભાગ ગરીબ, અશિક્ષિત તથા જૂના વિચારનો હોય છે. તેમની જમીન બહુ જ થોડી-એકાદ એકર-હોય છે અને શેરડી ઉગાડવાની તેમની રીત જૂના કાળથી ચાલી આવતી છે, એટલે તેમને મળતા પાકનું પ્રમાણ અસાધારણ રીતે ઓછું હોય તથા માલની ભત ખરાબ હોય તેમાં નવાઈ નથી. કારખાનાંનો મોટો ભાગ ખેડૂતો પાસેથી જ શેરડી ખરીદ કરે છે. બહુ જ ઓછા કારખાનાંવાળા પોતે શેરડી ઉગાડે છે.

		ગોળાની કુલ		શેરડીની કુલ	
		શેરડીનું વાવેતર		પેદાશ	
		પેદાશ		પેદાશ	
સાલ		(હજાર એકરમાં)	(હજાર ટનમાં)	(હજાર ટનમાં)	
૧૯૩૦-૩૧		૨,૯૦૫	૩,૩૫૯	૩૫,૭૮૦	
૧૯૩૧-૩૨		૩,૦૭૭	૪,૧૧૬	૪૩,૩૧૬	
૧૯૩૨-૩૩		૩,૪૨૫	૪,૮૫૯	૫૧,૧૨૬	
૧૯૩૩-૩૪		૩,૪૨૨	૫,૦૫૫	૫૨,૪૫૫	
૧૯૩૪-૩૫		૩,૬૦૨	૫,૨૯૨	૫૪,૩૪૬	
૧૯૩૫-૩૬		૪,૧૫૪	૬,૧૦૨	૬૧,૨૦૨	
૧૯૩૬-૩૭		૪,૫૮૨	૬,૯૩૨	૬૭,૩૨૨	
૧૯૩૭-૩૮		૩,૯૯૭	૫,૫૭૯	૫૫,૬૩૭	
૧૯૩૮-૩૯		૩,૨૪૮	૪,૨૭૫	૪૩,૧૦૦	
૧૯૩૯-૪૦		૩,૬૧૮			

		શેરડી, ગોળ તથા ખાંડેશરીમાં ખાંડનું ઉત્પાદન		શેરડી, ગોળ તથા ખાંડેશરીમાં ખાંડનું ઉત્પાદન	
		ખાંડનાં કારખાનાંની સંખ્યા		ખાંડનાં કારખાનાંની સંખ્યા	
સાલ		(ટનમાં)		(ટનમાં)	
૧૯૩૦-૩૧	૨૯	૩૪૯,૬૦૦	૧૯૩૫-૩૬	૧૩૭	૧,૧૦૫,૦૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૩૨	૪૭૦,૬૦૦	૧૯૩૬-૩૭	૧૩૭	૧,૨૩૭,૦૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૫૭	૬૪૩,૨૦૦	૧૯૩૭-૩૮	૧૩૬	૧,૦૭૨,૬૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૧૧૨	૭૧૮,૬૦૦	૧૯૩૮-૩૯	૧૪૫	૭૬૬,૬૦૦
૧૯૩૪-૩૫	૧૩૦	૭૭૧,૬૦૦	૧૯૩૯-૪૦		૧,૩૬૮,૭૦૦

માથાંદીઠ ખાંડનો ઉપયોગ

	૧૯૯૧		૧૯૯૨		૧૯૯૩
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અ)	૧૦૩	ડેન્માર્ક	૧૨૮	ઓસ્ટ્રેલિયા	૧૧૮
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૧૨	ઇજિપ્ત	૨૯	ન્યૂઝીલેન્ડ	૧૧૪
જાપાન	૧૧	જાપાન	૨૦	હિંદુસ્તાન (ગોળસહિત)	૨૪

(૪) લાખ

લાખ મુખ્યત્વે કરીને છોટાનાગપુર વિભાગમાં બેગે છે. હિંદના કુલ ઉત્પન્નના ૬૦ ટકાની ખરીદી ત્યાંથી જ થાય છે. લાખ ઉગાડનારા બીજા પ્રાંતો મધ્યપ્રાંતો, અંગાળા, આસામ, યુક્તપ્રાંતો, ઓરિસ્સા, દક્ષિણ હિંદ તથા પંજાબ છે.

લાખનો ઉપયોગ મોટે ભાગે, ગ્રામોદ્દેશન ઉદ્યોગમાં ફેંચ પોલિશ તથા વાર્નિશમાં, સીલ કરવામાં, ચક્કીના પૈડામાં, છાપવાની શાહીમાં, સિમેન્ટમાં તથા બીજા ઉદ્યોગોમાં થાય છે.

રાંચીથી પાંચ માઇલ દૂર નામકુમ ખાતે ૧૯૨૫માં 'હિંદી લાખ સંશોધન સંસ્થા' ખોલવામાં આવી છે. તેનો હેતુ, ખેતીની સુધારણા કરવાનો, લાખની જાત સુધારવાનો તથા તેના પરથી જન્મી શકતા અસર ઓછી કરવાનો હતો. સંશોધનનો હેતુ વિસ્તીર્ણ કરીને ઉદ્યોગોમાં તેના નવા ઉપયોગ શોધવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

નિકાસના આંકડા

હિંદુસ્તાન	કુલ	બીજા	હિંદુસ્તાન	કુલ	બીજા
		(રૂ. માં)			(રૂ. માં)
૧૯૩૫-૩૬	૪૮૭,૫૮૧	૧૫,૮૩૬	૧૯૩૭-૩૮	૬૬૪,૬૭૧	૧૬,૨૧૮
૧૯૩૬-૩૭	૮૩૩,૬૬૪	૨૩,૨૪૧	૧૯૩૮-૩૯	૬૪૩,૮૪૮	૧૨,૬૬૫

(૫) કાગળ

લગભગ એક સૈકા પહેલાં હુગલી નદીને કાંઠે આવેલ સીરામપોર ખાતે ડૉ. વિલિયમ કેરી નામના પ્રસિદ્ધ મિશનરીએ હિંદમાં કાગળ બનાવવાનું કારખાનું કાઢ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં અહિં ખાતે રોયલ પેપર મિલની સ્થાપના થઈ. તેણે પહેલાં તે ડૉ. કેરીના આંધ્રપ્રદેશના ઉપયોગ કર્યો હતો. રાણીગંજ તથા કંકેનારામાં બીજી મિલો ઉધાડવામાં આવી. પંદર વર્ષ પછી લખનૌ ખાતે કુપર પેપર મિલ તથા અંગાળામાં ટિટાધર ખાતે ટિટાધર પેપર મિલની સ્થાપના થઈ. બીજા પ્રાંતોમાં પણ મિલો ઉધાડવા માંડી.

કાગળ બનાવવામાં મુખ્ય કાચી ઝરતુઓ વાંસ તથા સળે નામનું ઘાસ છે. ઘાસ તે ઉત્તર હિંદના ધણા ભાગોમાં પુષ્કળ બેગે છે.

૪૦ કરોડ લોકોની સેવા કરવાની બજારની ગુપ્ત શક્તિ ધણી મોટી છે. બીજી કાંઈ પણ શક્યતા કરતાં આ શક્યતાએ હિંદમાં આ ઉદ્યોગના વિકાસમાં વધારે ફાળો આપ્યો છે. તેનો મુખ્ય ફાયદો એ થયો છે કે, પરદેશથી આવતા કાગળ પર ૨૫ ટકાની જકાત નાખવામાં આવી છે. હરિકાર્થ વધતી રહી છે. પરંતુ તે બહુ ધીમી છે.

યુદ્ધને અંગે જર્મન કાચુ સિવાયના પ્રદેશો સિવાયના દેશોમાં કાગળ તથા માવો પુરા પાડવા પર કાપની અસર થઈ. સહભાગ્યે કેનેડાની કાગળની તથા વર્તમાનપત્ર માટેના કાગળના માવાની મિલો, લાંબા

વખત થયાં શક્તિની નીચે કામ કરતી હતી. તે મિત્રરાજ્યો તથા બાહ્ય જગતની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. પરંતુ ભાવો ખૂબ જાંચા ગયા છે અને દ્વંડિયામણ તથા નૂતની અસ્થિરતાને અંગે પુરવઠા પર નિયંત્રણ આપી શકે.

હિંદની મિલોના વધતા જતા ઉત્પાદનને અંગે હિંદ કંઈક અંશે યુદ્ધની અસરમાંથી મુક્ત રહી શક્યું છે. યુદ્ધની શરઆતમાં આ મિલો પાસે માલનો મોટો જથ્થો પડેલો હતો. જો કે આ જથ્થો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી, છતાં બીજી ગોઠવણ થતાં સુધી વાપરનારાઓને આવતો માલ અટકી પડ્યો ત્યાં સુધી તાત્કાલિક માલ મળી ગયો. પરંતુ ભવિષ્ય બહુ આશાસ્પદ નથી. જો કે એ હકીકત સત્ય છે કે, કેટલીક નવી મિલો પ્રાથમિક મુશ્કેલીઓને અંગે ૧૯૩૮-૩૯માં પૂરેપૂરું કામ કરતી નહોતી, અને કેટલીક તો આ વખતે જ શરૂ થઈ હતી. વળી બધી હિંદી મિલો, માવાની આયાત સંબંધમાં રતતંત્ર નથી અને તેથી જ્યારે માવાની આયાત બંધ પડે ત્યારે કેટલીકને ઉત્પાદન પર અંકુશ મુકવો પડે તેમ છે. વપરાશ પણ વધી છે કેમકે પહેલાં કેટલાક વાપરનારા યાંત્રિક માવાવાળા સાંઘી જાતના કાગળો વાપરતા હતા તેમને વાજબી કોંમતે તે માલ મળવો મુશ્કેલ થવાથી, હિંદી મિલમાં બનેલા કાગળો વાપરવા મંજૂર છે. આ રીતે હિંદમાં કાગળની તંગી પડવાનો પુરતો સંભવ છે. જો કે ૧૯૩૯-૪૦માં ૭૦૦૮ હજાર ટન કાગળ હિંદની મિલોમાં બન્યા હતા ત્યારે ૧૯૪૦-૪૧માં ૮૩૦૮ હજાર ટન કાગળ બનાવવામાં આવ્યા હતા. યુદ્ધની પરિસ્થિતિને અંગે હિંદી મિલોને થના ખર્ચમાં મોટો વધારો થયો છે. રસાયણોની કોંમતમાં ગજબનાક ઉછાળો આવ્યો છે, અને રસાયણોની કોંમત, કાગળના ઉત્પાદનની કોંમતમાં મોટો ભાગભાગ વે છે. ખેતીવાડીની બીજી ઉત્પાદનની માફક વાંસની કોંમતમાં પણ હીક વધારો થયો છે. પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં હિંદી મિલોએ કાગળના ભાવ વધાર્યા નથી. છતાં નજીકના ભવિષ્યમાં હજી વધારો થવો અનિવાર્ય છે.

હિંદી કાગળ બનાવનારાઓની એસોસિએશને કાગળની નિકાસ કરવા હિંદી સરકારની પરવાનગી માગી હતી. હિંદી સરકારે તે પરવાનગી એવી શરતે આપી કે, હિંદી મિલોએ બનાવેલા લખવાના તથા છાપવાના કાગળોની અમુક પ્રમાણમાં નિકાસ થઈ શકે. જ્યારે હિંદમાં કાગળની દેખીતી અછત હોય ત્યારે મંડળ નિકાસ કરવાની પરવાનગી માગે તે દેખીતી રીતે જ અનુગતું હોય છે. પણ નિકાસ કરવાનો જથ્થો દેખીતી રીતે જ બહુ જ નાનો હોવો જોઈએ અને તેથી હિંદની બજારમાં ખાસ કંઈ ફેર પડે નહિ. વળી ભવિષ્ય પર દ્રષ્ટિ રાખીને મંડળ મલાયા અને સીલોન જેવા અરક્ષિત બજારોમાં હિંદનો કાગળ દાખલ કરવાને આતુર હતું. યુદ્ધનો અંત આવે ત્યારે પરિસ્થિતિ શું થશે તે આગળથી કહેવાનું મુશ્કેલ છે પરંતુ કાનીલ હરિકાષ માટે તથા નિકાસ માટે હિંદમાં મોટો જથ્થો પડી રહે તો શું કરવું તે માટે હિંદે તૈયાર રહેવું પડશે. આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદ બહાર, હિંદના માલ માટેની બજાર નક્કી થઈ જાય તો ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે.

સાલ	મિલની સંખ્યા	ઉત્પાદન (ટનમાં)	કિંમત (રૂપિયામાં)
૧૯૩૧	૯	૪૦,૫૫૮	૧,૮૫,૦૦,૪૮૯
૧૯૩૨	૯	૪૦,૩૯૧	૧,૮૭,૪૩,૯૦૯
૧૯૩૩	૯	૪૩,૨૦૬	૧,૭૯,૩૬,૭૬૦
૧૯૩૪	૯	૪૪,૧૭૯	૧,૭૧,૧૩,૧૬૯
૧૯૩૫	૧૦	૪૭,૩૦૫	૧,૮૯,૮૭,૭૬૭
૧૯૩૬	૧૦	૪૮,૨૦૯	૧,૯૨,૧૨,૭૯૧
૧૯૩૭	૧૧	૫૫,૫૯૩	૨,૪૮,૧૩,૦૯૬
૧૯૩૮	૧૨	૬૦,૧૧૪	૨,૪૬,૦૪,૬૭૫

૬ હિંદમાં દારૂ બનાવવાની ભઠ્ઠીઓ

સાલ	ભઠ્ઠીઓની સંખ્યા	ઉત્પન્ન (ગેલનમાં)	સાલ	ભઠ્ઠીઓની સંખ્યા	ઉત્પન્ન (ગેલનમાં)
૧૯૩૦	૧૧	૨,૧૦૨,૪૬૦	૧૯૩૫	૭	૧,૨૫૪,૫૮૮
૧૯૩૧	૧૦	૧,૯૨૯,૫૯૯	૧૯૩૬	૬	૧,૧૫૯,૪૭૦
૧૯૩૨	૯	૧,૭૭૮,૬૯૯	૧૯૩૭	૬	૧,૨૩૯,૬૨૯
૧૯૩૩	૮	૧,૫૦૫,૫૫૬	૧૯૩૮	૬	૧,૧૭૬,૭૬૬
૧૯૩૪	૮	૧,૫૯૪,૩૧૭			

(૭) ચામડાં કમાવવાનો ઉદ્યોગ

હિંદ આજે કાચાં તથા અર્ધ કમાવેલ ચામડાં જગતને પુરા પાડવામાં મોટો હિસ્સો ધરાવે છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે આખા જગતના ઢોરોનો ત્રીજો ભાગ હિંદમાં મળી આવે છે. કાચાં ચામડાંના હિંદના ઉત્પન્નના ૭૫ ટકા તથા બકરા તથા ઘેટાનાં ચામડાંના લગભગ ૪૫ ટકા અત્યારે હિંદમાં કમાવવામાં આવે છે, આફ્રીકાની પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવામાં આવે છે. હિંદના ચામડા કમાવવાના ઉદ્યોગના બે વિભાગ કરી શકાય, ધરગથ્થુ અને આધુનિક. ધરગથ્થુ ધધો ચમાર ચલાવે છે. આધુનિક પદ્ધતિ કાનપુર, આગ્રા, કલકત્તા અને મદ્રાસમાં દાખલ કરવામાં આવી છે.

કોમના ચામડાં કમાવવાનો દેશમાં અસાધારણ વિકાસ થયો છે. ખાસ કરીને કાનપુર, કલકત્તા તથા મદ્રાસમાં.

(૮) સિમેન્ટ

હિંદમાં પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ બનાવવાનું પહેલું સાહસ ૧૯૦૪માં મદ્રાસમાં એક નાના કારખાનાની શરૂઆતથી થયું. તે સત્વર બંધ પડ્યું, પણ થોડાં વર્ષ પછી ત્રણ નવી કંપની અસ્તિત્વમાં આવી અને અત્યારના ઉદ્યોગોના પાયો નાખ્યો. આના પછી તેજનાં વર્ષો આવ્યાં પરંતુ પરિણામે ખોટી હરીફાઈ ઉભી થઈ અને માગ કરતાં ઉત્પન્ન વધી પડ્યું. તેને અંગે આ ઉદ્યોગ લગભગ પડી ભાંગવાની તૈયારીમાં આવી પડ્યો.

આનો ઉપાય કરવા માટે હિંદી સિમેન્ટ બનાવનારાઓના મંડળની સ્થાપના થઈ. તેનો હેતુ એકબીજાની સંમતિથી માગ પર અંકુશ મૂકવાનો તથા કિંમતનું નિયમન કરવાનો હતો. આ યોજના ખૂબ સફળ થઈ. સિમેન્ટના ઉપયોગ માટે જાહેર જનતાને કળવવાના તથા વાપરનારને મફત મદદ તથા સલાહ આપવાના હેતુથી ‘હિંદની કોંક્રીટ એસોસિયેશન’ની સ્થાપના થતાં આગેકદમ થઈ હતી.

આના પછી સિમેન્ટ માર્કેટિંગ કંપની અસ્તિત્વમાં આવી. જે કંપની આની સભ્ય હોય તેણે ઉત્પન્ન કરેલ માલના ઉઠાવનો આ કંપનીનો હેતુ હતો. પણ થોડાં વર્ષ પછી જણાયું કે ઉત્પન્ન તથા વેચાણને એકત્ર કરી નાખવાની જરૂર હતી.

તેથી ૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે બંધી કંપનીઓ મળી જઈને મુખ્યધમાં ‘એસોસિયેટેડ સિમેન્ટ કંપની લિમિટેડ’ની સ્થાપના થઈ, પરંતુ ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં અનેક કંપનીઓની સ્થાપના થઈ છે. તે કંપનીઓ એસોસિયેટેડ સિમેન્ટ કંપની સાથે જોડાયેલી નથી. પરિણામે જોખમી તે કરતાં વધારે માલ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાતિલ હરીફાઈ જળી છે.

કાચા માલને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી હિંદના ઘણા ભાગોમાં તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. હિંદમાં સિમેન્ટનો માથાદોઢ ઉપયોગ ફક્ત આઠ રતલનો છે.

તાજેતરમાં જ દાલમિયા સિમેન્ટ કંપની તથા એસોસિયેટેડ સિમેન્ટ કંપની વચ્ચે સમાધાની થતાં ખોટી હરિદ્વાદ અટકી છે તથા ભાવે પણ સુધરી છે.

કાચી વસ્તુઓ તો હિંદનાં ધણા ભાગોમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

૯ રેશમ

હિંદમાં કાચા રેશમનું મોટું ઉત્પાદન થાય છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વિવિધ પ્રકારના રેશમના ઝીડા ઉછેરવામાં આવે છે. રેશમ ઉત્પાદન કરનારા ચાર મુખ્ય પ્રદેશો (૧) મદ્રાસનો કોઈમ્બતુર પ્રદેશ તથા મહિસુર (૨) બંગાળના મુર્શિદાબાદ, માલ્દાહ, રાજશાહી તથા વીરબૂમ પ્રાંતો (૩) કાશ્મીર અને (૪) આસામ છે. હિંદમાં કાશ્મીર અગત્યનું રેશમનું કેન્દ્ર છે અને તે ઉદ્યોગનો રાજ્યનો ઇન્જરો છે. હિંદમાં રેશમનો ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે કરીને ગૃહઉદ્યોગ છે. રેશમના વેપારનાં મુખ્ય કેન્દ્રો, અમૃતસર, બનારસ, જલ્દહર, માલ્દા, મુર્શિદાબાદ, બાંકુરા, રાજશાહી, ભાગલપુર, અમદાવાદ, શાલાપુર, મહિસુર, ત્રિચિનોપલ્લી, તાંબેર અને શ્રીનગર છે.

(૧૦) શણુ

આખા જગતમાં શણુની મિલનો ઉદ્યોગ વણાટ-ઉદ્યોગમાં બીજે નંબરે આવે છે. શણુ ખાસ કરીને બંગાળા ઇલાકામાં ગંગા-બ્રહ્મપુત્રના ખીણપ્રદેશમાં અને આસામમાં ઉગાડવામાં આવે છે. કુલ પેદાશના ૯૦ ટકા બંગાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. નદીના પૂરને અંગે ખેડૂત ખાતરનું કંઈ પણ ખર્ચ કર્યાં સિવાય દર વર્ષે આ પાક વાવ્યા કરે છે. એકવાર છોડ ઊગ્યા પછી તેના પર જરા પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહેતી નથી અને છોડ ૧૦-૧૨-ફૂટ ઊંચો થાય છે. સારી રીતે વધવાને માટે બીનાશવાળી જમીન અને ગરમ બીની હવાની જરૂર છે. એકવાર બરાબર ત્રણ નાખ્યા પછી, પાણીમાં હોય તોપણ, છોડ સારી રીતે ઊગે છે; જો કે ખેતરમાં પાણી ભરાઈ ગયું હોય તો શરૂઆતમાં પ્રતિકૂળ અસર ઉત્પન્ન કરે છે. પાક પર આઠમા પહેલાં જ છોડને કાપી નાખવામાં આવે છે. શણુનું વાવેતર સામાન્યતઃ માર્ચથી મેમાં થાય છે અને જુલાઈથી સપ્ટેમ્બરમાં તેનો પાક ઉતારવામાં આવે છે.

કલકત્તાથી પરદેશ જતી હિંદી વસ્તુઓમાં ૫૦ ટકા કાચું તથા તૈયાર શણુ હોય છે. ૧૯૨૮-૨૯ માં તો આખા હિંદમાંથી નિકાસ થયેલ કુલ વસ્તુઓના ૬૪ ટકા શણુ હતાં. આખા હિંદની નિકાસમાં કાચા તથા તૈયાર શણુનો વેપાર ૨૦થી ૨૫ ટકા હોય છે, જો કે ૧૯૨૮-૨૯માં તે પ્રમાણ ૨૮ ટકા હતું.

જગતમાં શણુ ઉત્પન્ન કરનાર તરિકિ હિંદ છજરો ભોગરી રહેલ છે. શણુ કાંતવાની પહેલી મિલ ૧૮૫૫માં રિશરા (સીરામપોર) ખાતે શરૂ થઈ અને ૧૮૫૯માં યાંત્રિકશાળની શરૂઆત થઈ.

કલકત્તા નજીક હુગલીના કિનારા પર નાના વિસ્તારમાં શણુ અનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલી રહ્યો છે. શણુની અનાવટના ચાર વર્ગ પાડી શકાય: (૧) ચોખા, ઘઉં તથા તેલીબિયાંને પેક કરવા માટે વપરાતા કાથળા (૨) રૂ, ઊન વગેરેને બાંધવા માટે વપરાતાં ગૂણુપાટ (૩) ખરબચડી શેતરંજી તથા કામળીઓ (૪) દોરકાં, રસી વગેરે.

હિંદની શણુની નિકાસ મુખ્યત્વે કરીને યુનાઈટેડ કિંગડમમાં, જર્મનીમાં, અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં તથા ફ્રાન્સમાં થાય છે. આ દેશના પરદેશ સાથેના વેપારમાં મોટે ભાગે શણુની અનાવટની વસ્તુઓ હોય છે. બંગાળમાં શણુની ખેતીએ ઘણી જગ્યાએ ચોખાની ખેતીને બંધ પાડી દીધી છે.

ઢાકાની ખેતીવાડી સંશોધન પ્રયોગશાળા તથા ટોલીમંજની ટેકનોલોજિકલ રીસર્ચ લેબોરેટરી શણુ ઉગાડવાના તથા તેના વેપાર સંબંધી સંશોધન કરી રહેલ છે.

‘ ઇન્ડિયન ન્યુટ મિલ એસોસિએશન ’ (હિંદી શાણું મિલમંડળ) આ ઉલોગ પર કાબુ ધરાવતું મંડળ છે, જે કે મંડળને કોઈ પ્રકારની સત્તા નથી, તેમ જ મંડળનાં કાર્યોની સ્વીકાર કરવા કે કેમ તે સભ્યોની મરજી ઉપર છે. હિંદની દરેક મિલ તેની સભ્ય છે અને અપિલ હિંદના હિત ધરાવતા નવ સભ્યોની કમિટી તેનું નિયમન કરે છે.

સાલ	નિકાસ (ટનમાં)	નિકાસની કિંમત (લાખ રૂપિયામાં)
૧૯૩૦-૩૧	૧,૩૮૬,૩૫૪	૪૪,૭૮
૧૯૩૧-૩૨	૧,૨૪૯,૬૩૬	૩૩,૧૧
૧૯૩૨-૩૩	૧,૨૪૨,૮૦૯	૩૧,૪૪
૧૯૩૩-૩૪	૧,૪૨૦,૩૨૨	૩૨,૩૧
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૩૭,૧૬૨	૩૨,૩૪

શાણી મિલો

સાલ	મિલની સંખ્યા	બારપાઇ થયેલ થાપણ (હબર રૂપિયામાં)	(હબર પાકડમાં)
૧૯૩૪-૩૫	૧૦૦	૧૯,૬૭,૭૦	૨૫,૨૫
૧૯૩૫-૩૬	૧૦૪	૧૯,૯૭,૦૭	૨૫,૨૫
૧૯૩૬-૩૭	૧૦૪	૨૦,૨૧,૫૨	૨૫,૨૫
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૫	૨૦,૨૯,૦૬	૨૫,૨૫

શાણું ઉત્પાદન

સાલ	ફેબ્રુઆરી (૧૦૦૦ એકરમાં)	ઉત્પાદન (૪૦૦ શતલની આંસડી ૧૦૦૦ આંસડીમાં)	સાલ	ફેબ્રુઆરી (૧૦૦૦ એકરમાં)	ઉત્પાદન (૪૦૦ શતલની આંસડી ૧૦૦૦ આંસડીમાં)
૧૯૩૪	૨,૬૭૦	૮,૫૦૦	૧૯૩૭	૨,૮૮૯	૮,૬૫૬
૧૯૩૫	૨,૧૮૧	૭,૨૧૫	૧૯૩૮	૩,૧૬૫	૬,૮૧૯
૧૯૩૬	૨,૮૮૬	૯,૬૧૧	૧૯૩૯	૩,૧૧૯	૯,૬૩૫

શાણમાંથી બનેલો માલ

(કિન્વાસ, કોથળા, શણિયા, દોરડાં, સૂતળી વગેરે)

વર્ષ	ટન	વાર
૧૯૩૪-૩૫	૯૪૯,૮૨૦	૧,૧૬૦,૭૪૬,૮૨૬
૧૯૩૫-૩૬	૧,૦૧૧,૧૬૧	૧,૩૨૮,૫૨૩,૬૯૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૨૫૩,૧૧૩	૧,૮૩૪,૨૪૯,૫૬૬
૧૯૩૭-૩૮	૧,૩૧૧,૬૫૮	૧,૯૫૮,૨૩૮,૯૬૧
૧૯૩૮-૩૯	૧,૨૨૧,૪૮૨	૩,૪૭૯,૫૦૮,૮૫૫

શાળ અને ગ્રાકોની સંખ્યા

	શાળ	નાંક		શાળ	નાંક
૧૯૩૪-૩૫	૬૧,૩૮૭	૧,૨૨૧,૭૮૬	૧૯૩૬-૩૭	૬૫,૨૭૩	૧,૩૦૦,૦૭૭
૧૯૩૫-૩૬	૬૩,૭૨૪	૧,૨૭૯,૪૬૧	૧૯૩૭-૩૮	૬૬,૭૦૫	૧,૩૩૭,૯૫૯

બ્રિટિશ હિંદમાં સહકારી મંડળીઓ

સાલ	મંડળીઓની સંખ્યા	ઉપયોગમાં લેવાતી મૂડી	અવરો
૧૯૩૦-૩૧	૯૦,૦૬૪	૮૩,૫૯,૫૮,૦૯૨	૩,૮૯૦,૭૬૮
૧૯૩૧-૩૨	૮૯,૫૪૨	૮૩,૮૯,૦૭,૮૧૫	૩,૮૬૧,૬૧૨
૧૯૩૨-૩૩	૮૮,૭૦૫	૮૬,૭૩,૮૯,૪૫૫	૩,૮૩૧,૭૯૦
૧૯૩૩-૩૪	૮૮,૩૬૪	૮૬,૪૪,૨૫,૪૯૬	૩,૮૪૬,૧૨૭
૧૯૩૪-૩૫	૮૯,૧૮૪	૮૭,૩૯,૩૦,૮૯૪	૩,૯૩૭,૨૫૨
૧૯૩૫-૩૬	૮૮,૯૬૯	૮૮,૦૬,૯૯,૦૯૪	૩,૯૫૨,૧૧૨
૧૯૩૬-૩૭	૯૨,૧૨૫	૮૯,૭૧,૨૬,૪૭૨	૪,૧૫૫,૦૧૯
૧૯૩૭-૩૮	૯૪,૨૪૪	૯૨,૯૦,૫૬,૩૮૦	૪,૩૫૦,૧૮૧
૧૯૩૮-૩૯	૧૦૪,૩૩૬	૯૬,૨૪,૭૩,૭૪૪	૪,૮૨૯,૧૫૫
૧૯૩૯-૪૦	૧૧૮,૭૦૫	૯૬,૮૮,૪૩,૭૪૧	૫,૫૩૪,૦૫૧

અફ્રીણીની આવક તથા ખર્ચ

સાલ	આવક રૂપિયા	ખર્ચ રૂપિયા
૧૯૩૦-૩૧	૨,૫૩,૨૭,૪૬૦	૭૪,૩૬,૪૮૩
૧૯૩૧-૩૨	૨,૦૭,૪૧,૫૩૩	૭૯,૭૭,૨૨૬
૧૯૩૨-૩૩	૮૯,૮૬,૧૫૨	૮૩,૮૭,૪૭૯
૧૯૩૩-૩૪	૧,૫૮,૯૬,૭૭૯	૭૦,૮૧,૫૬૯
૧૯૩૪-૩૫	૭૧,૯૪,૨૦૮	૩૪,૮૮,૫૪૩
૧૯૩૫-૩૬	૬૧,૧૦,૩૫૬	૩૪,૬૪,૮૮૧
૧૯૩૬-૩૭	૪૭,૬૬,૩૦૨	૨૮,૮૧,૯૧૧
૧૯૩૭-૩૮	૫૦,૭૫,૬૪૪	૨૪,૪૮,૪૨૬
૧૯૩૮-૩૯	૫૦,૮૮,૭૪૩	૨૫,૫૫,૫૫૯
૧૯૩૯-૪૦	૪૭,૧૩,૭૫૩	૨૩,૯૩,૧૯૫

દેશશાળમાં પાડેલ સિક્કાની કિંમત (રૂપિયામાં)

સાલ	રૂપ	નિકલ	તાંબુ	કાંચુ
૧૯૩૦-૩૧	૯૯,૮૩,૮૮૩	૧૯,૪૪,૦૦૦	૨,૬૫૬	૮,૦૦,૩૧૨
૧૯૩૧-૩૨	૪૯,૦૦,૦૦૦	૧,૮૯,૭૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૭૭,૪૩,૧૯૯	૮૫,૦૦૦	...	૨,૪૦,૧૦૦

સાલ	રૂપી	નિકલ	તાંબુ	કાંચુ
૧૯૩૩-૩૪	૨૦,૨૮,૨૬૩	૧૮,૦૮,૦૦૦	૧,૫૨૦	૧૦,૨૭,૭૦૦
૧૯૩૪-૩૫	૫,૬૬,૨૦,૩૬૦	૨૬,૦૦,૦૦૦	૬૮૦	૧૫,૧૧,૭૦૦
૧૯૩૫-૩૬	૧૬,૮૬,૪૫૬	૬૧,૫૬,૫૮૪	...	૧૬,૮૦,૩૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૪૯,૨૮,૬૫૨	૨૮,૫૬,૨૩૪	...	૧૬,૭૫,૧૦૪
૧૯૩૭-૩૮	૧,૧૩,૩૮,૮૫૮	૮૦,૬૫,૦૮૮	૬૦,૫૧૨	૨૨,૮૫,૧૮૮
૧૯૩૮-૩૯	૩૭,૬૫,૨૦૭	૩૬,૮૫,૨૬૬	...	૧૭,૬૫,૪૧
૧૯૩૯-૪૦	૧,૨૬,૬૬,૧૭૦	૬૦,૮૬,૨૬૧	૨૫,૦૦૦	૨૬,૮૭,૪૦૬

કુબકાળ નિવારણ માટેનું અર્ચ

રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
૧૯૨૨-૨૩ ૫,૬૦,૭૫૬	૧૯૨૮-૨૯ ૨૩,૧૮,૭૪૦	૧૯૩૪-૩૫ ૧૦,૨૦,૮૪૬	
૧૯૨૩-૨૪ ૭,૦૪,૬૦૨	૧૯૨૯-૩૦ ૪૮,૬૩,૦૫૬	૧૯૩૫-૩૬ ૧૬,૫૬,૩૩૪	
૧૯૨૪-૨૫ ૨૨,૨૮,૫૩૫	૧૯૩૦-૩૧ ૨૦,૦૨,૦૬૦	૧૯૩૬-૩૭ ૧૫,૪૦,૪૩૬	
૧૯૨૫-૨૬ ૧૪,૧૦,૨૫૬	૧૯૩૧-૩૨ ૧૬,૩૬,૩૦૪	૧૯૩૭-૩૮ ૧૪,૨૦,૮૫૨	
૧૯૨૬-૨૭ ૧૫,૪૬,૭૨૩	૧૯૩૨-૩૩ ૮,૦૨,૬૩૬	૧૯૩૮-૩૯ ૫૬,૭૨,૭૬૮	
૧૯૨૭-૨૮ ૧૬,૧૭,૮૬૦	૧૯૩૩-૩૪ ૩,૪૮,૭૬૩		

હિંદની ખાણોની સંખ્યા

ખાણોની સંખ્યા	ખાણોમાં કમરતા મજૂરીની સંખ્યા	ખાણોની સંખ્યા	ખાણોમાં કમરતા મજૂરીની સંખ્યા
૧૯૩૨ ૧,૨૮૧	૨૦૪,૬૫૮	૧૯૩૬ ૧,૬૭૩	૨૬૬,૫૭૩
૧૯૩૩ ૧,૪૨૪	૨૦૬,૫૦૭	૧૯૩૭ ૧,૬૨૫	૨૬૭,૮૫૮
૧૯૩૪ ૧,૬૭૫	૨૨૬,૩૮૧	૧૯૩૮ ૧,૬૫૩	૩૦૬,૨૬૦
૧૯૩૫ ૧,૮૧૩	૨૫૩,૬૭૦		

રખર

રખર મુખ્યત્વે દક્ષિણ હિંદમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ૧૯૪૦ના ૩૬ મી ડીસેમ્બરે રખરનું કુલ વાવેતર ૧૩૬,૬૨૭ એકરમાં કરવામાં આવ્યું હતું. આ ક્ષેત્રફળમાં ૧૪,૭૬૬ માલીકાની જમીનનો સમાવેશ થતો હતો. આગલા વર્ષમાં વાવેતર ૧૩૩,૬૬૨ એકરમાં હતું તથા માલિકાની જમીનની સંખ્યા ૧૪,૦૭૮ હતી. વાવેતરની કુલ જમીનના ૭૬ ટકા ત્રાવણકોરમાં, ૬ ટકા કોચીનમાં, ૧૨ ટકા મદ્રાસમાં, ૧ ટકા મહિસુરમાં તથા ૨ ટકા કૂર્ગમાં હતા.

૧૯૩૯ના ડીસેમ્બરની ૩૧મીએ પૂરા થતા વર્ષમાં કાચા રખરનું કુલ ઉત્પન્ન ૩૧,૩૬૦,૬૬૩ રતલ હતું. ત્યારે આગલા વરસમાં આ ઉત્પન્ન ૩૧,૦૬૫,૭૫૬ રતલ હતું. રખર માટે કાણા પાડેલ કુલ ક્ષેત્રફળના દર એકર દીઠ ઉત્પન્ન કોચીનમાં ૩૧૬ રતલ, ત્રાવણકોરમાં ૨૬૬ રતલ, મદ્રાસમાં ૨૫૬ રતલ, કૂર્ગમાં ૨૩૬ રતલ અને મહિસુરમાં ૮૧ રતલ છે.

૧૯૪૧ના છેલ્લા ત્રણ માસ માટે રખર આયાત કરવાનો હિસ્સો આંતરરાષ્ટ્રીય રખર નિયમન કમીટીએ 'સ્ટાન્ડર્ડાઇઝેશન'ના ૧૨૦ ટકા નક્કી કર્યો હતો ત્યારે આગલા ત્રણ માસમાં તે હિસ્સો ૧૦૦ ટકા હતો.

૧૯૪૦માં કમીટીએ કુલ ૮૩૬૬ ટકા રખર ખુલું કયું હતું, તેમાં હિંદના રખરનો હિસ્સો ૮૨ ટકા હતો. આ પ્રમાણની સાથે ૧૯૩૯માં ૫૭ ટકા, ૧૯૩૮માં ૫૦ ટકા, ૧૯૩૭માં ૭૦ ટકા, ૧૯૩૬માં ૬૦ ટકા અને ૧૯૩૫માં ૬૬૬૬ ટકાને સરખાવી શકાય.

૧૯૩૯માં રખરની વાવેતરની જમીન પર દૈનિક સરેરાશ ૩૨,૯૪૭ માણસોને શકવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ૨૩,૨૯૧ કાયમી હતા તથા ૯,૬૫૬ હંગામી હતા. આગલા વર્ષે કુલ સંખ્યા ૩૨,૩૭૭ની હતી. જેમાં ૨૩,૦૬૩ કાયમી તથા ૯,૩૧૪ હંગામી હતા.

૧૯૩૯ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે સુકા રખરનો કુલ જથ્થો ૫,૬૭૪,૬૧૮ રતલનો ગણવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે ૧૯૩૮ની તે જ તારીખે તે જથ્થો ૮,૦૫૧,૧૬૬ રતલ હતો.

હિંદમાંથી દરિયાઇ રસ્તે રખરની આયાત ૧૯૩૯-૪૦માં બે કરોડ તેત્રીસ લાખ રતલની થઇ હતી. આગલા વર્ષે તે સંખ્યા બે કરોડ રતલની હતી. આ પૈકી યુનાઇટેડ કિંગડમમાં ૨૭ ટકા, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) ૪૬ ટકા, જર્મની ૭ ટકા અને સાલોન ૧૬ ટકાનો ઉપાડ કરતું હતું.

રખરનું ઉત્પન્ન તથા વાવેતર

સાલ	હિંદમાં ઉત્પન્ન થયેલ સૂકું રખર (રતલ)	વાવેતર (એકરમાં)	સાલ	હિંદમાં ઉત્પન્ન થયેલ સૂકું રખર (રતલ)	વાવેતર (એકરમાં)
૧૯૩૧	૧૧,૬૭૦,૭૧૫	૭૪,૬૬૯	૧૯૩૬	૩૦,૪૪૭,૯૧૯	૧૨૪,૬૦૫
૧૯૩૨	૧,૮૦૨,૮૯૫	૭૦,૯૮૪	૧૯૩૭	૩૨,૨૯૬,૫૦૭	૧૨૫,૭૩૨
૧૯૩૩	૫,૦૪૮,૦૪૯	૧૧૯,૦૯૦	૧૯૩૮	૩૧,૦૬૫,૭૫૯	૧૨૫,૩૧૧
૧૯૩૪	૨૬,૪૪૩,૩૨૬	૧૧૯,૦૯૦	૧૯૩૯	૩૧,૩૯૦,૬૬૩	૧૩૩,૯૬૨
૧૯૩૫	૨૭,૫૫૩,૭૬૨	૧૨૨,૬૪૬			

રખરની આયાત નિકાસ (૧૦૦૦ રતલમાં)

આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ
૧૯૩૬-૩૭ ૬૮૪,૬૧૫	૬,૭૦૮,૩૪૨	૧૯૩૮-૩૯ ૫,૧૯૬,૫૫૮	૫,૦૩૩,૭૭૪
૧૯૩૭-૩૮ ૭,૧૬૪,૮૫૩	૬,૨૧૫,૪૨૩	૧૯૩૯-૪૦ ૭,૪૮૪,૬૪૪	૭,૨૬૫,૫૦૯

હિંદી સરકારનું વ્યાજનું દેવું

(કરોડ રૂપિયામાં)

સાલ	હિંદમાં	બંગાળમાં	કુલ
૧૯૩૧	૬૫૧.૭૮	૫૧૮.૧૨	૧,૧૬૯.૯૦
૧૯૩૨	૭૦૭.૧૮	૫૦૬.૪૫	૧,૨૧૩.૬૩
૧૯૩૩	૭૦૬.૪૮	૫૦૫.૩૬	૧,૨૧૧.૮૪
૧૯૩૪	૭૧૩.૫૯	૫૧૨.૧૫	૧,૨૨૫.૭૪
૧૯૩૫	૭૨૬.૦૨	૫૧૩.૧૧	૧,૨૩૯.૧૩
૧૯૩૬	૭૦૪.૯૮	૫૦૩.૩૪	૧,૨૧૦.૩૨
૧૯૩૭	૭૧૬.૦૬૨	૪૯૩.૦૭	૧,૧૯૯.૧૩
૧૯૩૮	૭૧૭.૩૫	૪૭૯.૮૧	૧,૧૯૭.૧૬

હિંદના સોનાની વ્યાજુ મિલકત

(કરોડ રૂપિયામાં)

૧૯૩૦	૯૧૩.૭૪	૧૯૩૩	૯૭૨.૬૦
૧૯૩૧	૯૩૮.૯૦	૧૯૩૪	૯૭૪.૪૬
૧૯૩૨	૯૫૮.૯૧	૧૯૩૫	૯૭૭.૮૬
૧૯૩૬	૯૮૯.૭૨		

પરદેશમાં હિંદીઓની પરિસ્થિતિ

યુનાઇટેડ કિંગડમ—હિંદીઓ પર કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી, પરંતુ કેટલાંક સ્થળોએ ખાસ હોટેલો તથા ઓડિંગ હાઉસોમાં રંગભેદ જણાય છે.

ફ્રાન્સ—કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ કે રંગભેદ નથી.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા—અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં હિંદીઓને વસાહત કરવા દેવામાં આવતી નથી, તેમ જ તે દેશમાં તેમને નાગરિકપણાનો હક્ક મળતો નથી. કાયદો અમલમાં આવ્યા પહેલાં જે હિંદીઓ ત્યાં હતા તેમને આ કાયદો લાગુ પાડવામાં આવેલ નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકા તથા આફ્રિકાના બીજા ભાગો—હિંદીઓ સામે પ્રતિબંધો મૂકવામાં દક્ષિણ આફ્રિકા તથા કેન્યા સૌથી વધારે ગુનેગાર છે. ફક્ત કેપના પ્રાંતોમાં જ હિંદીઓ રાજકીય તથા યુનિસિપલ હક્કો ભોગવે છે, બાકીના બધા પ્રાંતોમાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારના હક્ક નથી. આખા યુનિયનમાં તથા ખાસ કરીને ટ્રાન્સવાલમાં વેપારનાં લાઇસન્સમાં હિંદીઓ સાથેનો વતોવ જુદા પ્રકારનો છે. ટ્રાન્સવાલમાં ‘લોકેશન’ની બહાર હિંદીઓ સ્થાવર મિલકત ખરીદ કરી શકતા નથી. હિંદીઓ સામેના નામની કાયદા ‘મિક્સડ મેરેજ એક્ટ’ (સંમિશ્ર લગ્નકાયદો) તથા ‘ટ્રાન્સવાલ એશિયાટિક લેન્ડ એક્ટ’ છે, બીજા કેટલાક સામાજિક પ્રતિબંધો પણ છે. હિંદીઓ માટે અનામત રાખેલાં ડાયામાં જ તેઓ મુસાફરી કરી શકે તેવા રેલવેના તથા ટ્રામવેના કાયદાઓ છે. શરતના મેદાનમાં, કલબોમાં તથા સિનેમા વગેરેમાં તેમને જવા દેવામાં આવતા નથી. ૧૯૩૬માં પસાર કરવામાં આવેલ ‘ધી એશિયાટિક લેન્ડ એન્ડ ટ્રેડિંગ એક્ટ’થી કેપટાઉનનું સમાધાન તદ્દન રદ થયું છે અને હિંદીઓને જુદા રાખવાનો ચિદ્ધાંત દાખલ થયો છે. કેન્યામાં, કેન્યાના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં હિંદીઓ ખેતીવાડીની જમીનની માલિકી ધરાવી શકતા નથી. ત્યાંની જમીન તો યુરોપિયનો માટે અનામત રાખવામાં આવી છે.

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ—શીજ, મલાયા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં હિંદીઓનું રાજકીય તથા સામાજિક સ્થાન નીચું છે.

કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ—આ દેશોમાં હિંદીઓને વસવા દેવામાં આવતા નથી.

બર્મા—૧૯૩૭માં બર્માને જુદો પાડવામાં આવ્યા પછી હિંદી-વિરોધી લાગણી ખૂબ જાગી છે. ૧૯૩૮ હિંદી-વિરોધી સખત કુલ્લડ થયાં હતાં તેમાં લગભગ ૨૦૦ હિંદીઓ મરાયા હતા, લગભગ ૭૫૦ ધવાયા હતા અને નુકસાનીનો અડસદો ૫૬ લાખ રૂપિયાનો હતો.

સિલોન—હિંદી-વિરોધી પુષ્કળ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા છે. હિંદી-વિરોધી કેટલાક કાયદા નીચે આપવામાં આવ્યા છે :

(૧) હિંદી યુનિવર્સિટીઓએ આપેલ મેડિકલ ડિગ્રી તથા ડિપ્લોમા આપ્યું કરવામાં આવતાં નથી.

- (૨) હિંદમાંથી મોકલવામાં આવતાં લી, ઈડાં, શાકભાજી, ફળો તથા ચોખા પર ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫માં ભારે જકાત નાખવામાં આવી છે.
- (૩) ૧૯૩૮-૩૯માં બંધાં સરકારી ખાતાઓમાંથી હિંદીઓને દૂર કરવા માટે સિલોનની સરકાર ચત્ન કરી રહેલ છે. હાલ તુરત તો નોકરીમાં શેનિંદા હિંદી મજૂરો હોય તેને હિંદમાં પાછા મોકલવા સરકાર વિચાર ચલાવે છે. ૧૯૩૪ના એપ્રિલની પહેલી તારીખ પછી જે શેનિંદા હિંદી મજૂરોને રાખવામાં આવ્યા હોય તેઓવાને હાંકી કાઢવાની સરકારે દરખાસ્ત કરી છે.

પરદેશમાં હિંદીઓ

દેશનું નામ	હિંદીઓની વસ્તી	અણતરીની સાલ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય		
૧ સિલોન	૬૮૨,૫૭૦ ^૧	૧૯૩૮
૨ બ્રિટિશ મલાયા ^૨	૭૪૯,૦૦૦	૧૯૪૦
૩ હોંગકોંગ	૪,૭૪૫	૧૯૩૧
૪ મોરિશિયસ	૨૬૯,૭૦૧	૧૯૩૭
૫ સેશીલ્સ	૫૦૩	૧૯૩૧
૬ નિઝરલંડ	૮૦ (આશરે)	૧૯૩૨
૭ નાઇજીરિયા	૩૨	૧૯૩૧
૮ કેનિયા	૪૨,૩૬૮	૧૯૩૭
૯ યુગાન્ડા	૧૮,૮૦૦	૧૯૩૭
૧૦ ન્યાસાલેન્ડ	૧,૬૩૧ (એશિયાવાસી)	૧૯૩૭
૧૧ ઝંઝીબાર	૧૪,૨૪૨	૧૯૩૧
૧૨ ટાંકાનિકા પ્રદેશ	૨૩,૪૨૨	૧૯૩૧
૧૩ જમ્બીકા	૧૮,૬૬૯	૧૯૩૬
૧૪ ટ્રીનિડાડ	૧૫૪,૦૮૩	૧૯૩૭
૧૫ બ્રિટિશ ગિયાના	૧૪૨,૯૭૮	૧૯૩૭
૧૬ શ્રીલંકા ટાપુઓ	૮૯,૩૩૩	૧૯૩૭
૧૭ ઉત્તર રોડેશિયા	૪૨૧ (એશિયાવાસી)	૧૯૩૭
૧૮ દક્ષિણ રોડેશિયા	૨,૧૮૪ (એશિયાવાસી)	૧૯૩૬
૧૯ કેનેડા	૧,૫૯૯	૧૯૩૧
૨૦ ઓસ્ટ્રેલિયા	૨,૪૦૪	૧૯૩૩
૨૧ ન્યુઝીલેન્ડ	૧,૧૬૬	૧૯૩૨
દક્ષિણ આફ્રિકા		
૨૨ નાતાલ	૧૮૩,૬૪૬	૧૯૩૬
૨૩ ટ્રાન્સવાલ	૨૫,૫૬૧	૧૯૩૬
૨૪ કેપ પ્રાંત	૧૦,૬૯૨	૧૯૩૬

૧. ફક્ત હિંદી મજૂરો જ. ૨. સ્ટ્રેઇટ સેકલેન્ડસ, ફોર્સેટ અને આનફોર્સ મલાયા સ્ટેટ્સનો સમાવેશ થાય છે.

૨૫ ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ	૨૯	૧૯૩૬
૨૬ દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રોટેક્ટોરેટ	૪૦૯ (એશિયાવાસી)	૧૯૩૬
૨૭ સાઉથ-વેસ્ટ આફ્રિકા	૧૪	૧૯૩૬
૨૮ માલદીવ	૫૫૦ (આશરે)	૧૯૩૩
૨૯ બ્રિટિશ ઉત્તર મોનિયો	૧,૨૯૮	૧૯૩૧
૩૦ એડન	૮,૧૬૮	૧૯૩૭
૩૧ બ્રિટિશ સોમાલીલેન્ડ	૫૨૦	૧૯૩૧
૩૨ યુનાઇટેડ કિંગડમ	૭,૧૨૮	૧૯૩૨
૩૩ માલ્ટા	૪૧	૧૯૩૩
૩૪ ટ્રિનેડા	૫,૦૦૦	૧૯૩૨
૩૫ સેન્ટ લુશિયા	૨,૧૮૯	૧૯૨૧
૩૬ બ્રિટિશ હાંકુરાસ	૪૯૭	૧૯૩૧

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કુલ. ૨,૪૭૧,૫૨૨

૩૭ ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ	૨૭,૬૩૮	૧૯૩૦
૩૮ સિયામ	૫,૦૦૦ (આશરે)	૧૯૩૧
૩૯ ફ્રેંચ ઇન્ડો ચાઇના	૫,૦૦૦	૧૯૩૧
૪૦ જાપાન	૩૦૦	૧૯૩૧
૪૧ બેલ્જીયમ	૫૦૦	૧૯૩૩
૪૨ દરારક	૨,૫૯૬	૧૯૩૨
૪૩ મસ્કત	૪૪૧	૧૯૩૩
૪૪ પોર્ટુગીઝ પૂર્વ આફ્રિકા	૫,૦૦૦	૧૯૩૧
૪૫ માડાગાસ્કર	૭,૬૪૫	૧૯૩૧
૪૬ રિ-યુનિયન	૧,૫૩૩	૧૯૩૩
૪૭ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા	૫,૮૫૦	૧૯૩૦
૪૮ ડચ ગિયાના	૩૭,૬૩૩	૧૯૩૨
૪૯ બ્રાઝિલ	૨,૦૦૦	૧૯૩૧
૫૦ યુરોપના દેશો	૧,૦૦૦	...

પરદેશની કુલ સંખ્યા ૧૦૩,૭૩૬

અધા દેશોની કુલ સંખ્યા ૨,૫૭૫,૨૫૮

પરદેશમાં વસાહત

સાલ	મદ્રાસ બ'દરથી પરદેશ ગયેલા વસાહતીઓ	કરાંચી તથા મુંબઈથી પરદેશ ગયેલા વસાહતીઓ	હિંદમાં પાછા ફરેલા વસાહતીઓ
૧૯૨૯-૩૦	૧૩૫,૨૬૨	૧,૯૩૪	૧૩૪,૩૩૧
૧૯૩૦-૩૧	૭૪,૮૦૨	૧,૫૨૫	૧૪૩,૩૦૬
૧૯૩૧-૩૨	૩૦,૮૮૯	૧,૦૦૨	૧૫૦,૯૪૩

સાલ	મદ્રાસ બંદરથી પરદેશ અથવા વસાહતોમાં	કર્ણાટી તથા મુંબઈથી પરદેશ અથવા વસાહતોમાં	હિંદમાં ખાજા ફરેલા વસાહતોમાં
૧૯૩૨-૩૩	૧૭,૧૫૯	૯૮૧	૧૩૧,૩૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૮,૭૪૧	૧,૧૬૪	૮૪,૧૭૬
૧૯૩૪-૩૫	૧૧૦,૬૮૭	૧,૨૯૪	૫૮,૬૧૭
૧૯૩૫-૩૬	૧૩,૬૩૫	૯૭૯	૫૫,૯૫૨
૧૯૩૬-૩૭	૧૨,૫૨૧	૧,૨૧૯	૫૮,૦૫૮
૧૯૩૭-૩૮	૪૮,૫૩૭	૧,૭૦૭	૫૫,૩૧૪
૧૯૩૮-૩૯	૧૧,૨૫૮	૨,૯૯૩	૭૮,૮૨૬

૧૯૩૯-૪૦નાં છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો

અંગ્રેજી અથવા હિંદની ભાષામાં
ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલ

પ્રાંત	છાપખાનાં	વર્તમાનપત્રો	સામયિકો	પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો	પુસ્તકો
મદ્રાસ	૨,૭૩૪	૯૧૭	૯૮૫	૫૫૧	૨,૫૦૭
મુંબઈ	૧,૨૦૮	૫૯૩	૬૨૪	૩,૨૭૦
સિંધ	૩૦૭	૧૩૯	૬૦	૯૫	૩૪૦
બંગાળા	૧,૭૩૮	૧૫૪	૭૬૨	૧,૩૮૩	૩,૦૭૪
સંયુક્તપ્રાંતો	૧,૦૮૫	૩૪૧	૫૦૪	૨૯૭	૨,૯૨૭
પંજાબ	૫૫૧	૪૧૮	૪૫૫	૩૫૦	૧,૮૩૪
બિહાર	૨૪૯	૪૩	૯૪	૩૩	૧૭૪
ઓરિસ્સા	૭૮	૩૧	૬૫	૨૧	૫૧૯
મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૩૨૧	૮૯	૩૮	૩૮	૨૫૨
આસામ	૯૮	૩૦	૪૮	૨	૨૮
સરહદપ્રાંત	૪૮	૪૨	૩	૧૩	૩
અજમેર-મેરવાડા	૪૨	૧૨	૧૬	૧૦	૧૪૧
કૂર્ગ	૨	૨	૧	૧	૭
દિલ્લી	૧૭૭	૬૧	૮૨	૨૪	૨૪૨
	૮,૫૪૮	૨,૮૭૨	૩,૧૧૩	૩,૪૪૨	૧૪,૮૨૦

હિંદમાં છપાયેલ પુસ્તકો

૧૯૩૨-૩૩	૧૬,૨૮૯	૧૯૩૫-૩૬	૧૬,૬૫૨	૧૯૩૮-૩૯	૧૭,૪૩૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૬,૭૬૩	૧૯૩૬-૩૭	૧૭,૧૫૮	૧૯૩૯-૪૦	૧૮,૨૬૨
૧૯૩૪-૩૫	૧૬,૭૩૫	૧૯૩૭-૩૮	૧૭,૧૫૮		

હિંદના જકાતખાતાના આંકડા

સાલ	કુલ મહેસુલ (રૂ. માં)	વળતર (રૂ. માં)	અર્થ (રૂ. માં)
૧૯૩૦-૩૧	૪૭,૮૪,૨૮,૫૭૭	૧,૦૩,૫૨,૩૩૨	૯૬,૬૯,૯૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૪૭,૭૧,૭૭,૧૨૮	૧,૨૮,૧૦,૬૦૨	૯૦,૪૯,૮૬૧
૧૯૩૨-૩૩	૫૩,૩૧,૬૨,૬૭૨	૧,૩૬,૪૫,૨૧૨	૯૨,૬૪,૩૯૨
૧૯૩૩-૩૪	૪૮,૫૫,૧૫,૪૮૦	૧,૩૮,૭૪,૦૬૫	૯૮,૫૬,૬૮૦
૧૯૩૪-૩૫	૫૪,૨૫,૩૨,૫૨૫	૧,૫૭,૯૦,૬૧૦	૧,૧૦,૭૩,૩૭૨
૧૯૩૫-૩૬	૫૬,૦૨,૬૧,૩૯૩	૧,૬૧,૧૨,૪૧૮	૧,૧૭,૨૩,૫૬૮

૧૬૩૬-૩૭	૫૫,૫૦,૮૨,૮૧૬	૧,૬૩,૩૧,૪૯૧	૧,૪૨,૩૧,૧૫૩
૧૬૩૭-૩૮	૪૭,૨૮,૫૫,૪૬૫	૧,૫૨,૬૫,૫૮૦	૧,૦૬,૨૦,૩૭૧
૧૬૩૮-૩૯	૪૪,૫૧,૪૮,૦૪૦	૧,૪૯,૬૪,૬૬૫	૧,૧૯,૫૫,૦૦૫
૧૬૩૯-૪૦	૫૦,૪૩,૧૯,૪૫૩	૧,૯૯,૬૬,૫૬૩	૮૨,૮૧,૮૨૪

કેરોસીન

હિંદનું ઉત્પન્ન (ગિલનમાં)	અર્ધમાંથી થયેલ આયાત (ગિલનમાં)	બીજા દેશોમાંથી થયેલ આયાત (ગિલનમાં)	
૧૯૩૬-૩૭	૩૫,૮૨૧,૬૦૮	૧૧૯,૯૭૭,૩૮૬	૬૧,૪૮૮,૬૦૧
૧૯૩૭-૩૮	૩૬,૭૮૦,૪૮૬	૧૩૨,૮૪૭,૮૦૮	૬૯,૭૬૫,૬૮૮
૧૯૩૮-૩૯	૩૮,૩૮૦,૫૮૯	૧૧૩,૯૯૬,૦૬૯	૬૭,૬૭૬,૮૧૧
૧૯૩૯-૪૦	૨૮,૧૭૬,૪૭૬	૧૧૨,૧૧૫,૦૮૬	૮૧,૨૫૮,૦૩૩

લોકોનું કરજ

સેન્ટ્રલ એકિંગ કમ્પાઈની કમિટી ખેડૂતોનું દેવું લગભગ ૯૦૦ કરોડનું ગણે છે. જુદા જુદા પ્રાંતના આંકડા નીચે મુજબ છે :

પ્રાંત	ખેડૂતોનું કુલ કરજ (રૂપિયા)	પ્રાંત	ખેડૂતોનું કુલ કરજ (રૂપિયા)
આસામ	૨૨ કરોડ	બિહાર અને ઓરિસ્સા	૧૫૫ કરોડ
બંગાળ	૧૦૦ "	કૂર્ગ	૩૫-૫૫ "
મુંબઈ	૮૧ "	મદ્રાસ	૧૩૦ "
મધ્યપ્રાંત	૩૬ "	પંજાબ	૧૩૫ "
મધ્યપ્રદેશ	૧૮ "	સંયુક્તપ્રાંતો	૧૨૪ "
બર્મા	૫૦-૬૦ "		

હિંદમાં ધીરધાર કરનાર શાહુકારોની સંખ્યા-બંગાળમાં શાહુકારોની સંખ્યા ૪૫,૦૦૦ મુંબઈમાં ૨૦,૦૦૦, પંજાબમાં ૫૫,૫૦૦, મધ્યપ્રાંત ૪૩,૦૦૦, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં ૧૦૦,૦૦૦ અને દિલ્હીમાં ૧૦૦ છે.

બ્યાજનોદર-બ્યાજનો દર સ્થળે સ્થળે જુદા હોય છે. આસામમાં બ્યાજનો દર ૧૨ ટકાથી ૭૫ ટકા છે. મુંબઈમાં સામાન્યતઃ બ્યાજનો દર ૧૨ ટકાથી ૨૫ ટકા છે, પરંતુ સિંધમાં ૫૦ ટકા સુધીનો છે. અને પંજાબ શાહુકારો કેટલીક વાર ૩૬૦ ટકા બ્યાજ લે છે. બંગાળમાં થાલ ઉપર બ્યાજનો દર ૧૮ ફેર ટકાથી ૩૭ ફેર ટકાનો હોય છે પણ અંગ-ઉધારનો દર ૩૦૦ ટકા સુધીનો હોય છે. બિહાર અને ઓરિસ્સામાં અનાજ ઉપરનો પ્રચલિત દર ૨૫ ટકા છે, બીજા સ્થળે ૫૦ ટકા છે. મધ્યપ્રાંતમાં અને વરાહમાં બ્યાજનો સામાન્ય દર ૧૨ થી ૨૪ ટકાનો છે. મદ્રાસમાં પણ તે દર ૧૨ થી ૨૪ ટકાનો છે, પણ કોઈ વાર વધીને ૩૬ ટકા અને ૪૮ ટકા સુધી પણ થાય છે. પંજાબમાં પ્રથમ વર્ગના થાલ પર બ્યાજનો દર ૬ થી ૯ ટકા અને બીજા વર્ગના થાલ પર ૯ થી ૧૨ ટકાનો છે. સંયુક્તપ્રાંતોમાં બ્યાજનો દર ૭ ફેર ટકાથી ૧૨ ટકાનો છે.

હિંદનું કરજ-હિંદનું કુલ કરજ લગભગ ૧, ૧૬૦ કરોડ રૂપિયા છે, તેમાંથી ૧૭૮ કરોડને ખતુરપાદક કબી શકાય. આ રકમમાં હિંદનો મહાન યુદ્ધમાં ફાળો, નવા દિલ્હીની ચોળના, પેશન અને અને વિજાયાપદ્મના બંદરનો સમાવેશ થાય છે. કુલ રૂપિયાનું કરજ ૭૭૬ કરોડ તથા સ્ટેલિંગનું કરજ ૪૮૭ કરોડનું છે.

હિંદનાં બંદરો

પોર્ટટ્રસ્ટ

હિંદમાં બંદરોની ખૂબ તંગી છે. બહુચિસ્તાનથી કામેરીન બૃશિર સુધીના પશ્ચિમ કિનારા પરના બંદરો, કરાચી કચ્છના અખાતના બંદરો, ખંભાતના અખાતના બંદરો, મુંબઈ તથા કાચીનનો અપવાદ બાદ કરતાં, મે માસની આખરથી સપ્ટેમ્બરની શરૂઆત સુધી, ચોમાસાને અંગે બંધ કરવા પડે છે અને પૂર્વના કાંઠા પર કુદરતી બારાં નથી, જો કે મદ્રાસ તથા વિજાગપટમનાં કૃત્રિમ બારાં ગમે તે ઋતુમાં વહાણોને સહીસલામત નાંગરવાની જગ્યા આપે છે. કલકત્તા માત્ર દરિયાથી દૂર છે એટલું જ નહિ પરંતુ હુમ્મલીમાં નદીના મુખ આગળ થતાં બાઠાને અંગે તે જોઈએ તેટલું ઉપયોગી નથી. ચિત્તાગોંગમાં પણ તે જ પ્રકારની અડચણ છે. પરિણામે હિંદના પરદેશી વેપારનો ૬/૭ ભાગ જ બંદરોમાં જ કેન્દ્રિત થયેલો છે; કલકત્તા, મુંબઈ, કરાચી, મદ્રાસ, કાચીન અને વિજાગપટમ. મુંબઈ, કરાચી અને કાચીન તો કુદરતી બારાં છે.

નાના બંદરોમાં ખંભાતના અખાતમાં આવેલું ભાવનગર, મેંગલોર, કલિકટ, તુનિકારીન, તાંબેર પ્રાંતમાં આવેલ નેગાપટમ, પોંડીચરી, કાકનાડા અને ચિત્તાગોંગ છે.

કલકત્તા, મુંબઈ, કરાચી, મદ્રાસ અને ચિત્તાગોંગના બંદરો, વ્યવસ્થા માટે પોર્ટટ્રસ્ટ અથવા પોર્ટ કમીશનરની સત્તા નીચે મુકવામાં આવ્યા છે. આના ટ્રસ્ટીઓ અથવા કમીશનરો અંશતઃ સરકારના નીમેલા અને અંશતઃ ચૂંટી કાઢેલા હોય છે. તેઓ સ્થાનિક અથવા શાહી સરકારના અંકુશ હેઠળ હોય છે. માલ ચડાવવા ઉતારવા માટે કરેલા ખાખવાની તથા આ રીતે મળેલી રકમ, બંદરની સુધારણા માટે ખર્ચવાની, કાયદા હેઠળ તેમને વિશાળ સત્તા હોય છે.

બંદરોનું વર્ણન

કરાચી—હિંદમાં બે યુરોપથી નજીકમાં નજીક બંદર છે. માત્ર સિંધ માટે જ નહિ પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમ હિંદ, બહુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન સાથેના પરદેશી વેપારનું તે પ્રવેશદ્વાર છે. મુખ્ય નિકાસ થઈ, રૂ, જવ, ચોખા, ચણા, તેલીબીયાં, જિન, ચામડાં અને પશુઓના હાડકાં. મુખ્ય આયાત, સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ, સાકર માટેનું સાંચાકામ, લોદું અને પોલાદ, ખનીજ તેલો, કાલસો, અને 'કાક' છે. અગત્યની દૃષ્ટિએ બંદરોમાં કરાચીનું સ્થાન ત્રીજું આવે છે. ૧૯૨૯માં વિમાની વ્યવહાર શરૂ થતાં કરાચી હિંદનું આગેવાન વિમાની બંદર બન્યું છે. બંદરનો વહીવટ પંદર સભ્યોની બનેલી પોર્ટટ્રસ્ટ બોર્ડ કરે છે.

મુંબઈ : પશ્ચિમ સાથેના હિંદના વેપાર માટે મુંબઈ કુદરતી બારું છે. દેશના પશ્ચિમ કિનારા પર મુંબઈમાં તે આવેલું હોય ઉપયોગની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન અત્યંત છે. બીજા કોઈ બંદર જેટલું જ તે એડન અને સુએઝની નહેરની નજીક છે. બંદરનો વહીવટ મુંબઈ પોર્ટટ્રસ્ટની દેખરેખ તથા અંકુશ હેઠળ છે. પોર્ટટ્રસ્ટ કાયદાએ ઉત્પન્ન કરેલ મંડળ છે. સરકારે આખા વખતને માટે નીમેલ પ્રમુખ તથા નીમાયેલ તથા ચૂંટાયેલ એકવીસ સભ્યોનું તે બનેલું છે. બારું આખા જગતમાં સૌથી વધારે સહીસલામત તથા વિશાળ છે. તે ૭૪ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં આવેલું છે અને વર્ષની ગમે તે ઋતુમાં વહાણો ત્યાં નાંગરી શકે છે. તે ૧૪ માઇલ લાંબું, ૪ થી ૬ માઇલ પહોળું તથા તેની ઊંડાઇ ૨૨ થી ૪૦ ફુટની છે. તેમાં ત્રણ બીનાં તથા બે સુકાં 'ડોક' છે. આ 'ડોક' ઉપરાંત સંખ્યાબંધ 'બંદરો' છે જ્યાં મહવાઓમાંથી માલ ચડાવવા ઉતારવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

મદ્રાસ—અત્યારનું બંદર કોન્કીટની બે દિવાલોથી કરવામાં આવ્યું છે. તેની બંદર ૨૦૦ એકરનો વિસ્તાર આવેલો છે. તેના પ્રવેશદ્વારમાં ૧૪ જેટલાં વહાણોની સગવડ થઈ શકે તેમ છે.

મદ્રાસમાં આવ્યાત થતી વસ્તુઓ, ચોખા, તથા અનાજ, કાલસા, તેલ, ખાતર, કાગળ અને સ્ટેશનરી, સાગ, ખાંડ, રંગવાની તથા ચામડું કમાવવાની વસ્તુઓ, ધાતુ, કાચ તથા કાચનો સામાન, રસાયણો, લોહાનો સામાન, સાંચાકામ, મોટરો, સાઇકલો તથા તેને લગતો સામાન, દારૂ, રેલવેના યંત્રો તથા ડબ્બાઓ છે.

કલકત્તા : હુગલી નદીના કાંઠા પદ ૨૨°૩૩' ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૮૬°૨૧' પૂર્વ રેખાંશમાં કલકત્તા આવેલું છે. તે દરિયાથી લગભગ ૮૦ માઇલ દૂર છે અને હિંદના પૂર્વ કિનારા પર મોટામાં મોટું બંદર છે. આ બંદરની વિશિષ્ટતા તેને પહોંચવાની મુશ્કેલી છે. બંદરમાં અત્યારે આવતા વહાણોના કદ માટે હુગલી નદીને કુદરતી જગમાર્ગ ગણી શકાય તેમ નથી. કલકત્તાનું વહાણવડું દરીઆઇ ભરતી ઓટપર નિર્ભર છે. ભરતીને લગતા નિષ્ણિત સમયે જ વહાણો ત્યાં આવી શકે અગર બહાર જઈ શકે છે. બંદર, શણ, ચા તથા કાલસાના ઉદ્યોગોને તથા બિહાર સંયુક્ત પ્રાંતોના ધાતુ તથા ખીયાંના વેપારને ઉપયોગી છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયન, મેંગાલ નાગપુર તથા ઇસ્ટર્ન મેંગાલ રેલવે તથા બંગાળ તથા આસામનાં અસંખ્ય જળમાર્ગોના વિસ્તારમાં આવેલા ખેતીપ્રદેશોને પણ તે ઉપયોગી છે. હિંદના દરિયાઇ વેપારનો લગભગ અધી ભાગ કલકત્તાદ્વારા થાય છે.

બંદર તરફ કલકત્તાને નીચે મુજબ સગવડતા છે.

- (૧) ઇન્ડો-એન્ગ્લિક પ્રદેશ હિંદમાં ખૂબ ગીચ વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. તેના મુખ પર કલકત્તા આવેલું છે.
- (૨) તેના બંદરના બાગમાં શણનાં કારખાનાઓ, કાલસાની ખાણો, લોહાની ખાણો, પેટ્રોલિયમની ખાણો, અખરખ તથા મેંગેનીઝની ખાણો, તથા ચાના બગીચા આવેલા છે. આ બધી ચીજોનો પરદેશ સાથેનો વેપાર કલકત્તા મારફત થાય છે.
- (૩) લોહું માળવનો ઉદ્યોગ પણ તેના બંદરના પ્રદેશમાં આવેલો છે.

બંદરની વ્યવસ્થા પોર્ટટ્રસ્ટ કરે છે. પોર્ટટ્રસ્ટની સ્થાપના ૧૮૭૦માં કરવામાં આવી હતી. અત્યારે તે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ તથા સત્તર કમીસનરોનું બનેલું છે. આ પૈકી ૧૨ કમીસનરોની ચૂંટણી થાય છે તથા પાંચ સરકાર નિયુક્ત હોય છે.

મુખ્ય આવ્યાત, સુતરાઉ માલ ચોખા, મીઠું, પેટ્રોલિયમ, લોહું તથા સાંચાકામ છે ત્યારે નિકાસ, શણ, કાચળા, ચા, ચામડાં, તેલીખીયાં, ચોખા, મેંગેનીઝ (કાચીધાતુ), ઘડાઉ લોહું તથા કાલસા છે.

ચિત્તાગોંગ : પૂર્વ બંગાળમાં કરણપુલી નદીના મુખથી લગભગ ૬૫ માઇલ પર આવેલું છે. મુખ્ય નિકાસ, ચા, શણ, મીઠું, રૂ, ચોખા, કપોડ, તેલ, શણગારનો સામાન, તેખના, તમાકુ, મરધા ખતકાં તથા જીવતાં જાનવરો છે. તાજાંતરના વર્ષોમાં ચાની નિકાસ માટે આ બંદર ખૂબ પ્રખ્યાત થયું છે. પરદેશની આવ્યાત થતી વસ્તુઓમાં મીઠું, લોહા તથા પોલાદનો સામાન, સુતરાઉ કાપડ, ચાની પેટીઓ, સાંચાકામ, હાડવેર, કટલરી, દારૂ, રસાયણો, દવા તથા તેલનો સમાવેશ થાય છે. અગાઉ ૧૯૨૮ ની એપ્રિલની ૧લી તારીખે તેને મોટું બંદર ગણવામાં આવ્યું અને તેની વ્યવસ્થા બંગાળ સરકાર પાસેથી લઈને હિંદી સરકારને સોંપવામાં આવી. પોર્ટટ્રસ્ટમાં ૧૨ કમીસનરો છે.

કેમ્પીન : હિંદના મલબાર કાંઠા પર છે અને મુખથી ૫૮૦ માઇલ દૂર છે. તેને લગભગ ૭ મોટા બંદર તરફ જઈને કરવામાં આવ્યું છે. મુખ્ય અને કાલંબો વચ્ચે તે અતિ અગત્યનું બંદર છે. કોચીન

અને ત્રાવણકોર રાજ્યના મહત્વના સ્થાનેને જોડતા સરસ જળમાર્ગો છે. અત્યારે તેમાં સ્ટીમરોને લંગર નાખવા માટે ૯ મોટી તથા ૨ નાની જગ્યાઓ છે.

પેરબંદર : અરબી સમુદ્રમાં આવેલ પ્રાચીન બંદરોમાંનું એક છે. મુંબઈ અને કર્ણાટી વચ્ચે સીધા વેપાર માર્ગમાં તે આવેલું છે. સ્ટીમરોને લંગર નાખવા માટે તે ખૂબ સગવડભર્યું બંદર છે. રેલવે સાથે તે દેશના આંતરિક ભાગો સાથે સંકળાયેલું છે.

તુતીકોરીન : આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું રહે છે અને મદ્રાસ અને કોચીન પછી, દક્ષિણદિશ સાથે તેના વધારેમાં વધારે વેપાર છે. બંદર એટલું છીછરું છે કે સ્ટીમરો કાંઠાથી લગભગ પાંચ માઈલ દૂર ઉભી રહે છે. ૧૯૨૪માં ત્યાં પોર્ટ ટ્રસ્ટ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. ચોખા, દાળ, કુંગળી, મરચાં તથા જીવતાં પશુઓનો લંકા સાથે મોટો વેપાર છે.

વિઝાગપટ્ટમ : અત્યારે તે મોટું બંદર છે અને ભાવિની ખૂબ આશા આપી રહ્યું છે. તે મદ્રાસ અને કલકત્તાની લગભગ અઢવચે આવી રહેલું છે. મુખ્ય નિકાસ, મેંગેનીઝ, સુકાં આમળાં, સરસવ અને જોળ છે. પરદેશની બધી આયાત પરદેશના બંદરોથી સીધી આવે છે.

ઓખા : વડોદરા રાજ્યનું બંદર છે અને કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પના છેક ઉત્તર પૂર્વ છેડે આવેલું છે. આખા વર્ષ દરમિયાન તે ખુલ્લું રહે છે.

મામગોવા : કોંકણ કાંઠા પર પોર્ટુગીઝ હિંદમાં મામગોવા દ્વીપકલ્પના પૂર્વ તરફના છેડા પર આવેલું છે. તેની મુખ્ય નિકાસ, મેંગેનીઝ, મગફળી, રૂ, નાળિયેર વિગેરે છે.

પોર્ટ ટ્રસ્ટો

હિંદના પોર્ટ ટ્રસ્ટોના વહીવટ, તે માટે ખાસ પસાર કરવામાં આવેલા કાયદા મુજબ થાય છે. આમાં ખાસ વિસંગતિ એ છે કે ટ્રસ્ટમાં યુરોપીઅન સભ્યોનું પ્રમાણ બહુ મોટું હોય છે. ખાસ કરીને કલકત્તામાં તે આ પ્રમાણ અતિ મોટું છે.

પોર્ટ ટ્રસ્ટોની આવક તથા ખર્ચ

	આવક	ખર્ચ
૧૯૨૬-૩૦	૮,૫૨,૧૩,૦૧૭	૮,૭૧,૩૨,૭૬૩
૧૯૩૦-૩૧	૭,૫૬,૦૧,૮૩૦	૮,૧૭,૫૧,૦૭૩
૧૯૩૧-૩૨	૭,૧૬,૮૨,૦૫૯	૭,૬૩,૮૭,૨૨૦
૧૯૩૨-૩૩	૬,૬૩,૭૦,૦૬૧	૬,૯૧,૭૮,૭૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૭,૨૮,૫૯,૫૯૯	૭,૩૭,૧૩,૭૧૭
૧૯૩૪-૩૫	૭,૬૩,૮૧,૦૬૯	૭,૫૯,૮૯,૫૨૧
૧૯૩૫-૩૬	૬,૭૪,૯૨,૬૦૪	૬,૮૫,૯૦,૮૯૫
૧૯૩૬-૩૭	૬,૯૦,૦૩,૬૭૨	૬,૬૮,૫૩,૮૨૬
૧૯૩૭-૩૮	૭,૩૨,૪૩,૦૩૨	૬,૮૨,૫૦,૩૩૬
૧૯૩૮-૩૯	૬,૬૮,૭૮,૦૬૦	૬,૭૭,૮૦,૬૨૫
૧૯૩૯-૪૦	૭,૫૪,૭૮,૨૪૪	૭,૩૭,૧૩,૭૧૭

પોર્ટ ટ્રસ્ટો (૧૯૩૬-૪૦)

	આવક (રૂ.)	ખર્ચ (રૂ.)
કલકત્તા	૩,૫૫,૬૩,૬૫૦	૩,૩૦,૭૬,૮૦૨
મુંબઈ	૨,૭૦,૬૧,૫૮૮	૨,૫૮,૫૩,૮૫૬
મદ્રાસ	૪૫,૮૭,૪૦૮	૪૬,૬૭,૧૭૦
કરાચી	૭૩,૪૦,૫૭૪	૬૫,૫૬,૦૪૪
ચિત્તાગોંગ	૮,૬૪,૭૨૪	૬,૪૮,૨૨૫

પોર્ટ ટ્રસ્ટના સભ્યો (૧૯૩૬-૪૦)

	યુરોપીઅન	હિંદી		યુરોપીઅન	હિંદી		યુરોપીઅન	હિંદી
કલકત્તા	૧૪	૫	મદ્રાસ	૬	૧૬	ચિત્તાગોંગ	૮	૪
મુંબઈ	૧૨	૧૦	કરાચી	૮	૭			

સંસ્થાઓ માટે હિંદનાં બાણીતા શહેરો

અધાર (મદ્રાસ) : એનિબિસ્ટે સ્થાપેલ થિયોસોફિકલ સોસાયટી માટે.

બેંગલોર (મહીસુર) : ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ માટે.

હૈદરાબાદ—હિંદની લશ્કરી શાળા તથા હિંદની જાહેર શાળા માટે.

ધનબાદ : ખાણોના અભ્યાસની શાળા માટે.

દયાળબાગ (આગ્રા) રાધાસ્વામી પંથના ગુરુએ સ્થાપેલ આધુનિક ઔદ્યોગિક સંસ્થા માટે.

ગાઝીપુર : સરકારી અરીથુના કારખાના માટે.

જમશેદપુર : હિંદમાં પોલાદના કારખાના માટે.

કામ્પુલ : શસ્ત્રની શાળા માટે,

ખડકી : વાયુવિદ્યાની સંસ્થા માટે.

કસોલી : હડકાયા કૂતરાની સ્ત્રીના પેસ્ચુર ઇન્સ્ટિટ્યુટ માટે.

ફરકી : ટોમસન સિવિલ એન્જિનિયરીંગ કોલેજ માટે.

શાંતિનિકેતન (બોલપુર, બંગાળ) ટાગોરના વિશ્વશિક્ષણ 'વિશ્વભારતી' માટે.

હિંદનાં ખનીજો

હિંદનું સ્થાન

- ૧ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કોલસા તથા કાચું લોહું ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે હિંદનું સ્થાન ખીજું છે.
- ૨ જગતના મેગ્નેટાઇટ ઉત્પન્નનો ત્રીજો ભાગ હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જગતના અપરખના ઉત્પન્નનો પોણો ભાગ હિંદમાં થાય છે.
- ૩ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કોલસા ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે હિંદ પોતાનું ખીજું સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે.
- ૪ અત્યારે હિંદ, લોહું તથા પોલાદ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ખીજું સ્થાન ભોગવે છે. ફક્ત યુનાઇટેડ કિંગડમ તેનાથી સરસાધ ભોગવે છે.

૫ અખરખના ઉત્પાદનમાં હિંદ જગતમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોજવે છે.

હિંદના મુખ્ય ખનીજો, કાલસો, મેંગેનીઝ (કાચી ધાતુ) સોડુ, મીઠું, કાચું લોહું, સુરોખાર અને મોનોઝાઇટ છે.

કાલસો ખૂબ કીમતી ખનીજ છે. કાલસાના ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે સામાન્યમાં હિંદુનું સ્થાન બીજું તથા જગતમાં આઠમું છે. હિંદી કાલસાનો મોટો ભાગ 'ગોડવાના સિસ્ટમ' તરીકે જાણીતા થયેલ વિશાળ પ્રદેશમાં રહેલો છે. આ પ્રદેશ પૂર્વ પશ્ચિમ, બંગાળા, બિહાર, મધ્યહિંદ અને મધ્યપ્રાંતોમાં આવેલો છે. થોડો ધણો કાલસો હૈદરાબાદમાં પણ મળી આવે છે અને આસામ, પંજાબ તથા બલુચિસ્તાનમાં પણ ખોદાયા વિનાનો જથ્થો પડી રહ્યો છે. કાલસાથી ઉતરતી અગત્યની ધાતુ મેંગેનીઝ (કાચી ધાતુ) ઉત્પન્ન કરનાર દેશોની યાદીમાં હિંદુનું સ્થાન રશિયા પછી આવે છે અને જગતના ઉત્પન્નનો ત્રીજો ભાગ હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કાચી ધાતુનો મોટો ભાગ મધ્યપ્રાંતની ખાણોમાંથી મળી આવે છે પણ કીઓઝર તથા મંદુર રાજ્યો, તથા મુંબઈ તથા સિંગભૂમ પણ તેમાં ફાળો આપે છે. સામાન્યતઃ કાચી ધાતુ એટલી બધી કઠણ હોય છે કે તેની નાની ટેકરીઓ થઈ જાય છે, જે ખોદવામાં ખૂબ અનુકૂળ પડે છે. મધ્યપ્રાંતમાં જથ્થો એટલો મોટો છે કે ખલાસ થવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો જ નથી. મેંગેનીઝનો મોટો ઉપાડ કરનારા દેશો યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, જાપાન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) છે.

હિંદના ખનીજોમાં અખરખનું સ્થાન ચોથું આવે છે, અને સોનાનું સ્થાન ત્રીજું છે. આખા જગતના અખરખનો પોણો ભાગ હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પન્નના એસી ટકા બિહારમાં તથા ૨૦ ટકા મદ્રાસના નેલોર પ્રાંતમાં થાય છે. વીજળીવાળી ઓળેમાં વીજળીને વહી જતી અટકાવનાર પદાર્થ (insulating material) તરીકે અખરખ વપરાય છે. હિંદના પાંચ મહાન ખનીજોમાં પેટ્રોલિયમ છેલ્લું આવે છે. આખા જગતના ઉત્પન્નમાં હિંદનો ફાળો માત્ર ૧.૧૦ ટકા જ છે. આસામની આસામ ઓઇલ કંપનીના દિઓખાના ક્ષેત્રમાંથી તથા પંજાબની અટક ઓઇલ કંપનીના ખાર તથા ધુલિયન ક્ષેત્રોમાં આ ઉત્પન્ન થાય છે.

કલઇ, સીસું, જસત તથા તાંબા જેવી હલકી ધાતુઓ હિંદમાં બહુ જ ઓછી ઉત્પન્ન થાય છે. બિહારના અખરખ પ્રદેશમાં કલઇ મળી આવે છે, પણ તેના ખાસ ઉપયોગ થતો નથી. સિંગભૂમ (બિહાર)ના તાંબાનો એકજ પ્રદેશ એવો છે કે જ્યાં અત્યારે તાંબું ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

હિંદમાં મીઠું ત્રણ રીતે મળી શકે છે. (૧) દરિયાના પાણીમાંથી (૨) અંદરના ભાગના સરોવરમાંથી તથા ભૂગર્ભના પાણીમાંથી તથા (૩) સિંધવના થરમાંથી. દરિયાના પાણીનું મીઠું મુખ્યત્વે કરીને મુંબઈ તથા મદ્રાસ કાંઠા પરથી આવે છે. બીજા પ્રકારનું મીઠું રજપુતાનાના 'સાંભર સોલ્ટ' સરોવરમાંથી મળી આવે છે. સિંધવ મુખ્યત્વે કરીને પંજાબની 'સોલ્ટ રેન્જ'માંથી, સરહદ પ્રાંતના કાઠારમાંથી તથા પંજાબના મંડી રાજ્યમાંથી મળી આવે છે. પંજાબના મીઠાના અગર લગભગ ૮૫ ટકા સિંધવ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉચ્ચ પ્રકારના કાચા લોહાનું ઉત્પન્ન હિંદમાં પુષ્કળ થાય છે. બિહારના સિંગભૂમ પ્રદેશમાં તથા પાસેનાં પૂર્વ રાજ્યોમાં આ ધાતુ મળી આવે છે. અસ્તર રાજ્યમાં તથા મધ્યપ્રાંતના ચંદા તથા દ્રગ પ્રાંતોમાં તથા મહીસુરમાં બાબાપુદાન ટેકરીઓમાંથી પણ પણ આ ધાતુનો મોટો જથ્થો મળી આવે છે. આ ધાતુનું ઉત્પન્ન વાર્ષિક ત્રણ કરોડ ટન થવા આવ્યું છે. તેમાંનો મોટો ભાગ સિંગભૂમ, કીઓઝર તથા મયુરભંજ રાજ્યમાંથી મળી આવે છે.

હિંદના ખનીજ ઉદ્યોગોની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે ઇન્દોનાઇટના ઉત્પન્નમાં ઝડપી વધારો થયો છે. આ ધાતુના ઉત્પન્નમાં હિંદે હવે અગ્રગણ્ય સ્થાન મેળવ્યું છે. 'સ્ટ્રોનિયમ' રંગની ખનાવટને અંગે તેની માગ વધી છે. હિંદના દક્ષિણમાં કામેરીન બ્રુશિર નજીકના કિનારાની કાળી રેતીમાં આ ખનીજ મળી આવે છે.

ઇન્દોનાઇટની સાથે સંબંધ ધરાવતા ખનીજો મોનેઝાઇટ તથા ઝિર્કોન છે. આ ખનીજો પણ ત્રાવણકોર તથા કામેરીન બ્રુશિરના કાંઠાની રેતીમાં મળી આવે છે. ધોવાથી તથા લોહચુંબક વડે જુદા પાડવાથી આ ધાતુ મળી આવે છે. ઝિર્કોનમાંથી ઝિર્કોનિયા થાય છે.

કોમાઇટ બ્લુચિસ્તાન, મહીસુર તથા ગિહારના સિંગબૂમ પ્રાંતની ખાણોમાંથી મળી આવે છે.

હિંદમાં આખા દેશમાં સારા 'બોક્સાઇટ'નો જથ્થો ઉરડેર પડેલા હોવાનું જાણીતું છે. મુંબઈથી માત્ર ૩૦ માઈલ જ દૂર 'તુમરેકરી' તેનો વિશિષ્ટ દાખલો છે. બાલાધાટ, જબલપુર, મંડાલા, સાંચીની અને નંદગામ પરગણામાં તથા ગિહારમાં પણ મોટા જથ્થો રહેલો છે. અત્યારે તેનો ઉપયોગ પેટ્રોલને શુદ્ધ કરવામાં તથા ફટકડી બનાવવામાં થાય છે.

ઉદ્યોગોને ઉપયોગી થઇ પડે તેવા ખીજ ખનીજો પૈકી હિંદમાં નીચેનાં ખનીજો મળી આવે છે. જીપ્સમ, કાસ્થીર, મદ્રાસ, પંજાબ, રજપુતાના તથા સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, સ્ટ્રોનિયમ મદ્રાસ ઇલાકામાં ગંતુર, ગિહાર, મધ્યહિંદ, મધ્ય તથા સંયુક્તપ્રાંતો, પૂર્વના દેશી રાજ્યો, મહિસુર અને રજપુતાનામાં, 'પ્રુલ્કસ' અર્થ 'મધ્ય પ્રાંત, પંજાબ, અને રજપુતાનામાં, બેરિટસ મદ્રાસ અને રજપુતાનામાં, 'બોક્સ' મધ્યહિંદ, મધ્યપ્રાંતો, પૂર્વના દેશીરાજ્યો, મદ્રાસ, ચોરીસા અને રજપુતાનામાં, ગ્રેફાઇટ, મહિસુર, મધ્યપ્રાંતો, મદ્રાસ, અને પૂર્વના દેશી રાજ્યોમાં, ટર્સ્ટેન (કાચી ધાતુ) નેધરલેન્ડ રાજ્યમાં, એસ્પેસ્ટોસ, પૂર્વના રાજ્યો, મહિસુર અને રજપુતાનામાં, 'ફેલ્સાર' મહિસુર અને રજપુતાનામાં, ગાનેટસેન્ડ મદ્રાસમાં, બેન્ડોનાઇટ નેધરલેન્ડમાં, એપેટાઇટ ગિહાર અને મદ્રાસમાં ટેન્ડેલાઇટ ગિહારમાં મોઘીસમાં, અને એન્ડીમની (કાચી ધાતુ) ચિત્તલમાં મળી શકે છે.

હિંદનો હીરાનો ઉદ્યોગ અતિ પ્રાચીન છે અને હિંદમાં યુરોપિયન-આગમનના શરૂના દિવસોમાં ગોવલકોંડાની દોલતની વાતો ખૂબ સંબળાતી હતી. પરંતુ ગોવલકોંડામાં તો હીરાની ખજાર હતી. હીરા તો ઉત્તર મદ્રાસ તથા મહાનદીની ખીણમાંથી આવતા હતા. આ પ્રદેશમાં થોડા સમયના અંતરે તથા અકસ્માત હીરા હજી પણ મળી આવે છે, પણ ખરી ખાણ તો મધ્ય હિંદમાં પન્ના રાજ્યમાં છે. કાસ્થીરમાં ૧૪,૦૦૦ શીટની જિયાઇએ બહુ ચોખ્ખા આસમાની રંગના નીચમ મળી આવે છે. બહુ ઘેરા જાંબુડિયા રંગના લસણિયા કિશનગઢના અરવાર પ્રાંતમાં તથા પાસેના જબલપુર રાજ્યના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે.

મોટા પ્રમાણમાં સિમેન્ટ બનાવવાની શરૂઆત ૧૯૧૪ માં થઇ. અત્યારે (૧૯૪૧) ૨૦ કંપનીઓ છે. તે એક ખીજના સહકારથી વાર્ષિક દશ લાખ ટન માલ ઉત્પન્ન કરે છે. વાપરવામાં આવતો ચુનાનો પથ્થર ધણે ભાગે વિંધ્ય પર્વતમાંથી મળી આવે છે. એવી જાતના પથ્થરની પસંદગી કરવામાં આવે છે કે તેમાંથી જોઈતી માટીનો જથ્થો મળી આવે.

'જીપ્સમ' એ એવા પ્રકારનું ખનીજ છે કે તે ગાંઝડાના સ્વરૂપમાં સેલેનાઇટ તરીકે ઓળખાય છે અને જ્યારે તેની બાળીને રાખ કરવામાં આવે છે ત્યારે 'પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસ' તરીકે ઓળખાય છે. તે સુક્કી જમીનનું ખનીજ છે અને છીંકરા તળાવ અને ખારા સરોવરમાંથી મળી આવે છે. હિંદમાં તે

ત્રિચિનોપલી (મદ્રાસ), બ્રહ્મચિસ્તાન, પંજાબ તથા સરહદપ્રાંતમાં મોટા જથ્થામાં મળી આવે છે અને મીઠાના અગરોની ચીકણી માટી સાથે તે સંકળાયેલ છે. સીમેન્ટ તથા પ્લાસ્ટરમાં તથા ખેતીમાં ખાતર તરીકે તેનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે.

‘ફેટીએટાઇટ’ જૂઝાના રૂપમાં ‘ફેન્ય ચાક’ તરીકે ઓળખાય છે અને તેનો વિવિધ પ્રકારે ઔદ્યોગિક ખનીજોમાં ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. મૂર્તિ તથા પાટી પેનથી માંડીને ‘સ્વિચ-બોર્ડ’ તથા ‘ફેસ પાવડર’ની બનાવટમાં તે વપરાય છે. જ્યપુર રાજ્યમાં, મદ્રાસના ગંતુર પ્રાંતમાં તથા જમ્મુપુરમાં તે મળી આવે છે.

ગંધક-બ્રહ્મચિસ્તાનમાં કાલ્હિ-સુલતાન ખાને ઉચ્ચ પ્રકારનો પાવનીય ગંધક મળી આવે છે. આ ખનીજની અગત્ય એ પરથી સમજાશે કે તેમાંથી ‘સલ્ફ્યુરીક એસીડ’ સધી બની શકે છે અને બહુજ સાદી ક્રિયાથી તેમાંથી શુદ્ધ ગંધક બનાવી શકાય છે.

છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષો દરમિયાન હિંદ અને બર્મામાં ઉત્પન્ન થયેલ ખનીજોની કિંમતથી ખનીજોના ઉત્પન્નના વિકાસનો કંઈક ખ્યાલ મળી આવશે. ૧૮૯૮માં તેની કિંમત ૩,૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી ઓછી હતી. ૧૯૧૦માં તે કિંમત ૭,૮૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી વધી ગઈ, ૧૯૧૮માં તે લગભગ ૧૬,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ થઈ. ૧૯૨૮માં ૨૧,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડની વધી ગઈ અને ૧૯૩૮માં લગભગ ૩૩,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ થઈ. હિંદુ બૂસ્તર ખાતું ૧૮૪૬માં તેની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ સંશોધન કાર્યમાં મચી રહ્યું છે.

હિંદની ખાણોમાં કામ કરતા મનુષ્યોની સરેરાશ સંખ્યા

	કાયદા હેઠળ ખાણોની સંખ્યા	મનુષ્યોની સંખ્યા		કાયદા હેઠળ ખાણોની સંખ્યા	મનુષ્યોની સંખ્યા
૧૯૩૩	૧,૪૨૪	૨૦૬,૫૦૭	૧૯૩૭	૧,૬૨૫	૨૬૭,૮૫૮
૧૯૩૪	૧,૬૭૫	૨૨૬,૩૮૧	૧૯૩૮	૧,૬૫૩	૩૦૬,૨૬૦
૧૯૩૫	૧,૮૧૩	૨૫૩,૬૭૦	૧૯૩૯	૧,૮૬૪	૩૦૫,૩૪૪
૧૯૩૬	૧,૯૭૩	૨૬૬,૫૯૩			

ખાણોમાં થયેલ અકસ્માતો ૧૯૪૦

જીવલેણ	૨૬૧	થોડી ઇળ	૧૨,૮૮૦
ગંભીર પ્રકારના	૧,૪૮૮	ભૂગર્ભમાં થયેલ	૧૭

સોનું

સાલ	ઑંસ	કિંમત રૂપિયા
૧૯૨૮	૩૭૬,૦૬૩	૨,૧૨,૮૨,૫૮૫
૧૯૨૯	૩૬૩,૮૬૯	૨,૦૬,૬૪,૨૬૮
૧૯૩૦	૩૨૬,૨૩૨	૧,૮૬,૮૫,૨૧૧
૧૯૩૧	૩૩૦,૪૮૮	૨,૦૮,૦૧,૬૪૩
૧૯૩૨	૩૨૬,૧૮૨	૨,૫૩,૫૧,૪૩૮
૧૯૩૩	૩૩૬,૧૦૮	૨,૬૭,૪૦,૦૭૧
૧૯૩૪	૩૨૨,૧૪૩	૨,૬૨,૭૧,૧૩૦
૧૯૩૫	૩૨૭,૬૫૩	૩,૦૪,૦૧,૭૭૫

સાલ	ઝોસ	હિંમત રૂપિયા
૧૯૩૬	૩૩૧,૯૪૬	૩,૦૪,૯૮,૪૦૯
૧૯૩૭	૩૩૦,૭૪૪	૩,૦૩,૯૫,૮૭૧
૧૯૩૮	૩૨૧,૧૩૮	૩,૦૪,૭૫,૩૬૭
૧૯૪૦	૨૯૮,૩૨૪	૩,૨૪,૬૧,૦૬૬
૧૯૪૧	૨૮૫,૧૬૨	૩,૨૭,૧૫,૩૦૧

લોહું (કાચી ધાતુ)

સાલ	ટન	રૂપિયા	કારખાનામાં કામ કરતા માનુષીની સંખ્યા
૧૯૩૦	૧,૮૪૯,૬૨૫	૪૮,૭૨,૫૨૭	૧૨,૬૩૪
૧૯૩૧	૧,૬૨૪,૮૮૩	૪૧,૫૮,૭૩૭	૧૪,૬૦૫
૧૯૩૨	૧,૭૬૦,૫૦૧	૩૯,૧૯,૭૬૯	૧૨,૨૧૫
૧૯૩૩	૧,૨૨૮,૬૨૫	૨૪,૯૭,૯૧૪	૯,૫૯૩
૧૯૩૪	૧,૯૧૬,૯૧૮	૨૯,૭૧,૭૯૯	૧૪,૨૭૨
૧૯૩૫	૨,૩૬૪,૨૯૭	૩૫,૫૦,૩૨૭	૧૬,૮૩૩
૧૯૩૬	૨,૫૨૬,૯૩૧	૩૯,૧૧,૮૭૦	૨૧,૧૧૮
૧૯૩૭	૨,૮૭૦,૮૩૨	૪૫,૮૬,૩૭૮	૨૦,૦૪૩
૧૯૩૮	૨,૭૪૩,૬૭૫	૪૮,૫૬,૯૭૪	૧૯,૫૭૭

અખરખ

અખરખ, હિંદના ખનીજોની વિશિષ્ટતા છે, કેમ કે આખા જગતમાં ઉત્પન્ન થતાં અખરખનો પોણા ભાગ હિંદ પૂરા પાડે છે. અખરખ આખા દેશભરમાંથી મળી આવે છે પરંતુ એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે ઉત્પન્નના લગભગ ૮૦ ટકા બિહારમાંથી તથા બાકીનું મોટે ભાગે મદ્રાસના નેલોર પ્રાંતમાંથી આવે છે.

સાલ	હંદ્રવેટ	રૂપિયા	કારખાનામાં માનુષીની સંખ્યા
૧૯૩૨	૩૨,૭૧૩	૧૪,૩૫,૪૦૧	૧૨,૦૦૬
૧૯૩૩	૪૧,૦૭૫	૧૬,૮૨,૦૪૫	૧૨,૫૫૯
૧૯૩૪	૫૫,૭૦૬	૨૦,૭૬,૫૯૯	૧૫,૦૩૩
૧૯૩૫	૫૮,૭૫૪	૨૫,૫૨,૬૧૨	૨૩,૧૦૮
૧૯૩૬	૮૭,૦૭૧	૩૨,૫૨,૩૫૦	૨૫,૧૫૧
૧૯૩૭	૧૦૪,૬૫૮	૩૯,૫૦,૨૮૧	૨૯,૪૨૧
૧૯૩૮	૧૨૩,૧૬૯	૪૨,૦૪,૬૩૩	૩૧,૦૬૬

મીઠું

મીઠાનો મોટો જથ્થો એડનથી આવતો હતો, જો કે તાજેતરમાં તે જથ્થો ઓછો થઈ ગયો છે. આ ધંધાની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે હજીમથી ફરીથી મીઠું આવડું શરૂ થયું છે. આપણે જર્મની, ઇટાલિયન પશ્ચિમ આફ્રિકા તથા ફ્રેન્ચ સોમાલીલેન્ડમાંથી પણ મીઠું મંગાવ્યું છે.

હિંદ ગરીબ દેશ હોવાથી મીઠું પણ આપણા ખોરાકમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. વ્યક્તિગત મીઠું ખનાવવાના પ્રતિબંધને દૂર કરાવવા ૧૯૩૧માં મહાત્મા ગાંધીજીએ મીઠાનો સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો.

સાલ	૧લી એપ્રિલે મીઠાંના જથ્થો (હજાર મણમાં)	ખનાવેલ કુલ મીઠું તથા એડનથી આવેલું (હજાર મણમાં)	ખાઈ રહેલ મીઠું (હજાર મણમાં)
૧૯૩૫-૩૬	૨૧,૨૧૦	૭૧,૩૨૪	૨૪,૨૫૭
૧૯૩૬-૩૭	૨૪,૫૩૯	૬૮,૭૨૭	૧૯,૨૫૭
૧૯૩૭-૩૮	૧૮,૬૬૩	૬૮,૨૧૭	૧૮,૦૩૩
૧૯૩૮-૩૯	૧૮,૬૯૬	૬૮,૮૬૮	૨૩,૭૫૬
૧૯૩૯-૪૦	૨૧,૦૨૪	૭૨,૭૨૯	૨૪,૩૪૨

કોમાધટ

દન	રૂપિયા	દન	રૂપિયા
૧૯૩૨	૧૭,૮૬૫	૧૯૩૬	૪૯,૪૮૬
૧૯૩૩	૧૫,૫૨૬	૧૯૩૭	૬૨,૩૦૭
૧૯૩૪	૨૧,૫૭૬	૧૯૩૮	૪૪,૧૪૯
૧૯૩૫	૩૯,૧૨૭		૬,૮૨,૫૦૨

પેટ્રોલિયમ

આખા જગતમાં ઉત્પન્ન થતા પેટ્રોલિયમના એક ટકાથી ઓછું હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદના કુલ ઓઈલનું બહુ ઉત્પન્ન બે નાના પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે--એક પંજાબમાં અટક પાસે અને બીજું આસામમાં દિબ્રોગ પાસે. છેલ્લાં વર્ષોમાં હિંદના પેટ્રોલિયમનું કુલ ઉત્પન્ન લગભગ ૮૪,૦૦૦,૦૦૦ ગેલન (શાહી) થયું છે જેમાંથી ચોથો ભાગ પંજાબમાંથી આવે છે. હિંદની તેજની 'રિક્ષાઇનરીઝ'માંથી પેટ્રોલનું સંયુક્ત ઉત્પન્ન દર વર્ષે સરેરાશ ૨૧,૦૦૦,૦૦૦ ગેલન છે.

સાલ	ગેલન	રૂપિયા	સાલ	ગેલન	રૂપિયા
૧૯૩૨	૩૦૮,૬૦૬,૦૩૧	૫,૦૭,૯૧,૦૩૮	૧૯૩૬	૬૯,૨૪૧,૫૦૪	૧,૨૧,૭૨,૦૧૧
૧૯૩૩	૩૦૬,૦૦૯,૦૨૨	૬,૨૬,૧૫,૮૫૬	૧૯૩૭	૭૫,૬૫૭,૮૫૭	૧,૩૭,૦૬,૮૬૪
૧૯૩૪	૩૨૨,૦૨૫,૨૮૦	૬,૦૦,૪૧,૩૭૯	૧૯૩૮	૮૭,૦૮૨,૩૭૧	૧,૬૫,૪૩,૧૪૨
૧૯૩૫	૩૨૨,૬૬૨,૩૬૬	૬,૨૩,૧૪,૯૨૯			

પેટ્રોલની આયાત

ગેલન	કિંમત (રૂપિયામાં)
૧૯૩૫-૩૬	૨,૦૭૮,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૯,૭૪૭,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૨,૦૫૬,૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૮૫,૮૨૧,૦૦૦

ચાંદી

સાલ	ઔંસ	રૂપિયા	સાલ	ઔંસ	રૂપિયા
૧૯૩૨	૬,૦૨૬,૭૩૭	૬૨,૭૧,૭૧૧	૧૯૩૬	૨૫,૩૪૫	૩૩,૬૧૯
૧૯૩૩	૬,૦૮૦,૨૪૧	૬૬,૧૨,૯૩૫	૧૯૩૭	૨૪,૬૪૨	૩૨,૮૪૩
૧૯૩૪	૫,૮૧૭,૫૨૪	૭૪,૮૫,૯૯૫	૧૯૩૮	૨૨,૨૯૫	૨૯,૮૭૭
૧૯૩૫	૫,૮૫૦,૪૦૬	૧,૦૨,૩૩,૭૪૧			

મેગ્નેનીઝ

મેગ્નેનીઝ કાચીધાતુનો આખા જગતનો ત્રીજો ભાગ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. લોહા તથા પોલાદના ઉદ્યોગને તે ખાસ ઉપયોગી છે. તેની મુખ્ય નિકાસ યુનાઇટેડ કિંગડમ, જાપાન તથા ફ્રાન્સમાં થાય છે. હિંદના લોહા તથા પોલાદના ઉદ્યોગમાં લગભગ ૬૦,૦૦૦ ટન મેગ્નેનીઝને વાર્ષિક ઉપયોગ થાય છે. મેગ્નેનીઝની ખાણો ખાસ કરીને આલાધાટ, મધ્યપ્રાંતના ભાંદ્રા તથા નાગપુર પ્રાંતોમાં, તથા સંકુરમાં પૂર્વના રાજ્યોમાં કોચીઝર તથા બોનાઇમાં, બિહારમાં સિંગબૂમમાં, ઉત્તર કાનરામાં, પંચમહાલમાં તથા માધેસાર રેટમાં છે.

સાલ	ટન	રૂપિયા	સાલ	ટન	રૂપિયા
૧૯૩૨	૨૧૨,૬૦૪	૧૮,૬૨,૯૬૩	૧૯૩૬	૮૧૩,૪૪૨	૧,૪૯,૫૪,૮૧૨
૧૯૩૩	૨૧૮,૩૦૭	૨૯,૦૩,૪૮૨	૧૯૩૭	૧,૦૫૧,૫૯૪	૪,૨૯,૫૩,૦૬૮
૧૯૩૪	૪૦૬,૩૦૬	૫૧,૬૩,૫૯૨	૧૯૩૮	૯૬૭,૯૨૯	૩,૯૨,૯૪,૭૬૨
૧૯૩૫	૬૪૧,૪૮૩	૧,૨૬,૪૩,૩૭૯			

મેગ્નેસાઇટ

આ ખનીજ મદ્રાસના સાલેમ પરગણાની ટેકરીઓમાં તથા મહિસુર રાજ્યમાં અમર્યાદિત પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

ટન	રૂપિયા	ટન	રૂપિયા
૧૯૩૨	૧૩,૮૬૪	૧૯૩૬	૧૫,૪૬૮
૧૯૩૩	૧૫,૨૦૬	૧૯૩૭	૨૬,૧૬૬
૧૯૩૪	૧૪,૯૭૫	૧૯૩૮	૨૫,૬૧૧
૧૯૩૫	૧૬,૯૮૪		

કારખાના તથા મજુરો સંબંધી માહિતી

કારખાનાનો પહેલો કાયદો ૧૮૮૧માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૯૧માં તે સુધારવામાં આવ્યો પણ ૧૯૧૧માં ખૂબ વિશાળ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૧૧ના કાયદામાં ૧૯૨૨, ૧૯૨૩, ૧૯૨૬ અને ૧૯૩૪ના કાયદાઓથી સુધારા કરવામાં આવતાં, તે કાયદો અંખી દૃષ્ટિથી મજુરોની સ્થિતિ સુધારણાના વિશાળ પગલાંવાળો છે. ૧૯૩૪ના કારખાનાના આ કાયદામાં નીચે પ્રમાણે ફરાવવામાં આવ્યું. (૧) 'રચાયી' અને 'મોસમી' કારખાનાના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા. (૨) કારખાનામાં કામ કરવાના દૈનિક તથા અઠવાડિક કલાકોની મર્યાદા ફરાવવામાં આવી. અર્ધા કાયમી કારખાનામાં દૈનિક મર્યાદા ૧૦ કલાકની અને અઠવાડિક મર્યાદા ૫૪ કલાકની ફરાવવામાં આવી. 'મોસમી' કારખાનામાં કામના કલાકો ૬૦ તથા દૈનિક મર્યાદા ૧૧ કલાકો ફરાવવામાં આવી. (૩) બાળકો પાસેથી હુમલો પાંચ કલાકથી વધારે કામ લેવાનું નથી (૪) સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પાસેથી રાત્રે કામ લેવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. (૫) કાયદામાં આરામના અંતરની તથા અઠવાડિક રમ્મની ગોઠવણ કરવામાં આવી. (૬) તંદુરસ્તી તથા બેચેનીના ભય સામે કારીગરોને રક્ષણ મળે તે ખાતર હવા, અજવાળા તથા ઉષ્ણતામાન માટે કાયદામાં કેટલીક શરતો મૂકવામાં આવી. (૭) દરેક પ્રાંતમાં કારખાનાનાં ઇન્સ્પેક્ટરો રાખવામાં આવ્યા. આ કાયદા બરાબર પાળવામાં આવે છે કે કેમ તે જોવાની તેમની ફરજ છે. (૮) મજુરોના હિતની અગત્યની બાબતો જેવી કે મજુરો માટે પાણીનો પૂરતો જથ્થો, આરામ માટે પૂરતી જગ્યા, બાળકો તથા સ્ત્રીઓ માટે અનામત ઓરડીઓ, અકસ્માત વેળા તાત્કાલિક સાધનોનો જથ્થો વિગેરે તેમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું.

જેની અંદર બાળકો કામ કરતા હોય અને જે કારખાનામાં ૧૦થી ૧૯ મજુરો કામ કરતા હોય અને વીજળીક અથવા બીજી કોઇ શક્તિથી ચાલતા હોય તેવાં કારખાનાને ૧૯૪૦નો સુધારેલો કારખાનાનો કાયદો લાગુ પડે છે અને ૧૯૩૪ના કારખાનાના કાયદાની કલમો પણ તેને લાગુ પડે છે.

હિંદની ખાણોમાં કામ કરતા મજુરો માટે પણ તેવા જ પ્રકારના કાયદો છે. આ 'હિંદના ખાણના કાયદા' તરીકે ઓળખાય છે. ૧૯૦૧માં ખાણનો પહેલો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. ૧૯૨૩માં તે સુધારવામાં આવ્યો. જમીન ઉપર કામ કરતા મજુરોના કામના કલાકની અઠાદિક મર્યાદા ૬૦ કલાકની અને જમીનની અંદર કામ કરતા મજુરો માટે ૫૪ કલાકની મર્યાદા તેમાં ફરિયાદમાં આવી. તેર વર્ષની નીચેના કોઇ પણ બાળકને જમીનની અંદર-ખાણમાં-મજુર તરીકે રાખવાનો નહોતો. સ્ત્રીઓ સંબંધી કંઈ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો નહોતો.

મજુરોના શાહી કમીશનની ભલામણથી ૧૯૩૫માં આ કાયદામાં સુધારા કરવામાં આવ્યા. કાયદાની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ છે. (૧) કોઇ પણ વ્યક્તિને અઠવાડિયામાં ૬ દિવસથી વધારે ખાણમાં કામ કરવા દેવામાં આવશે નહિ. (૨) જમીન ઉપર વધારેમાં વધારે અઠવાડિયાના ૫૪ કલાક અથવા દિવસના દસ કલાકની મર્યાદા ફરિયાદમાં આવી. (૩) જમીન નીચેના મજુરો માટે દિવસના ૯ કલાકની મર્યાદા ફરિયાદમાં આવી. (૪) કોઇ પણ ખાણમાં પંદર વર્ષ નીચેની ઉમરના બાળકોને રાખવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. (૫) મજુરોના આરોગ્યની દેખરેખ માટે 'કારખાનાનું' આરોગ્ય મંડળ' કાઢવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

મજુરો માટે વળતરનો કાયદો ૧૯૨૩માં પસાર કરવામાં આવ્યો. તેને ૧૯૩૩માં સુધારવામાં આવ્યો. પહેલા કાયદામાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, નોકરીના સમય દરમિયાન અને નોકરીને અંગે થતા અકસ્માતમાંથી થયેલ ઈજાને અંગે મજુરોને સામાન્યતઃ વળતર અપાવું જોઈએ. દર્દના કેટલાક કિસ્સામાં પણ તે અપાવું જોઈએ.

૧૯૨૬, '૨૯, '૩૧ તથા '૩૩ના કાયદાથી આ શરતોને ખૂબ વિશાળ બનાવવામાં આવી છે. ૧૯૩૩ના કાયદામાં રેલવે, દ્રામવે, કારખાના, ખાણો, વહાણો, ગોદી, રસ્તા, પૂલ વિગેરેનો સમાવેશ થઈ ગય છે. ધાયલ થયેલ અથવા દર્દનો ભોગ થઈ પડેલ વ્યક્તિની સરેરાશ માસિક કમાણી પર કેટલો બદલો આપવો તેનો આધાર રહે છે. જે મજુરની સરેરાશ માસિક આવક રૂ. ૧૦૭ થી વધારે ન હોય તેવા છત્ર પામેલ મનુષ્યને મૃત્યુ થતાં રૂ. ૫૦૦૭ તથા હમ્મેશ માટે અશક્ત થતાં રૂ. ૭૦૦૭ મળે છે. આ કાયદાની સામાન્ય વ્યવસ્થા તથા કાયદો હેઠળ ઉપસ્થિત થતી તકરારો કમીશનરોને સોંપવામાં આવે છે. તેમની સત્તા બહુ વિશાળ છે.

મજુરોના હિતનો બીજો કાયદો ૧૯૩૬નો મજુરોના પૈસા આપવાનો કાયદો છે. કોઇ પણ કારખાનામાં, રેલવેમાં અથવા કોઇ ઔદ્યોગિક સંસ્થામાં રાખવામાં આવતા માણસોને પગાર ચૂકવવાની પ્રથા આ કાયદો નક્કી કરે છે. પરંતુ માસિક બેસો રૂપિયાથી ઓછા મળતા પગારને આ કાયદો લાગુ પડે છે. આ કાયદો અનુસાર માસિક કેટલા દિવસના કામનો પગાર આપવો તે માસિક નક્કી કરવાનું હોય છે. પણ કોઇ પણ સંજોગોમાં પગાર આપવાનો સમય એક મહિનાથી વધારે હોવો ન જોઈએ. જ્યાં ૧,૦૦૦થી ઓછા મનુષ્યો કામ કરતા હોય ત્યાં છેલ્લા પગારના સમય પછી સાત દિવસ પૂરા થતાં પહેલાં પગાર ચૂકવી દેવો જોઈએ. રેલવે, બીજા કારખાના અગર ઔદ્યોગિક સંસ્થામાં, પગારના સમયના છેલ્લા દિવસ પછી દસ દિવસ પૂરા થતા પહેલાં પગાર ચૂકવી દેવો જોઈએ.

હિંદના કેટલાક પ્રાંતોમાં દુકાનનો ધારો પણ લાગુ પડે છે. આ કાયદો મુખ્યત્વે કરીને દુકાનો તથા વેપારી પેઢીઓમાં રાખવામાં આવતા માણસો માટેની શરતો તથા કામના સમય માટે છે. ૧૯૩૯માં મુંબઈમાં પહેલવહેલો 'બોમ્બે શો'સ એન્ડ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ્સ એક્ટ' પસાર કરવામાં આવ્યો. બંગાળ, પંજાબ તથા સિંધે મુંબઈનું અનુકરણ કર્યું તથા ૧૯૪૦માં તેવા કાયદા પસાર કર્યાં.

મજુરોને લગતો બીજો અગત્યનો કાયદો ૧૯૨૯નો 'ટ્રેડ ડિસ્પ્યુટ્સ એક્ટ' છે. હિંદમાં વધતી જતી ઔદ્યોગિક તકરારો તથા તેથી થતી કડવાશને અંગે, ઔદ્યોગિક તકરારની સમાધાની તથા પંચાન માટે આવા કાયદાની જરૂર પડી. તેથી ૧૯૨૯માં ઉપર્યુક્ત કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો, ૧૯૩૪માં તે સુધારવામાં આવ્યો. તકરાર થતાં જાને પક્ષોને સરકારે નિમિષ 'તપાસ કાર્ટ' અથવા 'લવાઈની બોર્ડ' પાસે જવાનું હોય છે. તપાસ કાર્ટમાં એક નિષ્પક્ષ પ્રમુખ અને નિમણૂક કરનારને યોગ્ય લાગે તેવા બીજા નિષ્પક્ષ માણસો હોય છે, અથવા તો તેમાં એક જ નિષ્પક્ષ માણસ હોય છે તે, તેની પાસે રજુ કરવામાં આવતી બાબત વિષે રિપોર્ટ કરે છે. લવાઈ બોર્ડમાં એક નિષ્પક્ષ પ્રમુખ અને બીજા સભ્યો હોય છે. તેના નિર્ણય પક્ષોને બંધનકારક હોતો નથી પરંતુ તબદેર પ્રગતિ પર તેની અસર થાય છે, જે આવી બાબતોમાં મહત્ત્વનો ભાવ ભજવે છે.

જનસમાજને ઉપયોગી હોય તેવા કારખાનાઓમાં અગાઉથી ખચર આપના સિવાય હડતાલ પર જવું તે માસિક પગાર મેળવનાર મજુરો માટે ફેવરદારી ગુના ગણાય છે. હડતાલ પર ઉતર્યા પહેલાં, એક મહિનાની અંદર ચોદ દિવસની અગાઉ માલિકને ખચર આપવામાં ન આવે તો માસિક પગાર મેળવનારા મજુરો માટે ખાસ શિક્ષા રાખવામાં આવી છે. આવા જ પ્રકારની નોટીસ વિના, જનસમાજને ઉપયોગી હોય તેવા કારખાનાં, જે માલિક બંધ કરે તો તેને પણ સજા થાય છે. ઔદ્યોગિક તકરારના હેતુ સિવાય, જનસમાજને લાંબા સમય સુધી, સખત અડચણો વેઠવી પડે તેવા હેતુવાળી હડતાલો તથા કારખાનાં બંધ કરવાની પ્રથા આ કાયદા હેઠળ ગેરકાયદેસર ગણાય છે. આવી હડતાલના સીધા ટેકા માટે ભેગી કરવામાં આવેલ રકમ પણ ગેરકાયદેસર ગણાય છે.

હિંદમાં ટ્રેડ યુનિયનો

હિંદના ટ્રેડ યુનિયનોનો ઇતિહાસ ૧૯૧૮માં મહાયુદ્ધ પૂરું થયા પછી શરૂ થાય છે. તે વખતે જીવનનિર્વાહનાં સાધનોની કીમતમાં આવેલ ઉછાળાને અંગે તથા પગારના નીચા ધારણને હળુ વધારે નીચું કરવાના મૂડીવાદીના ચત્તોને અંગે આત્મરક્ષણ માટે કામદારોને કામચલાઉ અથવા કાયમી સંઘ સ્થાપવાની ફરજ પડી. આ પ્રમાણે યુદ્ધના પછી તરત જ આવેલ ઔદ્યોગિક અસાંતિનું પરિણામ સંખ્યાબંધ મજુર સંઘોની સ્થાપનામાં આવ્યું અને ૧૯૧૮માં શ્રી. બી. પી. વાડિયાના પ્રમુખપદ હેઠળ મદ્રાસમાં ટ્રેડ યુનિયનોની સ્થાપના થઈ.

પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તો 'ટ્રેડ યુનિયનો' બરાબર વ્યવસ્થિત નહોતાં. તે તો થોડે ધણે દરજ્જે 'હડતાલ કમીટી' જેવા હતાં. પણ ધીમે ધીમે પરિસ્થિતિ સુધરી અને ૧૯૨૧માં ટ્રેડ યુનિયનો સારા પ્રમાણમાં વધ્યાં.

હિંદમાં ટ્રેડ યુનિયનોની પ્રગતિમાં મુખ્ય ખામીઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) મજુરોના વિધિવિધ પ્રકારે (૨) મજુરોમાં નિરક્ષરતાનું મોટું પ્રમાણ (૩) હિંદી મજુરોની અચોક્કસ પરિસ્થિતિ (૪) મોટા ભાગે મધ્યમ વર્ગના માણસોના હાથમાં આગેવાની. તે લોકો મજુરોની જરૂરિયાતો તથા મુશ્કેલીઓ સમજે નહિ અને રાજકીય તથા બીજા હેતુઓ માટે મજુરોનો ઉપયોગ કરે. આવા પ્રકારની વિવિધ મુશ્કેલીઓ હતાં, જ્યાં ટ્રેડ યુનિયનોને જોડવા માટે અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન

કોંગ્રેસની શરૂઆત થઇ અને ૧૯૨૦થી તેની વાર્ષિક બેઠક ભરાવા લાગી. અખિલ હિંદ રેલવે ફેડરેશન ૧૯૨૨માં સ્થાપવામાં આવ્યું.

૧૯૨૬માં ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદામાં ત્રણ પ્રકારની બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે (૧) ટ્રેડ યુનિયનો રજીસ્ટર કરાવવા માટેની શરતો (૨) રજીસ્ટર થયા પછી ટ્રેડ યુનિયનોની ફરજો તથા (૩) રજીસ્ટર થયેલ યુનિયનોને મળતા હક્કો તથા સગવડો.

ટ્રેડ યુનિયનોને રજીસ્ટર કરાવવાનું ફરજિયાત નથી, પરંતુ રજીસ્ટર થયેલ સંસ્થાઓને કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારના હક્ક મળે છે, તે રજીસ્ટર ન થયેલાને મળતા નથી. ગમે તે સાત અથવા વધારે સભ્યો રજીસ્ટર થયા માટે અરજ કરી શકે અને કાયદાથી મળતા લાભો ભોગવી શકે. કેટલાક હક્ક નીચે મુજબ છે.

(૧) ટ્રેડ યુનિયનો સામે દીવાની અથવા ફોજદારી કામમાંથી મુક્તિ.

(૨) રાજકીય હેતુઓ માટે જુદા ફંડનું બંધારણ.

(૩) કારોબારીના સભ્યોની અર્ધાંશી ઓછી સંખ્યાના સભ્યો ધંધામાં રોકાયેલ હોવા જોઈએ.

ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ

અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના પહેલવહેલાં ૧૯૨૦માં થઈ. બીજી બધી ચળવળોની માફક શરૂઆતમાં તેને પણ ઘણી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. ૧૯૨૮-૨૯ માં આ ચળવળ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. ૧૯૨૯ માં આ ચળવળ સામ્યવાદી વલણવાળા ઉદ્ધામવાદીઓના હાથમાં જઈ પડી. નાગપુર મુકામે ભરાયેલ દશમી બેઠકમાં તેઓએ કોંગ્રેસનો કબજો લીધો. શ્રી. એન. એમ. જ્વેશી કોંગ્રેસથી જુદા પડ્યા અને ‘ઇન્ડિયન ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશન’ નામની નવી સંસ્થા સ્થાપી. અખિલ હિંદ રેલવે ફેડરેશન પણ કોંગ્રેસમાંથી જુદું પડ્યું. ૧૯૩૧ માં કલકત્તામાં ભરાયેલ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની અગિયારમી બેઠકમાં વધારે તડ પડ્યા અને ઉદ્ધામવાદીઓએ અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી. આ રીતે મુખ્ય મંડળના ત્રણ વિભાગો પડ્યા.

પરંતુ ૧૯૩૧ માં ટ્રેડ યુનિયન ઐક્ય પરિષદ મુંબઈ ખાતે બોલાવવામાં આવી અને ‘નેશનલ ફેડરેશન ઓફ લેબર’ નામના નવા ફેડરેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ નવું સ્થપાયેલ ફેડરેશન ૧૯૩૩ માં ‘ઇન્ડિયન ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશન’ સાથે ભળી ગયું અને ‘નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશન’નું નવું નામ રાખવામાં આવ્યું.

૧૯૩૫માં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ તથા નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશન વચ્ચેના મતભેદો શમાવી દહને સામાન્ય કાર્મ માટે બંને સંસ્થાઓની સંયુક્ત કમીટીની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૩૮માં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ તથા નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનની સંયુક્ત ખાસ બેઠકમાં બંને મંડળોને એક મધ્યસ્થ મંડળમાં ભેડી દેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જનરલ કાઉન્સિલમાં બંનેના અરધોઅરધ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ૧૯૪૦માં મુંબઈમાં મળેલ કોંગ્રેસની બેઠકમાં આ કામચલાઉ સમાધાનને બહાલી આપવામાં આવી.

હિંદી ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની મુખ્ય બાબતો નીચે મુજબ છે.

(૧) કામના ઓછા કલાકો

(૨) જૂગલમાં ખાણોમાં સ્ત્રી મજૂરો રાખવા પર પ્રતિબંધ

(૩) પગારનો ઓછામાં ઓછો દર નક્કી કરવો

- (૪) કામદારોને મળતા જદલામાં સુધારો કરાવવો.
- (૫) અસ્થિતતા દૂર કરાવવી.
- (૬) માંદગી, બેકારી તથા જદાવરથા માટે રાષ્ટ્રીય વીમો.
- (૭) પ્રાથમિક અને ઔદ્યોગિક મક્ત તથા ફરજિયાત કેળવણી.
- (૮) મિલોની અંદર વધારે આરોગ્યમય સાધનો દાખલ કરાવવાં.
- (૯) મિલ વિસ્તારમાં વધારે સારાં ઘર તથા હવાપાણીની ગોઠવણ.
- (૧૦) સુવાવડ પ્રસંગે લાભ આપવાની ગોઠવણ તથા કારખાનાની નજીક ઘોડિયાં રખાવવાની ગોઠવણ.
- (૧૧) ઔદ્યોગિક, વેપારી અને રેલવે પેઢીમાંથી દંડને રૂખસદ આપવી.
- (૧૨) ધારાસભામાં કામદારોના પ્રતિનિધિઓમાં કામદાર પક્ષની રચાપના.
- (૧૩) ઔદ્યોગિક પંચો તથા સમાધાન માટે કાયદાએક.
- (૧૪) આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર ચળવળ સાથે સહકાર.

બ્રિટિશ હિંદમાં ટ્રેડ-યુનિયનો

સાલ	સંખ્યા	સભ્યો	કુલ આવક (રૂ.માં)
૧૯૨૭-૨૮	૨૯	૧૦૦,૬૯૧	...
૧૯૨૮-૨૯	૭૫	૧૮૧,૦૭૭	...
૧૯૨૯-૩૦	૧૦૪	૨૪૨,૩૫૫	...
૧૯૩૦-૩૧	૧૧૯	૨૧૯,૧૧૫	...
૧૯૩૧-૩૨	૧૩૧	૨૩૫,૬૯૩	...
૧૯૩૨-૩૩	૧૭૦	૨૩૭,૩૬૯	૧૧,૧૯,૯૩૬
૧૯૩૩-૩૪	૧૯૧	૨૦૮,૦૭૧	૧૦,૩૪,૧૧૯
૧૯૩૪-૩૫	૨૧૩	૨૮૪,૯૧૮	૧૦,૯૦,૦૪૬
૧૯૩૫-૩૬	૨૪૧	૨૬૮,૩૨૬	૧૨,૪૪,૯૨૭
૧૯૩૬-૩૭	૨૯૬	૨૬૧,૦૪૭	૧૦,૬૦,૧૦૫
૧૯૩૭-૩૮	૪૨૦	૩૯૦,૧૧૨	૧૩,૧૩,૯૭૭
૧૯૩૮-૩૯	૫૬૨	૩૯૯,૧૧૯	૧૩,૮૨,૨૩૬
૧૯૩૯-૪૦	૬૬૬	૫૧૧,૧૩૮	૭૧,૩૮,૦૦૦

હિંદમાં ઔદ્યોગિક તકરારો

સાલ	તકરારની સંખ્યા	સંડોવાયેલા માણસો	કામના કેટલા દિવસો ગુમાવ્યા ?
૧૯૨૮	૨૦૩	૫૦૬,૮૫૧	૩૧,૬૪૭,૦૦૦
૧૯૨૯	૧૪૧	૫૩૨,૦૧૬	૧૨,૧૬૬,૦૦૦
૧૯૩૦	૧૪૮	૧૯૬,૩૦૧	૨,૨૬૨,૦૦૦
૧૯૩૧	૧૬૬	૨૦૩,૦૦૮	૨,૪૦૮,૦૦૦
૧૯૩૨	૧૧૮	૧૨૮,૦૯૯	૧,૯૨૨,૦૦૦

સાલ	તકરારની સંખ્યા	સંડોવાયેલા માણસો	કામના કેટલા દિવસો યુમાવ્યા ?
૧૯૩૩	૧૪૬	૧૬૪,૬૩૮	૨,૧૬૯,૦૦૦
૧૯૩૪	૧૫૯	૨૨૦,૮૦૮	૪,૭૭૬,૦૦૦
૧૯૩૫	૧૪૩	૧૧૪,૦૦૦	૧,૯૭૩,૦૦૦
૧૯૩૬	૧૫૭	૧૬૬,૦૦૦	૨,૩૫૮,૦૦૦
૧૯૩૭	૩૭૯	૬૪૮,૦૦૦	૮,૯૮૨,૦૦૦
૧૯૩૮	૩૯૯	૪૦૧,૦૦૦	૯,૧૯૯,૦૦૦
૧૯૩૯	૪૦૬	૪૦૯,૦૦૦	૪,૯૯૩,૦૦૦
૧૯૪૦	૩૨૨	૪૫૨,૫૩૯	૭,૫૭૭,૨૮૧
૧૯૪૧	૩૫૯	૨૯૧,૦૫૪	૩,૩૩૦,૫૦૩

કાશીગરોને અપાયેલ બદલો

સાલ	કેસની કુલ સંખ્યા	કુલ અપાયેલ બદલો (રૂપિયામાં)	સાલ	કેસની કુલ સંખ્યા	કુલ અપાયેલ બદલો (રૂપિયામાં)
૧૯૨૫	૧૧,૩૭૧	૬,૪૪,૧૨૦	૧૯૩૨	૧૪,૨૬૧	૮,૨૩,૧૪૫
૧૯૨૬	૧૪,૦૯૬	૮,૨૧,૪૭૬	૧૯૩૩	૧૪,૫૫૯	૮,૧૩,૯૪૮
૧૯૨૭	૧૫,૨૧૬	૧૧,૧૧,૨૫૪	૧૯૩૪	૧૬,૮૯૦	૮,૬૮,૮૪૭
૧૯૨૮	૧૬,૭૬૮	૧૦,૯૫,૭૩૦	૧૯૩૫	૨૨,૯૯૯	૧૧,૬૧,૪૬૫
૧૯૨૯	૧૮,૮૬૫	૧૨,૬૦,૧૬૪	૧૯૩૬	૨૮,૫૧૦	૧૪,૬૪,૧૮૦
૧૯૩૦	૨૩,૫૭૪	૧૨,૪૬,૭૬૪	૧૯૩૭	૨૯,૬૪૫	૧૨,૮૮,૭૬૪
૧૯૩૧	૧૭,૪૮૦	૧૦,૬૬,૩૫૬	૧૯૩૮	૩૬,૦૬૫	૧૪,૩૨,૭૨૩

હિંદનાં કારખાનાં

સાલ	કારખાનાંની સંખ્યા	કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોની સરેરાશ સંખ્યા
૧૯૩૧	૮,૧૪૩	૧,૪૩૧,૪૮૭
૧૯૩૨	૮,૨૪૧	૧,૪૧૯,૭૧૧
૧૯૩૩	૮,૪૫૨	૧,૪૦૫,૪૦૨
૧૯૩૪	૮,૬૫૮	૧,૪૮૭,૨૩૧
૧૯૩૫	૮,૮૩૧	૧,૬૧૦,૯૩૨
૧૯૩૬	૯,૧૮૯	૧,૬૫૨,૧૪૭
૧૯૩૭	૮,૯૩૦	૧,૬૭૫,૮૬૯
૧૯૩૮	૯,૭૪૩	૧,૭૩૭,૭૫૫
૧૯૩૯	૧૦,૪૬૬	૧,૭૫૧,૧૩૭

કારખાનાંમાં અકસ્માતો

૧૯૩૨	૧૮,૧૨૭	૧૯૩૪	૨૦,૭૮૭	૧૯૩૬	૨૫,૬૬૦
૧૯૩૩	૧૮,૭૦૯	૧૯૩૫	૨૩,૧૧૯	૧૯૩૭	૨૮,૩૨૩

કારીગરોની સંખ્યા

	૧૯૩૮	૧૯૩૬
કાપડની મિલના કારીગરો	૫૧૨,૨૨૮	૪૮૮,૫૫૪
શણની મિલના કારીગરો	૨૬૫,૧૬૨	૨૬૮,૬૬૭
ઝી કારીગરો	૨૪૦.૯૩૨	૨૩૯,૪૧૪
બાળકો	૧૦,૪૨૭	૯,૪૦૩

આખિલ હિંદ ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડની સંખ્યા આવક વગેરેના આંકડા

સાલ	બોર્ડની સંખ્યા	આવક (ર.)	ખર્ચ (ર.)	માથાં દીઠ કર
૧૯૩૦-૩૧	૧,૨૪૬	૧૬,૫૭,૦૪,૯૪૨	૧૬,૮૮,૪૧,૭૩૫	૦-૧૦-૫
૧૯૩૧-૩૨	૧,૨૪૭	૧૫,૫૨,૪૭,૬૪૯	૧૫,૮૦,૮૩,૪૨૭	૦-૬-૭
૧૯૩૨-૩૩	૧,૩૨૪	૧૫,૫૧,૦૬,૮૪૩	૧૫,૧૧,૨૦,૩૨૫	૦-૬-૫
૧૯૩૩-૩૪	૧,૩૧૭	૧૫,૬૨,૯૦,૬૪૮	૧૫,૬૮,૧૪,૬૧૯	૦-૭-૧
૧૯૩૪-૩૫	૧,૦૯૮	૧૬,૧૭,૦૩,૪૫૫	૧૫,૬૧,૭૮,૮૫૮	૦-૬-૮
૧૯૩૫-૩૬	૧,૧૧૧	૧૬,૨૧,૯૩,૭૦૮	૧૬,૦૩,૯૦,૨૮૧	૦-૬-૯
૧૯૩૬-૩૭	૧,૦૯૬	૧૬,૨૨,૫૨,૮૦૫	૧૬,૨૨,૧૨,૬૦૨	૦-૬-૮
૧૯૩૭-૩૮	૯૬૭	૧૬,૨૪,૭૫,૨૫૮	૧૬,૧૩,૪૨,૪૯૭	૦-૬-૧૧
૧૯૩૮-૩૯	૭૯૮	૧૬,૫૯,૭૭,૧૪૮	૧૬,૭૫,૨૨,૨૭૩	૦-૧૦-૨
૧૯૩૯-૪૦	૭૬૨	૧૬,૭૦,૮૬,૨૦૫	૧૬,૯૩,૨૮,૬૯૩	૦-૬-૧૧

હિંદમાં સહકારી મંડળીઓ

હિંદનાં ગામડાની વસ્તી મુખ્યત્વે કરીને ખેડૂતોની છે. આ વસ્તી ગરીબ હોવાથી ખેતી કરવા માટે વારંવાર તેને પૈસા ઉછીના લેવાની જરૂર પડે છે. ખેત્રાની યોગ્ય સગવડને અભાવે સસ્તા દરથી પૈસા મેળવવાનું તેમને માટે ધણું મુશ્કેલ હોય સરકારે તેમની વચ્ચે સહકાર દાખલ કરવાનું યોગ્ય ધાયું અને ૧૯૦૪ માં સહકારી મંડળીઓનો કાયદો પસાર કર્યો. ૧૯૧૨ ના સહકારી મંડળીઓના વિસ્તૃત કાયદાએ આ કાયદાનું સ્થાન લીધું. ૧૯૦૪ ના કાયદામાં રહી ગયેલી ખામીઓ ૧૯૧૨ ના કાયદાએ દૂર કરી, દેવાના પ્રકાર ઉપર સ્વાયેલ વિભાગો પાડ્યા અને 'યુનિયનો તથા મધ્યસ્થ ખેત્રા'ને રજીસ્ટર કરવાનું કાયદેસર ગણવામાં આવ્યું. ૧૯૧૪ માં હિંદી સરકારે નીમેલી મેકલેગન કમીટીની ભલામણ મુજબ ૧૯૧૫ માં ફરીથી આખી વ્યવસ્થાની પુનરચના કરવામાં આવી. પરિણામે હિંદી સરકારના ૧૯૧૧ ના કાયદા પ્રમાણે સહકારને પ્રાંતિક સુપરત વિષય ગણવામાં આવ્યો અને દરેક પ્રાંતને પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ૧૯૧૨ ના સહકારી મંડળીઓના કાયદાની શરતો સ્વીકારવાની છૂટ મળી. ત્યારપછી પ્રાંતિક સરકારો સહકારી મંડળીઓનો વહીવટ જુદા જુદા પ્રકારે કરી રહેલ છે. ૧૯૨૮ ના ખેતીવાડીના શાહી કમીશન પાસે તથા ૧૯૩૧ ની 'ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ એન્ડ પ્રોવિન્શિયલ ખેત્રોંગ ઇન્કવાયરી કમીટી' સમક્ષ સહકારના વિષયે અગ્રગણ્ય સ્થાન લીધું હતું. હિંદની સહકારી મંડળીની હિલચાલમાં આ અગત્યનાં સંભાવિતો છે.

શરૂઆત તો ખેડૂતોને ધીરવાથી થઇ. સમય જતાં તેમાં, શહેરમાં રહેનારને ધીરવાનો, મધ્યસ્થ ધીરાણ સંસ્થા, સહકારી ખેત્રા, ખીનઅધિકારીઓથી થતો પ્રચાર, ખીન-ધીરાણ ખેતી સહકાર, શહેરી સહકારી બેંકિંગ, લાંબા વખતની લોન, તથા જેવું માંડી વાળવાની યોજના, જમીનગીરો ખેત્રા, સહકારી કેળવણી, પ્રાથમિક મંડળીઓ પર દેખરેખ રાખવાની વ્યવસ્થા તથા આગ્ય પુનરુદ્ધારનો સમાવેશ થયો.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી, હિંદની ખેતી સહકારી ખીરાણુ મંડળીઓમાંથી બણીખરી મંડળીઓની રચિત, તેઓ લાંબો સમય ચાલે તેવી રહી નથી. લેણું ખૂબ વધી પડ્યું છે, જમખાણુ નવી રકમો મેળવવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે, સભ્યો, વિરોધી નહિ તો બેદરકાર થઈ ગયા છે, અને મંડળીઓ મરવાના વાંકે જીવી રહી છે. જે આ મંડળીઓને જીવતી રાખવાના ઉપાયો ન લેવામાં આવે તો નવી ખીલવણીની વાતો કરવાનો કશોય અર્થ નથી. સહકારી મંડળીઓને પુનર્જીવન કેવી રીતે આપવું તે પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ખડો થયો છે. સહકારી મંડળીઓની પુનર્જીવનનું કાર્ય જર્મામાં તો ચાલી રહ્યું હતું. જર્મામાં આ યોજના ફળીભૂત થઈ તે બતાવી આપે છે કે લેણાનો પ્રશ્ન નિકાલ ન થઈ શકે તેવા નથી અને જે તેને વિશાળ દૃષ્ટિથી યોગ્ય રીતે જોવામાં આવે તો જુની મંડળીઓના મૃતદેહમાંથી નવી મંડળીઓ કાઢવાનું શક્ય છે. સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સુધારાઓ તો દાખલ કરવાનું અસંભવ જરૂરી છે, પરંતુ અગત્યના અંગોની ઉપેક્ષા કરવાનું ચાલશે નહિ આ અંગો નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય. (૧) સભ્યો પાસેના લેણાની રકમ, તેમની જમીનની અગર ભાવે કોમત ગણી, ઓછી કરવી. (૨) સભ્યોની શક્તિના પ્રમાણમાં લેણું વસુલ કરવાના હપતા કરવા (૩) સભ્યો પાસેથી જમીનનો કબજો લેવો અને તેમને તે જમીન તથા મંડળીએ મેળવેલ ખીજ જમીન પટ્ટે આપવી અને પૈસા આવે તે હપતા પેટે જમા કરવા (૪) સભ્યોને ખી પૂરા પાડવાં અને આ પ્રમાણે શાહુકારોની વિંચા બાજની યુગાલમાંથી બચાવવા અને હપતા ભરવામાં સગવડ કરી આપવી. (૫) હપતામાં અનાજ લેવા બાબત આગ્રહ રાખવો (૬) અગરની કરકસર તથા ખીજ સહકારી પ્રતિષ્ઠા દાખલ કરવી અને મંડળીઓનું ભંડોળ વધારવું.

લોકોની ખીન-ખેતી જરૂરીઆતો માટે છેલ્લા થોડા વર્ષોથી સહકારી પ્રથા દાખલ કરવામાં આવી છે. નહેરુકામ માટે, આરોગ્ય સુધારણા માટે, વાડ માટે, દોરના વીમા માટે, દૂધ વેચવા માટે, ખેતીવાડીનાં સાધનો પૂરા પાડવા માટે તથા ખેતીના ઉત્પન્નને વેચવા માટે જુદા જુદા સ્થળોએ મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

બ્રિટિશ હિંદમાં સહકારી મંડળીઓ

સાલ	મંડળીની સંખ્યા	સભ્યોની સંખ્યા	ઉપયોગમાં લેવાતી મૂડી (રૂ. માં)
૧૯૩૦-૩૧	૯૦,૦૬૪	૩,૮૯૦,૭૬૮	૮૩,૫૯,૫૮,૦૯૨
૧૯૩૧-૩૨	૮૯,૫૪૨	૩,૮૬૧,૬૧૨	૮૩,૮૯,૦૭,૮૧૫
૧૯૩૨-૩૩	૮૮,૭૦૫	૩,૮૩૧,૭૯૦	૮૬,૭૩,૮૯,૪૫૫
૧૯૩૩-૩૪	૮૮,૩૬૪	૩,૮૪૬,૧૨૭	૮૬,૪૪,૨૫,૪૯૬
૧૯૩૪-૩૫	૮૯,૧૮૪	૩,૯૩૭,૨૫૨	૮૭,૩૯,૩૦,૮૯૪
૧૯૩૫-૩૬	૮૮,૯૬૯	૩,૯૫૨,૧૧૨	૮૮,૦૬,૯૯,૦૯૪
૧૯૩૬-૩૭	૯૨,૧૨૫	૪,૧૫૫,૦૧૯	૮૯,૭૧,૨૬,૪૭૨
૧૯૩૭-૩૮	૯૪,૨૪૪	૪,૩૫૦,૧૮૧	૯૨,૯૦,૫૬,૩૮૩
૧૯૩૮-૩૯	૧૦૪,૩૦૭	૪,૮૩૬,૩૯૮	૯૬,૧૬,૨૧,૧૯૪

મંડળીઓ તથા સભ્યોની સંખ્યા (૧૯૩૮-૩૯)

	મંડળીઓ	સભ્યો
મધ્યસ્થ (પ્રાંતિક તથા સેન્ટ્રલ બેંક અને બેંકિંગ યુનિયનોનો સમાવેશ થાય છે.)	૬૦૪	૨૦૦,૭૨૯
સુપરવાઇઝીંગ અને ગેરંટીંગ યુનિયનો	૫૨૬	૩૪,૯૭૫

ખેતીવાડીની મંડળીઓ (ઠાર, જમીન, ગીરો એક તથા સોસાયટીઓ સહિત)	૧૦૫,૪૬૮	૩,૬૪૦,૦૭૪
ખીન-ખેડુત મંડળીઓ	૧૫,૫૩૯	૧,૭૩૪,૦૩૮
એક સાખ રહેવાશીઓએ મંડળીની સંખ્યા	૩૮૦૧	...
એક હાનર રહેવાશીઓએ પ્રાથમિક મંડળીઓના સભ્યોની સંખ્યા	...	૧૬૦૮

હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ

સાલ	મ્યુ.ની સંખ્યા	આવક રૂપિયા	ખર્ચ રૂપિયા	માથાદીઠ કર રૂ. આ. પા.
૧૯૨૬-૩૦	૭૭૭	૩૭,૭૭,૬૦,૬૯૦	૩૭,૭૦,૨૭,૩૦૧	૬-૬-૧૧
૧૯૩૦-૩૧	૭૮૧	૩૬,૫૯,૭૦,૩૫૦	૩૬,૨૪,૫૯,૫૭૬	૫-૧૫-૭
૧૯૩૧-૩૨	૭૮૫	૪૬,૨૮,૦૬,૮૨૦	૩૬,૭૨,૬૭,૧૦૮	૫-૮-૮
૧૯૩૨-૩૩	૭૮૯	૩૯,૦૬,૬૬,૨૩૦	૩૮,૮૫,૭૯,૩૧૦	૫-૮-૨
૧૯૩૩-૩૪	૭૯૪	૩૬,૭૦,૧૨,૨૧૩	૩૬,૧૮,૨૨,૧૨૩	૫-૧૦-૫
૧૯૩૪-૩૫	૭૯૮	૩૮,૦૭,૬૮,૨૦૮	૩૭,૫૯,૬૦,૨૧૦	૫-૧૨-૦
૧૯૩૫-૩૬	૭૫૩	૩૩,૦૧,૭૦,૬૫૨	૩૮,૬૫,૨૭,૫૬૦	૫-૧૩-૪
૧૯૩૬-૩૭	૭૫૩	૩૮,૬૧,૩૫,૧૧૬	૩૭,૫૯,૧૮,૭૮૩	૫-૧૩-૪
૧૯૩૭-૩૮	૭૫૮	૩૮,૮૬,૦૦,૮૩૭	૩૮,૬૮,૮૬,૨૩૦	૫-૧૫-૧૧
૧૯૩૮-૩૯	૭૫૬	૪૦,૫૭,૩૫,૧૧૫	૪૦,૩૧,૬૩,૨૬૩	૬-૨-૦
૧૯૩૯-૪૦	૭૫૬	૪૪,૩૧,૪૨,૧૬૮	૪૪,૨૮,૪૬,૨૭૪	૬-૩-૬

હિંદની પોલીસ

સાલ	પોલીસની સંખ્યા	ખર્ચ (રૂપિયામાં)
૧૯૩૦	૨૦૧,૫૩૮	૧૨,૩૦,૬૭,૨૧૫
૧૯૩૧	૨૦૧,૬૮૭	૧૨,૧૭,૭૭,૫૬૮
૧૯૩૨	૨૦૧,૪૧૩	૧૧,૬૮,૬૮,૫૧૭
૧૯૩૩	૧૯૯,૭૮૬	૧૧,૭૪,૦૨,૧૬૩
૧૯૩૪	૧૯૯,૮૫૩	૧૧,૭૧,૨૩,૮૬૩
૧૯૩૫	૧૮૬,૧૭૧	૧૦,૪૮,૬૬,૬૬૮
૧૯૩૬	૧૮૬,૬૬૨	૧૦,૫૧,૮૦,૧૦૩
૧૯૩૭	૧૮૮,૨૨૩	૧૦,૬૫,૦૧,૬૫૬
૧૯૩૮	૧૮૮,૨૫૨	૧૦,૫૫,૪૩,૭૭૨
૧૯૩૯	૧૮૮,૬૩૧	૧૦,૮૫,૪૮,૧૪૦

બેલનાં કેદીઓની સંખ્યા

સાલ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	સાલ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
૧૯૩૦	૮૮૯,૯૧૫	૧૮,૪૦૧	૧૯૩૫	૮૨૭,૬૪૯	૧૬,૨૮૧
૧૯૩૧	૮૮૩,૫૦૫	૧૯,૬૩૩	૧૯૩૬	૮૨૬,૭૭૭	૧૬,૭૫૬
૧૯૩૨	૧,૦૨૩,૩૧૩	૨૮,૪૩૪	૧૯૩૭	૭૭૪,૧૧૬	૧૮,૪૨૦
૧૯૩૩	૮૯૯,૦૪૦	૨૩,૦૮૨	૧૯૩૮	૭૮૧,૦૦૦	૧૭,૪૬૯
૧૯૩૪	૮૭૬,૭૧૬	૧૯,૬૭૬	૧૯૩૯	૯૬૧,૨૮૧	૨૦,૦૭૮

આંદામાનમાં કેદીઓ

સાલ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	સાલ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
૧૯૩૦-૩૧	૭,૪૬૭	૧૪૬	૧૯૩૫-૩૬	૫,૬૧૧	૩૦
૧૯૩૧-૩૨	૭,૫૪૯	૧૨૩	૧૯૩૬-૩૭	૬,૩૦૫	૧૧
૧૯૩૨-૩૩	૬,૬૯૦	૧૦૧	૧૯૩૭-૩૮	૬,૧૧૮	૭
૧૯૩૩-૩૪	૫,૯૦૦	૮૬	૧૯૩૮-૩૯	૬,૦૨૧	૩
૧૯૩૪-૩૫	૫,૫૦૨	૬૭			

હિંદમાં નહેરુકામવાળું ક્ષેત્રફળ

સાલ	એકર	સાલ	એકર
૧૯૩૪-૩૫	૨૪,૬૭૪,૩૫૩	૧૯૩૬-૩૭	૨૫,૫૭૦,૬૩૮
૧૯૩૫-૩૬	૨૪,૫૪૨,૨૧૯	૧૯૩૭-૩૮	૨૭,૩૨૫,૦૮૯

૩૩ ટકાની લોનનું પડતર વ્યાજ

સાલ	રૂ. આ.	ટકા	સાલ	રૂ. આ.	ટકા
૧૯૨૭	૭૮-૧૧	૪.૪	૧૯૩૨	૬૧-૩	૫.૭
૧૯૨૮	૭૫-૬	૪.૬	૧૯૩૩	૮૮-૪	૪.૦
૧૯૨૯	૭૧-૫	૪.૯	૧૯૩૪	૮૯-૭	૩.૯
૧૯૩૦	૬૮-૧૪	૫.૧	૧૯૩૫	૯૩-૩	૩.૯
૧૯૩૧	૬૩-૦	૫.૫	૧૯૩૬	૯૭-૦	૩.૬

બ્રિટિશ હિંદની બેંકન્ટસ્ટોક કંપનીઓ

સાલ	કંપનીની સંખ્યા	ભરાયેલ થાપણ (રૂપિયામાં)
૧૯૩૧-૩૨	૬,૮૦૮	૨,૪૭,૫૨,૦૨,૬૨૪
૧૯૩૨-૩૩	૭,૨૫૨	૨,૪૭,૫૨,૦૧,૨૨૧
૧૯૩૩-૩૪	૮,૩૪૬	૨,૬૩,૫૧,૭૨,૬૪૯
૧૯૩૪-૩૫	૮,૯૩૪	૨,૬૬,૬૦,૧૪,૨૧૪
૧૯૩૫-૩૬	૯,૪૬૭	૨,૬૪,૩૦,૬૨,૬૪૧
૧૯૩૬-૩૭	૧૦,૦૬૧	૨,૭૨,૨૪,૪૩,૭૮૪
૧૯૩૭-૩૮	૯,૬૭૭	૨,૬૪,૦૪,૭૭,૬૧૫
૧૯૩૮-૩૯	૧૦,૦૭૦	૨,૭૫,૪૨,૪૮,૮૭૬
૧૯૩૯-૪૦	૧૦,૩૬૮	૨,૮૮,૪૯,૬૦,૮૩૯

પ્રાંતવાર બેંકન્ટસ્ટોક કંપનીઓ

	૧૯૩૬-૩૭	૧૯૩૭-૩૮	૧૯૩૬-૩૭	૧૯૩૭-૩૮
મદ્રાસ	૧,૩૮૭	૧,૪૮૮	આસામ	૨૦૩
બુંબઈ	૧,૩૩૧	૧,૩૭૫	સિંધ	૧૫૪
બંગાળ	૫,૦૮૦	૪,૪૩૭	દિલ્લી	૨૨૪
સંયુક્તપ્રાંતો	૪૬૩	૪૬૪	મહિસુર	૧૬૦
પંજાબ	૬૧૮	૧,૦૦૬	ત્રાવણકોર	૩૯૦
બિહાર	૧૩૩	૧૫૦	કોચીન	૧૯૬
મધ્યપ્રાંત	૮૩	૮૩		

હિંદી સરકારની રૂપિયાની લોન

(હંદી રૂપિયામાં)			(હંદી રૂપિયામાં)		
૫	ટકાની ૧૯૪૨-૪૭	૬,૦૩,૦૦૫	૩૬	ટકા ૧૯૫૪-૫૯	૯,૮૦,૨૯
૪૬	ટકાની ૧૯૫૦-૫૫	૩૩,૮૧,૧૧	૩	ટકા ૧૯૪૯-૫૨	૧૩,૫૫,૭૪
૪૬	ટકાની ૧૯૫૮-૬૮	૧૩,૭૪,૮૦	૩	ટકા ૧૯૬૬-૬૭	૩,૧૦,૦૦
૪	ટકાની ૧૯૪૮-૫૩	૧૦,૫૬,૭૨	૩	ટકા ડિફિન્સ બોન્ડ્સ	૧૯૪૬
૩૬	ટકા ૧૮૬૫-	૧,૯૭,૦૦			૪૫,૧૪,૩૧
૩૬	ટકા ૧૮૪૨-૪૩	૨,૬૫,૮૦	૩	ટકા બ્યાન્કમુક્ત	
૩૬	ટકા ૧૯૦૦-૦૧	૬૮,૦૦		ડિફિન્સ બોન્ડ્સ	૨,૩૩,૭૧

વેપારનું વાર્ષિક અવલોકન

(૧૯૪૧-૪૨-૪૩)

અવલોકનકાર : શ્રી. ડુગરશી ધરમશી સપ્ટ

જગતના મહાયુદ્ધની છાયા વધારે ગાઢ બની છે. યુદ્ધને ૪૫ માસ થયાં છતાં એની ભયંકરતા વધારે ને વધારે વિશાળતા ધારણ કરે છે. જગતની કુલ સવાબે અબજોની સંખ્યાની પ્રજ્ઞામાંથી સીધી કે આડકતરી રીતે લગભગ બે અબજોની પ્રજ્ઞા એમાં સંડોવાયેલી છે. પ્રજ્ઞાએ આ યુદ્ધને માટે દરરોજ આશરે ૧૧૧ અબજ રૂપિયા જેટલો ખર્ચ થાય છે. અર્ધા અબજ રૂપિયાની સરેરાશ દરરોજ નુકશાની આ યુદ્ધને લીધે થતી હશે એવી કલ્પના છે. વેપાર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ, કળા, સાહિત્ય, રસાયણ, વિદ્યુતશક્તિ, કાલસો, તેલ અને બીજા હજારો દ્રવ્યોના મુખ્ય ઉપયોગ આ યુદ્ધકાર્ય માટે થાય છે. ખેતીનાં દ્રવ્યો, યાંત્રિક વાહનો, કારખાનાઓની પેદાશો, તાર, ટપાલ આ સર્વેનો ઉપયોગ યુદ્ધના અનુસંધાનમાં કરાય છે. પોતાની મહત્વાકાંક્ષાઓ સિદ્ધ કરવા માટે ચાર પાંચ બળવાન પ્રજ્ઞાઓ પરસ્પર લડી રહી છે. જગતની બીજી પ્રજ્ઞાએ પ્રચાર અથવા સ્વરક્ષણ અથવા મૈત્રી માટે આ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું છે.

સ્ટીમરો, રેલવે, મોટરો, લોરીઓ અને આકાશગામી વિમાનોને આ યુદ્ધમાં મુખ્યપણે વાપરવામાં આવે છે. યુદ્ધની આવશ્યકતાઓને જ મુખ્ય ગણવામાં આવી છે. આથી ખાનગી વાણિજ્ય જેવું કંઈ રહ્યું નથી. જ્યાં કારખાનાઓ પણ પોતાના ઉદ્યોગોની અંદર યુદ્ધ સામગ્રીઓ પેદા કરે છે. આથી વેપાર અને ઉદ્યોગ હવે સ્વતંત્ર રહ્યા નથી. યુદ્ધ એ જ મુખ્ય વેપાર અને ઉદ્યોગ છે. યુદ્ધ જગતને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી દીધું છે. આ ભાગોનો પરસ્પર સંબંધ બંધ છે. આસપાસ મોટી અબેઝ યુદ્ધરૂપી દિવાલો ખડી કરવામાં આવી છે.

- (૧) જર્મનીએ લગભગ આખું યુરોપ સર કબ્જું છે. યુરોપની લગભગ ૪૦ કરોડની પ્રજ્ઞાઓ એના શાસન, કબજા અથવા એના વર્તુલમાં આવી ગઈ છે. સાથી રાજ્યોએ ટ્યુનિસીયાની જીત મેળવી યુરોપની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો છે. આથી યુરોપની સાથે વેપારનો સંબંધ જગતના બીજા ભાગો સાથે નથી.
- (૨) જાપાને ચીનનો દશ આની ભાગ, ફિલિપાઈન્સ, બોર્નિઓ, સુમાત્રા. જાવા, બ્રહ્મદેશ આ સર્વે કુલ ૪૦ કરોડની વસતિવાળા ભાગ ઉપર પોતાની લશ્કરી સત્તા ફેલાવી છે. એ પેસિફિક મહાસાગરના વિસ્તારોમાં જાપાનનું આધિપત્ય હોવાથી જગતના બીજા ભાગો સાથેનો સંબંધ કપાઈ ગયો છે.

(૩) ક્ષિતન, અમેરિકા અને એના સાથી રાષ્ટ્રોનાં સામ્રાજ્યનો જુદો ભાગ પડી ગયો છે. એ ભાગમાં પણ યુદ્ધની આવશ્યકતાઓ માટે મુખ્યત્વે વહાણવટું, રેલવે પિમાનોનો ઉપયોગ થાય છે. એટલે સ્વતંત્ર વેપાર બની શકવાના સંયોગો અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી.

આપણું હિંદ એ ક્ષિતિશ સામ્રાજ્યનો એક વિભાગ છે. એ સીધા યુદ્ધની હજી ગંભીર અસરોમાંથી મુક્ત રહ્યું છે. પરંતુ ક્ષિતનના અનુયાયી તરીકે એ યુદ્ધની સંપૂર્ણ હાથ નીચે છે. વેપાર, ઉદ્યોગો સૌ યુદ્ધ માટે જ મુખ્યત્વે વપરાય છે. ચલણનો પ્રગાવો, મોંઘવારી, અંકુશો, મોટા અસલ કરો અને ખોરાકની તંગીથી હિંદની પ્રજા પીડાય છે. જાપાનના કહેવાતા ભયને માટે હિંદમાં હિંદી સૈન્ય ઉપરાંત મોટું અંગ્રેજ અને અમેરિકન સૈન્ય પણ નિભાવવામાં આવે છે. રેલવે મુખ્યત્વે સૈન્યોને લગતું કાર્ય કરે છે. મોટરલોરીઓ પણ યુદ્ધ કામમાં ધણીખરી વપરાય છે. આથી હિંદનો આંતરિક વેપાર ખૂબ અંકુશિત થયો છે. સરકારી અંકુશો ચારે તરફ એમાસામાં ઉગતાં વનસ્પતિઓના ફણગાઓની પેઠે પુટી નીકળ્યાં છે.

હિંદનો વેપાર હવે મોટે ભાગે અંકુશોમાં આવ્યો છે. સ્ટીમરો માત્ર મુખ્યત્વે સૈનિક કાર્ય માટે જ વપરાય છે. સાગર, સમુદ્રમરિનો, વિમાનો અને સુરંગોના ભયથી ભયભીત બન્યો છે. આથી હિંદનો પરદેશી સાથેનો વેપાર ખૂબ ઘટે છે. યુરોપમાં થતી પાકી વસ્તુઓ, ચંત્રો, કાચનો સામાન, પોલાદનો સામાન, ચામડાનો સામાન, રસાયનિક પદાર્થો, વિદ્યુતના પદાર્થો અને બીજાં અનેક પાકા પદાર્થો યુરોપથી યુદ્ધની પરિસ્થિતિને લીધે આવી શકતા નથી. આથી પરદેશથી આયાત કરેલા દરેક પદાર્થની હિંદની બજારોમાં પાંચથી દસગણી કિંમત થઈ પડી છે. હિંદમાં એ પાકા પદાર્થો બનાવવા માટે ‘આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદાવવા’ જેવાં ધણા પ્રયત્નો કરવા હિંદી સરકાર દોડાદોડી કરે છે. પરંતુ ચંત્રોની આમદાની અતિ સંકુચિત હોવાથી યુદ્ધ માટેની જરૂરિયાતો પણ હિંદમાં સંપૂર્ણ રીતે પૂરી પાડી શકાતી નથી.

આધુનિક યુદ્ધો શસ્ત્રસામગ્રીઓ વિપુલ પ્રમાણમાં અને અતિશય યાંત્રિક આંદીધુટીવાળી માગે છે. હિંદની હમણું યુદ્ધ કારવાહ્યો માટે મધ્યસ્થ સ્થાન તરીકેની સ્થિતિ છે. જાપાન સામેની યુદ્ધની દરેક પ્રગ્રતિઓ હિંદને મધ્યસ્થાન તરીકે રાખીને થશે. રશિયાને જે મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્રસામગ્રીઓ અને ખોરાક પુરી પાડવામાં આવે છે. તે હજારો માઇલો દૂર યુરોપ અને અમેરિકાથી સ્ટીમરોમાં હિંદખાતે લાવીને અહીંથી જ મોકલવામાં આવે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ખાતે પણ હિંદ મારફતે મોટી રકમના સાધનો પૂરા પાડવાની પ્રગ્રતિઓ ચાલે છે. આ સર્વે માટે વિશાળ પ્રમાણમાં સ્ટીમરો રોકવી પડે છે. સમય પણ ખૂબ બચાવવા થાય છે. હિંદમાં જે ભૂતકાળમાં આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ આપણી હાલની હિંદી સરકારે કરવા આપ્યો હોત તો વર્તમાનમાં એમને એ સોનાના મૂલ્યના થઈ પડત.

હિંદમાં હમણું સૌથી મોટો ગુંચવાડાનો પ્રશ્ન પ્રગ્નની ખોરાકની છે. લોકોના નિર્વાહની મોટી મુશ્કેલીઓ ભીમી થઈ છે. અનાજની તંગી ધણા ખરા પ્રાંતોમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આપણી હમણાંની સરકારે એ આગતમાં જે અપૂર્ણ અને ઉપરચોટિયા પ્રયત્નો કર્યા છે તેથી સ્થિતિ ઉલટી વધારે પ્રમાણમાં બગડી છે. હિંદની બહારના સંયોગ, ધરાન, ધરાક જેવાં કેટલાંક દેશોને હિંદમાંથી અનાજ પહોંચાડવાની ફરજ સરકારે ઉપાડી હતી. તેમ હિંદ બહારના સૈન્યોને પણ હિંદમાંથી ખોરાક પહોંચાડવી પડી હતી. હિંદમાં બ્રહ્મદેશથી આવતા ચોખાની આમદાની (૧૫થી ૨૦ લાખ ટન) બંધ પડી છે. આથી હિંદમાં કદી નહિ જોયેલ કે સાંભળેલા એવાં જિંયા લાવેા અનાજ અને ખોરાકની વસ્તુઓનાં થયા છે. સરકારી અંકુશોથી ઉલટી અવ્યવસ્થા વધી હતી. સ્ટોરિયાઓએ એ અવ્યવસ્થાનો વિકાસ કર્યો છે. પરિણામે ગરીબ પ્રજાને અતિશય સહન કરવું પડે છે.

હિંદ એ કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન અને નિકાસ કરવાનું મોટું સ્થાન છે. પરંતુ આ યુદ્ધને લીધે આપણી કેટલીક ઉપયોગી ખનિજો આપણાં હાથમાંથી નીકળી ગઇ છે. આથી આપણો નિકાસ વેપાર ઘટ્યો છે. આપણી પાસે માલ મુકવાને સ્ત્રીમરોની પણ ખૂબ તંગી છે. રેલવેમાં પણ ઘણી પ્રતિકૂળતા છે. આથી આ કાચા પદાર્થોની નિકાસ ઘટી છે. પરદેશોથી પાકા માલની આયાત પણ પ્રમાણમાં વધારે ઘટી છે. કારણ કે પરદેશોના કારખાનાં સૈનિક દ્રવ્યો બનાવે છે. તે નીચેના આંકડાઓથી જણાશે. આ આંકડા માત્ર માસ સુધીનાં છે.

	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩
આર માસના		આર માસના	આર માસના
આયાત	૧૫૬,૯૬,૯૫,૫૧૦	૧૭,૩૨,૭૦,૩૩૯	૧૦૧,૨૭,૩૨,૦૫૦-(માસ ૧૧ના)
નિકાસ	૧૯૮,૭૧,૫૭,૭૯૦	૨૫૨,૯૦,૫૮,૦૯૩	૧૭૭,૧૯,૦૩,૦૨૧-(માસ ૧૧ના)

અગિયાર માસના ત્રણ વરસોના જુદા જુદા મુખ્ય દેશોથી થયેલી આયાત-નિકાસ

દેશ	આયાત ૧૯૪૧-૪૨	આયાત ૧૯૪૨-૪૩	નિકાસ ૧૯૪૧-૪૨	નિકાસ ૧૯૪૨-૪૩
ગ્રેટ બ્રિટન	૩૪ કરોડ	૨૮૧ કરોડ	૭૦૧ કરોડ	૫૩ કરોડ
બ્રહ્મદેશ	૨૭૧ કરોડ	૧૧ કરોડ	૪૧ કરોડ	૦
મલાયા (સ્ટેટ્સ)	૫૧૧ કરોડ	૨૩૧૧ લાખ	૧ કરોડ	૦
ફ્રેન્ચીયા	૫૧૧ કરોડ	૫૧૧ કરોડ	૩ કરોડ	૩ કરોડ
જર્મનિયાર	૬૧૧ કરોડ	૩૧૧ કરોડ	૨૩ લાખ	૨૪ લાખ
કેનેડા	૫૧૧ કરોડ	૨૧૧ કરોડ	૬૧ કરોડ	૩ કરોડ
એડન	૩૧ કરોડ	૩૧ કરોડ	૨૧૧ કરોડ	૩૧ કરોડ
સીલોન	૩ કરોડ	૪૧ કરોડ	૮૧૧ કરોડ	૧૨૧૧ કરોડ
દક્ષિણ આફ્રિકા	૨૧૧ કરોડ	૧૧ કરોડ	૫૧૧ કરોડ	૯૧૧ કરોડ
ઓસ્ટ્રેલિયા	૫ કરોડ	૨૧૧ કરોડ	૧૧૧ કરોડ	૧૫ કરોડ
હરોન	૫ કરોડ	૧૫૧૧ કરોડ	૧ કરોડ	૪ કરોડ
ચીન	૨૮ કરોડ	૬૩૧૧ લાખ	૨૧૧ કરોડ	૩ લાખ
જાપાન	૧૧૧૧ કરોડ	૩ લાખ	૫ કરોડ	૦
ઇજીપ્ત	૪૧૧૧ કરોડ	૫૧ કરોડ	૫૧ કરોડ	૩૧ કરોડ
અમેરિકા	૩૨૧૧ કરોડ	૧૭૧૧ કરોડ	૨૨૧ કરોડ	૧૬૧ કરોડ

માત્ર ફ્રેન્ચિયારી ૧૯૪૩માં ૯ કરોડ રૂપિયા આયાત થઈ હતી અને ૧૩૧૧ કરોડની નિકાસ થઇ હતી. જર્મની, ફ્રાન્સ, જાપાન એ આપણી મોટી ખનિજો હતી તે યુદ્ધ સુધી અસ્ત થઇ છે.

આયાત-નિકાસ ત્રણ વરસની

	આયાત	નિકાસ		આયાત	નિકાસ
૧૯૩૯-૪૦	૧૬૧૩૭ કરોડ.	૨૧૩ કરોડ.	૧૯૪૧-૪૨ (૧૧ માસ)	૧૧૪.૧૪	૨૧૩ કરોડ.
૧૯૪૦-૪૧	૧૭૫.૨૩ કરોડ.	૧૫૮ કરોડ.			

ત્રણે વસ્ત્રની જુમલે નિકાસ રૂ. ૬૨૮-૨૨ કરોડની થઈ. જ્યારે આયાત રૂ. ૪૬૦ કરોડની થઈ. હિંદની તરફેણમાં વેપાર પાસું ૧૬૭-૬૧ કરોડ જેટલું હતું. જ્યારે ૧૯૩૯-૪૦ પહેલાના ૩ વર્સમાં માત્ર ૩૦ કરોડનું હતું.

હિંદમાંથી હમણાં ધાતુઓ, ચામડાં, ચા, ખાંડ કાપડ વગેરે ખૂબ ચડે છે. કાપડ દર વર્સે ૧૦ કરોડનું ચડતું હતું. હવે ૪૦ થી ૫૦ કરોડનું ચડે છે.

ખેતીવાડીની પેદાશ

હિંદનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૮,૧૮,૦૦૦ ચોરસ માઈલનું છે. એના ૧૧૬ કરોડ એકર થાય. આમાંથી ૬૯ કરોડ એકર ક્ષિતિય હિંદમાં છે. ૪૨૧ કરોડ એકર દેશી રાજ્યોનાં છે. ૫ કરોડ એકર સરહદ પ્રાંત અને બલુચિસ્તાનના ગણાય છે.

ક્ષિતિય હિંદમાં ૬૬૧૧ કરોડ એકરની સરવે થઈ છે. તેમાંથી ૪૩૧ કરોડ એકર ખેતી યોગ્ય છે. ૧૩ ટકા જમીનમાં જંગલો છે. ૧૨ ટકા જમીન પર્વતો, શહેરો, રસ્તાઓ, જગ્યાઓ વિગેરેથી ભરેલ છે બાકી ૬૫ ટકા જમીન ખેતી યોગ્ય છે. આ જમીનમાંથી ૩૦ થી ૪૦ ટકા વાવેતર થાય છે. દર વર્સે ૨૪ થી ૨૫ કરોડ એકર જમીનમાં વાવેતર થાય છે. આમાં નીચે પ્રમાણે પાકો થાય છે.

અનાજ	૧૮૬૨ લાખ એકર	તેમના કરીઆણા	૧૫ લાખ એકર
ખાંડ	૨૦ લાખ એકર	ફળો	૪૦ લાખ એકર
પરચુરણ અનાજો }	૧૩૧ લાખ એકર	તેલીબિયાં	૧૬૧ લાખ એકર
તંતુ આપનાર પાકો }	૧૭૭ લાખ એકર	રંગની વનસ્પતિ	૫૫ હજાર એકર
દેશી વસ્તુઓ	૨૨ લાખ એકર	જનવરોનો ચારો	૧૦૩ લાખ એકર
		પરચુરણ	૮૦ લાખ એકર

આથી જણાશે કે લગભગ ૮૧ ટકા જમીન અનાજના અને ખોરાકીના પાકો માટે વપરાય છે. તંતુઓ પેદા કરનાર પદાર્થો (કપાસ, જીરું) ૭ ટકા જમીન રોકે છે. અને તેલીબિયાં લગભગ ૬-૭ ટકા જમીનમાં પેદા થાય છે.

હિંદમાં અનાજના પાકો સંયુક્તપ્રાંતમાં ૧૯ ટકા, મદ્રાસમાં ૧૪ ટકા, બિહાર ઓરિસ્સામાં ૧૩ ટકા, મુંબઈમાં ૧૨ ટકા, અંગાળમાં ૧૮ ટકા, પંજાબ અને મધ્યપ્રાંતમાં ૧૦ ટકા અને બીજા પ્રાંતોમાં ૧૧ ટકા જમીન રોકે છે.

હિંદમાં ખેતીનો મુખ્ય આધાર સારો વરસાદ છે. જે પ્રાંતોમાં વરસાદ ઓછો પડે છે તે પ્રાંતમાં દુકાળ જેની સ્થિતિ થાય છે. આવા દુકાળો હિંદમાં અગાઉ વારંવાર પડતા હતા. હવે નહેરોની વિશાળ યોજનાઓથી ભયંકર દુકાળોનો ભય ઓછો થયો છે. પરંતુ નાના નાના દુકાળો (પ્રાંતિય) હજી પણ પડે છે. હમણાં યુદ્ધ સમયે જે ભયંકર મોંઘવારી અને અછત છે તે કાંઈ પણ સખ્ત દુકાળને વિસરાવી દે તેવી છે. હિંદમાં ગંગા, જમના, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે નદીઓમાં અતિવૃષ્ટિને લીધે જે મોટી રેલો આવે છે તેથી પણ ભયંકર પાપમાલી થાય છે. એવી રીતે પણ હિંદની પ્રજાનું ભયંકર નુકશાન કરે છે. માત્ર મેલેરિયા દર વર્સે લાખો મનુષ્યોને યમસંદન દેખાડે છે.

હિંદમાં હિમાલય પર્વત અને ખીખ પર્વતોમાંથી નદીઓ હજારો માઇલોની સફર કરી હિંદને ફળદ્રુપ બનાવે છે. આ નદીઓનું પાણી પવિત્ર ગણાય છે. એને કાંઠે સેંકડો શહેરો વસ્યાં છે. એ નદીઓના જળમગ્ગો વાહનવ્યવહારના રસ્તાઓ તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. એ નદીઓમાં બંધ બાંધીને એમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. આ નહેરો પાછળ ૭-૮ અબજ રૂપિયા ખર્ચ થયો છે. એની પેદાશ હિંદી સરકારને સારી આવે છે. આ નહેરોથી ૧૯૩૮-૩૯ માં કુલ ૫૩૭ લાખ એકર જમીનને પીતનું પાણી પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું. પંજાબમાં સૌથી વધારે નહેરો છે પણ સિંધની લોહડ નહેર સૌથી મોટી નહેર છે.

હિંદમાંથી ખેતીની વસ્તુઓની જ મુખ્ય નિકાસ છે. લગભગ કુલ ૬૦ ટકા નિકાસ માત્ર ખેતીની વસ્તુઓની જ થાય છે. ૧૯૩૯-૪૦ માં નીચે પ્રમાણે નિકાસ થઇ હતી.

તેલો અને કપાસ	૩૧ કરોડ	ચા	૨૯૧ કરોડ
બિયાં	૧૨ કરોડ	અનાજદાળ	૫ કરોડ
જ્યુટ (કાચી)	૧૯૧ કરોડ	ખેળ	૨ કરોડ
ફળો	૨૧ કરોડ	રબર	૧ કરોડ
તમાકુ	૨૧૧ કરોડ	જનવરો	૧૧ કરોડ
તેળના	૧ કરોડ	લાખ અને ગુંદરો	૨૧ કરોડ

આ આંકડા બ્રિટિશ હિંદના જ છે. દેશી રાજ્યોના જુદાં છે. દેશી રાજ્યોમાં માઇસોર, વડોદરા, ત્રાવણકોર સુધરેલાં પ્રગતિશીલ રાજ્યો છે.

અનાજના કુલ પાકા હવે હિંદી સરકારના સીધા અંકુશ નીચે યુદ્ધને કારણે આવ્યાં છે. હિંદી સરકાર પોતાના નિમેલા એજન્ટોદ્વારા બધાં અનાજના પાકા ખરીદી લે છે. પંજાબ, સિંધ, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વસતિના ઉપયોગ કરતાં અનાજની પેદાશ વધારે છે. એટલે એ વધારેની ખોરાકી હિંદી સરકાર ખરીદી જે પ્રાંતોમાં સમ દરકાર છે, તે પ્રાંતોમાં મોકલે છે. બંગાળ, બિહાર ઓરીસા, મદ્રાસ, મુંબઇ આ પ્રાંતોમાં પેદાશ કરતા વધારે ખોરાકીની જરૂર પડે છે. આથી આ પ્રાંતોમાં અનાજ મોકલાય છે. સૌ પ્રાંતોની પ્રજાઓને માટે પણ અનાજનો જથ્થો અંકુશમાં લેવાયો છે. કન્ટ્રોલરની પરવાનગી વગર કયાંય હિંદ બહાર અનાજની વડત થતી નથી. હિંદના મુખ્ય બે પાકા ધઉં અને ચોખાની નિકાસ તો સિંધ પંજાબમાંથી કોઇ પ્રાંતમાં સરકારના હુકમ વગર થતી નથી. એટલે વેપારીઓના હાથમાંથી વેપાર કુલ નીકળી ગયો છે. બધો વેપાર સરકારી કન્ટ્રોલ નીચે છે. લાવ નિયમન પણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ લાવ ધણાં જોયા રાખવામાં આવ્યાં છે, ઘઉંના લાવ અને ચોખાના લાવો સાધારણ રીતે ૪૫ થી ૫ રૂપિયા બંગાળી મણના રહે છે પરંતુ હમણા ૧૦ થી ૧૫ રૂપિયાના લાવો જુદા જુદા પ્રાંતોમાં છે. પ્રાંતિક સરકારોને આમાંથી દર મળે ૨-૩ રૂપિયા કે વધારે નફો મળે છે.

હિંદમાં મોંઘારત

હિંદમાં અત્યંત મોંઘારત ચાલે છે. કોઇ પણ વસ્તુના બે થી દશ ગણા દામ પડે છે. ખાવાની, ઝોઢવાપહેરવાની, રહેવાની, પાથરવાની, વાપરવાની સર્વે વસ્તુઓમાં અતિ મોંઘારત આવી છે. આથી ગરીબ પ્રજાની ભારે પાપમાટી થાય છે. બ્રિટન, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં લયંકર યુદ્ધો ચાલે છે. એ દેશની પ્રજાઓ સીધા યુદ્ધની અસર નીચે છે. એટલે ત્યાં મોંઘવારી જરૂર આવી છે. પરંતુ હિંદના પ્રમાણમાં આ મોંઘવારી ધણી જ ઓછી છે. તેનું કારણ સખ્ત અને શિસ્તભરેલું સરકારી નિયમન છે.

આ નિયમને લીધે આખી પ્રજાએ માપબંધી પ્રમાણે ખેરાકી અને બીજી જરૂરી ચીજો મળી ગયું છે. હિંદમાં આવી માપબંધી શિસ્તબદ્ધ થઈ નથી. એટલે હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં મોંઘવારી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હિંદ જેવી મોંઘવારી યુરોપમાં પણ હોવા માટે શક છે.

મોંઘવારીની ટકાવારી

વરસ	બ્રિટન	અમેરિકા	કલકત્તા	હિંદની	સુબ
૧૯૧૪ના ભાવો ઉપર	૧૯૧૬ મુજબ	૧૯૧૪ મુજબ	૧૯૧૪ મુજબ	સરકાર ૧૯૩૬	૧૯૧૪ મુજબ
૧૯૨૯	૧૦૦	૯૫.૩	૧૪૫
૧૯૩૯	૯૬.૪	૭૭.૧	૧૦૮	૧૨૧	૧૦૯
૧૯૪૦	૧૧૩.૧	૭૮.૬	૧૨૦	૧૧૯.૬	૧૧૮
૧૯૪૧	૧૨૧.૪	૮૭.૩	૧૩૯	૧૨૯.૭	૧૩૭

વરસ	બ્રિટન	અમેરિકા	કલકત્તા	હિંદી સરકાર	સુબ
૧૯૪૨ નાન્યુઆરી	૧૨૨.૦	૯૬.૦	૧૫૫	૧૪૩.૭	૧૮૪
માર્ચ	૧૨૧.૩	૯૭.૬	૧૫૩	૧૪૪.૨	૧૯૭
એપ્રિલ	૧૨૨.૭	૯૮.૭	૧૫૭	૧૪૬.૧	૧૯૬
જૂન	૧૨૨.	૯૮.૬	૧૮૨	૧૫૫.૨	૨૨૨
ઓગસ્ટ	...	૯૮.૭	૧૮૨	૧૫૯.૯	૨૨૫
સપ્ટેમ્બર	...	૯૯.૩	૧૯૮
નવેમ્બર	૨૨૭
ડિસેમ્બર	૨૩૮
૧૯૪૩ ફેબ્રુઆરી	૨૫૦ થી ૨૮૦ આશરે

બ્રિટનમાં અને અમેરિકામાં શિસ્તબદ્ધ કડક માપબંધી છે, આથી ત્યાં કોઈ પણ વસ્તુના ભાવો ખૂબ અગત છતાં સરકાર વધવા દેતી નથી. ત્યાં પણ પહેલી સૈનિક જરૂરિયાતો જોવાય છે. પછી પોતાની પ્રજાની મર્યાદિત જરૂરિયાતો પૂરી પડાય છે. ત્યાર પછી પરદેશી મિત્રો રશિયા, ચીન વગેરેની આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડે છે. એટલે એ દેશોમાં સખ્ત નિયમનને લીધે દરેક વસ્તુઓનાં ભાવોને સ્તંભિત રાખવા તે રાજ્યો સફળ થયા છે. સ્ટોડિયાઓને માટે ત્યાં વિશેષ પ્રવૃત્તિઓનો અવકાશ નથી. વેપારીઓની મારફતે કામ લાઇ એમને વાળખી નફો આપીને પ્રજામાં દરેક વસ્તુઓ પહોંચતી કરાય છે. પરંતુ ખેરાકીની ઘણી ખરી ચીજો માટે તો ત્યાં માપબંધી અને ભાવ નિયમન સફળ રીતે બેસાડવામાં આવ્યાં છે.

હિંદમાં અકાર માસો થયાં આ સર્વેનું ગાડું ચીકડું ચીકડું ચલાવવામાં આવે છે. આથી પ્રજાને કે રાજ્યને કોઈ ખરેખર લાભને જાહેર ઉલટી અવવસ્થા થાય છે. હવે કડક ભાવ નિયમનને રસ્તે સરકાર આવી હોય એમ જણાય છે. પરંતુ મોંઘવારી અસહ્ય છે. ઉપલી મુંબઈ કલકત્તાની ટકાવારી મજબૂર વર્ગના નિભાવ પૂરતી છે. પરંતુ ખેડૂતો અને હિંદનો મધ્યમવર્ગ અતિશય દુઃખી છે. શાકના ભાવો ત્રણ ગણા, અનાજના ભાવો ત્રણ ગણા, કપડાના ભાવો ચાર ગણા, પરદેશી ચીજોના ભાવ આઠ દશ ગણા, તેલ, ખાંડ, ઘીના ભાવો, બેથી અઢી ગણા, દવાસળી, ગ્રાસવેટ, ફળપ્રલોનાં ભાવો બેવડા, ફાલસા, લાકડાના ભાવો બેવડા. આ રીતે તો એમના ઉપર તો ભુલમ વર્ષો રહ્યો છે. એક કુટુંબ ચાલીસ રૂપિયામાં નબતું હતું. હમણા ૮૦ થી ઓછું નબી શકે નહિ. ભાડાં વધ્યા છે. દૂધ, ચા, સર્વે મોંઘા થયાં છે. જીવન ભારે મુશ્કેલ બન્યું છે. કોઈ ચીજ સસ્તી નથી. માત્ર રૂપિયો સસ્તો બન્યો છે.

હિંદની ૩૯ કરોડની વસતિ માટે સાધારણ રીતે હિંદ ૨૬૨ લાખ ટન ચોખા અને ૧૦૦ લાખ ટન ધઉં પેદા કરે છે. ૧૯૪૦-૪૧માં પાકો સાધારણ રીતે નબળા હતા. ચોખાનો પાક તો અત્યંત નબળો હતો. ૪૪ લાખ ટન ચોખાનો પાક નબળો ઉતર્યો હતો. આ સિવાય ૨૦ લાખ ટન ચોખા બ્રહ્મદેશથી આવતા તે બંધ થયા. એ મુજબ ૬૪ લાખ ટન ચોખાની હિંદને તાણ પડી છે. સ્ટોડિયાઓએ આ તંગીનો લાભ લીધો છે. બદલામાં જુવારનો પાક સારો છે. ૧૯૪૧-૪૨ના પાકો હમણાં નીકળ્યાં છે. ધઉંનો પાક સારો છે. બીજા સાધારણ છે.

આવા અનાજની અછતના વખતે હિંદમાંથી ૧૯૪૨માં ૪,૫૫,૦૦૦ ટન અનાજ પરદેશોમાં નિકાસ કરવામાં આવ્યું હતું. સીલોન હિંદનું સૌથી મોટું ધરાક છે. ત્યાં ચા, કેપરા વગેરેથી જમીન ભરેલી હોવાથી ખાવા પુરતું અનાજ પેદા થતું નથી. આથી સીલોનને અનાજ પુરું પાડવા માટે હિંદમાં અછત વધારવી પડે છે. હિંદમાં લાવનિયમનના સકંભમાંથી છૂટવા માટે વેપારીઓએ કાળું બજાર Black market ઊભું કર્યું છે. દરેક શહેરમાં આવું કાળું બજાર છે. એમાં ઊંચા ભાવે અનાજ વેચાય છે. સરકારી નિયમન કરતાં એમાં દર મણે એ ત્રણ રૂપિયા વધુ માગે છે.

ઑસ્ટ્રેલિયાથી બીજા દેશો માટેની દરેક લાખ ટન ધઉંની સ્ટીમરોને હિંદની જરૂરિયાતો જોઈ હિંદ તરફ વાળી ઉપયોગમાં લેવાઈ હતી. નવા ધઉંનો પાક સારો એટલે લગભગ ૧૦૮ લાખ ટન જેટલો થવાથી એ માલ હિંદમાંથી બીજા દેશો તરફ ખાતે મોકલવામાં આવેલ છે.

હવે જુદા જુદા પાકો સંબંધી હકીકતો નીચે મુજબ છે.

ચોખા : હિંદ આખાં જમતમાં સૌથી મોટા ચોખાના પાકો પેદા કરે છે. ચોખાના પાકો નીચે મુજબ થયા છે.

વરસ	એકર (૧૦૦૦ એકર)	પેદાશ ટન (૧૦૦૦ ટન)	વરસ	એકર (૧૦૦૦ એકર)	પેદાશ ટન (૧૦૦૦ ટન)
૧૯૩૦-૩૧	૬૯,૬૬૩	૨૭,૦૫૫	૧૯૩૭-૩૮	૭૨,૫૫૪	૨૬,૭૬૩
૧૯૩૨-૩૩	૬૯,૯૬૦	૨૬,૨૦૧	૧૯૩૮-૩૯	૭૨,૫૭૪	૨૩,૫૭૭
૧૯૩૫-૩૬	૮૩,૫૫૬	૨૮,૨૮૯	૧૯૩૯-૪૦	૭૨,૩૪૦	૨૫,૨૫૭
૧૯૩૬-૩૭	૮૫,૨૧૦	૩૨,૫૯૩			

આથી જણાશે કે હિંદમાં બ કરોડ એકરમાં લગભગ ૨૧ કરોડ ટન ચોખાનો પાક ઉતરે છે. ૧૯૪૦-૪૧નો ચોખાનો પાક સાધારણ હતો. અને ૧૯૪૧-૪૨નો પાક ૪૪ લાખ ટન ઓછો હતો આથી હિંદમાં ચોખાની અછત અને ભાવો ધણા આકરા છે.

હિંદમાં ચોખાના પાકની ઉતર ખૂબ નબળી છે. હિંદમાં દર એકરે માત્ર ૮૦૦ રતલ ચોખા ઉતરે છે. રપેન અને ઇટલીમાં સારી ખેડ, ઊંડું ખેડાણ, સારા ખાતરો અને સારા બીજોને લીધે હિંદ કરતાં ત્રણ ગણા ચોખા એટલે લગભગ ૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ રતલ જેટલા એક એકરમાં ઉતરે છે. મુંબઈ ઈલાકામાં ચોખાનો પાક બહુ સારો થતો નથી. વરસાદ ચોખાને પુષ્કળ જોઈએ છીએ. મુંબઈ ઈલાકા હમેશાં પુષ્કળ ચોખા બહારથી મંગાવે છે. ચોખાના મણુના ભાવ રૂ. ૫ ની આસપાસ હતા. હમણાં ૧૫ રૂપિયા છે.

ધઉં—ચોખા પછી હિંદનો ધઉં મુખ્ય પાક છે. હિંદમાં ધઉંની ખેતી અને વપરાશ વધ્યાં છે. બંગાળ, તથા મદ્રાસ માત્ર ચોખાખાઉ પ્રાંતો હતા. હવે સાધારણ પ્રમાણમાં ધઉં પણ વાપરે છે. હિંદમાં

૧૯૨૯-૩૦ માં ૩૧૬ લાખ એકર, ૧૯૩૩-૩૪ માં ૩૬૦ લાખ એકર, ૧૯૩૭-૩૮ માં ૩૫૨ લાખ એકર, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૩૪૦ લાખ એકરોમાં ધર્મ વવાયા હતા. આ વરસે પાછા ૩૬૦ લાખ એકર ઉપર ગયા છે. એમાંથી દર વરસે ૧ કરોડ ટન ધર્મ પેદા થાય છે. ક્યારેક ૫-૭ લાખ ટન વધારે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અગાઉ ધર્મ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે ચડતા હતા. પંદર વરસ પહેલાં ૧૦-૧૨ લાખ ટન ધર્મ પરદેશો ખાતે ચડતા હતા. પરંતુ હિંદની વસતિ વધતાં એ ચડત ૨-૩ લાખ ટન ઉપર આવી હતી. હમણાં બિલકુલ બંધ છે. ભાવ રૂ. ૪૫ ને બદલે રૂ. ૧૩-૧૪ છે. ૧૯૩૯-૪૦ માં નીચે મુજબ ધર્મ જુદા જુદા દેશોમાં પેદા થયા હતા.

(૧૦૦૦ કરીન્ટલમાં)

બ્રિટિશ હિંદ	૧,૦૦,૯૩૪	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩,૩૮,૭૨૯
ફ્રેન્ડ	૧,૩૩,૨૫૬	યુરોપ	૫,૧૦,૦૦૦
રશિયા	૭૮,૦૦૦	ઑસ્ટ્રેલિયા	૫૭,૭૦૦

આખા જગતનો ધર્મનો પાક ૧૧,૫૦,૦૦૦ કરીન્ટલનો ગણાય છે.

જુવાર—હિંદના ગરીબોનો એ સૌથી અગત્યનો ખોરાક છે. ૩૫ કરોડ એકરોમાં ૬૦ થી ૬૫ લાખ ટન પાક થાય છે. ૧૯૪૧-૪૨ નો જુવાર બાજરીનો પાક સારો હતો. આથી હિંદને ખૂબ મદદ મળી છે. પરદેશો ખાતે આ પાક ચડતો નથી. જુવાર ધણી જાતની છે. એને વરસાદ ઓછો જોઈએ છીએ.

બાજરી—આ પણ ગરીબોના ખોરાકનો મુખ્ય પાક છે. લગભગ ૧૫ કરોડ એકરમાં ૨૧ થી ૨૬ લાખ ટન બાજરી પેદા થાય છે. એ માલ પણ પરદેશો ખાતે ચડતો નથી. ગયા વરસનો બાજરીનો પાક સારો હતો. એના ભાવ મહાન ૭ થી ૮ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં છે. એને પણ વરસાદ ઓછો જોઈએ છીએ.

ચણા—હિંદનો આ પણ અગત્યનો પાક છે. એ સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. બીજા પ્રાંતોમાં એની પેદાશ ઓછી છે. છતાં એ માલની બીજા પ્રાંતોમાંથી આયાત કરીને મીઠાઈઓ બનાવે છે. ચણા ૧૯૩૮-૩૯માં ૧૫ કરોડ એકરમાં વવાયા હતા. તેમાંથી ૨૫ લાખ ટન ચણા પાક્યા હતા. હમેશાં ૨૫-૪૦ લાખ ટન પાક થાય છે. આ માલ પણ વધારે પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે ચડત થતો નથી.

મગ, તુવેરદાળ—આ પાકો બીજા પાકો સાથે મિશ્રણરૂપે વવાય છે. બહુ અગત્યના નથી.

જ્યુટ—હિંદની આ મોનોપોલીનો પાક છે, હિંદ સિવાય આ પાક કોઈ રથને વધારે પ્રમાણમાં થતો નથી. એની મુખ્ય પેદાશ હિંદમાં બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસામાં થાય છે. આ પાક નગદ પાક છે. ચોખાની પેદાશ ખેડૂતને દર એકરે રૂ. ૫૫ મળે છે. ધર્મની રૂ. ૩૨ મળે છે. જ્યારે જ્યુટની રૂ. ૧૨૪ મળે છે. જ્યુટના મુખ્યત્વે કાથળા બને છે. આખા જગતમાં જ્યુટના કાથળા વપરાય છે. આ પાકને જગતને જોઈતા માલના પ્રમાણમાં પેદા કરવામાં આવે છે. વધારે પેદા ન થાય તે માટે ખેડૂતોને સંકુચિત જમીનમાં વાવણી કરવાનું સમજાવવામાં આવે છે. ખેડૂતોને રોકડાં પૈસા આ પાક આપે છે. આ પાકની પેદાશ વધુ હોય છે તો એના ભાવો તદ્દન ઘટી જાય છે. કલકત્તા એવું મુખ્ય બંદર છે.

૧૯૪૧નો પાક ઓછો કરવામાં આવ્યો છે. ચોખા વધારે ઉગાડીને જ્યુટ ઓછું ઉગાડવા ખેડૂતોને સમજાવવામાં આવ્યાં છે. ૧૯૪૨નો પાક પણ ૦૫ કરોડ ગાંસડીથી વધુ થશે નહિ. આ જ્યુટ મોટે ભાગે હિંદના ઉદ્ધોગોમાં વપરાય છે. લગભગ ૭ આની ભાગ પરદેશો ખાતે તેમાં પણ રકોટલેન્ડના ડંડીના ઉદ્ધોગ માટે ચડે છે.

કપાસ—રોકડા પૈસા લાવનાર આ પણુ હિંદનો અતિ અગત્યનો પાક છે. હિંદના સર્વ ભાગોમાં કપાસ પેદા થાય છે. હિંદની ખેતી ખૂબ નબળી છે. આથી દર એકરે ખીજ દેશોમાં હિંદ કરતાં બમણી કપાસની ઉપજ આવે છે. હિંદમાં સાધારણ રીતે ઓછા માપના તારવાળા હલકા કપાસ થાય છે. એનું નળું કાપડ વણાય છે. હિંદમાં પાતંગા કાપડ માટે આપણાં કપાસની સાથે મિશ્ર કરવા માટે આપણને પરદેશી કપાસની આયાત કરવી પડે છે. જો કે હિંદમાં લાંબા તારના કપાસની પણુ હવે પાંચેક લાખ ગાંસડીઓ તૈયાર થાય છે ખરી. એનો તાર એક ઇંચ લગભગ હોય છે. બહુ બારીક કાપડ માટે ૧૫ ઇંચના તારનો કપાસ પરદેશથી આયાત થાય છે. જંગલમાં કપાસના નીચે મુજબ પાકા ૧૯૩૮-૩૯માં થયા હતા.

અમેરિકા (યુ. સ્ટેટ્સ)	૧૧૯ લાખ ગાંસડી	આઝિઝ	૧૮ લાખ ગાંસડી
હિંદ	૫૧૧ લાખ ગાંસડી	ચીન	૨૨ લાખ ગાંસડી
રશિયા	૩૩૫ લાખ ગાંસડી	ઇટલિ	૧૬૫ લાખ ગાંસડી

જગતનો કુલ કપાસનો પાક ૩૧૧ લાખ ગાંસડી (૫૦૦ રતલની)નો થયો હતો. હિંદમાં કપાસનું વાવેતર ૨૨૯ લાખ એકરમાં થયું હતું. તેમાંથી ૬૭ લાખ ગાંસડીઓ પેદા થઇ હતી. ૧૯૪૧ માં કપાસની વાવણી ઘટાડવામાં આવી છે. હિંદી સરકારે કપાસ ઉપર પણુ કંટ્રોલ દાખલ કર્યો છે. કપાસની ૧૯૪૨માં ઘણી ઓછી પેદાશ થાશે. આથી એના ભાવો પણુ ઊંચા રહ્યા છે. હિંદમાં કાચી વસ્તુઓ ટીક પ્રમાણમાં છે. પરંતુ યુદ્ધની અવ્યવસ્થાને લીધે ભાવો આકરા રહ્યા છે. હિંદી સરકારે અમુક ભાવ બાંધી કપાસ ખરીદવાની મિલોને છૂટ આપી છે. આ વરસે કાપડની પેદાશ હિંદમાં મોટી થશે તેથી ૪૫ લાખ ગાંસડીઓ હિંદમાં જ વપરાઇ જશે.

ખાંડ : ૨૦ વરસ ઉપર હિંદ, જાવા અને યુરોપથી લગભગ ૧૨ લાખ ટન ખાંડ ૧૬ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની મંગાવતું હતું. પરંતુ હિંદની ખાંડને મોટું જગતી રક્ષણ મળવાથી પરદેશથી દિન-પ્રતિદિન ખાંડ ઓછી આવે છે. હવે આમદાની બંધ થઇ ગઇ છે. જાવામાં એક એકરમાં પાંચ ટન ખાંડનો ઉતાર આવે છે. હિંદમાં એક એકરમાં ૧ ટન ખાંડ પણુ થતી નથી. હિંદમાં ખાંડની પેદાશ નીચે પ્રમાણે છે

વરસ	એકરેજ ૧૦૦૦ એકરમાં	પેદાશ ૧૦૦૦ ટન શેરડીની
૧૯૩૧-૩૨	૩,૦૭૯	૪૩,૩૧૬
૧૯૩૩-૩૪	૩,૪૩૩	૫૨,૪૫૫
૧૯૩૬-૩૭	૪,૪૪૦	૬૭,૩૨૨
૧૯૩૮-૩૯	૩,૧૩૦	૪૩,૧૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૪,૨૧૫	

સંયુક્ત પ્રાંતો અને બિહારમાં શેરડીની ખેતી અને પેદાશ વધારે થાય છે. શેરડીના ૧૬ ટકા ખાંડ બનાવવા અને ૭૦ ટકા ગોળ બનાવવા માટે વપરાય છે. જગતમાં કુલ ૧૭ કરોડ ક્વીન્ટલ શેરડી થાય છે. તેમાં હિંદમાં ૪ કરોડ ક્વીન્ટલ શેરડી પેદા થાય છે.

હિંદમાં ખાંડની પેદાશ ઉપર પણુ સરકારી ભાવ નિયમન છે. થોડી ખાંડ સરકાર સૈન્યો તથા લાગતા વળગતા દેશો માટે પરદેશ ખાતે ચડાવે છે. બાકી પરદેશ ખાતે ચડતી નથી. સરકાર ખાંડની ૪૧

પેદાશ ઉપર આંતરિક પેદાશની જગત લે છે. યુદ્ધ પહેલા હિંદને પરદેશ ખાતે ખાંડ ચડાવવાનો અધિકાર નહોતો. દર વરસે ખાંડની પેદાશની કિંમત ૬૦ કરોડ રૂપિયા છે. ગોળની પેદાશ પણ મોટી છે.

તમાકુ : હિંદમાં જગતમાં સૌથી વધારે તમાકુ થાય છે. પંદર લાખ એકરમાં ૧૩૭ કરોડ રતલ તમાકુ પેદા થાય છે. બીજે નંબરે અમેરિકાનું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ છે ત્યાં ૧૧૫ કરોડ રતલ તમાકુ પેદા કરાય છે. હિંદના તમાકુની વાર્ષિક કિંમત ૧૮ કરોડ રૂપિયા છે. ૧૯૩૭-૩૮માં લગભગ ૪૫ લાખ રતલ તમાકુ પરદેશ ખાતે હિંદથી ચડાવવામાં આવેલ હતી. આફ્રીની તમાકુ હિંદમાં વપરાય હતી. હિંદી તમાકુની જાત જિંચી નથી. આથી પરદેશો માટે એને પસંદ કરવામાં આવતી નથી અમેરિકન જિંચી તમાકુ હિંદમાં વાવવા માટેના પ્રયત્નો થોડા આગળ વધ્યા છે. હિંદી સરકારે તમાકુ ઉપર આ વરસના અગ્રેટમાં મોટી જગત નાંખી છે. હિંદી તમાકુમાંથી મુખ્યત્વે દેશી દબની બીડીઓ બને છે. હિંદમાં દર વરસે લગભગ ૫૮ લાખની કિંમતની જિંચી જાતની તમાકુ અમેરિકાથી આયાત કરાય છે. આ સિવાય સીગારો અને સીગારેટના સ્વરૂપમાં ૩. ૪૨ લાખની કિંમતની આયાત કરાય હતી.

કાફી : દક્ષિણ હિંદમાં કોચીની મુખ્ય પેદાશ થાય છે. ત્યાં કુલ ૬૮૨૩ અગીચાઓમાં ૩૩૫,૧૧૫ એકરમાં કોચીના છોડ વાવવામાં આવે છે. આમાંથી ૪૧ કરોડ રતલ કોચી પેદા થાય છે. હિંદમાંથી એક કરોડ રૂપિયાની કોચી પરદેશો ખાતે ચડે છે. જગતમાં આઝિલ સૌથી મોટા પ્રમાણમાં કોચી પેદા કરે છે.

રબ્બર : આની ખેતી દક્ષિણમાં જ થાય છે. ધણાખરા અગીચા યુરોપિયન માલિકીના છે. હિંદમાં પુષ્કળ રબ્બરની ખેતી થતી નથી. માત્ર ૧૧ લાખ એકરમાં ૨૧ કરોડ રતલ પેદા થાય છે અર્થુ રબ્બર હમણાં સૈનિક કામ માટે વપરાય છે. રબ્બર હમણાં સાથી રાબ્બરોને ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડેલ છે, કારણકે રબ્બર ઉત્પન્ન કરનારા ધણાખરા દેશો જનપાને છતી લીધાં છે.

અળસી : હિંદમાં અળસીનું વાવેતર કુલ ૩૫૧૧ લાખ એકરમાં ૧૯૪૦-૪૧માં થયું હતું. આમાંથી ૪૬૬ હજાર ટન અળસી પેદા થતી હતી. આર્જેન્ટાઇન સૌથી વધારે પ્રમાણમાં અળસી પેદા કરે છે. હિંદ કરતા ૨૧૧ ગણી વધારે પેદા થાય છે. હિંદની અળસી ૧૯૩૮-૩૯માં ૩,૧૭,૯૪૪ ટન નિકાસ થઇ હતી. ચિટને એમાંથી ૨૧૧ લાખ ટન ખરીદી હતી. એ વાર્ષિક પાકની કુલ કિંમત ૩. ૫ કરોડ નેટલી છે. અળસીમાંથી વાનિશ બને છે.

સીંગદાણા : આખા જગતમાં સીંગદાણાની પેદાશ હિંદમાં સૌથી વધારે થાય છે. દક્ષિણ હિંદમાં અર્ધા સંખ્યાના સીંગદાણા પાકે છે. ૧૯૩૮-૩૯માં કુલ ૮૫ લાખ એકરમાં સીંગદાણા વચાયા હતા. ૧૯૩૯-૪૦માં ૮૧ લાખ એકરમાં વાવણી થઇ હતી. કુલ સીંગદાણાની પેદાશ ૩૨૧૧ લાખ ટન અને ૩૦ લાખ ટન અનુક્રમે થઈ હતી.

આ પેદાશનો પોણો ભાગ હિંદમાં વપરાય છે. માત્ર ૬ ભાગ નેટલા સીંગદાણા પરદેશ ખાતે ચડે છે. ફ્રાન્સ ખૂબ માલ લેતું હતું. તે પછી ચિટન. પણ સીંગદાણાના ભાવો ફ્રાન્સના પતન પછી તદ્દન ઘટી ગયા હતા. હવે પાછા સુધરી આવ્યા છે. કુલ ૨૧૧ કરોડ રૂપિયાની કિંમતના સીંગદાણા પરદેશો ખાતે ચડે છે.

તલ : આખા હિંદમાં પેદા થાય છે. ૪૧ લાખ એકરમાં ૪ લાખ ટન તલ પેદા થાય છે. ધણાખરા તલ હિંદમાં પીટી તેલ તરીકે ખોરાકી માટે વપરાય છે. હિંદમાંથી પરદેશો ખાતે બહુ થોડા નિકાસ થાય છે.

કપાશિયા : લગભગ ૯૦૦૦ ટન પરદેશ ખાતે ચડે છે.

ઉદ્યોગોત્તર વાર્ષિક અવલોકન

(૧૯૩૬-૪૮-૪૧-૪૨-૪૩)

અવલોકનકાર : શ્રી. હુગરશી ધરમશી સંપદ

જગતના મહાયુદ્ધને ચાર વરસ થયા આવ્યાં છે. હિંદ મધ્યસ્થ સ્થળે આવ્યું હોવાથી તે બધી જાતની શસ્ત્ર સામગ્રીઓ, ખાવાની વસ્તુઓ અને ઓઢવાપહેરવાના વસ્ત્રો અનેક ક્ષેત્રોમાં લાડતા સૈન્યોને મોકલી શકે છે. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે આ મહાયુદ્ધની જરૂરિયાતો પૂરતું પણ હિંદનું ઔદ્યોગીકરણ થવા દીધું નથી. એમને હિંદની બજારો પોતાના પાકા માલ માટે ગુમાવવી નથી. હિંદી સરકારનું પ્રકાશન ખાતું હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓના વિકાસને માટે મોટા બજારમાં ફાંકે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જોઈએ તેવો વિકાસ થયો નથી. હિંદને ઉદ્યોગમાં પછાત રાખવાની રાજ્યનીતિને હજી મૂકવામાં આવી નથી. યુદ્ધ પુરતા નાના ઉદ્યોગો જરૂર ખીટ્યા છે, પરંતુ ઉદ્યોગોની ચાવી બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખી છે. જ્યાં સુધી વરાળચત્રો અને યંત્રો હિંદમાં બન્યાં નથી ત્યાં સુધી હિંદને ઉદ્યોગો માટે પછાત જ ગણવું રહ્યું.

વિદાયતથી યુદ્ધ માટેની અતિ અગત્યની યુદ્ધસામગ્રીઓના સૂદૃઢ ભાગો હિંદમાં આપાત થાય છે. ચાલી પછુ કેટલાક ભાગો બનાવે છે. હિંદમાં સરકારે અનેક નવાં કારખાનાઓ ઊભા કર્યાં છે. એ કારખાનાઓમાં આ સર્વે ભાગો જોડીને તૈયાર મોટરો, વિમાનો, યાંત્રિક તોપો બનાવે છે. પરંતુ ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો હજી હિંદમાં સ્થાપવામાં આવ્યા નથી. હા, દરેક મોટી મોટી વસ્તુઓ હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે. વસ્તુ બનાવવામાં જોઈતી સ્વચ્છતા, ચોક્કસતા, માપનો નિષ્ણૃપ અને જોડાણની ખારીક સૂદૃઢતા હિંદી કારીગરોને શીખવવામાં આવી છે. પરંતુ સૂદૃઢ ભાગો જેવા કે વરાળચત્રો, વાલ્વો, શક્તિ આપનાર મોટરો, ખારીક સૂદૃઢ કમાનો એ સર્વે હિંદમાં બનતાં નથી. બ્રિટનને અંદરથી ઊંડા ઊંડા હૃદયમાં હિંદને હજી કાચા પદાર્થોના પેદા કરનાર દેશ તરીકે પછાત રાખવાનો જ વિચાર છે. એંગ્લો-અમેરિકન નેતાઓ વારંવાર જાહેરાત કરે છે કે દુનિયાભરના કાચા માલનો બધી પ્રજાઓને સરખો ઉપયોગ કરવા દેવાની સમાન સગવડ હોવી જોઈએ. બધી પ્રજાઓ એટલે હુજર ઉદ્યોગોમાં આગળ વધેલી પ્રજાઓ સમજવી.

ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોને હજી જગત લુંટવું છે. આ ચૂસામણમાં હિંદ પણ આવી જાય તેવી વધી છે. આટલાન્ટિક ચાર્ટરને હિંદને લાલ આપવાની બ્રિટિશ પ્રજાને બિઝનેસ ઇચ્છા નથી. હિંદને કાચો માલ પૂરા પાડનાર દેશની પંક્તિમાં ગણવાનો પાશ્વર્ય પ્રજાઓએ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. યુરોપ અમેરિકાના વિજેતા રાષ્ટ્રો કાંઈ યોજના ગોઠવી પછાત દેશોના કાચા માલો સમભાવે મેળવવાનો ખાસ ઉપકાર કરે એવી ચર્ચા ચાલે છે. પછાતને આગળ વધવા ન દેવો એ યોજનાનો પાયો છે. ભાવિ યુદ્ધને અટકાવવા માટે આ યોજનાની યુરોપને જરૂર જણાય છે. પરતંત્રતા રાજકીય અને આર્થિક બંને રીતે પછાત દેશોને સમભાવે લાગુ પાડવાના ધ્યેયો ધીમી ગતિથી વધે છે.

મહાયુદ્ધને લીધે અમેરિકાએ હિંદને “લીક લેન્ડ” એટલે “ધીરાણપટ્ટા”ની અંદર ગણી સૈનિક સામાન મોટા પ્રમાણમાં પૂરા પાડવાની ઉદારતા દેખાડી છે. આને લીધે હિંદને રોકડ નાણું હમણું અમેરિકાને આપવું પડશે નહિ. અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે જાહેર કયું છે કે ધીરાણ અને પટ્ટાના નાણાની વસુલાત રોકડેથી નહિ પણ બીજા માગે થાશે. હિંદે જે કાંઈ આર્થિક ભોગો આપ્યા છે તેથી વધારે મોટા આર્થિક ભોગો હિંદને લાવિષ્યમાં આપવાના છે. હિંદની ભુમ્હેદારી અનિશ્ચિત રહી છે. એનાં કાચા માલો ખૂંચ પ્રમાણમાં ભોગવવાની ઇચ્છા વિજેતાઓને છે.

હિંદની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પરંત્રતા ખૂબ ખૂબ વ્યાપક બનતી જાય છે. એક બાજુ આયાત એછી થઇ ગઇ અને હિંદમાં યુદ્ધના સાધનોની માંગ વધી છે. હિંદમાં દારૂગોળાના કારખાનાઓ, રણગાડીઓ, મોટી તોપો, વગેરેના કારખાના માટેનો વિકાસ જરૂર થયો છે. પરંતુ યુદ્ધ અંધ પડતા આ યોજનાઓ પણ સહેજે અંધ પડશે. હિંદમાંના યૌદ્ધિક ઉદ્યોગો-પાકી વસ્તુઓ-યુદ્ધ પદ્ધતિ બનાવવાના ઉદ્યોગો તરીકે પરિવર્તન પામે એ બનવાનું જ નહિ. યુદ્ધની જરૂરિયાત માટેના મૌલિક (Key industries) ની તે હજી શરૂઆત પણ થઇ નથી. હિંદના કાચા સાધનોના વિશાળ પ્રમાણ ભેતો હજી ઔદ્યોગિક વિકાસ બહુ જ નજીવો છે. હિંદમાં જ્યાં સુધી વસ્તુઓ પેદા કરવાના યંત્રો નહિ બનાવવામાં આવે ત્યાં સુધી હિંદ ઔદ્યોગિક રીતે કદી આગળ વધશે નહિ. હિંદ રસાયણો બનાવવાના કામમાં પણ ખૂબ પછાત છે. વિદ્યુતના સાધનો પણ બની શકતાં નથી. હિંદના અવ્યવસ્થિત અને મેંગેનિઝ જેવા કાચાં પદાર્થોની આ દેશમાં રસાયનિક બનાવટમાં ઉપયોગમાં લેવાતા નથી. પણ કાચા માલ રૂપે નિકાસ કરાય છે. હિંદને સ્વરાજ્ય વગર આ સર્વ પ્રગતિ મેળવવી શક્ય નથી.

કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે સંસ્થાનોમાં આ ત્રણ વસ્તુઓમાં ઉદ્યોગોમાં જે પ્રગતિ થઇ છે તે આશ્ચર્યકારક છે. આપણો હિંદ એના હિસાબે તદ્દન પછાત છે. કેનેડામાં વહાણો બાંધવાના ૨૧ મોટા અને ૫૮ નાના કારખાનાઓ બાંધાંબને અનેક સ્ટીમરો તૈયાર કરે છે. ઑસ્ટ્રેલિયામાં પણ વેપારી વહાણો, વિનાશિકઓ, વિમાનો બાંધવાના અનેક કારખાના ખૂલ્યા છે. હિંદમાં આવાં કારખાના ખોલવા દેવાનું ઉત્તેજન હિંદી સરકાર આપતી નથી. મોટર, વિમાનો અને સ્ટીમરો બાંધવાના કારખાનો ખોલવા દેવાની ધણી પેરવીઓ ઉપરે હિંદી સરકારે ઠંડું પાણી રેડ્યું છે. અમેરિકાએ હિંદના સૈનિક ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ગ્રેડી મિશન મોકલ્યું હતું. એની ભલામણો પુરી પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવી નથી. તેમ એને અમલમાં મુકવાની પણ મંજૂરી મળી નથી. એટલે દેશના ઉદ્યોગીકરણની આ તક હાથમાંથી સરી ગઇ છે. પારકાની આશા સદા નિરાશામાં જ છવાય છે. સરકારી પ્રકાશન ખાતું હિંદના ઉદ્યોગીકરણનાં જે અણગાં ઝૂકે છે તેમાંથી આઠ આના પણ ઉભું રહે તો સાઈ ગણશે.

હવે હિંદના ઉદ્યોગોની સમાલોચના કરીએ. પરંતુ મુખ્ય તકલીફ યુદ્ધના સમયમાં યંત્રો મેળવવાની છે. દર વરસે હિંદ ૧૫થી ૧૬ કરોડ રૂપિયાની કિંમતના યંત્રો આયાત કરે છે, પરંતુ ૧૯૪૨થી આ યંત્રોની આયાત લગભગ અંધ જેવી છે. હિંદમાં તો સ્ક્રૂ કે ટાંચણી પણ બનતી નથી. અધી પરદેશી વસ્તુઓની પેટ મોટરો, સાઇકલો, રેડિયો, સીનેમા યંત્રો, વિજળીની વસ્તુઓ પણ પરદેશોથી આયાત થતી નથી. આ સિવાય સૌથી મોટી અગવડ તો યંત્રોના ભાગો મેળવીને ચાલુ ઉદ્યોગોને સારી હાલતમાં નભાવવાની તકલીફ છે. આ સિવાય યંત્રો બનાવવાને માટે જે ખાસ હથિયારો જોઈએ તે પણ હિંદમાં નથી. એટલે યુદ્ધ દરમિયાન હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસ શક્ય નથી.

હિંદમાં હમણાં વેપાર લગભગ નહિ જેવો છે. ધણીખરો વેપાર અંધ જ પડયો છે. આથી નાણાંની ખૂબ છૂટ છે. વ્યાજ સેંકડે ત્રણ ટકા પણ ઉત્પન્ન કરવાની ગુંજશ નથી. હિંદના વેપારીઓના નાણાં બેંકોમાં વગર વ્યાજ પડ્યા રહે છે. આ સમયે અંગ્રજે રૂપિયા નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા માટે મળી શકે તેમ છે. મુડીની છૂટ છે. સાહસ-શક્તિ પણ ખૂબ ખીલી છે. કાચા પદાર્થોની વિપુલતા છે, પરંતુ યંત્રો નથી. આથી હિંદની પ્રજા યંત્રો વગરના ઉદ્યોગોમાં નાણાં રોકે છે. આમાં પણ નવી નવી શરારી બેંકોનો રાફડો છૂટ્યો છે. વીમા કંપનીઓ પણ ધણી સ્થપાઈ છે. પરંતુ આ સર્વેનો મુખ્ય આધાર કારખાનાઓ સ્થાપવા ઉપર નિર્ભર છે કારખાનાઓ સ્થાપવા માટે યંત્રો નથી. હમણાં ખનીજ દ્રવ્યો માટે પણ મોટી માંગ નીકળી છે. હિંદમાં ખનીજ દ્રવ્યોનો અપરંપાર જથ્થો જમીનની અંદર છે. પરંતુ તેની ખાણો માટે પણ યંત્રો નથી.

હિંદના ઉદ્યોગોમાં હિંદી સરકાર ધણીખરી ચાવીરૂપ જગ્યાએ યુરોપિયનોની નિમણૂકાથી ભરી દે છે. પોતાની સંકુચિત રાજ્યનીતિને અનુકૂળ ઉદ્યોગનીતિ નિભાવવા માટે આવી નિમણૂકો થવાનો સંભવ છે. હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં બધી અડચણો, અંકુશો અને સંકુચિતતા વિચારતાં પણ છેવટે આ યુદ્ધથી કીકરીક પ્રગતિ થવાની સંભવિતતા છે. પરંતુ આ સર્વે ઉદ્યોગોને એક બીજાની સાથે જોડી કડીઓની એક સાંકળ બનાવવી જોઈશે. વગર યોજનાએ ઉદ્યોગોના વિકાસથી દેશને ફાયદો નથી. હમણાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ એક ઉદ્યોગ કોષ ઉદ્યોગપતિ ખોલે છે. બીજાએ તેનું અનુકરણ કરી આ ઉદ્યોગની કેટલે દરજ્જે જરૂરિયાત છે તે વિચાર્યા વગર એ જ ઉદ્યોગોની પાછળ આંખો બંધ કરી પડે છે. આથી પ્લાન મુજબનો વિકાસ કરવાની મુખ્ય જરૂર છે.

હિંદી સૈનિક ઉદ્યોગો—હિંદમાં સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯થી માર્ચ ૧૯૪૦ સુધી ૨૮૧ કરોડ રૂપિયાનો સૈનિકમાલ પેદા થયેલ. એપ્રિલ ૧૯૪૦થી માર્ચ ૧૯૪૧ સુધી ૭૮૧ કરોડનો. તે પછીના ચાર માસમાં ૧૮૪ કરોડ રૂપિયાનો અને તે પછીના છ માસમાં રૂ. ૧૧૭ કરોડની કિંમતનો માલ પેદા થયેલ છે. સાત કરોડ રૂપિયાની નવી મૂડી આ યોજનાઓ પાછળ ખર્ચવામાં આવી છે. સોળ કરોડ રૂપિયાની બીજી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા તૈયાર થાય છે. બ્રિટિશ સરકારના નાણાં આ યોજનાઓ પાછળ ખર્ચાય છે.

આથી આ યુદ્ધના ઉદ્યોગોની માલિકી બ્રિટિશ સરકારની રહેશે. બ્રિટિશ સરકાર આ ઉદ્યોગોનો યુદ્ધ પછી કદી પણ પોતાના ઇચ્છાનુસાર ઉદ્યોગોને આડે આવે એવા ઉપયોગ કરવા દેશે નહિ. આ વિકાસના આંકડા આજે યુદ્ધને લીધે પ્રકટ થઈ શકે નહિ. લગભગ પહેલાં હિંદમાં પોલાદની બનાવટોના નાના મોટા ૬૦૦ કારખાનાઓ હતા. હમણાં ૧૫૦૦ ચાલુ છે. બે વરસમાં પોલાદની પેદાશમાં ૧૦૦ ટકા વધારો થશે.

હિંદની બે લાખ લુમેનો અને ૧ કરોડ સ્પીન્ડલથી ૭૦ કરોડ વાર કાપડ ૧૯૪૧-૪૨માં સૈન્યોને પૂરું પડાયું છે. ૧૯૪૨-૪૩માં ૧૧ લાખ કરોડ વાર કાપડ પૂરું પાડવાની ગોઠવણો થઈ છે. હિંદમાં ૪૦ લાખ જોડી બૂટ સૈન્યો માટે બને છે. ૩,૯૬,૦૦૦ ટન લાકડું હિંદમાંથી ખરીદવામાં આવ્યું હતું.

હિંદના મુખ્ય મુખ્ય ઉદ્યોગો સંબંધી હવે સંક્ષિપ્તમાં વિગતો નીચે મુજબ છે.

કાપડ—હિંદ એ કપાસ અને કાપડનું મૂળ સ્થાન છે. હિંદમાંથી આખું યુરોપ સત્તરમી સદી સુધી શ્રેષ્ઠ જાતનું કાપડ મેળવતું હતું. પરંતુ યંત્રવિદ્યા અને વરાળયંત્રની શોધ પછી હિંદના કાપડની પડતી આવી. યુરોપથી લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ દર વરસે હિંદમાં આવવા માંડ્યું. પાછળથી હિંદમાં મિલોનો વિકાસ થતાં હવે ૪૦૦ મિલો ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ સ્પીન્ડલો અને બે લાખ લુમેનોમાં કાપડ પેદા થાય છે. યુદ્ધને લીધે પેદાશના આંકડાઓ જલદી પ્રસિદ્ધ કરાયાં નથી. પરંતુ યુદ્ધ પહેલાં લગભગ ૪૦ કરોડ વાર કાપડ હિંદમાં પેદા થતું હતું. લગભગ ચાર લાખ મજૂરો આ ઉદ્યોગમાં કામ કરે છે. એમાં ૩૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ છે. યુદ્ધના કાર્ય માટે સરકાર મોટી રકમનું કાપડ હિંદની મિલો પાસેથી ખરીદી લે છે. આથી પ્રજા માટે જોઈતું કાપડ મળતું નથી. કાપડના ભાવો ત્રણથી ચાર ગણા વધી ગયા છે. સરકારે ભાવ નિયમન અને બીજા અંકુશો દાખલ કર્યા છે. જાપાન અને બ્રિટનથી હિંદમાં કાપડ આવતું તે હવે બંધ થયું છે. કાપડ પેદા કરવાનું સૌથી મોટું સ્થાન મુંબઈ છે. પછી અમદાવાદ, કોઈમટુર, કલકત્તા વગેરે છે. આ ઉદ્યોગ હમણાં સમૃદ્ધ છે. યંત્રો નહિ મળતા હોવાથી એનો વિકાસ અટકી ગયો છે.

પોલાદ અને લોહ—યુદ્ધમાં આ વસ્તુની મુખ્ય જરૂર છે. હિંદી સૈનિકોને આધુનિક શસ્ત્રો પૂરાં પાડવા માટે પોલાદનો ઉપયોગ સર્વથી મોટો છે. જમશેદપુરમાં તાતાનું કારખાનું પોલાદ અને લોહ બનાવવા માટે સૌથી હિંદમાં મોટું છે. હિંદી સરકારે નાના મોટા ૧૫૦૦ કારખાના પોલાદ અને લોહના શસ્ત્રો બનાવવા માટે કાઢ્યાં છે. એમાં રણુઆડીઓ, તોપો, બોંગોળાઓ, મશીનગનો અસંખ્ય

સંખ્યામાં બને છે. હિંદની ૧૯૩૨-૩૩માં પોલાદની પેદાશ ૬ લાખ ટનની હતી. હમણાં તેરથી ચૌદ લાખ ટનની થતી હશે. આ પોલાદમાંથી યુદ્ધના યંત્રો માટે હિંદમાં હવે ઊંચી જતનું, કાટ ન ચડે તેવા રસાયણોની મદદથી પોલાદ બનાવાય છે. પોલાદની બીજી મિલો અંગાળામાં છે. એની કુલ ઉત્પન્નનો માલ હિંદી સરકાર ક્ષિતનના શસ્ત્રો બનાવવા માટે લઇ લે છે. લોદું પણ લગભગ પંદર લાખ ટન જેટલું થાય છે. તેનો મુખ્ય ભાગ પણ સૈનિક કામોમાં વપરાય છે.

પ્રજાને માટે પરદેશોથી લોદું આવતું નથી. દેશના કારખાનાઓનો માલ ક્ષિતન માટે હિંદી સરકાર ખરીદી લે છે. આથી દેશમાં નવા બાંધકામો અને જગ્યાઓ થતી નથી. લોદા અને પોલાદનો ભંગાર પણ ખૂણેખાંચરથી ભેગો થઈ રહ્યો છે. હિંદમાં લોદા અને પોલાદની પ્રજા માટે ભારે અછત છે. ભાવનાલ આઠ-દશ ગણા થઇ ગયાં છે. ૧૯૩૯-૪૦માં ૧,૦૬,૫૦૦ ટન પોલાદ પરદેશોથી આવ્યું હતું, હમણાં તદ્દન અંધ છે.

જ્યુટ મિલોના ઉદ્યોગ—આ ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે કલકત્તામાં છે. એની બાર આના જેટલી મિલો યુરોપિયન મેનેજમેન્ટ નીચે છે. જ્યુટ મિલોમાં કાથળીઓ (sand bags) બનાવી યુદ્ધના મોરચાઓના રક્ષણ માટે મૂકવામાં આવે છે. આથી એનો મોટો ઉપાડ સૈનિક કામો માટે થાય છે જ્યુટનો ઉદ્યોગ સમૃદ્ધિશાળી ગણાય છે. જગતની અપતી કરતાં વધારે જ્યુટના કાથળા જ્યારે પેદા થાય છે, ત્યારે મિલો એક્સપ્લી કરીને પેદાશ ઉપર અંકુશ મૂકે છે. અમેરિકા જ્યુટના કાપડનું મોટું ખરીદનાર છે. આ ઉદ્યોગ બહુ મોટો છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલી મિલોમાં ૨૫ લાખ મજૂરો કામ કરે છે. જ્યુટના કાથળા અને જ્યુટનું કાપડ એ ચુદ્ધ પેદાશો છે. જ્યુટના કાથળાના ભાવો ખૂબ વધેલાં છે.

આનો ઉદ્યોગ—આસામ અંગાળામાં ચાના મુખ્ય બગીચા છે. કારખાના પણ મુખ્ય ત્યાં છે. ક્ષિતનને ખૂબ ચા જોઈએ છીએ. અગાઉ જાવા પણ થોડી ચા પૂરી પાડતું હતું, પણ હવે હિંદ જ પૂરી પાડે છે હિંદમાંથી લગભગ ૩૫ કરોડ રતલ ચા દર વર્ષે પરદેશ જાય છે. આ સિવાય હિંદમાં ૧૦ કરોડ રતલ ચા લોકોના પીવા માટે વપરાય છે. ચાના બગીચાઓમાં ૭૫ ટકા ઉપર યુરોપિયન માલિકીના છે. ચાના ભાવો પણ વધેલા છે ઇ. સ. ૧૯૪૦માં આ ઉદ્યોગે સારો નફો કરેલ છે.

કોલસા—હિંદની જમીનમાં પુષ્કળ કોલસો છે, પણ ઊંચી જતનો કોલસો થોડો છે. હમણાં કોલસાની મુખ્ય પેદાશ બિહારના ઝરીઆ શહેરની આસપાસ ખાણોમાંથી થાય છે. પછી રાણીગંજ (અંગાળા) ની ખાણો આવે છે. હિંદમાં ૧૯૩૬માં ૨૧ કરોડ ટન, ૧૯૩૭માં ૨૫ કરોડ ટન, ૧૯૩૮ અને ૧૯૩૯ દરેકમાં ૨૫ કરોડ ટન અને ૧૯૪૦માં લગભગ ૩ કરોડ ટન કોલસો પેદા થયો હતો. હમણાં પણ ૩ થી ૩ કરોડ ટન કોલસો પેદા થાય છે. કોલસાનો ઉદ્યોગ ઘણા વરસોથી સારી હાલતમાં નહોતો. હવે સુધર્યો છે. સરકાર કોલસો સૈનિક જરૂરિયાત માટે ખરીદ કરે છે.

ખાંડનો ઉદ્યોગ—૨૦ વરસો પહેલાં ખાંડની દશ લાખ રતલની આમદાની જાવા અને દુરોપયોગ થતી હતી. દર વરસે ૧૬ કરોડ રૂપિયાનું બિલ આપણે ચૂકવવું પડતું હતું. હવે આમદાની અંધ છે. ખાંડના ઉદ્યોગમાં હિંદના ૨૦ કરોડ રૂપિયા રોકાય છે. ૧૯૩૯-૪૦માં ખાંડની કુલ પેદાશ ૧૨૫ લાખ ટન જેટલી થઈ હતી. ખાંડને દર હંદરવેટ ૩. ૯/૨નું જકાતી રક્ષણ મળ્યું છે. ૧૯૪૦-૪૧માં ખાંડની પેદાશ ૧૧ લાખ ટનની થઈ હતી. ખાંડની ૧૯૫ મિલો કામ કરે છે. આ સિવાય ૨૫ લાખ ટન ખાંડ ગૃહઉદ્યોગ દ્વારા લોકોએ તૈયાર કરી હતી. ખાંડ ઉપર સરકારી ભાવબંધી છે.

સિમેન્ટ—આ ઉદ્યોગનો પણ વિકાસ સારો થયો છે. ઘણા ખરો માલ સૈનિક જરૂરિયાતો માટે ખરીદ થાય છે. સિમેન્ટની ઘણીખરી મિલો એક તંત્ર નીચે ભેગી થઈ કામ કરે છે. ૧૯૪૦માં ૨૮

લાખ ટન નેટલી સિમેન્ટ તૈયાર થઇ હતી. હિંદ માટે એ પુરતી છે. એટલે પરદેશીથી માલની આમદાની થશે નહિ. સરકાર લશ્કરી કામો માટે સિમેન્ટ ખરીદે છે. આથી ખર્ચ માટે એ બહુ થોડી મળે છે. આથી એના ભાવો અનહદ વધી ગયા છે. પરદેશીની માંગ છે, પણ સ્ટીમરો નથી. તેમ સરકારને પણ પુરૂષો જોઈએ છીએ.

કાગળ—આ વસ્તુ અતિ ઉપયોગની છે. હિંદમાં એની પેદાશ દેશના ઉદ્યાય પૂરતી નથી. આથી પરદેશીથી મોટા પ્રમાણમાં કાગળો અને પત્તીની આયાત કરાવી હતી. હિંદમાં કુલ ૧૫ મિલો છે. તેમાં ૧૭૫૫ લાખ હંદરવેટ કાગળો પેદા થાય છે. હમણાં યુદ્ધને લીધે પેદાશ વધી છે. સરકારે એની પેદાશના ૯૦ ટકા લેવાનું પ્રથમ જાહેર કર્યું હતું. હવે ૭૦ ટકા લેવા જાહેરાત કરી છે. કાગળોની ખૂબ અછત અને ભાવો પણ ચાર પાંચ ગણા છે. ભાવખંધી જેવી સ્થિતિ ચાલે છે. મળપખંધી પણ છે. ૧૯૪૦-૪૧ માં પરદેશીથી ૧૫ લાખ હંદરવેટ કાગળો આયાત થયા હતા. હવે આયાત લગભગ બંધ છે. આ ઉદ્યોગ માટે પ્રકાશમય ભવિષ્ય છે.

સ્ટીમરો—હિંદમાં સ્ટીમરો બાંધવા દેવાના ઉદ્યોગ તરફ હિંદી સરકારની મીડી આંખ નહોતી. પરંતુ સિંધિયા કંપનીએ માયુ કંપની વિઝાગાપટમના બંદર ખાતે સ્ટીમરો બાંધવાનું કારખાનું જાહેર કર્યું. સરકારે તે બધ લીધું છે. એ અને બીજા ગોદાઓમાં હવે સરકારની જરૂરિયાત પ્રમાણે સૈનિક સ્ટીમરો બાંધાય છે. ૧૯૪૪માં ૬૨ માસે એક સ્ટીમરથી વિકાસ કરાઇ છેવટે ૬૨ માસે ૬ નાની સ્ટીમરો નેટલી બાંધાય છે. આમાંની ધણીખરી સુરંગો રોષાંધી ઉપાડી લેનારી અને સબમરિનોને નાશ કરનારી નાન સ્ટીમરો છે. હમણાં તે સાગરનો વેપાર લગભગ બંધ જેવો છે.

વિમાનોના ઉદ્યોગ—હિંદમાં એંગ્લોર ખાતે એક કારખાનું સિંધિયાના આશ્રય નીચે સ્થપાયેલ તેમાં વિમાનો બનાવવાની શરૂઆત થયેલ હતી. પરંતુ કેટલાં વિમાનો ત્યાં અને છે તે ખબર નથી. સરકારે એ કારખાનું લઈ લીધું છે. હિંદમાં આઠ વિમાની ટુકડીઓ જાળી કરીને યુવકોને શિક્ષણ અપાય છે વિમાનો એમેરિકાથી લીઝ એન્ડ લેન્ડ સિસ્ટમથી આવે છે. થોડાં વિમાનીઓને લંડન તાલીમ માટે મોકાયેલ છે. પરંતુ આ ઉદ્યોગ હિંદમાં સ્થપાય એવું હિંદી સરકારને પસંદ નથી. ભવિષ્યમાં વિમાની વ્યવહાર ખૂબ વધશે. પરંતુ વિમાનો તે પરદેશીથી આવશે.

રેલવે—લશ્કરને લગતા વહવારમાં રેલવે મોટે ભાગે રોકાયેલી રહે છે. બીજા પ્રવાસ અને દેશમ વાણિજ્યને લગતા પ્રવાસો ઉપર સરકાર અંકુશ મૂકવા બલામણો કરે છે. હિંદમાં લગભગ ૪૧ હજાર માઇલની રેલવે છે. એમાંથી થોડી નાની રેલવે એમને એમ ઉપાડી પરદેશી ખાતે લઇ જવાન સમાચાર પ્રગટ થયા હતા, ૧૯૪૨-૪૩ના બજેટમાં ૩૬૬ કરોડ રૂપિયાનો વધારો દેખાડ્યો છે. આવં વરસે પણ તેટલો જ વધારો થવાની આશા છે. રેલવેના એજેન્સીની ખૂબ તાણ છે. હિંદની રેલવે હિંદના વેપારને અનુકૂળ રીતે વાપરવામાં આવતી નથી એવી ફરિયાદ છે.

હિંદમાં મુખ્ય ઉદ્યોગો ઉપર મુજબના છે. યુદ્ધના સમયમાં હિંદમાં ચામડાનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે પરંતુ સૈનિક જરૂરિયાતો પૂરી થયે એ ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય અત્યારે કહી શકાતું નથી. દિવાસળીનો ઉદ્યોગ એક પરદેશી કંપનીએ ખીલવ્યો છે. એણે ચાર પાંચ કારખાના સ્થાપ્યા છે. એ ઉદ્યોગમાં એને મોટા ભાગ મળે છે. કાગળનો ઉદ્યોગ પણ મુખ્યત્વે પરદેશી કંપનીના હાથમાં છે. એ પણ ખૂબ સમૃદ્ધિશળ થઇ છે. જાનની ચાર પાંચ મિલો છે. એમાં પણ પરદેશીઓનું સાહસ છે. રસાયણો માટે સૌથી મોટા વિલાયતની કંપની ઇમ્પરિયલ ફેબ્રિકેસ મોટા હડકા મેળવી પંજાબમાં કારખાનું સ્થાપ્યું છે. જ સિવાય તાતા કંપનીએ પણ મોટું કારખાનું સ્થાપ્યું છે. હજી એમાં વિકાસ માટે ઘણી જગ્યા છે. કાચ

ઉદ્યોગ ઠીક ઠીક ખીલ્યો છે. તેમાં પશુ ગૃહઉદ્યોગ તરીકે અંગડીઓ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ઉત્તેજન પામ્યો છે પરંતુ હજી એમાં પશુ ધણો વિકાસ શક્ય છે.

કાગળનો ઉદ્યોગ પશુ મૂડી તથા યંત્રોને રોકવા તૈયાર મેડો છે એની મૂડી બેવડાય તો કાંઈ વાંધો નથી. એલ્યુમિનમનું એક કારખાનું કલકત્તા ખેલુર ખાતે સ્થપાયું છે. એની ધાતુ ત્રાવણુંકારમાં પુષ્કળ છે. હજી બીજા પાંચ કારખાનાઓ માટે અવકાશ છે. સ્પરના ટાયરો બનાવવાનું કારખાનું ડાલોપ ટાયર કંપનીએ કાઢ્યું છે, પશુ એ પરદેશી કંપનીનું કારખાનું હિંદની માંચ પૂરી પાડી શકશે નહિ. એવા બીજા ચાર કારખાનાઓની દરકાર છે. પેટ્રોલિયમ અને ઘાસનેલ હિંદને આસામ તથા અટકના કૂવાઓથી મળે છે. પશુ હિંદની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં એ પેદાશ પૂરતી નથી.

હિંદમાં એલોપેથિક પદ્ધતિ પ્રમાણે સરકારે દવા અને ચિકિત્સા સ્વીકાર્યાં છે. એને માટે કરોડો રૂપિયાની દવાઓ પરદેશથી હમંશાં આવે છે. યુદ્ધને લીધે આ દવાઓ આવી શકતી નથી. કવીનાઇન ૨૦ રૂપિયે રતલ મળતું તે હમણાં રૂ. ૧૫૦ના રતલના ભાવથી માત્ર ડૉક્ટરો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને જ મળે છે. દર વર્સે એ કરોડ રૂપિયાની દવાઓ પરદેશથી આયાત કરાય છે. હિંદમાં હમણાં કટોકટીને પ્રસંગે થોડી દવાઓ બનવા માંડી છે. પશુ તે જુજ પ્રમાણમાં છે.

હિંદનો ગૃહઉદ્યોગ એ ધણો પ્રાચીન ઉદ્યોગ છે. યુદ્ધને લીધે આ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળ્યું છે. ઝુંપડાઓના આ ઉદ્યોગથી રેશમ, કાપડ, ગાલીચા, બિનના વસ્ત્રો, કારીગરીની ચીજો, વાસણો, સાદીઓ અનેક વસ્તુઓ બને છે. આ પાકી વસ્તુઓને માટે હિંદમાં બજારો પશુ છે. કાચી વસ્તુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. એની વ્યવસ્થિત યોજનાનો વિકાસ કરવાની જરૂર છે. ગપાને જેમ પોતાના ઝુંપડાના ઉદ્યોગોને કારખાનાના ઉદ્યોગના સહકારી બનાવીને વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક વિકાસ કર્યો છે તેમ આપણે પશુ કરવું જોઈએ છીએ. સૌથી મુખ્ય જરૂરિયાત હિંદમાં યંત્રો બનાવવાની છે.

યુદ્ધને લીધે ઉદ્યોગોની સામગ્રી, સૈનિકો અને સૈનિક સામગ્રીઓનું દબાણ હિંદી રેલવે ઉપર ખૂબ વધ્યું છે. રેલવેને પશુ હિંદી સરકારે ભૂખે મારી છે. હિંદમાં એંજનોનો મોટો ઘટાડો દેખાય છે. એ ઘટાડાની સંખ્યા ૧૬૦૦ થી પશુ વધારે છે. છતાં ૨૦૦ એંજનો અને ૧૦૦૦૦ ડબાઓ આફ્રિકામાં મોકલી તાણમાં વધારે તંગી લાવવામાં આવી છે. મોટર ગાડીઓની ખૂબ અછત છે. છેલ્લા અઢી વર્સમાં નવથી દશ હજાર ગાડીઓની ઝોછી આયાત થઈ છે. હિંદમાં ૪૫૦૦૦ લોરીઓ છે તેમાંથી ૧૦૦૦૦ લોરીઓ સરકારી કામમાં વપરાય છે. બાકી જૂની થઈ ગઈ છે. હિંદનું વહાણવડું જગતના પ્રમાણમાં માત્ર ૦.૨૪ ટકા જ છે તેને બદલે સેંકડો સ્ટીમરોની આવશ્યકતા છે.

હિંદમાં પરદેશી કંપનીઓની મૂડી લગભગ ૫૦૦ કરોડ રૂપિયાની છે. આ મૂડી ચા, બિન, દિવાસળી, રસાયણ, જ્યુટ વિગેરે અનેક ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી છે. આ મૂડીદાર યુરોપિયનો મોટી લાગવગવાળાં છે. કાયદેસર રીતે એમની સંખ્યાના પ્રમાણમાં એમને મોટું રક્ષણ મળ્યું છે. રાજદ્વારી વગવસીલો પશુ એમનો મોટો છે. હિંદની ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતા તરફ એમની દિલસોજી નથી. પરંતુ તેઓ ધણી વખતે સ્વાર્થ વખતે નિરવાર્યતા અને ઉદારતાના પાઠો ભૂલી જાય છે.

હિંદના ઉદ્યોગોને માટે હમણાંનો સમય ધણો ઐશ્વર્યસંપન્ન છે. પરંતુ યુદ્ધ બંધ પડ્યા પછીના થોડાં વર્સોમાં એના ઉપર રાહુની દશા બેસે એમ છે. ભૂખ્યું યુરોપ ધનસંપત્તિ યુદ્ધમાં હોમી પછાત પ્રજાને ચૂસવા માટે નીકળી પડશે. યુદ્ધના સમયના પરદેશોના પાંચ લાખ કારખાનાઓ અબજોની કિંમતની પાકી વસ્તુઓ વિશાળ સમૂહ પ્રમાણમાં તૈયાર કરવા માંડશે, ત્યારે હિંદી ઉદ્યોગો રક્ષણ માગશે. યુદ્ધના સમય કરતા પશુ યુદ્ધ પછીના સમય કપરો છે. એ સમય પછાત પ્રજાઓને માટે ભયંકર છે. આપણા ઉદ્યોગપતિઓ અને વેપારીઓ આ સમયે સંજાણ લે તો એમના માટે સાફ છે.

હિંદને નીચેની વસ્તુઓની હમેશાં દરકાર પડે છે. પરદેશીથી તે વસ્તુઓ આયાત થાય છે. પરંતુ એ સર્વે વસ્તુઓ હિંદમાં અને તેમ છે. આ આંકડા ત્રણ સાલના છે. કરોડ રૂપિયામાં છે.

વસ્તુ	૧૯૩૮-૩૯ કરોડ રૂ.	૧૯૩૯-૪૦ કરોડ રૂ.	૧૯૪૦-૪૧ કરોડ રૂ.
પેક કરેલાં ખાવાની વસ્તુઓ	૨૦૪૮	૨૦૬૩	૨૦૨૬
ખાંડ	૦૦૪૬	૩૦૩૨	૦૦૩૬
લાંબા તારનો કપાસ	૧૨૦૧૩	૮૦૫૧	૮૦૦૫
રસાયણો, દવાઓ	૫૦૮૧	૭૦૫૦	૮૦૦૭
પોલાદના નાના ચંત્રા કટલરી, વીજળીનો સામાન	૫૦૯૧	૫૦૫૭	૫૦૮૫
રંગો	૪૦૦૬	૪૦૬૭	૬૦૨૭
ચંત્રા	૧૯૦૭૨	૧૫૦૩૭	૧૧૦૮૪
કાગળો	૩૦૦૯	૪૦૧૧	૪૦૫૧
સુતર અને કાપડ	૧૪૦૧૫	૧૪૦૦૫	૧૧૦૭૫
બીજી જાતનું કાપડ	૭૦૦૮	૮૦૭૫	૯૦૮૫

૧૯૩૮-૩૯માં કુલ રૂ. ૧૫૨૦૭૭ કરોડની વસ્તુઓ, ૧૯૩૯-૪૦માં ૧૬૫૨૮ કરોડની વસ્તુઓ, ૧૯૪૦-૪૧માં કુલ ૧૫૬૦૭૯ કરોડની વસ્તુઓ આયાત થઈ હતી.

૧૯૪૦-૪૧માં હિંદમાંથી નીચેની ચીજો મુખ્યત્વે નિકાસ થઈ હતી.

અનાજ	૫૦૬૨ કરોડ	ચામડાં	૩૦૧૪ કરોડ
ચા	૧૭૦૭૫ કરોડ	તેલીઓ	૧૦૦૦૫ કરોડ
કપાસ	૨૪૦૪૬ કરોડ	ન્યુટની બનાવટો	૪૫૦૩૮ કરોડ
ન્યુટ કાચું	૭૦૮૫ કરોડ	પરચુરણ	૬૨૦૩૧ કરોડ

૧૯૩૭-૩૮માં ૧૮૦૦૬૨ કરોડ, ૧૯૩૮-૩૯માં ૧૬૨૦૭૯ કરોડ, ૧૯૩૯-૪૦માં ૨૦૦૦૬૨ કરોડ, તથા ૧૯૪૦-૪૧માં ૧૮૬૦૮૦ કરોડ રૂપિયાના માલની પરદેશ ખાતે નિકાસ થઈ હતી.

હિંદનું આર્થિક અવલોકન

(૧૯૩૯-૪૦-૪૧-૪૨-૪૩)

અવલોકનાર : શ્રી. કુમરશી ધરમશી સપટ

કોઈક કમવશીએ હિંદની પ્રગતિને આર્થિક, રાજ્યદારી અને ઔદ્યોગિક પરાધીનતા સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. જે દેશ ત્રિપુલ સાધનો અને ઉપયોગી કાર્યો દ્રવ્યોથી ભરેલો છે, જે દેશમાં પ્રાચીન સુમંસ્કૃત પ્રજા વસે છે, જે દેશમાં હોશિયાર કારીગરો, બુદ્ધિમાન કાર્યકરો, અતિ સમૃદ્ધિવાન જમીનદારો અને વેપારીઓ, જોષ્ઠતા દરેક જાતના રાસાયણિક દ્રવ્યો, દરેક જાતની ભૌતિક કાચી વસ્તુઓ, અને દરેક જાતની ઋતુ અને આબોહવાની સગવડો પૂરી પાડે છે, જે દેશના લોકોમાં સાહસિક બુદ્ધિ અને હામ, દામ અને

ઠામ છે, તે દેશ આજે તદ્દન પરાવલ્લંબી થઈ રહ્યો છે. આપણે પરદેશીઓથી ચૂસાઈએ છીએ. આપણું ધન પરદેશી વસ્તુઓના મોહમાં ખેંચાઈ જાય છે. આપણા દેશ જગતમાં ગરીબમાં ગરીબ થઈ રહ્યો છે. આપણી ઔદ્યોગિક પડતી થઈ છે.

એક અમેરિકન ખેડૂતની વાર્ષિક પેદાશ ૯૦૦ રૂપિયાની આવે છે. એક અંગ્રેજ ખેડૂતની વાર્ષિક પેદાશ ચારસો રૂપિયા જેટલી છે. એક યુરોપિયન ખેડૂતની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૧૦૦ થી ૪૦૦ સુધી સરેરાશ છે. જ્યારે એક હિંદી ખેડૂતની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૪૫ જેટલી છે. વિલાયતના ખેડૂત કરતાં આપણા ખેડૂત $\frac{1}{2}$ પેદાશ ધરાવવાને ભાગ્યશાળી બને છે. એક અમેરિકન ધંધાદારીની ઔદ્યોગિક સરેરાશ પેદાશ રૂ. ૨૩૦૦ ગણાય છે. એક અંગ્રેજ ઔદ્યોગિક ધંધાદારીની પેદાશ રૂ. ૧૨૦૦ જેટલી વાર્ષિક છે. એક હિંદી ઔદ્યોગિક ધંધાદારીની પેદાશ રૂ. ૧૦૦ થી વધુ નથી.

શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીએ સને ૧૮૭૦માં એક હિંદીની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨૦ ગણી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૦ના દુકાળ કમિશને રૂ. ૨૭ ગણી હતી. લોડકર્જનના ભાષણોમાં હિંદીની વાર્ષિક સરેરાશ પેદાશ રૂ. ૩૦ ગણી હતી. સર રોબર્ટ ટ્રીવીને બે પાઉન્ડ ગણી હતી. મી. ફિલે શિરાએ રૂ. ૧૧૬ જેટલી બહુ ઊંચી ગણી છે. પરંતુ તે માન્ય થઈ નથી. ઊંચામાં ઊંચી દ્રષ્ટિથી એક હિંદીની માસિક પેદાશ રૂ. ૯ થી વધારે નથી. એક અમેરિકનની સરેરાશ માસિક પેદાશ પાંચ પાઉન્ડની છે. એક અંગ્રેજની પૌંડ ૪-૪-૬ છે. એક ફ્રેન્ચમેનની પૌંડ ૩-૪-૪ છે. એક જર્મનની પેદાશ પૌંડ ૨-૧૦-૦ છે. જ્યારે એક હિંદીની પેદાશ પૌંડ ૦૧૧ લગભગ છે. પણ તેના આંકડો અતિશયોક્તિ ભર્યા છે.

સરખામણીની દૃષ્ટિએ એક હિંદીવાનની સમૃદ્ધિની કક્ષાઓની ગણતરી અર્થશાસ્ત્રીઓ શાહ અને ખંભાતાએ કરી છે. તે નીચે મુજબ છે.

- (૧) ૬૦૦૦ વ્યક્તિઓ દર વરસે એક લાખ રૂપિયાથી વધારે આમદાની ધરાવે છે. આમાં ધણું રાજ્યો, મોટા જમીનદારો, શાહ સોદાગરો અને ઉદ્યોગપતિઓ આવે છે.
- (૨) ૨૩૦,૦૦૦ વ્યક્તિઓને દર વરસે સરેરાશ દશ હજાર રૂપિયાથી વધારે આમદાની થાય છે. આમાં રાજ્યો, જમીનદારો, કારખાનાવાળાઓ, વેપારીઓ અને મોટા સરકારી અધિકારીઓની ગણતરી છે.
- (૩) ૨૭,૦૦,૦૦૦ વ્યક્તિઓની સરેરાશ પેદાશ ૨૫૦૦૦ ની દર વરસે લગભગ આવે છે. આમાં નાના વેપારીઓ, નાના કારખાનાના વેપારીઓ, હજારો અમલદારો અને ઠાકોરોનો સમાવેશ છે. મધ્યમ સરકારી અમલદારો પણ ગણાય છે.
- (૪) પચીસ લાખ વ્યક્તિઓની સરેરાશ આમદાની રૂપિયા એક હજારથી વધારે છે. આમાં મધ્યમ વર્ગના લોકો છે.
- (૫) સાડાત્રણ કરોડ મનુષ્યોની સરેરાશ પેદાશ રૂ. ૨૦૦૭ લગભગની છે.
- (૬) બાકીની પ્રજા એટલે ૩૧ કરોડની પ્રજાની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૫૦૭ પચાસથી વધારે નથી. આપણી પ્રજાની સમૃદ્ધિના ટકાનું પ્રમાણ પણ જરા વાંચવા જેવું છે.
- (૭) જીવનના સંપૂર્ણ ટકા પ્રમાણ સુખ-સગવડતા, મોજ વિલાસના પૂર્ણ સાધનો ધરાવે છે એવા કુખેર ભંડારીઓ } ૦૦૮૮
- (૮) સુખ સગવડ મોજવિલાસ ઠીક પ્રમાણમાં ભોગવનારા.....૦૭૨૧
- (૯) સુખ સગવડ સાધારણ પ્રમાણમાં ભોગવનારા.....૦૮૪૬
- (૧૦) સુખ સગવડ ઓછા પ્રમાણમાં ભોગવનારા.....૦૮૩૬

૩. ૭-૧૬ કરોડની ગણવામાં આવી હતી. પરંતુ ખાધ વસ્તુ આખરે ૩. ૬-૫૩ની માલુમ પડી હતી. આ બંને વસ્તુઓમાં હિંદનું કરજ ૩. ૫૩ લાખ જ વધુ હતું. ૧૯૪૧-૪૨માં અંગ્રેજીના આંકડામાં પેદાશ ૩. ૧૦૬-૩૯ કરોડ અને ખર્ચ ૩. ૧૨૬-૮૫ કરોડના ગણવામાં હતાં. ૩. ૨૦-૪૬ કરોડની ખાદ્ય ગણવામાં આવી હતી. તેમાંથી વધારાના કરોથી ૩. ૬-૬૧ પેદા થવાનો અંદાજો હતો. ૩. ૧૩-૮૫ કરોડની ખાદ્યને ખર્ચે ૩. ૧૭-૨૭ કરોડની ખાદ્ય યુદ્ધને લીધે ઘટી હતી. ૧૯૪૨-૪૩માં સૈનિક ખર્ચ વધુ. અંગ્રેજ ૩. ૧૮-૦૭ કરોડનો ખર્ચ અને ૧૪૦ કરોડની પેદાશ ખાદ્ય ગણવામાં આવી ૩. ૪૭-૦૭ કરોડની ગણવામાં આવી તેમાંથી ૩. ૧૨ કરોડ કરો વધારીને અને આક્રીના ૩. ૩૫ કરોડ કરજમાં વધારો કરવાનો હતો.

આ અંગ્રેજીમાં અમેરિકાના ઉધારપટ્ટાની રાઉં ધીરેલી સૈનિક સામગ્રીઓના નાણાં રોકડા ચૂકાવવાના હતાં. પરંતુ તે ચૂકાવવા પડ્યા નથી. એટલે કરજમાં કાંઈ વધારો થયો નથી. ૧૯૪૩-૪૪નું કુલ ખર્ચ ૩. ૨૮૬ કરોડ જેટલું હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં યુદ્ધ ખર્ચ ૩. ૨૩૪ કરોડ જેટલું છે. જન-યુઆરી ૧૯૪૩ સુધીના દસ માસમાં ૩. ૧૫૬ કરોડ જેટલું યુદ્ધ ખર્ચ થયું હતું. જ્યારે આગલા વરસના દસ માસમાં ૩. ૭૭૭ કરોડ થયું હતું. દસ મહિનામાં હિંદના કરજમાં ૩. ૨૭૭ કરોડ વધ્યા હતા. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ પછી યુદ્ધને લગતું ખર્ચ વધતું જ નય છે. અનુમાન પ્રમાણે દરરોજ ૩. ૧ કરોડથી સહેજ ઓછું યુદ્ધ ખર્ચ હોવાનો સંભવ છે. ૧૯૪૩-૪૪ના અંગ્રેજીમાં ૩. ૬૦ કરોડ ખાદ્ય ગણવામાં આવી છે. તેમાંથી ૨૦ કરોડની નવા કરોથી પ્રારંભ. આક્રી ૪૦ કરોડ રૂપિયા કરજમાં વધારો થશે.

કરોનો બોજો અનહદ થતો જાય છે. તમાકુની પેદાશ અને વેળેટમલ ઘી ઉપરના કરો વધ્યા છે.

હિંદની ગરીબાઈના પ્રમાણમાં કરોનું ધોરણ ખૂબ વધ્યું છે. ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે ખૂબ તકલીફનો સમય છે.

પ્રાંતોની પેદાશ અને ખર્ચ ૧૯૩૯-૪૦માં ૩. ૯૦-૮૩ કરોડ અને ૩. ૮૯-૨૨ કરોડ હતા. ૧૯૪૦-૪૧માં ૩. ૯૭-૪૮ કરોડ અને ૩. ૯૫-૧૮ કરોડ અનુક્રમે હતા. ૧૯૪૧-૪૨માં ૧૦૫-૬૫ અને ૧૦૫-૨૩ અનુક્રમે અને ૧૯૪૨-૪૩માં ૧૦૪-૧૫ અને ૧૦૪-૬૫ અનુક્રમે હતા. પ્રાંતોમાં પણ નવા કરો નાખવામાં આવે છે. કરોનો આ સમય છે. પ્રાંતોને ઇન્કમેટેક્સના ભાગના ૩. ૧૧ કરોડ ૧૯૩૮-૩૯માં મળ્યા હતા. ૧૯૪૨-૪૩માં એ ૨૬મ વર્ધીને ૩. ૮-૩૭ કરોડ મળશે. પ્રાંતોનું કરજ ૧૯૩૮-૩૯માં ૩. ૧૮-૦૭ કરોડનું હતું. તે ૧૯૪૧-૪૨માં ૩. ૨૩-૦૨ કરોડનું થયું છે.

રેલવેની પેદાશ ૧૯૩૮-૩૯માં ૯૯-૮૫ કરોડ, ૧૯૩૯-૪૦માં ૯૮-૨૯ કરોડ ૧૯૪૦-૪૧માં ૩. ૧૧૨-૭૯ કરોડ અને ૧૯૪૧-૪૨માં ૧૨૭-૯૪ કરોડ અને ૧૯૪૨-૪૩માં ૧૨૭-૦૬ કરોડની ગણવામાં આવી હતી. ૧૯૪૨-૪૩માં ૨૭-૯૫ કરોડનો વધારો હતો.

હિંદના વેપારને લગતા આંકડા હિંદના વેપારી અવલોકનમાં અપાયા ગયા છે.

એકંદરે મહાયુદ્ધ આર્થિક રીતે હિંદના વેપારી લાભો અને ઔદ્યોગિક બાબતમાં ખાધક થયું નથી એ એનો છેલ્લા ચાર વરસનો દત્તિહાસ બતાવે છે. પરંતુ હમણાં સ્થિતિ જોખમદાર બનતી જાય છે. ભાવબંધી, માપબંધી, અંકુશો અને વિકાસ પામેલી યુદ્ધપ્રતિ આપણા આર્થિક હક્કોનું કેવું અને કેટલુંક નુકશાન કરશે એવી કદાચ વક્રી રખાય ખરી.

આપણા રાષ્ટ્રીય કરજમાં ૧૯૪૨-૪૩ સુધીમાં વધારો થવાને ખર્ચે સહેજ ઘટાડો થયો છે. ૧૯૪૩-૪૪માં રાષ્ટ્રીય કરજ વધશે. હવે જેમ સમય જાય છે અને જેમ યુદ્ધ સંબંધી વિશેષ ભાર હિંદના ખલા ઉપર પડે છે તેમ તેમ હિંદના રાષ્ટ્રીય કરજ માટેની ચિંતાઓ સકારણ છે. હિંદનું

સ્ટેલિંગ કરજ ભરાઈ ગયું છે. એ એક શાંતિ મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે. પરદેશીઓનું કરજ પરદેશીઓની ધૂંસરી ચાણ રાખવાનું એક કારણ છે. અંગ્રેજ વેપારીઓની મૂડી હિંદમાં લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ કરોડની રોકાય છે તે પણ જો ભરપાઈ થવાની સગવડ અને તો સ્વરાજ્ય હિંદ માટે દૂર થશે નહિ. એ પણ તદ્દન અસંભવિત નથી. યુદ્ધના સમયમાં અવનવા બનાવે અને છે. હિંદ (આપણે) સ્ટેલિંગ કરજ ભરપાઈ કર્યું છે તે સમયમાં હિંદનું રાષ્ટ્રીય રૂપિયાનું કરજ વધ્યું નથી. પરંતુ ૧૯૪૩-૪૪થી એ ૪૩૨ વધશે.

હિંદી સરકાર ઉપરનું રાષ્ટ્રીય કરજ

વર્સ	રૂપિયાની ભાનો	સ્ટેલિંગ પાઉંડની ભાનો	કુલ રૂપિયા અને પાઉંડ
૧૯૩૮-૩૯	કરોડ ૩.	કરોડ ૩.	કરોડ ૩.
૧૯૩૮-૩૯	૭૦૯-૯૬	૪૬૯-૧૦	૧૧૭૯-૦૬
૧૯૩૯-૪૦	૭૨૭-૭૯	૪૪૨-૪૯	૧૧૭૦-૨૮
૧૯૪૦-૪૧	૮૬૧-૧૭	૩૪૪-૯૩	૧૨૦૬-૧૦
૧૯૪૧-૪૨	૯૪૨-૨૯	૧૮૦-૦	૧૧૨૨-૨૯
૧૯૪૨-૪૩ અંદાજ ૧૦૨૬-૮૭	૧૦૨૬-૮૭

સને ૧૯૪૨ વર્સ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય કરજમાં રૂ. ૮૪.૫૯ કરોડ જેટલો વધારો થયો. પરંતુ રૂ. ૪૭૦ કરોડનું સ્ટેલિંગ કરજ ભરપાઈ થઈ ગયું છે.

હિંદી સરકારનું કરજ નીચેની વિગતે છે.

વર્સ	કરજ રૂપિયાનું	તિજોરીની હુંડીઓ	પોસ્ટ ઓફીસ સેવિંગ્સ એક
૧૯૪૦-૪૧	કરોડ ૩.	કરોડ ૩.	કરોડ ૩.
૧૯૪૦-૪૧	૮૬૧	૬૯	૧૦૯
૧૯૪૧-૪૨	૯૪૨	૧૩૭	૯૫

તિજોરી હુંડીઓ-આ ટૂંક મુદતનું (ત્રણ માસનું) ચાલ વગરનું કરજ વધ્યું છે. બહુ જ ઓછા વ્યાજથી આ કરજ સરકારને મળે છે. સરકારી વ્યાજનો દર યુદ્ધ દરમ્યાન બહુ જ ઘટાડી નાંખવાની યોજના સફળ થઈ છે. ત્રણ ટકાથી વધારે વ્યાજની લેન હવે સરકાર કાઢતી નથી. ગયા મહાયુદ્ધમાં નવ ટકાના ભાવથી લેન કાઢી હતી. તિજોરી બિદલના વ્યાજ ભાવ ગાઠ ટકાથી સહેજ વધઘટ રહે છે. હિંદમાં વેપાર ઘટ્યો છે. ચલણ ખૂબ પ્રસર્યું છે. વેપારીઓને નાણું રોકવાના સ્થાનો નથી. વગર વ્યાજ અથવા નહિ જેવા વ્યાજ એકામાં વેપારીઓને મોટી રકમ રાખવાની ફરજ પડે છે. તિજોરી હુંડીઓ વધીને ૧૯૪૨માં રૂ. ૧૯૧ કરોડની થઈ હતી. આ યુદ્ધના સમયમાં હિંદી સરકારને મોટી આર્થિક તંગી ભોગવવી પડી નથી. કારણકે ૭ અબજથી વધારે નોટો ચલણમાં ફેરે છે. ચલણના આ અનહદ વિકાસનું આગળ વળું કરીશું.

હવે હિંદી સરકારના આર્થિક ખાતા (રિઝર્વેન્સ)માં નીચે મુજબ સ્થિતિ તા. ૧ જુન ૧૯૪૩ સુધીમાં હતી.

	એક વર્સ પહેલાં	કરોડ
નોટો તા. ૨૧ મે ૧૯૪૩ સુધી રિઝર્વેન્સમાં	૧૧-૮૫ કરોડ	૧૩-૨૬
નોટો ચલણમાં ફેરે છે	૭૦૦-૬૧ કરોડ	૪૨-૮-૨૬
એની સામે મિલકત તરીકે જામીનગીરીઓ વગેરે.		

સોનુ અને ચાંદી	૪૪.૪૧ કરોડ	૪૪.૪૧ કરોડ
સ્ટેલિંગ જમીનગીરીઓ (લંડનના ચલણની નોટો)	૫૨૯.૪૮	૨૫૧.૮૫
ચાંદીના રૂપિયાના સિલ્કા	૧૨૦.૮૭	૨૭.૪૪
રૂપિયાની જમીનગીરીઓ	૧૨૫.૬૯	૧૪૯.૧૮
	<u>૭૧૨.૪૫</u>	<u>૪૭૨.૮૯</u>

સોનાના એક તોલાના ભાવ રૂ. ૮૫ અને ચાંદીના ૧૦૦ તોલાના રૂ. ૧૨૫ જેટલા ભાવો વધી ગયાં છે. એને સરસ રોકાણની વસ્તુઓ ગણવામાં આવે છે. હિંદી સરકારે પોતાનું વધારાનું રૂપું લંડનમાં વેચ્યું હતું. બજાર ભાવથી ઘણે ઓછે ભાવે વેચ્યું હતું. ૧૯૩૧ થી હિંદમાંથી ૫ અબજ રૂપિયાનું સોનું પરદેશખાતે નિકાસ થયું છે. હમણાના સોનાના ભાવો ગણીએ તો ૧૫ અબજ રૂપિયાનું સોનું નિકાસ થયું છે. સોના ચાંદીની તંગી હિંદ બોગવી રહ્યું છે. અમેરિકામાં જગતનું આર આના સોનું પડ્યું છે. ત્યાંથી લાવી શકાય તો હિંદમાં આર્થિક સવડતા વિકાસને પામે.

હવે નોટોના ચલણમાં કેટલો વધારો થયો છે તે આપણે તપાસીએ.—

વર્ષ	ચલણમાં કુલ નોટ	અનામત રાજેલી સ્ટેલિંગ જમીનગીરીઓ
ઓગસ્ટ ૧૯૩૯	૧૭૮.૮૯ કરોડ	૫૯.૫૦ કરોડ
૧૯૩૯-૪૦ સરેરાશ	૨૦૮.૮૬ કરોડ	૭૮.૩૨ "
૧૯૪૦-૪૧	૨૪૧.૬૨ "	૧૨૯.૯૭ "
૧૯૪૧-૪૨	૩૦૮.૪૬ "	૧૬૫.૪૪ "
જન્યુ. ૨૨ ૧૯૪૩	૫૯૦.૭૨ "	૩૫૫.૮૩ "
મે. ૨૧ ૧૯૪૩	૭૦૦.૬૧ "	૫૨૯.૪૮ "

હિંદની બેંકોમાં ખાનગી થાપણો વધતી જાય છે. ૧૯૩૯-૪૦માં ૧૪૦ કરોડની હતી. ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરમાં ૩૪૦ કરોડની અને હમણાં ૪૩૦ કરોડથી ઓછી હશે નહિ. બેંકોની ધીરાણ અને લોન પણ્ય ઘટ્યા છે, ૧૯૩૯-૪૦માં ૫૩ ટકા જેટલી રકમ આ ધીરાણ, હૂંડી અને લોનમાં રોકાયેલી હતી. જ્યારે ૧૯૪૨ની આખરમાં ફક્ત ૨૧ ટકા જેટલી જ હતી. એનું ખીજું કારણ બેંકોમાં ડિપોઝિટો વધવાને લીધે પણ્ય હતી. હિંદની બેંકોને મુદતી થાપણો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. ૧૯૩૯-૪૦માં ૧૦૬ કરોડ રૂપિયાની હતી તે ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરમાં ૧૧૦ કરોડની થઈ હતી. પણ્ય હિંદની બેંકોમાં ચાલુ થાપણો જે કોષ પણ્ય મુદતના બાદ વગર રાખવામાં આવી તેમાં મોટો વધારો દેખાય છે. ૧૯૩૯-૪૦માં ૧૪૦ કરોડની થાપણ વધીને ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બરે ૩૪૦ કરોડ અને હમણાં ૪૦૦ કરોડ જેટલી થઈ હશે. આથી બેંકોને વધારે પુરાંત હાથમાં રાખી કોષ ઓચિંતો દરોડો આવે તો પહોંચી વળવા માટેના સાધન રાખવા પડ્યાં છે. આગળ બેંક દશ ટકા રિઝર્વ બેંકમાં નાણા રાખતી હતી. હવે પંદર ટકા રાખે છે. વેપારીવર્ગ હમણાં મોટા પાયા ઉપર વેપારી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકતો નથી. આ કારણથી બેંકોમાં મોટી ડિપોઝિટ પડી રહે છે.

રિઝર્વ બેંક સાથે સંબંધ ધરાવતી અને નોંધાયેલી બેંકોની મૂડીમાં ફેરફાર થયો નથી. પરંતુ બહારની થાપણો રૂ. ૧૪૦ કરોડથી વધીને રૂ. ૩૪૦ કરોડ જેટલી થઈ છે. લોકોને ત્રણ ટકા સરકારી લોનોમાં નાણાં રોકવાનું સાધન છે. પરંતુ તેને બદલે નજીવા બાજે બેંકોમાં લોકો થાપણો મૂકે છે. એમને

વેપારમાં એ થાપણો તરત રોકવી છે, ઉદ્યોગોમાં રોકવી છે, પરંતુ યુદ્ધ હજી બે વર્ષ સુધી ચાલશે, એટલે વેપાર તો અંકુશિત રહેશે. યંત્રો ન મળવાથી ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ મહાયુદ્ધ અને તેના પછી તરતના બેત્રણ વરસો સુધી શક્ય નથી. કારણ કે યુરોપમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં સંહાર અને મિલકતોનો નાશ થયો છે કે એ નાશ પામેલી કરોડો મિલકતોનો પુનરુદ્ધાર કરતાં સહેજે ત્રણેક વર્ષો નીકળી જશે, એટલે યુરોપ આ સમય દરમિયાન પરદેશો માટે યંત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં ખાતરી થકશે નહિ.

નાણું બહુ મંદ મતિથી હેરફેર થામ છે. વેપારીઓ પાસેથી નીકળી બેંકામાં જમે થઈ ત્યાં શાંતિથી નિદ્રા લે છે. કિલયરીંગ હાઉસમાંથી નાણાંની રકમો ત્વરાથી પસાર થઈ ફરતી નથી. નાણાંનો હમેશાં વિકાસ જેમ તેની વારફેરી વધારે પ્રમાણમાં થાય તેમ વધે છે. “નાણું જેમ ફરે તેમ ચરે” પરંતુ યુદ્ધના સમયમાં વેપારની સંકુચિતતાથી નાણું ફરતું નથી. ૧૯૩૯-૪૦માં કિલયરીંગ હાઉસમાંથી ૨૩૦૮ કરોડની હેરફેર થઈ હતી. ૧૯૪૦-૪૧માં ૨૧૩૬ કરોડનું કિલયરીંગ થયું હતું. ૧૯૪૨ના એપ્રિલથી ડીસેમ્બર સુધી ૧૮૮૫નું કિલયરીંગ થયું હતું. મૂડી સુરત થઈને પડી છે. સરકારી માપબંધી, ભાવબંધી અને અંકુશોને લીધે નાણાંની વારફેર ઘટતી જશે.

હવે મોંઘારત અને રૂપિયાના સસ્તા થવાના કારણો તપાસીએ. કોઈ પણ વસ્તુની છત અને અછતના કારણે ભાવોમાં ફેરફાર થાય છે. હિંદમાં પરદેશી વસ્તુઓની આમદાની ખૂબ ઘટી હોવાથી તેના ભાવો ઘણા જ વધ્યા છે. અનાજની ખેંચ અને અંકુશોને લીધે ખેરાડીના પદાર્થોના ભાવો પણ ખૂબ વધ્યા છે. પરંતુ રૂપિયાની નોટોનું ચલણ ૧૧૧ અબજ ઉપર હતું તે વધીને સાત અબજ ઉપર ગયું છે. આથી રૂપિયાની નોટોની ખૂબ છત થઈ છે. ૪૦૦ ટકાના નોટોના ફેલાવાનો વધારો ભયંકર છે. નોટોના વધારે પડતા એટલે ચાર ગણા વધારે ફેલાવાથી નોટોમાં ડુગાવો એટલે આફરો થયો છે. ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ આ નાણાંની મોટી છતને હિંદમાં હમણાંની મોંઘારતનું મુખ્ય કારણ માને છે. એમની દલીલો વજનદાર છે. લોકોના માટે રૂપિયો સસ્તો થયો છે. અને સ્વાભાવિક રીતે વસ્તુઓ મોંઘી થયેલ છે. હમણાં જંગલીની ટકાવારી ૧૦૦માંથી વધીને ૨૭૫ લગભગ પહોંચી છે. તેનું મુખ્ય કારણ નાણાંની જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છત થઈ પડી છે. એમની દલીલ છે કે ચલણનો ડુગાવો શરૂ થયો એટલે એ ઝડપથી આગળ વધે છે.

યુદ્ધના પહેલા વર્ષમાં રૂ. ૪૯૫ કરોડની નોટો વધારે ચલણમાં આવી. બીજા વર્ષે ૧૯-૧૧ કરોડની નોટો વધારે ફેલાઈ. ત્રીજા વર્ષમાં ૧૫૨-૪૦ કરોડની વધારે નોટો ખર્ચમાં આવી. આ વર્ષે લગભગ ૩૦૦થી ૩૫૦ કરોડ રૂપિયાની નોટો વધી છે. દરરોજની ૧ કરોડ રૂપિયાની અને અઠવાડિયામાં ૭ કરોડ રૂપિયાની નોટો ચલણમાં વધે છે.

હવે આ નાણાંનો મોટો આફરો શાથી થયો તેના કારણો તપાસીએ. હિંદ હવે મધ્યસ્થ સ્થળે યુદ્ધ માટે આવ્યું છે. મિત્રરાજ્યોના અનેક યુદ્ધક્ષેત્રોમાં આપણા હિંદમાંથી શસ્ત્રસામગ્રીઓ, વસ્ત્રો, ખોરાકો અને કાચા પદાર્થો મોકલવામાં આવે છે. આ સર્વે વસ્તુઓ માટે બ્રિટિશ સરકારે હિંદી સરકારને એજન્ટ નિમેલ છે. હિંદી સરકાર આ સર્વે વસ્તુઓ ખર્ચમાંથી નોટોમાં રૂપિયા ચુકાવીને ખરીદ કરે છે. આ નાણાં બ્રિટિશ સરકાર ઉપર હિંદી સરકારના લેણાં રહે છે. બ્રિટિશ સરકાર આ કરજ સ્ટેબિલિંગના પોતાની ચલણી નોટોમાં જમે કરે છે. આ બ્રિટિશ પાઉન્ડની નોટોને હિંદી સરકારને વિલાયતમાં કોઈ ખરીદ કરવા માટે વાપરવાની જરૂર નથી. કારણ કે વિલાયતમાં યુદ્ધને લીધે યંત્રો અને વસ્તુઓ તૈયાર થતાં નથી. આથી હિંદના નાણાં સ્ટેબિલિંગ નોટોના સ્વરૂપમાં નકામા પડ્યા રહે છે. આથી બ્રિટન ઉપર હિંદની સરકારનું લેણું વધે છે.

આ સ્ટર્લિંગ એટલે પાઉન્ડનું લેણું અંગ્રેજ સરકાર ઉપર હિંદી સરકારનું બેળું છે. દર અઠવાડિયે વધતું જ ન્યાય છે. વસ્તુઓની ખરીદી હિંદમાં ચાલુ જ છે. એક તરફ હિંદી સરકાર છૂટથી ચલણી નોટો છાપીને ખર્ચામાં આપે છે. હિંદી સરકાર ઉપર બ્રિટિશ સરકારનું રાષ્ટ્રીય કરજ ૪૬૯ કરોડ રૂપિયાનું હતું. એ સમયે હિંદી સરકારે ચૂકવી દીધું છે. આ ઉપરાંત હિંદી સરકારનું પાા અખજ રૂપિયા એટલું બ્રિટિશ સરકાર ઉપર કરજ થયું છે. આ કરજ અઠવાડિયે વધતું જ ન્યાય છે. યુદ્ધના વર્ષો સુધી આ કરજ કૂદકે અને બુરકે વધશે.

હિંદી સરકાર મોટા પ્રમાણમાં નોટો છાપીને વિનાયતની વસ્તુઓ માટે ખર્ચામાં આપે છે. ખર્ચા પાસે વેપાર નથી એટલે નોટોની બારે છત થઈ પડી છે. નોટોની છતથી ચલણના રૂપિયાની કિંમત ઘટી છે અને વસ્તુઓની કિંમત વધી છે. જેમ જેમ આ નોટોનો ફેલાવો વધશે તેમ તેમ ચલણની કિંમત ઘટી વસ્તુઓની કિંમત વધી જશે. હિંદ દેવાદારને બદલે લેણુદાર થયું છે.

લંડનમાં જેની પાસે હિંદ ઉપરના કરજની પાઉન્ડનાં ચક્રણમાં જમીનગીરીઓ હતી તેમને રિઝર્વ બેંકે પાઉન્ડમાં નાણાં ચૂકવી આપ્યા છે. હિંદમાં લેનો બીબી કરી હિંદમાં એ કરજ રૂપિયામાં કરવામાં આવ્યું છે. સાથે ચલણનો પણ ભારે વધારો કરી એને ડ્રગાવવામાં આવ્યું છે. છાપખાનાની મદદથી હિંદી સરકાર કૃત્રિમ ખરીદશક્તિ વધારે છે. સ્ટર્લિંગની જમીનગીરીઓ માટે પણ ભવિષ્ય એટલું પ્રકાશિત નથી. એટલે હિંદી સરકારે સ્ટર્લિંગ જમીનગીરીઓને બદલે સોનું બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી માગતું જોઈએ. પણ બ્રિટિશ સરકાર નોટો જ આપે છે. સોનું આપતી નથી. ગર્ભ લગાઈ દરમ્યાન ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિયા અને ખ્રીસ્ત દેશોમાં નાણાંની નોટોના ચક્રણમાં ડ્રગાવો અથવા આફરો આવ્યો હતો. તેના પરિણામો ભયંકર આવ્યા હતા. જર્મનીમાં એક બૂટની જોડના દસ લાખ માર્ક પડતા હતા.

આપણી આયાત ઓછી છે, નિકાસ વધારે છે. એપ્રિલ ૧૯૪૧થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨ સુધી ૩૯૬૬ લાખ અને ૧૯૪૧-૪૨માં ૭૯૬૦ લાખ રૂપિયાનો વધારો આપણા દેશની તરફણમાં થયો હતો. વિલાયત કે પરદેશથી એના બદલામાં કોઈ માલ તો આપણે મેળવતા નથી. નિકાસ કરનારને વધારે નિકાસ માટે વધારે પ્રમાણમાં રૂપિયા મળે છે. ૧૯૪૧-૪૨માં ૩૪૮૦ લાખ રૂપિયાની ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ અને ૩૧૨૦ લાખના સુતરાઉ વસ્ત્રોની હિંદમાંથી નિકાસ થઈ હતી.

લગાઈની શરૂઆતના વર્ષોમાં હિંદમાંથી પાંચ અખજ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું (હમણાં એની કિંમત ૧૫ અખજ છે) નિકાસ થયું હતું. આ નિકાસની કિંમતના પૈસાના અમેરિકન ડોલરો ખરીદ કરવામાં આવ્યાં હતા. તે ડોલરો બ્રિટિશ સરકારને આપી દઈ હિંદી સરકારે એના બદલે સ્ટર્લિંગ પાઉન્ડ હિંદને ખાતે જમે કર્યાં હતા. હિંદમાં રૂપિયાની નવી નોટો છાપી સોનું ચડાવનારાને આપવામાં આવી હતી. સોના ચાંદાના હમણાના અછતના ભાવો આથી વધ્યા છે.

ડ્રગાવાને લીધે આપણું આર્થિક જીવન અતદા મોંઘું થયું છે. હિંદને એમાંથી છૂટવાને માટે (૧) બ્રિટિશ સરકાર સોનું આપે (૨) હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં લેનો બીબી કરાય (૩) બ્રિટિશ સરકાર હિંદમાં પોતાની બાંટ ઉપર પોતાના માટે લેનો બીબી કરે (૪) બ્રિટનની મિલકતો હિંદમાં છે તે હિંદના લોકોને વેચી નાંખાય. આ ચારેમાંથી એકાદ અથવા બધાં પગલાં ભરીને હિંદી પ્રજાને ન્યાય અપાવી શકાય. હમણાં હિંદ પાંચ આ સ્ટર્લિંગ જમીનગીરીઓ કાંઈ પણ ઉપયોગ વગર પડી છે. બ્રિટનને તેથી મોટો લાભ છે. કારણ કે પાંચ અખજ એટલી સ્ટર્લિંગ જમીનગીરીઓ હિંદને ગળે વળગાડવામાં આવી છે. આથી બ્રિટનના ચલણના ડ્રગાવા ઉપર એક સરસ અકુશ મૂકાયો છે. બ્રિટનને ભારે લાભ થયો છે. હિંદને કાગળિયાની દોલત મળી છે. ભવિષ્ય આથી પણ અંધકારમય છે. કારણ કે ભવિષ્યમાં આ

ના ભાવોમાં ઘટાડો (યુદ્ધપછી) જરૂર થશે. એટલે હુંડિયામણને ટકાવવા સ્ટલિંગ બમીનગારીઓ માટે વેચવી પણ પડે. આથી અનહદ નુકશાન થશે.

બ્રિટન આ સ્ટલિંગનું ફેવું કેવી રીતે ચૂકવશે તે માટે કાંઈ પ્રકાર પડતો નથી. યુદ્ધ પછી યંત્રા માટે બ્રિટન આ કરજનો કાઢ્ય ઉપયોગ કરે એવી વાતો થાય છે. આમ વધતા જતા સ્ટલિંગનો લગાઈ પછી કરવાની વાતો હિંદનો ખજાનચી કરે છે તે વાળખી નથી. કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રિકાએ ચીજો પૂરી પાડી તેના અદલામાં સોનું બ્રિટન પાસેથી લીધું હતું. કારણ કે લગાઈ પછી સ્ટલિંગની કિંમત માટે અત્યારથી જ સૌને ચિંતા થાય છે. આખો પ્રશ્ન હિંદને ખૂબ અન્યાય આપી રહ્યો છે.

હિંદમાં યુગવાને અટકાવવા માટે અને ચલણની કેટલીક નોટો ખેંચી લેવા માટે હિંદી સરકારે ૧ અહાર પાડીને વધારાના નકાના દરખાા ટકા લેવાની આજ્ઞા આપી છે. પરંતુ આથી ધારી મુરાદ લીધો ૨ અબજ રૂપિયાની નોટો ચલણમાંથી ખેંચાય તે વાત શક્યમંદ છે.

બ્રિટિશ સરકારે યુનાઇટેડ કિંગડમ કોર્પોરેશન સ્થાપીને હિંદમાંથી પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદી પરદેશમાં ૧ મોનોપોલી આપી છે. આથી હિંદનો બધો પરદેશી વેપાર આ કંપનીના હાથમાં ગયો છે. આથી વેપારીઓને ઘણું નુકશાન છે.

અમેરિકાથી “ ઉધાર અને પટ્ટા ”ની પદ્ધતિથી હિંદી સરકાર સૈનિક સામગ્રીઓ ને માલ ખરીદે છે તાણાં ડોલરમાં ચૂકવવા બેઠ્યો. હિંદી સરકારનું ડોલરનું બધું હુંડિયામણ બ્રિટન લઈ લીધું હતું. હિંદી સરકાર એ તાણાં ચૂકવી શકતી નથી. આ સંબંધી અમેરિકન સરકાર સાથે કાંઈ ચોખવટ થી. એના ગભીમાં પણ હિંદને અન્યાય મળે તેવા માર્ગો છે.

સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન યુદ્ધ પછીનો છે. જ્યારે પરદેશી વસ્તુઓ ઢગલાખંધ આવી આપણા વેપારીઓના હાં મોંધે ભાવે પટકારો, જ્યારે હુંડિયામણનો પ્રશ્ન ગંભીર બનશે, જ્યારે આપણી કાચી વસ્તુઓના તળાએ ખેસશે, જ્યારે યુદ્ધમાંથી છૂટા થયેલા લગભગ એ કરોડ હિંદીઓની ખેકારીના પ્રશ્ન ૧, જ્યારે હિંદના ચાલુ ઉદ્યોગોને હરિકાષ્ઠમાં પરદેશી ઉદ્યોગો સાથે ઉભા રહેવું પડશે, જ્યારે ચારે પુકળ તકલીફો આવશે, ત્યારે હિંદને ખૂબ સંભાળવાનું છે. હિંદને યુદ્ધ રૂપી બિમારી પછીનો ભારે સંભાળથી પાર ઉતરવાનો છે.

હિંદનો વેપાર

હિંદના વેપારની વિશિષ્ટતાઓ નીચે મુજબ છે.

પરદેશ સાથેનો વેપાર મુખ્યત્વે દરિયાઈ રસ્તે છે.

શણ, ચા, રૂ, ચામડાં અને ચોખા આ પાંચ વસ્તુઓ જ દેશના નિકાસ વેપારના અર્ધાથી વધારે ભાગમાં ભળી રહે છે.

આયાતના ૭૫ ટકા તૈયાર માલ હોય છે.

આયાત અને નિકાસ બન્નેમાં રૂનો હિસ્સો મોટો છે.

અર્ધા આયાત ગ્રેટબ્રિટનમાંથી થાય છે.

હિંદની નિકાસ આયાત કરતાં વધારે છે.

હિંદના વેપાર વાણિજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતાં ખાતાંઓ નીચે મુજબ છે.

વેપાર ખબરખાતું (કમર્શિયલ ઇન્ટેલીજન્સ ડીપાર્ટમેન્ટ)—આ ખાતું ૧૯૦૫ માં કલકત્તા ખાતે ખોલવામાં આવ્યું છે. તેમાં આંકડાખાતાનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે ખાતાનું જુદું અસ્તિત્વ ૧૯૨૨ માં બંધ પડ્યું. આ ખાતાનું મુખ્ય કાર્ય, નિકાસને દૃષ્ટિમાં રાખીને હિંદનાં વેપાર સંબંધી ખબર એકઠી કરીને તેનો પ્રચાર કરવાનું છે. ખાતું વેપાર સંબંધી પૂછપરછના જવાબ આપે છે, વેપારીઓની ઓળખાણ કરાવે છે, તથા બીજા દેશોમાં વેપાર સંબંધી કેવી તક છે તે સંબંધી ખબર આપે છે. તે જુદા જુદા વેપારી રિપોર્ટો તથા સામયિક પ્રગટ કરે છે. આ ખાતાની હેઠળ, આંકડાના સંશોધનની શાખા ઉભાડવામાં આવી છે. ખાતું, લંડન, હાન્નૅમ્બર્ગ તથા મિલાનના ટ્રેડ કમીસનરની મારફત, યુરોપના વેપારી કેંદ્રોના વેપારની ખીલવણીની ખબર રાખે છે. આ ખાતાની દેખરેખ હેઠળ વેપારી પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય પણ છે.

બૂર્જર્ગવિદ્યા ખાતું—આ ખાતાની પ્રગતિમાં હિંદના બૂર્જર્ગનો નકશો તૈયાર કરવાનો તથા હિંદના ખતીજો સંબંધી માહિતી એકત્ર કરીને તેનો પ્રચાર કરવાનો સમાવેશ થાય છે. આ ખાતાના વડા હિંદી સરકારની ખતીજ સંબંધ પ્રગતિ પર અંકુશ ધરાવે છે. હિંદી સંગ્રહસ્થાનના બૂર્જર્ગ વિભાગને વ્યવસ્થિત રાખવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી આ ખાતાપર છે. ખાતું અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કરે છે. બૂર્જર્ગનો સંગ્રહ, હિંદી સંગ્રહસ્થાનના બૂર્જર્ગ વિભાગમાં રાખવામાં આવેલ છે. ખાતાનું સરસ પુસ્તકાલય છે.

ખાણખાતું—આ ખાતું ૧૯૦૨માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. તે હિંદની ખાણના કાર્યદાના અમલ માટે મુખ્યત્વે જોખમદાર છે. આ ખાતાનું મુખ્ય મથક ધનપાદ ખાતે છે. દેશની ખાણો સંબંધી કેળવણી સાથે આ ખાતું નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે.

પેટન્ટ ઓફીસ—‘કન્ટ્રોલર ઓફ પેટન્ટસ અને ડિઝાઇન્સ’ નામથી ઓળખાતા એક અધિકારી આ ખાતું ચલાવે છે. તેની ઓફીસ કલકત્તામાં છે. ‘પેટન્ટ’ અને ‘ડિઝાઇન’ રજીસ્ટર કરવા સંબંધી બધો પત્રવ્યવહાર તેની સાથે કરવાનો હોય છે.

જકાતખાતું—હિંદી સરકારના મહંસુલખાતા સાથે જોડાયેલ ‘સેન્ટ્રલ ઓડ’ ઓફ રેવન્યુની સત્તા હેઠળ આ ખાતું છે. જકાતખાતાની મુખ્ય આવક આયાત જકાતને અંગે છે.

હિંદી સ્ટોરખાતું—‘સ્ટોર્સ’ પરચેઝ કમીટીની લલામણને અંગે આ ખાતું ૧૯૨૨ના જન્યુઆરીમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. માલ ખરીદીના નિયમો મુજબ પ્રાણુધાતક દારુગોળો, અનાજની વસ્તુઓ, દવાનો સામાન, સ્ટેશનરી અને બીજા કેટલીક વસ્તુઓ સિવાય, મધ્યસ્થ સરકાર માટે તથા નાના સ્થાનિક વહીવટ માટે હિંદ તથા પરદેશખાતે, બધી વસ્તુઓ ખરીદવાનું તથા ખાતાએ ખરીદ કરેલી અથવા તો બીજાં ખાતાઓએ સોંપી મંગાવેલ વસ્તુઓની તપાસણી કરવાનું આ ખાતાનું મુખ્ય કાર્ય છે.

હિંદના વેપારનાં તથા કારખાનાનાં મુખ્ય કેંદ્રો

કલકત્તા : કલકત્તા રાજ્યના ઉદ્યોગનું મુખ્ય મથક હોઇ હિંદના વેપારનું અગ્રણ્ય કેંદ્ર છે. બંગાળાની રાજ્યની બધી મિલો હુગલીના કાંઠે આવેલી છે. કલકત્તામાં કેટલીક આટાની તથા કાગળની મિલો, દિવાસળીનાં કારખાનાંઓ, દવાના કારખાનાંઓ, ચાખાની મિલો, તેલની ધણી મિલો, બીડનાં કારખાનાં તથા ચામડાનાં કારખાનાં છે. ચાની નિકાસનું પણ કલકત્તા મોટું કેંદ્ર છે, અને સાબુ, સુગંધી પદાર્થો, એનેમલનો સામાન, કાચનો સામાન, ગેલ્વેનાઇઝ સામાન, સેલ્યુલોઇડ તથા શીંગડામાંથી બનતી વસ્તુઓ, પૂઠાની પેટીઓ, મોટી ટોપીઓ તથા વાટરબુક કપડાં—આ રીતે ઘણા ઉદ્યોગોનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. ત્યાંના

વેપારમાં કોલસાનું સ્થાન પશુ મહત્ત્વનું છે. કલકત્તા, કમાન્સા વિનાના ચામડાંની મોટી નિકાસ કરે છે. ખા વિશ્વયુદ્ધ પછીના કાળમાં કલકત્તાના વેપારમાં મોટા ફેરફાર થયા હતા, પરંતુ ૧૯૨૧-૨૨ થી ૧૯૨૮-૨૯ સુધી એકધારી પ્રગતિ થઈ છે. ત્યાર પછી આર્થિક મંદીને અંગે વેપાર ઓછો થઈ ગયો છે. બીજા કોષ્ટ પશુ બંદર કરતાં કલકત્તાનો વેપાર ધણો વધારે છે. કેમકે ગંગા નદીનું તે મુખ્ય બંદર છે.

મુંબઈ-મુંબઈની ઔદ્યોગિક વિશિષ્ટતા ત્યાંની ૩ તથા કાપડની મિલો છે. સાથેસાથ રૂની વહેંચણી માટેનું પશ્ચિમ હિંદનું તે મુખ્ય કેન્દ્ર છે. મુંબઈનો મોટો વેપાર હિંદીઓના હાથમાં છે. મિલોનો મોટો ભાગ પશુ હિંદી વ્યવસ્થા હેઠળ છે. તેલીબિયાં માટે મુંબઈની ખજાર બહુ અગત્યની છે. ત્યાં તેલીબિયાં પીલવાનો તથા તેને શુદ્ધ કરવાનો મોટો ઉદ્યોગ છે.

મદ્રાસ : હિંદની બે અલગત ૩ મિલો મદ્રાસમાં હોવા છતાં ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ મદ્રાસનું સ્થાન અગત્યનું નથી. મગફળી, તમાકુ અને કબાવેલ ચામડાંની નિકાસ માટેનું મદ્રાસ મુખ્ય કેન્દ્ર છે. મદ્રાસમાં ચોખા, અનાજ, કોલસો, તેલ, કાગળ તથા સ્ટેશનરીની આયાત થાય છે. મદ્રાસમાં કૃત્રિમ બંદર બંધાયા પછી વેપાર ધણો વધ્યો છે.

રંગૂન : રંગૂનનો મોટો ઉદ્યોગ ચોખાની મિલોનો છે, પરંતુ સાગ, તેલ, કાચું સીસું તથા મીણનો પશુ મોટો નિકાસ વેપાર છે. પરદેશીમાંથી મુખ્ય આયાત, સુતરાઉ માલ, ધાતુઓ, દારુ, ચામડાનો સામાન વિગેરેની થાય છે. રંગૂનના મોટાં કારખાના યુરોપિયનોના હાથમાં છે. કેટલાક હિંદીઓ તથા ચીનાઓના હાથમાં છે. વેપારનો મોટો ભાગ દૂર પૂર્વના દેશો સાથે છે રંગૂન બાખનાં રમકડાં તથા દેવમદિરો (પેગોડા) માટે પ્રસિદ્ધ છે.

કરાચી : કરાચી ધર્મના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ વેપાર મોટે ભાગે યુરોપિયન પેઢીઓના હાથમાં છે. છતાં પાસ્ટીઓ પશુ ફીક કાચુ ધરાવે છે. પંજાબ અને સિંધના ધર્મની વહેંચણીનું કરાચી અગત્યનું કેન્દ્ર છે. કરાચીની મુખ્ય આયાત ગરમ કાપડ, લોદું અને પેલાદ, કોલસો અને કોક વિગેરે છે. ૧૯૨૯માં હવાઈ ટપાલની શરૂઆત થતાં કરાચી હિંદનું અગત્યનું હવાઈ બંદર બન્યું છે.

કાનપુર : દેશના અંદરના ભાગના વેપાર માટે કાનપુર બહુ જ અગત્યનું છે. તે અગત્યનું રેલવે જંકશન છે. અને મુંબઈથી ૮૭૦ માઈલ તથા કલકત્તાથી ૬૩૦ માઈલ દૂર હોવાથી, આ બંને બંદરોએ માંચેસ્ટરથી આવતા કાપડ, લોખંડી સામાન તથા ચીનાની વહેંચણી માટે સગવડતાભર્યું સ્થાન બોગવે છે. કાનપુરના કારખાનામાં ચામડાનો માલ, ગરમ તથા સુતરાઉ માલ તથા તંબુઓ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. તે હિંદના આંતરભાગમાં આવેલ કારખાનાનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

દિલ્લી : અત્યારે હિંદી સામ્રાજ્યનું મથક છે. રેલવેની ત્રણ લાઈનનું તે જંકશન છે. ત્યાં કાંતણ તથા વણાટની મિલો ઉપરાંત કેટલીક આટાની મિલો છે. ઝવેરાત, હાથીદાંતનું કોતરકામ તથા સોનેરી રૂપેરી ભસ્ત જેવા કળામય ઉદ્યોગો માટે તે પ્રખ્યાત છે.

અમદાવાદ : મુંબઈ પછાકનું અતિ ઉપયોગી ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે. ત્યાં સુતરાઉ કાપડની ૯૯ મિલો છે. હિંદમાં સુતરાઉ કાપડ બનાવવાનું બીજું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે.

અમૃતસર : પંજાબનું અગત્યનું વેપારી શહેર. ચામડાનું મોટું કામકાજ ત્યાં થાય છે. શેતરંજી તથા શાળના ઉદ્યોગો માટે પ્રખ્યાત છે.

આગ્રા : શેતરંજીની બનાવટ ભસ્તકામ તથા પથ્થરના કામ માટે પ્રખ્યાત છે.

આસનસોલ : અગત્યનું રેલવે જંકશન છે અને હિંદના કોલસાના ઉદ્યોગ માટેના મુખ્ય કેન્દ્રો પૈકીનું એક છે.

ઝેંગલોર : મુખ્યત્વે શેતરંજીઓ, સુતરાઉ તથા ગરમ માલ તથા ચામડાની બનાવટ માટે પ્રખ્યાત છે.

હાહોર : પ્રાંતની ખેતીવાડીના ઉત્પન્નના વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

સિયાલકોટ : રમતગમતના સાધનો બનાવતું પંજાબનું કેન્દ્ર.

બનારસ : કલકત્તાથી વાયવ્ય ખૂણામાં લગભગ ૪૦૦ માઈલે આવેલું શહેર. હિંદુઓનું યાત્રાધામ. રેશમી વણાટ કામ, લાખની બંગીઓ, હાથીદાંતની વસ્તુઓ તથા પિત્તળના સામાન માટે પ્રખ્યાત છે.

નાગપુર : નાગપુરમાં રૂના જીન, વણાટની મિલો, મેંગેનીઝની ખાણો તથા કારખાનાઓ છે, તથા સંતરા માટે પ્રખ્યાત છે.

મિરઝાપુર : પિત્તળના તથા શેતરંજીના ઉદ્યોગ માટે પ્રખ્યાત છે.

જમશેદપુર : દક્ષિણ બિહારના જંગલોમાં છુપાયેલ છે. બિહાર અને બંગાળના લોહા તથા કાલસાએ જમશેદપુરમાં મોટા ઉદ્યોગ જમાવ્યો છે. જમશેદપુર પોતે આખું પોલાદનું બનેલું શહેર છે.

મદુરા : રેશમ તથા રંગવાનું તથા રંગવાનું કેન્દ્ર.

લરકર : પથ્થરની ખાણો તથા પથ્થરના કોતરકામનું અગત્યનું કેન્દ્ર. ખીડી માટે પણ પ્રખ્યાત છે.

હાકા : હાથવણાટ, શંખલાની બંગીઓ તથા સોના-રૂપાના નકશીદાર કામ માટે પ્રસિદ્ધ.

શ્રીનગર : ભરતકામ તથા લાકડાના કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત; ત્યાં હિંદનું મોટામાં મોટું રેશમનું કારખાનું છે.

જયપુર : રજપુતાનાનું મુખ્ય વેપારી કેન્દ્ર; કળામય માટીનું કામ તથા પિત્તળના સામાન માટે પ્રખ્યાત.

મહિસુર : દક્ષિણ હિંદનું ઉદ્ધાન શહેર. સુખડના તેલ, હાથીદાંત તથા સુખડના કોતરકામ તથા અગરબત્તી માટે પ્રખ્યાત.

મોરારાખાદ : સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલ શહેર; પિત્તળનાં વાસણો માટે પ્રખ્યાત.

અલિગઢ : સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલ શહેર, તાળાં તથા પિત્તળના બીજા સામાન માટે તથા માખણ માટે પ્રખ્યાત; મુસ્લીમ વિદ્યાપીઠનું કેન્દ્ર.

લુધિયાણા : પંજાબમાં આવેલું શહેર. ગંજીરાક, મોળાં વગેરે માટે પ્રખ્યાત.

જામલપુર : મધ્યપ્રાંતનું પ્રસિદ્ધ ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર. સિમેન્ટ, ચૂનો તથા માટીના વાસણો માટે પ્રખ્યાત. બંદુકાનું મોટું કારખાનું છે.

વેપારી મંડળો (એગર્સ ઓફ કોમર્સ)

- ૧ એસોસિયેટેડ એગર્સ ઓફ કોમર્સ ઓફ ઇન્ડિયા, રૉયલ એક્સ્ચેન્જ, કલકત્તા.
- ૨ એંગલ એગર્સ ઓફ કોમર્સ, ૨, કલાઇવ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
- ૩ એંગલ નેશનલ એગર્સ ઓફ કોમર્સ, ૨, રૉયલ એક્સ્ચેન્જ પ્લેસ, કલકત્તા.
- ૪ ઇન્ડિયન એગર્સ ઓફ કોમર્સ, કલકત્તા.
- ૫ મારવાડી એગર્સ ઓફ કોમર્સ, કલકત્તા.
- ૬ મુસ્લીમ " " કલકત્તા.
- ૭ ચિતાગોંગ " " ચિતાગોંગ.
- ૮ તિપેરા " " કામિલા.

૯	બોમ્બે ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ		
૧૦	ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ		
૧૧	મહારાષ્ટ્ર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ,		
૧૨	મહારાષ્ટ્ર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ		
૧૩	મારવાડી	"	"
૧૪	મેમ્બર	"	"
૧૫	આંધ્ર	"	"
૧૬	મદ્રાસ	"	"
૧૭	સધર્ન ઇન્ડિયા	"	"
૧૮	કોકનાડા	"	"
૧૯	ગોદાવરી	"	"
૨૦	કલિકટ	"	"
૨૧	મલબાર	"	"
૨૨	ઇન્ડિયન	"	"
૨૩	તેલિયરી	"	"
૨૪	ત્રાવણકોર	"	"
૨૫	મદુરા-રામનદ	"	"
૨૬	ઇન્ડિયન	"	"
૨૭	તુલકીરીન	"	"
૨૮	બાયર્સ એન્ડ શિપર્સ ચેમ્બર,		
૨૯	કરાચી ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ,		
૩૦	ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ટરટ્રી.		
૩૧	પંજાબ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ.		
૩૨	ઇન્ડિયન	"	"
૩૩	નોર્થર્ન ઇન્ડિયા ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ.		
૩૪	મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઓફ યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સીઝ		
૩૫	યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સીઝ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ		
૩૬	અપર ઇન્ડિયા	"	"
૩૭	બિહાર	"	"
૩૮	બિહાર	"	"
૩૯	કોચીન	"	"
૪૦	કચ્છાટિક	"	"
૪૧	આલિયર	"	"
૪૨	જામનગર	"	"
૪૩	માહસોર	"	"

બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ.
મુંબઈ.
બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ
લક્ષ્મીરાડ, પૂના.
મુંબઈ,
મુંબઈ.
મદ્રાસ.
મદ્રાસ.
મદ્રાસ.
કોકનાડા
ગોદાવરી, કોકનાડા.
બીચરોડ, કલિકટ.
કલિકટ.
કાઠમ્બુર.
મલબાર કોસ્ટ, તેલિયરી.
એલ્લેપ્પી, ત્રાવણકોર.
મદુરા
તુલકીરીન
તુલકીરીન
બેલાસિસ સ્ટ્રીટ, કરાચી
વૂડ સ્ટ્રીટ, કરાચી.
૨૮ ફિરોજશાહ રોડ, નવી દિલ્લી.
નવી દિલ્લી.
લાહોર.
લાહોર
કાનપુર
કાનપુર
કાનપુર
પટણા
આકોલા
કોચીન
કચ્છાટિક
આલિયર
જામનગર
એમ્લોર સીટી

મોટરકારની આયાત

સાલ	ગાડીઓની કુલ સંખ્યા	સાલ	ગાડીઓની કુલ સંખ્યા	સાલ	ગાડીઓની કુલ સંખ્યા
૧૯૨૬-૨૭	૧૩,૧૬૭	૧૯૩૧-૩૨	૭,૨૨૦	૧૯૩૬-૩૭	૧૨,૧૧૬
૧૯૨૭-૨૮	૧૫,૧૨૨	૧૯૩૨-૩૩	૬,૨૦૧	૧૯૩૭-૩૮	૧૫,૬૯૭
૧૯૨૮-૨૯	૧૬,૫૬૭	૧૯૩૩-૩૪	૯,૭૫૯	૧૯૩૮-૩૯	૧૧,૦૫૯
૧૯૨૯-૩૦	૧૭,૩૬૯	૧૯૩૪-૩૫	૧૪,૪૩૪	૧૯૩૯-૪૦	૯,૯૭૨
૧૯૩૦-૩૧	૧૨,૬૦૧	૧૯૩૫-૩૬	૧૨,૭૭૭		

ઓમ્નિબસો તથા બીજી ગાડીઓની આયાત

સાલ	સંખ્યા	સાલ	સંખ્યા
૧૯૩૭-૩૮	૧૫,૦૭૭	૧૯૩૯-૪૦	૧૪,૫૩૭
૧૯૩૮-૩૯	૭,૮૦૮		

માલની આયાત—નિકાસ

સાલ	બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તથા બીજી દેશોમાંથી થયેલી આયાત રૂપિયા	બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તથા બીજી દેશોમાં કરવામાં આવેલી નિકાસ રૂપિયા
૧૯૩૩-૩૪	૧૧૫,૩૫,૭૦,૧૪૪	૧૪૭,૨૫,૦૬,૮૨૦
૧૯૩૪-૩૫	૧૩૨,૨૮,૬૪,૬૫૩	૧૫૧,૬૬,૬૭,૪૯૭
૧૯૩૫-૩૬	૧૩૪,૪૨,૩૨,૩૮૫	૧૬૦,૫૨,૩૬,૯૯૪
૧૯૩૬-૩૭	૧૨૫,૨૪,૦૫,૪૨૫	૧૬૬,૧૨,૪૬,૨૮૬
૧૯૩૭-૩૮	૧૭૩,૭૮,૭૬,૦૮૯	૧૮૦,૯૨,૪૭,૪૨૧
૧૯૩૮-૩૯	૧૫૨,૩૨,૭૫,૦૦૦	૧૬૨,૭૯,૧૬,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૧૬૫,૨૯,૨૧,૦૦૦	૨૦૩,૯૨,૧૨,૦૦૦

પરદેશ સાથેના કુલ હરિયાઈ વેપારની કિંમત

(બ્રિટિશ હિંદ)

	આયાત (લાખ રૂ.માં)	નિકાસ (લાખ રૂ.માં)
ગત મુદ્દ પહેલાંની સરેરાશ	૧૯૮,૮૭	૨૩૨,૫૫
ગત મુદ્દ સમયની સરેરાશ	૧૯૮,૩૨	૨૩૩,૧૩
ગત મુદ્દ પછીની સરેરાશ	૩૨૦,૨૧	૩૧૬,૬૪
	(હજાર રૂ.માં)	(હજાર રૂ.માં)
૧૯૩૭-૩૮	૧૮૧,૬૩,૩૪	૨૦૯,૫૩,૦૯
૧૯૩૮-૩૯	૧૫૮,૭૮,૮૬	૧૮૫,૦૨,૬૬
૧૯૩૯-૪૦	૧૭૫,૬૧,૫૬	૨૫૬,૭૪,૬૮

કુલ આયાત નિકાસ

	(લાખ રૂ.માં)		(હજાર રૂ.માં)
મત યુદ્ધ પહેલાંની સરેરાશ	૪૩૧,૪૨	૧૯૩૬-૩૭	૩,૭૫,૯૨,૩૮
મત યુદ્ધની સરેરાશ	૪૩૧,૪૫	૧૯૩૭-૩૮	૩,૯૧,૪૬,૪૩
મત યુદ્ધ પછીની સરેરાશ	૬૩૯,૮૫	૧૯૩૮-૩૯	૩૪૩,૮૧,૫૨
		૧૯૩૯-૪૦	૪૩૨,૩૬,૨૪

કયા કયા દેશો સાથે વેપાર છે ?

આયાતના ટકા

દેશ	૧૯૩૮-૩૯	૧૯૩૯-૪૦	૪૪૦-૪૧	દેશ	૧૯૩૮-૩૯	૧૯૩૯-૪૦	૧૯૪૦-૪૧
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૩૦.૫	૨૫.૨	૨૨.૯	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ			
જર્મની	૮.૫	૪.૦	૦.૧	(અમેરિકા)	૬.૪	૯.૦	૧૭.૨
જાપાન	૧૦.૧	૧૧.૭	૧૩.૭	ફ્રાન્સ	૦.૯	૦.૯	૦.૪
				નેધરલેન્ડ્સ	૦.૯	૦.૯	૦.૩

નિકાસના ટકા

	૩૪.૩	૩૫.૫	૩૨.૯	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ			
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય				(અમેરિકા)	૮.૪	૧૨.૭	૧૬.૧
જર્મની	૫.૦	૧.૭	ફ્રાન્સ	૩.૬	૩.૭	૨.૩
જાપાન	૮.૮	૬.૬	૪.૬	નેધરલેન્ડ્સ	૨.૨	૧.૨	૦.૨

બ્રિટિશ હિંદનો દરિયાઈ વેપાર

સાલ	કુલ આયાત (૧૦૦૦ રૂ.માં)	કુલ નિકાસ (૧૦૦૦ રૂ.માં)	કુલ દરિયાઈ વેપાર (૧,૦૦૦ રૂ.માં)
૧૯૨૭-૨૮	૨,૯૬,૪૧,૯૨	૩,૩૩,૩૯,૯૮	૬,૨૯,૮૧,૯૦
૧૯૨૮-૨૯	૩,૦૦,૬૯,૨૨	૩,૪૫,૫૦,૩૮	૬,૪૬,૧૯,૬૦
૧૯૨૯-૩૦	૨,૭૭,૫૩,૯૪	૩,૨૪,૧૩,૩૦	૬,૦૧,૬૭,૨૪
૧૯૩૦-૩૧	૧,૯૯,૯૨,૬૦	૨,૩૦,૫૦,૨૯	૪,૩૦,૪૨,૮૯
૧૯૩૧-૩૨	૧,૩૭,૯૧,૦૯	૨,૨૭,૧૩,૦૭	૩,૬૫,૦૪,૧૬
૧૯૩૨-૩૩	૧,૩૮,૦૮,૮૯	૨,૦૬,૫૯,૪૯	૩,૪૪,૬૦,૩૮
૧૯૩૩-૩૪	૧,૧૯,૨૬,૬૦	૨,૧૬,૭૩,૭૯	૩,૩૬,૦૦,૩૯
૧૯૩૪-૩૫	૧,૩૯,૭૭,૪૨	૨,૧૯,૦૦,૧૮	૩,૫૮,૭૭,૬૦
૧૯૩૫-૩૬	૧,૪૪,૨૧,૨૫	૨,૧૦,૨૬,૫૬	૩,૫૪,૪૭,૮૩
૧૯૩૬-૩૭	૧,૪૩,૨૩,૦૩	૨,૩૨,૬૯,૩૫	૩,૭૫,૯૨,૩૮
૧૯૩૭-૩૮	૧,૮૧,૬૩,૩૪	૨,૦૯,૫૩,૦૯	૩,૯૧,૪૬,૪૩
૧૯૩૮-૩૯	૧,૫૮,૭૯,૬૮	૧,૮૫,૦૨,૬૬	૩,૪૩,૭૮,૩૪
૧૯૩૯-૪૦	૧,૭૫,૬૦,૫૫	૨,૫૬,૭૪,૬૮	૪,૩૨,૩૫,૨૩

હિંદનો કાંઠોનો વેપાર

સાલ	(હબર રૂપિયામાં)	સાલ	(હબર રૂપિયામાં)
૧૯૨૮-૨૯	૨,૦૬,૨૯,૭૧	૧૯૩૪-૩૫	૧,૬૭,૩૩,૯૨
૧૯૨૯-૩૦	૨,૩૦,૨૫,૩૯	૧૯૩૫-૩૬	૧,૬૧,૮૪,૫૯
૧૯૩૦-૩૧	૧,૭૪,૧૬,૦૬	૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૫,૪૮,૮૮
૧૯૩૧-૩૨	૧,૭૫,૬૪,૬૫	૧૯૩૭-૩૮	૮૭,૦૨,૮૬
૧૯૩૨-૩૩	૧,૫૩,૪૬,૪૧	૧૯૩૮-૩૯	૮૦,૨૪,૫૮
૧૯૩૩-૩૪	૧,૪૨,૦૩,૬૫	૧૯૩૯-૪૦	૭૩,૮૬,૯૧

ચુનાઈટેડ કિંગ્ડમમાંથી થયેલ આયાત-નિકાસ

સાલ	આયાત (લાખ રૂપિયામાં)	નિકાસ (લાખ રૂપિયામાં)	સાલ	આયાત (લાખ રૂપિયામાં)	નિકાસ (લાખ રૂપિયામાં)
૧૯૩૨-૩૩	૪૮,૮૦	૩૪,૮૧	૧૯૩૬-૩૭	૪૩,૬૬	૬૦,૪૦
૧૯૩૩-૩૪	૪૭,૫૯	૪૩,૬૦	૧૯૩૭-૩૮	૫૧,૬૬	૬૪,૪૩
૧૯૩૪-૩૫	૫૩,૭૩	૪૮,૯૮	૧૯૩૮-૩૯	૪૬,૭૩	૫૪,૯૩
૧૯૩૫-૩૬	૪૪,૭૭	૪૬,૦૬	૧૯૩૯-૪૦	૪૧,૬૨	૭૪,૮૭

જાપાનમાંથી થયેલ આયાત-નિકાસ

સાલ	આયાત (લાખ રૂ.માં)	નિકાસ (લાખ રૂ.માં)	સાલ	આયાત (લાખ રૂ.માં)	નિકાસ (લાખ રૂ.માં)
૧૯૧૩-૧૪	૪,૭૮	૨૨,૬૯	૧૯૩૬-૩૭	૧૮,૮૯	૨૮,૦૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૬,૩૬	૧૩,૬૩	૧૯૩૭-૩૮	૨૨,૧૯	૧૮,૫૧
૧૯૩૪-૩૫	૨૦,૮૦	૨૪,૮૧	૧૯૩૮-૩૯	૧૫,૦૦	૧૫,૦૦
૧૯૩૫-૩૬	૧૯,૪૮	૨૦,૫૪	૧૯૩૯-૪૦	૧૯,૨૯	૧૪,૧૬

પરદેશ સાથેનો દરિયાઈ વેપાર

આયાત		હીરા-મોતી વગેરે	
સાલ	વેપારની વસ્તુઓ (રૂ.માં)	કીમતી વસ્તુઓ (રૂ.માં)	
૧૯૩૧-૩૨	૧,૩૦,૬૪,૨૮,૫૦૬	૭,૨૬,૮૦,૮૨૫	
૧૯૩૨-૩૩	૧,૩૫,૦૧,૭૬,૦૫૪	૨,૯૯,૧૩,૧૮૮	
૧૯૩૩-૩૪	૧,૧૭,૩૦,૪૫,૪૨૨	૧,૬૬,૧૫,૨૧૫	
૧૯૩૪-૩૫	૧,૩૪,૫૮,૭૩,૨૭૭	૫,૧૬,૧૭,૧૬૫	
૧૯૩૫-૩૬	૧,૩૬,૭૭,૬૮,૨૩૭	૭,૪૪,૮૮,૫૬૯	
૧૯૩૬-૩૭	૨,૦૨,૩૮,૦૦,૦૦૦	૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	
૧૯૩૭-૩૮	૧૮,૬૨,૦૦,૦૦૦	૧૮,૬૫,૦૦,૦૦૦	
૧૯૩૮-૩૯	૧,૫૧,૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૩,૬૪,૦૦,૦૦૦	
૧૯૩૯-૪૦	૧,૬૪,૭૫,૦૦,૦૦૦	૩૫,૦૧,૦૦,૦૦૦	

નિકાસ અને પુનર્નિકાસ

સાલ	વેપારની વસ્તુઓ (રૂ.માં)	હીરા-મોતી વિગેરે કીમતી વસ્તુઓ (રૂ.માં)
૧૯૩૧-૩૨	૧,૬૧,૨૦,૨૨,૩૨૫	૬૫,૬૨,૮૫,૨૬૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૩૫,૬૩,૩૪,૧૦૬	૭૦,૬૬,૧૫,૫૨૮
૧૯૩૩-૩૪	૧,૫૧,૧૭,૧૫,૨૦૬	૬૫,૫૬,૬૩,૬૦૮
૧૯૩૪-૩૫	૧,૫૫,૪૬,૭૧,૬૪૪	૬૩,૫૦,૪૬,૧૩૬
૧૯૩૫-૩૬	૧,૬૪,૫૬,૪૬,૫૧૩	૪૫,૬૬,૮૮,૧૪૭
૧૯૩૬-૩૭	૧,૨૫,૨૪,૦૦,૦૦૦	૧૫,૫૧,૦૦,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૧,૭૩,૭૦,૬૦,૦૦૦	૪,૫૬,૦૦,૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૧,૬૬,૨૧,૦૦,૦૦૦	૧,૭૫,૦૦,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૧,૩૫,૬૫,૦૦,૦૦૦	૨,૫૪,૦૦,૦૦૦

હિંદમાં થયેલ પીણીની આયાત

સાલ	રૂપિયા	સાલ	રૂપિયા	સાલ	રૂપિયા
૧૯૩૧-૩૨	૧,૮૦,૧૦,૦૩૮	૧૯૩૫-૩૬	૨,૨૦,૧૬,૦૦૦	૧૯૩૯-૪૦	૨,૧૬,૧૫,૦૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૧,૮૦,૦૦,૦૮૦	૧૯૩૬-૩૭	૨,૧૪,૬૪,૦૦૦	૧૯૪૦-૪૧	૨,૦૦,૩૭,૦૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૧,૭૬,૩૦,૨૨૫	૧૯૩૭-૩૮	૨,૩૦,૩૪,૦૦૦		
૧૯૩૪-૩૫	૧,૮૫,૮૭,૭૭૪	૧૯૩૮-૩૯	૨,૨૧,૦૦,૦૦૦		

તમાકુની આયાત

સાલ	રૂપિયા	સાલ	રૂપિયા	સાલ	રૂપિયા
૧૯૩૧-૩૨	૬૪,૩૪,૩૫૪	૧૯૩૫-૩૬	૬૧,૫૬,૦૫૨	૧૯૩૯-૪૦	૧,૧૬,૬૬,૦૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૬૬,૬૩,૫૬૬	૧૯૩૬-૩૭	૮૩,૧૧,૦૦૦	૧૯૪૦-૪૧	૧,૩૩,૬૫,૦૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૭૨,૧૪,૬૨૧	૧૯૩૭-૩૮	૮૫,૪૮,૦૦૦		
૧૯૩૪-૩૫	૬૧,૮૨,૪૩૦	૧૯૩૮-૩૯	૧,૦૪,૫૫,૦૦૨		

૧૯૪૧ની વસ્તીગણતરી

વસ્તીગણતરીની કલ્પના પ્રાચીન હિંદમાં નવી નહોતી. મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં વસ્તી ગણતરીનું કાર્ય નિયમિતપણે ચાલતું હતું, પણ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીને હિંદના પોતાના મુલકમાં વસ્તી ગણતરી કરવાનો વિચાર ૧૮૪૬માં આવ્યો અને મદ્રાસ સરકારે તે વિચાર પહેલવહેલો અમલમાં મૂક્યો.

હિંદમાં પહેલવહેલી નિયમિત વસ્તી ગણતરી ૧૮૭૧ના શિયાળામાં કરવામાં આવી હતી. ત્યારપછી દર દશ વર્ષે વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી છે. ૧૮૮૧, ૧૮૯૧, ૧૯૦૧, ૧૯૧૧, ૧૯૨૧, ૧૯૩૧, ૧૯૪૧.

જુદાજુદા દશકામાં વસ્તી વધવાનું પ્રમાણ સરખું નહોતું. જે વસ્તી ગણતરીનો આપણે 'આફ' દોરીએ તો 'આફ'ની લીટી ઉંચી જશે તથા નીચી પડશે. તેમ છતાં વસ્તી તો વધ્યા જ કરતી હતી. આગળ આવતાં આંકડાઓથી તે સ્પષ્ટ થશે.

હિંદની વસ્તીના વધારાનો આધાર માત્ર જન્મમરણના પ્રમાણ પર જ રહેતો નથી, પણ દુકાળ તથા રોગચાળા જેવા અસાધારણ કારણો પર પણ તે આધાર રાખે છે. ઇ.સ. ૧૮૮૧માં વસ્તીગણતરીના એક કમિશનરે લખ્યું હતું કે “જ્યારે ખાવાના સાંસાં પડતા હોય ત્યારે જન્મ પ્રમાણ ઓછું હોવાનો ખુશીથી સ્વીકાર થઈ શકે.”

છેલ્લા અઠાર વર્ષ દરમિયાન હિંદ દુકાળ તથા મોટા રોગોમાંથી મુક્ત રહ્યું છે અને ૧૯૨૧-૩૧ના દશકામાં વસતીમાં દશ ટકાનો વધારો થયો હતો. તાજેતરની સરકારી ગઠેરાતના જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૪૧ના વર્ષમાં પૂરા થતા દશકામાં વધારો પંદર ટકા થયો છે. છેલ્લા સાઠ વર્ષમાં આવો મોટો વધારો થયો નથી.

૧૯૩૧-૪૧ ના દશકામાં આટલો મોટો વધારો થવાનું કારણ ગણતરીની પ્રથામાં થયેલ ફેરફારને અંગે પણ છે. એક સાથે એક દિવસે ગણતરી કરવાની પ્રથાનો આ વખતે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૪૧ ની હિંદની વસ્તી ગણતરી માટે નીમાયેલા કમિશનર મી. ચીટર કહે છે કે ‘હિંદની પરિસ્થિતિમાં એક સાથે ગણતરી કરવાના કાર્યમાં સિદ્ધાંતનો ભોગ અપાતો હતો.’ પણ મોટે ભાગે આ વધારો, વસ્તીમાં થયેલ ખરા વધારાને આભારી છે.

૧૮૭૨-૧૯૩૧ ના ગાળાના પદ વર્ષો દરમિયાન હિંદની વસ્તી ૩૧ ટકા વધી હતી. અથવા ગોળ આંકડામાં કહીએ તો ૬ કરોડ ૩૦ લાખ વધી હતી. પરંતુ ૧૯૩૧-૪૧ના દશકામાં થયેલ વધારો તો હિંદ કદી ન અનુભવેલ વધારો છે. દશ વર્ષમાં ૧૫ ટકાનો વધારો ખરેખર અમકાવે તેવો છે, પણ તે ટકાને અંગે થયેલ દેશની વસ્તીમાં ૫ કરોડના વધારો જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને વધારે આશ્ચર્ય થાય છે. ફ્રાન્સની વસ્તી કરતાં એક કરોડનો વધારો અથવા તો સ્પેન કે પોલાંડની વસ્તી કરતાં ક્યાંય મોટો આ વધારો છે.

સમગ્ર ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ વસ્તીની ગીચતા એક ચોરસ માઇલે ૧૯૬ માણસોની ગણવામાં આવી છે. આ વખતે-૧૯૪૧માં-આ ગીચતા ૨૪૬ મનુષ્યોની થઈ છે. પરંતુ આ આંકડાને બહુ મહત્વ આપવાની આવશ્યકતા નથી; કેમકે ‘ગીચતા’માં ફેરફાર થયા જ કરે છે. બલુચિસ્તાનમાં ઓછામાં ઓછી ગીચતા દર ચોરસ માઇલે ૬૦૫ મનુષ્યોની તથા દક્ષિણ પશ્ચિમ કાંઠા (કાચીન વિગેરે)ના આબ્યવિસ્તારોમાં દર ચોરસ માઇલે ૪,૦૦૦નો આંકડો આવે છે. સામાન્યતઃ એમ કહી શકાય કે વસ્તીની ગીચતાના ફેરફાર વરસાદના આંકડા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ખૂબ ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશો-જેવા કે કોચીન, પૂર્વ બંગાલ, સંયુક્ત પ્રાંતનો વાયવ્ય ખૂણો, અને બિહાર-માં, આસામ અને બર્માને બાદ કરતાં સરેરાશ ભારે વરસાદ પડે છે. આસામમાં જંગલો તથા ટેકરીઓ પુષ્કળ હોઈ, ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ત્યાં વસ્તી ઓછી છે.

દેશર જણાવેલ પંદર ટકાનો વધારો, હિંદની વસ્તી ગણતરીમાં રેકર્ડ જેવો છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં વધારાનું પ્રમાણ અત્યારે ઓછું છે. દાખલા તરીકે સ્વીડનને લઈએ. પહેલા વિશ્વવિગ્રહના પરિણામે ત્યાંના આંકડામાં નહિવત્ અસર થયેલી છે. ત્યાં થયેલ વધારો લગભગ ૩ ટકા છે, ત્યારે હિંદનો છેલ્લો દશકામાં ૧૧ ટકા તથા ચાલુ દશકામાં ૧૫ ટકા છે. પરંતુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે જગતના ખીળ ભાગોમાં-દાખલા તરીકે પૂર્વ યુરોપમાં-વધારાનું પ્રમાણ ખૂબ મોટું છે, અને પૂર્વના દેશોમાં પણ હિંદમાં નોંધાયેલ વધારો જેવો વધારો અપવાદરૂપ નથી. ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝના બિહારના ટાપુમાં થયેલ વધારો ૨૬ ટકાથી ઓછો નથી, ત્યારે જાવાનો તથા લંકાનો વધારો અનુક્રમે ૨૦ તથા ૧૮ ટકાનો છે.

પરદેશો સાથે સરખામણી કર્યા પછી આપણે હિંદની વસ્તીના આંકડાની વિગતોમાં ઉતરીએ. ૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરીમાં આપણને ખાસ જણાય છે કે બ્રિટિશ હિંદની સરખામણીમાં દેશી રાજ્યોની

વસ્તી ખૂબ વધતી હતી, તેમાં પછિહક આવી ગઇ છે. ૧૯૨૧-૩૧ના દશકામાં બ્રિટિશ હિંદમાં થયેલ વધારો ૧૨.૯ ટકા હતો. આલુ દશકામાં બ્રિટિશ હિંદની વસ્તી ૧૫.૨ ટકા વધી, ત્યારે રાજ્યો અને એન્જેનીની ૧૪.૩ ટકા વધી છે.

દેખીતી રીતે જ આવડી મોટી (૩૮૮,૦૦૦,૦૦૦)ની વસ્તીમાં પાંચ કરોડનો થયેલ વધારો આપણને ધીરમ વિચારમાં નાંખી દે છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકમાં આપણે તે વિસ્તારથી ચર્ચા શક્ય નહિ. હિંદની વસ્તીના પ્રશ્ન પરના લેખકોએ ખાંસ કરીને ખોરાકના ઉત્પાદન પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. તેઓની એવી દલીલ છે કે, હિંદની વસ્તી અત્યારે જ ભૂખમરોની સ્થિતિમાં જીવી રહી છે. તેમાં વધારો થતાં ખોરાક પૂરો નહિ પડવાનું પરિણામ આવશે. પરંતુ તાજેતરનો અનુભવ આ વાતને શંકાસ્પદ બનાવે છે. ખોરાકની વસ્તુઓમાં આવેલ મંદી,* તથા ખેડૂતોને પોતાનું ઉત્પાદન વેચવામાં આવતી મુશ્કેલી બતાવી આપે છે કે ખોરાકની તંગીનો ભય, ગંભીર પ્રશ્ન નથી. સંભવિત છે કે ઓછા ઉત્પાદનના કારણે અંગે આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં આ પ્રશ્નનો આપણે વહેલો સામનો કરવો પડશે. વળી એ વસ્તુ પણ ભૂલાવી ન જાય કે ‘વધારેમાં વધારે શક્ય વસ્તી’ વધારેમાં વધારે ‘ધમ્મનીય વસ્તી’ નથી. હિંદની વસ્તીના ૭૩ ટકા તો ખેતી પર નિર્ભર છે. ખેતીના ધધે મર્યાદિત છે. યુરોપમાં એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે ખેતીવાડીને અંગે દર ચોરસ માઇલે ૨૫૦ મનુષ્યોનું ગુજરાન ચાલી શકે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આ પ્રમાણ કંઇક વધારે ગણવામાં આવ્યું છે. વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં આવેલ પોર્ટોરિકોના ટાપુમાં એક ચોરસ માઇલે ૪૦૦ મનુષ્યોનું ગુજરાન ચાલે છે, કેમકે ત્યાંની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતોનો જ છે. અત્યારે હિંદની વસ્તીની ગીચતા દર ચોરસ માઇલે ૨૪૬ મનુષ્યોની છે. એટલે કાં તો આપણે નિર્ણયિત મર્યાદાએ પહોંચી ગયા છીએ અથવા તો નજીકના ભવિષ્યમાં પહોંચવાની તૈયારીમાં છીએ. દેશની વસ્તીના પ્રશ્નનાં ચર્ચા કરનારા આર્થિક શાસ્ત્રીઓ, આંકડાશાસ્ત્રીઓ તથા ડોક્ટરોનો મત એવો છે કે, અતિ ઝડપથી વધતી જતી વસ્તીને ખોરાક પૂરો પાડવા માટે તથા જીવનના નીચા ધોરણને વધારે પડતું નીચું થતું અટકાવવા માટે, દેશનું ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ કરવું જોઇએ. ખેડૂતો પાસે વિશાળ પાયા પર ખેતી કરાવવી જોઇએ, અને વધતી વસ્તી અટકાવવા માટે સંતતિનિયમનનાં સાધનોનો બહોળો પ્રચાર થવો જોઇએ.

ખીળ ગીચ વસ્તીવાળા દેશો તથા ભૂતકાળના સામ્રાજ્યો સાથે હિંદની વસ્તી ગણતરીની સરખામણી રસદાયક થઈ પડશે. અમુક ચોક્કસ વખતને આંકડા લાગુ પાડવા માટે આપણે ૧૯૩૧ના આંકડા લેશું તો ઠીક પડશે. એકલા હિંદની વસ્તી ૧૯૩૧માં ૩૩ કરોડ ૮૦ લાખ હતી. તે વખતે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)ની વસ્તી ૧૨ કરોડ ૫૦ લાખ, રશિયાની ૧૪ કરોડ ૭૦ લાખ, ચીનની, પ્રો. વિલિયમની તાજેતરની ગણતરી પ્રમાણે ૩૪ કરોડ ૨૦ લાખ અને રશિયાને બાદ કરતાં આખા યુરોપની વસ્તી ૩૭ કરોડ ૫૦ લાખની હતી. આખા જગતમાં દર પાંચમે મનુષ્ય હિંદી હોય છે. ચીનને બાદ કરતાં આખા જગતમાં હિંદ સૌથી વધારે વસ્તીવાળો દેશ છે. હિંદના વિસ્તાર અને વસ્તીની જગતના ઇતિહાસના મહાન સામ્રાજ્યો સાથે સરખામણી કરતાં, આ પ્રશ્ન પર વેધક પ્રકાશ પડે છે. રોમન સામ્રાજ્ય સાથે હિંદની વિલક્ષણતા બતાવતાં ગ્રાહસ ૧૯૧૪માં લખે છે કે—રોમન સામ્રાજ્ય ન્યારે સમૃદ્ધિની ટોચે હતું (ન્યારે ડાસિયા તથા તે વખતે ફ્રેડેરાનિયા કહેવાતો અને અત્યારે સ્કોટલંડ કહેવાય છે તેનો દક્ષિણ ભાગ તેના કબજામાં હતા) ત્યારે તેના વિસ્તાર લગભગ ૨,૫૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો હતો. તે વિસ્તારની વસ્તી અત્યારે લગભગ ૨૧ કરોડની છે. પ્રાચીન સમયમાં તે વસ્તી કેટલી હતી તેનું અનુમાન કરવાનું

* અનાજના ભાવમાં આવેલ અજબનાક ઉછાળા પહેલાં આ લખાયું છે.

પણ કંઈ સાધન આપણી પાસે નથી, પણ તે અત્યારની વસ્તી કરતાં ઘણી ઓછી, લગભગ ૧૦ કરોડ હોવી નોંધ્યો; કારણ કે એશિયામાઇનર અને ટ્યુનિસિયાના હાથ જેવા મોટા પ્રદેશો જે કે અત્યારે લગભગ ઉત્તર જેવા છે, ત્યાં તે વખતે હિંદોગોને અંગે ખૂબ ગીચ વસ્તી હતી. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડની વસ્તીના વધારાએ આ જટાડાનો ખંગ વાળી દીધો છે. સોળમા અને સત્તરમા સદ્કામાં અમેરિકાના રપેનિશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર આથી પણ વધારે હતો પરંતુ રોમન સામ્રાજ્ય અથવા હિંદની વસ્તીની સરખામણીમાં રપેનિશ અમેરિકાની વસ્તી ઘણી જ ઓછી હતી.

પ્રાચીન સમયમાં હિંદની વસ્તી કેટલી હતી તેની આપણને ખબર નથી. ઐતિહાસિક સમયમાં હિંદની વસ્તી ગીચ હતી તે તો જાણીતી વાત છે. મી. ડબ્લ્યુ. એચ. મોલેન્ડ પોતાના પુસ્તક ‘અકબરના શ્રુત્ય સમયે હિંદમાં તે વખતની વસ્તીના અડસટ્ટો આપે છે. તે કહે છે કે, ‘સમકાલીન લેખકોએ વર્ણવેલ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા માટે હિંદમાં ઓછામાં ઓછા લગભગ દશ કરોડ મનુષ્યો હોવા નોંધ્યો.’ તેને એમ જણાય છે કે તે સમયના આંકડા પ્રમાણે મુલતાનથી મોંઘીર સુધીના ઉત્તરના મેદાનોની વસ્તી ૩ કરોડથી વધારે અને ૪ કરોડથી સહેજ ઓછી હોવી નોંધ્યો. દક્ષિણના પાંચ રાજ્યોની તથા વિજયનગરના સામ્રાજ્યની એકંદર વસ્તી ત્રણ કરોડની—અત્યારની વસ્તી કરતાં અર્ધાંશ ઓછી—હતી. મોલેન્ડ લખે છે કે, તે વખતની મળતી માહિતી પરથી, મને એમ લાગે છે કે, દક્ષિણના પરદેશોની વસ્તી ઓછામાં ઓછી ત્રણ કરોડની, સંભવ છે કે તેથી વધારે હતી.

જે કે મોલેન્ડનો અડસટ્ટો ઇ. સ. ૧૬૦૦ આસપાસની હિંદની વસ્તીના આપણને ખ્યાલ આપે છે છતાં છેવટે તો તે કાચો અડસટ્ટો જ છે. મુલ્તાન અને મોંઘીર વચ્ચેના ઉત્તર હિંદની વસ્તીની ગણતરી કરવાની તેની રીત આ છે. ખેડાયેલ જમીનના એકરને દર એકર ખેડવા માટે જોડતા મનુષ્યોની સંખ્યાથી ગુણના જે સંખ્યા આવે તે વસ્તી. આ રીત કેટલીક ટીકા માગી લે છે. પરંતુ દક્ષિણ હિંદની વસ્તીની ગણતરી, ૧૫૬૫ની તાલિકાટાની લડાઈ વખતે સામસામા લશ્કરની સંખ્યાપરથી તેણે કરી હતી. તેમાં અતિશયોક્તિ પણ ખૂબ કરવામાં આવી હતી, એટલે ઉત્તર હિંદની તેણે કરેલ ગણતરી વધારે વિશ્વાસ-પાત્ર છે. સીર-મુતખરિન તથા હેરોડાટસનાં પુસ્તકો એવું સ્પષ્ટ કરે છે કે પૂર્વના લશ્કરોની કહેવાતી સંખ્યાનો પુરાવા તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે નહિ; કેમકે તેમાં અતિશયોક્તિનું પ્રમાણ ૯૫ ટકા સુધીનું પણ હોય.

વસ્તી ગણતરીનું ખર્ચ

એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદની વસ્તીગણતરીનું ખર્ચ જગતની વસ્તીના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછું છે અને તે વાત સાચી છે. ૧૮૯૧માં આ સંબંધી કુલ ખર્ચ રૂ. ૨૫,૯૭,૧૬૧ થયું હતું. તે વસ્તીના દર હજારે ૧૦૦૮૧ રૂ. હતું. ૧૯૨૧માં ખર્ચનો આંકડો ચાળીસ લાખ રૂપિયા લગભગનો હતો. જે વસ્તીના દર હજારે ૧૪ રૂ. આવતું હતું. ૧૯૩૧માં દર હજારે ખર્ચ ૧૨૦૮ રૂ. હતું. કુલ ખર્ચ ૪૮,૭૬,૦૦૦ રૂ. થયું હતું. ૧૯૪૧માં ખર્ચનો અડસટ્ટો પચાસ લાખ રૂપિયાનો ગણવામાં આવ્યો છે. ઈંગ્લેન્ડમાં વસ્તી ગણતરીનું ખર્ચ ઘણું વધારે આવે છે. ૧૯૨૧માં સરેરાશ ખર્ચ ૯ પૌ. ૫ શિ. ૬ પે. અથવા દર હજારે ૧૨૪ રૂ.નું થયું હતું.

આગલી વસ્તી ગણતરીમાં આખા હિંદમાં વીસ લાખથી વધારે ગણતરીદારોની જરૂર પડતી હતી. પણ ૧૯૪૧માં ગણતરીની પ્રથમાં ફેરફાર કરી આ સંખ્યા ૧૫ લાખની કરી નાખવામાં આવી હતી. પરંતુ સખત કરકસર છતાં ૪૭૦ ટન કાગળ તેમાં વપરાયો હતો.

બિંદો

હિંદની વસ્તી ગણતરીના ઇતિહાસમાં, રાજચાળો, દુકાળ, યુદ્ધ તથા અસહકારની હિલચાલ વિશ્વરૂપ થઇ પડેલ હતાં. ૧૮૭૬-૭૮ના કારમાં દુકાળે ૧૮૮૧ની વસ્તી ગણતરીમાં ઠીક મુશ્કેલી ઉપસ્થિત કરી હતી. ૧૯૧૧ની પહેલાના દશકામાં આખા હિંદમાં મરકી ફાટી નીકળી હતી. અને મોટા પ્રમાણમાં મૃત્યુએની છાવહાની થઇ હતી. ત્યાર પછીના દશકામાં, છેલ્લું મહાયુદ્ધ, ઇન્ડિયન-ચીના ભયંકર રાજચાળો અને અસહકારની હિલચાલ મુખ્ય અડચણરૂપ હતાં. ૧૯૩૧ની વસ્તી ગણતરી સાથે જ અસહકારનું બીજું મોજું ફરી વળ્યું હતું. બંગાળના હિંદુઓએ આ વસ્તી ગણતરીનો અહિંકાર કર્યો હતો અને તેથી ગણતરીદારોને અટકળ કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો ન હતો.

જે કે ૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરીને જાહેર તરફથી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ મળી હતી, છતાં આગલી વસ્તી ગણતરીની માફક, બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંગે તથા બંગાળના કોમી કલહને અંગે તેમાં પણ થોડી અડચણ ઉપસ્થિત થઇ હતી.

હિંદુસ્તાન

છેલ્લા દશ વર્ષમાં હિંદની વસ્તી ગણતરીમાં પાંચ કરોડનો ઉમેરો થતાં, અત્યારે વસ્તી લગભગ ૩૮૮,૦૦૦,૦૦૦ની છે. આ આંકડા છેલ્લા છે, અને વસ્તી ગણતરીના તજજ્ઞોના અડસદાની સાથે બંધ ખેસતા આવે છે. બ્રિટિશ હિંદની વસ્તી ૨૯૬,૦૦૦,૦૦૦ છે. બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેનું આગળું ૩૧૧ું પ્રમાણ જળવાઇ રહ્યું છે. ૧૯૩૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં લગભગ ૧૦૬ ટકાનો વધારો થયો હતો, ત્યારે ૧૯૪૧માં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે. ૧૯૩૧ ની વસ્તી ગણતરી પહેલાં જેમ બમોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો તેમ આ વખતે પણ કરવામાં આવ્યો હોત તો આંકડો ૪૦૦,૦૦૦,૦૦૦ થી વધી જત. ચીનની વસ્તી ગણતરી કરતાં ફક્ત બે કરોડ જ ઓછી વસ્તી થાત.

છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં હિંદની વસ્તી ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ની વધી છે. ૧૮૬૧માં વસ્તી ૨૮૭,૩૦૦,૦૦૦ વસ્તી હતી. આજે ૩૮૮,૦૦૦,૦૦૦ છે. ૧૯૩૧-૪૧ દરમિયાન થયેલ પાંચ કરોડનો વધારો છેલ્લા પચાસ વર્ષના દશકામાં ન થયેલ વધારા જેટલો છે. ૧૯૨૧-૩૧નો વધારો ૩૪,૦૦૦,૦૦૦ હતો, પણ તેમાં બમોનો સમાવેશ થઈ જતો હતો.

બ્રિટિશ હિંદમાં કુલ જમીન ૬૬૭,૦૦૦,૦૦૦ એકર છે. તેમાં ફક્ત ૨૩૨,૦૦૦,૦૦૦ એકરમાં ખેતી થાય છે અને પાક વાવવામાં આવે છે, અમુક લાખ એકર ન ખેડી શકાય તેવી છે, ૧૫૪,૦૦૦,૦૦૦ એકર ખેડી શકાય તેવી હોવા છતાં અણખેડાયેલ પડી રહે છે ૧૪૫,૦૦૦,૦૦૦ એકર 'ન મળી શકે' તેવી છે અને ૮૯,૦૦૦,૦૦૦ એકરમાં જંગલો છે. જે બધી, ૬૬૭,૦૦૦,૦૦૦ એકર જમીન મળી શકતી હોય તો પણ વસ્તીના માથા દીઠ ૨.૪૪ એકર જમીન આવે. પરંતુ ખેડાયેલ અને વાવેતર કરેલ, ન ખેડી શકાય તેવી અને ખેડી શકાય તેવી હોવા છતાં અણખેડાયેલ જમીનની ગણતરી કરીએ તો ૪૮૧,૦૦૦,૦૦૦ એકરનો આંકડો થાય છે. વસ્તીના માથા દીઠ તેથી ૧.૭૫ એકર આવે છે. પણ થોડી ઘણી જમીન ઉત્તર પડી રહેવી જોઈએ અને થોડી ઘણી જમીનમાં અનાજ સિવાયનો બીજો પાક ઉગાડવો જોઈએ. ૧૯૩૩-૩૪માં અનાજના પાકની ખેતીવાળી જમીન ફક્ત ૨૦૬,૫૦૦,૦૦૦ એકર જ હતી. જેનું પ્રમાણ બ્રિટિશ હિંદમાં માથા દીઠ ૦.૭૨ એકર આવે છે. આટલા પ્રમાણમાં થતી ખેતીથી પૂરેપૂરો ખોરાક પૂરો પાડી શકાય નહિ. ખેતીનાં યાંત્રિક ઓળરો વાપરવાથી આ પરિસ્થિતિમાં સત્તર સુધારો થશે તેમ એક પક્ષ કહેશે, તો અર્થશાસ્ત્રીઓ એવી મતલબનું કહેશે કે હિંદના વધતા જતા હુન્નર ઉદ્યોગથી વસ્તીના મોટા ભાગને પોષણ મળશે અને પરદેશમાં વસાહત કરવાથી પણ આ દિશામાં મદદ મળશે.

સામાજિક સ્થિતિ

હિંદુસ્તાનમાં કુલ	અપરિણીત	પરિણીત	વિધુર કે વિધવા	અપરિણીત	પરિણીત	વિધુર કે વિધવા
પુરુષો	૪૭૦૯	૪૬૦૯	૫૦૪	સ્ત્રીઓ	૩૪૦૬	૪૯૦૯
હિંદુ				મુસલમાન		
પુરુષો	૪૬૦૩	૪૮૦૦	૫૦૭	પુરુષો	૫૦૦૦	૪૫૦૬
સ્ત્રીઓ	૩૨૦૪	૫૦૦૭	૧૬૦૯	સ્ત્રીઓ	૩૫૦૮	૫૧૦૩

૬૨ સો પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા

૧૮૮૧	૯૫	૧૯૦૧	૯૬	૧૯૨૧	૯૫
૧૮૯૧	૯૬	૧૯૧૧	૯૫	૧૯૩૧	૯૪
				૧૯૪૧	૯૩

કોમવાર લોક સંખ્યા

હિંદુ (અરુપરુષો સિવાયના)	૨૦,૬૧,૧૭,૩૨૬	પારસી	૧,૧૪,૮૯૦
અરુપરુષ વર્ગ	૪,૮૮,૧૩,૧૮૦	બાહ	૨,૩૨,૦૦૩
વન્યજાતિ	૨,૫૪,૪૧,૪૮૯	ચાકુદી	૨૨,૪૮૦
મુસલમાન	૯,૨૦,૫૮,૦૯૬	ધતર	૪,૦૯,૮૭૭
હિંદી-ખ્રિસ્તિ	૬૦,૪૦,૬૬૫		
એંગ્લો-ઇન્ડિયન	૧,૪૦,૪૨૨	કુલ	૩૮,૬૬,૬૬,૬૨૩
ધતર ખ્રિસ્તિ	૧,૩૫,૪૬૨	વર્ગીકરણમાં ન આવતા	૨૩,૩૧,૩૩૨
શીખ	૫૬,૯૧,૪૪૭		
જન	૧૪,૪૯,૨૮૬	કુલ લોકસંખ્યા	૩૮,૮૯,૯૭,૯૫૫

શિક્ષિત વસ્તી

સાલ	સંખ્યા	છેલ્લી વસ્તીગણતરી કરતાં વધારા	કુલ વસ્તી
૧૯૨૧	૨૨,૬૨૩,૬૫૧		૭ લાકા
૧૯૩૧	૨૮,૧૩૧,૫૧૫	+ ૨૪.૪	૮ લાકા

બ્રિટિશ હિંદમાં સ્ત્રી પુરુષોનું પ્રમાણ

૬૨ હજારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા

બ્રિટિશ વિભાગ	૧૯૩૧	૧૯૪૧	બ્રિટિશ વિભાગ	૧૯૩૧	૧૯૪૧
ઓરિસા	૧૦૮૭	૧૦૬૯	સરહદપ્રાંત	૮૪૩	૮૪૦
મદ્રાસ	૧૦૨૧	૧૦૦૯	'પંજાબ	૮૩૧	૮૪૭
મધ્યપ્રાંત-વરાહ	૯૯૯	૯૯૪	કુર્ગ	૮૦૩	૮૨૭
બિહાર	૯૯૩	૯૯૪	સિંધ	૭૮૨	૮૧૮
મુંબઈ	૯૨૯	૯૨૭	દિલ્લી	૭૨૨	૭૧૫
બંગાળ	૯૨૪	૮૯૯	અલ્હિસ્તાન	૭૧૭	૭૦૩
સંયુક્ત પ્રાંતો	૯૦૨	૯૦૬			
આસામ	૯૦૦	૮૯૬			
અજમેર-મેરવાડા	૮૯૨	૯૦૦	કુલ સરેરાશ	૯૪૦	૯૩૩

દેશી રાજ્યોમાં સ્ત્રી પુરુષોનું પ્રમાણ

દર હજારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા

દેશી રાજ્યો	૧૯૩૧	૧૯૪૧	દેશી રાજ્યો	૧૯૩૧	૧૯૪૧
મદ્રાસ	૧૦૭૯	૧૦૫૧	મધ્ય હિંદ	૯૪૮	૯૪૭
કોચીન	૧૦૪૩	૧૦૪૨	અંગાળા	૯૪૪	૯૩૭
ઓરિસા	૧૦૪૨	૧૦૩૧	વડોદરા	૯૪૨	૯૩૮
આસામ	૧૦૩૮	૧૦૨૭	ગુજરાત	૯૨૮	૯૩૧
છત્તિસગઢ	૧૦૧૬	૧૦૧૧	પંજાબ હિલ્સ	૯૨૭	૯૧૩
ત્રાવણકોર	૯૮૭	૯૯૩	સંયુક્ત પ્રાંત	૯૨૫	૯૩૦
દક્ષિણ હિંદનાં			રજપુતાના	૯૦૮	૯૦૭
દેશી રાજ્યો	૯૭૬	૯૮૨	ગ્વાલિયર	૮૮૭	૮૯૩
કાઠિયાવાડ	૯૭૪	૯૭૯	કાશ્મીર	૮૮૧	૮૮૮
સિકિમ	૯૬૭	૯૨૦	સરહદ પ્રાંત	૮૬૩	૮૬૨
હૈદરાબાદ	૯૫૯	૯૭૭	અલ્હિરવાન	૮૫૫	૮૫૫
મહિસુર	૯૫૫	૯૪૯	પંજાબ	૮૨૪	૮૩૬

હિંદની વસ્તીમાં થયેલ વધારો

સાલ	કુલ વસ્તી	હેઠલી ગણતરી પછી વધારો
૧૮૭૨	૨૦૬,૧૬૨,૩૬૦	
૧૮૮૧	૨૫૩,૮૬૬,૩૩૦	+ ૨૩૦.૨
૧૮૯૧	૨૮૭,૩૧૪,૬૭૧	+ ૧૩૦.૨
૧૯૦૧	૨૯૪,૩૬૧,૦૫૬	+ ૨૦.૫
૧૯૧૧	૩૧૫,૧૫૬,૩૯૬	+ ૭૦.૧
૧૯૨૧	૩૧૮,૯૪૨,૪૮૦	+ ૧.૨
૧૯૩૧	૩૫૨,૮૩૭,૭૭૮	+ ૧૦૦.૬
૧૯૪૧	૩૮૮,૦૦૦,૦૦૦	+ ૧૫.૨

હિંદની ભાષાઓ

હિંદમાં ૨૨૫ ભાષાઓ પ્રચલિત છે. મુખ્ય બોલાતી ભાષાઓ, હિંદુસ્તાની (ઉર્દૂ અને હિંદી) અંગાળી, મરાઠી, તામિલ, તેલુગુ, ગુજરાતી અને પંજાબી છે. અંગાળી દરેક વસ્તી અંગાળી ભાષા બોલે છે અને તેથી ભાષાની દ્રષ્ટિએ અંગાળા હિંદના બીજા ક્રાંતિ પછી પ્રાંત કરતાં વધારે સમજાતીય છે. મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરમાં હિંદી ભાષા પ્રચલિત છે ત્યારે પશ્ચિમમાં, મધ્ય ભાગમાં અને વરાડમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, વસ્તીના ૫૬ ટકા હિંદી અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

મદ્રાસના લોકો દ્રાવિડિયન ભાષાઓ-દક્ષિણમાં તામિલ અને ઉત્તરમાં તેલુગુ-બોલે છે. મદ્રાસની ઉત્તરથી થોડા માધ્યમ દૂર આવેલા પ્રાંતોથી માંડીને દ્રાવિડિયનના પૂર્વ ભાગના છેક દક્ષિણ સુધી તેલુગુ ભાષા સામાન્ય રીતે બોલાય છે. ત્રાવણકોર, કોચીન અને મલબાર કાંઠાના દેશી રાજ્યોમાં મલયાલમ ભાષા બોલાય છે.

કમભાગ્યે હિંદના વિભાગો ભાષા પ્રમાણે, મનુષ્યજાતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે કે સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પાડવામાં આવેલા નથી. આ ભાગો તે કૃત્રિમ રીતે પાડવામાં આવેલા હોય તેમાં જુદા જુદા લોકોનો શંભુભેગો છે. સાધ્મન કમિશનના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા મુજબ, વિજયના પરિણામે, કે આગલા રાજને દાખી દેવાના પરિણામે પ્રાંતોનો કંઈ પણ નિયમ વિના ઉદ્ભવ થયો છે.

મુંબઈ પ્રજાકાના ત્રણ મુખ્ય વિભાગો છે. ગુજરાતી, મરાઠી અને કણ્ઠાટકી. મદ્રાસમાં તામિલ, તેલુગુ મલાયલમ તથા કાનડી છે. મધ્ય પ્રાંત અને વરાહમાં હિંદુસ્તાની અને મરાઠી છે. બિહારમાં છોટાનાગપુરની ભાષા પણ આવી જાય છે, આસામમાં મુખ્યત્વે અંગાળી છે તેમાં સિલ્હટ, કચાર અને ગોલપારા જેવા અંગાળી ભાગોનો સમાવેશ થાય છે. મહાસલાનો કાર્યક્રમ ભાષાના સિદ્ધાંત પર હિંદના નવેસરથી ભાગો પાડવાનો છે. મહાસલાના પ્રાંતોના વિભાગો ખનનાં સુધી તે સિદ્ધાંત પર જ પાડેલા છે.

હિંદમાં પહેલી આર્ય ભાષા ‘વેદિક’ હતી. તેમાંથી વ્યાકરણના વિકાસના અંગે સાહિત્ય વિષયક ભાષા સંસ્કૃત થઈ. પછી બિહાર અને મરાઠાની પાલી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષા થઈ, તેને પ્રાકૃત ભાષા કહેવામાં આવતી હતી. હિંદની નવી-આર્યન ભાષાઓ અંગાળી (અંગાળામાં) ઉડિયા (ઓરીસામાં) હિંદી (ઉપલા પ્રાંતોમાં) તથા પંજાબી, નેપાલના ગુરખાઓની નેપાલી, સિંધી (સિંધુ નદીના નીચલા પ્રદેશોમાં) કાશ્મીરી, મરાઠી, ગુજરાતી, આસામી, અહમ્મ (અલુચિસ્તાનની બે ભાષાઓ પૈકી એક) અને સિંહાલી (સીલોન દાખાના દક્ષિણ ભાગમાં બોલાતી ભાષા) છે.

દ્રાવિડિયન સમૂહમાં બાર જુદી જુદી ભાષાઓ છે—તામિલ, તેલુગુ, કાનડી, મલાયલમ, તુલુ, કોડાગુ, તુડા, કોટા, ગોંડ, ખોંડ, ઓરાંવ તથા રાજમહાલ. આ ભાષાઓ હિંદના નીચે દર્શાવેલા ભાગોમાં અથવા પ્રદેશોમાં બોલાવામાં આવે છે. દક્ષિણ-પૂર્વ, ઉત્તર-પૂર્વ, ઉત્તર-પશ્ચિમ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ, મલબાર કાંઠો, કૂર્ગ (મલબાર કાંઠાને અડીને) નીલગિરિ ટકરીઓ, મધ્ય હિંદ, ઉત્તર-પશ્ચિમ ઓરિસા તથા અંગાળાની રાજમહાલ ટકરીઓ. સીલોનના ઉત્તર ભાગમાં તામિલ પણ બોલાય છે.

અંગાળાના ‘કાલ’ લોકો પરથી કહેવાતા ‘કાલેરિયન’ અથવા મુંડા વિભાગમાં દશ ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં સારી રીતે જાણીતી કહી શકાય તેવી બે ભાષાઓ છે. અંગાળાના નીચલા પ્રદેશની પશ્ચિમનાં સરહદ પર રહેતી જાતિ બોલે છે તે ‘સંતાલી’ તથા મુંડા ભૂમિજ તથા લાકડાલ લોકો બોલે છે તે ‘મુંડારી.’

તિબેટી-બર્મન સમૂહની હજુ પૂરેપૂરી તપાસ થઈ શકી નથી. એન્ડ્રે તેના ૧૯ વિભાગ પાડ્યા છે. કચેરે કકત પાંચ જ વિભાગ પાડ્યા છે: નેપાલ, સિકિમ, આસામ, મણિપુર-ચિત્તાગંગ અને ટ્રાન્સ-હિમાલય વિભાગ.

હિંદની અગત્યની ભાષાઓ

ગુજરાતી—ગુજરાતમાં, મુંબઈ પ્રજાકાના ઉત્તરના દરિયાઈ કિનારા પરના પ્રાંતોમાં, વડોદરામાં તથા પાસેના દેશી રાજ્યોમાં બોલાય છે.

રાજસ્થાની : રજપુતાનામાં તથા પાસેના મધ્ય હિંદના ભાગોમાં બોલાય છે. રાજસ્થાનીની ઘણી ઉપભાષાઓ છે. દરેક રાજ્યમાં એકથી વધારે પ્રાંતિક ઉપભાષાઓ છે.

પહાડી : હિમાલયના નીચાણના પ્રદેશમાં, પૂર્વમાં નેપાલથી પશ્ચિમમાં પંજાબના અંબા સુધી બોલાતી ઝઝો-આર્યન ભાષાને આ નામ અપાયેલ છે. આ ભાષાના ત્રણ વિભાગ પડે છે. નેપાલની ભાષા, પૂર્વની; સંયુક્ત પ્રાંતોની ઉત્તરમાં કુમાઉન અને ગઢવાલમાં બોલાતી, મધ્યની; સીમલાની આસપાસના પ્રદેશમાં તથા અંબામાં બોલાતી, પશ્ચિમની.

પંજાબી : મધ્ય પંજાબની ભાષા. પંજાબી ભાષાનો કાશ પશ્ચિમ હિંદીને બહુ મળતો આવે છે.

સિંધી : ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગમાં આવે છે. સિંધી, પ્રાકૃતમાંથી સીધી આવી છે.

મરાઠી : પશ્ચિમ અને મધ્ય હિંદમાં બોલાતી ઇન્ડો-આર્યન ભાષા. બ્રિટિશ હિંદના બે પ્રાંતો મુંબઈ અને વરાડ સહિત મધ્ય પ્રાંતોમાં તે પ્રચલિત છે. પોર્ટુગીઝ હિંદમાં તથા નિઝામના મુલકના અમુક ભાગોમાં તે બોલાય છે.

કોંકણી : હિંદના પશ્ચિમ કિનારા પર વીસ લાખથી વધારે મનુષ્યો આ ભાષા બોલે છે. તેની એકથી વધારે લિપિ છે. તેને મરાઠીની ઉપભાષા કહી શકાય.

બંગાળી : ઇન્ડોઆર્યન ભાષાના પૂર્વ વિભાગમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. તે માગધી પ્રાકૃતની સીધી વારસદાર છે. દક્ષિણ-પૂર્વમાં પ્રસરતાં તે બંગાળી બની ગઈ. બંગાળીને બે ઉપભાષા છે, પશ્ચિમની તથા પૂર્વની. પશ્ચિમની બંગાળી પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

બિહારી : આધુનિક ઇન્ડો-આર્યન ભાષાના પૂર્વના સમૂહની છેક પશ્ચિમની ભાષા. આખા પ્રાંતમાં તથા દક્ષિણમાં છોટા નાગપુરના લગભગ આખા પ્રાંતમાં તે બોલાય છે. નેપાલના તરાઇ વિભાગના રહેવાશીઓની પણ તે ભાષા છે. બિહારીને ત્રણ મુખ્ય ઉપભાષા છે: મૈથિલી, તિરહતિયા અને માગધી.

હિંદુસ્તાની : હિંદુસ્તાનીમાં ઉર્દૂ તથા હિંદી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. કારણ કે વ્યાકરણ તથા વાક્યબોજનાની દૃષ્ટિએ બન્ને ભાષાઓ લગભગ એક છે, તથા બન્ને ભાષામાં સામાન્ય એવાં શબ્દોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. બન્ને ભાષાઓને ત્રણ વસ્તુઓ જુદી પાડે છે. પહેલાં તો, હિંદી ભાષા દેવનાગરી લિપિમાં લખાય છે, ત્યારે ઉર્દૂ પરશિયન અરેબિક લિપિમાં લખાય છે. બીજું, અનેક ઐતિહાસિક તથા સમાજશાસ્ત્રના કારણોને અંગે હિંદી, હિંદુઓ સાથે તથા ઉર્દૂ મુસ્લીમો સાથે સંકળાયેલી છે, ત્રીજું ઉર્દૂ લેખકો પોતાના ભાષાકાશના વિસ્તાર માટે અરેબિક તથા પરશિયન ભાષાનો આશ્રય લે છે, ત્યારે હિંદી લેખકોની દૃષ્ટિ સંસ્કૃત તરફ હળે છે.

ઉર્દૂ : અંગ્રેજીની માફક, ઉર્દૂ ભાષાનું મૂળ, ભાષા નામથી જાણીતી આર્ય ભાષાઓના સમૂહની ઉપભાષા પર રચાયેલું છે. જ્યારે મોગલોએ ઉત્તર હિંદનો કબ્જો લીધો, અને મુસલમાન વિજેતાઓની મોટી સંખ્યાએ ત્યાં વસવાટ કર્યો ત્યારે કુદરતી રીતે જ બન્નેની ભાષા પર એકબીજાની ભાષાની અસર થવા લાગી. મુસલમાની ભાષા બોલતા પરશિયન તથા તુર્ક લોકો, હિંદુઓને બજારમાં, ઊવણીમાં કે રથક્ષેત્રમાં મળતા ત્યારે પોતાની ભાષા સમજાય તે માટે તેમને મિશ્ર ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડતો. તેમણે હિંદુની ભાષાના કેટલાક શબ્દોને અપનાવી લીધા હતા. તેવી જ રીતે હિંદુઓએ પણ વિજેતાની ભાષાના કેટલાક શબ્દો અપનાવી લીધા હતા. ઉર્દૂ નામ તો તાજેતરમાં પ્રચલિત થયું છે. મૂળ તો તે ભાષા હિંદી તરફ ઓળખાતી હતી.

મુખ્ય ભાષાઓ તથા બોલનારાઓની સંખ્યા

ભાષા	બોલનારાઓની સંખ્યા	ભાષા	બોલનારાઓની સંખ્યા
*પશ્ચિમની હિંદી	૭૧,૫૪૭,૬૭૧	પશ્ચિમની પંજાબી	૮,૫૬૬,૦૫૧
બંગાળી	૫૩,૪૬૮,૪૬૮	*પૂર્વની હિંદી	૭,૮૬૭,૧૦૩
તેલુગુ અથવા આંધ્ર	૨૬,૩૭૩,૭૨૭	બેરવારી	૪,૦૩૧,૮૭૦

ભાષા	બોલનારાઓની સંખ્યા	ભાષા	બોલનારાઓની સંખ્યા
*બિહારી	૨૭,૬૨૬,૫૫૯	સિંધી	૪,૦૦૬,૧૪૭
મરાઠી	૨૦,૮૯૦,૬૫૮	પશ્ચિમની પહાડી	૨,૩૨૫,૬૧૬
તામિલ	૨૦,૪૧૧,૬૫૨	બિલી	૨,૧૮૯,૫૩૧
પંજાબી	૧૫,૮૩૯,૨૫૪	આસામીય	૧,૯૯૯,૬૫૭
રાજસ્થાની	૧૩,૮૯૭,૮૯૬	ગોંડી	૧,૮૬૪,૮૭૮
કાનડી	૧૧,૨૦૬,૩૮૦	પુરતો	૧,૬૩૪,૪૯૦
ઉડિયા	૧૧,૧૯૪,૨૬૫	કાશ્મીરી	૧,૪૩૮,૦૨૧
ગુજરાતી	૧૦,૮૪૯,૯૮૪	કુરુખ અથવા ઓરાઉન	૧,૦૩૭,૧૪૨
મલાયલમ	૯,૧૩૭,૬૧૫	અંગ્રેજી	૩૧૯,૩૪૯
બર્મીઝ	૮,૮૫૩,૫૩૮		

૧૦૦,૦૦૦ ઉપરની વસ્તીવાળાં શહેરો

કલકત્તા	૨૧,૦૮,૮૯૧	સોલાપુર	૨,૧૨,૬૨૦	જલધર	૧,૩૫,૨૮૩
મુંબઈ	૧૪,૮૯,૮૮૩	શ્રીનગર	૨,૦૭,૭૮૭	કોલારની ખાણો	૧,૩૩,૮૫૯
મદ્રાસ	૭,૭૭,૪૮૧	ઈદાર	૨,૦૩,૬૬૫	પેશાવર	૧,૩૦,૯૬૭
દેલાહાદ	૭,૩૯,૧૫૯	અરેલી	૧,૯૨,૬૮૮	કોઈમ્બુર	૧,૩૦,૩૪૮
લાહોર	૬,૭૧,૬૫૯	લશ્કર	૧,૮૨,૪૯૨	સાલેમ	૧,૨૯,૭૦૨
અમદાવાદ	૫,૯૧,૨૬૭	રાવલપિંડી	૧,૮૧,૧૬૯	ત્રિવેન્દ્રમ	૧,૨૮,૩૬૫
દિલ્લી	૫,૨૧,૮૪૯	જામ્બાપુર	૧,૭૮,૩૩૯	બિકાનેર	૧,૨૭,૨૨૬
કાનપુર	૪,૮૭,૩૨૪	જયપુર	૧,૭૫,૮૧૦	દેલાહાદ (સિંધ)	૧,૨૭,૫૨૧
અમૃતસર	૩,૯૧,૦૧૦	પટણા	૧,૭૫,૭૦૬	જોધપુર	૧,૨૬,૮૪૨
લાખનૌ	૩,૮૭,૧૭૭	મીરજ	૧,૭૧,૪૪૩	કાલિકટ	૧,૨૬,૩૫૨
હાવરા	૩,૭૯,૨૯૨	મીરત	૧,૬૦,૨૯૦	ભટપાડા	૧,૧૭,૦૪૪
કરાચી	૩,૫૯,૪૯૨	ત્રિમિતોપલ્લી	૧,૫૯,૫૬૬	અલિગઢ	૧,૧૨,૬૫૫
નાગપુર	૩,૦૧,૬૫૦	બેંગલોરકેન્ટોનમેન્ટ	૧,૫૮,૪૨૬	લુધિઆના	૧,૧૧,૬૩૯
આગ્રા	૨,૮૪,૧૪૯	વડોદરા	૧,૫૩,૩૦૧	શાહજહાંપુર	૧,૧૦,૧૬૩
બનારસ	૨,૬૩,૧૦૦	મહિસુર	૧,૫૦,૫૪૦	સહરાનપુર	૧,૦૮,૨૬૩
અલ્લાહાબાદ	૨,૬૦,૬૩૦	જમશેદપુર	૧,૪૮,૭૧૧	ગયા	૧,૦૫,૨૨૩
પૂના	૨,૫૮,૧૯૭	અજમેર	૧,૪૭,૨૬૮	ઝાંસી	૧,૦૩,૨૫૪
બેંગલોર	૨,૪૮,૩૩૪	મુલતાન	૧,૪૨,૭૬૮	ભાવનગર	૧,૦૨,૮૫૧
મદુરા	૨,૩૯,૧૪૪	મુરાદાબાદ	૧,૪૨,૪૧૪		
દાકા	૨,૧૩,૨૧૮	શિયાલકોટ	૧,૩૮,૩૪૮		

* વસ્તી ગણતરી માટે ઉદ્ધૃત તથા હિંદીને હિંદુસ્તાનીના નામ નીચે એક ગણવામાં આવી છે, તેમની કોપિ જુદી હોવા છતાં તે એક ભાષા ગણાય છે.

હિંદમાં દર હબરે જન્મ તથા મરણનું પ્રમાણ

દર હબરે દર હબરે			દર હબરે દર હબરે			દર હબરે દર હબરે		
સાલ	જન્મના ટકા	મૃત્યુના ટકા	સાલ	જન્મના ટકા	મૃત્યુના ટકા	સાલ	જન્મના ટકા	મૃત્યુના ટકા
૧૯૨૫	૩૩.૬૫	૨૪.૭૨	૧૯૩૦	૩૫.૯૯	૨૬.૮૫	૧૯૩૫	૩૪.૯	૨૩.૦
૧૯૨૬	૩૩.૭૭	૨૬.૭૬	૧૯૩૧	૩૪.૩	૨૪.૯	૧૯૩૬	૩૫.૬	૨૨.૭
૧૯૨૭	૩૫.૨૭	૨૪.૮૯	૧૯૩૨	૩૩.૭	૨૧.૬	૧૯૩૭	૩૪.૫	૨૨.૪
૧૯૨૮	૩૬.૭૯	૨૫.૫૯	૧૯૩૩	૩૫.૫	૨૨.૪	૧૯૩૮	૩૪.૧	૨૪.૩
૧૯૨૯	૩૫.૪૭	૨૫.૯૫	૧૯૩૪	૩૩.૭	૨૪.૯	૧૯૩૯	૩૩.૬	૨૨.૨

બીજા દેશો સાથે જન્મ તથા મરણપ્રમાણની સરખામણી (૧૯૩૭)

દેશ	દર હબરે જન્મના ટકા	દર હબરે મૃત્યુના ટકા	દેશ	દર હબરે જન્મના ટકા	દર હબરે મૃત્યુના ટકા
બ્રિટિશ હિંદ	૩૪.૫	૨૨.૪	બ્રિટિશ (૧૯૩૬)	૪૪.૨	૨૮.૯
ઈંગ્લેન્ડ	૧૪.૯	૧૨.૪	પેલેસ્ટાઇન	૪૧.૬	૧૮.૯
જાપાન (૧૯૩૬)	૨૯.૯	૧૭.૫	ફ્રેન્ચ મલબાર સ્ટેટ્સ	૩૭.૮	૧૯.૯

બ્રિટિશ હિંદમાં જન્મમરણ

સાલ	જન્મ	મરણ	સાલ	જન્મ	મરણ
૧૯૨૫	૮,૧૨૫,૪૦૮	૫,૯૬૭,૯૧૮	૧૯૩૩	૯,૩૧૭,૯૧૮	૫,૮૭૦,૩૩૬
૧૯૨૬	૮,૩૯૫,૬૭૯	૬,૪૬૦,૬૧૦	૧૯૩૪	૮,૯૨૩,૧૬૯	૬,૬૦૬,૬૯૯
૧૯૨૭	૮,૫૧૬,૭૦૬	૬,૦૦૯,૭૨૯	૧૯૩૫	૯,૨૯૯,૦૨૧	૬,૩૩૧,૫૭૬
૧૯૨૮	૮,૮૮૨,૫૭૩	૬,૧૮૦,૧૧૪	૧૯૩૬	૯,૫૬૬,૩૭૯	૬,૧૧૧,૩૫૮
૧૯૨૯	૮,૫૬૫,૩૪૧	૬,૨૬૭,૩૯૧	૧૯૩૭	૯,૩૮૮,૪૫૭	૬,૧૨૨,૩૫૭
૧૯૩૦	૮,૬૯૦,૭૧૪	૬,૪૮૩,૪૪૯	૧૯૩૮	૯,૩૯૮,૦૧૧	૬,૬૮૫,૧૨૦
*૧૯૩૧	૮,૮૧૪,૮૩૬	૬,૪૦૪,૯૯૦	૧૯૩૯	૯,૩૪૬,૧૪૫	૬,૬૧૫,૨૩૪
૧૯૩૨	૮,૭૧૮,૬૨૦	૫,૫૯૬,૨૪૬			

બ્રિટિશ હિંદમાં આયુષ્યમર્યાદા

ઉંમર વર્ષ	પુરુષ	સ્ત્રી	ઉંમર વર્ષ	પુરુષ	સ્ત્રી	ઉંમર વર્ષ	પુરુષ	સ્ત્રી
૦	૨૬.૯૧	૨૬.૫૬	૨૦	૨૯.૫૭	૨૭.૦૮	૫૦	૧૪.૩૧	૧૪.૬૫
૧	૩૪.૬૮	૩૩.૪૮	૩૦	૨૩.૬૦	૨૨.૩૦	૬૦	૧૦.૨૫	૧૦.૮૧
૧૦	૩૬.૩૮	૩૩.૬૧	૪૦	૧૮.૨૩	૧૮.૨૩	૭૦	૬.૩૫	૬.૭૪

બ્રિટિશ હિંદમાં બાળમૃત્યુ પ્રમાણ

વર્ષ	દર હબરે મૃત્યુ	વર્ષ	દર હબરે મૃત્યુ	વર્ષ	દર હબરે મૃત્યુ
૧૯૨૯	૧૦૮	૧૯૩૩	૧૭૧	૧૯૩૭	૧૬૧
૧૯૩૦	૧૮૧	૧૯૩૪	૧૮૭	૧૯૩૮	૧૬૭
૧૯૩૧	૧૭૯	૧૯૩૫	૧૬૪		
૧૯૩૨	૧૬૯	૧૯૩૬	૧૬૨		

આયુષ્ય મર્યાદા

આયુષ્ય મર્યાદાનો અર્થ એ કે અમુક ઉંમરનો મનુષ્ય કેટલું વધારે જીવશે તે કોણેકો પરથી શોધી નક્કી કરવું. જન્મ વખતે (ઉંમર ૦) આયુષ્ય મર્યાદા કેટલી હોય એકે તે, જીવનના કોણેક પ્રમાણે નવું જન્મેલ બાળક સામાન્ય સંજોગોમાં કેટલું જીવશે તેના આંકડા જેટલી થાય.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા

(સ્વેત પ્રભ ૧૯૩૮)			(કાળી પ્રભ ૧૯૩૮)		
ઉંમર	પુરુષ	સ્ત્રી	ઉંમર	પુરુષ	સ્ત્રી
૦	૬૨.૧૨	૬૬.૨૦	૦	૫૨.૦૫	૫૪.૬૩
૧	૬૪.૩૧	૬૭.૮૪	૧	૫૫.૧૯	૫૭.૦૪
૧૦	૫૬.૫૭	૫૯.૯૮	૧૦	૪૭.૯૨	૪૯.૬૦
૨૦	૪૭.૩૩	૫૦.૫૭	૨૦	૩૯.૨૨	૪૧.૦૮
૩૦	૩૮.૪૦	૪૧.૫૧	૩૦	૩૧.૮૭	૩૩.૮૨
૪૦	૨૯.૭૫	૩૨.૬૪	૪૦	૨૫.૦૯	૨૬.૭૭
૫૦	૨૧.૭૮	૨૪.૧૭	૫૦	૧૯.૪૧	૨૦.૪૧
૬૦	૧૪.૭૯	૧૬.૪૨	૬૦	૧૪.૨૩	૧૪.૭૬
૭૦	૯.૨૦	૧૦.૦૪	૭૦	૯.૭૨	૧૦.૮૪

હિંદુસ્તાન (૧૯૩૧)

ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી
૦	૨૬.૯૧	૨૬.૫૬	૨૦	૨૯.૫૭	૨૭.૦૮	૫૦	૧૪.૩૧	૧૪.૬૫
૧	૩૪.૪૮	૩૩.૪૮	૩૦	૨૩.૬૦	૨૨.૩૦	૬૦	૧૦.૨૫	૧૦.૮૧
૧૦	૩૬.૩૮	૩૩.૬૧	૪૦	૧૮.૬૦	૧૮.૩૩	૭૦	૬.૩૫	૬.૭૪

જાપાન (૧૯૩૫-૩૬)

ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી
૦	૪૬.૯૨	૪૯.૬૩	૩૦	૪૦.૪૧	૪૩.૨૨	૬૦	૧૮.૮૫	૨૨.૧૫
૧૦	૫૧.૯૫	૫૪.૦૭	૪૦	૩૩.૮૯	૩૬.૮૮	૭૦	૧૨.૫૫	૧૫.૦૭
૨૦	૪૮.૨૫	૫૦.૪૭	૫૦	૨૬.૨૨	૨૯.૬૫	૮૦	૭.૬૨	૯.૦૪

જર્મની [૧૯૩૨-૩૪]

ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી
૦	૫૯.૮૬	૬૨.૮૧	૩૦	૪૮.૧૬	૪૯.૮૪	૬૦	૨૨.૫૪	૨૩.૮૫
૧૦	૬૪.૪૩	૬૬.૪૧	૪૦	૩૯.૪૭	૪૧.૦૫	૭૦	૧૫.૧૧	૧૬.૦૭
૨૦	૫૭.૨૮	૫૯.૦૯	૫૦	૩૦.૮૩	૩૨.૩૩	૮૦	૯.૦૫	૯.૫૮

ફિન્લેન્ડ [૧૯૩૧-૩૫]

ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી	ઉંમર	પુ.	સ્ત્રી
૦	૫૩.૯૪	૫૮.૬૯	૩૦	૪૨.૯૦	૪૭.૪૦	૬૦	૨૦.૬૦	૨૩.૮૦
૧૦	૫૭.૪૮	૬૧.૭૭	૪૦	૩૫.૫૮	૩૯.૭૫	૭૦	૧૪.૨૫	૧૬.૨૨
૨૦	૫૧.૪૧	૫૫.૬૫	૫૦	૨૭.૯૨	૩૧.૭૬	૮૦	૯.૨૨	૯.૭૩

ફ્રાંસિ (૧૯૨૮-૩૩)

ઉમર	પુ.	ઝી	ઉમર	પુ.	ઝી	ઉમર	પુ.	ઝી
૦	૫૪.૩૦	૫૯.૦૨	૩૦	૪૩.૩૦	૪૭.૪૦	૬૦	૨૦.૩૩	૨૩.૩૯
૧૦	૫૮.૧૩	૬૨.૫૩	૪૦	૩૫.૪૨	૩૯.૫૪	૭૦	૧૩.૭૬	૧૫.૬૪
૨૦	૫૨.૦૬	૫૫.૬૫	૫૦	૨૭.૬૨	૩૧.૩૭	૮૦	૮.૨૬	૯.૫૮

સોવિયેટ રશિયા [૧૯૨૬-૨૭]

ઉમર	પુ.	ઝી	ઉમર	પુ.	ઝી	ઉમર	પુ.	ઝી
૦	૪૧.૯૩	૪૬.૭૯	૩૦	૪૩.૨૪	૪૭.૩૬	૬૦	૨૦.૯૯	૨૪.૪૧
૧૦	૫૧.૪૦	૫૫.૪૬	૪૦	૩૫.૬૫	૩૯.૭૫	૭૦	૧૪.૮૫	૧૭.૦૭
૨૦	૫૧.૬૫	૫૫.૭૨	૫૦	૨૮.૦૨	૩૨.૧૨	૮૦	૯.૬૫	૧૦.૬૬

ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ [૧૯૩૭]

ઉમર	પુ.	ઝી	ઉમર	પુ.	ઝી	ઉમર	પુ.	ઝી
૦	૬૦.૧૮	૬૪.૪૦	૩૦	૪૭.૧૦	૫૦.૪૦	૬૦	૨૧.૪૦	૨૪.૨૮
૧૦	૬૩.૩૩	૬૬.૭૯	૪૦	૩૮.૩૨	૪૧.૬૦	૭૦	૧૪.૩૨	૧૬.૪૮
૨૦	૫૬.૨૫	૫૯.૫૯	૫૦	૨૯.૫૭	૩૨.૭૮	૮૦	૮.૫૮	૯.૬૭

ભહેર આરોગ્ય : આવક તથા ખર્ચ

સાલ	આવક	ખર્ચ
૧૯૩૨	૩,૭૬,૬૬,૭૨૯	૩,૭૭,૦૨,૦૬૨
૧૯૩૩	૩,૮૩,૦૫,૪૪૨	૩,૮૧,૬૮,૫૮૪
૧૯૩૪	૩,૮૭,૭૭,૬૦૦	૩,૮૨,૫૩,૬૩૩
૧૯૩૫	૩,૫૭,૨૩,૬૪૨	૩,૫૧,૧૮,૦૮૬
૧૯૩૬	૩,૬૫,૭૭,૦૧૮	૩,૬૨,૨૬,૮૩૧
૧૯૩૭	૩,૭૨,૯૨,૭૩૭	૩,૭૭,૬૬,૧૭૮
૧૯૩૮	૩,૮૭,૪૦,૩૮૧	૩,૮૯,૪૮,૬૧૭

શહેરો અને ગ્રામ્યવિસ્તારના મરણનું પ્રમાણ

[દર હજારે મૃત્યુપ્રમાણ]

શહેર			ગામડાં			શહેર			ગામડાં		
૧૯૩૧	૨૫.૪	૨૪.૮	૧૯૩૪	૨૪.૪	૨૪.૯	૧૯૩૭	૨૪.૭	૨૧.૨			
૧૯૩૨	૨૪.૦	૨૧.૫	૧૯૩૫	૨૩.૯	૨૩.૪	૧૯૩૮	૨૬.૩	૨૪.૦			
૧૯૩૩	૨૨.૨	૨૨.૪	૧૯૩૬	૨૨.૫	૨૫.૧	૧૯૩૯	૨૫.૩	૨૧.૮			

પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનું જન્મપ્રમાણ તથા જન્મ મૃત્યુના પ્રમાણની સરખામણી

દર સો સ્ત્રીઓએ પુરૂષોના જન્મ	મૃત્યુ કરતાં જન્મ વધારે (+) કે જન્મ કરતાં મૃત્યુ વધારે (-) દર હજાર વસ્તીએ	દર હજારની વસ્તીએ જન્મનું પ્રમાણ
૧૯૩૧	૧૦૮	૩૪.૩
૧૯૩૨	૧૦૮	૩૩.૭
૧૯૩૩	૧૦૮	૩૫.૫
૧૯૩૪	૧૦૮	૩૩.૭
૧૯૩૫	૧૦૮	૩૫.૦
૧૯૩૬	૧૦૮	૩૫.૬
૧૯૩૭	૧૦૮	૩૪.૫
૧૯૩૮	૧૦૮	૩૪.૧
૧૯૩૯	૧૦૯	૩૩.૬

ધરિપતાલો અને દર્દીઓ

સાલ	ધરિપતાલ	દર્દીઓ	સાલ	ધરિપતાલ	દર્દીઓ
૧૯૩૦	૪,૭૭૧	૫૭,૪૪૨,૯૧૬	૧૯૩૫	૫,૦૦૦	૬૪,૧૩૨,૫૫૯
૧૯૩૧	૪,૯૭૯	૬૨,૨૪૩,૭૬૪	૧૯૩૬	૫,૨૦૦	૬૭,૭૮૨,૮૬૭
૧૯૩૨	૫,૦૮૧	૬૩,૨૨૭,૫૬૪	૧૯૩૭	૫,૨૮૫	૭૧,૦૪૮,૨૫૩
૧૯૩૩	૫,૧૦૦	૬૫,૬૧૩,૪૫૦	૧૯૩૮	૫,૪૭૬	૭૬,૩૬૫,૯૦૬
૧૯૩૪	૫,૧૩૪	૬૫,૦૮૬,૭૫૦	૧૯૩૯	૫,૬૫૦	૭૯,૦૫૭,૪૬૫

ધરિપતાલનો સેવાપ્રદેશ

દરેક ધરિપતાલ અથવા ડિસ્પેન્સરી કેટલા વિસ્તારને તથા વસ્તીને ઉપયોગી છે તે નીચે જણાવેલ છે:

પ્રાંત	ધરિપતાલ તથા ડિસ્પેન્સરીની કુલ સંખ્યા	દરેક ધરિપતાલ સરેરાશ કેટલા ક્ષેત્રફળને ઉપયોગી છે ? (ચો. મા.)	દરેક ધરિપતાલ સરેરાશ કેટલી વસ્તીને ઉપયોગી છે ?
મદ્રાસ	૧,૧૩૪	૧૨૬	૪૧,૨૧૭
મુંબઈ	૪૨૯	૧૮૦	૪૧,૯૪૦
બંગાળ	૧,૪૪૯	૫૪૦	૩૪,૫૮૫
સંયુક્તપ્રાંતો	૫૯૭	૧૭૮	૮૧,૦૮૭
પંજાબ	૮૯૬	૧૧૧	૨૬,૩૧૮
મધ્યપ્રાંતો	૩૪૩	૨૯૧	૪૫,૨૧૨
બિહાર	૫૨૮	૧૩૧	૬૧,૩૧૦
આસામ	૩૪૩	૧૬૦	૨૫,૧૩૮
સિંધ	૧૦૮	૪૧૯	૩૫,૯૯૧
ઓરિસ્સા	૧૬૪	૧૪૫	૩૨,૩૫૫
દિલ્લી	૨૪	૨૪	૨૬,૫૧૦
સરહદપ્રાંત	૧૧૪	૧૧૮	૨૧,૨૭૨
બલુચિસ્તાન	૪૧	૧,૩૨૭	૧૧,૩૦૫
અજમેર-મેરવડા	૧૦	૨૭૧	૫૬,૦૨૯
કર્ગ	૧૧	૧૪૫	૧૪,૮૪૮

મેડિકલ કોલેજો

પંજાબ : કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ કોલેજ, લાહોર.

દિલ્લી : સ્ત્રીઓ માટે લેડી હાડિંગ મેડિકલ કોલેજ, ન્યુ દિલ્લી.

સંયુક્તપ્રાંતો : કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ કોલેજ, લખનૌ.

બિહાર-ઓરિસ્સા : પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મેડિકલ કોલેજ, પટણા.

બંગાળા : મેડિકલ કોલેજ કલકત્તા; કાર્માકાઇલ મેડિકલ કોલેજ બેંગ્લોશિયા (કલકત્તા)

મુંબઈ : ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજ, મુંબઈ; શેઠ ગોરધનદાસ સુન્દરદાસ મેડિકલ કોલેજ, મુંબઈ.

મદ્રાસ : મેડિકલ કોલેજ, મદ્રાસ; મેડિકલ કોલેજ, વિઝાગાપટમ.

મેડિકલ સ્કૂલો

પંજાબ : મેડિકલ સ્કૂલ, અમૃતસર; સ્ત્રીઓ માટે પંજાબ મેડિકલ સ્કૂલ, લુધિયાણા.

સંયુક્તપ્રાંતો : મેડિકલ સ્કૂલ, આગ્રા; સ્ત્રીઓ માટે મેડિકલ સ્કૂલ, આગ્રા.

બિહાર : મેડિકલ સ્કૂલ, દરભંગા.

ઓરિસ્સા : ઓરિસ્સા મેડિકલ સ્કૂલ, કટક.

બંગાળા : કેમ્પબેલ સ્કૂલ, કલકત્તા; લિટન સ્કૂલ, માઇમેન્સિંગ; રોનાલ્ડશે સ્કૂલ, બર્ધવાન; ચિતાગોંગ સ્કૂલ ચિતાગોંગ; જેકસન સ્કૂલ, જલપૈગુરી; બાંકુરા સમિલની સ્કૂલ; નેશનલ મેડિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા; ઢાકા મેડિકલ સ્કૂલ, ઢાકા; કલકત્તા મેડિકલ સ્કૂલ; સ્કૂલ ઓફ ટ્રોપિકલ મેડિસીન, કલકત્તા.

મધ્યપ્રાંત : રોયલ્સન મેડિકલ સ્કૂલ, નાગપુર.

મધ્ય હિંદ : કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ સ્કૂલ, ઇદિાર.

મુંબઈ : બી. જે. મેડિકલ સ્કૂલ, પૂના; બી. જે. મેડિકલ સ્કૂલ, અમદાવાદ; નેશનલ મેડિકલ કોલેજ, મુંબઈ.

સિંધ : મેડિકલ સ્કૂલ, હૈદરાબાદ (સિંધ)

આસામ : બેરી વ્હાઈટ મેડિકલ સ્કૂલ, દિશ્વગઢ.

વૈદકીય લાબોરેટરીઝ તથા શોધબોળખાતાં

૧. સેન્ટ્રલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કસોલી.
૨. ઓલ ઇન્ડિયા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ હાઇજીન એન્ડ પબ્લિક હેલ્થ, કલકત્તા.
૩. સેન્ટ્રલ ફૂડ કન્ટ્રોલ લેબોરેટરી, કલકત્તા.
૪. સ્કૂલ ઓફ ટ્રોપિકલ મેડિસીન, કલકત્તા.
૫. હાઈકીન ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મુંબઈ.
૬. કિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પ્રિવેન્ટિવ મેડિસીન, મદ્રાસ.
૭. પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયા, કસોલી.
૮. પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સધન ઇન્ડિયા, કુનૂર.
૯. કિંગ એડવર્ડ સેનથ મેમોરિયમ પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, શિલોંગ.
૧૦. મેલેરિયા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયા, કસોલી.

૧૧. પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા.
૧૨. પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મુંબઈ.
૧૩. પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પટણા.
૧૪. ઇમ્પરિયલ વેટરનરી રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ઈલનગર.
૧૫. ન્યૂટ્રીશન રિસર્ચ લેબોરેટરીઝ, ફૂરર.

ક્ષય માટેનાં હિંદનાં આરોગ્યધામ

- ૧ યુનિયન મિશન ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, પોસ્ટ, આરોગ્યવરમ (મદનપલી નજીક) ડિસ્ટ્રીક્ટ મિત્તુર (દક્ષિણ હિંદ)
(અષા પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૨,૫૦૦ ફીટ જીંચું) (જનરલ વોર્ડમાં મદ્રાસ ઇલાકાના દરદીઓને રાખવામાં આવે છે.)
- ૨ થાંબરમ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, પોસ્ટ, કોમેપેટ (મદ્રાસ) સુકો હવા. મદ્રાસ શહેરથી પંદર માઈલ દૂર. અદ્વાવાયોલેટ કિરણો (વીજળી દ્વારા તથા સ્પર્શનાન દ્વારા)ની સારવાર તથા અંતર શ્વસનની સારવાર તથા બીજી સારવાર કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ખાસ કિસ્સા તરીકે લાભ આપવામાં આવે છે.
- ૩ કિંગ એડવર્ડ ધી સેવન્ય ટ્યુબરક્યુલોસિસ હોસ્પિટલ-ટેમ્પલ ગાર્ડન્સ, પોસ્ટ રાયપેટ્ટા, મદ્રાસ.
- ૪ વિશ્વાંતિપુરમ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ-રાજમહેન્દ્રી, ઇસ્ટ ગોદાવરી ડિસ્ટ્રીક્ટ (દક્ષિણ હિંદ).
- ૫ મિન્સેસ કૃષ્ણરુપમણિ ટી. બી. સેનેટોરિયમ-મહિસુર. (મહિસુરના વતની ન હોય તેવાઓ માટે વધારે દર).
- ૬ જ્ઞાના મિશન ટી. બી. હોસ્પિટલ બેંગલોર. (બાળકો અને સ્ત્રીઓ માટે).
- ૭ હોસ્પિટલિયો સેનેટોરિયો દ. એસ. જોસ. માર્ગાવ, સાલ્સેટ, ગોવા (પોર્ટુગીઝ હિંદ).
- ૮ હિલ્સાઇડ સેનેટોરિયમ, પોસ્ટ વેંગુર્લા, રત્નાગિરિ (મુંબઈ). (અષા પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. દરિયાની નજીક છે).
- ૯ કર્ણાટક હેલ્થ ઇન્સ્ટિટ્યુટ હુકેરી રોડ એમ. એસ. એમ. રેલવે.
- ૧૦ સર વિલિયમ વાલેસ ટી. બી. સેનેટોરિયમ, મીરજ (અષી જાતની શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૧,૮૦૦ ફીટ જીંચું).
- ૧૧ ડૉ. બહાદુરજી મેમોરિયલ સેનેટોરિયમ દેવલાલી. (મુંબઈ).
- ૧૨ મહારાષ્ટ્ર ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, પંચવટી, નાસિક.
- ૧૩ ટર્નર સેનેટોરિયમ, ભોઇવાડા, પરેલ, મુંબઈ.
- ૧૪ મરાઠા હોસ્પિટલ, મુંબઈ.
- ૧૫ ક્ષમના હર્દીઓ માટે 'એલએર' સેનેટોરિયમ, "દલક્રીથ" પંચમની. (ટેકરી પર આવેલું છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૪,૨૦૦ ફીટ જીંચું).
- ૧૬ ક્ષમના હર્દીઓ માટેનું હિંદુ સેનેટોરિયમ, કાલાં (મુંબઈ) ચિમાસા દરમિયાન બંધ રહે છે).
- ૧૭ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, જ્યોતિર્ગપુર, કાલ્હાપુર.

- ૧૮ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, ઇદાર.
- ૧૯ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, દેવાસ સિનિયર (મધ્યહિંદ) (ઈરિપતાલની સગવડ નથી. શહેરની સરહદ પરના ધરમાં દરદીઓને રાખવામાં આવે છે).
- ૨૦ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ પેન્ડુરોડ (મધ્યપ્રાંત) (સમુદ્રની સપાટીથી ૨,૭૮૦ ફીટ ઊંચું).
- ૨૧ મેરી વિલ્સન સેનેટોરિયમ, તિલ્હાનિયા (કિશનગઢ થઇને) (અજમેર પાસે) રજપુતાના (ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે).
- ૨૨ કિંગ એડવર્ડ ધી સેવન્થ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, ધરમપુર, સીમલા હિલ્સ, પંજાબ. (સમુદ્રની સપાટીથી ૫,૦૦૦ ફીટ ઊંચું).
- ૨૩ સિલ્વર જ્યુબિલી ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, કિંગ્સ વે, દિલ્લી (દિલ્લીના રહેવાશી ન હોય તેને જનરલ વોર્ડમાં દાખલ કરવામાં આવતા નથી. ખાનગી મકાનોમાં પણ દિલ્લી પ્રાંતના રહેવાશીઓને પહેલી પસંદગી આપવામાં આવે છે).
- ૨૪ કિંગ એડવર્ડ ધી સેવન્થ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, બોવાલી, નૈનિતાલ (સંયુક્તપ્રાંતો) (દરિયાની સપાટીથી ૬,૦૦૦ ફીટ ઊંચું. સંયુક્તપ્રાંતોના રહેવાશી ન હોય તેને મફત દાખલ કરવામાં આવતા નથી. ખાનગી મકાનોમાં તેમને વધારે ચાજી ભરવાનો હોય છે).
- ૨૫ હિલકેસ્ટ સેનેટોરિયમ. ગેથિયા (નૈનિતાલ નજીક) કુમાજિન હિલ્સ, સંયુક્તપ્રાંતો. (દરિયાની સપાટીથી ૫,૦૦૦ ફીટ ઊંચું.)
- ૨૬ પંત્સ હોમ ફોર કન્ઝર્વેટીવ્સ, આલ્મોરા (સંયુક્તપ્રાંતો) (૫,૭૦૦ ફીટ).
- ૨૭ આલ્મોરા ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, આલ્મોરા (સંયુક્તપ્રાંતો) સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે)
- ૨૮ શ્રી મંગલપ્રસાદ ટી. બી. સેનેટોરિયમ, સારનાથ (બનારસ નજીક)
- ૨૯ ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ, છટકી (રાંચી) (બિહાર) (૨,૩૫૦ ફીટ ઊંચું, બિહારીઓ માટે)
- ૩૦ લેડી ઇરવિન ટી. બી. સેનેટોરિયમ. પોસ્ટ સાનોવર, કસોલી હિલ્સ.
- ૩૧ ડૉ. બર્મન્સ ટી. બી. સેનેટોરિયમ (જામ્શી આર. એસ.) પોસ્ટ ધરમપુર, સીમલા હિલ્સ (પંજાબ).
- ૩૨ નેશનલ ઇન્ફર્મરી, ૧૮૯ મથિચકટલા મેઇનરોડ, કલકત્તા. (બધા દરદીઓને મફત દાખલ કરવામાં આવે છે).
- ૩૩ જદખપુર ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ. પોસ્ટ જદખપુર કોલેજ. ચોવીસપરગણા, કલકત્તા.
- ૩૪ એસ. બી. ડી. ટી. બી. સેનેટોરિયમ, કુસેઓંગ, દાહોલિંગ. બંગાળા. (જદખપુર સેનેટોરિયમની શાખા)
- ૩૫ જમિનિબૂષણ ટી. બી. હોસ્પિટલ, પટિપુકુર, પોસ્ટ ડમડમ (૨૪ પરગણા) (આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ સારવાર કરવામાં આવે છે).
- ૩૬ મારવાડી ટી. બી. સેનેટોરિયમ, પોસ્ટ, ગખાલ, કસોલિ હિલ્સ (પંજાબ) (આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ સારવાર કરવામાં આવે છે).
- ૩૭ આર. કે. મિશન, ટી. બી. હોસ્પિટલ, રાંચી.
- ૩૮ આર. કે. મિશન, ટી. બી. ક્લિનિક, દિલ્લી.
- ૩૯ લેડી લિન્લિથગો ટ્યુબરક્યુલોસિસ હોસ્પિટલ પતિયાળા.
- ૪૦ દાદર ટ્યુબરક્યુલોસિસ સેનેટોરિયમ (હજરા, ડિસ્ટ્રિક્ટ, સરહદ પ્રાંત).
- ૪૧ ન્યુ દિલ્લી ટ્યુબરક્યુલોસિસ ક્લિનિક, ન્યુ દિલ્લી.
- ૪૬

ડોક્ટરોની સંખ્યા વૉરે

એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે હિંદમાં પ્રેક્ટિસ કરતા ડૉક્ટરોની સંખ્યા ૩૫,૦૦૦ થી ૪૦,૦૦૦ની છે. ડોક્ટરોનું પ્રમાણ વસ્તીના દસ હજારે એકનું છે.

એક્સ-રે (ક્ષ-કિરણો)ની સગવડ કોઈ રીતે પૂરતી નથી. હિંદની ઇસ્તિખલામાં ફક્ત ૮૩ મોટા અને ૪૭ નાના સેન્ટ છે. રેડિયમની સારવાર માટેની સગવડ તદ્દન મર્યાદિત છે. રેડિયમ માત્ર ૫,૧૩૧ મિલિગ્રામ મળી શકે છે અને ખાનગી ડોક્ટરોની નાની સંખ્યા ઉપરાંત માત્ર મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળા, પંજાબ, બિહાર, આસામ, ઓરિસ્સા અને દિલ્લીમાં મળી શકે છે.

હિંદની મેડીકલ કાઉન્સિલ

૧૯૩૩ના મેડીકલ કાઉન્સિલ એક્ટથી હિંદની મેડીકલ કાઉન્સિલ અસ્તિત્વમાં આવી. આ કાયદાએ બ્રિટિશ હિંદમાં ડાક્ટરી લાઇસન્સ ઇન્ડિયા ડીગ્રી માટે એક્સરચુઝ ધોરણ જાળવી રાખવાની તેના પર જવાબદારી મૂકી. કાઉન્સિલે હિંદની બધી મેડીકલ કોલેજોની તથા તેના દ્વારા લેવાતી પરીક્ષાઓની વિગતવાર તપાસ કરી અને પરિણામે આંધ્ર યુનિવર્સિટી સિવાય બધી યુનિવર્સિટીઓની ડાક્ટરી ડીગ્રીની લાયકાતમાં પુનરવ્યાન કરવામાં આવી.

મેડીકલ કાઉન્સિલે ધંધાદારી ડૉક્ટરોની માટે અનેક ભલામણો કરી. હિંદમાં વૈદ્યકીય ડૉક્ટરોની જરૂરીયાત તથા ધોરણમાં આ ભલામણોનો અમલ કરવામાં આવેલ છે.

હિંદની વૈદ્યકીય ડીગ્રીને બ્રિટિશ હિંદ બહાર માન્ય કરવામાં આવે તેમ જ બીજા દેશોની ડીગ્રીને હિંદમાં માન્ય કરવામાં આવે તે કાઉન્સિલનું બીજું કાર્ય છે. અરસપરસના ધોરણ પર સ્વીકારાએલ ડીગ્રીઓનો જ, આ કાઉન્સિલે અત્યારસુધી સ્વીકાર કર્યો છે. બ્રિટિશ હિંદની યુનિવર્સિટીઓની જે ડીગ્રીઓને આ કાઉન્સિલે માન્ય કરી હોય તેને જ ગ્રેટબ્રિટનની જનરલ મેડીકલ કાઉન્સિલ માન્ય રાખે છે.

ધંધાદારીઓની નોંધણી માટે વિવિધ પ્રકારના પ્રાંતિક કાયદાઓ છે, જેને અંગે દરેક પ્રાંતમાં મેડીકલ કાઉન્સિલની સ્થાપના થઈ શકે છે. લાયકાત ધરાવનારા ડાક્ટરોને ત્યાં રજીસ્ટર કરવામાં આવે છે. આ કાઉન્સિલના કાર્યપ્રદેશમાં વૈદ્યકીય ડૉક્ટરોની પર દેખરેખ રાખવાનો, પરીક્ષાઓ પર દેખરેખ રાખવાનો, ડાક્ટરો પર શિરત રાખવાનો, અને જુદી જુદી ડાક્ટરી ડીગ્રીઓને માન્ય રાખવા સંબંધી સ્થાનિક સરકારને સલાહ આપવાનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદનું રાજ્યપંધારણ

પૂર્વઘટિહાસ

હાલના હિંદની રાજ્યશાસનની પદ્ધતિ જાણવાપહેલાં તેનો ઇતિહાસ જાણવાની ખાસ જરૂર છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦માં ઇલિઝાબેથે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને જે પરવાનગી આપી તેમાં કાયદાની સત્તાનાં બીજ નખાયાં હતાં. આ પરવાનગીની એક કલમમાં તે કંપનીની વ્યવસ્થા માટે તથા તેના વેપારની પ્રગતિ માટે જરૂરી તથા સગવડભર્યાં જણાય તે તે વાળખી કાયદા, બંધારણ, હુકમ તથા વટહુકમ ધડવા તથા અમલમાં મૂકવાની છૂટ હતી.

૧૭૭૩ના રેગ્યુલેટિંગ એક્ટને અંગે ફોર્ટ વિલિયમ (બંગાળા) છલાકાના રાજવહીવટ માટે શહેનશાહ, ગવર્નર-જનરલ તથા તેને સલાહ આપવા ચાર સલાહસંદો નીમે તેમ નક્કી થયું. બીજા એ છલાકા મુંબઈ તથા મદ્રાસનો વહીવટ પ્રમુખ તથા કાઉન્સિલ કરે, પણ તે ગવર્નર-જનરલના તથામાં

રહે. બંગાળામાં ફોર્ટ વિલિયમમાં ન્યાયની અદાલત સ્થાપવામાં આવી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની યોડના ડિરેક્ટરોએ ફક્ત વેપાર પર તથા કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ પર લક્ષ્ય આપવાનું હતું અને બ્રિટિશ સત્તાથી નિમંત્રણ ગવર્નર-જનરલ કંપનીના મુલકનો વહીવટ કરે. આ રીતે કંપનીના વહીવટ ઉપર પાર્લમેન્ટની સત્તા થઇ. ૧૭૮૪ના પિટના કાયદાને અંગે પાર્લમેન્ટે એક ડગલું આગળ બધું અને કંપનીના રાજતંત્ર ઉપર અંકુશ મેળવવા ઈંગ્લેન્ડમાં યોડ ઓફ કન્ટ્રોલ સ્થાપી, અને તેના પ્રમુખ હિંદના વહીવટ માટે પાર્લમેન્ટને જવાબદાર રહે એમ નક્કી થયું. આ યોડના સભ્યોને શહેનશાહી નીમે તેનું ઠરાવવામાં આવ્યું. વળી તે સાથે હિંદમાં ગવર્નર-જનરલની સત્તા વધારવામાં આવી અને પોતાની કારોબારીની મરજી વિરુદ્ધ વર્તી શકે એવી સત્તા આપવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ના પરવાનાથી કંપનીનો હિંદના વેપારનો ઇનજો બંધ થતાં તે આખા ગ્રેટબ્રિટનને માટે ખુલ્લો થયો અને કંપનીના હાથમાં ચીનનો એકલધ્ય વેપાર રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ના પરવાનાથી કંપનીના વેપારી હલ્લ જૂંટરી લેવામાં આવ્યા. આ કાયદાથી ગવર્નર-જનરલની સત્તા વધારે ચોક્કસ કરવામાં આવી. વળી બારે પગારવાળી નોકરી હિંદીઓને પણ આપવાની નીતિ સ્વીકારાઇ, તે સાથે અંગ્રેજી કેળવણીની પ્રથા દાખલ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. વળી ગવર્નર-જનરલની કારોબારી સભામાં કાયદાના સલાહકાર કરીએ એક સલાસદ નીમવામાં આવ્યો. કાયદા ધડવાના હોય ત્યારે જ તે સભામાં બેસી શકે.

૧૮૫૩માં એક વધારે પટ્ટો આપવામાં આવ્યો, આથી કાયદાના સલાસદને કાયમનો સલાસદ બનાવવામાં આવ્યો અને તેને ગમે તે બેઠકમાં બેસવાની છૂટ મળી. આ પટ્ટાની રૂએ હિંદમાં ધારાસભાની સ્થાપના થઇ. આમાં કુલ ૧૨ સલાસદો હતા. ગવર્નર-જનરલ, તેની કારોબારી, દરેક પ્રાંતનો એક એક પ્રતિનિધિ વગેરે. આના સલાસદો સરકારના વહીવટ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછી શકતા.

૧૮૫૮નો કાયદો : ૧૮૫૭ના બળવા પછી ૧૮૫૮માં મહારાણી વિક્ટોરિયાના હંદરાથી હિંદનો વહીવટ કંપની પાસેથી લઇ લેવામાં આવ્યો અને તે પાર્લમેન્ટ હસ્તક સોંપવામાં આવ્યો. હિંદી વજીરની નિમણૂક થઇ અને તેને મદદ કરવા પંદર સભ્યોની કાઉન્સિલ નિમાઇ. હિંદનો ગવર્નર-જનરલ વાઇસરોય પણ કહેવાયો અને તેની કારોબારી સભામાં નાણાં-સલાસદની નિમણૂક કરવામાં આવી.

૧૮૬૧માં મહાન ફેરફારો થયા. દરેક ઇલાકાને કાયદો ધડવાની છૂટ મળી. બંગાળા, મુંબઈ, મદ્રાસ, સરહદપ્રાંત અને પંજાબમાં પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થાપવામાં આવી, જતાં સભ્યો ચૂંટાયેલા નહોતા. આગળ આપેલા પ્રશ્નો પૂછવાનો હલ્લ જૂંટવી લેવામાં આવ્યો. વાઇસરોયને વટહુકમે બહાર પાડવાની સત્તા મળી.

ઇ. સ. ૧૮૮૨નો કાયદો : ઇ. સ. ૧૮૮૨માં લોડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર કરી હિંદીઓને રાજકીય શિક્ષણ લેવાની થોડીક સગવડ કરી છઠ્ઠ શહેરસુધારાખાતામાં સરકારી હેમરેખ નીચે લોકોને વહીવટ કરવાની જોગવાઈ કરી આપી અને ઇલ્યુટ-બિલ મંજૂર કરાવી દેશી ન્યાયાધીશોને અર્ધ યુરોપિન અને અર્ધ દેશી પંચની સલાહથી યુરોપિયન ગુનેગારો પર કામ ચલાવવાનો હલ્લ દીધો. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ધારાસભાના સલાસદોની સંખ્યા વધારવામાં આવી. વળી કેટલાક સભ્યો મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલ બોર્ડો અને વેપારી મંડળોની લઘામણુ પ્રમાણે નીમવાનું નક્કી થયું, પણ હજી ચૂંટણીનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું નહોતું. સભ્યોને પ્રશ્નો પૂછવાનો હલ્લ અને ચર્ચા કરવાની છૂટ મળી પણ ઠરાવ પસાર કરવાની છૂટ ન હતી.

૧૯૦૯માં થયેલા અગત્યના સુધારા થયા. તે સુધારા મોર્લિંગ-મિન્ટો સુધારા તરીકે ઓળખાય છે. આથી હિંદી જાજરની કાઉન્સિલમાં તેમ જ ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલમાં હિંદી સભ્ય નીમવે તેમ હતું. ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા વધારવામાં આવી. વડી ધારાસભામાં સરકારી સભ્યોની અદ્યક્ષતા રાખવામાં આવી, પણ પ્રાંતિક ધારાસભામાં બિન-સરકારી સભ્યોની અદ્યક્ષતા રાખવામાં આવી. આ ધારાસભાઓને પ્રશ્નો પૂછવાનો, પ્રશ્ન પ્રશ્નો પૂછવાનો તેમજ ઠરાવો કરવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો, પણ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા અમલદારો અધારેલા ન હતા, છતાં ચૂંટણીમાં કેમી ધોરણ દાખલ કરી આ સુધારાએ હિંદુ અને મુસલમાનોના સંબંધ વચ્ચે ઝેર રેડ્યું.

મહાવિમલ દરમિયાન હિંદી વધારે સુધારાઓ આપવા માટે દયાથી કહ્યું. ઇંગ્લંડ તે વખતે ભયમાં હતું, એટલે ઇંગ્લંડે નમતું મેલ્યું. ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટની ૨૦મી તારીખે હિંદી વજર મોટિયુએ મહત્વની જાહેરાત કરી કે હિંદને ધીમે ધીમે જવાબદાર રાજતંત્ર આપવામાં આવશે અને હિંદના લોકોને રાજ વહીવટથી વધારે પરિચિત કરવામાં આવશે. આ વચન મુજબ ૧૯૧૯માં મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા પસાર થયા. તે સુધારા મુજબ થયેલા અગત્યના ફેરફાર થયા. આથી હિંદી વજર દર વર્ષે હિંદના વહીવટને અહેવાલ પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ રજૂ કરે તેવું હતું. તેની કાઉન્સિલના સભાસદોની સંખ્યા ૧૫ની હતી તે હવે ૮૫ની ૧૨ની થઈ અને તેના અર્ધ હવેથી બ્રિટિશ સરકારે આપવા એમ નક્કી કર્યું. અત્યાર સુધી હિંદની સરકારને જોડતા માસની ખરીદી હિંદી વજર કરતા, હવેથી તે ખરીદી માટે હાર્ડ કમિશનર નિમાયો.

હિંદના ગવર્નર-જનરલને કેટલીક ખાસ સત્તાઓ આપવામાં આવી. તે ધારાસભાએ પસાર કરેલા બિલને નામંજૂર કરી શકે, ન પસાર કરેલા બિલને પસાર કરાવી શકે, વટહુકમો કાઢી શકે, વગેરે.

અત્યાર સુધી એક મધ્યસ્થ ધારાસભા હતી તેને બે બનાવવામાં આવી અને તેના સભ્યોની સંખ્યામાં પણ વધારો કરવામાં આવ્યો. બે ધારાસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોની અદ્યક્ષતા રાખવામાં આવી અને તેને સત્તા પણ વધારે આપવામાં આવી, બેના પ્રમુખોને સભ્યો જ ચૂંટતા, પણ કારોબારી ધારાસભાને જવાબદાર નહોતી.

પ્રાંતોમાં ગવર્નરોને ગવર્નર-જનરલ જેવી જ સત્તા આપવામાં આવી. તેની સાથે એક નવો અખતરો કરવામાં આવ્યો. ગવર્નરની કારોબારીના બે ભાગ પાડ્યા. અર્ધ સભ્યોને ગવર્નર મરજમાં આવે તેમ નીમે અને તેઓ પોતાનાં કાર્યો માટે ધારાસભાને જવાબદાર ન રહે. તેમની પાસે રહેલાં ખાતાંઓ અનામત ખાતાંઓ (Reserved Departments) કહેવાતાં. બાકીના સભ્યોને ગવર્નર ધારાસભાના સભ્યોમાંથી નીમતા. તેઓ પ્રધાનો કહેવાતા અને ધારાસભાને જવાબદાર ગણાતા. તેમનાં ખાતાંઓ સંપાદકાં ખાતાંઓ (Transferred Departments) તરીકે ઓળખાતાં. આ પદ્ધતિને ડિમુખી પદ્ધતિ (Dyarchy) કહે છે.

પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા વધારવામાં આવી અને તેને ઠરાવ કરવાના, મત આપવાના વગેરે હક્ક આપવામાં આવ્યા. દેશી રાજ્યો માટે નરેન્દ્રમંડળ સ્થાપવાની સૂચના કરવામાં આવી. મુનિસિપાલિટીઓ તેમજ લોકલ બોર્ડના પ્રમુખો ચૂંટાયેલા હોવા જોઈએ તેમ હતું અને ચૂંટાયેલા સભ્યોની અદ્યક્ષતા રાખવામાં આવી.

૪. સ. ૧૯૧૯ના ગવર્નમેન્ટ બોર્ડ ઇન્ડિયા એક્ટમાં એક કલમ એવી હતી કે આ (૧૯૧૯માં યોજાયેલ) રાજ્યતંત્રની દસ વર્ષ અજમાયશ કરવી અને તે દસ વર્ષ પછી સુધારાના તંત્રનું કામ તપાસી રાજ્યતંત્રમાં ઘટતા સુધારાવધારા કરવા માટે પાર્લિમેન્ટના સભ્યોનું એક રાયલ કમિશન નીમવું. એ કલમ પ્રમાણે ૪. સ. ૧૯૨૭માં પાર્લિમેન્ટે સર જોન સાયમનના પ્રમુખપણા નીચે ૭ સભ્યોનું એક કમિશન નીમ્યું. એ કમિશનમાં એક પણ હિંદી ગૃહસ્થની નિમણૂક ન થયેલી હોવાથી હિંદી પ્રગ્ન નારાજ થઈ અને તેનો વિરોધ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ તેનો હિંદી અધિકાર કર્યો.

હિંદી પ્રજાના વિશેષ જતાં કમિશને તો જોઈતા સુધારાની સંવચણીનું કામ કયું અને તે આપતોના રિપોર્ટ તૈયાર કરી પાર્લામેન્ટ સમક્ષ ઇ. સ. ૧૯૩૦માં રજૂ કર્યો.

રિપોર્ટ બહાર પડતાં હિંદી પ્રજા અતિ નારાજ થઇ. બ્રિટિશ સરકારને લાગ્યું કે જો સાવચળ કમિશનની ભલામણ પર હિંદુ રાજ્યધારણ ધડવામાં આવશે તો હિંદીઓ તેનો સ્વીકાર કરશે નહિ ને હિંદમાં કાયમનો રાજદારી અસંતોષ રહેશે. તેથી હિંદના રાજ્યતંત્ર વિષે નવેસરથી વિચાર કરવાને બ્રિટિશ સરકારે ઇ. સ. ૧૯૩૦માં લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરી અને તેમાં ભાગ લેવાને હિંદના જુદા જુદા રાજકીય પક્ષના નેતાઓને, દેશી રાજ્યોને તથા આગેવાન હિંદીઓને આમંત્રણ આપ્યું. એ પરિષદમાં અથેલા દેશી રાજ્યોએ એકાએક આખા હિંદુસ્તાનનું ફેડરેશન સ્થાપવાની ને તેમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા ને ઇતેમરી બતાવી. આથી નવા રાજ્યધારણમાં ત્રણ મુદ્દાઓ નક્કી થયા:

(૧) હિંદનું નવું રાજ્યતંત્ર ફેડરલ (સંયુક્ત) હોવું જોઈએ.

(૨) મધ્યસ્થ કે વડી સરકારમાં જવાબદારી.

(૩) હિંદને હિતકારી હોય એવી કેટલીક આપતોની સલામતી (Safeguards).

ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧માં હિંદુસ્તાનમાં અસહકારની ચળવળ પૂર્ણેસમાં ચાલી રહી હતી. મહાસભા-પક્ષના હજારો માણસોએ જોડોનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૧ની શરૂઆતમાં ગાંધી-અર્વિન-કરારથી રાજદારી સુલેહ થતાં લડત બંધ પડી અને મહાત્મા ગાંધીજી મહાસભાપક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં લંડનની બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા. તેમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ વિષે હિંદીઓમાં સમજૂતી નહિ થવાથી બ્રિટિશ સરકારે ઇ. સ. ૧૯૩૨માં કોમી ચુકાદો આપ્યો. નવા રાજ્યધારણના મુદ્દાઓ હજી વિચારવા નહોતા તેથી ઇ. સ. ૧૯૩૨માં લંડનમાં ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ ભરવામાં આવી ને તેણે રાજ્યધારણનું ૩૫ નક્કી કર્યું. ત્યારબાદ શાહી સરકારે હિંદના નવા રાજ્યતંત્રની ૩૫રેખા દર્શાવતા (જાહેર પેપર) શ્વેત પત્ર પ્રગટ કર્યો ને નવા સુધારાના કાયદાનો ખરડો તૈયાર કર્યો. તેને પાર્લામેન્ટમાં મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો. એ ખરડો પાર્લામેન્ટની અગીરની ને આમની સલામતી એક સંયુક્ત કમિટીએ બારીકબીજી તપાસી તેમાં સુધારા-વધારાની ભલામણો કરી. તે પ્રમાણે અસલ ખરડામાં સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા. છેલ્લે તેને ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પાર્લામેન્ટ મંજૂરી આપી. એ કાયદો 'ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ' તરીકે ઓળખાય છે.

આ રાજ્યધારણના બે મુખ્ય ભાગો છે—એક ફેડરેશનને લગતો ને બીજો પ્રાંતિક સરકારને લગતો. પ્રાંતોને લગતો ભાગ ૧૯૩૭ની સાલની ૧લી એપ્રિલથી અમલમાં આવ્યો છે ને ત્યાં તે દિવસથી નવા ધારણ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર શરૂ થયું છે.

હિંદી વજીર અને ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ—હિંદી વજીરનું સ્થાન નવા ધારણમાં રહેલું છે ખરું, પરંતુ તેની સત્તામાં કેટલોક ફેરફાર થયો છે. હવેથી પ્રાંતિક ગવર્નરો અને હિંદના વાઇસરોય બંધી આપતમાં તેને જવાબદાર રહેશે નહિ, પરંતુ પોતપોતાની ખાસ જવાબદારીની આપતો પૂરતા જ જવાબદાર રહેશે. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ બંધ થશે પણ તેને બદલે હિંદી વજીર પોતાને માટે ત્રણથી છ જેટલા સલાહકારો રાખશે.

મધ્યસ્થ સરકાર—જૂગોળની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાન એક છે, જતાં રાજકીય દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાન બે છે: ૧ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન અને ૨ દેશી રાજ્યોનું હિંદુસ્તાન. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન પર શહેનશાહની હકૂમત સીધી છે ને દેશી રાજ્યો પર આડકતરી છે. બ્રિટિશ હિંદમાં શહેનશાહના નામથી રાજ્ય ચાલે છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં શહેનશાહના સર્વોપરીપણા નીચે દેશી રાજ્યોના નામથી રાજ્ય ચાલે છે.

બંને હિંદુસ્તાનની પ્રજાનાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ સરખાં છે. બંને હિંદુસ્તાન એક છે. આથી નવા રાજ્યબંધારણમાં બ્રિટિશ પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યોનું એક સમવાયતંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે.

સમવાયતંત્રમાં બ્રિટિશ મુલકનો પ્રત્યેક પ્રાંત જેમ એક એકમ (Unit) તરીકે બેઝાશે તેમ પ્રત્યેક દેશી રાજ્ય કે નાનાં રાજ્યોનું બંનેહું રૂપ એક એકમ તરીકે બેઝાશે. વડી ધારાસભામાં જેમ બ્રિટિશ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હશે તેમ દેશી રાજ્યોના પણ હશે, એટલે હિંદની વડી સરકાર કે મધ્યસ્થ સરકારનું બંધારણ સમવાય કે ફેરફાર ધોરણે ચોખ્ખામાં આવ્યું છે.

ગવર્નર-જનરલ—હાલના રાજ્યબંધારણની માફક નવા રાજ્યબંધારણમાં પણ મધ્યવર્તી સરકારનો મુખ્ય હાકેમ ગવર્નર-જનરલ રહેશે. તે બ્રિટિશ શહેનશાહના પ્રતિનિધિનું કામ પણ કરશે. સંયુક્ત હિંદનું રાજ્યતંત્ર જુદા જુદાં ખાતાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલું છે. કેટલાંક ખાતાઓ ગવર્નર જનરલને હસ્તક છે અને કેટલાંક પ્રધાનોને હસ્તક છે. ગવર્નર-જનરલના કાબૂ નીચેનાં ખાતાં અનામત રાખવામાં આવ્યાં છે.

(૧) હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ, (૨) ધાર્મિક બાબતો, (૩) આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતો તથા (૪) સરહદની કોમોને લગતાં ખાતાંઓ અનામત (Reserved) છે ને તેને માટે ગવર્નર-જનરલ પોતે જવાબદાર છે. આ ખાતાંઓના કામમાં મદદ કરવા એ ત્રણ સભ્યો નીમી શકે, તેમ જ જરૂર જણાય ત્યારે આ બાબતોના સંબંધમાં પ્રધાનોની સલાહ લેવી હોય તો લઈ શકે, પરંતુ છેલ્લો નિર્ણય તો તે પોતાને યોગ્ય લાગશે તે જ કરશે.

પ્રધાનમંડળ—ફેરફાર ધારાસભામાં ચૂંટાઈને જે પ્રતિનિધિઓ આવેલા હશે તેમાં ગવર્નર-જનરલ વધારેમાં વધારે દસ પ્રધાનો બહુમતિ ધરાવનાર પક્ષમાંથી નીમશે. આ પ્રધાનમંડળમાં લઘુમતિ કોમના પ્રતિનિધિ રહે તેની ગવર્નર-જનરલ ખાસ સંભાળ રાખશે. તેમના હોદ્દાની મુદત નક્કી હોતી નથી. ધારાસભાનો તેમનામાં વિશ્વાસ નહિ રહે ત્યારે તેઓ રાજીનામું આપશે. ગવર્નર-જનરલ પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે આવા પ્રધાનમંડળને કાઢી શકે છે. તેમને પગાર ધારાસભા નક્કી કરે છે.

ચાર અનામત બાબતો સિવાય બાકીનાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને હસ્તક રહેશે ખરાં, છતાં એ સોંપાયેલાં ખાતાંમાંની કેટલીક બાબતોમાં ગવર્નર-જનરલની ખાસ જવાબદારી છે. એ બાબતો નીચે પ્રમાણે છે : હિંદુસ્તાનની સુલેહશાંતિ, સમવાયતંત્રની નાણાંવિષયક આંટીધૂંટી, લઘુમતિ કોમોનાં હિતનું રક્ષણ, સનંદી નોકરો તથા દેશી રાજ્યનું રક્ષણ અને બ્રિટિશ તથા બર્માજ વેપાર તરફ ધારાસભાનું વિરોધી વર્તન. આ બધી બાબતોમાં ગવર્નર-જનરલ પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે વર્તી શકશે અને આ બધી બાબતોની તેના પર અંગત જવાબદારી રહેશે.

ગવર્નર-જનરલ અને ધારાસભા—સમવાયતંત્રની ધારાસભા બેલાવવાની, તેને મુલતવી રાખવાની, તેને અરખાસ્ત કરવાની અથવા તેની મુદત વધારવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલના હાથમાં છે.

અ લશ્કર, ધર્મ, પરદેશનીતિ વગેરે બાબતોનાં બિલ ગવર્નર-જનરલની સંમતિ લીધા વિના ધારાસભામાં રજૂ કરી શકાય નહિ. વળી જે બિલ પસાર થયાં હોય તેને નામંજૂર કરી તે અટકાવી શકે. ધારાસભાની બેઠક ચાલુ ન હોય ત્યારે ગવર્નર-જનરલ વટહુકમો (Ordinances) કાઢી શકે, તે ઉપરાંત તેને પોતાના નામે કાયમી કાયદો ધારાસભામાં મંજૂર કરાવવાનો પણ હક્ક હોય છે.

બ નાણાંને લગતું કોઈ પણ બિલ ગવર્નર-જનરલની રજૂ લીધા સિવાય ધારાસભામાં દાખલ ન થઈ શકે; ધારાસભા ખર્ચની કોઈ રકમ નામંજૂર કરે તો ગવર્નર-જનરલ તે રકમ જરૂરી છે એમ લખી મંજૂર કરે છે. આ સત્તાને Power of certification કહે છે. નવો કર નાખવો હોય કે નવી લેન લેવી હોય તો ગવર્નર-જનરલની પહેલથી રજૂ લેવી બેઈએ.

કોઇ પણ સંયોગમાં અધારણીય આંદો ઉભો થાય અને વહીવટ બંધમાં આવી પડે તો ગવર્નર-જનરલ ફેડરલ કોર્ટ સિવાયનું આયુ' રાજ્યતંત્ર પોતાને હસ્તક લઇ લે અને બધા વહીવટ પોતે જ કરે, પણ છ મહિનાથી વધારે તેવો વહીવટ કરી શકે નહિ. છતાં પાર્લમેન્ટની સંમતિથી તેવો વહીવટ ત્રણ વર્ષ સુધી ચલાવી શકાય.

વાઇસરોય તરીકેની સત્તા--ગવર્નર-જનરલ તરીકેની ઉપરોક્ત સત્તાઓ ઉપરાંત તે રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે ફેડરલ હક્ક બોગવે છે. રાજની જેમ તે પણ માનચાંદ આપે છે અને ફેડરેશને માફી બક્ષે છે. પરદેશી રાજ્યોની સાથે તે રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે વર્તે છે. તે દેશી રાજ્યોની મુલાકાતે જાય છે. દરબારો ભરે છે. સલામતી લે છે વગેરે.

ગવર્નર-જનરલ અને પ્રાંતિક સરકાર

જેવી રીતે હિંદી વજર મધ્યસ્થ સરકારના વહીવટમાં માથું ન મારી શકે, તેવી રીતે ગવર્નર-જનરલ પ્રાંતિક સરકારના વહીવટમાં માથું ન મારી શકે; પણ જ્યાં ગવર્નર પોતાની ખાસ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે અગર જ્યારે તે પોતાના સ્વતંત્ર મત પ્રમાણે વર્તે અગર પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ વર્તે ત્યારે ગવર્નર-જનરલ તેનાં કાર્યોમાં માથું મારી શકે, તે સિવાય નહિ.

આજ્ઞાપત્ર--ગવર્નર-જનરલની જ્યારે નિમણૂક થશે ત્યારે તેને શહેનશાહ તરફથી એક આજ્ઞાપત્ર આપવામાં આવશે અને તે પ્રમાણે જ તેને વર્તવું પડશે. અમલ દરમિયાન તેણે પોતાની સત્તા કઇ કઇ બાબતમાં અને કેવી રીતે વાપરવી તે આજ્ઞાપત્રમાં સ્પષ્ટ બતાવેલું હશે.

ગવર્નર-જનરલ પ્રધાનો ઉપરાંત કાયદાની બાબતમાં સલાહ લેવા માટે એક એડવોકેટ-જનરલની પણ નિમણૂક કરશે.

ફેડરલ ધારાસભા--સમવાયતંત્રને માટે કાયદા ધડવા માટે ફેડરલ ધારાસભા હાલની માફક બે ત્રિભાગવાળી થશે:

- (૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ (રાજ્યોની સભા)
- (૨) હાઉસ ઓફ એસેમ્બલી (અથવા ફેડરલ એસેમ્બલી)

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ--તેમાં નીચે પ્રમાણે એકંદરે ૨૬૦ સભાસદો રહેશે.

૧૫૦ બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ

૭૫ જનરલ હિંદુઓ (હરિજનની ૬ જગ્યા સાથે)

૪૯ મુસલમાન

૪ શીખ

૬ સ્ત્રી

૬ પછાત કોમ

૧૦૪ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ

હૈદરાબાદ ૫, વડોદરા ૩, મહિસુર ૩, કાશ્મીર ૩, ગ્વાલિયર ૩, ત્રાવણકોર ૨, કોચીન ૨, ઉદ્દેપુર ૨, જયપુર ૨, જોધપુર ૨, સાંગલી અને સાંવતવાડી મળીને વારાફરતી ૧ તથા બીજાં નાનાં રાજ્યો વારાફરતી ૧ પ્રતિનિધિ મોકલી શકે છે.

૬ સભાસદોની નિમણૂક ગવર્નર-જનરલ પોતે કરશે.

સભાસદની હાથકાત—બ્રિટિશ પ્રભુજન, સમવાયતંત્રમાં જોડાયેલ રાજ કે તેનો કોઈ પ્રભુજન, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનો પ્રતિનિધિ થઈ શકશે. તેની ઉંમર ૩૦ વર્ષથી ઓછી હોવી ન જોઈએ. તે અમુક ઈન્કમેટક્સ ભરતો હોવો જોઈએ અથવા તે જમીનદાર હોવો જોઈએ. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાયી છે એટલે તેને ક્યારેય બરખાસ્ત કરવામાં આવશે નહિ, પણ દર ત્રણ ત્રણ વર્ષે તેના ત્રીજા ભાગના સભ્યો નિવૃત્ત થશે અને તેની જગ્યાએ તેટલા બીજા સભ્યો ચૂંટાશે, એટલે તેમાંના ત્રીજા ભાગની બેઠકોની ત્રણ વર્ષ માટે ચૂંટણી થશે, અને બીજા ત્રીજા ભાગની બેઠકોની છ વર્ષ માટે ચૂંટણી થશે અને બાકીના ત્રીજા ભાગની બેઠકોની નવ વર્ષ માટે ચૂંટણી થશે.

આ સભા પોતાના પ્રમુખને પોતામાંથી જ ચૂંટી કાઢશે અને તેને ‘સ્પીકર’ કહેવામાં આવશે.

ફેડરલ એસેમ્બલી—આમાં બધા મળીને ૩૭૫ સભાસદો છે. ૨૫૦ બ્રિટિશ હિંદના અને ૧૨૫ દેશી રાજ્યોના. બ્રિટિશ હિંદની ૨૫૦ જગ્યામાંની ૧૦૫ જનરલ હિંદુઓની (હરિજનોની ૧૬ સાથે) ૬ શીખોની, ૩૨ મુસલમાનોની, ૪ એંગ્લો-ઈન્ડિયનોની, ૮ યુરોપિયનોની, ૮ દેશી ખ્રિસ્તીઓની, ૧૧ વેપાર-ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિઓની અને ૯ સ્ત્રીઓની, ૭ જમીનદારોની તથા ૧૬ પશ્ચાત કામોની છે. આ બધા સભ્યોને હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતો નીચે પ્રમાણે સંખ્યામાં ચૂંટીને મોકલશે. મુંબઈ ૬૫૦ ૩૦, મદ્રાસ ૩૭, બંગાળ ૩૭, સંયુક્તપ્રાંતો ૩૭, પંજાબ ૩૦, બિહાર ૩૦, મધ્યપ્રાંતો ૧૫, આસામ ૧૦, સીમાપ્રાંત ૫, ઓરિસ્સા ૫, સિંધ-અલુગિસ્તાન ૧, દિલ્લી ૨, અજમેર-મેરવાડા ૧, ફૂર્ગ ૧, પ્રાંતિક ૪.

દેશી રાજ્યો પોતપોતાની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૧૨૫ પ્રતિનિધિઓ નીમશે. હૈદરાબાદ ૧૬, મહિસુર ૭, સાંઘલી અને સાંવતવાડી મળીને ૧ અને બીજાં નાનાં રાજ્યો વારાફરતી ૧ પ્રતિનિધિ મોકલી શકશે.

સભાની મુદત પાંચ વર્ષની છે, પણ ગવર્નર-જનરલને ૫ વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં એને બરખાસ્ત કરવાની કે મુદતતરી રાખવાની સત્તા છે. આ મંડળને પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટી કાઢવાની સત્તા છે.

કાયદા ધડવાની રીત—અને ધારાસભાઓ મળીને ફેડરલ હિંદને માટે જરૂરના કાયદા ધડશે. નાણાંને લગતા બિલ (બરડા) સિવાય કોઈ પણ બિલ બેમાંથી ગમે તે એક ધારાસભામાં લાવી શકાય. એક ધારાસભામાં પસાર થયેલું બિલ બીજી ધારાસભામાં રજૂ થશે અને ત્યાંથી પણ પસાર થશે તો તે સંમતિને માટે ગવર્નર-જનરલની પાસે જશે. ગવર્નર-જનરલ એને રાજીને નામે સંમતિ આપે કે રાજીના અભિપ્રાય માટે મુદતતરી રાખે કે ચોગ્ય લાગે તો તેમાં ફેરફાર કરી પાછું અને મંડળને ફરી વિચાર માટે મોકલી આપે. અને મંડળોમાંથી પસાર થઈ ગવર્નર-જનરલની સંમતિ મળે ત્યારે બિલ કાયદો થાય છે. અને ધારાસભાની વચ્ચે કોઈ બાબતમાં મતભેદ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે અને ધારાસભાની સંયુક્ત બેઠક થશે અને તેમાં વધુ મતે જે નિર્ણય થશે તે હેતુને ગણાશે. નાણાંપ્રકરણને લગતું બિલ હાઉસ ઓફ એસેમ્બલીમાં જ રજૂ કરી શકાશે, તેને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં રજૂ કરી શકાશે નહિ, તેમ જ નવો કર નાખવાને લગતું કોઈ બિલ હશે કે લેન લેવાને લગતું બિલ હશે તો તેને એસેમ્બલીમાં રજૂ કરવા માટે પ્રથમ ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી મેળવવી જોઈશે. તેમની મંજૂરી મળ્યા પછી તેવું બિલ હાઉસ ઓફ એસેમ્બલીમાં દાખલ કરી શકાશે.

આવક-બચકના અડસદા—ફેડરલ સરકારનો નાણાંમંત્રી દર વર્ષે માર્ચ મહિનામાં આવતા વર્ષનો ૭૫૦-બચનો અડસદો અને ધારાસભા સમક્ષ મંજૂરી માટે રજૂ કરશે, પણ તેમાં નીચેની બાબતોના સંબંધમાં નાણાંમંત્રીને ધારાસભાની મંજૂરી લેવાની જરૂર નથી.

૧. ગવર્નર-જનરલને પગાર અને ભથ્થું, ૨. પ્રધાનો અને ફેડરલ કોર્ટના જજોનો પગાર, ૩. અનામત ખાતાંઓને લગતો ખર્ચ, ૪. ગવર્નર-જનરલની ખાસ જવાબદારીને લગતી આવતોનો ખર્ચ, ૫. ગૃહર દેવાનું વ્યાજ.

ઉપર જણાવેલ ખર્ચ લગભગ કુલ ખર્ચના ૮૦ ટકા જેટલો છે, એટલે ધારાસભાના કાબૂ ફક્ત ૨૦ ટકા જેટલા ખર્ચ પર કહેવાય.

ધારાસભાના સભ્યો રાજ્યતંત્રને લગતી કાર્મ પશુ આપતના સંબંધમાં પ્રધાનોને પ્રશ્નો પૂછી શકશે, ઠરાવો પસાર કરી શકશે અને કોઈ ગૃહર પ્રશ્ન એકાએક ઉપસ્થિત થયો હોય તો તેના પર વિચાર કરવા સભાનું કામ અંધ રાખવાની દરખાસ્ત (Motion for adjournment) લાવી શકશે.

ગવર્નર-જનરલને કાયદો અનાવવાની ખાસ સત્તા—ધારાસભાની એઠક ચાલતી હોય તે વખતે કોઈ અસાધારણ સંગેગ ઉત્પન્ન થાય અને તેને પહોંચી વળવા માટે કોઈ ખાસ કાયદાની જરૂર પડે તો તેવો કાયદો ગવર્નર-જનરલ ધરી શકશે અને તે કાયદો ધારાસભાએ પસાર કરેલા કાયદાના જેવો જ ગણાશે, પણ જ્યારે ધારાસભાઓની એઠક મળે ત્યારે તેમાં તે કાયદો રજૂ કરવામાં આવશે. ધારાસભા તેને મંજૂર કરી શકે અથવા નામંજૂર પણ કરી શકે.

પ્રાંતિક રાજ્યતંત્ર

નવા રાજ્યધારણ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદના નીચે મુજબ ૧૭ રાજકીય વિભાગો કરવામાં આવેલા છે:

૧ મુંબઈ, ૨ મદ્રાસ, ૩ આસામ, ૪ બંગાળ, ૫ બિહાર, ૬ ઓરિસ્સા, ૭ સંયુક્તપ્રાંતો, ૮ પંજાબ, ૯ સરહદનો પ્રાંત, ૧૦ સિંધ, ૧૧ મધ્યપ્રાંતો, ૧૨ દિલ્લી, ૧૩ અલુચિસ્તાન, ૧૪ અજમેર-મેરવાડા, ૧૫ દૂર્ગ, ૧૬ આંધ્રપ્રાંત તથા નિક્કાબાર, ૧૭ પંથ પિપોહડા.

અલ્લાહાદા હિંદથી અલગ થયો છે તેમ જ એડનનું થાણું અત્યાર સુધી મુંબઈ પ્રેક્ષિકાની અંદર હતું તે હવે અલગ થયું છે.

પહેલા ૧૧ પ્રાંતોનો વહીવટ ગવર્નર અનં કાઉન્સિલો દ્વારા ચાલે છે, ત્યારે બાકીના ૬ નાના પ્રાંતોનો વહીવટ ચીફ કમિશ્નરો દ્વારા ચાલે છે.

અત્યાર સુધી મોટા પ્રાંતોનું રાજ્યતંત્ર બે ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું, એટલે કે રાજ્યવહીવટનાં કેટલાંક ખાતાં સરકારી અમલદારોને હસ્તક હતાં અને બાકીનાં ખાતાં ધારાસભામાં ચૂંટાઈને આવેલા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓમાંથી નીમેલા પ્રધાનોને હસ્તક હતાં.

નવા રાજ્યધારણમાં રાજ્યવહીવટનાં તમામ ખાતાં ધારાસભાના સભ્યોમાંથી નિમાયેલા પ્રધાનોને હસ્તક રહેશે. વળી રાજકીય દૃષ્ટિથી જોતાં હવે પ્રાંતોને સ્વતંત્ર અનાવવામાં આવેલ છે એટલે કે પોતાની હકૂમત તળેના પ્રદેશમાં પ્રાંતિક સરકારોને સંપૂર્ણ સત્તા મળેલી છે.

ગવર્નર—દરેક મોટા પ્રાંતના અધિકારી તરીકે એક ગવર્નર રહેશે. ગવર્નરની નિમણૂક શહેનશાહ કરે છે. નિમણૂક કરતી વખતે શહેનશાહ એને એક આજ્ઞાપત્ર (Instrument of Instruction) આપે છે. તેમાં એણે એના અમલ દરમિયાન કયા નિયમો પ્રમાણે વર્તવું તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં ૪૭

આવે છે. જે વિષયને માટે એની ખાસ જવાબદારી છે તે સિવાયના અથવા પ્રાંતિક વિષયોમાં એ પ્રધાનોની સલાહથી ચાલે છે.

પ્રાંતના ગવર્નર તરીકે તેની ખાસ જવાબદારી નીચેના આખતોમાં રહેશે :

૧. પ્રાંતની સુલેહ-શાંતિ, ૨. ધર્મ-રક્ષણ, ૩. લઘુમતિ કોમોના કાયદેસર હક્કોનું રક્ષણ, અને ૪. જાહેર નોકરી કરનારાઓના હક્કોનું રક્ષણ. આ ચારે આખતોમાં એ પ્રધાનોની સલાહ લેવી હોય તો લઈ શકે છે, પણ જો એ સલાહ એની ખાસ જવાબદારીની વિરુદ્ધ હોય તો એ એ સલાહ ઉપરથી મૂકી શકે. એ ઉપરાંત જ્યારે એવા સંજોગો ઉપસ્થિત થાય કે પ્રાંતનું સમગ્ર રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું અશક્ય થઈ પડે ત્યારે તે પ્રધાનો પાસેથી અથવા ખાતાંનો રાજ્યવહીવટ પોતાને હસ્તક લઈ શકે છે અને પોતાને ફીક પડે તે પ્રમાણે રાજ્યતંત્રને ચલાવી શકે છે.

ગવર્નર પોતાના પ્રાંતનું પ્રધાનમંડળ રચે છે. તેનો પગાર જુદા જુદા પ્રાંતોમાં આછાવત્તો છે. મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા ને સંયુક્તપ્રાંતો એ ચાર મોટા પ્રાંતોના ગવર્નરોને ૬ લાખ રૂપિયા, મધ્યપ્રાંતોના ગવર્નરને પોણા લાખ રૂપિયા ને બાકીના પ્રાંતોના ગવર્નરને ૬૬ હજાર રૂપિયા વાર્ષિક પગાર મળે છે.

પ્રધાનમંડળ—ધારાસભાની અંદર પ્રગત તરફથી ચૂંટાઈને પ્રતિનિધિ તરીકે જે સભ્યો આવેલા હોય તેમાંથી થોડા જણોને તેમને ગવર્નર પ્રધાનો તરીકે નીમશે. તેઓ પ્રાંતનો તમામ વહીવટ ચલાવશે.

મધ્યવર્તી સરકારમાં જેમ કેટલાંક ખાતાં ગવર્નર-જનરલને હસ્તક આનામત રાખવામાં આવેલ છે તેમ પ્રાંતિક વહીવટમાં નથી. રાજ્યવહીવટને લગતાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવેલાં છે.

દરેક પ્રધાનને હસ્તક રાજ્યવહીવટને લગતાં એક કે વધારે ખાતાં હોય છે. તે પોતાના હસ્તક રહેલાં ખાતાંના વહીવટ અને અમલનું માટે ગવર્નરને જેમ જવાબદાર છે તેમ ધારાસભાને પણ જવાબદાર છે. વહીવટને લગતી અધી આખતોમાં ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહ લે છે અને પ્રધાનોની સલાહ પર ધારાસભા ચર્ચા કરી શકે છે. તેમનો પગાર ધારાસભા મંજૂર કરે છે. તેઓ પ્રધાનપદ પર રહે ત્યાં સુધી તે પગાર કાયમ રહે છે, તે ઘટાડી શકાતો નથી.

પ્રાંતિક ધારાસભા—પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ધારાસભા છે. મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર અને આસામની ધારાસભા એ મંડળની બનેલી છે, ત્યારે બાકીના પ્રાંતોની ધારાસભામાં એક જ મંડળ છે. જ્યાં ધારાસભાનાં એ મંડળ છે ત્યાં તે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ અને લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી કહેવાય છે, જ્યાં એક છે ત્યાં તે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી કહેવાય છે.

અથા પ્રાંતોની ધારાસભાનું અંધારણુ એકસરખું નથી. દરેક પ્રાંતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ જુદું છે. ચૂંટણીનું ધોરણ કોમવાર રાખવામાં આવેલ છે, એટલે કે જુદી જુદી કોમોને પ્રાંતિક ધારાસભામાં તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં જગ્યાઓ આપવામાં આવી છે. દરેક કોમના લોકો પોતાની કોમના પ્રતિનિધિને જ મત આપી શકે. કોમો ઉપરાંત વેપાર-ઉદ્યોગનાં મંડળો, યુનિવર્સિટીઓ, જમીનદારો કે બીજા ખાસ વર્ગો કે મંડળોને પણ પોતાના પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં મોકલવાનો હક્ક છે અને તેની ચૂંટણી તે તે મંડળો કરે છે. લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં થોડી બેઠકો તે પ્રાંતનો ગવર્નર પૂરે છે. મુંબઈમાં ૪, મદ્રાસમાં ૧૦, બંગાળામાં ૮, આસામમાં ૪, બિહારમાં ૪ અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં ૮ બેઠકો પર તે તે પ્રાંતના ગવર્નર સભ્યોને નીમે છે.

પ્રાંતવાર પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા

પ્રાંતનું નામ	લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ (પ્રતિનિધિઓની કુલ સંખ્યા)	લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી (પ્રતિનિધિઓની કુલ સંખ્યા)
૧ મુમ્બઈ	૩૦ x	૧૭૫ *
૨ મદ્રાસ	૫૬	૨૧૫
૩ બંગાળા	૬૩	૨૫૦
૪ આસામ	૨૨	૧૦૮
૫ બિહાર	૩૦	૧૫૨
૬ સંયુક્તપ્રાંતો	૬૦	૨૨૮
૭ પંજાબ	—	૧૭૫
૮ સીમાપ્રાંત	—	૫૦
૯ સિંધ	—	૬૦
૧૦ મધ્યપ્રાંતો	—	૧૧૨
૧૧ ઓરિસ્સા	—	૬૦

ફેડરલ ધારાસભાની પેઠે પ્રાંતોની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલોની એક કાયમી છે, પણ તેમાંના ત્રીજા ભાગના સભ્યો દર ત્રણ ત્રણ વર્ષે નિવૃત્ત થાય છે અને તેમની જગ્યાએ બીજાની ચૂંટણી થાય છે.

લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીની ચૂંટણી દર પાંચ પાંચ વર્ષે થાય છે. લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના અધ્યક્ષને પ્રેસિડન્ટ કહેવામાં આવે છે અને લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીના પ્રમુખને સ્પીકર કહેવામાં આવે છે. તે તે મંડળના સભ્યો જ તેમને ચૂંટી કાઢે છે અને તેમને ફેડરલ પગાર આપવો તેના નિયુક્તિ તે જ મંડળ કરે છે.

ધારાનું બિલ (બિલ) ગમે તે મંડળમાં રજૂ કરાય. જે પસાર થાય તો તે ગવર્નરની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે. જે પ્રાંતોમાં એ મંડળો છે, ત્યાં દરેક બિલ બંને મંડળોમાં પસાર થવું જોઈએ ને પસાર થયા પછી તે ગવર્નરને મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે. જે બંને મંડળો વચ્ચે મતભેદ પડે તો બંનેના સભાસદો સાથે એસ ને મત આપે ને જે નિર્ણય વધુ મતે થાય તે પ્રત્યેક મંડળનો નિર્ણય ગણાય. ગવર્નર બિલને મંજૂરી આપે કે નામંજૂર કરે કે ગવર્નર-જનરલના વિચાર માટે મુલાતવી રાખે. વળી તેમાં સુધારા સૂચવી પાછું મંડળો પર વધુ વિચાર માટે મોકલી શકે. વળી શહેનશાહ ગમે તે કાયદો ગવર્નર કે ગવર્નર-જનરલે તેની મંજૂરી આપી હોય તે તારીખથી ૧૨ મહિનાની અંદર તાબુદ કરી શકે છે.

લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલનું કામ ચલાવવાનો ઓછામાં ઓછા ૧૦ સભ્યોની અને એસેમ્બલીનું કામ ચલાવવાને ઓછામાં ઓછા છઠ્ઠા ભાગના સભાસદોની હાજરી હોવી જ જોઈએ. આ બંને ધારાસભાની

* ૨૦ જનરલ, ૫ મુસલમાનો, ૧ યુરોપિયન, ૪ પર ગવર્નર જે કોઈ કામ કે વર્ગને પ્રતિનિધિત્વ ન મળ્યું હોય તેના પ્રતિનિધિ નીમે છે.

* ૧૧૪ જનરલ હિંદુઓ માટે (૧૫ હરિજનો માટે), ૧ પછાત વર્ગ અને પછાત ભાગને માટે, ૨૯ મુસલમાનો માટે, ૨ એન્થ્રો-હિન્ડો માટે, ૩ યુરોપિયનો માટે, ૩ હિન્ડિયન ક્રિસિયનો માટે ૭ વેપાર-ઉદ્યોગને માટે, ૨ જમીનદારો માટે, ૧ યુનિવર્સિટી માટે, ૭ મજૂરો માટે તથા ૬ સ્ત્રીઓ, ૧ મુસલમાન સ્ત્રી માટે છે. બીજા પ્રાંતોની કાઉન્સિલોનું બધારણ લગભગ સરખું છે.

બેઠક વર્ષ દરમિયાન ઓછામાં ઓછી એક વખત તો મળવી જ જોઈએ. ઉપરાંત જરૂર જણાય ત્યારે ગવર્નર ધારાસભાની બેઠક બોલાવી શકે છે કે અમુક સમયને માટે બંધ રાખી શકે છે.

સભાની પ્રત્યેક બેઠકના પ્રારંભમાં ગવર્નર એક લાખણુ આપે છે અને કોઈ પણ બિલના સંબંધમાં પોતાના તરફનો સંદેશ ધારાસભાને મોકલી શકે છે.

ધારાસભામાં સભ્યો ઉપરાંત પ્રધાનો તથા એડવોકેટ-જનરલો બેસી શકે છે તેમ જ ચર્ચામાં ભાગ પણ લઈ શકે છે, પરંતુ તેઓ કોઈ પણ બિલ ઉપર મત આપી શકતા નથી.

સભ્યોની યોગ્યતા—લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીની ચૂંટણી સીધી છે. પ્રત્યેક મતદાર સંઘ (Constituency) ના મતદારોની યાદી હોય છે. મતદારો પોતાના સંઘમાં જ મત આપી શકે છે. મતદારની લાખકાત પ્રાંતે પ્રાંતે જુદી છે; પણ સાધારણ રીતે જેની ઉંમર ૨૧ વર્ષથી ઓછી ન હોય, તેવો માણસ (સ્ત્રી કે પુરુષ) કર આપતો હોય, અમુક કિંમતની મિલકત ધરાવતો હોય, અથવા જેણે અમુક કેળવણી લીધી હોય તે મત આપી શકે છે. આવકવેરા ભરનાર, સરકારી અમલદારો, ફારેજ થયેલા કે પેન્શન પર ગયેલા કે નોકરીમાંથી છૂટા થયેલા સીનિકો કે પોલીસો કે ત્રણકરમાં ચાર વર્ષ સુધી ચાલુ નોકરી કરેલી હોય એવા સીનિકો મતદાર છે. અમુક પછાત કોમોના મતદારો માટે ઓછી લાખકાત ઠરાવવામાં આવી છે. આ યોજના પ્રમાણે બધી પ્રાંતિક એસેમ્બલીઓને માટે પુરુષ-મતદારોની સંખ્યા બે કરોડ ચાળીસ લાખ અડસદ્વામાં આવી છે. અને સ્ત્રી-મતદારોની સંખ્યા સાઠ લાખની અડસદ્વામાં આવી છે. ૧૯૧૬માં પુરુષ-મતદારની સંખ્યા સિત્તેર લાખ તથા સ્ત્રી-મતદારની સંખ્યા ત્રણ લાખ પંદર હજારની હતી. પ્રથમ મતાધિકાર ધરાવનારની સંખ્યા વસતિના માત્ર ૩ ટકા જેટલી હતી. પરંતુ હવે ૧૪ ટકા જેટલી કરવામાં આવી છે.

ધારાસભાનું કાર્યક્ષેત્ર

પ્રાંતને માટે કાયદા ઘડવા—જેનો સંબંધ નાણાંપ્રકરણ સાથે ન હોય એવું કોઈ પણ બિલ જે પ્રાંતમાં બે ધારાસભા છે ત્યાં ગમે તે એકમાં દાખલ કરી શકાય છે. એક સભામાં મંજૂર થયેલું બિલ બીજી સભામાં દાખલ થાય છે અને ત્યાં પણ મંજૂર થાય તો પછી તેને ગવર્નરની મંજૂરી માટે મોકલવું પડે છે. ના. શહેનશાહની વતી ગવર્નર તેને મંજૂરી આપે છે કે નામંજૂર કરે છે કે તેના પર ફરી વિચાર કરવાને ધારાસભા પર પોતાના સંદેશ સાથે પાછું મોકલાવે છે.

એક સભામાં મંજૂર થયેલું બિલ બીજી સભામાં નામંજૂર થાય તેવે વખતે તે પર ફરી વિચાર કરવાને બંને ધારાસભાની એકત્ર બેઠક મળે છે અને તેમાં થયેલો નિર્ણય છેવટનો ગણાય છે.

દર વર્ષે ગવર્નર પ્રાંતના આવતા વર્ષના મહેસૂલ-ખર્ચના અડસદ્વાનું બજેટ ધારાસભાનાં મંડળે આગળ રજૂ કરાવે છે. ગવર્નરનો પગાર અને ભત્થું, પ્રધાનો ને હાઈકોર્ટના જજોનો પગાર, પ્રાંતિક જાહેર દેવાતું બ્યાજ અને બાતલ રાખેલા મુલકો (Excluded areas)નો ખર્ચ, એ સિવાયનો સમગ્રો ખર્ચ નાણામંત્રી બંને મંડળે આગળ બહાલી માટે રજૂ કરે છે. જે જે બાબતના ખર્ચ માટે ધારાસભાની મંજૂરી મેળવવાની હોય છે તે બાબતનો ખર્ચ જરૂરનો અને વાજબી છે એવી જાતનું પ્રમાણપત્ર તેને પ્રથમ ગવર્નર તરફથી મળતું જોઈએ. ગવર્નરનું પ્રમાણપત્ર મળેલું હોય તે જ રકમ મંજૂરી માટે ધારાસભા પાસે મૂકી શકાય છે. બંને મંડળે એ ખર્ચની જુદી જુદી રકમ પર વિવેચન કરી શકે, પણ એસેમ્બલી એકલી જ તે મંજૂર કે નામંજૂર કરી શકે. નાણાંને લગતું બિલ ફક્ત એસેમ્બલીમાં જ લાવી શકાય, કાઉન્સિલમાં તે લાવી શકાય નહિ.

કોઇ પ્રસંગે ગવર્નરને એમ લાગે કે, અમુક આખત માટેની રકમ ધારાસભાએ નામંજૂર કરેલી છે તેને પરિણામે રાજ્યતંત્રમાં મુશ્કેલી ઊભી થાય, તો તે બિલ એસેમ્બલી પર પાછું મોકલવામાં આવે છે. નાણાંપ્રકરણને લગતાં બિલો લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમાં જ રજૂ કરી શકાય નહીં, તે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં રજૂ કરી શકાતાં નથી.

અસાધારણ સંજોગોમાં કાયદા બનાવવાને લગતી સત્તા—જ્યારે જ્યારે કોઈ અસાધારણ સંજોગે ઉપસ્થિત થાય અને તે વખતે ધારાસભાની બેઠક ચાલુ ન હોય તો ગવર્નર-જનરલની પરવાનગી મેળવી ગવર્નર જરૂરના કાયદો ધડી અમલમાં મેલી શકે છે, પણ ત્યાર પછી જ્યારે ધારાસભાની બેઠક થાય ત્યારે તે કાયદો તેમાં રજૂ કરવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેનો અમલ ૬ અડવાડિયાં સુધી ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

ધારાસભાની બેઠક ચાલુ હોય ત્યારે પણ ગવર્નર-જનરલની પરવાનગીથી ગવર્નર જરૂરનું ફરમાન કાઢી શકે છે, પણ તે છ મહિના માટે જ.

વળી જ્યારે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું અશક્ય થઇ પડે એવા સંજોગે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ગવર્નર પ્રધાનો પાસેથી તમામ ખાતાનો વહીવટ પોતાને હસ્તકે લઇ શકે છે.

ફેરલ ધારાસભાની માફક પ્રાંતિક ધારાસભા પણ જાહેર હિતને લગતી આખતો સંબંધી પ્રધાનોને પ્રશ્ન પૂછી શકે છે, ફરારો પસાર કરી શકે છે અને કોઇ અગત્યની આખત પર સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાને ધારાસભાનું કામ બંધ રાખવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી શકે છે.

નાનાં પ્રાંતો

આગળ જણાવેલા ૧૧ મોટા પ્રાંતો સિવાયના ૬ પ્રાંતો વસ્તી અને વિસ્તારમાં છેક નાના છે:

(૧) દિલ્હી (૨) અન્ધેર-મેરવાડ (૩) બલુચિસ્તાન (૪) આંધ્રામાન-નિકાબાર (૫) કૂર્ગ (૬) પંથપિપોલડા.

આ પ્રાંતોનો વહીવટ ધારાસભાઓ અને પ્રધાનોની મદદથી ચલાવવા જતાં અતિશય અર્થ લાગે તેથી તેનો વહીવટ ફેરલ સરકાર નીચેની એક કમિટીને હસ્તકે રહેશે. આ પ્રાંતોમાં ધારાસભા નહિ હોવાથી તેને માટે જરૂરના કાયદા ફેરલ સરકારનું કાયદામંડળ ધરાશે, પણ આંધ્રામાન તથા નિકાબાર ટાપુ અને બલુચિસ્તાનને માટે તે કાયદા ધડી શકશે નહિ. એ બે પ્રાંતોનું રાજ્યતંત્ર ગવર્નર-જનરલની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલશે. કૂર્ગનું રાજ્યતંત્ર જે રીતે હાલ ચાલે છે તે જ પ્રમાણે ચાલુ રાખવામાં આવશે. આ છએ પ્રાંતો પર ચીફ કમિશ્નરની સત્તા રહેશે.

સમવાયતંત્ર અને પ્રાંતિક સરકારો વચ્ચેનો સંબંધ—સમવાયતંત્ર અને પ્રાંતિક સરકારો કઇ કઇ આખતોને લગતા કાયદા ધડી શકે તથા તે દરેકને માટે ઊપજને લગતી આખતોની વહેંચણી નક્કી કરવામાં આવી છે.

નવા રાજ્યપ્રધારણમાં કાયદા ધડાવાની સત્તા નીચેના અમલદારો તથા સંબંધોને આપવામાં આવી છે:

(૧) ફેરલ ધારાસભા, (૨) ગવર્નર જનરલ, (૩) પ્રાંતિક ધારાસભા, (૪) ગવર્નર.

સમવાયતંત્રની ધારાસભાઓ આખા હિંદને માટે કે તેના કોઇ પ્રાંતને માટે કે કોઇ એક દેશી રાજ્યને માટે કાયદો ધડી શકે છે. પ્રાંતિક ધારાસભા પોતાના પ્રાંત માટે કે તેના કોઇ એક વિભાગ માટે કાયદો ધડી શકે છે. સમવાયતંત્રની ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાનું કાયદા બંધવાનું ક્ષેત્ર ચોક્કસ રીતે નક્કી કરેલું છે અને તે ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક સ્વતંત્ર છે, છતાં પણ થોડી એક એવી આખતો છે ખરી કે

જેને લગતા કાયદા સમવાયતંત્રની ધારાસભા પશુ ધરી શકે. એવે પ્રસંગે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય તો સમાધાન કરવાના રસ્તા પશુ મુકરર કરવામા આવેલ છે.

સમવાયતંત્રની ધારાસભાના વિષયો મુખ્યત્વે કરીને નીચે મુજબ છે :

૧. હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ, ૨. પરદેશી રાજ્ય સાથે સંબંધ, ૩. ચલણ, ૪. રેલવે, ૫. ટપાલ તથા તાર, ૬. કરવેરા અને જકાત, ૭. આવકવેરા (Income Tax), ૮. મીઠું.

પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તાના વિષયો મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે :

૧. પ્રાંતની સુલેહશાંતિ, ૨. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ૩. જાહેર તંદુરસ્તી, ૪. કેળવણી, ૫. નહેરખાતું, ૬. ખેતીવાડી ને જમીન-મહેસૂલ, ૭. કરવેરા (છાંકમટકસ સિવાયના).

સમવાયતંત્રની તથા પ્રાંતિક ધારાસભા-બંનેની સત્તાના વિષયો નીચે મુજબ છે:

૧ ફેજવાદી કાયદો, ૨ સિવિલ કાયદો, ૩ કારખાનાં.

ત્રીજી યાદીના વિષયોમાં પ્રાંતિક ધારાસભા પોતાના પ્રાંતને માટે જ ધારા ધરી શકે. જે એથી વધુ પ્રાંતો પ્રાંતિક વિષય માટે સમવાયતંત્રની ધારાસભાને વીનવે તો તે ધારાસભા તે પ્રાંતોને માટે ધારા ધરી શકે. ત્રીજી યાદીના કોઈ વિષય પર પ્રાંતિક ધારાસભા કાયદો ધરે તે જ સમવાયતંત્રની ધારાસભાએ પહેલાં ધરેલા કાયદાથી વિરુદ્ધ હોય તો જ્યાં સુધી પ્રાંતિક કાયદાને ગવર્નર-જનરલ કે શહેનશાહની સંમતિ નહિ મળે ત્યાં સુધી તે કાયદો નહિ ગણાય ને સમવાયતંત્રની ધારાસભાનો કાયદો જ અમલમાં રહે.

નવા રાજ્યતંત્રમાં પ્રાંતિક સરકારો લગભગ સ્વતંત્ર છે. અમુક આખતમાં જ તેના પર ગવર્નર-જનરલ કે હિંદી વજીરનો કાબૂ છે. ફક્ત કટોકટી પ્રસંગે કે મહામુશ્કેલીના પ્રસંગે જાહેર થાય ત્યારે જ ફેડરલ સરકાર પ્રાંતિક વિષયોને લગતા કાયદો ધરી શકે.

કારોબારી સત્તા—ફેડરેશન ને પ્રાંતો વચ્ચે ધારાના વિષયોની વહેંચણી થયેલી છે, તેમ જ કારોબારી સત્તાના વિષયની પશુ વહેંચણી થતી છે. સાધારણ રીતે ફેડરલ સરકાર ને તેના અમલદારો ફેડરલ કાયદાનો અમલ કરે છે, અને પ્રાંતો અને રાજ્યો પાસે પોતાની સત્તાનો અમલ કરાવી શકે છે અથવા તેનો અમલ કરવાનું તેમને સોંપી શકે છે. પશુ તેમ કરતાં તેણે પ્રાંતો તથા રાજ્યોનું હિત જૂલવાનું નથી.

પ્રાંતિક સરકાર ધારાઓનાં હિત માટે જવાબદાર છે.

આંતરપ્રાંતીય સંબંધ—ફેડરેશન ને પ્રાંતોની વચ્ચે પોતપોતાનાં કાર્યપ્રદંશ, સત્તા ને અધિકાર, વિષે કાયદો કે હકની તકરાર હોય તો તેનો ચુકાદો ફેડરલ કોર્ટ આપે છે. ત્રીજી કોઈ તકરારનો નિકાલ કરવાને ગવર્નર-જનરલ એક આંતરપ્રાંતીય કાઉન્સિલ નીમશે.

કોઈ બે પ્રાંતો વચ્ચે પાણી વાળવાની તકરાર ઉત્પન્ન થશે તો ગવર્નર-જનરલ પાસે ફરિયાદ થઈ શકશે. ગવર્નર-જનરલ તે આખત યોગ્ય તપાસ કરીને, અને જણાશે ત્યાં નિષ્ણાંતોની સમિતિ દ્વારા તપાસ કરાવીને, યોગ્ય ફેસલો આપશે. આ ફેસલો ફરિયાદી પ્રાંતને રુચશે નહિ તો તે તકરારી આખત ઈંગ્લેન્ડની શાહી સરકાર પાસે મૂકવા ગવર્નર-જનરલને વિનિત કરશે.

મહેસૂલના વિષયોની વહેંચણી—મધ્યવર્તી સરકારની ઊપજની આખતો નીચે મુજબ છે.

૧ આયાત-નિકાસ પર જકાત.

૨ તમાકુ પર ને બીજી હિંદુસ્તાનમાં પાકેલી ને બનાવેલી-પીવાનો દારૂ, અશીષુ ને દવાઓ સિવાયની-વસ્તુઓ પર જકાત.

- ૩ ગેરપોરેશન ટેક્સ (કંપનીઓ પરનો કર).
- ૪ ખેતીવાડીની આવક સિવાયની આવક પર વેરો.
- ૫ ખેતીવાડીની જમીન સિવાયની મિલકતની કુલ કિંમત પર વેરો અને કંપનીની મૂડી પર વેરો.
- ૬ ખેતીવાડીની જમીન સિવાયની બીજી મિલકતના વારસા પર કર.
- ૭ ચેક, હાંડીઓ વગેરે પર સ્ટેમ્પ-ડ્યુટી.
- ૮ ટર્મિનલ ટેક્સ, વસ્તુઓ પર અથવા રેલવે કે એરોપ્લેનમાં જતા ઉતાડ્યો પર ને રેલવે-વર પર ટેક્સ.

પ્રાંતિક સરકારની મહેસૂલના વિષયો નીચે પ્રમાણે છે :

- ૧ જમીનનું મહેસૂલ.
- ૨ પીવાનો દારૂ, અરીસુ, ભાંગ, ગાંબો વગેરે વસ્તુઓ પર એક્સાઇઝ ડ્યુટી.
- ૩ ખેતીવાડીની આવક પર આવકવેરો.
- ૪ જમીન તથા મકાનો પર વેરો.
- ૫ ખેતીવાડીના વારસા પર (Succession) કર.
- ૬ ખનિજ પદાર્થો પર કર.
- ૭ માથાવેરો (Capitation Tax).
- ૮ ધંધા-રોજગાર પર કર.
- ૯ પશુઓ પર કર.
- ૧૦ ચીન્નેનાં વેચાણ પર અને જાહેરખર્ચ પર કર.
- ૧૧ અમુક સ્થાનિક લતામાં આવતી ચીન્ને પર કર.
- ૧૨ સિનેમા, નાટક, શરતો વગેરે મોજશોખની વસ્તુઓ પર કર.
- ૧૩ ફેરલ લિસ્ટમાં જણાવ્યા સિવાયની બીજી સ્ટેમ્પ-ડ્યુટી.
- ૧૪ દેશની અંદર જળમાર્ગે થમ્ને જનારા ઉતાડ્યો ને વસ્તુઓ પર કર.
- ૧૫ નાકાવેરો.

આવકવેરામાંથી અમુક વર્ષ પછી જેટલો આવકવેરો દરેક પ્રાંતમાંથી ઉધરાવાય તેમાંથી ૫૦ ટકા તે પ્રાંતને પાછો આપવાનું હતું છે, પણ પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી વડી સરકારની નાણાંસ્થિતિ એવી નથી કે એમાંથી ૫૦ ટકા પ્રાંતોને આપી શકે, પાંચ વર્ષ પછીનાં બીજાં પાંચ વર્ષમાં જો વડી સરકારની નાણાંની સ્થિતિ સુધરશે તો એ ભાગ અમુક પ્રમાણમાં આપવાનું શરૂ થશે ને ૧૦ વર્ષ પછી જો રેલવે-મહેસૂલમાં ઘટાડો નહિ થાય તો એ ૫૦ ટકા પ્રાંતોને મળશે.

અંગાળા, બિહાર ને ઓરિસ્સા શણી મોટી નિકાસ કરે છે. તે પ્રાંતોની શણના નિકાસવેરાની પેદાશમાંથી દરરૂં ટકા જેટલી રકમ આપવામાં આવશે.

૫૦ ટકા આવકવેરો ૧૦ વર્ષ પછી નીચેના પ્રમાણમાં પ્રાંતોમાં વહેંચવામાં આવશે: મદ્રાસ ૧૫ ટકા, મુંબઈ ૨૦, અંગાળા ૨૦, સંયુક્તપ્રાંત ૧૫, પંજાબ ૮, બિહાર ૧૦, મધ્યપ્રાંત ૫, આસામ ૫, વાયબ સરહદનો પ્રાંત ૧, ઓરિસ્સા ૨, સિંધ ૨.

આ ઉપરાંત વડી સરકાર તેના મહેસૂલમાંથી નીચે પ્રમાણેની રકમ નીચેના પ્રાંતોને આપશે: સંયુક્તપ્રાંતને ૨૫ લાખ પાંચ વર્ષ સુધી.

આસામને ૩૦ લાખ.

વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતને એક કરોડ પાંચ વર્ષ સુધી ને ત્યારપછી એ રકમ ફરીથી નક્કી કરવામાં આવશે. ઓરિસ્સાને ૪૦ લાખ, પહેલે વર્ષે ૪૭ લાખ.

સિંધને એક કરોડ ને પાંચ લાખ, પહેલે વર્ષે ૧ કરોડ ને ૧૦ લાખ.

ફેડરલ ન્યાયખાતું, સનદી નોકરી, પબ્લિક સર્વિસ કમિશન વગેરે

ફેડરલ કોર્ટ—અત્યાર સુધી પ્રત્યેક મોટા પ્રાંતમાં ન્યાયની વરિષ્ઠ અદાલત તરીકે હાઇકોર્ટ છે. તે ઉપરાંત નવા બંધારણમાં ફેડરેશન માટે એક ફેડરલ કોર્ટ સ્થાપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ફેડરલ કોર્ટ એક વડા ન્યાયાધીશ તથા બીજા ૬ ન્યાયાધીશોની બનશે. તેની નિમણૂક ના. શહેનશાહ તરફથી થશે. આ કોર્ટ હિંદના પાટનગર દિલ્લીમાં કે એના વડો જજ ગવર્નર-જનરલની રજાથી ડેરવે ત્યાં બેસી શકશે. એના જગેના પગાર ફેડરલ મહેસૂલમાંથી આપવામાં આવશે. ફેડરલ કોર્ટ કાયદાનો જે અર્થ કરે તે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની ને કેટલેક અંશે ફેડરેશનમાં દાખલ થયેલાં દેશી રાજ્યની કોર્ટને માન્ય રાખવો પડશે.

ફેડરલ કોર્ટની સત્તા નીચેની બાબતોની રહેશે :

૧ સમવાયતંત્ર અને પ્રાંતો વચ્ચે, સમવાયતંત્ર અને દેશી રાજ્ય વચ્ચે કે કોઈ પણ બે પ્રાંતો વચ્ચે કોઈ પણ કાયદેસર હક્કની બાબતમાં તકરાર પડશે ત્યારે તેનો નિર્ણય આપવો.

૨ કાયદાની બીજી બાબત કોઈ અગત્યની બાબત હોય તો તેના પર અપીલ સાંભળવી.

અમુક બાબતોમાં એના ચુકાદાની સામે ઈન્જંડની પ્રિવિ કાઉન્સિલને અપીલ કરી શકાશે.

હાઇકોર્ટો—નવા કાયદા પ્રમાણે મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, અલ્લાહાબાદ, લાહોર, પટણા અને નાગપુરની હાઇકોર્ટો; અયોધ્યાની ચીફ કોર્ટ અને વાયવ્ય સરહદપ્રાંતની ને સિંધની જ્યુડીશિયલ કમિશનરની કોર્ટો હાઇકોર્ટો તરીકે ગણાશે. દરેક કોર્ટ એક વડો જજ ને બીજા કેટલાક ન્યાયાધીશોની બનેલી છે.

દરેક હાઇકોર્ટ પોતાના પ્રાંતમાં આવેલી સબજી કોર્ટ પર દેખરેખ રાખે છે અને તેમનાં કામ માટે કાનુનો ધડી શકે છે, તેમ જ કેટલાક સંજોગોમાં એક કોર્ટમાંથી બીજી કોર્ટમાં દાવા મોકલી શકે છે ને નીચલી કોર્ટના ચુકાદા સામે એ અપીલ સાંભળી શકે છે. એના ચુકાદાની સામે અમુક બાબતમાં ને સંજોગોમાં ફેડરલ કોર્ટને તથા અમુક બાબતમાં ને સંજોગોમાં ઈન્જંડની પ્રિવિ કાઉન્સિલને અપીલ થઈ શકે છે.

પ્રાંતિક ખાતામાં બીજા કંઈ ખાસ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા નથી ને તે હાલમાં છે તેવું જ રહ્યું છે, પણ નવા કાયદા પ્રમાણે જિલ્લા જજની ફેરબદલી ને તેમના પગારની બદલી ગવર્નરના હાથમાં છે, પરંતુ એ કરવામાં એને હાઇકોર્ટની સલાહ લેવાની છે. વળી જિલ્લા જજોની તાબા નીચેના જજોની નિમણૂક પ્રાંતિક પબ્લિક સર્વિસ કમિશને તૈયાર કરેલી યાદીમાંથી ગવર્નર કરે છે. તેમની ફેરબદલી તથા પગાર-બદલી હાઇકોર્ટના હાથમાં છે. નીચલી પાયરીના મેજિસ્ટ્રેટનો નિમણૂક જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટની સલાહથી કરવામાં આવે છે.

સનદી નોકરી—સનદી નોકરી નવા કાયદા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની છે. આખા હિંદુસ્તાનની, મધ્યસ્થ સરકારની ને પ્રાંતિક સરકારની.

૧. આખા હિંદુસ્તાનની નોકરીમાં હિંદી વજર ત્રણ જાતના નોકરો નીચે છે.

(૧) હિંદી સિવિલ સર્વિસના, (૨) હિંદી પોલીસ સર્વિસના, (૩) હિંદી મેડિકલ સર્વિસ (Civil)ના.

આ સિવાય બીજી કેટલીક મુકરર જગ્યાઓ પર હિંદી વજર નિમણૂક કરે છે. આ નોકરીનાં પગાર ને પેન્શન ફંડરલ મહેસૂલમાંથી આપાય છે.

ફંડરલ પબ્લિક સર્વિસ કમિશન—મધ્યસ્થ સરકારની નોકરી જેવી કે જકાતખાતાની, ટપાલ તથા તારખાતાની ને રેલવેખાતાની. ફંડરલ કે મધ્યસ્થ નોકરીના ઉમેદવારોની પસંદગીને માટે એક ફંડરલ જાહેર નોકરીનું કમિશન નીમવામાં આવ્યું છે. તે પરીક્ષા લઈ લાયક ફેલોમંદ ઉમેદવારોની યાદી તૈયાર કરે છે. તેમાંથી ફંડરલ સરકાર નિમણૂક કરે છે.

પ્રાંતિક પબ્લિક સર્વિસ કમિશન—પ્રાંતિક નોકરીમાં પ્રાંતિક સરકાર નિમણૂક કરે છે. દરેક પ્રાંતમાં એક જાહેર નોકરીનું કમિશન છે. તે યોગ્ય તપાસ કરી કે પરીક્ષા લઈ લાયક ઉમેદવારોની યાદી તૈયાર કરે છે ને તેમાંથી પ્રાંતિક સરકાર નિમણૂક કરે છે.

ફંડરલ રેલવેખાતું—નવા રાજ્યપંચાયતમાં રેલવેના વહીવટને લગતું સમગ્ર કામ ફંડરલ રેલવે ઓથોરિટી (Authority) ને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ Authority નો પ્રમુખ તથા ૩/૭ સભાસદાને ગવર્નર-જનરલ નીમે છે. તેમની નોકરીની મુદત પાંચ વર્ષની છે. તેમના હાથમાં રેલવેના સમગ્ર વહીવટ છે. દેશનાં ખેતી, વેપાર-ઉદ્યોગ ને સામાન્ય હિત ધ્યાનમાં રાખીને તેણે રેલવેની નીતિ ધરીને અમલમાં મૂકવાની છે. તે વિષે ગવર્નર-જનરલની જે સૂચના હોય તે લક્ષમાં રાખવાની છે. રેલવે ઓથોરિટી ફંડરલ સરકારને દર વર્ષે અમુક રકમ ધારા મુજબ આપશે. ફંડરેશનની અને દેશી રાજ્યોની રેલવે વચ્ચે તફાર થાય તો તેના નિકાલને માટે રેલવે ટ્રિબ્યુનલ નીમવાની છે.

હિંદી વજર (સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ)—હિંદી વજરનો પાલમેન્ટ સચિનો સંજંધ હાલમાં છે તેવો જ કાયમ રહેશે, પણ ગવર્નર-જનરલ ને ગવર્નરો તેમની ખાસ જવાબદારીના વિષયોમાં જ હિંદી વજરને જવાબદાર રહેશે.

આજ સુધી હિંદી વજરને સલાહ આપવા ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ હતી તે નામૂદ થશે ને તેની જગ્યાએ હિંદી વજર ત્રણથી છ સલાહકારો નીમશે.

નવા રાજ્યપંચાયતથી હિંદના કેટલાક મોટા અમલદારોના હોદ્દાનાં નામમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થયેલ છે.

જુલું નામ

- ૧ ગવર્નર-જનરલ
- ૨ પશ્ચિમહિંદ રાજ્યોના ધી આનરેબલ એ. જી. જી.
- ૩ મધ્યહિંદ રાજ્યોના ધી આનરેબલ એ. જી. જી.
- ૪ રજપૂતાનાના ધી આનરેબલ એ. જી. જી.
- ૫ પંજાબ-રાજ્યોના ધી આનરેબલ એ. જી. જી.
- ૬ ગુજરાત-રાજ્યોના ધી એ. જી. જી.
- ૭ મદ્રાસ-રાજ્યોના ધી એ. જી. જી.,
- ૮ દક્ષિણ-રાજ્યોના ધી એ. જી. જી.
- ૯ પૂર્વ-પ્રદેશનાં રાજ્યોના ધી એ. જી. જી.

નડું નામ

- તાજના પ્રતિનિધિ
- પશ્ચિમ-હિંદ રાજ્યોના રેસિડન્ટ
- મધ્યહિંદ રાજ્યોના રેસિડન્ટ
- રજપૂતાનાના રેસિડન્ટ
- પંજાબ-રાજ્યોના રેસિડન્ટ
- ગુજરાત-રાજ્યોના રેસિડન્ટ
- મદ્રાસ-રાજ્યોના રેસિડન્ટ
- દક્ષિણ-રાજ્યોના રેસિડન્ટ
- પૂર્વ-પ્રદેશનાં રાજ્યોના રેસિડન્ટ

ઇન્ડિયન પોસ્ટલિકલ ડિપાર્ટમેન્ટને હવેથી ઇન્ડિયન પોસ્ટલિકલ સર્વિસ કહેવામાં આવશે અને તેના મુખ્ય અમલદારનું ટૂંકું નામ પોસ્ટલિકલ સેક્રેટરી રહેશે, પરંતુ સરકારી ટુમાર-કામ પરવે તેઓ નામદાર તાજના પ્રતિનિધિના મંત્રી કહેવાશે.

પ્રાંતો

અજમેર-મેરવાડા

રજપુતાનાના મધ્ય ભાગમાં સ્થિતિસ્થિતા હેઠળનો આ નાનો ટાપુ છે. અજમેર અને મેરવાડા નામના બે પ્રાંતોનો તે બનેલો છે. રજપુતાનાના ગવર્નર-જનરલ એજન્ટ અજમેર-મેરવાડાના એક્સ-ઓફિશિયો ચીફ કમિશનર છે. મુખ્ય શહેર અજમેર છે. પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨,૭૧૧ ચોરસ માઈલનું છે તથા વસ્તી ૧૯૩૧ની વસ્તી કરતાં ૧૫ ટકાથી વધારે વધારો બતાવે છે. વસ્તી ૫૦૦,૦૦૦થી વધીને ૬૦૦,૦૦૦ થઈ છે, અજમેર શહેરની વસ્તી ૧૪૭,૦૦૦ની થઈ છે, તે ૨૩ ટકાનો વધારો બતાવે છે. અજમેરથી સાત માઈલ દૂર હિંદુઓનું અતિ પવિત્ર પુષ્કર તળાવ આવેલું છે.

અજમેર અને રજપુતાના

૧૯૩૧ થી ૧૯૪૧ વચ્ચે રજપુતાના અને અજમેર મેરવાડાની વસ્તી ૧૨,૦૦૦,૦૦૦થી વધીને ૧૪,૦૦૦,૦૦૦ની થઈ છે એટલે કે ૧૬ ટકાથી વધારે વધારો થયો છે. છતાં છેલ્લા પચાસ વર્ષો દરમિયાન કુલ વધારો ૭૧ ટકાથી વધારે થયો નથી. આ સમય દરમિયાન મોટી વધઘટ થઈ છે. ૧૮૯૮-૯૯ના ભયંકર દુષ્કાળને અંગે વસ્તીમાં મોટા ઘટાડો થયો હતો અને વસ્તી વધવાનું પ્રમાણ બહુ જ ધીમું હતું. રાજ્યોના પશ્ચિમ સમૂહમાં-ખાસ કરીને બિકાનેરમાં-છેલ્લા દશકામાં વસ્તીનો ખૂબ વધારો થયો છે, નહિતર કુલ વધારો હજુ પણ ઓછો થયો હોત. બિકાનેરના ૩૮.૧ ટકાનો વધારો ગંગા નહેરની ખીણવર્ણીને અંગે થયેલો છે. નેસલમીરના ૨૨.૨ ટકાનો વધારો અંશતઃ જીવનનિર્વાહના સાધનોમાં થયેલ સુધારાને તથા અંશતઃ આ વખતની વસ્તી ગણતરીની ચોક્કસતાને આભારી છે. રાજ્યોના પશ્ચિમ વિભાગમાં ગીચતા દર ચોરસ માઈલે ૬૬ છે ત્યારે દક્ષિણ વિભાગમાં ૧૪૭ અને પૂર્વ વિભાગમાં ૧૭૭ છે. શહેરોની વસ્તીમાં પણ સંતોષકારક સુધારો થયો છે. બિકાનેરમાં ૪૦ ટકા, નેધપુરમાં પણ ૪૦ ટકા અને અજમેરમાં ૨૩ ટકાનો વધારો થયો છે. હિંદુઓની બહુમતિ છે એટલું જ નહિ પરંતુ ભૂત પ્રેતને માનનારાઓના ધર્માંતરથી તેમાં વધારો થાય છે. કુલ વસ્તીના ૧૦ ટકા મુસલમાનો છે. શીખોની વસ્તી ૧૮૮૧માં હતી હતી તે વધીને ૭૦,૦૦૦ થઈ છે. આ ગંગા નહેરના વિકાસને આભારી હોવાનું મનાય છે.

રજપુતાનાની શિક્ષિત વસ્તીમાં ૭૨ ટકા વધારો થયો છે. અજમેર મેરવાડામાં ૨૫ ટકા આખા વિસ્તારમાં, દશ વર્ષ પહેલાના કરતાં ૪૩,૦૦૦ વધારે અંગ્રેજી જાણનારા છે. કામ તરીકે, જૈન કામમાં શિક્ષિતતાનું પ્રમાણ અતિ ઉચ્ચ છે. પુરંબમાં ૬૭ ટકા તથા ઓરિયામાં ૬૩ ટકા. રાજ્યોમાં શિક્ષિતોનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. ગ્લાવાડમાં ૮ ટકા, બિકાનેરમાં ૧૭ તથા ધોલપુરમાં ૩ ટકા.

ધંધા સંબંધી, ૭૧ ટકા ખેતીમાં, ૬ ટકા વેપારમાં, ૪.૫ ટકા ધંધામાં તથા ૫.૫ ટકા પરચુરણ કામોમાં શાકાંચેલા છે. બીજા પ્રાંતોની માફક બેકારીનો પ્રશ્ન રજપુતાના તથા અજમેર-મેરવાડાના શહેરોમાં છે. ગામડાઓમાં તે પ્રશ્ન ભાગ્યે જ ઉપસ્થિત થાય છે. ગામડામાં બેકારીનો પ્રશ્ન, ગયા દુકાળમાં મરી ગયેલ ઠોરોને અંગે ઉપસ્થિત થયેલ છે.

આખા અને અધોધાના સંયુક્ત પ્રાંતો

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૧૦૭,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. તેની બે બાજુ કુદરતી હદ-ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત તથા પશ્ચિમે જમના નદી આવેલી છે. તેની આસપાસના પ્રદેશો, ઉત્તરમાં તિબેટ તથા નેપાળ, પશ્ચિમે પંજાબ તથા રજપુતાના, દક્ષિણમાં મધ્યહિંદ તથા પૂર્વમાં બિહાર આવેલાં છે. હિંદમાં

યુક્તપ્રાંત જેટલું પાણી કોઈ પ્રાંતમાં નથી. તેને અંગે તે હિંદની ખૂબ ગીચ વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. એકંદર હવાપાણી અંગણ કરતાં ઠંડાં તથા સૂકાં છે, પરંતુ ઉનાળામાં મેદાનોમાં અસહ્ય ગરમી પડે છે. યુક્તપ્રાંત ચોમાસાના પ્રદેશોની બરાબર અંદર છે અને તેથી પૂર્વ જેટલો ભારે વરસાદ ત્યાં પડતો નથી. બહારના હિમાલય પર વરસાદ વધારે છે, પણ પ્રાંતના મધ્યભાગમાં લગભગ ૪૦ ઇંચ પડે છે અને ગંગા નદીના દક્ષિણના મુલકના ૩૦ ઇંચથી ઓછો પડે છે. કુદરતી જળમાર્ગો અંગણા જેટલા નથી, પરંતુ વરસાદને અંગે પાણીની પડતી તંગીની ખોટ નદીઓ તથા નહેરો પૂરી પાડે છે.

આ પ્રાંતમાં બીજા કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં વધારે એકરમાં ખેતી થાય છે અને તેથી તે હિંદનું મુખ્ય અનાજ ઉત્પન્ન કરનાર સ્થળ બન્યું છે. મકાઈ અને તે જાતનાં બીજાં અનાજ તથા શેરડીમાં હિંદમાં તે અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. બીજા પાક ધાતુ, કડોળ તથા જવનાં છે. અરીસું તો આ એક જ પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વસ્તીના લગભગ ૭૨ ટકા ખેતી પર આધાર રાખે છે.

પ્રાંતોના ગામડાની વસ્તી ૨૬ ટકા અને શહેરની ૧૨ ટકા વધી છે. ગામડાં અને શહેરોની વસ્તીનું પ્રમાણ ૭:૧નું છે. કુટુંબમાં સરેરાશ પાંચ માણસો હોય છે. હિંદુ અને ખ્રિસ્તિઓની વસ્તી, મુસલમાન તથા શીખ વસ્તી કરતાં ઓછી ઝડપથી વધે છે. પશ્ચિમ તરફના ધર્મ ખાતરા પ્રાંતોમાં ખાસ કરીને પુરોનો સંખ્યા ઓછીની સંખ્યા કરતાં વધારે છે. અલખત વસ્તીની ગીચતા વધતી જાય છે. પ્રાંતની સરેરાશ દર ચોરસ માઇલે પરગળી છે, ત્યારે જુદા જુદા સ્થળોએ ગીચતા ૬૨૨થી ૮૯૧ની છે. ખેડી શકાય તેવી અધી જમીન ખેડવામાં આવે છે અને હિમાલય તરફના પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં જ વધારે વસ્તીનું ગુજરાન ચઢી શકે તેમ છે.

છેલ્લા પચાસ વર્ષોમાં સંયુક્ત પ્રાંતોની વસ્તી ૪૭,૬૮૧,૦૧૧થી વધીને ૫૦,૩૪૬,૪૫૬ થઇ છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય વસ્તુ એ છે કે અર્ધી સદીમાં ફક્ત, ૮,૬૬૫,૪૪૫નો વધારો થયો ત્યારે છેલ્લા બે દશકામાં ૯,૮૩૬,૯૧૭નો વધારો થયો અને તેમાં ચે છેલ્લા દશકામાં તો ૬,૭૩૧,૯૦૪નો વધારો થયો છે.

કેટલાક પ્રાંતોમાં કોમી હરીફાઈએ વસ્તી ગણતરીના કામમાં દખલ કરી હતી તેમ આ પ્રાંતોમાં થયું ન હતું. પ્રાંતોની માતૃભાષા ‘હિંદી’ ગણવી કે ‘ઉર્દૂ’ ગણવી તે આખતની લાંબા સમય થયાં ચાલતી આવતી તકરાર પણ પડતી મુકવામાં આવી હતી કેમકે છેલ્લી બે વસ્તી ગણતરીમાં માતૃભાષા ‘હિંદુસ્તાની’ લખાવવામાં આવી હતી.

સંયુક્ત પ્રાંતોના આંકડાઓમાં ગયા દશકા કરતાં ૧૩-૯ ટકાનો વધારો થઈ વસ્તી ૫૬,૩૪૬,૪૫૬ થઇ છે. આગ્રામાં ૪૧,૦૦૦,૦૦૦ (૧૫-૧ ટકાનો વધારો) અને અયોધ્યામાં ૧૪,૧૦૦,૦૦૦ (૧૦-૪ ટકાનો વધારો) થયેલ છે.

મોટામાં મોટું શહેર કાનપુર છે. તેની વસ્તી ગયા દશકા કરતા ૭૯ ટકા વધીને ૪,૩૭,૦૦૦ની થઇ છે લખનૌની વસ્તી ૩૮૨,૦૦૦, આગ્રાની ૨૮૪,૦૦૦, અનાસની ૨૫૯,૦૦૦ અને અલ્હાબાદની ૨૫૮,૦૦૦ની છે. અધી વસ્તી સારો સરખો વધારો બતાવે છે.

૧૯૨૦ સુધી આ પ્રાંતનો વહીવટ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના હાથમાં હતો. મોન્ટેફર્ડ-સુધારા પધ્ધતિ તેને ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલનો પ્રાંત અનાવવામાં આવ્યો. અનામત ખાતાંવાળા બે તથા સુપરત ખાતાંવાળા બે મળી કુલ ચાર પ્રધાનોએ ગવર્નરને મદદ કરવાની છે. ૧૯૩૭ની પહેલી એપ્રિલથી પ્રાંતિક સ્વાયત શાસનની શરૂઆત થતાં સાત પ્રધાનોના પ્રધાનમંડળની સ્થાપના થઈ.

પ્રાંતમાં બે ધારાસભા, લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ તથા લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી છે.

ગંગા તથા તેને મળનારી ખીછ નદીઓના કાંઠા પર ધણી મોટાં શહેરો આવેલાં છે. મુખ્ય શહેરો અલ્લાહાબાદ, કાનપુર, આમ્રા, બનારસ, લખનૌ તથા અલિગઢ છે. પ્રાંતમાં પાંચ વિશ્વવિદ્યાલયો—અલ્લાહાબાદ આમ્રા, અલિગઢ, લખનૌ તથા બનારસમાં છે. કેટલાક પર્વત પર હવા ખાવાનાં સ્થળો પણ આવેલ છે—મસૂરી, નૈનિતાલ, હરેરાદુન વગેરે.

આસામ

ઈ. સ. ૧૮૨૬ના પહેલા અર્ધન—યુદ્ધ પછી આસામ બ્રિટિશ રાજ્ય તળે આવ્યો. ૧૮૨૨માં કચારને ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ૧૮૩૫માં જૈનિયા ટેકરીઓના પ્રદેશનો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મુલકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને ૧૮૩૯માં ઉપલા આસામને બંગાળ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. ૧૮૭૪માં આસામને બંગાળથી ભુદો પાડી ચીફ કમિશનરની સત્તા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો. ફરી ૧૯૦૫માં પૂર્વ બંગાળ સાથે તેને ભેળવી ઈર્ષ 'પૂર્વ બંગાળ અને આસામ' નામનો નવો પ્રાંત બનાવીને લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નરની સત્તા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો. તેની રાજધાની ઢાકામાં રાખવામાં આવી. ૧૯૧૨માં પૂર્વ બંગાળને ફરીથી બંગાળ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો અને આસામનો નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. ૧૯૧૯માં હિંદી સરકારના કાયદાને અંગે તેને ગવર્નરની સત્તા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો. ૧૯૩૭માં તે સ્વાયત્તશાસિત પ્રાંત બન્યો અને તેને 'લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ તથા લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી' મળ્યાં.

આ પ્રાંતનો વિસ્તાર ૫૫,૦૧૪ ચોરસ માઇલનો છે. તેની ઉત્તરે તિબેટ તથા ભૂતાન, પશ્ચિમે બંગાળ અને અગ્નિપૂર્ણમાં બર્મા આવેલાં છે.

આસામમાં (૧) સિલહટ અથવા સુરમા ખીણ અને ગોલપારા પરગણાં, (૨) આસામ અને કચાર ખીણ, (૩) બ્રિટિશની હકૂમત હેઠળના ખીણપ્રદેશો, (૪) પશ્ચિમ દુઆરના ભાગો (આ ભાગો ભૂતાનની હક્ષિણે આવેલા છે અને ૧૮૬૪ની ભૂતાનની લડાઈ પછી ખાલસા કરવામાં આવ્યા છે)નો સમાવેશ થાય છે.

અરધ્યાશ્ચાદિત ટેકરીઓ અને બે ઉપયોગી ખીણોનો આસામ અનેલો છે. અંદર આવેલ મુલકો પૈકી આસામ ખૂબ ભેજવાળો છે. ચોમાસાના મહિનાઓમાં વરસાદ સર્વત્ર પુષ્કળ પડે છે અને ૨૩-૩૯ ઈંચની માંડીને ૨૪૧-૭૬ ઈંચ સુધી પડે છે. આસામના કેટલાક ભાગોમાં, ખાસ કરીને ખાસી ટેકરીઓમાં, જંગલમાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે. હિંદના ઇશાન ખૂણામાં આસામ આવેલું હોય તેની અગત્ય વધી છે. ખાસી ટેકરીઓમાં ચેરાપુંજમાં વધારેમાં વધારે વરસાદ ૫૨૦૦૦૯ ઈંચ પડે છે.

ચા અને ચોખા મુખ્ય પાક છે. આખા હિંદમાં ઉત્પન્ન થતી ચાનો બે તૃતીયાંશ ભાગ આસામમાં થાય છે. આખા હિંદમાં તેનાં જેટલાં કદી પણ ન કાપવામાં આવ્યાં હોય તેવાં જંગલો નથી અને તેથી સાગ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ખનિજોમાં પેટ્રોલિયમ ખૂબ અગત્યનું છે. આસામની ખીણમાં રેશમ બનાવવામાં આવે છે અને રૂનું વણાટકામ મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે. બીનાશવાળી ગરમ હવા રખરના ઝાડને ખૂબ અનુકૂળ પડે છે. આસામમાં મહિષપુર નામનું એક રાજ્ય છે. તે બર્માની સરહદ પર પાર્વતીય પ્રદેશમાં આવી રહેલું છે. તેની રાજધાનીનું શહેર હમ્ફ્રેસ છે.

લોકો તિબેટ-અર્ધન જાતિના છે. આસામી અને બંગાળી ભાષા પ્રચલિત છે. ખીણપ્રદેશનાં લોકો તિબેટ-અર્ધન ભાષા બોલે છે. વસ્તીના ૪૩ ટકા બંગાળી અને ૨૧ ટકા આસામી ભાષા બોલે છે.

વિસ્તાર ૫૫,૦૧૪ ચોરસ માઇલ છે.

સરકારે આસામની વસ્તીના પ્રગટ કરેલ આંકડાઓમાંથી રસદાયક વિગતો જાણવાની મળી શકે છે.

આ હેતુ માટે વસ્તીના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. શેડ્યુલ કાસ્ટ હિંદુઓ, ખીળ હિંદુઓ, મુસલમાનો, પર્વતમાં રહેનારી જાતિઓ અને ખીળઓ.

દેશી રાજ્યો સહિત પ્રાંતની કુલ વસ્તી ૧,૦૯,૩૦,૩૮૮ની થઇ છે, જે ૧૯૩૧ની વસ્તી કરતાં ૧૮૨ ટકાનો વધારો બતાવે છે—આ સંખ્યામાં ૫,૭૪૦,૭૯૬ પુરુષો અને ૫,૧૮૯,૬૪૨ સ્ત્રીઓ છે.

શેડ્યુલકાસ્ટ સિવાયના હિંદુઓની પ્રાંતોમાં બહુમતિ છે. મુસલમાનો ત્યાર પછી આવે છે.

ધર્મ પ્રમાણે વસ્તી નીચે મુજબ છે: હિંદુઓ ૪૫,૪૦,૪૯૭ (શેડ્યુલકાસ્ટ, ૬,૭૬,૫૫૬ અને ખીળઓ ૩૮,૬૩,૯૪૧) મુસલમાનો ૩૪,૭૪,૧૪૧, ખ્રિસ્તિઓ ૬૭,૧૮૪, પર્વતમાં રહેનારી જાતિઓ ૨૮,૨૪,૫૮૬, બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા ૮,૩૧૭, જૈનો ૬,૮૪૦, શીખો ૩,૮૪૫, પારસી ૨, ચાહુદી ૯. ખીળ વર્ગ વગરના, ૪,૯૬૭.

કુલ વસ્તીમાંથી ૧,૨૧૨,૬૫૦ શિક્ષિત છે, તેમાં ૧,૦૧૫,૬૫૬ પુરુષો તથા ૧૯૬,૯૯૬ સ્ત્રીઓ છે.

સુરમા ખીણ અને ખીણવિભાગની કુલ વસ્તી ૪૨,૧૮,૮૭૫ છે. મુસલમાનોની વસ્તી ૨,૧૨૭,૨૫૪ હોઇ તેઓની બહુમતિ છે. હિંદુઓ ૯૭૮,૧૧૩ છે અને શેડ્યુલકાસ્ટ હિંદુઓ ૪૧૬,૬૦૧ છે.

આસામ ખીણ વિભાગની કુલ વસ્તી ૫૯,૧૯,૨૨૮ છે. તેમાં હિંદુઓની બહુમતિ હોઇ તે સંખ્યા ૨,૫૪૧,૭૦૦ની છે. મુસલમાનોની સંખ્યા ૧,૩૧૪,૩૦૦ની છે.

વધારેમાં વધારે હિંદુ વસ્તીવાળો પહેલો પ્રાંત સિલ્હટ પ્રાંત છે. ત્યાં સંખ્યા ૭૮૫,૦૦૪ની છે. આ પ્રાંતમાં શિક્ષિતોની સંખ્યા પણ વધારેમાં વધારે છે.

૧૯૩૧ના આંકડાઓની સરખામણીમાં હિંદુઓની સંખ્યા ૬,૬૪,૧૫૩ની આસપાસ ધરી છે ત્યારે મુસલમાનોની સંખ્યા લગભગ ૬,૯૩,૬૨૭ લગભગ વધી છે.

૧૯૩૫ના હિંદી સરકારના કાયદા મુજબ પ્રાંતના વહીવટ માટે પ્રધાનોની કાઉન્સિલ તથા કાયદા માટે બે ચેન્સેલર-લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી (નીચલી સભા) તથા લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ (ઉપલી સભા)—આવી છે. નીચલી સભામાં ૧૦૮ બેઠકો તથા ઉપલી સભામાં વધારેમાં વધારે ૨૨ બેઠકો છે.

ઑરિસ્સા

મહાભારતમાં દર્શાવવામાં આવેલ પ્રાચીન રાજ્ય ઉત્કલનો ઑરિસ્સા એક ભાગ હતો. આ રાજ્યનો વિસ્તાર એક વખત દક્ષિણમાં ગોદાવરી અને ઉત્તરમાં ગંગા વચ્ચે આવેલા વિશાળ પ્રદેશ સુધી હતો. સોળમા સૈકાની અધવચ સુધી તેનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઇ રહ્યું હતું. ત્યારબાદ ગોલકોંડાના કુતુબશાહી વંશે ગંજામ પરગણાના ઉડિયા ભાષા બોલતા પ્રદેશો જીતી લીધા અને મોગલોએ ૧૫૯૨મા કટક, પુરી અને બાલાસોર પરગણાં બંધી દીધાં.

સ્વાતંત્ર્ય તથા આબાદીના આ લાંબા કાળ દરમિયાન સાહિત્ય, કળા તથા ધર્મની આબાદી થઇ અને ઉત્કલ પ્રાંત હિંદુઓનું પુષ્પધામ બન્યો. તેનું મુખ્ય શહેર પુરી હતું. પણ મુસ્લિમના વિજય પછી આવેલી—પડાનીને અંગે દેશના ભાગલા પડી ગયા; જે કે ભાષા તથા સાહિત્ય તેમના બેડાણના અંકોડારૂપ રહ્યાં, પરંતુ લોકોએ તો આત્મબાન પણ ખોદ દીધું હોય તેમ દેખાય છે.

ખ્રિસ્તીશાના આગમન સાથે ઉડિયા ભાષા બોલતા જુદા જુદા પ્રદેશો જુદે જુદે સમયે તેમની સત્તા હેઠળ આવ્યા અને તેમને જુદી જુદી સત્તા હેઠળ ઝૂકવામાં આવ્યા હતા. આમ સંબલપુરને મધ્યપ્રાંત

સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો, ગંભીરને મદ્રાસ સાથે અને કટક, પુરી, બાલુસોર તથા મિદનાપુર પ્રાંતો બંગાળમાં રહ્યા. મોટા ભાગ ઓરિસ્સાના રાજના ખડિયા રાજાઓની સત્તા હેઠળ રહ્યો. મધ્યસ્થ સત્તાની પડતી સાથે તેઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયા.

૧૯૧૩માં હિંદી સરકારે ઉડિયા પ્રદેશને બ્રિટિશ હિંદમાં એકત્ર કરવાની દરખાસ્ત કરી અને આને પરિણામે સંબલપુર પરગણા (ચંદ્રપુર-પદ્માપુર તથા કૃષ્ણચરના અપવાદ સાથે)ને બંગાળ હેઠળ ઓરિસ્સામાં જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ મદ્રાસ સરકારના વિરોધને બાંધે ગંભીર તથા વંતેપુર એજન્સીની ફરિયાદથી થઇ શકી નહિ. સંબલપુરને ઉડિયા સાથે એકત્ર કરવાથી ઉડિયાઓનાં હૃદયમાં આશા-સંચાર થયો. ૧૯૧૨માં બિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંત બનાવવાથી આ આશા મજબૂત થઇ. અત્યાર સુધી જોડાણ કરવાની જ માગણી હતી, પરંતુ જુદા રાજ્યવહીવટ માટેનાં પ્રશ્ન કદી ઉપસ્થિત થયો નહોતો, પણ ૧૯૧૭માં ઉત્કલ યુનિયન કોન્ફરન્સે જુદા વહીવટની ચળવળ ઉપાડી. ઉડિયાને જુદો પાડવા માટે આ કોન્ફરન્સે વાઇસરોય તથા હિંદી પ્રધાન પર અરજીઓ ગાંઠવી. મોટેમુ-એક્સક્યુઝ રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે, “ઓરિસ્સા અને બિહારમાં પહેલી તક નાના નાના પ્રાંતો બનાવવાની સંભવિતતા વિષે વિચાર કરવો જોઇએ તેમ અમને લાગે છે.”

૧૯૨૧માં બંગાળ, યુક્તપ્રાંત, બિહાર-ઓરિસ્સા અને મદ્રાસની પ્રાંતિક સરકારોએ જુદા પાડવાનો પ્રશ્ન તપાસ્યો અને જુદા જુદા પ્રકારની ભલામણો કરવામાં આવી હતી. હવે હિંદ સરકારે ફિલિપ ડે કમિટી નીમી. તે કમિટીએ ‘મદ્રાસ પ્રાંતના ઉડિયા રહેવાસીઓનો, ઓરિસ્સા પ્રાંતના જે પ્રદેશોમાં તેઓ રહેતા હોય તે પ્રદેશોને જોડી દેવાના પ્રશ્ન સંબંધી મત જણાવવાનો હતો.’ કમિટીએ રિપોર્ટ કર્યો કે શિક્ષિત ઉડિયા વર્ગના મનમાં ઉડિયા ભાષા બોલતા પ્રદેશોને ઓરિસ્સા સાથે એક રાજ્યસત્તા હેઠળ જોડી દેવાની લાંબો સમય થયા પ્રબળ પ્રત્યક્ષ હતી.”

૧૯૨૭માં હિંદી સ્ટેચ્યુટરી કમિશનની નિમણૂક થતાં જુદા પાડવાનો પ્રશ્ન મોખરે આવ્યો.

ઉડિયા ભાષા બોલતા દેશોની પુનર્ગઠનાની કમિશનને એટલી બધી જરૂર જણાઇ કે મેજર એટલીના પ્રમુખપણા નીચે તે પ્રશ્નની તપાસને માટે સખ કમિટી નીમવામાં આવી. આ કમિટીએ ઓરિસ્સાને જુદા પ્રાંત બનાવવાની ભલામણ કરી, તે કમિશને મંજૂર રાખી.

પરંતુ સ્ટેચ્યુટરી કમિશને તે ભલામણ મંજૂર ન કરી. તે કમિશને જણાવ્યું કે કમિશનની ભલામણ મુજબ બધા પ્રાંતોમાં ઉડિયાની લઘુમતિ થતાં ઉડિયાની સ્થિતિ ખરાબ થશે. સરહદની પુનર્ગઠના માટે તેઓએ સરહદ-કમિશન નીમવાની સૂચના કરી.

ગોળમેળ પરિષદમાં આ પ્રશ્ન ફરીથી મોખરે આવ્યો. વડી ધારાસભામાં મિ. બી. દાસનો આ બાબતનો ઠરાવ પસાર થયો. આ રીતે સિંધ તથા ઓરિસ્સાનો પ્રશ્ન સાથે સંકળાયો. સિંધ અને ઓરિસ્સાની સાંકળને બાંધે ઓરિસ્સાને જલદીથી નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો.

ખેતી તથા હુન્નર-ઉદ્યોગ—ખેતીની તથા ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ ઓરિસ્સા સૌથી પછાત છે, પરંતુ ત્યાં વિષવિધ પ્રકારના ગૃહઉદ્યોગો છે. હાથવણાટ હિંદના બીજા ભાગોની માફક ખૂબ ચાલુ છે. પિત્તળકામ પણ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું છે. કટકમાં રૂપેરી લેસનું કામ પણ સુંદર થાય છે. ‘એન્ડી’ અને ‘ટસર’નું કામ, કટલરી તથા શીંગડાની વસ્તુઓ પણ બને છે. કુદરતે ખનીજ અને જંગલોની મહેર ઓરિસ્સા પર વસેલી છે. કેટલાંક ખનીજો ખોદીને કાઢવામાં આવે છે, બીજાની શોધખોળ હજી થઇ નથી.

મુખ્ય ખનીજો લોહ, કાલસો, મેંગેનીઝ તથા અયસ્કા છે. જંગલોમાંથી સાગ તથા વાંસ મળી આવે છે. ચામડાનો ઉદ્યોગ પણ નાના પ્રમાણમાં ચાલુ છે.

કાચું લોહું મયૂરભંજ, કાચોંઝાર તથા બોનાઇમાં મળી આવે છે. આ બધાં ખંડિયા રાજ્યો છે. આસપાસના પ્રદેશોમાં ખૂબ કાચી ધાતુઓ મળી આવવા સંભવ છે. હિંદમાં મળી આવતા કાચા લોહાની કુલ પેદાશના ૬૦ ટકાથી વધારે ઓરિસ્સાના ઉપલા પ્રદેશોમાંથી આવે છે. બંગાળ અને બિહાર જેવી કાલસાની વિશાળ ખાણો ઓરિસ્સામાં નથી, પરંતુ અંગલ, સંબલપુર તથા ગંગપુર, તાલ્ચેર અને અથમલિકનાં ખંડિયા રાજ્યોમાં કાલસા મળી આવે છે. તાલ્ચેરમાં કાલસાની મોટી ખાણો છે અને તેના ઉત્પન્નમાં પ્રગતિ થયા કરે છે. ૧૯૨૮માં ૩૮,૨૩૭ ટન કાલસા મળી આવ્યો હતો. ૧૯૩૪માં ૩૧૬,૫૩૯ ટનનું ઉત્પન્ન થયું હતું અને અત્યારે ઓરિસ્સાની ઔદ્યોગિક જરૂરિયાતને પૂરું પડે તેટલું ઉત્પન્ન થયું છે.

માછલી પકડવાના ધંધો પણ ઓરિસ્સાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. ચિલ્કા સરોવર તથા પુરીમાંથી વિશાળ પ્રમાણમાં માછલીઓ મળી આવે છે. સરેરાશ ૫૦,૦૦૦ મણુ તાજી માછલીઓ દર વર્ષે કલકત્તા ચડાવવામાં આવે છે.

ઓરિસ્સાના બે મુખ્ય પાક શેરડી તથા શણુ છે. આ બંનેનું વાવેતર વધતું જાય છે.

જંગલોમાંથી કીમતી સાગ તથા બળતણ મળી આવે છે. જે બરાબર વિકાસ કરવામાં આવે તો આ પેદાશમાં ખૂબ વધારો થવાના સંભવો છે.

ઓરિસ્સામાંથી મોટા પ્રમાણમાં ચામડાની નિકાસ કરવામાં આવે છે અને જે પૂરતું ઉત્પન્ન મળે તો સરસ ચર્મલેયો થઈ શકે તેમ છે.

પ્રાણીઓ—ઓરિસ્સામાં ખનીજો પૂરતા પ્રમાણમાં નથી તો શિકારી પ્રાણીઓ પુષ્કળ છે. હાથીઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. બીજાં નંબરે વાઘ આવે છે. દરિયા નજીક કાળિયાર મળી આવે છે. જંગલી બૂંડ પણ જોવામાં આવે છે. ચિલ્કા સરોવરમાં મરધાં-અતકાં લાખોના પ્રમાણમાં મળી આવે છે. નદીના મુખના પ્રદેશોમાં મગરનો શિકાર થઈ શકે છે.

પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે.

૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે બ્રિટિશ ઓરિસ્સાની વસ્તી ૮,૭૨૮,૫૪૪ની છે. તેમાં ૪,૨૧૮,૧૨૧ પુરૂષો તથા ૪,૫૧૦,૪૨૩ સ્ત્રીઓ છે. કોરાપુટ પ્રાંત સિવાય બધા પ્રાંતોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરૂષો કરતાં વધારે છે, પરંતુ બાલાસોરના ઉપવિભાગ 'શહેર'માં પુરૂષોની સંખ્યા વધારે છે. કુલ વસ્તીના ફક્ત ૩-૮ ટકા શહેરોમાં રહે છે. બાકીના ગામડાઓમાં રહે છે. ઓરિસ્સાનું મોટામાં મોટું શહેર કટક છે. તેની વસ્તી ૭૪,૨૬૧ છે. ત્યાર પછી બહેરામપુર, પુરી તથા પાલકીમેડી આવે છે. તેની વસ્તી અનુક્રમે ૪૩,૫૬૬, ૪૧,૦૫૫ અને ૩૧,૦૪૨ની છે. ૧૦,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળાં શહેરો ભદ્રક, બાલાસોર, સાંબલપુર, જેપોર તથા કેંદ્રવારા છે. છેલ્લા દશ વર્ષોમાં 'કોરાપુટ' પ્રાંતની વસ્તી વધારેમાં વધારે-૧૮.૭૭ ટકા વધી છે. નવરંગપુર તાલુકામાં ૩૩ ટકા વસ્તી છે.

કટક પ્રાંતની વસ્તી બહુ જ ગીચ દર ચોરસ માઇલે ૬૬૫ની છે. આ પ્રાંતમાં જજપુર થાણામાં દર ચોરસ માઇલે ૯૦૨ની વસ્તી છે. કોરાપુર પ્રાંતની વસ્તી-ઓછામાં ઓછી ગીચ-દર ચોરસ માઇલે ૧૧૪ની છે. તેમાં મહાકાનગીરી તાલુકામાં તો ચોરસ માઇલે ૩૯ની છે.

પ્રાંતની કુલ વસ્તીના ૪૫ ટકા તો ૫૦૦ થી ઓછી વસ્તીવાળા ગામડાઓમાં રહે છે. ૫૦૦થી ૧૦૦૦ની વસ્તીવાળા ગામડાઓમાં ૨૮ ટકા તથા ૧૦૦૦થી ૨૦૦૦ની વસ્તીવાળા ગામોમાં ૧૮ ટકા વસ્તી રહે છે. ૨,૦૦૦થી ૫,૦૦૦ની વસ્તીવાળા ગામોમાં ફક્ત ૫ ટકા રહે છે અને બાકીના ૪ ટકા

શહેરોમાં અગર ૫,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે. આખા પ્રાંતમાં શહેરો તથા ગામડાંઓની કુલ સંખ્યા ૨૬,૬૭૦ની છે.

પ્રાંતમાં હિંદુઓની સંખ્યા ૬,૮૩૨,૭૦૬ની છે. મુસલમાનોની સંખ્યા ૧૪૬,૩૦૧ની તથા હિંદી ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા ૨૫,૫૮૪ની છે. તે ઉપરાંત ૭૮૯ એંગ્લો ઇન્ડિયનો, ૪૫૪ બૌદ્ધધર્મ પાળનારાઓ, ૩૧૭ યુરોપીયનો, ૨૩૨ શીખો અને ૧૩૯ જૈનો છે.

મયુરભંજ, પટણા તથા કલહંદી સહિત ઓરિસ્સાના રાજ્યોની કુલ વસ્તી ૪,૬૪૧,૨૭૩ની છે તેમાં ૨,૨૯૧,૬૭૩ પુરૂષો તથા ૨,૩૪૯,૬૦૦ સ્ત્રીઓ છે. રાજ્યોની કુલ ૨ ટકા વસ્તી શહેરોમાં રહે છે. બાકીની ૯૮ ટકા ગામડામાં રહે છે. મુખ્ય શહેરો, બોલંગીર, ભવાનીપટના, સોનેપુર, કાંઓજરમઢ, ઘેનકનાલ અને બારીપદા છે.

છેલ્લા દશ વર્ષમાં દાસપલ્લા (૨૪૦૩), તાલચેર (૨૪) ત્યાં અને પાલલહરા (૨૨૦૧)માં ૨૦ ટકાથી વધારે વસ્તીના વધારો થયો છે. વસ્તીની ગીચતા તિપિરિયામાં છે. ત્યાં દર ચોરસ માઇલે ૫૭૩ની વસ્તી છે.

વસ્તીમાં ૩,૧૨૩,૭૦૨ હિંદુઓ, ૧,૪૯૦,૨૧૭ મૂળગતિના સભ્યો, ૧૪,૯૨૭ મુસલમાનો, ૧૦,૦૪૨ હિંદી ખ્રિસ્તિઓ, ૧,૪૩૫ બૌદ્ધધર્મ પાળનારાઓ, ૬૨૬ જૈનો અને ૨૨૯ શીખો છે.

એકંદર છેલ્લા દશ વર્ષમાં પ્રાંતની વસ્તીનાં ૮૦૭૬ ટકાનો તથા રાજ્યોમાં ૧૨.૯૬ ટકાનો વધારો થયો છે.

ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં નીચેના પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે:

(૧) બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતોના ભાગ જે ઓરિસ્સા-વિભાગ તરીકે ઓળખાતો હતો.

(૨) મદ્રાસ ઇલાકાના અધિકારમાંથી ફેરવવામાં આવેલ પ્રદેશો:

(અ) ગંજમ એજન્સીના પ્રદેશો.

(બ) ગંજમ પ્રાંતના એજન્સી તાબામાં નહિ તેવા મુલકો, ધુમસર, અરક, સુરાહા, કોડાલા, ચત્રપુર, ઇજાપુર તથા બહેરામપુર તાલુકાના કેટલાક ભાગો.

(ક) ઉપલી સરહદમાં આવેલ પાર્લકમેડી જંગલોનો ભાગ.

(ડ) વિઝાગપટ્ટમ પ્રાંતના નીચેના પ્રદેશો: જેપોર જંગલો અને તે જંગલોમાં ન આવેલ પોટંગી તાલુકાનો ભાગ.

(૩) મધ્યપ્રાંતના અધિકારમાંથી ફેરવવામાં આવેલ પ્રદેશો:

(૧) રાયપુર પરગણા ખરિયાર જમીનદારી.

(૨) વિલાસપુર પરગણાનો પદ્મપુરનો મુલક.

કૂર્ગ

કૂર્ગ મહિસુરના નૈઋત્ય ખૂણામાં આવેલ નાનું રાજ્ય છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૯૩ ચોરસ માઈલ તથા વસ્તી ૧,૬૮,૭૨૫ મનુષ્યોની છે. પુરૂષો ૯૨,૩૬૦ તથા સ્ત્રીઓ ૭૬,૩૬૫ છે. રાજધાનીનું શહેર મકોરા છે. ચીફ કમિશનર તેનો વહીવટ ચલાવે છે.

દિલ્લી

દિલ્લી અને આસપાસના પ્રદેશને ચીફ કમિશનરની સત્તા હેઠળ મૂકીને દિલ્લીને ૧૯૧૨માં જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૫૭૩ ચોરસ માઈલનું તથા વસ્તી ૬૩૬,૨૪૫ની છે. રાજધાનીનું

શહેર દિલ્લી છે. તેની વસ્તી ૫૨૧,૮૪૯ની છે. છ જુદી જુદી રેલવે ત્યાં છે. અત્યારનું શહેર જૂના દિલ્લીના કેટલાયે અવશેષ પર બંધાયેલું છે. શહેરના ઉદ્યોગોમાં ઝવેરાત, તાંબાપિત્તળનું કામ, હાથીદાંતનું કાતરકામ, કુંભારકામ, વણાટકામ, સોનેરી-રૂપેરી ભરત વગેરે છે. શહેર સમદ્રની સપાટીથી લગભગ ૭૦૦ ફીટ ઉંચું છે.

પંજાબ

પંજાબની પૂર્વે સંયુક્ત પ્રાંત, ઉત્તરે કાશ્મીર, પશ્ચિમે સરહદ પ્રાંત તથા બહુચિસ્તાન અને દક્ષિણે સિંધ અને રજપૂતાના આવેલાં છે. પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૯૯,૨૦૦ ચોરસ માઈલ છે. પંજાબ દોઆબ તથા રચ્તોના મુલક છે. જમણા પગ કરતાં ડાબો પગ વધારે લાંબો હોય તેવો આ પ્રાંત દેખાય છે. પંજાબના ત્રણ ભાગ પડે છે : (૧) ઉત્તરમાં તથા ધ્રુવાન ખૂણામાં આવેલ પર્વતનો પ્રદેશ, (૨) વાઘવ્ય ખૂણામાં આવેલ પર્વતનો પ્રદેશ તથા (૩) પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં આવેલ મેદાનો. હાથની આંગળીઓ માફક સિંધુ નદીની પાંચ શાખાઓ આખા પ્રાંતમાં ફરી વળે છે.

સુક્રી હવાને અંગે ઉનાળામાં સખત ગરમી તથા શિયાળામાં સખત ઠંડી પડે છે. પંજાબ ખરા ચોમાસાના પ્રદેશની બહાર હોવાને અંગે વરસાદ બહુ થોડો-લાહોરમાં લગભગ ૨૦ ઇંચ અને પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે જતાં તેથી ઓછો-પડે છે. વરસાદનો અભાવ, કુદરતી જળમાર્ગોની ખામી, સુક્રી હવા તથા પ્રાંત દૂર હોવાથી તે નહેરોનો પ્રદેશ બન્યો છે. પંજાબ જેટલી નહેરો જગતના કોઈ પણ દેશમાં નથી.

પંજાબની જમીન ફળદ્રુપ છે. ધઉ, જવ, બાજરા, રૂ, તમાકુ, શેરડી તથા કાંઠાખીણમાં ચાનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. છલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં જગતમાં પંજાબ જેટલા ધઉ કોષ્ટ દેશમાં થતા નથી.

પંજાબ ધણી રીતે હિંદનો ખૂબ આબાદ પ્રાંત છે. વધતા જતા ખેતીના પાક પર તે મુસ્તાક છે. ધઉ પંજાબનો મુખ્ય પાક છે. ત્યાં રૂ, બાજરી તથા તેલી પિયાં પણ બીજે છે, પણ ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ તે દક્ષિણ જેટલો પ્રગતિશીલ નથી. પંજાબમાં અટકમાં પેટ્રોલ મળી આવે તેવાં સ્થાનો છે.

વસ્તીના ૫૭ ટકા મુસલમાનો તથા ૨૭ ટકા હિંદુઓ છે. પંજાબ તથા પંજાબનાં રાજ્યોમાં શીખની વસ્તી ૪,૦૭૨,૦૦૦ની છે. સરેરાશ વસ્તી દર ચોરસ માઈલે ૧૮૫ છે.

મુખ્ય ભાષા પંજાબી છે. બીજી બોલાતી ભાષા ઉર્દૂ છે.

વસ્તી

૧૯૩૧

૨૩,૫૮૦,૮૫૨

૧૯૩૨

૨૦,૬૮૫,૪૭૮

બહુચિસ્તાન

બહુચિસ્તાન હિંદની છેક પશ્ચિમે આવેલું છે અને તેને હિંદની બહાર ગણી શકાય. તેના મુખ્ય ભાગો નીચે મુજબ છે:

- (૧) પ્રાંતના ધ્રુવાન ખૂણામાં આવેલો તથા બ્રિટિશ મુલક.
- (૨) ખિલાત અને લારખેલાનાં રક્ષિત દેશી રાજ્યો.
- (૩) તાપકારાણાના અર્ધ-સ્વતંત્ર પ્રદેશો, જે પોલિટિકલ એજન્ટની સત્તા હેઠળ છે.

બહુચિસ્તાનમાં પર્વતો ઘણા છે. કેટલાક ભાગો ઉજ્જડ છે.

બહુચિસ્તાન વરસાદના પ્રદેશની બહાર હોવાથી ત્યાં વરસાદ થતો નથી તેથી હવા ઘણી સુક્રી છે. શિયાળામાં સખત ઠંડી પડે છે. મેદાન પર સરેરાશ વરસાદ ૫ ઇંચ પડે છે. ધઉ, બાજરા, ખારેક તથા દ્રાક્ષ મુખ્ય પાક છે.

કુલ વસ્તી ધણી ઓછા છે. લોકો મુસલમાન છે તથા જૂના રીતરિવાજોને વળગી રહે તેવા છે. તેઓ પોતાની જમીનમાં ખેતી કરે છે.

ચીફ કમિશ્નર તથા એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર-જનરલની તેના પર સત્તા ચાલે છે. મહેસુલની વ્યવસ્થા માટે એક રેવન્યુ અધિકારી પણુ છે. તે પ્રાંતના જ્યુડિશિયલ કમિશ્નર તરીકે હાઇકોર્ટનું કામ કરે છે. અંદર અંદરના કબજાની પતાવટ માટે વ્રહ્મોનું મંડળ હોય છે તેને જરૂર કહે છે; તે અંદર અંદરના કબજાની પતાવટ કરે છે.

પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૪,૬૩૮ ચોરસ માઈલનું તથા વસ્તી ૮૬,૬૧૭ની છે. ૧૯૩૫ના મે મહિનાની એક રાત્રે હિંદમાં અગાઉ કદી ન આવી હોય તેવી કુદરતી આક્રમક બહુચિસ્તાન ઉપર હતરી. ધરતીકંપથી કવેટાનો નાશ થયો અને ૭૦,૦૦૦ની વસ્તીમાંથી ૩૦,૦૦૦ મનુષ્યો મૃત્યુ પામ્યા.

બિહાર

બિહાર પ્રાંતમાં બિહાર તથા છોટાનાગપુરનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૧૨માં બંગાળાની પુનર્રચના થઇ ત્યાં સુધી આ પ્રાંતો બંગાળા અને સંજલપુરના ભાગરૂપ હતા. ૧૯૦૫ માં મધ્ય પ્રાંતની સત્તામાંથી સંજલપુરને બંગાળા નીચે મૂક્યું. ઓરિસ્સા પણુ તાબાનો પ્રાંત હતો, તેને હવે જુદા પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. બિહારની ઉત્તરે નેપાળ, પશ્ચિમે સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્યહિંદ તથા મધ્ય પ્રાંતો, દક્ષિણમાં ઓરિસ્સા તથા પૂર્વમાં બંગાળા છે.

આ પ્રાંતની હવા ખૂબ ગરમ તથા ખૂબ ઠંડી છે. અનેક જાતનાં ફળો તથા શાકભાજી ત્યાં થાય છે. કાંઠા પર વરસાદ બહુ સખત પડે છે, પણુ બિહાર અને છોટાનાગપુરમાં ધણો ઓછો પડે છે. બંગાળાની માફક ચોખાનો પાક મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ખેતીને લાયક જમીનના લગભગ અર્ધા ભાગમાં ચોખાનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. મકાઈ, શેરડી, ચા, ગળી, તેલી બિયાં તથા તમાકુનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. સિગારેટના કારખાનાને અંગે તમાકુના વાવેતરને ઉત્તેજન મળ્યું છે. મોંઘીરનું સિગારેટનું કારખાનું જગતમાં સૌથી મોટું છે.

હિંદમાં થતાં કાલસા તથા અબરખ મોટા પ્રમાણમાં આ પ્રાંતની ખીણોમાંથી મળી આવે છે. લોહું પણુ મળી આવે છે અને જમશેદપુરમાં લોહાનું તથા પોલાદનું મોટું કારખાનું પણુ છે. કાલસો ગિરિદિહમાંથી તથા બીજાં સ્થળોએથી તથા અબરખ હજારીબાગમાંથી મળે છે. છોટાનાગપુરમાંથી તાંબુ મેંગેનીઝ તથા એલ્યુમિનમ મળી આવે છે. ૧૯૧૯ સુધી આ પ્રાંત લેફ. ગવર્નર તથા તેની કાઉન્સિલની સત્તા હેઠળ હતો, પણુ ૧૯૨૧થી ૧૯૩૫ સુધી ગવર્નર અને તેની ધારાસભા તેનો વહીવટ કરતાં હતાં. તેમાં ૨૬ ખંડિયાં રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ગંગા નદીના કાંઠે આવેલ પટણા મુખ્ય શહેર છે. મોંઘીર તથા ભાગલપુર બીજાં અગત્યનાં શહેરો છે. ગયા હિંદુઓ તથા બૌદ્ધો માટે યાત્રાનું અગત્યનું ધામ છે. બુદ્ધિસ્ટ વિશ્વવિદ્યાલયના અવશેષો ત્યાં છે. છોટાનાગપુરની વસ્તી બહુ ઓછી છે. તેનાં બે શહેરો જ કંઈક મહત્વનાં છે-રાંચી અને હજારીબાગ. રાંચી ઉનાળાનું રાજધાનીનું શહેર છે. બિહારમાં અનેક જાતનાં લોકો વસે છે, બાપાઓ પણુ ધણી બોલાય છે, તેમાં પશ્ચિમ હિંદી મુખ્ય છે.

૧૯૪૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે બિહારની કુલ વસ્તી ૩૬,૩૭૦,૧૫૧ની છે. તેમાં ૧૮,૨૨૪,૪૨૮ પુરૂષો તથા ૧૮,૧૪૫,૭૨૩ સ્ત્રીઓ છે.

આખા પ્રાંતનો વધારો ૧૨૦૩ ટકા છે. ૧૯૨૧-૩૧નો વધારો ૧૧૫ ટકા હતો.

૧૯૩૧-૪૧ દરમિયાન પ્રાંતોમાં વસ્તીનો વધારો નીચે મુજબ થયો હતો :

પટણા ૧૭-૧, ગયા ૧૬-૨, શાહ્યાદ ૧૬-૮, સારણુ ૧૫-૦, ચંપારણુ ૧૧-૭, મુઝફ્ફરપુર ૧૦-૩, દરબંગા ૯-૧, મોંઘીર ૧૨-૧, ભાગલપુર ૧૬-૮, પુલ્હિયા ૪-૭, સંતાલ પરગણા ૮-૯, હમીરપુર ૧૫-૪, રાંચી ૬-૯, માનજૂમ ૧૨-૨ અને સિંગજૂમ ૨૩-૧. ૧૨-૩ નો પ્રાંતિક વધારો છેલ્લા ચાળીસ વર્ષો દરમિયાન વધારેમાં વધારે છે.

બિહારના શહેરોની વસ્તી નીચે મુજબ હતી. પટણા ૧,૭૫,૭૦૬, ગયા, ૧,૦૫,૨૨૩, ભાગલપુર ૯૩,૨૫૪ અને જમશેદપુર ૧,૪૮,૭૧૧. શહેરોની વસ્તીમાં નોંધપાત્ર ખીના એ છે કે જમશેદપુરની વસ્તી ૧૯૩૧ કરતાં અમણી થઇ ગઇ છે.

આંખા પ્રાંતમાં ખૂબ ગીચ વસ્તીવાળો વિભાગ મુઝફ્ફરપુર છે. તેમાં દર ચોરસ માઇલે ૧,૦૬૯ ની વસ્તી છે. ખૂબ ઓછી વસ્તીવાળો વિભાગ પાલામો છે. તેમાં દર ચોરસ માઇલે ૧૮૫ ની વસ્તી છે.

છોટાનાગપુરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ જંગલમાં સૌથી વધારે ખનીજો મળતાં હોય તેવા પ્રદેશ છે. અખરખતો તો જંગલમાં તેનો ઇજારો છે. આ ઉપરાંત મેંગેનીઝ, સોડા, કોમાઇટ, રૂપું, નીકલ, તાંબું અને સીસું પણ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ઝરિયા, ગિરિદિહ, બોકારો, રામગઢ, કરમપરા ઉત્તરખીણ, ચોપ, ઈકોનોરી, ઓરાંગા, હત્તાર, ડાહનગંજ અને કુંદીતમાં કાલસા મળી આવે છે. છોટાનાગપુર પ્રદેશમાં કૌમતી જંગલો પણ છે. આ જંગલોનો વિસ્તાર ૧,૭૫૯,૧૦૦ એકર અથવા ૨,૭૪૭ ચોરસ માઇલનો છે.

સુવર્ણપ્રાંત નદીની રેલીમાંથી સોનું મળી આવે છે. પટણા તથા મોંઘીરમાંથી સુરોખાર મળે છે.

અંગાળા

અંગાળા બ્રિટિશ હિંદનો એક મોટો પ્રાંત છે. તેની દક્ષિણે અંગાળાનો અખાત, પશ્ચિમે નેપાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, ઉત્તરે સિક્રીમ અને ભૂતાન અને પૂર્વે આસામ અને બર્મા આવેલાં છે. તેમાં બદવાન, રાજશાહી દલાકો, ઢાકા અને ચિત્તાગોંગ અને કૂચબિહાર તથા ત્રિપુરાનાં અર્ધ-સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. પહેલવહેલાં તો તેમાં ઉત્તર તથા મધ્યહિંદનો ધણોખરો ભાગ આવી જતો તેથી તે ખૂબ મોટો હતો, પાછળથી તેમાં અંગાળા, બિહાર, ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુરનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૯૦૫માં સંબલપુર પરગણાને મધ્યપ્રાંતમાંથી લઇ અંગાળા સાથે ભેળવવામાં આવ્યું અને રાજશાહી, ઢાકા અને ચિત્તાગોંગને જુદાં પાડીને આસામ સાથે ઉમેરવામાં આવ્યાં. આ ભાગલા ૧૯૧૧માં ૨૬ કરવામાં આવ્યા અને ૧૯૧૨માં અંગાળાની પુનર્રચના કરવામાં આવી. બિહાર ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુરનો જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. તે જ વર્ષમાં અંગાળાના લેફ. ગવર્નરને ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો.

તેરમી સદીની શરૂઆતમાં મુસલમાનોએ અંગાળા છતી લીધું. મુસ્લિમ શહેનશાહોએ નીમેલા ગવર્નરો પહેલાં તો તેના પર અમલ ચલાવતા હતા. ત્યાર પછી અસો વર્ષ સુધી ગવર્નરોએ સ્વતંત્ર સત્તા ચલાવી. ૧૫૭૬માં તે મહાન મોગલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બન્યો અને ત્યાર પછીનાં ૨૦૦ વર્ષો સુધી મોગલ ગવર્નરોએ તે પર શાસન ચલાવ્યું. ૧૭૬૫ માં તે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તાબામાં આવ્યો. આ કંપનીએ ૧૬૩૩માં પોતાની કોડિંગો અંગાળામાં નાખી હતી. ૧૮૫૮માં તે સત્તા શહેનશાહને સુપ્રત કરવામાં આવી. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં આ પ્રાંતમાં આસામ તથા અત્યારે યુક્ત પ્રાંતો તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૮૩૬માં આ પ્રાંતોને જુદી રાજ્યવ્યવસ્થા હેઠળ મુકવામાં આવ્યા અને ૧૮૭૪માં આસામને જુદો પાડવામાં આવ્યો. ૧૯૦૫માં ફરી એક વાર પુનર્રચના કરવામાં આવી. પૂર્વ અંગાળાને આસામ સાથે જોડી દઇ તેને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હેઠળ મુકવામાં આવ્યો અને અંગાળા અને મધ્યપ્રાંત વચ્ચે પ્રાંતોનો અદલોઅદલો કરવામાં આવ્યો. ૧૯૧૨માં પૂર્વ અંગાળાને ફરીથી

અંગાળા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો અને આસામનો જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. અંગાળાને ગવર્નરની સત્તા હેઠળ ધ્વજાકો બનાવવામાં આવ્યો.

અંગાળાનું ક્ષેત્રફળ અંતરે ૮૨,૨૭૭ ચોરસ માઇલનું છે, તેમાંથી ૭૬,૮૪૩ ચોરસ માઇલનો બ્રિટિશ મુશ્ક છે. જમીન અધિક ફળદ્રુપ છે. ઉત્તર હિમાલય નજીક સિંગલીલા પર્વતની હાર ૧૨,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ આવેલ છે. ચિત્તાગોંગ પર્વતના પ્રદેશો ૪,૩૦૦ ફીટ છે. અને તિપેરા ટેકરી ૩,૦૦૦ ફીટ છે, અંગાળા જળમાર્ગો માટે ખાસ જાણીતું છે. ગંગા-બ્રહ્મપુત્રા નદીને અંગે જ તેનું અસ્તિત્વ છે. અને નદીનાં મુખ વચ્ચેનો ભાગ ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સના ક્ષેત્રફળ જેટલી જગ્યા રોકે છે.

અંગાળાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ શયુનો છે. હુગલીના અને કાંઠા પર કુલ ૯૨ મિલો આવેલ છે. રૂની ૧૯ મિલો છે. આ ઉદ્યોગ ધીકતો થતો જાય છે. કાલસાની ખાણનો ઉદ્યોગ પણ મોટો છે. બદવાન જિલ્લામાં આવેલ રાણીગંજ કાલસાનું મુખ્ય સ્થળ છે. આ ઉત્પન્ન કરવાનો તો જાણી અંગાળાએ ઇંગ્લેન્ડ રાખ્યો છે. દાર્જિલિંગ અને જલપૈગુરી પ્રાંતમાં તે જોગે છે. બીજા ઉદ્યોગોમાં કુટીના લોહું તથા પોલાદના ઉદ્યોગો, કાગળની મિલ, તેલની મિલ, સાકરનાં કારખાનાં વગેરેને ગણી શકાય.

ચોખાનો પાક મુખ્ય છે. ખેડાયેલી જમીનના ફેં ભાગમાં તેની ખેતી થાય છે. વર્ષમાં ત્રણ પાક જોતરે છે. શણ, તમાકુ, સાકર, તેલીબિયાં તથા ૩ પણ ઉગાડવામાં આવે છે અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં ચાના મોટા બગીચાઓ છે. હાવરા શણનું મુખ્ય મથક છે. ત્યાં ઘણાં કારખાનાં છે. ઢાકામાં રૂતું વણાટકામ કરવામાં આવે છે. ઢાકા મલમલ માટે એક વખત પ્રસિદ્ધ હતું. રેશમ ત્રણ-ચાર સ્થળોએ બનાવવામાં આવે છે. મુખ્ય ખનીજ કાલસા છે. બિહારની સરહદ પર આવેલ રાણીગંજમાં સૌથી મોટી ખાણ આવેલી છે. લોહું, તાંબું, તથા મીઠું પણ મળી શકે છે. કુદરતી વસ્તુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને ઉપર દર્શાવ્યા ઉપરાંત ગળી, લાખ, ખસખસ, તીખાં, કવીનામન, સૂંઢ, તેળના, ઔષધિઓ, સાગ વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. મનુષ્યજનને આવશ્યક એવી દરેક વસ્તુ મળી આવે છે. નદીમાં તથા દૂર કાંઠા પર માછલાં પકડવાનો ધંધો ખૂબ ચાલે છે. એક વખત ગાંધી જંગલવાળા પ્રદેશોમાં અત્યારે ખેતરો ખેડાઈ રહ્યાં છે, છતાં હજી ૧૨,૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં જંગલો છે. આ જંગલો ૧૮૫૪થી અંગાળાના જંગલખાતાની દેખરેખ હેઠળ છે અને તેમાંથી ખૂબ આવક થાય છે.

હાથી, જંગલી બેંસ વાઘ, ચિત્તા, ગેંડા, રીંછ, વરુ અને બીજાં જંગલી પ્રાણીઓ આગળ જેટલા પ્રમાણમાં મળી આવતાં નથી, પણ દૂરના પ્રદેશોમાં હજી તે મળી આવે છે. અંગાળાનાં હવાપાણી ગરમ તથા બીનાશવાળાં છે, અંગાળામાં વરસાદ ખૂબ થાય છે, પણ જુદા જુદા પ્રાંતો તથા જુદી જુદી ઋતુઓ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થાય છે. ચોમાસુ એટલું અનિયમિત છે કે કોઈ વાર ભયંકર પૂર આવે છે તો કોઈ વાર અનાજી હોય છે. ધરતીકંપ પ્રસંગોપાત થાય છે અને વાવાઝોડાથી કોઈ મોટું નુકસાન થાય છે. અંગાળામાં સરેરાશ વાર્ષિક ૬૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, હુગલી નદીના કાંઠે આવેલ કલકત્તા મુખ્ય શહેર તથા બંદર છે. બ્રહ્મપુત્રા પર આવેલ ઢાકા તથા કલકત્તાની સામે આવેલ હાવરા એ અગત્યનાં શહેરો છે. કલકત્તા પછી બીજી નંબરે ચિત્તાગોંગમાં રેલવેની બહુ સગવડ છે. નદીઓ તથા નહેરોના જળમાર્ગ અમૂલ્ય છે અને રસ્તાઓ પણ એકંદરે સરસ છે. મોટી નદીઓમાં નિયમિત રીતે ઉનારુઓને લઈ જવાની સ્ટીમરની સગવડ છે અને સમુદ્રમાં ફરતી સ્ટીમરો કલકત્તાને નજીકનાં તથા દૂરનાં બંદરો સાથે જોડે છે.

ફૂલ બિહાર તથા તિપેરાના રાજ્યો સહિતની અંગાળાની કુલ વસ્તી ૬૧,૪૬૦,૦૦૦ છે અને અંગાળાના બ્રિટિશ મુશ્કની વસ્તી ૬૦,૩૦૦,૦૦૦ની છે.

અંગાળાના બ્રિટિશ પ્રદેશની કુલ વસ્તીમાં ૩૩,૦૦૦,૦૦૦ મુસલમાનો છે તથા ૨૬,૪૫૦,૦૦૦ હિંદુઓ છે.

મુસલમાનોની વસ્તીનો વધારો લગભગ ૨૦ ટકા છે. ત્યારે હિંદુઓની વસ્તીનો વધારો લગભગ ૨૨ ટકા છે. ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે મુસલમાનોની સંખ્યા ૨૭,૪૯૭,૦૦૦ની તથા હિંદુઓની ૨૧,૫૭૦,૦૦૦ની હતી.

અત્યારની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે મુસલમાનોનું પ્રમાણ ૫૪.૭૩ ટકા અને હિંદુઓનું ૪૩.૮ ટકા છે.

ગાંધી વસ્તીગણતરીના આંકડાની સાથે સરખાવતાં ટકાના આંકડાઓમાં હિંદુઓ ૮ ટકા વધ્યા છે અને મુસલમાનો ૧૪ ટકા ઘટ્યા છે.

૧૯૩૧માં અંગાળામાં વસ્તીગણતરીનું ખર્ચ ૮ લાખ રૂપિયા થયું હતું. ૧૯૪૧માં લગભગ સાડાગણ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું છે.

હિંદી સરકારના નવા કાયદા હેઠળ અંગાળામાં રાજ્યવહીવટ માટે પ્રધાનમંડળ તથા લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી (નીચલી સભા) તથા લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ (ઉપલી સભા) મળશે. નીચલી સભામાં ૨૫૦ સભ્યો તથા ઉપલી સભામાં ૬૫થી વધારે નહિ તેટલા સભ્યો રહેશે.

વસ્તીના ૯૨ ટકા લોકો અંગાળી ભાષા બોલે છે. ભૌગોલિક, ભાષાની તથા જાતિની દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ હિંદના બીજા ક્રાંતિ પ્રાંત કરતાં અંગાળા વધારે સમજાતીય (Homogeneous) છે.

અંગાળાની લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી (નીચલી સભા) ના ૨૫૦ સભ્યોની નીચે પ્રમાણે વહેંચણી કરવામાં આવી છે: સામાન્ય ૮૦ (બે સ્ત્રીઓ સહિત), મુસલમાન ૧૧૯ (બે સ્ત્રીઓ સહિત), હિંદી ખ્રિસ્તીઓ ૨, એંગ્લો-ઇન્ડિયન ૪ (એક સ્ત્રી સહિત), યુરોપિયન ૧૧, વિશિષ્ટ (વેપાર ઉદ્યોગ, ખાણ) ૧૯, જમીનદારો ૫, યુનિવર્સિટી ૨ અને મજૂર ખાતું ૮. ૮૦ સામાન્ય બેઠકોમાંથી ૩૦ બેઠકો શેડ્યુલ વર્ગના હિંદુઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી છે. ૧૯ વિશિષ્ટ (વેપાર, ઉદ્યોગ તથા ખાણ) બેઠકોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે: મુસ્લિમ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ૧, ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ૧, મારવાડી એસોસિયેશન ૧, બેંગાલ નેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ૨, યુરોપિયન ધંધાદારી મંડળો તરફથી ૧૪ નીચેની વિગતે: બેંગાલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ૭, કલકત્તા ટ્રેડિંગ એસોસિયેશન ૨, જ્યુટ મિલ એસોસિયેશન ૨, ઇન્ડિયન ટી એસોસિયેશન ૨ તથા ઇન્ડિયન માઇનીંગ એસોસિયેશન ૧. અંગાળ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ (ઉપલી સભા)માં ઓછામાં ઓછા ૩૬ અને વધારેમાં વધારે ૬૫ સભ્યો રહે છે. તેમાં ગવર્નર ૬થી ઓછા નહિ અને ૮થી વધારે નહિ તેટલા સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. બેંગાલ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીના સભ્યો ૨૭ની, યુરોપિયનો ૩ની, મુસલમાનો ૧૭ તથા સામાન્ય મતદારમંડળો ૧૦ સભ્યોની ચૂંટણી કરે છે.

મદ્રાસ

લગભગ આખો ઇલાકા કૃષ્ણા તથા તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણે આવેલો છે. આખા ઇલાકામાં દરિયામાં ફરતાં વહાણોની સગવડ કરે તેવું એક પથ્થુ કુદરતી બંદર નથી.

પશ્ચિમઘાટ (કોમોરિન) કન્યાકુમારી જૂથિરના પશ્ચિમકાંઠે આવેલ છે. આ ધાર્મ્ય ૭,૦૦૦ શીટની જમીનનો નીલગિરિ પર્વત આવેલ છે. તેનું જમીનું શિખર દોદાબેરા ૮,૬૪૦ શીટ છે. નીલગિરિની બરાબર દક્ષિણે પાલઘાટ આવેલ છે. તે મલબાર અને કર્ણાટક વચ્ચેનો ઘાટ છે. તે ૧,૦૦૦ શીટ જમીન તથા ૨૦ માઇલ પહોળો છે. પૂર્વઘાટ તો ખરી રીતે છોટાનાગપુરના ઉચ્ચપ્રદેશોનું અનુસંધાન છે.

મુખ્ય નદીઓ : ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ઉત્તર પેન્નાર, પક્ષાર, દક્ષિણ પેન્નાર અને કાવેરી છે.

હવાપાણી સખતાઈમાંથી મુક્ત છે.

ચોખ્ખા ગોદાવરી, કૃષ્ણા તથા કાવેરીના પ્રદેશમાં તથા પશ્ચિમકાંઠા પર ઉગાડવામાં આવે છે. આન્ધ્રી, રગી, તથા કડાળ પશ્ચુ ઉગાડવામાં આવે છે. તિનવેલી, કાઠમ્બુદુર તથા ખેલારિની કાળી જમીનમાં ૩ ઉગાડવામાં આવે છે. તમાકુ મદુરા તથા કાઠમ્બુદુરમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ચા નીલગિરિમાં ઉગાડવામાં આવે છે. તેળના છેક દક્ષિણમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

લોકો દ્રાવિડી છે અને દ્રાવિડી ભાષાઓ-દક્ષિણમાં તામિલ તથા ઉત્તરમાં તેલુગુ-બોલે છે. મદ્રાસની ઉત્તર થોડા માઈલ દૂર આવેલ પ્રાંતોથી શરૂ કરી, મદ્રાસના પૂર્વ ભાગના દક્ષિણ છેડા સુધી તેલુગુ ભાષા બોલનારાં આવે છે. પશ્ચિમકિનારા પર મલયાલમ ભાષા બોલાય છે.

ત્રાવણકોર, કાચીન તથા મલબારકાંઠામાં મલાયલમ બોલાય છે.

ધર્મિકાની વસ્તી ૪૯,૩૦૦,૦૦૦ની છે, તે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓમાં સરખી રીતે વહેંચાયેલી છે. છેલ્લા દશકામાં પ્રાંતની વસ્તીમાં ૧૧૦૬ ટકાનો વધારો થયો છે.

અત્યારસુધી વિજાગાપટ્ટમનું સ્થાન પહેલું હતું તે હવે મલબારને ગળ્ય છે. તેની વસ્તી ૩,૬૦૦,૦૦૦ની છે, ત્યારે ઉત્તરના પ્રાંતની ૩,૮૦૦,૦૦૦ની છે. મદ્રાસ અને નીલગિરિના કૃત્રિમ પ્રાંતને આદ કરતાં મદ્રાસના કાષ્ઠ પશ્ચુ પ્રાંતમાં દશ લાખથી ઓછી વસ્તી નથી. ૨૩માંથી ૧૧ પ્રાંતોમાં વીસ લાખથી વધારે રહેવાશીઓ છે.

મદ્રાસ શહેરની વસ્તીમાં ૨૦ ટકાનો વધારો થઈ તે આંકડો ૭૭૭,૦૦૦ પહોંચ્યો છે. નીલગિરિમાં ૨૪ ટકાનો વધારો થયો છે.

નીચે આપેલ વિગત પરથી કર્મ ભાષા બોલાય છે તે સમજાશે :

ભાષા	બોલનાર લોકો	ભાષા	બોલનાર લોકો	ભાષા	બોલનાર લોકો
દ્રાવિડી		મલયાલમ	૮,૭૨૭,૨૫૪	ઈંગ્લીશ-આયર્લેન્ડ	
તામિલ	૧૮,૮૯૬,૭૧૮	કેનેડી	૧,૬૮૫,૫૪૩	ઉડિયા	૧,૮૪૭,૪૪૯
તેલુગુ	૧૭,૭૮૨,૮૯૮			હિંદુસ્તાની	૧,૨૩૦,૩૧૩

મધ્યપ્રાંત અને વરાડ

૧૮૧૮ની પિંઢારા-લડાઈ પછી સિંધિયા તથા નાગપુરના બોંસલે પાસેથી સગર તથા નર્મદાપ્રદેશ ભરિકે જીતીતા કેટલાક પ્રાંતોને બ્રિટિશોએ પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધા. રાજની સગીર અવસ્થા દરમિયાન બોંસલેના આફીના રાજ્યનો વહીવટ પશ્ચુ બ્રિટિશ કરતા હતા. રાજ નિઃસંતાન ગુજરી જતાં નાગપુર પ્રાંત સરકારે આલસા કર્યો. ૧૯૦૫માં જ્યારે પૂર્વ અંગાળા તથા આસામનો નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે હિંદી ભાષા બોલતા છોટાનાગપુરમાં આવેલાં પાંચ હિંદી રાજ્યોનો વહીવટ અંગાળામાંથી લઈને મધ્યપ્રાંતમાં ફેરવવામાં આવ્યો. બીજા બાજુએ મદ્રાસની સરહદ પર આવેલા મધ્યપ્રાંતના પૂર્વભાગનાં ઉડિયા ભાષા બોલતાં પાંચ દેશી રાજ્યોને ઓરિસ્સા વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યાં. ૧૯૩૫ના હિંદી સરકારના કાયદાની રૂએ રાયપુર તથા વિલાસપુર પરગણાના કેટલાક ભાગો ઓરિસ્સાના નવા પ્રાંતમાં બદલાવવામાં આવ્યા છે.

વરાડ ૧૮૫૩થી બ્રિટિશ સરકાર નીચે છે. તે વર્ષમાં હૈદરાબાદના નિઝામ સાથે થયેલા કરારની રૂએ નિઝામ રાજ્યના રક્ષણ માટે ‘હૈદરાબાદ કોન્ટિનન્ટ’ નામનું ભરકર રાખવાનું બ્રિટિશ સરકારે માથે લીધું. તેના બદલામાં તે ભરકરના નિભાવ માટે હૈદરાબાદના નિઝામે બ્રિટિશ સરકારને વરાડપ્રાંત આપી દીધો,

૧૯૦૨માં લોડ કઝનના સમયમાં નવી શરતો કરવામાં આવી. તેમાં દર વર્ષે ૨૫ લાખ રૂપિયા લેવાની શરતે નિઝામે હમેશને માટે વરાડ પ્રાંત સરકારને પદ્દે આપ્યો. આ કઝન-શરતો મુજબ વરાડ ઉપર નિઝામની નામની સત્તા રહેવાની હતી, રાજ્યવહીવટ તો સરકારે કરવાનો હતો. આ શરતો તથા ગોડવણના પરિણામે હૈદરાબાદ રાજ્યમાં અસંતોષ વધતો ગયો.

૧૯૩૬માં નામદાર શહેનશાહ તથા નામદાર નિઝામ વચ્ચે નવી શરતો કરવામાં આવી છે. લોડ કઝને કરેલ શરતોને બદલે નવી શરતો અમલમાં આવશે અને તેથી ઉત્તરોત્તર વધતા જતા અસંતોષનો અંત આવશે. આ નવા કરારોમાં વરાડ ઉપર નિઝામની સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સત્તાને અંગે ના. નિઝામ તથા તેમના વંશજો હૈદરાબાદ તથા વરાડના નિઝામ તરીકે ઓળખાશે. ગાદીવારસ વરાડના શાહજહાન તરીકે ઓળખાશે. જાણે તે એક બ્રિટિશ પ્રાંત હોય તેમ પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવાનું મધ્યપ્રાંત અને વરાડમાં અત્યારની માફક રહેશે. નિઝામને નીચે પ્રમાણે હક્ક પશુ આપવામાં આવ્યા છે : (૧) મધ્ય પ્રાંત તથા વરાડના ગવર્નરની નિમણૂક કરતી વખતે નિઝામની સલાહ લેવામાં આવશે, (૨) બ્રિટિશ ધ્વજની સાથે નિઝામનો ધ્વજ ઉડાડવામાં આવશે, (૩) વરાડમાં દરબાર ભરવાનો તથા ખિતાબો આપવાનો હક્ક, વાઈસરોયની સંમતિ સાથે, નિઝામને રહેશે, (૪) મધ્ય પ્રાંત અને વરાડની રાજધાનીમાં નિઝામનો એજન્ટ રહેશે, (૫) અત્યારે મળે છે તેમ નિઝામને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ૨૫ લાખ રૂપિયા મળ્યે જશે.

રાજ્યવહીવટ ખાતર પ્રાંતના ચાર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે : નાગપુર વિભાગ (મથક નાગપુર); જમ્શપુર વિભાગ (મથક જમ્શપુર); છત્તીસગઢ વિભાગ (મથક રાયપુર); વરાડ વિભાગ (મથક અમરાવતી).

મધ્ય પ્રાંત અને વરાડની જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ છે. રૂનું વાવેતર ખૂબ કરવામાં આવે છે. વરાડ તો તેનું કેન્દ્ર છે. ખીમ્ પાડ ચોખા, બાજરી, તેલીબિયાં અને ઘઉં છે. નાગપુરની દક્ષિણે વરોરામાંથી કાલસા મળી આવે છે. વરાડ કપાસનું ધર છે અને હિંદમાં તે ખીન્ને નંબરે આવે છે. વરાડની કાળી જમીન રૂને ખૂબ અનુકૂળ છે, જે કે તે જમીન ફક્ત ૧૭,૮૨૪ ચોરસ માઈલ છે, પણ વેપારી દૃષ્ટિએ તે ખૂબ ઉપયોગી છે. ખેતી કરેલ જમીન ૪૬ ટકા રૂ આવે છે. જુવાર, ઘઉં અને તેલીબિયાં ઉત્પન્નમાં ત્યારપછીના અનુક્રમમાં આવે છે.

૧૯૪૧ની વસ્તીગણતરીના કામચલાઉ આંકડા પ્રમાણે મધ્ય પ્રાંત અને વરાડની વસ્તી અત્યારે ૧૬,૮૩૨,૦૦૦ની છે. દશ વર્ષમાં ૯-૮ ટકાનો વધારો થયો છે.

મધ્યપ્રાંતોમાં દશ લાખથી વધારે વસ્તીવાળા ફક્ત ચાર જ પ્રાંતો છે. તેમાં મોટા વિલાસપુર છે. તેની વસ્તી ૧,૫૫૦,૦૦૦ છે. વધારાનું પ્રમાણ પશુ ખૂબ ફરફારવાળું છે. ૦.૫ ટકાથી માંડીને ૧૮.૩ ટકા.

નાગપુર શહેરની વસ્તી ત્રણ લાખની છે, જે છેલ્લા દશકામાં ૪૧ ટકાનો વધારો બતાવે છે. જમ્શપુરની ૧,૮૪,૦૦૦ની છે. તેમાં વધારાનું પ્રમાણ ૪૭.૬ ટકા છે.

હિંદુધર્મ પ્રવર્તે છે. ૮૦ ટકા લોકો હિંદુ છે. જૂતપ્રતને માનનારા ખીણોમાંના ગોંડ અને બીલ મોટી સંખ્યામાં છે. પ્રાંતના ભાષાવિભાગ ખાસ અગત્યનો છે, કેમકે તેને અંગે વારંવાર સખત રાજકીય સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્તર અને પૂર્વમાં હિંદી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા વધારે છે, ત્યારે પશ્ચિમમાં મધ્યભાગમાં તથા વરાડમાં મરાઠી ભાષાનું પ્રાપ્ત્ય છે. વસ્તીના ૫૬ ટકા હિંદી અને બાકીના મરાઠી બોલે છે. હવાપાણી અતિશયત્વમાંથી મુક્ત છે, અને દરેક સ્થળે સારો વરસાદ પડે છે. જમીનનો મોટો ભાગ જંગલો તથા અરણ્યોવાળો છે. પર્વતના ઢાળ પર કીમતી સાગનું લાકડું મળે છે. જંગલમાંથી લાખ મળી આવે છે. સૌથી વધારે અગત્યનું વાવેતર ઉમરા રૂનું છે.

મુંબઈ

મુંબઈ છલાકા છેક પશ્ચિમમાં આવેલો તથા સૌથી નાનો છલાકા છે. તેમાં બ્રિટિશ પ્રાંતો તથા ગવર્નરની સત્તા હેઠળનાં હિંદનાં રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. મુંબઈનો ટાપુ હિંદના મુલક તરીકે પહેલવહેલો બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યો હતો, કેમકે ૧૬૬૧માં ખ્રીસ્તી યાદ્દસનાં પોર્ટુગીઝ શાહજાદા કેથરિન સાથે લગ્ન થતાં કરિયાવરમાં તે આપવામાં આવ્યો હતો. પછીથી તે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપવામાં આવ્યો. ૧૯મા સદીમાં આ છલાકા ધીમે ધીમે બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યો. ત્રણ મરાઠા-વિગ્રહ પછી નવો મુલક તેમાં ઉમેરાતો ગયો. આ પ્રાંતમાં ચાર કમિશ્નરો છે તથા ૨૬ પ્રાંતો છે. ત્રણ વિભાગો નીચે મુજબ છે: (૧) ઉત્તરભાગ અથવા ગુજરાત, (૨) મધ્ય અથવા દક્ષિણ વિભાગ, (૩) દક્ષિણ અથવા ક્ષણિક. દેશી રાજ્યો મુંબઈના ગવર્નરની દેખરેખ હેઠળ છે અને તેના ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ બે વિભાગ પડે છે: (૧) ઉત્તર અથવા ગુજરાત વિભાગમાં વડોદરા, કચ્છ, પાલણપુર, રૈવાકાંઠા આવે છે. (૨) દક્ષિણ અથવા મરાઠા વિભાગમાં કોલ્હાપુર, અકલકોટ, સાંવતવાડી, સતારા તથા મરાઠા-ગંગીરો આવે છે. મુખ્ય પર્વતોમાં પશ્ચિમઘાટ, વિંધ્યાચળ તથા સાતપુડો છે. મુખ્ય નદીઓમાં તાપી, નર્મદા તથા લુણી છે. દક્ષિણ વિભાગમાં કૃષ્ણા અને કાવેરીની શાખાઓ છે. હવાપાણી ખૂબ ફેરફારવાળા છે. મુંબઈમાં વરસાદ લગભગ ૭૫ ઈંચ પડે છે. ઘાટની પૂર્વના કરતાં પશ્ચિમમાં ઘણો વધારે વરસાદ પડે છે. કચ્છ તથા ગુજરાતમાં ગરમી સખત પડે છે. દક્ષિણમાં હવાપાણી એકંદરે ખુશનુમા છે. મરાઠા-પ્રદેશની પણુ તે જ સ્થિતિ છે. મુંબઈના ટાપુમાં દરિયાની ઠંડી લહરો આવવા છતાં મેં તથા ઓક્ટોબરમાં સખત ગરમી પડે છે.

કાઠિયાવાડ જ હિંદનો એવો ભાગ છે કે જેમાં સિંહ મળી શકે છે,

મુંબઈ શહેરમાં હિંદના પાસ્ટિઓની અર્ધા સંખ્યા વસે છે. મુખ્ય ભાષાઓ મરાઠી તથા ગુજરાતી છે.

મુંબઈ શહેરની વસ્તી છેલ્લા દશકામાં ૨૮ લાકડી વધીને આજે ૧,૪૯૦,૦૦૦ની થઈ છે. આખા છલાકાની વસ્તી ૨૦,૯૦૦,૦૦૦ની છે. તે ૧૯૩૧ કરતાં ૧૫૯ લાકડી વધારે બતાવે છે.

મુંબઈ શહેર અને પરાંઓને બાદ કરતાં અમદાવાદમાં ૩૭ લાકડી અને સુરતમાં ૨૭ લાકડી વધારે થયેલ છે. અમદાવાદની વસ્તી ૫૯૨,૦૦૦, પૂનાની ૨૩૮,૦૦૦ અને શોલાપુરની ૨૦૪,૦૦૦ની છે.

મુંબઈ શહેર સુદાંત, છલાકાના ૨૦ પ્રાંતોમાંથી ૧૧માં ફક્ત લાખથી વધારે વસ્તી છે. મોટા પ્રાંતો રત્નાગીરી (૧,૩૭૦,૦૦૦) તથા અમદાવાદ છે, તથા નાનામાં નાનો કાનડા (૪૪૧,૦૦૦) છે. ઉત્તર કરતાં દક્ષિણમાં વસ્તીનો વધારો ઓછો થયો છે. ધારવાડ, કોલાબા, રત્નાગીરી અને કાનડામાં ૧૦ લાકડી ઓછો વધારો થયો છે.

મુખ્ય ધર્મો ખ્રીસ્તી છે, પણ રૂના કાપડ માટે આખા હિંદમાં મુંબઈ પહેલું આવે છે.

૧૯૩૫ના હિંદી સરકારના કાયદા હેઠળ પ્રાંતના રાજ્યવહીવટ માટે પ્રધાનોની સભા તથા એ એક્સપ્રેસીવેટિવ એસેમ્બલી (નીચલી સભા) તથા લેજિસલેટિવ કાઉન્સિલ (ઉપલી સભા)-મુંબઈમાં છે. નીચેની સભામાં ૧૭૫ સભ્યો તથા ઉપલી સભામાં ૩૦થી વધારે નહિ તેટલા સભ્યો બેસે છે.

સરહદપ્રાંત

આ પ્રદેશ ૧૮૪૬માં સાથે બ્રિટીશ દેશમાં આવ્યો છે.

ઉત્તરમાં ચિત્રાલથી માંડીને દક્ષિણમાં વઝીરિસ્તાન સુધીની સરહદની એન્જિનીયોને પંગખની સરહદના પ્રાંતો સાથે ભેળવીને એક સત્તા હેઠળ મૂકી ૧૯૦૧માં આ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. આ પ્રાંતના ચાર વિભાગ છે: (૧) હરાજત સરહદ, (૨) કુરમ ખીણ, (૩) પેશાવર સરહદ, (૪) ચિત્રલ.

આખા દેશમાં પુષ્કળ પર્વોતો છે. સિંધુ નદીની શાખાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે છે. મુખ્ય નદીઓ ચાર છે. તે બધી સિંધુની શાખાઓ છે: કાબુલ, કુરમ, તોચિ, અને ગોમલ. પર્વોતોમાં હિંદુકુશ, સેફેડકોહ તથા સુલેમાન પર્વત છે.

હવાપાણી જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. દેરાઈરમાધ્વખાન જેટલી ગરમી આખા હિંદમાં ક્યાંયે પડતી નથી. ઉનાળામાં આ સ્થાનમાં ૧૧૩ ડિગ્રીથી ૧૧૮ ડિગ્રી સુધી ગરમી પડે છે. પેશાવરમાં ૧૨૦ ડિગ્રી તથા દેરાઈરમાધ્વખાનમાં ૧૨૨ ડિગ્રી ગરમી પડે છે, પણ શિયાળામાં પેશાવરમાં હવામાન ૩૨ ડિગ્રી નીચે તથા દેરાઈરમાધ્વખાનમાં ૩૦ ડિગ્રી નીચે થઈ જાય છે. આખો પ્રાંત ચોમાસાના માર્ગની બહાર છે. વરસાદ બહુ થોડો છે અને ટેકરીઓ સિવાય ખેતીવાડી નહિ જેવી થાય છે. મુખ્ય પાક ધઉં તથા જવ છે. ત્યાર બાદ મકાઈ, બાજરો તથા જીવર આવે છે. ફળો મોટા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે, તેમાં મુખ્ય દાડમ છે.

સરહદની ઓળસીઓ બાદ કરતાં સરહદ પ્રાંતની વસ્તી ૩૦,૩૮,૦૬૭ની છે. ૧૯૩૧માં તે આંકડો ૨૪,૨૫,૦૭૬નો હતો. છેલ્લા દશકા કરતાં આ વધારો ૨૫ ટકાનો અથવા તો ૬,૧૨,૯૯૧ નો છે.

ઓળસીઓની વસ્તી ૨૩,૭૭,૫૬૯ની ગણવામાં આવે છે. ત્યાં ગીચતા દર ચોરસ માઇલે ૯૫ ની છે.

પ્રાંતનાં સ્થિર થયેલા ભાગોમાં મુસલમાનોની સંખ્યા ૨૭,૮૮,૭૯૭ની છે અને હિંદુઓની સંખ્યા ૧,૮૦,૩૨૧, શીખોની સંખ્યા ૫૭,૯૩૯ની તથા બીજી કોમોના મનુષ્યોની સંખ્યા ૧૧,૦૧૦ની છે.

સરહદમાં દર એકસો પુરુષોએ ૮૩-૯ સ્ત્રીઓ છે. પુરુષોની સંખ્યા ૧૬,૫૧,૨૧૪ તથા સ્ત્રીઓની ૧૩,૮૬,૮૫૩ ની છે.

વસ્તીનો મોટો ભાગ પઠાણોનો છે. તેઓ પુસ્તો બાપા બોલે છે. વસ્તીના ૯૦ ટકાથી વધારે મુસલમાનો છે, મોટા ભાગ ખેતીવાડી કરે છે. અફઘાનિસ્તાન તથા મધ્યહિંદ સાથે સરહદના રસ્તાને જોડતો હોઇ આ પ્રાંત વેપારી દૃષ્ટિએ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની સત્તા હેઠળ હતો, પણ ૧૯૩૨માં તેને ગવર્નર અને તેની ધારાસભા નીચે મુકવામાં આવ્યો.

વસ્તીનો મુખ્ય આધાર ખેતીવાડી પર છે. કાંઈ પણ જાતનાં કારખાનાં નથી.

સિંધ

મુંબઈ ઈલાકા સાથે લગભગ એકસો વર્ષ રહીને ૧૯૩૬ના એપ્રિલની ૧લી તારીખે સિંધને જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે.

તાજેતરની શોધખોળ પરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં સિંધ સંસ્કૃતિનું ધામ હોયું જોઈએ. સિંધના કારખાના પરગણામાં મોહન-જો-ડોરોમાં મહાન સિંધુ નદીની ખીણની સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે. જે નામથી આખા હિંદને પાશ્વિમાત્મ લોકો ઓળખે છે તે નામ ગ્રીક લોકોને સિંધમાંથી મળી આવ્યું હતું. સિકંદરે સિંધને જીત્યો. ઈસ્લામનો પ્રવેશ પણ સિંધમાં જ થયો હતો. આઠમા સૈકામાં મહમદ-બીન-કાસમે બાહાલુવંશને હરાવ્યો હતો. હુમાયુ જ્યારે આશ્રય માટે રખડતો હતો ત્યારે સિંધના રણમાં ઉમરકોટમાં મહાન અકબરનો જન્મ થયો હતો.

પણ ફરફારો પછી ૧૮૪૩માં સર આલ્ફ્રેડ નેપિયરની સરદારી હેઠળ મુંબઈની ટુકડીએ આ પ્રાંતને બ્રિટિશ મુશ્ક સાથે જોડી દીધો. થોડા સમય સુધી સિંધને મિલિટરી ગવર્નર નીચે રાખ્યો અને ત્યાર પછી મુંબઈ ઈલાકા સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો.

સિંધના હવાપાણી આકારાં છે. ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે તથા શિયાળામાં સખત ઠંડી પડે છે. બીનાશના અભાવને આ આભારી છે. દિવસના ભાગમાં સુકકી રેતી ગરમી સાથે ભળી જાય છે ને રાત્રે તેટલી જ ઝડપથી ગરમીને છૂટી કરે છે. સિંધમાં દર વર્ષે ફક્ત ૪ ઈંચ વરસાદ પડે છે. ચોમાસામાં વરસાદ નહિ જવે પડે છે. સિંધના મુખ્ય શહેરો સક્કર, શિકારપુર, હૈદરાબાદ અને કરાચી છે. કરાચી ખંદર તરીકે વિકાસ પામતું જાય છે. પંજાબનાં ધઉં તથા બિયાનો વેપાર એટલી હદે વધ્યો છે કે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં કરાચીની અગત્ય વેપારી દૃષ્ટિએ ખૂબ વધી છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૭૮ ચોરસ માઇલનું છે.

૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરી સિંધ માટે પહેલી જુદી વસ્તી ગણતરી છે. જૂતકાળમાં તે કાર્ય મુખ્યત્વે દેખરેખ હેઠળ થતું હતું.

કામચલાઉ આંકડા દર્શાવે છે કે પ્રાંતની વસ્તી ૧૯૩૧ કરતાં ૧૬.૭ ટકા વધી છે અને અત્યારે ૪,૫૦૦,૦૦૦ની છે. કરાચીની વસ્તી ૩૬૦,૦૦૦ની છે. ગયા દશકામાં તેમાં ૪૪.૭ ટકાનો વધારો થયો છે.

મોટામાં મોટા પ્રાંત હૈદરાબાદ છે. તેની વસ્તી ૭૫૮,૦૦૦ની છે. ત્યારપછી કરાચી આવે છે. ઉપલા સિંધની સરહદ બાદ કરતાં, દાદુ નાનામાં નાનો પ્રાંત છે. તેની વસ્તી ૩૮૯,૦૦૦ ની છે.

પ્રાંતોમાં સૌથી મોટા વધારો થરપાકર પરગણામાં ૨૪ ટકા થયો છે, અને ઓછામાં ઓછો સક્કરમાં ૧૧ ટકા થયો છે.

૭૩ ટકા લોકો મુસલમાન છે. મુખ્ય ભાષા સિંધી છે.

સિંધુ નદીમાં આવતી રેલ પર ખેતીવાડીનો આધાર છે. મુખ્ય પેદાશ ધઉં તથા જવની છે, અલગત તે શિયાળામાં વાવવામાં આવે છે. તાજેતરમાં તૈયાર કરવામાં આવેલ સક્કર ખેતર તથા સિંધની ખીણ નહેરો તથા સિંધુ નદી ૭,૫૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડે છે. ૧૯૨૩માં શરૂ થયેલ અને ૧૯૩૨માં પૂરી થયેલ લોહડ ખેતર ખૂબ પ્રખ્યાત છે. તે લગભગ એક માઇલ લાંબી છે.

પોર્ટુગીઝ હિંદ

પોર્ટુગીઝ હિંદમાં ગોવા (મુખ્ય શહેર નોવાગોવા અથવા પાંજીમ) તથા આંખિદિવ, સાંઓન્જે તથા તથા મોસેંગોસના ટાપુઓ, ગુજરાતના કિનારે આવેલ દાદરા તથા નાગરઅવેલી પ્રાંતો સહિત દમણ, તથા કાઠિયાવાડ ટ્રીપકમ્પના કિનારે આવેલ ગોંડાલા તથા સાંબોરપ્રાંતો સહિત દીવનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૩૭ ચોરસ માઇલ તથા ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે વસ્તી ૫૭૯,૯૬૯ની છે. તેમાં ૫૦૭ મીઠાનાં કારખાનાં તથા ૨૧ મેગેનીઝની ખાણો છે. મુખ્ય નિકાસ નાળિયેર, માછલી, તેળના, મીઠું, કોપરું.

ફ્રેંચ હિંદ

ફ્રેંચ સંસ્થાનોમાં નીચે મુજબ સમાવેશ થાય છે : પોંડિચરી, કારિકલ, ચંદ્રનગર, માહી તથા યાનાન.

આ પાંચે પ્રાંતોનાં સંસ્થાનનો વહીવટ ચૂંટાયેલ ધારાસભા કરે છે.

ગવર્નર પોંડિચરીમાં રહે છે. પારીસની પાર્લમેન્ટમાં એક સેનેટર તથા એક ડેપુટી આ સંસ્થાનોની વતી બેસે છે. મુખ્ય પાક ચોખા તથા મગફળી છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. મુખ્ય નિકાસ તેલી બિયાંની છે. પોંડિચરીમાં ફની પાંચ મિલો છે.

ઇ. સ. ૧૯૭૪માં ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોંડિચરીની સ્થાપના કરી. આઠ વખત હાથ-બદલો કર્યા પછી ૧૮૧૪માં આખરે તે ફ્રાન્સની સત્તા હેઠળ આંખું અને રહ્યું.

નેપાળ

નેપાળ હિંદની ધશાન સરહદ પર આવેલ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય છે, અને બ્રિટિશ હિંદ તથા તિબેટ વચ્ચે આવેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૫૪,૦૦૦ ચો. મા. અને વસ્તી ૫,૬૦૦,૦૦૦ની છે. તેના બે પ્રદેશો છે : (૧) દક્ષિણ સરહદ પર આવેલ ખેડાયેલ તથા જંગલની જમીન, તરાઇ (૨) ઉત્તર તરફનો પર્વતનો પ્રદેશ. લોકો મોંગોલિયન વર્ગના છે અને હિંદુધર્મ પાળે છે. ઉત્તરમાં ભોટિયા અથવા તિબેટન લોકો, પશ્ચિમમાં ગુરૂંગ તથા મગાર, મધ્ય ભાગમાં મુર્મી ગુરખા તથા નેવાર; પૂર્વમાં કિરાતી, લિંબુ અને લેપ્ચા લોકો રહે છે. હિંદુસ્તાનમાંથી મુસલમાન લોકોએ આહાણો તથા રજપૂતોને હાંકી કાઢ્યા તેના વંશજો ગુરખાઓ છે. પરદેશ સાથેના સંબંધ પરત્વે તથા આંતરિક વ્યવસ્થા પરત્વે નેપાળ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. કોર્ટમાં રાખવામાં આવતો બ્રિટિશ એલચી કેવળ રાજ્યદ્વારી અધિકારી જ છે. નામદાર મહારાજ સાવંભૌમ સત્તા ધરાવે છે. વસ્તુતઃ ખરી સત્તા તો વડા પ્રધાનના હાથમાં છે, જે સૈન્યના પણ વડા અધિકારી છે. વડા પ્રધાન હેઠળ એક કાઉન્સિલ છે તેમાં રાજ્યના સગાઓ, ગુરુરાજ, લશ્કરના વડાઓ તથા ખીન્ન થોડા અધિકારીઓનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદના પ્રાંતોનાં શિયાળાનાં તથા ઉનાળાનાં મથકો

પ્રાંત	શિયાળાનું મથક	ઉનાળાનું મથક	પ્રાંત	શિયાળાનું મથક	ઉનાળાનું મથક
બંગાળ	કલકત્તા	દાણલિંગ	પંજાબ	લાહોર	સીમલા
મદ્રાસ	મદ્રાસ	ઉટ્ટાકામંદ	સરહદ પ્રાંત	પેશાવર	નાથીઆગલી
મુંબઇ	મુંબઇ	મહાબળેશ્વર	સિંધ	કરાચી	કરાચી
આસામ	શિલોંગ	શિલોંગ	મધ્ય પ્રાંત	નાગપુર	પચમદો
બિહાર	પટણા	રાંચી	બહુચિસ્તાન	કવેટા	ઝિયારત
ઓરીસા	કટક	કટક	અજમેર-મેરવડા	અજમેર	માઉન્ટ આબુ
સંયુક્ત પ્રાંતો	અલ્લાહાબાદ	નૈનીતાલ	કૂર્ગ	બેંગલોર	બેંગલોર

એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલ

પ્રાંતિક એસેમ્બલીમાં સભ્યોની કુલ સંખ્યા

પ્રાંત	એસેમ્બલી	કાઉન્સિલ
આસામ	૧૦૮	૨૨
બંગાળ	૨૫૦	૬૫થી વધારે નહિ, અને ૬૩થી ઓછી નહિ.
બિહાર	૧૫૨	૩૦
મુંબઇ	૧૭૫	૨૯થી ઓછી નહિ, ૩૦થી વધારે નહિ.
મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૧૧૨	—
મદ્રાસ	૨૧૫	૫૬થી વધારે નહિ, ૫૪થી ઓછી નહિ.
સરહદપ્રાંત	૫૦	—
ઓરિસ્સા	૬૦	—
પંજાબ	૧૭૫	—
સિંધ	૬૦	—
સંયુક્ત પ્રાંતો	૨૨૮.	૬૦

પ્રમુખો અને સ્પીકરો

મદાસ :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર
	લેનિસ્ટોટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ				ઓન. મિ. યુ. રામરાવ	
મુખ્ય :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. જી. વી. માવલંકર	
	લેનિસ્ટોટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ				ઓન. મિ. એમ. એમ. પકવાસા	
સંયુક્ત પ્રાંતો :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન	
	લેનિસ્ટોટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ				ઓન. રામચંદ્રાદુર સર સીતારામ	
બિહાર :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. રામદયાલુસિંહ	
	લેનિસ્ટોટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ				ઓન. સર રાજશંજન પી. સિંહ	
પંજાબ :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				સર ચોધરી શંકાચુદ્દીન	
મધ્ય પ્રાંતો :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. બનશ્યામસિંગ ગુપ્તા	
આસામ :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. બી. કે. દાસ	
	લેનિસ્ટોટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ				ઓન. મિસિસ ઝુબિદા અતૌર રહેમાન	
સરહદ પ્રાંત :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. મલિક ખુદાબક્ષ ખાન	
ઓરિસ્સા :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. મિ. મુકુન્દપ્રસાદ દાસ	
સિંધ :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ઓન. સૈયદ મિરાન મહમદ શાહ	
					ઝેતુલાબિદન શાહ	
બંગાળા :	લેનિસ્ટોટિવ એસેમ્બલીના સ્પીકર				ખાલી જગ્યા	
	લેનિસ્ટોટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ				ખાલી જગ્યા	

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના સભ્યો

પ્રમુખ—ધી: ઓન. સર માણેકજી બેરામજી દાદાભાઈ, કે. સી. એસ. આઈ., કે. સી. આઈ. ઇ.,
બરિસ્ટર—એટ-લો.

સરકારે નિયુક્ત કરેલા સભ્યો

(પ્રમુખ સહિત ૨૬)

અ આધિકારીઓ ૧૧

૧ નામદાર શ્રીહર માર્શલ સર એ. વેવલ	૬ ધી ઓન. મિ. એસ. એન. રાય
૨ ધી ઓન. મલિક સર શ્રીરાજખાન નૂન	૭ ,, ,, એ. ડી. વિલિયમ્સ
૩ ,, ,, મિ. જી. એસ. બોઝમેન	૮ ,, ,, સી. ઇ. જોન્સ
૪ ,, ,, મિ. ઇ. ફારન-રિમથ	૯ ,, ,, એસ. એ. લાલ
૫ ,, ,, સર એલન લોધ	

બ. બિન-આધિકારીઓ ૧૫

૧ ધી ઓન. મિ. સર ડેવિડ ડેવડોક્સ	૪ ધી ઓન. સર રહિમતુલ્લા ચીનાઈ
૨ ,, ,, સર રમુનિ મેનન	૫ ,, ,, સર જોન્સ ઘોષલ
૩ ,, ,, સર એ. પી. પેટ્રો	૬ ,, ,, રામચંદ્રાદુર સત્યેન્દ્રકુમાર દાસ

- ૭ ધી ઓન. સર સત્યચરણ મુકરજી
૮ " " સર મહમદ યાકુબ
૯ " " સરદાર નિહાલસિંગ
૧૦ " " રાજ ચરણજીતસિંગ
૧૧ " " નવાબખાન ખુરશીદ અલીખાન

- ૧૨ ધી ઓન. ખાનખાનસાહેબ શમસુદ્દીન હેદર
૧૩ " " સર માણેકજી બેરામજી દાદાભાઈ
૧૪ " " સર એસ. હિસામુદ્દીન બહાદુર
૧૫ " " સરદાર બહાદુર સોભાસિંગ

ચૂંટાયેલ બિન-અધિકારી ૩૨

- ૧ ધી ઓન. રાવબહાદુર કે. ગોવિંદાચારી
૨ " " મિ. એમ. ચિદામ્બરમ્ ચેટિયર
૩ " " મિ. નારાયણદાસ ગિરધરલાલ
૪ " " " વી. રામદાસ પંતુલુ
૫ " " સૈયદ મહમદ પાદશા
૬ " " મિ. ગોવિંદલાલ શિવલાલ મોતીલાલ
૭ " " " શાંતિદાસ આશરજી
૮ " " " માણેકજી એન. દલાલ
૯ " " સર સુલેમાન કાસમ હાજી મીઠા
૧૦ " " અલીબક્ષ મહમદ હુસેન
૧૧ " " આર. એચ. પાકર
૧૨ " " કુમારશંકર રાય ચોધરી
૧૩ " " કુમાર એન. એન. સિંહા
૧૪ " " એસ. કે. રાય ચોધરી
૧૫ " " સૈયદ ઇબ્રાહિમ હેદર ચોધરી
૧૬ " " અબ્દુલરઝાક હાજી અબ્દુલસતાર

- ૧૭ ધી ઓન. આર. આર. હેડો
૧૮ " " રાજ યુવરાજ દત્તસિંહ
૧૯ " " પંડિત હૃદયનાથ કુંઝર
૨૦ " " પંડિત પ્રકાશનારાયણ સપરુ
૨૧ " " હાજી સૈયદ મહમદહુસેન
૨૨ " " ચોધરી નિયામતુલ્લાહ
૨૩ " " લાલા રામચરણ દાસ
૨૪ " " સરદાર છુતાસિંગ
૨૫ " " ચોધરી અતુલ્લાખાન તરાર
૨૬ " " સર કામેશરસિંગ (દરબંગા)
૨૭ " " રાય બહાદુર શ્રી. નારાયણ મહેતા
૨૮ " " મિ. નિકુન્જકિશોર દાસ
૨૯ " " મિ. હુસેન ઇમામ
૩૦ " " મિ. વી. વી. કલિકર
૩૧ " " મિ. બ્રિજલાલ નંદલાલ બિયાણી
૩૨ " " મૌલવી અલી અશગરખાન

ધારાસભાના સભ્યો

પ્રમુખ—ધી ઓન. સર અબ્દુરરહિમ,
કે. સી. એસ. આઇ.

ડેપુટી પ્રમુખ—અખિલચંદ દત્ત

ચૂંટાયેલ બિન-અધિકારી ૧૯૧

(૧) મદ્રાસ ૧૬

- ૧ રંગેયા નાયકુ
૨ કે. એસ. ગુપ્તા
૩ એ. સત્તનારાયણમૂર્તિ
૪ પ્રો. એન. રંઆ
૫ એમ. અર્નંતશયનમ્ આયંગર
૬ ટી. એસ. અવિનાશ લિંગમ
ચેટિયર

- ૭ કે. સીતારામ રેડિયર
૮ કે. સંતાનમ્
૯ શ્રીમતી કે. રાધાબાઈ મુખામન
૧૦ ખાનખાનસાહેબ જીનરાય હેગાડી
૧૧ હિમરઅલી શાહ
૧૨ મૌલવી સૈયદ મુરતુઝા સાહેબ
બહાદુર

- ૧૩ હાજી આહમદ સતાર હાજી
ઇસાક શેઠ
૧૪ એફ. ઇ. જેમ્સ
૧૫ સર રાજ ટી. માનવેલત
૧૬ વેંકટાયેલમ ચેટિયર સ્વામી

(૧) સુખ ૧૧

૧૭ ડૉ. જી. વી. દેશમુખ
૧૮ સર કાવસજી જહાંગીર
૧૯ દીવાન લાલચંદ નવલરાય
૨૦ ભુલાભાઈ જીવજી દેસાઈ
૨૧ હુસેનભાઈ એ. લાલજી
૨૨ રાજમલ લખીચંદ

૨૩ જમનાદાસ એમ. મહેતા
૨૪ એસ. કે. હોસમાણી
૨૫ મહમદઅલી ઝીણા
૨૬ નખીબક્ષ ધલાહીબક્ષ ભુતો
૨૭ શેઠ હાજી સર અબ્દુલ્લા હાજી
૨૮ જે. ડી. બોધલ

૨૯ ઇ. એલ. સી. ગિવલ્ટ
૩૦ મનુ સમેદાર
૩૧ મિયાં ગુલામ કાદિર મહમદ
શાહખાન
૩૨ સર વિક્રમ એન. ચંદાવરકર

(૩) ખંખાળા ૧૭

૩૩ એન. સી. ચંદ્ર
૩૪ ડૉ. પી. એન. બેનરજી
૩૫ અમરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય
૩૬ પંડિત લક્ષ્મીકાંત મૈત્ર
૩૭ અખિલચંદ દત્ત
૩૮ સર અબ્દુર રહિમ

૩૯ હાજી ચોધરી મહમદ
હરમાધલખાન
૪૦ સર અબ્દુલહલિમ ગઝનવી
૪૧ કે. સી. નિયોગી
૪૨ ચોધરી સિકંદર અલી
૪૩ શેખ રફિહીન આહમદ
સીદીકી

૪૪ ડૉ. હિબિબર રહેમાન
૪૫ સી. સી. મિશર
૪૬ સી. પી. લાસન
૪૭ ટી. ચોપમેન મોર્ટિમર
૪૮ ડી. કે. લહિરી ચોધરી
૪૯ યૌનનાથ બનેરિયા

(૪) સંયુક્ત પ્રાંતો ૧૬

૫૦ પ્રો. ચંદ્રભાલ જોહરી
૫૧ ચોધરી રઘુવીરનારાયણસિંઝ
૫૨ પંડિત શ્રી કૃષ્ણદત્ત પાલિવાલ
૫૩ બદ્રીદત્ત પાંડે
૫૪ શ્રી પ્રકાશ
૫૫ ખેનલાલ

૫૬ મોહનલાલ સકસેના
૫૭ રાજ જે. પ્રતાપ એન. સિંઝ
૫૮ સૈયદ રઝાઅલી
૫૯ કાઝી મહમદ આહમદ કાઝી
૬૦ સર મહમદ યમીનખાન
૬૧ નવાબઝાદા એમ.
લિકાયતખાન

૬૨ ડૉ. ગિયાહીદીન અહમદ
૬૩ મહમદ અઝહરઅલી
૬૪ બી. એલ. ઝે.
૬૫ રાજ બહાદુર
કુશાલપાલસિંઝ

(૫) પંજાબ ૧૨

૬૬ લાલા શામલાલ
૬૭ રામજી હંસરાજ
૬૮ ભાઈ પરમાનંદ
૬૯ સૈયદ ગુલામબીક નેરંગ

૭૦ મૌલાના ઝફરઅલી ખાન
૭૧ એચ. એમ. અબ્દુલ્લા
૭૨ સર મહમદ મેહરશાહ
૭૩ ખાનબહાદુર શેખ
ફઝલીક પિરાયા

૭૪ ખાન બહાદુર નવાબ એમ.
એમ. હુસેન કુરેશી
૭૫ સરદાર મંગલસિંઝ
૭૬ સરદાર સંતસિંઝ
૭૭ એમ. ગિયાસુદીન

(૬) બિહાર-ઓરિસ્સા ૧૨

૭૮ સત્યનારાયણ સિંહા
૭૯ હરિશચંદ્રપ્રસાદ શ્રીવાસ્તવ
૮૦ બી. દાસ
૮૧ પંડિત નીલકંઠદાસ
૮૨ રામાયણપ્રસાદ

૮૩ ગૌરીશંકરસિંઝ
૮૪ કેલાસ બિહારીલાલ
૮૫ રામનારાયણસિંઝ
૮૬ મહમદ નૌમાન
૮૭ મહમદ અહસન

૮૮ મૌલવી મહમદ અબ્દુલગની
૮૯ મહારાજ બહાદુરરામ
રણવિજયપ્રસાદસિંઝ

(૭) મધ્યપ્રાંત-વરહ ૬

૯૦ ગોવિંદ વિનાયકરાવ દેશમુખ
૯૧ શેઠ ગોવિંદદાસ

૯૨ પંડિત શંભુલાલ મિશ્ર
૯૩ નવાબ સીદીક અલીખાન

૯૪ શેઠ શેવદાસ ડાગા
૯૫ વામનરાવ જોશી

(૮) અપ્રમામ ૪

૯૬ કુલધાર ચલિકા
૯૯ પી. જે. ત્રિવિદ્ય

૯૭ અનંગમોહન દાસ

૯૮ અખડુલ રશીદ ચોધરી

(૯) દિલ્લી ૧

૧૦૦ એમ. અસફઅલી

(૧૦) અબ્દુલ-મદવાહા ૧

૧૦૧ રાયબહાદુર શેઠ ભાગ્યદેવ સોની

(૧૧) સરહદ પ્રાંત ૧

૧૦૨ અખડુલ કયામ

સરકારે નિયુક્ત કરેલા સભ્યો અ અધિકારીઓ (૧૦)

૧૦૩ ધી એન સર મહમદ
અફઝાખાન
૧૦૪ ધી એન. સર એન્ડ્ર્યુ કલો
૧૦૫ „ „ સર જેરેમિ
રૈસમેન
૧૦૬ ધી એન. સર એ. રામ-
સ્વામી મુદાલિયર
૧૦૭ ધી એન. સર જી. એસ.
અજપાઇ

૧૦૮ ધી એન. બી. એમ. સ્ટેગ
૧૦૯ „ „ ઇ. કોપ્પાન રિમથ
૧૧૦ સર જ્યોર્જ ર્પેન્સ
૧૧૧ સી. એમ. જી. ઓગલ્વિ
૧૧૨ એ. કે. કેરો
૧૧૩ એસ. એચ. વાય. ઉલ્સનેમ
૧૧૪ કે. સંજીવરાવ
૧૧૫ સર યુરનાથ બેવૂર

૧૧૬ જે. એ. મેકાઉન
૧૧૭ જે. એન. તાલુકદાર
૧૧૮ બી. એમ. મેનન
૧૧૯ ટી. એસ. પીલૈ
૧૨૦ એન. એમ. ખાન
૧૨૧ જી. સી. સેન
૧૨૨ અખડુલ હમીદ

બ બિન-અધિકારી (૧૬)

૧૨૩ સરદાર બહાદુર સર
જવાહરસિંગ
૧૨૪ એન. એમ. જોશી.
૧૨૫ ડો. આર. ડી. દલાલ
૧૨૬ ડો. ફ્રાન્સિસ ઝેવિયર
ડીસોઝા
૧૨૭ મેજર નવાબ સર આહમદ
નવાઝખાન

૧૨૮ ખાન બહાદુર સર અખડુલ
હમીદ
૧૨૯ લેફ. કર્નલ એમ. એ.
રહેમાન
૧૩૦ રાવસાહેબ એન. શિવરાજ
૧૩૧ શમ્સ-ઉલ-ઉલ્મા કમાલુ-
દ્દીન આહમદ
૧૩૨ સર અનમલે ચેટિયર

૧૩૩ મુઝામ સાહેબ બહાદુર
૧૩૪ નવરાજ એમ. કુમસિયા
૧૩૫ શેઠ સુંદરલાલ દાગા
૧૩૬ હાજી ઇસ્માઇલ અલીખાન
૧૩૭ સરદાર બહાદુર દલાલસિંગ
૧૩૮ એસ. હૈદર હમામ
૧૩૯ મેજર ઠાકુરસિંગ

રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ સમિતિ

બ્રિટિશ હિંદના સભ્યો

બોખિલીના રાજ, કે. સી. આઇ. ઇ.
ધી એન. એ. કે. ફઝુલ હક
રાજ સૈયદ આહમદ અલીખાન (સાલમપુર)
ચેટીનદના કુમારરાજ સર મુથિયા ચેટિયાર
દરબાગાના ધી એન. મહારાજધિરાજ
મિ. એમ. આર. દેશમુખ, એમ. એલ. એ.
મિ. ફેન્ક. આર. એન્થનિ

સર કાવસજી જહાંગીર બેરોનેટ, કે. સી. આઇ. ઇ.
અલિકાટના રાજ બહાદુર, એમ. એલ. એ.
ધી એન. મલિક ખુદાબક્ષ ખાન, એમ. એલ. એ.
મિ. જમનાદાસ, એમ. મહેતા, એમ. એલ. એ.
મિ. જી. બી. મોટ૨ન, એ. બી. ઇ.
સર વીરેન મુકરજી
લેફ. સરદાર નૌનિહાલસિંગ માન, એમ. એલ. એ.

ખેતમ શાહનવાજ, એમ. એલ. એ.
રાવબહાદુર એમ. સી. રાજ
પ્રો. ઇ. બાહમદ શાહ
મિ. આર. પી. મસાણી

પંડિત રાજનાથ કુંઝ
પાર્શ્વકિમેડીના મહારાજ
ઓન. હીરેન્દ્રચંદ્ર ચક્રવર્તી
ઓન. સરદાર મિરાન મહમદ શાહ

દેશી રાજ્યોના સભ્યો

આ સંબંધી નીચેના રાજ્યકર્તાઓએ વાષ્પસરોવરના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભાગલપુર, વડોદરા, બોપાળ, બિકાનેર, ફૂલબહાર, ઘોલપુર, ફરીદકોટ, ગ્વાલિયર, હૈદરાબાદ, ઇદાર, જયપુર, જોધપુર, જુનાગઢ, કપુરથલા, કોટા, મહિસુર, નવાનગર, પાલણપુર, પાતિયાળા, રામપુર, રેવા, ત્રાવણકોર અને ઉદ્દેપુર.

કાઉન્સિલની કોઇ પણ બેઠક માટેના સભ્યોની સંખ્યા મર્યાદિત હોઈ ઉપલા રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ વારાફરતી આવે તે આવશ્યક છે. આથી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓના ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે વારાફરતી સભામાં હાજરી આપશે. નવાનગરના મહારાજ જમસાહેબ, નરેન્દ્ર મંડળના ચેન્સેલર હોઈ, બધી સભાઓમાં હાજર રહેશે.

ગવર્નરોના પગાર તથા બચ્ચુ

વાર્ષિક બચ્ચુ

પ્રાંતો	વાર્ષિક પગાર રૂ. માં	નવા ફર્નિચર માટે	ફર્નિચર સારી સ્થિતિમાં રાખવા ૧૦૦ રૂ.	ચુક્ર મંત્રીના ખાતા માટે ૧૦૦૦ રૂ.	સર્જનના ખાતા માટે	બેન્ક અને બેંકોમાં ૧૦૦૦ રૂ.	સુસમંજી ખર્ચ ૧૦૦૦ રૂ.	ખર્ચ ખાતું ૧૦૦૦ રૂ.	પરચુરણ તથા ઓટર ૧૦૦૦ રૂ.	કુલ	સુરોપમાં નિમજૂલ થતાં સુસમંજી ખર્ચ તથા તેજારી ખર્ચ રોડમાં રબરનો પગાર રૂ.	
આસામ	૬૬	૧,૦૦૦	૪૦	૬૩	૫૫	૬	૧૪૧૧	૧૪૩,૧૦૦	૧,૨૦૦	૨,૭૫૦
બંગાળ	૧૨૦	૨૦,૫૦૦	૩૪૦	૧૨૧	૩૪,૮૦૦	૧૫૦	૧૨૨	૨૫	૧૦૦૦	૬૦૭,૩૦૦	૨,૦૦૦	૪,૦૦૦
બિહાર	૧૦૦	૪,૫૦૦	૧૩૦	૭૫	૬૦	૬	૨૧૭	૧૮૦,૦૦૦	૧,૫૦૦	૪,૦૦૦
મુંબઇ	૧૨૦	૨૩,૫૦૦	૨૫૦	૧૩૬	૩૨,૬૦૦	૧૨૩	૬૫	૨૫	૧૦૮૦	૫૩૮,૦૦૦	૨,૦૦૦	૪,૦૦૦
મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૭૨	૨,૬૦૦	૬૮	૬૧	૨૬	૬	૧૬૬	૧૨૨,૩૦૦	૧,૨૦૦	૩,૦૦૦
મદ્રાસ	૧૨૦	૧૪,૦૦૦	૨૧૫	૧૧૨	૩૬,૬૦૦	૧૬૬	૧૧૩	૧૮	૬૨૦	૫૭૬,૧૦૦	૨,૦૦૦	૪,૦૦૦
સરહદ પ્રાંત	૬૬	૧,૭૫૦	૫૦	૬૮	૧૮	૬	૧૪૧	૧૧૨,૮૫૦	૧,૨૦૦	૨,૭૫૦
ઓરીસા	૬૬	૨,૫૦૦	૮૦	૪૦	૩૫	૬	૧૧૫	૧૦૩,૦૦૦	૧,૨૦૦	૨,૭૫૦
પંજાબ	૧૦૦	૩,૦૦૦	૧૦૫	૮૮	૬૦	૧૨	૨૧૭	૧૬૫,૨૦૦	૧,૫૦૦	૪,૦૦૦
સિંધ	૬૬	૧,૦૦૦	૪૦	૫૬	૩૦	૮	૧૭૮	૧૧૬,૮૦૦	૧,૨૦૦	૨,૭૫૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૨૦	૪,૦૦૦	૧૪૫	૧૧૬	૧૨૫	૧૫	૨૩૦	૨૬૭,૫૦૦	૧,૮૦૦	૪,૦૦૦

ચીફ કમિશનરો આંદામાન અને નિકોબાર વાર્ષિક ૩૬,૦૦૦ રૂ. અજમેર-મેરવડા વાર્ષિક ૪૮,૦૦૦ રૂ.
બલુચિસ્તાન વાર્ષિક ૪૮,૦૦૦ રૂ. ફૂર્મ, વાર્ષિક ૪૮,૦૦૦ રૂ. દોસ્તી વાર્ષિક ૩૬,૦૦૦ રૂ.

આશ્રમ

ગવર્નર—નામદાર સર એન્ડ્ર્યુ ગ્રેવ્સ કો. સી. એસ. આઈ., સી. આઈ. ઇ., આઈ. સી. એસ. (૧૯૪૨ના મેની ૪ થી તારીખે હોદ્દો સંભાળ્યો.) (રૂ. ૫,૫૦૦)

પ્રધાનમંડળ (મિત્ર) (સ્થાપના ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨)

- ૧ ઓન. મૌલવી સૈયદ સર મહમદ સાદુલ્લા એમ. એ. બી. એલ. (મુસ્લીમ લીગ) વડા પ્રધાન (ગૃહ અને પુરવઠાખાતું)
- ૨ ઓન. મિ. નવકુમાર દત્ત (ખેતીવાડી તથા પશુરોગ ચિકિત્સા)
- ૩ ઓન. મૌલવી મન્નરઅલી (મહેસુલ તથા જંગલખાતું)
- ૪ ઓન. મિ. હીરેન્દ્રચંદ્ર ચક્રવર્તી (જકાત, મજૂર તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતું)
- ૫ ઓન. ખાનસાહેબ મૌલવી મુદાવીર કુસેન ચોધરી, બી. એલ. (નાગરિક સંરક્ષણ તથા કાયદાખાતું)
- ૬ ઓન. ડૉ. મહેન્દ્રનાથ સૈકિયા, એલ. એમ. પી. (કુન્નર ઉદ્યોગ તથા સહકાર)
- ૭ ઓન. મૌલવી અબ્દુલ્લામટિન ચોધરી. બી. એલ. (નાણાખાતું)
- ૮ ઓન. ખાનખાદુર મૌલવી સૈયદુર રહેમાન (કૃષિવણી અને જાહેર બાંધકામ)
- ૯ ઓન. મિસ મેવિસ ડન, બી. એ. બી. ટી. બી. એલ. (વેદક તથા જાહેર આરોગ્ય)
- ૧૦ ઓન. મિ. રૂપનાથ શ્રવણ

ઓરિસ્સા

ગવર્નર—સર વિલિયમ હોથર્ન લુઈ, એમ. એ. (કેન્ટ), કે. સી. એસ. આઈ. કે. સી. આઈ. ઇ. આઈ. સી. એસ. જી. પી. (૧૯૪૧ના એપ્રિલની ૧ થી તારીખથી)

પ્રધાનમંડળ (મિત્ર)

- ૧ ઓન. કેપ્ટન મહારાજશ્રી શ્રી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગળપતિ નારાયણદેવ, પાર્લેમન્ટેરીના મહારાજ. વડા પ્રધાન (ગૃહ, જાહેર બાંધકામ તથા સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતું)
- ૨ ઓન. પંડિત ગોદાવરી મિત્ર (નાણાખાતું, પ્રચાર, કૃષિવણી તથા વિકાસ ખાતું)
- ૩ ઓન. મૌલવી અબ્દુલ સોબનખાન (મહેસુલ, કાયદો, વેપાર, તથા આરોગ્ય)

પંચાયત

ગવર્નર—નામદાર સર બર્ટ્રાન્ડ સ્લાન્સિ, કે. સી. એસ. આઈ, કે. સી. આઈ. ઇ. (૧૯૪૧ના એપ્રિલની ૭ થી તારીખે ચાન્ડ લીધા)

પ્રધાનમંડળ (સંયુક્ત)

૧. ઓન. મેજર નવાયજમદા મલિક ખિજર હયાતખાન તિવાના ઓ. બી. ઇ. વડાપ્રધાન (સામાન્ય વહીવટ, કાયદો, જાહેર બાંધકામ વિગેરે) (યુનિયનિસ્ટ)
૨. ઓન. રાવજકાદુર ચોધરી સર છાટુરામ (મહેસુલ)
૩. ઓન. સર મનોહરલાલ, એમ. એ. બાર-એટ-લો (નાણાખાતું તથા કુન્નર ઉદ્યોગ)
૪. ઓન. મિયાં અબ્દુલ હયે (કૃષિવણી, વૈજ્ઞાનિક સારવાર તથા જાહેર આરોગ્ય)
૫. ઓન. સરદાર બલદેવસિંગ (વિકાસ ખાતું)
૬. ઓન. મેજર શૌકત હયાતખાન (જાહેર આરોગ્ય તથા સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય)

અંગાળા

ગવર્નર—નામદાર સર જ્હોન આર્થર હર્બર્ટ, જી. સી. આર્ચ. ઇ. (૧૯૩૬ની નવેમ્બર ૧૮ મીએ નિમણા) (રૂ. ૧૦,૦૦૦)

પ્રધાનમંડળ

- ૧ ખ્વાળ સર નાઝીમુદ્દીન વડા પ્રધાન (સ્વદેશ ખાતું)
- ૨ એન. મિ. એચ. એસ. સુહરાવર્દી (સિવિલ સપ્લાઇ)
- ૩ એન. મિ. ટી. સી. ગોસ્વામી (નાણાં ખાતું)
- ૪ એન. મિ. નઝીમુદ્દીનખાન (કેળવણી ખાતું)
- ૫ એન. મિ. વી. પી. રૈ, (બવહાર ખાતું)
- ૬ એન. ખાન બહાદુર મુઝમુદ્દીનકુસેન (ખેતીવાડી તથા ગ્રામ્ય પુનર્રચના)
- ૭ એન. મિ. તારકનાથ મુકરજી (મહેસુલ ખાતું)
- ૮ એન. ખાન બહાદુર નવાબ મશરફકુસેન (ન્યાય ખાતું)
- ૯ એન. ખ્વાળ શાહમુદ્દીન (બાપાર, કામદાર અને ઉદ્યોગ ખાતું)
- ૧૦ એન. મિ. આઇ. એચ. બર્મન (જંગલ અને આબકારી ખાતું)
- ૧૧ એન. ખાનબહાદુર, હલાલુદ્દીન અહમદ (જાહેર તંદુરસ્તી અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતું)
- ૧૨ એન. મિ. પુલીનવિહારી માસ્લિક (પ્રકાશન ખાતું)
- ૧૩ એન. મિ. જોગેન્દ્રનાથ મંડળ (સહકારી આંદ ખાતું)

બિહાર

ગવર્નર—નામદાર ટોમસ જ્યોન્ રથર ફેડ, સી. એસ. આઇ; સી. આઇ. ઇ. આર્ચ. સી. એસ. (૧૯૪૩ના ફેબ્રુઆરીમાં આગલા ગવર્નર માંદગીની રજા પર જતાં હોદ્દો સંભાળ્યો.) (રૂ. ૮,૩૩૩-૫-૪) મહાસભાના પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપતાં ગવર્નરે નીચેના સલાહકારોની મદદથી પોતાના હાથમાં સત્તા લીધી છે.

૧. ઇ. આર. જી. આર. કઝિન્સ, સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (૧૯૩૬ના નવેમ્બરની ૬મી તારીખથી)
૨. આર. ઇ. રસેલ, સી. એસ. આર્ચ. સી. આર્ચ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (૧૯૩૬ના નવેમ્બરની ૪થી તારીખથી)

મદ્રાસ

ગવર્નર—નામદાર, કેપ્ટન ધી એન. સર આર્થર ઓસ્વાલ્ડ જોન્સ હોપ, જી. સી. આર્ચ. ઇ. એમ. સી. (૧૯૪૦ના માર્ચની ૧૨મી તારીખે હોદ્દો સંભાળ્યો.)

૧૯૩૬ની પાનખર ઋતુમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપતાં ગવર્નરે નીચેના સલાહકારોની મદદથી પોતાના હાથમાં સત્તા લીધી છે.

૧. સર જ્યોન્ બોમ, કે. સી. આઇ. ઇ, સી. આઇ. ઇ. આઇ. સી. એસ.
- ૨ સર જી. હૂડ, કે. સી. આઇ. ઇ., સી. એસ. આઇ. આઇ. સી. એસ.
- ૩ ટી. જી. રથરફેડ, સી. એસ. આઇ. સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ.
- ૪ એસ. વી. રામમૂર્તિ, સી. આર્ચ. ઇ. આર્ચ. સી. એસ.

મધ્યપ્રાંત અને વરહ

ગવર્નર—નામદાર સર હેન્ડ્રી ટિવનામ, કે. સી. એસ. આઇ. સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરની ૨જી તારીખે હોદ્દો સંભાળ્યો.)

મહાસભાના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપતાં નીચેના સલાહકારોની મદદથી ગવર્નર રાજકારભાર ચલાવે છે.

- (૧) સર જ્યોફ્રે પોનોલ બટન, કે. સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ.
- (૨) હેન્રી ચેલ્મ ગ્રીનપ્રીલ્ડ, સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ.

શુભ

ગવર્નર—નામદાર કનૈલ ધી રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ, ડી. જે. કાલિવલ (૧૯૪૩ના માચથી).

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપતાં ૧૯૩૯ના નવેમ્બરની ૪થી તારીખે ગવર્નરે નીચેના સલાહકારોની મદદથી પોતાના હાથમાં સત્તા લીધી છે.

- ૧ હેન્રી ફેલીનાઇટ, સી. એસ. આઇ, સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ.
- ૨ ચાર્લ્સ હોલિડેય ક્વિસ્ટો, સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ.
- ૩ ગોડફ્રે ફ્રેડેરિક્સ રેટ્ટેફ્રેડ કોલિન્સ. સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ., એ. પી. ઇ., આઇ. સી. એસ.

સરહદ પ્રાંત

ગવર્નર—નામદાર સર જ્યોર્જ કનિંગહામ. કે. સી. એસ. આઇ., કે. સી. આઇ. ઇ., એ. પી. ઇ., આઇ. સી. એસ. (૧૯૩૭ના ૨૭ માચે હોદ્દો લીધો).

પ્રધાનમંડળ

ઓન. સરદાર મહમદ ઔરંગજેખાન વડાપ્રધાન (ન્યાય અને મહેસુલખાતું)

ઓન. સરદાર અબ્દુરરખ મિસ્તાર (નાણાં, તખીખી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય)

ઓન. ખાન. સમીનજનખાન (કેળવણી, તુરંગ, ધારાખાતું)

ઓન. સરદાર અજીતસિંહ (જહોર બાંધકામ)

ઓન. રાજબહાદુર રહેમાન (પ્રકાશન અને ખીલવણી)

સંયુક્ત પ્રાંતો

ગવર્નર—નામદાર સર મોરિસ ગાર્નિયર હેલેટ, કે. સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (૧૯૩૯ના ૭ ડીસેમ્બરે હોદ્દો સંભાળ્યો).

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપતાં નીચેના સલાહકારોની મદદથી ગવર્નર રાજકારભાર ચલાવે છે.

- ૧ ડૉ. પનાલાલ, એમ. એ. પી. એસ. સી, એલ. એલ. પી. બાર. એટ-લો, સી. એસ. આઇ, સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (કેળવણી, હુન્નરઉદ્યોગ. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, જહોર આરામ).
- ૨ સર ટી. સ્લોન. એમ. એ. કે. સી. આઇ. ઇ, સી. એસ. આઇ., આઇ. સી. એસ. (ગૃહખાતું, ન્યાય તથા જેલખાતું).
- ૩ એ. જી. શિરેફ. પી. એ. જે. પી. આઇ. સી. એસ. (મહેસુલ, ગ્રામ્યવિસ્તાર, ખેતીવાડી, જંગલ વિગેરે).

સિંધ

ગવર્નર—નામદાર સર લુ ડો, કે. સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (૧૯૪૧નું એપ્રિલની ૧ તારીખથી).

પ્રધાનમંડળ (સંયુક્ત) (૧૯૪૨ ના ૧૦ એપ્રિલથી)

- ૧ ઓન. સર ગુલામહુસેન હિદાયતુલ્લા, કે. સી. એસ. આઇ. વડાપ્રધાન (નાણાખાતું તથા નાગરિક સંરક્ષણખાતું).

- ૨ ઓન. ખાનખહાદુર મહમદ અયુબ એસ. ખુહરો (મહેસુલ, રજીસ્ટ્રેશન તથા સહકાર).
 ૩ ઓન. પીર હસાલીબક્ષ નવાઝખલી (કળવણી, જકાત, જંગલ, કળવણી, ગ્રામ્ય પુનર્વસન).
 ૪ ઓન. હાજીમહમદ હાસીમગઝદર. (ગૃહ, કાયદો, રાજ્ય પ્રકરણી તથા પરચુરણ).
 ૫ ઓન. રાવસાહેબ ગોકળદાસ ચેવલદાસ રાયલાની (જહેર બાંધકામ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય).
 ૬ ઓન. ડૉ. હેમનદાસ રૂપચંદ વઢવાણી (વૈદ્યનીય, જહેર આરોગ્ય, પશુચિકિત્સા શાસ્ત્ર અને હુન્નરઉલ્લોગ)
 દિલ્લીના ચીફ કમિશનર-એ. વી. એસ્કવિથ, આર્ષ. સી. એસ.
 આંદામાન અને નિકોબારના ચીફ કમિશનર-સી. એફ. વોટરફોલ. સી. એસ, આઇ. સી. આર્ષ. ઇ.,
 આર્ષ. સી. એસ.

કૂર્ગના ચીફ કમિશનર-જે. ડબ્લ્યુ પ્રીયાડ આઇ. સી. એસ.

બ્રહ્મચિસ્તાનના ચીફ કમિશનર-ઓન. સર ઓશિમેટકાફ

અજમેર-મેરવાડાના ચીફ કમિશનર-સર આર્થર લોધિયન, કે. સી. આઇ. ઇ.

ફર્નટ કલાસ રેસિડન્ટો

એજન્ટ ડુ લ. જી. રેસિડન્ટ અને બ્રહ્મચિસ્તાનના ચીફ કમિશનર ઓન. સર ઓશિ મેટકાફ કે. સી. આઇ. ઇ., સી. એસ. આર્ષ.

પશ્ચિમ ગરુના પોલિટિકલ રેસિડન્ટ: લેફ. કર્નલ જી. જી. પ્રાયર, સી. આઇ. ઇ.

હેદાબાદના રેસિડન્ટ-ઓન. મિ. સી. એચ. ગિડનિ, સી. એસ. આઇ, સી. આર્ષ. ઇ.

મહીસુરના રેસિડન્ટ તથા કૂર્ગના કમિશનર ઓન. લેફ. કર્નલ જે. દ લા હે ગોડન, સી. આર્ષ. ઇ,
 ઓ. બી. ઇ, એમ. સી.

મધ્ય હિંદના રેસિડન્ટ તથા પંથ પિપોલના ચીફ કમિશનર-ઓન. લેફ. કર્નલ જી. ટી. ફિશર,
 સી. આર્ષ. ઇ.

રજપૂતાનાના રેસિડન્ટ તથા અજમેર-મેરવાડાના ચીફ કમિશનર-ઓન. લેફ. કર્નલ જી. વી. બી. ગીલાન
 પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યોના રેસિડન્ટ-ઓન. કર્નલ ગેઇસફર્ડ.

પંજાબનાં રાજ્યોના રેસિડન્ટ-ઓન. મિ. સી. પી. સ્કીન, ઓ. બી. ઇ.

હિંદી પ્રધાનની ઓફિસ

હિંદી પ્રધાન-ઓન. મિ. એલ. એસ. એમરી (૫,૦૦૦ પાઉંડ)

કાયમના નાયબ હિંદી પ્રધાન-સર એફ. રટ્ચર્ટ, જી. સી. આઇ. ઇ, સી. એસ. આઇ.

પાલ્મેટરી નાયબ પ્રધાન-ડ્યુક બોફ ડેવનશાયર

ડેપ્યુટી નાયબ હિંદી પ્રધાન-સર એલ. ડી. કોફ્ટ, સી. આઇ. ઇ.

હિંદી પ્રધાનના સલાહકારો-સર હોરેસ વિલિયમ્સન, સર જોસફ કલે, સર કુટને લેટિમર, કે. સી. આઇ. ઇ,
 સી. એસ. આઇ., આર્ષ. સી. એસ., સર હસન સુહરાવદી, ઓ. બી. ઇ., સર ગિલ્પટ વાઇલ્સ,
 દીવાન બહાદુર, એસ. ઇ. રંગનાથન, સર જ્હોન વૂડહેડ, કે. સી. એસ. આઇ, સર એ. સી. ચેતરજી,
 સર જ્હોન હબ્ક, કે. સી. આર્ષ. ઇ. અને સર ફ્રેડરિક સેમર્સ, સી. આઇ. ઇ. (દરેકને ૧,૩૫૦ પાઉંડ)

હિંદના હાઇ કમિશનર-સર મહમદ અઝીઝ-ઉલ-હક, સી. આર્ષ. ઇ.

ડેપ્યુટી હાઇ કમિશનર-એસ. લાલ, આર્ષ. સી. એસ.

હિંદ માટેના ટ્રેડ કમિશનર-સર ડી. બી. મીક

હિંદી પ્રધાનો

લોડ્સ સ્ટેન્લિ	૧૮૫૮	અર્લ ઓફ કીંગ્સલી	૧૮૮૨	અર્લ ઓફ ક્યુ	૧૯૧૧
સર ચાર્લ્સ વૂડ	૧૮૫૯	લોડ્સ રે-ડોલ્ફ ચર્ચિલ	૧૮૮૫	ઓરિન્ટ એમ્પાઈન	૧૯૧૫
અર્લ ડે ઓફ રિપન	૧૮૬૦	અર્લ ઓફ કીંગ્સલી	૧૮૮૬	ઈ. એસ. મેરિયુ	૧૯૧૭
વાઇકાઉન્ટ ક્રેમોન	૧૮૬૬	સર આર. એ. ફોસ	૧૮૮૬	વાઇકાઉન્ટ પીલ	૧૯૨૨
સર એસ. નોર્થકોટ	૧૮૬૭	અર્લ ઓફ કીંગ્સલી	૧૮૮૨	સર એસ. મોલિવર	૧૯૨૪
ડ્યુક ઓફ આર્મ્સ	૧૮૬૮	એચ. એચ. ફાઉલર	૧૮૮૪	અર્લ ઓફ ઍર્નહેડ	૧૯૨૪
માર્કિસ ઓફ સેલ્સબરી	૧૮૭૪	લોડ્સ ન્યોન હેમિલ્ટન	૧૮૮૫	વાઇકાઉન્ટ પીલ	૧૯૨૮
જી. હાર્ડી	૧૮૭૮	સર જોહન ક્રોડિક	૧૯૦૩	ડબ્લ્યુ વેન્નુડ મેન	૧૯૨૯
માર્કિસ ઓફ હાર્ટિંગ્ટન	૧૮૮૦	જોહન મોર્લિ	૧૯૦૫	સર એસ. હોર	૧૯૩૧
		અર્લ ઓફ ક્યુ	૧૯૧૦	માર્કિસ ઓફ એટલેન્ડ	૧૯૩૫
		વાઇકાઉન્ટ મોર્લિ	૧૯૧૧	કર્નલ એલ. એસ. એમરી	૧૯૪૦

ગવર્નર-જનરલ અને વાઇસરોય

અમાળાના ગવર્નર-જનરલ

૧૭૭૪ વોરન હેસ્ટિંગ્સ	૧૮૦૫ લોડ્સ ફાર્નવાલિસ	૧૮૨૩ જોહન એડમ
૧૭૮૫ સર જોહન મેકડોનલ	(ખીજી વખત)	૧૮૨૩ અર્લ આમ્હર્સ્ટ
૧૭૮૬ અર્લ ફાર્નવાલિસ	૧૮૦૫ સર જોહન બાર્લો	૧૮૨૮ ડબ્લ્યુ. ખી. બેઝલિ
૧૭૯૩ સર જોહન શોર	૧૮૦૭ અર્લ ઓફ મિટો પહેલો	૧૮૨૯ લોડ્સ ડબ્લ્યુ. કેવેન્ડિશ
૧૭૯૮ સર આલ્ફ્રેડ કલાક	૧૮૧૩ લોડ્સ હેસ્ટિંગ્સ	બેન્ટિન્ક
૧૭૯૮ લોડ્સ વેલરિસ	(અર્લ ઓફ મોધરા)	
(અર્લ ઓફ મોર્નિંગ્ટન)		

હિંદના ગવર્નર-જનરલ

૧૮૩૩ લોડ્સ ડબ્લ્યુ. કેવેન્ડિશ	૧૮૩૬ લોડ્સ ઓક્લેન્ડ	૧૮૪૮ અર્લ ઓફ ડેલહાઉસી
બેન્ટિન્ક	૧૮૪૨ લોડ્સ એલનબરો	૧૮૫૬ લોડ્સ ફેનિંગ
૧૮૩૫ સર ચાર્લ્સ મેટકલ્ફ	૧૮૪૪ સર હેનરી હાર્ડિંગ	

ગવર્નર-જનરલ અને વાઇસરોય

૧૮૫૮ લોડ્સ ફેનિંગ	૧૮૭૬ અર્લ ઓફ લિટન	૧૯૧૦ લોડ્સ હાર્ડિંગ
૧૮૬૨ અર્લ ઓફ એલિઝબેથ પહેલો	૧૮૮૦ લોડ્સ રિપન	૧૯૧૬ લોડ્સ એમ્હર્સ્ટ
૧૮૬૩ સર રોબર્ટ નેપિયર*	૧૮૮૪ અર્લ ઓફ ડકરિન	૧૯૨૧ લોડ્સ રીડિંગ
૧૮૬૩ સર વિલિયમ ડેનિસન	૧૮૮૮ લોડ્સ લેન્સડાઉન	૧૯૨૬ લોડ્સ ફ્રિવીન
૧૮૬૪ સર જોહન લોરેન્સ	૧૮૯૪ અર્લ ઓફ એલિઝબેથ ખીન્ને	૧૯૨૯ લોડ્સ ગોશન*
૧૮૬૯ અર્લ ઓફ મેચો	૧૮૯૯ લોડ્સ કર્ઝન	૧૯૩૧ લોડ્સ વિલિંગ્ટન
૧૮૭૨ સર જોહન રૂપ્રિચ*	૧૯૦૪ લોડ્સ એમ્પથિલ*	૧૯૩૪ સર જોહન સ્ટેન્લિ*
૧૮૭૨ લોડ્સ નેપિયર*	૧૯૦૪ લોડ્સ કર્ઝન	૧૯૩૬ લોડ્સ લિન્લિથગો
૧૮૭૨ લોડ્સ નોથ્થમ્પ્ટન	૧૯૦૫ અર્લ ઓફ મિટો ખીન્ને	૧૯૪૩ વાઇકાઉન્ટ વેવેલ

હિંદી સરકાર

ગુવર્નર જનરલ : હિન્દોસ્થાની શીલ્ડમાર્શલ સર આર્કિબાલ્ડ પર્સિવલ વેવેલ, જી. સી. બી; સી. એમ. જી. એમ. સી. એ. ડી. સી. (રૂ. ૨૦,૯૦૦ માસિક) (૧૯૪૩ના ઓક્ટોબરથી).

હિંદી સેનાધિપતિ : સર કલોડ જ્હોન ધ્યર ઓશિન્લેક, જી. સી. આઇ. ઇ; સી. બી., સી. એસ. આઇ., ડી. એસ. ઓ. ઓ. બી. ઇ., એ. ડી. સી.

હિંદના ડેપુટી સેનાધિપતિ : જનરલ સર એલન ફ્લેમિંગ હાટ્થલિ.

કારોબારીસલાના સભ્યો (દરેકને માસિક રૂ. ૫,૫૫૫)

ધી ઓન. મલિક સર શીરોજીખાન નૂન, કે. સી. એસ. આઇ., કે. સી. આઇ. ઇ. (રક્ષણખાતું)

ધી ઓન. સર મહમદ અઝીઝુલ્લ હક (વેપારખાતું)

ધી ઓન. સર અશોકકુમાર રોય (કાયદો)

ધી ઓન. સર સુલતાન આહમદ (માહિતી અને પ્રોડક્ટિંગ)

ધી ઓન. સર રેજીનાલ્ડ મેકવેલ, કે. સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઈ., આઇ. સી. એસ. (ગૃહમંત્રી)

ધી ઓન. દીવાન બહાદુર સર રામસ્વામી મુદાલિયર કે. સી. એસ. આઇ. (બ્રિટિશ યુદ્ધમંડળમાં તથા લંડનમાં પેસિફિક વોર કાઉન્સિલમાં હિંદના પ્રતિનિધિ) (સામગ્રીખાતાના સભ્ય)

ધી ઓન. ડો. બી. આર. આંગેડકર (મજૂરખાતું)

ધી ઓન. સર ઇ. સી. બેન્ચેલ (યુદ્ધની અવરજવરખાતું)

ધી ઓન. સર જરેમી ફેસમેન, કે. સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ. (મહેસલ)

ધી ઓન. ખાનબહાદુર સર મહમદ ઉસ્માન, કે. સી. આઇ. ઈ. (ટપાલ તથા હવાઇ ખાતું)

ધી ઓન, ડો. એન. બી. ખરે (દરિયાપારનુંખાતું)

ધી ઓન. સર જી. પી. શ્રીવાસ્તવ, કે. બી. ઇ. (નાગરિક સંરક્ષણ)

ધી ઓન. સર જોગેન્દ્રસિંઘ (કેળવણી, આરોગ્ય તથા જમીન)

ધી ઓન. જનરલ સર કલોડ જ્હોન ધ્યર ઓશિન્લેક જી. સી. આઇ., ઇ. સી. બી., સી. એસ. આઇ., ડી. એસ. ઓ., એ. બી. ઇ., એ. ડી. સી. (યુદ્ધ ખાતું)

હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ

ઇ. કોઝન રિમથ, સી. આઇ. ઇ.

મંત્રી

એમ. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. એમ. યોદ્ધસ.

વસ્તીગણતરીના કમિશનર

રાજકીય ખાતું

ઓન. સર હેન્રી ડી. કેપ્લક, બેરોનેટ, જી. સી. આઇ. ઇ.

રાજકીય સલાહકાર

સર કેનેથ ફિટ્ઝ, કે. સી. આઇ. ઈ.

મંત્રી

પરદેશ સાથેના સંબંધનું ખાતું

ઓ. કે. ફેરો. સી. આઇ. ઇ.

મંત્રી

એચ. વેલ્ડમેન, સી. આઇ. ઈ.

બોડિયા મંત્રી

મહેસૂલીખાતું

સી. ઇ. જોન્સ, સી. આઇ. ઇ., આર્. સી. એસ.	મંત્રી
એ. સી. ટર્નર, આઇ. સી. એસ.	વધારાના મંત્રી
જે. એફ. શીલી, સી. એસ. આઇ.	સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ રેવન્યુના સભ્ય
એમ. સ્લેઇડ, સી. આઇ. ઇ., આર્. સી. એસ.	એકાઉન્ટન્ટ જનરલ સેન્ટ્રલ રેવન્યુ
પી. એમ. રાએ	ઓડીટર-જનરલ
સર કેમેરોન, બેડેનોક, આર્. સી. એસ.	ડીરેક્ટર, રેલવે ઓડીટ
ઇ. આર. સેથુ આયર	

કાયદાખાતું

સર જ્યોર્જ રેન્સ, સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ., આઇ. સી. એસ., મંત્રી.	
ડી. એન. મિત્ર	હિંદી સરકારના સોલિસિટર
સર ક્ષિતેન્દ્ર મિત્ર, કે. સી. એસ. આઇ,	ફરલ એડવોકેટ-જનરલ

વેપારખાતું

સર એલન લોઇડ,	વેપારખાતાના મંત્રી
એન. આર. પીલાઈ	વધારાના મંત્રી
ડૉ. સર એસ. એસ. ભટનગર ડી. એસ. સી.	વૈજ્ઞાનિક તથા ઔદ્યોગિક શોધખોળના ડીરેક્ટર
ડૉ. કે. રામ શૈ	પેન્ટ તથા ડીઝાઇનના નિયામક
ડૉ. ડી. ઇ. ગ્રેગરી	આર્થિક સલાહકાર
જે. વી. જોશી, એમ. એ. પી.	વેપારના ખર્ચના તથા આંકડાખાતાના ડીરેક્ટર
સર એ. રામસ્વામી મુદાલિયર	આર્થિક સંશોધનની બોર્ડના પ્રમુખ
રામચંદ્ર, આઇ. સી. એસ.	આયાતખાતાના મુખ્ય નિયામક

મજૂરખાતું

એચ. સી. પ્રાયર, આર્. સી. એસ.	મંત્રી
આર. કે. મિત્ર, આઇ. સી. એસ.	છાપખાના તથા સ્ટેશનરીના નિયામક
સી. એસ. ફોક્સ, ડી. એસ. સી.	ભૂસ્તરખાતાના વડા.

રેલવેખાતું

સર લિયોનાર્ડ વિલ્સન	રેલવેના ચીફ કમિશનર
ડી. એસ. શંકર આયર	ડીનેન્શિયલ કમિશનર
ડી. સી. કેમ્પબેલ	રેલવેના હિસાબખાતાના કન્ટ્રોલર

પુરવઠાખાતું

આર. ડબ્લ્યુ. ટાન્જેટ, સી. આર્. ઇ.	પુરવઠાખાતાના ડીરેક્ટર-જનરલ.
ઈ. એમ. જેન્કિન્સ, આર્. સી. એસ.	મંત્રી.
ગુલામ મહમ્મદ	વધારાના મંત્રી
કે. જી. મોશોઈ, આઇ. સી. એસ.	ખરીદખાતાના મુખ્ય નિયામક.
એચ. સુર	સ્ટોરખાતાના મુખ્ય નિયામક.

કેળવણી, આરોગ્ય તથા જમીનખાતું

જે. ડી. ટાઈસન, આઇ. સી. એસ.	મંત્રી.
એસ. એચ. હાવર્ડ, આઇ. એફ. એસ.	જમણખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર-જનરલ
જહાન સાબુન્ટ	હિંદના કેળવણી કમિશનર
મેજર જનરલ સર ગોડૌન જોલિ,	હિંદી તખીબી ખાતાનાના ડીરેક્ટર-જનરલ
લેફ. કર્નલ ઈ. કોટર, આઇ. એમ. એસ.	હિંદના જાહેર આરોગ્યખાતાના કમિશનર.
કર્નલ ઈ. એ. બ્લીક્સર	હિંદના સર્વેયર-જનરલ.
રાવ બહાદુર કે. એન. દીક્ષિત	હિંદના શોષબોળખાતાના વડા.
ડો. વેણીપ્રસાદ, ડી. એસ. સી.	ડીરેક્ટર ઝુઓલોજિકલ સર્વે

નાગરિક સંરક્ષણખાતું

એ. ડબ્લ્યુ. ઇમ્પટસન, સી. આર્ચ. ઈ.	મંત્રી
એન. વી. સાયમન્સ	જોડિયા મંત્રી.

માહિતી તથા બ્રોડકાસ્ટિંગખાતું

સર ફ્રેડરિક પક્લ, કે. સી. આર્ચ. ઈ.	મંત્રી
એફ. વોટસન.	સામાપ્રચારકાર્યના ડીરેક્ટર
બી. જે. કિર્ચનેર	વર્તમાનપત્રોના મુખ્ય સલાહકાર
જે. નટરાજન	માહિતીખાતાના મુખ્ય અધિકારી
એ. એસ. બુખારી	બ્રોડકાસ્ટિંગના નિયામક

અવરજવરખાતું

એસ. એન. રાય, આઇ. સી. એસ.	અવરજવરખાતાના મંત્રી
સી. એમ. ત્રિવેદી આઇ. સી. એસ.	વધારાના મંત્રી
લેફ. કમાન્ડર ડબ્લ્યુ. એચ. વોટ, સી. આઇ. ઈ.	એવિયેશનના ડીરેક્ટર
ડબ્લ્યુ. એચ. શર્મા, આઇ. સી. એસ.	ટપાલ તથા તારખાતાના ડીરેક્ટર-જનરલ
સી. ડબ્લ્યુ. બી. નોર્મક,	વેધશાળાના વડા.

વડીધારાસભા ખાતું

ત્રિપાં મહમદ રશી	વડી ધારાસભાખાતાના મંત્રી
------------------	--------------------------

પરદેશના હિંદીઓનું ખાતું.

બોન. જી. એસ. બોઝમેન, આર્ચ. સી. એસ.	મંત્રી
------------------------------------	--------

અનાજ ખાતું

બી. જી. હોલ્ડઝ વર્થ, આઇ. સી. એસ.	મંત્રી
----------------------------------	--------

મહેસૂલની સેન્ટ્રલ બોર્ડ

એમ. રસેડ, આઇ. સી. એસ.	સભ્ય
જે. એફ. સિદ્ધી, આઇ. સી. એસ.	સભ્ય

ફેડરલ બહિરનોકરીનું કમિશન

મિ. એફ. ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટસન, આઇ. સી. એસ. પ્રમુખ
સર કે. સંજયરાવ, ડબ્લ્યુ. આર. જી. રિમથ, સી. આઇ. ઈ. લેફ. કર્નલ એમ. એ. રહેમાન (સબો)
એફ. એફ. સી. એડમંડઝ—મંત્રી

પરચુરણ નિમણૂકો

સર મિરજશંકર બાજપાઇ.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)માં હિંદી સરકારના એજન્ટ જનરલ
મિ. કે. સી. મહિન્દ્ર	અમેરિકામાં હિંદી ખરીદખાતાના મિશનના વડા
સર શાફત અહમદખાન	દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી હાઇકમિશનર
સર એસ. ઈ. રંગનાથન	ઇન્ડિયામાં હિંદી હાઇકમિશનર
એન. આર અહુજા	કેનેડામાં હિંદી ટ્રેડકમિશનર

બ્રિટિશ યુદ્ધ પ્રધાનમંડળ તથા પેસિફિક વોર કાઉન્સિલ (લંડન)માં હિંદીના પ્રતિનિધિઓ

ધી ઓન. દિવાન બહાદુર સર રામસ્વામી મુદાલિયર, કે. સી. એસ. આઇ.
નવાનગરના મહારાજા જમસાહેબ, જી. સી. આઇ. ઈ. કે. સી. એસ. આઇ. એ. ડી. સી.

શાહી કુટુંબ (વિંડસર વંશ)

રાજા—નામદાર જ્યોર્જ ફક્ઝ (આલ્બર્ટ ફ્રેડરિક આથર જ્યોર્જ) એફ વિંડસર કે. જી. કે. ટી., કે. પી.,
જી. સી. એમ. જી. ઇશ્વરની કૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન આયલેન્ડ અને દરિયાપારના બ્રિટિશ મુલકોના
રાજા, ધર્મના રક્ષક, હિંદીના શહેનશાહ. જન્મ ૧૪ ડિસેમ્બર ૧૮૯૫. રાજા પાંચમા જ્યોર્જના
બીજા પુત્ર. મોટાભાઇ એડવર્ડ આઠમાના ગાદીત્યાગથી ૧૯૩૬ના ૧૨મી ડિસેમ્બરે રાજા થયા.
તેમનું લગ્ન નામદાર મહારાણી ઇલિઝાબેથ સાથે ૧૯૨૩ના ૧૬મી એપ્રિલે થયું છે. નામદાર
મહારાણીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૦ના ઓગસ્ટની ૪થી તારીખે થયો છે.

રાજાની પુત્રીઓ—હર રૉયલ હાઇનેસ પ્રિન્સેસ ઇલિઝાબેથ અલેક્ઝાંડ્રા મેરી. જન્મ ૧૯૨૬ના એપ્રિલની
૨૧મી. હર રૉયલ હાઇનેસ પ્રિન્સેસ માર્ગરેટ રૉય, જન્મ ૧૯૩૦ના ઓગસ્ટની ૨૧મી તારીખે.

રાજાનાં હાઇબેન્ડેના—રાજા જ્યોર્જના મોટાભાઇ ડયુક ઓફ વિંડસર, આગલા રાજા એડવર્ડ આઠમા,
૧૯૩૬ના જન્યુઆરીની ૨૦મી તારીખે ગાદીએ આવ્યા, પરંતુ લગ્નના પ્રશ્ને અંગે પોતાના નાના
ભાઇની તરફેણમાં ૧૯૩૬ના ૧૦ મી ડિસેમ્બરે ગાદીત્યાગ કર્યો. ૧૯૩૭ના જૂનની ૩જી તારીખે
મિસિસ વોલિસ વોરફિલ્ડ સાથે લગ્ન કર્યા.

હિઝ રૉયલ હાઇનેસ ડયુક ઓફ ગ્લુસ્ટર—જન્મ ૩૧ માર્ચ ૧૯૦૦. ૧૯૩૫ના નવેમ્બરની ૬મી
તારીખે લેડી એલિસ મોટિયુ ડગલાસ સ્કૉટ, ડ્યેસ ઓફ ગ્લુસ્ટર સાથે લગ્ન થયાં. ડ્યેસનો જન્મ
૧૯૦૧ના ડિસેમ્બરની ૨૫.

હર રૉયલ હાઇનેસ પ્રિન્સેસ રૉયલ વિક્ટોરિયા અલેક્ઝાંડ્રા એલિસ મેરી, કાઉન્ટેસ
ઓફ હેરેવૂડ—જન્મ ૧૮૯૭ના એપ્રિલની ૨૬મી. લગ્ન ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮મીએ વાઇકાઉન્ટ
લેસિલિસ, અત્યારે હેરવૂડના ફક્ઝ અમીર, સાથે થયા. એ પુત્રો, ઓન. જ્યોર્જ હેન્નિ હબર્ટ લેસિલિસ
તથા ઓન. જિરાલ્ડ ડેવિડ લેસિલિસ.

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ છે. અમીરસભા, યુનાઇટેડ કિંગડમના ઉમરાવો, શાહી ડ્યુકો, આર્ક્બિશપો, ડ્યુકો, મારકિવસો, અલૌ તથા વાઇકાઉન્ટોની બનેલી છે. ચોવીસ બિશપ તથા બેરોને તથા આયલેન્ડના ૨૮ ઉમરાવોને જિંદગી માટે તથા સ્કૉટલેન્ડના ૧૬ ઉમરાવોને પાર્લમેન્ટ ચાલતી હોય ત્યાં સુધી ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. અમીરસભાના કુલ સભ્યોની સંખ્યા લગભગ ૭૪૦ની છે.

આમસભામાં ૬૧૫ સભ્યોને બેલેટથી ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. પાર્લમેન્ટ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી કેટલાક પ્રાંતોમાંથી ૬૧૫ સભ્યોને બેલેટથી ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. ઈંગ્લેન્ડના ૪૯૨ સભ્યો, વેલ્સના ૩૬, સ્કૉટલેન્ડના ૭૪, તથા ઉત્તર આયલેન્ડના ૧૩ સભ્યો હોય છે. આમસભાના સભ્યને ઇ. સ. ૧૯૧૧થી વાર્ષિક ૪૦૦ પાઉંડ આપવામાં આવતા હતા તે રકમ વધારીને ૧૯૩૭ માં વાર્ષિક ૬૦૦ પાઉંડ કરવામાં આવી છે.

શાહી કુટુંબને સાલિયાણું

નામદાર શહેનશાહ તથા રાજ્યકુટુંબનાં સભ્યોને વાર્ષિક અપાતી રકમ 'સિવિલ લિસ્ટ' તરીકે ઓળખાય છે.

	પાઉંડ		પાઉંડ
નામદાર શહેનશાહને ખાનગી ખર્ચ માટે	૧૧૦,૦૦૦	રાજમાતા મેરી	૭૦,૦૦૦
ધરના નોકરો તથા નિવૃત્ત થયેલ નોકરોના પગાર	૧૩૪,૦૦૦	શાહબદી ઇલિઝાબેથ	૬,૦૦૦
ધર ખર્ચ	૧૫૨,૦૦૦	ચુસેસ્ટરના ડ્યુક	૩૫,૦૦૦
શાહી સાલિયાણું	૧૩,૦૦૦	કેન્ટના ડ્યુક	૨૫,૦૦૦
		શાહબદી રૉયલ	૬,૦૦૦
		શાહબદી લુઇ	૬,૦૦૦
		કેનોનના ડ્યુક	૨૫,૦૦૦
	૪૧૦,૦૦૦	શાહબદી બીએટ્રીસ	૬,૦૦૦

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ

ચુક્રમંડળ

વડા પ્રધાન તથા રક્ષણખાતાના પ્રધાન	ધી રાઇટ ઓન. મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ
કુમિનિયનના પ્રધાન તથા ડેપ્યુટી વડા પ્રધાન	„ „ કિલમન્ટ રિચર્ડ ઓટલી
લૉડ પ્રેસિડન્ટ ઓફ કાઉન્સિલ	„ „ સર જ્હોન ગ્રેન્ડસન
કામદારખાતું તથા રાષ્ટ્રીય સેવાખાતાના પ્રધાન	„ „ મિ. ઇ. બેવિન
વિદેશમંત્રી	„ „ મિ. એન્થની ઇડન
ગૃહમંત્રી	„ „ હર્બર્ટ મોરિસન
ઉત્પાદન ખાતાના પ્રધાન	„ „ ઓલિવર સિટલટન
રાજમંત્રી (મધ્ય પૂર્વ)	„ „ આર. ઇ. ફ્રી

યુદ્ધમંડળમાં ન હોય તેવા પ્રધાનો

ચેન્સેલર ઓફ એક્ઝચેકર	ધી રાઇટ ઓન. સર એચ. કિંગ્સીપૂડ
લડાઇખાતાના પ્રધાન	" " સર જેમ્સ ગ્રીમ
હવાઇખાતાના પ્રધાન	" " સર આર્ચીબાલ્ડ સિંકલેર
ફર્ટ લોડ ઓફ એડમિરલ્ટી	" " આલ્બર્ટ વિકટર એલેક્ઝાંડર
લોડ ચેન્સેલર	" " વાઇકાઉન્ટ સાઇમન
હવાઇ ઉત્પાદનખાતાના પ્રધાન	" " સર સ્ટેફન ક્રિસ
સંસ્થાનોના મંત્રી	" " કર્નલ એલિવર સ્ટેલી
હિંદ અને ખર્માના પ્રધાન	" " એલ. એસ. એમરી
લેફ્ટરની ડ્યૂના ચેન્સેલર	" " આલ્ફ્રેડ ડકિંગ્સ :
અનાજખાતાના પ્રધાન	" " લોડ વૂલ્ટન
સ્કોટલેન્ડ માટેના પ્રધાન	" " ટોમસ જહોનસ્ટન
બોડ ઓફ ટ્રેડના પ્રમુખ	" " લુ ડાલ્ટન
લોડ ગ્રીનીસીલ	" " વાઇકાઉન્ટ કેમ્પોન
કેળવણીમંડળના પ્રમુખ	" " આર. એ. બટલર
તંદુરસ્તીખાતાના પ્રધાન	" " આલ્ફ્રેડ અનેરેટ બ્રાઉન
ખેતીવાડીખાતાના પ્રધાન	" " રોબર્ટ હડસન
અવરજવરખાતાના પ્રધાન	" " લોડ લેધર્સ
ખજરખાતાના પ્રધાન	" " એનડન એનડન
પેન્શન ખાતાના પ્રધાન	" " સર ડબ્લ્યુ જે. વોમરલી
આર્થિક યુદ્ધખાતાના પ્રધાન	" " અલ્બર્ટ ઓફ સેલ્મોર્ન
એટર્ની જનરલ	" " સર ડી. સોમરવેલ
મકાન તથા બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન તથા	
ફર્ટ કમિશનર ઓફ વર્કસ	" " લોડ પોર્ટલ
પુરવઠાખાતાના પ્રધાન	" " સર એન્ડ્ર્યુ રી ડંકન
સોલિસિટર જનરલ	મેજર સર ડી. પી. મેક્સવેલ ફાઇફ
પેમાસ્ટર જનરલ	ધી રાઇટ ઓન. સર વિલિયમ એ. જોવિટ
પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ	" " મિ. ડબ્લ્યુ. એસ. મોરીસન
નૌકાખાતાના સિવિલ લોડ	" " ફ્રાંકલિન આર. એ. પિલ્કિંગ્ટન
સ્કોટલેન્ડના સોલિસિટર	જનરલ સર ડી. ડી. કિંગ મરે

યુદ્ધખાતાની નિમણૂકો

શાહી જનરલ સ્ટાફના વડા	જનરલ સર એલન બ્રૂક.
ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ, ટ્રેઇનિંગ	લેફ. જનરલ સર કલાઇવ, જી. લિડેલ
કમાન્ડર ઇન ચીફ, હોમ ફોર્સિઝ	લેફ. જનરલ સર બનાર્ડ પેન્ટ.

હિંદનું ન્યાયખાતું

હિંદની ફેડરલ કોર્ટ

હિંદના વડા જજ-ઓન. ડબ્લ્યુ. પી. રપેન્સ, ઓ. બી. ઇ. કે. સી.	
જજે-ઓન. સર શ્રીનિવાસ વર્ધાચાર્ય	(એપ્રિલ ૧૯૪૩) થી (રૂ. ૭,૦૦૦)
ઓન. સર. મહમદ અફઝાખાન	(રૂ. ૫,૦૦૦)
	ઓન. મી. જરિસ રોલેન્ડ (કામ અક્ષાઉ)

હાઈકોર્ટના વહા જજો

કલકત્તા—ઓન. સર હેરોલ્ડ ડર્બીશાયર, કે. સી.	(વાર્ષિક ૭૨,૦૦૦ રૂ.)
મુંબઈ—ઓન. સર રોબર્ટ બ્રુક્સીલ્ડ ૧૧-૪-૪૨થી	(વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ રૂ.)
મદ્રાસ—ઓન. લાયોનલ લીચ	(વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ રૂ.)
પટણા—ઓન. સર સૈમ્સ ફ્રાન્સબલી	(વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ રૂ.)
આલ્હાબાદ—ઓન. સર. હકુબાલ આહમદ	(વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ રૂ.)
પંજાબ—ઓન. સર આર્થર ટ્રેવરહેરિસ	(વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ રૂ.)
નાગપુર—સર ગિલ્બર્ટ રટોન	(વાર્ષિક ૫૦,૦૦૦ રૂ.)
અયોધ્યા—[ચીફ કોર્ટ] ઓન. જી. ટી. ટોમસ	(વાર્ષિક ૪૮,૦૦૦ રૂ.)

ચુનિ જજો (કલકત્તા દરેકને રૂ. ૪,૦૦૦)

ઓન. મિ. એફ. ડબ્લ્યુ. જેન્ટલ	ઓન. મિ. આર. સી. મિતર
„ „ જે. આર્થ. વાય. રોકસબર્ગ	„ „ બી. કે. મુકરજી
„ „ સર. ટી. અમીરઅલી	„ „ સી. સી. વિશ્વાસ
„ „ મિ. એ. એલ. પ્લેન્ક	„ „ એ. એન. ખુંદકર
„ „ જી. ડી. મેકનેર	„ „ એ. એન. સેન.
„ „ એચ. નાસિમખાલી	„ „ આર. એફ. લોન્. આર્થ. સી. એસ.
„ „ એ. જી. આર. હેન્ડરસન	„ „ એ. એસ. એમ. અકામ
„ „ એન. જી. એ. એન્જલી	„ „ એસ. આર. દાસ
	„ „ આર. બી. પાલ.

લાહોર (દરેકને રૂ. ૪,૦૦૦)

ઓન. મિ. એફ. ડબ્લ્યુ. રેકરપ	ઓન. મિ. રામલાલ દીવાન
„ સર એમ. વી. બીડે	„ „ બક્ષી ટેકચંદ
„ મિ. અબ્દુલરશીદ	„ „ કુંવર દલીપસિંહ
„ „ એસ. દીનમહમદ	„ „ જે. એચ. મનરો
„ „ પ્લેકર	„ „ આર. બી. બેકેટ
„ „ સેઇલ	

મદ્રાસ (દરેકને રૂ. ૪,૦૦૦)

ઓન. સર એસ. બર્ન	ઓન. મિ. બી. સોમૈયા
„ „ વી. પાંડુરંગરાવ	„ સર એમ. પતંજલિશાસ્ત્રી
„ મિ. એ. જે. કીંગ	„ મિ. એલ. સી. હોર્વિલ
„ „ કે. પી. લક્ષ્મણરાવ	„ „ સી. એન. કુમ્પુસ્વામી આયર
„ „ વી. મોકેટ	„ „ પી. વેંકટરામરાવ નહુડુ
„ „ એસ. વડાઈવથ	„ „ સર અબ્દુલ રહેમાન
„ „ કે. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયર	

કુળ (હરકને રૂ. ૪,૦૦૦)

ઓન. મિ. જે. બી. બ્લેઝન	ઓન. મિ. કે. બી. વાસુદેવ
„ „ બી. જે. વાડિયા	„ „ કે. સી. સેન
„ „ એચ. જે. કણિયા	„ „ આર. એસ. જુમફિલ્ડ
„ „ એન. જે. વાડિયા	„ „ જે. ક્લિન્મોહનલાલ
„ „ એચ. વી. દિવેટિયા	„ „ એન. સી. લોકુર
„ „ એ. એસ. આર. મેકિલન	„ „ જે. ઇ. વેસ્ટન

પટણા (હરકને રૂ. ૪૦૦૦)

ઓન. સર આલફ્રેડ વોટ્	ઓન. મિ. એફ. જી. રોલેન્ડ
„ „ એસ. ફ્રાંસીસલી	„ „ એફ. મનોહરલાલ
„ „ કર્નલ પીટર હીબારી લોઇડબરો	„ „ એસ. સી. ચેતરજી
„ „ સી. એમ. અગરવાલ	„ „ એસ. એચ. આર. મેરથ
„ „ એસ. પી. વર્મા	

અહલાહાખાદ (હરકને રૂ. ૪૦૦૦)

ઓન. મિ. યુ. એસ. બાળપાઇ	ઓન. મિ. હેમિલ્ટન
„ „ એચ. જે. કોલિસ્ટર	„ „ ચોર્ડ
„ „ જે. જે. ડબલ્યુ-ઓલ્સોપ	„ „ પ્લાવકન
„ „ મહમદ ઇસ્માઇલ	„ „ મથુર
„ „ ટી. એન. મુલ્લા	„ „ કમલાકાંત વર્મા
„ „ એસ. કે. દાર	

નાગપુર (હરકને રૂ. ૩૦૦૦)

ઓન. મિ. બી. એસ. નિયોગી	ઓન. મિ. એચ. જી. ગ્રુઅર
„ „ આ. ઇ. પોલક	„ „ એફ. એલ. ગ્રીલ
„ „ વિવિયન બોઝ	„ „ ડિઝબી

અયોધ્યા (ચીફ કોર્ટ)

ઓન. મિ. પી. સી. અગરવાલ	ઓન. મિ. લક્ષ્મીશંકર મિશ્ર
„ „ ગુલામહુસેન	

ન્યુડિશિયલ કમિશનર કોર્ટ-સિંધ

ઓન. મિ. જી. ડેવિસ	ઓન. મિ. ઇ. વેસ્ટન
„ „ સી. એમ. લોબો	„ „ હકીમ બી. તૈયબજી

ન્યુડિશિયલ કમિશનર કોર્ટ-સરહદમાંત

ઓન. મિ. એમ. જે. આલમ-ડ	ઓન. મિ. એમ. એ સુશી
„ „ કે. બી. મીર આહમદ કાઝી	

જાળોની સંખ્યા

કોટ	વધારામાં વધારે સંખ્યા
હાઇકોર્ટ મદ્રાસ	૧૫ જાળો
હાઇકોર્ટ મુંબઈ	૧૩ "
હાઇકોર્ટ કલકત્તા	૧૯ "
હાઇકોર્ટ અલ્લાહાબાદ	૧૨ "
હાઇકોર્ટ લાહોર	૧૫ "
હાઇકોર્ટ પટણા	૧૧ "
હાઇકોર્ટ નાગપુર	૭ "
હાઇકોર્ટ અયોધ્યા	૫ "
સિંધના જ્યુડિશિયલ કમિશનરની કોર્ટ	૩ આસિસ્ટન્ટ જ્યુડિશિયલ કમિશનર
સરહદ પ્રાંતના જ્યુડિશિયલ કમિશનરની કોર્ટ	૨ આસિસ્ટન્ટ જ્યુડિશિયલ કમિશનર

દેશી રાજ્યો

દેશી રાજ્યોના નીચે પ્રમાણે સમૂહો પાડી શકાય.

(૧) કાશ્મીર સહિત રજપુત રાજ્યો (૨) હૈદરાબાદ અને મુસ્લીમ રાજ્યો (૩) મરાઠા રાજ્યો (૪) શીખ રાજ્યો (૫) મહિસુર અને દક્ષિણ હિંદનાં રાજ્યો (૬) ઓરિસ્સાના ખંડિયા રાજ્યો. રજપુત રાજ્યો આખા રજપુતાના તથા કાઠિયાવાડમાં આવેલાં છે. બિહારના અને ઓરિસ્સાના ખંડિયા રાજ્યોમાં તથા મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ રજપુત રાજ્યો મળી આવે છે. વસ્તુતઃ સિંધુ નદીથી બંગાળના ઉપસાગર સુધી અર્ધ-સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યોની એક મોટી પટ્ટી આવેલી છે. મુખ્ય મુસલમાન રાજ્યો, હૈદરાબાદ, બોપાળ, બાવલપુર, ખેરપુર, જુનાગઢ અને રામપુર છે.

પતિયાળા, નભા, ઝોંદ, કપુરથલા વિગેરેના શીખ રાજ્યોની સ્થાપના, યુર નાનકના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલ ધાર્મિક મંડળ શીખ ખાલસાના ભક્તી સરદારોએ કરી હતી.

બિહાર અને ઓરિસ્સાના ૨૬ ખંડિયા રાજ્યો તથા મધ્ય પ્રાંતના બીજાં ૧૪ રાજ્યોને એકત્ર કરીને ૧૯૩૩ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે 'ઇસ્ટર્ન સ્ટેટ્સ એજન્સી'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૨૯માં બટલર કમીટીની તપાસ પછી આ રાજ્યોને પ્રાંતિક સરકાર હેઠળથી લઈ લેવામાં આવ્યાં અને મધ્યસ્થ સરકાર સાથેના સીધા સંબંધમાં ત્રુકવામાં આવ્યાં. ગવર્નર-જનરલ, એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલની મારફત પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલનું મથક રાંચી ખાતે રાખવામાં આવ્યું. તેની નીચે બે પોલીટીકલ એજન્ટો કામ કરતા હતા. એક ઓરિસ્સાના ૨૬ રાજ્યો માટે. તેનો મુકામ સાંબલપુર ખાતે તથા બીજાનો મુકામ રામપુર (મધ્ય પ્રાંત) ખાતે હતો. થોડા વર્ષો પહેલાં ત્રિપુરા ને ક્યુમ્બિહારને એજન્સીમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં અને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલનો મુકામ કલકત્તા ફેરવી તેનો હોદ્દો રેસિડન્ટનો કરવામાં આવ્યો.

દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ૫૮૪ની છે. ત્રણ મોટાં રાજ્યો ૮૨,૬૯૮ ચોરસ માઇલના ક્ષેત્રફળવાળું દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ, ૮૫,૮૮૫ ચો. મા.ના ક્ષેત્રફળવાળું ઉત્તરમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર, અને ૭૩,૨૭૮ ચો. મા.ના ક્ષેત્રફળવાળું ક્ષાત. નાનામાં નાનું રાજ્ય બિલ્વારીનું છે. તેની વસ્તી ૨૭ માણસોની તથા વાર્ષિક આવક એંશી રૂપિયાની છે.

દેશી શબ્દોનાં નામ

૧ હૈદ્રાબાદ	૩૭ ઝોરછા	૭૩ રાધનપુર
૨ મહિસુર	૩૮ ધાર	૭૪ વાંકાનેર
૩ કારમીર	૩૯ દેવાસ સિનિયર	૭૫ પાલીતાણા
૪ ગ્વાલિયર	૪૦ દેવાસ જુનિયર	૭૬ ખંભાત
૫ વડોદરા	૪૧ જાવરા	૭૭ ધરમપુર
૬ કલાત	૪૨ રતલામ	૭૮ વાડાસિનોર
૭ સિકિમ	૪૩ પન્ના	૭૯ બારીઆ
૮ રામપુર	૪૪ સંધાર	૮૦ છોટાઉદેપુર
૯ બનારસ	૪૫ અજયગઢ	૮૧ સંત
૧૦ ત્રાવણકોર	૪૬ બીજવર	૮૨ લુણાવાડા
૧૧ કોચીન	૪૭ ચરખારી	૮૩ વાંસદા
૧૨ પુદુકોટા	૪૮ છતરપુર	૮૪ સચીન
૧૩ બાંગનપાલ	૪૯ બવાણી	૮૫ જવર
૧૪ સાનુર	૫૦ નગોડ	૮૬ દાંતા
૧૫ ઉદેપુર	૫૧ મહીઅર	૮૭ ધ્રોળ
૧૬ જયપુર	૫૨ અર્ધા	૮૮ લોબડી
૧૭ જોધપુર	૫૩ બરવાણી	૮૯ વઢવાણ
૧૮ બિકાનેર	૫૪ અલિરાજપુર	૯૦ રાજકોટ
૧૯ અલ્વર	૫૫ શાહપુર	૯૧ કોલ્હાપુર
૨૦ કોટા	૫૬ અખુઆ	૯૨ સાંગલી
૨૧ ભરતપુર	૫૭ સયલાણા	૯૩ સાંવતવાડી
૨૨ ટોંક	૫૮ સીતામઠિ	૯૪ જંજીરા
૨૩ ધોલપુર	૫૯ રાજગઢ	૯૫ મુધાલ
૨૪ કરોલી	૬૦ નરસિંહગઢ	૯૬ ભોર
૨૫ જુહી	૬૧ ખીલાચીપુર	૯૭ જમખંડી
૨૬ શિરોહી	૬૨ કચ્છ	૯૮ મીરજ સિનિયર
૨૭ કુંગરપુર	૬૩ છડિર	૯૯ મીરજ જુનિયર
૨૮ બાંસવાડા	૬૪ નવાનગર	૧૦૦ કુરંદવાડ સિ.
૨૯ પ્રતાપગઢ	૬૫ ભાવનગર	૧૦૧ કુરંદવાડ જી.
૩૦ અલાવાડ	૬૬ જુનાગઢ	૧૦૨ અકલકોટ
૩૧ જસલમીર	૬૭ રાજપીપળા	૧૦૩ ફલટન
૩૨ કિસનગઢ	૬૮ પાલનપુર	૧૦૪ જઠ
૩૩ ઈદાર	૬૯ ધાંગધા	૧૦૫ ઓધ
૩૪ ભોપાળ	૭૦ ગોંડળ	૧૦૬ રામદુર્ગ
૩૫ રેવા	૭૧ પોરબંદર	૧૦૭ પતિયાળા
૩૬ દતિયા	૭૨ મોરબી	૧૦૮ ભાવલપુર

૧૦૯ ખૈરપુર	૧૨૨ કુચબિહાર	૧૩૫ બામરા
૧૧૦ કુપુરથલા	૧૨૩ ત્રિપુરા	૧૩૬ સેરાઈકલા
૧૧૧ છાંદ	૧૨૪ મથિપુર	૧૩૭ બૌદ
૧૧૨ નભા	૧૨૫ મયુરભંજ	૧૩૮ બોનાઈ
૧૧૩ મંડી	૧૨૬ સોનપુર	૧૩૯ બસ્તર
૧૧૪ વિલાસપુર	૧૨૭ પટણા	૧૪૦ સુરગુળ
૧૧૫ સુકેત	૧૨૮ કલહંદી	૧૪૧ રાયગઢ
૧૧૬ તેરીમઢવાલ	૧૨૯ કીઅંજર	૧૪૨ નંદ્યામ
૧૧૭ સીરમુર	૧૩૦ ધેનકાનલ	૧૪૩ ખૈરાગઢ
૧૧૮ ચંબા	૧૩૧ નયાગઢ	૧૪૪ જશપુર
૧૧૯ ફરીદકોટ	૧૩૨ તાલચેર	૧૪૫ કાકેર
૧૨૦ માલેરકોટલા	૧૩૩ નિલગિરી	૧૪૬ કોરીઆ
૧૨૧ લોહાર	૧૩૪ ગંગપુર	૧૪૭ સરથુગઢ

દેશી રાજ્યોના દરબજો

સમવાયતંત્ર હેઠળ, રાજ્યો તેમના નિમેશ પ્રતિનિધિઓ સાથે, ફેડરલ ધારાસભામાં હિંદી પ્રાંતોના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા પ્રગતિશીલ તત્ત્વોના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ નીવડશે.

સમવાયતંત્રમાં રાજ્યોની સ્થિતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની રહેશે. નીચેની સભામાં દેશી રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ ૩૩ ટકા તથા ઉપલી સભામાં ૪૦ ટકા રહેશે. આને અંગે બંને ધારાસભામાં રૂઢિચુસ્ત તથા બીનપ્રગતિશીલ તત્ત્વોનું પ્રમાણ મોટું રહેશે. જે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી લોકો તરફથી થતી હોય તો ધણો વાંધો દૂર થાય. હિંદી સરકારના કાયદાના બીજા શિડ્યુલમાં ચોક્કસપણે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી રાજ્યો સમવાયતંત્ર કબૂલ ન રાખે ત્યાંસુધી તેના બંધારણમાં કંઈ સુધારો થઈ શકતો નથી. ઉપરાંત તેમાં 'રક્ષણાત્મક' ધારાઓની મોટી યાદી આવેલ છે. નિમણૂક કરવાનો સિદ્ધાંત, રક્ષણાત્મક ધારાઓ, ગવર્નર જનરલની ધારા ધડવાની સત્તા, અને ડેવિડસન કમીટીએ ભલામણ કર્યા મુજબની અયોગ્ય નાણાં સંબંધી ગોઠવણ-આ બધાંનું જ્યાં અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સમાનતા પર સ્થપાએલ 'સમવાયતંત્ર'નો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી.

૧૯૩૭ના એપ્રિલથી ગવર્નર-જનરલ ઇન કાઉન્સિલ, તાજના કામ તથા દેશી રાજ્યોના સંબંધી કામ કરતી બંધ પડી. હવે આ બધાં કાર્યો 'દેશી રાજ્યોના સંબંધ માટે તાજના કામ માટે નીમવામાં આવેલ નામદાર શહેનશાહના પ્રતિનિધિ' કરે છે. તેની નિમણૂક શહેનશાહ કરે છે. જે વ્યક્તિ ગવર્નર-જનરલનો હોદ્દો ધરાવતા હોય તે જ તાજના પ્રતિનિધિનું સ્થાન સંભાળે છે. આ બંને અધિકાર ધરાવનાર 'વાઇસરોય' કહેવાય છે.

હિંદના દેશી રાજ્યોને સાર્વભૌમ રાજ્યો કહી ન શકાય. કેમકે તેઓ કોઈપણ પરદેશી સત્તા સાથે રાજકીય સંબંધ રાખી શકતા નથી કે તેમને લડાઈ કે સુલેહ કરવાનો કે એક બીજા રાજ્યોમાં કે બહારના રાજ્યોમાં એલચી મોકલવાનો હક્ક નથી. અમુક મર્યાદામાં રહીને તેઓ લશ્કર રાખે છે. દેશી રાજ્યો સંધિને અંગે સાર્વભૌમ સત્તા સાથે જોડાયેલા છે અને બાહ્ય સંબંધો સાથે લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેઓએ પોતાનું સાર્વભૌમત્વ ગુમાવ્યું છે. સાર્વભૌમત્વ શબ્દની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થઈ નથી તેથી તેના પર કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા મૂકી શકાય નહિ. સમયની જરૂરીઆતને સાર્વભૌમત્વ પણ અનુકૂળ થતું જાય છે.

ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સિપલ (નરેન્દ્ર મંડળ)

૧૯૧૯ના મેટ્રો-એસક્રડ રિપોર્ટના પરિણામે ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સિપલ અસ્તિત્વમાં આવી. ચેમ્બર નરેન્દ્ર મંડળ તરીકે પણ જાણીતી છે. ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીની ૮ તારીખે નામદાર ડ્યુક ઓફ કોનેટ તે ખુલ્લી થકી. દર વર્ષે એક વખત તેની બેઠક નિયમિતપણે મળે છે. તે સલાહકારક મંડળ હોઈ, રાજ્યોની આખો, તથા શાહી ખાવોમાં તેમનું સ્થાન તથા તેમના હક્કો વિગેરેની યોજના કરે છે.

નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણના નવા નિયમોને વાઇસરોયે સંમતિ આપી છે અને તે ગેઝેટમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે હવે પછી ચેન્સેલર તથા વાઇસ-ચેન્સેલરની ચૂંટણી રાજ્યોની સ્ટેન્ડિંગ કમિટી, નરેન્દ્ર મંડળના સભ્યોમાંથી કરશે. તોપણ સલામી આ ચૂંટણીમાં ધ્યાનમાં લેવાની નથી, માત્ર મંડળે તે ચૂંટણીને ઔપચારિક સંમતિ આપવી પડશે. કોઈ પણ રાજ્ય બેથી વધારે વખત, ચેન્સેલર કે પ્રો. ચેન્સેલર તરીકે ચાલુ રહી શકે નહિ.

૩૩થી ૩૫ સભ્યોનું એક પ્રધાનમંડળ થશે. સામાન્યતઃ સભ્યો બે વર્ષ સુધી હોદ્દા ઉપર રહેશે પરંતુ તેઓ ફરીથી ચૂંટાઈ શકશે. નરેન્દ્ર મંડળના ચેન્સેલર કે સ્ટેન્ડિંગ કમિટી, આ કમિટીને જે કંઈ પૂછશે તે આખતમાં તે સલાહ આપશે. આવી જે આખત પૂછવામાં આવે તેમાં કમિટી પોતાનો મત માત્ર ચેન્સેલરને જ જણાવશે. હિંદી સરકારના કાયદાને અંગે ઉપસ્થિત થતી બધી આખતોમાં ન પૂછવામાં આવ્યું હોય, તો પણ કમિટી પોતાનો મત ચેન્સેલરને મોકલાવશે, પરંતુ કમિટીને પોતાનો મત અધિકૃત રાજ્યોને દર્શાવવાનો હક્ક રહેશે, પરંતુ કમિટી નરેન્દ્ર મંડળને સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની તથા પ્રધાનોની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા રાજ્યોની અગાઉથી પરવાનગી મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ સત્તા સાથે પત્રવ્યવહાર કરી શકશે નહિ તેમજ વાટાઘાટો ચલાવી શકશે નહિ. કમિટીનું કામ સલાહ આપવા પૂરું છે.

સ્ટેન્ડિંગ કમિટી

રાજ્યોની સ્ટેન્ડિંગ કમિટી નીચે મુજબ સભ્યોની બનશે. ચેન્સેલર અને પ્રો. ચેન્સેલર એકસ બેઠકે રહેશે. (૧) વડોદરા, ગ્વાલિયર, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર અને મહિસુર, દરેકના એક સભ્ય (૨) ભાવલપુર, બિકાનેર, ભોપાલ, કોચીન, ઈંદોર, જયપુર, જોધપુર, કોલ્હાપુર, પતિયાળા, રેવા, ત્રાવણકોર અને ઉદ્દેપુર તેમના વિભાગમાંથી એટલે કે, રજપુતાનાનાં રાજ્યો, મધ્ય હિંદનાં રાજ્યો, પંજાબનાં રાજ્યો, દક્ષિણ હિંદ તથા દક્ષિણના રાજ્યોમાંથી દશ સભ્યો મોકલશે. (૩) ભાવનગર, કચ્છ, જુનાગઢ, નવાનગર, અંબાલ, જંજીરા, મોરબી અને પોરબંદર બે સભ્યો મોકલશે. પહેલાં ચાર રાજ્યોમાંથી બે સભ્યો મોકલવા. (૪) અમર, ભરતપુર, બુંદેલી, કુચબિહાર, કરૌલી, કાટા, રામપુર અને ટોંક બે સભ્યો મોકલે. (૫) બાકીના દક્ષિણ હિંદના તથા દક્ષિણનાં રાજ્યો એક સભ્ય મોકલે (૬) બાકીના રજપુતાનાનાં રાજ્યો બે સભ્યો મોકલે (૭) બાકીના મધ્ય હિંદના રાજ્યો તથા બનારસ રાજ્ય ચાર સભ્યો મોકલે (૮) બાકીનાં પંજાબના રાજ્યો ત્રણ સભ્યો મોકલે (૯) બાકીનાં પશ્ચિમ હિંદના રાજ્યો એક સભ્ય મોકલે (૧૦) બાકીના ગુજરાતનાં રાજ્યો એક સભ્ય મોકલે (૧૧) બાકીનાં પૂર્વનાં રાજ્યો તથા સિક્કિમ બે સભ્યો મોકલે અને (૧૨) ચેમ્બરના પ્રતિનિધિ સભ્યો એક સભ્ય મોકલે. કમિટીમાં એકંદર ૭૬ સભ્યો રહેશે.

ચેન્સેલર કે પ્રો. ચેન્સેલર તરીકે ચૂંટાયેલ કોઈ પણ રાજ્યકર્તા, જે સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના સભ્યોની ૩/૪ સંખ્યાની સંમતિ હોય તો ફરીથી ચેન્સેલર કે પ્રો. ચેન્સેલર તરીકે ચૂંટાઈ શકે છે.

હિંદની મુખ્ય રાજકીય નિમણૂકો દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતી નિમણૂકો

અધિકારીઓ

આસામ—ના. ગવર્નર (શિલોંગ)

આસ રાજ્યો માટે પોલીટીકલ ઓફીસર (શિલોંગ)

આસી અને જૈનિયા ટેકરીઓ માટે ડેપુટી કમિશનર (શિલોંગ)

મણિપુર—પોલીટીકલ એજન્ટ અને સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ (મણિપુર)

વડોદરા અને ગુજરાત રાજ્યોની એજન્ટસી—વડોદરા અને ગુજરાતના રાજ્યો માટેના રેસિડન્ટ (વડોદરા)

મધ્યહિંદ—રેસીડન્ટ (ઈંદોર)

બોપાલ—પોલીટીકલ એજન્ટ (બોપાલ)

બુદેલખંડ—પોલીટીકલ એજન્ટ (નાવગોળ)

માળવા—પોલીટીકલ એજન્ટ (ઈંદોર)

પૂર્વનાં રાજ્યો—રેસીડન્ટ (કલકત્તા)

ગ્વાલિયર, રામપુર અને બનારસ—ગ્વાલિયરમાં રેસિડન્ટ, અને રામપુર તથા બનારસ માટે પોલીટીકલ એજન્ટ (ગ્વાલિયર)

હૈદરાબાદ—રેસિડન્ટ (હૈદરાબાદ)

કાશ્મીર—રેસિડન્ટ (શ્રીનગર)

કોલ્હાપુર અને દક્ષિણનાં રાજ્યોની એજન્ટસી—કોલ્હાપુર અને દક્ષિણના રાજ્યો માટે રેસિડન્ટ (કોલ્હાપુર)

મદ્રાસનાં રાજ્યો—રેસિડન્ટ (ત્રિવેન્દ્રમ)

મહિસુર—રેસિડન્ટ (બેંગલોર)

પંજાબનાં રાજ્યો—રેસિડન્ટ (લાહોર)

પંજાબ હિલ રોટ્સ. પોલીટીકલ એજન્ટ (સિમલા)

રજપુતાના—રેસિડન્ટ (માઉન્ટ આયુ)

પૂર્વ રજપુતાનાનાં રાજ્યો—પોલીટીકલ એજન્ટ (ભરતપુર)

જયપુર. રેસિડન્ટ (જયપુર)

મેવાડ રેસિડન્ટ (ઉદયપુર) અને દક્ષિણ રજપુતાનાનાં રાજ્યો માટે પોલીટીકલ એજન્ટ (ઉદયપુર)

પશ્ચિમ રજપુતાનાનાં રાજ્યો રેસિડન્ટ (જોધપુર)

પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો—રેસિડન્ટ (રાજકોટ)

પૂર્વ કાઠિયાવાડ એજન્ટસી પોલીટીકલ એજન્ટ (વઢવાણ)

સાબરકાંઠા પોલીટીકલ એજન્ટ (સાદરા)

પશ્ચિમ કાઠિયાવાડ એજન્ટસી પોલીટીકલ એજન્ટ (રાજકોટ)

બહારના ખાતા સાથે સંબંધ ધરાવતી નિમણૂકો

બલુચિસ્તાન—એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર—જનરલ, રેસિડન્ટ અને ચીફ કમિશનર (કવેટા)

કલાત પોલીટીકલ એજન્ટ અને ખોલનધાટ અને ચગઢ ખાંતાના પોલીટીકલ એજન્ટ (મસ્તુંગ)

ભૂતાન-સીકીમના પોલીટીકલ ઓફીસર (ગંગટોક)

સરહદ પ્રાંત-ગવર્નર (પેશાવર)

દર સ્ત્રાત અને ચિત્રલના પોલીટીકલ એજન્ટ (મલકંદ)

સિક્કિમ-પોલીટીકલ એજન્ટ (ગંગટોક)

(કૌંસમાં આપેલ નામ દરેક એજન્ટ્સીના વડાનું મથક છે)

હિંદના દેશી રાજ્યોને મળતી કાયમી સલામી

૨૧ તોપની સલામી

વડોદરાના મહારાજ ગાયકવાડ
આલિયરના મહારાજ સિંધિયા
દેદાપ્પાદના નિઝામ
જમ્મુ અને કાશ્મીરના મહારાજ
માધસોરના મહારાજ

૧૯ તોપની સલામી

ભોપાળના નવાબ
ધંદારના મહારાજ હોલકર
ખિલાતના ખાન (વલી)
કોલ્હાપુરના મહારાજ
ત્રાવણકોરના મહારાજ
ઉદ્દપુરના મહારાજ

૧૭ તોપની સલામી

ભાવલપુરના નવાબ
ભરતપુરના મહારાજ
બિકાનેરના મહારાજ
બુંદેના મહારાવ રાજ
કોચીનના મહારાજ
કચ્છના મહારાવ
જયપુરના મહારાજ
કરૌલીના મહારાજ
કોટાના મહારાવ
જોધપુર (મારવાડ)ના મહારાજ
પતિયાળાના મહારાજ
રેવાના મહારાજ
ટોંકના નવાબ

૧૫ તોપની સલામી

અલ્વરના મહારાજ
બંસવાડાના મહારાવલ
દતિયાના મહારાજ
દેવાસ (સિનિયર)ના મહારાજ
દેવાસ (જુનિયર)ના મહારાજ
ધારના મહારાજ
ધોલપુરના મહારાજ રાણા
કુંગરપુરના મહારાવળ
ધડરના મહારાજ
જેસલમીરના મહારાવળ
ખેરપુરના મીર
કિસનગઢના મહારાજ
ઝોરછાના મહારાજ
પ્રતાપગઢના મહારાવત
રામપુરના નવાબ
સીકીમના મહારાજ
શિરૌહીના મહારાવ

૧૩ તોપની સલામી

બનારસના મહારાજ
ભાવનગરના મહારાજ
કૂચબિહારના મહારાજ
ધ્રાંગધ્રાના મહારાજ
જવરાના નવાબ
ઝાલાવાડના મહારાજ રાણા
ઝીંદના મહારાજ
જુનાગઢના નવાબ
કપુરથલાના મહારાજ

નલાના મહારાજ
નવાનગરના મહારાજ જમસાહેબ
પાલનપુરના નવાબ
પોરબંદરના મહારાજ રાણાસાહેબ
રાજપીપળાના મહારાજ
રતલામના મહારાજ
ત્રિપુરાના મહારાજ

૧૧ તોપની સલામી

અજયગઢના મહારાજ
અલિયરપુરના રાજ
બઉનીના નવાબ
બરવાણીના રાણા
બિજવરના મહારાજ
બિલાસપુરના રાજ
ખંભાતના નવાબ
ચંબાના રાજ
ચરખરીના મહારાજ
ચત્તરપુરના મહારાજ
ચિત્રાળાના મહેતર
ફરીદકોટના રાજ
ગોંડળના મહારાજ
જંજીરાના નવાબ
ઝાલુઆના રાજ
માલરકોટલાના નવાબ
મંડીના રાજ
મણિપુરના મહારાજ
મોરખીના મહારાજ
નરસિંગઢના મહારાજ

પન્નાના મહારાજ
પુદુકોટાના મહારાજ
રાધનપુરના નવાબ
રાજગઢના રાજ
સલિયાનના રાજ
સંથારના રાજ
સીરચુરના મહારાજ
સીતામઢિના રાજ
સુકેતના રાજ
તેહરીના રાજ
વાકાનેરના મહારાજ રાજસાહેબ
૯ તોપોની સલામી
વાડાસિનેરના નવાબ
બગનપેલના નવાબ
વાંસદાના રાજ

વરાંધના રાજ
બારિયાના રાજ
બોરના રાજ
છોટાઉદેપુરના રાજ
દાંતાના મહારાજ
ધરમપુરના રાજ
ધ્રોળના ઠાકોરસાહેબ
જવહરના રાજ
કલહંદીના રાજ
હેપોના સાબાવા
કાંગડુંગના સાબાવા
ખિલ્તપુરના રાવબહાદુર
લીંબીના ઠાકોરસાહેબ
લોહારના નવાબ
લુણાવાડાના રાજ

મથુરભંજના મહારાજ
મુધાલના રાજ
નાગોડના રાજ
પાલીતાણાના ઠાકોરસાહેબ
પટણાના મહારાજ
રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ
સચીનના નવાબ
સાંગલીના ચીફ
સંતના રાજ
સાંવતવાડીના સર દેસાઈ
શાહપુરના રાજ
સોનપુરના મહારાજ
વઢવાણના ઠાકોરસાહેબ
યાંગવેના સાબાવા

તોપોની સલામીનું અંગતમાન

૧૭ તોપોની સલામી

ધોલપુર, લેફ કનલ.
હિઝાધનેસ સર ઉદ્યભાણુસિંહ

૧૫ તોપોની સલામી

ઝીંદ, હિઝાધનેસ મહારાજ
સર રણવીરસિંગ
રાજેન્દ્ર બહાદુર.
જુનાગઢ, હિઝાધનેસ નવાબ સર
મહમદ રસુલખાન
કપુરથલા સર જંગતણતસિંગ
બહાદુર

૧૧ તોપોની સલામી

આગાખાન સર સુલતાન
મહમદશાહ.
બારિયાના રાજ હિઝાધનેસ
સર રણજીતસિંગ આનસિંગ

ધરમપુર, હિઝાધનેસ સર
વિજય મોહનદેવજી
સાંગલી, સર ચિંતામણુરાવ

૯ તોપોની સલામી

બશારના રાજ પદ્મસિંગ

તોપોની સલામી (સ્થાનિક)

૨૧ તોપોની સલામી

બોપાળના નવાબ
ઈદારના મહારાજ હોલ્કર
ઉદેપુર (મેવાડ)ના મહારાજ.

૧૯ તોપોની સલામી

બરતપુરના મહારાજ
બિકાનેરના મહારાજ
કચ્છના મહારાવ
જયપુરના મહારાજ
જોધપુરના મહારાજ
પતિયાળાના મહારાજ

૧૭ તોપોની સલામી

અલ્વરના મહારાજ
ઐરપુરના મીર

૧૫ તોપોની સલામી

બનારસના મહારાજ
ભાવનગરના મહારાજ
ઝીંદના મહારાજ
જુનાગઢના નવાબ
કપુરથલાના મહારાજ
નલાના મહારાજ
નવાનગરના મહારાજ જામસાહેબ
રતલામના મહારાજ

૧૩ તોપોની સલામી

જંજીરાના નવાબ

૧૧ તોપોની સલામી

સાંવતવાડીના રાજ

ગુપ્ત દેશી રાજ્યો

અસામ	કેમરૂન ચો. મા.	સરકારી વાર્ષિક આવક (₹.)	સરકારને ખંડણી (₹.)
મણિપુર	૮,૬૩૮	૭,૬૮,૦૦૦	૩૦,૦૦૦-૦-૦
બ્રહ્મચરત્તન			
કલાત	૭૩,૨૭૮	૧૪,૪૦,૦૦૦
વડોદરા અને ગુજરાતનાં રાજ્યો			
વડોદરા	૮,૧૬૪	૨,૩૮,૩૭,૦૦૦
વાડાસિનોર	૧૮૬	૨,૮૩,૮૨૦	૯,૭૬૬-૦-૦
વાંસદા	૨૧૫	૭,૩૮,૦૦૦	૧૫૪-૦-૦
બાન્સિયા	૮૧૩	૧૧,૭૪,૦૦૦	૨૧,૬૨૪-૦-૦
ખંભાત	૩૬૨	૧૩,૦૭,૪૬૨
છોટાઉદેપુર	૮૬૦	૧૧,૨૬,૦૦૦	૯,૦૦૦-૦-૦
ધરમપુર	૭૦૪	૮,૭૨,૫૫૧
જવર	૩૦૮	૪,૨૨,૦૦૦	૯,૨૩૧-૦-૦
ભુલુવાડા	૩૮૮	૫,૬૦,૦૦૦
રાજપીપળા	૧,૫૧૭	૨૫,૫૪,૪૦૬
સચીન	૪૬	૩,૭૬,૦૦૦
સંત	૩૬૪	૩,૬૦,૮૧૬	૫,૩૮૫-૦-૦
જૂતાન			
જૂતાન	૧૮,૦૦૦	૩,૫૦,૦૦૦
મધ્યકિંદ (ભોપાળ એન્ડ નેસી)			
ભોપાળ	૬,૬૨૪	૮૦,૦૦,૦૦૦	૧,૬૧,૨૬૦-૫-૦
દેવાસ (સિનિયર)	૪૪૬	૬,૫૦,૦૦૦	૧૪,૩૩૭-૪-૭
દેવાસ (જુનિયર)	૪૧૬	૬,૮૩,૦૦૦	૧૪,૨૩૭-૪-૭
ખિલ્તિપુર	૨૭૩	૨,૬૨,૦૦૦	૧૧,૧૩૪-૩-
નરસિંહગઢ	૭૩૪	૭,૪૨,૦૦૦
રાજગઢ	૯૬૨	૧૦,૭૬,૦૦૦
મધ્યકિંદ (જુદેશખંડ એન્ડ નેસી)			
અજયગઢ	૮૦૨	૩,૪૫,૦૦૦	૭,૦૧૩-૧૨-૦
બઊનિ	૧૨૧	૧,૫૦,૦૦૦
બરોંદા	૨૧૮	૫૩,૦૦૦
ચરખરી	૮૮૦	૬,૩૦,૦૦૦	૮,૫૮૩-૬-૬
છતરપુર	૧,૧૩૦	૭,૫૫,૦૦૦
હતિયા	૬૧૨	૧૩,૬૬,૦૦૦
મૈહર	૪૦૭	૪,૦૮,૦૦૦

નાગોડ	૫૦૧	૨,૩૬,૦૦૦
ઝોરજી	૨,૦૮૦	૧૩,૮૨,૦૦૦
પના	૨,૫૯૬	૮,૯૬,૦૦૦	૯,૯૫૫-૦-૦
સંથાર	૧૭૮	૩,૫૦,૦૦૦
મધ્યજિંદ (ઉદાર ઝોન-સી)			
હદોર	૯,૯૦૨	૧૨૬,૪૫,૦૦૦
રેવા	૧૩,૦૦૦	૫૧,૮૦,૦૦૦
મધ્યજિંદ (માળવા)			
અલિરાજપુર	૮૩૬	૪,૯૬,૦૦૦	૧,૨૭૧-૦-૦
બરવાણી	૧,૧૭૮	૧૦,૮૩,૦૦૦	૩,૩૮૯-૦-૦
ધાર	૧,૮૦૦	૧૭,૬૦,૦૦૦	૬,૬૦૧-૦-૦
બાવરા	૬૦૨	૧૨,૪૪,૦૦૦	૧,૩૭,૧૨૭-૦-૦
ઝાલુઆ	૧,૩૩૬	૪,૨૮,૦૦૦	૧,૨૭૧-૦-૦
રતલામ	૬૯૩	૧૦,૦૦,૦૦૦	૪૨,૦૦૦-૦-૦
સૈલાના	૨૯૭	૨,૬૧,૦૦૦	૨૧,૦૦૦-૦-૦
સિતામઠિ	૨૦૨	૨,૭૧,૦૦૦
પૂર્વનાં રાજ્યો (ખંભાળ સ્ટેટ્સ ઝોન-સી)			
કૃત્તિકાલ	૧,૩૧૮	૨૬,૯૩,૦૦૦	૬૭,૭૦૦-૧૫-૦
ત્રિપુરા	૪,૧૧૬	૨૬,૪૪,૦૦૦
મયૂરભંજ	૪,૨૪૩	૨૯,૪૧,૦૦૦	૧,૦૬૮-૦-૦
પૂર્વનાં રાજ્યો (છત્તિસગઢ સ્ટેટ્સ ઝોન-સી)			
કલકત્તા	૩,૭૪૫	૬,૨૫,૦૦૦	૧૬,૦૦૦-૦-૦
પટણા	૨,૫૧૧	૯,૦૭,૦૦૦	૧૩,૦૦૦-૦-૦
પૂર્વનાં રાજ્યો (ઓરિસ્સા સ્ટેટ્સ ઝોન-સી)			
સોનેપુર	૯૩૬	૪,૯૨,૦૦૦	૧૨૦૦૦-૦-૦
ગ્વાલિયર ખનારસ અને રામપુર			
ગ્વાલિયર	૨૬,૩૬૭	૨,૬૭,૬૫,૦૦૦
ખનારસ	૮૭૫	૧૯,૩૮,૩૦૮	૨,૧૯,૦૦૦-૦-૦
રામપુર	૮૯૨	૪૫,૫૦,૦૦૦
હૈદરાબાદ	૮૨,૬૯૮	૮,૪૨,૧૩,૦૦૦
જમ્મુ અને કાશ્મીર	૮૫,૮૮૫	૨,૫૪,૭૯,૦૦૦	બે કાશ્મીરી શાલ તથા ત્રણ રૂબાલ
કોલ્હાપુર અને દક્ષિણનાં રાજ્યો			
કોલ્હાપુર	૩,૨૧૭	૪૯,૯૦,૦૦૦
ભોર	૯૧૦	૫,૭૦,૦૦૦	૪,૬૮૪-૦-૦
જંજીરા	૩૭૯	૧૧,૬૦,૦૦૦
મુધોલ	૩૬૮	૩,૩૬,૦૦૦	૨,૬૭૨-૦-૦

મુખ્ય કેશી સભ્યો

૪૧૩

સાંજલી	૧,૧૩૬	૧૫,૩૫,૦૦૦
સાંવતવાડી	૬૩૦	૬,૬૬,૦૦૦
મદ્રાસનાં સભ્યો			
કોન્વીન	૧,૪૮૦	૮૭,૫૮,૦૦૦	૨,૦૦,૦૦૦—૦-૦
પુલ્કોટા	૧,૧૭૬	૨૦,૪૭,૦૦૦
ત્રાવણકોર	૭,૬૨૫	૨,૪૫,૨૮,૦૦૦	૭,૬૬,૪૩૦—૦-૦
મહીસુર	૨૯,૪૭૫	૩,૬૬,૬૬,૦૦૦	૨૪,૫૦,૦૦૦—૦-૦

સરહદમાં

ચિત્રાલ	૪,૦૦૦	આંકડામળ્યા નથી	હિંદી સરકાર તરફથી એલાવન્સ મળે છે.
---------	-------	----------------	--------------------------------------

પંજાબનાં સભ્યો

ભાવલપુર	૧૬,૪૩૪	૪૨,૫૬,૦૦૦
ચંબા	૩,૧૨૭	૯,૧૪,૦૦૦	૨,૩૦૭—૪-૦
ફરીફકોટ	૬૪૩	૧૭,૮૪,૦૦૦
ઝીંદ	૧,૨૬૮	૨૫,૨૩,૦૦૦
કપુરથલા	૫૯૬	૩૨,૪૯,૦૦૦
ખેરપુર	૬,૦૬૦	૨૧,૯૯,૦૦૦
લોહાડુ	૨૨૬	૧,૧૯,૦૦૦
માલરકોટલા	૧૬૫	૮,૭૭,૦૦૦
મંડી	૧,૧૩૯	૧૨,૦૬,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦—૦-૦
નભા	૯૪૭	૨૭,૯૧,૦૦૦
પતિયાળા	૫,૯૪૨	૧,૩૮,૭૫,૦૦૦
સુકેત	૪૨૦	૨,૬૦,૦૦૦	૧૧,૦૦૦—૦-૦

રજપૂતાના (રજપૂતાના એજન્સી)

મિકાનેર	૨૩,૩૧૭	૧,૨૨,૬૪,૦૦૦
સિરોહી	૧,૯૬૪	૧૦,૦૩,૦૦૦
સિક્રિમ	૨,૮૧૮	૪,૭૨,૦૦૦

પશ્ચિમ હિંદનાં સભ્યો

ભાવનગર	૨,૯૬૧	૧,૪૭,૭૬,૨૭૩	૧,૨૮,૦૬૦—૦-૦
કચ્છ	૮,૨૪૯	૨૬,૩૩,૨૭૦	૨,૨૫૭—૧૫-૦
ધાંગધા	૧,૧૬૭	૨૩,૦૦,૦૦૦	૪૦,૬૭૧—૦-૦
ધોળ	૨૮૨	૨,૫૨,૭૦૮
ગોંડાળ	૧,૦૨૪	૫૦,૦૦,૦૦૦	૪૯,૦૯૬—૦-૦
ઈડર	૧,૬૬૯	૨૧,૦૦,૦૦૦
જંજીરા	૩૭૯	૧૦,૦૦,૦૦૦
જુનાગઢ	૩,૩૩૭	૧,૧૦,૦૦,૦૦૦	૨૮,૩૯૪—૦-૦
લોંચડી	૩૪૩	૭,૮૯,૭૦૭	૫૪,૫૧૭—૧-૦

મોરબી	૮૨૨	૫૬,૩૯,૦૦૦	૯,૨૬૩—૦-૦
નવાનગર	૩,૭૯૧	૯૨,૬૭,૫૦૭	૫૦,૩૧૨—૦-૦
પાલીતાણા	૨૮૯	૮,૧૨,૦૦૦
પોરબંદર	૬૪૨	૨૦,૦૦,૦૦૦	૨૧,૩૦૨—૦-૦
રાધનપુર	૧,૧૫૦	૫,૮૭,૦૦૦
રાજકોટ	૨૮૨	૧૪,૦૪,૫૯૭	૧૮,૯૯૧—૦-૦
વઢવાણ	૨૪૨	૫,૭૦,૦૦૦	૨૬,૦૦૯—૮-૮
વાંકાનેર	૪૧૭	૭,૩૫,૦૦૦	૧૭,૪૨૨—૦-૦

ખાખા કિલ્લો રેલ્વેસ્ટેશન

ખસર	૩,૪૩૯	૪,૨૫,૦૦૦	૩,૯૪૫—૦-૦
વિલાસપુર	૪૫૩	૨,૬૦,૦૦૦	૮,૦૦૦—૦-૦
સિરમુર (નાદન)	૧,૧૦૦	૧૭,૫૦,૦૦૦
તેહરી-ગઢવાલ	૪,૫૦૨	૨૦,૩૪,૦૦૦

રજપૂતાના (પૂર્વનાં રજપૂતાનાનાં રાજ્યો)

ભરતપુર	૧,૯૭૨	૩૩,૭૪,૦૦૦
બુંદી	૨,૨૨૦	૧૨,૧૯,૦૦૦	૧,૨૦,૦૦૦—૦-૦
ધોલપુર	૧,૧૭૩	૧૫,૭૬,૦૦૦
ઝાલાવાડ	૮૧૩	૭,૩૫,૦૦૦	૩૦,૦૦૦—૦-૦
કરોલી	૧,૨૪૨	૭,૨૧,૦૦૦
કોટા	૫,૬૮૪	૪૭,૯૩,૦૦૦	૨,૩૪,૭૨૦—૦-૦

રજપૂતાના (જયપુર ઓળંગેલી)

અલ્વર	૩,૧૫૮	૩૪,૦૪,૦૦૦
જયપુર	૧૬,૬૮૨	૧,૩૪,૬૩,૦૦૦	૪,૦૦,૦૦૦—૦-૦
કીસનગઢ	૮૫૮	૭,૫૦,૦૦૦
શાહપુરા	૪૦૫	૪,૩૨,૦૦૦	૧૦,૦૦૦—૦-૦
ટોંક	૨,૫૫૩	૨૨,૪૯,૦૦૦

રજપૂતાના (આરવાડ અને દક્ષિણ રજપૂતાનાનાં રાજ્યો)

બંસવાડા	૧,૯૪૬	૪,૧૩,૦૦૦	૧૭,૫૦૦—૦-૦
કુંગરપુર	૧,૪૬૦	૬,૩૭,૦૦૦	૧૭,૫૦૦—૦-૦
મતાપગઢ	૮૮૯	૫,૮૭,૦૦૦	૩૬,૩૫૦—૦-૦
ઉદિપુર	૧૨,૭૫૩	૭૩,૩૨,૦૦૦	૨,૬૬,૦૦૦—૦-૦

રજપૂતાના (પશ્ચિમ રજપૂતાનાનાં રાજ્યો)

દાંતા	૩૪૭	૨,૦૧,૦૦૦
જેસલમીર	૧૬,૦૬૨	૪,૩૪,૦૦૦
જેધપુર	૩૬,૦૭૧	૧,૫૮,૩૨,૦૦૦	૨,૧૩,૦૦૦—૦-૦
પાલણપુર	૧,૧૭૪	૧૧,૩૪,૦૦૦

દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ

- મહિપુર :** આસામનું પહાડી રાજ્ય; અત્યારના મહારાજ હિંઝ હાઇનેસ ચૂડચંદ્રસિંહ છે. રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૬૩૮ ચો. મા. છે. રાજધાની ઈન્દ્રાલ.
- કલાત :** બહુચિસ્તાન એન્જન્સીમાં આવેલું દેશી રાજ્ય. અત્યારના રાજ્યકર્તા કેપ્ટન હિંઝ હાઇનેસ એન્કર એગી મીર સર આહમદ યારખાન જી. સી. આઇ. ઇ. છે. રાજધાની કલાત.
- વડોદરા :** અંશતઃ ગુજરાતમાં તથા અંશતઃ કાઠિયાવાડમાં આવેલું છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંઝ હાઇનેસ મહારાજ સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડ સેના ખાસખેલ શમશેર બહાદુર છે.
- રાજપીપળા :** ગુજરાત સ્ટેટસ એન્જન્સીનું અગ્રગણ્ય રાજ્ય છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા મેજર હિંઝ હાઇનેસ મહારાણીશ્રી સર વિજયસિંહજી છત્રસિંહજી, કે. સી. એસ. આઇ. છે.
- ભૂતાન :** અત્યારના મહારાજ હિંઝ હાઇનેસ સર જીએ વાંગચુક, કે. સી. આઇ. ઇ. છે. રાજધાનીનું શહેર પુનાખા. ભૂતાનનો વિસ્તાર હિમાલયના મધ્ય પ્રદેશના દક્ષિણના ઢાળાવ તરફ ૧૯૦ માઈલ પશ્ચિમ છે.
- હોપાળ :** મધ્યહિંદમાં આવેલ મુખ્ય મુસલમાની રાજ્ય છે. હિંદના મુસલમાની રાજ્યોમાં અગ્રત્વતાની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન હૈદરાબાદ પછીનું આવે છે. અત્યારના શાસક વંશની સ્થાપના ૧૭૦૮માં દોસ્ત-મહમદ નામના અફઘાને કરી હતી. અત્યારના રાજ્યકર્તા લેફ. કર્નલ હિંઝ હાઇનેસ સર મહમદ હમીદુલ્લાખાન બહાદુર જી. સી. એસ. આઇ. જી. સી. આઇ. ઈ, સી. વી. એ. બી. એ. છે.
- ઈંદોર :** હોલ્કર વંશના સ્થાપક મલ્હારરાવને જન્મ ૧૬૯૪માં થયો હતો. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંઝ હાઇનેસ મહારાજ યશવંતરાવ હોલ્કર બહાદુર, જી. સી. આઇ. ઇ. કે. સી. એસ. આઇ. છે. મધ્ય હિંદમાં ઈંદોર મોટામાં મોટું રાજ્ય છે.
- કૂચબિહાર :** કૂચબિહારનો રાજવંશ ધણે ભાગે 'કાય' નામની અનાય^૧ જાતિનો છે. આ લોકો ટિબેટ અથવા દ્રાવિડિયન છે અને છશાન સરહદ પર મોટા પ્રમાણમાં છુટાછવાયા મળી આવે છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંઝ હાઇનેસ મહારાજ જગદીપેન્દ્ર નારાયણ બ્રૂપજીબહાદુર છે. તે ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે ગાદીએ આવ્યા છે.
- ગ્વાલિયર :** ગ્વાલિયર રાજ્યના સ્થાપક સિંધિયા વંશ મરાઠા ઇતિહાસમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. હિંદના અઢારમી સદીના ઇતિહાસનો તે સર્જક હતો. તેની શરૂઆત રાણાજી સિંધિયાથી થાય છે. ત્યાર પછીની મહાન વ્યક્તિ માધોજી સિંધિયા હતા. તે પોતાના સમયમાં મહાન સૈનિક, અવસ્થાપક તથા રાજપટ્ટુ પુરુષ હતા. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંઝ હાઇનેસ મહારાજ જ્યોન્ડ જીવાજીરાવ સિંધિયા બહાદુર છે.
- ખનારસ :** ૧૯૧૧ના એપ્રિલની ૧લી તારીખે આ રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં આવી. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંઝ હાઇનેસ મહારાજ વિજ્ઞાતિ નારાયણસિંહ બહાદુર છે.
- નવા :** પંજાબના મુખ્ય શીખ રાજ્યો પૈકીનું એક છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંઝ હાઇનેસ મહારાજ પ્રતાપસિંહ માલવેન્દ્ર બહાદુર છે.
- હૈદરાબાદ :** મીર કમરૂદ્દીન અલીખાને આ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેઓ ઔરંગઝેબના સરદારના પુત્ર હતા. અત્યારના રાજ્યકર્તા લેફ. જનરલ, હિંઝ એકઝોલ્ટેડ હાઇનેસ અસફઝા મુઝફ્ફર-હિલ-મુલ્ક વલ મામલિક નિઝામ-હિલ-મુલ્ક નિઝામ-હિલ-દૌલા નવાબ સર મીર ઉરમાન અલીખાન બહાદુર, ફત્તેહજંગ, જી. સી. એસ. આઇ, જી. બી. ઇ, હૈદરાબાદ અને વરાડના નિઝામ છે.

જમ્મુ અને કાશ્મીર : હિમાલયના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલું છે અને તેનો વિસ્તાર લગભગ ૮૫,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો છે. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ વસ્તુતઃ તે મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય છે. અત્યારના રાજ્યનું સંગઠન કાશ્મીરના ગવર્નર ગુલાબસિંહે, શીખ રાજ્યોના સમયમાં કર્યું હતું. બ્રિટિશોએ શીખોને પંજાબમાં હરાવ્યા પછી, શીખ રાજ્ય યુદ્ધનું ખર્ચ ન આપી શક્યા ત્યારે બ્રિટિશોને ૭૫ લાખ રૂપિયા આપીને ગુલાબસિંહે આ રાજ્ય ખરીદી લીધું. અત્યારના મહારાજા લેફ. જનરલ હિઝ હાઇનેસ મહારાજા સર હરિસિંગે ૭. સી. એસ. આઇ, ૭. સી. આઇ. ઈ. કે. સી. વી. એ. એ. ડી. સી. છે.

કાશ્મીર : મહાન શિવાજીના પુત્ર રાજરામ (પહેલા)ની વીરાંગના પત્ની તારાબાઇએ આ રાજ્યની સ્થાપના કરી છે. રાજ્યકર્તાઓ છત્રપતિ મહારાજા કહેવાય છે.

કોચીન : ઉત્તરે મલબાર પ્રાંત અને દક્ષિણે ત્રાવણકોર વચ્ચે આવેલું છે. હિંદી મહાસાગર તેની પશ્ચિમની સરહદ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૮૦ માઇલનું છે. રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ જંગલો છે. તેનું બંદર સાંઈ છે. અત્યારના મહારાજા હિઝ-હાઇનેસ સર શ્રી રામવર્મા, ૭. સી. આઈ. ઈ. છે.

ત્રાવણકોર : દેશી રાજ્યોમાં છેક હિંદની દક્ષિણમાં આવેલું છે હિંદી દ્વીપકલ્પનો દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગ રોકે છે. દક્ષિણ હિંદનો તે બહુ રમણીય પ્રદેશ છે. તેમાં વિશાળ ટેકરીઓનો પ્રદેશ અસંખ્ય નદીઓ તથા જંગલો છે. શિક્ષિતતા તથા સ્ત્રી કળવણીની દૃષ્ટિએ તે હિંદમાં સૌથી આગળ પડતું રાજ્ય તથા પ્રાંત છે. પુરોષોની શિક્ષિતતાનું પ્રમાણ ૪૦ ટકા તથા સ્ત્રીઓની શિક્ષિતતાનું પ્રમાણ ૭૧ ટકા જેટલું ઉંચું છે. અત્યારના મહારાજા હિઝ-હાઇનેસ સર પદ્માનાભદાસ વંચીપાલ સર બલરામ વર્મા ૭. સી. આઈ. ઈ. છે.

મહિસુર : દક્ષિણ હિંદમાં આવેલું એક હિંદુ રાજ્ય. અત્યારનો રાજ્યવંશ ઇ. સ. ૧૩૯૯માં શરૂ થયો છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિઝ હાઇનેસ મહારાજા શ્રી જયચામરાજ વડિયાર બહાદુર છે. આ રાજ્ય હિંદમાં સોનું ઉત્પન્ન કરનાર મુખ્ય કેન્દ્ર છે. કાલરની સોનાની ખાણમાંથી આ ધાતુ મળી આવે છે.

કપુરથલા : અત્યારના રાજ્યકર્તા રાજ-ઇ-રાજગણ મહારાજા સર જગતજીતસિંહ બહાદુર, ૭. સી. એસ. આઈ, ૭. સી. આઇ. ઇ., ૭. બી. ઇ. છે.

પતિયાળા : પંજાબનું અગ્રણ્ય રાજ્ય છે અને શીખ રાજ્યોમાં સૌથી મોટું તથા સૌથી અગ્રણ્ય છે. પતિયાળાનો રાજ્યવંશ ચંદ્રવંશી છે. તે અફઘાનિસ્તાનમાં ગીઝની શહેરની છઠ્ઠા સૈકામાં સ્થાપના કરનાર મહારાજા ગઝના વંશજો હોવાનું મનાય છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા મહારાજા યાદવેન્દ્રસિંહ છે.

અલ્લવર : રજપુતાનામાં આવેલું દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૩,૧૫૮ ચો. મા. છે. અલ્લવરના રાજ્યકર્તા કચ્છવાહા રજપુત છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિઝ હાઇનેસ મહારાજા સવાઇ તેજસિંધી બહાદુર છે.

જયપુર : જયપુરના મહારાજા રજપુતોની કચ્છવાહા શાખાના આગેવાન છે અને તેઓ સૂર્યવંશી છે. રામના પુત્ર કુશના વંશના હોવાનો તેમનો દાવો છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિઝ હાઇનેસ મહારાજાધિરાજ સવાઇ સર માનસિંહ બહાદુર છે. તે ૧૯૨૨ના ૭મી સપ્ટેમ્બરે ગાદીએ આવ્યા છે. વસ્તી, દોલત તથા સામાન્ય પ્રગતિમાં જયપુર, રજપુતાના રાજ્યોમાં આગળ પડતું છે.

નવાનગર : કાઠિયાવાડના વાયવ્ય ખૂણામાં, કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું કાઠિયાવાડનું મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. નવાનગરના રાજ્યો જડેજ રજપુતો છે. અને તેઓ યદુવંશી છે. ૧૫૩૫-૩૭માં કચ્છના રાજાના ભાઈ જમરાવળે સોરઠ તરીકે બજાવીતો થયેલ કાઠિયાવાડનો ભાગ જીતી ઇર્ષ નવાનગરની સ્થાપના કરી. તેનું બીજું નામ જમનગર છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા લેફ. કર્નલ. હિઝ હાઇનેસ મહારાજા જમશ્રી સર દિગ્વિજયસિંહજી રજુજીતસિંહજી જડેજ, કે. સી. એસ. આઈ. છે.

ઉદેપુર : હિંદના રાજપુત રાજ્યોમાં ઉદેપુરનું કુટુંબ દરજ્જા તથા માનમરતબામાં બીંચામાં બીચું છે. હિંદુઓ મહારાજને રામના પ્રતિનિધિ માને છે. રામના વંશજ કનકસેને ઇ. સ. ૧૪૪માં અત્યારના વંશની સ્થાપના કરી. હિંદના કોઈ પણ રાજ્યે મુસલમાન આક્રમણ સામે ઉદેપુર નેટલી હિમતભરી કે લાંબી ટક્કર ઝીલી નથી. કોઈ પણ મુસલમાન શહેનશાહ વેરે દીકરી ન પરણાવ્યાની તેઓની મગજબી છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંદ હાઇનેસ મહારાજધિરાજ મહારાજા સર ભૂપાલસિંહ બહાદુર છે.

જોધપુર : રાજપુતાનાના ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો પૈકીનું એક. મહારાજ રાજપુતાના રાડોડ વિભાગના વડા છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા કર્નલ હિંદ હાઇનેસ સર ઉમેદસિંહ બહાદુર છે,

બીકાનેર : બીકાનેરના રાજ્યકર્તાઓ રાડોડ રાજપુત છે. જોધપુરના સ્થાપક, મારવાડના રાવ જોધાજીના પુત્ર રાવ વિક્રાજીએ ૧૪૬૫માં આ રાજ્યની સ્થાપના કરી. રાજપુત રાજ્યોમાં તે બીજું તથા હિંદના દેશી રાજ્યોમાં તે સાતમું છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંદ હાઇનેસ મહારાજ શાહુદસિંહજી બહાદુર છે.

સિક્રિમ : અત્યારના રાજવંશ તિમેટોના હોવાનો તથા ચીનના શાસક વંશ સાથે પોતાના પૂર્વજ ગુરુ તાશી મારફત સંબંધ ધરાવવાનો દાવો કરે છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંદ હાઇનેસ સર તાશી નામગ્યાલ. કે. સી. આઇ. ઇ. છે.

ભાવનગર : કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં ખંભાતના અખાતના મુખપર આ રાજ્ય આવેલું છે. આ રાજ્યનું મહત્ત્વ તેના બંદરોમાં આવેલું છે. આ બંદરોના હિંદના કિનારા સાથે મોટા વેપાર છે. અત્યારના મહારાજ લેફ. એચ. એચ. મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવસિંહજી છે.

ગોંડલ : અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંદ હાઇનેસ શ્રી. સર ભગવતસિંહજી સંગ્રામજી, જી. સી. એસ. આઇ. જી. સી. આઇ. ઇ. પશ્ચિમ હિંદ એજન્સીના રાજ્યોમાં આ એક જ રાજ્ય એવું છે કે ત્યાં સ્ત્રી કેળવણી ફરજિયાત છે.

ભાવલપુર : પંજાબનું મોટામાં મોટું મુસલમાની રાજ. અત્યારના રાજ્યકર્તા મેજર હિંદ હાઇનેસ નવાબ સર સાદીક મહમદખાન ખાનસાહેબ બહાદુર અબ્દુલ્લાસી પાંચમા છે.

રેવા : મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં આવેલું મોટામાં મોટું રાજ્ય. રાજ્યકર્તાઓ પ્રસિદ્ધ સોલંકી વંશના વાયેલા રાજપુતો છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંદ હાઇનેસ બંદાવેશ મહારાજ સર ગુલાબસિંહજી બહાદુર, જી. સી. આઇ. ઇ. છે.

રામપુર : અઢારમી સદીમાં સ્થપાયું છે. રાહિલખંડના મોટાભાગનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. અત્યારના રાજ્યકર્તા હિંદહાઇનેસ નવાબ સર સૈયદ મહમદ રાઝઅલી ખાનબહાદુર છે.

હિંદનું રક્ષણ

૧૬૮૧માં બંગાળમાં બ્રિટિશ ફોજના માણસોની સંખ્યા ૨૦ હતી, અને તે એક 'કારપોરલ'ના તાબામાં હતી. મુશ્કેલીવાદના નવાબે તેટલી જ ફોજની મર્યાદા નક્કી કરી હતી. હિંદના રાજ્યોને નેપોલિયન અંગ્રેજો સામે મદદ કરે તે અટકાવવા માટે, અઢારમી સદીના છેલ્લા દશકામાં ત્રણે ઇલાકામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાની ફોજો વધારી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી તાજ પાસે હિંદની સત્તા જતાં, કંપનીના અંગ્રેજ લશ્કરને બ્રિટિશ લશ્કર સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યું. એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હિંદમાં બ્રિટિશ લશ્કરની સંખ્યા, કોઈ પણ સમયે ૮૦,૦૦૦ માણસો તથા અધિકારીઓથી વધારે હોવી ન જોઈએ.

હિંદમાં લશ્કર રાખવાના હેતુઓ, ૧૮૧૯ની ઇશર કમીટીના મત મુજબ, નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય :

(૧) હિંદની સરહદ પર દેશી દુસ્મનોનું આક્રમણ થતું અટકાવતું અગર હુમલા પાછા વાળવા.

(૨) બ્રિટિશ હિંદમાં અગર તાખાના રાજ્યોમાં સશસ્ત્ર બળવો થતો અટકાવવો.

વેલ્થી કમિશને એવો મત દર્શાવ્યો કે હિંદના લશ્કરી ખર્ચમાં થતો વધારો મુખ્યત્વે ત્રણ કારણોને આભારી છે. (૧) માથાંદીઠ ગણતરીનો વધારો (૨) હિંદમાં બ્રિટિશ લશ્કરની ભરતી (૩) વિલંબની પ્રથાની શરૂઆત.

૧૯૨૩માં નીમાયેલ કમિટીએ લખ્યું કે : “ યુનાઇટેડ કિંગડમની બહાર બ્રિટિશ સૈનિકો મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં રહે છે. આ લશ્કરની વ્યવસ્થામાં આશાભર્યા ફેરફારો કર્યા પહેલાં હિંદી સરકાર સાથે તેની સંપૂર્ણ ચર્ચા ચલાવવી જોઈએ અને હિંદને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આવી દરખાસ્તોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવાની તેને તક મળવી જોઈએ.

વડી ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવેલ ઠરાવની અન્વયે ૧૯૨૭માં હિંદી સરકારે નીચેની આજ્ઞાઓ વિચાર કરવા એક કમિટી નીમી.

હિંદના લશ્કરનું હિંદીકરણ કરવાના પ્રમાણની તપાસ કરવી.

હિંદમાં લડાયક તાલીમ માટે કોલેજની સ્થાપના કરવી અને લશ્કરને લગતી બીજી આજ્ઞાઓની તપાસ કરવી.

કમિટીના છેલ્લા રીપોર્ટમાં નીચેની અગત્યની સૂચનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) ૧૯૫૨ પહેલાં ‘ડોઝ કમિશન’માં કુલ ૫૦ ટકા હિંદીઓને નીમવા.

(૨) ૧૯૩૨ પહેલાં હિંદમાં લડાયક તાલીમ માટે કોલેજ ઉઘાડવી. સાઇમન કમિશને ૧૯૨૯માં કરેલા રીપોર્ટમાં હિંદના બ્રિટિશ તથા હિંદી લશ્કરની સત્તા, ‘જવાબદાર’ પ્રધાનોને સોંપવા સંબંધી બધી દરખાસ્તોનો ભારપૂર્વક છંકાર કર્યો હતો.

ગોળમેળ પરિષદની, રક્ષણ માટે નીમાયેલ સભ્ય કમિટીએ નોંધ કરી હતી કે રક્ષણ સંબંધી જે રાજકીય સિદ્ધાંત ઉપર અમારે મત દર્શાવવાનો છે તે એ છે કે ‘હિંદ પોતાનું’ રક્ષણ સત્વર સંભાળી લે તેવી સ્થિતિમાં હોવું જોઈએ.’

રક્ષણ સભ્ય કમિટીની સૂચના મુજબ, હિંદી સરકારે તજજ્ઞોની એક કમિટી નીમી. તેમાં અધિકારીઓ, બીનઅધિકારીઓ તથા દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થતો હતો. તે વખતના સેનાપતિ સર શીલીપ ચેટવૂડ તેના પ્રમુખ હતા. કમિટીએ હિંદમાં લડાયક તાલીમ આપનારી કોલેજની સ્થાપના વિષે વિચાર કરવાનો હતો. કમિટીની પ્રાથમિક સભામાં જ, હિંદી સરકારની વતી પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે જે લશ્કરી કોલેજ સ્થાપવાની હતી તેમા વાર્ષિક ૬૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવશે. દેશી રાજ્યના લશ્કરના કેડેટોને તે ઉપરાંત દાખલ કરવામાં આવશે.

આ સભામાં વડા સેનાપતિએ એવી પણ્ય જાહેરાત કરી કે, હિંદી લશ્કરમાં હિંદી યુનિટને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી વાર્ષિકરોપના કમિશનને કાઢી નાખવાનો હિંદી સરકારે ક્યારનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો અને હવે પછી તે જગ્યાએ હિંદી લશ્કરી એકેડેમીમાંથી ઉત્તીર્ણ થનાર કેડેટોથી ભરવામાં આવશે.

શાહી હિંદી નૌકસૈન્ય સંબંધી ૧૯૩૭ના કરારોમાં એક વાતની પ્રતીતિ થતી હતી કે, હિંદની સ્થાનિક સરહદ ઉપરાંતના રક્ષણના પગલાંમાં હિંદને સીધો સંબંધ છે. લોર્ડ ચેટ્ટરીહડની કમિટીએ સામાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે એવી ભલામણ કરી કે ‘ હિંદમાં રહેતું લશ્કર ફક્ત સ્થાનિક બચાવ પૂરતું જ નહિ પરંતુ હિંદના બાહ્ય રક્ષણમાં મદદ કરી શકે તેટલું-પૂરતું હોવું જોઈએ. વળી હિંદ એ વાતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે, માત્ર પોતાની જમીનની સરહદ અને કાંઠાના સ્થાનિક રક્ષણ પૂરતી જ હિંદની પોતાની

જોખમદારી મર્યાદિત રહે તે તેના હિતની વાત નથી. કમિટીએ લશ્કરના બધા વિભાગોની હિંદમાં રાખવામાં આવતી વાયુટુકડીની તથા શાહી હિંદી નૌકાસૈન્યની પુનર્સંજ્જતા માટે યોજનાની લલામણુ કરી.

તે વખતના વડા સેનાધિપતિ સર રૉયલ્ડ એ. કેસલ્સે ૧૯૩૯ના ૫મી સપ્ટેમ્બરે અખિલ હિંદ રેડિયો પર બોલતાં જણાવ્યું કે, પૂર્વમાં સિંગાપોર, મલાયા અને બર્મા અને પશ્ચિમમાં ઈજીપ્ત, એડન અને ધિરાની અખાતની જમીન હિંદના રક્ષણના થાણું હોવાં જોઈએ. હિંદના રક્ષણ માટેના સૈન્યને અદ્યતન બનાવવાની તથા દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસના પ્રમાણમાં તથા કંઈક અંશે રાષ્ટ્રીય આવકના પ્રમાણમાં, જમીન પરના, દરિયાઈ તથા વિમાની લશ્કરને આધુનિક શસ્ત્રોથી સજ્જ કરવાની તેણે લલામણુ કરી. સાથે સાથે તેણે હિંદના સશસ્ત્ર લશ્કરના લડાવક ગુણોને અંગ્રજિ આપી અને યુદ્ધ ઉદ્યોગોને અને તેટલી ઝડપે વિકસાવવાનું કહ્યું. ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીજી તારીખે તે વખતના વડા સેનાધિપતિ સર આર્ચીબાલ્ડ વેવલ, જી. સી. બી., સી. એમ. જી., એમ. સી.એ વાયુ વાર્તાલાપ દ્વારા યુદ્ધમાં હિંદે લીધેલ ભાગ સંબંધી જણાવ્યું કે :

ગયે વર્ષે આ વખતે હિંદ નિકાસના કાર્યક્રમમાં પગલાં ભરી રહ્યું હતું. સરખામણીમાં પરદેશમાં હિંદી લશ્કર બહુ ઓછું હતું, જે કે કેટલાકે સોમાલીલેન્ડના બહાદુરીભર્યા બચાવમાં ભાગ લીધો હતો અને ઇજીપ્તની સરહદ ઉપર ચોકી કરતી એક હિંદી ટુકડી ઉભી હતી. એક લાખ સૈનિકોને પહેલો વિસ્તાર તે સમયે પૂરો થયો નહોતો, જે કે આજે તો પરદેશમાં હિંદી લશ્કરની સંખ્યા એક લાખથી વધારે છે અને લડાઈમાં રોકાયેલ હિંદી લશ્કરની સંખ્યા તો દશ લાખે પહોંચી ગય છે.

એક વર્ષ પહેલાં શાહી હિંદી નૌકાદળના વહાણો શાંતિથી તથા અસરકારક રીતે હિંદી મહાસાગરમાં તથા રાતા સમુદ્ર સુધી વળાવિયા તરિક્કનું અગત્યનું તથા મહેનતવાળું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તે સમય દરમિયાન, સાંકડા જળપ્રદેશમાં ઇટલિના સંખ્યાબંધ યુદ્ધ જહાજો હોવા છતાં, માત્ર એક જ વહાણુ સુરંગથી મસાવાથી દૂર ડૂબી ગયું હતું. છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન શાહી હિંદી નૌકાદળે હિંદના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવો વિકાસ સાધ્યો છે અને થોડા જ સમયમાં તે એક કૌમતી દળ થઈ પડશે. સમુદ્રના દરેકથી દૂર રહેતા હિંદીઓએ પણ દરિયાઈ પ્રવૃત્તિ માટે વલણ બતાવ્યું છે અને દરિયાઈ યુદ્ધ ભવિષ્યમાં હિંદની કૌમતી વસ્તુ થઈ પડશે. ધણું નાનાં યુદ્ધ જહાજો હિંદમાં જ બાંધવામાં આવે છે. શાહી વાયુદળના નાના સહોદર જેવું હિંદી વાયુદળ વિકાસ પામી રહ્યું છે, જે કે હું ઇચ્છું છું તેટલી ઝડપથી તો નહિ જ. હિંદમાં વાયુયાનો બેગાં કરવામાં આવ્યાં છે.

હિંદમાં રેડિયો

હિંદમાં ઓડકારિટંગની પહેલી શરૂઆત ૧૯૨૪માં મદ્રાસ ખાતે રેડિયો કલબની સ્થાપનાથી થઈ ગણાય. પછી સાચી શરૂઆત તો ૧૯૨૭ના જુલાઈની ૨૩મી તારીખે ઇન્ડિયન ઓડકારિટંગ કંપની લિમિટેડે મુબંબઈના સ્ટેશનની સ્થાપના કરી ત્યારે થઈ ગણાય. કંપનીની મૂડી ૧૫ લાખ રૂપિયાની હતી, જેમાંથી ૬ લાખની થાપણુના શેરો બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા અને તે પૂરેપૂરા ભરાઈ ગયા હતા. ૧૯૨૭ના ઓગસ્ટની ૨૬મી તારીખે કલકત્તા સ્ટેશનની સ્થાપના થઈ. આ તારીખ પહેલાં હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ઓછી શક્તિવાળા સ્ટેશનોએ કામકાજ ચાલતું હતું. પરવાનાની રીના ૮૦ ટકા કંપનીને મળવાના હતા, પછી પરવાના શી આપવામાં વપરાતી ચાલાકીને લઈ આ આવક બહુ જ ઓછી થતી હતી અને રેડિયોની આયાત પર નાખવામાં આવેલ સરચાર્જના ૧૦ ટકા લેવાનું કાર્ય અસંભવિત નીવડ્યું. કાર્યક્રમના અર્થમાં કાપકૂપ કરવી પડી અને નિષ્ફળતાનાં બે કારણો પૈકી આ એક મુખ્ય કારણ હતું-લોકોને આકર્ષક લાગે તેવા કાર્યક્રમ આપવા માટે વધારે મૂડીની જરૂર હતી-બીજું કારણ રેડિયોના સારા સેટની કૌમત બહુ આકરી હતી અને લોકો ખરીદી શકે તેવા સેટ સારું કામ આપતાં નહોતા.

આ મુશ્કેલીઓનો નિષ્ફળ સામનો કર્યા પછી ૧૯૩૦ના માર્ચની ૧ તારીખે કંપની ફરિયામાં ગઈ. ૧૯૩૦ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી સરકારે આ ખાતું હાથમાં લીધું. ૧૯૩૦ના માર્ચ માસ દરમિયાન સરકારી ખર્ચે ફરિયાદી અધિકારીએ કામકાજ ચલાવ્યું હતું. આર્થિક નુકસાન તથા કરકસરની અનિવાર્ય આવશ્યકતાને અંગે ૧૯૩૧ના ઓક્ટોબરની ૯મી તારીખે સરકારે તે ખાતું બંધ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. તેની સાથે ખાસ કરીને બંગાળમાં ચળવળ ઉપાડવામાં આવી. વચગાળાના સમય દરમિયાન કામકાજ ચાલુ રાખવાને સરકારને સમજાવવામાં આવ્યું. આ સમય દરમિયાન ખાનગી કંપની તે ખરીદી લે તેવી દરખાસ્ત કરવાની હતી. આ દરખાસ્તો અસંતોષકારક જણાતાં આખરે ૧૯૩૧ના ૫ મી મેએ રાજ્યની દેખરેખ હેઠળ ખાતું ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. પ્રોડક્ટિંગ સાહસની સફળતા માટે ધારાસભામાં બે કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા. એક કાયદાથી ખીનતારી યંત્ર પરની જગત ૫૦ ટકા કરવામાં આવી. આ જગત, ખર્ચ કાઢવા માટે પૂરતી હતી. બીજા કાયદાથી, રેડિયો રાખનાર પરવાના ફી આપવામાંથી ન છટકી જાય તેની તપાસ રાખવાની હતી. સાથે સાથે બ્રિટિશ પ્રોડક્ટિંગ કોર્પોરેશને સાત્રાન્યમાં નિયમિત પ્રોગ્રામ પ્રોડક્ટ કરવા શરૂ કર્યા, જેથી કરીને રેડિયો સેટના ખરીદનારાઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો થયો, અને સેટની કોમ્પોનન્ટ પશુ ઠીક પ્રમાણમાં ધટાડવામાં આવી હતી. જે કે હજુ મુબઈ કલકત્તાના રેશનોથી જ પ્રોડક્ટ થતા હતા, છતાં પહેલી જ વાર ૧૯૩૨-૩૩માં ખર્ચ કરતાં આવક ૧,૨૬,૦૦૦ રૂ. વધી અને ૧૯૩૩-૩૪માં ૨,૮૮,૦૦૦ રૂ. વધી.

૧૯૩૪થી વિકાસનો સમય શરૂ થયો. તે સાલમાં હિંદી સરકારે દીલ્લીમાં રેશન બોલ્ડવા માટે અઢી લાખ રૂ.ની ગ્રાન્ટ આપી અને ત્યાર પછીના બજેટમાં વિકાસ માટે વીસ લાખની ગ્રાન્ટની તથા મી. લાયોનલ ફીલ્ડનની નિમણૂકની જાહેરાત કરી. ત્યાર પછીના વર્ષે મળેલી વીસ લાખની ગ્રાન્ટથી વિકાસની યોજનાને ટેકા મળ્યો.

આપરે પ્રોડક્ટિંગ મજબુત પાયા પર દેખાય છે અને તેની પ્રગતિ સંતોષકારક છે. ૧૯૩૫ સુધી હિંદમાં ફક્ત બે સંચારકો (Transmitters) હતા. ત્યાર પછીના ચાર વર્ષોમાં આ સંખ્યા વધીને પંદરની થઈ છે. (તેમાં એક કામચલાઉ છે). આથી વિકાસનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. હૈદરાબાદ રાજ્યમાં એક ચાલુ હાલતમાં છે અને બીજું તૈયાર થાય છે. ત્રાવણકોર, મલિસુર, ગ્વાલિયર અને વડોદરા દરેક એકને માટે વિચાર ચલાવે છે.

આવક ખર્ચના આંકડા

	પરવાનાની સંખ્યા	કુલ આવક (રૂપીઆ)	કુલ ખર્ચ (રૂપીઆ)	નફો અને નુકસાન
૧૯૩૦-૩૧	૮,૦૭૯	૧,૭૨,૫૦૨	૩,૩૭,૫૭૨	-૧,૬૫,૧૭૦
૧૯૩૧-૩૨	૮,૧૦૯	૨,૧૨,૭૨૪	૩,૨૩,૪૮૩	-૧,૧૦,૭૫૯
૧૯૩૨-૩૩	૯,૨૭૫	૩,૮૫,૭૩૧	૨,૯૭,૩૩૨	+ ૮૮,૩૯૯
૧૯૩૩-૩૪	૧૨,૦૩૭	૫,૭૦,૦૭૬	૩,૪૪,૯૦૬	+૨,૨૫,૧૭૦
૧૯૩૪-૩૫	૧૭,૮૮૧	૯,૮૧,૦૯૬	૪,૩૯,૭૯૪	+૫,૪૧,૩૦૨
૧૯૩૫-૩૬	૨૮,૦૬૬	૧૩,૯૦,૬૫૪	૬,૬૬,૨૫૬	+૭,૨૪,૩૯૮
૧૯૩૬-૩૭	૪૨,૧૫૨	૧૮,૪૬,૫૧૮	૧૧,૮૯,૨૫૪	+૬,૫૭,૨૬૪
૧૯૩૭-૩૮	૫૨,૮૮૩	૨૨,૧૫,૬૯૪	૧૬,૩૨,૮૧૬	+૫,૮૨,૮૭૮
૧૯૩૮-૩૯	૭૨,૨૮૨	૨૨,૬૯,૮૦૩	૨૫,૧૩,૩૩૫	-૨,૪૩,૫૩૨
૧૯૩૯-૪૦	૯૭,૫૩૭
૧૯૪૧	૧,૨૫,૩૪૭

આહુ રહેલા પરવાના

૧૯૨૭	૩,૫૯૪	૧૯૩૨	૮,૫૫૭	૧૯૩૭	૫૦,૬૮૦
૧૯૨૮	૬,૧૫૨	૧૯૩૩	૧૦,૮૭૨	૧૯૩૮	૬૪,૪૮૦
૧૯૨૯	૭,૭૭૫	૧૯૩૪	૧૬,૧૭૯	૧૯૩૯	૯૨,૭૮૨
૧૯૩૦	૭,૭૧૯	૧૯૩૫	૨૪,૮૩૯	૧૯૪૦ ઓક્ટોબર ૧,૧૪,૮૧૭	
૧૯૩૧	૮,૦૫૬	૧૯૩૬	૩૭,૭૯૭	૧૯૪૧ નવેમ્બર ૧,૪૩,૮૧૨	

હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગની મોટી મુશ્કેલી બાષાઓના પ્રશ્નની તથા જાતિ વિભાજની છે. વળી મોટા ભાગની વસ્તીની ગરીબાઈનો પ્રશ્ન પણ છે. હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગના વિકાસનો વિચાર કરતાં પહેલાં આ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, દીલ્લી, લાહોર, લખનૌ, ત્રિચિનોપલી, પેશાવર અને ઢાકા નવ 'મિડિયમ વેવ' સ્ટેશનો છે. કલકત્તા, મુંબઈ મદ્રાસ અને દીલ્લીમાં 'શોર્ટ વેવ ટ્રાન્સમિટરો' પણ છે.

દીલ્લીમાં રૂ. ૯,૩૩,૦૦૦ના ખર્ચે નવું સ્ટેશન બંધાઈ રહ્યું છે. ખબર આપવા માટે દીલ્લી ખાતે 'સેન્ટ્રલ ન્યુસ એજન્સીએશન' છે. અહીં રેડિયો સ્ટેશનો તેની સાથે સંકળાયેલાં છે. દીલ્લીથી જુદી જુદી ભાષામાં અપાતા ખબરનાં બુલેટિન, ચોક્કસ સમયે બીજાં સ્ટેશનોએથી બ્રોડકાસ્ટ કરવામાં આવે છે. મધ્યસ્થ ખબરસંસ્થા તરફથી સોળ જુદી જુદી ભાષામાં ત્રીસ બુલેટિન બ્રોડકાસ્ટ કરવામાં આવે છે. તેમાં કુલ ૬ કલાકનો સમય ગળે છે. ૧૯૪૦-૪૧માં ખબર સંબંધી ૧૦,૦૦૦ વાતચીતો થઈ હતી અને સામાન્ય હિતની તથા ધંધા સંબંધી વાર્તાલાપની સંખ્યા ૬,૦૪૦ની હતી.

હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગ સંબંધી મુશ્કેલી હવામાનની છે. 'શોર્ટવેવ' પર તથા વાર્તાલાપ પર આર્ન બહુ વિપરીત અસર થાય છે. મેથી ઓક્ટોબર સુધી આની બહુ ખરાબ અસર થાય છે.

રેડિયો સેટની હિંદમાં થતી આયાત સંબંધી જણાવવાનું કે, યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી મોટામોટા મોટી આયાત થાય છે. ૧૯૩૯ના એપ્રિલની ૧ થી ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૪૦ના દશ મહિના દરમિયાન જુદા જુદા દેશોમાંથી આયાત થયેલ સેટોની કુલ કિંમત ૪૦,૦૫,૮૦૫ રૂની હતી. આમાંથી ૧૪,૦૭,૯૪૫ રૂ. યુનાઇટેડ કિંગડમના ફાળે આવતા હતા. ૧૨,૫૯,૫૨૨ રૂ. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સન ફાળે, ૮,૬૩,૫૯૧ રૂ. નેધર્લેન્ડ્સના ફાળે અને ૪,૭૪,૭૪૭ રૂ. બીજા દેશોના ફાળે આવતા હતા.

હિંદની ચાળીસ કરોડની વિશાળ વસ્તીની ગણતરીએ રેડિયોની સંખ્યા અતિ અલ્પ ગણી શકાય યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનમાં તો તેને અનિવાર્ય આવશ્યકતા ગણવામાં આવે છે. હિંદની વસ્તીન ગરીબાઈ તેમાં ગંભીર વિઘ્નરૂપ છે અને જ્યાં સુધી સસ્તી કૌમિતના રેડિયોસેટ હિંદમાં ન બનાવવામાં આવે ત્યાં સુધી બહુ પ્રગતિ થવાની આશા નથી.

ખબરનો કાર્યક્રમ

અંગ્રેજીમાં ખબર	સવારે ૮-૧૫	બપોરે ૧-૩૦	સાંજે ૬-૦	રાત્રે ૯-૨૦ (અહીં સ્ટેશનોથી)
બંગાળીમાં ખબર	સવારે ૭-૫૫	...	સાંજે ૫-૫૫	રાત્રે ૮-૪૫
હિંદુસ્તાનીમાં ખબર	સવારે ૮-૫	બપોરે ૧૨-૫૭	સાંજે ૬-૫	રાત્રે ૯-૦
મરાઠીમાં ખબર	સવારે ૮-૫૦	...	સાંજે ૫-૪૦	રાત્રે ૮-૦
તામિલમાં ખબર	સવારે ૭-૪૦	બપોરે ૨-૦	...	રાત્રે ૭-૪૫
તેલુગુમાં ખબર	સવારે ૭-૩૦	બપોરે ૨-૫	...	રાત્રે ૭-૩૦

ગુજરાતીમાં ખબર	સવારે ૯—૦	...	સાંજે ૫-૪૫	રાત્રે ૮-૧૫
પુસ્તુમાં ખબર	...	બપોરે ૨-૩૦	સાંજે ૫—૦	...
			સાંજે ૬-૪૫	...
પર્શિયનમાં ખબર	...	બપોરે ૨-૧૦	સાંજે ૬-૪૫	રાત્રે ૧૦—૦
અરેબિકમાં ખબર	રાત્રે ૧૧—૦
ફ્રેન્ચ ખબર, સંગીત, વાર્તાલાપ (મુંબઈથી)	રાતના ૧૧-૦૫થી ૧૧-૩૦	૩૩-૧૭ મિટર ઉપર		

હિંદમાં ઓડકારિંગની અગત્યની તારીખો

- ૧૯૨૪ : ૧૬મી મે ૧૯૨૪ના રોજ હિંદમાં મદ્રાસ ખાતે પહેલી રેડિયો કલબની સ્થાપના થઈ.
- ૧૯૨૭ : ઇન્ડિયન ઓડકારિંગ કંપનીનું મુંબઈનું સ્ટેશન જુલાઈ ૨૩ ખુલ્લું મુકાયું અને કલકત્તા સ્ટેશન ઓગસ્ટ ૨૬ ખુલ્લું મુકાયું.
- ૧૯૩૦ : માર્ચ મહિનામાં ઇન્ડિયન ઓડકારિંગ કંપની કુડ્યામાં ગઈ. ઓડકારિંગ હિંદી સરકારની સીધી દેખરેખ હેઠળ મુકાયું. અને તેનું નામ બદલીને ‘ઇન્ડિયન સ્ટેટ ઓડકારિંગ સર્વિસ’ રાખવામાં આવ્યું.
- ૧૯૩૬ : ઇન્ડિયન ઓડકારિંગ સર્વિસનું નામ ‘ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો’ રાખવામાં આવ્યું.

ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો અને યુદ્ધનું પ્રચારકાર્ય

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરથી ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોએ લડાઈ સંબંધી ઓડકાર કરવામાં લગભગ ૭,૦૦૦ કલાક આપ્યા છે. દરરોજના સરેરાશ ૭૦,૦૦૦ શબ્દો લગભગ ૭૫૦,૦૦૦ શ્રોતાઓને સંભળાવવામાં આવ્યા હતા.

આવકમાં મુખ્ય સાધનો નીચે મુજબ છે: વાયરલેસ સેટ પરની જકાન, પરવાના શી, રેડિયોના વર્તમાનપત્રોનું લવાજમ તથા જહૈરખબરની આવક.

હિંદી સંગીતના ઇતિહાસમાં ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોએ એક અપૂર્વ ઘટનાનું સર્જન કર્યું છે. ૧૯૪૦ના માર્ચમાં તેણે બધા રેડિયોમાં હામોનિયમનો અહિંકાર કર્યો.

શેર બજારો

મુંબઈ શેર બજાર : હિંદના શેર બજારોમાં મુંબઈનું શેર બજાર સૌથી જુનું છે. શેરના કામકાજની શરૂઆત તો ઓગણીસમી સદીના પહેલા ત્રીસ વર્ષની શરૂઆતમાં થઈ હતી. ૧૮૪૦ માં મુંબઈમાં ૬ શેરદલાલ હતા. તે સંખ્યા વધીને ૧૮૬૦ માં ૬૦ ની થઈ હતી. ૧૮૬૩-૬૫ માં તે સંખ્યા વધીને ૨૫૦ ની થઈ. તે સમયે મુંબઈના દલાલોનું કોઈ મંડળ નહોતું અને તેઓ ખુલ્લામાં કામકાજ કરતા હતા.

૧૮૭૫ ના જુલાઈની ૯મી તારીખે નેટીવ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશન નામની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. ૧૮૮૭માં કરવામાં આવેલા ‘ડીડ ઓફ એસોસિએશન’ તથા ‘ડેકલેરેશન ઓફ ટ્રસ્ટ’ પ્રમાણે આ સંસ્થાનું કામકાજ ચાલે છે. ૧૮૭૫ માં સભ્યોની નોંધાયેલ સંખ્યા ૩૦૦ ની હતી. અત્યારે સંખ્યા ૪૭૦ ઉપર છે. શરૂઆતમાં પ્રવેશ શી ફક્ત પાંચ રૂપિયા હતી. તે વધીને ૧૯૨૦ માં ૪૮,૧૧૧ ના આંકડાએ પહોંચી હતી. પરંતુ અત્યારે તેની કોમત ૨૦,૦૦૦ રૂ. ગણી શકાય.

એસોસિએશનના અધારણ, વ્યવસ્થા, ધારાધારણ, નિયમો, અને કામ કરવાની પદ્ધતિ વિષે તપાસ કરવાને સરકારે ૧૯૨૩માં સર વિલ્ફ્રેડ એટલેના પ્રમુખપણા હેઠળ કમિટી નીમી હતી. કમિટીના રિપોર્ટ ૧૯૨૪ માં પ્રગટ થયો. તેમાં એક જ સભ્ય વિરુદ્ધ મત ધરાવતા હતા. બહુમતિ રિપોર્ટ સુધારા માટે

વિવિધ ભલામણો કરી હતી. તેમાંની મુખ્યને હેતુ એકઠથુ ખેલો અટકાવવાનો તથા ફલાલો સાથે આઠકો તરફથી થતી ફરિયાદને સગવડો આપવાનો હતો. પરંતુ 'ખેલા' સંબંધે એસોસિએશન લઘુમતિના રિપોર્ટ સાથે સંમત થઈ.

૧૯૨૫ ના જુનમાં ખોટાં વેચાણો વધી પડતાં મુખ્ય શેર બજારમાં કટોકટીનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં, શેર બજારને થોડા સમય માટે બંધ કરવામાં આવ્યું ને બધું કામકાજ બંધ પાડવામાં આવ્યું. કાયદેસર પગલાં લેવાની જનતાની માગણીને અંગે 'ખોમ્બે સિક્યુરીટીઝ કન્ટ્રોલ એક્ટ' ૧૯૨૫માં પસાર થયો. પરિણામે વાયદાના કામકાજમાં એસોસિએશને ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલે પસંદ કરેલ ધારા હેઠળ કામ કરવાનું હતું.

૧૯૩૬ના નવેમ્બરમાં સરકારે મી. ડબ્લ્યુ. બી. મોરિસનના પ્રમુખપણા હેઠળ બીજી કમિટીની નિમણૂક કરી. આ કમિટીએ શેર બજારની સંસ્થાનું કામકાજ તપાસી તે સંબંધી રિપોર્ટ કરવાનો હતો અને પૈસા રોકતી જનતાના હિત માટે કંઈ સુધારા આવશ્યક હોય તો તે સંબંધી વિચાર કરીને ભલામણ કરવાની હતી. સંપૂર્ણ તપાસ પછી કમિટીનો એવો મત થયો કે શેર બજારમાં સદાનું તત્ત્વ અમુક અંશે જરૂરી હોય છે તે માટે યોગ્ય સગવડો આપવાની જરૂરી હતી. પરંતુ મુખ્ય શેર બજારના કામકાજનો મોટો ભાગ સદા રૂપે જ હતો.

કલકત્તા શેર બજાર : શોષખોળ પરથી એમ જણાયું છે કે સરકારી જમીનગીરી અથવા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની જમીનગીરીઓનું કામકાજ કલકત્તામાં અદારમી સદીના અંતમાં થતું હતું. પણ તે વખતે શેરોનું કામકાજ અવ્યવસ્થિત રીતે થતું હતું. ફલાલોની દોરવણી માટે કંઈ નિયમો નહોતા. અત્યારે ચાટૅડ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, તથા જેમ્સ ફ્રિલે કું. ની ઓર્ગાઇસેશન આવેલી છે તે જગ્યાએ લીમિટના ઝાડ નીચે તેઓનું કામકાજ ચાલતું હતું.

૧૯૦૮ ના મે માસમાં બનેલા એક બનાવથી ખુલ્લી જગ્યામાં કામકાજ કરવાની અગવડ તથા માનહાનિ સમજાયાં. ત્યાર પછી એક મંડળની સ્થાપના કરવા માટે હિંદી અને યુરોપિયન ફલાલો બેગા થયા અને ૧૯૦૮ માં જ 'કલકત્તા સ્ટોક એક્સચેન્જ એસોસિએશન'ના નામથી નં. ૨ ન્યુ ચાઇના બજારમાં એક મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી. શરૂઆતમાં સભ્યોની સંખ્યા ૧૫૦ની હતી. શેર તથા જમીનગીરીઓના વેપારની વ્યવસ્થાની શરૂઆત થતાં કલકત્તા શેર બજારે ખૂબ પ્રગતિ સાધી. આ સમય દરમિયાન એસોસિએશનને, કામ ચલાવવા માટે પૈસાની તંગી જણાઈ. સંભાળ તથા કુનેહબરી વ્યવસ્થાથી પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સદ્દર થઈ. પછી તો જોલું વિશ્વયુદ્ધ જગ્યું. યુદ્ધ દરમિયાન અને પાછળથી તેજનો જે ઉછાળો આવ્યો તેણે કલકત્તાના શેરના કામકાજને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું. જે કે એસોસિએશનની વ્યવસ્થા સંકલિત નહોતી તથા સમૂહગત કામ લેવાની શક્તિ નહોતી, તો પણ પંદર વર્ષ સુધી તો તેણે ઠીક કામ બજાવ્યું. ૧૯૨૩ના જુનની ૭મી તારીખે એસોસિએશનને ત્રણ લાખની સત્તાવાર થાપણથી રજીસ્ટર કરવામાં આવી. આ મુદ્દી રૂ. ૧૦૦૦૦ના ત્રણસો શેરોમાં વહેંચાયેલી હતી. રજીસ્ટર થયાં પહેલાં એક મહિને એક કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી જુની સંસ્થામાં ૨૧૦ સભ્યોને દરેકને નવી એસોસિએશનનો પૂરો ભરપાઈ થયેલ એક શેર આપવામાં આવ્યો. રજીસ્ટર કરાવ્યા પછી એસોસિએશનનો બાગ્યોદય થયો.

૧૯૩૧ સુધી એસોસિએશનના પ્રમુખ યુરોપીઅનને જ ચૂંટવામાં આવતા. તે સાલમાં એક હિંદીની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી કરવામાં આવી. ૧૯૩૬માં એસોસિએશને 'કલકત્તા સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓર્ગાઇઝેશન' પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરીને હિંમતભર્યું પગલું લીધું.

એસોસિએશનના નિષ્ત્રણ તથા વ્યવસ્થા એક કમિટીના હાથમાં છે. પહેલાં તો કમિટીમાં ૯ સભ્યો-૫ યુરોપિયનો તથા ૪ હિંદી-હતા. ૧૯૨૧માં આ સંખ્યા વધારીને ૧૪ની કરવામાં આવી. તેમાં ૪ યુરોપિયન, ૪ ભારવાડી, ૪ બંગાળી અને બીજી હિંદી કામના રતો સમાવેશ થાય છે. દર વર્ષે ડિસેમ્બરમાં મળતી જનરલ મીટીંગમાં કમિટીની ચૂંટણી થાય છે.

અત્યારનું કલકત્તાનું શેર બજાર આખા જગતમાં પ્રગતિશીલ અને સુવ્યવસ્થિત સંસ્થા માંહેનું એક ગણાય છે. હિંદની તેવા પ્રકારની સંસ્થાઓમાં તેનું સ્થાન અન્યેડ હોવાનાં અનેક કારણો છે. કામકાજના દિવસોએ ત્યાં કામ કરવાનો સમય સવારના ૧૧-૩૦થી ૩-૩૦ સુધીનો છે; શનિવારે ૧૧-૩૦થી ૧-૩૦ સુધી કામ ચાલે છે. એસોસિએશનના સભ્ય થવા માટે પહેલાં તો એસોસિએશનનો એક શેર ખરીદવો પડે છે, અને રૂ. ૫,૦૦૦ની પ્રવેશ શી આપવી પડે છે. એસોસિએશનના શેરની મૂળ કોમ્પત તો રૂ. ૧૦૦૦ છે, પણ અત્યારે બજાર ભાવ લગભગ ૨૫,૦૦૦ રૂ. છે. તાજેતરના વર્ષોમાં એસોસિએશને દર શેર દીઠ રૂ. ૫૦૦નું બોનસ જાહેર કર્યું છે. ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૪ અપવાદનાં વર્ષો હતાં. તે વર્ષોમાં બોનસ ૧,૦૦૦ રૂ. આપવામાં આવ્યું હતું. મેમ્બરો ઉપરાંત, તેમનો કાર્ડ ભાગીદાર અથવા તો સત્તા ધરાવતો મદદનીશ બજારમાં હોલમાં કામ કરી શકે છે. તેને અમુક રકમ પ્રવેશશી તરીકે આપવાની હોય છે, તથા માસિક રૂ. ૪ આપવાના હોય છે. એસોસિએશનની યાદી મુજબ પેટીઓની સંખ્યા ૨૨૩ તથા સભ્યોની સંખ્યા ૭૧૪ની છે.

એસોસિએશનનું મકાન નં. ૭ લ્યોન્સ રોડમાં આવેલું છે.

કલકત્તા શેર બજારમાં કામકાજ રોકડથી થાય છે. કોન્ટ્રેક્ટની તારીખ પછીના કામકાજના બીજા દિવસે અથવા ત્યાર પછી, ત્રણ વાગ્યા પહેલાં રોકડ રકમ લઇને શેરોની ડીલીવરી આપવાની હોય છે.

પંજબ શેર બજાર.—ચાલુ સદીની શરૂઆતનાં વીસ વર્ષોમાં કેટલીક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓએ પંજાબમાં, રજિસ્ટર કરેલ શેર બજાર ખોલવાનો ચત્ત કર્યો હતો. પણ અનેક કારણોને લઇ તેમના ચત્નોને સફળતા મળી નહિ. ૧૯૩૪ માં લાહોરના ચાર પાંચ શેર દલાલોએ 'લાહોર શેર બજાર'ના નામથી ખાનગી મંડળની સ્થાપના કરી અને શેર તથા જમીનગીરીનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું. પરંતુ 'પંજબ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લીમિટેડ' નામની રજિસ્ટર થયેલ સંસ્થા તો ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરીમાં સ્થાપવામાં આવી. આ સંસ્થાએ 'લાહોર શેર બજાર' નામથી જાણીતી થયેલ સંસ્થાનું લેણું-દેણું લઇ લીધું અને જુની સંસ્થાના બધા સભ્યો, નવા બજારના સભ્યો થયા. સંસ્થાની મૂદી એક લાખ રૂપિયાની છે. રૂ. ૧૦૦ના પૂરી રકમ ભરાયેલ ઓર્ડીનરી શેરોમાં તે વહેંચી નાખવામાં આવી છે. શેરોનો અત્યારનો બજારભાવ રૂ. ૧,૪૦૦ છે, સભ્યોને ૫૦૦ રૂ. દાખલ શીના તથા ૧૫ રૂ. માસિક લવાજમના આપવા પડે છે. જ્યારે ભાગીદારો તથા મદદનીશોને ૫૦ રૂ. દાખલ શીના તથા ૧૦ રૂ. માસિક શીના આપવા પડે છે.

કલકત્તાની માફક ત્યાં પણ રોકડથી જ કામકાજ થાય છે.

મદ્રાસ શેર બજાર.—મદ્રાસમાં પહેલું શેર બજાર, ૧૯૨૦ ના એપ્રિલની ૬મી તારીખે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. શરૂઆતમાં સભ્યોની સંખ્યા ૧૦૦ની હતી. પાંચળથી તે કામકાજ કરતું બંધ પડ્યું. ૧૯૩૭ માં બીજું શેર બજાર જે 'ધી મદ્રાસ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લીમિટેડ' તરીકે જાણીતું છે તેની મદ્રાસમાં સ્થાપના થઇ.

શેર બજારમાં જે કાંઇને દલાલ તરીકે કામ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે એસોસિએશનમાં ૫,૦૦૦ રૂ. અનામત મૂકવા પડે છે અને દર મહિને ૨૫ રૂ. ભરવાના હોય છે. કાંઇ પણ સભ્ય પોતાના તરફથી જે મદદનીશોને બજારમાં કામકાજ કરવાની સત્તા આપી શકે છે. જે અથવા વધારે ભાગીદારોની પેટી આવા ચાર મદદનીશો રાખી શકે છે. બજારમાં હોય ત્યારે આવા મદદનીશો 'પટ્ટો' પહેરવાનો હોય છે.

કામકાજ વાવવાનું અગર રોકડેથી થાય છે. જો ખાસ નિર્દેશ ન કરવામાં આવ્યો હોય તો શરૂ તથા જમીનગીરીમાં કરવામાં આવેલ વાવવાનું કામકાજ ચાલુ વાવવાનું જ ગણાય છે. ચાલુ અને ત્યાર પછીના વાવવા સિવાય કરેલું વાવવાનું કોઇ પણ પ્રકારનું કામકાજ કાયદેસર ન ગણાતાં રહ કરવામાં આવે છે. દરેક મહિનામાં નક્કી કરવામાં આવતી તારીખે આવતા વાવવાનું કામકાજ શરૂ થાય છે. તેવારના કામકાજમાં, વેચાણ પછી સાત દિવસમાં વેચનાર તથા સાક્ષીની સહીવાળું ટ્રાન્સફર ફોર્મ આપી દેવું પડે છે.

કાનપુર શેર બજાર-હિંદમાં છેલ્લામાં છેલ્લું શેર બજાર કાનપુરમાં ૧૯૪૦ ના જન્યુઆરીમાં ખોલવામાં આવેલ છે. આ બજારમાં રોકડાનું તથા વાવવાનું કામકાજ કરવામાં આવે છે.

હિંદમાં યુદ્ધ પછીની પુનર્રચના

૧૯૪૧ના જુન માસમાં હિંદી સરકારે યુદ્ધ પછીની હિંદની આર્થિક પુનર્રચના કમિટીની સ્થાપના કરી. આ કમિટીમાં નીચેની પેઠા કમિટીઓનો સમાવેશ થાય છે. (૧) પુનર્રચના કમિટી (મજૂર અને સૈન્ય વિખેર) (૨) પુનર્રચના કમિટી (વિનિયોગ અને કોન્ટ્રેક્ટ), (૩) પુનર્રચના કમિટી (જાહેર બાંધકામ અને સરકારી ખરીદી) (૪) પુનર્રચના કમિટી (વેપારી, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનીતિ અને ખેતીવાડી વિકાસ.)

મજૂરો અને સૈન્ય વિખેર

જ યુદ્ધની જરૂરીઆતો-જેવી કે દારૂગોળા તથા કપડાંનાં કારખાનાં એન્જિનિયરીંગ, : મિલો વિગેરેથી જે ઉદ્યોગોને પ્રાથમિક અસર થઈ હોય તેવા ઉદ્યોગોમાં નોકરોના વધતા જતા પ્રમાણ સંબંધી ચોખ્ખા આંકડાઓ મેળવવાનું આવશ્યક થશે.

જ અમુક કાર્યમાં રહેલા મજૂરોને પુનઃ તાલીમ આપ્યા સિવાય બીજા કાર્યમાં ફેરવે અંશે રોકી શકાય તે વિચારવાનું આવશ્યક થશે; જરૂર પડે તો પુનઃ તાલીમ માટે કેવી અને કેટલી ગોઠવણ થઈ શકે છેવટે, રાહતકાર્ય વિગેરે માટે કાંઇ ગોઠવણ કરવી જરૂરી થશે કે કેમ અને જો જરૂર હોય તો ક્યાં. શું પગાર આપવો, શું શરતોથી, તે નક્કી કરવું જોઈશે.

જ લશ્કરી અધિકારીઓ સાથે નિકટના સંપર્કમાં રહેવાની આવશ્યકતા રહેશે, જેથી કરીને દુશ્મનાવટ બંધ પડતાં તેમના સૈન્ય વિખેરને અંગે બેકારીનો પ્રશ્ન વધારે ઉગ્ર ન બને.

જ યુદ્ધના અંતે દેશના નોકરો સંબંધી જે વિષમ પરિસ્થિતિ થાય તે દૃષ્ટિએ નોકરીની શોધખોળ માટે પ્રવર્તતી સગવડો પૂરતી છે કે કેમ તેના પર વિચાર ચલાવવાનું જરૂરી થઈ પડશે.

વિનિયોગ અને યુદ્ધ કોન્ટ્રેક્ટ : યુદ્ધ ઉત્પાદન અચાનક બંધ પડવાથી આખું આર્થિક તંત્ર ગળી પડે તે અટકાવવા માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર પડશે. વેપારી માગ પ્રમાણે યુદ્ધ ઉત્પાદનોને ઓછું કરવાનો હેતુ હોવો જોઈએ. જે માલ ખરીદ થઈ ગયો હોય અને કોન્ટ્રેક્ટ પ્રમાણે આવવાનો હોય તેનો બચવિચિત નિકાલ કરવા માટે પણ ગોઠવણ કરવી પડશે.

સરકારી ખરીદનીતિ : જેમ જેમ યુદ્ધની વિવિધ માગણીઓ ધટતી જાય તે પ્રમાણમાં જાહેર બાંધકામમાં વધારો થતો જાય તેવી જાહેર બાંધકામની નીતિ નક્કી કરવાનું કાર્ય બહુ અગત્યનું છે. એ તો દેખીતું છે કે જાહેર બાંધકામના વિવિધ પ્રકારોને લઈ સીધી યા આડકતરી રીતે, મજૂર, સાધનો વગેરેના પ્રકારને અંગે વિવિધ પ્રકારના માણસોને નોકરી મળશે. કોઈ ચોક્કસ નીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તે પહેલાં આ બાબતની પૂરી તપાસ કરવી પડશે. ધરની યોજનામાં ઝડપી શક્ય વધારો, અને ખાનગી મૂડીની યોજનાને બને તેટલો ટેકો આપવાનો પણ વિચાર કરવો પડશે.

યુદ્ધ પછીની વેપારની સ્થિતિ અને ખેતી : યુદ્ધ પછી વહાણવટાની સ્થિતિમાં થતા ક્રમિક સુધારાને અંગે આયાતના પ્રમાણમાં વધારો થશે. અત્યારના કહેવાતા ઇન્ટરનેશનલ અંગે જે ઉદ્યોગો વિકાસ પામ્યા છે તેની સ્થિતિને અસર કરશે અને નકામાં થઇ પડેલા ચત્રોનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ પામશે અથવા તો ઉદ્યોગના રક્ષણ અર્થે 'ટરીફ'ના પગલાંનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનીતિ તથા 'ટરીફ' નીતિને અંગે કેટલાક પાકો, —જેવા કે, રૂ, બઉ', તેલીબિયાં વિગેરે, પર ખૂબ અસર થશે. ખેતીવાડીના ઉત્પાદનને નવી લાક્ષ્મ પર લઇ જવાની શક્યતાનો વિચાર કરવો પડશે.

યુદ્ધ પછીની પુનરંવનાનું બીજું પગલું, યુદ્ધ પછીની પુનરંવનાના રસ્તા સ્થવવા માટે વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાંથી, અર્થશાસ્ત્રીઓની સલાહકાર કમિટી નીમવાનું હતું.

હિંદનું યુદ્ધ ઉત્પાદન

૧૯૪૨ના જુન સુધી સશસ્ત્ર લશ્કરો માટે ખરીદાયેલ કાપડની કીંમત રૂ. ૧૨૦ કરોડની હતી. આ વર્ષે લગભગ ૭૦ કરોડની ખરીદી થશે. ચાલુ વર્ષમાં તંબુની કીંમત ૧૨ કરોડ તથા લશ્કરી ધાબળાની કીંમત રૂ. ૫ કરોડની છે.

ઘોડાના સાજ તથા છન બનાવનારા સરકારી કારખાનાનો રટાફ ૨,૦૦૦ માણુસોનો હતો તે વધીને ૧૫,૦૦૦ માણુસોનો થયો છે. ઉપરાંત ઉત્પાદનની પૂર્તિ માટે લગભગ ૭૦૦ કાન્ટ્રીક્ટરોએ ૩૪,૦૦૦ માણુસોને રોકેલા છે. કુલ સંયુક્ત ઉત્પાદન વાર્ષિક લગભગ ૨૦ કરોડનું કહેવાય છે. દારૂગોળાના ક્ષેત્રમાં હિંદમાં યુદ્ધ પૂર્વના ઉત્પાદન કરતાં, અનેકગણું વધી ગયું છે. યુદ્ધ પહેલાંનાં ઉત્પાદન કરતાં રાયફલોનું ઉત્પાદન છગણું, યાંત્રિક તોપોનું આઠગણું, સંગીન (મેથોનેટ)નું દશગણું, તોપના દારૂગોળાનું ચોવીસગણું અને તોપ અને તોપ લઇ જવાની ગાડીઓનું નવગણું વધ્યું છે. ઉત્પાદનમાં આ વધારો કરવા માટે વિસ્તારની યોજનામાં રૂ. ૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ ખર્ચાઇ ગયા છે અને રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ના ખર્ચની વિસ્તાર યોજના હાથ પર છે. શેલની નવી જાતો, નવી જાતની બંદુકો—૩૭ એન્ટી-એરક્રેટગન્સ સહિત—નું નિયમિત રીતે ઉત્પાદન થાય છે.

નાનાં હથિયારો : દારૂગોળાના ઉત્પાદન માટે તથા યુદ્ધની બીજી જરૂરિયાતો માટે જોઇતાં નાનાં હથિયારો પૈકી ૫,૦૦૦માંથી ૪,૫૦૦ એટલે ૯૦ ટકા હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે.

વૈદ્યકીય પુરવઠો : સશસ્ત્ર લશ્કરો માટે જોઇતા વૈદ્યકીય પુરવઠાની વસ્તુઓના ૬૦ ટકા અત્યારે હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે. યુદ્ધ પહેલાં માત્ર ૨૫ ટકા જ બનતા હતા. ૩૫૦ જાતની દવાઓ જેની અગાઉ આયાત કરવી પડતી હતી, તે અત્યારે સરકારી મેડીકલ સ્ટોર ખાતાના કારખાનામાં બનાવવામાં આવે છે. આયાત થતી ઘણી દવાઓને અહીં દેશી દવાઓ વપરાવા માંડી છે.

પુરવઠો ખાતું : “ યુદ્ધના પહેલા ૬ મહિનામાં, કાન્ટ્રીક્ટોની કીંમત લગભગ ૨૯ કરોડ હતી. એપ્રિલથી ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ સુધીના ૬ મહિનામાં તે ૧૩૭ કરોડ હતી. ૧૯૪૨ના ઓક્ટોબરની આખર સુધીના બધા સમય દરમિયાન તે કીંમત ૪૨૮ કરોડથી ઓછી નહોતી. આ આંકડાઓમાં દારૂગોળાના કારખાનામાં થયેલ કામની કીંમત ગણવામાં આવી નથી.” ૧૯૪૨ના ડીસેમ્બર માસમાં કલકત્તા ખાતે એસોશિએટેડ એમ્બર એન્ડ કોમર્સ સમક્ષ વાઇસરોયે આપેલ ભાષણ.

યુદ્ધ સમયના ઓર્ડરો : યુદ્ધના પહેલા વર્ષ દરમિયાન હિંદે કુલ ૮૩ કરોડ રૂપિયાના યુદ્ધ ઓર્ડરો પૂરા પાડ્યા હતા. બીજા વર્ષની આખરે તે સંખ્યા વધીને લગભગ ૧૬૫ કરોડ રૂપિયાની થઇ હતી અને ૧૯૪૨ના જુલાઇની ૩૧મી તારીખે તે સંખ્યા ૩૬૫ કરોડની થઇ હતી. અત્યારે માસિક લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપિયાના હિસાબે યુદ્ધના ઓર્ડરો અપાય છે.

લશ્કરી બૂટનું ઉત્પાદન : હિંદમાં લશ્કરી બૂટનું ઉત્પાદન ૧૯૪૧માં સાડાખાર લાખ બેડીનું હતું. તે વધીને અત્યારે ૪૦ લાખ બેડીનું થયું છે.

કપડાનું ઉત્પાદન : હિંદમાં દર મહિને એક કરોડથી વધારે કપડાનું છે. યુદ્ધ પહેલાં માત્ર એક જ કારખાતું લશ્કરને કપડાં પૂરું પાડતું હતું. અત્યારે કપડાનાં દશ કારખાનાં છે. સીવણ કામનાં કેન્દ્રોની સંખ્યા પચ્ચ મોટી છે. અંધાં કારખાનામાં ૧૦૦,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે. પેરેશુટનાં સાધનો માટે પેરેશુટ કારખાનાની પચ્ચ સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

હવા અને ટ્રેસિંગની લગભગ ૩૦૦ મીલને અત્યારે હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે, પહેલાં આ વસ્તુની આયાત કરવી પડતી હતી. એક સરકારી મેડીકલ સ્ટોર ખાતું દર મહિને દશ લાખ ટ્રેસિંગ તૈયાર કરે છે. ચારે બીજું કારખાતું માસિક ૧૨૦,૦૦૦ રતલ (Cotton wool) પોર્બેલું ૩ તથા ૧૮,૦૦૦ રતલ લોટ તૈયાર કરે છે.

મિશ્ર પોલાદ : હિંદે મિશ્ર પોલાદ તૈયાર કરવાનું કાર્ય પચ્ચ માથે ઉપાડ્યું છે. હિંદમાંથી મળી આવતી કાચી ધાતુઓ-ફેરોટગ્રાઇટ તથા વેનેડિયમની અંદર શું શું રહેલું છે તે માટે પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે અને નવાં મશીનોનો ઓડર અપાઈ ચૂક્યો છે.

આધુનિક ઉદ્યોગ માટેની કાચી ધાતુઓ તથા સાધનો માટે 'ફેરો-સિલિકન' એક કારખાનામાં બની રહ્યું છે અને હિંદની ઓછામાં ઓછી અર્ધી જરૂરિયાત તો અહીંથી મળી શકશે. હિંદમાં એલ્યુમિનિયમ બનાવવાનું પચ્ચ ટૂંકા વખતમાં શરૂ કરવામાં આવશે. છેવટે આ ધાતુની જરૂરીયાત માટે હિંદને બીજા દેશો પર આધાર રાખવો નહિ પડે તેટલા મોટા પ્રમાણમાં આ ધાતુ બની શકશે.

યુદ્ધ સામગ્રીની યોજના ફળીભૂત કરવા માટે ધણાં મોટાં સિવિલ એન્જિનિયરીંગ કારખાનાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. યુદ્ધની શરૂઆતમાં લગભગ ૬૦૦ ધંધાદારી કારખાના હોવાનું જણાવ્યું હતું. યુદ્ધ સામગ્રી ઉત્પાદનના ડીરેક્ટર જનરલ અત્યારે ૧૫૦૦ એન્જિનિયરીંગ કારખાનાંનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. ૮૪૦ જનરલ એન્જિનિયરીંગ કામકાજ માટે, ૩૦૦ નાના હથિયારો માટે અને ૩૪૫+૨૩ રેલવેનાં કારખાનાંનો દારૂગોળા માટે જોડતી મીલને માટે.

સરકાર સાથે સીધા સંબંધ ધરાવતાં કારખાનાઓને બાદ કરતાં બીજાં નાનાં કારખાનાં પચ્ચ છે.

કાપડની ખરીદ જુન ૧૯૪૨ સુધી સશસ્ત્ર લશ્કર માટે ૧૨૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ ખરીદવામાં આવ્યું હતું.

ચાલુ વર્ષે લગભગ ૭૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ ખરીદવામાં આવશે તેમ મનાય છે. ગયા વર્ષે દરમિયાન ૧૨ કરોડ રૂપિયાના તંજુઓ તથા ૫ કરોડ રૂપિયાના લશ્કર માટે ધાબળાઓ ખરીદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સાગનું ઉત્પાદન : ૧૯૪૦-૪૧માં ૨૪૨,૦૦૦ ટન હતું. ૧૯૪૧-૪૨માં તે વધી ને ૩૯૬,૦૦૦ ટન થયું છે અને ૧૯૪૨-૪૩માં વધીને લગભગ ૫૦૦,૦૦૦ ટન થવાનો સંભવ છે. તેની કીંમત લગભગ ૬ કરોડ રૂપિયાની થશે. લાકડાના સામાનના ઉદ્યોગમાં ૧૯૪૨-૪૩નું ઉત્પાદન ચાર કરોડ રૂ. સુધી પહોંચશે તેમ ધારવામાં આવે છે.

વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગમાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ માણસો રોકાયેલ છે.

બીજા બાબતો : દર વર્ષે પચાસ લાખ 'પીથ હેલ્મેટ' (Pith helmets) તથા સુતરાઉ કાપડ લગભગ એક અજબ વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઉનનો ઉદ્યોગ તો સો એ સો ટકા યુદ્ધનો ઉદ્યોગ બની ગયો છે. મિલના ઉદ્યોગે તો કુલ ઉત્પાદનના ૩૫ ટકા યુદ્ધ માટે જુદા જ રાખ્યા છે. ઉપરાંત હિંદના લોકોની વધતી જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે, તથા નિકાસમાં આવશ્યક ધટાડો કરવામાં આવે છે.

विश्वदर्शन

विभाग त्रीने

વિ જ્ઞ દર્શન

(વિભાગ ત્રીજો)

પહેલો નંબર

જે'યું શિખર : માઉન્ટ એવરેસ્ટ (૨૯,૧૪૧ ફીટ*)

મોટું પુસ્તકાલય : નેશનલ લાયબ્રેરી (યુનાઇટેડ

સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયા)

મોટું રથ : સહરા (આફ્રિકા)

મોટું મકાન : ગીઝેલ (બર્જિન)ની પિરામિડ

જે'યું મકાન : સોવિયેટ પેલેસ (રશિયા)

૧,૩૦૦ ફીટ

મોટો મહેલ : વેટિકન (રોમ)

મોટી સ્ટીમર : કવીન ઇલિઝાબેથ (૮૫,૦૦૦ ટન)

મોટું શહેર : લંડન (૮,૭૮૭,૧૪૩ મનુષ્યો)

જે'યું બાવલું : ન્યુયોર્કમાં 'સ્વાતંત્ર્ય દેવી'નું

બાવલું ૧૫૧ ફીટ જે'યું

મોટું દેવળ : સેંટ પિટર્સ (રોમ)

જે'યું દેવળ : જમનીમાં 'ઉલ્મ' દેવળ ૫૩૨

ફીટ જે'યું

મોટું સરોવર : સુપીરિયર (ઉત્તર અમેરિકા,

ક્ષેત્રફળ ૩૧,૮૨૦ ચો. મા.)

તાળ પાણીનું મોટું સરોવર : કાર્પિયન લી

(એશિયા, ૬૮૦ માઇલ લાંબુ)

મોટો હીરો : ધી ક્યુલિન

વધારે વસ્ત્રાદવાળું સ્થળ : ચેરાપુંજી (આસામ)

મોટો અને જોડો સમુદ્ર : પાસિફિક મહાસાગર

લાંબી પરસાળ : દક્ષિણ હિંદમાં રામેશ્વરના

મંદિરની. લગભગ ૪૦૦૦ ફીટ લાંબી.

લાંબું રેલવે-પ્લેટફોર્મ : બિહારમાં સોનેપુર સ્ટેશન

મોટું મોતી : બેરરફોર્ડ-હોપ મોતી, વર્જન

૧૮૦૦ આમ

લાંબો રેલવે-સ્ટોપ : રિગાથી લેડિવોસ્ટોક

૬,૦૦૦ માઇલ

મોટું દરખાનું : કલેક્શનિયામાં માઉન્ટ પેલોમરની

વેધશાળામાં ૨૦૦ ઈંચના બ્યાસના

પ્રતિબિંબ-પંત્રવાળું

મોટું સંગ્રહસ્થાન : બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ (લંડન)

લાંબી નદી : મિસિસિપિ-મસુરી

મોટી નદી : આમાઝોન

મોટું રેલવે-સ્ટેશન : ન્યુયોર્કનું માન્હટન સેન્ટ્રલ

ટર્મિનસ, ૪૭ પ્લેટફોર્મ છે.

મોટો કુખંડ : વિનાપુરનો ગોળ ગુંબજ, ૧૩૪

ફીટના બ્યાસવાળો

લાંબી દીવાલ : ચીનની મોટી દીવાલ, ૧૫૦૦

માઈલથી વધારે લાંબી. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૪માં

બાંધવામાં આવી.

લાંબી નહેર : સ્ટેલિનની શ્વેત બાલ્ટિક સમુદ્રની

નહેર

મોટું દરિયાઇ ભરકર : ગ્રેટબ્રિટન

લાંબું બોંયડું : પિરિનીઝની નીચે (૨૫

માઇલ લાંબુ)

મોટું લડાયક વહાણ : એચ. એમ. એસ. ફ્રાં

મોટો દ્વીપકલ્પ : હિંદુસ્તાન

મોટો ખંડ : એશિયા (વસ્તી તથા ક્ષેત્રફળબંધ)

મોટો દેશ : બ્રાઝિલ (દક્ષિણ અમેરિકા)

૩,૨૮૫,૭૧૬ ચો. મા. નું ક્ષેત્રફળ

મોટો પુસ્તો : લોહક બેરેલ (સક્કર, સિંધ)

જે'યો પુસ્તો બુલ્ડર ડેમ (યુ. સ્ટે. બ.)

મોટો ટાપુ : ગ્રીનલેન્ડ (૮૨૭,૩૦૦ ચો. મા.)x

મોટું ડિસ્ટિલેશન : મેક્સાન (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)

મોટો વસ્તીવાળો દેશ : હિંદુસ્તાન

* આ લિસ્ટ અંખી હજી મલકે છે
ઘણી હોવા છતાં તેને ખંડ અથવામાં આવે છે.

x આરટ્રેલિયાનો વિસ્તાર ત્રણગણો હોવા છતાં, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ

મોટા ધંટ. : મોસ્કોનો ધંટ. ૧૭૩૩માં ઢાળ
પાડવામાં આવ્યો. ૨૧ ફીટ ઉંચો, તેટલા જ
વ્યાસવાળો, વળનમાં ૨૦૦ ટન

મોટામાં મોટી હીરાની ખાણ : કૉંગ્રો
(દક્ષિણ આફ્રિકા)

મોટામાં મોટા જવાળામુખી : મૌના લોવા
(હવાઇ, ૧૩૭૬૦ ફીટ) તેના મુખનો
વ્યાસ ૧૨,૪૦૦ ફીટ.

ગીચમાં ગીચ વસ્તી : જાવા (દર ચોરસ
માઇલે ૮૧૭)

અતિશય ગરમીવાળા પ્રદેશો : ઉત્તર પશ્ચિમ
સહરા, રાતા સમુદ્ર તથા ઇરાની અખાતના
કાંઠા, તથા થારુનું રણ. ત્યાં કેટલીકવાર
૧૩૦° ફેરનહિટ ગરમી પડે છે.

અતિ શીત પ્રદેશ : ઉત્તર-પૂર્વ સાઇબિરિયામાં
વખેંચિનોત્ક. ત્યાં શન્ય નીચે ૮૫° પારો
જાય છે.

છેક ઉત્તરમાં આવેલ શહેર : નોવોમાં હામ્બર્ગ.સ્ટ.
ઉત્તર ધ્રુવની ઉત્તરે ૨૭૫ માઇલ

મોટા ગ્રહ : જ્યુપિટર

મોટું બોગદું : નિપર રોઈ (રશિયા) પાસે

મોટી રેલવે : ટ્રાન્સ-સાઇબીરિયન રેલવે

મોટા બાગ : યલોસ્ટોન નેશનલ પાર્ક, યુનાઇટેડ
સ્ટેટ્સ (૩૩૫૦ ચોરસ માઇલ)

એક સત્તા હેઠળનું મોટામાં મોટું રાજ્ય : સોવિયેટ
રશિયા

મોટી કમાન : સિડની હાર્બર ઓસ્ટ્રેલિયા)

મોટું લશ્કર : રશિયાનું રેડ આર્મી*

મોટું સિનેમાગૃહ : ન્યુયોર્કનું 'રોક્ષો' તેમાં
૬,૦૦૦ લોકો સમાઈ શકે છે

મોટું બહુન : એક્સપ્લોરર સેકન્ડ (અમેરિકા)

મોટું હવાઇ વહાણ : હિન્ડનબર્ગ (જર્મની)

મોટી યુદ્ધનૌકા : કિંગ બ્યોન્ગ ધી સિક્સથ
(બ્રિટન)

મોટા પુલ : સાનફ્રાન્સિસ્કો-ઓકલેન્ડ બે (૮૨
માઇલ, યુ. સ્ટે. અ.)

મોટું ધડિયાળ : ક્રાન્ડેટ બિલ્ડિંગ (યુ. સ્ટે. અ.)

જાણવા જેવું

“આખા જગતમાં સૌથી વધારે રબર મલાયા દ્વીપકલ્પમાં થાય છે.

“આખા જગતની કોશીની પેદાશના બે ભાગ બ્રાઝીલમાં થાય છે.

“હંગરીમાં ઝીલનું બુટનું કારખાનું જગતમાં સૌથી મોટું છે.

“યુરોપમાં જૂનામાં જૂનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વિટઝર્લેન્ડનું છે.

“જગતમાં વિરલ વસ્તુ રેડિયમ છે. માત્ર દસ ઓંસ હજુ સુધી મળી શક્યું છે.

“જર્મન સ્ટેટ રેલવે યુરોપમાં મોટામાં મોટી વેપારી પેઢી છે.

“ફિલાડેલ્ફિયામાં વહાણોનો ઉદ્યોગ સૌથી મોટા પ્રમાણમાં છે.

“આખા જગતની તમાકુનો ત્રીજો ભાગ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

“આખા જગતના પેટ્રોલિયમનો ટ્રે ભાગ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની જમીનમાંથી નીકળે છે.

“યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી જગતના રૂનો અર્ધાંથી વધારે ભાગ આવે છે.

“જગતને જોઈતું લગભગ અધું લોટું અને ત્રીજા ભાગથી વધારે કોલસો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં થાય છે.

“જગતને જોઈતો ‘કોકો’નો લગભગ અર્ધો ભાગ આફ્રિકાના સુવર્ણ કિનારામાંથી આવે છે.

“હિંદ જગતને જોઈતી ચાનો અર્ધો જથ્થો પૂરો પાડે છે.

“૩ ઉગાડનારા દેશોમાં હિંદનો બીજો નંબર છે.

“દક્ષિણ આફ્રિકામાં સૌથી વધારે હીરા મળી આવે છે.

“કલકત્તા જગતનું શણનું મોટું બંદર છે.”

* હજુ સુધી તે સાચું છે કે જેમ તે નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ છે.

કાળ પરિમાણ

જ્યોતિષશાસ્ત્ર : જ્યોતિષશાસ્ત્રને અત્યારની ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવાનું માન આર્યભટ્ટ (શક ૩૯૮) વારામિહિર (શક ૫૨૭) તથા અહ્મયુમ, (શક ૫૨૦) વગેરે પ્રાચીન પડિતોના કાળે જાય છે. જ્યપુર, કાશી, ઉજ્જન, મથુરા, તક્ષશિલા વગેરે સ્થળોએ આકાશના ગ્રહ તથા નક્ષત્રો જોવા માટે વેધશાળાઓ હતી.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષે અનેક ગ્રંથો મળી શકે છે. કહેવાય છે કે ૧૮ સિદ્ધાંતો લખાયા છે, તેમાં પારાશર તંત્ર, ગર્ગસંહિતા, અહ્મસિદ્ધાંત, સૂર્યસિદ્ધાંત, વરિષ્ઠસિદ્ધાંત, રોમકસિદ્ધાંત તથા પુલ્લસ્તસિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાર બાદ પાંચ સિદ્ધાંતો પર વારામિહિરે ‘પંચ સિદ્ધાંતિકા’ નામે જ્યોતિષ ગ્રંથ લખ્યો.

કાળ વિભાગ : પ્રાચીન આર્ય મતાનુસાર સમય અથવા કાળ અનાદિ અને અનંત છે. તેનું અનાદિ તથા અનંતપણું નીચે લખેલ વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે.

મનુ તથા મન્યન્તર : અહ્મદેવને જગતના નિયંતા માનવામાં આવે છે. મનુષ્યોની કાળની ગણતરી પ્રમાણે જ્યારે ૪ અર્થજ ૨૨ હજાર વર્ષ વીતી જાય છે ત્યારે અહ્મનો એક દિવસ થાય છે. આવા દિવસોનાં ૧૦૦ વર્ષ વીતે ત્યારે અહ્મદેવ તથા તેમની સૃષ્ટિનો લય થાય છે. અહ્મદેવે જગતની ઉત્પત્તિ કરી તેને ૫૦ વર્ષો વીતી ગયાં છે. આને અંગે જગત ક્યારે ઉત્પન્ન થયું તે શોધી શકાય. અહ્મદેવના એક દિવસની અંદર ૧૪ મન્યન્તર હોય છે. તેમાંથી સ્વર્ણ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત તથા ચાક્ષુષ પૂરા થઈ અત્યારે વૈવસ્વત મન્યન્તર ચાલુ છે. ત્યાર પછી, સામણિ, દક્ષસાવણિ, અહ્મસાવણિ, ધર્મસાવણિ, રૂદ્રસાવણિ, દૈવસાવણિ તથા ભદ્રસાવણિ એમ સાત મન્યન્તર આગશે.

યુગ : પ્રત્યેક મનુ ૭૧ મહાયુગ સુધી રહે છે. એક મહાયુગ, ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષો સુધી ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં ૨૭ મહાયુગ વીતી ગયા છે અને ૨૮મો ચાલે છે, આ મહાયુગમાંથી કૃતયુગ (સતયુગ) ૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષનો, ત્રેતાયુગ ૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષનો, દ્વાપરયુગ ૮,૬૪,૦૦૦ વર્ષનો—એમ ત્રણ યુગ વીતી ગયા છે. ચોથો યુગ કલિયુગ ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષનો ચાલે છે તેમાંથી ૫૦૩૨ વર્ષ વીતી ગયાં છે.

યુગોની ઉત્પત્તિ : સતયુગની ઉત્પત્તિ કાર્તિક સુદ ૭ પ્રથમ પ્રહરમાં થઈ હતી. તેમાં ૧૬૦૦ સૂર્યગ્રહણ તથા ૧૦,૦૦૦ ચંદ્રગ્રહણ થયાં હતાં. તે યુગમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય એક લાખ વર્ષનું હતું તથા ઊંચાઈ ૨૧ હાથની હતી. દ્રવ્યમાં રત્નો હતાં, વાસણ સોનાનાં હતાં, પ્રાણુ અહ્મંડમય તથા તીર્થસ્થાન પુષ્કર હતાં.

ત્રેતાયુગની ઉત્પત્તિ વૈશાખ સુદ ૩ બીજા પ્રહરમાં થઈ હતી. આ યુગમાં ૧૮૦૦ સૂર્યગ્રહણ તથા ૧૧,૦૦૦ ચંદ્રગ્રહણ થયાં હતાં. મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષનું હતું તથા ઊંચાઈ ૧૪ હાથની હતી. દ્રવ્યમાં સોનું તથા વાસણો રુપાનાં હતાં. તીર્થસ્થાન—નૈમિષારણ્ય હતું. દ્વાપરયુગની ઉત્પત્તિ મહા વદ અમાસ શુક્રવાર ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં થઈ હતી. આ યુગમાં સૂર્યગ્રહણ ૩,૬૦૦ તથા ચંદ્રગ્રહણ ૨૦,૦૦૦ થયાં હતાં. મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦૦ વર્ષ તથા ઊંચાઈ ૭ હાથની હતી, ચાંદીના સિક્કા ચાલતા હતા. વાસણો તાંબાના હતા. તીર્થસ્થાન કુસ્સેર.

કલિયુગની ઉત્પત્તિ ભાદરવા વદ ૧૩ રવિવારે આશ્લેષા નક્ષત્રમાં થઈ છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું તથા ઊંચાઈ સાડાત્રણ હાથની. વાસણો માટીના. તીર્થસ્થાન ગંગા.

વેદકાળના જ્યોતિષશાસ્ત્રોએ કાળનું માપ નક્કી કરી તેના વિભાગો પાડ્યા છે. વર્ષ, ઋતુ, માસ, વાર.

સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીને એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં જે સમય લાગે છે તેને સૌર વર્ષ કહે છે. સૌર વર્ષના ૩૬૫ દિવસ ૫ કલાક ૪૮ મિનિટ તથા ૪૭૫ સેકન્ડ હોય છે; ચંદ્ર પણ પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. તેને ફરતાં, ૨૭ દિ. ૬૨ ક. ૪૮ મિ. ૪૭૫ સે. લાગે છે, પરંતુ એક અમાસથી બીજી અમાસ સુધીમાં જે વખત ગયે છે તેને ચંદ્ર માસ કહેવામાં આવે છે. આવા બાર માસનું એક ચાંદ્ર વર્ષ થાય છે. ચાંદ્ર વર્ષમાં ૩૫૪ દિ. ૯ ક. ૪૮ મિ. ૩૩., ૪૪ સે. હોય છે.

પ્રાચીન કાળમાં કેટલાક સમય સુધી ૫ સૌર વર્ષોના એક લઘુ યુગ તથા ૫ ગુરુવર્ષો એટલે ૬૦ વર્ષોના એક 'યુગ' કહેવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પંચવાર્ષિક યુગનાં નામ નીચે મુજબ હતાં. સંવત્સર, પરિવત્સર, ધદાવત્સર, અનુવત્સર. ધદવત્સવ. ૬૦ સૌર માસ અથવા ૬૨ ચંદ્ર માસના એક યુગમાં અથવા સંવત્સરમાં ૩૬૫ દિવસો, પરિવત્સરમાં ૩૫૦ દિવસો, ધદાવત્સરમાં ૩૮૪ દિવસો, અનુવત્સરમાં ૩૫૪ દિવસો તથા ધદવત્સરમાં ૩૮૩ દિવસો ગણવામાં આવતા હતા. આના માનમાં યજ્ઞમાં આહુતિ દેવાતી હતી. પરંતુ અત્યારે આ યુગોને માનવાની પ્રથા નથી. બૃહસ્પતિને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં બાર વર્ષ લાગે છે, તેથી આવા પ્રકારના વર્ષને બાહરપત્ય અથવા ગુરુવર્ષ કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના પાંચ ગુરુવર્ષોમાં ૬૦ સાધારણ વર્ષો અથવા સંવત્સર હોય છે. દરેક સંવત્સરનું નામ હોય છે. પહેલાનું નામ પ્રભાવ તથા છેલ્લાનું નામ ક્ષય. સંવત્સરોના આ નામ અઘાપિ ચાલુ છે.

ઋતુ : ઋતુ ૬ છે. વસંત (ચૈત્ર-વૈશાખ) ગ્રીષ્મ (જ્યેષ્ઠ-અષાઢ) વર્ષા (શ્રાવણ-ભાદ્રપદ) શરદ. (આશ્વિ-કારતક) હેમંત (માગશર-પોષ) શિશિર (માઘ-ફાગણ)

તૈત્તિરેય સંહિતામાં પણ ઉપલી ઋતુઓનાં નામ આપેલાં છે, કોઇ સ્થળે હેમંત તથા શિશિરને એક ઋતુ ગણી. ફક્ત પાંચ ઋતુઓ ગણવામાં આવે છે. વસંત વિગેરે ત્રણ ઋતુઓ દેવોની માનવામાં આવે, બાકીની પિતૃઓની. આ કારણને લઈને બ્રાહ્મપિતામહે દક્ષિણાયનમાં (પિતૃઓની ઋતુઓમાં) પ્રાણત્યાગ કરવાનું યોગ્ય માન્યું નહિ.

માસ : ચંદ્રની સાંવત્સરિક ગતિ ૨૭ નક્ષત્રો દ્વારા થાય છે. જે નક્ષત્રમાં જે પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો ઉદય થાય તે પ્રમાણે તે માસનું નામ રાખવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે જે પૂર્ણિમા ચિત્રા નક્ષત્રમાં આવે તે ચૈત્ર માસ. આ પ્રમાણે વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, અષાઢા, શ્રવણ વિગેરે નક્ષત્રો પ્રમાણે માસનાં નામો આપવામાં આવ્યા છે. કોઇ વાર આ નક્ષત્રોનો ઉદય આગળ પાછળ પણ હોય છે.

વાર : વારનાં નામ વેદમાં નથી-વારને બદલે 'વાસર' શબ્દ મળી આવે છે. યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં શ્લોક છે કે—

સૂર્યઃ સોમો મહીપુત્રઃ સોમપુત્રો બૃહસ્પતિઃ ।

શુક્રઃ શનૈશ્વરો રાહુઃ કેતુશ્ચેતે વ્રહ્માઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં નવ ગ્રહોનાં નામ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે યાજ્ઞવલ્કય ઋષિના સમયમાં વારનાં નામ પ્રચલિત થઇ ગયાં હશે.

પંચાંગ

જેમાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ પાંચ અંગ હોય તેને પંચાંગ કહેવાય. આને લઈને જે પુતકમાં વર્ષ સંબંધી ગ્રહો તથા નક્ષત્ર, રાશિ વિગેરે સંબંધી જ્ઞાન હોય તેને પંચાંગ કહેવાની પ્રથા પડી છે.

તિથિ : અમાસના દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર એક સ્થાને હોય છે. પછી દરરોજ હઠતાં હઠતાં પ્રજ્વિમા મુખી જાય છે. ફરીથી પાછો આવી અમાસે સૂર્યની સાથે એક સ્થાનમાં પાછો આવી જાય છે. આ ગતિના ૩૬૦ અંશ થાય છે. આ ૩૬૦ અંશમાં ત્રીસ તિથિઓ હોય છે. એટલે એક ચાંદ્રમાસમાં ૩૬૦ અંશ અને ૩૦ તિથિઓ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ૧ તિથિમાં ચંદ્ર સૂર્યથી ૧૨ અંશ દૂર જાય છે. ૬૩૯ દિવસોમાં ૧ તિથિનો લોપ થાય છે. એટલે ૧૨ ચંદ્ર માસમાં ૫-૬ તિથિનો લોપ થાય છે. બે દિવસ સૂર્યોદયપર એક તિથિ રહેવાથી તિથિની વૃદ્ધિ અને સૂર્યોદય પર તે તિથિ ન હોવાથી તિથિનો ક્ષય થાય છે.

વાર : સૂર્યોદયથી શરૂ કરી બીજા સૂર્યોદયના સમયને વાર કહેવામાં આવે છે.

નક્ષત્ર : નક્ષત્રમંડળના ૨૭ ભાગ કરવામાં આવેલા છે. દરેક ભાગમાં ૮૦૦ કળા હોય છે. આ પ્રત્યેક ભાગમાં ફરવાને ચંદ્રને જોડેલો સમય લાગે તેને નક્ષત્ર કહેવામાં આવે છે. તારાઓના વિશિષ્ટ સમૂહને પણ નક્ષત્ર કહેવામાં આવે છે. નક્ષત્ર ૨૭ છે.

યોગ : સૂર્ય કે ચંદ્રના અમુક સ્થાનમાં આવવાથી થતા ૨૭ વિશિષ્ટ અવસરોમાંનો દરેક 'યોગ' કહેવાય છે.

કરણ : તિથિના અર્ધા સમય-૩૦ ધડી-ને કરણ કહેવાય છે.

કોષ્ટક

મનુષ્યોનું વર્ષ

૧૮ નિમિષ	= ૧ કાષ્ઠા	૬૦ ધડી	= ૧ રાત્રિ દિવસ
૩૦ કાષ્ઠા	= ૧ મુહૂર્ત	૧૫ રાત્રિ દિવસ	= ૧ પખવાડિયું
૩૦ મુહૂર્ત	= ૧ અહોરાત્રિ	૨ પખવાડિયાં	= ૧ મહિનો
૬૦ વિપળ	= ૧ પળ	૧૨ મહિના	= વર્ષ
૬૦ પળ	= ૧ ધડી		

દેવોનું વર્ષ

૬ મહિના (મનુષ્યોના)	= ૧ દિવસ	૩૬૦ દિવસ રાત્રિ (દેવોના)	= ૧ વર્ષ
૬ મહિના (,,)	= ૧ રાત્રિ	૧૨૦૦૦ વર્ષ (દેવોના)	= ૧ યુગ
૧૨ મહિના (,,)	= ૧ દિવસ રાત્રિ	૪૩૨૦૦૦૦ મનુષ્યોના વર્ષ	= ૧ યુગ

કલ્પમાન

૪૩૨૦૦૦ (મનુષ્યોના) વર્ષ	= કલિયુગ	૪૩૨૦૦૦ (મનુષ્યોના) વર્ષ	= ચતુર્યુગ
૮૬૪૦૦૦ (,,) વર્ષ	= ૬૧૫૨ યુગ		મહાયુગ
૧૨૯૬૦૦ (,,) વર્ષ	= ત્રેતા યુગ	૧૦૦૦ મહાયુગ	= ૧ કલ્પ
૧૭૨૮૦૦૦ (,,) વર્ષ	= કૃત યુગ		

અક્ષાંશ પરિભાષુ

૧ કલ્પ = ૧ આલ્મ દિવસ	૧૦૦ આલ્મ વર્ષ	} = અક્ષાંશ આયુષ્ય
૧ કલ્પ = ૧ આલ્મ રાત્રિ	૭૨૦૦૦ કલ્પ	
૨ કલ્પ = ૧ આલ્મ રાત્રિ દિવસ	૩૧૧૦૪૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (મનુષ્યોના) વર્ષ	} = અક્ષાંશ આયુષ્ય = ૧૦૦ આલ્મ વર્ષ
૩૬૦ દિવસ રાત્રિ		
૭૨૦ કલ્પ		

પશ્ચિમની ગણતરી

૧ પળ	= ૨૪ સેકન્ડ	૨૪ કલાક	= રાત્રિ દિવસ
૬૦ સેકન્ડ	= ૧ મિનિટ	૧ ધડી	= ૨૪ મિનિટ
૬૦ મિનિટ	= ૧ કલાક	૩૬૫ દિ. ૬ કલાક	= ૧ વર્ષ

અચલિત સંવતો

હિંદમાં અનેક સંવતો અચલિત છે. તેમાંના કેટલાકનું ટૂંક વર્ણન નીચે આપવામાં આવ્યું છે :

સમર્ષિ કાલ—સમય ગણવાની આ પદ્ધતિ કાશ્મીર તથા તેની નજીકના પ્રાંતોમાં ચાલુ છે. આને ‘લૌકિક કાલ’ અથવા ‘શાસ્ત્ર કાલ’ પણ કહેવામાં આવે છે. સમર્ષિ સમૂહ અશ્વિનીથી રેવતી સુધીના પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં સો વર્ષ રહે છે.

આ પ્રકારે રિ૭૦૦ વર્ષમાં પ્રદક્ષણ પૂરી થાય છે. આ સિદ્ધાંત પર આ કાલની ગણતરી નક્કી કરવામાં આવી છે. દર સો વર્ષ પૂરાં થતાં શતાબ્દિને આંકડો છોડી ફરીથી ૧ થી શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

વિક્રમ સંવત—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં (અંગાળાને બાદ કરતાં) આ સંવત અચલિત છે. ઇસ્વીસનના ૫૬ વર્ષ પહેલાં આ સંવતની શરૂઆત માનવામાં આવે છે, પરંતુ ત્યાર પછીના ૬૦૦ વર્ષ પછીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આ સંવતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, એવો વિદ્વાનોનો મત છે. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે લગભગ ઇસ્વી સન ૬૦૦માં ઉજ્જવનના પ્રખ્યાત રાજા વિક્રમાદિત્યે શક રાજાઓનો પરાજય કર્યો. તે કારણથી વિક્રમાદિત્યના નામ પર આ સંવત ચાલુ થયો. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ મત છે કે આ સંવત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ થી માલવ લોકોમાં ચાલુ હતો, વિક્રમાદિત્યના સમયમાં માલવ જાતિની ઉન્નતિ થતાં તે લોકોએ તેનું નામ આ સંવત સાથે જોડી દીધું.

શાલિવાહન શક—આ માટે દંતકથા એવી અચલિત છે કે શાલિવાહન નામના એક કુલારના પુત્રે માદીની સેના તૈયાર કરી, તેમાં જીવ ભરી દીધા અને આ માદીની સેનાથી શક જાતિને હરાવી. સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે, માદીના જેવી નિજી પ્રજાને ઉત્તેજીત કરી શાલિવાહને યુદ્ધ માટે તૈયાર કરી અને શક જાતિના ચોદાઓને હરાવીને નસાડી મૂક્યા. આ વિજયને અંગે શાલિવાહન શકની શરૂઆત થઈ. મલખાર તથા તિનવલ્લી પ્રાંતોને બાદ કરતાં આખા દક્ષિણ હિંદમાં આ સંવત ચાલે છે. આનું વર્ષ ચાંદ્ર અથવા સૌર વર્ષ છે. ઉત્તર હિંદના અનેક પ્રાંતોમાં સ્થાનિક સંવત્સરો ઉપરાંત શક પણ ચાલે છે. તેની શરૂઆત ઇ. સ. ૭૮ માં થઈ છે. કેટલાક ઇતિહાસકારોનું એવું કહેવું છે કે ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં શકરાજા કનિષ્કના નામથી આ શકની શરૂઆત થઈ એટલે કે આ શક બૌદ્ધ ધર્મના રાજાનો છે. આ રાજાએ કાશ્મીર અને પશ્ચિમ ભારતપર પોતાની સત્તા જમાવી તેને અંગે શક અચલિત થયો. તિબેટ, અલ્બાનિયા, ગાવા, સિંહલદ્વીપ ઇત્યાદિ દેશોમાં શક અચલિત હતો. પ્રાચીન લેખોમાં ‘શકનૃપકાલ’ ‘શકેન્દ્રકાલ’ એવું વર્ણન છે.

હિજરી સંવત—આ સન અરબસ્તાનનો છે. મુસલમાની ધર્મના સંસ્થાપક મહમદ પયગંબરને ધર્મની સુધારણા કરવાના પ્રયત્નોમાં, પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે મક્કાથી મદીના ભાગી જવું પડ્યું. આ સમય હિજરી અથવા પલાયનકાળ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ હિજરતના ખરા દિવસથી આ સનની શરૂઆત થઈ નથી. ખરો દિવસ ૧૫મી જુલાઈ છે, ત્યારે તેની શરૂઆત ૧૬મી જુલાઈ ૬૨૨ થી થઈ છે. શાલિવાહન શક ૫૪૪ (વિક્રમ સંવત ૫૬૬) શ્રાવણ સુદ ૨ ગુરુવાર રાતથી અથવા મુસલમાની શુક્રવાર રાતથી આ સનની શરૂઆત થઈ. હિજરી વર્ષ ચાંદ્ર વર્ષ છે. બાર ચંદ્ર માસ મળીને ૩૫૪-૫૫૫ દિવસોનું હિજરી વર્ષ થાય છે. વારની શરૂઆત સૂર્યાસ્તથી થાય છે. આ સન મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં હિંદમાં દાખલ થયો.

અંગાળી સંવત : અંગાળી સંવત અંગાળામાં અચલિત છે. તેની શરૂઆત ઇ. સ. ના ૫૯૩ વર્ષ પછી થઈ. વર્ષની શરૂઆત મેષ (ચૈત્ર-વૈશાખ) સંક્રાંતિથી થાય છે. શરૂઆતના મહિનાને વૈશાખ કહેવામાં આવે છે.

વિલાયતી સંવત કે અમલી સંવત : ઉડિયા પ્રાંતના રાજ્ય ઈન્દ્રધુનની જન્મતિથિ બાદરવા સુદ ૧૨થી અમલી વર્ષની શરૂઆત થાય છે. ચંદ્ર વર્ષની ગણતરી કરવામાં આવે છે.

વિલાયતી સન જંગાળાના કેટલાક ભાગોમાં-ખાસ કરીને ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં પ્રચલિત છે. આનું વર્ષ સૂર્ય વર્ષ છે પણ માસોનાં નામ ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે છે. વર્ષની શરૂઆત બાદરવા માસથી થાય છે.

ફસલી સંવત : અકબરે આ સંવતની શરૂઆત કરી છે. અકબર ઈ. સ. ૧૫૫૬માં ગાદીએ આવ્યો. ત્યારથી ફસલી સંવતની શરૂઆત થઈ. વર્ષની શરૂઆત આસો વદ ૧ થી થાય છે. ઈસ્વીસનથી ફસલી સંવત ૫૯૨-૯૩ વર્ષ પાછળ છે. આ સંવત ખેતીવાડી તથા મહેસૂલની ગણતરી ઉપર શરૂ થયો છે.

સૂર સંવત : આ સંવત મરાઠા રાજ્ય દરમિયાન શરૂ થાય છે. તેને 'શાહૂર' સંવત પણ કહેવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ સ્થળે તે ચાલે છે. ઈસ્વીસનથી ૫૯૯-૬૦૦ વર્ષ તે પાછળ છે. મહિનાઓનાં નામ મુસલમાની છે.

મગી સંવત : આ સંવત ચિત્તાગોંગ આસપાસ પ્રચલિત છે. જંગળી સંવતથી ૪૫ વર્ષ પાછળ હોવા સિવાય તેમાં બીજો ફેર નથી.

કોદલમ અથવા પરશુરામકોલ : આ સંવત કેરાળા પ્રદેશ એટલે કે મલબારમાં પ્રચલિત છે. માસના નામ રાશિઓ પ્રમાણે છે. કન્યા રાશિનું 'કની' તથા સિંહ રાશિનું 'ચિંગલ' અપભ્રંશ છે. મલબારના ઉત્તર ભાગમાં કન્યા રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે (બાદરવામાં) વર્ષની શરૂઆત થાય છે. બીજા સ્થળોમાં સિંહ રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે (આવણમાં) વર્ષની શરૂઆત થાય છે. એક હજાર વર્ષનું એક ચક્ર થાય છે. અત્યારે ચોથું ચક્ર ચાલે છે, એમ તે બાલુના લોકોનું કહેવું છે. આ સંવત ઈસ્વીસનથી ૮૨૪-૨૫ વર્ષ પાછળ છે. પરશુરામે કેરળપ્રદેશને સમુદ્રથી મુક્ત કર્યો તે કારણથી આ સંવત તેના નામથી ચાલુ થયો તેવી લોકવાયકા છે.

રાજ સંવત : શ્રી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે જેઠ સુદ ૧૩ આનંદ નામ સંવત્સર શકિ ૧૫૯૬થી ચાલુ કર્યો. તે તિથિથી વર્ષ બદલાય છે. આ સંવત ઈસ્વીસનની ૧૬૭૩-૭૪ વર્ષ પાછળ છે.

વીર સંવત : જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી જે સંવત ગણાય છે એને વીર સંવત કહેવામાં આવે છે. એનો પ્રચાર મોટે ભાગે જૈન ગ્રંથોમાં છે. વિક્રમ સંવતમાં ૪૭૦ ભેળવવાથી તે સંવત આવે છે.

ઈસ્વીસન : હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ અમલની સ્થાપના થતાં આ સન હિંદમાં ચાલુ થયો. પ્રસિદ્ધ ધર્મ સંસ્થાપક ઇસુ ખ્રિસ્તની જન્મતિથિથી આ સનની શરૂઆત થઈ છે. પહેલી જાન્યુઆરીથી નવા વર્ષની શરૂઆત થાય છે.

રોમન પંચાંગનું મૂળ રોમની સ્થાપનામાં હતું. રોમની સ્થાપના ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩માં થયાનું માનવામાં આવે છે. આ પંચાંગ રોમ્યુલસે નક્કી કરેલ પંચાંગમાંથી વિકાસ પામ્યું છે. રોમ્યુલસે ૩૦૪ દિવસના દશ વિભાગ કર્યા હતા. વર્ષની શરૂઆત માર્ચ માસથી થતી હતી. ન્યુમાએ તેમાં જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી મહિના ઉમેરી વર્ષના બાર મહિના કર્યા.

ચાહુદી સંવત : સહિના આરંભકાળથી શરૂ થયો છે. ખ્રિસ્ત સંવતની શરૂઆત કરતાં તે ૩૭૬૦ વર્ષ અને ૩ મહિના આગળ છે.

બુદ્ધ સંવત : બુદ્ધના મૃત્યુથી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩થી ગણવામાં આવે છે. (મૃત્યુ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭માં થયું હતું.)

ખ્રિસ્તિ પંચાંગ

અતિ પ્રાચીન કાળમાં પંચાંગની ગણતરી લગભગ ચંદ્રની ગતિ પર જ થતી હતી. એક પૂર્ણિમાથી લીધે પૂર્ણિમા સુધીનો મહિનો ગણાતો હતો. તેના દિવસો લગભગ ૨૯.૫ અથવા ચાર અઠવાડિયાથી હેજ વધારે હતા. ત્યાર બાદ મહિનાની ગણતરી થઇ અને એક વર્ષના ચાર મહિના ગણવામાં આવ્યા. પરંતુ ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ૧૨.૪ મહિના થતા હોવાથી, વર્ષની સાથે ઋતુઓનો મેળ બંધ બેસતો આવતો નહિ.

આ ગોટાળો આમ ચાલ્યા કરતો હતો, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫માં જ્યુલિયસ સીઝરે આસા કરી કે ‘હવેથી ત્રણ વર્ષ ૩૬૫ દિવસનાં ગણવાં અને ચોથું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું ગણવું.’ આને જ્યુલિયન પંચાંગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વર્ષમાં લગભગ ૩૬૫૬ દિવસો હોવાથી ધણું વર્ષો સુધી આ ગોઠવણ સંતોષકારક રીતે ચાલી, પણ વર્ષના ૩૬૫૬ દિવસો બરાબર ન હોવાથી સૈકાઓ વીતતાં આ મૂલ મોટી થઇ ગઇ.

૧૫૮૨માં પોપ ગ્રેગરી તેરમાએ બોલાવેલ ખગોળશાસ્ત્રીઓની પરિષદે તે વર્ષમાં ૧૧ દિવસ પડતા મૂકીને સુધારો કર્યો. સાથે સાથે તેણે લીપ છયરનો નિયમ પણ દાખલ કર્યો. ગ્રેગોરિયન પંચાંગનો ઉપયોગ ધીમેધીમે પશ્ચિમ યુરોપમાં થવા લાગ્યો. ઇંગ્લેન્ડે તે ૧૭૫૨માં દાખલ કર્યું. અમેરિકન સંસ્થાઓમાં પણ લગભગ તે સમયે દાખલ થયું. પરંતુ પૂર્વ યુરોપમાં ગ્રીક દેવળનું સાંપ્રાપ્ત્ય હોવાથી જૂની જુલિયન પદ્ધતિ જ ચાલુ રહી. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં તુર્કસ્તાને ગ્રેગોરિયન પદ્ધતિ દાખલ કરી અને રશિયાએ ઇ. સ. ૧૯૧૮માં દાખલ કરી. ઇ. સ. ૧૯૨૩માં પૂર્વના સનાતની દેવળના મંડળે આખા જગતમાં વપરાતી ગણતરી દાખલ કરવાનો હુકમ કર્યો. સુધરેલા દેશોમાં અત્યારે ગ્રેગોરિયન પંચાંગ એકસરખી રીતે વપરાય છે.

મહિનાનાં નામો

અંગ્રેજ મહિનાનાં નામો લેટિન નામો પરથી આવ્યાં છે. સપ્ટેમ્બર એટલે સાત (Septem) ઓક્ટોબર એટલે આઠ (Octo.) નવેમ્બર એટલે નવ (Novem.) અને ડિસેમ્બર એટલે દસ (Decem). વર્ષ માસથી શરૂ થતું હોઇ સપ્ટેમ્બર સાતમો મહિનો હતો. જુલાઇને પહેલાં ‘કિવન્ટસ’ (પાંચમો) ઉપરથી ‘કિવન્ટિલિયસ’ કહેવામાં આવતો, પરંતુ ન્યારે જુલિયસ સીઝરે પંચાંગમાં સુધારો કર્યો ત્યારે તેણે પોતાના માનમાં મહિનાનું નામ ‘જુલિયસ’ કરી નાખ્યું અને ‘જુલિયસ’નું અંગ્રેજી ‘જુલાઇ’ થયું. તે જ પ્રમાણે સેક્ટસ’ (છઠ્ઠો) ઉપરથી ‘સેકિસ્ટસ’નું નામ શહેનશાહ ઓગસ્ટસે પોતાના નામ પરથી ‘ઓગસ્ટસ’ પાડ્યું. અંગ્રેજીમાં તે ‘ઓગસ્ટ’ થયો.

જન્યુઆરીનું નામ પ્રવેશદ્વારના દેવ ‘જેનસ’ પરથી પડ્યું છે. રોમન લોકો ફેબ્રુઆરી મહિનામાં શુદ્ધિકરણનો મોટો મહોત્સવ કરે છે તેને ‘ફેબ્રુઆ’ કહે છે, તે પરથી તે મહિનાનું નામ પડ્યું છે. ‘માર્ચિયસ’ માસ દેવનો મહિનો છે. માસ મૂળ ખેતીવાડીનો દેવ હતો. સામાન્યરીતે જે મહિનામાં વાવણી થાય તે તેનો મહિનો. એપ્રિલના મૂળની ખબર નથી. રોમન દેવ મર્ક્યુરી (બુદ્ધિ)ની માતા ‘મેરિયા’ ઉપરથી મે અને સ્ત્રીઓની તથા લગ્નની દેવી ‘જ્યુનો’ પરથી જૂન નામ પડ્યું છે.

પંચાંગનાં વર્ષો

અત્યારનું પંચાંગ રોમન પંચાંગપર ધડાયેલ છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીને ફરતાં જે સમય લાગે તેને તે પંચાંગમાં વર્ષ ગણવામાં આવતું. રોમન પંચાંગમાં પહેલાં ફક્ત દશ જ મહિના હતા. ન્યુમાએ તેમાં જન્યુઆરી તથા ફેબ્રુઆરી વધાયાં. વર્ષની શરૂઆત માર્ચ મહિનાથી થતી હતી અને તેને અંગે જ

સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર, નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર નામ ખેાટાં પડ્યાં છે. જન્યુલિયસ સીઝરે વર્ષની લંબા ૩૬૫ દિવસની નક્કી કરી. સૂર્યના સમય સાથે આને સરખું કરવાને દર ચાર વર્ષે (લીપધર) એક વધારાં દિવસ ઉમેરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. પણ આમ છતાં વર્ષ અગિયાર મિનિટ લાંબું થતું હતું અને સૈકારે વીતતાં તે સૂર્યથી ખૂબ આગળ વધી ગયું. ૧૫૮૨માં પોપ ગ્રેગરી તેરમાએ ઓક્ટોબરમાં ૧૧ દિવસ કા નાખીને નવા પંચાંગની શરૂઆત કરી અને ૧૫૮૩થી સરખું વર્ષ શરૂ થયું. ખ્રિસ્તને આ સિદ્ધાંતનો ૧૭૫૨ સ્વીકાર કર્યો હતો અને સપ્ટેમ્બરને ૧૧ દિવસ ટૂંકાવી નાખ્યો હતો. ફરીથી બૂલ ન થાય તે ખાત સૈકાઓના જે વર્ષોને ૪૦૦થી ભાગી શકાય તેને 'લીપધર' ગણવામાં આવે છે. દા. ત. ૧૬૦૦, ૨૦૦

વર્ષો ગણવાની શરૂઆત માટે ગ્રીક લોકોએ જે વર્ષો ઓલિમ્પિક રમતો રમવામાં આવી હતી તે પહેલું વર્ષ ગણ્યું. રોમન લોકોએ રોમની સ્થાપનાના ધારવામાં આવતા વર્ષથી શરૂઆત ગણી. ખ્રિા લોકોએ ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મદિવસથી શરૂઆત કરી અને મુસલમાન લોકોએ મહમદ પેગમ્બર મદીના ના ગયા ત્યારથી-ઇ. સ. ૬૨૨થી-શરૂઆત કરી.

વર્ષ

પંચાંગનું વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું હોય છે; સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીને ફરતાં ૩૬૫ દિ. ૬ ક. ૧૩ ળાગે છે. સૂર્યની સાથે પંચાંગના વર્ષનો મેળ રાખવા માટે દર ચોથા વર્ષના ૩૬૬ દિવસ ગણવા આવે છે; તેરમા સૈકા સુધી પંચાંગનું વર્ષ નાનાલના દિવસે શરૂ થતું. ત્યારપછી ૨૫મી માર્ચે શરૂ થ સોળમા સૈકા પછી નવું વર્ષ ૧લી જન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.

પંચાંગની વિચિત્રતા

કોઇ પણ સૈકા બુધ, શુક્ર અથવા રવિવારે શરૂ થતો નથી. ઓક્ટોબર તથા જન્યુઆરી, એપ્રિલ ૮ જુલાઇ અને સપ્ટેમ્બર તથા ડિસેમ્બર અઠવાડિયાના એક જ દિવસે શરૂ થાય છે. ફેબ્રુઆરી, માર્ચ : નવેમ્બર પણ એક જ દિવસે શરૂ થાય છે. મે, જૂન તથા ઓગસ્ટ કોઇ પણ નિયમને વશ થતા ન લીપ ધરને આ નિયમો લાગુ પડતા નથી.

લીપ ધર

(૧૮૦૦ અને ૨૦૦૦ વચ્ચેના)

૧૮૦૪	૧૮૨૮	૧૮૫૨	૧૮૭૬	૧૯૦૪	૧૯૨૮	૧૯૫૨	૧૯
૧૮૦૮	૧૮૩૨	૧૮૫૬	૧૮૮૦	૧૯૦૮	૧૯૩૨	૧૯૫૬	૧૯
૧૮૧૨	૧૮૩૬	૧૮૬૦	૧૮૮૪	૧૯૧૨	૧૯૩૬	૧૯૬૦	૧૯
૧૮૧૬	૧૮૪૦	૧૮૬૪	૧૮૮૮	૧૯૧૬	૧૯૪૦	૧૯૬૪	૧૯
૧૮૨૦	૧૮૪૪	૧૮૬૮	૧૮૯૨	૧૯૨૦	૧૯૪૪	૧૯૬૮	૧૯
૧૮૨૪	૧૮૪૮	૧૮૭૨	૧૮૯૬	૧૯૨૪	૧૯૪૮	૧૯૭૨	૧૯

૨૦

નિયમ એવો છે કે ચારની સંખ્યાથી જે વર્ષને વિનાશો ખાગી શકાય છે તે લીપ ધર. જે વધે તો લીપ ધર નહિ. સૈકા માટે એવો નિયમ છે કે જેને ૪૦૦થી ભાગવાથી શેષ ન વધે તે વર્ષ ધરવાળું ગણવું. દા. ત. ૧૯૦૦ને ૪૦૦થી ભાગતાં શેષ વધે માટે તે વર્ષ લીપ ધર હોઇ શકે ન

ઇ. સ. ૦ એવું કોઇ વર્ષ નહોતું. ઇ. સ. ૧ પહેલાનું વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૧ હતું. માટે ઇસ્વી પૂર્વે અને ઇસ્વીસનના વર્ષનો તફાવત કાઢવો હોય તો સરવાળો કરી ૧ આદ કરવો.

દિવસો લાંબા ટૂંકા કેમ થાય છે ?

પૃથ્વીની બે ગતિ છે. (૧) પોતાની ધરીની આસપાસની દૈનિક ગતિ તથા (૨) સૂર્યની આસપાસની પરિભ્રમણની વાર્ષિક ગતિ.

પોતાની ધરીની આસપાસ એક આંટો ફરી રહેતાં પૃથ્વીને ૨૪ કલાક લાગે છે. તે સમયને આપણે દિવસ કહીએ છીએ. જે ભાગ સૂર્યની સામે હોય તે ભાગ ઉપર અજવાળું હોય છે, જ્યારે બીજા બાજુના ભાગ પર અંધકાર હોય છે. જેને રાત્રિ કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વી પરના દરેક ભાગમાં એકી સાથે દિવસ અને રાત્રિ હોતાં જ નથી, કારણ કે પૃથ્વી સપાટ નથી.

વર્ષના કેટલાક મહિનાઓમાં, દિવસ રાત્રિ કરતાં લાંબો હોય છે, તો કેટલાક મહિનામાં રાત્રિ દિવસ કરતાં લાંબી હોય છે. કેટલાક મહિનાઓમાં અતિશય ગરમી પડે છે તો કેટલાક મહિનાઓમાં અતિશય ઠંડી પડે છે. ઋતુઓના ફેરફાર સાથે રાત્રિ દિવસની લંબાઈ સંકળાયેલી છે. આ ફેરફાર થવાનું કારણ એ છે કે કક્ષામાં ફરતાં પૃથ્વીની ધરી કક્ષાની સપાટી સાથે કાટખૂણે આવેલી નથી પરંતુ તે ૬૬૩ ડિગ્રીને ખૂણો બનાવે છે.

વર્ષમાં માત્ર બે જ દિવસ ૨૧ માર્ચ તથા ૨૨ સપ્ટેમ્બરના દિવસે સૂર્ય બરાબર વિષુવવૃત્ત ઉપર હોવાથી પૃથ્વીની ધરી સૂર્ય તરફ ઢળતી હોતી નથી એટલે ઉત્તર ગોળાર્ધ અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં સરખું અજવાળું અને સરખો અંધકાર હોય છે. સર્વ ટેકાણે દિવસ અને રાત્રિ બાર કલાકનાં જ હોય છે. ૨૧મી જુનને દિવસે પૃથ્વીની ધરીનો ઉત્તરનો છેડો સૂર્ય તરફ ધણો જ નમેલો હોય છે તેથી ઉત્તરગોળાર્ધમાં દિવસ લાંબામાં લાંબો તથા રાત્રિ ટૂંકામાં ટૂંકી હોય છે. ધરીનો દક્ષિણ વિભાગ સૂર્યથી દૂર હોય છે એટલે સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડતાં નથી. આથી દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં દિવસો ટૂંકા હોય છે અને રાત્રિઓ લાંબી હોય છે; ૨૧મી ડિસેમ્બરે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં સૂર્યનાં કિરણ સીધાં પડતાં નથી તેથી દિવસો ટૂંકા હોય છે ત્યારે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં દિવસો લાંબા હોય છે. માર્ચની ૨૧મીથી સપ્ટેમ્બરની ૨૨મી સુધી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં દિવસો રાત્રિ કરતાં લાંબા હોય છે. ૨૨ સપ્ટેમ્બરથી માર્ચની ૨૧ સુધી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં દિવસો રાત્રિ કરતાં ટૂંકા હોય છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આથી ઉલટું જ હોય છે.

ઉત્તર ગોળાર્ધમાં લાંબામાં લાંબો દિવસ જૂન ૨૧ તથા ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ ડિસેમ્બર ૨૧ છે. વિષુવવૃત્ત પર ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસો માર્ચ ૨૧ તથા સપ્ટેમ્બર ૨૨ તથા લાંબામાં લાંબો દિવસો જૂન ૨૧ તથા ડિસેમ્બર ૨૧ હોય છે.

સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત

સૂર્ય બપોરે બાર વાગ્યે મધ્યાહ્ન રેખાએ વર્ષમાં ચાર વખત-૧૫ એપ્રિલ, ૧૪ જૂન, ૧ સપ્ટેમ્બર અને ૨૫ ડિસેમ્બરે-પહોંચે છે. બીજા દરેક વખતે તે એકથી સોળ મિનિટ આગળ અથવા પાછળ હોય છે. આનું કારણ એ છે કે સૂર્યની આસપાસનો પૃથ્વીનો રસ્તો અથવા તો સૂર્યનો દેખીતો રસ્તો ગોળ નથી, પરંતુ લંબવર્તુલ છે અને તે વિષુવવૃત્તની સાથે સમાંતર નથી પરંતુ ૨૩½ ડિગ્રીના કાટખૂણે આવી રહેલ છે. પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે સૂર્ય ધડી અથવા બપોરની નિશાનીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો ત્યારે સૂર્યની આ દેખાતી અનિયમિત ગતિનું વખતના સમીકરણમાં ધ્યાન રાખવામાં આવતું અને બાર કલાકમાં તેટલો સમય ઉમેરવામાં અગર બાદ કરવામાં આવતો હતો. સૂર્યની સાથે યાંત્રિક રીતે ગતિ રાખી શકે તેનું કાર્ડ પથ્ય ધડિયાળ, ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચતાં પથ્ય, બની શકે તેમ ન હોવાથી એક કૃત્રિમ સૂર્યની યોજના કરવામાં આવી હતી. તેની ગતિ એકધારી હતી અને તેથી તેનો સમય પથ્ય સરખો હતો.

અવસ્થિત દેખીતા સમયથી ઝોળખવા માટે અને ‘મધ્યવર્તી’ (Mean) સમય કહેવામાં આવતો હતો. સૂર્યોદયથી અપોરના આર સુધીના તથા અપોરના આરથી સ્પર્શિત સુધીનાં અંતર મુખ્યત્વે કરીને આ કલ્પિત સમયને આભારી છે. સૂર્યોદય અથવા સ્પર્શિત અને મધ્યાહ્નરેખાની વચ્ચેનું અંતર સદા સરખું હોય છે. ‘દેખીતા’ સમયમાં આવી કોઇ વિલક્ષણતા હોતી નથી, પણ આ તફાવત સૂર્યોદય તથા સ્પર્શિતમાં એકધારા જુદા હોય છે, ત્યારે ‘મધ્યવર્તી’ સમયમાં આ તફાવતને સરવાળો સમયના સમીકરણમાં વત્તા અથવા ઝોળાના પ્રમાણમાં ૩૩ મિનિટ જેટલો હોય છે. સવારના અને અપોરના સમયમાં આ તફાવતને વિરોધી નિશાનીઓ લગાડવામાં આવે છે. ‘આગળ’ અથવા ‘પાછળ’ના ફેરફાર સાથે આ નિશાનીઓને ઉલટાવવામાં આવે છે અને ઉપર ખતાવેલી તારીખો સિવાય તે કદી સરખી હોતી નથી.

અક્ષાંશ-રેખાંશ

ભૌગોલિક હેતુ માટે વિપુલવૃત્ત પૃથ્વીના મધ્યમાં એક વર્તુલ પૂર્વ-પશ્ચિમ દોરે છે અને પૃથ્વીના બે સરખા ભાગ કરે છે. પૃથ્વીના ગોળા પર આ સૌથી મોટામાં મોટું વર્તુલ છે. આવી રીતે વિપુલવૃત્ત અને દ્રુવની વચ્ચે ૯૦ વર્તુલો વિપુલવૃત્તના સમાન્તરે તેની ઉત્તરે અને તે જ પ્રમાણે દક્ષિણમાં આવેલાં છે. એકંદરે અને ગોળાધર્મમાં ૧૮૦ વર્તુલો આપણે કલ્પી લેવાનાં છે. વિપુલવૃત્તથી આવેલાં નાનાં સમાન્તર વર્તુલોને આપણે અક્ષાંશવૃત્તના નામથી ઝોળખીએ છીએ.

ખીજું એક વર્તુલ એવું કલ્પવામાં આવ્યું છે જે ઉત્તર દ્રુવથી શરૂ થઈ દક્ષિણદ્રુવ સુધી પૃથ્વીની આસપાસ ઉત્તર-દક્ષિણ ફરી વળે. આ વર્તુલને રેખાંશવૃત્ત કહેવામાં આવે છે.

અધિક માસ કયો આવે તેની સમજ

જે અંક શાલિવાહન શકનો હોય તે અંકમાંથી ૧૬૬૬ બાદ કરવા અને બાકી વધે તેને ૧૯થી ભાગવા. જે કંઈ ન વધે તો જેઠ માસ, ૮ વધે તો પાણુ જેઠ માસ અધિક ગણવો. બે વધે તો આસો, ત્રણ વધે તો ચૈત્ર, પાંચ વધે તો શ્રાવણ, અગિયાર વધે તો વૈશાખ, તેર વધે તો ભાદ્રપદ, ૧૬ વધે તો આષાઠ અધિક ગણવો. આમાંનો કોઇ અંકડો વધતી રકમમાં ન હોય તો તે વર્ષમાં અધિક માસ નથી એમ સમજવું.

ક્ષયમાસની સમજ

જે ચાંદ્રમાસમાં સૂર્યની બે સંક્રાંતિઓ થતી હોય તેને ક્ષયમાસ કહે છે, કેમકે સુદ પડવાને દિવસે એક સંક્રાંતિ બેસે અને તેના તે જ માસની વદ અમાસ પૂરી થવાની અંદર ખીજી સંક્રાંતિ બેસે તેને ક્ષયમાસ અથવા એક માસના બે માસ ગણે છે, એટલે એક માસ ઝોળા ગણે છે. તેથી તે ૧૧ માસનું વર્ષ થાય છે. એમ થવાનું કારણ સૂર્યની ૨૫૪ ગતિ વધારે હોય ત્યારે થોડી મુદતમાં સૂર્ય એક રાશિથી ખીજી રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એક ચાંદ્રમાસની અંદર એક સૌરમાસ સમાઈ રહે છે. એવી વધારેમાં વધારે ગતિ શ્રેષ્ઠિક, ધન, અને મકર એવી સંક્રાંતિઓમાં થાય છે. એ ઉપરથી એવો અંદાજ કર્યો છે કે ક્ષયમાસ ત્યારે આવે ત્યારે કારતક, માગશર, પોષ, માષ એટલામાં જ આવે એવો નિયમ કેટલાંએક વર્ષ સુધી રહેશે, પણ પછી ઉલટાશે. ક્ષયમાસ લખવાનો રિવાજ એવી રીતે છે કે કારતક-માગશરનું યુગ્મ (જોડ) માગશર-પોષનું યુગ્મ, પોષ-મહાનું યુગ્મ, એ રીતે લખાય છે. સંવત ૧૮૯૮ની સાલમાં પોષ સુદી પડવાને દિવસે મકરસંક્રાંતિ થઇ હતી તેથી તે વખતે પોષ અને તેના પછી માષ એ બંનેનું યુગ્મ લખાયું હતું. તેમાં પોષને ક્ષય સમજવો.

એક વખતે ક્ષયમાસ આવ્યા પછી થાણું કરીને ૧૪૧ વર્ષે અથવા ક્રાંતિ વખતે ૧૯ વર્ષે ફરી ક્ષયમાસ આવે છે. ક્ષયમાસ પહેલાં ત્રણ માસ અગાઉ એક અધિક માસ આવે અને ક્ષયમાસ પછી ત્રણ માસને અંતરે બીજો અધિક માસ આવે છે. હાલ ચાલુ છે તે પંચાંગના માનથી આ જાણેલું છે. તે માન પ્રમાણે શક ૧૭૪૪માં માર્ગશીર્ષનો ક્ષય થયો હતો. હવે પછી શક ૧૮૮૫માં તે માર્ગશીર્ષનો ક્ષય થશે.

સંવત ૧૯૧૨થી સંવત ૨૦૧૨ સુધીનાં વર્ષોના અધિક માસની નોંધ

સાલ	આધિક માસ	સાલ	અધિક માસ	સાલ	અધિક માસ
૧૯૧૪	જેઠ	૧૯૪૬	ભાદરવો	૧૯૭૯	જેઠ
૧૯૧૬	આસો	૧૯૪૯	અષાઢ	૧૯૮૨	ચૈત્ર
૧૯૧૯	શ્રાવણ	૧૯૫૨	જેઠ	૧૯૮૪	શ્રાવણ
૧૯૨૨	જેઠ	૧૯૫૪	આસો	૧૯૮૭	અષાઢ
૧૯૨૫	વૈશાખ	૧૯૫૭	શ્રાવણ	૧૯૯૦	વૈશાખ
૧૯૨૭	ભાદરવો	૧૯૬૦	જેઠ	૧૯૯૨	ભાદરવો
૧૯૩૦	અષાઢ	૧૯૬૩	ચૈત્ર	૧૯૯૫	શ્રાવણ
૧૯૩૩	જેઠ	૧૯૬૫	શ્રાવણ	૧૯૯૮	જેઠ
૧૯૩૫	આસો	૧૯૬૮	અષાઢ	૨૦૦૧	ચૈત્ર
૧૯૩૮	શ્રાવણ	૧૯૭૧	વૈશાખ	૨૦૦૩	શ્રાવણ
૧૯૪૧	જેઠ	૧૯૭૩	આસો	૨૦૦૬	અષાઢ
૧૯૪૪	ચૈત્ર	૧૯૭૬	શ્રાવણ	૨૦૦૯	વૈશાખ
				૨૦૧૧	ભાદરવો

પારસીઓનું વર્ષ

પારસીઓના ૩૦ રોજનાં નામો

૧ અહુરમઝદ	૧૧ ખોરશેદ	૨૧ રામ
૨ બેહમન	૧૨ મોહોર	૨૨ ગોવાદ
૩ અરદી બેહેશત	૧૩ તીર	૨૩ દેપદીન
૪ શેહેરેવર	૧૪ ગોશ	૨૪ દીન
૫ સફંદારમદ	૧૫ દેપમેહેર	૨૫ અરસેસંગ
૬ ખોરદાદ	૧૬ મેહેર	૨૬ આસતાદ
૭ અમરદાદ	૧૭ સરોશ	૨૭ આસમાન
૮ દેપાદર	૧૮ રસને	૨૮ જમિયાદ
૯ આદર	૧૯ ફરવરદીન	૨૯ મરિસફંદ
૧૦ આવાં	૨૦ બેહરામ	૩૦ અનેરાન

બાર મહિનાનાં નામો

૧ ફરવરદીન	૫ અમરદાદ	૯ આદર
૨ અરદીબેહસ્ત	૬ શેહેરેવર	૧૦ દે
૩ ખોરદાદ	૭ મેહેર	૧૧ બેહમન
૪ તીહ	૮ આવાં	૧૨ સફંદારમદ

મુસલમાન મહિનાઓનાં નામ

૧ મોહરમ	૫ જમાદીઉલઅવલ	૯ રમજાન
૨ સફર	૬ જમાદીઉલઆખર	૧૦ સવાલ
૩ રબીઉલઅવલ	૭ રજબ	૧૧ જુલકાદ
૪ રબીઉલઆખર	૮ સાબાન	૧૨ જુલહજ

અંગ્રાણી મહિનાઓનાં નામ

૧ વૈશાખ	૫ ભાદ્ર	૯ પૌષ
૨ જ્યેષ્ઠ	૬ આશ્વિન	૧૦ માહ
૩ આષાઢ	૭ કાર્તિક	૧૧ ફાલ્ગુન
૪ શ્રાવણ	૮ અગ્રાહયન	૧૨ ચૈત્ર

તેલુગુ તથા કેનેડી મહિનાઓનાં નામ

૧ ફાલ્ગુન	૫ અષાઢ	૯ કાર્તિક
૨ ચૈત્રમ	૬ શ્રાવણ	૧૦ માર્ગશીર
૩ વૈશાખ	૭ ભાદ્રપદ	૧૧ પુષ્યમ
૪ જ્યેષ્ઠ	૮ અશ્વિન	૧૨ માઘમ

તામિલ-મલાયલમ મહિનાઓનાં નામ

૧ અવની ચિંગમ	૫ માર્ગશીર-ધનુષ	૯ ચિત્ર-મેષમ
૨ પુરત્તસી-કની	૬ ચૈ-મકરમ	૧૦ વૈકતી-વૃષભમ
૩ અપ્પીસી-તુલમ	૭ મસી-કૃત્તિકમ	૧૧ અની-મિથુનમ
૪ કાર્તિકેય-વૃશ્ચિકમ	૮ પંગુની-મીનમ	૧૨ આદિ-કાર્તિકમ

ઋતુઓનાં નામ

વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર

વારનાં નામ

હિંદુ	મુસલમાન	આરબ	હિંદુ	મુસલમાન	આરબ
રવિ	આઠતવાર	એકશમયા	ગુરુ	બુધેરાત	પંજશમયા
સોમ	પીર	દો શમયા	શુક્ર	બુધ્મા	બુધેએદીના
મંગળ	મંગળ	સીશમયા	શનિ	શનિવાર	શમયા-હફતા
બુધ	બુધ	ચારશમયા			

નક્ષત્રનાં નામ

૧ અશ્વિની	૪ રોહિણી	૭ પુનર્વસુ
૨ જ્ઞેષ્ઠી	૫ મૃગશીર્ષ	૮ પુષ્ય
૩ કૃતિકા	૬ આર્દ્રા	૯ આશ્લેષા

૧૦ મધા	૧૬ વિશાખા	૨૨ શ્રવણ
૧૧ પૂર્વાશ્વિની	૧૭ અનુરાધા	૨૩ ધનિષ્ઠા
૧૨ ઉત્તરાશ્વિની	૧૮ જ્યેષ્ઠા	૨૪ શતતારા
૧૩ હસ્ત	૧૯ મૂળ	૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદ
૧૪ મિત્રા	૨૦ પૂર્વાષાઢા	૨૬ ઉત્તરાભાદ્રપદ
૧૫ સ્વાતિ	૨૧ ઉત્તરાષાઢા	૨૭ રેવતી

ગ્રહો સાથે રત્નોનો સંબંધ

સૂર્ય	માણિક	બુધ	પાતુ	શનિ	શનિ
ચંદ્ર	મોતી	ગુરુ	ચૌખરાજ	રાહુ	ગોમેદક
મંગળ	પરવાળુ	શુક્ર	હીરો	કેતુ	લસણીઓ

દરેક માણસ તેના ગ્રહ મુજબનાં રત્ન પહેરે તો તેના ગ્રહોની માફી અસર નાખેદ થાય છે અને શુભ અસર આકર્ષાઈ આવે છે અને દરેક કામમાં લાભ મળે છે તેવી માન્યતા છે.

કાળચક્ર

જ્યારે હિંદમાં સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ બાર વાગ્યા હોય ત્યારે નીચેનાં સ્થળોએ નીચે મુજબ સમય હોય છે :

ક. મિ.	ક. મિ.	ક. મિ.	ક. મિ.
એડલેડ ૪-૦ બ.	જિબ્રાલ્ટર ૬-૩૦ સ.	ઓટાવા ૧-૩૦ સ.	
અલ્બાહાયાદ ૧૧-૫૮ બ.	હોબર્ટ ૪-૩૦ બ.	પારિસ ૬-૩૦ સ.	
આસ્ટરડામ ૬-૫૦ સ.	હોંગકોંગ ૨-૩૦ બ.	પનામા ૧-૩૦ સ.	
આથેન્સ ૮-૩૦ સ.	ધરતંબુલ ૮-૩૦ સ.	પીપીંગ ૨-૩૦ બ.	
ઓહાઇડ (ન્યુઝીલેન્ડ) ૬-૦ સાં.	જેરુસલેમ ૮-૩૦ રા.	પર્થ ૨-૩૦ બ.	
બર્લિન ૭-૩૦ સ.	કરાચી ૧૦-૫૮ સ.	પેશાવર ૧૧-૧૬ સ.	
મુંબઈ ૧૧-૨૧ બ.	લાહોર ૧૧-૨૭ સ.	પ્રેગ ૭-૩૦ સ.	
બ્રિન્ડિસી ૭-૩૦ સ.	લેનિન્ગ્રેડ ૬-૩૦ સ.	કિયમેક ૧-૩૦ રા.	
બ્રિસ્બેન ૪-૩૦ બ.	લિસ્બન ૬-૩૦ સ.	કપેટા ૧૦-૫૮ સ.	
બ્રસેલ્સ ૬-૩૦ સ.	લંડન ૬-૩૦ સ.	રંગૂન ૧-૦ બ.	
બુખારેસ્ટ ૮-૩૦ સ.	મદ્રાસ ૧૧-૫૧ બ.	રિઓ દે જાનેરો ૩-૩૦ સ.	
બુડાપેસ્ટ ૭-૩૦ સ.	મડીરા ૫-૩૦ સ.	રોમ ૭-૩૦ સ.	
બુએનોસએર્સ ૨-૩૦ સ.	માડ્રિડ ૬-૩૦ સ.	સાનફ્રાન્સિસ્કો ૧૦-૩૦ રા.	
કેરો ૮-૩૦ સ.	માલ્ટા ૭-૩૦ સ.	સેંટ હેલેના ૬-૭ સ.	
કલકત્તા ૧૨-૨૩ બ.	મેરિશિપ્સ ૧૦-૩૦ સ.	સેંટ જોન્સ (ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ) ૨-૫૬ રા.	
કેપટાઉન ૮-૩૦ સ.	મેલ્બોર્ન ૪-૩૦ બ.	સેંટ લુઇઝ ૧૨-૩૦ રા.	
ચિકાગો ૧૨-૩૦ રા.	મેન્ટ્રીઅલ ૧-૩૦ રા.	શિલોંગ ૧૨-૩૮ બ.	
કોપનહેગન ૭-૩૦ સ.	મેરેકો ૬-૩૦ સ.	સિંગાપોર ૧-૩૦ બ.	
દિલ્હી ૧૨-૫૧ બ.	ન્યુ યૉર્ક ૧-૩૦ સ.	સોફિયા ૮-૩૦ સ.	
ડબ્લિન ૬-૩૦ સ.	ઓસ્લો ૭-૩૦ સ.		

	ક. મિ.		ક. મિ.		ક. મિ.
સ્ટોકહોમ	૭-૩૦ સ.	ટોરન્ટો	૧-૩૦ રા.	વોશિંગ્ટન	૧-૩૦ રા.
સુએઝ	૮-૩૦ સ.	વાન્કુવર	૧૦-૩૦ રા.	વેલિંગ્ટન	૬-૦૦ સાં.
સિડનિ	૪-૩૦ બ.	(આગલા દિવસના)		વિનિપેગ	૧૨-૩૦ રા.
ટોકિયો	૩-૩૦ બ.	વિયેના	૭-૩૦ સ.	યોકોહામા	૩-૩૦ બ.

ઉત્તર અમેરિકા ખંડમાં પાંચ જુદા જુદા વખત રાખવામાં આવે છે. આટલાંટિક વખત ગ્રીનિચ વખત કરતાં ૪ કલાક પાછળ છે, ઇસ્ટર્ન ૫ કલાક પાછળ છે, સેન્ટ્રલ ૬ કલાક પાછળ છે, મોન્ટેન ૭ કલાક પાછળ છે, અને પેસેફિક ૮ કલાક પાછળ છે. યુરોપમાં ગ્રીનિચ કરતાં બે કલાક આગળના વખતને ઇસ્ટર્ન-યુરોપિયન અને એક કલાક આગળ વખતને મિડ-યુરોપિયન કહે છે.

નવો હિંદી સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ

તા. ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨ થી યુદ્ધ પ્રયત્નોને મદદ આપવા માટે હિંદનાં ઘડિયાળો એક કલાક વહેલાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. પણ આ પગલું કામચલાઉ હોવાનું કહેવામાં આવે છે.

હિંદી સ્ટાન્ડર્ડ સમય-૧૯૦૬ના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે હિંદની રેલવે તથા તારખાતાના ઘડિયાળોમાં આ સમય મૂકવામાં આવ્યો. બર્મામાં તે જ તારીખે બર્મા સ્ટાન્ડર્ડ સમય દાખલ કરવામાં આવ્યો.

આ સમય ગ્રીનિચ સમયથી પૂર્વ કલાક, તથા મધ્ય યુરોપના સમય કરતાં ૪½ કલાક આગળ છે. બર્મા સ્ટાન્ડર્ડ સમય ગ્રીનિચ સમય કરતાં ૬½ કલાક આગળ છે.

સ્થાનિક સમય

આસામ	હિંદી સ્ટાન્ડર્ડ સમય કરતાં ૬૦ મિનિટ આગળ છે
બંગાળ	” ” ” ૬૦ ” ” ”
કલકત્તા	” ” ” ૨૪ ” ” ”
દિલ્લિ	” ” ” ૫૧ ” ” ”
શિલોંગ	” ” ” ૩૮ ” ” ”
અલ્લાહાબાદ	” ” ” ૨ પાછળ ”
મદ્રાસ	” ” ” ૯ ” ” ”
લાહોર	” ” ” ૩૩ ” ” ”
મુંબઇ	” ” ” ૩૯ ” ” ”
પેશાવર	” ” ” ૪૪ ” ” ”
કરાચી	” ” ” ૬૨ ” ” ”
કવેટા	” ” ” ” ” ” ”

ગ્રીનિચ સમય સાથે સ્ટાન્ડર્ડ સમયની સરખામણી

હિંદનો સ્ટાન્ડર્ડ સમય	લંડનનો ગ્રીનિચ સમય	હિંદનો સ્ટાન્ડર્ડ સમય	લંડનનો ગ્રીનિચ સમય	હિંદનો સ્ટાન્ડર્ડ સમય	લંડનનો ગ્રીનિચ સમય
સવારના ૬	રાતના ૧૨-૩૦	અપોરના ૧૨-૩૦	સવારના ૭-૦૦	સાંજના ૬-૦૦	અપોરના ૧૨-૩૦
” ૭	” ૧-૩૦	” ૧-૦૦	” ૭-૩૦	” ૭-૦૦	” ૧-૩૦
” ૮	” ૨-૩૦	” ૨	” ૮-૩૦	રાતના ૮-૦૦	” ૨-૩૦
” ૯	” ૩-૩૦	” ૩	” ૯-૩૦	” ૯-૩૦	” ૪-૦૦
” ૧૦	” ૪-૩૦	” ૪	” ૧૦-૩૦	” ૧૦	” ૪-૩૦
” ૧૧	સવારના ૫-૩૦	સાંજના ૫	” ૧૧-૩૦	” ૧૧-૩૦	સાંજના ૬-૦૦
અપોરના ૧૨	” ૬-૩૦	” ૫-૩૦	અપોરના ૧૨-૦૦	” ૧-૩૦	” ૮-૦૦

ડે લાઈટ સેવિંગ (દિવસના પ્રકાશનો બચાવ)

જ્યારે ઉનાળામાં દિવસો લાંબા હોય ત્યારે ધડિયાળને એક કલાક આગળ મૂકીને દેખીતી રીતે એક કલાક દિવસનો સમય બચાવવાનો હોય છે. ધડિયાળને આગળ મૂકવાનો અર્થ એ કે કામ કરનારાઓ પોતાનું કામ દેખીતી રીતે તે જ સમયે શરૂ કરશે. પરંતુ વસ્તુતઃ એક કલાક વહેલું શરૂ કરે છે. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં યુરોપમાં આ પ્રથા શરૂ થઈ, અને બળતણ તથા પ્રકાશનાં સાધનો બચાવવાના હેતુસર જગતના બીજા ભાગોમાં પણ તેનો પ્રચાર થયો.

ઉનાળાનો સમય

નીચેના દેશોએ ઉનાળાના સમયનો સ્વીકાર કર્યો છે. દેશની સામે બતાવેલ મહિનાઓ દરમિયાન તે સમયનો અમલ કરવામાં આવે છે.

ગ્રેટ બ્રિટન અને ઉત્તર આયર્લેન્ડ
સ્પેન

૧ કલાક આગળ (એપ્રિલ-ઓક્ટોબર)

૧ કલાક આગળ શરૂ કરવાની તથા બંધ કરવાની તારીખ દર વર્ષે નક્કી કરવામાં આવે છે.

આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ

૧ કલાક આગળ (એપ્રિલ-ઓક્ટોબર)

ફ્રાન્સ

૧ કલાક આગળ (મે-ઓક્ટોબર)

હોલેન્ડ

૧ કલાક આગળ (મે-ઓક્ટોબર)

પોર્ટુગલ

૧ કલાક આગળ (દર વર્ષે તારીખ નક્કી કરવામાં આવે છે)

સોવિયેટ રશિયા

યુનિયનની ધડિયાળો સ્ટાન્ડર્ડ સમય કરતાં હમેશ માટે એક કલાક આગળ મૂકવામાં આવે છે)

ન્યૂઝીલેન્ડ

૧ કલાક આગળ (સપ્ટેમ્બર-એપ્રિલ)

આર્જેન્ટાઇન

૧ કલાક આગળ (નવેમ્બર-માર્ચ)

બ્રાઝિલ

૧ કલાક આગળ (ઓક્ટોબર-માર્ચ)

બેલ્જિયમ

૧ કલાક આગળ (દર વર્ષે તારીખ નક્કી કરવામાં આવે છે)

કેનેડા

૧ કલાક આગળ (એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર)

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) અને કેનેડા

સ્થાનિક ઠરાવથી દેશના કોઇ ભાગોમાં પણ છે, બધામાં નહિ.

સ્ટાન્ડર્ડ તથા ગ્રીનિચ સમય વચ્ચેનો તફાવત નીચેના કોષ્ટક પરથી જણાઈ આવશે.

ગ્રીનિચ સમયથી આગળ

૧૨ કલાક શીંગ

૨ કલાક તુર્કસ્તાન, ઝીસ, રૂમાનિયા, દક્ષિણ

૧૧ કલાક ન્યૂઝીલેન્ડ

આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, બલ્ગેરિયા, સિરિયા

૧૦ કલાક કવીન્સલેન્ડ, તારમાનિયા, ન્યુ ગિની

૧ કલાક સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્ક, જર્મની,

૯ કલાક જાપાન, કોરિયા, ફોર્મોસા, સયેલિયન ટાપુઓ

પોલેન્ડ, હંગેરી, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઇટલિ, ઝેકાસ્લોવેકિયા, આલ્બેનિયા, યુગોસ્લેવિયા

૮ કલાક પૂર્વ ચીન, હોંગકોંગ, શીલીપાઇન, પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે

ગ્રીનિચ સમય ગ્રેટબ્રિટન, આયર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ,

૭ કલાક ફ્રેંચ હિંદી ચીન, સિયામ

બેલ્જિયમ, સ્પેન, પોર્ટુગલ,

૬ કલાક અર્મી, હિંદ

અલ્જીરિયા, મોરોક્કો

૩ કલાક ઇરાન

ગ્રીનિય સમયથી પાછળ

૧ કલાક આઇસલેન્ડ	૬ કલાક કેનેડા તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના મધ્ય ભાગો, કાસ્ટારીકા, હાંકુરાસ
૩ કલાક ગ્રીનલેન્ડ, પૂર્વ આઝીય	૭ કલાક ૧૦૨° ડીગ્રીની પશ્ચિમનો કેનેડાનો ભાગ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પાર્વતીય રાજ્યો
૩૩ કલાક ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ, ઉરુગ્વે	૮ કલાક બ્રિટિશ કોલોમ્બિયા, ક્લિફ્ટોનિયા, મેકસિકોના ભાગો
૪ કલાક ૮૦° ડિગ્રીની પૂર્વનો કેનેડા, નોવાસ્કોશિયા, ત્રિનીદાદ, મધ્ય-આઝીય, આર્જેન્ટિના	૧૦ કલાક અલાસ્કા
૫ કલાક અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં પૂર્વનાં રાજ્યો, જમૈકા, ક્યુબા, પેરુ, પનામા, ઇકવાડોર	૧૦૩ કલાક જ્વાઇપન અથવા સેન્નિય ટાપુઓ
	૧૧ કલાક એલેક્ષિયન ટાપુઓ, સામોઆ

ધ્રુવના શોધકો

ઉત્તર ધ્રુવ

વર્ષ	શોધક	ડિગ્રી-મિનિટ	વર્ષ	શોધક	ડિગ્રી-મિનિટ
૧૮૫૪	ઇ. કે. કેપ્ટન (યુ. સ્ટે. અ)	૮૦-૫૬	૧૮૨૫	એમન્ડસન એલ્સવર્થ (નોર્વે)	૮૭-૪૪
૧૮૭૧	કેપ્ટન હોલ (યુ. સ્ટે. અ)	૮૨-૧૬	૧૮૨૬	કમાન્ડર બર્ડ (યુ. સ્ટે. અ)	૯૦ (ધ્રુવ)
૧૮૭૬	કેપ્ટન નર્સ (ગ્રેટ બ્રિટન)	૮૩-૧૦	૧૮૨૬	એમન્ડસન-એલ્સવર્થ-	૯૦ (ધ્રુવ)
૧૮૭૯	લેફ. ડ. લોંગ	૭૭-૧૫		નોબાઇલ (નોર્વે, યુ. સ્ટે. અ. ઇટલિ)	
૧૮૮૨	લેફ. ગ્રીલિ (યુ. સ્ટે. અ)	૮૩-૨૪		(હવાઇ વહાણ વડે)	
૧૮૯૨	લેફ. પિયરી (યુ. સ્ટે. અ)	૮૩-૫૦	૧૮૨૮	જનરલ યુ. નોબાઇલ	૯૦ (ધ્રુવ)
૧૮૯૫	ફ્રિડરિક નાન્સન (નોર્વે)	૮૬-૧૪		(ઇટલિ) (ડિરિજીબલ વડે)	
૧૯૦૦	ડયુક દ. એક્ઝીકી (ઇટલિ)	૮૬-૩૩	૧૮૩૭	પેવલ ગોલોરીન (સોવિયેટ રશિયા)	
૧૯૦૨	લેફ. પિયરી (યુ. સ્ટે. અ)	૮૪-૧૭		(હવાઇ વિમાન વડે) ૯૦ (ધ્રુવ)	
૧૯૦૪	એન્ટની ફિમાલા	૮૩-૧૩	૧૯૩૭	પ્રો. ઓટ્ટો જી. શિમટ અને ચાર બીન્ન	
૧૯૦૬	કમાન્ડર પિયરી (યુ. સ્ટે. અ)	૮૭-૬		(સોવિયેટ રશિયા) ૯૦ (ધ્રુવ)	
૧૯૦૯	કમાન્ડર પિયરી (યુ. સ્ટે. અ)	૯૦ (ધ્રુવ)		(હવાઇ વિમાન વડે)	
	(હવાઇ વિમાન વડે)				

દક્ષિણ ધ્રુવ

વર્ષ	શોધક	ડિગ્રી-મિનિટ	વર્ષ	શોધક	ડિગ્રી-મિનિટ
૧૭૭૪	કેપ્ટન કૂક (ગ્રેટ બ્રિટન)	૭૧-૧૫	૧૯૧૧	રોનાલ્ડ એમન્ડસન (નોર્વે)	૯૦ (ધ્રુવ)
૧૮૨૩	કેપ્ટન વેડેલ (,, ,,)	૭૪-૧૫	૧૯૧૨	કેપ્ટન રૉબર્ટ એફ. સ્કોટ	
૧૮૪૨	કેપ્ટન રોસ (,, ,,)	૭૭-૪૯		(ગ્રેટબ્રિટન) ૯૦ (ધ્રુવ)	
૧૮૯૫	બોર્ચગ્રેવિન્ક (,, ,,)	૭૪-૧૦	૧૯૨૯	એડમિરલ રિચર્ડ બર્ડ	૯૦ (ધ્રુવ)
૧૮૯૮	દ ગરલેશ	૭૧-૩૬		(યુ. સ્ટે. અ.) (હવાઇ વિમાન વડે)	
૧૯૦૦	બોર્ચગ્રેવિન્ક (ગ્રેટ બ્રિટન)	૭૮-૫૦	૧૯૩૩-૩૪	એડમિરલ બર્ડ	
૧૯૦૨	કેપ્ટન રૉબર્ટ એફ. સ્કોટ	૮૨-૧૭		(યુ. સ્ટે. અ.) ૯૦ (ધ્રુવ)	
	(ગ્રેટ બ્રિટન)		૧૯૩૫	એલ. એલ્સવર્થ	૭૬-૭૯-૫૮
૧૯૦૬	લેફ. શેક્લ્ટન (ગ્રેટબ્રિટન)	૮૮-૨૩		(યુ. સ્ટે. અ.) (હવાઇ વિમાન વડે)	

શોધ અને શોધકો

આયુઝસેન, કેપ્ટન રોઆલ્ડ (૧૮૭૨-૧૯૨૮) ૧૯૦૯માં તેણે ઉત્તર પશ્ચિમ રસ્તાની સફર કરી અને ૧૯૧૧માં તેની ટુકડી ઉત્તર ધ્રુવ પહોંચી. તે નોવેન્ના હતો.

કૂક, કેપ્ટન જેમ્સ (૧૭૨૮-૭૯) અંગ્રેજ નાવિક. તેણે સેંટ લોરેન્સ, તથા ન્યુફાઉન્ડલેંડ તથા લાઆટોરના કિનારાની 'સર્વે' કરી. તેણે ન્યુઝીલેન્ડની પ્રદક્ષિણા કરી, આસ્ટ્રેલિયાના આખા કાંઠાની માપણી કરી. તેણે ન્યૂ કેલેડોનિયા, નોર્ફોલ્ક ટાપુ તથા પાઇન્સ ટાપુ પણ શોધી કાઢ્યા છે.

કેપ્ટન જહોન (૧૪૫૦-૧૪૯૮) ઇ. સ. ૧૪૯૭ લગભગ તેણે કેપ ષ્ટન ટાપુ તથા, નોવાસ્કોશિયા શોધી કાઢ્યા. ૧૪૯૮માં બીજી સફર ગયો અને ગ્રીન્લેંડ તથા નોવાસ્કોશિયા પહોંચ્યો.

કોર્ટે હુનાન્ડો (૧૪૮૫-૧૫૪૭) સ્પેનિશ સાહસિક. તેણે ૧૫૩૬માં કલિફોર્નિયા શોધી કાઢ્યો. અને ૧૫૧૮માં મેક્સિકો પર વિજય મેળવ્યો હતો.

કોલબસ કિરટોફર (૧૪૪૬-૧૫૦૬) ૧૪૯૨ના ઓકટોબરની ૧૨મી તારીખે તેણે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. કયુઆ તથા હાઇટી પણ તેણે શોધી કાઢ્યા હતા.

ક્રેપ્લેઇન, સેમ્યુઅલ, ઇ (૧૫૬૭-૧૬૩૫) 'નૂતન ફ્રાન્સનો પિતા'. ફ્રેંચ નાવિક. તેણે કિવમેકની સ્થાપના કરી.

કાયઝ, આર્થોલોબ્યુ (૧૪૩૦-૧૫૧૫) પોર્ટુગીઝ નાવિક. તેણે ૧૪૮૮માં કેપ ઓફ ગૂડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરી.

ડેવિસ જહોન (૧૫૫૦-૧૬૦૫) અંગ્રેજ નાવિક. હિંદ અને ચીન માટેના ઉત્તર પશ્ચિમ રસ્તાની શોધમાં તે ત્રણ વખત ટુકડીઓ લઇને ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ગયો હતો.

ડ્રેક સર ફ્રાન્સિસ (૧૫૪૦-૧૫૯૬) માગેલનની સામુદ્રધુની પસાર કરનાર પહેલો અંગ્રેજ. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવામાં તે પહેલવહેલો હતો.

પીઅરી, રોબર્ટ એડવિન (૧૮૫૫-૧૯૨૦) ૧૮૯૧-૯૨ માં તે ટુકડી લઇને ઉત્તર ધ્રુવમાં ગયો, પણ ઉત્તર ધ્રુવની શોધ તો ૧૯૦૯ માં જ કરી શક્યો.

પ્રિન્સ હેન્રિ, પોર્ટુગલનો (૧૩૯૪-૧૪૬૦) 'નાવિક હેન્રિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શોધકોને બહાર મોકલ્યા હતા. તેઓએ મડીરા ટાપુઓ તથા બ્લેન્કો બ્રશિર સુધીના આફ્રિકાનો કિનારો શોધી કાઢ્યો.

ફ્રેંકલિન, સર જહોન (૧૭૮૬-૧૮૪૭) અંગ્રેજ શોધક. તેણે ૧૮૪૭ માં વાયવ્ય ખૂણાનો રસ્તો તથા ૧૮૧૯માં ઉત્તર અમેરિકાનો બહુ ઓછો જાણીતો કાંઠો શોધી કાઢ્યો.

ફાલ્ચિશર, માટિન ૧૫૩૫-૯૪ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નાવિક. તેણે ત્રણ વખત વાયવ્ય ખૂણાની શોધની તપાસ કરી અને સ્પેનની સામે કેટલીક ટુકડીઓને દોરવણી આપી.

ખર્ટન સર રિચર્ડ ફ્રાન્સિસ (૧૮૨૧-૧૮૯૦) ટાંગાનિકા સરોવરનો શોધક. ખાઝિલ, પેસ્ટાઇન તથા પશ્ચિમ આફ્રિકામાં મુસાફરી કરી હતી.

ખારેન્ડસ વિલિયમ ઉત્તર ધ્રુવનો એક શોધક. તેણે સ્પિટઝબર્ગન શોધી કાઢ્યું અને ૧૫૯૭ માં નોવા જંબલાના ઈશાન ખૂણાની પ્રદક્ષિણા કરી. તેના ઉપરથી ખારેન્ડસ સમુદ્રનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

એકર, સર સેમ્યુઅલ (૧૮૨૧-૧૮૯૩) તેણે આલ્પટ્નનાં શોધી કાઢ્યું અને ખેટીવની આગેવાની હેઠળ સુદાનમાં ટુકડી લઇ ગયો.

ખુસ, જેમ્સ (૧૭૩૦-૯૪) ૧૭૬૮ માં તેણે નાઇલ નદીનું મૂળ શોધી કાઢ્યું.

માર્કો પોલો (૧૨૫૬-૧૩૨૩) ઈટાલિયન મુસાફર. તેને કામ માટે હિંદ અને ચીન મોકલવામાં આવ્યો હતો.

રેલે, સર પોલ્ટર : (૧૫૮૨-૧૬૧૮) ઇંગ્લિશમેથના સમયનો શોધક, તેના ભાઈ ગિલ્મટની સાથે 'વર્ગિનિયા'ની સ્થાપના કરી. ગિયાના પશુ શોધી કાઢ્યો.

રૉસ, સર જેમ્સ કલાર્ક : (૧૮૦૦-૧૮૬૨) તે ઉત્તર ધ્રુવની શોધમાં પીઅરી તથા સર જોહન રૉસની સાથે હતો. ૧૮૩૯-૪૩ની તેની દક્ષિણ ધ્રુવની શોધ વખતે તેણે એરેમ્સ પર્વત શોધી કાઢ્યો.

રૉસ, સર જોહન : (૧૭૭૭-૧૮૫૬) બ્રિટનનો ઉત્તર ધ્રુવનો શોધક. તેણે યુગિયા દ્વીપકલ્પ શોધી કાઢ્યો.

લિવિંગ્સ્ટન, ડેવિડ : (૧૮૧૩-૭૩) તેણે વિક્ટોરિયા ધોધ (૧૮૪૧) ન્યાસા (૧૮૫૮) અને બીજાં સરોવરો શોધી કાઢ્યાં. તેની ત્રીજી વખતની સફરમાં નાઇલનું મૂળ શોધી કાઢવાનો તેણે યત્ન કર્યો પણ નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે મૃત્યુ પામ્યો.

વાસ્કો ડ ગામા : (૧૪૬૯-૧૫૨૫) પોર્ટુગીઝ નાવિક. તેણે ૧૪૯૭માં કેપ ઓફ ગૂડ હોપની આકરી પ્રદક્ષિણા કરવાનો યત્ન કર્યો. તેમાં તે સફળ થયો અને હિંદી મહાસાગર ઓળંગીને કાલિકટ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે થાણું સ્થાપ્યું.

શેક્લટન, સર અર્નેસ્ટ : (૧૮૭૪-૧૯૨૨) અંગ્રેજ શોધક. દક્ષિણ ધ્રુવ શોધવાનો તેણે યત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

સ્કોટ, કેપ્ટન : (૧૮૬૮-૧૯૧૨) અંગ્રેજ શોધક. ૧૯૧૨ના જન્યુઆરીમાં તે દક્ષિણ ધ્રુવ પહોંચ્યો, પણ વળતી મુસાફરીમાં તે તથા તેના માણસો મૃત્યુ પામ્યાં.

સ્કેટલી, સર હેન્રી માર્ટન : (૧૮૪૦-૧૯૦૪) બ્રિટિશ શોધક. લિવિંગ્સ્ટનને શોધવા તેને મોકલવામાં આવ્યો હતો-તેણે કાંગો નદીનો આખો પ્રવાહ શોધી કાઢ્યો અને રવેન્ઝોરી તથા આલ્બર્ટ એડવર્ડ્સનાં શોધી કાઢ્યાં.

સ્પેક, સર જોહન હેનિંગ : (૧૮૨૩-૧૮૬૪) અંગ્રેજ શોધક. તેણે સોમાલીલેન્ડ અને ટાંગા નૈકા સરોવરની આસપાસનો પ્રદેશ ૧૮૫૪માં શોધી કાઢ્યો. તેણે વિક્ટોરિયા ન્યાંજ પણ શોધી કાઢ્યું.

સ્વેન હેડીન, ડૉક્ટર—તેણે પહેલવહેલાં તો ધરાન તથા મેસોપોટેમિયામાં મુસાફરી કરી. પાછળથી તેણે 'પામિર' તથા ચાક અને ડરિયાની પર્વતમાળા શોધી કાઢી. ૧૮૯૬માં તેણે મેંગોલિયા અને તિબેટની મુલાકાત લીધી હતી.

હડસન હેન્રી—(૧૮૪૧-૪૨) ઉત્તર ધ્રુવમાં ઉત્તર-પૂર્વ રસ્તે શોધી કાઢવાના યત્નમાં તેને સફળતા મળી. ૧૬૧૦માં તે ઝીલેન્ડ પહોંચ્યો અને તેણે હડસનના અખાતમાં પ્રવેશ કર્યો.

શોધકોનાં વહાણો

શોધક	વહાણોનાં નામ	શોધક	વહાણોનાં નામ
કૂક	પેમ્પ્રોક, એન્ડેવર, ડીસ્કવરી	શેક્લટન	નિમરોડ, એન્ડયોરસ
કૂક	ગોલ્ડનહિંડ	સ્કોટ	ડિસ્કવરી, ટેરાનોવા
રૉસ (સર જોહન)	વિક્ટરી	:	

છેલ્લી શોધખોળો

ઉત્તર ધ્રુવની શોધનું મૂળ તો પ્રાચીન સમયમાં મળી આવે છે. જો કે પહેલી વ્યવસ્થિત સફર તો સોળમી સદીમાં ઉત્તર-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-પૂર્વ રસ્તા માટે કરવામાં આવી હતી. આ પ્રાચીન શોધકોમાં હેનરિ હડસન, સર હ્યુ વિલખી, એફ્રિન, ફ્રેબિયસ, ડેવિસ અને ચાન્સેલરને ગણાવી શકાય. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં રૉસ ફ્રેન્કલિન, મેકકિલ્બ્રાઇક અને પેરીએ સફરમાં ભાગ લીધો હતો. તે પૈકી ૧૮૪૫ ની સફરમાં ફ્રેન્કલિને જીવંતી ગુમાવી. તેને અંગે શોધખોળ માટે માણસો નીકળી પડ્યાં અને નવી શોધ થઈ. નાન્સન તથા જેહાન્સન તો ૧૮૯૫ માં કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં ધ્રુવની વધારે નજીક ૨૦૦ માઇલ પહોંચ્યા; પીઅરિએ ૧૯૦૬માં આગળ પ્રગતિ કરી અને ૧૯૦૮ માં તે ધ્રુવથી માત્ર ૨૦૧ માઇલ જ દૂર હતો. ૧૯૦૯ માં પીઅરિએ ધ્રુવ ઉપર અમેરિકન ધ્વજ રાખ્યો. ત્યાર પહેલાં થોડા જ સમયે, ત્યાં પહોંચ્યાનો ડૉ. ફ્રેક દાવો નોંધાવ્યો હતો. તે દાવો સાબિત થયો નહોતો.

૧૯૨૫ માં આમુન્ડસેને એરોપ્લેનદ્વારા ધ્રુવ પહોંચવાનો નિષ્ફળ યત્ન કર્યો, પરંતુ ૧૯૨૮ માં જનરલ નોઆઇલની આગેવાની હેઠળ ‘એરશિપ’ નોન’ ત્યાં ઉડવામાં સફળ થયું. પરંતુ પાછળથી વિમાનને નીચે ઉતરવાની ફરજ પડી. એરોપ્લેન વડે આમુન્ડસેનનો અચાવ કરવા જતાં તેનું મૃત્યુ થયું.

૧૯૨૩, ૧૯૨૬ અને ૧૯૨૯ ની કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયની ટુકડીઓએ ગ્રીન્લેન્ડના વિશાળ પ્રદેશો શોધી કાઢ્યા છે. આલારસ્કા શોધી કાઢનાર કેપ્ટન સર હ્યુબર્ટ વિલ્કિન્સે અલારસ્કાથી રિપટબ્લેન્ડ સુધી ઉડ્યન કર્યું. કેમ્બ્રિજના વોલ્કિન્સે આઇસલેન્ડ અને ગ્રીન્લેન્ડ દ્વારા લંડનથી કેનેડા સુધીનો હવાઈ રસ્તો સ્થાપવાનો યત્ન કર્યો. ૧૯૩૨ માં શાહી ભૌગોલિક મંડળે તેને ‘સુવર્ણચંદ્રક’ આપ્યો, પરંતુ શિકાર કરતાં તેનું મૃત્યુ થયું.

૧૯૩૭ માં રશિયન એરોપ્લેનો બે વખત ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર ઉડ્યાં. (બીજા ઉડ્યનમાં તે સફળ થયાં) આ ઉડ્યન તે વખતે અટક્યા વિનાનું ગણાતું હતું. ૧૯૩૭ની ૨૧ મી મેએ રશિયન વૈજ્ઞાનિક ટુકડી ધ્રુવ ઉપર ઉતરી અને ત્યાંની પરિસ્થિતિનો એક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. બાદ જગત સાથે તે બીનતારી સંદેશા સ્થાપતી હતી.

દક્ષિણ ધ્રુવ દક્ષિણ ધ્રુવની આજ શોધખોળ કરનાર કેપ્ટન વેન્ડલ અને કેપ્ટન (પાછળથી સર જેમ્સ) રૉસ હતા. કેપ્ટન વેન્ડલે ૧૮૨૩ માં સમુદ્ર પયન કરી, તે સમુદ્રને પોતાનું નામ આપ્યું. કેપ્ટન (પાછળથી સર જેમ્સ) રૉસ ૧૮૪૧ માં રૉસસમુદ્રમાં ૭૮ ડિગ્રી દક્ષિણ સુધી પહોંચ્યા. રૉસના આમુન્ડસેન તથા કેપ્ટન રકોટે ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બર તથા ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીમાં દક્ષિણ ધ્રુવ શોધી કાઢ્યો. એમ કહેવાય છે કે દક્ષિણ ધ્રુવનું ક્ષેત્રફળ ૫,૯૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનું છે, જે યુરોપના ક્ષેત્રફળ કરતાં મોટું છે. અંદરનો ધણોખરો પ્રદેશ શોધાયા વિનાનો પડી રહ્યો છે, છતાં જમીનના પડની અંદર પુષ્કળ કાલસો હોવાનું જણાયું છે. દક્ષિણ ધ્રુવની અત્યારની આર્થિક અગત્ય ‘વહેઇલ’ માછલીને અંગે જ મોટે ભાગે છે. દૂર દક્ષિણમાં હવાઇ મથકો સ્થાપવાનો સંભવ છે.

મોટી શોધખોળો કયારે થઈ તથા કોણે કરી તથા પ્રથમ ઉપયોગ કયારે થયો?

કોલ્ટ	(અમેરિકન)	રિવોલ્વર	(૧૮૩૫)
મોર્સ	(„)	વીજળીનો તાર	(૧૮૩૫)
બેલ	(„)	ટેલિફોન	(૧૮૭૬)
એડિસન	(„)	વાત કરતું ચંદ્ર	(૧૮૭૭)

એડિસન	(અમેરિકન)	ઇન્કન્ડિસન્ટ લેમ્પ	(૧૮૭૮)
એડિસન	(,,)	મોશન પિક્ચર-ચંત્ર	(૧૮૯૩)
રાષ્ટ્ર ભાષાઓ	(,,)	એરોપ્લેન	(૧૯૦૩)
વોટ	(ઇંગ્લંડ)	વરાળચંત્ર	(૧૫૬૫)
થિમોનિયર	(ફ્રાન્સ)	સીવવાનો સમ્રો	(૧૮૩૦)
દેશુરે અને નીન્જો	(ફ્રાન્સ)	ફોટોગ્રાફી	(૧૮૩૯)
નોબેલ	(સ્વિડન)	ડાઇનેમાઇટ	(૧૮૬૭)
માર્કોની	(ઇટલી)	બિનતારી સંદેશ	(૧૮૯૬)
ઇસ્ટમેન	(અમેરિકન)	ફોટો ફિલ્મ	(૧૮૮૩)
ગટેન્બર્ગ	(જર્મની)	ધાતુના ટાઇપ	(૧૪૫૦)
ચાઇનીઝ લેકો		છાપખાતું	(૫૯૩)
માદમ ક્યુરી	(ફ્રાન્સ)	રેડિયમ	(૧૯૦૩)
આઇ. એલ. મેડ	(ઇંગ્લંડ)	ટેલિવિઝન	(૧૯૨૬)
ટોરિસેલી	(ઇટલી)	એરોમિટર	(૧૬૪૩)
રિન્ટ્જેન	(જર્મની)	ક્ષ-કિરણચંત્ર	(૧૮૯૫)
માર્ગે-થેલર	(અમેરિકન)	લિનોટાઇપ	(૧૮૮૫)
ડેવિ	(ઇંગ્લંડ)	ખાલુમાં લઇ જઇ શકાય તેવો દીવો	
ફેરનિહટ	(ફ્રાન્સ)	પારાનું થરમોમિટર	(૧૭૨૧)
ડિસેલ	(જર્મની)	ડિસેલ મોટર	(૧૯૦૦)
રિટવન્સન	(ઇંગ્લંડ)	વરાળથી ચાલતું આગગાડીનું એન્જિન	(૧૮૮૫)
ટામ્સન	(અમેરિકા)	ઇલેક્ટ્રિક વેલિંગ	(૧૮૬૯)
ગેલિલિયો		દૂરબીન	
બેસેમર	(ઇંગ્લંડ)	પોલાદ	(૧૮૫૮)
સોરિયા	(ફ્રાન્સ)	ફાયરરસની દીવાસળી	(૧૮૩૧)
વોટરનમેન	(અમેરિકા)	ફાઉન્ટન પેન	(૧૮૬૪)
અમેરિકાની રેડિયો કોર્પોરેશન		બીનતારી ફોટા મોકલવાનું	(૧૯૨૪)
શોલોશ		ટાઇપ-રાઇટર	(૧૮૭૩)
કાઉન્ટ એપેલિન		એપેલિન	(૧૯૦૮)
કર્ટિસ		હાઇડ્રોપ્લેન	(૧૯૧૧)
ફેરડે	(ઇંગ્લંડ)	ગ્રાઇનમે	(૧૮૩૧)
ડેન્લર-બેન્ઝ		ઓટોમોબાઇલ ગેસોલિન	(૧૮૮૪)
બ્રશ		આર્કલાઇટ	(૧૮૭૯)
બ્રિલેટ	(અમેરિકા)	સેફ્ટીરેઝર	(૧૯૦૪)
સ્વિન્ટન		લડાઇનાં ટેન્ક	(૧૯૧૪)
ગેલિલિય (૧૮૬૧) લુઇ (૧૯૧૨)		મશીનગન	
સ્વાન	(ઇંગ્લંડ)	રાયન	(૧૮૮૩)
ઓટિસ		એલિવેટર	(૧૮૫૨)

પેટસ'ન	કેશ રજિસ્ટર (રોકડવહી)	(૧૮૮૫)
લેખનેક	(ક્રાન્સ)	સ્ટેથોસ્કોપ (૧૮૧૬)
પાકિ'ન	(ઈંગ્લંડ)	એનિલાઇન યંગો (૧૮૫૬)
સામેન્સ	(ઈંગ્લંડ)	વીજળીની ભઠ્ઠી (૧૮૬૧)
હાર્ઝીન્સ	(ઈંગ્લંડ)	રેટિયા જેનું યંત્ર (૧૭૩૬)
બન્સેન	(જર્મની)	ગેસ સ્ટવ બર્નર્સ (૧૮૫૫)
મોન્ટગોલ્ફિયર	(ક્રાન્સ)	બલૂન (૧૭૮૩)
શુલ્ઝ	(યુ. સ્ટે. ઓ)	ક્રોમ ચામડાને કમાવવું (૧૮૮૪)
શુ જેન્સ	(નેધર્લેન્ડ્ઝ)	લોલકવાળી ધડિયાળ (૧૮૫૬)
વિલિયમ મર્ડોક		ગેસની ખત્તી (૧૭૯૨)
સેને ફ્રેડર	(બ્રાહ્મિયા)	શિલાલેખનકળા (૧૭૨૮)
એમિલ બર્લિનર	(યુ. સ્ટે. ઓ)	માઇક્રોફોન (સૂક્ષ્મ શ્રાવક યંત્ર) (૧૮૭૭)
ડનલોપ	(આયર્લેન્ડ)	વાયુવાળા રબરના પૈડાં (૧૮૮૮)
બ્રીઆલિ'	(ઈંગ્લંડ)	ડાઇવિનાનું પોલાદ (૧૯૧૪)
મેકમિલન	(સ્કોટલેન્ડ)	બાઇસિકલ (૧૮૪૦)
વીલે	(ક્રાન્સ)	ધૂંત્રવિહીન પાવડર (૧૮૮૬)
લુમિયર	(ક્રાન્સ)	ચલચિત્રોનું પ્રોજેક્ટર (૧૮૯૫)
કોર્ન	(જર્મની)	તારથી ફેટાઆફ મોકલવો. (૧૯૦૨)
બી. પારકલ	(ક્રાન્સ)	સરવાળાનું યંત્ર (૧૬૪૨)
સીઆર્વા		ઓટોગ્રેફ (૧૯૨૫)
બોઝ	(હિંદ)	કેરકોઆફ

વૈદકીય શોધો

લોડ' સિસ્ટર	જંતુ વિહીન શસ્ત્રક્રિયા	(૧૮૬૭)
વાન લીન્વનહોક	વનસ્પતિના સૂક્ષ્મ જંતુઓ	(૧૬૮૦)
કોશ	કોલેરાના સૂક્ષ્મ જંતુઓ	(૧૮૮૪)
કલેબ્ઝ	ડિપ્થિરિયાના જંતુઓ	(૧૮૮૩)
બહેરિંગ	ડિપ્થિરિયા નિવારક ઝેર	(૧૮૮૯)
પાર્સ્યુર	હૃદયવાની રસી	(૧૮૮૫)
બેન્ટિંગ	મધુખર્મેહ માટે ઈન્સ્યુલિન	(૧૯૨૨)
રોનાલ્ડ રૉસ	મેલેરિયાના જંતુઓનો જીવન ઇતિહાસ	
લાવેરન	મેલેરિયા ઉત્પાદક લોહીના જંતુઓ	(૧૮૮૦)
કિટાસટો અને યસિ'ન	પ્લેગનાં જંતુઓ	(૧૮૯૪)
જુસ	ઉંઘવાની માંદગી અમુક પ્રકારની માખીને	
	અંગે હોવાનું સાબિત કર્યું	(૧૯૦૩)
નિકોલેહ	ધનુર્વાના જંતુઓ	(૧૮૮૪)
એઅથ'	ટાઇફોઇડના જંતુઓ	(૧૮૮૦)

રોબર્ટ કોચ	ક્ષમતા જંતુઓ	(૧૮૮૨)
ડૉ. જોનર	શીતળાની સ્ત્રી	(૧૭૬૬)
ફ્રાન્ક (જર્મની)	એરિપરિન પહેલવહેલાં બનાવ્યું	(૧૮૬૯)
પોલ એલિંગ	ગરમીના રોગ માટે 'સાલ્વસાઈન'	(૧૯૧૦)
(જર્મન જંતુશાસ્ત્રી)		
માદામ ક્યુરી	રેડિયમ; અત્યુચ્છ દ્રવ્યોમાં વાદકાપમાં પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.	(૧૮૯૮)
હાવે (ઈંગ્લંડ)	સતત સ્થિરાભિસરણ પહેલવહેલાં બતાવ્યું	(૧૬૨૮)
એચ. નોબુચી (જાપાન)	પીળા તાવના જંતુઓ; તેને માટે સ્ત્રી શોધી કાઢી	(૧૯૧૮)
નીલ્સ આર. ક્વિસ્ટેન (ડેનિશ વૈજ્ઞાનિક)	અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણોની અસર શોધી કાઢી	

રેડિયો, ટેલિવિઝન વગેરેનો વિકાસ

- ૧૭૮૦ : એલ. ગાલ્વેનિએ 'ગાલ્વેનિક વિદ્યુત'ની શોધ કરી. .
- ૧૭૯૪ : એ. વોલ્ટાએ 'વોલ્ટેઇક સેલ' શોધી કાઢ્યું.
- ૧૮૩૧ : માઇકલ ફેરેડેએ 'ઇલેક્ટ્રો મેગ્નેટિક ઇન્ડક્શન'ના કાયદા ક્યાં.
- ૧૮૮૬ : એચ. હર્ટઝ નામના જર્મને 'ઇલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક' મોજાં ઉત્પન્ન કરીને સાબીત કરી આપ્યું કે વિદ્યુતની ઝડપથી તેમને અવકાશ (Space) મારફત મોકલી શકાય છે.
- ૧૮૯૫ : જી. માર્કોનીએ પોતાના પિતાની જગીરપરથી પહેલું બિનતારી સંકેત ચિહ્ન મોકલ્યું અને તેને પશુ તેવું સંકેત ચિહ્ન મળ્યું.
- ૧૮૯૬ : માર્કોનીએ 'બીનતારી' તારના સંદેશ મોકલવા માટે ઇંગ્લંડમાં પેટન્ટ લીધું. ઇંગ્લંડમાં સાલ્સબરી ખાતે બે માઇલ દૂર નિશાની મોકલી.
- ૧૮૯૯ : માર્કોનીએ અંગ્રેજી ખાડી ઉપર થઇને પહેલું બીનતારી સંકેતચિહ્ન મોકલ્યું.
- ૧૯૦૦ : માર્કોનીને બીનતારી સંદેશ માટે ઐતિહાસિક પેટન્ટ નં. ૭૭૭૭ આપવામાં આવ્યો.
- ૧૯૦૧ : માર્કોનીને પોલ્યુ (ઇંગ્લંડ)થી મોકલવામાં આવેલ અક્ષર 'S' (એસ) આટલાંટિકની પાર થઇને, ન્યુ ફાઉન્ડલેન્ડમાં મળ્યો.
- ૧૯૦૪ : આટલાંટિક આરપાર પહેલો વર્તમાનપત્રનો સંદેશ મોકલવામાં આવ્યો.
- ૧૯૨૫ : જી. એલ. બેડે ઇંગ્લંડમાં અને સી. એફ. જેન્કિન્સ અમેરિકામાં 'ટેલિવિઝન'નું યંત્ર બનાવ્યું.
- ૧૯૨૭ : અમેરિકન ટેલિફોન કં.એ લાંબા અંતરે ટેલિવિઝનનું જાહેર પ્રદર્શન કર્યું.
- ૧૯૨૮ : આટલાંટિક આરપાર બેડે રંગીન ટેલિવિઝન બતાવ્યું.

બાળમૃત્યુ પ્રમાણ (દરહજાર જન્મો)

દક્ષિણ આફ્રિકા	[૧૯૩૯]	૫૦	હિંદુસ્તાન	[૧૯૩૮]	૧૬૭
કેનેડા	[૧૯૩૯]	૬૨	જાપાન	[૧૯૩૮]	૧૧૪
યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	[૧૯૩૯]	૪૮	જર્મની	[૧૯૩૯]	૬૦
સીધોન	[૧૯૩૯]	૧૬૬	ઓસ્ટ્રિયા	[૧૯૩૯]	૭૪

બેલિઝમ	[૧૯૩૮]	૭૨	પોર્ટુગલ	[૧૯૩૮]	૧૪૦
ડોમીનિકા	[૧૯૩૮]	૫૮	રુમાનિયા	[૧૯૩૮]	૧૭૬
રપેન	[૧૯૩૮]	૧૧૯	યુનાઇટેડ કિંગડમ	[૧૯૩૮]	૫૫
ક્રાન્સ	[૧૯૩૮]	૬૭	ઇઝ્રાઇલ અને જેર્મની	[૧૯૩૮]	૫૨
આયર્લેન્ડ	[૧૯૩૮]	૬૫	સ્વીડન	[૧૯૩૮]	૩૯
ઇટલિ	[૧૯૩૮]	૯૭	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	[૧૯૩૮]	૪૩
નેધર્લેન્ડ્સ	[૧૯૩૮]	૩૪	ઓસ્ટ્રેલિયા	[૧૯૩૮]	૩૮

દરહબરે જગતમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ

દક્ષિણ આફ્રિકા	[૧૯૩૮]	૯૪	ઇટલિ	[૧૯૩૮]	૧૩૪
કેનેડા	[૧૯૩૮]	૯૬	નોર્વે	[૧૯૩૮]	૧૦૧
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	[૧૯૩૮]	૧૦૬	નેધર્લેન્ડ્સ	[૧૯૩૮]	૮૭
સીલોન	[૧૯૩૮]	૨૧૮	પોર્ટુગલ	[૧૯૩૮]	૧૩૮
હિન્દુસ્તાન	[૧૯૩૮]	૨૪૩	યુનાઇટેડ કિંગડમ	[૧૯૩૮]	૧૨૧
જાપાન	[૧૯૩૮]	૧૭૪	ઇઝ્રાઇલ અને જેર્મની	[૧૯૩૮]	૧૨૨
જર્મની	[૧૯૩૮]	૧૨૩	સ્વીડન	[૧૯૩૮]	૧૧૫
રપેન	[૧૯૩૮]	૧૯૪	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	[૧૯૩૮]	૧૧૭
ક્રાન્સ	[૧૯૩૮]	૧૬૭	ઓસ્ટ્રેલિયા	[૧૯૩૮]	૯૯
ગ્રીસ	[૧૯૩૮]	૧૩૦	યુગોસ્લેવિયા	[૧૯૩૮]	૧૫૬
આયર્લેન્ડ	[૧૯૩૮]	૧૪૨			

દરહબરે જગતમાં જન્મનું પ્રમાણ

દક્ષિણ આફ્રિકા	[૧૯૩૮]	૨૫૪	જાપાન	[૧૯૩૮]	૨૬૭
કેનેડા	[૧૯૩૮]	૨૦૩	ક્રાન્સ	[૧૯૩૮]	૧૪૯
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	[૧૯૩૮]	૧૭૨	ગ્રીસ	[૧૯૩૮]	૨૩૫
પોર્ટુગલ	[૧૯૩૮]	૨૪૫	ફિન્લેન્ડ	[૧૯૩૮]	૨૧૦
જર્મની	[૧૯૩૮]	૨૦૩	પોર્ટુગલ	[૧૯૩૮]	૨૬૫
રપેન	[૧૯૩૮]	૧૭૩	યુગોસ્લેવિયા	[૧૯૩૮]	૨૬૭
ઇજિપ્ત	[૧૯૩૮]	૪૩૪	યુનાઇટેડ કિંગડમ	[૧૯૩૮]	૧૫૫
બ્રિટિશ હિંદ	[૧૯૩૮]	૩૪૧	ઇઝ્રાઇલ	[૧૯૩૮]	૧૫૫

પશુપક્ષીઓની જીવનમર્યાદા

જુદાં જુદાં પ્રાણીઓની જીવનમર્યાદા સંબંધી બની શકે તેટલી માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે. ઓછા આંકડા સામાન્ય આવરણ બતાવે છે, ત્યારે મોટા આંકડા વધારેમાં વધારે મર્યાદા બતાવે છે. પશુઓની લાંબી જિંદગી સંબંધી પ્રચલિત વાતો ધણી વખત વજૂહ વગરની હોય છે. તેમજ જુદા જુદા પુસ્તકોમાં આ આંકડાઓમાં તફાવત જણાયો છે.

નામ	વય
કીડી	૧
ખીવર	
(અમેરિકાનું પ્રાણી)	૧૦-૧૫

નામ	વય
રોંછ	૨૦-૩૫
ખિલાડી	૧૦-૨૫
કાપ (માછલી)	૧૫-૩૦

પશુપક્ષીઓની જીવન મર્યાદા

૪૧૩

નામ	વય	નામ	વય	નામ	વય
કૂતરો	૧૦-૧૫	સિંહ	૧૨-૨૫	દેડકો	૫-૧૦
આણસિયું	૧૦	ઉંદર	૨-૩	વાધ	૧૫-૨૦
હાથી	૪૦-૮૦	ધુવડ	૬-૮	કાચબો	૧૫૦
શિયાળ	૧૦-૧૨	પાઇક (માછલી)	૧૫-૩૦	વરૂ	૧૦-૧૫
બકરાં	૧૨-૧૫	કોળ	૩-૪	લક્ષ્મીપોદ	૧૦-૧૫
ગીનીપિગ	૫-૭	રેન ડીઅર	૮-૧૫	બહેલ (માછલી)	૫૦૦
સસલું	૭-૧૨	ધેતું	૧૦-૧૫	પતંગિયું	૨ મહિના
ધોડો	૧૫-૩૫	મોર	૨૪	તુરકી રાની મરધો	૧૫
કાગડો	૧૦૦	બગલો	૨૪	તેતર	૧૫
પોપટ	૧૦૦	કાબર	૨૪	ગોદડ ફિલ્મચર	૧૫
ગીધ	૧૦૦	કબુતર	૨૦	મરધી	૧૨
સારસ	૭૦	બુલબુલ	૧૮	રોબિન	૧૨
પેલિકન ^૧	૫૦	જંગલી કાગડો	૧૦		
ચકલી	૪૦				

પક્ષીઓની ઝડપ

કલાકે વધારેમાં વધારે માઇલ	કલાકે વધારેમાં વધારે માઇલ	કલાકે વધારેમાં વધારે માઇલ			
સ્વિક્ટ ^૪	૨૦૦	કબુતર	૧૦૦	તુરકી રાની મરધો	૩૦
બાજ	૧૮૦	હમિંગ પક્ષી ^૫	૫૫	તેતર	૩૦
શકરો	૧૫૦	રોબિન	૩૬		
ગરૂડ	૧૨૦	ચકલી	૩૫		

પશુ પક્ષીઓના રેકર્ડ

ગિયામાં ગિયું જનવર	જરાક
જમીનપરનું મોટામાં મોટું પ્રાણી	હાથી
ઝડપી પક્ષી સ્વિક્ટ; કોઈ વાર કલાકના ૨૦૦ માઇલની ઝડપે ઉડે છે.	વરૂ
કૂતરા વગેરે મોટામાં મોટું ચોપણું પ્રાણી	સિંહ
ખિલાડી વગેરે મોટામાં મોટું પ્રાણી	ગોરીલા
મનુષ્ય જેવું મોટામાં મોટું પ્રાણી	એલ્ફાઇન
મોટામાં મોટું દરિયાઈ પક્ષી	ચિત્તો
ઝડપી પ્રાણી	

૧ અતિશય લાંબી ચાંચવાળું અને બેઠાઈ જયેલ આંજળાંવાળું પક્ષી. એની બાર ભવ હોય છે. ૨ એક ભવનું ચળકતા રંગનું પક્ષી. ૩ શ્વાસ પડતી છાતીવાળી એક ચકલી. ૪ એક ભવનું લાંબી પાંખવાળું પક્ષી ૫ પાંખોના થતા અવાજને માટે બહુનું પક્ષી.

મોટામાં મોટું પક્ષી	સાહમૃગ
મોટામાં મોટું જળચર પક્ષી	આસમાની 'ઠહેલ' માછલી
નાનામાં નાનું પક્ષી	હમિંગબર્ડ
વધારેમાં વધારે જીંદગીવાળું પ્રાણી	આસમાની ઠહેલ (૫૦૦ વર્ષ)
મોટામાં મોટી ચપટી માછલી	હેલિબટ

વૃક્ષોનું આયુષ્ય

નામ	વર્ષ	નામ	વર્ષ
'લાચ' વૃક્ષ	૮૦૦	અમેરિકાનું 'રેડવૂડ' વૃક્ષ	૪,૦૦૦
દેવદાર	૧૨૦૦	રૂપડવો વૃક્ષ	૪,૦૦૦

નોબેલ પારિતોષિક

વિશ્વહિત તથા પ્રગતિ માટે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જે વ્યક્તિએ મોટામાં મોટા ફાળો આપ્યો હોય તેવી પાંચ વ્યક્તિઓને દર વર્ષે ભગભગ ૮,૫૦૦ પૌંડ અથવા ૧૧૫,૦૦૦ રૂપિયાનું ઇનામ આપવામાં આવે છે. સ્વિડનના જગતવત્સલ આલ્ફ્રેડ બર્નાર્ડ નોબેલ, જેણે કાષ્ટનેમાષ્ટ (એક જાતનો દારૂગોળો) શોધી કાઢ્યો છે, તેણે આ કાર્ય માટે પોતાના મૃત્યુ બાદ આપેલા ભગભગ ૧૭,૫૦,૦૦૦ પૌંડ અથવા ૨૪,૦૦૦,૦૦૦ રૂપિયાના ફંડમાંથી આ ઇનામ અપાય છે. રસાયણ, પદાર્થવિજ્ઞાન, શારીર-ધર્મ-વિદ્યા કે ઔષધિ સાહિત્ય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સુલેહ માટે આ ઇનામો આપવામાં આવે છે.

પહેલવહેલાં ઇનામ નોબેલની પાંચમી મૃત્યુ તિથિએ ૧૦ ડીસેમ્બર ૧૯૦૧માં અપાયાં. પાંચ સ્ત્રીઓ નોબેલ ઇનામ મેળવવા ભાગ્યશાળી થઈ છે. આમાંની એક-માદમ ક્યુરી-ને એકથી વધારે વખત ઇનામ મળ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩માં પદાર્થવિજ્ઞાનના ઇનામમાં તે ભાગીદાર હતી અને ૧૯૧૧માં રસાયણવિદ્યા માટે તેને પૂરેપૂરું ઇનામ મળ્યું. આ રીતે વીસમી સદીનું મોટું માન એક સ્ત્રીને ફાળે જાય છે.

૧૯૧૩માં સાહિત્યનું ઇનામ ડૉ. સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરને મળ્યું હતું. તે ઇનામ મેળવનાર બીજા પ્રખ્યાત હિંદી સર ચંદ્રશેખર વેંકટરમણ નાષ્ટ છે. તેને ૧૯૩૦માં પદાર્થવિજ્ઞાન માટે તે ઇનામ મળ્યું હતું.

પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયણવિદ્યાનાં ઇનામો સ્વિડનની વિજ્ઞાન મંડળી આપે છે. ઔષધિનું ઇનામ સ્ટોકહોમની ઔષધ-મંડળી આપે છે. સાહિત્યનું ઇનામ સ્વિડનની સાહિત્યસભા આપે છે. સુલેહ-શાંતિના ઇનામ માટે નોર્વેની પાલ્મ્સેટ પાંચ જજ્ઞાની કમિટી નીમે છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૧થી ઈ. સ. ૧૯૩૯ સુધીમાં અપાયેલ નોબેલ પારિતોષિકની યાદી સવિસ્તાર હવે પછીના પાનમાં આપેલ છે. ૧૯૪૦-૪૧ તથા ૪૨ નાં પારિતોષિક આપવાનું મોક્ષ રાખવામાં આવેલ છે. શરતો વગેરે નીચે જણાવેલ સરનામે મળી શકશે, Nobelstiftelsens Styrelse Sturegatan 14, Stockholm, Sweden.

નોબેલ પારિતોષિક મેળવનારાંઓની યાદી

વર્ષ	પદાર્થવિજ્ઞાન	રસાયણવિદ્યા	ઔષધિ	સાહિત્ય	સુલેહ શાંતિ
૧૯૦૧	વિલિયમ કોન-રેડ રોટેન્બર્ગ (જ)	જેમ્સ હેન્ડ્રી કવેન્ટહોફ (જ)	એમિલ એડોલ્ફ વોન બેહરિંગ (જ)	રોનફ્રાંકોઇઝ આર્મન્ડસલિ પ્રુધોમ (ફે)	હેન્રિ ડુનેન્ટ (સ્વિટઝર્લેન્ડ અને ફ્રેડરિક પુસે (ફે)
૧૯૦૨	હેન્રિક એન્ટન લીરન્ટઝ અને પીટરઝીમન	એમિલફિશર (જ)	રોનલ્ડ રોઝ (ઇ)	પીઓડર મોમ્સન (જ)	એમિલ કોમમ અને આલ્ફ્રેડ ગોબેટ (બર્ને બર્નના)
૧૯૦૩	એટોમ હેન્રિ બેકરલને અધુ" (ફે) અને પિયરીક્યુરી અને તેની પત્ની મેરિયેસ ક્યુરીને અધુ" (ફે)	એસ. આગસ્ટ એરેનિયસ (ડ)	નીલ્સરિઅર્ગ ફિન્સેન (ડ)	જોનેન્ટજર્ન" જોન્સન (નો)	વિલિયમ હેન્ડલ ક્રેમેર
૧૯૦૪	લોડ રેલે (ઇ)	સર વિલિયમ રામ્સે (ઇ)	આર્થુરન પેટ્રો-વિક પોલો. (ર)	ફ્રેડરિક મિસ્ટ્રલ (ફે) તથા જોસેફ મેરે (રપ)	લેન્ટના ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ટર-નેશનલ રાઇટ
૧૯૦૫	ફિલિપ લેનાડ	એડોલ્ફ વોન બેયર (જ)	રોબર્ટકોશ (જ)	હેન્રિક સિંકિ-વિક	બેરનેસ બર્થા વોન સટનર
૧૯૦૬	જે. જી. ટોમ્સન (ઇ)	પ્રો. એચ. મોંક્રસા (ફે)	પ્રો. રામનિફેજલ તથા પ્રો. કેમિલો-ગોલ્ગી (ઇ)	પ્રો. ગિએસુ કાફુસી	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ થિયોડર રૂઝવેલ્ટ
૧૯૦૭	એ. એ. મિક-લ્સન (અ)	ઈ. બ્રુકનેર (જ)	સી. એલ. એ. લેવેરન (ફે)	રુડવાડ ક્રાપ્લિંગ (ઇ)	ઈ. ટી. મોનેટા (આઇ) એલ. રેનોલ્ડ (ફે)
૧૯૦૮	જી. લિખેન (ફે)	ઈ. રૂથરફોર્ડ (ઇ)	પી. એલિંક (જ) ઇ. એચિન્કોફ (ર)	રડોલ્ફ યુકેન (જ)	કે. પી. આનોલ્ડસન (સ્વી) એફ. બેજર (ડેઇન)
૧૯૦૯	જી. માર્કોની (ઇ) એફ. બોન (જ)	ડબ્લ્યુ. એસ્ટ-વાલ્ડ (જ)	ટોમસ કોરાઈ (સ્વિસ)	સેલ્મા લેજલોફ (સ્વિ)	એ. એમ. એફ. વીરનાટ (બેલ)
૧૯૧૦	જે. ડી. વાન દર વાલ્સ (ડ)	ઓ. વેલેશ (જ)	એ. કોસલ (જ)	ચાલી હેસી (જ)	ઈન્ટરનેશનલ પીસ બુરા (સ્વિ)

વર્ષ	પદાર્થવિજ્ઞાન	રસાયણવિદ્યા	ઔષધિ	સાહિત્ય	સુલેહ શાંતિ
૧૯૧૧	ડબ્લ્યુ. વીન (જ)	મેરિ ક્યુરી (ફ્રે)	એ. ગલ્સ્ટ્રૅન્ડ (સ્વિ)	એમ. મેટરલિક (બેલ)	ટી. એમ. સી. એસ્ટ (ડ) એ. એચ. ફ્રીડ (ઓ)
૧૯૧૨	ગુસ્ટવ ડાલેન (સ્વિ)	વિ. ગ્રિગનાડ (ફ્રે) પી. સેમ્પેટિયર (ફ્રે)	એ. કેરલ (ઓ)	જી. હોપ્ટમેન (જ)	ઇલિહુડુટ (અ)
૧૯૧૩	એચ. કે. એન્સ (ડ)	એ. વર્નર (સ્વિ)	સી. રિશેટ્ટ (ફ્રે)	સ્વીન્ડનાથ ટાગોર (હિં)	એચ. લ. ફ્રાન્કેન (બેલ)
૧૯૧૪	એમ. વોન લો (જ)	ટી. ડબ્લ્યુ. રિચર્ડસ (અ)	આર. બેરેનિ (ઓ)	ન અપાયું	ન અપાયું
૧૯૧૫	ડબ્લ્યુ. એચ. એગ (ઇ) ડબ્લ્યુ. એલ. એગ (ઇ)	આર. વિલ્સ્ટેટર (જ)	ન અપાયું	રોમે રોસાં (ફ્રે)	ન અપાયું
૧૯૧૬	ન અપાયું	ન અપાયું	ન અપાયું	વર્નર હિન્ડસ્ટેમ (સ્વિ)	ન અપાયું
૧૯૧૭	પ્રોફેસર ચાર્લસ જી. બકલા (ઇ)	ન અપાયું	ન અપાયું	કે. ગેલેરપ (ડે) એચ. પોંતોપિદન (ડે)	ઇન્ટરનેશનલ રેડ ક્રોસ જીનિવા
૧૯૧૮	એમ. પ્લેન્ક (જ)	પ્રોફેસર એક. હેબર (જ)	ન અપાયું	ન અપાયું	ન અપાયું
૧૯૧૯	જે. સ્ટાક (જ)	ન અપાયું	જ્યુલ્સ બોડેટ (બેલ)	કાર્લ રિપટેલર (સ્વિ)	વુડરો વિલ્સન (અ)
૧૯૨૦	સિ. ઈ ગિ. લા. મ (સ્વિ)	વાલ્થર નન્ડર્ટ (જ)	એ. કોષ (ડેન)	નટહેન્સન (નો)	એલ. બુઝવા (ફ્રે)
૧૯૨૧	આલ્બર્ટ આલ્ફ્રીડીન (જ)	ફ્રેડરિક સોડી (ઇ)	ન અપાયું	આનાતોલ ફ્રાંસ (ફ્રે)	કે. એચ. એન્ટિંગ (સ્વિ) ચાર્લ્સ એલ. લેગે (નો)
૧૯૨૨	નીલ્સ બોર (ડેનિશ)	એક ડબ્લ્યુ. એસ્ટન (ઇ)	એ. વી. હિલ (ઇ) ઓ. મેયર હોફ (જ)	જે. બેનવિન્તે (સ્વિ)	એક. નાન્સેન (નો)

વર્ષ	પદાર્થવિજ્ઞાન	રસાયણવિદ્યા	ઔષધિ	સાહિત્ય	સુલેહશાંતિ
૧૯૨૩	આર. એ. મિલિકન (અ)	ફ્રિઝર પ્રેક્ષ (ઓ)	એફ. જી. બેન્ટિંગ (ફે) ડૉ. જે. જે. આર. મેકલાઉડ (કે)	ડબલ્યુ. બી. યીટ્સ (આ)	ન અપાયું
૧૯૨૪	કે. એમ. જી. સીગ્મેન (રિય)	ન અપાયું	ડબલ્યુ. ઈન્થોવન (ડે)	લાડિસ્લુ રેમન્ટ (પો)	ન અપાયું
૧૯૨૫	જેમ્સ ફ્રેન્ક (જ)	રિચર્ડ સિગ્મન્ડ (જ)	ન અપાયું	જી. બી. શૉ (ઇ)	સી. જે. ડોસ (અ) એ. ચેગ્ગરલેન (ઈ)
૧૯૨૬	ગરટ હર્ટઝ (જ) જીન. બી. પેરિન (ફે)	ટી. સ્વેડબર્ગ (રિય)	જહોન ફિમિગર (ડે)	સિગ્મોરા જી. ડેલેફા	એરીસ્ટાઇડ બ્રામન્ડ (ફે) જી. રટ્ટેસમેન (જ)
૧૯૨૭	આર્થર કોમ્પ્ટન (અ) સી. ટી. આર. વિલ્સન (ઇ)	હેનરીક વિન્ડોસ (જ)	જે. વેગ્નર જોરેગ (ઓ)	હેન્રિ બર્ગ્સન (ફે)	લડવિગ કિવડિ (જ) ફ્રિડ્રીક વર્થમેન (ફે)
૧૯૨૮	ઓ. ડબલ્યુ રિચર્ડસન (ઈ)	એડોલ્ફ વિન્ડોસ (જ)	ડૉ. ચાર્લ્સ નિકોલે (ફે)	મિસિસ એમ. અન્ડરસેટ (નો)	ન અપાયું
૧૯૨૯	દક દિ ઓબ્બલેક્સિ (ફે)	એ. હાડન (ઈ) એચ. વોન. યુલર ચેલ્પિન (રિય)	એફ. જી. હોડિન્સ (ઈ) સી. ઇન્કમેન (ડ)	ટોમસ મેન (જ)	એફ. બી. કુલોગ (અ)
૧૯૩૦	ચંદ્રશેખર વેંકટ-રમણ (દિ)	હેન્સ ક્રિશર (જ)	ડૉ. કાર્લ્લેન્ડ રટીનર (અ)	સિંકલેર લુઇ (અ)	એન. સોડર બ્લો (રિય)
૧૯૩૧	ન અપાયું	કાર્લ બોશ (જ) ફ્રેડ બાન્નિયસ (જ)	એટો વાર્થંગ (જ)	એરિક એ. કાર્લ-ફ્રેડ (રિય)	ડૉ. એન. એમ. બટલર (અ)
૧૯૩૨	વર્નર હિસનબર્ગ (જ)	ઇવિંગ લેંગમૂર (અ)	ચાર્લ્સ શેરિંગ્ટન (ઈ) ડિ. આયર્લિન (ઈ)	જહોન માલ્સવર્થી (ઈ)	જેઇન એડમ્સ (અ)

વર્ષ	પદાર્થવિજ્ઞાન	રસાયણવિદ્યા	ઔષધિ	સાહિત્ય	મુલેહશાંતિ
૧૯૩૩	પોલ ડિરક (ઈ) ઈ. શોડિન્ગર (ઓ)	ન અપાયું	ડૉ. એચ. મોર્ગન (અ)	ધવાન યુનિન (ર)	એન. એન્ગેલ (અ)
૧૯૩૪	ન અપાયું	એચ. સી. ઉરે (અ)	જી. આર મિનટ (અ) જી. એચ. વિહપલ (અ) ડબ્લ્યુ. માર્કે (અ)	લુઇગી પિરેન્ડેલો (ઇ)	એ. હેન્ડરસન (ઇ)
૧૯૩૫	જેમ્સ ચડવિક (ઇ)	પ્રો. અને મોસિસ એફ. જોલિયટ (ફે)	ડૉ. હેન્સ રપેમેન (જ)	નથી અપાયું	નથી અપાયું
૧૯૩૬	પ્રો. વી. એફ. હેસ (જ) અને સી. ડી. એન્ડર્સન (અ)	પ્રો. ડોબ. (ડ)	સર હેન્રી ડેઇલ પ્રો. આટોલિવિ (ઓ)	યુજીન. ઓ નીલ (ઇ)	કાર્લવાન આસિટરક (જ) તથા કાર્લોસ એસ. લામાસ (આન્ડ્રેન્ટાઇન)
૧૯૩૭	પ્રો. જ્યોર્જ પેન્ટેટ ટોમ્સન (લંડન) ડૉ. સી. જે. ડેવિસન (અ) અને જ્યોર્જ પી. ટોમ્સન (ઈ)	પ્રો. વોલ્ટર નોર્મન હાઉરથ (અર્મિંગહામ) તથા પ્રો. પોલ કેરર (ઝ્યુરિચ)	પ્રો. આલ્બર્ટ વોન ઝેંટઝોગી (હંગરી)	મો. રોજર માર્ટિન ડુ ગાડ (ફ્રાન્સ)	વાઇકાઉન્ટ સેસિલ
૧૯૩૮	એનરિકો ફર્મી (ઈ)	પ્રો. કુહન (જ)	પ્રો. સી. હિમેન્સ (બેલ)	પર્લ યક (અ)	નાન્સેન ઇન્ટરનેશનલ ઓફિસ ફોર રેફ્યુજીસ (જનિવા)
૧૯૩૯	ઓ. લોરેન્સ (અ)	પ્રો. બુટેન્ટ (બર્લિન) તથા પ્રો. રૂઝિકા (ઝ્યુરિચ)	પ્રો. ગરહાર્ડ ડોમેગ (જ)	ઇમિલ સિલાંપા (ફિન્લેન્ડ)	ન અપાયું

૧૯૪૦-૪૧-૪૨ નાં પારિતોષિકો આપવાનું મુલતવી રાખવામાં આવેલ છે.

અ=અમેરિકન. ઓ=ઓસ્ટ્રિયન. બેલ=બેલ્જિયમ. કે=કેનેડા. ડ=ડચ. ઈ=ઈંગ્લિશ. ફે=ફ્રેંચ.

જ=જર્મન. ઇ=ઇટાલિયન. નો=નોર્વેજિયન. પો=પોલિશ. ર=રશિયન. રપે=રપેઇન. સ્વિ=સ્વિડન. હિ=હિન્ડુસ્તાન.

બાળે મૂકેલ મુદ્દલ રકમ બમણી થવાનો સમય

બાળના ટકા	સાદા બાળે વ. દિ.	ચક્રવૃદ્ધિ બાળે વ. દિ.	બાળના ટકા	સાદા બાળે વ. દિ.	ચક્રવૃદ્ધિ બાળે વ. દિ.
૧૦	૧૦	૭-૧૦૦	૪૩	૨૨-૮૧	૧૫-૨૭૩
૯	૧૧-૪૦	૮-૧૬	૪	૨૫	૧૭-૨૪૬
૮	૧૨-૩	૯-૨	૩૩	૨૮-૨૦૮	૨૦-૫૪
૭	૧૪-૧૦૪	૧૦-૮૯	૩	૩૩-૪ મહિના	૨૩-૧૬૪
૬	૧૬-૮ મહિના	૧૧-૨૨૭	૨૩	૪૦	૨૮-૨૬
૫	૨૦	૧૫-૭૫	૨	૫૦	૩૫-૧

રોમન આંકડા

૧	I	૧૧	XI	૩૦	XXX	૪૦૦	CD
૨	II	૧૨	XII	૪૦	XL	૫૦૦	D
૩	III	૧૩	XIII	૫૦	L	૬૦૦	DC
૪	IV	૧૪	XIV	૬૦	LX	૭૦૦	DCC
૫	V	૧૫	XV	૭૦	LXX	૮૦૦	DCCC
૬	VI	૧૬	XVI	૮૦	LXXX	૯૦૦	CM
૭	VII	૧૭	XVII	૯૦	XC	૧૦૦૦	M
૮	VIII	૧૮	XVIII	૧૦૦	C	૨૦૦૦	MM
૯	IX	૧૯	XIX	૨૦૦	CC	૫૦૦૦	V
૧૦	X	૨૦	XX	૩૦૦	CCC	૧૦,૦૦૦	X

આંકડા પર લીટી દોરવાથી તેની કિંમત હજારગણી થાય છે.

જૂના વખતની સાત અભયબીઓ

- ૧ ઇલ્ખના પિરામિડ. રાજ એગ્રોપ્સની કબ્ર ઉપર ઇ. સ. પૂર્વે ૩,૭૦૦માં બાંધવામાં આવેલ છે.
- ૨ રાજ મોઝોલસની કબ્ર. તે હેલિકાનેસસનો રાજ હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૭૦માં મૃત્યુ પામ્યો.
- ૩ બેબિલોનની હેંગિંગ ગાર્ડન્સ. બેબિલોનની દિવાલ પર કરવામાં આવી છે. આ દિવાલ ૭૩૫ ફીટ ઊંચી અને ૮૫ ફીટ જડી છે.
- ૪ એલિમ્પિયામાં જ્યુપિટરનું પૂતળું. મહાન શિલ્પી ફિડિયસે ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૪૫૦માં કર્યું હતું. તે ૪૦ ફીટ ઊંચું છે.
- ૫ ડાયના દેવીનું મંદિર. યુફ્રેસ ખાતે આવેલ હતું. ઇ. સ. ૩૨૬માં ગોથ લોકોએ તેનો નાશ કર્યો.
- ૬ રોડન્ટ્સ રાક્ષસી પૂતળું, સ્થાપત્ય હેલોગ્રોસનું ૧૨૦ ફીટ ઊંચું પૂતળું દરિયાર્ધ બારાની એક બાજુએ આવેલું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૪માં ધરતીકંપમાં તે પડી ગયું.
- ૭ અલેક્ઝાન્ડ્રીયાની દીવાદાંડી. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં ઇલ્ખના રાજ ટોલેમીસોટરે ફેરોસના ટાપુ ઉપર બાંધાવી. તે ૪૦૦ ફીટ ઊંચી હતી.

તત્ત્વ	શોધક	તત્ત્વ	શોધક
ઑરિમયમ	[૧૮૦૪]	રુથરફોર્ડ	[૧૮૨૩]
ઑક્સીજન	[૧૭૭૪]	ટેનન્ટ પ્રીસ્ટલી	[૧૮૦૭]
ફેરફેરસ	[૧૬૬૯]	શીલ	[૧૮૬૧]
પોલોનિયમ	[૧૮૬૮]	મોં. અને	[૧૭૮૩]
		માદમ ક્યુરી	[૧૭૮૬]
પોટાશિયમ	[૧૮૦૭]	બ્રેન્ટ	[૧૮૬૮]
રેડિયમ	[૧૮૯૮]	ક્યુરી દંપતી	

આદર-થાપકો

હેન્ડ્રી ડુનાંટ (ફ્રેંચ)	રેડકોસ સોસાયટીની સ્થાપના કરી.
વૂડરો વિલ્સન (અમેરિકન)	રાષ્ટ્રસંધના સ્થાપક
હેનેમાન (જર્મન)	હોમિયોપથી પદ્ધતિના સ્થાપક
વારકો દ ગામા (પોર્ટુગીઝ)	યુરોપથી હિંદના પ્રથમ જળમાર્ગના શોધક (મે ૧૪૯૮)
લુઇ બ્રેઇલ (ફ્રેંચ)	સાહિત્ય અને સંગીતના લખાણ માટે 'પોઇન્ટ પદ્ધતિ'ની યોજના કરી તેને સંપૂર્ણ બનાવી.
લેંગ્વિ (અમેરિકન)	સતત ઉડ્ડયન કરી શકે તેવા પહેલા એરોપ્લેનના યોજક
રાઇટ ભાઈઓ (અમેરિકન)	વાયુચત્ર કરતાં ભારે યંત્રમાં પ્રથમ ઉડ્ડયન કરનાર (ડિસે. ૧૭, ૧૯૦૩)
વોટ (ઇંગ્લિશ)	વરાળચત્રના શોધક (૧૭૬૯)
જી. સ્ટીવન્સન (ઇંગ્લિશ)	પહેલું એન્જન બનાવ્યું (૧૮૧૭)

જુદા જુદા પદાર્થો પર ગરમીની અસર

ફેરનહિટ ડિગ્રી	ઑગળે છે.	ફેરનહિટ ડિગ્રી	(લગભગ) મેંદો પાણી સાથે લળી
૨,૭૮૬	ખીડ	૧૮૦	જર્મી ચીકટ પદાર્થ થાય છે.
૧,૮૯૬	તાંબુ	૧૭૬	રેક્ટીફાઇડ રિપરિટ બિકળ છે.
૧,૮૪૭	સોનું	૧૫૧	મીણુ ઓગળે છે.
૭૭૩	જસત	૧૪૬	ઇંડાની સફેદી ઘટ્ટ બને છે.
૬૪૪	પારો	૧૨૨	ચરખીના તંતુઓ ઓગળે છે.
૬૧૭	ઑખપુ સીસું	૧૧૫	ઑખપી ચરખી ઓગળે છે.
૪૪૨	કલ્ક	૯૮	લોહીની ઉષ્ણતા.
૩૧૫	ટપેન્ટાઈન તેલ ઉકળે છે.	૯૫	ધીર બિકળે છે. કાર્બોલિક ઑસિડના
૨૧૨	પાણી ઉકળવા માંડે છે.		ગાંગડા તેલ જેવા પ્રવાહી થાય છે
૨૧૧	૫ ભાગ બિરમથ, ૩ ભાગ કલ્ક.	૩૨	પાણી ઠરી જાય છે.
	૨ ભાગ સીસાનું મિશ્રણ ઓગળે છે.	૩૭-૯	પારો ઠરી જાય છે.
૨૦૧	૮ ભાગ બિરમથ, ૫ ભાગ સીસું,		
	૩ ભાગ કલાઈનું મિશ્રણ ઓગળે છે		

રસાયણ તત્વોના ઉષ્ણતા બિંદુ

(ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડ)

એન્ટિમોન	૧,૩૮૦	હાઇડ્રોજન	-૨૫૨.૮	ફેરફરસ	૨૮૦
[સુરમાની ધાતુ]		આયોડિન	૧૮૪.૩	પ્લેટિનમ	૪,૩૦૦
બેરિયમ [પ્રો. ગ્રામ્સ ૧,૧૫૦		લોહું	૩,૦૦૦	પોટેશિયમ	૭૬૦
આપેલું નામ 'બાર']		સીસું	૧,૬૨૦	સોડિયમ	૮૮૦
બિરમથ	૧,૪૫૦	મેગ્નેશિયમ	૧,૧૦૦	ગંધક	૪૪૪.૬
બ્રોમાઇન	૫૮.૮	મેગ્નેશિયમ	૧,૬૦૦	થેલિયમ	૧,૬૫૦
કલોરીન	૩૪.૭	નીઓબ	૯	કલ્ક	૨,૨૭૦
તાંબુ	૨,૩૦૦	નાઇટ્રોજન	-૧૯૫	ટંગસ્ટેન	૫,૬૦૦
હેલિયમ	-૨૬૮.૯	ઑઝોન	-૧૧૨	જસત	૯૩૦

વિશિષ્ટ ગુરુત્વ (Specific gravity)

(તેલના જથ્થાના પાણીના વજન સાથે સરખામણીમાં)

ચોખ્ખું ગાળેલું પાણી	૧.૦૦	કલ્ક	૭.૨૯	પારો	૧૩.૬૦
વરસાદનું પાણી	૧.૦૩	ગ્લિસેરિન	૧.૨૬	દૂધ (માયનું)	૧.૦૩
આલોહાડોલ	૦.૭૯	સોનું	૧૯.૩૨	„ (બકરીનું)	૧.૦૪
એલ્યુમિનમ	૨.૬૭	મધ	૧.૪૫	ઓલિવ ઓઇલ	૦.૯૨
બીર (દાર)	૧.૦૨	લોહી	૧.૦૬	પેટ્રોલિયમ	૦.૮૮
પિત્તળ	૮.૦૦	બ્રાન્ડી	૦.૮૪	પ્લેટિનમ	૨૧.૪૫
દેવદાર	૦.૬૧	મટોડી	૧.૦૯	રૂપું	૧૦.૫૧
ચાક	૧.૦૦	દારુઓળો	૦.૯૩	પોલાદ	૭.૭૫
તાંબુ	૮.૯૪	બરફ	૦.૯૨	ટર્પેન્ટાઇન	૦.૮૭
બૂચ	૦.૨૪	બીડ	૭.૨૦	મૃત	૧.૦૧
કાચ	૨.૮૯	હાથીદાંત	૧.૮૩	જસત	૭.૧૯
કોલસો	૧.૦૩	સીસું	૧૧.૩૫	હરિડિયમ	૨૨.૩૮
અખનુસ	૧.૩૩	આરસ	૨.૭૦	સોડિયમ	૦.૯૭

છાપવાનાં બીબાં

છાપવાનાં બીબાંમાં માપનું ધોરણ 'પોઇટ' છે. પોઇટ એટલે 'એમ' (cm)નો આરમો ભાગ.
 ૬ એમ=૧ ઇંચ અથવા ૭૨ પોઇટ=૧ ઇંચ.

ટાઇપ માપવાની જૂની પદ્ધતિને અદલે નવી પદ્ધતિ હાલમાં અમલમાં આવી છે અને હવે ચાલુ વપરાશના બધા ટાઇપો પોઇટની ભેટી સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોય છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં ૩ થી ૭૨ પોઇટના કેટલાક ટાઇપનું કદ આપવામાં આવ્યું છે.

જુલું નામ	પોઇટ	જુલું નામ	પોઇટ
એકસેલ્સિયર	૩ પોઇટ	સેમી-એવિયર	૪ „
બિલિબ્બટ	૩½ „	ડાયમંડ	૪½ „

જુદું નામ	પોષ્ટ	જુદું નામ	પોષ્ટ
પર્લ	૫ "	હુ લાઇન પાઇકા	૨૪ "
નોનપેરીલ	૬ "	હુ લાઇન ઈંગ્લિશ	૨૮ "
મિનિયન	૭ "	૫ લાઇન નોનપેરીલ	૩૦ "
એવિયર	૮ "	૩ લાઇન સ્મોલ પાઇકા	૩૨ "
બુઝિંગ્સ	૯ "	૨ લાઇન ગ્રેટ મિનિયર	૩૬ "
લોંગ મિનિયર	૧૦ "	ડબલ પેરેગાન	૪૦ "
સ્મોલ પાઇકા	૧૧ "	૭ લાઇન નોનપેરીલ	૪૨ "
પાઇકા	૧૨ "	૪ લાઇન સ્મોલ પાઇકા	૪૪ "
ઈંગ્લિશ	૧૪ "	૪ લાઇન પાઇકા	૪૮ "
ગ્રેટ મિનિયર	૧૮ "	૫ લાઇન સ્મોલ પાઇકા	૫૪ "
પેરેગાન	૨૦ "	૫ લાઇન પાઇકા	૬૦ "
હુ લાઇન સ્મોલ પાઇકા	૨૨ "	૬ લાઇન પાઇકા	૭૨ "

જાપવાનાં ખીયાંની જાંચાઇનું ધોરણ ૬૬ ઈંચ છે. ૧૨ પોષ્ટનાં ખીયાં એક રતલ લાઇને લીટીમાં ગોઠવીએ તો તે લીટીની લંબાઇ લગભગ ૧૯ ઈંચ થાય. આ ઉપરથી જો આપણે ખીયાંની જાત, દરેક લીટીની પહોળાઇ તથા એક પાનામાં કેટલી લીટી આવશે તે જાણતા હોઇએ તો ખીયાંનું વજન ગણવાનું સંભવિત છે.

કાગળની જાતોનાં નામ

M. F. (મિલફિનિશ કે મસિન ફિનિશ)	મનિલા કાફટ	આર્ટ પેપર ઇમિટેશન આર્ટ	મિકેનિકલ ક્રી લેઈડ વોલ
S. C. (સુપર કલેન્ડર)		એન્ટિક બોન્ડ	
M. G. (એક બાજુ એઝ)			

જાપવાના કાગળની સાઈઝ

ક્રુસકેપ	૧૭×૧૩ $\frac{૧}{૨}$	ઈંચ	ડબલ ડેમી	૩૬×૨૨	ઈંચ
ડબલ ક્રુસકેપ	૨૭×૧૭	"	ટ્યુબીક ડેમી	૨૦×૧૫ $\frac{૧}{૨}$	"
કાઉન	૨૦×૧૫	"	મિડિયમ	૨૩×૧૮	"
ડબલ કાઉન	૩૦×૨૦	"	રોયલ	૨૭×૨૦	"
ડબલ પોસ્ટ	૩૧ $\frac{૧}{૨}$ ×૧૯ $\frac{૧}{૨}$	"	સુપર રોયલ	૨૭ $\frac{૧}{૨}$ ×૨૦ $\frac{૧}{૨}$	"
ડબલ લાન્ડ પોસ્ટ	૩૩×૨૧	"	એલિફન્ટ	૨૮×૨૩	"
ડેમી	૨૨×૧૮	"	ઇમ્પરિયલ	૩૦×૨૨	"

જાપવાના તથા ડ્રોઇંગ પેપરનું માપ

એમ્પરર	૭૨×૪૮	ઈંચ	એટલાસ	૩૪×૨૬	ઈંચ
એન્ટિકવેરિયન	૫૩×૩૧	"	કોલોનિયલ	૩૪ $\frac{૧}{૨}$ ×૨૩ $\frac{૧}{૨}$	"
ડબલ એલિફન્ટ	૩૦×૨૬ $\frac{૧}{૨}$	"	ઇમ્પરિયલ	૩૦×૨૨	"
આન્ડ ઇગલ	૪૨×૨૮ $\frac{૧}{૨}$	"	એલિફન્ટ	૨૮×૨૩	"

કાપ્રિંગ	૨૬×૨૧	ઈંચ	પિંગ્ પોસ્ટ	૧૮ $\frac{૩}{૪}$ ×૧૪ $\frac{૩}{૪}$	ઈંચ
સુપરરોયલ	૨૭×૧૯	"	ક્રુસકેપ	૧૭×૧૩ $\frac{૩}{૪}$	"
રોયલ	૨૪×૧૯	"	ડબલ ક્રુસકેપ	૨૬×૧૬ $\frac{૩}{૪}$	"
મિડિયમ	૨૨×૧૭ $\frac{૩}{૪}$	"	ડબલ પોસ્ટ	૩૦ $\frac{૩}{૪}$ ×૧૯	"
લાન્ પોસ્ટ	૨૧×૧૬ $\frac{૩}{૪}$	"	ડબલ લાન્ પોસ્ટ	૩૩×૨૧	"
કોપી અથવા ક્લાર્ક	૨૦×૧૬	"	ડબલ ડોમી	૩૧×૨૦	"
ડોમી	૨૦×૧૫ $\frac{૩}{૪}$	"	બ્રીફ	૧૬ $\frac{૩}{૪}$ ×૧૩ $\frac{૩}{૪}$	"
પોસ્ટ	૧૯×૧૫ $\frac{૩}{૪}$	"	પોટ	૧૫×૧૨ $\frac{૩}{૪}$	"

આઉન પેપરની સાઇઝ

ક્રેપસિંગ	૪૬×૩૬	ઈંચ	ઇમ્પિરિયલ કેપ	૨૯×૨૨	ઈંચ
ડબલ ઇમ્પિરિયલ	૪૫×૨૯	"	હેવન કેપ	૨૬×૨૧	"
એલિફન્ટ	૩૪×૨૪	"	બેગ કેપ	૨૪×૧૯ $\frac{૩}{૪}$	"
ડબલ ચાર રતલી	૩૧×૨૧	"	કેન્ટ કેપ	૨૧×૧૮	"

બાંધેલ પુસ્તકની સાઇઝ

ડોમી ૧૬ પેજ	૫ $\frac{૩}{૪}$ ×૪ $\frac{૩}{૪}$	ઈંચ	ક્રુસકેપ કવાર્ટી	૮ $\frac{૩}{૪}$ ×૬ $\frac{૩}{૪}$	ઈંચ
ડોમી ૧૮ પેજ	૫ $\frac{૩}{૪}$ ×૩ $\frac{૩}{૪}$	"	કાઉન કવાર્ટી	૧૦×૭ $\frac{૩}{૪}$	"
ક્રુસકેપ ઓક્ટેવો	૬ $\frac{૩}{૪}$ ×૪ $\frac{૩}{૪}$	"	ડોમી કવાર્ટી	૧૧ $\frac{૩}{૪}$ ×૮ $\frac{૩}{૪}$	"
કાઉન ઓક્ટેવો	૭ $\frac{૩}{૪}$ ×૫	"	રોયલ કવાર્ટી	૧૨ $\frac{૩}{૪}$ ×૧૦	"
લાન્ કાઉન ઓક્ટેવો	૮×૫ $\frac{૩}{૪}$	"	ઇમ્પિરિયલ કવાર્ટી	૧૫×૧૧	"
ડોમી ઓક્ટેવો	૮ $\frac{૩}{૪}$ ×૫ $\frac{૩}{૪}$	"	કાઉન ફેલિયો	૧૫×૧૦	"
મિડિયમ ઓક્ટેવો	૯ $\frac{૩}{૪}$ ×૬	"	ડોમી ફેલિયો	૧૭ $\frac{૩}{૪}$ ×૧૧ $\frac{૩}{૪}$	"
રોયલ ઓક્ટેવો	૧૦×૬ $\frac{૩}{૪}$	"	રોયલ ફેલિયો	૨૦×૧૨ $\frac{૩}{૪}$	"
સુપરરોયલ ઓક્ટેવો	૧૦ $\frac{૩}{૪}$ ×૬ $\frac{૩}{૪}$	"	મ્યુઝીક	૧૪×૧૦ $\frac{૩}{૪}$	"
ઇમ્પિરિયલ ઓક્ટેવો	૧૧×૭ $\frac{૩}{૪}$	"			

કોષ્ટક

કાગળનું

૨૪ તા=૧ ધા	૨૧ $\frac{૩}{૪}$ ધા=૭૫ખાનાનું રીમ
૨૫ તા=૭૫ખાનાનો ધા	૨ રીમ=૧ અંડલ
૨૦ ધા=૧ રીમ	૧૦ અંડલ=૧ ગાંસડી

વખતનું

૬૦ સેકન્ડ = ૧ મિનિટ	૧૨ ફેબ્રુ-૨૨ મહિના અથવા
૬૦ મિનિટ = ૧ કલાક	૩૬૫ દિવસ = ૧ વર્ષ
૨૪ કલાક = ૧ દિવસ	૩૬૬ દિવસ = ૧ લીપવર્ષ
૭ દિવસ = ૧ અઠવાડિયું	૧૦ વર્ષ = ૧ દસકા
૧૪ દિવસ = ૧ પખવાડિયું	૧૦૦ વર્ષ = ૧ સદી
૪ અઠવાડિયાં = ૧ મહિનો	

પૈસાનું કોષ્ટક

૧ પાઇ

૩ પાર્ષ = ૧ પૈસો = $\frac{1}{3}$ પેન્સ૧૨ પાઇ અથવા ૪ પૈસા = ૧ આનો = $\frac{1}{4}$ પેન્સ

૧૬ આનો = ૧ રૂપિયા = ૧ શિ. ૬ પેન્સ

૧૦ રૂપિયા = ૧૫ શિલિંગ

૧૦૦,૦૦૦ રૂપિયા (૧ લાખ) = ૭,૫૦૦ પાઉંડ

૧૦૦ લાખ રૂપિયા (૧ કરોડ) = ૭૫૦,૦૦૦ પાઉંડ

ઝોફિસમાં વપરાતાં માપ

૪ પૌંડા = ૧ ધાન

૪ ધાન = ૧ રતી

૮ રતી = ૧ માસો

૧૨ માસા = ૧ તોલા

૫ તોલા = ૧ ચટક

૧૬ ચટક = ૧ શેર

૪૦ શેર = ૧ મણ

બજારનાં માપ

૫ સિક્કો અથવા $\frac{1}{4}$ રૂપિયાભાર = $\frac{1}{4}$ કંચા

૪ કંચા = ૧ ચટક

૪ ચટક કે ૨૦ તોલા = ૧ પૌંવા

૪ પૌંવા = ૧ શેર

૫ શેર = ૧ પોશુરી

૪૦ શેર = ૧ મણ

(એક રૂપિયાભારને તોલો કહેવાય છે)

બજાર શેર = ૮૦ તોલા, કારખાનાંનો શેર = ૭૨ $\frac{1}{2}$ તોલા.

હિંદનો મણ = ૮૨ પાઉંડ, બજારનો મણ = ૮૨ પાઉંડ, ૨ ઝૌંસ, ૩ ડામ,

હિંદી વજનનું એવોકું પોષ વજન કરવા માટે જેટલા શેર હોય તેને ૭૨થી ગુણીને ૩૫ વડે ભાગવા. આથી જિલ્લું કરવાથી એવોકું પોષના શેર થઇ શકે. એક ટનના લગભગ ૨૭ $\frac{1}{2}$ મણ થાય. બજારના વજનને કારખાનાંના વજનમાં ફેરવવા માટે $\frac{1}{4}$ ઉમેરી કુલ વજનના $\frac{1}{4}$ બાદ કરો. બાકી જે આવશે તે હંદ્રવેટ. કારખાનાંના મણના ટન કરવા માટે ૩૦થી ભાગી નાખવા.

બંગાળમાં લંબાઇનું માપ

૧ હાથ (કયુબિટ) = ૧૮ ઇંચ.

૪ હાથ = ૧ દંડ અથવા ૨ વાર

૨૦૦૦ દંડ = ૧ કોસ

બંગાળમાં દાણાનું માપ

૫ ચટક = ૧ ફૂંકી

૪ ફૂંકી = ૧ રાયક

૨ રાયક = ૧ પાલી

૧૬ પાલી = ૧ મણ

૨ $\frac{1}{2}$ મણ = ૧ સાલી

બંગાળમાં જમીનનું માપ

૫ ચો. વા. }
૪૬ ચો. શી. } = ૧ ચટક

પંજાબમાં

૧ વીધા = ૧,૬૨૦ ચોરસવાર

મદ્રાસમાં

૧ વીધા = ૬,૪૦૦ ચોરસવાર

ચુક્તપ્રાંતમાં

૨૦ અસ્વન્સી = ૧ સસ્વન્સી

૨૦ સસ્વન્સી = ૧ કચવન્સી

૨૦ કચવન્સી = ૧ વિશ્વન્સી

૨૦ વિશ્વન્સી = ૧ વીધા

આસામમાં

૧૨ શીટ = ૧ લુસર

૨૦ લુસર = ૧ કોટા

૫ કોટા = ૧ હિલ્લિસા

૧૬ ચટક =	$\left\{ \begin{array}{l} ૧ કટા \\ ૮૦ ચો. વા. \end{array} \right.$	૪ હિસ્થિસા = ૧ પુરા
૨૦ કટા =	$\left\{ \begin{array}{l} ૧ વીધા \\ ૧૪,૪૦૦ ચો. શી. \\ ૧૬૦૦ ચો. વા. \end{array} \right.$	સુક્રાત્રાંતમાં ૧ વીધા = ૩૦૨૫ ચોરસવાર
૩૪ $\frac{૩}{૪}$ વીધા = ૧ એકર		સુઅધમાં
૧૯૨૬ વીધા = ૧ ચોરસ માઇલ		૧ વીધા = ૩,૬૨૭ ચોરસવાર

કંપડાનું માપ

૩ ભેજ	= ૧ અંગલિ = ૩૬ ઇંચ
૩ અંગલિ	= ૧ જીરા = ૨૬ $\frac{૧}{૨}$ ઇંચ
૮ જીરા	= ૧ હાથ = ૧૮ ઇંચ
૨ હાથ	= ૧ ગજ = ૩૬ વાર

અંતર માપવા માટે

૧ ઇંચ	= ૨૫.૪ મિલીમીટર
૧૨ ઇંચ	= ૧ ફૂટ = ૩૦.૪૮ સેન્ટીમીટર
૩ ફૂટ	= ૧ યાર્ડ = ૯૧.૪૪ "
૫ $\frac{૩}{૪}$ યાર્ડ	= ૧ રોડ અથવા પોલ = ૫.૦૩ મિટર
૪ રોડ	= ૧ એઇન = ૨૦.૧૨ મિટર
૪૦ રોડ અથવા ૬૬૦ ફીટ	$\left. \right\} = ૧ ફીલ્ડિંગ = ૨૧૦.૧૭ મિટર$
૮ ફીલ્ડિંગ અથવા ૧૭૬૦ યાર્ડ અથવા ૫૨૮૦ ફીટ	$\left. \right\} = ૧ માઇલ = ૧.૬૦૯ કીલોમિટર$

એવોલ્યુશન વળન

(કીમતી ધાતુઓ અને હવા સિવાયની વસ્તુઓનું વળન કરવા માટે)

૧ એઇન	= ૦.૦૬૪૮ ગ્રામ
૨૭.૧૧૩૨ એઇન = ૧ ડ્રામ	= ૧.૭૭૨ "
૧૬ ડ્રામ	= ૧ ઓંસ = ૨૮.૩૫૦ ગ્રામ
૧૬ ઓંસ	= ૧ પાઉન્ડ = ૪૫૩.૫૬૨ "
૧૪ પાઉન્ડ	= ૧ સ્ટોન = ૬.૩૫૦ કીલોગ્રામ
૨૮ પાઉન્ડ	= ૧ ક્વાર્ટર = ૧૨.૭૦ "
૪ ક્વાર્ટર	= ૧ હેન્ડ્રેટ = ૫૦.૮૦૨ "
૨૦ હેન્ડ્રેટ	= ૧ ટન = ૧૦૧૬ "
૭૦૦૦ એઇન	= ૧ પાઉન્ડ

દ્વિતીય વળન (કીમતી ધાતુઓ માટે)

૪ ગ્રેન =	૧ કૅરેટ	૨૫ પાઉન્ડ =	૧ ક્વાર્ટર
૬ કૅરેટ =	૧ પેનીવેટ	૧૦૦ પાઉન્ડ =	૧ હંદ્રવેટ
૨૦ પેનીવેટ =	૧ ઓંસ	૨૦ હંદ્રવેટ =	૧ ટન
૧૨ ઓંસ =	૧ પાઉન્ડ		

હવા ખનાવી વેચનારનાં વળન

(ડોક્ટરનાં પ્રિસ્ક્રિપ્શન્સ પ્રમાણે)

હવાનું વળન કરવા માટે)

૨૦ ગ્રેન = ૧ રફપલ

૩ રફપલ = ૧ ડ્રામ

૮ ડ્રામ = ૧ ઓંસ

૧૨ ઓંસ = ૧ પાઉન્ડ

(પ્રવાહી હવા માપવા

તથા ખનાવવા માટે)

૬૦ મીનીમ(ટીપાં) = ૧ પ્રવાહી ડ્રામ

૮ પ્રવાહી ડ્રામ = ૧ પ્રવાહી ઓંસ

૨૦ પ્રવાહી ઓંસ = ૧ પ્રવાહી પિન્ટ

૮ પ્રવાહી પિન્ટ = ૧ ગેલન

અગ્રેજી ઢખના રસોડાનું કોષ્ટક

૩ ટી સ્પૂનપુલ અથવા ૩ પ્રવાહી ઓંસ = ૧ ટેબલ સ્પૂનપુલ

૧૨ ટેબલ સ્પૂનપુલ અથવા ૮ પ્રવાહી ઓંસ = ૧ કપપુલ

૨ કપપુલ અથવા ૨૦ પ્રવાહી ઓંસ = ૧ પિન્ટ

૪ કપપુલ = ૧ ક્વાર્ટર

જમીનનું માપ

૧૨ ઇંચ = ૧ ફૂટ

૩૬ ઇંચ = ૩ ફૂટ = ૧ યાર્ડ

૧૮૮ ઇંચ = ૧૬ ફૂટ = ૫ યાર્ડ = ૧ શેડ અથવા પોલ

૭૯૩ ઇંચ = ૬૬ ફૂટ = ૨૨ યાર્ડ = ૪ શેડ = ૧ ચેઇન

૭૯૨૦ ઇંચ = ૬૬૦ ફૂટ = ૨૨૦ યાર્ડ = ૪૦ શેડ = ૧૦ ચેઇન = ૧ ફ્લોગિંગ

૬૩,૩૬૦ ઇંચ = ૫,૨૮૦ ફૂટ = ૧,૭૬૦ યાર્ડ = ૩૨૦ શેડ = ૮૦ ચેઇન = ૮ ફ્લોગિંગ = ૧ માઇલ

ચોરસ માપ

૧૪૪ ચોરસ ઇંચ = ૧ ચોરસ ફૂટ.

૧,૨૯૬ ચોરસ ઇંચ = ૮ ચોરસ ફૂટ = ૧ ચોરસ વાર

૩૦,૯૨૪ ચોરસ ઇંચ = ૨૭૨ ફૂટ ચોરસ ફૂટ = ૩૦ ફૂટ ચોરસ વાર = ૧ ચોરસ શેડ
અથવા પોલ

૬૨૭,૨૬૪ ચોરસ ઇંચ = ૪,૩૫૬ ચોરસ ફૂટ = ૪૮૪ ચોરસ વાર = ૧૬ ચોરસ શેડ =
૧ ચોરસ ચેઇન

૧,૫૬૮,૧૬૦ ચોરસ ઇંચ = ૧૦,૮૯૯ ચોરસ ફૂટ = ૧,૨૧૦ ચોરસ વાર = ૪૦ ચોરસ શેડ =
૨ ફૂટ ચોરસ ચેઇન = ૧ રુડ

૬,૨૭૨,૬૪૦ ચોરસ ઇંચ = ૪૩,૫૬૦ ચોરસ ફૂટ = ૪,૮૪૦ ચોરસ વાર = ૧૬૦ ચોરસ શેડ =
૧૦ ચોરસ ચેઇન = ૪ રુડ = ૧ એકર

૧ ચોરસ માઇલ = ૬૪૦ એકર

દરિયાઈ માપણ

અમેરિકન = ૯,૦૮૦.૨૭ ફીટ

જર્મન = ૬,૦૭૬ ફીટ

બ્રિટિશ = ૬,૦૮૦ „

જર્મન પરનો માપણ = ૫,૨૮૦ ફીટ

દરિયાઈ કોષ્ટક

૬ ફીટ = ફેધમ

૧૦ ફેધમ = ૧ દરિયાઈ માપણ

૧૦૦ ફેધમ = ૧ ફેધમ લેન્થ

૬૦ દરિયાઈ માપણ = ૧ કિમી

મેટ્રિક સિસ્ટમ

લંબાઈ

૧૦ મિલીમિટર = ૧ સેન્ટીમિટર = ૦.૩૯૩૭૦૧૧૩ ઇંચ

૧૦ સેન્ટીમિટર = ૧ ડેસીમિટર = ૩.૯૩૭૦૧૧૩ ઇંચ

૧૦ ડેસીમિટર = ૧ મિટર = ૧.૦૯૩૬૧૧૩ વાર

૧૦ મિટર = ૧ ડેકામિટર = ૧૦.૯૩૬૧૧૩ વાર

૧૦ ડેકામિટર = ૧ હેક્ટોમિટર = ૧૦૯.૩૬૧૧૩ „

૧૦ હેક્ટોમિટર = ૧ કિલોમિટર = ૦.૬૨૧૩૭ માપણ

૧ મિટર = ૩૯.૩૭ ઇંચ

૧ કિલોમિટર લગભગ ૫ માપણ થાય છે અને ૮ કિલોમિટરના લગભગ ૫ માપણ થાય છે.

વજન

૧૦ મિલિગ્રામ = ૧ સેન્ટીગ્રામ = ૦.૧૫૪૩૨ ગ્રેમ

૧૦ સેન્ટીગ્રામ = ૧ ડેસીગ્રામ = ૧.૫૪૩૨ „

૧૦ ડેસીગ્રામ = ૧ ગ્રામ = ૧૫.૪૩૨ „

૧૦ ગ્રામ = ૧ ડેકાગ્રામ = ૫.૬૪૩૮ ડ્રામ

૧૦ ડેકાગ્રામ = ૧ હેક્ટોગ્રામ = ૩.૫૨૭૪ ઓંસ

૧૦ હેક્ટોગ્રામ = ૧ કિલોગ્રામ = ૨.૨૦૪૬૨૨૩ પાઉન્ડ

૧૦ કિલોગ્રામ = ૧ મિરિયાગ્રામ = ૨.૨૦૪૬૨૨૩ પાઉન્ડ

૧૦ મિરિયાગ્રામ = ૧ કિવન્ટલ = ૧.૯૮૬૪ હંદ્રવેટ

૧૦ કિવન્ટલ = ૧ ટોન

૧૦ મિલીલિટર = ૧ સેન્ટીલિટર = ૦.૦૭૦૪ ઇંચ

૧૦ સેન્ટીલિટર = ૧ ડેસીલિટર = ૦.૧૭૫૯૮ પિન્ડ

૧૦ ડેસીલિટર = ૧ લિટર = ૧.૭૫૯૮ પિન્ડ

૧૦ લિટર = ૧ ડેકાલિટર = ૨.૧૯૯૭ ગલ

૧૦ ડેકાલિટર = ૧ હેક્ટોલિટર = ૨.૭૪૮૭ ગુશલ

૧ ક્યુબિક સેન્ટીમિટર (પાણી) = ૧ ગ્રામ;

૧૦૦ ક્યુબિક સેન્ટીમિટર (પાણી) અથવા ૧ લિટર = ૧ કિલોગ્રામ,

૧ ક્યુબિક મિટર (૧૦૦ લિટર, ૧૦૦૦ કિલોગ્રામ) = ૧ મેટ્રિક ટન

જમીનના માપનું કોષ્ટક

૧૦૦ ચોરસ મિટર = ૧ આર = ૦.૯૮૮ રૂડ	
૧૦૦ આર = ૧ હેક્ટર = ૨.૪૭૧૧ એકર	
૧૦૦ હેક્ટર = ૧ ચોરસ કિલોમિટર = ૦.૩૮૧૧ ચોરસ માઇલ	

સંખ્યાનું કોષ્ટક

૧૨ નંગ = ૧ ડઝન	૧૨ ગ્રાસ = ૧ મોહું ગ્રાસ
૧૨ ડઝન = ૧ ગ્રાસ	૨૦ નંગ = ૧ ફાડી

અંગ્રેજી નાણાંનું કોષ્ટક

૪ ફાર્થિંગ = ૧ પેની	૨૧ શિલિંગ = ૧ ગીની
૧૨ પેન્સ = ૧ શિલિંગ	અર્ધો સોલરેન = ૧૦ શિલિંગ
૨૦ શિલિંગ = ૧ પાઉંડ	ફાઉન (રૂપાનો) = ૫ શિલિંગ
	ફ્લોરિન (રૂપાનો) = ૨ શિલિંગ

સર્કલનું કોષ્ટક

૬૦ સેકન્ડ = ૧ મિનિટ	૩૦ ડિગ્રી = ૧ સાઈન
૬૦ મિનિટ = ૧ ડિગ્રી	૧૨ સાઈન = ૧ સર્કલ

કેટલીક ઉપયોગી બાબતો

૧. પાણીના એક પિન્ટનું વજન ૧.૧ રતલ થાય છે.
૨. પાણીના એક ઘન ઇંચનું વજન ૨.૫૨૩ ગ્રેન થાય છે.
૩. પાણીના એક ગેલનનું વજન ૧૦ રતલ થાય છે.
૪. પાણીના એક ઘન ફૂટનું વજન ૬૨.૫ રતલ થાય છે.
૫. મેટ્રિક સિસ્ટમની સંજ્ઞાઓનો અર્થ નીચે મુજબ છે :
 ડેકા = દસગણ્યા ડેસી = $\frac{૧}{૧૦}$
 હેક્ટો = ૧૦૦ ગણ્યા સેન્ટી = $\frac{૧}{૧૦૦}$
 કિલો = ૧,૦૦૦ ગણ્યા મિલી = $\frac{૧}{૧૦૦૦}$
 મિરિયા = ૧૦,૦૦૦ ગણ્યા એક હોર્સ પાવર = ૭૪૬ વોટ

ક્ષેત્રફળ માપવાનું કોષ્ટક

૧ આના = $\frac{૧}{૬૪}$ ચુંઠા	
૧ ચુંઠા = ૧૨૧ ચોરસ વાર	
૧ એકર = ૪૦ ચુંઠા = ૪૮૪૦ ચોરસ વાર	
૧ રકવેર = ૧૦૦ ચોરસ ફૂટ	
૧ ખાસ = ૧૦૦ ઘન ફૂટ	

નાણાંનું વજન

- ૧ રૂપિયો ચાંદીનો = ૧ તોલો = ૧૮૦ ગ્રેન
- ૦.૧૧ રૂપિયો = ૦.૧૧ તોલો = ૬૦ ગ્રેન

- ૦૧ રૂપિયા = ૦૧ તોલા = ૪૫ ગ્રેન = ૧૦ વાલ (મુંબઈ)
 ૨ આની આંદીની = ૨૨૧૧ ગ્રેન = ૫ વાલ
 ૨ આની નિકલની = ૦૧૧ તોલા = ૯૦ ગ્રેન
 ૪ આની નિકલની = ૧૦૫ ગ્રેન
 ૧ આની નિકલની = $\frac{૩}{૪}$ તોલા = ૬૦ ગ્રેન = ૩૫ મ
 નવે કાંસાનો પૈસો = ૭૫ ગ્રેન
 નવી કાંસાની પાઇ = ૨૫ ગ્રેન
 ૦૧૧ તોલા ટપાલના કાગળ જોખવા નિકલની બે આની કામ આવે છે.
 ૧ ઓ'સ = ૨ તોલા + ૧ પૈસો = ૨૧૧ તોલા
 ૧ રતલ = ૭૦૦૦ ગ્રેન
 ૧ શેર (મુંબઈ) ૧૪,૪૦૦ ગ્રેન = ૮૦ રૂપિયા ભાર
 ૧ રતલ (ટપાલખાતા માટે) ૩૯ તોલા = ૭૦૨૦ ગ્રેન

મોતીના તોલનું કોષ્ટક

- ૪ મોખાભારતી ૦૧ સ્તી ૧૬ આનીની ૧ સ્તી
 ૪ પા સ્તીની ૧ સ્તી ૨૪ સ્તીનો ૧ ટાંક
 ૧ મોખાભાર ૧ આની

મોતીના હિસાબનું કોષ્ટક

- ૧૬ વિશ્વાસી = ૧ બદામ ૧૩૧૧ ટકા = ૧ સ્તી
 ૧૬ બદામ = ૧ દોકડો ૨૪ સ્તી = ૧ ટાંક
 ૧૦૦ દોકડા = ૧ ચવનટકા

આયુર્વેદિક અને અંગ્રેજી તોલની સરખામણી

(પાઉન્ડ અને ગ્રામીઆ)

- ૧ સ્તીભાર = $૧\frac{૧}{૪}$ ગ્રેન ૧ તોલા = ૧૮૦ ગ્રેન
 ૧ વાલ = $૫\frac{૩}{૪}$ ગ્રેન ૨૧૧ તોલા = ૪૩૭૬ ગ્રેન
 ૪ વાલ = $\frac{૩}{૪}$ તોલા

ઉપયોગી બાબતો

૧ કિલોગ્રામ =	૨,૨૦૪ રતલ	૧ વરટ =	૦.૬૬૩ માઇલ
૧ હેક્ટોલીટર =	૨૨ શાહીગેલન	૧ ડેસિમા ટાઇન =	૨.૭ એકર
૧ પૂડ =	૩૬ રતલ	૧ સેમીન =	૭ ફીટ
૧ ટન (૨,૨૪૦ રતલ) =	૬૨.૨૨ પૂડ	૧ ઓ'સ (એવોડુ'પોઇ) =	૪૩૭.૫ ગ્રેન
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ગેલન =	૦.૮૮૩ શાહીગેલન	૧ " " =	૨૮.૩૫ ગ્રામ
૭ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ગેલન =	૫ શાહીગેલન	૧ પાઉન્ડ (એવોડુ'પોઇ) =	૧૬ ઓ'સ
૧ મેટ્રિક ટન (૧૦૦૦ કિલો) =	૨૨૦૪ રતલ	" " =	૭.૦૦૦ ગ્રેન
૧ મિટર =	૩ ફી. ૩.૬ ઇં.	" " =	૪૫૩.૫૯ ગ્રામ
૧ કિલોમિટર =	૦.૬૨૧ માઇલ	૧ ગ્રામ =	૦.૦૨૨૦૪ રતલ

૧ ગ્રામ =	૦.૩૫૨૭ ઓ'સ	૧ લીટર =	૦.૩૫૨૧૬ ધન શીટ
૧ ગ્રામ =	૧૫.૪૩૨૩૪૮ ગ્રેન	" "	૦.૨૨૦૦૬૬ ગેલન
૧ પ્રવાહી ઓ'સ =	૨૮.૩૯૬ ધન સેન્ટીમિટર	" "	૬૧.૦૨૭ ધન ઇંચ
" "	= ૧.૭૩૨૯ ધન ઇંચ	" "	૧.૭૬૧ પિન્ટ
૧ પિન્ટ =	૫૬.૭૯૧૯ ધન સેન્ટીમિટર	૧ ધન ઇંચ =	૧૬.૩૮૬ ધન સેન્ટીમિટર
" "	= ૫૬.૭૯૨ લિટર	" "	૦.૧૬૪ લિટર
" "	= ૦.૨૦૦૫૭ ધન શીટ	" "	૦.૫૭૭ પ્રવાહી ઓ'સ
" "	= ૩૪.૬૫૯ ધન ઇંચ	" "	૦.૨૮૮૫ પિન્ટ
" "	= ૨૦ ઓ'સ	૧ ધન ફૂટ =	૨૮૩૧૫.૩ ધન સેન્ટીમિટર
૧ ગેલન =	૧૬૦.૪૬ ધન શીટ	" "	૨૮.૩૧૫૩ લિટર
" "	= ૨૭૭.૨૭૪ ધન ઇંચ	" "	૬.૨૩૨૧ ગેલન
૧ ગેલન =	૪.૫૩૭ લીટર	" "	૯૯૭.૧૩૬૪ પ્રવાહી ઓ'સ
" "	= ૧૦ રતલ ચોખ્ખું ગાળેલ પાણી	" "	૪૯.૮૫૬૯ પિન્ટ
૧ ધન સેન્ટીમિટર =	૦.૬૧૦૨૭૦૭૩૪ ધન ઇંચ	ઇંચના મિટર કરવા માટે	૦.૨૫૪થી ગુણવા
" "	= ૨.૮૨ પ્રવાહી ડ્રામ	સેન્ટીમિટરના ઇંચ કરવા માટે	૦.૩૯૩૭થી ગુણવા
" "	= ૦.૦૧૭૬ પિન્ટ	કિલોગ્રામના પાઉંડ કરવા માટે	૨.૨૦૪૬થી ગુણવા
" "	= ૦.૩૫૨ પ્રવાહી ઓ'સ	લીટરના ગેલન કરવા માટે	૦.૨૨થી ગુણવા
		ગેલનના લિટર કરવા માટે	૪.૫૪૮થી ગુણવા

થરમોમિટર

બ્રિટિશ સામાન્ય તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ફેરનહિટ થરમોમિટર વપરાશમાં છે. ફેરનહિટ થરમોમિટરનું ઉષ્ણતાનું બિંદુ ૨૧૨ ડિગ્રી તથા શીતબિંદુ ૩૨ ડિગ્રી છે.

સેન્ટિગ્રેડ થરમોમિટર ફ્રાન્સમાં વપરાય છે, તેનું શીતબિંદુ ૦ ડિગ્રી છે અને ઉષ્ણતા-બિંદુ ૧૦૦ ડિગ્રી છે.

જર્મન થરમોમિટર રોમરમાં શીતબિંદુ ૦ ડિગ્રીનું છે તથા-ઉષ્ણતા બિંદુ ૮૦ ડિગ્રી છે.

સેન્ટિગ્રેડની ફેરનહિટ કરવી હોય તો ફ્થથી ગુણીને ૩૨ ઉમેરવા. ફેરનહિટની સેન્ટિગ્રેડ કરવી હોય તો ૩૨ બાદ કરીને ફ્થથી ગુણવા.

મનુષ્યના શરીરનું સામાન્ય ઉષ્ણતામાપ ૯૮.૪° ફેરનહિટ, અથવા ૩૭° સેન્ટિગ્રેડ અથવા ૨૯.૫° રોમર હોય છે.

લોહીનું દબાણ

તંદુરસ્ત સિસ્ટોલિક રેન્જ

ઉંમર વર્ષ	ઉંમર વર્ષ	ઉંમર વર્ષ	ઉંમર વર્ષ
૧૫ થી ૨૪	૧૦૬ થી ૧૩૬ મિલિમિટર પારે	૫૫ થી ૬૪	૧૨૦ થી ૧૫૦ મિલિમિટર પારે
૨૫ થી ૩૪	૧૦૯ થી ૧૩૯ " "	૬૫ અને	૧૨૪ થી ૧૫૪ " "
૩૫ થી ૪૪	૧૧૧ થી ૧૪૧ " "	તેથી વધારે	
૪૫ થી ૫૪	૧૧૫ થી ૧૪૫ " "		

પ્રચલિત ઉપયોગી સંજ્ઞાઓ

@	ના દરથી;	C. I. O.	કમીડી ફોર ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ ઓર્ગેનિઝેશન
A. 1.	ત્રેષ પંક્તિનું	C. J.	વડા ન્યાયાધીશ
A. A. R.	બધા પ્રકારના જોખમ સામે	C. M.	સેન્ટિમિટર
A/c	ના ખાતે; હિસાબ	c/n	ક્રેડિટ નોટ
A. D.	ઈસ્વીસન; (આપણા પ્રભુના વર્ષમાં)	c/o	કેકાણું
A. B.	તારીખ પછી	C. O. D.	માલટાણે પૈસા
A. D. C.	એ-ડી-કાં.	c. p.	કેન્ડલ પાવર
A. F. C.	એરફોર્સ કોસ	C. S. P.	કાંબ્રેસ સોશિયાલિસ્ટ પાર્ટી
A. F. S.	એફિઝિલિયરી ફાયર સર્વિસ	C. W. O.	માલ મળાવતી વખતે પૈસા
A. I. C. C.	અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ	cum. div	બ્યાન્ન સાથે
A. I. R.	અખિલ હિંદ રેડિયો	Cwt.	હંદ્રવેટ
A. I. R. O.	આર્મી ઇન્ડિયા રિજર્વ ઓફ ઓર્ડીસર્સ	d. h.	ઝેટલે કે
A. M.	અપોરના બાર સુધીનો સમય	D. I. G.	ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ
ANON.	નનામું	Ditto, do.	તે જ
Bart	બેરોનેટ	d/d	દર્શનીય હુંડી; હુંડીની પાકતી મુદત
B. B. C.	બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટિંગ કોર્પોરેશન	D. L. O	ડેડ લેટર ઓફિસ
B. C.	ઈસ્વીસન પૂર્વે	D. L. T.	ડેક્લી લેટર ટેલિગ્રામ
B. E.	આર્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર	D. P. I	ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન
b. e.	બિલ ઓફ એક્યુઝેશન	Dr.	ખાતે; દેવાદાર
b. l.	બિલ ઓફ લેડિંગ	d. s. p	સંતાનહીન મૃત્યુ પામ્યો
B. M. A.	બ્રિટિશ મેડિકલ એસોસિએશન	D. S. P.	ડેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલિસ
b. p.	બિલ ઓફ પાર્સલ્સ	D. T. O.	ડિવિઝનલ ટ્રાન્સપોર્ટેશન ઓર્ડીસર
b. s.	બિલ ઓફ સેઇલ	D. T. S.	ડિવિઝનલ ટ્રાંશીક સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ
b & S.	બ્રાન્ડી એન્ડ સોડા વોટર	d. v. p.	પિતાની હૈયાતીમાં મૃત્યુ પામ્યો
B. V.	કલ્યાણ થાઓ ! જય જય !	D. V.	ધર્મચેષ્ટાતો-
Cantab.	કેમ્બ્રિજનો	Eccl.	ધાર્મિક
c & b	ગીલાઇ ગયો અને આઉટ થયો.	Ed.	આવૃત્તિ, તંત્રી
C. C.	ક્રિકેટ ક્લબ	e. g.	દાખલા તરીકે
c. c.	પ્રકરણો	E. I.	ઈસ્ટ ઇન્ડિયા
Cent.	સેન્ટ્રલ	e. o. d.	દર બીજે દિવસે
cf.	સરખાવો	E & O. E.	બુલચૂક લેવીટી
C. I. D.	કોન્સ્ટેબલ ગુનાશોધકખાતું	Esq.	એસ્કવાયર
c. i. f.	કિંમત, વીએ, નૂર		

Et seq	વગેરે	Infra.	નીચે
Ex. div.	વ્યાખ્યાન	I. N. C.	હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા
F. D.	ડિફિન્ડર ઓફ ધી ફેક્ટ	I. O. U.	તમે મારી પાસે માગો છો
f. o. r.	વહાણુપર મકત	I. P. S.	ઇન્ડિયન પોલીસ સર્વિસ
f. o. r.	રેલવે પર મકત	i. q.	ના જ્યુજ
G. B.	ગ્રેટબ્રિટન.	I. R. A.	આઇરિશ રીપબ્લીકન આર્મી
G. M. T.	ગ્રીનિચ મીન ટાઇમ	I. S. E.	ઇન્ડિયન સર્વિસ ઓફ એન્જિનિયરીસ
G. R. I	જ્યોર્જીયસ રેકસ ઇમ્પરેટર-શહેનશાહ જ્યોર્જી; આન્ડ રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશ.	I. S. O.	ઇમ્પરિયલ સર્વિસ ઓર્ડર
G. P. O.	ગવર્નમેન્ટ પોસ્ટ ઓફીસ	I. S. R.	ઇન્ડિયન સ્ટેટ રેલવેઝ
G. P. U.	રશિયાની ગુમયર રાજકીય પોલીસ	I. T. C. U.	ઇન્ડિયન ટ્રેડયુનિયન કોંગ્રેસ
h.	ક્લાકો	J. P.	જસ્ટિસ ઓફ ધી પીસ
H. B. M.	હિઝ બ્રિટેનિક મેજેસ્ટી	Juu.	ગાતો
H. C.	આમસભા	K. B.	કિંગ્સ બેન્ચ; ખાનખહાદુર
H. E.	હિઝ એક્સેલન્સી	Kilg.	કિલોગ્રામ
H. E. H.	હિઝ એક્ઝાલ્ટેડ હાઇનેસ	Kilm.	કિલોમિટર
H. H.	હિઝ હાઇનેસ; હિઝ હોર્લાનેસ	Lat.	લેટિન
H. I. H.	હિઝ હિમ્પરિયલ મેજેસ્ટી	lb.	રતલ
H. M. S.	હિઝ મેજેસ્ટીઝ સર્વિસ (સરકારી કામ)	l. b. w.	લિકેટ પાસે પગ
H. M. V.	હિઝ મારટસ' વોઇસ	L. C. J.	લોર્ડ ચીફ જસ્ટિસ
h. p.	હોર્સ-પાવર	L. C.	લોર્ડ એન્સેલર
H. R. H.	હિઝ રોયલ હાઇનેસ	L. G.	લાઇફ ગાર્ડઝ
H. W. M.	હાઇ વોટરમાર્ક	l. h.	ડાબો હાથ
Ibid	તે જ સ્થાનનું; એજન	lit.	સાહિત્ય; સાહિત્યવિષયક
I. C. S.	હિંદી સર્નદી નોકરી.	long.	રેખાંશ
I/c.	ની વતી.	l. s.	ડાબી બાજુ
i. e.	એટલે કે.	£. s. d.	પાઉન્ડ, શિલિંગ, પેન્સ.
I. F. S.	ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ સર્વિસ; આઇ-રિશ ફી રેટ.	L. S.	સીલ માટેનું સ્થાન
i. h. p.	દશવિઘ્ન હોર્સ-પાવર	Ltd.	લીમિટેડ
I. L. O.	આંતરરાષ્ટ્રીય મળૂર ઓફીસ	Math.	ગણિત
I. L. P.	સ્વંત્ર મળૂર પક્ષ	M. C.	મિલિટરી કોસ; મ્યુનિસિપલ કમિશનર
I. M. A.	ઇન્ડિયન મિલિટરી એક્રેડેમી	M. C. C.	મેલિંગ્મન ક્રિકેટ ક્લબ
I. M. S.	ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસ	M. C. S.	મદ્રાસ (અથવા મલાયલન) સિવિલ સર્વિસ
Inc.	ઇન્કોર્પોરેટેડ	M. E. C.	કારોઆરી સભાના સભ્ય
		M. E. S.	મિલિટરી એન્જિનિયરિંગ સર્વિસ

M. L. A.	વડી ધારાસભાના સભ્ય
Mille.	હજાર
Mlle.	માદેમુઆસેલ (મિસ)
Mme.	માદામ
m. p. h.	કલાક-માઇલ
Ms; Mss	હસ્તપ્રત
m. s. l.	દરિયાની સરેરાશ સપાટી
Mt.	પર્વત
N. B.	ખાસ જરૂરી
n. d.	તારીખ વિનાનું
N. E.	ધશાન ખૂણે
nem. con.	એક પણુ વિશેષ વિના
Nem. diss.	સર્વાનુભવે
N. E. P.	ન્યુ ઇકોનોમિક પોલીસી
Net, Nett.	સાફી
N. I. R. A.	રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનની યોજના
N. P.	નોટરીપબ્લિક
N. & Q.	નોંધ અને પ્રશ્નો
n. s.	રૂપદ્રુ દર્શાવ્યું નથી
n. u.	નામની ખબર નથી
N. W.	વાયવ્ય ખૂણે
N. W. F. P.	સરહદ પ્રાંત
Ob.	મૃત્યુ પામ્યો
%.	ટકા
O. K.	બધું બરાબર
Ol	ઓલિમ્પિક
O. M.	ઓડર ઓફ મેરિટ
O. p.	છપાતું નથી
O. S. P.	સંતાનહીન મૃત્યુ પામ્યો
O. S.	જુની પ્રથા
O. T.	જુના કરાર [ખાઇખસતા]
Oxon.	ઓક્સફર્ડના
Oz.	ઑસ
P. C.	દર સેક્ટર; પોલિસ કોન્ટ્રોલ; પોસ્ટકાર્ડ
Per	વડે
Per Pro.	-નામની

P. L.	શાહી કવિ
Pl.	સ્થળ; બહુવચન
P. M.	અપોરના બાર પછીનો સમય; વડાપ્રધાન
P. M. G.	પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ
p. n.	માલ સોંપતી વખતે ચૈસા
P. O.	પોસ્ટ ઓફીસ
p. o. d.	પ્રોપીસરી નોટ;
Pp	પાનાં
P & O.	પેનિન્સ્યુલર એન્ડ ઓરિયન્ટલ કંપની
P. P. S.	વધારે તાજ કલમ
P. R. A.	રોયલ એકેડેમીના પ્રમુખ
Prof.	પ્રોફેસર
Pro-tem	કામચલાઉ
Pro rata	દર પ્રમાણે
Pres.	પ્રમુખ
p. r. n.	ઉપરિચિત થતા ખાસ કામસર
Prox.	આવતો મહિનો
P. S.	તાજ કલમ
Pt.	પ્રાઇવેટ (સોલ્જર)
P. T. O.	સાંધણુ છે; ટપાલ અને તારઓફીસ
P. W. D.	જાહેર બાંધકામ ખાતું
Q. B.	ક્વીન્સ બેન્ચ
Q. E. D.	જે સાબીત કરવાનું હતું તે
Q. V.	જે જુઓ
Qto.	કવાર્ટો; ચારપેજ
R. A.	રોયલ એકેડેમી
R. A. M.	રોયલ એકેડેમી ઓફ મ્યુઝિક
R. A. S.	રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી
R. C. S.	રોયલ કોલેજ ઓફ સર્જન્સ
R. C.	રોમન કેથોલિક; રેડક્રોસ
R. C. V. S.	રોયલ કોલેજ ઓફ વેટરનરી સર્જન્સ
R. E.	શાહી એન્જીનિયર
Rec.	રેકર્ડ

Rect.	રેક્ટર	s. s.	સ્ટીમર
Rev.	રેવરન્ડ	Ss.	સંતો
R. H.	રોયલ હાઇનેસ	St.	શરી; સંત
R. I. N.	શાહી હિંદી નૌકાદળ	Stet.	રહેવાદો
R. I. P.	તેને શાંતિ મળો.	Supt.	સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ
R. M. S.	રોયલ મેઇસલ સર્વિસ; રોયલ મીટીઅરોલોજીકલ સોસાયટી	s. v.	શબ્દ અથવા ખિતાબ હેઠળ
Ro.	જમણા હાથના પાના પર	S. V.	જે શબ્દની વાત થાય છે તે હેઠળ
R. S. L.	શાહી સાહિત્ય મંડળ	S. W.	નેઝર્મ્ય ખૂણો
R. S. V. P.	મહેરબાની કરી જવાબ આપો	T. B.	ક્ષયના જંતુઓ
Rt. Rev.	રાઇટ રેવરન્ડ	T & O.	લીધું અને આપ્યું
R. U.	રખી યુનિયન	T. O.	તાર ઓશીસ; પાનું ફેરવો
R. V.	સુધારેલું જાણાંતર	Toc H.	ગિલ્બર્ટ ટાલ્મોટના સ્મરણાર્થે
S.	દક્ષિણ; સંતો		૧૯૧૫માં યથે ખાતે સ્થાપ- વામાં આવેલ 'ટાલ્મોટ હાઉસ'
s. a.	કળા મુજબ; તારીખ વિનાનું		માટેની સિગ્નલરની સંગ્રા
S. A.	દક્ષિણ આફ્રિકા	T. T. L.	ટમ લેવી
S. B.	સરદાર બહાદુર	T. U. C.	ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ
Sculp.	શિલ્પી	U. K.	યુનાઇટેડ કિંગડમ
S. C.	નાની લિપિમાં મોટા અક્ષરો	Ult.	ગયે મહિને
S. D. F.	સોશિયલ ડેમોક્રેટિક ફ્રેન્ડશન	Uni.	યુનિવર્સિટી
S. d.	અચોક્કસ મુદત સુધી	U. S. A.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા
S. E.	અગ્નિખૂણો	U. S. S. R.	યુનિયન ઓફ સોશિયાલિસ્ટ
Sec.	સેક્રેટરી		સોવિયેટ રિપબ્લિકસ [રશિયા]
Serjt.	સાજન્ટ	U. T. S.	યુનિવર્સિટી ટ્રેનિંગ કોર
Sen.	સિનિયર	u. s.	ઉપર મુજબ
S. f.	પ્રકરણના અંતે	u. s. w.	વગેરે
S. J.	સોસાયટી ઓફ જિસસ	ux.	પત્ની
Skr.	સંસ્કૃત	V. A. D.	વોલન્ટરી એઇડ ડિસ્ટ્રિબ્યુટ
S. l. p.	કાયદેસર વારસ વિના	V. C.	વિક્ટોરિયા ક્રોસ; વાઇસ-ચે-સે-
S. m. p.	દીકરા વિના		લર; ઉપપ્રમુખ
S. O. S.	આકૃતના સમયે આંતરરાષ્ટ્રીય નિશાનીનો સંદેશ; અમારા આત્માને બચાવો	V. D.	વોલન્ટિયર ઓશીસર ડેકોરેશન
S. P. C. A.	પશુઓ પર બાતકીપણું અટકાવનાર મંડળી	v. d.	જુદી જુદી તારીખો
Sq.	ચોરસ	Vet.	વેટરનરી
S. S.	સરદાર સાહેબ	vis	વાઇકાઉન્ટર
		Via	થકને
		Viz	એટલે
		v. g.	દાખલા તરીકે

Vo.	કાળી બાળુનું પાનું	W. O.	વોરન્ટ ઓફીસર; યુદ્ધ ઓફીસ
vol.	વોલ્યુમ	W. P.	હવા સારી હશે તો
V. P. P.	વેલ્યુ પેમેન્ટલ ઓર્ડર	W. P. B.	રહી કાગળ નાખવાની ટાપલી
V. R	વિક્ટોરિયા રજીના;	Wt.	વજન
	રાણી વિક્ટોરિયા	W. T.	ખીનતારી સંદેશ
vs.	વિરુદ્ધ	Xmas.	ક્રિસ્ટમસ
V. Y.	વિવિધ વર્ષો	Xt.	ક્રિશ્ચિયન
W.	પશ્ચિમ	Yds.	વાર
w. a. f.	બધા દોષ સહિત	Y. M. C. A.	યંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિએશન
W.C.	પાવખાનું	Y. W. C. A.	યંગ વીમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિએશન

ખિતાબો

C. B.	કમ્પેનિયન ઓફ ધી બાથ	G. C. I. E.	ગ્રાન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર
C. B. E.	કમાન્ડર (અથવા કમ્પેનિયન) ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર	G. C. L. H.	ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી લિજીયન ઓફ મોનર
C. I.	ઓર્ડર ઓફ ધી કાઉન ઓફ ઇન્ડિયા	G. C. M. G.	ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ સેન્ટ માઇકલ એન્ડ સેન્ટ જ્યોર્જ
C. I. E.	કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર	G. C. S. I.	ગ્રાન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા
C. M. G.	કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ સેન્ટ માઇકલ એન્ડ સેન્ટ જ્યોર્જ	G. C. V. O.	ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી રોયલ વિક્ટોરિયન ઓર્ડર
C. S. I.	કમ્પેનિયન ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા	G. M. I. E.	ગ્રાન્ડ માર્ટર ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર
C. V. O.	કમાન્ડર ઓફ ધી રોયલ વિક્ટોરિયન ઓર્ડર	G. M. K. P.	ગ્રાન્ડ માર્ટર ઓફ ધી નાઇટ્સ ઓફ સેન્ટ પેટ્રિક
D. B. E.	ડેપુટી કમાન્ડર ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર	G. M. S. I.	ગ્રાન્ડ માર્ટર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા
D. S. M.	ડિસ્ટિંગ્વિશ્ડ સર્વિસ મેડલ	I. O. M.	ઇન્ડિયન ઓર્ડર ઓફ મેરિટ
D. S. O.	ડિસ્ટિંગ્વિશ્ડ સર્વિસ ઓર્ડર	I. V. S.	ઇન્ડિયન વેટરનરી સર્વિસ
G. B. E.	નાઇટ (અથવા ડેપુટી) ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર	K. B.	નાઇટ ઓફ ધી બાથ (૧૮૧૫ સુધી માત્ર એકજ વર્ગ હતો)
G. C. B.	ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી બાથ	K. B. E.	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર
G. C. H.	ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી હેલ્ડ ઓફ હેનોવર	K. C.	કિંગ્સ કાઉન્સેલ
		K. C. B.	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી બાથ

K. C. I. E.	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર
K C. H.	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી હુનો-વેરિયન એલિફન્ટ ઓર્ડર
K. C. M. G	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી આર્ડર ઓફ સેન્ટ માઇકલ એન્ડ સેન્ટ જ્યોર્જ
K. C. S. I	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી રતાર ઓફ ઇન્ડિયા
K. C. V O.	નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી રોયલ વિક્ટોરિયન ઓર્ડર
K. G.	નાઇટ ઓફ ધી ગાર્ટર
K. G. C.	નાઇટ ઓફ થી ગ્રાન્ડ ક્રોસ
K. R. C.	નાઇટ ઓફ ધી રેડ ક્રોસ

K. S.	ખાન સાહેબ
K. S. I.	નાઇટ ઓફ ધી રતાર ઓફ ઇન્ડિયા
Kt.	નાઇટ
K. T.	નાઇટ ઓફ ધી આર્ડર ઓફ થિસલ
M. B. E.	મેમ્બર ઓફ ધી આર્ડર ઓફ બ્રિટિશ એમ્પાયર
M. V. O.	મેમ્બર ઓફ ધી રોયલ વિક્ટોરિયન ઓર્ડર
O. B. E.	ઓફીસર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર ઓર્ડર
P. C.	પ્રિવિ કાઉન્સિલર

ડિગ્રી

B. A.	બેચેલર ઓફ આર્ટ્સ
B. C. L.	બેચેલર ઓફ સિવિલ લો
B. COM.	બેચેલર ઓફ કોમર્સ
B. D. S.	બેચેલર ઓફ ડેન્ટલ સર્જરી
B. L.	બેચેલર ઓફ લૉજ
B. M.	બેચેલર ઓફ મેડિસિન
B. Sc.	બેચેલર ઓફ સાયન્સ
C. E.	સિવિલ એન્જિનિયર
D. C. L.	ડૉક્ટર ઓફ સિવિલ લો
D. D.	ડૉક્ટર ઓફ ડિવિનિટી
D. D. S.	ડૉક્ટર ઓફ ડેન્ટલ સર્જરી
D. F.	ડીન ઓફ ફેકલ્ટી
D. Litt.	ડૉક્ટર ઓફ લેટર્સ અથવા લિટરેચર
D. Phil	ડૉક્ટર ઓફ ફિલોસોફી
D. Sc.	ડૉક્ટર ઓફ સાયન્સ
D. T.	ડૉક્ટર ઓફ થિયેલોજી
G. D. A.	ગવર્નેન્ટ ડિપ્લોમા ઇન એકાઉન્ટ્સી
L. D. S.	લાઇસેન્સિયેટ ઓફ ડેન્ટલ સર્જરી
L. F. P. S.	લાઇસેન્સિયેટ ઓફ ધી ફેકલ્ટી ઓફ ફિજીયન્સ એન્ડ સર્જન્સ

L. L. B.	બેચેલર ઓફ લૉજ (L. L. બહુવચન માટે વપરાય છે)
L. L. D.	ડૉક્ટર ઓફ લૉજ
L. L. M.	માસ્ટર ઓફ લૉજ
L. R. C. P.	લાઇસેન્સિયેટ ઓફ ધી રોયલ કૉલેજ ઓફ ફિજીયન્સ
L. R. C. S.	લાઇસેન્સિયેટ ઓફ ધી રોયલ કૉલેજ ઓફ સર્જન્સ
M. A.	માસ્ટર ઓફ આર્ટ્સ
M. B.	બેચેલર ઓફ મેડિસિન
M. B. B. S.	બેચેલર ઓફ મેડિસિન એન્ડ બેચેલર ઓફ સર્જરી
M. D.	ડૉક્ટર ઓફ મેડિસિન
M. D. S	માસ્ટર ઓફ ડેન્ટલ સર્જરી
M. E.	માઇનિંગ એન્જિનિયર
M. Litt.	માસ્ટર ઓફ લિટરેચર
M. S.	માસ્ટર ઓફ સર્જરી
M. Sc.	માસ્ટર ઓફ સાયન્સ
M. Sc. Tech	માસ્ટર ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી
Ph. B.	બેચેલર ઓફ ફિલોસોફી
Ph. D.	ડૉક્ટર ઓફ ફિલોસોફી

સભ્યોની સંજ્ઞાઓ

A. A. I. A.	એસોશિયેટ ઓફ ધી એસોશિયેશન ઓફ ઇન્ટરનેશનલ એકાઉન્ટન્ટસ
A. C. A.	એસોશિયેટ ઓફ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટસ
A. C. I. S.	એસોશિયેટ ઓફ ચાર્ટર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સેક્રટરીઝ
A. Inst. C. E.	એસોશિયેટ ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સિવિલ એન્જિનિયર્સ
A. M. I. C. E.	એસોશિયેટ મેમ્બર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સિવિલ એન્જિનિયર્સ
A. M. I. E. E.	એસોશિયેટ મેમ્બર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર્સ
A. M. I. M. E.	એસોશિયેટ મેમ્બર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મિકેનિકલ એન્જિનિયર્સ
A. R. A.	એસોશિયેટ ઓફ રાયલ એક્રેડેમી
A. R. C. S.	એસોશિયેટ ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ સાયન્સ
A. R. I. B. A.	એસોશિયેટ ઓફ ધી રાયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બ્રિટિશ આર્કિટેક્ટસ
A. R. R. C.	એસોશિયેટ ઓફ ધી રાયલ રેક્રોસ
F. B. A.	ફેલો ઓફ ધી બ્રિટિશ એક્રેડેમી
F. C. P.	ફેલો ઓફ ધી કોલેજ ઓફ પ્રીસેપ્ટ્સ
F. C. S.	ફેલો ઓફ ધી કેમીકલ સોસાયટી
F. F. A.	ફેલો ઓફ ધી ફેકલ્ટી ઓફ એક્યુચ્યુઅરીઝ
F. F. P. S.	ફેલો ઓફ ધી ફેકલ્ટી ઓફ રીજીશિયન્સ એન્ડ સર્જન્સ
F. G. S.	ફેલો ઓફ ધી જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી
F. I. I.	ફેલો ઓફ ધી ઇમ્પરિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ
F. I. A.	ફેલો ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્યુચ્યુઅરીઝ
F. I. C.	ફેલો ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કેમિસ્ટ્રી
F. L. S.	ફેલો ઓફ ધી લિનિયન સોસાયટી
F. R. A. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ એશિયાટિક (અથવા એસ્ટ્રોનોમિકલ) સોસાયટી
F. R. C. O.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ ઓર્ગેનિસ્ટસ
F. R. C. P.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ ફિજિશિયન્સ
F. R. C. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ સર્જન્સ
F. R. G. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી
F. R. Hist. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ હિસ્ટોરિકલ સોસાયટી
F. R. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ સોસાયટી
F. R. S. L.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ સોસાયટી ઓફ લિટરેચર
F. R. Hort. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ હોર્ટિકલ્ચરલ સોસાયટી
F. R. I. B. A.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બ્રિટિશ આર્કિટેક્ટસ
F. S. A.	ફેલો ઓફ ધી સોસાયટી ઓફ એન્ટીકવરીઝ
F. S. I. A.	ફેલો ઓફ ધી સોસાયટી ઓફ ઇન્ફોરપોરેટેડ એકાઉન્ટન્ટસ
F. S. I.	ફેલો ઓફ સર્વેયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ
F. Z. S.	ફેલો ઓફ ધી રાયલ ઝુઓલોજિકલ સોસાયટી

M. I. C. E.	મેઝ્યર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સિવિલ એન્જિનિયર્સ
M. I. E. E.	મેઝ્યર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયર્સ
M. I. Mech. E.	મેઝ્યર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મિકેનિકલ એન્જિનિયર્સ
M. I. Min. E.	મેઝ્યર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ માઇનિંગ એન્જિનિયર્સ
M. I. J.	મેઝ્યર ઓફ ધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ જર્નાલિસ્ટ્સ
M. L. A.	મેઝ્યર ઓફ ધી લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી
M. L. C.	મેઝ્યર ઓફ ધી લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ
M. P.	મેઝ્યર ઓફ પાર્લામેન્ટ
M. P. S.	મેઝ્યર ઓફ હામારિયુટીકલ સોસાયટી
M. R. A. S.	મેઝ્યર ઓફ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી
M. R. C. P.	મેઝ્યર ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ ફીઝિશિયન્સ
M. R. C. S.	મેઝ્યર ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ સર્જન્સ
M. R. C. V. S.	મેઝ્યર ઓફ ધી રાયલ કોલેજ ઓફ વેટરનરી સર્જન્સ
M. S. S.	મેઝ્યર ઓફ ધી સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી

લઠાઈમાં વપરાતી સંજ્ઞાઓ

A. A. F	ઓક્રીલીયરી એર ફ્રાન્સ (સહાયક હવાઈ દળ)	C-in-C	કમાન્ડર-ઇન-ચીફ
Adj	એડજુટન્ટ	C. M. A.	કન્ટ્રોલર ઓફ મિલિટરી એકાઉન્ટ્સ
A. F. C.	એર ફ્રાન્સ ફોર્સ	Col.	કર્નલ
A. G.	એડજુટન્ટ જનરલ	Comdr.	કમાન્ડર
A. H. Q.	આર્મી હેડક્વાર્ટર્સ	Coy.	કંપની
A. I. R. O.	આર્મી ઇન્ડિયા રિઝર્વ ઓફીસર્સ	Cpl.	કોરપોરલ
A. M.	એરમાર્શલ	C. S. M.	કંપની સાજન્ટમેજર
A. M. S.	આર્મી મેડિકલ સર્વિસ	D. A. Q. M. G.	ડેપુટી આસિસ્ટન્ટ કવાર્ટર્સ માસ્ટર જનરલ
A. O. C	એર ઓફીસર કમાન્ડિંગ	D v	ડિવિઝન
A. R. P.	એર રેઇડ પ્રીકોશન (હવાઈ હુમલા સામે ચેતવણી)	E. N. S. A.	એન્ટરપ્રાઇઝમેન્ટ્સ નેશનલ સર્વિસ એસોસિએશન
A. R. W.	એર રેઇડ વોર્ડન	F. A. A.	ફલીટ એર આર્મ
A. S. C.	આર્મી સર્વિસ	F. M.	ફીલ્ડમાર્શલ
A. T. S.	ઓક્રીલીયરી ટ્રેનિંગરિયલ સર્વિસ (જીઓ માટેની)	F. O.	ફીલ્ડ ઓફીસર
B. E. F	બ્રિટિશ એક્સપીડીશનરી ફોર્સ	G. H. O.	જનરલ હેડક્વાર્ટર્સ (લસ્ટરી)
Batt	બેટલિયન	G. O. C.	જનરલ ઓફીસર કમાન્ડિંગ
Bty	બેટરી	H. Q.	હેડ કવાર્ટર્સ
Cdt.	કપ્ટન	I. A.	ઇન્ડિયન આર્મી
		I. A. O. C.	ઇન્ડિયન આર્મી ઓફીસર્સ કોર

I. A. R. O.	ઇન્ડિયન આર્મી રીઝર્વ ઓરીસસ	R. F. A.	રોયલ શીલ્ડ આર્મી
I. A. S. C.	ઇન્ડિયન આર્મી સર્વિસ કોર	R. H. A.	રોયલ હોસ ઓર્ટલિરી
L Corp.	લાન્સ-કોરપોરેશન	R. H. G.	રોયલ હોસ ગાર્ડિઝ
Lt.	લેફ્ટેનન્ટ	R. I. N.	રોયલ ઇન્ડિયન નેવી
M. C.	મિલિટરી કોસ	R. M.	રોયલ મરીન્સ
M. G.	મશીનગન	R. M. A.	રોયલ મિલિટરી એકેડેમી (વૂલ્વિચ)
M. I.	માઉન્ટેડ ઇન્ફન્ટ્રી	R. N.	રોયલ નેવલ રીઝર્વ
M. T.	મિકેનિકલ ટ્રાન્સપોર્ટ	R. N. R.	રોયલ નેવલ રીઝર્વ
N. A. S.	નર્સિંગ ઓક્રીલીયરી સર્વિસ	R. T. R.	રોયલ ટેન્ક રેજીમેન્ટ
N. C. O.	નાનકમીશન ઓરીસર	Sgt.	સાગ્નન્ટ
N. R.	નેશનલ રજીસ્ટર	S. L.	સ્કવોડન લીડર
N. R. A.	નેશનલ રાઇફલ એસોસિએશન	Spr.	સ્પર
O. C.	ઓરીસર કમાન્ડિંગ	U. Boat	અન્ડર સી બોટ (જર્મન સબ- મરીન)
O. H. M. S.	ઓન હિઝ મેજેસ્ટીઝ સર્વિસ (સરકારી કામ આપત)	W.	વોડન
P. C.	પેટી ઓરીસર	W. A. A. F. S.	વીમેન્સ ઓક્રીલીયરી એરફોર્સ સર્વિસ
Pt.	પ્રાઇવેટ	W. A. A. C.	વીમેન્સ આર્મી ઓક્રીલીયરી કોર
P. W. R.	પોલીસ વોર રીઝર્વ	W. L. A.	વીમેન લેન્ડ આર્મી
Q. M. G.	ક્વાર્ટર માસ્ટર જનરલ	W. R.	વોર રિઝર્વ
R. A.	રોયલ આર્ટલિરી	W. R. A. F	વીમેન રોયલ એર ફોર્સ
R. A. F.	રોયલ એર ફોર્સ	W. R. N. S	વીમેન રોયલ નેવલ સર્વિસ
R. A. M. C.	રોયલ આર્મી મેડિકલ કોર	W. V. S.	વીમેન વોલન્ટરી સર્વિસ
R. A. S. C.	રોયલ આર્મી સર્વિસ કોર		

કેટલાક પ્રચલિત અંગ્રેજી રાજકીય શબ્દો

A. B. C. D. Powers : ધરી રાજ્યો સામે, અમેરિકા, બ્રિટિશ, ચીન, અને ડચ રાજ્યોનું જોડાણ.
 Atlantic Charter : આટલાંટિક ખતપત્ર. ૧૯૪૧ના ઓગસ્ટની ૧૪મી તારીખે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ મી. રૂઝવેલ્ટ તથા બ્રિટનના વડા પ્રધાન મી. ચર્ચિલે બહાર પાડેલું સંયુક્ત નિવેદન. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે (૧) મુલક સંબંધી કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા વધારવામાં આવશે નહિ. (૨) લાગતાવળગતા લોકોની સ્વયં હચ્છા જાળવવા શિવાય કોઈ પણ પ્રદેશની હકુમત પર ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ (૩) લોકોને પોતાના રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાનો હક્ક (૪) જે લોકોનાં હક્કો તથા સારાંજ્ય છીનવી લેવામાં આવ્યા છે તેમને તે પાછા આપવાં (૫) જગતના વેપારમાં તથા કાચા પદાર્થોમાં સર્વને સરખા હક્ક (૬) આર્થિક ક્ષેત્રમાં બધી પ્રજાઓ વચ્ચે સંપૂર્ણ સહકાર. (૭) નાજી જુલમના નાશ પછી આખા જગતની અંતિમ શાંતિ.

Amnesty : રાજકીય અથવા બીજા કોઈએને સરકારી ભારી આપવાનું કાર્ય.

Anarchism. અરાજકવાદ; સરકારી તંત્ર અથવા સરકારની કોઈ પણ પ્રકારની સત્તાને દૂર કરવાનો આ સિદ્ધાંત છે. આ મત ધરાવનારાઓની એવી માન્યતા છે કે કોઈ પણ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર એટલે જુલમ.

Anschluss : 'જોડાણ' માટેનો જર્મન શબ્દ; ૧૯૩૮ના માર્ચની ૧૨ મી તારીખે થયેલ ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મનીના જોડાણ માટે વપરાય છે.

Anti-comintern pact : આ કરાર ૧૯૩૬ના ૨૫ મી નવેમ્બરે જર્મની તથા જાપાને કર્યા છે. ઇટલિ પાછળથી ૧૯૩૭ના નવેમ્બરની ૬ તારીખે તેમાં જોડાયું. આ કરારનો હેતુ 'કોમિન્ટર્ન' અથવા 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'ની પ્રત્રિતઓ દાખી દેને તેમની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો હતો. ૧૯૩૮, ૧૯૩૯માં મંચુકુઓ, હંગરિ અને રોમેન પણ તેમાં જોડાયા. ૧૯૩૯ના ઑગસ્ટમાં જર્મની તથા સોવિયેટ રશિયા વચ્ચે ખીન આક્રમણના કરાવ થતાં, આ કરાર વસ્તુતઃ રદ થઈ ગયા.

Anti-Semitism : અત્યારે નાઝી જર્મની આ સિદ્ધાંતનું કેન્દ્ર છે. તેનો અર્થ 'યાહુદીઓ સામે વિરોધ' થાય છે. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં આ ચળવળ યુરોપમાં ફેલાણી. યાહુદીઓની આર્થિક ઉચ્ચ સ્થિતિને આ સિદ્ધાંત માટે જવાબદાર ગણી શકાય. રશિયાએ 'એન્ટી-એમાઇટી'ને ૧૯૧૭માં દાખી દીધા. ૧૯૩૮ની ૧૦-૧૧ નવેમ્બરે તથા ત્યારપહેલાં અને પછી જર્મન સરકારે યાહુદીઓ પર અમાનુષી જુલમ મૂક્યો ત્યારે આનું ધાતકી સ્વરૂપ ખુલ્લું થયું.

Armistice : યુદ્ધવિરામ; લડતા પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ અથવા રાખવાની થતી સમજુતી; આ યુદ્ધવિરામ, ધાયલ થયેલાને ખસેડવા માટે અથવા મરણ પામેલાને દાટવા માટે કામચલાઉ હોય અથવા તે સુલેહની શરતો પહેલાંનો હોય.

A. R. P. : Air Raid Precautionsનું સંક્ષિપ્ત રૂપ; વિમાની હુમલાથી બચવા માટે રાખેલી પૂર્વ તૈયારી.

Antarchy : આર્થિક દૃષ્ટિએ આ શબ્દનો અર્થ 'આર્થિક આનર્મલિસમ' થાય છે. આ પદ્ધતિમાં દેશને બહારના કોઈ પણ વ્યક્તિની આચાત પર આધાર રાખવાનો હોતો નથી. યુદ્ધ વખતે બહારથી કોઈ વસ્તુ ન આવે તે સામે ટકી રહેવા માટે નાઝી જર્મનીમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

Authoritarian : થોડા અથવા વધારે પ્રમાણમાં સરમુખત્યારીની પ્રથા અતાવનારો શબ્દ.

Autocracy : જે તંત્રમાં રાજ્ય અથવા કોઈ એક માણસને પોતાની મરજી મુજબ રાજ્ય ચલાવવાની છૂટ હોય તેનું નિરંકુશ રાજ્યતંત્ર.

Axis, Rome-Berlin : જર્મની અને ઇટલિનું રાજ્યદારી તથા યુદ્ધવિપયક જોડાણ; જેમ ધરતી ગાડીનાં બે પૈડાં સાથે ફરે છે તેમ આ બે સત્તાઓનો સંપ સમજવો. ઇટલિએ એશિયનિયાને પોતાની સાથે જોડી દેવાથી, ઇટલિ પશ્ચિમના લોકશાસનથી જુદું પડી જતાં ૧૯૩૬માં આ જોડાણની શરૂઆત થઈ. તેની મદદથી મુસોલિનીએ આશિયનિયાની જીત પૂરી કરી, અને પાછળથી આલ્બેનિયાને પણ જોડી દીધું. હિટલરે હ્રામ્-એન્ડનો કબ્જો લીધો અને ઑસ્ટ્રિયા અને ઝેકોસ્લો-વેકિયાને જર્મની સાથે જોડી દીધું. રોમેનના આંતર્યુદ્ધમાં જાને સત્તાઓએ કાન્કાનો પક્ષ લીધો. ધરતી રાજ્યો જાપાન સાથે જોડાણે હોવાથી તથા રોમેન તથા હંગેરીના ટેકા મળતાં, ૧૯૩૯ના મેમાં જર્મન-ઇટાલિયન મૈત્રી કરારો થતાં, આ જોડાણ પૂરેપૂરું રાજકીય તથા યુદ્ધવિપયક બન્યું. યુદ્ધની શરૂઆતમાં ઇટલિએ સક્રિય મદદ નહોતી કરી તેનું કારણ, ૧૯૩૯ના ઑગસ્ટમાં જર્મનીએ રશિયા સાથે ખીનઆક્રમણના કરારો કર્યા હતા તે માનવામાં આવે છે.

Balance of Power : સત્તાની સમતુલા; ખાસ કરીને યુરોપના દેશોએ સત્તાની સમતુલા જાળવવાની છે. બીજા દેશોની સહીસલામતી માટે, કાંઈ પણ દેશે અતિ પ્રબળ ન બનવું તેવા હેતુ છે.

Bale out : નુકશાન પામેલા બલૂનમાંથી પેરેશનની મદદથી નીચે ઉતારવું.

Balfour Declaration : ૧૯૧૪માં બ્રિટનના પરદેશ મંત્રી સ્વ. જે. એ. બાલ્ફોરે કરેલી જાહેરાત-તેમાં જર્મનના બંધા યાહુદીઓ માટે પેલેસ્ટાઈનમાં 'યાહુદી રાષ્ટ્રીયગૃહ' સ્થાપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું.

Balkan Entente : આઠમ્મ દ્વીપકલ્પમાં ગ્રીસ, રમાનિયા, તુર્કસ્તાન, અને યુગોસ્લેવિયા વચ્ચે શાંતિ જાળવવા માટે થયેલ સમજૂતી. રમાનિયા, ગ્રીસ અને યુગોસ્લેવિયાએ શુભાવેલ પ્રદેશો માટેની બલ્ગેરિયાની માગણી સામે આ સમજૂતી કરવામાં આવી હતી.

Balkans : યુગોસ્લેવિયા, રમાનિયા, બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ, આલ્બેનિયા તથા યુરોપી તુર્કસ્તાનના પ્રદેશ.

Balloon Barrage : દુશ્મનના બોમ્બરોને ફસાવવા માટે, આકાશમાં બિંબે રાખવામાં આવેલાં બલૂનો.

Bicameral System : જે રાજ્યવ્યવસ્થામાં બે જુદી એમ્બર અથવા સભા હોય; કાયદો પસાર કરવા માટે સામાન્યતઃ બંને સભાની સંમતિની જરૂર હોય છે.

Black out : અંધારપટ; નાટકશાળાઓમાં એકાએક દીવાઓ બુઝાવી નાખવા માટે મૂળ આ શબ્દ વપરાતો હતો. દુશ્મનોના વિમાનોને માર્ગદર્શક થઈ ન પડે તેટલા ખાતર બધી બતીઓ પાસે અંધારપટ રાખવા માટે અત્યારે આ શબ્દ વપરાય છે.

Blitz Kreig : 'વિજુલેંગી યુદ્ધ' માટેનો જર્મન શબ્દ. એક અથવા વધારે નાશકારક ફટકાથી દુશ્મનનો સત્તર નાશ કરવા માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

Bloc : જુદા જુદા પક્ષના ધારાસભાના સભ્યો કે રાજકીય કાર્યકર્તાઓ અમુક કાયદો અથવા પ્રધાન મંડળને ટેકા આપવા સંયુક્ત થાય તે; 'સમૂહ' માટે ફ્રેન્ચ શબ્દ.

Blockade : જર્મન અથવા દરિયા માર્ગે દુશ્મન દેશમાં માલ જતો અટકાવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં વપરાતો શબ્દ. સામુદ્રિક ઘેરાથી તટસ્થ રાજ્યોને ખૂબ સહન કરવું પડે છે, કેમકે જો તેમનાં વહાણો ઘેરાયેલ રાષ્ટ્રના બંદરોએ જાય તો વહાણ તથા માલને જપ્ત થવાનો ભય રહે છે.

Blue Book : મૂળ તો પાર્લામેન્ટ દ્વારા પ્રકાશિત રિપોર્ટો માટે આ શબ્દ વપરાતો હતો, કેમકે તે રિપોર્ટો પર આસ્માની રંગની પટ્ટી રહેતી. હવે તો ગમે તે સરકારી પ્રકાશન માટે આ શબ્દ વપરાય છે. પરદેશના બનાવો સંબંધી સરકારી પ્રકાશનો 'વેતપત્રો' કહેવાય છે. ફ્રાન્સની આવા પ્રકારની પુસ્તિકાઓ Yellow Books કહેવાય છે.

Bolshevik : રશિયન સોશ્યાલિસ્ટ-પક્ષના ઉદ્દામમતનો સભ્ય. ૧૯૧૭ની રાજ્યક્રાંતિ પછી આ પક્ષ સર્વોપરી થયો છે.

Bolshevism : શ્રમજીવી સત્તાવાદ. આ રાજ્યપદ્ધતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે: [૧] મૂડીદારોની સત્તા નાબૂદ કરી તેની જગ્યાએ મજૂરોની સત્તાની સ્થાપના કરવી [૨] ઉત્પાદનનાં સર્વ સાધનો-જમીન, કારખાનાં, ખાણો વગેરે-પરથી વ્યક્તિગત અધિકાર કાઢી નાખી તેની જગ્યાએ રાષ્ટ્રીય સ્વામિત્વ સ્થાપવું. [૩] સમાજની કાંઈ પણ વ્યક્તિને તેના શ્રમનો પૂરતો અને ન્યાયી બદલો આપવો. [૪] મૂડીદારો અને તેમના મદદનીશોના મતાધિકાર ચૂંટવી લઈ તેમનાં બાપણુ, લેખન અને આચરણ ઉપર અકૂંશ મુકવો. [૫] સ્ત્રીઓને પુરૂષોના જેટલા જ અધિકાર આપવા.

- Bourgeoisie :** વેપાર કરનાર મધ્યમ વર્ગ માટે વપરાતો સામાન્યતઃ તિરસ્કાર સ્થાપક શબ્દ. પ્રચલિત અર્થ, પરોપજીવી શ્રીમંત વર્ગ. Proletariat થી ઉલટો શબ્દ. આ શબ્દનો અર્થ જોને કંઈ પણ મિલકત ન હોય અને 'બાવડાનાં બળથી' ચુંગરાત ચલાવતો હોય તેવો વર્ગ થાય છે. સામ્યવાદના અનુયાયીઓ આ અર્થને છેલ્લી સ્થિતિએ લઇ ગયા છે.
- Buffer State :** બે મોટાં રાજ્યોની વચ્ચે કૃત્રિમ રીતે ઊભું કરવામાં આવેલ નાનું રાજ્ય; તેના હેતુ બે રાજ્યો વચ્ચે થતી સીધી અથડામણ અટકાવવાનો છે.
- Bureaucracy :** નોકરશાહી; જુદાં જુદાં ખાતાઓ જુદા જુદા અધિકારીઓને સોંપી ચલાવાતું તંત્ર. આ પ્રથા ખૂબ મહેનતવાળી તથા વ્યવસ્થા ન સચવાય તેવી થઇ પડી છે. 'રીતસર'નું ધોરણ માણસોને રખડાવી મારે છે. સ્થિતિચુસ્તતા, ધોરણસર તથા કડકાઇ આ પ્રથાનાં ખાસ લક્ષણો છે.
- Camouflage :** યુદ્ધ સામગ્રીને સંતાડી રાખવાની કળા તથા વિજ્ઞાન. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં યુદ્ધને ઉપયોગી બધાં સાધનો ગુપ્ત રાખવાનું આવશ્યક થઇ પડ્યું અને પરિણામે, તોપો, વહાણો, મકાનો વગેરેને ગુપ્ત રાખવાની તરકીબો શોધવામાં આવી.
- Caucus :** આ શબ્દની ઉત્પત્તિ અમેરિકામાં થઇ છે. આગામી ચૂંટણીમાં અથવા બીજી રાજકીય હિત-કાર્કમાં ઉમેદવાર અથવા કાર્યનીતિ નક્કી કરવાને કોઇ રાજકીય પક્ષ ખાનગી સભા બરે તે.
- China Affair :** અત્યારના ચીન-જાપાનના યુદ્ધનો, જાપાની લોકો 'ચીનના બનાવ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.
- Civil Disobedience :** બળનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય સરકારને સહકાર આપવાની ના પાડવી તે; સવિનય કાયદાભંગ.
- Collective Security :** સામુદાયિક રક્ષણ; બધાં દેશો બેગા થઇને દરેક વ્યક્તિગત રાષ્ટ્રના રક્ષણની ખાતરી આપે તે.
- Commintern :** 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'નું ટૂંકું રૂપ. જગપ્રસિદ્ધ 'કોમ્યુનિસ્ટ સંસ્થા; તેનું મુખ્ય ધાર્મ મોસ્કો છે.
- Communism :** સામ્યવાદ; આ શબ્દનો અર્થ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જો કે બોલશેવિઝમથી જુદો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે વ્યવહારમાં તો બંને એક જ છે. ધીમી પ્રગતિ અથવા તો ક્રમશઃ સુધારાની તફાવત વિરુદ્ધ છે. સોવિયેટ યુનિયનમાં લેનિન અને સ્ટેલિનની દોરવણી હેઠળ સ્થપાયેલ રાજ્યપ્રથા; સંક્રાંતિકાળમાં શ્રમવાદીઓની સત્તા હોવાનું આ વાદ માને છે. ત્યારપછી સ્વતંત્ર સમાજ હસ્તી ધરાવશે. તેમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિ 'સામાન્ય હિત'માં પોતાનો ફાળો આપશે અને પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે તેને અલ્લો મળશે. સામ્યવાદ બધા લોકો તથા જાતિઓની સમાનતા બહેર કરે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા છેવટ સ્થપાશે તેમ માને છે.
- Condominium :** એક પ્રદેશમાં બે અથવા વધારે રાષ્ટ્રની સત્તા હોય તે. દાખલા તરીકે, એંગ્લો-ઇટાલિયન સુદાન.
- Conscientious Objector :** નૈતિક અથવા ધાર્મિક કારણોને લઇને લશ્કરમાં જોડાવાની 'ના' પાડનાર વ્યક્તિ.
- Conscription :** દરિયાઈ અથવા લશ્કરી નોકરી માટે ફરજિયાત ભરતીની પ્રથા.
- Constituent Assembly :** લોકપ્રતિનિધિ સભા; તેનું કાર્ય રાષ્ટ્રને માટે બંધારણ ઘડવાનું હોય છે. સરકારી ચાલતું તંત્ર બાંગી પડે ત્યાર પછી આ બંધારણ ઘડવાનું હોય છે.

Contraband : તટસ્થ રાજ્યો તરફથી યુદ્ધપ્રવૃત્ત રાષ્ટ્રોને, પૂરો પાડવામાં આવતો માલ. યુદ્ધના સામાન્ય કાયદાઓને અનુસરીને, જે દુશ્મનના પ્રદેશમાં માલ લઈ જવામાં આવે તો તેને જપ્ત કરી શકાય છે.

Convoy : વેપારી અથવા ઉતારના વહાણોને તેમના નિયત સ્થાને પહોંચાડવા તથા દુશ્મનના હુમલાથી તેનું રક્ષણ કરવા માટે સાથે જતા શસ્ત્રસજ્જ વહાણોનો કાફલો; વળાચિત્ર વહાણો.

Coup D'Etat : જોર જીલમથી કરવામાં આવતા આકસ્મિક સત્તાપરિવર્તન માટેનો ફ્રેન્ચ શબ્દ; ક્રાંતિ તથા આમાં ફેર એટલો છે કે, સરકારી સત્તાધારીઓ અથવા લશ્કર આ પરિવર્તન કરે છે, લોકો નહિ; ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૯ તથા ૧૮૫૧માં, ઇટલિમાં ૧૯૨૫માં તથા પોલૅન્ડમાં ૧૯૨૨માં આવું સત્તાપરિવર્તન થયું હતું.

Deil Eireann : આઇરિશ પાર્લામેન્ટની નીચલી સભા.

De Marche : અક્ષરશઃ 'લાંધિલું પગલું'; પરદેશો સાથે ચાલતા સંબંધમાં ફેરફાર થવાથી એક રાજ્ય ખીળ રાજ્ય સામે વિરોધ ઉઠાવે તો.

Democracy : લોકશાસન; સિંકનીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'લોકો માટે લોકોથી ચલાવાતું, લોકોનું રાજ્ય', રાજ્યશાહીથી તે જુદું પડે છે. સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટણી, લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થાઓ તથા લોકોને જવાબદાર કારોબારી પર તે ચલાયેલ છે. અધી વ્યક્તિઓની સમાનતા, અને જીવન, સ્વાતંત્ર્ય તથા સુખની શોધ માટેના તેમના સમાન હક્કના સિદ્ધાંતપર તે ચલાયેલ છે.

Detente : બે દેશો વચ્ચેનો ખરાબ થયેલ સંબંધ અટકાવવા માટે વપરાતો શબ્દ.

Diarchy : દ્વિમુખી શાસન; બે રાજકીય પક્ષોદ્વારા જેનો અમલ થતો હોય તેનું રાજ્યતંત્ર. અત્યારે હિંદમાં આ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે.

Dictatorship : સરમુખત્યારી; લઘુમતિ અથવા એક વ્યક્તિના હાથમાં સરકારી સુકાન હોય તે; પ્રાચીન રોમમાં 'સરમુખત્યાર'ને શાસક ગણવામાં આવતો હતો. આધુનિક સમયમાં છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી યુરોપમાં આ શબ્દની બોલબોલા થઇ. ઇટલિમાં મુસોલિનીએ તથા જર્મનીમાં હિટલરે, ખીન બંધારણીય રીતે પણ લોકોના ટેકાથી સત્તા પચાવી પાડી. તેમના દરજ્જાને કાયદાથી સ્થાપિત કર્યો. પ્રજાકીય ક્રાંતિને દબાવવા દબ્બળી આ 'ફિસિસ્ટ પ્રકાર'ની સરમુખત્યારી છે. ક્રાન્ચુનિસ્ટ પક્ષ નીચેની રશિયાની સરમુખત્યારી, શ્રમજીવી સરમુખત્યારી છે.

Diehards : કાઠપણુ પક્ષના અત્યંત રિથિતિયુસ્ત સભ્યો જીનવાણી પક્ષના સભ્યોને ખાસ આ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે.

Diplomacy : રાજ્યદારી કુનેહ; ખાસ કરીને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સમાધાની કરવાની કળા; પરદેશો સાથે સંદેશો ચલાવવા માટે દરેક રાજ્યમાં આવું ખાતું હોય છે. એલચીઓ, પ્રધાનો, તથા પ્રતિનિધિઓ પરદેશમાં જઈને, રાજ્યધાનીના શહેરોમાં રહે છે તથા સરકારી તંત્ર સાથે સંપર્ક સાધે છે. તેઓનું કાર્ય પોતાના દેશનું હિત જોવાનું તથા પોતાના દેશને લગતી આખતોના નિયમિત રિપોર્ટો મોકલવાનું હોય છે.

Domuion : સંસ્થાન; બ્રિટિશ પ્રજાસંઘના સ્વાયત્ત શાસિત એકમો. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલૅન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકા આવા પ્રકારનાં સંસ્થાનો છે.

Duce : 'નેતા' માટેના ઇટાલિયન ભાષાનો શબ્દ. હાલમાં એ શબ્દ મુસોલિની માટે વપરાય છે.

Embargo : વહાણોને બંદરો ન છોડવાનો સરકારી હુકમ.

Encirclement : જર્મની સામે 'આક્રમણ મોરચો' ઊભો કરવાના ઐતિહાસિક કાર્યોને જર્મનો આ નામથી ઓળખે છે. જર્મનીને રહેવાની જગ્યા ન આપવાનો ઐતિહાસિક હેતુ હોવાની જર્મનોને શંકા છે. પાસેના નાના રાજ્યો પર વારંવાર આક્રમણ કરવાના જર્મનોના કાર્યોને વાળખી ઠરાવવા માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

Ersatz : લડાઈને અંગે ઉપસ્થિત થયેલ અણીને અંગે સાચા ખોરાક તથા કાચી વસ્તુઓને બદલે વપરાતી કૃત્રિમ વસ્તુઓ માટે જર્મનીમાં વપરાતો શબ્દ.

Espionage : ગસુસી માર્તેનો ફ્રેન્ચ ભાષાનો શબ્દ. આ શબ્દ ગસુસીની બધી વ્યવસ્થિત હોવાનું અર્થ દર્શાવે છે.

Ethnographical Principle : આ સિદ્ધાંત મુજબ એકસરખી જાતિના તથા એકસરખી ભાષા બોલનારા બધા લોકો એક જ રાજ્ય અને એક જ સરહદમાં રહેવા જોઈએ.

Evacuee : યુદ્ધ દરમિયાન વધારે સલામત સ્થળોએ લઈ જવામાં આવતા માણસો.

Extradition : ન્યાય માટે એક રાજ્ય બીજા રાજ્યને ગુનેગાર સોંપી દે તે.

Extra-Territoriality : અમુક વ્યક્તિઓ, મિલકતો અથવા સ્થાનો જે રાજ્યમાં આવેલાં હોય તેની સત્તામાંથી મુક્તિ બોળવાના હોય તેને માટે વપરાતો શબ્દ.

Fabian Society : ૧૮૮૩માં સિડની વેબ તથા જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોએ સ્થાપેલ સમિતિ. તેનો ઉદ્દેશ જર્મીન અને ઔદ્યોગિક મિલકત ઉપર ખાનગી વ્યક્તિઓની માલિકીને બદલે સમાજની માલિકી સ્થાપવાનો છે. રોમન સરદાર ક્યુ. ફેબિયસ મેકસિમસ કંક્રેટરના નામ પરથી ફેબિયન નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

Falangists : સ્પેન દેશના ફાસિસ્ટ. તેમનો કાર્યક્રમ ઇટલિના ફાસિસ્ટોને મળતો આવે છે.

Fascism : ઇટલિમાં મુસોલિનીની આગેવાની હેઠળ શરૂ થયેલ રાજકીય ચળવળ. આ 'રાજકીયવાદ' રાષ્ટ્ર, રાજ્ય અથવા જાતિને તેની સત્તા તથા વિકાસને જીવન તથા ઇતિહાસના કેન્દ્રમાં મૂકે છે. વ્યક્તિની તથા વ્યક્તિગત હક્કોની તે અવગણના કરે છે. પક્ષ તરીકે તે રાજ્યની સાથે હોય છે. વ્યક્તિ તથા જાતિની સમાનતામાં આ વાદ માનતો નથી.

Fascist : ઇટલિનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ.

Federalism : સામાજિક પદ્ધતિ; આ પ્રકારની રાજ્યપ્રથામાં રાજ્યની સત્તા બંધારણપૂર્વક રાષ્ટ્રીય સરકાર અને સભ્યોની અનેલી સ્થાનિક સરકાર વચ્ચે વિભક્ત કરી નાખવામાં આવે છે. ફેડરલ સરકાર અને જુદા જુદા રાજ્યો વચ્ચેના સત્તાવિભાગ, બંધારણમાં નિર્ણય કરેલા હોય છે, અને તે સત્તાવિભાગ જુદા જુદા રાજ્યમાં જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે.

Fifth column : પાંચમી કતાર; ૧૯૩૬-૩૯ના સ્પેનના આંતરવિગ્રહ વખતે આ શબ્દ પ્રયોગ થવા માંડ્યો છે. સ્પેનના રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોએ જનરલ ફ્રાંકોની સરકારી હેઠળ પ્રગતિશીલ સેના ઉપર ચાર કતારમાં હુમલો કર્યો હતો અને પાંચમી કતારના માણસોએ ગુપ્ત રીતે રિપબ્લિકનના સૈન્યમાં જાળી જઈ ગુપ્તરોહની આગ સળગાવી. એ વખતથી ગુપ્ત કાવતરાખોરો માટે આ શબ્દ વપરાય છે. પાંચમી કતાર તક ન મળે ત્યાંસુધી નિષ્ક્રિય બેસી રહે છે. હિટલર આ પ્રકારના ચોક્કાઓનો આલુ યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરી રહ્યો છે.

Five Year Plan : પંચ વર્ષીય યોજના. સોવિયેટ રશિયાએ ૧૯૨૭-૩૨, ૧૯૩૨-૩૭ તથા ૧૯૩૭-૪૨ માં દાખલ કરેલી આર્થિકયોજના સિદ્ધાંત પર રચેલ આર્થિક યોજના.

Free Economy : સિલ્વિયો ગેસેએ જર્મનીમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે દર મહિને સિક્કાની કોમત ઘટાડતા જવું અને નવા સિક્કા દાખલ કરવા. આથી પૈસાની હેરફેર થશે અને સંગ્રહરૂતિ બંધ પડશે. ઈંગ્લંડની 'સોશીયલ ક્રેડિટ' ચળવળ આ કલ્પના પર રચાયેલી છે.

Fuehrer : નેતા માટેનો જર્મન શબ્દ. હેર હિટલરને આ ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે.

Gentlemen's agreement : ઔપચારિક કરારો પર સહી કર્યા શિવામના અનૌપચારિક કરારો.

Gestapo : જર્મન શબ્દો Geheime Staatspolizei નું ટૂંકું રૂપ. જર્મનીની છૂપી પોલીસ શહેરની પોલીસ તથા ફોજદારી પોલીસ આંતરિકખાતાના પ્રધાનના વહીવટ હેઠળ હોય છે તેનાથી આ જુદો હોય છે. ગેસ્ટાપોનું મુખ્ય કાર્ય બીન-આર્યનો સામેના હુકમોના અમલ કરવાનું તથા નાઝી સિદ્ધાંતો સામેની કાંઈ પણ પ્રકારની ટીકાને દાબી દેવાનું છે. જર્મનીમાં આ પોલીસથી લોકો ખૂબ ડરે છે. આખા જર્મનીમાં તેના જાસુસો છે તથા દરેકને તેના લય લાગે છે. તેનો ઉપરી હેત્રિક હિમલર છે.

Gold Reserve : ચલણના સામે રક્ષણ માટે તથા આંતરરાષ્ટ્રીય બરણ માટે અનામત તરીકે મધ્યસ્થ બેંકમાં રાખવામાં આવેલ સોનું. સૌથી વધારે સોનું અમેરિકાના સંયુક્ત રાષ્ટ્રો પાસે છે.

Gold Standard : સોનાનું ધોરણ; આ ચલણી નીતિને અંગે, નોટોના બદલામાં ગમે તે વખતે, નક્કી કરેલા ધોરણે સોનું આપવું જોઈએ. આને અંગે આર્થિકપ્રથામાં સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે.

G. P. U. : સોવિયેટ રશિયાની ગુપ્તચર રાજકીય પોલીસ માટેનું ટૂંકાક્ષરી નામ.

Guerilla : અવ્યવસ્થિત યુદ્ધ; સામાન્યતઃ પદાકાંત થયેલ દેશના રહેવાસીઓ આક્રમણ કરનારના અવ્યવસ્થિત ભરકર પર હલ્લો કરે તે.

Guild Socialism : મહાજનીય સમાજવાદ; ૧૯૦૬માં પેટી તથા હોબ્સનની આગેવાની હેઠળ શરુ થયેલ ચળવળ. મધ્યકાલીન મહાજનની પ્રથાને આધુનિક પદ્ધતિ પર ચત્રાવવાની તેમાં માગણી કરવામાં આવી છે.

Habeas Corpus : વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરનાર ઈંગ્લંડનો એક ખાસ કાયદો જે ઇ. સ. ૧૬૭૯ માં ધડવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદો અનુસાર જોને હુકમ કરવામાં આવે તેણે કાચી જેલમાં અથવા તપાસ હેઠળ રાખેલ મનુષ્યને કોર્ટ સમક્ષ હાજર કરવાનો હોય છે. કેદી સાથે અમલદાર કોર્ટમાં હાજર ન થાય તો તે અધિકારી કોર્ટના તિરસ્કારના ગુનાને પાત્ર બને છે, અને કોર્ટ તેને ફંડની અથવા બીજી શિક્ષા ફરમાવે છે.

Hohenzollern : જર્મનીનો આગલો રાજવંશ; બીજો વિશ્વયુદ્ધ હલ્લો રાખ હતો. તેને ૧૯૧૮ માં ગાદીએથી ઉઠાડી મુકવામાં આવ્યો હતો.

Home Rule : સ્વરાજ્ય; અર્થા પ્રકારના રાષ્ટ્રીય સ્વાયત શાસન માટે વપરાતો શબ્દ. આ શબ્દનું ઉદ્ભવસ્થાન આયર્લેન્ડ છે.

Imperialism : શાહીવાદ; નબળી અથવા પછાત પ્રજાઓ-જેવી કે આફ્રિકાના નીઝો-પર શાસન ચલાવવાની સુધરેલી પ્રજાની ઇચ્છા માટે આ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

Imperial Preference : સામ્રાજ્યના ઉત્પન્ન પર ખાસ ઝોજા દરથી લેવાતી જકાત.

Indirect Taxation : કર વસ્તુઓ પર નાખવામાં આવે છે, વ્યક્તિઓ પર નહિ. એટલે જે માણસો વસ્તુઓ ખરીદ કરે તે બધા હાત અથવા અસાતપણે આડકતરો કર આપે છે. આડકતરો કર લેવાની જાણીતી પ્રથા જકાત દ્વારા કર લેવાની છે.

International : સમાજવાદી ચળવળ; ધણુ દેશોના સમાજવાદીઓ તેમાં ભગેલા છે. આવી ચળવળ ત્રણ વખત થઇ છે, અને દરેક વખતે ધણી કોંગ્રેસો ભરવામાં આવી હતી. પહેલી ઇન્ટરનેશનલે કાર્લ માર્ક્સના કાર્યક્રમનો સ્વીકાર કર્યો અને તે ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૪ સુધી ચાલી. બીજી ‘ઇન્ટર-નેશનલ’ ૧૮૮૯ માં ભરવામાં આવી હતી તેમાં ‘વેપાર સંઘ’નું તત્વ અગ્રગણ્ય હતું. તેનો હેતુ સમાજવાદના હેતુઓ અંધારણીય રીતે સાધવાનો હતો. તેણે ૧૮૮૨ થી ૧૯૩૦ સુધીમાં કેટલાંયે કોંગ્રેસો ભરી. ત્રીજી ‘ઇન્ટરનેશનલ’ મોસ્કોમાં ભરાણી અને તેનો હેતુ ક્રાંતિકારી હતો. બળજબરીથી સમાજવાદની સ્થાપના કરવાનું તેણે જાહેર કર્યું.

I. R. A : ‘આઈરીશ રિપબ્લિકન આર્મી’ માટેનું ટૂંકાક્ષરી નામ. આયર્લેન્ડનો પ્રજાકીય પક્ષ.

Iron Guard : રૂમાનિયાનું ખાસ નાઝીદળ.

Isolationism : અમેરિકાની એક રાજકીય નીતિ. તેમાં એવો મત ધરાવવામાં આવે છે કે અમેરિકાએ યુરોપના બધાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

Jerry : જર્મન સૈનિક અથવા તેના વાયુયાનનું બ્રિટિશોએ આપેલું તિરસ્કારસ્પદક નામ.

Kremlin : મોસ્કોમાં સોવિયેટ સરકારની રાજકચેરી પહેલાં તે ઝારનો મહેલ હતો.

Kropatkin : અંધાધુંધી.

Kuo Min Tang : રાષ્ટ્રીય પ્રજાપક્ષ; સ્વ. ડૉ. સુન-યાટ-સેને ૧૯૦૫માં આ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિશીલ પક્ષની સ્થાપના કરી હતી. આ પક્ષનો હેતુ ચીનમાં આધુનિક તથા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનો છે.

Lease and Lend Act : તાજેતરમાં અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોએ બ્રિટનને યુદ્ધ સરંજામ પૂરો પાડવાની સમગ્ર માટે પસાર કરેલ કાયદો. તેને અંગે બ્રિટનને માલ ધીરવામાં આવેલ છે. ‘પહેલાં પૈસા અને પછી માલ’ની પ્રથા લાગુ કરી નથી.

Lebensraum : આ શબ્દ જર્મનભાષાનો છે. તેનો અર્થ જીવવા માટે જોઈતી જગ્યા (Living space) થાય છે. જર્મનીનો એવો દાવો છે કે જર્મન પ્રજાની વસ્તીના પ્રમાણમાં જર્મની ધણું નાનું છે અને તેથી કાળાસમુદ્ર તરફ તથા પરદેશના સંસ્થાનોના ખેતીવાડીના પ્રદેશો પર તે હક્ક ધરાવી શકે.

Legitimists : પરંપરાગત રાજસત્તાના સમર્થકો.

Leiszez Faire અર્થશાસ્ત્રમાં ‘હાથ ઉઠાવી’ લેવા માટેનો શબ્દ. ખૂણ ફેંચ્ય શબ્દનો અર્થ ‘લોકોને મરજી મુજબ કરવા દો’ તેમ થાય છે. રાજકારણમાં અને વેપારમાં સરકારી દખલ ન થવા દેવા માટેનું વ્યક્તિગત વલણ બતાવે છે.

Little Entente : હંગેરીના આક્રમણ સામે વિરોધ બતાવવાથી, ઝેકોસ્લોવાકિયા, યુગોસ્લેવિયા તથા રૂમાનિયા સંયુક્ત આ નામથી ઓળખાય છે. ખત્યારે તો તે વિખરાઈ ગયેલ છે.

Lock out : હડતાલ પર ગયેલ મજૂરોને ફરીથી નોકરી પર લેવાની માલિકની ના.

Low Countries : હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ અને લક્સેમ્બર્ગનું સંયુક્ત નામ.

Luftwaffe : જર્મન હવાઈદળનું નામ.

Mandate : શાસન-આદેશ; યુરોપના મધ્ય મહાયુદ્ધ પછી આગલાં જર્મન સંસ્થાનો તથા તુર્કસ્તાનના અમુક પ્રદેશો માટે કરવામાં આવેલ સાંસ્થાનિક રાજ્યવ્યવસ્થા. આ પ્રદેશોના હક્ક રાષ્ટ્રસંઘને સુપરત કરવામાં આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રસંઘે તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા અમુક મિત્રરાજ્યોને સોંપી હતી.

Marxism : જર્મનીના કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંત પ્રમાણેના સમાજવાદી સિદ્ધાંતો. તેની કલ્પના એવી છે કે અધી દોલત મજૂરોથી ઉત્પન્ન થતી હોઇ મજૂરોને જ તે મળવી જોઇએ. મૂડીવાદીને આમાં કંઈ ન મળતું હોવાથી તે આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર ન કરે તેથી બંને વચ્ચે વર્ગવિગ્રહ થવાનો જ, અને તેમાં મૂડીવાદનો નાશ કરવો જોઇએ.

Military Attache : યુદ્ધના સમયમાં, તટસ્થ રાજ્યો ધણી વાર, યુદ્ધમાં પડેલ રાષ્ટ્રોના સ્તાફમાં પોતાના અધિકારીઓને મોકલે છે. તેઓ પોતાની સરકારને સ્વતંત્ર રિપોર્ટો મોકલે છે.

Monroe Doctrine : મનરો સિદ્ધાંત; અમેરિકાના સંયુક્તરાજ્યોના જૂતપૂર્વ પ્રમુખ જેમ્સ મનરોએ ૧૮૨૩ના ડિસેમ્બરની બીજી તારીખે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું. તેમાં એવો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે, ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાના સ્વતંત્ર રાજ્યોના મામલામાં કોઈ યુરોપીય સત્તાએ માથું મારવું નહિ, તેવી જ રીતે અમેરિકા પણ યુરોપના કોઈ રાજકીય મામલામાં દખલગીરી નહિ કરે. આમાં દક્ષિણ અમેરિકાના લેટિનરાજ્યોને સંયુક્તરાજ્યોની સ્વાયંત્રતાની ગંધ આવી છે.

Moratorium : જે સમય દરમિયાન નવું કામકાજ ન થાય અથવા તો લેણદેણ ચુકવવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે. આર્થિક જંઝાવાત વખતે સરકાર ‘જીજી મોકુફી’ જાહેર કરે છે.

Moscow Trials : સ્ટેલિન વિરુદ્ધ કાયદારા માટે ૧૯૩૬, ૧૯૩૭માં આગેવાન સમાજવાદીઓની મોસ્કોમાં કરવામાં આવેલ તપાસ.

M. R. A : આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવો સંબંધી નવીન ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવાની ઓકસફર્ડની નવી હિલચાલ.

Munich Agreement : ૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૯ મીએ ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટલિ અને જર્મની વચ્ચે મ્યુનિચમાં થયેલ કરારો. આ કરાર પ્રમાણે ઝેકોસ્લોવેકિયાનો સુડેટન પ્રદેશ જર્મની સાથે ભેળવી દેવાનો હતો, તથા જર્મની, બ્રિટન તથા બીજાં રાજ્યો વચ્ચેની તકરારોનો યુદ્ધમાં ઉતર્યા સિવાય પરિષદ મારફત નિકાલ કરવાનો હતો. ૧૯૩૯ ના માર્ચ મહિનામાં હિટલરે આ કરારનો ભંગ કર્યો.

National Recovery Administration : N. R. A. તરીકે લોકોમાં જાણીતું છે. ૧૯૩૩ના જૂનની ૧૩ મી તારીખે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની કોંગ્રેસે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ ધંધાની પુનરંવ્યનાનો કાયદો પસાર કર્યો તેની શરતોનો અમલ કરવા માટે બજારો, કમિટીઓ તથા સુપાવાઇઝરો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આર્થિક મંદી તથા બેકારીને અંગે રાષ્ટ્રીય કોઝકટીની જાહેરાત કરીને કાયદાએ સંયુક્ત રાજ્યોના પ્રમુખને, કામના કલાક તથા દરને અનુલક્ષીને ચોખ્ખા હરીફાઇ માટે કાયદા કરવાની, ઉત્પાદન પર તથા ભાવો પર અંકુશ મુકવાની વિશાળ સત્તા આપી. જાહેર આંધકામના વિશાળ કાર્યક્રમ માટે પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી.

Naturalisation : દેશીયકરણ; પરદેશવાસી જે દેશમાં તે રહેતો હોય ત્યાંના શહેરી તરીકે જાણ કરવા માટે આ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં વફાદારીના સોગંદ લેવા પડે છે.

- Nationalisation** : રાષ્ટ્રીયકરણ; ખાનગી કારખાનાં વગેરે ઉત્પાદનનાં તમામ સાધનોને રાષ્ટ્રની માલિકીમાં બનાવવાં; ખાનગી માલિકીમાંથી રાજ્યની માલિકીમાં પરિવર્તન.
- Nazi** : હેર હિટલરે સ્થાપેલો જર્મનીનો રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પક્ષ; ગયા વિશ્વયુદ્ધ પછીની આર્થિક અધાધુધી પછી થયેલ જર્મન કામદાર વર્ગમાંથી આ પક્ષ થયો છે. 'નેશનલ સોસિયલિસ્ટ'નું ટૂંકું રૂપ.
- Nep** : New Economic Policy : નું રશિયન ટૂંકું રૂપ. આ નીતિ રશિયામાં ૧૯૨૨ માં દાખલ કરવામાં આવી હતી. તેના પછી ૧૯૨૭ ની પંચવર્ષીય યોજના આવી.
- Neutrality** : તટસ્થતા; બીજા દેશો લડતા હોય ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં લગી જઈ લડાઈમાં માથું ન મારવાની નીતિને તટસ્થતા કહેવાય.
- New Deal** : નવી નીતિ : ૧૯૨૯ માં શરૂ થયેલ આર્થિક મંદીનો સામનો કરવા માટે પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં આ નીતિ અમલમાં મૂકી છે.
- Nihilism** : અરાજકવાદ; આ રાજકીય સિદ્ધાંત કોઈ પણ સત્તાનો સ્વીકાર કરતો નથી, પરંતુ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને ટેકા આપે છે.
- Non-aggression Pact** : બે અથવા વધારે દેશો વચ્ચે થતા અનાક્રમણના કરારો; જેમાં અંદર અંદરના ઝઘડાનો નિકાલ આક્રમણદ્વારા નહિ પણ પરસ્પર સમજૂતીદ્વારા અથવા લવાદ્વારા કરવામાં આવે એવી સમજણ હોય છે.
- No Man's Land** : બે લશ્કરની ખાડો વચ્ચેની જમીન, જેના પર કોઈનો માલિકી હક્ક ન હોય.
- Non-Belligerency** : યુદ્ધના સમયમાં એક દેશ, લડાઈમાં ઉતરેલ કોઈ પક્ષ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવે (પણ લડે નહિ) તેના માટે વપરાતો શબ્દ. 'તટસ્થતા'થી આ શબ્દ જુદો પડે છે.
- Nordic** : સામાન્યતઃ સ્કેન્ડિનેવિયામાં રહેતા જોન્સા, આસમાની આંખવાળા તથા લાંબા માથાવાળા લોકો. રાજકીય સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ લોકો જગતની કોઈ પણ જાતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને યુરોપની બધી સંસ્કૃતિ તેમને જ આભારી છે. નાઝીઓએ આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે, કેમકે બધા જર્મનો 'નોર્ડિક' હોવાનો અને તેથી વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કરે છે.
- Oslo Convention** : ૧૯૩૭ માં ઓસ્લોમાં, નોર્વે, સ્વીડન, ડેન્માર્ક, ફિન્લેન્ડ, હોલ્લંડ બેલ્જિયમ અને લક્ઝમ્બર્ગ વચ્ચે થયેલ કરારો. તેમની વચ્ચે અંદર અંદરના વેપારની વૃદ્ધિ માટે આ કરારો કરવામાં આવ્યા હતા.
- Oslo Powers** : હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ, લક્ઝમ્બર્ગ, ફિન્લેન્ડ, ડેન્માર્ક, નોર્વે અને સ્વીડન. સ્વીડનની રાજધાનીના શહેર પરથી આ નામ પાડવામાં આવ્યું છે.
- Pacifism** : શાંતિવાદ. જગતમાંથી યુદ્ધનો કાયમને માટે અંત લાવવા માટેનું આંદોલન.
- Pakistan** : હિંદના બે ભાગલા-મુસ્લીમ અને હિંદુ રાજ્ય-પાડવા માટેની અખિલ હિંદ મુસ્લીમ લીગની ચળવળ. પાકિસ્તાનનો અર્થ પવિત્ર ભૂમિ થાય છે.
- Pan American Union** : પરસ્પરની સમજૂત તથા સહકાર કેળવવા માટે અમેરિકાના એકવીસ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ સ્થાપેલ આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ. ઉત્તરાત્તર ભારતી પાનઅમેરિકન પરિષદના ઇરાવોને અમલી બનાવવાનું તેનું મુખ્યકાર્ય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના સભ્યોની પરિષદ દર પાંચ વર્ષે ભરવામાં આવે છે. ૨૧ સભ્યોના વસ્તીના પ્રમાણમાં અપાતા ફાળાથી આ સંઘ ચાલે છે.

Picketing : કોઇ દુકાનની પાસે ઊભા રહીને ત્યાં માલ ખરીદવા આવનારાઓ અથવા કામ કરવા આવતા નોકરોને અટકાવવાનું કાર્ય.

Plebiscite : અમુક કાયદો નક્કી થઇ ગયા છતાં ચૂંટણી પ્રતિનિધિઓ તેને અમલમાં ચૂકવાની આનાકાની કરે ત્યારે તેની તરફેણ અગર વિરુદ્ધમાં સમસ્ત દેશવાસીઓનો મત લેવામાં આવે તે લેટિન 'plebs' ઉપરથી આ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે.

Popular Front : ફાસિઝમનો વિરોધ કરવા માટે સામ્યવાદીઓ, સમાજવાદીઓ તથા ખીજ લોક-શાસનની સંસ્થાઓના સહયોગનું સામુદાયિક સંગઠન.

Pourparler : જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચેના તકરારી પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે જુદા પક્ષો, મંડળો કે દેશોની અનૌપચારિક રીતે મળેલી પ્રાથમિક પરિષદ.

Privy Purse : રાજના અંગત ઉપયોગ માટે ઈંગ્લેંડમાં અપાતા સાલિયાણીની રકમ.

Prize court : દરિયાઇ લશ્કરે પકડી પાડેલ વહાણ કાયદેસર છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે ચુકના સમય દરમિયાન સ્થાપવામાં આવેલ ન્યાયની અદાલત. જો એમ નક્કી થાય કે પકડાયેલ વહાણ દુશ્મનની મિલકત છે અને વહાણનો માલ નિષેધ કરેલ માલ છે તો તે વેચી નાખવામાં આવે છે અને ઉત્પન્ન થયેલ રકમ સામાન્ય ફંડમાં જમા કરવામાં આવે છે. ચુકના અંતે આ રકમ બધા નાવિકોને વહેંચી આપવામાં આવે છે.

Profiteering : રાષ્ટ્રની કટોકટીના પ્રસંગે માલના ઉત્પન્નમાં, વહેંચણીમાં તથા કીંમતમાં વધારો કરીને ગેરવાજબી લાભ ઉઠાવવા તે.

Program : 'ઉચ્ચકરી નાખવા' માટેનો રશિયન શબ્દ; યાદુદી વિરુદ્ધના અત્યાચારો માટે આ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

Prohibition : દારૂબંધી. વૈદ્યકીય અથવા ધાર્મિક પ્રસંગના ઉપયોગ સિવાય માદક પીણીની ખનાવટ કે વેચાણની મનાઇ કરતું સરકારી કાર્ય.

Proletariat : કંઈ પણ અંગત મિલકત સિવાય માત્ર પોતાની મજુરીની કમાણી પર આધાર રાખનારા શ્રમજીવી વર્ગ. સમાજવાદીઓએ મૂડીવાદીઓ તથા મધ્યમ વર્ગથી આ વર્ગને જુદો પાડ્યો છે.

Proportional Representation : પ્રમાણસરનું પ્રતિનિધિત્વ; પ્રતિનિધિત્વની એક પદ્ધતિ જેમાં મત ગણતરી એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, દરેક પક્ષને પોતાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ચૂંટાયેલ મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.

Protocol : રાજદ્વારી ખતનો કાયો ખરડો.

Public Utilities : સમાજના બધા સહયોગે ઉપયોગી થઇ પડે તેવી વસ્તુઓ, જેવી કે વીજળીના દીવા, ગેસ, ટેલિફોન, ટ્રામ વગેરે.

Quisling : નોર્વેના મેજર અને રાજનીતિજ્ઞ વી. એ. એન્ડ્ર. કિવસ્લિંગે 'ફેસિસ્ટ' પક્ષની સ્થાપના કરી અને જર્મનીએ નોર્વે પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે જર્મની સાથે ભળી ગયો. આ રીતે તેણે પોતાના દેશને દગો દીધો. આક્રમણ પછી તેને જર્મન શાસિત પ્રદેશોના અધિકારી નીમવામાં આવ્યો. અત્યારે આ શબ્દ 'દેશદ્રોહી' માટે વાપરવામાં આવે છે.

Racketeer : કોઇ પણ ઉદ્યોગમાં આડખીલી નાખી લાભકામી પૈસા પડાવનાર માણસ.

Radicals : ઉદ્ધામવાદી; અદ્યુભિના વિચારોથી તદ્દન જુદા રાજકીય વિચારો ધરાવનાર વ્યક્તિઓ અથવા જે લોકો રાજતંત્ર અથવા કાયદામાં ધરમળના ફેરફાર કરવાની તરફેણમાં હોય તે.

Reciprocity : વેપારી હક્કોનો વિનિમય. જ્યારે એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રને જકાત સંબંધી ખાસ હક્કો આપે છે ત્યારે તેનો અનુભવ થાય છે.

Reconnaissance : દુશ્મન દેશના સાધનોની અથવા લશ્કરની હીલચાલની ખબર મેળવવા માટે લશ્કરની અથવા વિમાનોની હીલચાલ માટે વાપરવામાં આવતો શબ્દ.

Red Army : લાલ લશ્કર; સોવિયેટ યુનિયનના લશ્કર માટે વપરાતો શબ્દ; આ લશ્કરની સંખ્યા લગભગ બે કરોડની ગણવામાં આવે છે.

Red Cross : મનુષ્યોનાં દુઃખો-ખાસ કરીને યુદ્ધ સમયે માંદા તથા કાયદ મનુષ્યોને રાહત આપવી-ઓછાં કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા. હેન્રી ડુમાંએ કરેલ સૂચનાઓની ચર્ચા કરવા માટે ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૯મી તારીખે જનિવામાં મળેલ સભા વખતે તેની સ્થાપના થઇ કહી શકાય.

Referendum : જનમતનિર્ણય; એક જાતની પદ્ધતિ, જેમાં કોઈ પણ કાયદો પસાર કરતાં પહેલાં તેની ઉપર સમસ્ત મતદારોના મત લેવામાં આવે છે.

Regent : રાજ્યરક્ષક; જ્યારે રાજ સગીર વયનો હોય, અથવા ગાંડો થઇ ગયો હોય અથવા તો બીજા કોઇ રીતે રાજ્ય ચલાવવા નાલાયક હોય ત્યારે તેને બદલે વહીવટ ચલાવવા માટે 'રાજ્ય-રક્ષક' નીમવાની પ્રથા સામાન્ય છે.

Reichstag : રિચ્ટેગ; જર્મન પાર્લિમેન્ટ.

Reparations : યુદ્ધ દરમિયાન થયેલ નુકશાન ભરપાઇ કરવું તે.

Republic : ગણરાજ્ય; કોઇ પણ રાજની સત્તા ન હોય તેવું રાજ્ય. જનસમૂહે ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સત્તા હોય છે.

Right and Left : ધારાસભામાં સ્થિતિયુક્ત પક્ષ, પ્રમુખ અથવા સ્પીકરના જમણા હાથ તરફ બેસે છે, અને ઉદ્ધામવાદી અથવા ઉગ્ર પરિવર્તનવાદી વગેરે ડાબા હાથ પર બેસે છે. એને અંગે આ શબ્દોનો ઉપયોગ સ્થિતિયુક્ત તથા ઉદ્ધામવાદી પક્ષો માટે થવા લાગ્યો છે. મધ્યસ્થ પક્ષ માટે 'કેન્દ્ર' શબ્દ વપરાય છે.

Sabotage : પહેલાં તો આ શબ્દનો અર્થ એવો થતો હતો કે મજૂરોની તકરારમાં પોતાની માગણીનો બળજબરીથી સ્વીકાર કરાવવા માટે મજૂરો યંત્રો અથવા કાચા માલને બગાડીને અથવા તેનો નાશ કરીને માલિકને નુકશાન પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે; અત્યારે તેનો વિશાળ અર્થમાં ઉપયોગ થઇ રહ્યો છે. તે એકે જનસમાજની અનિવાર્ય જરૂરિયાત પૂરી પાડનાર કારખાનાં અને મિલકતનો દ્રોષ ભાવથી નાશ કરવો તે.

Sanctions : આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોનું પાલન કરાવવા માટે અમલમાં આવેલાં પગલાં. આ પગલાંમાં કોઈ પણ રાષ્ટ્ર સાથે વેપાર કરવાની, તેને પૈસા ઉછીના આપવાની ના પાડવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

Scorched Earth policy : ધીખતીધરાની નીતિ; પરાજિત પ્રદેશ ખાલી કર્યા પૂર્વે અથવા તેમાંથી પીછેહઠ કર્યા પૂર્વે દુશ્મનને ઉપયોગી થઇ પડે તેવી વસ્તુ અથવા કારખાનાનો સર્વતર નાશ કરવો તે.

Scuttling : કોઇ પણ કારણસર વહાણને તળીએ અથવા તૂતક પર કે બાજુએ કાણાં પાડી અંદર પાણી ભરાવા દેવું તે.

Self-determination : આત્મનિર્ણય; રાજકીય બાબતોમાં રાષ્ટ્રની દરેક પ્રજાને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય તથા રાજ્યપંધારણ તથા રાજકીય ભાવિ નક્કી કરવાનો હક્ક હોવો. જોછએ તેવો સિદ્ધાંત.

Semitic : ખરો અર્થ તો કોફેશિયન જાતિની પ્રાચીન શાખા 'સેમાઇટ'ને લગતું થાય છે. નોઆના ત્રણ પુત્રો પૈકી એકનું નામ શેમ હતું. તેના તેઓ વંશજ હોવાનું માનતા હતા. 'સેમાઇટ'માં માત્ર યાહુદીઓનો જ નહિ, પરંતુ એસિરિયન, બેબિલોનિયન, શીનિશિયન અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયાના બીજા લોકોનો સમાવેશ થતો હતો. અત્યારે યાહુદીઓ માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

Sit-down Strike : મજૂરોની હડતાળનો એક પ્રકાર. તેમાં મજૂરો કારખાનું છોડીને બહાર ન જતાં ફિવસ-રાત અંદર બેસી રહે છે.

Socialism : રાજ્યની માલિકીની તરફેણમાં જમીન તથા ઉત્પાદક મૂડીની ખાનગી માલિકી બંધ પડે તે સિદ્ધાંત.

Soviet : સમિતિ માટેનો રશિયન શબ્દ; અત્યારે તો સ્ટેલિનની સત્તા નીચેનું જુદું રશિયા. ૧૯૦૫ની ક્રાંતિ પછી આ શબ્દ રશિયામાં પ્રચલિત થયો. તે સમયે મજૂરો તથા સૈનિકો જ મત આપી શકે તેવા પ્રતિનિધિમંડળની સ્થાપના કરવાની યોજના હતી. રશિયાના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતોમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પંચાયત અથવા સોવિયેટ સમિતિઓ છે, અને ત્યાં ગ્રામ-સોવિયેટ, કસબા-સોવિયેટ, જીલ્લા-સોવિયેટ, પ્રાંત-સોવિયેટ વગેરે છે.

Spy : શુભચર; યુદ્ધ સમયે દુસ્ત્રમ વિરૂદ્ધ માહિતી એકઠી કરનાર.

Statute of Westminster : ૧૯૩૧ના નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે આમસલાએ પસાર કર્યો. તેમાં ૧૯૨૬ તથા ૧૯૩૦ની શાહી પરિષદોના ઠરાવને સંમતિ આપવામાં આવી. આ શાહી પરિષદોમાં ગ્રેટબ્રિટન અને ઉત્તર આયર્લેન્ડ તથા કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ તથા ન્યુફાઉન્ડલેન્ડના પ્રધાનોએ ભાગ લીધો હતો. ઇંગ્લેન્ડ અને બીજાં ડોમિનિયનો વચ્ચે સરખાં રાજ્યો જેવી મૈત્રી છે. તાજ પ્રત્યેની વફાદારી તેમને જોડતી સાંકળ છે. ડોમિનિયનો સ્વતંત્ર રીતે રાષ્ટ્રસંઘના સભ્યો છે અને તેઓ ઘણા દેશોમાં પોતાના રાજકીય પ્રતિનિધિઓ નીમે છે.

Strafe : 'શિક્ષા' માટેનો જર્મન શબ્દ.

Syndicalism : મજૂર-મહાજનવાદ; તેનો ઉદ્દેશ ઉત્પત્તિ તથા વહેંચણીના તમામ સાધનો શ્રમજીવી-સંઘોની માલિકીમાં બનાવી દેવાનો છે.

Tariff : દેશમાં આવતા પરદેશી માલ પર નાખવામાં આવતી જકાતનો દર.

Thailand : સિયામનું નવું નામ.

Third Degree : રાજકીય મંડળોમાં, કેદી પાસેથી કબૂલાત કરાવવા માટે તેના પર કરવામાં આવતો અત્યાચાર; આ સપ્તાહની ખબર પડવી મુશ્કેલ છે, કેમકે તે ખાનગીમાં આચરવામાં આવે છે.

Third Reich : જર્મનીનું નાઝીરાજ્ય દર્શાવવા આ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. મધ્યકાલીન જર્મની 'પહેલું સામ્રાજ્ય' હતું; હોહ્ઝોલર્ન (૧૮૭૧-૧૯૧૮) બીજું સામ્રાજ્ય હતું. હવે ત્રીજું સામ્રાજ્ય અથવા 'રિશ' છે.

many Hall : ન્યુયોર્કની રાજકીય સંસ્થા; આ પક્ષની સ્થાપના ૧૭૮૯ માં થઈ હતી. શહેરની તથા રાજ્યની રાજકીય બાબતોમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

alitarian : આ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાષ્ટ્રમાં એક જ પક્ષ હોય અને તેના હાથમાં સર્વ સત્તા હોય. વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ રાષ્ટ્રથી બિન્ન હોય એમ મનાતું નથી.

al War : અત્યારે પ્રચલિત યુદ્ધનીતિ. તેમાં 'સિવિલિયન' વસ્તીને પણ મુકિત મળતી નથી. લડાયક કે બીનલડાયક પક્ષ વચ્ચે તેમાં કંઈ મતભેદ રહેતો નથી.

de Unions : પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે સ્થાપવામાં આવેલ મજૂર સંઘો.

U. C : ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસનું સંક્ષિપ્ત રૂપ

S. S. R : 'યુનિયન ઓફ સોશ્યાલિસ્ટ સોવિયેટ રિપબ્લિક્સ'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ

o : ધારાસભાએ પસાર કરેલા ઠરાવને રદ કરવાનો ખાસ અધિકાર.

ip : રાજકીય પક્ષનો સભ્ય; તેનું કાર્ય પોતાના પક્ષના સભ્યોના મત મેળવવા તેમને એકત્ર કરવાનું તથા પક્ષની નીતિને તેઓ અનુસરે તે બોલવાનું છે.

ite Paper : શ્વેતપત્ર; બ્રિટિશ સરકાર પોતાની નીતિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે વખતોવખત જે નિવેદન બહાર પાડે છે તે શ્વેતપત્ર તરીકે ઓળખાય છે.

anism : યાહૂદીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ; પેલેસ્ટાઇનમાં યાહૂદીઓ માટે નિવાસસ્થાન સ્થાપવા માટે ૧૮૯૭ માં 'ઝિયોનિસ્ટ સંસ્થા'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, પરંતુ ૧૯૨૧ પહેલાં કંઈ નિર્ણિત પગલું લેવામાં આવ્યું નહોતું.

મુખ્ય ખિતાબો તથા ચંદ્રકો

સંસ્થા ધી રટાર ઓફ ઇન્ડિયા (૧૮૬૧)માં, એકસ્ટ્રા નાઇટ ગ્રાન્ડ કમાન્ડર (જી. સી. એસ. આઇ.) આનરરી નાઇટ ગ્રાન્ડ કમાન્ડર (જી. સી. એસ. આઇ.) આનરરી નાઇટ કમાન્ડર (કે. સી. એસ. આઇ.) આનરરી કૅપેનિયન (સી. એસ. આઇ.) નાઇટ ગ્રાન્ડ કમાન્ડર (જી. સી. એસ. આઇ.) નાઇટ કમાન્ડર (કે. સી. એસ. આઇ.) તથા કૅપેનિયન (સી. એસ. આઇ.)નો સમાવેશ થાય છે.

સંસ્થા ધી ઇન્ડિયન એસોસિયેશન (૧૮૭૭) માં એકસ્ટ્રા નાઇટ ગ્રાન્ડ કમાન્ડર (જી. સી. આઇ. ઇ.) આનરરી નાઇટ ગ્રાન્ડ કમાન્ડર (જી. સી. આઇ. ઇ.) આનરરી નાઇટ કમાન્ડર (કે. સી. આઇ. ઇ.), નાઇટ કમાન્ડર (કે. સી. આઇ. ઇ.) આનરરી કૅપેનિયન (સી. આઇ. ઇ.) તથા કૅપેનિયન (સી. આઇ. ઇ.)નો સમાવેશ થાય છે.

ઇમ્પીરિયલ ઓર્ડર ઓફ ધી ક્રાઉન ઓફ ઇન્ડિયા (સ્ત્રીઓ માટે) સી. આઇ. (જન્યુ. ૧, ૧૮૭૮)

પારિયા કોસ (૧૮૫૬) બહાદુરી તથા આત્મ-ભાગ માટે.

ર્જ કોસ (૧૮૪૦) શરવીરતા માટે.

ફરી કોસ-એમ. સી. (૧૮૧૫) કૅપ્ટનો, લેફ્ટેનન્ટો તથા વૉરન્ટ ઓફીસરો માટે.

ટર્ગિવર ક્લાર્ક કોસ-ડી. એફ. સી. (૧૮૧૮) શાહી હવાઇદળના ઓફીસરો તથા વૉરન્ટ ઓફીસરો માટે.

ટર્ગિવર ક્લાર્ક મેડલ-શૌર્ય, હિંમત અને એકાગ્રતા માટે. નૉન-કમીશન્ડ ઓફીસરો તથા શાહી હવાઇદળના માણસો માટે.

ડિઝિયન ઓર્ડર ઓફ મેરીટ (૧૮૩૭) હિંદી ઓફીસરો તથા માણસોને અંગત બહાદુરીના બદલા તરીકે.
ફેસરે હિંદ મેડલ-પ્રથમ વર્ગ સુવર્ણચંદ્રક. બીજો વર્ગ રજતચંદ્રક. ૧૯૦૦; હિંદમાં અગર હિંદ માટે
અખલેલી ઉપયોગી સેવા માટેના બદલા તરીકે એ તેને.

વી જ્યોર્જ મેડલ-જી. એમ. ૧૯૪૦

ડિઝિયન હિશિટગિવર સર્વિસ મેડલ : ૧૯૦૭

ડિઝિયન પોલીસ મેડલ : બહાદુરી માટે.

ડિઝિયન પોલીસ મેડલ : પ્રશસ્ય સેવા માટે.

ડિઝિયન લોંગ સર્વિસ એન્ડ ગૂડ કોન્ટક્ટ મેડલ : હિંદી લશ્કરના યુરોપિયનો માટે.

ડિઝિયન મેરીટારિયસ સર્વિસ મેડલ : (આઇ. એમ. એસ. એમ. ૧૮૮૮) હિંદી લશ્કરના યુરોપિયનો માટે

ડિઝિયન લોંગ સર્વિસ એન્ડ ગૂડ કોન્ટક્ટ મેડલ : હિંદી લશ્કર માટે.

ડિઝિયન મેરીટારિયસ સર્વિસ મેડલ : હિંદી લશ્કર માટે.

રિપરિયલ સર્વિસ ઓર્ડર : (૧૯૦૨) સનંદી નોકરીના વહીવટી તથા કારકુની શાખાના સભ્યો માટે.

હેશિટગિવર સર્વિસ કોસ : બધા દરિયાઇ ઓફીસરો માટે.

હેશિટગિવર કોન્ટક્ટ મેડલ : લશ્કરના નોનકમીશન્ડ ઓફીસરો તથા માણસો માટે.

ડિઝિયન હિશિટગિવર સર્વિસ મેડલ : (આઇ. ડી. એસ. એમ. ૧૯૦૭) નોંધપાત્ર નોકરી માટે.

તંદુરસ્તી તથા આરોગ્યસંરક્ષણ

દૂધ : ચા અથવા કોશીને બદલે પૂરતા પ્રમાણમાં દૂધ પીઓ.

લીલોતરી : લીલોતરી શાક તથા ફળ હમેશાં ખાઓ.

હવા : જે હવા આપણે શ્વાસમાં લઇએ તે તાજી તથા ચોખ્ખી હોવી જોઇએ. રાત્રે હવા આવવા
માટે શયનગૃહની બારીઓ ખુલ્લી રાખવી જોઇએ. માત્ર ઠંડો પવન ન લાગે તે સંભાળ રાખવી.

પાંકુરોગ : લોહી પાતળું પડી જવાથી આ રોગ થાય છે. ખરાબ અથવા ઓછો ખોરાક, કબજિયાત
વગેરેથી આ રોગ થાય છે.

બેન્ટસેપ્ટિક : સડો અટકાવવા માટે વપરાતી ચીજ. કંઈ કપાયું હોય ત્યારે તથા ધાર્મિક ખૂબ ઉપયોગી
છે. દાખલા તરીકે, આયોડિન.

સ્નાન : શરીરને સ્વચ્છ તથા રોગમુક્ત રાખવા માટે સ્નાન ખૂબ જરૂરી છે. હિંદ જેવા ગરમ પ્રદેશમાં
હમેશાં સ્નાન કરવાની જરૂર છે.

જખમ : ઉપર 'આર્નિકા'ને પાણી સાથે મેળવીને વારંવાર લગાડવું.

શયન : નાની ઉમરનાં બાળકોએ કઠણ પથારી પર સૂવું. પથારી કઠી હોત બરાબર રાખવી નહિ.

કોસલીવર-ઓઇલ : ખૂબ વિટામિનવાળું છે. પોષક પણુ બહુ છે. નળનાં તથા કંઠમાળવાળાં
બાળકોને આપવું જોઇએ.

રુથિરિયા : ગળામાં કલેબ લોકર જંતુનો પ્રવેશ થવાથી થતું ભયંકર રોગી રૂઠું. પીવાના પાણી,
ખોરાક કે થૂંક મારફત આ જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં તાવ આવીને ગળાંને ઢુખાવો થાય

છે. ક્રુનરી, બિયડા તથા રસપ્રાચિનો સોળે થઈ આવે છે. નરમ જંતુનાશક દવાથી નાકમાં પિચકારી લેવી અથવા તે જ દવાથી કાગળા કરવાની સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

કૂતરાનું કરડવું : પહેલાં તો કરડને સાફ કરી નાખી જેમ અને તેમ જલદી હડકવા-વિનાશક સારવાર શરૂ કરવી. કલકતા, શિલોંગ અને કસૌલિમાં આવા દર્દીની સારવાર કરવામાં આવે છે.

આગ લાગે ત્યારે : ન્યારે કપડાને આગ લાગે ત્યારે જાડા ધાબળો ઓઢી લેવો અને દોડવું નહિ પરંતુ આળોટવું.

સહાનું ઝેર : સડી ગયેલ ખોરાકની વસ્તુ જેવી કે ઈંડાં, માંસ, આપરકીમ, ડબ્બામાં રાખેલો ખોરાક લેવાથી શરીરમાં નુકશાન કરે તેવા જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે અને તેને અંગે ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જાડા, બિલટી, ચકરી વગેરે રોગો થાય છે.

ઉંધ : લોકોએ રાત્રિ આઠ કલાકથી ઓછી ઉંધ કદી લેવી ન જોઈએ. આળકોને વધારે ઉંધની જરૂર છે.

દાંત : દાંતના પોલાણમાં રહી ગયેલ ખોરાકથી ઉત્પન્ન થતા એસીડથી દાંત સડવા માંડે છે. દર વખતે જમ્યા પછી દાંતમાં જરા પણ ખોરાક ન રહી જાય તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. દાંત સાફ કરવા માટે ‘ટૂથપ્રશ’ કરતાં લોબ્બા કે વાવળનું દાંતણુ સાડું છે. ‘ટૂથપ્રશ’માં જંતુઓ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી વાપર્યા પહેલાં દર વખતે તેને ઉકળતા પાણીમાં સાફ કરવું જોઈએ. દાંતમંજન માટે ચાક સરસ છે. હમેશાં જમ્યા પછી દાંત જરૂર સાફ કરવા જોઈએ.

પાણી : પીતાં પહેલાં પાણીને ખૂબ ઉકાળવું જોઈએ. ન્યારે કોઈ ચેપી રોગ ચાલતો હોય ત્યારે તો આ ખાસ જરૂરનું છે. જે ફિલ્ટર કરવાનું સાધન હોય તો ઉકાળ્યા પહેલાં તેમ કરી લેવું. માથુસના શરીરનો ૬૦ ટકા ભાગ પાણી છે. હમેશાં પાણીના ૫-૬ પ્યાલા પીવા. જમ્યા પહેલાં એક કલાકે પાણી પીવું ફાયદાકારક છે.

કૂવા : દર ઉનાળામાં કૂતાનું પાણી સાફ કરાવવું તથા ૧૦ થી ૨૦ શેર સુધી કળીચૂનો નાખવો. ન્યારે કંઈ ગંદકીનો વહેમ આવે ત્યારે ‘બ્લીચીંગ પાવડર’ નાખવો. રોગચાળા દરમિયાન પાણીને સાફ કરવા માટે ક્લોરોજન વાપરવું.

દાઝવા પર : થોડાઘણા દાઝવા હો તો પાણીમાં બેક્ટેરિયા સોડા અથવા પેટ્રોલિયમનો મલમ અથવા દાઝવા પરનો કોઈ મલમ અથવા ચામડી ન તતડે તેવું તેલ લગાડો. વધારે અથવા ઊંડા દાઝવા પર સ્વચ્છ પાણીમાં લોન્ગવેલ ‘પિકરિક ગોઝ’ અથવા બેક્ટેરિયા સોડાના ગરમ સોલ્યુશનમાં લોન્ગવેલ સાદું ગોઝ વાપરો (ખૂબ મોટા જખમમાં તેની અંદરથી રૂઝ લાવવાના ધરાદાથી પુષ્કળ બારીક જળા જેવું કપડું વાપરવામાં આવે છે. તેને ગોઝ કહે છે). જે ગોઝ ન મળી શકે તો કોઈ સારો દાઝવા પરનો મલમ વાપરો પણ કોઈ અસ્વચ્છ પદાર્થ વાપરતા નહિ.

આંખની ઇજા : પોપચામાં કોષ છુટું રજકણ પડ્યું હોય તો સ્વચ્છ રૂમાલ અથવા દીવાસળી પર સ્વચ્છ રૂ વીંટીને તે કાઢી નાખો. જે આ રીતે સહેલાઈથી ન નીકળે તો વધારે યત્ન કરતા નહિ. પોપચામાં અથવા ડોળાને અડીને પડેલ પદાર્થ માટે સજન પાસે જવું. આ નિયમનો ભંગ કરવાથી કદાચ અંધતામાં પરિણમી આવે. આંખને સખત ઇજા થઈ હોય તો બરફ જેવા ઠંડા પાણીમાં લોન્ગવેલ સ્વચ્છ કપડાથી આંખને ઢાંકી દઈ, દરદીને સજન પાસે અથવા ઇસ્પતાલમાં મોકલવો.

ખુદસા જખમ : ઉઝરડા અથવા સહેજ જખમ થયો હોય ત્યારે આયોડીન લગાડવું, ગંદા જખમ હોય તો તેને ગોઝ અને પાટાથી ઢાંકી દેવા. કદી પણ આંગળી વડે જખમને સ્પર્શ કરશો નહિ

અથવા તો ઘોરો નહિ. ગોઝનો જે ભાગ જખમને સ્પર્શ કરતો હોય તેને પણ આંગળી વડે અડતા નહિ. કદી પણ કરોળિયાનું પડ, તમાકુ, અથવા તેલ વાપરતા નહિ કેમ કે તેથી લોહીમાં એર પ્રસરવાનો સંભવ છે.

ઝેરી જીવડાનો કશક : ઝેરી જીવડા કરડે ત્યારે એમોનિયા, તેલ, મીઠાનું પાણી કે આયોડિન લગાડવું.
ફીટ : શીટ આવે ત્યારે દરદીને નીચે પકડી રાખવાનો ચત્ત કરતા નહિ. જીલ ન કરડે તે માટે દાંત વચ્ચે કંઈક નાની વસ્તુ મુકવી. દર્દી પોતાને ધ્રજ ન કરી એસે તે ખાસ ખ્યાનમાં રાખવું.

ચેપી દર્દો

નામ	ચેપી રોગ વળગવાનો તથા તેનું પરિણામ	ચેપ લાગવાનો સમય
કોલેરા	૧-૬ દિવસ	૭-૧૪ દિવસ.
ડિપ્થિરિયા	૨-૧૦ ,,	જનુની પરીક્ષા પર આધાર રહે છે.
ઓરી	૭-૧૮ ,,	૭-૧૬ દિવસ.
પ્લેગ	૨-૮ ,,	તદ્દન સાળે થાય ત્યાંસુધી.
શીતળા	૧૨-૧૪ ,,	અધાં ભોગડાં ઊખડી જાય ત્યાંસુધી.
ડેન્ગ્યુ	૩-૬ ,,	૪-૫ મો દિવસ.
ઈન્ફ્યુએન્ઝા	૧-૪ ,,	" "
અજખડા	૧૨-૧૪ ,,	અધાં ભોગડાં ઊખડી જાય ત્યાંસુધી.
કલ્પુખળ	૧૦-૨૦ ,,	૨૧-૨૬ દિવસ.
(કાન નીચે થતો સોળો)		
ટાઇફોઇડ	૧૦-૧૪ ,,	જનુની પરીક્ષા પર આધાર રાખે છે.
સસણી.	૭-૧૪ ,,	૪-૫ મો દિવસ.
	૧-૩ ,,	૭-૧૨ દિવસ.

અચપણમાં થતા ઊડતા રોગો

રોગોનાં નામ	કેટલા દિવસોમાં બિહો	કેટલા દિવસોમાં બિહો	બિહો અને લક્ષણો	બિહો અને લક્ષણો
માતા (નીકળવા)	૪ થી ૧૪	હવામાં ભોગડાં ઊડ્યાથી, કપડાં અને શ્વાસ મારફતે	તાવ, ગુલાબી રંગના દાણા, પાછળથી પડવાળા દાણા.	માઠલાતું નહિ ? ૧૮
અજખડા	૧૪	હવા, કફ અને શ્વાસ મારફતે	સળેખમ, તાવ, મોઢા અને પેટ પર લાલ ઝીણા દાણા.	૧૬
ગાલપચોરિયાં	૧૪ થી ૧૮	અડકવાથી	ગળા પર સોળો અને તાવ.	૨૪
સસણી (Whooping Cough)	૪ થી ૧૪	શ્વાસ અને કપડાં મારફતે.	ઉધસ અને ગુચની ખાંસી.	૬ અઠવાડિયાં
ટાઇફોઇડ તાવ	૧૪ થી ૨૧	દૂધ, પાણી, ખોરાક, પેશાબ-ગાડા મારફતે.	ચાલુ તાવ, પાતળા ગાડા.	૪ થી ૫ અઠવાડિયાં
આંખ આવવી	૨ થી ૪	ચેપી પ્રવાહી, વાપરેલો દુવાલ વગેરે મારફતે.	આંખમાં પરુ થવું, સોળો, દુખાવો.	

બાળકને દૂધ આપવાનો કોઠો

(ઈન્ડિયન રેકોર્ડ સોસાયટીના સીઝનથી)

આ કોઠો માતાના દૂધને પશુ લાગુ પડે છે.

બાળકની ઉંમર	દિવસે ૬૨ કેટલા કલાકે ?	રાત્રે એકંદરે કેટલી વાર ?	૧૪ કલાકમાં કેટલી વાર	૬૨ વખતે કેટલા ઘોંસ ?
૧ થી ૪ દિવસ	૨	૨	૬ થી ૧૦	૧ થી ૨
૫ થી ૭ દિવસ	૨	૨	૧૦	૧ થી ૨
૨ જી અઠવાડિયું	૨	૨	૮	૨ થી ૨
૩ જી અઠવાડિયું	૨	૨	૮	૨ થી ૩
૪ થી ૮ મું ,,	૨	૧	૭	૨ થી ૪
૩ જી મહિનો	૨	૧	૭	૩ થી ૫
૪ થી ,,	૩	૧	૬	૩ થી ૬
૫ મો ,,	૩	૧	૬	૪ થી ૭
૬ થી ૧૦ મો મહિનો	૩	૦	૫	૬ થી ૮

પ્રસૂતિનો કોઠો

૨૭૩ દિવસ

જન્યુઆરી ૧	સપ્ટેમ્બર ૩૦
ફેબ્રુઆરી ૧	ઓક્ટોબર ૩૧
માર્ચ ૧	નવેમ્બર ૩૦
એપ્રિલ ૧	ડિસેમ્બર ૩૧
મે ૧	જન્યુઆરી ૩૧
જૂન ૧	ફેબ્રુઆરી ૨૮
જુલાઈ ૧	માર્ચ ૩૧
ઓગસ્ટ ૧	એપ્રિલ ૩૦
સપ્ટેમ્બર ૧	મે ૩૧
ઓક્ટોબર ૧	જૂન ૩૦
નવેમ્બર ૧	જુલાઈ ૩૧
ડિસેમ્બર ૧	ઓગસ્ટ ૩૧

૨૮૦ દિવસ

જન્યુઆરી ૧	ઓક્ટોબર ૮
ફેબ્રુઆરી ૧	નવેમ્બર ૮
માર્ચ ૧	ડિસેમ્બર ૬
એપ્રિલ ૧	જન્યુઆરી ૬
મે ૧	ફેબ્રુઆરી ૫
જૂન ૧	માર્ચ ૮
જુલાઈ ૧	એપ્રિલ ૭
ઓગસ્ટ ૧	મે ૮
સપ્ટેમ્બર ૧	જૂન ૮
ઓક્ટોબર ૧	જુલાઈ ૮
નવેમ્બર ૧	ઓગસ્ટ ૮
ડિસેમ્બર ૧	સપ્ટેમ્બર ૭

છેલ્લા રજોદર્શન પછી ૨૭૩ અને ૨૮૦ દિવસો વચ્ચે સુવાવડ આવે છે. આપણે ૨૮૦ દિવસ લઈએ. દાખલા તરીકે જો છેલ્લું રજોદર્શન જુલાઈની ૨૦મી તારીખે થયું હોય તો વહેલામાં વહેલી પ્રસૂતિ લગભગ ૩૧ માર્ચ + ૨૦ દિવસ એટલે ૨૦ મી એપ્રિલે થશે. અથવા લગભગ ૭ એપ્રિલ + ૨૦ દિવસ એટલે કે ૨૭ મી એપ્રિલે.

શ્વાસોચ્છવાસ

ફરિનિટ

૨ મહિનાથી ૨ વર્ષ સુધી ૩૫	૧૨ વર્ષથી ૧૫ વર્ષ સુધી ૧૮
૨ વર્ષથી ૬ ,, ,, ૨૩	૧૫ ,, ૨૧ ,, ,, ૧૬ થી ૧૮
૬ વર્ષથી ૧૨ ,, ,, ૨૦	આધેડ વચ્ચે ૧૬ થી ૧૮

જુદી જુદી વયે માણસની નાડીના ધબકારા

વય	દર મિનિટે ધબકારા	વય	દર મિનિટે ધબકારા
જન્મ વખતે	૧૩૦ થી ૧૪૦	૭ થી ૧૪ વર્ષ	૮૦ થી ૯૦
પહેલું વર્ષ	૧૧૫થી ૧૩૦	૧૪ થી ૨૧ વર્ષ	૭૫ થી ૮૫
બીજું વર્ષ	૧૦૦ થી ૧૧૫	૨૧ થી ૬૦	૭૦ થી ૭૫
ત્રીજું વર્ષ	૯૫ થી ૧૦૫	૬૦ પછી	૭૫ થી ૮૫

રેનાન

અતિશીત	૩૨°-૫૫° (ફેરનહિટ)	ગરમ	૯૨°-૯૮° (ફેરનહિટ)
ઠંડું	૫૫°-૬૫° ,,	કંકડું	૯૮°-૧૦૪° ,,
મંદશીત	૬૫°-૮૦° ,,	અતિગરમ	૧૦૪° થી વધારે
કાકરવરણું	૮૦°-૯૨° ,,		

આપણો ખોરાક

આપણા ખોરાક ઉપર અત્યારે જે ધ્યાન આપાઇ રહ્યું છે તે કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આપણા દેશના લોકો-ખાસ કરીને કળાવાચેષ વર્ગ-આદર્શ ખોરાક સંબંધી કશું જાણતા નથી એમ તો કહી શકાય નહિ. પરંતુ જે થોડું બધું આપણે જાણીએ છીએ તેથી આપણે ‘ધૂની’ (fad diets) ખની ગયા છીએ. એટલે આપણે ત્યાં કઈ રસોઇ કરવી તે નક્કી કરતાં પહેલાં આપણે ખોરાકશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જાણવા જોઈએ.

આપણો ખોરાક સામાન્યતઃ પાણી, ખનીજક્ષાર, કાર્બોહિડ્રેટ (carbohydrates) ચરબી, નત્રજ, રેસા, તથા પ્રત્યક્ષ (વિટામિન્સ) એ, બી, સી, ડી, ઈ, નો બનેલો છે. પાણી તથા ખનીજક્ષાર તાજા શાકભાજીમાં રહેલાં છે. કાર્બોહિડ્રેટ, શર્કરા તથા મંડજ (starch)ના બનેલ છે અને પટાટા, રોટી, જલેબી, સાકર તથા ધઉં તથા જવ જેવા અનાજમાંથી મળી આવે છે. ચરબીથી શક્તિ તથા ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. નત્રજ, માછલી, ઇંડાં, વટાણા, કઢોળ, મસૂર અને મઠામાંથી મળી આવે છે. માંસપેશીના ક્ષય માટે તથા શરીરના બંધારણ માટે નત્રજની જરૂર છે. તેથી બાળકોને પોતાના શરીરની વૃદ્ધિ માટે મોટા કરતાં વધારે નત્રજની જરૂર પડે છે.

આપણા ખોરાકનો ન પચે તેવો અધો ભાગ તે રેસા. શરીર તેને નકામું ગણી ફેંકી દે છે, પણ આંતરડાની મારફત પસાર થતાં ન પચી શકવાને લીધે તે આંતરડાને મદદ કરે છે અને કબજબત અટકાવે છે.

ખોરાકની નીચેની બાબતો માટે જરૂર પડે છે. (૧) શરીરની વૃદ્ધિ માટે (૨) શરીરનો માંસ-પેશીનો ધસારો અટકાવવા માટે તથા (૩) શક્તિ તથા ગરમી ઉત્પન્ન કરવા માટે. નત્રજ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને ધસારાની ખોટ પૂરી પાડે છે. કાર્બોહિડ્રેટ તથા ચરબી શક્તિ તથા ગરમીને ઉત્પન્ન કરે છે.

ખોરાકની ખરી કીંમત જાણવા માટે તે આપણને કેટલી ગરમી આપે છે તે જોવાનું છે. જેમ વજન કરવા તોલાંનો ઉપયોગ થાય છે તેમ ખોરાકની તાકાતનું-એટલે કે તેની ગરમી આપવાની શક્તિનું માપ લેવા ‘કેલરી’નું માપ વપરાય છે. અત્યાસુધી આપણી પાસે બીજું સમવડતાવાળું માપ નથી.

રાષ્ટ્રસંઘના એક તજજ્ઞ કમિશને ‘કેલરી’ની જરૂરિયાત સંબંધી નીચેની યાદી તૈયાર કરી છે.

(અ) સામાન્ય જીવન ગાળતા, સમસીતાપ્ત્ય હવા પાણીમાં રહેતા તથા શારીરિક મજૂરીના કાર્યમાં ન રોકાયેલ પુષ્કળ ઉમરના સ્ત્રી પુરુષને પ્રમાણ ૩૫ ગણી તેની સાથે બીજી ઉમરની વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતની સરખામણી કરવામાં આવી છે. આવા સ્ત્રી પુરુષ માટે દૈનિક ૨૪૦૦ કેલરીને પૂરતી ગણવામાં આવી છે.

(બ) આ જરૂરિયાત ઉપરાંત, મહેનતના કામ માટે નીચે પ્રમાણે વધારો કરવો જોઈએ.

હળવું કામ	દર કલાકના કામ માટે ૭૫ કેલરી સુધી.
સાધારણ કામ	દર કલાકના કામ માટે ૭૫ થી ૧૦૦ કેલરી.
સખત કામ	દર કલાકના કામ માટે ૧૫૦ થી ૩૦૦ કેલરી.
ખૂબ સખત કામ	દર કલાકના કામ માટે ૩૦૦ કેલરી કે તેથી વધારે.

પરંતુ આ દેશમાં મરમીની જરૂરિયાત કંઈક ઓછી રહેશે. આ કાર્ય માટે પોષણના કાર્યકર્તાઓએ હિંદને માટે નીચેનું પ્રમાણ નક્કી કર્યું છે.

કેલરીની જરૂરિયાતનું સરેરાશ પ્રમાણ

૧૪ વર્ષની ઉપરના પુરુષને	૨,૬૦૦	૬-૭ વર્ષની ઉમરના બાળકને	૧,૩૦૦
૧૪ વર્ષની ઉપરની સ્ત્રીને	૨,૧૦૦	૪-૫ વર્ષની ઉમરના બાળકને	૧,૦૦૦
૧૨-૧૩ વર્ષની ઉમરના બાળકને	૨,૧૦૦	ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને	૨,૪૦૦
૧૦-૧૧ વર્ષની ઉમરના બાળકને	૧,૮૦૦	બાળકને ધવરાવતી સ્ત્રીઓને	૩,૦૦૦
૮-૯ વર્ષની ઉમરના બાળકને	૧,૬૦૦		

ગરમીની આ જરૂરિયાત યોરકના વિવિધ ભાગો-નત્રજ, ચરખી, અને કબુદિત-માં વહેંચાઈ જવી જોઈએ.

નત્રજ-જુદી જુદી અવસ્થાવાળા મનુષ્યોને નીચે પ્રમાણે નત્રજની જરૂર પડે છે.

દરરોજ શ્રામ	દરરોજ શ્રામ	દરરોજ શ્રામ
૧૮ થી ૬૦ વરસનો પુરુષ ૬૫	૧૦ થી ૧૭ વર્ષનો છોકરો ૮૦	૬ થી ૯ વર્ષનું બાળક ૬૦
૧૮ થી ૬૦ વરસની સ્ત્રી ૫૫	૧૦ થી ૧૭ વર્ષની છોકરી ૭૦	૨ થી ૭ વર્ષનું બાળક ૪૦-૫૦

બાળકોને હમેશાં આઠ ઝોંસથી વધારે દૂધ આપવામાં આવે તે ઇચ્છનીય છે. દૂધ, પનીર અને પાંદડાવાળાં લીલાં શાકોમાં કેલ્શિયમ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. મોટાઓ કરતાં બાળકોને પ્રમાણમાં વધારે કેલ્શિયમની તથા બીજા ખનિજોની જરૂર પડે છે. પ્રોટીનનું પણ તેમજ છે. ચોખ્ખામાં કેલ્શિયમની ખૂબ ખામી છે.

જો મિલના ચોખ્ખા જ મુખ્ય યોરક હોય તો મિલના ચોખ્ખા સાથે બીજા રક્ષણાત્મક યોરકો-દૂધ, લીલાં શાક, ફળો, વગેરે-ની વધારે જરૂર પડે છે.

કોળમાં 'પ્રોટીન'નું ખૂબ પ્રમાણ છે અને કેલ્સાકમાં તો પ્રજ્વલક જ છે. મગફળીમાં વિવિધ પ્રકારનાં તરવેા હોય તેના પણ વધારે ઉપયોગ કરવો ધટે છે. તેમાં પ્રજ્વલક જ પણ છે. હમેશાં સવાથી અઢી તોલા લેવાથી ચોખ્ખાના યોરકમાં જે જીથુપ છે તે પૂરી કરવા મદદ કરશે.

બાળકોના યોરકમાં ફળોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. ફળોં સારો યોરક છે. પણ ટમેટાં, મોસંબી તથા બીજાં રસાળ ફળો પણ પ્રજ્વલકથી ભરપૂર છે.

હવે નત્રજ, કપુરિત તથા ચરખીવાળા ખોરાકની સાથે પ્રજ્યવકાવાળો ખીજો ખોરાક મિશ્રિત કરવામાં ન આવે તો શરીરની વૃદ્ધિ થશે નહિ તથા ધસારાની ખોટ પૂરી પડશે નહિ. આ પ્રજ્યવકો શું છે તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપવાનું સંભવિત નથી. તમારી પાસે મોટરકાર હોય અને પેટ્રોલ તથા તેલથી તમે તેને ચલાવતા હો, પરંતુ એન્જીનની અંદરના દાઢક મિશ્રણને વીજળીના ચમકારાથી તમે પ્રબલિત ન કરો ત્યાંસુધી ગમે તેટલા પેટ્રોલથી પણ ગાડી ચાલશે નહિ. આપણા ખોરાક સંબંધી પણ તેવું જ છે. પ્રજ્યવકો સિવાય આપણે ખોરાક નકામો છે. અત્યારસુધી સાત પ્રજ્યવકો જણાઈ શક્યા છે. સાત પ્રજ્યવકો અ, બ, ક, ડ, ઇ, ઇફ, જી, નામથી ઓળખાય છે.

પ્રજ્યવક અ-શરીરની વૃદ્ધિ માટે આની જરૂર છે અને તે શરીરને ચેપથી મુક્ત રાખે છે. તે વૃદ્ધિને ઉતેજન આપે છે. શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે બધી અવસ્થામાં તેની જરૂર છે. પીળા અથવા લીલા રંગના ખોરાકમાં આ પ્રજ્યવક પુષ્કળ હોય છે. લીલાં શાક, માંસ, દૂધ, પાલખ, લીલી મસૂર, પાલખની બાજીમાં પાંદડાં, ગાજર, શકરિયાં, વટાણા, પીળી લુગદી, લાલ તથા પીળાં ટમેટાં, જરદાલુ, સાકરેટી, અન્નનસ, પોપૈયું, નારંગી, આલુ, તરબુચ, મલાઈ, માખણ, ઈંડાની દાળ, કોડલીવર ઓઈલ તથા સાત્મન, હેરીંગ તથા મેકરેલ પ્રકારની માછલીઓમાં મળી આવે છે. આ પ્રજ્યવકની ખામીને અંગે સુકતાન થઈ જાય છે. આંખનું પડ કંઠેણ થઈ જવાનો ભય છે, કાન તથા ગળાના ચેપી રોગો થાય છે અને કોષ્ટકાર મૂત્રાશયના રોગ પણ થાય છે. બંધ કરેલા વાસણમાં સામાન્ય રીતે રાંધવાથી આ પ્રજ્યવકનો નાશ થતો નથી પણ ગરમ કરતી વખતે હવા લાગવાથી તેનો નાશ થાય છે. માટે દૂધ ગરમ કરતી વખતે વાસણ ઉપર ઢાંકણ રાખવું જોઈએ. શાકભાજી સંબંધમાં પણ તેમ જ કરવું જોઈએ.

પ્રજ્યવક બ-શરીરની વૃદ્ધિ માટેનું તત્ત્વ છે અને સારી ભૂખ લાગવા માટે તથા પાચનક્રિયાને સામાન્ય ઉતેજન આપનાર છે. આ પ્રજ્યવકની તદ્દન ખામી હોય તો માંસપેશીનો પક્ષાત અથવા ‘બેરી-બેરી’ નામથી ઓળખાતું દર્દ થાય છે. આ પ્રજ્યવક નીચેનામાં મળી આવે છે (૧) લીલાં શાક (૨) પટેટાં (૩) ગાજર (૪) સુકાં આલુ (૫) ઈંડાની દાળ (૬) ફળો (૭) ચકૃત (લીવર) (૮) ચૂલાંવાળો આટો (૯) સુકાં ફળ, વટાણા, મસૂરની દાળ (૧૦) ચીસ્ટ (ખમીર) (૧૧) ડુંગળી (૧૨) મૂળા, (૧૩) શકરિયાં (૧૪) ખાટાં લીંધુ, નારંગી, અન્નનસ, કેળાં, સફરજન, પીચ, દ્રાક્ષ, તાળાં આલુ, ખારેક, ચેરીફળ, કોખી ફલાવર વગેરેમાંથી મળી આવે છે.

લીલાં શાકભાજી તથા ઈંડાની દાળ (yolk)માં ‘અ’ તથા ‘બ’ પ્રજ્યવકો હોય છે. માટે દરેક જણના બોજનમાં આ બેમાંથી એક વસ્તુ હોવી જ જોઈએ. પ્રજ્યવક ‘બ’ પાણીમાં સહેલાઈથી ભળી જાય છે એટલે જે વધારે પડતા પાણીમાં શાકભાજી બાફવામાં આવે તો પ્રજ્યવક ‘બ’ પાણીમાં ચાલ્યું જાય છે અને ફેંટા દેવામાં આવે છે, એટલે શાકભાજીને બાફવા કરતાં વરાળથી પકાવવી જોઈએ. ‘અ’ પ્રજ્યવકની ખામીને લઈ જાનતંતુનો સોજો. તથા ‘એપેન્ડીસાઈટિસ’ જેવા આંતરડાના બાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આપણે ચેપી દર્દના સહેલાઈથી બોગ બનીએ છીએ. ‘બ’ પ્રજ્યવકવાળા અથા ખોરાકો કમજબાત દૂર કરે છે અને આ રીતે તબિયત સુધારે છે.

પ્રજ્યવક ‘ક’ નીચેનામાંથી મળી આવે છે.

(૧) જે સોડા (સાજીના ફૂલ) નાખ્યા વિના અથવા વીસ મિનિટથી વધારે વખત શાકભાજી બાફ્યા પર ન રાખ્યા હોય તો. (૨) પટાટા (૩) રાંધેલાં ફળો (૪) રેવંચીની (૫) મોસંબી, નારંગી, ખાટાં લીંધુ, દ્રાક્ષ સિવાયનું કોઈ પણ નાનું ફળ, તથા કાચી લીલી કેન્ચુઅર.

ગરમ કરવાથી અને સૂકવવાથી પ્રજીવક ક નો નાશ થાય છે. ક પ્રજીવકની સારી અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે હમેશાં કાચી શાકભાજી અમુક પ્રમાણમાં લેવાવી જોઈએ. કોટા પુટલ અનાજમાં પણ પ્રજીવક ક મળી આવે છે પણ તે કોટા પુટલા પછી જ તેમાં હોય છે, પહેલાં નહિ. કોટા પુટલ વટાણા, મસૂર અથવા ચણા આના માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. બાળકો અને મોટાઓ માટે પ્રજીવક કની હમેશાં જરૂરિયાત પડે છે, “ દાંતના પોપણ ”ની જે લોકો જરૂરિયાત સ્વીકારે છે તેઓ ખોરાકમાં ક પ્રજીવકના પૂરતા જથ્થા પર ખાસ ભાર મૂકે છે. ક પ્રજીવક લોહીને તંદુરસ્ત રાખીને, શરીરને ચેપથી દૂર રાખે છે. ચામડીનાં દર્દી, તથા શરીર પર ચર્તા ગુમડાં, ક પ્રજીવક પુષ્કળ પ્રમાણમાં લેવાથી મટી જાય છે. તે ‘ સ્કર્વી ’ (એક જાતનો મોં આવવાનો રોગ)ને અટકાવે છે.

પ્રજીવક ડ વિશે વિજ્ઞાનીઓને હજી સુધી બહુ ઓછી ખબર પડી છે. તેનું મુખ્ય કાર્ય આપણા ખોરાકમાં રહેલ ચુનાને (કેલ્શિયમ) એકત્ર કરી તેનો ઉપયોગ કરવાનું છે. ચુનો હાડકાં બંધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ચુનાના અભાવથી બાળકો સૂકતાન થઈ જાય છે. આ પ્રજીવક કૉડલીવર ઓધલામાં તથા તડકામાં મુખ્યત્વે મળી આવે છે. તિવ્ર કિરણો (ultra-violet rays)માંથી પણ પ્રજીવક ડ મળી આવે છે. જ્યારે ખોરાકને આ કિરણો આપવામાં આવે છે ત્યારે બાળકો સૂકતાન મટી જાય છે.

પ્રજીવક ઇ સંતાનોત્પત્તિ માટે જરૂરી ગણાય છે અને તેથી તે ‘ વંધ્યત્વ નિવારક ’ પ્રજીવક ગણાય છે. આ પ્રજીવકનું મુખ્ય કાર્ય ખોરાકમાંથી લોહ ભેગું કરવાનું છે. ઇ પ્રજીવકની ખામીને લઈ તે લોકો પાળા તથા શીક્ષા પડી જાય છે. તે એમ બતાવે છે કે લોહી પાતળું પડી ગયું છે અને તેમાં લોહની ખામી છે. આ પ્રજીવક તેલીપિયાં, વનરપતિ તેલો, (કોકોન્ટેમ જેવાં) તથા કેળાંમાં મળી આવે છે, પણ ફળગા પુટલે ધઉના દાણામાં તે ખૂબ પ્રમાણમાં હોય છે.

પ્રજીવક ફફ ‘ બેરી બેરી ’ નામનો રોગ થતો અટકાવે છે. રાંધવાથી આ પ્રજીવકનો સત્તર નાશ થાય છે.

પ્રજીવક જી જીવનની બધી અવસ્થામાં ખાસ ઉપયોગી છે, કેમકે તે અકાળે આવતા જૂઠ્ઠાને અટકાવી રાખે છે. આ પ્રજીવકની સતત ખામીને લઈને વજન વધતું નથી અથવા તો ઘટી જાય છે, મોઢામાં ચાંદાં પડે છે, પાચન સંબંધી તકલીફ પડે છે અને વખત જતાં ચામડીનો સોજો થાય છે. આ પ્રજીવકના અભાવથી જીવનશક્તિ ઓછી થાય છે, આંખો તથા માથું દુખવા આવે છે તથા શરીરના સ્નાયુઓમાં ઇજા થાય છે. આ પ્રજીવક દૂધ, છાશ, પનીર, ઈંડાં, માંસ, યકૃત, લીલાં પાંદડાં, રાઇ, જૂળા, તથા કેળાં વગેરેમાં મળી આવે છે.

નીચેના ખોરાકમાં બિલકુલ પ્રજીવક હોતાં નથી. ઓલિવ તેલ, ડાખાં માંસ, સૂપ, મીઠું, ઘીણા માછલી, ડાખા ફળ તથા શાક, ચોકલેટ, ચા, કોફી, મેદો તથા તેની બનાવટો, સાયુઓખા, સીરપ અને સુરખો.

કયા ખોરાકમાં કયા વિટામિનો છે ?

	અ	બ	ક	ડ		અ	બ	ક	ડ
બદામ	૧	૨			ગ્રેન્ટસ (એક જાતનું કંદ)	૧	૨	૦૦	૧
સફરજન	૧	૨	૨		દૂધમાં બનાવેલ રાટી	૧	૧	૦	૧
કેળાં	૦૦	૧	૧		પાણીમાં બનાવેલ રાટી	૦	૧	૦	૦
પાલખનાં કંદ	૦	૧	૧						

	અ	ક	ક	ક
માખણ	૨	૨	૦	
છાશ	૧	૨	૧	V
કોખીજ (ચૂલે મુઠી)				
તુરત ઉતારી લીધેલ	૨	૨	૧	
ગાજર (રાંધેલ)	૨	૧	૧	V
ગાજર (કાચા)	૨	૧	૧	
કોલી ફલાવર	૧	૨	૦૦	
પનીર (મઠો)	૨	૨	૦	
નાળિયેર	૧	૨	૦	૧
મલાઈ	૩	૨	૧	V
સુકરેલ દૂધ				
(મલાઈવાળું)	૩	૨	૧	V
ઈંડું (મરચીતું)	૨	૨		૩
ઈંડું (ખતકતું)	૨	૧		૨
માછલી (ચરખી)	૧	૧	૦૦	૦
માછલી (ઈંડા)	૧	૨	૦૦	૧
દ્રાક્ષ	૦૦	૨	૨	૦
દ્રાક્ષનો રસ	૦૦	૧	૧	૦
લીલાં વટાણા	૨	૨		
હુલ્લ	૧	૧	૧	૧
મૂત્રાશય	૨	૨	૧	૧
લીંબુનો રસ	૦	૨	૩	
લીવર (ધૂત)	૨	૨	૦૦	૦
પાકલ કેરી	૨		૩	
મક્કાઈ	૧	૨	૦	
દૂધ (જમાવેલ)	૩	૨	૧	V ૧
દૂધ (ગરમ કરેલું)	૩	૨	૦૦	
તાળું દૂધ (પેસ્ચુરાઈઝ				
ન કરેલ)	૩	૨	૨	V ૨
જવ	૧	૨	૦	૦
ફૂંગળી	૦૦	૨	૨	
મોસંબીનો રસ	૧	૨	૩	
ચોરૈયું	૨	૧	૩	

	અ	ક	ક	ક
મૂળા	૦	૨	૦૦	
વટાણા (સુકા)	૧	૨		
પીચ (કાચાં અથવા	૨			
ડાખાના)	૨	૧	૨	
વટાણા તાજા	૨	૨	૩	
કોખીજ (અથાણું)	--	--	૨	
અનનસ (કાચું અથવા				
ડાખાનું)	૨	૨	૩	
પટાટાં (રાંધેલા)	૧	૨	૨	
કોળું	૨	૦૦	૦૦	
ગરખજરી (કાચાં				
અથવા ડાખાના)	--	--	૩	
ચોખા (પોલિશ કરેલા)	૦	૦	૦	૦
ચોખા (હાથે ખાંડેલ)	૧	૩		
જવ (ફળેલા)	૧	૨	૦૦	
કોખીજ (કાચું)	૨	૩	૩	
મલાઈ કાઢી લીધેલું				
દૂધ	૧	૧	૧	V
સ્પાઈનેક (તાજા)	૩	૩	૩	
સ્પાઈનેક (ડાખાના)	૩	૧	૩	
સ્વીડના મૂળા	૦	૨	૩	
શક્કરિયાં	૨	૧	૦૦	
ટમેટાં (કાચાં				
અથવા અથાણાના)	૨	૩	૩	
મૂળા	૦	૨	૩	
સામાન્ય અખરોટ	--	૨	--	
ધોળાં અખરોટ				
(અમેરિકન)	--	૨	--	
ધઉંની રોટી				
(દૂધમાં બનાવેલ)	૨	૨	૦૦	૧
ધઉંની રોટી				
(પાણીમાં બનાવેલ)	૧	૨	૦	૦
ધઉંનું ચૂલું	૨	૩		
ધઉં (દાણા)	૨	૩	૦	૧
જવ (આખા)	૧	૨	૦	

સંજ્ઞાની સમજણ:— ૧ વિદ્યમિત છે. ૨ વિદ્યમિતનું પ્રમાણ છે. ૩ વિદ્યમિતનું પ્રમાણ ધણું છે. ૦ વિદ્યમિત ખાસ કોઈની નથી. ૦૦ વિદ્યમિતનું અસ્તિત્વ શંકાસ્પદ છે -- નહીં નથી. V પ્રમાણ વધુ છે.

ખોરાક સંબંધી બાલુવાળોગ

જુદી જુદી ખોરાકની વસ્તુઓને પચવામાં લાગતો સરેરાશ સમય

	ક. મિ.		ક. મિ.		ક. મિ.
જવ (ઉકાળેલ)	૨—૦	ખતક (પકાવેલ)	૪—૦	દૂધ (ઉકાળેલ)	૩—૦
મેંદ	૨—૩૦	મગ્ગી	૨—૪૦	મટન (પકાવેલ)	૩—૧૫
માખણ	૩—૩૦	મરઘી (પકાવેલ)	૪—૦	બટાટા (શેકેલ)	૨—૩૦
મરઘીનું બપ્પું	૨—૪૦	દૂધ (ઠંડું)	૨—૧૫	ચોખા (ઉકાળેલ)	૧—૦
				સાબુચોખા (ઉકાળેલ)	૧—૪૫

જુદી જુદી જાતના દારૂમાં આલ્કોહોલ (મધસાર)નું પ્રમાણ

રમ	૫૩.૭	જીન	૫૧.૬	પોટ	૨૩.૩	એકલ	૭.૪
બીર	૪.૦	બ્રાન્ડી	૫૩.૪	શેરિ	૧૯.૦	વિહરિક	૫૪.૩
વરમથ	૧૯.૦	શેરપેન	૧૨.૬૧	કલેરેટ	૧૩.૩		

દૂધનું પૃથક્કરણ

	ખકરીનું દૂધ	ગાયનું દૂધ	સૂતીનું ધાવણ		ખકરીનું દૂધ	ગાયનું દૂધ	સૂતીનું ધાવણ
પાણી	૮૬.૪૫	૮૭.૪૦	૮૬.૪૦	એલ્યુમિન	૧.૦૦	.૪૦	૧.૨૦
કેસિન	૩.૦૦	૩.૦૦	૧.૦૦	ચરબી	૪.૨૦	૩.૭૫	૩.૫૦
સુક્રો પદાર્થ	.૮૫	.૭૫	.૯૦	સાકર	૪.૫૦	૪.૭૦	૭.૦૦

‘વિટામિન’ (પ્રજીવકો)

૧. ‘પ્રોટીન’ની બાલુપથી માનસિક દરદો થાય છે.
૨. ક્ષારોની બાલુપથી સળેખમ અને બીજાં દરદો થાય છે.
૩. ધર્તીની સાથે ઘી વધારે પ્રમાણમાં લેવું બેદરકારી.
૪. દૂધની અંદર વિટામિનો, ક્ષાર અને પ્રોટીન છે.
૫. વિટામિનોથી ચહેરાની ચુંદરતા જળવાઈ રહે છે, જુદા જુદા પ્રકારના ચામડીના રોગો ખાસ કરીને Scurvy (સ્કર્વી) થી રક્ષણ મળે છે.
૬. પાણી પુરૂંકળ પીવાથી દરત સાફ આવે છે તથા માથાનો દુખાવો અને બીજાં દરદો મટે છે.
૭. જે ખોરાકની ટેવ હોય તે એકદમ છોડી બીજો લેવાથી નુકસાન થાય છે. ખોરાકમાં હળવે હળવે ફેરફાર કરવો.

૧. પ્રોટીન નીચેની વસ્તુઓમાં સાસ પ્રમાણમાં છે—આખા ધઉ, વઢાણા, મગફળી, મગફળીનો બોળ, તલ, ચણા, સોયાબીન, મસુર
૨. ક્ષાર નીચેની વસ્તુઓમાં સાસ પ્રમાણમાં છે—સોયાબીન, મસુર, ગોળ, કરંડના ચોખા, બાજરી, જુવાર, વઢાણા, મગફળી, મગફળીનો બોળ, ચણા.

વિદ્યા-મિત્ર	ખાસ અસર	ઊણપથી થતાં દરદ	ગુણ	શેમાં હોય છે ?
અ	૧ ચેપને અટકાવનાર ૨ નીચેનાંનું રક્ષણ કરનાર ૧ આંતરડાં ૨ આંખો ૩ શ્વાસનળીઓ ૪ મૂત્રમાર્ગ ૫ જ્ઞાનતંતુઓ ૩ શરીરની વૃદ્ધિમાં મદદ કરે છે.	૧ આંખનું પડ કઠણ થઈ જાય છે. ૨ રતાંધળાપણું ૩ લોહીનું ઊડી જવું ૪ ચેપી રોગ માટે શરીરની તૈયારી ૫ બ્રાન્કાઇટિસ, ન્યુ- મોનિયા, પેટનાં ગૂમડાં, ઝાડા, મરેટા, ફાડનીમાં પથરી, બ્લેડરમાં પથરી	૧ હવા લાગવાથી નાશ થાય છે. ૨ બંધ વાસણમાં ગરમ કરવાથી નાશ થતો નથી. ૩ પ્રકાશથી નાશ થાય છે. ૪ લી-તેલમાં ગળી જાય તેવું.	દૂધ, માખણ, કોખી- જનાં બહારનાં પાન. લીલા કોખીજ અને માખણના એક સરખા વજનમાં એક સરખા પ્રમાણમાં વિટામિન 'અ' હોય છે. પીળાં ગાજર, ટમેટાં, કેળાં, પોપૈયાં, કેરી, નારંગીની બહારની છાલ, લીલા વાંસની ઉપરની જલ, મૂળા, કેંટા ફૂટેલ ચણા, પીળી મકાઈ.
બ	૧ શરીરની વૃદ્ધિ તથા ટકાવ માટે જરૂરનું ૨ જ્ઞાનતંતુને મજબૂત કરનાર ૩ ચામડીના રોગથી રક્ષણ કરનાર ૪ દસ્તની કબજિયાત દૂર કરનાર	૧ સોજ ૨ ખોરાકની અગુચિ ૩ પાંડુરોગ ૪ બાળકની માતાને દૂધ ઓછું થવું ૫ જ્ઞાનતંતુના દરદો ૬ સંધિવા	૧ શેકવાથી નાશ થતો નથી. ૨ સોડા અથવા બેકિંગ પાવડરથી તુરત જ નાશ થાય છે. ૩ ડબાવાળા ખોરાકમાં બિલકુલ હોતું નથી. ૪ સૂકવવાથી અથવા હવા લાગવાથી નાશ થતો નથી. ૫ ચોખાનું ધોવણ કાઢી નાખવાથી પાછળ રહેતા ચોખા વિટા- મિન 'બ' વિનાના થઈ જાય છે. ૬ પાણીમાં ગળી જાય તેવું	૧ આખા દાણા ૨ કોખીજ ૩ અટાટા ૪ ગાજર ૫ વટાણા ૬ લીલાં ફળ ૭ ગાયનું તાણું દૂધ

વિટા-મિન	ખાસ અસર	ઊંચુપથી થતાં દરદ	ગુણ	શેમાં હોય છે ?
ક	૧ ચામડીના રોગોથી રક્ષણ કરનાર	૧ સ્કર્વી (પોપચાં અને લોહી નીકળતાં અવાળું) ૨ હાડકાં અને દાંત નરમ થઈ જવાં	૧ પાણીમાં ગળી નળ તેવું ૨ બીજમાંથી કોટા ફૂટતી વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩ સોડા અને બેકિંગ પાવડરથી નાશ થાય છે ૪ તડકામાં સૂકવવાથી નાશ થાય છે.	૧ ખાંચમાં થઈ શકે તેવી તમામ ચીનો. ૨ લીંબુનો રસ ૩ નારંગીનો રસ ૪ ટમેટાં ૫ પોપૈયાં ૬ કોબીજ ૭ કોટા ફૂટેલા મગ, વટાણા, મસુર ૮ ઉકાળ્યા વગરનું દૂધ
હ	૧ ચૂનો અને ફોસ્ફરસ શરીર ગ્રહણ કરે અને હાડકાં ને દાંત મજબૂત કરવામાં મદદ કરે છે. ૨ ચૂનાની ઊંચુપને લીધે થતાં દરદો અટકાવે છે.	૧ પગ દોરડી, પેટ ગાગરડી ૨ હાડકાં નરમ થવા ૩ દાંતની ખામી ૪ બાળકોનાં આંગળાં ઠરકાઈ જવાં ૫ ગમે તે દ્વારા લોહી પડવાની આદત	૧ લી-તેલમાં ગળી નળ તેવું. ૨ ખોરાકમાં દ્વાર સારા પ્રમાણમાં, અને મેંદા-વાળા ખોરાક ઓછા લેવાતા હોય ત્યારે સારી અસર કરે છે. ૩ શ્રમ પડે તે પ્રસંગે વધારે જરૂર રહે છે. દાખલા તરીકે, બાળ-કોની વૃદ્ધિ વખતે, સગર્ભાવસ્થામાં અને ધાવણું બાળક હોય ત્યારે.	૧ કોડલીવર ઓઇલ ૨ માખણ ૩ પાંદડાંવાળાં શાક ૪ ટમેટાં ૫ પીળાં ગાજર ૬ ધઉં અને મકાઈના અંકુર ૭ સફેદ ચામડીવાળાં ઓએ સ્પર્શનો તડકા કાળી ચામડીવાળા કરતાં ઓછા ખાવો ૮ શરીરે તેલ ચોળી તડ-કામાં બેસવાથી આ વિટામિન 'ડી' ઉત્પન્ન થાય છે.
ઘ		૧ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીમાં વાંઝિયાપણું ૨ કસ્ટુવાવડ	૧ લી અને તેલમાં ગળી નળ તેવું.	૧ લીલાં પાંદડાં ૨ ધઉં અને બીજના અંકુર ૩ ગાજર ૪ કોબી ફલાવર ૫ કાકડી ૬ લીલાં તીખાં ૭ કાચાં બટેટાં ૮ લીલા વટાણા ૯ મૂળાં ૧૦ કેળાં ૧૧ દૂધ ૧૨ માખણ

તાજાં ફળોનું મહત્વ

(યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ખેતીવાડીખાતા તરફથી)

ફળનું નામ	પાણીના ટકા	ગ્રીટીનના ટકા	ચરખી ટકા	શર્કરા ટકા	આમિ ઉત્પાદન કેલરીઝ
શેલફળ	૮૪.૧	૦.૩	૦.૪	૧૧.૧	૨૯૦
બરફાલ	૮૫.૪	૧.૦	૦.૧	૧૦.૪	૨૫૫
એવોકેડોસ ^૧	૬૫.૪	૧.૭	૨૬.૪	૦.૬	૧,૨૦૦
સોનેરી ફળાં	૭૪.૮	૧.૨	૦.૨	૧૯.૨	૪૪૫
ગૌરીફળ	૮૫.૩	૧.૨	૧.૧	૬.૧	૨૮૫
બ્લ્યુબેરી	૮૩.૪	૦.૬	૦.૬	૯.૭	૩૧૦
બ્લેક શેલફળ	૮૧.૧	૦.૪	૦.૩	૧૨.૬	૩૪૦
ચેરીફળ	૮૩.૦	૧.૧	૦.૫	—	૩૧૦
ક્રેનબેરી ^૨	૮૭.૪	૦.૪	૦.૭	૪.૨	૨૪૦
સુક્ષ્મ ફાક્સ	૮૪.૭	૧.૬	૦.૪	૫.૭	૨૭૫
ગુઅબેરી ^૩	૮૮.૩	૦.૮	૦.૪	૪.૨	૨૧૫
અંજીર	૭૮.૦	૧.૪	૦.૪	૧૬.૨	૩૯૫
ગ્રેપફ્રુટ	૮૮.૮	૦.૫	૦.૨	૬.૫	૨૦૦
ફાક્સ	૮૧.૯	૧.૪	૧.૪	૧૧.૫	૩૫૫
જામફળ	૮૦.૬	૧.૦	૦.૬	૬.૧	૩૫૫
લીંબુ (લેમન્સ)	૮૯.૩	૦.૯	૦.૬	૨.૨	૨૦૦
આમ્લક લીંબુ	૮૬.૦	૦.૮	૦.૧	૦.૫	૨૪૦
સેતુર	૮૨.૮	૧.૨	૦.૬	૯.૪	૩૧૦
કેરી	૮૧.૪	૦.૭	૦.૨	૧૩.૭	૩૩૫
ખડખડ	૯૨.૮	૦.૬	૦.૨	૫.૪	૧૨૫
નેક્ટરિન્સ ^૪	૮૨.૯	૦.૫	૦.૧	૧૧.૮	૩૦૫
નારંગી	૮૭.૨	૦.૯	૦.૨	૮.૮	૨૩૦
પપૌચ	૭૬.૬	૫.૨	૦.૯	—	૪૩૫
પપૌચાં	૮૮.૭	૦.૬	૦.૧	૯.૦	૧૯૫
પીચ	૮૬.૯	૦.૫	૦.૧	૮.૭૮	૨૩૦
પર્સિમન્સ	૭૮.૨	૦.૮	૦.૪	૧૫.૯	૩૯૫
પાષ્ટન એપલ	૮૫.૩	૦.૪	૦.૨	૧૧.૯	૨૬૦
ફળાં	૬૪.૭	૧.૩	૦.૪	૨૫.૩	૬૩૫
સુક્ષ્મફાક્સ	૮૫.૭	૦.૭	૦.૨	૮.૩	૨૫૫
દાડમ	૭૫.૮	૧.૫	૧.૨	૧૧.૯	૪૫૫
આલુ	૭૬.૫	૦.૯	૦.૨	૧૩.૩	૪૨૦
સફરજન	૮૫.૩	૦.૩	૦.૧	૬.૩	૨૬૦
સાંપબેરી ^૬	૮૦.૭	૧.૫	૧.૬	૭.૯	૩૭૫
રુબાબ ^૭	૯૪.૯	૦.૫	૦.૧	૦.૪	૮૦
સ્ટ્રોબેરી ^૮	૯૦.૦	૦.૮	૦.૬	૫.૨૭	૧૮૫
તરબુચ	૯૨.૧	૦.૫	૦.૨	૬.૦	૧૪૦

૧ અમેરિકા અને કેરો ઇન્ડિયામાં થતું એક ભતતું ફળ. ૨ એક ભતતું લાલ તથા ખાંડું ફળ. ૩ એક ભતતું ખાંડું ફળ. ૪ બાર જેવું એક ભતતું ફળ. ૫ પોપૌચાને મળતું ફળ. ૬ એક ભતતું ખાંડુંમીઠું ફળ. ૭ રેવચિની. ૮ બોરને મળતું એક ભતતું ફળ.

રાજકીય પક્ષોનાં નામ

વફા : ઇંગ્લેન્ડનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ.

હિથોનિસ્ટ : પેલ્સ્ટાઇનમાં ચહુદી રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરવાની હિલચાલને ટેકા આપનાર સભ્યો.

નાઝી : જર્મની રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પક્ષના સભ્યો.

કુએમીન્ટાંગ : ડો. સુન યાટ સેને સ્થાપેલ ચીનનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ.

ફેલેન્સ્ટે : જનરલ ક્રોકોની આગેવાની હેઠળનો રપેનનો ફેસિસ્ટ પક્ષ.

ફેસિસ્ટ : મુસોલિનીની આગેવાની હેઠળનો ઇટલિનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ.

કોમિન્ટર્ન : 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ 'નું ટુંકું નામ.

ફ્રિયાના ફેઇલ : આયર્લેન્ડમાં ૬ વેલેરાનો ઉદ્ધામવાદી રાષ્ટ્રીય પક્ષ.

આઈ. એલ. પી. : ઈંગ્લંડનો સ્વતંત્ર મજૂરપક્ષ. તેનો કાર્યક્રમ માર્ક્સવાદી છે. મજૂરપક્ષ અને કોમ્યુનિઝમ વચ્ચેનો પક્ષ.

કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષ : બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો એક પક્ષ; અદારમી તથા ઓગણીસમી સદીના ટોરી પક્ષનો અનુગામી પક્ષ. પક્ષની રાજનીતિ રાષ્ટ્રીય તથા શાહીવાદી ભાગણીઓ છે.

ડેમોક્રેટિક પક્ષ : અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બે મોટા પક્ષોમાંનો એક. તેને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો 'લિબરલ' પક્ષ કહી શકાય.

મજૂરપક્ષ : ટ્રેડ યુનિયન, સમાજવાદી અને સહકારી મંડળીઓનો અનેલો બ્રિટિશ સમાજવાદી પક્ષ. તેમનો કાર્યક્રમ વિનિત અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની હિમાયત કરનારો છે.

ઉદારમતવાદી પક્ષ : ઈંગ્લંડનો પ્રગતિવાદી પક્ષ. મુક્ત વ્યાપારનો હિમાયતી. અદારમી તથા ઓગણીસમી સદીમાં 'વિહગ' પક્ષ તરીકે જાણીતો હતો. એક સમયે તેનો રાજકીય પ્રભાવ ખૂબ પડતો હતો પણ અત્યારે તે પક્ષ બળહીન છે.

પોપ્યુલર ફ્રન્ટ પાર્ટી : ફેસિઝમ સામે રચાયેલ, કોમ્યુનિસ્ટ, સમાજવાદી તથા બીજા પ્રજાપક્ષના હિમાયતીઓનો જુદા જુદા દેશોમાં રચાયેલ રાજકીય પક્ષ. ફેસિસ્ટની સામે તેઓ બધા એકત્ર થઈને સામે થાય છે. તે પક્ષ ધરમૂળના ફેરફારનો હિમાયતી છે.

રિપબ્લિકન પક્ષ : અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો મોટો રાજકીય પક્ષ. તે પક્ષ વેગળા રહેવામાં માને છે.

આઇસોલેશનિસ્ટ : યુરોપના રાજકારણમાં બીનદખલગીરીની હિમાયત કરનાર જુદા જુદા દેશોના પક્ષ. મોટો ભાગ અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં છે.

વર્તમાનપત્રોમાં આવતાં કેટલાંક નામો

ઈંગ્લંડ

બિગબેન	વેસ્ટમિન્સ્ટરના ધડિયાળનો ઘંટ
આલ્બોરલ	ઈંગ્લંડના રાજનો કિલ્લો
બર્કિંગહામ પેલેસ	ઈંગ્લંડના રાજનું લંડનનું રહેઠાણ
ધી સેનોટાફ	બ્રાઇટ હોલમાં ઊલું કરવામાં આવેલ ગયા વિશ્વયુદ્ધનું સ્મારક

૧૦ ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ	બ્રિટિશ વડા પ્રધાનનું રહેઠાણ તથા ઓફિસ
લંડન ગિલ્ડહોલ	લંડન શહેરની કોરપોરેશનનો હોલ
પોલમોલ	પશ્ચિમ લંડનનો પ્રસિદ્ધ રસ્તો
રોટોન રો	ધોડસવારી કરવા માટે અનામત રાખવામાં આવેલ હાઇડપાર્કનો જાહેર રસ્તો
સેન્ટ જેમ્સ પેલેસ	શાહીમહેલ; અત્યારે જાહેર પરિષદો માટે વપરાય છે. હિંદની ગોળમેજી અહીં ભરવામાં આવી હતી.
રકોટલેન્ડ યાર્ડ	લંડન શહેરની પોલીસનું મુખ્ય થાણું. છૂપી પોલીસ માટે જગતભરમાં પ્રખ્યાત છે.
વેસ્ટમિન્સ્ટર ઓપી	વેસ્ટમિન્સ્ટરમાં આવેલ પ્રખ્યાત દેવળ
બ્લાઇટ હોલ	સરકારી ઓફિસોવાળી લંડનની શેરી
વિન્ડસર કેસલ	ટેમ્સ નદીના કાંઠે આવેલું ઇંગ્લંડના રાજાનું રહેઠાણ

ફ્રાન્સ

ઇફ્લ ટાવર	પારિસમાં આવેલ લોહાનું ગંજવર આંધકામ; પ્લિનતારી સદેશ મોકલવાનું સ્ટેશન
ઇલિસીઝ	ફ્રાન્સના પ્રમુખનું નિવાસસ્થાન
પારિસ યુર	પારિસની શેરબજાર

અમેરિકા

બ્રાડવે	ન્યુયૉર્ક શહેરનો મુખ્ય જાહેર રસ્તો
વોલ સ્ટ્રીટ	ન્યુયૉર્કમાં આવેલ જગતનું મોટું વેપારધામ
ધી બ્લાઇટ હાઉસ	અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખનું વૉશિંગ્ટન ખાતેનું રહેઠાણ

હિંદ

બેલિંગર	કલકત્તામાં આવેલું વાઇસરૉયનું રહેઠાણ
ફોર્ટ સેન્ટ ન્યૉર્જ	મદ્રાસ છલાકાની રાજધાનીનું શહેર
ફોર્ટ વિલિયમ	કલકત્તા. બંગાળ છલાકાની રાજધાનીનું શહેર
ન્યુ દિલ્લી	હિંદી સરકારનું ધામ

ઇટલી

ધી વેટિકન	રોમમાં આવેલ પોપનું નિવાસસ્થાન
સેન્ટ પીટર્સ	રોમન કેથલિક લોકોનું મુખ્ય દેવળ

બીજા દેશો

ધી બ્રાઉન હાઉસ	નાઝી લોકોનું મુખ્ય સ્થાન
કેમલિન	મોસ્કોમાં ઝારનું એક વખતનું નિવાસસ્થાન

સો શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટ રમનારા

વીસમી સદીના સો શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટ રમનારાઓની યાદી આપતાં મિ. ઇ. એલ. રૉબર્ટ્સ જણાવે છે કે, વીસમી સદીમાં પ્રથમ પકિતના ક્રિકેટમાં જેઓએ ભાગ લીધો છે તેમનાં જ નામો આ યાદીમાં આપવામાં આવેલાં છે. આ મર્યાદાને અંગે આ સૈકાની શરૂઆત થયા પહેલાં જેમની કારકિર્દીનો અંત આવ્યો છે તેવા મહાન ખેલાડી લોહમેન, પીલ અને બ્રિગ્ગ્સનાં નામોનો આમાં સમાવેશ થતો નથી. આ યાદી દીકાથી પર હોવાનું લેખક પણ માનતા નથી.

એડસમેન—આર. એબલ, ડી. કોમ્પન, ડી. ડેન્ટન, કુ. શ્રી. ફુલિપસિંહજી, આર. ઇ. ફોર્સ્ટર, સી. બી. ફાય, જી. ગન, ડબ્લ્યુ. ગન, ડબ્લ્યુ. આર. હેમન્ડ, ઇ. હેન્ડન, જે. બી. હોબ્સ, કે. એલ. હર્ચિસ, એલ. હર્ટન, ડી. આર. જાડિન, એમ. લીલેન્ડ, એ. સી. મેક્લરિન, સી. પી. મીડ, એલ. સી. એચ. પેલેરેટ, ડબ્લ્યુ. જી. કવૈક, કુ. શ્રી. રથુજીસિંહજી, એ. શ્રુત્પરી, આર. એચ. સ્પૂનર, એચ. સટકિલ્ક, ઇ. ટિલ્ડરલી, જે. ટી. ટિલ્ડરલી અને પી. એફ. વોનર.

પરદેશના સભાનાઓ—ડબ્લ્યુ. બાર્ડરિલ, ડી. જી. બેડમેન, જી. ચેલેનર, સી. એસ. રૂમ્પર, જી. હેલ્લિ, સી. જી. મેકકાર્ટનિ, એસ. જે. મેકકેબ, બી. મિચેલ, ડબ્લ્યુ. એલ. મડોક, સી. કે. નાયકુ, એ. ડી. નુસ, એચ. ડબ્લ્યુ. ટેલ્લર અને વી. ટી. ટ્રમ્પર.

બોલરો—એસ. એફ. બાર્નિસ, સી. બ્લાઇઝ, ડબ્લ્યુ. ઇ. બોવિસ, એ. પી. ફીમેન, ટી. ડબ્લ્યુ. ગોડાર્ડ, એસ. હેમ, જે. ટી. હર્ન, એન. એ. નોકસ, જી. મેકાલે, સી. એસ. મેરિયટ, ડબ્લ્યુ. મીડ, સી. ડબ્લ્યુ. એલ. પાર્કર, ટી. રિચર્ડસન, સી. એલ. ટાઉનસેન્ડ, એ. ઇ. ટ્રોટ, એચ. વેરીટી, સી. ડબ્લ્યુ. વેલ્સ અને જે. સી. વ્હાઇટ.

પરદેશના—અમરસિંગ, સી. વી. ગ્રીમેટ, ડબ્લ્યુ. પી. હોવેલ, જે. બી. કીંગ, ડબ્લ્યુ. જે. મોરિલિ, એચ. ટ્રમ્બલ, આર. એ. સ્વાર્ઝ અને એ. ઇ. વોગ્લર.

બોલ રાઉન્ડર્સ—ઇ. જી. આર્નોલ્ડ, બી. જે. ટી. બોસાંકે, જે. એન. કાર્ફ, જે. ડબ્લ્યુ. એચ. ટી. ડગ્લાસ, પી. જી. એચ. ફેન્ડર, એફ. આર. ફોર્સ્ટર, ડબ્લ્યુ. જી. ગ્રેસ, જે. ડબ્લ્યુ. હર્ન, જી. એચ. હર્ટ, એફ. એસ. જેક્સન, જી. એલ. જેક્સન, ડબ્લ્યુ. એચ. લોકવૂડ, જે. આર. મેસન, એમ. એસ. નિકલ્સ, ડબ્લ્યુ. રૂહોડ્ઝ, એફ. એ. ટેરન્ટ, એમ. ડબ્લ્યુ. ટેલ્ટ, જી. જે. ટોમસન, એસ. એમ. જે. વૂડ અને એફ. ઇ. વૂલી.

પરદેશના—ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. આર્મસ્ટ્રોંગ, એલ. એન. કોન્ટન્ટાઇન, જી. એ. ફોર્કનેર, જે. એમ. ગ્રેગરી અને એમ. એ. નોબલ.

વિકેટ કીપરો—એલ. ઇ. જી. એમ્સ, જી. ડકર્થ, એ. એ. લિલિ, જી. મેકગ્રેગર, એચ. માર્ટિન અને એચ. સ્ટ્રાવિક.

પરદેશના—એચ. બી. કેમેરોન, ઇ. એ. હાલિવેલ અને ડબ્લ્યુ. એ. ઓલ્ડફિલ્ડ.

કટલાક શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટરોનાં નામ આ યાદીમાં દેખાશે નહિ. તેનું કારણ એ નથી કે તેમની શ્રેષ્ઠતા ઓછી છે, પણ ફક્ત સૌ નામની પસંદગી કરવાની હોય તેમનાં નામ પડતાં મૂકતાં પડ્યાં છે.

જાણીતા સહચાર (Associations)

આલ્ફા સેન્સોલો	કામળા	બી. સી. પી. ડબ્લ્યુ	દવાઓ
ઓલ્સોપ્સ	બીર (દારુ)	મેક્સ	બીર
ઓમેગા	ધડિયાળો	બીગમેન	ધડિયાળાના ડબ્બા
એરિસ્ટોટલ	તત્ત્વજ્ઞાન	બ્લેકબર્ડ	ફાઉન્ટેનપેન
આસાહી	બીર (દારુ)	બ્રિટાનિયા	બિસ્કીટ
ઉબેરોથ	ક્રિકેટના દડા	બ્રુકબોન્ડ	ગ્લા
બાટ	પગરખાં	બરોઝ એન્ડ વેલ્કમ	દવાઓ
બેથર	દવાઓ	બી. એસ. એ.	સાઇકલ

અર્મા કાર્પોરેશન	પેટ્રોલિયમ	હવાના	રેશમ
કેવેન્ડર	સીગારેટ	હિકસ	થર્મોમિટર
કેટોકસ	તેલ	હન્ટલિ એન્ડ પામર	બિરિકટ
કારેના	ટાઇપરાઇટર	હોમર	કાન્થ
કોટસ	જીનઢાડુ	ફકર	અધ્યાત્મવિદ્યા
શેત્રોલેટ	મોટર	હોરેકિસજ	રૂની બનાવટો
સિન્ઝાનો	વર્મથ ઢાડુ	ગવવા	ખાંડ
ફૂક્સ	ચરમાના કાચ	જહોની વોકર	વિહરિક
ક્રીયુસોટ રેનેડીર	મોટર	જરિટનિયન	કાયદો
ડિટમાર	ફાનસ	કોડક	શીલ્પ તથા કેમેરા
ડેવી	સ રક્ષક ફાનસ	કોપ	અભ્યાસ
ડયુક	ફિક્કટના દડા	કેલી	જગતની ડીરેક્ટરી
ડબ્બોપ	ટાપર	કોહીનર	પેન્સિલ
દયાળ બાગ	ચામડાની વસ્તુઓ	લાલીમલી	ગરમ કાપડ
ડોહેટી બાઇઓ	લોન ટેનિસ	લિપ્ટન	ચા
ધારીનાલ	ગરમ કાપડ	લિવર અર્ધસ	સાબુ બનાવનારાઓ
ધ્યાનચંદ	હોકી	લોડ મેલેકટ	રસાયણનો ઉદ્યોગ
યુકિલ્ડ	ભૂમિતિ	લોડ કિલ્લસન્ટ	વહાણવટું
એડમ્સ	કુમાસ	લુશીમાઉથ	રાખસે મેકડોનલ્ડ
એકશે	ખાન્ડી	મેડોરિના	ધડિયાળો
એક્કો	રેડિયો	મર્ક	દવાઓ
ફાયરરટોન	ટાપર	માર્શલ	શારીરધર્મ વિદ્યા
ફલીટ	મચ્છર તથા માખી	ન્યુટન	ગણિતશાસ્ત્ર
	નાશક	ઓક્સ	સિગાર
ફિલિપ્સ	ફાનસો	પાકર	ફાઉન્ટેનપેન
ફલેક્સ	પગરખાં	પિયસ	સાબુ; સર્વસંગ્રહ
ફોડ	મોટર	પ્લેયસ	સિગારેટ
ફેરેડે	વીજળી	પોલ્સન	કોર્સી; માખણ
ફુડ	માનસ પ્રયક્ષરણ	પારકલ	ગણિતશાસ્ત્ર
જીલેટ	સેફ્ટીરેઝર	પોર્ટકાર	વાયુચક્રશાસ્ત્ર
ગોલ્ડરેજ	સાબુ તથા તિજોરી	રેમિંગ્ટન	ટાઇપરાઇટર
ગોલ્ડ ફલેક	સીગારેટ	રાલી અર્ધસ	રૂ તથા ધર્મના વેપારી
ગૂડ ઇયર	ટાપર	આર. સી. એ.	રેડિયો
જી. ઇ. સી.	રેડિયો	રૅજર્સ	ચાકાં, કાંટા
ગયા	પુલ્કભગવાન	માલ્થસ	વસ્તીને સિદ્ધાંત
ગિલ્બર્ટ	વીજળી	શેરિંગ	દવા
એકસો	બિરિકટ તથા દૂધ- માંથી બનતી વસ્તુઓ	સીક્સ	સિગારેટ

લાલીબર	રંચ	ટામસ ક્રૂક	વહાણવડું તથા
સ્ટીફ	કટલરી		શરાશી
શેષ	પેટ્રાલ	થેકર	હિંદની ડીરકટરી
સ્લેક-જર	ટેનિસના દડા	ટેટ અને લાઇલ	ખાંડનો વેપાર
સ્વાન	શાહી તથા ફાઉન્ટન-પેન	અન્ડરવૂડ	ટાઇપરાઇટર
		વેલેટ	રેડી રેઝર
સ્ટેન્સ	કોર્સી	વીનસ	વેનિસલ
શાંતિનિકેતન	સ્વીન્ડનાથ ટાગોર	વોટરમેન	ફાઉન્ટનપેન તથા
સોક્રેટીસ	તત્વચાન	બહાઇટ હોર્સ	વિહરથી
તાતા	લોહું અને પોલાદ	ઝીલ	થર્મોમિટર
ટેનેન્ટસ	બીર	ઝીસ	અશ્માના કાચ
ટીટાથર	કાગળ	ઝીગ્રેગ	સિગારેટના કાગળ

રાગ-રાગણી

ભૈરવી	બિલાવલ	રાગેશી	ભેગી	દરબારી કાનડો	બિહારી
બીમપલાસ	વડહંસ	તોડી	ભૈરવ	વણુળરો	પહાડી કવાલી
માલકાશ	અડાણુ	દીપક	કેદાર	જૂપાલી	ગજલ
કલ્યાણુ	કોશિયા	માઢ	ગારા	નટકેદાર	સિંધ કાશી
કાલિંગડા	હમીર	પૂર્વી	કાનડા	જિંજોટી	તિલક કામોદ
યમન કલ્યાણુ	શંકરા	દેસ	શ્રી	લાવણી	પટ્ટીપ
બહાર	તિલંગ	માંડ	મરવા	હિંદોલ	મુલતાની
અમાય	બવાની	દુર્ગા	માલગુંજી	કુમરી	ગયનયવંતી
બિહાગ	અસંત	પીલુ	ગૌડસારંગ	સારંગ	સ્વામ
દાદરો	પૂરિયા	સોહિની	મેધ	પ્રજાત	
પહાડી	ગિરલા	પરજ	આશાવરી	ધનાશી	
સિંધુડો	બેનપુરી	નટ	બાગેશી	બિલાસ	

કઈ વસ્તુ કયા દેશમાં વધારે થાય છે ?

વસ્તુ

દેશ

ગવ	યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) રશિયા, જર્મની
કોથસો	યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) યુનાઇટેડ કિંગડમ, જર્મની
કોકો	સુવણીકિનારો, બ્રાઝિલ
કોર્સી	બ્રાઝિલ, ફ્રાન્સ
તાંબુ	યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), ચિલિ
૩	યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), હિંદ, ઇંગ્લેન્ડ
હીરા	દક્ષિણ આફ્રિકા, બેલ્જિયમ કાંગો, સાઉથ વેસ્ટ આફ્રિકા
શણુ	રશિયા, પોલંડ

વજ્રુ

ફેશ

સોનું

ટ્રાન્સવાલ, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), કેનેડા, રશિયા, મેક્સિકો, દક્ષિણ શેડેશિયા, ઓસ્ટ્રેલિયા, હિંદ

લોહું

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), જર્મની, ફ્રાન્સ, યુનાઇટેડ કિંગડમ હિંદુસ્તાન

શણ

સીસું

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), મેક્સિકો, ઓસ્ટ્રેલિયા

મકાઈ

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), આર્જેન્ટાઇન

મેંગેનીઝ

રશિયા, હિંદ

અપરખ

હિંદુસ્તાન, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)

પારે

ઇટલી, સ્પેન

ઑટ (જવની જાતનું)

એક પ્રકારનું અનાજ

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), રશિયા, કેનેડા

પેટ્રોલિયમ

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), વેનેઝુઇલા

પ્લેટિનમ

રશિયા

રેડિયમ

બેલ્જિયમ કાંગો

ચીખા

ચીન, હિંદુસ્તાન, જાપાન

રબર

બ્રિટિશ મલાયા, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ; આઝીયમાં જંગલી રબર

રેશમ (કાચું)

જાપાન, ચીન

રેશમ (ખાવટી)

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), ઇટલી

સ્લાયુઓખા

સ્ટેઇટ સેટલમેન્ટસ અને ફ્રેંચ મલાઇ રાજ્યો, સારવક

રૂપું

મેક્સિકો, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા), કેનેડા, કયુબા, હિંદુસ્તાન, જાપાન

ખીટમાંથી જાતની ખાંડ

જર્મની, રશિયા, ઝેકાસ્લોવેકિયા

ગંધક

ઉત્તર અમેરિકા [ટેક્સસ]

ચા

ચીન, હિંદુસ્તાન, જાપાન

કલઈ

ફ્રેંચ મલાઇ રાજ્યો, બોલિવિયા, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ

તમાકુ

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ [અમેરિકા], હિંદુસ્તાન

લઈ

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ [અમેરિકા], રશિયા, કેનેડા, હિંદ

દારૂ

ફ્રાન્સ, ઇટલી, સ્પેન, પોર્ટુગલ

ગેન

ઓસ્ટ્રેલિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ [અમેરિકા]

લાકડાનો માવો

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ [અમેરિકા], કેનેડા, સ્વિડન

જન્સત

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ [અમેરિકા], ઓસ્ટ્રેલિયા

ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલાં શહેરો

અમદાવાદ (હિંદુસ્તાન)	કાપડની મિલો	બેલ્ફાસ્ટ (આયર્લેન્ડ)	શણની ખનાવટ તથા
અમૃતસર (હિંદુસ્તાન)	શાલ, શેતરંજી		વહાણું બાંધવાનું
બાકુ (રશિયા)	પેટ્રોલિયમ	બનારસ (હિંદુસ્તાન)	રેશમ તથા પિત્તળનો
બેંગ્કોક (સિયામ)	વહાણું બાંધવાનું		સામાન
બરેલી (હિંદુસ્તાન)	લાકડાનું કળીયાર	બહેરામપુર (હિંદુસ્તાન)	રેશમ તથા વાસણો

બુએનોસ એર્સ (દ. અમેરિકા) વસ્તુઓને ઠંડી રાખવાનું તથા દૂધમાં બનતી વસ્તુઓ

ભાગલપુર (હિંદુસ્તાન) રેશમ
ચુંબળ (હિંદુસ્તાન) કાપડની મિલો
કેડિઝ (પોર્ટુગલ) ખૂચ
કાનપુર (હિંદુસ્તાન) કાપડની મિલો તથા ખૂટ

ચિકાગો (યુ. સ્ટે. અ.) ખેતીનાં ઓળરા, દાણો

કાલોન (જર્મની) યુ-ઈ-કાલોન
હાક્કા (હિંદુસ્તાન) મલમલ
હાન્ગ્લિંગ (હિંદુસ્તાન) ચા, સિંકોના
ડેટ્રોઇટ (યુ. સ્ટે. અ.) મોટરો
ધારીવાલ (હિંદુસ્તાન) ગરમ કાપડ
ડીડીગલ (હિંદુસ્તાન) સિગાર અને તમાકુ
ડમડમ (હિંદુસ્તાન) દારૂગોળા
ડન્ડી (સ્કોટલેન્ડ) શય્ય અને શય્યનું કાપડ

દસેન (જર્મની) આંધકામનો સામાન
ડ્યાસગો (સ્કોટલેન્ડ) સાંચાકામ
હવાના (કયુબા) સિગાર અને તમાકુ
હોલીવૂડ (યુ. સ્ટે. અ.) સિનેમાની શીલ્પ
જમરેદપુર (હિંદુસ્તાન) લોહું અને પોલાદ
જોહન્સબર્ગ (દક્ષિણ આફ્રિકા) સોનાની ખાણો
કટની (હિંદુસ્તાન) સીમેન્ટ
ક્રામ્પ્હર્ષ્ટ (દક્ષિણ આફ્રિકા) હીરાની ખાણો
કૃષ્ણગર (હિંદુસ્તાન) માટીના વાસણો
કોલાર (હિંદુસ્તાન) સોનાની ખાણો
લીડઝ (ઇંગ્લેન્ડ) ગરમ કાપડ
લુધિયાણા (હિંદુસ્તાન) ગરમ કાપડ
લંડન રેશમ

લ્યોન્સ (ફ્રાન્સ)

મદુરા (હિંદુસ્તાન)
મેલ્બોર્ન (ઓસ્ટ્રેલિયા)
મિલાન (ઇટલિ)
મિરઝાપુર (હિંદુસ્તાન)
મોરાદાબાદ (હિંદુસ્તાન)
મોરોક્કો (ઉત્તર આફ્રિકા)
મુલતાન (હિંદુસ્તાન)
મ્યુનિચ (જર્મની)
ન્યુ ઓર્લીન્સ (યુ. સ્ટે. અ.)
નોટિંગહામ (ઇંગ્લેન્ડ)
પ્લિમથ (ઇંગ્લેન્ડ)
પિટસબર્ગ

રાણીગંજ (હિંદુસ્તાન)
રોશીલ્ડ (ઇંગ્લેન્ડ)
સિઆલકોટ (હિંદુસ્તાન)

શ્રીનગર (હિંદુસ્તાન)

સિલ્હટ (હિંદુસ્તાન)
ટિટાગર (હિંદુસ્તાન)
વેનિસ (ઇટલિ)
વિયેના (ઓસ્ટ્રેલિયા)
વેલિંગ્ટન

ઝંઝીઆર
ચેનાયાગ

ચામડાની બનાવટ, વહાણ બાંધવા વગેરે
રેશમ
ચોક્લેટ
રેશમ
શેતરંજી
વાસણો
ચામડું
માટીનાં વાસણો
કાચ
રુ
શીત, ગુથેલી દોરી
વહાણ બાંધવાનું
લોહા અને
પોલાદનો સામાન

કોલસો
કટલરી
રમત ગમતનો સામાન
રેશમી તથા
ગરમ શાલ
ચા તથા નારંગી
કાગળ, શય્ય
કાચ બનાવવાનું
કાચ બનાવવાનું
વસ્તુઓને ઠંડી
રાખવાનું તથા
દૂધમાંથી બનતી
વસ્તુઓ
લવંગ
પેટ્રોલિયમ

મોટાં શહેરોમાં જેવા જેવાં સ્થળો

ડાવર : રોકરપીઅર્સ કિલક.

લંડન : ટ્રકાલ્સર સ્કવેર, ધી રોયલ એક્સચેન્જ, બ્રિંગ્હામ પેલેસ, વેલિંગ્ટન આર્ક, ટાવરબ્રિજ, બિલિંગ્સ ગેલ્ટ, અપ્સટ્રીટ, કેન્સિંગ્ટન ગાર્ડન, બ્રાઇટ હોલ, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ, પોલમોલ, વેસ્ટમિનસ્ટર એબી, બ્રાઇટ લોન્ડ, મેન્શન હાઉસ, ગીલ્ડ હોલ, કાર્લટન હાઉસ.

ક્ષિવરપૂલ : એકસ્ટન ડોક, નોરથી.
 રોમ : સેન્ટ પીટર્સ કેથેડ્રલ, કોલોઝિયમ.
 ડાઉનર : રૉકીંગ સ્ટોન.
 એડિન્બર્ગ : પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ, હોલીરુડ પેલેસ.
 કાન્ડી : હંતમંદિર.
 આગ્રા : તાજમહાલ, કિલ્લો, હજીમદ-ઉદ-દોલાની કબર.
 દિલ્લી : કુતુબમિનાર, ચાંદનીચોક, કાઉન્સિલ ચેમ્બર, જુમા મસજિદ.
 અમૃતસર : સુલજીમંદિર.
 કલકત્તા : વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ, કાલીઘાટ મંદિર, ચિડિયાખાતું.
 મોન્ટ્રિયલ : પ્લેસ દે આર્મ્સ.
 ઓટાવા : ટાવર ઓફ પીસ.
 બાલ્તિમોર : જસ્ટિસ નેશનલ પાર્ક.
 બુલ્વાયો : સેસિલ ફોડસનું આવલું.
 વોશિંગ્ટન : વ્હાઇટ હાઉસ, કેમ્પેસનું પુસ્તકાલય.
 રંગૂન : સ્વેડેગોન.

રીઓ દે જાનેરો : એવેનિડારિઓ બ્રાન્કો.
 પ્લીમથ : ફ્રેંચકનું આવલું.
 પેકિંગ : સ્વર્ગ મંદિર.
 વેનિસ : બ્રિજ ઓફ સાઇબ. (નિઃવાસપૂલ)
 વિયેના : રિંગ સ્ટ્રેસ, જર્મ થીએટર.
 કરાચી : કિલ્લેટન બીચ.
 લાહોર : રજીસ્ટ્રારિસની સમાધિ, જહાંગીર તથા નૂરજહાંની કબર.
 અલ્લાહાબાદ : ખુશરુની કબર.
 મુંબઈ : હોર્નબી રોડ.
 બર્લિન : ચમ્પર ડાન્સિંગ ડન.
 ન્યુયૉર્ક : પ્રોડવે, વાલસ્ટ્રીટ, ન્યુસ્ટ્રીટ,
 મોસ્કો : ક્રેમલિન, ઝાર કોલોકોલ બેલ.
 પેરિસ : નોત્રદામ, પેથીઓન, બિગ્લિઓથેક નેશનલ, ગ્રાન્ડ ઓપેરા, ધી લુવ.
 સિંગાપોર : રેફ્રેસ મ્યુઝિયમ.
 સ્ટોકહોમ : સ્ટેડન, નોરમલ્મ

પ્રખ્યાત મકાનો તથા ખાગો

એવેનિડા રિયો બ્રાંકો : રિઓ દે જાનેરોનો પ્રખ્યાત સ્તો.
 અલહમ્મ્યા : સ્પેનના મૂર રાજ્યોનો લાલ કિલ્લો.
 બાલ્મોરલ : નામદાર શહેનશાહનું શાહીનિવાસસ્થાન.
 પ્રોમ્પ્ટન ઓરેટરી : લંડનની ક્ષમના દર્શિઓની ધરિપતાલ.
 બેલ્વિડિયર : કલકત્તા ખાતેનું વાઇસરૉયનું નિવાસસ્થાન.
 બ્રોડવે : ન્યુયૉર્કનું વેપારનું કેન્દ્ર.
 બુસ : પેરિસના શેરખાતનું નામ.
 બ્રાઉન હાઉસ : જર્મનીમાં નાઝી હિલચાલનું મુખ્ય મથક.
 ધી બંડ : શાંધાર્ધમાં સાંજના ફરવાનું સ્થાન.
 બુલ્વંદ હરવાળ : ફત્તેહપુર સીકીનું પ્રવેશ દ્વાર.
 બર્લિંગટન હાઉસ : લંડનમાં પિકેડિલીમાં કેટલાક વિદ્વન્મંડળોનું મથક.
 કેપિટલ : ન્યુયૉર્કમાં ધારાસભાનું મિલનસ્થાન.
 સેનોટાફ : ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલાનું સ્મરણ રાખવા માટેનો સ્તંભ. વ્હાઇટ હોલમાં આવેલ છે.
 સેન્ટસવર્થ : ડેવનશાયરના ડ્યુકનું આલિશાન નિવાસસ્થાન.
 કૉલિઝિયમ : રોમમાં આવેલ રંગબૂમિ.
 કોર્સો : રોમની મુખ્ય ગલી.
 ચેક્સ : બ્રિટિશ વડા પ્રધાનોનું ગ્રામ્ય નિવાસસ્થાન.
 કૉલિન્સસ્ટ્રીટ : મેલ્બોર્નની પ્રખ્યાત ગલી.

- ચોરસી : કલકત્તાનો ચુલ્લો.
- ક્રિસ્ટલ પેલેસ : લંડનમાં સીડનહામખાતેનું પ્રમોદસ્થળ.
- ધી ક્રિસ્ટલ : કરાચીનો દરિયાકાંઠો.
- ફ્લીટ સ્ટ્રીટ : લંડનમાં વર્તમાનપત્રોનું કેન્દ્રસ્થાન.
- ગોળ ગુંબજ : બિજાપુરમાં આવેલ જમતનો બીજો મોટો મિનારો.
- મુટરફ્રી : દક્ષિણ આફ્રિકાના વડા પ્રધાનનું નિવાસસ્થાન.
- ગ્રીન્ડહોલ : સ્વેડનની કોરપોરેશનને મળવા માટે લંડનમાં આવેલ નિવાસસ્થાન.
- હાઇડપાર્ક : લંડનનો બાગ.
- હોલીવુડ હાઉસ : એડિન્બરોમાં આવેલ શાહીમહેલ.
- હાઇ સ્ટ્રીટ : લંડનનું પ્રખ્યાત ખરીદસ્થાન.
- હોનબીરો : મુંબઈનો પ્રસિદ્ધ રસ્તો.
- કેન્સિંગ્ટન ગ્રાડન : લંડનનું આનંદસ્થાન.
- ધી હુવ : પેરિસનું સંગ્રહસ્થાન તથા કળાગૃહ.
- મેન્સન હાઉસ : લંડનના લોડ મેયરનું સરકારી નિવાસસ્થાન.
- મેટ્રોપોલિટન આર્ટ્સગ્રામ : ન્યુયૉર્કમાં આવેલ જગતનું સૌથી મોટું સંગ્રહસ્થાન.
- માઉન્ટરોડ : મદ્રાસનું સાર્વજનિક સ્થળ.
- ઓસ્બર્ન હાઉસ : વાઇટ ટાપુમાં આવેલ, રાણી વિક્ટોરિયાનું પ્રખ્યાત આરામસ્થાન. અત્યારે શાહી લશ્કરોના દળોના માંદા માણસો માટે વપરાય છે.
- ઓક્ટોબર ૨૫ સ્ટ્રીટ : લેનિન્ગ્રાડનો મુખ્ય રસ્તો.
- પોલમોલ : લંડનની કલબોનું કેંદ્ર.
- પાથેનોન : આથેન્સનું દેવળ. આથેન્સ દેવીને અર્પણ કરવામાં આવેલું છે.
- પિકાડિલી : લંડનનો એક જાહેર રસ્તો.
- કવે દ ઓસ : પેરિસમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકની પરદેશખાતાની ઓફીસ.
- કિંગલિન : ઇટલિના રાજનું નિવાસસ્થાન.
- રોંગ સ્ટ્રેસ : વિયેનામાં આવેલ સુંદર જાહેરરસ્તો.
- રિસ્ટો : જર્મનીના ફ્રાંકફર્ટ રિપબ્લિકની ધારાસભા.
- સ્વીડેન : પેલ્સ્ટાઇનમાં આવેલ દેવી ડેવોનની મૂર્તિ.
- સમસેટ હાઉસ : લંડનમાં આવેલ સરકારી મકાન.
- ધી સ્ટ્રેન્ડ : લંડનની એક શેરી.
- ટિયર ગ્રાડન : બર્લિનના મુખ્ય બાગો માંહેનો એક બાગ.
- દંતમંદિર : કેન્ડિ, (સીલોન)માં આવેલ બૌદ્ધ મંદિર.
- અક્ષત સૈનિકની કબર : વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં આવેલ એક કબર.
- લંડનના ટાવર : લંડનમાં આવેલ એક કિલ્લો. ત્યાં શાહી જવાહીર રાખવામાં આવે છે.
- જન્ટલ મન લિંડન : બર્લિનનો એક જાહેરરસ્તો.
- ક્રેસ્ટોસ્ટ્રીટ : મોસ્કોમાં આવેલ રાજ્યાધિપતેક મહેલ.
- વિક્ટોરિયા મેમોરીઅલ : કલકત્તામાં આવેલું છે.
- વારર સ્ટ્રીટ : લંડનમાં ગ્રામીણ વસ્તુઓના વેચાણ માટેની શેરી.

ટાવર ઓફ વિશ્વટરી : (વિજયસ્તંભ) માળવા અને ગુજરાત ઉપર રાણા કુંભના વિજયના સ્મરણ રૂપે ચિત્રોડમાં ઊભો કરવામાં આવેલ સ્તંભ.

વિલ્હેલ્મસ્ટ્રેસ : જર્મન સરકારની ઓફીસો. ખાસ કરીને બર્લિનની પરદેશખાતાની ઓફીસ.

રાજકીય ગણવેશ

ફેસિસ્ટોના બ્લોક શર્ટ્સ (કાળાં ખમીસ)

નાઝીઓના બાઉન શર્ટ્સ (બૂરાં ખમીસ)

સરહદ પ્રાંતના ખુદાઇ ખીદમતખારાના રેડશર્ટ્સ (લાલ ખમીસ)

મહાસભાવાદીઓના ખાદીના ખમીસ.

ખાકસારના ખાખી ખમીસ.

સરકારી પ્રકાશનો

જર્મનીનાં સરકારી પ્રકાશનો	શ્વેત પુસ્તકો	(White Books)
બ્રિટનનાં સરકારી પ્રકાશનો	બાસમાની પુસ્તકો	(Blue Books)
ઈટલી તથા મેક્સિકોનાં સરકારી પ્રકાશનો	લીલાં પુસ્તકો	(Green Books)
સ્પેનનાં સરકારી પ્રકાશનો	લાલ પુસ્તકો	(Red Books)
જાપાનનાં સરકારી પ્રકાશનો	ભુરાં પુસ્તકો	(Grey Books)
ફ્રાંસ અને ચીનનાં સરકારી પ્રકાશનો	પીળાં પુસ્તકો	(Yellow Books)
પોર્ટુગલના સરકારી પ્રકાશનો	શ્વેત પુસ્તકો	(White Books)

દશ અતિ હુશિયાર પ્રાણીઓ

(મૌલિક કલ્પનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, દલીલશક્તિ તથા કેળવણીની લાયકાતની દૃષ્ટિએ)

૧ ચોપાંત્રી	૪ ગોરીલા	૭ પાળેલો ઘોડો
૨ ઉરાંગ-ઉટાંગ	૫ પાળેલ કુતરો	૮ દરિયાઈ સિંહ
૩ હાથી	૬ ખીવર (એક જાતનું પ્રાણી)	૯ રૉબ
		૧૦ પાળેલ ખિલાડી

પરદેશની પંદર મહાન સ્ત્રીઓ

૧ મેરી સ્ટુઅર્ટ, સ્કોટલેન્ડની રાણી	૯ હંગરી અને બોહિમિયાની રાણી મેરિયા થેરેસા
૨ રાણી ઇલિઝાબેથ (ઈંગ્લેન્ડ)	૧૦ નેપોલિયનની પત્ની જોસેફીન
૩ જોન ઓફ આર્ક	૧૧ ક્રાન્સના સોળમા લુઇસી પત્ની મેરી એન્ટોઇનેટ
૪ ફ્રેન્ચ લેખિકા, માદમ દ સ્લે	૧૨ સ્વીડનની ક્રિસ્ટિના
૫ ફ્રેન્ચ લેખિકા, જ્યોર્જ સેન્ડ	૧૩ ઇજિપ્તની ક્લિયોપેટ્રા
૬ રશિયાની કેથરાઇન બીજી	૧૪ ક્રાન્સના હેનરિ બીજીની રાણી કેથરાઇન દ મેક્સિસ
૭ ફ્રેન્ચ લેખિકા માદમ દ સેવિગ	૧૫ ઈંગ્લેન્ડની રાણી એન
૮ ક્રાન્સના લુઇ ૧૪ માની પત્ની માદમ દ મેતેને	

મૂળાક્ષરોની સંખ્યા.

અંગ્રેજી	૨૬	અરેબિક	૨૮	રશિયન	૩૨	સેલ્ટિક	૧૭
જર્મન	૨૬	વેલ્સ	૨૭	પર્સિયન	૩૧	તુર્કીશ	૨૮
ફ્રેન્ચ	૨૫	સ્પેનિશ	૨૭	લેટિન	૨૨	સંસ્કૃત	૪૪
ગ્રીક	૨૪	ઈટાલિયન	૨૦	હિબ્રુ	૨૨	ગુજરાતી	૪૮

સાહિત્યવિભાગ

હિંદી જુદી જુદી ભાષાઓના એક લેખકો

હિંદી નવલકથા-લેખકો

દેવકાન્ત બાગી

શિવજીભાઈ વર્મા

પ્રેમચંદ

સુદર્શન

જયશંકરપ્રસાદ

અમલચંદ

અનપૂર્ણાચંદ

વચનશર્મા 'ઉગર'

સૂર્યકાંત ત્રિપાઠી

અંગાણી નવલકથા-લેખકો

અંકીમચંદ ચેટરજી

ચંદ્રશેખર

શરતચંદ

રમેશચંદ દત્ત

ચાતુરચંદ અંદોપાધ્યાય

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

હિંદી કવિઓ

વિયોગી હારિ

અયોધિસિંગ ઉપાધ્યાય

જયશંકરપ્રસાદ

રામકુમાર વર્મા

જગન્નાથપ્રસાદ (ભાત)

સૂર્યકાંત ત્રિપાઠી

મૈથિલીશરણ ગુપ્ત

કૈશરદાસ

ગુલ્શનીદાસ

ગુરુ ભગતસિંગ

વિહારી

મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી

રામનરેશ ત્રિપાઠી

કબીર

મીરાંબાઈ

પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

ચંદ્રકાન્તા (૨૪ ભાગ) જૂનાનાથ (૨૪ ભાગ)

શાહી લકરહારા, શાહી ઝંકુ, શાહી ભિખારી.

રંગભૂમિ (બે ભાગ), પ્રેમાશ્રમ, સેવાસદન, કાયાકલ્પ, કર્મભૂમિ, વરદાન.

પરિવર્તન, સુદર્શનસુધા, તીર્થયાત્રા, ભગવંતી.

આંધી, તિલ્લી, પ્રાતિ, ધ્વનિ, કંકલ, દિલ્હી આગ, ગંગા જમની (બે ભાગ) બ્રમસિંગ.

પ્રેમકા દંભ, મંદરદીપ.

મહાકવિચર્યા.

અધુઆ-કી-મેટી, દિલ્લીકા હલાલ, શરાબી

પ્રભાવતી, નિરૂપમા

પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

વિષ્ણુ, સીતારામ, રાજસિંગ, અંકીમસાહિત્ય (૩ ભાગ), આનંદમઠ

આદર્શ લીલા, વરાંગણ રહસ્ય

વિજયા, દિલાતી સમાજ, બડી દોદી, લેણદેણ, પંડિતજી

સુધા

વિવાહ કુસુમ, અશક્ત પ્રેમ

ગોરા, ધરે બાહિરે, કુમુદિની, આંખકી કીકી

પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

જન્મભાધુરીસાર, વીરશતસપ્ત, ગુલ્શનીસુકિતસુધા, સાહિત્યવિહાર

પદ્યપ્રસન્ન, સુરેશસંગ્રહ, ચોખે ચોપડે

અંસુ, કામાયની

નિશિત, સાહિત્યસમાલોચના

કાવ્યપ્રભાકર

ગીતિકા

સિદ્ધરાજ, ત્રિપથગા, સાકેત

કૈશર કૌમુદી, રામચંદ્રિકા

રામાયણ, વિનયપત્રિકા, ગુલ્શનીશતસપ્ત

નૂરજહાન

વિહારીશતસપ્ત

કવિતાકલાપ, સાહિત્યસંદર્પ

કવિતાકૌમુદી (૬ ભાગ)

કબીર સાહેબકી શબ્દાવલિ, કબીર વચનામૃત, કબીર બીજક

મીરાં પદાવલિ

સુમિત્રાનંદન પંથ
ઉદયશંકર ભટ્ટ
સ્વામીચંદ્રદાસ
રલીમ

પદ્મવ, અન્નિ, શુભન
તક્ષિણિકાવ્ય
માનસ મુક્તાવલિ, ચતુર્સક સમક
રલીમ રત્નાવલિ

હિંદી નાટ્યલેખકો

અસિદ્ધ પુસ્તકો

શ. પી. શ્રીવાસ્તવ
ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્ર
ચતુર્સેન
જ્ઞાનશંકરપ્રસાદ
ઉદયશંકર ભટ્ટ
મેથિલીશ્વરજી ગુપ્ત
પ્રેમચંદ
દિગ્વિજયદાસ રોય (બંગાળી)

સાહિત્યકા સાહિત્યખંડાદુર, મદની ઓરત
મુદ્રારાક્ષસ નાટક, ભારતેન્દુ નાટકાવલિ, કુલંબખંડુ
ઉત્સર્ગ, અમર રાઠોડ
ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, વૈશાખ
અંબા, દાહ અથવા સિંધ પાટણ
તિલોત્તમા, ચંદ્રહાસ
પ્રેમજી વેદી, સંગમ, કળંલા
સીતા, ચંદ્રગુપ્ત નાટક, બીજમ, દુર્ગાદાસ

સંસ્કૃત કવિઓ

અસિદ્ધ પુસ્તકો

કલ્હણ કવિ
કાલિદાસ
વાલ્મીકિ
ભટ્ટહરિ
ભારવી
માધ કવિ
અન્નપ્રાસ
દંડી
બાણભટ્ટ
ભટ્ટીકવિ
મહાકવિ દેવ
મરમટ

રાજતરંગિણી
મેષદત્ત, અતુલદાર, કુમારસંભવ, રઘુવંશ, નલોદયકાવ્યમ્, મેઘસંદેશ
રામાયણ
વૈરાગ્યશતક, શૃંગારશતક
કીરાતાબુનીયમ્
શિશુપાલવંધ
બુદ્ધચરિત્ર
દશકુમારચરિત્ર
કાલંબરી, હર્ષચરિત્ર
ભટ્ટીકાવ્ય
શ્રીનગરવિલાસિની
કાવ્યપ્રકાશ

સંસ્કૃત નાટ્યલેખકો

અસિદ્ધ નાટકો

કાલિદાસ
ભવજીતિ
વિશાખાદત્ત
હર્ષદેવ
દંડીકવિ
ભાસ
ભટ્ટ નારાયણ
દિગ્નાથ

માલવિકાગ્નિમિત્ર, અભિજ્ઞાન શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય
ઉત્તરરામચરિત, માલતીમાધવ, મહાવીરચરિત.
મુદ્રારાક્ષસ
નાગાનંદ
અલિકામનુત
પ્રતિમાનાટક, ઉત્તુભંજ
વૈશ્ણવસંહાર
કુંદમાલા

ઉદ્દેશ કવિઓ:

ઇકબાલ
અકબર અલાહબાદી
જીઅ મુરાદાબાદી
અલતાફ હુસેન હાલી
મીરઝા દાધ દેહલવી
મહમ્મદ ઇબ્રાહિમ ઝૈક
શિરાઝ દીન ગફર
મીરઝા ધાલિય
એહસન ખીન દાનિશ
નેશ મલીહાબાદી
સગીર નિઝામી

ઉદ્દેશનાદયકારો:

(હકીમ) એહમદ શબ્લ
ઇમત્યાજ અલીતાજ
ગ્રજમોહન કેશી
આગાહશર કાશ્મીરી

ઉદ્દેશ નવલકથાકારો:

મુન્શી પ્રેમચંદ
તીરથરામ શીરોઝપુરા
રશીદુલ ખેરી
મહાશય સુદર્શન
શિવજીભાઈ દરમાન
અબ્દુલહલીમ શરાર
સદીક હસન સદીકી
કાઝી અબ્દુલ ગફારખાન

કાશ્મી કવિઓ:

અમીર ખુશરૂ
ફિરદોસ્તી તૂસ્તી
જલાલુદ્દીન રૂખી
જલાલુદ્દીન અર્ફી
હાફિઝે શિરાઝી
ઉમર ખત્તાબ
શેખસાદી
ફરૂખી

મસિદ પુસ્તકો:

ખાંજેદાર, બાલે જાશીલ, જાએ કલિમ
કુલિયાતે અકબર, રૂખાયાતે અકબર
શોઅલાયે તાઉર, દાગે નિગર
દીવાને હાલી, મસદાસે હાલી
દીવાને દાધ
દીવાને ઝૈક
દીવાને કુલિયાતે ગફર
દીવાને ધાલિય
દદે જિન્દગી, આબેયકા
શોઅલાયે શબ્લમ
બાદેમશરિક

તેમનાં નાટકો:

જગે ફરંગ
અનારઅલી, જહાંગીર
મુરાદી દાદા
આબેહસ્તી, સિલ્વર કીંગ

નવલકથાઓ:

ખજારે હુસ્ન, યોગાને હસ્તી
અફસાને ખેંગાલ, ખૂનીયરાધ
શરાબે મધરિય, સનજોગ
ગુન્હા કી ખેટી, અશ્મોચરાધ
સુંદર ઇન્ડયા, શાહી ડાકુ
દિલચસ્પ, દિલકશ
ઇન્કિલાબે અફધાનિસ્તાન
લેલા કે ખતૂત, મળન કે ડાયરી

પુસ્તકો:

મુતલા અનવર
શાહનામા
મસનવી રૂખી
કસાયદે અર્ફી
દીવાને હાશીઝ
રૂખાયાતે ઉમર ખત્તાબ
ગુલિસ્તાન, ખુસ્તાન
કસાયદે ફરૂખી

ફારસી અથલેખકો:

જલાલુદ્દીન દવાની
અબુલ રહેમાન જમી
શેખસાદી શિરાઝી
અબુલ ફઝલ

પુસ્તકો:

અબ્બાસે જલાલી
બહારિસ્તાને જમી
ગુલિસ્તાન
દક્ષતરે અબુલ ફઝલ

ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી*

ક્રમાંક	પુસ્તકનું નામ	કિંમત	ક્રમાંક	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૧. સામાન્ય સંદર્ભગ્રંથ					
કામદાર છા. મા.	વિશ્વકર્મ	૭-૮-૦	૦૧૫૦, પાંડુરંગ વિ.	ઉપનિષદની વાતો	૦-૪-૦
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	સાર્થ ભોજાંગીકાશ	૪-૦-૦	વિવેકાનંદ	વિવેકાનંદ ઉપદેશ-	
				જ્ઞાનયાગ	૧-૪-૦
૨. તત્ત્વજ્ઞાન					
દ્વિવેદી, મણિલાલ ન.	સિદ્ધાન્તસાર	૩-૦-૦	૦૧૫૧, ચિંતામણિ વિ.	કૃષ્ણચરિત્ર	૧-૪-૦
૦૧૫૨, વાળા, કિ. ધ.	જીવનશોધન	૧-૦-૦	શુભ	જગતના વિદ્યમાન ધર્મો	૨-૩-૦
			૦૧૫૩, સાહિત્ય	મુસ્લિમ મહાત્માઓ	૧-૧૨-૦
૩. ધર્મ			૪. સામાજિકશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર		
જાગેદી	આયોના તહેવારોનો		કાલેલકર, દ. બા.	જીવનસંસ્કૃતિ	૨-૮-૦
૦૧૫૪, બી	કલિદાસ	૩-૮-૦	૦૧૫૫, ડી.કે.જી.	સહાયકવૃત્તિ	૧-૪-૦
૦	બુદ્ધચરિત્ર	૦-૮-૦	૦૧૫૬, મોહનદાસ ક.	ગામડાની વહારે	૦-૧-૦
૦૧૫૭, પંડિત	આશ્રમભજનાવલી	૦-૨-૦	૦	ત્યાગભૂતિ	૦-૧૨-૦
૦૧૫૮, મોહનદાસ ક.	અનાસક્તિયાગ	૦-૨-૦	૦	સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ	૦-૮-૦
૦	આશ્રમવાસીઓ પ્રત્યે	૦-૨-૦	૦	‘નીતિનાશને માગે’	૦-૪-૦
૦	ગીતાપ્રબોધ	૦-૧-૬	૦	વર્ણબ્યવસ્થા	૦-૬-૦
૦	ધર્મમથન	૦-૧૨-૦	૦	ગોસ્વા	૦-૫-૦
૦	વ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪-૦	૦	અહિંસા	૦-૮-૦
૦	મંગળપ્રભાત	૦-૧-૦	૦	મોગ	
જ્ઞાનેશ્વર	જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા	૨-૮-૦		ખાદીનું બ્યાપક	
૦૧૫૯, આનંદશંકર	ધર્મવર્ણન	૦-૬-૦	૦૧૬૦, જગનલાલ	અર્થશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
૦	હિન્દુધર્મની બાળપોથી	૦-૮-૦	ડિ.કે.સન	આપણા આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦
૦૧૬૦, ગોપાળદાસ	શ્રીમદ્ભાગવત	૧-૮-૦	૦૧૬૧, ટોલ્કેટાઇ	ચીનનો અવાજ	૦-૮-૦
૦૧૬૧, નૃસિંહપ્રસાદ	હિન્દુધર્મની આખ્યા- યિકાઓ ૧-૨	૧-૦-૦	૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦
૦૧૬૨, ”	મહાભારતકથા	૧-૦-૦	૦	જાતે મજૂરી કરનારા- ઓને	૦-૩-૦
૦૧૬૩, ”	રામકૃષ્ણ પરમહંસજીવન		૦૧૬૪, કીડકાઇ	સલામતવાલન	૦-૬-૦
૦૧૬૪, ”	ચરિત્ર તથા ઉપદેશામૃત	૧-૮-૦	૦૧૬૫, ગોપાળદાસ (ડિ.કે.જી. ઉપરથી)	આબાદ હિંદુસ્તાન	(અપ્રાપ્ય)
૦૧૬૫, ગીતામથન		૧-૪-૦	૦૧૬૬, ગોપાળદાસ (દાદાભાઈ ઉપરથી)	હિંદુસ્તાનની ગરીબી	૦-૧૪-૦
૦	બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૬-૦	૦૧૬૭, પુણ્યાગ્રેકર ને વરદાચારી	ખાદીનિબંધ	૧-૦-૦
૦	રામ અને કૃષ્ણ	૦-૮-૦	૦૧૬૮, બંસુ	હિંદના વેપારઉદ્યોગોનો નાશ	૦-૮-૦
૦૧૬૯, કરીમ મહમ્મદ	ઇસ્લામની ઐતિહાસિક	૧-૦-૦			
૦૧૭૦, બી.જી.જી.	બાળશાસ્ત્ર	૦-૧-૦			

* નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે આગળ પુસ્તકાલયો માટે પ્રગટ કરેલ યાદી

૦ પહેલી પસંદગી કયા પુસ્તકોની કરવી તે ૦ આવા ચિહ્નથી બતાવ્યું છે.

કર્તા	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
મહેતા, બળલભાઈ	માઠું ગામડું	૦-૬-૦
રાધાકૃષ્ણન	કક્કી	૦-૧૦-૦
વાડયા અને રાવ	આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	૦-૫-૦
શાહ, કે. ડી.	ગાંધીજીની ૧૧ રાતો	૦-૪-૦

૫. વિરૂપાક્ષ

પટ્ટવા	આકાશદર્શન	૦-૮-૦
મોંધીબહેન	ભૂતેર ગદ્ય	૦-૫-૦
”	વિજ્ઞાનના દ્રશ્યો ૧-૨	૦-૧૦-૦
શાહ, પોપટલાલ ગો.	વિજ્ઞાનવિનોદ	૧-૮-૦

૬. શિક્ષણ

કાલેલકર, દ. બા.	જીવનવિકાસ	૨-૮-૦
ગાંધી, મોહનદાસ ક.	ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦
”	કેળવણીનો કાયડો	૧-૦-૦
ગાંધીજી હુસેન સમિતિ	વધાં શિક્ષણ યોજના	૦-૧૦-૦
દેવે, જીગતરામ	ચાલણગારી	૦-૧-૦
”	જીગતરામ અને ખરીખ	
બળધેકા	લોકપ્રેમી	૦-૧-૦
	માખાપોને	૦-૧૦-૦
ભટ્ટ, નૃસિંહપ્રસાદ	ગૃહપતિઓને	૦-૧૨-૦
મશાવવાળા, કિ. ધ.	કેળવણીના પાયા	૧-૦-૦
મોદક તારાબહેન	ધરમાં મોંઝીસેરી	૦-૧૦-૦

૭. ઉપયુક્ત કલા—ઉદ્યોગકુશલ, ખેતી, વૈદક ઇ.

અંબલરિયા	ખેતીવાડીની પાઠમાળા	
	ભાગ ૧-૨	૨-૦-૦
શ્રી સાહિત્ય મંદિર	નારીબિપદ	૦-૪-૦
”	માસિક ધર્મ	૦-૨-૦
પટેલ	દાંત અને તેની સંભાળ	૦-૬-૦
પટેલ, સોમાભાઈ	ખાતરોની માહિતી	૦-૬-૦
પાઠક	ઐતરી, અછબડા, બળિયા ઇ.	૧-૩-૦
પંડ્યા, કાન્તલાલ	આપણે આહાર	૦-૬-૦
મથુરાદાસ ત્રિકમજી	મરુકુંજ	૦-૮-૦
મહેતા	રૂઢવનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦
પંથ પ્રતિનિધિ	સૂર્ય-નમસ્કાર	૦-૮-૦
બૈદ્ય, બાપલાલ	ધરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
શાહ, ત્રિજીવનદાસ	આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા	૦-૧૦-૦
સરસ્વતી સાહિત્ય	આર્યબિપદ	૪-૦-૦
સાતવળેકર	આસન અને આરોગ્ય	૦-૧૨-૦

૮ સાહિત્ય (ઇતિહાસ, તેની મીમાંસા ઇ.)

કાલેલકર, દ. બા.	જીવનભારતી	૨-૮-૦
ઝેરી, કે. મો.	ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો	૧-૦-૦
”	ગુ. સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો	૧-૦-૦

કર્તા	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૬. સાહિત્ય—ગદ્ય નિબંધ, ઇ.		

એવળરી	સુખ અને શાંતિ	૦-૧૨-૦
કાલેલકર	એતરાતી દીવાલો	૦-૬-૦
અટ્ટોપાધ્યાય, બકિમચંદ્ર	બકિમ નિબંધમાલા	૧-૧૨-૦
ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ	સ્વદેશી સમાજ	૦-૮-૦
કુવ, આનંદશંકર	નીતિશિક્ષણ	૧-૪-૦
નીલકંઠ, રમણભાઈ	હાસ્યમંદિર	૨-૦-૦
પદિયાર	સાચું સ્વર્ગ	૦-૧૫-૦
પરીખ, ન. દ્વા.	કન્યાને પત્રો	૦-૬-૦
ભટ્ટ, વિશ્વનાથ	નિબંધમાળા	૧-૦-૦
મશાવવાળા, કિ. ધ.	ગાંધીવિચારદોહન	૦-૮-૦
મુનશી	ગુજરાતની અસ્થિતા	૦-૪-૦

૧૦. સાહિત્ય—કાવ્ય

જોષી, ઉમાશંકર	વિશ્વશાન્તિ	૦-૨-૦
ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ	ગીતાગોવિંદ	૦-૧૨-૦
દાહણી	પતંગિયાં	૦-૩-૦
દેસાઈ, ઇ. સુ.	બૃહત્કાવ્યદોહન-૧	૩-૮-૦
પાઠક અને પારેખ	કાવ્યપરિચય ૧-૨	૧-૬-૦
બરેલીવાળા	રાસકંજ	૧-૪-૦
ઘેઘાણી	રઘુવાળી રાત	૦-૮-૦
વ્યાસ, ત્રિજીવન	નવાં ગોત્રો ૧-૨	૦-૮-૦
સુન્દરમ	કૈયા ભગતની કડવી વાણી	૦-૮-૦

૧૧. સાહિત્ય—નાટક

અંબિ નાનાલાલ	ન્યા અને ન્યાત	૧-૧૨-૦
”	ઇન્કુમાર અંક ૧લો	૧-૪-૦
કાલેલકર	શાકુન્તલ	૧-૪-૦
ગાંધી	ચાલો ભગવીએ-૧૧	૧-૨-૦
જોષી, ઉમાશંકર	સાપના બારા	૧-૮-૦
ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ	અચલાચલન	૦-૧૦-૦
દોહરેદોથ	આણું કેમ સૂઝ્યું ?	૦-૬-૦
દેવે, જીગતરામ	આંધળાનું ગાહું	૦-૧-૦
”	ખેડૂતનો શિકારી	૦-૨-૦
ધૂમકેતુ	પટયા	૦-૫-૦
”	એકલવ્ય અને ખીન્ન નાટકો	૦-૫-૦
નીલકંઠ, રમણભાઈ	રાઇનો પવન	૧-૪-૦
ભવભૂતિ	ઉત્તરરામચરિત	૧-૮-૦
મહેતા, ચન્દ્રવદન	આગગારી	૧-૪-૦
રાય, દિવેન્દ્રલાલ	મેવાડપતન	૧-૮-૦
શેક્ષપિયર	હૅમ્લેટ	૧-૮-૦

કર્તા	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૧૨. સાહિત્ય-વાર્તા		
૦ ઇસપ	ઇસપની વાર્તા	૨-૮-૦
૦ વ્યહોપાધ્યાય, બકિમચંદ્ર આનંદમઠ		૧-૦-૦
૦ " શરચંદ્ર ત્રલુ વાર્તાઓ		૦-૧૨-૦
૦ " " વિશાલચંદ્ર		૦-૧૦-૦
૦ " " પદ્મસિંહભાઈ		૧-૪-૦
૦ ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ	નોકાફૂળી	૨-૮-૦
" "	ધરે બાહરે	૨-૦-૦
૦ ડીફો	શૈળિન્સન કુંડો	૧-૪-૦
૦ ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનશમ	સરસ્વતીચંદ્ર ૧-૨	૪-૧૨-૦
૦ કત, રમેશચંદ્ર	મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત	૧-૮-૦
૦ દેસાઈ, ર. વ.	દિવ્યવૃક્ષ	૨-૮-૦
" "	પૃથ્વીમા	૨-૮-૦
૦ ધૂમકેતુ	તાણખા મંડળ-૧	૧-૮-૦
" "	અજિતા (અથવા પરાજય)	૨-૮-૦
૦ નારાયણ પંડિત	હિતોપદેશની વાર્તા	૧-૦-૦
૦ નીલકંઠ, રમણભાઈ	બદ્ધબદ્ધ	૨-૦-૦
૦ નીલકંઠ, મહાપતશમ ર.	વનરાજ ચાવડો	૧-૮-૦
૦ પાઠક, રા. વિ.	દ્વિરેફની વાર્તા-ભા. ૧	૧-૪-૦
૦ મહેતા, જીવણલાલ	સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ	૨-૮-૦
" "	(પ્ર.) સહચરીની શોધમાં	૧-૮-૦
૦ " નંદશંકર	કરણચલો	૧-૮-૦
૦ મુનશી	પાટણની પ્રજ્વળતા	૨-૮-૦
૦ " "	શુભરાતનો નાથ	૩-૦-૦
૦ વર્ન, જીલે	સાહસિકોની સૃષ્ટિ	૧-૪-૦
૦ વિષ્ણુશર્મા પ્ર ચિત્રશાળા	પંચતંત્રની વાર્તા	૧-૪-૦
૦ શાહ, રમણલાલ	રોકસપિયરની નાટક કથાઓ ૧-૨	૨-૦-૦
૦ શાહ, શંકરલાલ ર.	ટાર્ગન જાગ ૧-૩	૦-૧૫-૦
૦ રૂપિયન્સન	નેકિલ અને હાઇડ	૦-૬-૦
૧૩. ઇતિહાસ-ભૂગોળ-અવાસ ઇ.		
૦ કાલેલકર	જીવતા તહેવારો	૦-૧૨-૦
૦ " "	લોકમાતા	૦-૪-૦
૦ " "	હિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
૦ ગાંધી, મોહનદાસ ક.	દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ ભા. ૧-૨	૧-૧૨-૦
૦ પાટિ	દેશદેશના લોકો	૧-૪-૦
૦ કત, રમેશચંદ્ર	હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ	૧-૧૪-૦
૦ બીવાન, જી. હ.	અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ	૦-૪-૦

કર્તા	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
નેહરુ	ઇન્દિરાને પત્રો	૦-૮-૦
" "	તવારીખની તેજબાયા ૧-૬	૩-૦-૦
૦ પટેલ, સોમાભાઈ	મહાસભાના પ્રમુખો	૦-૧૨-૦
૦ પારેખ, નબીનદાસ	સત્યાગ્રહ	૧-૮-૦
૦ ભટ્ટ, મૂળશંકર	મહાન યુવાકર્તા	૧-૮-૦
૦ ભાંડારીકર	અશોકચરિત્ર	૦-૧૨-૦
૦ મહેતા, બળભાઈ	રશિયાનું ધડતર	૨-૦-૦
૦ મહેતા, હંસા	અગ્નિજ્વલ સ્વપ્ન	૧-૮-૦
૦ રાનડે	મરાઠી સત્યાગ્રહ ઉદય	૦-૧૦-૦
૦ સરદેસાઈ, ગો. સ.	મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનાં મુખ્ય વલણ	૧-૫-૦
૦ સીતારામીયા	મહાસભાનો ઇતિહાસ (અપ્રાપ્ત છે.)	૨-૦-૦
૦ મુંદરેલાલજી	ભારતમાં અંગ્રેજીરાજ્ય ૧૦-૦-૦	
૧૪. જીવનચરિત્ર		
૦ આયવલે, પાર્વતીબાઈ	મારી કહાણી	૦-૮-૦
૦ કવે, ધો. કે.	આત્મજીવન	૩-૮-૦
૦ કાલેલકર, દ. બા.	રમણચરિત્ર	૧-૮-૦
૦ કૅલર, હેલન	અપંગની પ્રતિભા	૦-૧૨-૦
૦ કૅલર, જી.	આપવીતી	૧-૪-૦
૦ ગાંધી, મોહનદાસ ક.	આત્મકથા	૧-૦-૦
૦ ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ	સંસ્મરણો	૦-૭-૦
૦ તારાપોરવાળા	અશોક જીવન	૦-૩-૦
૦ હંદે, જીવનરામ	ગાંધીજી	૦-૪-૦
૦ " "	ભારતસેવક ગોખલે	૧-૮-૦
૦ દિવેદિયા, ન. બો.	રમણચરિત્ર	૩-૦-૦
૦ દેસાઈ, મહાદેવ	સન્તા ક્રાન્સિસ	૦-૩-૦
૦ દેસાઈ, રામપ્રસાદ ક.	વિવેકાનંદ જીવન-ચરિત્ર	૨-૮-૦
૦ નેહરુ	આત્મકથા	૩-૦-૦
૦ ભટ્ટ, નૃસિંહપ્રસાદ	મહાત્મા ગાંધીનું જીવનચરિત્ર	૦-૩-૦
૦ મારણવાળા, કિ. ધ.	દશામિત	૦-૬-૦
૦ " "	સહનનંદ સ્વામી	૦-૧૧-૦
૦ મહેતા, શારદા	જીવન-સંભારણાં	૨-૮-૦
૦ રાનડે, રમણભાઈ	અમારા જીવનની કેટલીક યાદગીરીઓ	૧-૮-૦
૦ વહોરા, રમણભાઈ	કિશોરચરિત્રમાળા ૧-૨ ૩-૫-૦	
૦ વૈશંતી, બુકર ડી.	આત્મચરિત્ર	૧-૧૨-૦
૦ સરવૈયાસાહેબ (પ્રકાશક)	જીવનચરિત્ર	૧-૭-૦
૦ " "	પુસ્તકો ૧-૨	૧-૪-૦
૦ " "	મહાન સાધ્વીઓ	૧-૪-૦
૦ " "	ભારતના મહાન પુસ્તકો-૨	૦-૧૦-૦

વિ શ્વ દ ર્શ ન

વિભાગ ચોથો

રમતગમત—વિભાગ

લોન ટેનિસ

હિંદમાં ટેનિસનું નિયંત્રણ અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ એસોસીએશન કરે છે. તે સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય લોન ટેનિસ ફેડરેશન સાથે જોડાયેલ છે. ૧૯૪૨-૪૩ માટે નીચેના હોદ્દાઓ છે.

પ્રમુખ : ડૉ. એ. એન. જી. માનક મંત્રી : મિ. એલ. જી. એડવર્ડ્સ.

મુખ્ય કેન્દ્ર : કલકત્તા. સરનામું : ડૉ. સાહિય કલબ, વૂડબર્ન પાર્ક, કલકત્તા.

(૧) અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ એક્ઝિક્યુટિવ્સ

પુરુષો-સિંગલ

૧૯૩૧ ડી. એન. કપુર	૧૯૩૫ જે. પેલ્લેડા	૧૯૩૯ ધાસ મહમદ
૧૯૩૨ ડી. એન. કપુર	૧૯૩૬ આર. મેન્ડેલ	૧૯૪૦ એફ. પુન્ડે
૧૯૩૩ ઇ. વી. બોબ	૧૯૩૭ ઇ. વી. બોબ	૧૯૪૧ ધાસ મહમદ
૧૯૩૪ સોહનલાલ	૧૯૩૮ ડી. એન. કપુર	૧૯૪૨ એસ. એલ. સોહની
		૧૯૪૩ ધાસ મહમદ

સ્ત્રીઓ-સિંગલ

૧૯૩૧ મિસ લીલા રાવ	૧૯૩૫ મિસ જે. સેન્ડિસન	૧૯૩૯ મિસ એ. જી. કટિંગ
૧૯૩૨ મિસ જે. સેન્ડિસન	૧૯૩૬ મિસ લીલા રાવ	૧૯૪૦ મિસ લીલા રાવ
૧૯૩૩ મિસ જે. સેન્ડિસન	૧૯૩૭ મિસ લીલા રાવ	૧૯૪૧ મિસ લીલા રાવ
૧૯૩૪ મિસ જે. સેન્ડિસન	૧૯૩૮ મિસ લીલા રાવ	૧૯૪૨ મિસિસ એ. માસિ
		૧૯૪૩ મિસ લીલા રાવ

પુરુષો-ડબલ

૧૯૩૭ ડી. એન. કપુર અને વાય. સિંઘ	૧૯૪૧ ધાસ મહમદ અને વાય. સિંઘ
૧૯૩૮ વાય. સિંઘ અને જે. એમ. મહેતા (નાગપુર)	૧૯૪૨ ઇન્ડિયન અને મહિતકાર આહમદ
૧૯૩૯ વાય. આર. સેવુર અને જે. એમ. મહેતા	૧૯૪૩ ઇન્ડિયન અને જે. આર. કૌશ
૧૯૪૦ એફ. પુન્ડે અને ડી. મિટલ	

જીઓ ડબલ

૧૯૩૭ મિસ લીલા રાવ અને મિસ દુબાશ	૧૯૪૦ મિસ. એલ. વૂડક્લિજ અને મિસિસ કુટિટ
૧૯૩૮ રમત રમવામાં ન આવી	૧૯૪૧ મિસ કે. હાજ અને મિસ ડી. સંસોની
૧૯૩૯ મિસિસ કુટિટ (કલકત્તા) અને મિસ વૂડક્લિજ (અજમેર)	૧૯૪૨ મિસ. કે. હાજ અને મિસિસ માસિ
	૧૯૪૩ મિસ લીલા રાવ અને મિસ એમ. દુબાશ

મિશ્ર-ડબલ

૧૯૩૭ એચ. એલ. માશ્લી અને મિસિસ લેઇકમેન	૧૯૪૨ એસ. એલ. આર. સોહની અને મિસ કે. હાજ
૧૯૩૮ જે. એમ. મહેતા અને મિસિસ કુટિટ	
૧૯૩૯ જે. એમ. મહેતા અને મિસિસ કુટિટ	૧૯૪૩ મિસ વૂડક્લિજ અને ઇક્વિટકાર આહમદ
૧૦૪૦ ઇક્વિટપાર આહમદ અને મિસ વૂડક્લિજ	વિરહ મિસ દુબાશ અને ધાસમહમદ
૧૯૪૧ ધાસ મહમદ અને મિસ એમ. દુબાશ	૭-૫, ૫-૫ (અધૂરી)

અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ રેન્કિંગ લિસ્ટ ૧૯૪૧-૪૨

પ્રકાર

૧. ધાસ મહમદ, ૨. ઇક્વિટપાર આહમદ, ૩. એસ. એલ. આર. સોહની, ૪. ડી. કે. ખોજ પ. યુધિશિર સિંહ.

“અ” વર્ગ. સી. ડબ્લ્યુ. એકર, જે. એમ. મહેતા, ખસુસેન, સોહનલાલ, રસિકકુમારસિંહજી (વાંકાનેર)

જીઓ

૧. મિસ લીલા રાવ, ૨. મિસ દુબાશ, ૩. મિસ કે. હાજ અને મિસિસ સિ. મસ્સી.

‘અ’ વર્ગ. મિસિસ સી. કાર્ગિન (મિસ હાવે જ્હોન્સ્ટન), મિસ હડિ, મિસ દુબાશ, મિસિસ સી. વી. એન. શાસ્ત્રી અને મિસિસ સી. માસી.

અ. વર્ગનાં બધાં રમનારાંઓની રમત સીઝન દરમિયાન લગભગ સરખી હોવાથી કમિટી તેમને ચડ-ઊતર નંબર આપી શકેલ નથી.

ક્રિકેટ ટીમનો હિંદનો પ્રવાસ

વર્નનની ટીમ—ઇંગ્લિશ ટીમ પહેલવહેલી હિંદમાં ૧૮૮૮-૯૦માં આવી. મિડલ્સેક્સના પ્રખ્યાત ક્રિકેટ રમનાર સી. એક. વર્નન તેના કેપ્ટન હતા. તેમાં ચૌદ એમેચ્યોર (બિનધંધાદારી) રમનારા હતા. કુલ બાર મેચો રમાયા હતા, તેમાં દસમાં તેઓ જીત્યા, એકમાં હાર્યા તથા એકનું પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું. યુનિયનમાં પાસ્ટીઓના હાથે તેઓ હાર્યા હતા.

લોર્ડ હોક્કની ટીમ—પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ક્રિકેટર લોર્ડ હોક્ ૧૮૯૩માં બીજી ઇંગ્લિશ ટીમ હિંદમાં લાવ્યા. આ ટીમ હિંદમાં ૨૩ મેચો રમી, તેમાં ૧૫માં જીતી, બેમાં હારી અને ૬નું પરિણામ ‘ડ્રો’માં આવ્યું.

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી એથ્લેટિક્સ—આ અંગ્રેજ ટીમ હિંદમાં ૧૯૦૨-૩માં આવી હતી. તે ૧૯ મેચો રમી તેમાં ૧૨ જીતી, બેમાં હારી અને પાંચનું પરિણામ ‘ડ્રો’ માં આવ્યું.

બીજી ટીમ—આથર ગિલિગનની સરદારી હેઠળની પહેલી એમ. સી. સી. ટીમ હિંદમાં ૧૯૨૬-૨૭માં આવી અને ૩૪ મેચો રમી, તેમાં ૧૧માં તે જીતી, એકેયમાં હારી નહિ અને ૨૩નું પરિણામ ‘ડ્રો’માં આવ્યું.

૧૯૩૩-૩૪માં ડી. આર જર્ડાનની ટીમ ૩૪ મેચો રમી, તેમાં ૧૭ જીતી, એક હારી અને ૧૬તું પરિણામ 'ડ્રો' માં આવ્યું.

૧૯૩૫-૩૬માં બિનસત્તાવાર આસ્ટ્રેલિયન-પક્ષ ૨૩ રમત રમ્યો, તેમાં ૧૧ જીત્યો, ત્રણમાં હાર્યો અને નવમાં બીજા પક્ષ સાથે માનમાં ભાગ નોંધાવ્યો.

૧૯૩૭-૩૮માં લોડ ટેનિસનની ટીમ ૨૪ મેચો રમી, તેમાં આઠ જીતી, પાંચ હારી અને અગિયારતું પરિણામ 'ડ્રો'માં આવ્યું.

૧૯૨૬-૨૭માં એમ. સી. સી. બે અખિલ હિંદ રમતો રમી. એક કેવળ હિંદીઓની સામે હતી. તેતું પરિણામ 'ડ્રો'માં આવ્યું. બીજી મિશ્ર ટીમમાં ચાર હિંદીઓ હતા. તે ગિલ્લિગનની ટીમ ૪ વિકેટ જીતી.

૧૯૩૩-૩૪માં રમાયેલ ત્રણ ટેસ્ટ મેચોમાં ઇંગ્લંડ ૯ વિકેટ તથા ૨૦૨ રનથી બે મેચ જીત્યું. ત્રીજી મેચતું પરિણામ 'ડ્રો' માં આવ્યું.

આસ્ટ્રેલિયન ટીમ ચાર અખિલ હિંદ મેચ રમી. તેમાં આસ્ટ્રેલિયનો નવ અને આઠ વિકેટ બે મેચો જીત્યા અને ૬૮ અને ૩૩ રનથી બે મેચ હાર્યા.

લોડ ટેનિસનની ટીમ આવા પાંચ મેચો રમી તેમાં નવ વિકેટ, ૬ વિકેટ અને ૧૫૬ રનથી ત્રણ મેચો જીતી અને ૯૩ રન અને ૧ ઇનિંગ્સ અને ૬ રનથી બે મેચો હારી.

હિંદી ટીમ ઇંગ્લંડની સુલાકાતે

પારસી ટીમ ૧૮૮૬ અને ૧૮૮૮માં ઇંગ્લંડ ગઈ હતી. ૧૯૧૧માં પતિયાળાના મહારાજા પહેલી હિંદી ટીમને ઇંગ્લંડ લઈ ગયા. આ ટીમને ઇંગ્લંડના ક્રિકેટનો ખૂબ અનુભવ મળ્યો. આ ટીમમાં કર્નલ મિસ્ત્રી, ડો. કાંગા, લોડન, પી. બાલુ, સલામુદ્દીન જેવા ચુનંદા ખેલાડીઓ હતા.

કુલ ૨૩ રમતો રમવામાં આવી હતી. તેમાં ૬માં તેઓ જીત્યા, ૧૫માં હાર્યા અને બેતું પરિણામ 'ડ્રો'માં આવ્યું.

પહેલી અખિલ હિંદ ટીમ-૧૯૩૨

પહેલી સત્તાવાર હિંદી ટીમે પોરબંદરના મહારાજા સાહેબની આગેવાની હેઠળ ૧૯૩૨માં ઇંગ્લંડની મુલાકાત લીધી. તેમાં સી. કે. નાયકુ, વજીરઅલી, અમરસિંગ, નિસાર તથા પાલિયા જેવા ખેલાડીઓ હતા. લોડનમાં રમાયેલ એક જ ટેસ્ટ મેચમાં અખિલ હિંદ ટીમ ૧૫૮ રનથી હારી. બીજા ૨૬ પ્રથમ વર્ગના મેચોમાં હિંદી ટીમ ૯ માં જીતી, ૮માં હારી અને ૯તું પરિણામ 'ડ્રો'માં આવ્યું, ત્યારે બે મેચ એક પછી દોઝે ફેંકાયા સિવાય પડતા મૂકવામાં આવ્યા હતા.

બીજી અખિલ હિંદ ટીમ-૧૯૩૬

વિજિમાનગરના મહારાજાકુમારે આ ટીમની આગેવાની લીધી હતી. અંદરઅંદરના કલહને અંગે આ ટીમની મુસાફરી દુઃખ ઉપજાવે તેવી થઈ પડી હતી. પરિણામે અમરનાથ સામે શિસ્તતું પગલું ભરતું પડ્યું હતું. તેમાં કેપ્ટન સી. કે. નાયકુ, વજીરઅલી, નિસાર, એસ. બેનરજી, નર્મ, મચાન્ટ તથા મુસ્તાફઅલી જેવા ખેલાડીઓ હતા. પ્રથમ પંક્તિના રમવામાં આવેલ ૨૮ મેચો પૈકી હિંદ ફક્ત ચાર જ મેચ જીતી શક્યું.

ઇંગ્લંડમાં અખિલ હિંદ ટેસ્ટ-મેચો

૧૯૩૨ : ઇંગ્લંડ ૨૯૫ (ડી. આર. જાડિન ૭૯; આમિસ ૬૫, નિસાર ૯૩ રને ૫ વિકેટ) અને ૮ વિકેટ ૨૭૫ રન કરી દાવ છોડી દીધો. (જાડિન ૮૫ નોટ આઉટ, પેન્ટર ૫૪, જહાંગીરખાન ૪ વિકેટ ૬૦ રન); હિંદના ૧૮૯ (સી. કે. નાઇડુ ૪૦, બોવિસ ૪ વિકેટ ૪૯ રન; વોસ ૩ વિકેટ ૨૩) અને ૧૮૭ (અમરસિંગ ૫૧, હેમન્ડ ૩ વિકેટ ૯૩) ઇંગ્લંડની ૧૫૮ રને જીત.

૧૯૩૬ : (લોડઝમાં) ઇંગ્લંડ ૧૩૪ (લીલેન્ડ ૬૦, અમરસિંગ ૬ વિકેટ ૩૫) અને ૧ વિકેટ ૧૦૮ (જિમ્સેટ ૬૭ નોટ આઉટ; નિસાર ૧ વિકેટ ૨૬ રનમાં); હિંદ ૧૪૭ (મર્યાન્ટ ૩૫; જી. ઓ. એલન ૫ વિકેટ ૩૫ રનમાં) અને ૯૩ (હિંડલેકર ૧૭, એલન ૫ વિકેટ ૪૩ રનમાં, વેરીડી ૪ વિકેટ ૧૭ રનમાં) ઇંગ્લંડની ૯ વિકેટથી જીત.

માંચેસ્ટરમાં : ઇંગ્લંડે ૮ વિકેટ ૫૭૧ રન કરી દાવ છોડી દીધો. (હેમન્ડ ૧૬૭, હાર્ડરદાક ૯૪, વર્ધિંગ ૮૭, વેરીડી ૬૬ નોટ આઉટ, સી. કે. નાઇડુ, અમરસિંગ અને નિસાર-દરેક બે વિકેટ લીધી. રન અનુક્રમે ૮૪, ૧૨૧, ૧૨૫ આપ્યા) અને હિંદ ૨૦૩ (વઝીરઅલી ૪૨, રામસ્વામી ૪૦) મર્યાન્ટ ૩૩; વેરીડીએ ૪ વિકેટમાં ૪૧ રન આપ્યા) અને ૫ વિકેટ ૩૯૦ (મર્યાન્ટ ૧૧૪, મુસ્તાકઅલી ૧૧૨, રામસ્વામી ૬૦, અમરસિંગ ૪૮ નોટ આઉટ; રોબિન્સે ૩ વિકેટમાં ૧૦૩ રન આપ્યા) પરિજીત ફો.

ઓવલમાં : ઇંગ્લંડે આઠ વિકેટ ૪૭૧ રન કરી દાવ પડતો મૂક્યો. (હેમન્ડ ૨૧૭, વર્ધિંગ ૧૨૮) અને ૧ વિકેટ ૬૪. હિંદ ૨૨૨ (મુસ્તાકઅલી ૫૨, દિલાવરહુસેન ૫૨; વેરીડી ત્રણ વિકેટ ૩૬ રન આપ્યા, સિમ્સે ૫ વિકેટ લાઇ ૭૩ આપ્યા) અને ૩૧૨ (એલને ૭ વિકેટ ૮૦ રન આપ્યા) ઇંગ્લંડની ૯ વિકેટ જીત.

હિંદમાં

મુંબઈમાં ૧૯૩૩-૩૪માં : ઇંગ્લંડ ૪૩૮ (બી. એચ. વેલન્ટાઈન ૧૩૬, સી. એફ. વોલ્ટર્સ ૭૮, ડી. આર. જાડિન ૬૦; નિસારે ૫ વિકેટ ૯૦ રન આપ્યા) અને ૧ વિકેટ ૪૦ રન. હિંદના ૨૧૯ (અમરનાથ ૩૮; લેંગરિજ, વેરીડી તથા નિકોલ્સ દરેક ૩ વિકેટ લાઇ અનુક્રમે ૪૨, ૪૪ અને ૫૩ રન આપ્યા) અને ૨૫૮ (અમરનાથ ૧૧૮, સી. કે. નાઇડુ ૬૭; નિકોલ્સે ૫ વિકેટ ૫૫ રન આપ્યા). ઇંગ્લંડ ૯ વિકેટ જીત્યું.

કલકત્તામાં : ઇંગ્લંડ ૪૦૩ (લેંગરિજ ૭૦, ડી. આર. જાડિન ૬૧, વેરીડી ૫૫ નોટ આઉટ; અમરસિંગે ૪ વિકેટ ૧૦૬ રન આપ્યા) અને ૨ વિકેટ ૭ રન; હિંદના ૨૪૭ [દિલાવરહુસેન ૫૯, મર્યાન્ટ ૫૪; વેરીડીએ ૪ વિકેટ લાઈ ૬૪ રન આપ્યા] અને ૨૩૭ [દિલાવરહુસેન ૫૭, જી. નાઇલ ૪૩; વેરીડીએ ૪ વિકેટ લાઇ ૭૬ રન આપ્યા] પરિજીત ફો.

મદ્રાસમાં : ઇંગ્લંડ ૩૮૫ (બ્લેકવેલ ૮૫, ડી. આર. જાડિન ૬૫, સી. એફ. વોલ્ટર્સ ૫૯; અમરસિંગે ૭ વિકેટ લાઇ ૮૬ રન આપ્યા) અને ૭ વિકેટ ૨૬૧ રન કરી દાવ પડતો મૂક્યો. (સી. એફ. વોલ્ટર્સ ૧૦૨; નઝીરઅલીએ ૪ વિકેટ લાઈ ૮૩ રન આપ્યા) હિંદના ૧૪૫ (મર્યાન્ટ ૨૬; વેરીડીએ ૭ વિકેટ લાઈ ૪૯ રન આપ્યા) અને ૨૪૯ (પતિયાળાના યુવરાજ ૬૦; લેંગરિજે ૫ વિકેટ લાઈ ૬૩ રન આપ્યા). ઇંગ્લંડ ૨૦૨ રને જીત્યું.

મુ'બકની પંચાંગી ક્રિકેટ

મુ'બકના પાંચ છમખાનાઓ દર વર્ષે મુ'બક પંચાંગી ક્રિકેટ ટુર્નામેન્ટ રમાડે છે. આખા દેશના હિંદુ, મુસલમાન, યુરોપિયન, પાસ્ટી તથા બ્રાહ્મીનાઓમાંથી રમનારાઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે.

આ ટુર્નામેન્ટની શરૂઆત ૧૯૦૭માં થઈ હતી. ત્યારે તે 'ત્રિપક્ષી' ટુર્નામેન્ટ હતી. ૧૯૧૨માં મુસલમાનો તેમાં જોડાયા અને ટુર્નામેન્ટ 'ચતુરંગી' બની ૧૯૩૭માં 'બ્રાહ્મી'નાઓનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવતાં તે પંચાંગી બની.

ચતુરંગી ક્રિકેટ (મુ'બક)ના વિજેતા

૧૯૧૨	પાસ્ટીઓ	૧૯૧૯	હિંદુઓ	૧૯૨૬	હિંદુઓ
૧૯૧૩	ટ્રી.	૧૯૨૦	ટ્રી.	૧૯૨૭	યુરોપિયનો
૧૯૧૪	પડની મુકનામાં આવી	૧૯૨૧	યુરોપિયનો	૧૯૨૮	પાસ્ટીઓ
૧૯૧૫	યુરોપિયનો	૧૯૨૨	પાસ્ટીઓ	૧૯૨૯	હિંદુઓ
૧૯૧૬	પડની મુકનામાં આવી	૧૯૨૩	હિંદુઓ	૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩	અંધ રહેલી
૧૯૧૭	ટ્રી.	૧૯૨૪	મુસ્લિમો	૧૯૩૪	મુસ્લિમો
૧૯૧૮	યુરોપિયનો	૧૯૨૫	હિંદુઓ	૧૯૩૫	મુસ્લિમો
				૧૯૩૬	હિંદુઓ

પંચાંગી ક્રિકેટ

૧૯૩૭	મુસલમાનોએ બ્રાહ્મીનાને હરાવ્યા.	૧૯૪૦	મુસલમાનોએ બ્રાહ્મીનાઓને હરાવ્યા.
	હિંદુઓએ રમતનો અધિકાર કર્યો હતો.		હિંદુઓએ રમતનો અધિકાર કર્યો હતો.
૧૯૩૮	મુસલમાનોએ હિંદુઓને હરાવ્યા.	૧૯૪૧	હિંદુઓએ પાસ્ટીઓને ૧૦ વિકેટ હરાવ્યા.
૧૯૩૯	હિંદુઓએ મુસલમાનોને હરાવ્યા.	૧૯૪૨	અંધ રહી.

બધારેમાં બધારે કુલ રન

૫૯૧	હિંદુઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૩૯	૪૮૧	યુરોપિયનો વિરુદ્ધ હિંદુઓ ૧૯૨૩
૫૬૦	સાત વિકેટના ભોગે, હિંદુઓ વિરુદ્ધ બ્રાહ્મીના ૧૯૩૮	૪૭૫	હિંદુઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૨૩
૪૮૨	આઠ વિકેટના ભોગે, યુરોપિયનો વિરુદ્ધ પાસ્ટીઓ ૧૯૨૧	૪૪૫	બ્રાહ્મીના વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૪૦

ઓછામાં ઓછા કુલ રન

૨૧	મુસ્લિમો વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૧૩	૫૯	મુસ્લિમો વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૨૭
૩૩	પાસ્ટીઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૧૮	૬૪	યુરોપિયનો વિરુદ્ધ મુસ્લિમો ૧૯૩૭
૩૯	મુસ્લિમો વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૧૩	૬૯	હિંદુઓ વિરુદ્ધ મુસ્લિમો ૧૯૩૮
૫૫	પાસ્ટીઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો ૧૯૨૬		

અધિકૃતગત રનનો ફાળો

- ૨૪૧ એલ. અમરનાથ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ આફ્રીના) ૧૯૩૮
 ૨૦૦ એ. એલ. હોલી (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ હિંદુઓ) ૧૯૨૪
 ૧૬૭ એસ. વઝીરઅલી (મુસ્લિમો વિરુદ્ધ હિંદુઓ) ૧૯૨૪
 ૧૬૭ એસ. નઝીરઅલી (મુસ્લિમો વિરુદ્ધ પારસીઓ) ૧૯૩૪
 ૧૬૨ વી. એમ. મર્ચન્ટ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો) ૧૯૩૯
 ૧૮૩ ડબ્લ્યુ. આર. રૂહોઝક (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ પારસીઓ) ૧૯૨૧
 ૧૮૨ વી. એસ. હઝારે (આફ્રીના વિરુદ્ધ યુરોપિયનો) ૧૯૪૦
 ૧૫૭ મુસ્તાફઅલી (મુસ્લિમો વિરુદ્ધ યુરોપિયનો) ૧૯૩૮
 ૧૫૬ ડબ્લ્યુ. આર. રૂહોઝક (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ હિંદુઓ) ૧૯૨૧
 ૧૫૫ સી. કે. નાઇકુ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ મુસ્લિમો) ૧૯૨૯
 ૧૫૦ ડા. એચ. ડી. કાંગા (પારસીઓ વિરુદ્ધ મુસ્લિમો) ૧૯૧૨

અધિકૃતગત વિકેટ લીધાની સંખ્યા

- ૮ વિકેટ ૫૪ રનમાં એલ. અમરસિંહ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો) ૧૯૩૬
 ૮ વિકેટ ૬૮ રનમાં એડ્ડો (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ મુસ્લિમો) ૧૯૧૮
 ૭ વિકેટ ૧૨ રનમાં કેપ્ટન પી. ઇ. ડી. પેંક (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ પારસીઓ) ૧૯૧૮
 ૭ વિકેટ ૨૬ રનમાં ડબ્લ્યુ. આર. રૂહોઝક (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ હિંદુઓ) ૧૯૨૧
 ૭ વિકેટ ૨૬ રનમાં એ. યુ. બોટવાળા ૧૯૨૪
 ૭ વિકેટ ૨૮ રનમાં અબ્દુસ સલામ (મુસ્લિમો વિરુદ્ધ હિંદુઓ) ૧૯૨૬
 ૭ વિકેટ ૨૮ રનમાં આર. જે. ઓ. મેયર (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ મુસ્લિમો) ૧૯૨૭
 ૭ વિકેટ ૩૩ રનમાં ડબ્લ્યુ. આર. રૂહોઝક (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ પારસીઓ) ૧૯૨૧
 ૭ વિકેટ ૩૩ રનમાં સી. એસ. નાઇકુ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો) ૧૯૩૯
 ૭ વિકેટ ૩૪ રનમાં એમ. ડી. પારેખ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ મુસ્લિમો) ૧૯૧૨
 ૭ વિકેટ ૩૪ રનમાં એસ. એમ. બેશી. (હિંદુઓ વિરુદ્ધ પારસીઓ) ૧૯૧૫
 ૭ વિકેટ ૫૧ રનમાં ઓટન (યુરોપિયનો વિરુદ્ધ મુસ્લિમો) ૧૯૩૮
 ૭ વિકેટ ૭૮ રનમાં સી. એસ. નાઇકુ (હિંદુઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો) ૧૯૩૯
 ૭ વિકેટ ૮૮ રનમાં અમીર મમ્લાહી (મુસ્લિમો વિરુદ્ધ આફ્રીના) ૧૯૪૦
 ૧૭ વિકેટ ૧૦૪ રનમાં અમીરમમ્લાહી (મુસ્લિમો વિરુદ્ધ આફ્રીના) ૧૯૪૦

હિંદની ક્રિકેટ એન્ડ્રિયનશિપ

સ્થૂછ દ્રોફી ફેફડ

- (મહાન શાવ હેનાર પ્રિન્સ સ્થૂછના સમસ્યો પતિયાળાના મહાશાલમે બેટ કરેલ મુશળ પાલો તે સ્થૂછ દ્રોફી.)
 ૧૯૩૪-૩૫ મુંબઇ એ ઉત્તરહિંદને ૨૦૮ રનથી હરાવ્યું.
 ૧૯૩૫-૩૬ મુંબઇએ મદ્રાસને ૧૬૦ રનથી હરાવ્યું.
 ૧૯૩૬-૩૭ નવાનગરે (૪૨૪ અને ૩૮૩ રન) બંગાળ (૩૧૫ અને ૨૩૬ રન) ને ૨૫૬ રનથી હરાવ્યું.
 ૧૯૩૭-૩૮ હૈદરાબાદ નવાનગરને એક વિકેટ હરાવ્યું.

- ૧૯૩૮-૩૯ બંગાળે દક્ષિણ પંજાબને ૧૭૮ રનથી હરાવ્યું.
 ૧૯૩૯-૪૦ મહારાષ્ટ્રે સંયુક્ત પ્રાંતને ૧૦ વિકેટ હરાવ્યો.
 ૧૯૪૦-૪૧ મહારાષ્ટ્રે (૨૮૪ અને ૪ વિકેટ ૨૧૦ રન) મદ્રાસને (૧૪૫+૩૪૭) ૬ વિકેટ હરાવ્યું.
 ૧૯૪૧-૪૨ મુંબઈએ મહિસુરને હરાવ્યું.

વધારેમાં વધારે કુલ રન

- ૧૯૪૦ માં મહારાષ્ટ્રે વડોદરા સામે ૯ વિકેટમાં ૬૫૦ રન કર્યા.
 ૧૯૪૦ માં મહારાષ્ટ્રે પશ્ચિમહિંદ સામે ૫૪૦ રન કર્યા.
 ૧૯૪૧ માં મહારાષ્ટ્રે પશ્ચિમહિંદ સામે ૩ વિકેટ ૬૪૦ રન કર્યા.
 ૧૯૪૧-૪૨ ઉત્તર હિંદ (સાત વિકેટ) સરહદપ્રાંત સામે ૬૧૩ રન કર્યા.

રણજીટાણીમાં બેવડી સદી નોંધાવનારાઓ

- ૩૧૩ વી. એસ. હાર્ટ (મહારાષ્ટ્ર) વડોદરા સામે પૂનામાં ૧૯૩૯-૪૦ (વધારેમાં વધારે રન)
 ૨૪૬ પ્રો. ડી. બી. દેવધર (મહારાષ્ટ્ર) મુંબઈ સામે પૂનામાં ૧૯૪૦-૪૧
 * ૨૨૨ કેપ્ટન વજીરઅલી (દક્ષિણ પંજાબ) બંગાળ સામે કલકત્તામાં ૧૯૩૮-૩૯
 * ૨૧૮ એસ. ડબ્લ્યુ. સોહોની (મહારાષ્ટ્ર) પશ્ચિમહિંદના રાજ્યો સામે પૂનામાં ૧૯૪૦-૪૧ માં
 * ૨૦૯ રામપ્રકાશ (ઉત્તર હિંદ) મહારાષ્ટ્ર સામે પૂનામાં ૧૯૪૦-૪૧ માં
 ૨૦૩ જે. નવમલ (સિંધ) નવાનગર સામે નવાનગરમાં ૧૯૩૮-૩૯
 ૨૦૨ રાંગણેકર (મુંબઈ) મહારાષ્ટ્ર સામે પૂનામાં ૧૯૪૦-૪૧
 * ૨૩૦ કે. સી. ઇબ્રાહીમ (મુંબઈ) ઉત્તર હિંદના રાજ્યો સામે મુંબઈમાં ૧૯૪૧-૪૨

લાહોરમાં નીચે મુજબ નવા રેકર્ડ થયા હતા.

૧૦૦ કિલોમિટર સાઇકલની શરત. એસ. કોડર (મુંબઈ)	૩ ક.	૨૫ મિ. ૪૩.૨ સે.
લોંગ જમ્પ (સ્ત્રીઓ) એમ. ગિલ્બર્ટ (મુંબઈ)	૧૫ ફુ.	૬ ફુ. ૬ ઇં.
૫,૦૦૦ મિટર ચાલવાનું એ. કે. દત્ત (બંગાળ)	૨૬ મિ.	૩૦.૩ સે.
ડિસ્કસ થ્રો (સ્ત્રીઓ માટે) એમ. ગિલ્બર્ટ (મુંબઈ)	૯૨ ફુ.	૧૦ ફુ. ૬ ઇં.
૫૦ કિલોમિટર ચાલવાનું બાપ્તિસ્ટ (પતિયાળા)	૩૯ મિ.	૮.૬ સે.
૧,૫૦૦ મિટર સાઇકલ (સ્ત્રીઓ માટે) જે. બુધિયન (મુંબઈ)	૨ મિ.	૫૪.૨ સે.
૩,૦૦૦ મિટર સાઇકલ બી. માલકમ (મુંબઈ)	૪ મિ.	૪૮.૫ સે.

અખિલ હિંદ પ્રોફેશનલ બિલિયર્ડ એસોસિએશન

૧૯૩૫ માઇક ઇલિયાસ	૧૯૩૭ શેખ પંચુ	૧૯૩૯ એમ. હાશીમ (રામ)
૧૯૩૬ ઇ. મન્ક	૧૯૩૮ એમ. હાશીમ (રામ)	૧૯૪૦ એમ. હાશીમ (રામ)

અખિલ હિંદ બેકમિન્ટન યુરૂપો (સિંગલ)

૧૯૩૪ વી. મડગાવકર	૧૯૩૬-૩૯ જી. લુઇ	૧૯૪૨ પ્રકાશનાથ (પંજાબ)
૧૯૩૫ ટી. બેનરજી	૧૯૪૦ ચી. ચોન કેંગ (પિનાંગ)	

અખિલ હિંદ લેડીઝ એકમિન્ટન (કમલ)

- ૧૯૩૫ મિસ બોલંડ અને મિસ કેમેરોન
 ૧૯૩૬-૩૭ મિસ પર્લ ગોસ અને મિસ ડી. સેન્ડલ
 ૧૯૩૮ મિસ પર્લ ગોસ અને મિસિસ કે મિનોસ
 ૧૯૩૯ મિસ ઇરુન અને મિસ હોલોવે
 ૧૯૪૦ મિસ પર્લગોસ અને મિસ કેટ્રમિક
 ૧૯૪૨ મિસ. એસ. દેવધર અને મિસ. ટી. દેવધર (પૂના)

અખિલ હિંદ વજન ઉપાડનારા ચેમ્પિયન્સ

- ૧૯૩૪ અમરદત્ત (અંગાળા)
 ૧૯૩૫ ઝો વીક (અમી)
 ૧૯૩૬ ઝો વીક (અમી) કુલ ૬૯૦ રતલ
 ૧૯૩૭ શાનદત્ત (અંગાળા) ,, ૬૫૩ રતલ
 ૧૯૩૮ એન. એ. કીરુદર (કલકત્તા) ૫૩૫ રતલ
 ૧૯૩૯ મહમદ નાઝી (પંજાબ) ૭૨૭૬ રતલ

અખિલ હિંદ ૩૦ માઇલ તરવાની હરીફાઈ

(જગતમાં સાંખામાં સાંખુ તરવાની હરીફાઈ)

- ૧૯૩૪ એન. પી. ધેનુકા ૧૯૩૬ એન. સી. મલિક ૧૯૩૭ એસ. કે. કુબુથ
 ૧૯૩૫ આર. મુકરજી (બનારસ) ૪ ક. ૩૯ મિ. ૪ ક. ૫૫ મિ. ૫ સેકંડ
 ૫ ક. ૪૧ મિ.

અખિલ હિંદ એમેરથોર બિલિયર્ડ ચેમ્પિયન્સ

- ૧૯૩૫ પી. ડેબ ૧૯૩૮ પી. ડેબ ૧૯૪૧ વી. આર. ફ્રીઅર
 ૧૯૩૬ પી. ડેબ ૧૯૩૯ પી. ડેબ
 ૧૯૩૭ એમ. એમ. બેગ ૧૯૪૦ એસ. એચ. લિથ

વ્યાયામ

હિંદનું વ્યાયામ : ૧૯૨૪માં સ્થાપવામાં આવેલ ઇન્ડિયન ઓલિમ્પિક એસોસિએશનના નિયંત્રણ હેઠળ છે. આ સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય ઓલિમ્પિક કમિટી સાથે જોડાયેલ છે. ૧૯૪૨-૪૩ માટેના હોદ્દાશો નીચે મુજબ છે.

પ્રમુખ : પતિવાળાના નામદાર મહારાજાધિરાજ બહાદુર

ચેરમેન : એન. નલિનીરંજન સરકાર

માનદર્મત્રી : પ્રિન્સિપાલ મોહનુલ હક

મુખ્ય ઓફીસ : પટણા.

ઓફીસ : પોસ્ટ, બાંકીપુર, પટણા.

આંતરરાષ્ટ્રીય ઓલિમ્પિક કમિટીમાં પ્રતિનિધિ પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ડી. સોંધી કે. ગવર્મેન્ટ કોલેજ, લાહોર.

ઐક નજરે વ્યાયામના રેકર્ડ (પુરુષોના)

પ્રકાર	જમતનો રેકર્ડ	જમતનો ઓલિમ્પિક રેકર્ડ	હિંદનો રેકર્ડ
૧૦૦ મિટર દોડવાની શરત	જે. ઓવેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૦.૨ સેકન્ડ	જે. ઓવેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૦.૨ સેકન્ડ	પી. ડી. કથુરક (સંયુક્ત પ્રાંતો) ૧૦.૪ સેકન્ડ
૨૦૦ મિટર દોડવાની શરત	જે. ઓવેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૨૦.૩ સે.	જે. ઓવેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૨૦.૭ સે.	જે. હાર્ટ (પંજાબ) એસ. આશપૂત (મુંબઈ) જી. સિંગ. (પંજાબ) ૨૨.૪ સે.
૪૦૦ મિટર દોડવાની શરત	આર. હાથિંગ (જર્મની) ૧૬૩૯. ૪૬ સે.	આર્ટિઝિલિયમ્સ (યુ. સ્ટે. અ.) બર્લિન ૧૬૩૬. ૪૬.૫ સે.	એફ. એચ. મન્ટગર ૪૯.૮ સે.
૮૦૦ મિટર દોડવાની શરત	આર. હાથિંગ (જર્મની) ૧૬૩૯. ૧ મિ. ૪૬.૬ સે.	જહોન વૂડરફ (યુ. સ્ટે. અ) ૧ મિ. ૫૨.૯ સે	હઝુરાસિંગ (પતિયાળા) ૧ મિ. ૫૬.૮ સે.
૧,૫૦૦ મિટર દોડવાની શરત	જી. હિગ્ગ (સ્વિડન) ૩ મિ. ૪૫.૮ સે.	જે. ઈ. લવલોક (ન્યુઝીલેન્ડ) ૩ મિ. ૪૭.૮ સે	આંદસિંગ (પતિયાળા) ૪ મિ. ૫૪ સે.
૩,૦૦૦ મિટર દોડવાની શરત	જી. હિગ્ગ (સ્વિડન) ૮ મિ. ૩૮.૪ સે.	જી. હોકર્ટ (ફિન્લેન્ડ) ૮ મિ. ૪૮.૪ સે.	આંદસિંગ (પતિયાળા) ૮ મિ. ૫૭.૬ સે.
૫,૦૦૦ મિટર દોડવાની શરત	જી. હિગ્ગ (સ્વિડન) ૧૩ મિ. ૫૮.૨ સે.	જી. હોકર્ટ (ફિન્લેન્ડ) ૧૪ મિ. ૨૨.૨ સે.	રૌનકસિંગ (પતિયાળા) ૧૫ મિ. ૨૩ સે.
૧૦,૦૦૦ મિટર દોડવાની શરત	ડી. મીકી (ફિન્લેન્ડ) ૨૯ મિ. ૫૨.૬ સે.	ધર્મારી સાલિમિનન (ફિન્લેન્ડ) ૩૦ મિ. ૧૫.૪ સે.	રૌનકસિંગ (પતિયાળા) ૩૨ મિ. ૨૬ સે.
મેરથોન શરત	કેટી સોન (જાપાન) ૨ ક. ૨૯ મિ. ૧૯.૨ સે.	કેટી સોન (જાપાન) બર્લિન ૧૯૩૬ ૨ ક. ૨૯ મિ. ૧૯.૨ સે	છેટાસિંગ (પતિયાળા) ૨ ક. ૪૩ મિ. ૪૩.૮ સે.
૧૧૦ મિટર હર્ડલ્સ	ફોરેસ્ટ ટાઉન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૪.૧ સે.	ફોરેસ્ટ ટાઉન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૪.૧ સે.	ગ્રિસિલ (સંયુક્ત પ્રાંતો) ૧૫.૩ સે.
૪૦૦ મિટર હર્ડલ્સ	એન હાર્ડિન (યુ. સ્ટે. અ) ૫૦.૬ સે.	એન હાર્ડિન (યુ. સ્ટે. અ) ૫૦.૬ સે.	એમ. એમ. આહમદ (સંયુક્ત પ્રાંતો) ૫૭.૧ સે.
૫,૦૦૦ મિટર ચાલવાની શરત	ઈ. જુનો (નોર્વે) ૨૧ મિ. ૨.૮ સે.	...	એ. કે. દત્ત (બંગાળા) ૨૬ મિ. ૩૦.૫ સે.
૫૦ કિલોમિટર ચાલવાની શરત	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓલિમ્પિક ટીમ ૩૯.૮ સે.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓલિમ્પિક ટીમ ૩૯.૮ સે	પંજાબ ઓલિમ્પિક ટીમ ૪૩ સે.
૪૪૪૦૦ મિટર રિલે	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓલિમ્પિક ટીમ ૩ મિ. ૮.૨ સે.	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓલિમ્પિક ટીમ ૩ મિ. ૮.૨ સે	પંજાબ ઓલિમ્પિક ટીમ ૩ મિ. ૨૬.૨ સે.
૩,૦૦૦ મિટર સ્ટીપલ ચેઝ	વી. સો. હોલ્મો (ફિન્લેન્ડ) ૯ મિ. ૩.૮ સે	વી. સો. હોલ્મો (ફિન્લેન્ડ) ૯ મિ. ૩.૮ સે.	દિલાસિંગ (પતિયાળા) ૧૦ મિ. ૭.૬ સે.

પ્રકાર	જાતનો ફેક્ટ	જાતનો ઓક્સિજિપક ફેક્ટ	ફિંદનો ફેક્ટ
હાઇ જમ્ ભિયાઇ	લેસ સ્ટીઅસ (યુ. સ્ટે. અ) ૬ શી. ૧૧ ઈ	ડી. આલ્મેરિડિન (યુ. સ્ટે. અ) ૬ શી. ૬-૭ ઈ.	એ એચ. પ્રિસ્ટલિ (મદ્રાસ) ૬ શી. ૭-૮ ઈ.
લોમ જમ્ અંતર	જે. ઓવેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૨૭ શી. ૨-૭૫ ઈ.	જે. ઓવેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૨૬ શી ૮-૨૫ ઈ	નિરંજનસિંગ (પતિયાળા) ૨૨ શી. ૧૦ ઈ
હોપ, સ્ટેપ એન્ડ જમ્ અંતર	નાઓતો તાજમા (જાપાન) ૫૨ શી. ૫-૭૫ ઈ.	નાઓતો તાજમા (જાપાન) ૫૨ શી ૫-૭૫ ઈ	એલ. ટી. બુસી (મદ્રાસ) ૪૯ શી. ૪-૫ ઈ
પોશ વોલ્ડ ભિયાઈ	સી. વોર્મર ડામ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૫ શી. ૧-૨ ઈ.	અલ્ મેડોઝ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૪ શી ૨-૯ ઈ	અબ્દુલ શર્ષી ૧૨ શી. ૦-૯ ઈ
ડિસ્કસ ઓ અંતર	આર્ચિ હેરિસ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૯૪૧ ૧૭૪ શી. ૮-૭૫ ઈ.	કેનેથ કાર્પેન્ટર (યુ. સ્ટે. અ) ૧૬૫ શી ૭-૪ ઈ	આર. આર્મસ્ટ્રોંગ ૧૨૬ શી. ૨-૮ ઈ
જેવલિન ઓ અંતર	વાઇ. નિકેનન (ફિન્લેન્ડ) ૧૯૩૮ ૨૫૮ શી. ૨-૫ ઈ.	ગર્હાડરિટક (જર્મની) ૨૩૫ શી ૧૮-૩ ઈ	ઈ. વ્હાઇટર (પંજાબ) ૧૮૩ શી. ૨-૩ ઈ
શોટ પુટ અંતર	જે. ટોરેન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૫૭ શી. ૧ ઈ.	હેન્સ વિલ્ક (જર્મની) ૫૩ શી ૧-૮ ઈ	ઝકુર આહમદ (પંજાબ) ૪૫ શી. ૨ ઈ
હેમર ઓ અંતર	ઈ. પ્લારક (જર્મની) ૧૯૩૮. ૧૯૩ શી. ૬-૯ ઈ.	કાર્લ્ડીન (જર્મની) ૧૮૫ શી ૪-૧ ઈ	સોમનાથ (પતિયાલા) ૧૩૮ શી. ૧-૫ ઈ

વ્યાયામના રેકર્ડ (સ્ત્રીઓના)

પ્રકાર	જાતનો ફેક્ટ	જાતનો ઓક્સિજિપક ફેક્ટ	ફિંદનો ફેક્ટ
૫૦ મિટર દોડવાની શરત	એસ. વાલેસિવિઝ (પોલંડ) ૬-૩ સે.	...	એમ. રિમથ (બંગાળા) ૬.૬ સે.
૧૦૦ મિટર દોડવાની શરત	એસ. વાલેસિવિઝ (પોલંડ) ૧૦-૯ સે.	એમ. એચ. સ્ટીવન્સ (યુ. સ્ટે. અ) ૧૧-૫ સે	એમ. રિમથ (બંગાળા) બી. એડવર્ડઝ (બંગાળા) ૧૨-૮ સે
૪x૧૦૦ મિટર રિલે	જર્મન ઓક્સિજિપક ટીમ ૪૬-૪ સે.	જર્મન ઓક્સિજિપક ટીમ બર્લિન ૧૯૩૬. ૪૬-૪ સે	બંગાળા ઓક્સિજિપક ટીમ ૫૨-૮ સે
૮૦ મિટર હૉલ્સ	બી. બર્ક (ઈંગ્લંડ) ૧૧-૫ સે.	ડી. વલ્લા (ઇટલિ) ૧૧-૬ સે	એમ. ગિલ્બર્ટ (સુબાઇ) ૧૩-૫ સે
હાઇ જમ્ ભિયાઈ	ડી. ઓડમ (ઈંગ્લંડ) ૫ શી. ૫-૮ ઈ.	જે. સેક (ઉરુગ્વે) મેકડિટ્ઝિસન યુ. સ્ટે. અ બર્લિન ૧૯૩૬. ૫ શી ૫ ઈ	ઉનાયોન્સ (પંજાબ) ૪ શી. ૧૧-૮ ઈ
લોંગ જમ્ અંતર	કે. હિટામિ (જાપાન) ૧૯ શી. ૧૧-૧ ઈ.	કે. હિટામિ (જાપાન) ૧૯ શી ૭-૪ ઈ	ઈ. માઇકલ (સંયુક્ત પ્રાંતો) ૧૫ શી. ૬-૨૫ ઈ
શોટ પુટ અંતર	જી. મોર મજર (જર્મની) ૪૭ શી. ૨-૨ ઈ.	જી. મોરમજર (જર્મની) ૪૭ શી ૨-૨ ઈ	એમ. ગિલ્બર્ટ (સુબાઇ) ૩૧ શી. ૩-૧ ઈ

પ્રકાર	જમતનો ફેડ	જમતનો આંશિકૃષક ફેડ	હિંદનો ફેડ
જેલિન શ્રો.	ફો વોલ્ફોસેન (જમની)	એન. ગીન્ડેલા (યુ. સે. એ)	મિસિસ. વી. હર્ટન
અંતર	૧૫૪ શી. ૬ ઈં.	૧૫૩ શી ૩-૮ ઈં	(પંજાબ) ૬૩ શી. ૭-૮ ઈં
ડિસ્ક શ્રો	જી. મોરમર (જમની)	જી. મોરમર (જમની)	એમ. ગિલ્બર્ટ (યુંબઇ)
અંતર	૧૫૮ શી. ૫-૮ ઈં.	૧૫૮ શી ૫-૮ ઈં	૬૨ શી. ૧૦-૪ ઈં

કેટલાક અખિલ હિંદ રેકર્ડ

એક માઇલ દોડવાની શરત	આર. જજ (સં. પ્રાં.)	૪ મિ. ૩૧.૨ સે.
ત્રણ માઇલ દોડવાની શરત	રોનકસિંગ (પતિયાળા)	૧૫ મિ. ૩.૭ સે.
૧૦૦ વાર " "	આર. વન્યુકસ (બંગાળ)	૬.૭ સે.
૪૪૦ વાર " "	જી. સી. બલ્લા (પંજાબ) (૧૬૩૪)	૫૦ સે.
૮૮૦ વાર " "	જી. સી. બલ્લા (પંજાબ) (૧૬૩૪)	૧ મિ. ૫૬.૨ સે.
૫ માઇલ " "	ગુજરસિંગ (પંજાબ)	૨૭ મિ. ૧૦ સે.
૬ માઇલ " "	રાનકસિંગ (પતિયાળા)	૩૧ મિ. ૩૩.૫ સે.
૧૫,૦૦૦ મિટર " "	સ્વામી (યુંબઇ)	૫૮ મિ. ૧૬.૪ સે.
૨૦,૦૦૦ મિટર " "	" "	૧ ક. ૧૬ મિ. ૦ સે.
૨૫,૦૦૦ મિટર દોડવાની શરત	સ્વામી (યુંબઇ)	૧ ક. ૪૩ મિ. ૧૫ સે.
૩૦,૦૦૦ મિટર " "	આર. જી. માઇકલ (યુંબઇ)	૨ ક. ૧૩ મિ. ૫૦ સે.
૧૨૦ વાર હાર્લ્સ	એમ. સદન (બંગાળ (૧૬૩૪)	૧૫.૨ સે.
ઓલ ઇન્ડિયા વેઈટ લિફ્ટિંગ એમ્પિયન	મહમદ નાકી (પંજાબ)	૭૨૭ ૧/૨ રતલ
૪૦૦ વાર હાર્લ્સ	એમ. આહમદ (સંયુક્તપ્રાંત)	૫૭.૨ સે.
૪૪૦ વાર હાર્લ્સ	એ. હમીદ (પંજાબ)	૫૮.૦ સે.
૨૨૦ વાર દોડવાની શરત	એમ. સદન (બંગાળ)	૨૨.૨ સે.
એક માઇલ તરવાની શરત	ડી. દાસ. (કલકત્તા)	૨૪ મિ. ૭ ૧/૨ સે.
૧૦૦ મિટર ફ્રી સ્ટાઇલ	સચિન નાગ (બંગાળ)	૧ મિ. ૪ ૧/૨ સે.
૧,૫૦૦ મિટર ફ્રી સ્ટાઇલ	ડી. દાસ (કલકત્તા)	૨૧ મિ. ૫૬ ૧/૨ સે.
અટક્યા વિના તરવાની શરત	આર. એટરજી (અલ્લાહાબાદ) ૮૮ ક.	૧૨ મિ.
૨૨૦ વાર તરવાની શરત	એ. દુન્સ. (આર. એ. એફ.)	૩ મિ. ૩૫ ૧/૨ સે.
૨૦૦ મિટર એટરજી	એચ. બેનરજી (બંગાળ)	૩ મિ. ૬ ૧/૨ સે.
૧૦૦ મિટર એટરજી	રાજારામ સાલુ (બંગાળ)	૧ મિ. ૧૬ ૧/૨ સે.
નોન-સ્ટોપ રિવિંગિંગ	અલિહુસેન શિકારી	૬૩ ૧/૨ ક.
સાઈકલની શરત	ગનકીદાસ	૪ મિ. ૩ ૧/૨ સે.
૫,૦૦૦ મિટર ચાલવાની શરત	એ. કે. દત્ત (યુંબઇ)	૨૬ મિ. ૩૦.૬ સે.
૧૦,૦૦૦ " " "	સી. બી. માઈકલ	૫૮ મિ. ૪૦.૨ સે.
૫૦ મિટર દોડવાની શરત	એમ. રિમથ (બંગાળ)	૬.૬ સે.
૧૦૦ મિટર દોડવાની શરત	બી. એડવર્ડ (બંગાળ)	૧૨.૮ સે.

એલ એલિપચન્સ

એફ. એ. ડી. ફિલિડર (ફિંચ)	૧૭૪૫-૧૭૯૫	જે. આર. કેપાબ્લેન્કા (ક્યુબા)	૧૯૨૧-૧૯૨૭
એલ. સી. એમ. દક્ષા બુર્ગોને (ફિંચ)	૧૮૩૪-૧૮૪૦	અલેક્ઝાંડર એલેખિન (રશિયન)	૧૯૨૭-૧૯૩૪
જી. એ. એન્ડરસન (જર્મન)	૧૮૫૧-૧૮૫૮	અલેક્ઝાંડર એલેખિન (રશિયન)	૧૯૩૪-૧૯૩૫
પોલ મિર્કિં (અમેરિકન)	૧૮૫૮-૧૮૬૬	ડો. યુવે (ડચ)	૧૯૩૫-૧૯૩૬
ડબ્લ્યુ. રિટનિટ્ઝ (આસ્ટ્રિયન)	૧૮૬૬-૧૮૯૪	અલેક્ઝાંડર એલેખિન (રશિયન)	૧૯૩૭-
ઇમેન્યુઅલ લરકેર (જર્મન)	૧૮૯૪-૧૯૨૧		

ઓલિમ્પિક રમતો

આ રમતની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૭૬૬માં ગ્રીસ દેશમાં કરવામાં આવી હતી. ગ્રીસમાં ઓલિમ્પિક નામનો પર્વત આવેલો છે, અને એ પર્વતપર દેવો વાસ કરે છે એવી લોકાની માન્યતા હોવાથી પર્વત પર ઘણો અવરજવર રહેતો હતો. સમય જતાં ત્યાં એક નગર વસ્યું. અને તેનું નામ ઓલિમ્પિયા પડ્યું. એ નગરમાં 'ઝિયસ' દેવના ઉત્સવ તરીકે દર ચાર વર્ષે આ રમતો રમવાની શરૂઆત થઇ એટલે તેનું નામ ઓલિમ્પિક પડ્યું.

વર્ષો જતાં તેમાં ત્રિવિધ પ્રકારની રમતો ઉમેરવામાં આવી.

રમતોનો ઉત્સવ પૂરો થતાં સફળ થયેલ ખેલાડીઓ ઓલિવ ઝાડનાં પાંદડાંનો મુગટ પોતાના માથે પહેરતા અને યજ્ઞવેદી આગળ જઇ દેવોને આહુતિ આપતા હતા. એવી માન્યતા હતી કે આ યજ્ઞવેદીમાં અમિ સ્વર્ગ પ્રગટ થતો અને જે દેવના નામે ઉત્સવ થતો તે દેવ ઝિયસ પોતે જ આ અમિ પ્રગટ કરે છે એમ મનાતું હતું.

આ વખતે કવિઓ, વક્તાઓ, સંગીતકારો વગેરે પોતપોતાની પ્રસાદી ઉત્સવમાં ભેગા થયેલ માનવ-સમૂહ સમક્ષ ધરતા હતા.

ઇ. સ.ના ત્રીજા સદીમાં ગ્રાથ લોકોએ રોમન સામ્રાજ્યપર હુમલો કર્યો ત્યારથી આ ઉત્સવની પડતી થઇ. રાજા ડોસીઅસે ઇ. સ. ૩૯૩માં શાહી હુકમ કાઢીને આ રમતને બંધ કરી દીધી.

આ રમતને સજીવન કરવાનો વિચાર એક ફ્રેન્ચ ઉમરાવ બેરન પિયરી દે કાંબર્તિનને આવ્યો. દર ચાર વર્ષે રમવાની યોજના કાયમ રાખી પશ્ચિમ ખેલાડીઓ તથા રમતોના પ્રદેશને વધારે વિસ્તીર્ણ કર્યો.

આના માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ઓલિમ્પિક કમિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. અત્યારે તેમાં ૪૮ દેશોનું પ્રતિનિધિત્વ છે.

તરવાના રેકર્ડ

૧૦૦ મિટર ફ્રી સ્ટાઇલ	એફ. ઓસિક (હંગરી)	૫૭.૬ સેકન્ડ
૧૦૦ મિટર બેક સ્ટ્રોક	એ. ક્રાફર (યુ. સ્ટે. અ.)	૧ મિ. ૫.૯ સે. (ઓલિમ્પિક રેકર્ડ)
૪૦૦ મિટર ફ્રી સ્ટાઇલ	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. અ.)	૪ મિ. ૪૪.૫ સે. (ઓલિમ્પિક રેકર્ડ)
૨૦૦ મિટર બ્રેસ્ટ સ્ટ્રોક-	ટી. હમોરો (જાપાન)	૨ મિ. ૪૨.૫ સે. (ઓલિમ્પિક રેકર્ડ)
૧૫૦૦ મિટર ફ્રી સ્ટાઇલ	એન. ટેરાડા (જાપાન)	૧૯ મિ. ૧૩.૭ સે.
૮૦૦ મિટર રિલે	જાપાન	૮ મિ. ૫૧.૫ સે. (જગતનો રેકર્ડ)
હાઇ બોર્ડ ટાઇવિંગ : એમ. વેઇનિ. (યુ. સ્ટે. અ.)	રિઅંગબોર્ડ ટાઇવિંગ : ડિ. ડીજનર (યુ. સ્ટે. અ.)	

સાવકભાઈ શરત

૪,૦૦૦ મિટર પશુપટ : ફાન્સ

૧,૦૦૦ મિટર ટાઇમ-ટ્રાયલ : એ. ઇ. વાન વિલેટ (હોલંડ) ૧ મિ. ૧૨ સે. (ઓલિમ્પિક રેકર્ડ)

૨,૦૦૦ મિટર ટેન્ડેમ : જર્મની

૧૦૦ કિલોમિટર રસ્તાની શરત : આર. ગ્રેપેન્ટિયર ૨ ક. ૩૩ મિ. ૫ સે. ફ્રાન્સની ટીમ.

બીજી રમતો

પોલો : આર્જેન્ટિના

બારકેટ બોલ : યુ. સ્ટે. અ.

મોડન પેન્ટેથોન : લોકેનન્ટ ઇ.

હોકી : હિંદ

હેન્ડ બોલ : જર્મની

હેન્ડ્રિક (જર્મની)

એસોસિયેશન ફૂટબોલ : ઇટલી

ઓલિમ્પિક શરતોનું છેવટનું પરિણામ

અલિનની ઓલિમ્પિક રમતોમાં જુદા જુદા દેશોએ નીચે પ્રમાણે 'પોઇન્ટ' મેળવ્યાં છે. ત્રણ પોઇન્ટ સુવર્ણચંદ્રક, બે પોઇન્ટ રૂપાનો ચંદ્રક તથા એક પોઇન્ટ કાંસાનો ચંદ્રક મળે છે.

જર્મની	૧૮૧	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૨૬	ન્યુઝીલેન્ડ	૩
યુ. સ્ટે. (અમેરિકા)	૧૨૪	ઝેકોસ્લોવેકિયા	૧૯	લેટવિયા	૩
ઇટલી	૪૭	કેનેડા	૧૪	મેક્સિકો	૩
ફિન્લેન્ડ	૩૯	આર્જેન્ટિના	૧૩	યુગોસ્લોવિયા	૩
ફ્રાન્સ	૩૯	એસ્ટોનિયા	૧૩	રુમાનિયા	૨
હંગરી	૩૭	નોર્વે	૧૧	દક્ષિણ આફ્રિકા	૨
સ્વિડન	૩૭	દક્ષિણ	૧૦	બેલ્જિયમ	૨
ગ્રીસ	૩૪	પોલાન્ડ	૯	આસ્ટ્રેલિયા	૧
હોલંડ	૩૩	ડેન્માર્ક	૭	ફિલિપાઇન્સ	૧
ગ્રેટબ્રિટન	૨૯	તુર્કિસ્તાન	૪	પોર્ટુગલ	૧
ઓસ્ટ્રિયા	૨૭	હિંદ	૩		

ઓલિમ્પિક હોકી

૧૯૦૮ ગ્રેટબ્રિટન

૧૯૨૮—હિંદ

૧૯૨૯ ગ્રેટબ્રિટન

૧૯૩૨—હિંદ

૧૯૩૬ અપિલ હિંદી હોકી ટીમે જર્મનીને ૮-૧ થી હરાવી છત્ર મેળવી.

આધુનિક ઓલિમ્પિક રમતો ક્યાં ક્યાં રમાય ?

૧૮૯૬	આથેન્સ	૧૯૧૨	સ્ટોકહોલમ	૧૯૩૨	લોસ એન્જલિસ
૧૯૦૦	પારિસ	૧૯૧૬	ક્યાંયે નહિ	૧૯૩૬	બર્લિન
૧૯૦૪	સેંટ લુઈ	૧૯૨૦	એન્ટવર્પ	૧૯૪૦	હેલ્સિંગફોર્સ (ફિનલેન્ડ)
૧૯૦૬	આથેન્સ	૧૯૨૪	પારિસ		અંગે મુલાતવી રહી
૧૯૦૮	લંડન	૧૯૨૮	આમ્સ્ટર્ડામ	૧૯૪૪	લંડનમાં રમાશે

ક્રિકેટ

ટેસ્ટ મેચો (ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ ઓસ્ટ્રેલિયા)નો દૂક સાર

રમત શરૂ થયાનું વર્ષ ૧૮૭૬; કુલ મેચો ૧૪૩

ઇંગ્લંડ ૫૫ મેચમાં જીત્યું છે, ઓસ્ટ્રેલિયા ૫૦ મેચોમાં જીત્યું છે અને ૩૧ મેચનું પરિણામ 'ડ્રો' માં આવ્યું છે.

ટેસ્ટ મેચ રેકર્ડ

ઓસ્ટ્રેલિયન ઇનિંગ્સમાં વધારેમાં વધારે રન-૬ વિકેટ દાવ મૂકી દેતાં ૭૨૯, ૧૯૩૦ માં લોડ્ઝમાં.

ઇંગ્લિશ ઇનિંગ્સમાં વધારેમાં વધારે રન-૭ વિકેટ દાવ મૂકી દેતાં ૯૦૩, ૧૯૩૦ માં ઓવલમાં.

ઓસ્ટ્રેલિયન ઇનિંગ્સમાં ઓછામાં ઓછા રન-૩૬ રન, ૬૯૦૨ માં એગ્ગ્રેસ્ટનમાં.

ઇંગ્લિશ ઇનિંગ્સમાં ઓછામાં ઓછા રન-૫૩ રન, ૧૮૮૮ માં લોડ્ઝમાં.

ઓસ્ટ્રેલિયામાં સૌથી વધારે રન કરનાર-ડી. જી. બ્રેડમેન, ૩૩૪ લીડઝમાં ૧૯૩૦.

" " " " " -ડી. જી. બ્રેડમેન ૩૦૪ લીડઝમાં ૧૯૩૪.

ઇંગ્લિશ ટીમમાં સૌથી વધારે રન કરનાર-હર્ટન ૩૬૪, ઓવલમાં ૧૯૩૮.

ઇંગ્લિશ ટીમમાં સારામાં સારી ભાગીદારી-મેલ્બોર્નમાં ૧૯૧૧-૧૨

વધારેમાં વધારે કુલ રન-૨૯ વિકેટ ૧૬૦૧. લોડ્ઝમાં ૧૯૩૦

ઓછામાં ઓછા કુલ રન-૪૦ વિકેટ ૨૯૧ રન, લોડ્ઝમાં ૧૮૮૮

એક ઇનિંગ્સમાં ચાર સદી-૧૯૩૮ માં ઇંગ્લંડ માટે, બાર્નેટ ૧૨૬,

હર્ટન ૧૦૦, ક્રામ્પ્ટન ૧૦૨, અને પેન્ટર ૨૧૬, નોટઆઉટ.

જગતમાં લાંબા સમય સુધી રમાયેલ ટેસ્ટ મેચ-દક્ષિણ આફ્રિકા અને એમ. સી. સી. વચ્ચે ૧૯૩૯ માં ૧૦ દિવસ રમવામાં આવ્યો હતો.

વ્યક્તિગત વધારેમાં વધારે ફાળો-પ્રથમ પાંખના મેચો

* ૪૫૨ ડી. જી. બ્રેડમેન, ન્યુસાઉથવેલ્સ, કવીન્સલેન્ડ સામે	૧૯૩૦
૪૩૭ ડબ્લ્યુ. એચ. પોન્સફર્ડ, વિક્ટોરિયા, કવીન્સલેન્ડ સામે	૧૯૨૮
૪૨૯ ડબ્લ્યુ. એચ. પોન્સફર્ડ, વિક્ટોરિયા, તાર્માનિયા સામે	૧૯૨૩
૪૨૪ એ. સી. મેક્લારેન, લે'કેશાયર, સમસેટ સામે	૧૮૯૫
૩૮૩ સી. ગ્રેગરી, ન્યુસાઉથવેલ્સ, કવીન્સલેન્ડ સામે	૧૯૦૬
* ૩૬૫ સી. હિલ, દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુસાઉથવેલ્સ સામે	૧૮૦૦
૩૬૪ હર્ટન, એમ. સી. સી. ઓસ્ટ્રેલિયા સામે	૧૯૩૮
* ૩૫૭ એમલ (ચાર) સરે, ઓસ્ટ્રેલિયા સામે	૧૮૯૯
૩૫૨ ડબ્લ્યુ. એચ. પોન્સફર્ડ, વિક્ટોરિયા, ન્યુસાઉથવેલ્સ સામે	૧૯૨૭
૩૪૫ સી. જી. મેક્કાર્ટનિ. ઓસ્ટ્રેલિયા, નોર્થસ સામે	૧૯૨૧
* ૩૪૪ જી. હેડલિ, અખિલ જમૈકા, લોડ્ ટેનિસનની ટીમ સામે	૧૯૩૨

૩૪૪ ડબ્લ્યુ. જી. એસ. એમ. સી. સી. ફેન્ટ સામે	૧૮૭૬
* ૩૪૩ પી. એ પેરિન, હસેક્સ, ડર્બિશાયર સામે	૧૯૦૪
૩૪૧ હર્ટ (જી. એચ.) યોર્કશાયર, લીસેસ્ટર સામે	૧૯૦૫
૩૪૦ ડી. જી. એડમેન, ન્યુસાઉથવેલ્સ, વિક્ટોરિયા સામે	૧૯૨૯
૩૩૮ ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. રીડ, સર, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી સામે	૧૮૮૮
૩૩૮ આર. સી. બ્લન્ટ, ઓટ્ટો, કેન્ટર્બરી (ન્યૂઝીલંડ) સામે	૧૯૩૨
* ૩૩૬ હેમન્ડ (ડબ્લ્યુ. આર.) ઇંગ્લંડ, ન્યૂઝીલંડ સામે	૧૯૩૩
૩૩૬ ડબ્લ્યુ. એચ. પોન્સફર્ડ, વિક્ટોરિયા, દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા સામે	૧૯૨૮
૩૩૪ ડી. જી. એડમેન, ઓસ્ટ્રેલિયા, ઇંગ્લંડ સામે	૧૯૩૦
૩૩૩ કુમારશ્રી કુલીપસિંહજી, સસેક્સ, નોર્થન્ટ સામે	૧૯૩૦
૩૨૫ સેન્ડહામ (એ) ઇંગ્લંડ, વેસ્ટ ઇન્ડિઝ સામે	૧૯૩૦
૩૨૧ ડબ્લ્યુ. મર્ડોક, ન્યુસાઉથવેલ્સ, વિક્ટોરિયા સામે	૧૮૮૨

વધારેમાં વધારે કુલ રન

૧૧૦૭ વિક્ટોરિયા, ન્યુસાઉથવેલ્સ સામે	૧૯૨૬-૨૭
૧૦૫૯ વિક્ટોરિયા, તારમાનિયા સામે	૧૯૨૨-૨૩
૯૦૩ એમ. સી. સી. ઓસ્ટ્રેલિયા સામે, ઓવલ, ઇંગ્લંડ	૧૯૩૮

ક્રિકેટ રેકર્ડ-પ્રથમ વર્ગ

વધારેમાં વધારે ઇનિંગ્સ-(પ્રથમ વર્ગ) ૧૯૨૬ માં વિક્ટોરિયા અને ન્યુસાઉથવેલ્સ વચ્ચે ૧,૧૦૭

પહેલી વિકેટની ભાગીદારી-હસેક્સ સામે યોર્કશાયર વતી ૫૫૫ સટક્રિક્સ અને હોમ્સ.

બીજી વિકેટની ભાગીદારી-૧૯૩૪ માં એડમેન અને પોન્સફર્ડ ૫૪૧ રન કર્યા.

ત્રીજી વિકેટની ભાગીદારી-૧૯૩૪માં એમ. સી. સી. સામે ૪૭૩ રન. પોન્સફર્ડ ૨૮૧ (નોટઆઉટ) અને મેકેમ ૧૯૨

વધારેમાં વધારે ટેસ્ટરેકોર્ડ-૧૯૩૮માં ઓવલમાં હટ્ટને (ઇંગ્લંડ) ઓસ્ટ્રેલિયા સામે ૩૬૪ રનનો ફાળો નોંધાવ્યો.

અંતિમ કુલ રન-જે. બી. હોબ્સ ૬૧,૨૨૧. ડબ્લ્યુ. જી. ગ્રેઇસ ૫૪,૮૯૬.

વધારેમાં વધારે કુલ રન-પાંચમી ટેસ્ટ ડર્બન ૧૯૩૯. દક્ષિણ ૫૩૦ અને ૪૮૧, ઇંગ્લંડ ૩૧૬ અને ૫ વિકેટ ૬૫૪, કુલ ૧૯૮૧

ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ દક્ષિણ આફ્રિકા

૧૮૮૮-૮૯માં પહેલો મેચ રમાયા પછી આ દેશો વચ્ચે ૬૪ મેચો રમાયા છે. ઇંગ્લંડ ૨૯ મેચો જીત્યું છે, દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૨ જીત્યું છે અને ૨૪ મેચોનું પરિણામ ' ટ્રા 'માં આવ્યું છે.

ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ વેસ્ટ ઇન્ડિઝ

૧૯૨૮માં પહેલો મેચ રમાયો. ઇંગ્લંડ આઠ મેચ જીત્યું છે. વેસ્ટ ઇન્ડિઝ ત્રણ મેચ જીત્યું છે અને ૬ મેચનું પરિણામ ' ટ્રા 'માં આવ્યું છે.

ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ ન્યૂઝીલંડ

૧૯૨૯માં પહેલો મેચ રમાયો. ઇંગ્લંડ ૩ મેચ જીત્યું છે. ન્યૂઝીલંડ એક પણ જીત્યું નથી.

તરવાના રેકૉર્ડ

ક્રી સ્પર્ધા	અકાર	જળતનો પુરુષોનો ફેક્ટ	જળતનો સ્ત્રીઓનો ફેક્ટ	હિંદનો પુરુષોનો ફેક્ટ
૧૦૦ મિટર	બી. ફ્રિઠ. (યુ. સ્ટે. ઓ) ૫૬.૪ સે. ૧૯૩૬	મિસ ડબ્લ્યુ. ડેન. ઉડેન (હોલંડ) ૧ મિ. ૪.૬ સે. ૧૯૩૬	સચિન નાગ (બંગાળા) ૧ મિ. ૧ સે. ૧૯૪૦	
૨૦૦ મિટર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. ઓ) ૨ મિ. ૭.૨ સે. ૧૯૩૫	મિસ આર. વાનવીન (હોલંડ) ૨ મિ. ૨૪.૬ સે.	સચિન નાગ (બંગાળા) ૨ મિ. ૨૮ સે. ૧૯૩૯	
૩૦૦ મિટર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. ઓ) ૩ મિ. ૨૧.૬ સે. ૧૯૩૫	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૩ મિ. ૪૬.૯ સે. ૧૯૩૮	...	
૪૦૦ મિટર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. ઓ) ૪ મિ. ૩૮.૭ સે. ૧૯૩૫	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૫ મિ. ૬.૧ સે. ૧૯૩૮	મહનસિંહ (બંગાળા) ૫ મિ. ૨૦ સે. ૧૯૩૭	
૫૦૦ મિટર	આર. ફ્લેનેગન (યુ. સ્ટે. ઓ) ૫ મિ. ૫૬.૨ સે. ૧૯૩૮	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૬ મિ. ૪૫.૭ સે. ૧૯૩૬	...	
૮૦૦ મિટર	એસ. મેકિનો (જાપાન) ૯ મિ. ૫૫.૯ સે. ૧૯૩૫	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૧૧ મિ. ૧૧.૭ સે. ૧૯૩૬	...	
૧,૦૦૦ મિટર	ટી. આમાનો (જાપાન) ૧૨ મિ. ૩૩.૮ સે. ૧૯૩૮	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૧૪ મિ. ૩૫.૩ સે. ૧૯૩૬	...	
૧,૫૦૦ મિટર	ટી. આમાનો (જાપાન) ૧૮ મિ. ૫૮.૮ સે.	ફો. ઇ. ફ્રેડ્રિક્સન (ડેન્માર્ક) ૨૨ મિ. ૩૬.૭ સે. ૧૯૩૬	મહનસિંહ (બંગાળા) ૧૦ મિ. ૫૮.૮ સે. ૧૯૩૬	
૪x૧૦૦ મિટર રિલે	ઇંગ્લંડ ૪ મિ. ૧૩.૪ સે. ૧૯૩૯	ઇંગ્લંડ (૪x૧૦૦ મિટર રિલે) ૩ મિ. ૫૧.૮ સે. ૧૯૩૯	બંગાળા ૪ મિ. ૪૧ સે. ૧૯૪૧	
૪x૨૦૦ મિટર રિલે	ચેલ કોલેજ (યુ. સ્ટે. ઓ) ૮ મિ. ૨૪.૩ સે. ૧૯૩૬	
૧૦૦ વાર	જે. વિરમુલ્લર (યુ. સ્ટે. ઓ) ૫૧ સેકંડ ૧૯૨૭	મિસ ડબ્લ્યુ. ડેન. ઉડેન (હોલંડ) ૫૯.૮ સે. ૧૯૩૪	એચ. ડર્ન ફોર્ડ (બંગાળા) ૧ મિ. ૬ સે. ૧૯૩૧	
૧૫૦ વાર	ડબ્લ્યુ. લોફર (યુ. સ્ટે. ઓ) ૧ મિ. ૨૫ સે. ૧૯૨૯	...	૧૧૦ વાર દીલીપમિત્ર (બંગાળા) ૧ મિ. ૪ સે. ૧૯૩૭	
૨૦૦ વાર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. ઓ) ૨ મિ. ૭.૯ સે. ૧૯૩૫	મિસ ડબ્લ્યુ. ડેન. ઉડેન (હોલંડ) (આર. પાણીમાં) ૨ મિ. ૨૭.૬ સે. ૧૯૩૪	...	
૩૦૦ વાર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. ઓ) ૩ મિ. ૪.૪ સે. ૧૯૩૫	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૩ મિ. ૨૫.૩ સે. ૧૯૩૮	...	
૪૪૦ વાર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. ઓ) ૪ મિ. ૪૦.૮ સે. ૧૯૩૪	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૫ મિ. ૧૨.૮ સે. ૧૯૩૮	નહિન મલ્લિક (બંગાળા) ૫ મિ. ૫૧ સે. ૧૯૩૧	
૫૦૦ વાર	આર. ફ્લેનેગન (યુ. સ્ટે. ઓ) ૫ મિ. ૨૪.૯ સે. ૧૯૩૯	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૫ મિ. ૫૭.૯ સે. ૧૯૩૮	...	
૮૮૦ વાર	આર. ફ્લેનેગન (યુ. સ્ટે. ઓ) ૧૦ મિ. ૭.૬ સે. ૧૯૩૫	મિસિસ કે. આર. ટોમ્સન (યુ. સ્ટે. ઓ) ૧૧ મિ. ૩૩.૨ સે. ૧૯૩૮	...	

અક્ષર	જાનકાવિજ્ઞાન વિભાગ	જાનકાવિજ્ઞાન વિભાગ	જાનકાવિજ્ઞાન વિભાગ
૧,૦૦૦ વાર	જે. મેડિકા (યુ. સ્ટે. અ) ૧૧ મિ. ૩૭-૪ સે. ૧૯૩૫	મિસ ટી. પીટસન (ડેન્માર્ક) ૧૩ મિ. ૧૫-૬ સે. ૧૯૩૮	...
૧ માઈલ	આર. ફેનેગન (યુ. સ્ટે. અ) ૨૦ મિ. ૪-૨ સે. ૧૯૩૩	મિસ ફિલિસ ડેવાર (કેનેડા) ૨૩ મિ. ૩૨-૪ સે. ૧૯૩૮	નલિન મલિક (બંગાળા) ૨૫ મિ. ૩ સે. ૧૯૩૧
૫૫૦ વાર	...	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૬ મિ. ૧૪-૮ સે. ૧૯૩૬	ડી. ઘાસ (બંગાળા) ૨૧ મિ. ૫૬-૬ સે.
બેક સ્ટ્રોક			
૧૦૦ મિટર	એ. ક્રીફર (યુ. સ્ટે. અ) ૧ મિ. ૪-૮ સે. ૧૯૩૬	મિસ કાર ક્રિસ્ટ (હોલેન્ડ) ૧ મિ. ૧૩-૫ સે. ૧૯૩૮	રાજરામ સાયુ (બંગાળા) ૧ મિ. ૬-૬ સે. ૧૯૪૧
૨૦૦ મિટર	એ. ક્રીફર (યુ. સ્ટે. અ) ૨ મિ. ૨-૪ સે. ૧૯૩૦	મિસિસ ઇ. એચ. જેરેટ (યુ. સ્ટે. અ) ૨ મિ. ૪૮-૭ સે. ૧૯૩૬	...
૪૦૦ મિટર	એ. ક્રીફર (યુ. સ્ટે. અ) ૫ મિ. ૧૩-૪ સે. ૧૯૩૬	મિસ જે. વાન ફેગેલન (હોલેન્ડ) ૫ મિ. ૪૧-૪ સે. ૧૯૩૮	...
૧૫૦ વાર	એ. ક્રીફર (યુ. સ્ટે. અ) ૧ મિ. ૩૨-૭ સે. ૧૯૩૬	મિસ આર. વેગર (ડેન્માર્ક) ૧ મિ. ૪૮-૮ સે. ૧૯૩૭	...
૨૦૦ વાર	સી. એ. વ્યાટ (યુ. સ્ટે. અ) ૨ મિ. ૪૫-૮ સે. ૧૯૩૬
૧૦૦ વાર	...	મિસ જે. વાન ફેગેલન (હોલેન્ડ) ૧ મિ. ૭ સે. ૧૯૩૮	રણવીરલાલ (પંજાબ) ૧ મિ. ૩૦ સે. ૧૯૩૧
ફ્રિન્ટ સ્ટ્રોક			
૧૦૦ મિટર	જે. બ્રુક (જર્મની) ૧ મિ. ૬-૪ સે. ૧૯૩૮	મિસ ફ્રો. એચ. હિલ્ડર (જર્મની) ૧ મિ. ૨૦-૨ સે. ૧૯૩૬	...
૨૦૦ મિટર	કે. કેરલી (યુ. સ્ટે. અ) ૨ મિ. ૩૭-૨ સે. ૧૯૩૬	મિસ જે. વાલ્થર્ગ (હોલેન્ડ) ૨ મિ. ૫૬-૬ સે. ૧૯૩૭	એચ. બેનરજી (બંગાળા) ૩ મિ. ૬-૪ સે. ૧૯૪૧
૪૦૦ મિટર	એ. હીના (જર્મની) ૫ મિ. ૪૩-૮ સે. ૧૯૩૮	મિસ એચ. માયેહટા (જાપાન) ૬ મિ. ૨૪-૪ સે. ૧૯૩૩	...
૫૦૦ મિટર	જે. બ્રુક (જર્મની) ૭ મિ. ૨૩-૩ સે. ૧૯૩૮	મિસ. એચ. માયેહટા (જાપાન) ૮ મિ. ૩-૮ સે. ૧૯૩૩	...
૨૦૦ વાર	કે. કેરલી (યુ. સ્ટે. અ) ૨ મિ. ૨૨-૫ સે. ૧૯૩૬	મિસ જે. વાલ્થર્ગ (હોલેન્ડ) ૨ મિ. ૪૧-૪ સે. ૧૯૩૭	(૨૨૦ વાર) આલ્બર્ટ ટુન્સ (પંજાબ) ૩ મિ. ૩૬ સે. ૧૯૩૪

કેટલાક જાણવા-જાણે રેકર્ડ

પરેશ્વરભાંધી ધૂબકે

વિમાની જાણે કિનાસ, પરેશ્વરની દોરી બેઝા પહેલાં ૨૦,૦૦૦ ફૂટથી નીચે પડ્યો. ત્યાર પછી તે ૨૦૦૦ ફીટ ધીમે ધીમે પૃથ્વી પર આવી. આ જાનકાવિજ્ઞાન રેકર્ડ છે.

સ્ટ્રેટોરિક્સ ૧૯૧૭ અવતરણ

૧. સોવિયેટ સ્ટ્રેટોરિક્સ જાણે 'સોવિયેટ' સિરિયસ (જાન્યુ. ૩૦, ૧૯૩૪) ૧૨-૮ માઈલ
૨. સોવિયેટ જાણે યુ. એસ. એસ. આર. (સપ્ટે. ૧૯૩૩) ૧૧ ફી માઈલ

૩. જી. ટી. સેટલ (અમેરિકન વિમાની)

(નવે. ૧૯૩૩) લગભગ ૧૧૩ માઇલ

૪. પ્રોફેસર પિકર્ડ (૧૯૩૨)

૧૦-૧૨ માઇલ

૫. ૧૯૩૫ની એપ્રિલની ૫મી તારીખે એક પશુ ઉતાડુ વિનાનું યાંત્રિક સ્ટ્રેટોસ્ફીયરના અવાજનું બલૂન મોસ્કોમાં ૧૩૦,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યું હતું. સોવિયેટ આને જગતનો રેકર્ડ કહે છે.

૬. જગતનું મોટામાં મોટું બલૂન 'એક્સપ્લોરર સેકન્ડ' (જેના પાછલાંટ કેપ્ટન સ્ટીવન્સ તથા કેપ્ટન એડ્વર્ડ્સન હતા) ૧૯૩૫ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે ૭૨,૩૬૫ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યું અને આગલા બધા રેકર્ડો તોડ્યા.

ઝડપી વીજળી ટ્રેન—વીજળીથી ચાલતી નવી ગાડીએ બોલોનાથી મિલાન સુધીના ૧૩૭ માઇલનો રસ્તો ૧ ક. ૨૪ મિ. માં પૂરો કર્યો એટલે કલાકે સરેરાશ ૯૭.૫ માઇલ થયા.

જગતની ત્વરિત નૌકા—૧. ૧૯૩૬ના ઓગસ્ટની ૧૬મી તારીખે સર માલકમ ક્રેમ્પેલે પોતાની નૌકા 'બ્લ્યુબર્ડ બીજ' ને કલાકના ૧૪૦ માઇલ ચલાવીને જગતનો જળરેકર્ડ તોડ્યો છે.

૨. ગારવૂડે (અમેરિકા) કલાકે ૧૨૮.૯૮ માઇલનો રેકર્ડ કર્યો.

મોટર-સાઇકલનો રેકર્ડ—અત્યારે જગતનો મોટર-સાઇકલનો રેકર્ડ અર્નેસ્ટ હેને (હંગરી) કલાકે ૧૭૧.૬૭૪ કર્યો છે.

સમુદ્રના તળિયાનો રેકર્ડ—૧૯૩૪માં પ્રોફેસર બેબ તથા મિ. ઓટીસ પોતાના બેથિસ્કિયરમાં બમ્બુડા ટાપુ નજીક ૩,૦૨૮ ફીટની ઊંડાઈએ પહોંચ્યા છે.

રિક્ક દોડવાનું—પોતાના ૫૫ વડે ઝડપથી દોડવાનો રેકર્ડ નોર્વેના 'રિક્ક ચેમ્પિયન' જેલેડે ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખે સેન્ટ મોરિટ્ઝ ખાતે મેળવ્યો હતો. તેણે કલાકે ૧૫૦ કિલોમિટર એટલે લગભગ ૧૦૦ માઇલની ઝડપ સંપાદન કરી હતી.

મોટરની ઝડપ—ઇંગ્લંડના જહોન કોબે કેપ્ટન ઈસ્ટનને ૩૫૭.૫ માઇલનો રેકર્ડ તોડ્યો. તે દરેક દિશામાં કલાકે ૩૬૮.૮૫ માઇલની ઝડપથી એક માઇલ ગયો હતો.

તરવાનો રેકર્ડ

ગુથ લિટ્લિંગ (જર્મન બાળા) ૭૯ કલાક

પેટ્રો કેન્ડિયોટિ (બુઝનોસ-એસ) ૮૭-૧૬

પી. કે. થોપ (કલકત્તા) ૭૯ ક. ૨૪ મિ.

રવિન ચેટરજી (અલ્લાહાબાદ) ૮૮-૧૨

હાથકડી પહેરીને તરવાનો રેકર્ડ—હાથકડી પહેરીને ૭૧ ક. ૧૩ મિ. સુધી પાણીમાં રહેવાનો રેકર્ડ પ્રયુક્ત થોપે સ્થાપ્યો. રવિન ચેટરજીએ ફરીથી ૭૨ ક. ૨૫ મિ. (૮-૬-૩૬ ના રાજ) પાણીમાં રહી પોતાનો રેકર્ડ ફરીથી પ્રાપ્ત કર્યો.

મોટર-સાઇકલ રસ્તે દોડાવવાની શરત—આયર્લેન્ડના સ્ટેન્લિ વુડએ વાંકાચૂંકા રસ્તાવાળા ૨૬૪ માઇલના સાત ભાગ ૩ કલાક ૧૫ મિ. ૩૫ સેકન્ડમાં ફરીને 'ટુરિસ્ટ ટ્રોફી' મેળવી: તેની ઝડપ કલાકે ૮૧.૦૪ માઇલની હતી.

લાંબા સમય સુધી સાયકલ ચલાવવાનો રેકર્ડ—ઑસ્ટ્રિયાના ઓસિ નિકલ્સને એક સાથે ૩૬૫ દિવસ સાઇકલ ચલાવીને ૪૩,૦૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી નવો રેકર્ડ સ્થાપ્યો.

વગર અટકયે સાઇકલ ચલાવવાનો રેકર્ડ : રવિન ચેટરજી ૭૪ ક. ૪ મિ.

હાથપગ બાંધીને પાણીમાં તરતા રહેવાનો રેકર્ડ : સંતોષકુમાર ગુપ્તા (કલકત્તા) ૬૦ ક. ૩૩ મિ.

ઝડપના રેકર્ડ

	૬૨ કલાકે માઇલ	૬૨ કલાકે માઇલ
મોટરબોટ	સર એમ. કેમ્પબેલ (પ્રિ.) ૧૪૧.૭૪	પિરતોલની ગોળા ૫૪૫.૫
મોટરકાર	જહોન કાપ (પ્રિ.) ૩૬૮.૮૫	રાયફલની ગોળા ૧૦૦૦ વારે ૧૨૭૦
મોટરસાઇકલ	અનેટ હેન ૧૫૭.૧૨	(સિમ્પ્સન ગોળા)
મોટર બેન્ચીકાર	કોહલ રોશ ૧૪૦. ૭	દોડતું જી. હેગ (સિવ) ૪ મિ. ૫૬ સે. ૧ માઇલ
એરોપ્લેન	પી. વેન્ડલ (જી.) ૪૬૬.૧૧	ચાલવાનું એ. રોબ્સ ૬ મિ. ૧૮.૨ સે. ૧ માઇલ
રેલવે ટ્રેન	સિલ્વર જ્યુબિલી ૧૧૨	(એરટ્રોલિયા)
પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ	લગભગ ૧૦૦૦	તરવાનું વીસમુલર (યુ. સ્ટે. એ.) ૫૧ સે. ૧ માઇલ
અવાજ	લગભગ ૭૪૦	

કુસ્તીના ઉત્તાદો

હિંદમાં ધિયામયક્ષ જગતમાં ગામા

ઉત્કૃષ્ટતા રેકર્ડ

બક્સન (લાંબો સમય) : એચ. કોલેન, ૧૩-૧૭ ડિસેમ્બર ૧૯૧૩, ૮૭ કલાક.

ગિંચાઇના રેકર્ડ : કેપ્ટન સ્ટીવન્સ અને કેપ્ટન એન્ડર્સન (યુ. સ્ટે. એ.) ૧૯૩૭માં ૭૪,૦૦૦ શીટની (ચૌદ માઇલથી વધારે) ગિંચાઇએ પહોંચ્યા હતા.

એરશિપ (લાંબી મુસાફરી) : જર્મનીથી ટોકિયો ૧૫-૧૯ ઓગસ્ટ ૧૯૨૬, આફ્રિકા એપલિન ૭૫,૦૦ માઇલ

એરોપ્લેન (પહેલું એરોપ્લેન) : ૧૯૩૦ના ડિસે. ૧૭મી તારીખે ઓર્વિલ રાઇટ પહેલવહેલા એરોપ્લેનમાં ગયા.

અટક્યા વિનાનું લાંબું ઉત્કૃષ્ટ : ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર થઇને મોરકાયા કેલિફોર્નિયા સુધી ૬,૭૬૦ માઇલ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ્રિકા સોવિયેટ રશિયાના વિમાની ૧૯૩૭માં જુલાઇ ૧૨-૧૪ બીડીને જગતના રેકર્ડ કર્યો છે.

હવામાં વધારેમાં વધારે સમય રહેવાનો રેકર્ડ : ફ્રેડરિક અને એલ્ફ્રીડ નામના ભાઇઓએ હવામાં ૨૭ દિવસ રહીને રેકર્ડ અને જોકસનના ૬૪૭ કલાકનો રેકર્ડ તોડ્યો છે.

અટક્યા વગરનું ઉત્કૃષ્ટ : અમેરિકાના વોલ્ટર લીલ અને એફ. બ્રાઉન ૧૯૩૧ના ૨૮મીએ ૮૪ કલાક ૩૩ મિનિટ ગયા.

ઉંચું ચઢું ઉત્કૃષ્ટ : ઇટાલિયન પાઇલટ ફિલિપ લેફેનેન્ટ મોરકાલાએ શેમની નજીક હવામાં ૫ ક. ૫૧ મિ. ઝુલાઈ ખાતા રહીને રેકર્ડ તોડ્યો છે.

ધ્રુવ તરફ બીડીને જવું : કમાન્ડર બ્યાર્ડ એરોપ્લેનમાં બીડીને દક્ષિણ ધ્રુવમાં પહેલવહેલા પહોંચ્યા છે.

સીપ્લેઇન મારફત જગતનું પરિક્રમણ : અમેરિકાના મિ. હાવર્ડ લુઇસે જગતની ચારે બાજુનું ઉત્કૃષ્ટ ૩ દિ. ૧૬ ક. ૮ મિ. માં પૂરું કરી જગતના બધા રેકર્ડો તોડ્યા. તેણે ૧૪,૮૨૪ માઇલની મુસાફરી કરી હતી.

ગિંચાઇ : એન્ડર્સન અને સ્ટીવન્સ (યુ. સ્ટે. એ.) ૧૯૩૫ના નવેમ્બરની ૧૧મી તારીખે ૭૨૩૬૪.૭૬૫ શીટ ગિંચે પહોંચ્યા.

અંતર—મોસ્કોથી ક્રેલિફોર્નિયા સુધીનું ૬,૭૫૦ માઇલનું અટક્યા વિનાનું ઉડ્ડયન રશિયાના વિમાનીઓ દ્વારા, યુમેશિવ અને ડેનિલિને ૨ દિ. ૧૪ ક. ૨૦ મિ. માં કાપ્યું હતું.

લેફ. કર્નલ ટોન્ડી, કેપ્ટન ડેગાસો તથા પાઇલોટ એફ. વીઝેન્ટી (ઇટલિ)એ ૧૯૩૯ના જુલાઈની ૩૦ થી ઓગસ્ટ ૧ સુધી ૫૬૬ કલાકમાં ૮,૦૩૫.૯૭ માઇલ કાપીને જગતનો નવો રેકર્ડ નોંધાવ્યો.

ઈંગ્લેન્ડથી ઓસ્ટ્રેલિયા સુધીનું ૧૧,૩૨૩ માઇલનું અંતર ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની ૨૦-૨૩ તારીખે સ્કોટ અને બ્લેકે ૨ દિ. ૨૩ ક. માં કાપ્યું હતું.

૧૯૩૧ના જૂન ૨૩થી જુલાઈ ૨ સુધીમાં જગતના પરિભ્રમણના ૧૬,૫૦૦ માઇલ વીલીપોસ્ટ તથા ગ્રેટિ (યુ. સ્ટે. અ.)એ ૮ દિ. ૧૫ ક. ૧૫ મિ. માં કાપ્યા હતા.

૧૯૩૮ના નવેમ્બરની ૫-૭ તારીખે સ્કોટલેન્ડ લીડર ક્રેવેટ, ગેથિંગ અને ક્રેને (ઇંગ્લેન્ડ) ૭,૧૫૮ માઇલનું ઉડ્ડયન કયું હતું.

ઝડપ—૧૯૩૯માં એફ. વેન્ડેલ (જર્મની)એ કલાકે ૪૬૯.૧૧ માઇલ ઊડીને આગલા બધા રેકર્ડો તોડી પાડ્યાં.

સ્ત્રીઓના ઉડ્ડયનના રેકર્ડ

અટક્યા વિનાનું ઉડ્ડયન : ૧૯૩૮ના મે ૧૫-૧૬મીએ ઓવનથી ધરાક સુધી અટક્યા વિના ૨,૪૪૭.૭૨૮ માઇલ ઊડીને ફાન્સની મિસિસ દુપીરેને આ રેકર્ડ નોંધાવ્યો છે.

આટલાંટિકનું ઉડ્ડયન : ૧૯૩૨ના ૨૦-૨૧મી મેએ યુનાઇટેડ સ્ટેટસની મિસિસ એમેલિયા ઈર્વિન્હાર્ટ પુટનામે હાઈરેઈસથી આયર્લાંડ, આટલાંટિકની આરપાર એકલા ઊડીને સ્ત્રીઓમાં અગ્રણ્ય મેળવ્યું. ૨૦૨૬.૫ માઇલનું અંતર ૧૩ ક. ૩૦ મિ. માં કાપ્યું હતું.

ઊંચે વધારે સમય રહેલું : મિ. ઈ. ટ્રાઉટ અને મેએ ક્રેલિફોર્નિયામાં હવામાં ૧૨૩ કલાક રહીને જગતનો સ્ત્રીઓ માટેનો રેકર્ડ નોંધાવ્યો.

ઊંચાઈ-મિલે હિલ્સે [ફ્રાંસ] ૪૬,૯૪૮,૭૨૫ ફીટ ઊંચે જઈને ૧૯૩૬માં જગતમાં નવો રેકર્ડ નોંધાવ્યો. **ઝડપ-જે. ક્રાયરેને [યુ. સ્ટે. અ]** ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીએ દર કલાકે ૨૯૨,૨૭૧ માઇલની ઝડપ મેળવી હતી.

જગતનું ઝડપી પરિક્રમણ

૧૫૧૯-૨૨ માગેલનના વહાણો સ્પેનમાંથી જગતનું પરિક્રમણ કરવા નીકળેલા તે ૧૦૮૩ દિવસે-૧૫૧૯ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦મીથી ૧૫૨૨ના સપ્ટેમ્બરની ૮મીએ પાછા આવ્યા.

૧૯૨૯ ; જર્મન ડિરિજબલ બ્લૂત ગ્રાફ એપલિને ફ્રેડ્રિકશૈફ્ટ [જર્મની] ૧૯૨૯ના ઓગસ્ટની ૧૦મીએ ઊડ્યું અને તે જ સ્થળે ૧૯૨૯ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે પાછું આવ્યું. તે ૨૦ દિ-૪ કલાક ઉડ્યું અને લગભગ ૨૧,૭૦૦ માઇલનું અંતર કાપ્યું.

૧૯૩૧ ; વીલી પોસ્ટ અને હેરોલ્ડ ગ્રેટ્ટીએ એરોપ્લેનમાં જગતનું પરિક્રમણ કયું [૧૫૭૫૪ માઇલ] તેને ૮ દિવસ ૫૧ કલાક લાગ્યા હતા. ૨૩ જુનના બપોરના ૪-૫૬થી ૧ જુલાઈના રાતના ૮-૪૫

૧૯૩૩ ; વીલીપોસ્ટ એકલાએ ઊડીને ૭ દિ-૧૮ ૬-૪૯૬ મિ. માં પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કયું હતું. ૧૫ જુલાઈ સવારે ૫ ક. ૧૦ મિ. થી ૨૨ જુલાઈ રાતના ૧૧ ક. ૫૯૬ મિ. તેણે આશરે ૧૫,૫૯૬ માઇલની મુસાફરી કરી.

૧૯૩૮ ; અમેરિકન કરોડપતિ હાવર્ડ હ્યુએ ચાર મદદનીશો સાથે ન્યુયૉર્કથી પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કયું. ૩. દિ. ૧૯ ક. ૮ મિ. ૧૦ સે. માં તેણે ૧૪૮૨૪ માઇલની મુસાફરી કરી.

વિ શ્વ દ ર્શ ન

વિભાગ પાંચમો

દૂંકી ચરિતાવલિ

(જીવંત વ્યક્તિઓની)

અણુ—એમ. એસ. : બી. એ. એલ—એલ. બી. જન્મ ૧૮૮૦, વડી ધારાસભાના ત્રણ વખત સભ્ય. ૧૯૩૦માં સવિનયભંગની લડતમાં જોડાયા તથા ત્રણ વખત કેદમાં ગયા. સરકારના પ્રતિબંધ છતાં, મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે, કલકત્તામાં મહાસભાની બેઠક ખોલાવતાં, તપાસ વિના મિદનાપુર જેલમાં અટકમાં રાખવામાં આવ્યા, માય ૧૯૩૩. એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય. વર્કીંગ કમિટીના સભ્ય. સવિનયભંગની ચળવળ વખતે ૧૯૩૩માં આઠ મહિના મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧૯૩૪માં વર્કીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે રાજીનામું આપ્યું ને પંડિત માલવિયાજીની સાથે મહાસભા રાષ્ટ્રીય પક્ષની રચાવના કરી. ૧૯૨૮માં નેહરુ કમિટીના સભ્ય હતા અને તેમણે રિપોર્ટમાં સહી કરી હતી. ૧૯૩૨માં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક પરિષદની પનવેલની બેઠકના પ્રમુખ. વાઇસરોયની કારોબારીના ખાતાના સભ્ય થયા. મહાત્માજીના અપવાસને અંગે પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૪૩. તાજેતરમાં સીલોન ખાતે હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમાયા છે.

અંસારી—અબ્દુલકયુમ—સોન નદીપરના દેહરી ગામમાં ૧૯૦૫માં જન્મ. અલિગઢ મુસ્લીમ, કલકત્તા તથા અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીમાં કેળવણી લીધી છે. ૧૯૧૯માં મહાત્માજીની સત્યાગ્રહની ચળવળમાં જોડાયા. ૧૯૨૨માં જેલમાં ગયા. કેટલાક ઉર્દૂ પત્રોનું સંચાલન કર્યું. હિંદના સાડાચાર કરોડ મોખીનોના ઉદ્ધાર માટે મોખીન ચળવળમાં જોડાયા ૧૯૩૮; ૧૯૩૮થી બિહાર પ્રાંતિક જનિયત-ઉલ-મોખીનીના પ્રમુખ ચૂંટાય છે. તેની પહેલી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું ૧૯૪૦; અખિલ હિંદ આઝાદ મુસ્લીમ કોન્ફરન્સની કારોબારીના સભ્ય ૧૯૪૦; પાકિસ્તાન તથા રાષ્ટ્રવિરોધી યોજનાના વિરોધી ચુસ્ત રાષ્ટ્રવાદી. મોખીન ચળવળના નેતા.

અબ્દુરરહિમ—સર : કે. સી. એસ. આઇ. એમ. એ., બાર—એટ—લો. મદ્રાસ હાઇકોર્ટના જજ નિમાયા. ૧૯૦૮; જાહેર નોકરીના શાહી કમિશનના સભ્ય, ૧૯૧૨; નાઇટહૂડ ૧૯૧૯; અંગાળના ગવર્નરની કારોબારી સભાના સભ્ય ૧૯૨૧-૨૫; ૧૯૩૫થી હિંદની વડી ધારાસભાના પ્રમુખ; 'પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ મોડર્નન ડ્યુસિપ્રિન્સિપલ્સ'ના કર્તા.

અલ્લામા મશરૂફી—આકસાર નેતા; અમૃતસરના રહેવાશી છે. એક વખત હિંદી કેળવણી ખાતાના સભ્ય હતા. જાતે પડાણુ છે. હિંદી સરકારના મદદનીશ મંત્રી તરીકેનો થોડો સમય બાદ કરતાં આખું જીવન સરહદ પ્રાંતમાં ગાળ્યું છે. ૧૯૨૦થી ૧૯૩૧ સુધી ઇસ્લામિયા કોલેજ પેશાવરમાં

ગણિતના પ્રોફેસર હતા તથા પાછળથી પેશાવરની સરકારી હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર હતા. ૧૯૩૧માં તેણે 'આકસાર ચળવળની શરૂઆત કરી અને લાહોરના પરા છ્ણમાં મથક રાખ્યું, અને 'અલ-ખસાહ' નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું, જે આકસાર ચળવળનું મુખ્ય પત્ર છે. જેલમાંથી તાજેતરમાં જ મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

અસફઅલી : બેરિસ્ટર, જન્મ ૧૮૮૮. દિલ્લીમાં સેન્ટ સ્ટીવન કોલેજમાં કેળવણી લીધી. મહાસભાને અંગે અનેકવાર કેદમાં ગયા છે. પરદેશમાં ખૂબ ફર્મા છે. મુસ્લિમ રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગળપડતા સભ્ય. વડી ધારાસભામાં દિલ્લી તરફથી હિંદુ તથા મુસલમાનોના સંયુક્ત મતથી ૧૯૩૪માં ચૂંટાયા છે. યુદ્ધવિરોધી પ્રવૃત્તિ માટે ૧૯૪૦માં ફરીથી જેલમાં ગયા છે.

આઝાદ—મૌલાના અબ્દુલકલામ : ૧૮૮૮માં મક્કામાં જન્મ. બાળપણ અરબસ્તાનમાં વિતાવ્યું. ફરોના અલ-અઝાર વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધું. તુર્કસ્તાન તથા બીજા મુસ્લિમ દેશોમાં મુસલમાનોના પ્રશ્નો પર મુસલમાનોને જ્ઞાન આપવા કલકત્તામાં ઉદ્ધૃં ભાષામાં વર્તમાનપત્રો શરૂ કર્યા, તેને અંગે વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતના દિવસે જ બ્રિટિશ સરકારે તેમને પરહેજ કર્યા. ખિલાફત-હિલચાલમાં તેમણે આગળપડતા ભાગ લીધો. ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળની મહાસભામાં દાખલ થયા. ૧૯૨૩ની મહાસભાની દિલ્લીની ખાસ બેઠકના પ્રમુખ. ૧૯૩૦માં ફરીથી પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું. મહાસભાની કારોબારી સમિતિના સભ્ય. ૧૯૪૦ની મહાસભાની રામગઢની બેઠકના પ્રમુખ. ૧૯૪૨માં જેલમાં ગયા.

આયર-રામરવામી સર સી. પી. : કે. સી. આઇ. ઇ. જન્મ ૧૮૭૯. હિંદના પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી; આગળપડતા સિંચરલ આગેવાન; માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે મદ્રાસમાં ૧૯૦૩માં વકીલાત શરૂ કરી. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના તથા મદ્રાસ કોરપોરેશનના ફેલો થયા. ૧૯૧૭-૧૮માં મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી નિભાયા. ૧૯૨૦માં મદ્રાસના એડવોકેટ-જનરલ થયા. ૧૯૨૩-૨૮ સુધી મદ્રાસની કારોબારી સભામાં કાયદાના સભ્ય હતા. હિંદી ગોળમેળ પરિપદના એક સભ્ય; હિંદી સરકારના એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલર તરીકે અનેક વખત કામ કર્યું છે ૧૯૩૧. ત્રાવણકોરના દીવાન નિભાયા છે.

આયર-શિવરવામી સર પી. : કે. સી. એસ. આઇ., સી. એસ. આઇ., સી. આઇ. ઇ. તાંબેર પરગણામાં ૧૮૬૪ની ૭મી ફેબ્રુઆરીએ જન્મ. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર, ૧૯૧૬-૧૮; હિંદુ યુનિવર્સિટી ૧૯૧૮-૧૯; વડી ધારાસભામાં સભ્ય ચૂંટાયા, ૧૯૨૦-૨૩. સભ્ય તરીકે નિભાયા, ૧૯૨૪-૨૬. મદ્રાસના એડવોકેટ-જનરલ, ૧૯૦૮-૧૨; મદ્રાસની કારોબારી સભાના સભ્ય, ૧૯૧૨-૧૭.

આલમ-ડો. એસ. મહુમ્મદ : બેરિસ્ટર. જન્મ ૧૮૯૨. પંજાબના આગેવાન મુસ્લિમ નેતા. મહાસભાના કાર્યકર્તા. અસહકારની હિલચાલમાં દાખલ થઇને ૧૯૨૧માં વકીલાત છોડી અને ઘણી વખત કેદમાં ગયા. મહાસભાની વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય હતા. પંજાબની ધારાસભાના સભ્ય તથા રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ-પક્ષના સભ્ય. શહીદગંજ મસ્જિદની ચળવળ વખતે મહાસભામાંથી નીકળી ગયા, પરંતુ ૧૯૩૭માં ફરીથી દાખલ થયા છે. અત્યારે પંજાબની ધારાસભાના સભ્ય છે.

આહમદ-ડો. ઝિયાયુદ્દીન : એમ. એ. (કન્ટન), પી-એચ. ડી. (ગોટિંગન) જન્મ ૧૮૭૮. અલિગઢ, અલ્લાહાબાદ, કલકત્તા અને કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજમાં કેળવણી લીધી. રૉયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીના ફેલો તથા લંડન મેથેમેટિકલ સોસાયટીના સભ્ય. ૧૯૦૭માં અલિગઢની એમ. એ. ઓ. કોલેજના પ્રોફેસર. ૧૯૧૬માં કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનના સભ્ય. ૧૯૧૮માં

એમ. એ. ઓ. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ. ૧૯૨૧માં મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના પહેલા પ્રા-વાઈસ-એ-સેલર. સંયુક્ત પ્રાંતની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય. ૧૯૧૯-૧૯૩૩માં વડી ધારાસભાના સભ્ય. પ્રખ્યાત ગ્રંથિત-શાસ્ત્રી. આત્યારે અલિમદની મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના વાઈસચેન્સેલર.

આઈએકર-ડૉ. બી. આર. : એમ. એ., પી-એચ. ડી., ડી. એસ. સી., આર-એટ-લો. જન્મ ૧૮૯૩. દલિતવર્ગના, હિંદુ મહાર. કોલેજિયામાં અર્થશાસ્ત્ર તથા સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે વરોદરાના ના. ગાયકવાડ સરકારે શિષ્યગ્રંથિ આપી. પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા પછી લંડનમાં એક વર્ષ ઇન્ડિયા ઓફિસના પુસ્તકાલયમાં શોધખોળનું કામ કર્યું. ૧૯૧૭માં હિંદમાં પાછા ફર્યા. અર્થશાસ્ત્ર તથા ગ્રાંથિતપ્રથા પર પુસ્તકો લખ્યાં છે. દલિતવર્ગના ઇન્સ્ટિટ્યુટના સ્થાપક. અરૂપ-વર્ગના ઉદ્ધારની હિંસ્યાલમાં અગ્રભાગ લે છે. મુંબઈની ધારાસભાના સરકારનિયુક્ત સભ્ય ૧૯૩૦-૩૨ની ગોળમેજી પરિપદના સભ્ય. ૧૯૩૨ની નેશનલ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના સભ્ય. દલિત-વર્ગો પર થતા જીલ્લમને અંગે ધર્માતર કરવાની જાહેરાતથી તેમણે ખૂબ ખળભળાટ મચાવ્યો. વાઈસરોયની કારોબારીના સભ્ય નીમાયા ૧૯૪૨.

ઉદયશંકર : ઇ. સ. ૧૯૦૦ની ૧૫મી ડિસેમ્બરે ઉદયપુરમાં બંગાળી માતપિતાને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો છે. સત્તર વર્ષની ઉંમરે ચિત્રકળાના અભ્યાસ માટે મુંબઈની જી. જી. સ્કૂલ ઓફ આર્ટસમાં તેમને મોકલવામાં આવ્યા. પાછળથી લંડન રાયલ કોલેજ ઓફ આર્ટસમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. પ્રખ્યાત રશિયન નર્તિકા પાવલોવાને હિંદી નૃત્યમાં તેમના સહકારની જરૂર હોવાથી તેની સાથે તે જોડાયા. પાવલોવાની સાથે અમેરિકાની મુસાફરી કરી. આ પછી ૧૯૨૫માં તેમણે પારિસમાં નૃત્યકાર તરીકે દેખાવ દીધો અને તેમને તરત જ ફતેહ મળી. ૧૯૨૭માં તેમણે બર્લિન, પારિસ, વિયેના, બ્યુડાપેસ્ટ વગેરે સ્થળોએ અપૂર્વ ફતેહ પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૨૯માં હિંદમાં-ખાસ કરીને કલકત્તામાં-તેમને મોટું માન મળ્યું. ત્યાંથી તે યુરોપ અને અમેરિકામાં બીજા ખેલાડીઓને લખને જાપડી ગયા. ૧૯૩૩માં હિંદ પાછા ફરતાં ફરીથી બધે ઠેકાણે તેમનો પ્રેમભર્યો સત્કાર થયો. દહેરાદૂનમાં નૃત્ય અને કળાનું કેન્દ્રસ્થાન સ્થાપ્યું છે. લંડનમાં હતા ત્યારે એક ધર્માદા-ખેત્રમાં શહેનશાહ જ્યોર્જ પાસે નૃત્ય કર્યું, તેથી તે એટલા ખુશી થયા કે એમણે તેમને મળવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ડેન્માર્ક, નોર્વે, તથા સ્વિડનના રાજ્યોને પણ તે મળ્યા હતા.

ઉરમાન-સર મહમદ : કે. સી. આઈ. ઈ. જન્મ ૧૮૮૪. ૧૯૩૪માં મદ્રાસના કામચલાઉ ગવર્નર નિમાયા. મદ્રાસની કારોબારી સભાના સભ્ય. વડી ધારાસભાના સભ્ય, ૧૯૨૦. મદ્રાસના શેરીફ ૧૯૨૪. મદ્રાસ કોરપોરેશનના પ્રમુખ, ૧૯૨૪-૨૫. મદ્રાસ, આંધ્ર અને અન્નમલાઇ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર. ૧૯૨૮ના જૂનમાં નાઇટ થયા.

એનુ-ડેલ-જ્યોર્જ એસ : ડૉ. ડી. લિટ, એમ. એ. એલ. એલ. બી. જન્મ ૧૮૭૮. કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કારકિર્દી સાથે તે ૧૯૦૩માં સ્વ. ડૉ. એનીબિસ્ટ સાથે હિંદમાં આવ્યા અને કાશીની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ થયા. કાશીની ફેળવણી-પદ્ધતિ પર તેમણે રિપોર્ટ લખ્યો છે. પાછળથી હોલકર રાજ્યમાં એક વર્ષ માટે ફેળવણી-ખાતાના વડા તરીકે હોદ્દો ભોગવ્યો. વર્ષો સુધી તે ઓલ ઇન્ડિયા હોમરૂલ લીગના ઓર્ગેનાઈઝીંગ સેક્રેટરી હતા અને ૧૯૧૭માં હિંદ-રક્ષણના કામદા હેઠળ મિસિસ એનીબિસ્ટ સાથે કેદ પકડાયા. હિંદની સ્વતંત્રતા તથા પુનરુદ્ધાર માટે તે સતત કાર્ય કર્યા કરે છે. તેમની પત્નીનું નામ શ્રીમતી રૂકિમણિદેવી છે. તે હિંદી છે. આત્યારે ડૉ. એનુ-ડેલ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ છે.

કેઝીન્સ-જેમ્સ હેબિ : આયરિશ કવિ, નાટ્યકાર, વિવેચક, ફેળવણીકાર અને તત્ત્વચિંતક. આયલેન્ડમાં ફેળવણી લીધી. ત્યાંના આગેવાન સાહિત્યકાર થયા. મિસિસ એનીબિસ્ટની ગ્રેરથાથી 'ન્યુ ઇન્ડિયા'ના મહદનીય તંત્રી તરીકે હિંદમાં આવ્યા. થિયોસોફિકલ કોલેજ (મદનપલ્લિ)ના પ્રિન્સિપાલ થયા. હિંદનાં અગ્રગણ્ય વિશ્વવિદ્યાલયોમાં લાખણે આપ્યાં. છે. ધણું પુસ્તકો લખ્યાં છે.

કેલ્વિન, ડો. કેલાસનાથ : એમ. એ. એલ. એલ. ડી. જન્મ ૧૮૮૭. અક્ષાહાયાદની હાઈકોર્ટના એડવોકેટ; ૧૯૧૯માં અક્ષાહાયાદ યુનિવર્સિટીની એલ. એલ. ડી. ની ડીગ્રી મેળવી; અક્ષાહાયાદ યુનિવર્સિટી પોર્ટના પ્રમુખ ચૂંટાયા (૧૯૩૫-૩૭) ૧૯૩૭માં મહાસભાના પ્રધાનમંડળમાં પ્રધાન નીમણા ૫૪૭ ૧૯૩૯માં રાજીનામું આપ્યું; અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય; સવિનયસભંગની ચળવળ અંગે ૧૯૪૦માં કેદમાં ગયા હતા; કાયદાના ધણા પુસ્તકોના લેખક.

કર્વે-પ્રો. ડી. કે : ૧૮૫૮ના એપ્રિલની ૧૮મી તારીખે જન્મ; પૂનાના વિધવાગૃહ તથા મહિલા વિદ્યાપીઠના સ્થાપક; પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા; હિંદુ વિધવાઓની સ્થિતિ જોઈ તેમના હ્રદય પર ઊંડી અસર થઈ; પોતાની પહેલી પત્ની મૃત્યુ પામતાં વિધવાને પરણ્યા; સર આર. કે. ગણેશ ભંડારકર સાથે વિધવાલક્ષમંડળની સ્થાપના કરી; છેવટે ૧૮૯૬માં હિંદુ વિધવાગૃહ શરૂ કર્યું; શરૂઆત ફક્ત ઝૂંપડાથી કરવામાં આવી હતી, પરંતુ અત્યારે ૨૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓને શિક્ષણ આપે છે તથા તેમનો નિભાવ કરે છે; અત્યારે સંસ્થા બે લાખની કિંમતની છે. તેમની છેલ્લી જાહેર પ્રવૃત્તિ મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના છે. ૧૯૧૬માં તે જાહેર રીતે ખુલ્લી મુકાઈ; સર વિશ્વદાસ કાકરશીએ ૫૬૨ લાખ રૂપિયાનું બાદશાહી દાન આપ્યું તેથી એ વિદ્યાપીઠ અત્યારે તેમનું નામ ધરાવે છે.

કરનુરભાઈ લાલભાઈ : જન્મ ૧૮૯૪; અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. વડી ધારાસભાના સભ્ય ૧૯૨૩-૨૬; ફરેશન ઓફ ઇડિયન ચેમ્બરના પ્રમુખ ૧૯૩૪-૩૫. રિઝર્વ બેંકના ડીરેક્ટર; ઔદ્યોગિક તથા સંશોધન બોર્ડના સભ્ય; ઈમ્પેડ ગણેશ બ્રિટિશહિંદ વેપારપ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય ૧૯૩૭.

કાર્દિર-સર અબ્દુલ : પહેલાં લાહોરની હાઈકોર્ટના જજ હતા. ૧૯૨૫માં પંજાબની કાઉન્સિલના પહેલા ચૂંટાયેલા પ્રમુખ; ફેળવણીખાતાના કામચલાઉ પ્રધાન તરીકે નિમાતાં પ્રમુખ તરીકે રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૨૬માં જીનિવામાં રાષ્ટ્રસંઘની સભામાં હિંદના પ્રતિનિધિ. પંજાબની કારોબારી સભાના મહેસૂલ-સભ્ય તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૩૪-૩૭માં હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલના સભ્ય અને ૧૯૩૭-૩૯માં સલાહકાર.

કાલેલકર-દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ : બી. એ., જન્મ ૧૮૮૫ ડિસેમ્બર ૧. કારવારની હિંદુ સ્કૂલ, બેલગામની સરદાર હાઈસ્કૂલ તથા પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ફેળવણી લીધી છે; પહેલી એલ-એલ. બી. પસાર કર્યા પછી કાયદાનો અભ્યાસ છોડી દીધો; મુંબઈના રાષ્ટ્રીય દૈનિક 'રાષ્ટ્રમત'માં જોડાયા; રાષ્ટ્રીય ફેળવણીમાં રસ લેવા લાગતાં, બેલગામના ગણેશ વિદ્યાલય, વડોદરાના ગંગાનાથ વિદ્યાલય, ઋષિકુલ હરદ્વાર, તથા હૈદરાબાદના સિંધુ અભ્યાસશ્રમમાં કામ કર્યું; ૧૯૧૫માં શાંતિનિકેતનમાં અમુક મહિનાઓ સુધી કામ કર્યું; હિમાલયમાં ૨,૦૦૦ માઇલની પગપાળા મુસાફરી કરી; બ્રહ્મીનારાયણ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી, જન્મોત્તરી, અમરનાથ અને નેપાળમાં આવેલ પાશુપતિનાથની યાત્રા કરી; લંકા તથા બર્મામાં પણ જઈ આવ્યા; ૧૯૧૬માં ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાયા, ૧૯૨૧માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપનામાં મદદ કરી, ૧૯૨૭ થી ૧૯૩૪ સુધી ઉપ-કુલપતિ તથા મહામાન હતા;

ગાંધીજીના કારાવાસ દરમિયાન 'નવજીવન'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું; સવિનયભંગની ચળવળ દરમિયાન ૧૯૨૨, ૧૯૩૦, ૧૯૩૨ તથા ૧૯૩૪માં જેલમાં ગયા; અનેક રાજકીય તથા કેળવણી પરિવર્તના પ્રમુખ થયા છે; નાગરીલિપિ સુધાર કમિટીના પ્રમુખ; હિંદી રાષ્ટ્રભાષા તથા કેળવણીના પ્રશ્નોમાં રસ ધરાવે છે; અનેક પુસ્તકોના લેખક; 'કાકા કાસેલકર'ના નામથી જાણીતા છે.

કિડવાઈ-રફી આહુમદ : જન્મ ૧૮૯૪. એમ. એ. ઓ. કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. બારાબાંકી પ્રાંતના જમીનદાર; યુક્ત પ્રાંતના ચુસ્ત મહાસભાવાદી મુસ્લિમ. ૧૯૨૧થી મહાસભાની ત્રણે ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. સ્વરાજ-પક્ષના સભ્યમાં પંડિત મોતીલાલ નહેરુ સાથે જોડાયા હતા. મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્ય. ધારાસભામાં તે પક્ષના 'વિહાર'. પંડિત મોતીલાલ નહેરુના મંત્રી હતા. યુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક મહાસભા કમિટીના આગ્રજા પ્રમુખ. યુક્ત પ્રાંતની મહાસભાના પાર્ટમેન્ટરી પક્ષના પ્રમુખ. મહાસભાની હેલ્થી ચૂંટણી દરમિયાન ખૂબ વ્યવસ્થા જાળવી હતી. તે પ્રાંતના પ્રધાન હતા.

કુમારસ્વામી-આનંદ. કે : ડી. એસ. સી. (લંડન) જન્મ ૧૮૭૭ લંડનની યુનિવર્સિટી કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. સીલોનની 'મિનરેલોજીકલ સર્વે'ના ડીરેક્ટર ૧૯૦૩-૦૬; સીલોન સમાજ સુધારણા મંડળના પ્રમુખ; લંડનમાં 'હિંદી સમાજ' સ્થાપવામાં કરી મદદ કરી. લંડનના 'હિંદી સમાજ'ના ઉપપ્રમુખ. અનેક પુસ્તકોના લેખક; હિંદી તથા 'ઇન્ડોનેશિયન' કળાના મહાન વિવેચક. અત્યારે બોસ્ટનના લલિતકળા સંગ્રહસ્થાનમાં હિંદી, પર્શિયન તથા મોહમેદન કળાના સંશોધન મટેના ફેલો.

કુંઝર-પંડિત હૃદયનાથ : જન્મ ૧૮૮૭; અસ્લાહાયાદ યુનિવર્સિટી તથા લંડનમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૦૯માં હિંદ સેવક સમાજમાં જોડાયા; સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્ય ૧૯૨૧-૨૩; મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્ય ૧૯૨૭-૩૦; નેશનલ લિયરલ ફેડરેશનના પ્રમુખ ૧૯૩૪; અત્યારે કાઉન્સિલ ઓફ રેટ (રાજસભા)ના સભ્ય અને હિંદ સેવક સમાજના પ્રમુખ.

કૃપલાણી-જે. બી. આચાર્ય : એમ. એ. (દત્તિકાસ અને અર્થશાસ્ત્ર). સંયુક્ત પ્રાંતો, દિલ્લી અને હિંદુસ્તાની મધ્યપ્રાંતોના ગાંધી આશ્રમ અને ગ્રામોદ્યોગ સંસ્થાઓના સંચાલક. ૧૯૧૨માં એમ. એ. થયા. બિહારમાં પ્રેફેસર ૧૯૧૨-૧૭. ૧૯૧૭ના ચંપારણના સત્યાગ્રહમાં મહાત્મા ગાંધીજી સાથે જોડાયા, ખેડામાં પણ તેમની સાથે હતા. પંડિત માલવીયાજીના ખાનગી મંત્રી તરીકે કામ કર્યું, ૧૯૧૮. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં રાજકારણના પ્રોફેસર, ૧૯૧૯. યુનિવર્સિટીને છોડીને ૧૯૨૦માં ખાદી અને ગ્રામસેવાના કાર્યમાં પડ્યા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય, ૧૯૨૨-૨૭. મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી.

કૃષ્ણમૂર્તિ-જે. : મદ્રાસ હાલાકાના મદનપક્ષી ગામમાં ૧૮૯૭ના ૧૧મી મેના દિવસે જન્મ; આલ્પવાસ્થાથી જ મિસિસ એનીમિસ્ટની દેખરેખ હેઠળ આવ્યા; એનીમિસ્ટે તેનામાં ગુપ્ત શક્તિઓ જોઈ, તે શક્તિઓનો વિકાસ થતાં તે મહાન અવતાર થશે તેમ તે માનતાં હતાં; ૧૯૧૨થી ૧૯૨૨ સુધી મિસિસ એનીમિસ્ટે તેને ઈંગ્લંડમાં કેળવણી આપી; આગામી જગદ્ગુરુનું સ્વાગત કરવા ૧૯૧૧માં 'ઓર્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ધી ક્રસ્ટ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી; ૧૯૨૨માં કૃષ્ણમૂર્તિ બ્રેલિફોનિયા ગયા અને અમેરિકામાં ખૂબ મુસાફરી કરી. હોલંડમાં ઓમેનુ ખાતે 'વર્લ્ડ ઓર્ડર ઓફ ધી સ્ટાર'ને વીખેરી નાખવામાં આવ્યો. ૧૯૩૦માં તેણે બધી અંગત મિલકતનો ત્યાગ કર્યો. આ મિલકતમાં ૫,૦૦૦ એકર જમીન પર આવેલા સુંદર કિલ્લાનો તથા બેંકમાં રાખેલ મોટી રકમનો સમાવેશ થતો હતો, કૃષ્ણમૂર્તિને એક જ હેતુ-મનુષ્યજાનને બધાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરવાનો-છે, ફક્ત તેનાથી તેને શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થશે.

કૃષ્ણ મેનન, વાચ. કે. : પ્રસિદ્ધ લેખક, પત્રકાર તથા જાહેર કાર્યકર્તા; ઇંગ્લંડમાં મહાસભાના આદર્શોના પ્રચાર કરવામાં બધે સમય ગાળે છે. હિંદ સંબંધી અનેક પુસ્તકો તથા પત્રિકાઓ લખી છે. હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટે કામ કરતી ધણી કલ્પો તથા એસોસિયેશનો સાથે સંકળાયેલ છે.

કૃષ્ણસ્વામી આયર-સર અલ્લાદિ : જન્મ ૧૮૮૩. મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કોલેજમાં કેળવણી લીધી. ૧૯૦૭માં એડવોકેટ થયા; મદ્રાસ યુનિવર્સિટી સીનિકેટના સભ્ય; ૧૯૩૦માં દીવાન બહાદુર થયા. ૧૯૨૯માં મદ્રાસના એડવોકેટ-જનરલ નિભાયા. ૧૯૩૧માં નાઇટ થયા. મદ્રાસની ધારાસભાના સરકાર નિયુક્ત સભ્ય. આંધ્ર તથા અનમલે યુનિવર્સિટીને મોટી રકમો આપી છે.

કેદાર-ટી. જે. : ગરીબ સ્થિતિમાં જન્મ; મધ્ય પ્રાંતમાં ૧૯૦૦-૧૯૦૬ દરમિયાન ફોલેમ્ હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં અનિવાર્યપણે પહેલા; શિક્ષક તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી, ત્યારબાદ વકીલ થયા; વર્ષા પ્રાંતના બે જુદા જુદા મતદાર-વિભાગોમાંથી મધ્ય પ્રાંતની જૂની ધારાસભામાં ચૂંટાયા હતા; વર્ષા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા; ૧૯૨૮-૨૯માં મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળમાં પ્રધાન; ૧૯૩૪-૩૭માં મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા; ફ્રાન્સીસ ગુનાઓના અગ્રગણ્ય વકીલ; ૧૯૩૮માં નાગપુર યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચેન્સેલર ચૂંટાયા.

કેદાર-નરસિંહ ચિંતામણુ : પત્રકાર. જન્મ ૧૮૭૯. આગ્રગંગાધર તિલકના રાજકીય શિષ્ય. મુંબઈ પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ, ૧૯૨૦. ૧૯૨૩ તથા ૧૯૨૬માં વડી ધારાસભાના સભ્ય હતા. પૂના મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ (૧૯૧૮, ૧૯૨૨-૨૪). ઇંગ્લંડ ગયેલ હોમરૂલ ડેલિગેશનના સભ્ય, રિપોર્સિવિસ્ટ પક્ષના અગ્રગણ્ય સભ્ય. હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ હતા. બીજી ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. 'ફેસરી'ના અધિપતિ હતા.

કેસાંબી-ધર્માનંદ : જન્મ ૧૮૭૬ એક્ટોબર ૯; પહેલાં કાશીમાં તથા પાછળથી લંકા તથા બર્મામાં કેળવણી લીધી છે. પાલી અને ધર્મ તેમના ખાસ વિષયો હતા. કલકત્તાની નેશનલ કોલેજમાં પાલીના લેક્ચરર, ૧૯૦૬; કલકત્તા યુનિવર્સિટીના લેક્ચરર, ૧૯૦૭-૮; ગાયકવાડ સ્કોલર, મુંબઈ અને પૂના ૧૯૦૮-૯; ૧૯૧૦-૧૧માં હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં હિંદના ભાષાવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના આસિસ્ટન્ટ; ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં પાલીના પ્રોફેસર તથા યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક, ૧૯૧૨-૧૮; હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાનખાતામાં આસિસ્ટન્ટ, ૧૯૧૮-૨૨; ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર, ૧૯૨૨-૨૫; હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના રીસર્ચ સ્કોલર, ૧૯૨૬-૨૭; ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં માનદ કાર્યકર્તા, ૧૯૨૮-૨૯; લેનિનગ્રેડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રોફેસર તથા હિંદ વિષે લેક્ચરર; સત્યાગ્રહ ચળવળમાં જોડાતાં જ્ઞેષ્ઠમાં જન્મ આવ્યા; શિરોડાની મીઠાની ધાડમાં આગેવાન, ૧૯૩૦; યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાનખાતામાં આસિસ્ટન્ટ, ૧૯૩૨-૩૩; ઔદ્ધ તથા પાલી સાહિત્યનાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ખર્જે-નારાયણુ ભારુકર ડા. જન્મ ૧૮૮૪. નાગપુરની ગવર્મેન્ટ કોલેજમાં શિક્ષણ લઈ ૧૯૦૨માં મેન્યુએટ થયા. સરકારી શિષ્યવૃત્તિ લઈને લાહોર મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થયા; ૧૯૦૭માં ડોક્ટરી ડીગ્રી મેળવી, અને વિશ્વવિદ્યાલયમાં પહેલા આવ્યા. મધ્યપ્રાંતના ડોક્ટરી ખાતામાં નીમાયા અને એમ. ડી.ની ડીગ્રી મેળવી. સરકારી તોકરી તોકરી છોડી દઈને રાજકારણમાં પડ્યા. ૧૯૩૫માં મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૩૫ થી ૧૯૩૭ સુધી નાગપુર મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ. અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય હતા. મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકારતાં પ્રાંતના વડા પ્રધાન થયા. મહાસભા સામે બળવો પોકારતાં શિસ્તસંગ માટે મહાસભાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા માટે બે વર્ષ માટે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

ખાન-અબ્દુલગફારખાન : 'સરહદના ગાંધી' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પેશાવરના હિતમઝે ગામમાં ૧૮૯૧માં જન્મ. પ્રવેશક ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. ૧૯૦૯માં લશ્કરમાં હિંદી કમિશન આપવામાં આવ્યું પણ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ૧૯૧૨માં જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. પોતાના જ ગામમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરી, પણ ૧૯૧૫માં તે શાળાને બંધ કરી દેવામાં આવી. રોલેટ કાયદાની ચળવળમાં અસહકાર લીધો. અસહકારમાં ભાગ લેવા માટે તેમને પકડીને ૧૯૨૨માં ત્રણ વર્ષની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી. ૧૯૨૮માં લખનૌમાં ગાંધીજીના અંગત પરિચયમાં આવ્યા; ૧૯૨૯માં અધ્યાપન જીર્ણની સ્થાપના કરી અને ખુદાઇ ખીદમતગાર તરીકે જાણીતા થયેલ લાલ ખમીસવાળા સ્વયંસેવકોની ટુકડી જીતી કરી. સામાન્યતઃ અંદની ગણુતા અધ્યાપનોને અહિંસાના માર્ગે વાળવામાં તેમણે અજૂતપૂર્વ વિજય મેળવ્યો છે. મહાસભાની સવિનયભંગની ચળવળમાં પેશાવરમાં બનેલા બનાવમાં તેમણે આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. તેમણે બે વર્ષની કેદ ભોગવી છે. મહાસભાની ચળવળ માટે ૧૯૪૨માં કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા.

ખાન-નેક નામદાર આગાખાન : જી. સી. આઇ. ઇ, જી. સી. એસ. આઇ. જી. સી. વી. એ., એલ-એલ. ડી. (કેમ્બ્રિજ), જન્મ ૧૮૭૫. યુરોપમાં કેળવણી લીધી છે. ૧૮૮૬ માં તેમને His Highnessનો અંગત ખિતાબ મળ્યો. ૧૮૮૯માં કે. સી. આઇ. ઇ., ૧૯૦૨માં જી. સી. આઇ. ઇ. અને ૧૯૧૨માં જી. સી. એસ. આઇ.ના ખિતાબ મળ્યા. ૧૯૧૧ માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએ તેમને એલ. એલ. ડી.ની માનદ પદવી આપી. શાહી ધારાસભાના સરકારનિયુક્ત સભ્ય. મુસલમાનોના ઇસ્માઇલી પંથ-ખોળના ધર્મગુરૂ; તેમની પાસે શરતના પ્રખ્યાત ઘોડા છે. ડર્બી, સીઝરેવિચ, ઓક્સ તથા સેન્ટ લેજરની શરતો તે જિત્યા છે. ૧૯૨૯માં એક ફ્રેંચ સ્ત્રી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું. ગોળમેજી પરિષદના એક આગેવાન સભ્ય. રાષ્ટ્રસંઘની ૧૯૩૭ની બેઠકમાં પ્રમુખ હતા.

ખાન-હકીમુલ્લા સર મહુમદ : સી. એસ. આઇ, બાર-એટ-લો. જન્મ ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩; લાહોરમાં અને લંડનની કિંગ્સ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું; ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૫ સુધી લાહોરમાં એડવોકેટ તરીકે વકીલાત કરી; પંજાબ ધારાસભાના સભ્ય ૧૯૨૬-૩૫; ગોળમેજી પરિષદના પ્રતિનિધિ, ૧૯૩૦, ૧૯૩૧ તથા ૧૯૩૨; અખિલ હિંદ મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ ૧૯૩૧; ૧૯૩૨માં ગવર્નર-જનરલની કારોબારી સભાના સભ્ય નીમાયા; ૧૯૩૯માં સાંસ્થાનિક પ્રધાનોની પરિષદમાં હાજરી આપી અને ૧૯૩૯ના ડિસેમ્બરમાં રાષ્ટ્રસંઘની એસેમ્બલીમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી. પૌર્વાત્ય જૂથ પરિષદના પ્રમુખ હતા; અત્યારે હિંદની ફેડરલ કોર્ટના જજ છે.

ખાન-સર શફત આહુમદ : જન્મ ૧૮૮૩. મુરાદાબાદની સરકારી શાળામાં, ડબ્લિનની ટ્રિનિટી કોલેજમાં તથા લંડનની યુનિવર્સિટીમાં કેળવણી લીધી છે. અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીમાં આધુનિક ઇતિહાસના પ્રોફેસર. ૧૯૩૦-૩૨માં ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. અખિલ હિંદ મુસ્લિમ પરિષદના પ્રમુખ, ૧૯૩૩-૩૪. પ્રખ્યાત ઇતિહાસજ્ઞ. કામી પ્રતિનિધિત્વના ચુરત હિમાયતી. ઇતિહાસનાં ધણાં પુસ્તકોના લેખક. અત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદના હાઇ કમિશનર છે.

ખાનસાહેબ.-ડા. : સરહદ પ્રાંતના મહાસભાવાદી આગલા વડાપ્રધાન. 'સરહદના ગાંધી' ખાન અબ્દુલ-ગફારખાનના મોટાભાઈ. વૈદકીય કેળવણી ઈંગ્લાંડમાં લીધી. લશ્કરમાં કમિશન ઓફિસર તરીકે જોડાયા. ભાદને મદદ કરવા મહાસભામાં તથા લાલ ખમીસની ચળવળમાં જોડાયા. અસહકારની ચળવળ વખતે તેમના ભાઇ સાથે તેમને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. વર્ષો સુધી વડી ધારાસભાના સભ્ય હતા. સક્રિય રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયા છે.

એચ-બી. જી. : ૧૮૮૮ ના ઐગરટની ૨૪મી તારીખે રત્નાગિરિમાં જન્મ; પૂનામાં તથા મુંબઈમાં વિસ્તિત કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું; ૧૯૦૮ માં વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી; ૧૯૧૨ માં યુરોપ તથા અમેરિકાનો પ્રવાસ કર્યો; યુરોપમાંથી પાછા ફરતાં મિ. જરિટસ ખીમનના અંગત મંત્રી નિભાયા; ૧૯૧૮ માં સોશિસિટરની પેઠીમાં ભાગીદાર થયા; ૧૯૨૨ માં રાજકારણમાં પડયા; અનેક કમિટી તથા એસોસિયેશનના સભ્ય થયા; ૧૯૩૨માં મીઠાનો સત્યાગ્રહ કર્યો, તેને પકડીને ઓડિનન્સ હેઠળ બે વર્ષની સજા થઈ; ૧૯૩૭માં મુંબઈ ઇલાકાના વડા પ્રધાન થયા; મહાસભાના પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપનાં ૧૯૩૯માં રાજીનામું આપ્યું; વાણીસ્વાતંત્ર્યની સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડા ગયા; સંસ્કૃતના વિદ્વાન છે. વડાપ્રધાન થયા પહેલાં મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં સોશિસિટર તરીકે પ્રેક્ટિસ કરતા હતા.

ગાંધી-મોહનદાસ કરમચંદ (મહાત્મા) : સત્યાગ્રહ-ચળવળના પ્રણેતા. જન્મ ૧૮૬૯ના એક્ટોબરની ખીજી તારીખે. તેમના પિતા લગભગ ૨૫ વર્ષ સુધી પોરબંદર રાજ્યના દીવાન હતા; રાજકોટ તથા ભાવનગરમાં કેળવણી લઈને યેરિસ્ટર થયા ઇંગ્લંડ ગયા અને યેરિસ્ટર થઈને મુંબઈની હાઇકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી; એક અગત્યના કેસમાં તેમને દક્ષિણ આફ્રિકા જવું પડ્યું; તે સંસ્થાનમાં હિંદોએ સાથે સારો વર્તવ ન હોવાની તેમને જાણ થઈ. મહાત્મા ગાંધીએ તેમનો પક્ષ લીધો અને હિંદી વસાહતીઓના પ્રાથમિક હક્કો માટે લાંબી લડતની શરૂઆત થઈ; ગાંધીજીએ આગેવાની લઈને સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી; ગાંધીજીને પત્ની તથા પુત્ર સહિત જેલમાં નાખવામાં આવ્યા; ગયા મહાન વિશ્વયુદ્ધ પછી બે વર્ષ સુધી ગાંધીજી બ્રિટિશ સત્તાને વફાદાર હતા; બોઅર લડાઈ તથા જુલુ લડાઈ વખતે હિંદી એન્જીયુલન્સની ટુકડી તેમના તાબામાં હતી; યુરોપી યુદ્ધનો દાવાનળ સળગ્યો ત્યારે તે લંડનમાં હતા, ત્યાં તેમણે ૨૫૦ હિંદી વિદ્યાર્થીઓની સ્વયંસેવક-ટુકડી તૈયાર કરી, પરંતુ તખ્તિયતના કારણે હિંદ પાછા ફરવું પડ્યું; ૧૯૧૭માં ચંપારણ્ય સત્યાગ્રહ કરીને ખેડૂતોની લાંબા સમયની ફરિયાદો દૂર કરાવી; ૧૯૧૮માં ખેડા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહ કર્યો ને સફળ થયા; ૧૯૧૮માં કોટકડીના સમયે ગાંધીજીએ લશ્કરી ભરતીના કામમાં મદદ કરી, પણ સુલેહ થયા પછી ૧૯૧૯નો રોલેટ કાયદો આવતાં હિંદ સળગી ઊઠ્યું; અખિલ હિંદ સત્યાગ્રહની લડતને અંગે પંજાબમાં તોફાન થયાં તથા જલિયાંવાલા બાગનો ગોળીબાર થયો; ઉપરાંત ખિલાફતના ભાગલા પડતાં, ચાલુ શાસનપ્રણાલિકામાંથી ગાંધીજીનો વિશ્વાસ સદંતર ઊડી ગયો અને તેમણે અહિંસક અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી; ૧૯૨૨ના માર્ચમાં ૬ વર્ષની સજા થઈ, પરંતુ તખ્તિયતને કારણે ૧૯૨૪માં એમને છોડી દેવામાં આવ્યા; ૧૯૨૪માં હિંદુ-મુસલમાન-કુસંપને અંગે એકવીસ દિવસના અપવાસ કર્યા; ૧૯૨૫માં મહાસભાના પ્રમુખ થયા; લાહોરની મહાસભાએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો બાદ ૧૯૩૦ના એપ્રિલમાં સવિનય કાયદાભંગની ચળવળ શરૂ કરી અને મેમાં કેદ કરવામાં આવ્યા; ત્યાર પછીના જનસુઆરીમાં તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા; વાઇસરોય સાથે સુલેહ કરી સવિનયભંગની ચળવળ અંધ કરી; ખીજી ગોળમેજી પરિષદમાં મહાસભાના એકલા પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા અને ૧૯૩૨માં હિંદ પાછા ફર્યા; તેમને ફરીથી કેદ કરવામાં આવ્યા; વડા પ્રધાનના કોમી ચુકાદા સામે આખરણી અપવાસ શરૂ કર્યા, પરિણામે પૂનાના ઠરાવો થયા; હરિજન-ઉદ્ધારમાં હિંદુઓની નિષ્ક્રિયતા માટે ખીજી અપવાસ કર્યા; ૧૯૩૩માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરી; સત્યાગ્રહ આશ્રમને અંધ કરી આશ્રમવાસીઓ સાથે જેલમાં ગયા; હરિજનપ્રવૃત્તિ માટે ૧૯૩૪માં અખિલ હિંદી મુસાફરી કરી; અંગ્રેજોમાં એક સનાતની ઉપર સુધારક સ્વયંસેવક હુમલો કરતાં પ્રાચલિત તરીકે અઠવાડિયાના ઉપવાસ કર્યા, ઓગસ્ટ ૧૯૩૪; ૧૯૩૫થી મહાસભામાં સક્રિય ભાગ

લેવાનું બંધ કર્યું; ઇદારના હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ; બંગાળના નજરેદીઓના મોટા ભાગને મુક્ત કરાવવામાં ફતેહમંદ થયા; રાજકોટ રાજ્યમાં સુધારા કરાવવા ઉપવાસ કર્યા, ૧૯૩૬; ખીખ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટે લોડ' લિલિથ્થો સાથે વાટાઘાટ ચલાવી પણ તેમાં નિષ્ફળ ગયા. ૧૯૪૨માં યુદ્ધની જામે સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ કરતાં કેદમાં નાખવામાં આવ્યા. ૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરીમાં ૨૧ દિવસના અપવાસ કર્યા. ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યના યુગપ્રવર્તક.

ગૌર-સર હરિસિંહ : ડિ. લિટ. એલ-એલ. ડી., ઍરિસ્ટર-એટ-લો. જન્મ ૧૮૭૨. નાગપુરની કોલેજ તથા કેમ્બ્રિજ ઇન્ટરમેડિયટમાં ફેળવણી લીધી. નાગપુર યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ; ૧૯૧૮-૨૨ વડી ધારાસભાના ચૂંટાયેલ ડેપુટી પ્રેસિડન્ટ; જોઇન્ટ પબ્લિકેટરી કમિટીના પ્રતિનિધિ; હિંદી સુધારાની જોઇન્ટ સિલેક્ટ કમિટીના સભ્ય, (૧૯૩૩). દિલ્લી યુનિવર્સિટીના પહેલા વાઇસ-ચેન્સેલર અને પ્રમાણભૂત કાયદાનાં પુસ્તકોના લેખક, (પીનલકોડ, ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી એક્ટ વગેરે); નાગપુર યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર હતા.

ગોખા-ખલિફ લતીફ : જન્મ ૧૮૯૯; ઍરિસ્ટર; પહેલાં હિંદુ હતા ત્યારે કનૈયાલાલ ગોખા તરફ ઓળખાતા. ૧૯૩૨માં ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કર્યો; કેમ્બ્રિજમાં શિક્ષણ લીધું છે, ધણી કંપનીઓના ડિરેક્ટર; મિસ મેયોના પુસ્તક 'મધર ઇન્ડિયા'ના ઉત્તરરૂપે 'અંકલ સામ' પ્રગટ કરી ખળભળાટ મચાવ્યો.

ઘોષ-અરવિંદ : ૧૮૭૨માં કલકત્તામાં જન્મ; સાત વર્ષની ઉંમરે તેનાં માતાપિતા તેને ઈંગ્લંડ લઈ ગયાં. સેન્ટપોલ શાળા તથા કેમ્બ્રિજની કિંગ્સ કોલેજમાં ફેળવણી લીધી તથા 'ક્રાસિકલ ટીપો'માં પહેલા વર્ગમાં આવ્યાં. સનંદી નોકરીની પરીક્ષા પસાર કરી, પણ ૧૮૯૦માં ઘોડેસવારીની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. વડોદરામાં નોકરી કર્યા પછી બંગાળમાં પાછા આવી રાજકીય ચળવળમાં જોડાયા. તે સમયના ખૂબ ફેલાવો પામેલા રાષ્ટ્રીય દૈનિક 'વંદેમાતરમ'ના પહેલા તંત્રી. અરવિંદે બેંગલોરમાં પકડાયા, પરંતુ ક્રાંતિકારી ચળવળ માટે હથિયાર પૂરાં પાડવાના કાવતરાના તહેામતમાંથી તે છૂટી ગયા. સ્વ. સી. આર. દાસે તેમને બચાવ કર્યો હતો. રાજકોટી લખાણ માટે તેમને પકડવા માટે ૧૯૧૦માં ચોરંટ નીકળ્યું પણ તે ફ્રેંચ મુલક પોંડીચરીમાં પહોંચી ગયા. રાજકારણને સંદર્ભ ત્યાગ કરી આજ સુધી ઇશ્વરની શોધમાં સમય ગાળે છે. પોંડીચરીમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. જ્ઞાન-પિપાસુઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં જાય છે. તેમણે ધણાં ધાર્મિક પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ઘોષ, જી. સી. : ડી. એસ. સી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં જ્યાં લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ઉચ્ચવળ કારકીર્દી હતી; ૧૯૧૬માં રસાયણશાસ્ત્રના લેકચર તરફ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા; ત્યાર પછી ૧૯૨૧થી ઢાકા યુનિવર્સિટીમાં રસાયણ ખાતાના વડા નીમ્યા છે. રસાયણ વિજ્ઞાનમાં મોટા ફાળો આપ્યો છે. ૧૯૨૫થી ખેતીવાડી સંશોધનની શાહી કાઉન્સિલના સભ્ય છે; ૧૯૩૨થી હિંદી સંશોધન ફંડ એસોસિએશનના કારોબારીના સભ્ય છે. હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખ ૧૯૩૯; અત્યારે બેંગલોર, ઇન્ડિયન સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટના ડિરેક્ટર છે.

ચટોપાધ્યાય—કમળા દેવી : માંગલોરમાં ૧૯૦૩માં જન્મ. દક્ષિણ કાનડાના પ્રખ્યાત સારસ્વત કુટુંબમાંથી જીતરી આવેલ છે. તેની જ્ઞાતિમાં તેનું બાળવયમાં લગ્ન થયું પણ મદાસની કવીન મેરી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં ત્યારે તેના પતિનું મૃત્યુ થયું. અઘારમાં તે સરોજિની નાથકુના ભાઈ તથા કવિ હરીન્દ્રનાથ ચટોપાધ્યાયને મળ્યાં અને બંને વચ્ચે મૈત્રી થઈ, પરિણામે બંનેનું લગ્ન થયું.

મહાન વક્તા. ઇંગ્લંડ અને બીજા દેશોની મુસાફરી કરી છે. ૧૯૨૨થી મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની શરૂઆત કરવાને અંગે એકથી વધારે વખત કેદમાં ગયેલ છે. સમાજવાદી આગેવાન.

ઘોષાધ્યાય-હરીન્દ્રનાથ : અંધકાર, એક્ટર, સંગીતકાર તથા ચિત્રકાર. જન્મ ૨ એપ્રિલ ૧૮૬૮; દક્ષિણ હૈદરાબાદની સેન્ટ ન્યોન આમર સ્કૂલમાં તથા કેમ્બ્રિજના ફિટઝવિલિયમ હોલમાં કેળવણી લીધી; આઠ વર્ષની ઉંમરે લેખનપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. સત્તરમે વર્ષે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું, ત્યારબાદ અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે; કવિતાનાં ૪૦ પુસ્તકો તૈયાર થાય છે; હિંદના અનેક ભાગોમાં નાટકો ભજવ્યાં છે, ‘અયુ હસન’ નાટક ખૂબ જાણીતું છે; પશ્ચિમ યુરોપ, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા અને રશિયાનો પ્રવાસ કરી રંગભૂમિનો અભ્યાસ કર્યો છે તથા ભાષણો આપ્યાં છે. યોગના અભ્યાસ માટે નિવૃત્ત થયા, ૧૯૩૫.

અંદાવરકર, સર વી. એન : બી. એ. (ફેન્ટ), બાર. એટ. લો. જન્મ ૧૮૮૭. સર એન. જી. અંદાવરકરના પુત્ર; મુંબઈ અને કેમ્બ્રિજમાં કેળવણી લીધી છે; મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કારપોરેશનના સભ્ય ૧૯૨૬-૩૬; મુંબઈના મેયર ૧૯૩૨-૩૩; મુંબઈ મિલમાલિકાની મંડળીના પ્રમુખ ૧૯૩૬ તથા ૧૯૪૦; મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર ૧૯૩૩-૩૬; લિબરલ ફેડરેશનના પ્રમુખ ૧૯૪૦; બેંગલોરના ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સની કાઉન્સિલના સભ્ય.

ઘોરશ-સર અનુલ : કે. સી. એસ. આઇ; કે. સી. આઈ. ઈ; જી. સી. આઈ. ઈ; આઇ. સી. એસ. (નિવૃત્ત). જન્મ ૧૮૭૪ના નવેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે. આઇ. સી. એસ. ની પરીક્ષામાં પહેલા આવ્યા. ૧૯૨૫થી ૧૯૩૧ સુધી હિંદના હાઇ કમિશ્નર. ૧૯૬૬માં સનદી નોકરીમાં દાખલ થયા અને ત્યારથી હિંદી સરકારના જુદા જુદા ખાતામાં નોકરી કરે છે. ઘણા મહત્વના પ્રસંગોએ હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કર્યું છે-ખાસ કરીને વોશિંગ્ટન અને જાનિવાની આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિષદ તથા લંડનની નૌકાપરિષદમાં. ૧૯૩૨માં ઓરાવાના હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના આગેવાન. અત્યારે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના સલાહકાર.

ઘોરશ-શમાનંદ : ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ તથા ‘પ્રવાસી’ના તંત્રી. પ્રસિદ્ધ અધ્યાપકોના કુટુંબમાં બાકુરામાં ૧૮૬૫ના મે માસમાં જન્મ; બાકુરા જિલ્લાની શાળામાં કેળવણી. ૧૮૮૩ની પ્રવેશક-પરીક્ષામાં ઘોષે નંબરે આવ્યા. પ્રેસિડેન્સી, સેન્ટ ઝેવિયર અને સીટી કોલેજમાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધી. ૧૮૮૭ માં બી. એ. ની પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી. ૧૮૮૯માં એમ. એ.ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં માન સાથે પસાર કરી. ‘ધમધધુ’ના તંત્રી તથા ‘ઇન્ડિયન મેસેન્જર’ના ઉપતંત્રી તરીકે કામ કર્યું. ખૂબ ચિત્રોવાળા બંગાળી મસિક ‘પ્રદીપ’ની સ્થાપના કરી તેના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું. ૧૮૯૫ના ઓક્ટોબરમાં અલ્લાહાબાદની કાયસ્થ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ નિમાયા. અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીના ફેલો નિમાયા હતા. સંયુક્તપ્રાંતની માધ્યમિક કેળવણી-સુધારણા-કમિટીમાં સર એન્થની મેકડોનાલ્ડે તેમની નિમણૂક કરી હતી. ૧૯૦૧માં અલ્લાહાબાદથી ‘પ્રવાસી’ (બંગાળી ભાષાનું અઘગર્ય માસિક) શરૂ કર્યું. સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬માં કાયસ્થ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીમાં ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ શરૂ કર્યું. ૧૯૦૮ના એપ્રિલમાં કલકત્તા આવ્યા ત્યારથી ત્યાંથી ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ તથા ‘પ્રવાસી’ ચલાવે છે, તેના હિંદમાં ખૂબ ફેલાવો છે. કામી ચુકાદાના કદર દીકાર. હિંદુ મહાસભાના ઉપપ્રમુખ. ખૂબ પ્રભાવશાળી હિંદી પત્રકારોમાંહેના એક.

ઘોષરા-લેફ્ટ. કર્નલ આર. એન. : સી. આઇ., કે. એચ. પી., એમ. એ., એમ. ડી. (ફેન્ટ), એમ. આર. સી. પી. (લંડન) કલકત્તાની ટ્રોપિકલ મેડિસિન્સની સ્કૂલના ડિરેક્ટર. ઉચ્ચકટિબંધનાં

દહો અને દવાની શોધખોળને અંગે આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ સંપાદન કરી છે. 'ઇન્ડિયન ફૂડ એનકવાયરી' કમિટીના પ્રમુખ. દવાનું પ્રમાણ નક્કી કરવા માટે કલકત્તામાં 'આયોએસ લેબોરેટરી'ની સ્થાપના કરી છે. નામદાર શહેનશાહના માનદ ડોક્ટર. અત્યારે સરકારી 'સ્ટાન્ડાર્ડાઇઝેશન લેબોરેટરી'ના ડોક્ટર છે.

જયકર-મુકુંદ રામરાવ : યેરિસ્ટર. બાલગંગાધર તિલકના રાજકીય શિષ્ય. તેમના મૃત્યુ પછી મહાત્મા ગાંધીજી સાથે જોડાયા. ૧૯૨૩માં મુંબઇ ધારાસભામાં દાખલ થયા. વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ-પક્ષના આગેવાન તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૯૨૫માં 'રિપોન્સિવિસ્ટ' પક્ષના આગેવાન સભ્ય થયા તે મહાસભામાંથી નીકળી ગયા. ૧૯૩૦ ના જૂનમાં મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવા ખૂબ મહેનત કરી પણ નિષ્ફળ ગયા. ગોળમેજી પરિષદના તથા ૧૯૩૩માં લંડનમાં ભરાયેલી હિંદી સુધારા માટેની જોઇન્ટ સિલેક્ટ કમિટીના સભ્ય. હિંદની ફેરફાર કોર્ટના જજ, ૧૯૩૭. ૧૯૩૮ માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ એલ-એલ. ડી. ની ડિગ્રી આપી. પ્રિવિકાઉન્સિલની જ્યુડિશિયલ કમિટીના સભ્ય હતા.

જયપ્રકાશ નારાયણ : બિહારના સારણ પરગણામાં જન્મ; ૧૯૨૨માં અમેરિકા ગયા અને ફેલિફિર્નિયામાં ફોનાના જેતરોમાં કામ કર્યું. અમેરિકામાં લગભગ આઠ વર્ષ રહ્યા, અને પાંચ જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કર્યો; ૧૯૩૧ માં હિંદમાં પાછા ફર્યા અને મહાસભાના મજુર સંશોધન ખાતામાં નીમાયા. સવિનયભંગની ચળવળ દરમિયાન મહિનાઓ સુધી મહાસભાના સામાન્યમંત્રી તરીકે કામ કર્યું; સવિનયભંગની ચળવળ દરમિયાન જેલમાં ગયા હતા; છૂટા થયા પછી મહાસભા સમાજવાદી પરિષદની પહેલી બેઠક બોલાવી અને મહાસભા સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી; ૧૯૩૯માં હિંદ સંરક્ષણ કાયદા હેઠળ જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા.

જહાંગીર-સર કાવસજી : બેરોનેટ, કે. સી. આઇ. ઇ., એ. બી. ઇ. જન્મ ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૯. હિંદના 'નેશનલ લિયરલ ફેડરેશન'ના આગેવાન. મુંબઇની સેંટ ઝેવિયર કોલેજ તથા કેમ્બ્રિજમાં શિક્ષણ લીધું છે. મુંબઇ સરકારની કારોબારી સભાના સભ્ય નીમાયા ૧૯૨૧; મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્ય ચૂંટાયા ૧૯૨૭; ત્રણ ગોળમેજી પરિષદમાં પ્રતિનિધિ; ૧૯૩૫માં શાહી પાર્લામેન્ટ પરિષદમાં મધ્યસ્થ ધારાસભાના પ્રતિનિધિ. પાસ્ટી કામના જાહેર આગેવાન. અગત્યના હિંદી ઔદ્યોગિક તથા બેંકોગખાતાં ચલાવે છે. ૧૯૩૪માં બેરોનેટ થયા.

જેશમદાસ હોલતરામ : પત્રકાર તથા રાજકીય કાર્યકર્તા; હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી; જન્મ હૈદરાબાદ (સિંધ)માં ૧૮૯૨; ૧૯૧૫માં કાયદાના ગ્રેજ્યુએટ થઇ કરાચીમાં વકીલાત શરૂ કરી, ૧૯૧૫-૧૯; ૧૯૧૬માં હોમરૂલ ચળવળમાં જોડાયા; ૧૯૧૭થી એલ ઇન્ડિયા કૅબિનેટ કમિટીના સભ્ય; 'ભારતવાસી'ના તંત્રી, ૧૯૧૯-૨૦; ૧૯૨૦-૨૧માં કાયદાભંગની ચળવળમાં ભાગ લીધો. 'હિંદુ' તથા 'વંદેમાતરમ'ના તંત્રી ૧૯૨૧; બે વર્ષની સખત કેદની સજા થઇ; હિંદુ મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી, ૧૯૨૫-૨૭; દિલ્લીના 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'ના તંત્રી, ૧૯૨૫-૨૬; મુંબઇની ધારાસભાના સભ્ય, ૧૯૨૬; વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર સમિતિના મંત્રી થતાં ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું; મીઠાના કાયદા સંબંધી સત્યાગ્રહની ચળવળમાં જોડાયા; ૧૯૩૦ના એપ્રિલની ૧૬મીએ કરાચીમાં પોલીસે ગોળીબાર કરતાં ધવાયા; છેલ્લી રાજકીય ચળવળમાં ચાર વખત જેલમાં જઇ આવ્યા છે.

જેશી-એન. એમ. : જન્મ ૧૮૭૯, પૂતામાં કેળવણી લઇ બી. એ. થયા. વડી ધારાસભાના સભ્ય. હિંદ-સેવક-સમાજના અગ્રણ્ય સભ્ય, ૧૯૧૯-૨૩. મુંબઇ કોર્પોરેશનના સભ્ય, ૧૯૨૧-૧૯૨૫. ૧૯૨૭, ૧૯૩૧ અને ૧૯૩૫માં વડી ધારાસભામાં સરકારનિયુક્ત મંજૂરોના પ્રતિનિધિ. ૧૯૨૯-૩૧માં

મંજુરો માટેના શાહી કમિશનના સભ્ય. ૧૯૩૦-૩૨માં ગોળમેજી પરિષદમાં સભ્ય. જીનિવામાં ભરાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય મંજૂર પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ધણી વખત ગયા છે. ટ્રેડયુનિયન કમિસિનના સામાન્ય મંત્રી ૧૯૪૦.

૪૦—ડૉ. અમરનાથ : અલ્લાહાબાદના સુપ્રસિદ્ધ કેળવણીકાર. ધણી જાંચા હોદ્દા પર હતા. સાહિત્યની શાહી સલાના ફેલો. પદસલાના ઉપપ્રમુખ. કળાની શાહી સલાના ફેલો. હિંદી તથા સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાન. અત્યારે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીના વાઇસચાન્સેલર છે.

૪૧—મહામહાશયી : બેરિસ્ટર. કરાચીમાં ૧૮૭૬માં જન્મ. સર દિનશા પિટિટનાં પુત્રી સાથે લગ્ન. મુંબઈ હાઈકોર્ટના પ્રસિદ્ધ વકીલ (૧૯૦૬). અત્યારે અગ્રમુખ રાજનીતિ તથા મુસલમાનોના પ્રસિદ્ધ નેતા. ૧૯૧૦થી વડી ધારાસભાના સભ્ય. દાદાભાઈ નવરોજીના ૧૯૦૬માં સેક્રેટરી હતા. તેમની પાસેથી રાજકારણની દીક્ષા મળી. શાહી વડી ધારાસભાના સભ્ય, ૧૯૧૦. હિંદી મહાસભામાં જોડાઈને તેના અગ્રમુખ સભ્ય થયા. સરકારના કડક ટીકાકાર. રોલેટ કાયદો પસાર થવા સામે વિરોધ દર્શાવવા ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું. મહાસભાની નીતિ સાથે મતભેદ થવાથી તેનો ત્યાગ કર્યો. અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના આગળ પડતા સભ્ય. ડોમીવાદના કટ્ટર વિરોધી હતા, પણ પોતાના ૧૪ મુદ્દા બહાર પાડી તે તરફ વલણ દર્શાવ્યું છે. ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ, ૧૯૩૪. મહાસભાના કટ્ટર વિરોધી. ૧૯૪૦માં પાકીસ્તાનની યોજના ગંદેર કરી.

૪૨—અવનીન્દ્રનાથ : સી. આઇ. ઈ, કલાકાર. જંગાળની કલાના પુનરુદ્ધારના નેતા. હિંદી કલાકારોના અગ્રણી. જન્મ ૭મી ઓગસ્ટ, ૧૮૬૧. ૨૧. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ભત્રીજા. કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજમાં તથા ઘેર ખાનગી શિક્ષણ લીધું. ઇટાલિયન કલાકાર સિનેર ગિન્હાર્ડી તથા મિ. પામર પાસેથી યુરોપિયન કલા શીખ્યા, પણ થોડા સમય પછી યુરોપિયન દળમાં ચિત્રો છોડી દધ પ્રાચીન હિંદુ તથા મોગલ કલાનો અભ્યાસ કરી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેમની વિરુદ્ધ ખૂબ ટીકાઓ થઈ હતી. તેમનું મુખ્ય કાર્ય હિંદી કલાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું છે. ૨૦૦થી વધારે ચિત્રો દોર્યાં છે તેમાં કદાચ નીચેનાં ત્રણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે: 'વિરહી યક્ષ', 'શાહજહાનનું મૃત્યુ' તથા 'અશોકની રાણી', સીમલા, મુંબઈ, દિલ્લી, લાહોર, મદ્રાસ, કલકત્તા, લંડન તેમ જ પારિસમાં તેમનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું છે. ધણી ચંદ્રકા તથા પહેલાં ધનીમો મળ્યાં છે. ૧૯૦૫થી ૧૯૧૬ સુધી કલકત્તાની સરકારી આર્ટ સ્કૂલના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ તથા પાછળથી પ્રિન્સિપાલ હતા. ૧૯૧૨માં સી. આઇ. ઇ. નો ઇલકામ મળ્યો. પાર્વાત્ય કલાની હિંદી સોસાયટીના સ્થાપક.

૪૩—અમૃતલાલ વિદુલદાસ : એલ. સી. ઈ; હિંદ સેવક સમાજના સભ્ય; ૧૮૬૯માં જાવનગરમાં જન્મ; પૂર્વઆફ્રિકામાં યુગેન્ડામાં સિવિલ એન્જિનિયર તરીકે કામ કર્યું; ૧૮૯૯-૧૯૦૨; સાંગલીમાં સ્ટેટ એન્જિનિયર, ૧૯૦૩-૦૫; મુંબઈ મ્યુનિસિપાલીટીમાં એન્જિનિયર, ૧૯૦૫-૧૪; હિંદ સેવક સમાજમાં જોડાવા માટે રાજીનામું આપ્યું, ૧૯૧૪; પછાત વર્ગોમાંથી અશિક્ષિતપણું તથા દુરુણો દૂર કરવાને ખૂબ મહેનત કરે છે; પંચમહાલમાં બીલોની સેવા કરવા 'બીલ સેવા મંડળ'ની સ્થાપના, ૧૯૨૩-૨૫; 'કંઠરજ્યાપા'ના વહાલસોયા નામથી જાણીતા છે; અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ગાંધીજીની લડતમાં જોડાયા; ૧૯૩૨થી અખિલ હિંદ હરિજન સેવક સંઘના સામાન્ય મંત્રી; ૧૯૨૦-૨૧માં જમશેદપુરમાં કામ કર્યું; મૂળ વતનીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા ખાનદેશ, આસામ, ઓરિસ્સા વગેરેમાં મુસાફરી કરી; ૧૯૩૩-૩૫નાં ત્રણ વર્ષોમાં સંઘની શાખાઓ સ્થાપવા માટે આખા દેશમાં ફરી ગયા; ૧૯૩૩-૩૪માં મહાત્મા ગાંધીજીના હરિજનપ્રવાસમાં મંત્રી તરીકે સાથે ફર્યા; ૧૯૩૯માં સિતેર વર્ષની ઉંમર થતાં એક લાખ રૂપિયાની થેલી તેમને અર્પણ કરવામાં આવી.

તિવાના મેજર મલિક ખિઝર હયાતખાન : લાહોરની એલિઝિસન કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૯૧૮માં લશ્કરમાં કમિશન અર્જ્યું. પંજાબમાં બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન હતા. સર સિકંદર હયાતખાનના મરણ પછી પંજાબના વડા પ્રધાન.

ઈત-અબિહમંદ્ર : એમ. એલ. એ. [સિટ્લ]—હિંદી ધારાસભાના ડેપ્યુટી પ્રમુખ; મધ્યસ્થ ધારાસભામાં મહાસભાના રાષ્ટ્રીય પક્ષના ડેપ્યુટી લીડર; અંગાળ પ્રાંતિક કોન્ફરન્સના આગલા પ્રમુખ; ૧૯૧૮થી ૧૯૩૦ સુધી અંગાળાની ધારાસભાના સભ્ય. સવિનયભંગની ચળવળમાં ભાગ લેતાં ૧૯૩૨માં કેદ થયા. કલકત્તા હાઇકોર્ટના એડવોકેટ.

ઈત-રજની પામ : જન્મ ૧૮૯૬ ઓક્સફર્ડની એલિથલ કોલેજમાં ફેળવણી લીધી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધન ખાતાના મંત્રી ૧૯૧૯-૨૧. તે જ ખાતાના કારોબારી સભ્ય ૧૯૨૧-૨૬. 'વર્ડ્સ'-વીકલી 'ના તંત્રી ૧૯૨૧-૨૬. માકસવાદ વિષે પ્રમાણુત ગણ્યતા મહાન બક્તિઓ માંહેના એક 'મોડર્ન ઇન્ડિયા' [આધુનિક હિંદ] તથા બીજાં પુસ્તકો લખ્યા છે.

દરબાર-ગોપાળદાસ દેસાઈ : વડોદરામાં શિક્ષણ લીધું. દરબાર સાહેબ અંબાદાસ દેસાઈ અપુત્ર હોતાં તેણે બેળે બેસાડ્યા અને દસા-રાધસાંકળીના દરબાર થયા. ૧૯૧૬માં રોલેટ કાયદા વખતે અસહકારમાં જોડાયા અને પોલીટિકલ એજન્ટની સલાહની અવગણના કરીને ગુજરાત રાજ્યીય પરિષદમાં હાજરી આપી, ત્યારબાદ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ-આશ્રમમાં જોડાયાં. તેમનું રાજ્ય જપ્ત કરવામાં આવ્યું. ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૨ની સવિનયભંગની ચળવળમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો અને કેદમાં ગયા. હરિપુરાની મહાસભાની ૫૧મી બેઠકની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ.

દલાલ-સર અરદેશર રૂસ્તમજી : નાઇટ, આઇ. સી. એસ [નિવૃત્ત] મેસર્સ તાતા સન્સ લીમિટેડના ડિરેક્ટર તથા ભાગીદાર; તાતાની ધણી કંપનીઓના ડિરેક્ટર; મુંબઈ અને કૃમ્મિજનમાં શિક્ષણ લીધું છે. હિંદી સરકારના ફેળવણી, આરોગ્ય તથા જમીનખાતાના કામચલાઉ મંત્રી. મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કમીશનર હતા.

દવે-બુગતરામ ચીમનલાલ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ગ્રામ સેવા સમિતિના મંત્રી; જન્મ ૧૮૯૨; અવિવાહિત; વડોદરામાં સ્વામી આનંદ તથા કાકા કાલેલકર હેઠળ તાલીમ લીધી; ૧૯૧૫-૧૬માં શ્રી. કે. જી. દેશપાંડેની દેખરેખ હેઠળ સયાજીપુરા ગામમાં ગ્રામ્યસેવાના પાઠ લીધા; સ્વામી આનંદ નીચે 'નવજીવન'ના સ્ટાફમાં જોડાયા, ૧૯૧૭; સાયરમતી સત્યાગ્રહ આશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરમાં લેવાતા બાળવર્ગો બે વર્ષ સુધી લીધા; ગ્રામ્યજનતાની સેવા કરવાના હેતુથી ૧૯૨૪માં બારડોલી તાલુકાને પસંદ કર્યો અને રાનીપરજ લોકોની સેવા કરવા માટે વેડછી નામના ગામડામાં આશ્રમ બાંધી રહ્યા અને મુઠ્ઠીબાર નિઃસ્વાર્થ મિત્રોની સહાય વડે રાનીપરજ યુવકોને ફેળવવા માટે રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી; ૧૯૨૮ની બારડોલીની ના-કરની લડત વખતે 'સત્યાગ્રહ પત્રિકા'ના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું; ૧૯૩૦-૩૫માં સત્યાગ્રહની હિલચાલ વખતે અનેક વખત જેલમાં જઈ આવ્યા; બાળકો માટે ધણી પુસ્તકો લખ્યાં છે.

દહેલવી-સર એમ. એ. : એરિસ્ટર; બે મોટાં દેશી રાજ્યોના બ્રૂતપૂર્વ દીવાન; એક વખત મુંબઈની સ્મોલ કોઝ કોર્ટના જજ; એક વખત મુંબઈના પ્રધાન; ૧૯૨૪થી સતત ત્રણ વખત મુંબઈની ધારાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા છે; મુસ્લિમ લીગના આગેવાન સભ્ય; મુંબઈ એસેમ્બલીમાં વિરોધ-પક્ષના નેતા.

દાદાભાઈ-ઓન. સર એમ. બી. : નાઈટ; જન્મ ૧૮૬૫. સેન્ટ્રેલિયર કોલેજમાં ફેળવણી લીધી. ૧૮૮૭માં એરિસ્ટર [મિડલ્ટેમ્પલ] થયા. મુંબઈ હાઇકોર્ટના એડવોકેટ, ૧૮૭૭; મુંબઈ કોરોપોરેશનના

સભ્ય, ૧૮૮૦-૯૦; નાગપુરમાં સરકારી એડવોકેટ, ૧૮૯૧. ફિસ્કલ કમિશનના સભ્ય, ૧૯૨૧. હિંડિયામણુ અને મહેસુલ સંબંધીના શાહી કમિશનના સભ્ય, ૧૯૨૫-૨૬. ઇમ્પરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના સરકારનિયુક્ત ગવર્નર. વાઇસરોયની ધારાસભાના સભ્ય; ૧૯૦૮-૧૨, ૧૯૧૪-૧૭, રાજ્ય-મંત્રી મંડળના ચૂંટાયેલ સભ્ય; ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય, ૧૯૩૧; ધણી જાહેર કંપનીઓના ડિરેક્ટર; રાજ્યમંત્રીમંડળના પ્રમુખ.

દાલમિયા-શૈલ રામકૃષ્ણ : જન્મ ૧૮૯૩. હિંદના મહાન ઊદ્યોગપતિ; દાલમિયા નગરમાં સીમેન્ટ, કાગળ ખાંડ, રસાયણો વિગેરેના મોટાં કારખાનાની સ્થાપના કરી છે; ખૂબ ઉદાર છે.

દાસથુભા-સતીશચંદ્ર : જન્મ ૧૮૮૨; કલકત્તાના બેંગાલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી; નોકરી છોડીને અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા અને આમોલોગ તથા ખાદી માટે 'ખાદી પ્રતિષ્ઠાન' શરૂ કર્યું, અને તેમાં ફાળીબૂત થયા. મહાસભાના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સઘળા સમય આપે છે. અનેકવાર જેલમાં ગયા છે. બેંગાળમાં ગાંધીવાદના મહાન હિમાયતી ગણાય છે.

દેવિકારાણી : બંગાળી આઇ. એમ. એસ. અધિકારીનાં પુત્રી; વોલ્ટરમાં જન્મ; આલ્વાવસ્થાનો મોટો ભાગ મદ્રાસમાં ગાળ્યો; દસ વર્ષની ઉંમરે લંડન મોકલવામાં આવ્યાં, ત્યાં છ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો; ફ્રાન્સ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ તથા ઇટલીમાં ખૂબ મુસાફરી કરી છે. ૧૯૨૮માં જર્મનીમાં સિનેમાનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૩૧માં હિંદમાં આવી હિમાંશુ રોયની ઇન્ડો-ઇન્ટરનેશનલ ટોકીઝમાં જોડાયાં અને હિંદમાં બનેલી પહેલી અંગ્રેજી ફિલ્મ 'કર્મ'માં ભાગ લીધો. 'કર્મ' લંડનમાં ૧૯૩૨માં તથા હિંદમાં ૧૯૩૪માં બતાવવામાં આવી, આ ફિલ્મમાં તેમને મગલ અપૂર્વ ફોટોથી ફિલ્મ-જીવનનું દર્શિયું ધડાડ્યું અને તરત જ જોડામે ટોકીઝમાં જોડાયાં. અત્યારે હિંદનાં અગ્રગણ્ય ફિલ્મ-સ્ટાર ગણાય છે. 'અજૂત કન્યા' જેવી ફિલ્મોમાં ખૂબ સફળ થયાં. જોડામે ટોકીઝના સ્થાપક સ્વ. હિમાંશુરોય સાથે લગ્નથી જોડાયાં હતાં.

દેસાઈ-લુલાભાઈ જે. : એમ. એ. એલ. એલ. બી. જન્મ ૧૮૭૭. મુંબઈમાં કેળવણી લીધી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા. એડવોકેટ થયા. થોડો વખત એડવોકેટ-જનરલ રહ્યા હતા, ૧૯૨૬. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે જુમફ્રેડ કમિટી સમક્ષ ખેડૂતો તરફથી હાજર થયા હતા. ૧૯૩૨માં સવિનયભંગની ચળવળમાં જોડાયા તે એમાં એમને રૂ. ૧૦,૦૦૦નો દંડ તથા સજા થઈ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સ્થાપવામાં સક્રિય ભાગ લીધો. બોર્ડના સામાન્ય મંત્રી તથા ખજાનચી થયા. ગુજરાત તરફથી વડી ધારાસભામાં ચૂંટાયા. વડી ધારાસભામાં વિરોધપક્ષના નેતા. કોંગ્રેસ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ હતા. હિંદ સંરક્ષણના કાયદા હેઠળ ૧૯૪૮માં કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા.

નરીમાન-કે. એફ. : ૧૮૮૫માં થાણા (મુંબઈ)માં મધ્ય સ્થિતિના પારસી કુટુંબમાં જન્મ. ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી પોલીસ કોર્ટમાં દુલાપિયા તરીકે જીવન શરૂ કર્યું. કાયદાની ડિગ્રી મેળવ્યા પછી ફાજદારી વકીલ તરીકે જીવન શરૂ કર્યું. થોડાં વર્ષો પછી મુંબઈ કોરપોરેશનમાં સભ્ય ચૂંટાયા. ૧૯૨૪-૨૫માં ધારાસભાની ચૂંટણીમાં જીતા રહ્યા ને બધા ઉમેદવારોમાં પહેલા આવ્યા. મુંબઈ સ્વરાજ્યપક્ષના આગેવાન થયા. મુંબઈના ખીલવણીખાતામાં થયેલ લાંચ-નુશવરતા તેમણે મૂકેલા આરોપો માટે સરકારે તેમની સામે કામ ચલાવ્યું અને હાવે-નરીમાન-લાયબલ કેસથી ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા. તેમાંથી તે માન સહિત છૂટી ગયા. ૧૯૨૪-૨૫માં મુંબઈમાં યુવકસંઘની સ્થાપના કરી. ૧૯૨૮માં અખિલ હિંદ યુવક પરિષદની પ્રથમ બેઠકના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૯૨૯થી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં સક્રિય ભાગ

લેવાનું શરૂ કર્યું અને તે જ સાલમાં મુંબઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૯૩૦માં સવિનયજનની ચળવળમાં ભાગ લીધો અને પોતાની ધીકતી વકીલાત થોડા સમય માટે છોડી દીધી. તેમને પકડીને અનેક વખત કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે. કરાચી મહાસભામાં તે વર્ગીય કમિટીના સભ્ય ચૂંટાયા. ૪૮મી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની મુંબઈની બેઠકમાં સ્વાગત-પ્રમુખ હતા. ૧૯૩૫માં મુંબઈના મેયર ચૂંટાયા. અવિવાહિત છે.

નવાઈ બેગમ-જહાનશાહ : મુસલમાન. જન્મ એપ્રિલ ૧૮૯૬. સર મહમદ શરીનાં પુત્રી. કવીન મેરી કોલેજ લાહોરમાં ફળવણી લીધી. ૧૯૨૭થી જગતના બનાવોમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગની કાઉન્સિલમાં સ્ત્રીજાતિના પહેલાં મુસલમાન પ્રતિનિધિ. ૧૯૩૦-૩૨માં ગોળમેજી પરિવેશના સ્ત્રી-પ્રતિનિધિ. લાહોર યુનિસિપલ કમિટીનાં પહેલા મુસ્લિમ સ્ત્રી-સભ્ય. બેન્ટ સિલેક્ટ કમિટીના સભ્ય. ૧૯૩૨માં રાષ્ટ્રસંઘે સહકાર્યકર્તા તરીકે આમંત્રણ આપ્યું હતું. રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ કમિટીના સભ્ય.

નાટેસન-જી. એ. : રાયબહાદુર. જન્મ ૧૮૭૪. જી. એ. નાટેસન કંપનીના માલિક. ‘ઈન્ડિયન રિવ્યુ’ના અધિપતિ. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ફેલો તથા મદ્રાસ કોરપોરેશનના ૨૫ વર્ષથી સભ્ય. ૧૯૨૧-૨૫, ૧૯૨૭-૧૯૩૧, ૧૯૩૩માં રાજસભાના સરકારનિયુક્ત સભ્ય. હિંદના નેશનલ લિયરલ ફેડરેશનના બોડિયા મંત્રી. કલકત્તાના ટેરિફ બોર્ડના સભ્ય. ૧૯૩૩-૩૪.

નાણાવટી-મણિલાલ ખાલાલાઈ : બી. એ. એલ. એલ. બી. (મુંબઈ) એમ. એ. (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા) રિજર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ડેપુટી ગવર્નર; જન્મ ૧૧ જાન્યુઆરી, ૧૮૭૭; ૧૯૦૪માં વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા અને રાજ્યમાં અનેક હોદ્દાઓ ભેગાં; કારોબારી સભાના સભ્ય થયા, ૧૯૩૪-૩૫; અત્યારે રિજર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ડેપુટી ગવર્નર ૧૯૩૬.

નાયક-મેજર કોટરી કનકૈયુ : જન્મ ૧૮૯૫ના ઓક્ટોબરની ૩૧મી તારીખ; જગતના આગળ પડતા બેટસમેનમાંહેના એક. ‘ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ’નો ખિતાબ મેળવ્યો છે. તેમની ક્રિકેટની શરૂઆતની પ્રવૃત્તિ નાગપુરની હિસ્લોપ કોલેજિયટ હાઈસ્કૂલમાં થઈ. આ બાબતું કેપ્ટનપદ તેમણે જરા મોડું લીધું અને તે જ સમયે મોદી ક્રિકેટ ક્લબની આગેવાની લીધી. ૧૯૧૬ થી તે મુંબઈની ચતુરંગી મેચમાં અગ્રણી ગણાય છે અને તે મેચોમાં ૧૦૦૦નો આંકડો મેળવનાર તે પહેલા હતા. આ ઉપરાંત તે મધ્યપ્રાંત તથા મદ્રાસ તરફથી રમ્યા છે અને વિજિયાનગરમ ટીમ સાથે મુસાફરી કરી છે. ૧૯૩૧ માં હિંદી જીમખાનાની ટીમ તેમની આગેવાની હેઠળ ઇંગ્લંડ ગઈ અને ૧,૦૦૦થી વધારે રન કર્યા. બીજા વર્ષે અખિલ હિંદ પાર્ટી તરફથી તે ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારે ત્યાંની પરિસ્થિતિથી તે સંપૂર્ણ રીતે વકેદ્દ હતાં. ધણાખરા મેચોમાં કેપ્ટનની જવાબદારી તેમના પર પડતી અને તેમણે ૧૮૪૨ રનનો ફાળો નોંધાવ્યો, તેમાં ૬ સદીનો સમાવેશ થતો હતો. બોલર તરીકે તેમણે અસાધારણ કુશળતા બતાવી અને ૭૯ વિકેટ લીધી. તેમની કારકિર્દી દરમિયાન તેમણે ૧૦૦ સદી નોંધાવી છે. ઇંદોરના મહારાજા હોલકરના એ. ડી. સી. છે. હોજી, ટેનિસ, બોક્સિંગ, ફૂટબોલ તથા બિલિયર્ડ્સમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. નૃત્ય તેમનો પ્રિય વિષય છે.

નાયક-મિસિસ સરોજિની : અંગણાહિંદુ. ઇ. સ. ૧૮૭૯ના ફેબ્રુઆરીમાં દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં જન્મ. લંડન અને કેમ્બ્રિજમાં શિક્ષણ લીધું. મહાસભાના પહેલા હિંદી સ્ત્રી-પ્રમુખ. હિંદી સ્ત્રી-ચળવળના આગેવાન. દેશને માટે અનેક વખત જેલમાં ગયાં છે. હિંદી સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલેલ પ્રતિનિધિ-મંડળનાં એક સભ્ય, ૧૯૩૨. હૈદરાબાદમાં જળપ્રલય વખતે રાહત આપવા કરેલ કાર્ય

માટે શહેનશાહ એડવૉર્ડ ફેસરે હિંદનો સોનાનો ચાંદ આપ્યો હતો. મહાન કવિચિત્રી. તેનાં પુસ્તકોનાં અનેક ભાષામાં ભાષાંતર થયાં છે. 'ઝડ' આફ ટાઇમ' તથા 'ગોલ્ડન ગ્રેશોલ્ડ' જેવાં અનેક પુસ્તકોનાં લેખક. ૧૯૩૧ની ગોળમેળ પરિપદનાં પ્રતિનિધિ. રાયલ સોસાયટી આફ લિટરેચરનાં ફેલો (૧૯૧૪) રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં ૧૯૧૫માં દાખલ થયાં. મહાત્મા ગાંધીનાં સુસ્ત અનુયાયી. હિંદનાં એક પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી.

નાયર-રાઇટ એન. સર સી. માધવન : જન્મ ૧૮૭૯; મદ્રાસની પાયપા તથા ક્રિસ્ચિયન કોલેજોમાં, લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજ તથા લંડનના મિડલ ટેમ્પલમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૯૦૪માં બેરિસ્ટર થયા. મદ્રાસ હાઇકોર્ટના જજ ૧૯૨૪-૧૯૩૯; રેલવે રેઇટ્સ એડવાઇઝરી કમિટીના પ્રમુખ ૧૯૪૦-૪૧; અત્યારે પ્રિવિ કાઉન્સિલના જ્યુડિશિયલ કમિટીના સભ્ય.

નુરી-મહમદ યાસીન : બી. એ. એલ-એલ. બી, બાર-એટ-લો; રજપૂતાનામાં બિયાવર ખાતે ૧૮૯૫ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે જન્મ; અલીમઢની એમ. એ. એ. કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું; અન્બેર તથા બિયાવરમાં વકીલાત કરી. ૧૯૨૦થી ૭ વર્ષ સુધી બિયાવરની મ્યુનિસિપલ કમિટીના સભ્ય, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો ઉપ-પ્રમુખ; ૧૯૨૬માં ઈન્કિંડ જજ બેરિસ્ટર થઇ આવ્યા. ઈન્કિંડથી આવ્યા પછી અમદાવાદમાં આવી રહ્યા. ૧૯૩૨માં મુંબઈમાં ભરાયેલ અખિલ હિંદ મુસ્લિમ યુવક પરિપદના પ્રમુખ. મહાસભાની સવિનયભંગની ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લીધો. મુસ્લિમ મતવિભાગ તરફથી મુંબઈની એસેમ્બલીમાં તે સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાયા અને મહાસભા સત્તા પર આવી ત્યારે બાંધકામખાતાના પ્રધાન તરીકે પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા હતા.

નૂન-મલિક સર ફિરોઝખાન : નાઇટ; જન્મ ૧૮૯૩; લાહોરની એટકિસન ચીફ્સ કોલેજમાં તથા આક્સફર્ડની વાડહામ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું; બેરિસ્ટર થયા; નવ વર્ષ વકીલાત કરી, પછી પંજાબ સરકારના પ્રધાન નિમાયા, ૧૯૨૭; ત્યાં ૧૯૩૬ સુધી રહ્યા; ૧૯૨૦થી પંજાબની ધારાસભાના ચૂંટાયેલ સભ્ય; કુશળ ગોળીબાજ છે; ગોલ્ફ અને ટેનિસ રમે છે; ૧૯૪૧ સુધી હિંદના હાઇ કમિશ્નર હતા. ત્યારબાદ વાઈસરોયની કારોબારીના સભ્ય નીમાયા.

નેહરુ-પંડિત જવાહરલાલ : જન્મ ૧૮૮૯; હેરો રફ્લ તથા કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજમાં કેળવણી લીધી છે; એમ. એ., બેરિસ્ટર-એટ-લો; અલ્લાહાબાદની હાઇકોર્ટના એડવોકેટ; હોમરૂલ લીગ માટે કામ કર્યું, ૧૯૧૭-૧૮; ૧૯૨૦માં સંયુક્ત પ્રાંતોની કિસાન-ચળવળમાં ભાગ લીધો; ૧૯૨૦માં અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા અને વકીલાત છોડી દીધી; રાજકીય ગુના માટે અનેક વખત જેલમાં જઇ આવ્યા છે; અલ્લાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ, ૧૯૨૩-૨૫; અખિલ હિંદ મહાસભા-સમિતિના કેટલાંક વર્ષો સુધી સામાન્ય મંત્રી; ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ, ૧૯૨૯; યુવક હિલચાલ સાથે ખૂબ જોડાયેલા છે; ૧૯૨૯માં લાહોર તથા ૧૯૩૬માં લખનૌ અને ફૈઝપુરની મહાસભાના પ્રમુખ; અનેક પુરસ્કાર તથા નિર્બંધોના લેખક; તેમની આત્મકથાનું વેચાણ ખૂબ થાય છે; ૧૯૩૯માં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ચીનની મુલાકાત લીધી; હિંદ સંરક્ષણ કાયદા હેઠળ ૧૯૪૦માં ચાર વર્ષની સજા થઇ હતી પણ ૧૯૪૧માં છોડી મુકવામાં આવ્યા, પાછળથી નજરેદાર રાખવામાં આવ્યા છે.

પટેલ-વલ્લભભાઈ સરદાર : ૧૮૭૬માં નડિયાદમાં જન્મ; નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં કેળવણી લાઇને ૧૮૯૭માં મેટ્રિક થયા; ૧૯૦૧માં વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી; પહેલાં પંચમહાલમાં તથા પાછળથી ખેડા તથા અમદાવાદ જિલ્લામાં વકીલાત શરૂ કરી; ૧૯૧૦માં બેરિસ્ટર થવા ઈન્કિંડ ગયા; ૧૯૧૨માં માન સહિત પરીક્ષા પસાર કરીને ૧૯૧૩માં બેરિસ્ટર થયા; હિંદમાં આવીને

અમદાવાદમાં વકીલાતની શરૂઆત કરી, ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં દાખલ થયા, ૧૯૧૫; પહેલી ગુજરાત પ્રાંતિક પરિષદમાં મંત્રી થઇ જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાની શરૂઆત કરી, ૧૯૧૬; મહાત્મા ગાંધીજીની દોરવણી હેઠળ ખેડાની ના-કરની હડત ચલાવી, ૧૯૧૭; વકીલાત બંધ કરી, ગુજરાતમાં રૉલેટ કાયદા સામે ચળવળ શરૂ કરી; ખિલાફતની ચળવળમાં ભાગ લીધો; મહાસભાની અમદાવાદની બેઠકના સ્વાગત-પ્રમુખ; ગયા મહાસભામાં મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી નિભાયા; ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટે દસ લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા; નાગપુર રાષ્ટ્રધ્વજની હડતના આગેવાન; બોરસદની ના-કરની હડતમાં વિજયી થયા; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ, ૧૯૨૩-૨૮; બારડોલી સત્યાગ્રહ શરૂ કરવા પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું; બારડોલીની ઐતિહાસિક હડતના આગેવાન; ૧૯૨૮માં ગુજરાતમાં જળપ્રલય વખતે અદ્ભુત કાર્ય કરી બચાવ્યું; જાહેર અપીલ કરીને સંકટ-નિવારણ માટે લાખો રૂપિયા મેળવ્યા અને પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિ મારફત એક કરોડ રૂપિયા ખર્ચવાની મુંબઇ સરકારને ફરજ પાડી; સવિનયભંગની ચળવળને અંગે અનેક વખત જેલમાં ગયા છે; ૧૯૩૧ની કરાચી મહાસભાના પ્રમુખ; ૧૯૩૨ના જન્યુઆરીમાં ૧૮૧૮ના કાયદા હેઠળ ગાંધીજીની સાથે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા; તેમના લાઇ વિકલભાઇ પટેલનું શબ મુંબઇ લાવવામાં આવ્યું ત્યારે શરતી છુટકારાની ના પાડી; ૧૯૩૪ના જુલાઇમાં છૂટયા પછી ધારાસભાની ચૂંટણીની વ્યવસ્થા સફળતાથી પાર ઉતારી; ૧૯૩૫માં બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગ-વિરોધી ચળવળ ચલાવી પ્લેગને દૂર કર્યો; અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ તથા કરોબારી સમિતિના સભ્ય; ગુજરાત પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ, ૧૯૧૯થી ૧૯૩૬; અખિલ હિંદ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ; અત્યારે જેલમાં છે.

પરમાનંદ-લાઇ : દયાનંદ એંગ્લો-વેદિક કોલેજમાં કેળવણી લઇ એમ. એ. ની ડિગ્રી લીધી અને કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા. આર્થસમાજના પ્રચારક તરીકે ૧૯૦૫માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા. ૧૯૦૮માં પાછા આવ્યા બાદ ૧૯૦૯માં રાજદ્વારી શંકા આવતાં તેમને પકડવામાં આવ્યા અને ત્રણ વર્ષ સુધી તેમના પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. તે ૧૯૧૦માં હિંદ છોડી ગયા અને બ્રિટિશ સંસ્થાનો તથા દક્ષિણ અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા અને ૧૯૧૩માં હિંદ પાછા ફર્યા. અમેરિકાના ગદર પક્ષના સભ્ય હોવાનો તેમના પર વહેમ આવતાં ૧૯૧૪માં તેમને પકડવામાં આવ્યા. ખાસ ટ્રિબ્યુનલ મારફત તેમની તપાસ ચાલતાં તેમને દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી; પાછળથી સજા ઘટાડીને જિંદગીપર્યંત દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી. તેમને આંદામાન મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ બે મહિનાની જૂખમરાની હડતાલને અંગે ૧૯૨૦માં છોડી મૂકવામાં આવ્યા. આવીને મહાસભા તથા અસહકારની ચળવળમાં દાખલ થયા અને લાહોરની નેશનલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા. હિંદુઓને થતા અન્યાયને અંગે મહાસભાનો ત્યાગ કરી હિંદુ મહાસભામાં દાખલ થયા અને સંગઠન-ચળવળ શરૂ કરી. ૧૯૩૧માં બિનવિરોધે તથા ૧૯૩૧માં મહાસભાના વિરોધે જતાં મોટી બહુમતીએ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂંટાયા. અખિલ હિંદ હિંદુ મહાસભાના ૧૯૩૪માં પ્રમુખ ચૂંટાયા. અત્યારે ૬૬ વર્ષની ઉંમરના છે.

પરિખ-નરહરિ દ્વારકાદાસ : બી. એ. એલ. એલ. બી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના રજિસ્ટ્રાર અને સાબરમતી હાઈવન આશ્રમના વ્યવસ્થાપક. જન્મ ૧૮૯૧ ઓક્ટો. ૭. ૧૯૧૩માં એલ. એલ. બી. થયા પછી ત્રણ વર્ષ અમદાવાદમાં વકીલાત કરી. ૧૯૧૭માં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં ગોતે સ્થાપેલ રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ચંપારણમાં ગયા, ૧૯૧૮. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા,

૧૯૨૩. ૧૯૨૨ સુધી ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું. રચનાત્મક કાર્ય માટે આરડોલી તાલુકાના સરભણ ગામમાં જઈ બેઠા, ૧૯૨૨-૨૬. સુરતની રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રિન્સિપાલ, ૧૯૨૬-૨૭. ગુજરાત જળપ્રલય સંકટનિવારણમાં કામ કર્યું, ૧૯૨૭-૨૮. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં 'મહામાત્ર' (રજિસ્ટ્રાર) તરીકે ફરીથી નોડાયા અને ગુજરાતી તથા અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૨૮. કુમરફેડ અને મેક્સવેલની બનેલ જમીન-મહેસૂલ તપાસકમિટી સમક્ષ આરડોલીના ખેડુતોના કેસ રજૂ કર્યો, ૧૯૨૮-૨૯. ધરાસણાની મીઠાની ધાડના અગ્રણી, મે ૧૯૩૦. તેમાં ધાયલ થયા ને એક વર્ષની સજા થઈ. વળી ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં નજરકેદી તરીકે પકડાયા અને એક વર્ષની સજા થઈ. ફરીથી અઢી વર્ષની સજા થઈ, ૧૯૩૩. ૧૯૩૪ના જુલાઈમાં છૂટા થયા. ત્યારથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર તથા સાબરમતીના હરિજન આશ્રમના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ કરે છે. ધણું પુસ્તકોના લેખક.

પંડિત-મિસિસ વિન્યાલક્ષ્મી : પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનાં બેન. સંયુક્ત પ્રાંતનાં સ્ત્રી-પ્રધાન હતાં. હિંદુભરમાં પણ પહેલાં સ્ત્રી-પ્રધાન. ચુસ્ત રાષ્ટ્રવાદી હોઇ ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૨માં મહાસભામાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. અલ્લાહાબાદમાં સ્ત્રી-સ્વયંસેવિકાઓની યોજના કરી અને ચળવળ દરમિયાન પિકેટિંગ કર્યું. ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૨ની ચળવળ વખતે તેમને બે વખત કેદમાં પૂરવામાં આવ્યાં હતાં. સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રધાનમંડળના પહેલાં સ્ત્રી-પ્રધાન હોઇને હિંદમાં પહેલાં સ્ત્રી-પ્રધાન હોવાનું માન ધરાવતાં હતાં.

પંત-પંડિત ગોવિંદ વલ્લભ : યુક્તપ્રાંતની ધારાસભામાં મહાસભા-પક્ષના નેતા અને પછી તે પ્રાંતના વડાપ્રધાન. છ વર્ષ સુધી યુક્તપ્રાંતની ધારાસભામાં સ્વરાજપક્ષના આગેવાન હતા. ૧૯૨૧ની અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લીધો. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં સક્રિય ભાગ લીધો. ૧૯૩૫માં મખ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂંટાયા. તે હોશિયાર વકીલ છે, પણ રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લેતા હોવાથી વકીલાતમાં પૈસા મેળવી શક્યા નથી; આત્મત્યાગને અંગે તે સદા ગરીબ જ રહ્યા છે અને શિસ્તપાલનના તેમના પ્રેમને અંગે મહાસભાની હિલચાલમાં તે મોખરે રહ્યા છે. સંયુક્તપ્રાંતના મહાસભાના પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન હતા.

પાણિકર-મેજર સરદાર કે. કે. : જન્મ ૧૮૯૫. મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કોલેજ તથા ઓક્સફર્ડની ક્રાઇસ્ટ કોલેજમાં કેળવણી લીધી; ઓક્સફર્ડથી આવતાં એમ. એ. ઓ. કોલેજમાં ઇતિહાસ તથા રાજકીય વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર તરીકે નિમાયા; પાછળથી મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં નિમાયા; ૧૯૨૨માં જ્યાનું રાજીનામું આપી મદ્રાસના 'સ્વરાજ્ય' પત્રના પહેલા તંત્રી થયા, પાછળથી દિલ્હીના 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'ના તંત્રી થયા; 'દેશી રાજ્યો તથા હિંદી સરકાર' નામક તેમના પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિથી દેશી રાજ્યોના રાજકારણમાં તે આગળપડતા થયા અને કાશ્મીર રાજ્યની નોકરીમાં નોડાવાનું તેમને આમંત્રણ મળ્યું. હિંદી નરેન્દ્રમંડળના ચાન્સેલરના મંત્રી; તે હોદ્દાની રૂએ જુદી જુદી ગોળમેજી પરિપક્ષમાં અનેક પ્રતિનિધિમંડળના મંત્રી હતા; ૧૯૩૦માં પતિયાળાના મહારાજના વિદેશમંત્રી નિમાયા. ૧૯૩૯માં બિકાનેર રાજ્યના પ્રધાન નિમાયા.

પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ : સી. આઇ. ઇ., એમ. બી. ઇ. ૧૮૮૧ના મેની ૩૦મીએ જન્મ; એલિફન્ટા કોલેજમાં કેળવણી લીધી; ૧૯૦૨માં નારણદાસ રાજરામની પ્રખ્યાત પેઢીમાં દાખલ થયા, પાછળથી તેમાં મુખ્ય ભાગીદાર થયા બહુ જ થોડા સમયમાં આ યુવાનને દેશના જાહેરજીવનમાં ભાગ ભજવવાનો આવ્યો. ૧૯૨૦માં તે મુંબઈના શૌરિક થયા અને ૧૯૩૨માં તેમને કાઉન્સિલ ઓફ

સ્ટેટના સભ્ય નિમવામાં આવ્યા. ઈંગ્લિંડ કાપકૂપ કમિટીમાં પણ સભ્ય નિમવામાં આવ્યા. ત્યારપછીના વર્ષમાં હિંદી વેપારી મંડળી તરફથી વડી ધારાસભામાં તેમને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. ૧૯૨૪માં તે નાછટ થયા. 'ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિયેશન'ના તે ત્રણ વખત પ્રમુખ હતા. ઇન્ડિયન એસોસિયેશન કોમર્સના પણ પ્રમુખ હતા. ચલણ તથા હૂડિયામણના શાહી કમિશનના સભ્ય. ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ બેન્કિંગ એન્કવાયરી કમિટીના ઉપપ્રમુખ.

પ્રકાશ-દી. : બાર-એટ-લો. આગેવાન અસહકારી. અસહકારની ચળવળને અંગે ધીકતી પ્રોક્ટિસ છોડી દીધી. ૧૯૨૬માં વડી ધારાસભાના સભ્ય. ૧૯૩૦માં તે જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું. અનેક વખત કેદ પકડાયા છે. મદ્રાસમાં મહાસભાના પ્રધાનમંડળમાં પ્રધાન હતા.

પ્રાંજી-આર. પી. : જન્મ ૧૮૭૬ના ફેબ્રુઆરી ૬. એમ. એ. (ફેટખ) ડી. એસ. સી. (ઓનસ, કલકત્તા). લખનૌ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર. પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજ તથા કેમ્બ્રિજની સેન્ટ જોહનસ કોલેજમાં ફેળવણી લીધી. ૧૮૯૯માં કેમ્બ્રિજમાં સિનિયર રૅન્કર; ૧૯૦૨-૨૬ ફર્ગ્યુસન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને પ્રોફેસર; ૧૯૨૧-૨૩ અને ૧૯૨૯માં મુંબઈમાં ફેળવણીખાતાના પ્રધાન; ઇન્ડિયન નેશનલ ફેડરેશનના પ્રમુખ; ૧૯૦૫-૨૭ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો; ૧૯૧૩-૧૬ મુંબઈની ધારાસભાના સભ્ય; ૧૯૨૭-૩૨ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના સભ્ય.

ફટલુલ હક-એ. કે. : જન્મ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૩. આરીસાલ તથા કલકત્તામાં ફેળવણી લીધી છે. કલકત્તામાં હાઇકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી, પરંતુ ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે નિમણૂક થઈ. ત્યારબાદ જગ્યાનું રાજીનામું આપીને ફરીથી હાઇકોર્ટમાં દાખલ થયા. પાછળથી અંગાળાની ધારાસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૧૪માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં દાખલ થયા. અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગમાં પણ સક્રિય ભાગ લેતા હતા. ૧૯૨૪માં અંગાળાના પ્રધાન નિમાયા, પરંતુ તે જ વર્ષમાં રાજીનામું આપવું પડ્યું. પહેલી તથા બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા. ૧૯૩૪માં વડી ધારાસભામાં તે ચૂંટાયા અને તે પછીના વર્ષમાં કલકત્તાના મેયર નિમાયા. અંગાળાના પ્રજાપ્રીય પક્ષના નેતા. સંયુક્ત પક્ષની સરકાર હેઠળ અંગાળાના વડા પ્રધાન હતા પરંતુ 'પ્રોગ્રેસીવ કોએલોશન' પાર્ટીની સ્થાપના કરી ૧૯૪૧માં નવું પ્રધાનમંડળ સ્થાપ્યું. ૧૯૪૩માં ફરજિયાત રાજીનામું આપવું પડ્યું.

આજ્યાઘ-સર જી. એસ. : જન્મ ૧૮૯૧. અલ્લાહાબાદમાં તથા ઓક્સફર્ડની મેરટન કોલેજમાં ફેળવણી લીધી. ૧૯૧૫માં આઇ. સી. એસ. નિયુક્ત થયા. હિંદી સનદી નોકરીના સભ્ય (૧૯૧૫). હિંદી સરકારના ફેળવણીખાતાના મંત્રી. કનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલંડમાં હિંદીઓની સ્થિતિ તપાસવા ડેપ્યુટીશનમાં ગયા હતા. ૧૯૨૫-૨૬ના દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિનિધિમંડળના મંત્રી. ૧૯૨૯-૩૦ ના છનિવાના હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના રહસ્યમંત્રી. ગોળમેજીપરિષદના બ્રિટિશ હિંદ પ્રતિનિધિમંડળના બેરુક્ટ સેક્રેટરી. વાઇસરોયની કારોબારી સભાના કામચલાઉ સભ્ય, ૧૯૩૫-૩૬. અત્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં હિંદી સરકારના એજન્ટ જનરલ.

બિરલા-ધનશ્યામદાસ : જયપુર રાજ્યમાં ૧૮૯૧માં જન્મ. બિરલા જ્યુટ મિલ્સના મેનેજીંગ ડિરેક્ટર. આખા હિંદમાં તેમની રૂની મિલો, સાકરના કારખાનાં તથા જમીનદારી છે. વડી ધારાસભાના સભ્ય. કલકત્તાના હિંદી વેપારી મંડળના પ્રમુખ, ૧૯૨૪. ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન પ્રમુખ ૧૯૨૯. હિંદી ફિસ્કલ કમિશનના સભ્ય. મજૂરો માટેના શાહી કમિશનના સભ્ય, ૧૯૩૦. છનિવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરપરિષદમાં પ્રતિનિધિ, ૧૯૨૭. બીજી ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. પૂન્ય પ્રવાસ કર્યો છે. અખિલ હિંદ હરિજન સેવક સંઘના પ્રમુખ.

બિયાલી-બિજ્જાલ : જન્મ ૧૮૯૬. નાગપુરની મોરિસ કોલેજમાંથી એન્યુએટ થયા. નાગપુર મહાસભા વખતે વકીલાત છોડી દીધી. સત્યાગ્રહની હડત દરમિયાન ૧૯૩૦ના જુલાઈની ૧૪મીએ તથા ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે જેલમાં ગયા. ૧૯૨૬માં મધ્યપ્રાંતની ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય-પક્ષના સભ્ય. વિદલે મહાસભાના ૬ વર્ષ સુધી પ્રમુખ. સફળ ધંધાદારી. હિંમતવાન. જાહેરજીવનના કાર્યકર્તા. અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય. અત્યારે વડી ધારાસભાના સભ્ય. હિંદ સંરક્ષણ કાયદા હેઠળ ૧૯૪૦માં જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા.

બેપુર, સર શુરનાથ વેંકટેશ : નાઈટ, સી. આઈ. ઈ; આઈ. સી. એસ. બિજ્જાપુર પ્રાંતમાં ૧૮૮૮ના નવેમ્બરની ૨૦મી તારીખે જન્મ; પૂનાના ડેક્કન કોલેજમાંથી વિજ્ઞાનના એન્યુએટ થયા. ૧૯૦૯માં ઇંગ્લંડ ગયા અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાંથી વિજ્ઞાનની ડીગ્રી પહેલા વર્ષમાં લીધી. ૧૯૧૧માં સન'દી નોકરીની પરીક્ષામાં પસાર થયા, અને અગીઆર વર્ષ સુધી મધ્યપ્રાંત અને વરાહમાં નોકરી કરી. ૧૯૨૨માં બિહાર અને ઓરિસાના પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ નીમાયા. ૧૯૩૪માં તે ખાતાના ડિરેક્ટર-જનરલ નીમાયા. ૧૯૨૭માં હેમ ખાતે મજેલ પહેલી હવાઈ ટપાલ પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા અને લંડનમાં મજેલી યુનિવર્સલ પોસ્ટલ કોંગ્રેસમાં પથુ હાજરી આપી સરતા ટેલેફોન કાલ, મુખ્યારક્ષાદીના સદેશ, પોસ્ટલએડ'ર, ચિત્રયુક્ત ટીકાઓ વગેરે લખી નવી સગવડો દાખલ કરી. નિવૃત્ત થયા પછી સંરક્ષણખાતાના વધારાનાં મંત્રી તરીકે નીમાયા છે.

બેાઝ-શરતચંદ્ર : ૧૮૮૯માં જન્મ. કટકની રેવન્શ કોલેજ તથા કલકત્તાની પ્રિન્સિપાલ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૦૮માં એમ. એ. તથા ૧૯૧૧માં બી. એલ. થયા. ૧૯૧૩માં ઇંગ્લંડમાં ઍરિસ્ટર થયા. ૧૯૨૪થી ૧૯૩૨ સુધી કલકત્તા શહેરના એલડરમેન. ૧૯૩૩માં હિંદની વડી ધારાસભામાં સભ્ય ચૂંટાયા. બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ. ૧૮૧૮ના ત્રીજા કાયદા હેઠળ વર્ષો સુધી નજરકેદ હતા. ૧૯૩૭માં બંગાળની ધારાસભાના સભ્ય ચૂંટાયા. ત્યાં વિરોધ પક્ષના નેતા થયા. બહોળી વકીલાત ચાલે છે. હિંદ સંરક્ષણ કાયદા હેઠળ ૧૯૪૧માં ફરીથી ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

બેાઝ-મુલાયમચંદ્ર : જન્મ ૧૮૬૭. પ્રિન્સિપાલ કોલેજ યુનિવર્સિટી મંત્રી, ૧૯૧૩-૧૪. બી. એ; ૧૯૧૬ (પ્રથમ વર્ગ), તત્ત્વજ્ઞાનમાં બીજી)માં સ્કોટિશ ચર્ચ કોલેજમાંથી થયા. ૧૯૧૬-૨૧ કેમ્બ્રિજમાં અભ્યાસ. ૧૯૨૦માં સન'દી નોકરીની પરીક્ષામાં ચોથે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા. અંગ્રેજી લખાણમાં પહેલા આવ્યા. બી. એ. (ફર્સ્ટ), ૧૯૨૧. લંડનમાં જ સન'દી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૨૨માં ઉત્તર બંગાળના પૂર વખતે રાહતકાર્ય તેમની દેખરેખ નીચે હતું. ૧૯૨૩માં 'ફોરવર્ડ'ના મેનેજર. ૧૯૨૪માં કલકત્તા કોરપોરેશનના ચીફ એક્ઝિક્યુટીવ ઓફિસર. સ્વ. દેશ્યકુ દાસના જમણા હાથ. યુવાન રાજનીતિષ્ટ પુરુષોમાં કદાચ પહેલા. બંગાળમાં મહાસભાના નેતા. અનેક વાર નજરકેદ થયા છે તથા જેલમાં ગયા છે. યુરોપ જવાની શરતે ખરાબ તબિયતને કારણે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. ૧૯૩૪ના ડિસેમ્બરમાં હિંદમાં પાછા ફર્યા અને ધરમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા. ફરીથી યુરોપ ગયા અને દેશમાં આવતાં ફરીથી નજરકેદ થયા. હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ, ૧૯૩૮-૩૯. ફરીથી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી થઈ, ૧૯૩૯; પરંતુ પાછળથી મહાસભાના મોવડીઓ સાથે મતભેદ પડતાં રાજીનામું આપ્યું. મહાસભા વિરુદ્ધ સભાઓ ભરતાં મહાસભામાં કોઈ પથુ હોવાને માટે નાબાષક ઠરાવવામાં આવ્યા. અવિવાહિત છે. મહાસભાની અંદર ફોરવર્ડ બ્લોકની સ્થાપના કરી છે. ૧૯૪૧માં અદ્યક્ષ ચાલુ થયા.

એલવી-સેવડ અબુદુલ્લા : એમ. એ. એલ. એલ. બી. 'ધી બોમ્બે કોનિકલ'ના તંત્રી. જન્મ ૧૮૯૧; એલિફન્ટ કોલેજમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા, ૧૯૧૦-૧૧; ૧૯૧૫ના એપ્રિલમાં 'કોનિકલ'ના સ્ટાફમાં અધ્યક્ષ તરીકે જોડાયા. બુનિયર આસિ. અધિપતિ, ૧૯૧૭; સિનિયર આસિ. અધિપતિ, ૧૯૧૮; ૧૯૧૯ના એપ્રિલમાં મિ. હોર્નિંગમેનને દેશનિકાલ કરતાં અધિપતિ તરીકે ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બર સુધી કામ કર્યું; સ્વ. માર્મૅડ્યુક પિકથોલ સાથે જોડાયા અધિપતિ તરીકે કામ કર્યું, ૧૯૨૦-૨૪; એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય. ૧૯૩૦માં વર્કિંગ કમિટીના કામચલાઉ સભ્ય. સવિનયભંગની હિલચાલ સંબંધમાં ૧૯૩૦ના નવેમ્બર માસમાં કેદ પકડાયા અને ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે વર્કિંગ કમિટીના બીજા સભ્યો સાથે તે પછી છૂટા થયા. રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ પક્ષની વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય; ૧૯૩૨ના જાન્યુ.ની ૬ ટ્રી તારીખે મહાસભાના નેતાઓ સાથે પકડાયા ને બે વર્ષની સખત સજા થઈ; ૧૯૩૩ના ઓક્ટો. ૭મી તારીખે છૂટ્યા. 'સોશિયલ સર્વિસ' ત્રિમાસિકના તંત્રીમંડળના સભ્ય.

લાલગર, સર શાંતિસ્વરૂપ : એ. બી. ડી. એસ. સી. (લંડન) ૧૯૨૪થી પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં, યુનિવર્સિટી કેમિકલ લેબોરેટરીમાં ડીરેક્ટર. જન્મ ૧૮૯૫; હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં સ્થાપચીના યુનિવર્સિટી પ્રેક્ષક ૧૯૨૧-૨૪. ૧૯૨૮ તથા ૧૯૩૮ની હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદના વિભાગી પ્રમુખ; લાહોર, લંડન અને બર્લિન ખાતે કેળવણી લીધી છે; લંડનની કેમિકલ સોસાયટીના ફેલો; અત્યારે ઔદ્યોગિક તથા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની બોર્ડના પ્રમુખ.

લાલા, ડૉ. હોમી. જી. જન્મ ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૯૦૬; મુંબઈની ઉન્નતવળ કારકીર્દી પછી સત્તર વર્ષની નાની ઉંમરે કેમ્બ્રિજ મોકલવામાં આવ્યા. પહેલા વર્ષની અંતે 'ગણિતશાસ્ત્રનો ટ્રિગો' મેળવ્યો. ૧૯૩૦માં ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી, પદાર્થવિજ્ઞાન લેવાનું નક્કી કર્યું અને ૧૯૩૨માં ટ્રિનિટી કોલેજમાંથી સ્કૅ-એલ મુસાફરીની શિષ્યવ્રતિ મેળવી રોમમાં ૧૯૩૩-૩૪માં પ્રખ્યાત પ્રેક્ષક ઇ. ફર્માના હાથ હેઠળ તથા યુટ્ટેકટમાં પ્રો. એચ. એચ. કેમરના હાથ હેઠળ કામ કર્યું. ૧૯૩૬-૩૭માં ક્રાપન હેગનમાં આવેલા 'થિઓરેટિકલ ફીઝીક્સના ઇન્સ્ટિટ્યુટ'માં પાંચ મહિના ગાળ્યા. ૧૯૩૫માં ત્રણ વર્ષ માટે સર આઇઝેક ન્યુટન શિષ્યવ્રતિ આપવામાં આવી. ૧૯૩૫થી ૧૯૩૬ સુધી કેમ્બ્રિજમાં જુદા જુદા વિષયો પર લાપજો આપ્યાં. અત્યારે Cosmic Rays વિષે બેન્જોરના સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં કામ કરી રહ્યા છે. ૧૯૪૧માં રોયલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે ચૂંટણી થઈ.

અનાહરલાલ : જન્મ ૧૮૭૯. પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ લીધું છે; કોલ્ડન સ્કૅલર, કેમ્બ્રિજ. ૧૯૦૬-૧૨માં કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના મિન્ટો પ્રેક્ષક. પંજાબની ધારાસભાના સભ્ય. ૧૯૨૭-૩૦માં પંજાબના કેળવણીખાતાના પ્રધાન. અત્યારે પંજાબમાં નાણાખાતાના પ્રધાન.

મણિરામ ત્રીકમજી : ૧૯૧૪માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવીને મહાત્મા ગાંધી સાથે જોડાયા. કેટલાક પ્રસંગોએ તેમના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. તિલક-ફંડના ખજાનચી તથા મંત્રી. સત્યાગ્રહ તથા સવિનયભંગની હિલચાલમાં ભાગ લેતાં વર્ષો સુધી કારાવાસમાં રહ્યા છે. ૧૯૩૩માં કેદમાંથી છૂટ્યા પછી ધણોખરો સમય હરિજન-ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે. ૧૯૩૫માં મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં દાખલ થયા. મ્યુનિસિપાલિટીમાં મહાસભા-પક્ષના આગેવાન. ૧૯૪૦-૪૧ના મુંબઈના મેયર.

મર્ચન્ટ-વી. એમ. : ૧૯૧૧ના ઓક્ટોબરની ૧૨મી તારીખે જન્મ. મુંબઈમાં માત્ર બાર વર્ષની ઉંમરે પોતાની બર્ડ હાઈસ્કૂલ વતી રમ્યા. ૧૪ વર્ષની ઉંમરે પહેલી સદી નોંધાવી. ૧૯૨૮માં ૫૦૦ રન કર્યા અને ૧૯૨૯માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી પંજાબ યુનિવર્સિટી સામે રમતાં બે સદી નોંધાવી. ૧૯૩૩માં કુલ ૧૭૦૦ રન કર્યા જેમાં મુંબઈની ચાર સદીનો સમાવેશ થાય છે. જર્ડનની એમ. સી. સી. સામેની ત્રણે ટેસ્ટ મેચોમાં તેમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. ૧૯૩૬માં હિંદી ટીમ ઈંગ્લંડ ગઈ તેમાં તે ખૂબ આગળ પડતા હતા અને શસ્ત્રાતના દાવ લેનાર તરીકે તેમની સર્વત્ર પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. હિંદની ઍટિંગની સરેરાશમાં તે પહેલા આવ્યા. ૩૮ ઇનિંગ્સમાં તેમના સરેરાશ રન ૫૩.૯૦ હતા. હિંદમાં લૉર્ડ ટેનિસન સાથે રમવામાં આવેલ મેચોમાં તે કેપ્ટન હતા.

મહમદ-ડૉ. સૈયદ : જન્મ ૧૮૮૫. ઍરિસ્ટર તથા પી. એચ. ડી. ૧૯૨૧માં મહાસભામાં દાખલ થયા. રાજકોટ માટે સભા પામ્યા. સેન્ટ્રલ ખિલાફત કમિટીના મંત્રી. મહાસભાના જનરલ સેક્રેટરી. ૧૯૩૦માં બીજી વખત જેલમાં ગયા. બિહાર ધરતીકંપનિવારણમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો. મહાસભાવાદી સરકારમાં કેળવણીખાતાના પ્રધાન હતા. નિરક્ષરતા સામે જેહાદ જગાડવા માટે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

મહેતા-જમનાદાસ : એમ. એ. એલ. એલ. બી., ઍરિસ્ટર. જન્મ ૧૮૮૦. મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશનના સભ્ય. ૧૯૨૩-૨૯ વડી ધારાસભાના સભ્ય. અખિલ હિંદ ફેડરેશનના પ્રમુખ. મુંબઈ કૉંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ, ૧૯૨૯-૩૦. અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય, ૧૯૨૧-૩૧. નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનના પ્રમુખ, ૧૯૩૩-૩૫. ૧૯૩૪ની આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં કામદારોના પ્રતિનિધિ. મુંબઈના મેયર ૧૯૩૬. ૧૯૩૭માં મુંબઈના કામચલાઉ પ્રધાનમંડળમાં મહેસૂલી પ્રધાન હતા. અત્યારે રાષ્ટ્રીયસંરક્ષણખાતાના સભ્ય.

મહેતા-સર હોમી : ૧૮૭૧માં મુંબઈમાં જન્મ. વણાટની જુદી જુદી શાખાઓનો અભ્યાસ કરવા ઈંગ્લંડ ગયા હતા. ત્યાંથી આવીને ધંધામાં પડ્યા. અને છેવટે એમ. મહેતાની કું.ની સ્થાપના કરી. અનેક મિલો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ૧૯૩૦માં કાઉન્સિલ બોર્ડ રેટના સભ્ય ચૂંટાયા, તે જ સાલમાં નાષ્ટ થયા. રાષ્ટ્રસંઘમાં તથા આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર-પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિ. રીઝર્વ બેંકના ડિરેક્ટર. ચુનંદા ખેલાડી. ગોલ્ફ રમવાનો તથા નૃત્યનો શોખ ધરાવે છે.

માલવીય-પંડિત મહનમોહન : બી. એ. એલ. એલ. બી. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર; જન્મ ૧૮૬૧ના ડિસેમ્બર ૨૫; અલ્લાહાબાદની સેન્ટ્રલ કોલેજમાં કેળવણી લઈ ૧૮૮૩માં ગ્રેજ્યુએટ થયા; ૧૮૮૭ સુધી સરકારી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું; ‘હિંદુસ્તાન’ અને ‘ઇન્ડિયન યુનિયન’નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું; ‘હિંદુસ્તાન’ ચલાવતાં કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને ૧૮૯૧માં એલ. એલ. બી. થયા; ૧૮૯૩માં હાઈકોર્ટ પ્લીડર; ૧૯૦૨-૧૨ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભ્ય; સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ, ૧૯૦૮; હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ, ૧૯૦૯, ૧૯૧૮, ૧૯૩૨, ૧૯૩૩; અખિલ હિંદ સનાતન ધર્મ મહાસભાના પ્રમુખ; અખિલ હિંદ હિંદુ મહાસભાના ત્રણ વખત પ્રમુખ; અલ્લાહાબાદ સેવાસમિતિના પ્રમુખ; શાહી બડી ધારાસભાના સભ્ય, ૧૯૧૦-૧૬; રૉલેટ કાયદા સામે વિરોધ દર્શાવવા રાજીનામું આપ્યું; ઔદ્યોગિક કમિશનના સભ્ય, ૧૯૧૬-૧૮; લખુમતી રિપોર્ટ લખ્યો; બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના સ્થાપક તથા ૧૯૧૯થી વાઇસ-ચેન્સેલર; અલ્લાહાબાદના ‘અબ્યુદય’ પત્રના સ્થાપક તથા માલિક; વડી ધારાસભાના સભ્ય. ૧૯૨૪-૩૦; શાહી પસંદગીની નીતિ સામે વિરોધ દર્શાવવા રાજીનામું આપ્યું; સવિનયભંગની ચળવળ વખતે બે વખત જેલમાં ગયા હતા; ૧૯૩૧માં બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા હતા;

દૂધી અભિલાષિની

કામી ચુકાદા સંબંધી મતભેદ પડતાં કોંગ્રેસ પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને રાષ્ટ્રીય પક્ષની સ્થાપના કરી, ૧૯૩૪;

મિતર, સર બી. એલ : કે સી. એસ. આઇ. બંગાળના એડવોકેટ જનરલ હતા; વાઇસરોયની કારોબારીમાં કાયદાખાતાના સભ્ય હતા; નિવૃત્ત થયા પછી બંગાળની કારોબારી સભામાં દાખલ થયા; અત્યારે હિંદના એડવોકેટ જનરલ.

મિરજા-મહમદ ઇસ્માઇલ સર : બી. એ. સી. આઇ. ઈ., એ. બી. ઈ. જન્મ ૧૮૩૩ના ઓક્ટોબરની ૨૩મી. ૧૯૨૬થી માઇસોરના દીવાન. ૧૯૦૫માં મદદનીશ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે દાખલ થયા. ૧૯૨૨માં મહારાજના ખાનગી મંત્રી થયા. હિંદનાં દક્ષિણ રાજ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી ગોળમેળ પરિષદમાં ગયા હતા. નોઇન્ટ સિલેક્ટ કમિટીમાં પ્રતિનિધિ, ૧૯૩૩. જાવાની આંતર-સરકારી કોન્ફરન્સમાં હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના પ્રમુખ. અત્યારે જયપુર રાજ્યના દીવાન.

મીરાંબેન : મીરાંબેનનું અંગ્રેજ નામ મિસ માટેલિન સ્લેડ છે. તે એડમિરલ સર એડમંડ સ્લેડનાં પુત્રી થાય. ૧૯૧૦માં એડમિરલની ઈસ્ટ ઈન્ડિઝ સ્ટેશન પર નિમણૂક થઇ હતી. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક રોમેરોલાનું પુસ્તક 'મહાત્મા ગાંધી' છપાતું હતું ત્યારે મીરાંબેન તેમના પરિચયમાં આવ્યાં. તે પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે મહાત્માજીની લડત માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો તે જ પોતા માટે યોગ્ય છે. ગાંધીજીએ તેમને પુત્રી તરીકે રાખ્યાં અને ત્યારપછી તેમનો બહોળો વખત ગાંધીજીની અંગત સેવામાં જાય છે. આખા હિંદમાં તેમણે મુસાફરી કરી છે. હાથકંતામણી તથા હાથવણાટનાં તે ચુસ્ત હિમાયતી છે. છેલ્લી સવિનયભંગની ચળવળમાં તેમને બે વખત જેલમાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં-એક વખત ત્રણ મહિના માટે તથા બીજી વખત એક વર્ષ માટે.

મુખરજી શ્યામપ્રસાદ : એમ. એ. બી. એલ. ડી. લિટ્, બાર-એટ-લૉ, જન્મ ૧૯૦૧ જુલાઈ; ૨૫. સર આશુતોષ મુખરજીના બીજા પુત્ર; ભવાનીપુરના 'મિત્ર ઇન્સ્ટિટ્યુટ' તથા પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૨૧માં બી. એ. તથા ૧૯૨૩માં એમ. એ. થયા. ૧૯૨૪માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ફેલો ચૂંટાયા; ૧૯૨૯માં મહાસભાના ઉમેદવાર તરીકે બંગાળની ધારાસભામાં સભ્ય ચૂંટાયા; ધારાસભાના બહિષ્કારને અંગે રાજીનામું આપ્યું, પરંતુ ૧૯૩૦માં ફરીથી ચૂંટાયા; ૧૯૩૪માં વાઇસ-ચાન્સેલર ચૂંટાયા; હિંદુ મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ; પ્રગતિશીલ સંયુક્ત પ્રધાનમંડળમાં બંગાળમાં પ્રધાન નીમાયા. પાછળથી રાજીનામું આપ્યું ૧૯૪૨.

મુદાલિયર-સર એ. રામસ્વામી : હિંદી સરકારના વેપારખાતાના સભ્ય. વર્ષો સુધી મદ્રાસની ધારાસભાના સભ્ય હતા. ૧૯૨૮માં મદ્રાસના મેયર તરીકે ચૂંટાયા. હિંદમાં તથા હિંદ બહાર કેટલીક સરકારી કમિટીમાં કામ કર્યું હતું. ગોળમેળ પરિષદના પ્રતિનિધિ. ટોરન્ટોમાં હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના વડા. રાટ્ટ્ર્સંઘની આર્થિક તપાસ કમિટીમાં તથા હિંદી રીઝર્વ બેંક કમિટીમાં કામ કર્યું છે. બ્રિટિશ યુદ્ધપ્રધાનમંડળ તથા પેસિફિક યુદ્ધકાઉન્સિલના સભ્ય છે.

મુંબે-ડો. બી. એસ. : જાતિએ બ્રાહ્મણ. હિંદુ મહાસભાના આગેવાન. રિપોન્સિવિસ્ટ પક્ષના અગ્રણી સભ્ય. સવિનયભંગમાં ભાગ લેતાં ટૂંક વખતની જેદની સજા થઇ હતી. હિંદુ મહાસભાના પ્રસિદ્ધ સભ્ય, તેના પ્રમુખ પણ હતા. હિંદુઓને લગાયક તાલીમ આપવાની ગોઠવણ કરવામાં ખૂબ રસ લે છે. નાસિકની બેંસલે મિલિટરી સ્કૂલના ડિપાદક.

મુંબી-કનેયાલાલ ભાણુકલાલ : જન્મ ૧૮૮૭ના ડિસેમ્બરમાં. વડોદરા તથા મુંબઈમાં ફેળવણી લીધી. ૧૯૧૩માં હાઇકોર્ટના એડવોકેટ થયા. ૧૯૧૫માં 'બંગ ઇન્ડિયા'ના જોડિયા તંત્રી હતા. ૧૯૧૯-૨૦માં

મુંબઈ હોમરૂલ લીગના મંત્રી; મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો. ૧૯૨૨થી મુંબઈની સાહિત્યસંસદના પ્રમુખ; ગુજરાતી જ્ઞાનકાશના પ્રમુખ; મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ તથા સિનિકેટના સભ્ય. વડોદરા યુનિવર્સિટી કમિશનના સભ્ય, ૧૯૨૬; મુંબઈની ધારાસભાના સભ્ય; ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહમાં જોડાતાં કેદમાં ગયા. એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય. પ્રખ્યાત ગુજરાતી લેખક. કાવ્યો અને વ્યવસ્થા-ખાતાના મુંબઈ ઇલાકામાં મહાસભાના પ્રધાન હતા. મહાત્મા ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ ચળવળ વખતે જેલમાં ગયા હતા, પણ ત્યારપછી મહાસભાથી જુદા પડી નવો પંથ સ્થાપ્યો. 'ધી સોશિયલ વેલ્ફેર'ના તંત્રી.

મુન્શી મિસિસ લીલાવતી : ૧૮૯૯. પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી લેખિકા અને રાજકીય કાર્યકર્તા; કનૈયાલાલ મુન્શીના પત્ની; સાહિત્ય સંસદ તથા સ્ત્રીસેવાસંઘનાં મંત્રી; ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહમાં જોડાતાં જેલમાં ગયાં; મુંબઈ સ્વદેશી માર્કેટની સ્થાપના કરી, ૧૯૩૦; અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિનાં સભ્ય, ૧૯૩૧; નર્મદ શતાબ્દિ કમિટીનાં ઉપ-પ્રમુખ; ભારતીય સંગીત સમિતિનાં ઉપ-પ્રમુખ; પુસ્તકો: રેખાચિત્રો, જીવનમાંથી જડેલી, વગેરે.

મુદકરાજ આનંદ-૧૯૦૭માં પેશાવરમાં જન્મ; ૧૯૨૫માં સંશોધન ખાતાની શિબ્યવૃત્તિ મેળવીને લંડન તથા કેમ્બ્રિજમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો અને ડોક્ટરની ડિગ્રી મેળવી; કળાના પ્રખ્યાત વિવેચક; સામાજિક પ્રશ્નોમાં તે અત્યંત રસ ધરાવે છે અને તેને લગતાં લઘુ પુસ્તકો લખ્યાં છે. તે પૈકી 'અસ્પૃશ્ય' (Untouchable) તથા 'ફૂલી' ખૂબ જાણીતા છે.

મહેરઅલી યુસુફ-બી. એ. એલ. એલ. બી. જન્મ ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬; એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ તથા ગવર્મેન્ટ હો. કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૨૮માં મુંબઈમાં 'યુથલીગ' (યુવક મંડળ)ની સ્થાપના કરી. ૧૯૨૮માં મુંબઈમાં સાધન કમીશનના અધિકારની ચોજના કરી; ૧૯૨૮માં હોલડમાં મળેલી 'વિશ્વયુવક પરિષદ'માં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા. 'વાનગાડ'ના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું, ૧૯૨૯-૩૩. મુંબઈ પ્રાંતિકમહાસભાસમિતિના સ્વયંસેવક મંડળના ઉપરી ૧૯૩૦; ૧૯૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩ અને ૪૨માં પાંચ વખત જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા; કરાચીમાં ૧૯૩૧માં મળેલ અખિલ હિંદ વિદ્યાર્થી પરિષદના પ્રમુખ; ૧૯૩૪ની મુંબઈની મહાસભા વખતે સ્વયંસેવકોના ઉપરી; મુંબઈ મહાસભાના સમાજવાદી પક્ષના સંયુક્ત મંત્રી; અખિલ હિંદ મહાસભા સમાજવાદી પક્ષના પણ સંયુક્ત મંત્રી, મુંબઈના મેયર તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

મોદી-સર એચ. પી.-એમ. એ. એલ. એલ. બી. જન્મ ૧૮૮૧. મુંબઈ યુનિવર્સિટી કૉલેજના સભ્ય. ૧૯૨૭; ૧૯૨૯ તથા ૧૯૩૪માં મુંબઈના મિલમાલિકની મંડળીના પ્રમુખ હતા. હિંદી વેપારી મંડળના ૧૯૨૮-૧૯૨૯માં પ્રમુખ. ૧૯૩૩થી હિંદના 'એગ્રોપોલિસ' ફેડરેશનના પ્રમુખ છે. ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા હતા. વડી ધારાસભાના સભ્ય. તાતા સન્સ લિમિટેડના ડિરેક્ટર. અનેક પુસ્તકોના કર્તા. ગાંધીજીની મુક્તિને અંગે મતભેદ પડતાં વડી ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું ૧૯૪૩.

યાજ્ઞિક-ઈંદુલાલ કનૈયાલાલ : બી. એ. એલ. એલ. બી. કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી હિંદ સેવક સમાજમાં પ્રોપેશનર તરીકે જોડાયા, પાછળથી સભ્ય થયા. "નવજીવન અને સત્ય"ના પહેલા તંત્રી. હોમરૂલ ચળવળ તરફ સમાજના વલણ સંબંધી મતભેદ ઊભો થતાં તેનો ત્યાગ કર્યો. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં હોમરૂલ લીગની ચળવળને મજબૂત બનાવવામાં સક્રિય ભાગ લીધો. સાબરમતીના ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાયા અને કેળવણીમંડળની સ્થાપનામાં ખૂબ રસ લઈ આખા ગુજરાતમાં ડેરડેર શાળાઓ સ્થાપી. રોલેટ કાયદા વિરૂદ્ધ ચળવળમાં તથા અસહકારમાં ભાગ લીધો. રાજદ્રોહ માટે જેલમાં ગયા. છૂટ્યા પછી ગાંધીજી સાથેના મતભેદને અંગે સત્યાગ્રહ આશ્રમ છોડી

દીધો. 'હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર'ના તંત્રી. ફિલ્મ-ઉદ્યોગમાં પડ્યા, પણ થોડા સમયમાં છોડી દીધો. ઇંગ્લેન્ડ અને યુરોપમાં રહી ત્યાંથી હિંદના પત્રોમાં લેખો મોકલ્યા (૧૯૩૦-૩૧). હિંદમાં આવી મજૂરોમાં તથા ગુજરાતના બીલોમાં કામ કરે છે. કેટલાંક પુસ્તક તથા પુરિતકાઓ લખેલ છે.

જાગ્યાબલી-સર સૈયદ : યુનિયન સરકાર સાથે હિંદી પ્રમત્તુ નિરાકરણ કરવા ૧૯૨૫માં મોકલાયેલ પ્રતિનિધિમંડળના એક સભ્ય; જન્મ ૧૮૮૨; ૧૯૨૧માં કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં નિમાયા પહેલાં વર્ષો સુધી સંયુક્તપ્રાંતની કાઉન્સિલના સભ્ય હતા; રાષ્ટ્રસંઘની સભામાં હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય, ૧૯૨૬; દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રણ વર્ષ સુધી હિંદના એજન્ટ-જનરલ હતા. ૧૯૩૮માં તેમણે તે સ્થાન છોડી દીધું.

રમણ-સર ચંદ્રશેખર વેંકટ : એમ. એલ. એલ. ડી. (ગ્લાસ્ગો) ડી. એસ. સી (કલકત્તા), એફ. આર. એસ., નાઇટ. ૧૮૮૮ના નવેમ્બરમાં ત્રિચિનાપલ્લીમાં જન્મ. મદ્રાસની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું. ડિગ્રી મેળવ્યા પછી ૧૯૦૭માં હિંદી સરકારના મહેસૂલખાતામાં દાખલ થયાં. ૧૯૧૭માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પદાધ્યક્ષતાના પદે પરિણમી ગ્રેજુએટ તરીકે નિમાયા. યુરોપ જતાં રસ્તામાં સમુદ્રના વિવિધ રંગોનું નિરીક્ષણ કરતાં તેજના પૃથ્થકરણ વિષે શોધ કરવાની ઇચ્છા થઇ અને પરિણામે 'રમણ ઇફેક્ટ'ની શોધ થઇ. ૧૯૨૮-૨૯માં નાઇટ થયા. પેસેડેનાના ક્લિફોર્નિયા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજીના રિયસ' એસોસિયેટ, ૧૯૨૪. મેન્ડેલેફ કૉંગ્રેસના લેકચરર, ૧૯૨૫. રોમના મેટ્યુકિ મેડેસિસ્ટ, ૧૯૨૬. રાયલ સોસાયટીના લુઇસ મેડેસિસ્ટ, ૧૯૩૦. ૧૯૩૦માં પદાધ્યક્ષતાના અમુલ્ય શોધખોળ માટે નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું. એફ. આર. એસ. પણ છે. બેંગલોરના ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સના ડિરેક્ટર હતા. અમેરિકાનું વિજ્ઞાન માટેનું જાપાનમાં ઉત્તર ગયાનું માન ફેન્કલિન ચંદ્રક મેળવ્યો ૧૯૪૧.

રાજગોપાલાચારી-સી. : જન્મ ૧૮૭૯. મદ્રાસની પ્રેસિડેન્સી તથા લો-કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૯૦૦માં વકીલાત શરૂ કરી પરંતુ ૧૯૧૬માં અસહકારની ચળવળ શરૂ થતાં વકીલાત છોડીને ચળવળમાં જોડાયા. અનેક વખત જેલમાં જઈ આવ્યા. ગાંધીજીના 'યંગ ઇન્ડિયા'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું. મહાસભાના મંત્રી, ૧૯૨૧-૨૨. તિરુચેનાડુમાં ગાંધી આશ્રમની સ્થાપના કરી છે. વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય. અરપચ્ચતા-નિવારણની ચળવળમાં શેકાયા છે. મદ્રાસના પ્રધાનમંડળમાં વડા પ્રધાન હતા. ગાંધીજીના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનના નિર્ણાયક અનુયાયી. વિદ્વાન તથા ઉદાત્ત રાજનીતિજ્ઞ. હિંદ સંરક્ષણના કાયદા હેઠળ ૧૯૪૦માં કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા; પણ પાછળથી છોડી મુકવામાં આવ્યા. પાકિસ્તાન સંબંધી મતભેદ પડતાં મહાસભાનો ત્યાગ કર્યો.

રાજા-એમ. સી. : જન્મ ૧૮૮૩. દક્ષિત વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે વડી ધારાસભાના નિયુક્ત સભ્ય. મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કૉલેજમાં કેળવણી લીધી છે. મદ્રાસ યુનિવર્સિટી સેનેટના સભ્ય. અખિલ હિંદ દક્ષિત વર્ગની પરિપક્વ પ્રમુખ, ૧૯૨૮. ૧૯૩૧ના પૂના-કરારમાં સહી કરનાર. અખિલ હિંદ હિંદુ મહાસભાના ઉપપ્રમુખ. ગોળમેળ પરિપક્વના સભ્ય. દક્ષિત વર્ગના અગ્રણી. દક્ષિત વર્ગે ધર્મોત્તર કરતું તેવી ડૉ. આંગેડકરની પ્રતિજ્ઞા વિરોધી. રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ કાઉન્સિલના સભ્ય.

રાજેન્દ્રપ્રસાદ : બિહારના સારણ પ્રાંતમાં છરેદી ગામમાં ૧૮૮૪ના ડિસેમ્બરની ૩૭એ જન્મ. ૧૯૦૨માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીની પ્રવેશક પરીક્ષામાં પહેલા આવ્યા. કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. ઇન્ટરમિડિયેટ વર્ગમાં ફરીથી પહેલા આવ્યા. ૧૯૦૬માં બી. એ.ની પરીક્ષામાં પણ તેઓ પહેલા આવ્યા. ૧૯૦૭માં એમ. એ. તથા ૧૯૧૦માં બી. એલ. થયા. બિહારની યુવક-ચળવળના

આગળપડતા સભ્ય અને બિહારી વિદ્યાર્થી પરિપક્વતા મેળવી. પ્રિવિકાઉન્સિલના કેસને અંગે ૧૯૨૮માં ઇંગ્લંડ ગયા. ૧૯૨૬ સુધી કલકત્તા હાઇકોર્ટમાં વકીલાત કરતા હતા, પણ ત્યારપછી નવી રથપાચેલ પટણા હાઇકોર્ટમાં વકીલાત કરવાનું શરૂ કર્યું. ૧૯૨૫માં એમ. એલ.ની પરીક્ષા આપી પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવ્યા. થોડા સમય માટે યુનિવર્સિટી લો કોલેજમાં પ્રોફેસર રહ્યા. બિહારના જહોર-જવનમાં પ્રવેશ કર્યો. સેનેટમાં દાખલ થયા અને ૧૯૧૭માં પટણા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થતાં સિન્ડિકેટમાં દાખલ થયા. અંપારણ્યની ખેત-ચળવળમાં ૧૯૧૭માં ગાંધીજી સાથે જોડાયા. ૧૯૨૦માં અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા અને ધીકતી વકીલાત છોડી દીધી. મહાસભાના સામાન્ય મંત્રી હતા. વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય. સવિનય કાયદાલંગની ચળવળને અંગે અનેક વખત જેલમાં ગયા છે. બિહાર ધરતીકંપ વખતે ભોગ થઇ પડેલા માટે ફંડની સ્થાપના કરી. ૧૯૩૪માં મહાસભાના પ્રમુખ હતા. સુભાષચંદ્ર બોઝના રાજીનામા પછી ૧૯૩૯માં ફરીથી મહાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૯૪૦ની રામગઢની મહાસભાના સ્વાગત-પ્રમુખ. કારોબારીના સભ્યો સાથે જેલમાં છે.

રાધાકૃષ્ણ-સર, એસ. : એમ. એ. ડી. લિટ. (ઓનર્સ). ૧૯૩૧થી આંધ્ર યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર. જન્મ ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બર ૫મી. દક્ષિણ હિંદમાં તીરુતતીના વતની. વેલોર અને મદ્રાસની મિશનરી સંસ્થાઓમાં કેળવણી લીધી. મદ્રાસ, માઇસોર તથા કલકત્તામાં તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષક હતા. ૧૯૨૧-૩૧ સુધી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં કિંગ ન્યોર્મ ધી ફિક્ષ ચેર ઇન ફિલોસોફીમાં નિમાયા હતા. તેમની શિક્ષણ, ભાષણ તથા લખવાની શક્તિએ સમગ્ર જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં ભાષણ આપવાનું તેમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૨૯-૩૦માં ‘આદર્શવાદીનું જીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ’ ઉપર ભાષણ આપવા હિબર્ટ લેકચરર તરીકે તેમની નિમણૂક થઇ. આ સ્થાને કોઇ પણ હિંદીની અગાઉ નિમણૂક થઇ નહોતી. ઑક્સફર્ડની માન્ચેસ્ટર કોલેજમાં પણ થોડા વખત કામ કર્યું. ૧૯૨૬માં ઑક્સફર્ડમાં અપ્ટન લેકચરર. ૧૯૨૬માં ચિકાગો યુનિવર્સિટીમાં હેરકલ લેકચરર. તેમનાં પુરતકા તત્ત્વજ્ઞાન વિષે છે. આંધ્ર યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર હતા. અત્યારે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર છે. ગાંધીજીના ૭૦મા જન્મદિને દેસવિદેશના લેખકોની અંજલિવાળો અભિનવ ગ્રંથ ગાંધીજીને અર્પણ કર્યો.

રોય-કિરણશંકર : જન્મ ૧૮૯૧; કલકત્તા અને ઑક્સફર્ડમાં શિક્ષણ લીધું છે. બેરીસ્ટર છે. સરકારી નોકરી છોડીને અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લીધો; અનેક વખત જેલમાં ગયા છે; બંગાળની ધારાસભામાં મહાસભાપક્ષના આગેવાન.

રોય-પ્રફુલ્લચંદ્ર : સી. આઇ. ઇ., ડી. એસ-સી. (એડિન્બર્ગ), પી. એચ. ડી. (કલકત્તા), ડી. એસ. સી. (ડહર્મ), રસાયણશાસ્ત્ર (બે લાગ) ના કર્તા; જેસોર (હવે ખુલ્લા) પરમણુના રાગુબી ગામમાં ૧૮૬૧ના ઓગસ્ટની બીજીએ જન્મ. નવ વર્ષ સુધી ગામની હાઇસ્કૂલમાં તથા ત્યાર પછી કલકત્તામાં હેર સ્કૂલ તથા આલ્બર્ટ સ્કૂલમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૮૭૯માં પ્રવેશક પરીક્ષા આપ્યા પછી મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ તથા પ્રેસિડન્સી કોલેજના વિદ્યાર્થી થયા. એડિન્બર્ગ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઇ ૧૮૮૬માં બી. એસ-સી. ની ડિગ્રી લીધી અને ૧૮૮૭માં હોપ પ્રાઇઝ મેળવ્યું. ૧૮૮૮માં હિંદમાં પાછા ફર્યા અને પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસર નિમાયા. ૧૯૧૬ સુધી ત્યાં કામ કર્યું. નિવૃત્ત થતી વખતે રસાયણશાસ્ત્રના સિનિયર પ્રોફેસર હતા. કલકત્તા યુનિવર્સિટી સાયન્સ કોલેજમાં પલિત પ્રોફેસર થયા. ૧૮૯૨માં બંગાલ કેમિકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસની સ્થાપના કરી અને અત્યાર સુધી તેના આત્મા રહ્યા છે. બંગાળની એક્ષિમાટિક સોસાયટી

સમક્ષ પોતાને પહેલો નિર્મધ વાંચ્યો. ૧૮૬૫માં પારા તથા નાઇટ્રિક એસિડ વિષે શોધખોળ શરૂ કરી. ૧૯૦૭માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પી. એચ. ડી. ની માનદ પદવી આપી. સાત્તાબ્દની યુનિવર્સિટીની કૉંગ્રેસમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિએ ડી. એસ. સી. ની માનદ પદવી આપી અને તેજ વર્ષમાં સી. આઇ. ઈ. થયા. લંડનની કેમિકલ સોસાયટીના ફેલો. અંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીના ફેલો. હિંદી રસાયણશાસ્ત્રીઓના સમૂહના સ્થાપક. તેમાંના ઘણા ખૂબ વિખ્યાત છે. ખાદીના ચુસ્ત હિમાયતી. અપરિણીત.

રોચ-ડો. બી. સી. : આર. આર. સી. પી., એફ. આર. સી. એસ. કલકત્તાના નામાંકિત ડોક્ટર. ૨૧. દેશબંધુ દાસના સમયમાં સ્વરાજ-પક્ષના આગેવાન સભ્ય. ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૨ની સવિનયભંગની ચળવળમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. ૧૯૩૩માં કલકત્તાના મેયર. મહાસભાની વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય. અખિલ હિંદ મેડિકલ કાઉન્સિલના પ્રમુખ. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર.

રોચ-એમ. એન. : અંગાળાના ગામડાના એક શિક્ષકના પુત્ર. ખુરે નામ નરેન્દ્રનાથ ભટ્ટાચારી. ૧૯૦૩માં ક્રાંતિકારી ચળવળમાં ભાગ લીધો. ઢાકા અનુશીલન સમિતિના અગ્રગણ્ય સભાસદ. ૧૯૦૬માં રાજકીય ધાડ પાડવા માટે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. ૧૯૦૮માં હાવરા કોન્ટ્રિપરસી ફેસમાં તથા ૧૯૧૪માં 'ગાર્ડન રીમ'ની ધાડમાં પશુ સંડોવાયા હતા. લગાઇ જગતાં ગદર પાર્ટીમાં દાખલ થયા અને ૧૯૧૪-૧૫માં હિંદમાં હથિયાર લાવવા માટે જર્મની સાથેની મંત્રણામાં આગળ-પડતો ભાગ લીધો. આ નિષ્ફળતા પછી અનેક કૃત્રિમ નામો ધારણ કરીને હિંદમાંથી ચાલ્યા ગયા અને ચીન જઈ ડો. સુન-યાટ-સેનની મદદ માગી. અમેરિકા જઈને એમ. એન. રોચનું નામ ધારણ કર્યું અને ચુસ્ત કોમ્યુનિસ્ટ થયા. મેક્સિકોમાં જઈને ત્યાં 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી'ની સ્થાપના કરી અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં રાજ્યોમાં કોમ્યુનિસ્ટ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કર્યો. લડાઇ શરૂ થયા પછી લેનિનના બેલાવવાથી રશિયામાં ગયા અને ત્યાં 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'ના આગેવાન સભ્ય થયા. હિંદ અને એશિયાના બીજા દેશો સાથેના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ખાતાના વડા નિમાયા. ૧૯૨૨ થી ૧૯૨૮ સુધી 'વાંગાર્ડ' અને 'માસીઝ' ના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૨૭ ની શરૂઆતમાં 'ઇન્ટર્ન' યુનિવર્સિટી'ના હિંદી વિભાગના આગેવાન થયા. કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલે રોચને ચીનમાં ત્યાંના કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષને સલાહ આપવા મોકલ્યા, પરંતુ રશિયાના કોમ્યુનિસ્ટ આગેવાન બોરોડિન સાથે તકરાર થતાં ચીનનું કામ પડતું મૂકવું પડ્યું. ૧૯૨૬ની જગતની આંતરરાષ્ટ્રીય કોમ્યુનિસ્ટ કોંગ્રેસની ૬ ટી બેઠકમાં તેમણે તદ્દન લિનન કાર્યપ્રણાલીની હિમાયત કરી અને પસાર થયેલા ઠરાવો પર ટીકા કરતાં 'કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ'માંથી તેમને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. ત્યાંયાદ જર્મની તથા ફ્રાંસમાં આવ્યા. પંદર વર્ષના દેશવટા પછી ૧૯૩૦માં મુંબઈના કિનારે ઊતર્યા. ૧૯૩૧માં મુંબઈમાં ધરપકડ થઇ અને કાનપુરમાં તપાસ ચાલી છ વર્ષની સખત કેદની સજા થઇ. ૧૯૩૬માં છૂટ્યા પછી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં જોડાયા. 'ઇન્ડિયન પોલિટિકલ' વગેરેના લેખક. માર્ક્સના સિદ્ધાંતો પર આધારભૂત ગણાય છે. ૧૯૩૭માં અમેરિકન બાઈ સાથે લગ્ન કર્યું છે. મહાસભાનો ત્યાગ કરીને ફેસિસ્ટ સત્તા સામે લડવા પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરી.

લિયાકત હુસાઇન-નવાબ સર : પતિયાળાના વડા પ્રધાન. જન્મ ૧૮૮૭. ખાનગી શિક્ષણ લીધું છે. પોલીસ લાઇનમાં દાખલ થઈ પંજાબ રેપ્યુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એન્ડ પોલીસ થયા. ૧૯૧૦માં રાજ્યના પોલીસને ચાંદ મળ્યો. ૧૯૩૨માં એ. બી. ઈ. થયા. તે જ સાલમાં પતિયાળા રાજ્યમાં

ગૃહમંત્રી તરીકે જોડાયા. ૪૩ વર્ષની ઉંમરે પતિમાળાના વડા પ્રધાન થયા. ૧૯૩૧ની ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. જોઇન્ટ પાલિમેન્ટરી કમિટીના સભ્ય.

વાલ્મીકી હીરાચંદ : ૧૮૮૨માં શેલાપુરમાં જન્મ; કેળવણી પૂરી કર્યા પછી કોન્ટ્રેક્ટર તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી; મુંબઈ હિંદી વેપારી મંડળના પ્રમુખ, ૧૯૨૭; ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એમ્પ્લોઈડ ઓફ કોમર્સના પ્રમુખ; હિંદી વહાણના માલિકોના મંડળના પ્રમુખ; હિંદીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં માલિકોના પ્રતિનિધિ; સિંધિયા સ્ત્રીમ નેવિગેશન કું.ના ચેરમેન; ઓરિયન્ટલ ગવર્મેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યુરન્સ કું. લિ.ના ડિરેક્ટર.

વિજયરામવાચારી-દીવાન બહાદુર. સર : જન્મ ૧૮૭૫. ૧૯૧૭-૧૮માં બોડ્ ઓફ રેવન્યુના સેક્રેટરી. ૧૯૧૯-૩૨ કોમીનના દીવાન. ૧૯૨૨-૨૫ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રદર્શનમાં હિંદી કમિશ્નર. ૧૯૨૮-૨૯ જાહેર નોકરીના કમિશનના સભ્ય. ખેતીવાડીના સંશોધનની શાહી કાઉન્સિલના ઉપપ્રમુખ.

વિશ્વેશ્વરેયા-સર એમ : કે. સી. આર્ચ. ઈ. કેલર પરગણામાં ૧૮૮૧માં જન્મ. ખેંઘોરની સેન્ટ્રલ કોલેજમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા. પૂનામાં એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ કર્યો મુંબઈની એન્જિનિયરિંગ સર્વિસમાં દાખલ થઈ ૧૯૦૬માં નિવૃત્ત થયા. મહીસુરના મહારાજાએ રોટમાં મુખ્ય એન્જિનિયર નીમ્યા, અને ત્રણ વર્ષ સુધી યુદ્ધકૌશલ્યથી અદ્વિત કાર્યો કરી રાજ્યનાં કુદરતી સાધનોનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. ૧૯૧૨માં રાજ્યના દીવાન નિમાયા અને બધાં ખાતાંમાં શક્યવર્તી સુધારા કર્યા. ઔદ્યોગિક સુધારાના ક્ષેત્રમાં તેમનું સ્થાન અજોડ છે. મુંબઈ ઇરિગેશન ઇન્કવાયરી કમિટીના પ્રમુખ. ૧૯૨૫માં હિંદી આર્થિક તપાસ કમિટીના પ્રમુખ થયા અને મુંબઈની બેંક-એ તપાસ કમિટીની મંત્રણામાં ભાગ લીધો. તેમનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો 'પ્લાન્ડ ઇકોનોમી ફોર ઇન્ડિયા' તથા 'રીકન્સ્ટ્રક્શન ઇન્ડિયા' છે.

શાહીલાલ-સર પી. સી. : જન્મ ૧૮૭૪. લાહોર અને ઓકસફર્ડની બેલિયલ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું. કાયદાના કેળવણી-મંડળના નામાંકિત પુરુષ. લાહોર વકીલ-મંડળના એડવોકેટ. લાહોર હાઇકોર્ટના જજ નિમાયા હતા. ૧૯૧૦ તથા ૧૯૧૩માં પંજાબ ધારાસભાના સભ્ય હતા. ૧૯૩૪માં ત્રિવિ-કાઉન્સિલના સભ્ય નિમાયા.

શાન્તી-ધી રાઈટ બોલ. શ્રીનિવાસ પી. સી. : બ્રાહ્મણ. જન્મ ૧૮૬૬ના સપ્ટેમ્બરની ૨૨મી તારીખ. ૧૯૦૭માં હિંદ સેવક સમાજમાં જોડાયા અને સ્વ. શ્રી. જી. કે. ગોખલે પછી તેના પ્રમુખ થયા. ૧૯૧૩-૧૬માં મદ્રાસ ધારાસભાના સભ્ય. શાહી ધારાસભાના સભ્ય, ૧૯૧૬-૨૦. ૧૯૧૮માં મિ. મોટિયુના હિંદી પ્રવાસ સમયે તેમના નિકટ સંબંધમાં હતા. ૧૯૨૧માં શાહી પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિ. તે જ વર્ષમાં રાષ્ટ્રસંઘમાં તથા વોશિંગ્ટન પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી. ત્રિવિકાઉન્સિલર નિમાયા તથા ૧૯૨૧માં તેમને લંડન શહેરનું સ્વાતંત્ર્ય બક્ષારામાં આહ્વાન. ૧૯૨૨માં હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે 'કુમિનિયસ્ટ'માં મુસાફરી કરી. રાજમંત્રોમંડળના સભ્ય ચૂંટાયા, ૧૯૨૧-૨૪. ૧૯૨૭-૨૯માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી સરકારના એજન્ટ. ૧૯૩૦-૩૧માં ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. બ્રિટીશી કમિશનના સભ્ય. અનમલકમ્યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર હતા. મલાયામાં હિંદી મજૂરોની સ્થિતિની તપાસ કરવા સરકાર તરફથી નિમાયેલ પ્રતિનિધિ, ૧૯૩૬. સામ્રાજ્યના 'રૂપેરી ઇન્ડીના અવાજવાળા' વક્તા કહેવાય છે.

શાહની ડો. બીરબલ : પંજાબમાં ૧૮૬૧માં જન્મ. લાહોરની સરકારી કોલેજ તથા કેમ્બ્રિજમાં શિક્ષણ લીધું. લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર; સામંતની ફેકલ્ટીના ડીન. પાર્સિમાં

૧૯૩૫માં ઉજવાયેલ 'નેશનલ હિસ્ટરી મ્યુઝિયમ'ના ત્રીજા શતવર્ષી મહોત્સવ પ્રસંગે હિંદના પ્રતિનિધિ. આસ્ટરડામમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વનરપતિસાસ્ત્ર કોંગ્રેસમાં પોતાના વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રતિનિધિ. ૧૯૩૬માં રોયલ સોસાયટીના ફેલો ચૂંટાયા. હિંદની 'નેશનલ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ'ના પ્રમુખ ૧૯૩૭-૩૮.

શિવસ્વામી આચાર્ય-સર. પી. : કે. સી. એસ. આઇ. સી. એસ. આઇ. સી. આઇ. ઇ. જન્મ ૧૮૬૪ના ૭મી ફેબ્રુઆરી. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર ૧૯૧૬-૧૮; હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર ૧૯૧૮-૧૯; ધારાસભાના ચૂંટાયેલ સભ્ય ૧૯૨૦-૨૩; સરકાર નિયુક્ત સભ્ય ૧૯૨૪-૨૬. મદ્રાસના એડવોકેટ જનરલ ૧૯૦૮-૧૨. મદ્રાસની કારોબારી સભાના સભ્ય ૧૯૧૨-૧૭.

શ્રીનિવાસ આચાર્ય-એસ. : હક્ષિણુ હિંદના પ્રસિદ્ધ કુટુંબના નખીરા. અતિ પ્રસિદ્ધ વકીલ સ્વ. સર ભાષ્યમ આચાર્યનાં પુત્રી સાથે લગ્ન થયું છે. અત્યારે આગળપડતા વકીલ છે. થોડા સમય મદ્રાસના એડવોકેટ-જનરલ હતા. કારકિર્દીની શરૂઆતમાં રાજકારણમાં પડ્યા. સ્વ. દેશમ્પુ સી. આર. દાસ તથા મોતીલાલ નહેરુના સ્વરાજ-પક્ષમાં જોડાયા. મધ્ય ધારાસભામાં ચૂંટાતા તે સ્વરાજપક્ષના ડેપ્યુટી લીડર થયા. ૧૯૨૭માં ગૌહટી મહાસભાના પ્રમુખ હતા. જ્યારે સવિનયભંગની હિલચાલ શરૂ કરવામાં આવી ત્યારે રાજકારણમાંથી નીકળી ગયા. ૧૯૩૯માં રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો અને સુભાષ બોઝને ટેકા આપતા થયા.

પદ્મપ્રભ ચેટ્ટી-સર આર. કે. : જન્મ ૧૭ ઓક્ટોબર ૧૮૯૨. મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કોલેજમાં કેળવણી લીધી. ૧૯૦૨માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે મદ્રાસની ધારાસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૨૩માં વડી ધારાસભાના સભ્ય થયા. ઇંગ્લેંડમાં હિંદ મોકલેલ નેશનલ કન્વેન્શનના સભ્ય હતા. સામાન્ય પાર્લમેન્ટરી એસોસિએશનના હિંદી પ્રતિનિધિ તરીકે ઓરિજેલિયા ગયા હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં હિંદી પ્રતિનિધિ તરીકે જીનિવા મોકલવામાં આવ્યા હતા. ધારાસભાના ડેપ્યુટી પ્રેસિડન્ટ થયા. ૧૯૩૨ની ઓઠાવાની આર્થિક પરિષદમાં હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ હતા. ૧૯૩૦માં મધ્યસ્થ સરકારની કાપકૂપ કમિટીના સભ્ય. ૧૯૩૧માં ધારાસભાના ડેપ્યુટી પ્રેસિડન્ટ થયા. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ધારાસભાની છેલ્લી ચૂંટણીમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. ૧૯૩૫માં કોચીનમાં દીવાન નિભાયા. જીનિવામાં રાષ્ટ્રસંઘની એસેમ્બલીમાં પ્રતિનિધિ હતા. ૧૯૪૧માં દીવાન તરીકે રાજીનામું આપ્યું તથા 'ખરીદી મિશન'ના નેતા તરીકે હિંદી સરકારે અમેરિકા મોકલ્યા.

સકેસોના-મોહનલાલ : એમ. એસ. સી. એલ. એલ. બી. કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ૧૯૧૬માં લખનૌમાં વકીલાત શરૂ કરી. ૧૯૨૧થી મહાસભાના રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લે છે. ૧૯૨૧માં વકીલાત બંધ કરી અને મહાસભાની ચળવળને અંગે આઠ વખત જેલમાં જઇ આવ્યા છે. ૧૯૨૪-૨૬માં સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્ય હતા અને ૧૯૩૪થી લખનૌ વિભાગના બિન-મુસલમાન મતદારો તરફથી મધ્યસ્થ સભાના સભ્ય. કાંકારી કાવતરા કેસમાં અ્યાવપક્ષ તરફથી જમા રહ્યા. બંગાળના નજરકેદીઓના કેસની તપાસ ચલાવવા મહાસભાની વકિંગ કમિટીએ તેમની નિમણૂક કરી હતી, પરંતુ બંગાળ સરકારે તેમને અટકાવ્યા. રાજકીય કેદીઓ તથા નજરકેદીઓનું હિત તેમના હેડે છે.

શમ્સુ-સર તેજબહાદુર : નાઇટ. પી. સી. જન્મ ડિસેમ્બર ૧૮૭૫; સંયુક્તપ્રાંતની ધારાસભાના સભ્ય; ૧૯૧૦ની હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મંત્રી; શાહી ધારાસભાના સભ્ય; હિંદી સરકારના કાયદાના સભ્ય, ૧૯૨૦-૨૨; સિયરલ (ઉદારમતવાદી) પક્ષના આગેવાન સભ્ય; પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય; પ્રિવિકાઉન્સિલના સભ્ય; હિંદી રાજ્યધારણના કાયદામાં પ્રમાણજીત છે.

સરકાર-સર જીનનાથ : નાઈટ, સી. આર્. ઈ., એમ. એ. (૧૮૯૨માં પ્રથમ વર્ગમાં અગ્રેજીમાં પહેલાં કોઈએ ન મેળવેલ માફ મેળવ્યા). સુવર્ણચંદ્રકા તથા છનામે મેળવ્યાં છે. ગ્રેમચંદ રાયચંદ શિષ્યશ્રુતિ (અને મોનેટ ચંદ્રક મેળવનાર.) ૧૮૯૭. પ્રેક્ટિસર મેટ્રોપોલિટન સંસ્થા. ૧૮૯૩; અંગાળાના ફેળવણીખાતામાં પ્રેસિડન્ટી કોલેજના પ્રેક્ટિસર (૧૮૯૮ના જૂનથી ૧૮૯૯ના જૂન સુધી અને ફરીથી ૧૯૦૧ના જૂનથી ડિસેમ્બર સુધી) પટણા કોલેજ, ૧૮૯૯-૧૯૧૭. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં હિંદના ઇતિહાસખાતાના વડા, ૧૯૧૭-૧૯૧૯. હિંદી ફેળવણીખાતામાં, ૧૯૧૮. કટકની રેવન્યુ કોલેજના પ્રેક્ટિસર; ૧૯૧૯-૧૯૨૬. ફરીથી પટણા કોલેજ, ૧૯૨૩-૧૯૨૬. સી. આર્. ઈ., ૧૯૨૬. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર, ૧૯૨૬-૨૭. રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના માનદ ફેલો. હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડઝ કમિશનના સભ્ય. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં સર વિલિયમ મોરિસ લેક્ચરર; હિંદના ઇતિહાસમાં મોગલ સમય વિષે પ્રમાણુજૂત ગણાય છે. 'ઓરગેઝ', 'શિવાજી', 'મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી' વગેરેના લેખક.

સરકાર-સર એન. એન. : કે. સી. એસ. આઇ., યેરિસ્ટર, જન્મ ૧૮૭૬. કલકત્તાની મેટ્રોપોલિટન શાળા તથા પ્રેસિડન્ટી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૮૯૪માં ગણિત, રસાયણશાસ્ત્ર તથા પદાર્થવિજ્ઞાનમાં માન સહિત ગ્રેજ્યુએટ થયા. પ્રેસિડન્ટી કોલેજમાંથી રસાયણશાસ્ત્ર લઇ એમ. એ. થયા. ૧૮૯૭માં રિપન કોલેજમાંથી કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરી. ભાગલપુરની ડિરેક્ટ કોર્ટમાં જોડાયા. ૧૯૦૨માં મુન્સફ નિમાયા. ૧૯૦૫માં નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. તે જ વર્ષે ઈંગ્લંડ ગયા ને ૧૯૦૭માં યેરિસ્ટર થયા, અને કલકત્તા હાઇકોર્ટમાં દાખલ થયા. ૧૯૨૮માં અંગાળાના એડવોકેટ-જનરલ નિમાયા. ૧૯૩૧માં નાઇટ થયા. મહાત્મા ગાંધીની સવિનયભંગની ચળવળ સામે શહેરી રક્ષણ સંઘની સ્થાપના કરી. ૧૯૩૨માં ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. જોઇન્ટ પાલમેન્ટરી કમિટીમાં પ્રતિનિધિ હતા. કેમી યુકાદો ફેરવવાને ખૂબ મહેનત કરી. હિંદી સરકારના કાયદાના સભ્ય હતા. ૧૯૩૯માં નિવૃત્ત થયા.

સરકાર-નલિનીરંજન : માઇમેન્સિંગ પરગણાના શેઠેરા ગામમાં ૧૮૮૮માં જન્મ. સ્વદેશી-ચળવળની શરૂઆત થતાં અભ્યાસ છોડી દીધો અને રાષ્ટ્રીય ફેળવણીમંડળમાં દાખલ થયા. ધણી રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ-શ્રી. અરવિંદ ઘોષ, શ્રીયુત બિપીનચંદ પાલ, શ્યામસુંદર ચક્રવર્તી, ચિત્રાનંદ દાસ અને બીજાઓના સમાગમમાં આવ્યા. પિતાના મૃત્યુને અંગે હિંદુસ્થાન ફ્રી-પ્રેસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કંપનીમાં મામૂલી કારકુન તરીકે દાખલ થયા. પોતાના યુલ્લેખશીલ મેનેજરની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૨૩માં સ્વરાજપક્ષની સ્થાપના થતાં તેમને 'ગિહપ' તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. માઇમેન્સિંગ તરફથી અંગાળાની ધારાસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૩૨માં અંગાળાના રાષ્ટ્રીય વેપારી મંડળમાં પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૯૩૩ તથા '૩૪માં ફરીથી ચૂંટાયા. કલકત્તા પોર્ટટ્રસ્ટમાં મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે છે. ઓડ' ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી તથા ઓડ' ઓફ ઇકોનોમિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર કમિટીમાં ફેડરેશનના પ્રતિનિધિ તરીકે ૧૯૨૯માં ચૂંટાયા. છેલ્લા હિંદ-જાપાન વેપારી-કરાર વખતે હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના બિનઅધિકારી સલાહકાર. ૧૯૩૩માં હિંદી વેપારીના મંડળના ફેડરેશનના પ્રમુખ. ૧૯૩૧માં રેલવેમાં કાપકૂપ કરવા નિમણેશ કમિટીના સભ્ય. ૧૯૩૧-૩૨ અખિલ હિંદ જિંદગીના વીમાના મંડળના પ્રમુખ. ૧૯૩૪-૩૫માં કલકત્તાના ચૂંટાયેલ મેયર. અંગાળ સરકારના મહેસૂલખાતાના પ્રધાન. ૧૯૩૯ના ડિસેમ્બરમાં તેમણે પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું. વાઇસરોયની કારોબારીમાં નીમાયા અને ફેળવણીખાતાનું દક્ષિણ સીંચાયું; અપવાસને અંગે મહાત્મા ગાંધીજીને છોડવા સંબંધી મતભેદ પડતાં રાજીનામું આપ્યું ૧૯૪૩,

સહકર્મ, બહુલ દેવ : ૧૮૯૫માં બિહારમાં જન્મ; ૧૯૧૪માં એમ. એ. ની ડીગ્રી લીધી. અને પટણાની બી. એન. કૉલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર નીમાયા; કાયદાની પરીક્ષા આપીને પટણાની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી, ૧૯૨૧; બિહારની નાલંદા કૉલેજના એક સ્થાપક; ૧૯૨૫થી પટણા યુનિવર્સિટીની સેનેટના તથા ૧૯૩૦થી સીન્ડિકેટના સભ્ય; ૧૯૨૬ થી ૧૯૨૯ સુધી ધારાસભાના સભ્ય; બિહારની ધારાસભામાં મહાસભાપક્ષના સભ્ય તથા આગેવાન ૧૯૩૭; બંગાળના એડવોકેટ જનરલ નીમાયા ૧૯૩૭.

સંત નિહાલસિંગ : ૧૮૮૪ના ૩૦મી મેએ જન્મ. લેખક, પત્રકાર તથા પ્રવાસી. ૧૯૨૧-૨૨ની પાટલી કુમારની હિંદની મુલાકાત વખતે 'ઓબ્ઝર્વર' તથા બીજા પત્રોના ખાસ ખબરપત્રી તરીકે કામ કર્યું. જગતભરનાં માસિકો તથા વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખે છે. ધણી મોટી સભાઓ સમક્ષ ભાષણ આપ્યાં છે. ધણાં પુસ્તકોના લેખક. મદ્રાસના 'હિંદુ' તથા 'લીટરરી ડાયજેસ્ટ'ના લેખક.

સંપૂર્ણાનંદ : બી. એસ. સી., એલ. ટી. જન્મ ૧૮૮૬; કાશીમાં શિક્ષક તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી. બિહારની કૉલેજના હેડમાસ્ટર. ૧૯૨૧માં અસહકાર કર્યો. 'મર્ચાંદા', (હિંદી માસિક) તથા 'દુ-૩' (અંગ્રેજી દૈનિકના) તંત્રી. મહાસભાની પ્રવૃત્તિ અંગે ચાર વખત જેલમાં જઈ આવ્યા. સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિના સામાન્ય મંત્રી, ૧૯૨૬-૨૮. ધારાસભાના સભ્ય અને મહાસભાપક્ષના મંત્રી. સ્કીન કમિટીમાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુના મંત્રી. કાશી મ્યુનિસિપલ બોર્ડના સભ્ય, ૧૯૨૩-૨૫. એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય, ૧૯૨૨-૨૯, ૧૯૩૦-૩૬. ૧૯૨૩થી કાશી વિદ્યાપીઠમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર. અખિલ હિંદ મહાસભા સમાજવાદી પક્ષની કારોબારી સમિતિના સભ્ય; તેની બીજી વાર્ષિક પરિષદના પ્રમુખ, ૧૯૩૪. ભારતી વીમા ક્ષિતિગ્રસ્તના ડાયરેક્ટર. અનેક પુસ્તકોના લેખક.

સારદા-હરવિલાસ : અજમેરમાં ૧૮૬૭ના જૂનમાં જન્મ. અજમેરની સરકારી કૉલેજમાં પ્રથમ વર્ગ સુધીનું શિક્ષણ લીધું અને ૧૮૮૮માં આગ્રા કૉલેજમાંથી કલકત્તા યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની પરીક્ષા અંગ્રેજીમાં માન સહિત પસાર કરી. ૧૮૮૯માં અજમેરની સરકારી કૉલેજમાં સિનિયર શિક્ષક તરીકે નિમણૂક. ૧૮૯૨માં અજમેર-મેરવાડાના ન્યાયખાતામાં બહુલી થઈ. ૧૮૯૫માં જેસલમીરના મહારાવળના ગાડિયન નિમાયા. ૧૯૦૨માં ન્યાયખાતામાં પાછા ફર્યા. તે થોડાં વર્ષ વધારાના ઇ. એ. સી. તથા અજમેરના ફર્ટ કલેસ સળ જજ હતા. પાછળથી અજમેરની સ્પેશલ કોર્ટના જજ નિમાયા. ૧૯૨૨માં અજમેર-મેરવાડાના વધારાના ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા સેશન્સ જજ તરીકે કામ કર્યું. આઠ વર્ષ સુધી અજમેરના મ્યુનિસિપલ કમિશનર હતા. ગઈ મહાન લડાઈ વખતે અજમેર-મેરવાડા પ્રકાશનખાતાના માનદ મંત્રી હતા. ૧૯૨૩માં સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં ધારાસભાના સભ્ય ચૂંટાયા. ૧૯૨૫માં ગંધપુરની મુખ્ય કોર્ટના સેશન્સ જજ નિમાયા. ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં ધારાસભામાં ફરીવાર ચૂંટાયા. ૧૯૨૫ના જાન્યુઆરીમાં તેમણે બાળલક્ષ-બિલ રજૂ કર્યું, તે સંયોગવશાત ૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બરમાં પસાર થયું અને તે જ વર્ષના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે તેણે કાયદાનું સ્વરૂપ લીધું. ૧૯૩૦માં ધારાસભામાં ત્રીજવાર ચૂંટાયા. "હિંદુ-એકતા" નામક પ્રસિદ્ધ પુસ્તકના તે લેખક છે.

સાવરકર-વિનાયક દામોદર : ઝેરિસ્ટર; જન્મ ૧૮૮૩; પૂનાના 'જગતહિતેષુ' તથા 'કાળ'માં દસ વર્ષની ઉંમરે રચેલ કાવ્યો પ્રગટ કરીને કવિત્વશક્તિની સાબિતી આપી. આપેકર ભાઈઓના કેસથી તથા ૧૮૯૭માં લોકમાન્ય તિલકને થયેલ સળથી રાષ્ટ્રસેવાની પ્રેરણા મળી; ૧૯૦૦માં નાસિકમાં પ્રખ્યાત રાજકીય મંડળ 'મિત્રબેળા'ની સ્થાપના કરી; ૧૯૦૧માં મેટ્રિક થયા; કૉલેજમાં સહાધ્યા-યોગ્યોમાં રાષ્ટ્રીય પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યું; બહિષ્કાર-અળવળમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો અને

પૂનામાં વિદેશી કાપડની હોળી કરવાની યોજના કરી; હિંદમાં આવા પ્રકારની પહેલી હોળી હતી; તેને અંગે ૧૯૦૫માં કોલેજ હોસ્ટેલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા; ૧૯૦૫માં બી. એ. થયા; મુંબઈમાં કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો; 'વિહારી' પત્ર ચલાવ્યું અને ૧૯૦૬માં 'અખિલ નવભારત સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી; સ્વ. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા તરફથી અપાતી શિવાજી સ્કૉલરશીપ મેળવીને ઍરિસ્ટર થવા ઇચ્છાંડ ગયા; ત્યાં 'ઈડિયા હાઉસ'ની સ્થાપના કરી; પરીક્ષા પસાર કરી, પણ રાજકીય કારણોને અંગે ઍરિસ્ટર તરીકે નામ નોંધવાની ના પાડવામાં આવી; 'તલવાર' નામે પત્રની સ્થાપના કરી; 'અભિનવ ભારત રાજકીય સોસાયટી'ની આગેવાની લઈને પંડિત શ્યામજી તથા માદમ કામા સાથે સોસાયટીમાં કામ કર્યું, ૧૯૦૯; ૧૯૧૦માં ઇચ્છાંડ પાછા ગયા; હિંદી ફોનદારી કાયદાની કલમ ૧૨૧ અ હેઠળ પકડવામાં આવ્યા ને હિંદ લાવતી વખતે સ્ત્રીમરમાંથી પડતું મૂકીને તરીને માસેલ્સ પહોંચ્યા. ફરીથી ફ્રેંચ ભૂમિ પર પકડવામાં આવ્યા ને તેમના કબજા માટે ઇચ્છાંડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે ગરમાગરમ તકરાર ચાલી, છેવટ હેગ ટ્રિબ્યુનલને કેસ સોંપવામાં આવ્યો, અને જિંદગીભર ફેરનિકાલની સજા કરવામાં આવી; આંદામાન વગેરે સ્થળોએ ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૪ સુધી કેદમાં રાખવામાં આવ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં તથા લાપલ્સ દ્વારા ચળવળ ચાલતાં શરતી છુટકારો કરવામાં આવ્યો, ૧૯૨૪; રત્નાગિરિમાં નજરકેદ હતા; ૧૯૩૭માં છોડી મૂકવામાં આવ્યા. હિંદુ મહાસભાના વર્ષોથી પ્રમુખ ચૂંટાય છે. ૧૯૪૩માં તેમાંથી રાજીનામું આપ્યું. શાંતિ વિરુદ્ધ ચળવળ, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ તથા હિંદુ-સંગઠનમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. પ્રથમ પંક્તિના લેખક, કવિ તથા વક્તા.

સાહુ-મેથનાદ : ડી. એસ. સી. એફ. આર. એસ; અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીમાં પદાર્થશાસ્ત્રખાતાના વડા, જન્મ ૧૮૯૩ બી. એસ. સી. ૧૯૧૩ [પ્રથમ વર્ગ સી. ૧૯૧૫ (પ્રથમ વર્ગ) મિથ્ર-અણિતમાં બીજો નંબર] પી. આર. એસ. ગણિતમાં બીજો નંબર] ક્રીમ. એસ; ડી. એસ. સી; લંડન અને બર્લિનની શાહી કોલેજમાં કામ કર્યું છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સાયન્સ કોલેજમાં લેક્ચરર. ૧૯૨૧-૨૩માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પદાર્થશાસ્ત્રના ખેર પ્રોફેસર. અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર. ૧૯૨૩. રૉયલ સોસાયટીના ફેલો. હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદના પ્રમુખ, ૧૯૩૪. જર્મન એકેડેમી ઓફ સાયન્સના ફોરસ્પોન્ડિંગ મેમ્બર. ૧૯૩૫-૩૬માં કાર્નેગી રિસર્ચ સ્કૉલર. આધુનિક સમયના એક વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક. પદાર્થશાસ્ત્રના જગતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ સંપાદન કરી છે. વિજ્ઞાન ઉપર અનેક લેખો તથા પુસ્તકો લખ્યાં છે. અત્યારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પદાર્થશાસ્ત્રના પશ્ચિત પ્રોફેસર છે.

સાંખ્યમુર્તિ-બી. : કોકોનાડા, આંધ્રના આગળપડતા મહાસભાવાદી. ૧૯૨૧માં ધીકતી વયેલાત છોડી દઈને અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા; ૧૯૨૫ની કોકોનાડા મહાસભાની સ્વાગત-સમિતિના સામાન્ય મંત્રી; રાષ્ટ્રધ્વજ માટે અધિકારીઓ સાથે તકરાર કરવામાં પહેલા હતા; મહાસભાનું 'ધ્યેય' 'સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' હોતું જોઈએ તે માટે ૧૯૨૧થી અવિરત મહેનત કરે છે; સ્વાતંત્ર્ય-સંઘના સ્થાપક; નાગપુર સત્યાગ્રહ તથા મદ્રાસના નીલના પૂતળાના સત્યાગ્રહના આગેવાન; સાંખ્યન કમિશનના અધિકારમાં આગળપડતો ભાગ લીધો છે; હમેશાં રાષ્ટ્રીય લડતના મોખરે રહ્યા છે; અનેક વાર કેદમાં ગયા છે; હિંદુસ્તાની સેવાદળના પ્રમુખ તરીકે સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓને તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે; અંગ્રાજોની સ્વયંસેવક પરિષદના પ્રમુખ; મહાસભાની વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય; ૧૯૩૨માં ડિરેક્ટ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટના હાથે સખત લાકીમાર આધી.

સિંગ-શ્રી કૃષ્ણ : જન્મ ૧૮૮૮ના ઓક્ટોબર ૨૧. ૫૮થા કોલેજમાં કેળવણી લીધી. ૧૯૧૫માં વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી. ૧૯૨૧માં વકીલાત છોડી દઈ રાજકારણમાં પડ્યા. ૧૯૨૭માં બિહાર

અને ઓરિસ્સા કાઉન્સિલના સ્વરાજ-પક્ષના નેતા નિમાયા. ૧૯૩૪ના ધરતીકંપ દરમિયાન મુજફરપુર અને બીજાં સ્થળોએ ખૂબ રાહતકાર્ય કર્યું. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં મહાસભાના સભ્ય હતા. મોગિર ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડના પ્રમુખ. બે વર્ષ જેલમાં રહ્યા. બિહારમાં મહાસભા-પ્રધાનમંડળના મુખ્ય પ્રધાન હતા.

સિંગ, સર ગણેશદાસ નાઇક : ૧૮૬૮ના જન્મચારીમાં જન્મ. પટણા કોલેજમાં સ્કૂલ તથા પટણા કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૮૯૫માં બી. એ. તથા ૧૮૯૭માં એલ. એલ. બી. થયા. પટણા હાઇકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી ૧૯૧૬; પૂર્વ પટણા તરફથી ૧૯૨૧માં, પશ્ચિમ મુજફરપુર તરફથી ૧૯૨૩માં, તથા ગયા તરફથી ૧૯૨૬માં બિનહરીફ ચૂંટાયા. ધારાસભાના કાર્યમાં સધળો વખત આપના માટે ૧૯૨૨માં વકીલાત છોડી દીધી. ધારાસભામાં અગત્યની બધી કમિટીઓમાં સભ્ય તરીકે નિયુક્ત થતા; પટણામાં પાટલિપુત્ર હાઈ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના કરી. બિહારના જમીન માલિક મંડળના મંત્રી. ૧૯૨૩થી બિહાર અને ઓરિસ્સામાં સ્વરાજ્યખાતાના પ્રધાન હતા.

સિંગ, સર જોગેન્દ્ર : ખાનગી શિક્ષણ લીધું. નાની ઉમરથી જ પત્રકારિત્વનો શોખ લાગ્યો. 'દસ્ત અને વેસ્ટ'નું તંત્રીપણું કર્યું; ત્રિવિધ વિષયો પર પુસ્તકો લખ્યા છે. પતિયાળાના ગૃહસચિવ ૧૯૧૦. પાછળથી ત્યાંના વડા પ્રધાન. શીખ કેળવણી પરિષદના પાંચ વખત પ્રમુખ. હિંદી ખાંડ કમિટી તથા કરવેરા તપાસ કમિટીમાં કામ કર્યું છે. પંજાબ ધારાસભાના ત્રણ વખત સભ્ય. ખેતીવાડી ખાતાના પ્રધાન ૧૯૨૬-૩૦, અત્યારે વાઈસરૉયની કારોબારીના સભ્ય.

સિંહા-સમ્વિદાનંદ, બેરિસ્ટર : હિંદી વડી ધારાસભાના પહેલા ચૂંટાયેલ પ્રમુખ. બિહાર તથા ઓરિસ્સા સરકારના પહેલા હિંદી ફાઇનેન્સ મેન્જર, ૧૯૨૧-૨૬. ધારાસભાના પ્રમુખ, ૧૯૨૧-૨૨. પટણા યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચેન્સેલર, ૧૯૩૬. જન્મ ૧૮૭૧ ૧૦મી નવેમ્બર. લાહોરના સ્વ. સેવારામનાં પુત્રી સ્વ. શ્રીમતી રાધિકા સાથે લગ્ન થયું. પટણા કોલેજ તથા કલકત્તાની સિટી કોલેજમાં કેળવણી લીધી. ૧૮૯૩માં બેરિસ્ટર થયા. કલકત્તા હાઇકોર્ટના એડવોકેટ, ૧૮૯૩. અલ્લાહાબાદ હાઇકોર્ટ, ૧૮૯૬. પટણા હાઇકોર્ટ, ૧૯૧૬. ૧૮૯૯-૨૧ 'હિંદુસ્તાન રિવ્યુ'ની સ્થાપના કરી તથા ચલાવ્યું. શાહી ધારાસભામાં બે વખત સભ્ય ચૂંટાયા. વડી ધારાસભામાં ચૂંટાયા, ૧૯૨૦. ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીમાં પહેલા ડેપ્યુટી પ્રમુખ ચૂંટાયા. પોતાની પત્નીના સ્મરણાર્થે રાધિકા સંસ્થા સ્થાપી તથા અર્પણ કરી, તેમાં પટણાનો વિશાળ હોલ આવેલો છે, ઉપરાંત સમ્વિદાનંદ સિંહા પુસ્તકાલય આવેલું છે. તેમાં ઉત્તમ અંગ્રેજી પુસ્તકોના સંગ્રહ છે. ૧૯૨૬માં 'હિંદુસ્તાન રિવ્યુ'નું તંત્રીપદ ફરીથી લીધું. ૧૯૩૧માં પટણાના 'ઇન્ડિયન નેશન'ના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર થયા. ૧૯૩૩માં નેઇન્ટ પાલમેન્ટરી કમિટી સમક્ષ હાજર થયા. ૧૯૩૫માં લખનૌ યુનિવર્સિટીના પદવીદાનસમારંભનું લાવણ આપ્યું.

સીતારામૈયા-પટ્ટાભી ડો. : બી. એ., એમ. બી. બી. એસ., ૧૯૦૬માં મહલીપટ્ટનમાં ખાનગી ડોક્ટરી ધંધો શરૂ કર્યો પણ ૧૯૧૬માં છોડી દીધો. તે સમય દરમિયાન આંધ્રપ્રદેશી કલાશાળાની કે. હનુમંતરાવ સાથે સ્થાપના કરી. આ રાષ્ટ્રીય કોલેજ કોઇ પણ યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવતી નહોતી. ૧૯૧૬થી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય; ૧૯૧૯માં અંગ્રેજી સાપ્તાહિક 'જનભૂમિ' શરૂ કરીને ૧૯૩૦ના એપ્રિલ સુધી ચલાવ્યું. તે વખતે મીઠાના સત્યાગ્રહ માટે તેમને એક વર્ષની જેલ મળી. ૧૯૩૨-૩૩માં ફરીથી બે વર્ષ માટે અને ૧૯૩૩ના આક્રોધરમાં ત્રીજી વખત છ માસ જેલમાં ગયા. ૧૯૨૯-૩૦-૩૧ તથા ૧૯૩૪-૩૬માં વર્કિંગ કમિટીના સભ્ય; સહકારી ચળવળમાં સ્વ ધરાવે છે; ૧૯૨૬માં મદ્રાસ પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ; સહકારી ચળવળ સાથે ૧૯૩૦ સુધી ખૂબ જોડાયેલ હતા; શરાશી તથા વીમામાં પણ સ્વ ધરાવે છે અને આંધ્ર પ્રિયુર-સ કંપની, આંધ્ર બેંક,

- ભારતલક્ષ્મી ઇન્સ્યુરન્સ કંપની તથા હિંદુસ્તાન ઇન્સ્યુઅલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીની સ્થાપના કરી છે; ૧૯૩૯માં મહાસભાના પ્રમુખપદ માટેની સુભાષચંદ્ર બોઝ સામેની હરીફાઈમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યા.

સુષોભાર-મનુ : મુંબઈ તથા લંડનની યુનિવર્સિટીમાં કેળવણી લીધી છે. ૧૯૧૪માં હિંદમાં પાછા ફર્યા. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના લેક્ચરર. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રેક્સર. બેચિંગ્ટન રિમથ કમિટી પાસે જીવાની આપવા હિંદી સરકારે તેમને ઈન્કંડ મોકલ્યા હતા. સેન્ટ્રલ બેંકિંગ ઇન્કંવાયરી કમિટીના સભ્ય. ધણી દેશી રાજ્યોના આર્થિક વિવચના સલાહકાર. મુંબઈ કોરપોરેશનના સભ્ય. હિંદી વેપારી મંડળીના ઉપપ્રમુખ, ૧૯૩૨. મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્ય.

સુલતાન આહમદ સર : જન્મ ૨૪ ડિસેમ્બર ૧૮૮૦; સરકારી એડવોકેટ ૧૯૧૬-૩૭; પટણા હાઇ-કોર્ટના જજ, ગવર્નરની કારોબારીના સભ્ય તથા પટણા યુનિવર્સિટીના વાઇસચાન્સેલર હતા; ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય; મુસ્લીમ લીગની ઉત્પત્તિ સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે; વાઇસરોયની કારોબારીમાં વેપાર ખાતાના સભ્ય તરીકે કામ કર્યું છે, ૧૯૩૬-૩૭; અત્યારે વાઇસરોયની કારોબારી સભામાં કાયદાખાતાના સભ્ય છે.

હક-સર મહમદ અઝીઝુલ : સી. આઈ. ઇ. ૧૯૩૭થી બંગાળની ધારાસભાના રપીકર; ૧૯૩૮થી કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર; ૧૯૨૯થી બંગાળની ધારાસભાના સભ્ય તથા કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ફેલો; ૧૯૩૪થી ૧૯૩૭ સુધી કેળવણી ખાતાના પ્રધાન હતા; ૧૯૪૨માં લંડન ખાતે હિંદના હાઇ કમીશનર હતા. અત્યારે વાઇસરોયની કારોબારી સભામાં ખોરાકખાતાના સભ્ય.

હમિયુદ્દલ-સર મહમદ : કે. સી. એસ. આઈ., કે. સી. આઈ. ઇ., એલ. એલ. ડી. જન્મ ૧૮૬૯. ૧૮૮૮માં વકીલાત શરૂ કરી. ૧૯૦૯-૧૨માં ધારાસભાના સભ્ય. ૧૯૨૦માં મદ્રાસ કોરપોરેશનના સભ્ય. ૧૯૧૯માં મદ્રાસની કારોબારી કાઉન્સિલના કામચલાઉ સભ્ય. મદ્રાસની કારોબારી કાઉન્સિલના બે વખત સભ્ય. ૧૯૨૫-૩૦માં વાઇસરોયની કારોબારી કાઉન્સિલના કેળવણીખાતાના સભ્ય. ૧૯૨૬માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલ હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના આગેવાન. ત્રાવણકોરના દીવાન, ૧૯૩૪.

હરકર, કર્નલ સર કૈલાસ નારાયણ : નાઇટ, સી. આઈ. ઇ. એલ. એલ. બી. જન્મ ૧૮૭૬, ગ્વાલિયરમાં શિક્ષણ લીધું છે. મહારાજા સિંધિયાના ખાનગી મંત્રી ૧૯૦૩; પાછળથી રેવન્યુ બોર્ડના સિનિયર સભ્ય તથા પોલીટીકલ મેમ્બર થયા. ૧૯૩૮માં બિકાનેરના મુખ્ય પ્રધાન થયા. ગોળમેજી પરિષદના સરકાર નિયુક્ત સભ્ય; ગોળમેજી પરિષદમાં ગયેલ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિ મંડળના મંત્રી; બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં કાશ્મીર રાજ્યના પ્રતિનિધિ.

હિંદાયતુલ્લા-સર શુલામહુસેન : જન્મ ૧૮૭૮. ડી. જી. સિંધ કોલેજ તથા ગવર્મેન્ટ લો સ્કૂલમાં કેળવણી લીધી. ૧૯૨૧થી ૧૯૨૮ સુધી મુંબઈ સરકારના પ્રધાન. મુંબઈ સરકારની કારોબારી સભાના સભ્ય. ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય. સિંધની સલાહકાર કમિટીના પ્રમુખ. સરકારના પહેલા મુખ્ય પ્રધાન હતા. અલ્લાખજી પ્રધાનમંડળમાં પ્રધાન હતા. તે પ્રધાન મંડળે રાજીનામું આપતાં પોતે મુખ્ય પ્રધાન થયા.

હોર્નિંગ-બેન્ગમિન ગાઇ : જન્મ ૧૮૭૩. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પત્રકાર તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી. ૧૯૦૬માં કલકત્તાના 'રેટરસમેન'માં મદદનીશ તંત્રી થયા. ૧૯૧૧માં 'બોમ્બે કોનિક્લ'માં દાખલ થયા અને ૧૯૧૯ સુધી તે પત્ર ચલાવ્યું. હિંદ રક્ષણના કાયદા હેઠળ લોડ લોછડે તેમને દેશનિકાલ કર્યા. મહાસભાના અગ્રણી સભ્ય. ૧૯૨૬માં હિંદ પાછા ફર્યા. મુંબઈ કોરપોરેશનના ચૂંટાયેલા સભ્ય. ૧૯૨૬માં 'ઇન્ડિયન નેશનલ હેરલ્ડ' શરૂ કર્યું. પછી ૧૯૩૦માં અઠવાડિક 'હેરલ્ડ' શરૂ કર્યું. ૧૯૩૧માં લાહોરના 'ડેઇલી હેરલ્ડ'ના તંત્રી થયા. અત્યારે 'બોમ્બે સેન્ટ્રનલ' ચલાવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ચરિતાવલિ

(ખાસ કરીને ચાલુ યુદ્ધ અંગેની)

ઇનોનુ-ઇસ્મત : તુર્કિસ્તાનના પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ; અગાઉ ઇસ્મતપાશા, તરીકે ઓળખાતા હતા; જન્મ સ્મર્નામાં ૧૮૮૪. ૧૯૦૩માં લશ્કરી ઓફીસર થયા અને સત્વર જનરલ સ્ટાફમાં નીમાયા. ૧૯૧૪-૧૮ના વિશ્વયુદ્ધમાં સિરિયા મોરચે ટુકડીના ઉપરી તરીકે કામ કર્યું હતું; ૧૯૧૯માં કમાલ પાશાના અનુયાયીઓ સાથે જોડાયા; રાષ્ટ્રીય ચળવળના મુખ્ય પ્રણેતા; સેપરિયાની નિર્ણયાત્મક તુર્કિશમાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો. સ્મર્ના લીધું; ૧૯૨૨-૨૩માં પરદેશ ખાતાના યુદ્ધમંત્રી હતા. ૧૯૨૩થી ૧૯૩૭ સુધી કમાલ અતા તુર્કના અંગત મિત્ર. ૧૯૩૪માં જ્યારે તુર્ક લોકોએ ‘અટક’ની પસંદગી કરી ત્યારે તેણે પોતાના વિજ્યની યાદગીરી માટે ‘ઇનોનુ’ અટક પસંદ કરી. ૧૯૩૭માં તેણે નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે હોદ્દાનો ત્યાગ કર્યો, પણ તેનું કારણ કમાલપાશા સાથેનો મતભેદ હોવાની અફવા હતી. ૧૯૩૮માં કમાલપાશાનું મૃત્યુ થતાં ૧૧ નવેમ્બરે પ્રમુખ તરીકે તેમની સર્વાનુમતે વરણી થઇ અને ડીસેમ્બરની ૨૭મી તારીખે તુર્કિસ્તાનની એક માત્ર રાષ્ટ્રીય સંસ્થા ‘પ્રજાસત્તાક પ્રજામંડળ’ના આજીવન નેતા તરીકે તે નીમાયા. ‘કમાલવાદ’ ચાલુ રાખવો, તુર્કિસ્તાનને અઘડતર તથા સગઠિત બનાવવું, અધિકારવાળું પરંતુ પ્રગતિશીલ શાસન તથા પશ્ચિમની સત્તાઓ સાથે તથા રશિયા સાથે મૈત્રી, આ તેના રાષ્ટ્રીય હેતુઓ છે.

ઇસેન હોવર જનરલ : ઉત્તર આફ્રિકામાં મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યોના સેનાધિપતિ.

એટલી, કિલમન્ટ રિચર્ડ : ચિટનના મજુરપક્ષના નેતા. જન્મ ૧૮૮૩. હેલીયરી તથા યુનિવર્સિટી કોલેજ, ઓક્સફર્ડમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૦૫માં બેરિસ્ટર થયા. સમાજવાદ તરફ વલણ ધરાવતા હતા. ૧૯૧૩માં લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં વ્યાખ્યાતા થયા. જત વિશ્વયુદ્ધમાં મેજરની પદવીએ પહોંચ્યા હતા. હિંદી કમીશનના સભ્ય ૧૯૨૭-૩૦; પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ ૧૯૩૧. ૧૯૩૧થી મજુર-પક્ષના ડેપુટી લીડર હતા. ૧૯૩૫માં લેન્સાયરી પછી નેતા થયા. ૧૯૩૭ના ડીસેમ્બરમાં રોનેના પ્રજાસત્તાક વિભાગની મુલાકાત લીધી. એટલી પાર્લામેન્ટમાં વિરોધ પક્ષના આગેવાન હતા. તેણે ૧૯૪૦ના મેમાં ચર્ચિલની સરકારની સ્થાપના થતાં લોડ પ્રીવીસીલનો હોદ્દો સ્વીકાર્યો અને આમસભાના નેતા થયા.

ફિશ-ધી બોન. સર સ્ટેફર્ડ : એમ. પી. ચિટનના સમાજવાદી રાજનીતિજ્ઞ. જન્મ ૧૮૮૬. વિચેસ્ટર તથા લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૧૩માં બેરિસ્ટર થયા અને વકીલાત શરૂ કરી. ૧૯૩૧માં પાર્લામેન્ટમાં મજુર સભ્ય તરીકે દાખલ થયા અને આજસુધી તે સ્થાનપર છે. મેકડોનેલ પ્રધાન મંડળમાં સોર્લસીટર-જનરલ હતા. પોતાના પક્ષની ૧૯૩૭માં મળેલી સભાની સંમતિ ન મળવાથી સર સ્ટેફર્ડને સામ્યવાદી સાથેના સંયુક્ત મોરચાની હાડ પડી મૂકવી પડી અને કારોબારીએ તેનો ખુલાસો માગ્યો. ૧૯૩૭માં સર સ્ટેફર્ડ પ્રજાતીય મોરચાની તરફેણમાં

નવી હાડત શરૂ કરી, પણ તેનો પક્ષ આથી પણ વિરુદ્ધ પડતાં સર રોફર્ડને તથા તેના કેટલાક અનુયાયીઓને ૧૯૩૯ના એપ્રિલમાં પક્ષમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા. પ્રબળીય મોરચાની હાડત સફલી લેવામાં આવી અને સર રોફર્ડ તથા તેના અનુયાયીઓએ પક્ષમાં ફરીથી દાખલ થવા અમર જ કરી. ૧૯૪૦-૪૧માં રશિયામાં શિટલના એક્ષમી; હિંદને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની દરખાસ્ત લઈને ૧૯૪૨માં હિંદ આવ્યા હતા. અત્યારે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં ઉત્પાદનખાતાના પ્રધાન.

કુસ્નેટઝર : રાતા નોકા સૈન્યનો આગેવાન.

કેલિથો કથોસ્તી : ફિન્લેન્ડના પ્રબલસત્તાકના પ્રમુખ. જન્મ ૧૦ એપ્રિલ ૧૮૭૩. ૧૮૯૦માં ખેડૂત તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી. ૧૯૦૪-૦૬ તથા ૧૯૦૭-૩૭ સુધી ફિન્લેન્ડની પાર્લામેન્ટના સભ્ય. ૧૯૨૫-૨૬ અને ૧૯૨૬-૨૭ સુધી વડા પ્રધાન.

કેલિનિન, માઇકેલ : યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ સોવિયેટ રશિયાના પ્રેસિડિયમના પ્રમુખ. ૧૮૯૫માં સેન્ટપીટર્સ-બર્ગમાં કારખાનામાં કામ કરતા 'મજૂરોના સ્વાતંત્ર્ય'ની હાડતના સંઘમાં જોડાયા. ૧૯૨૭થી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ સોવિયેટ રશિયાની કારોબારી કમિટીના સભ્ય. ઉપરાંત ઉપર જણાવેલ પ્રેસિડિયમના પ્રમુખ.

ગોમેલ્સ, ડૉ. જોસેફ : રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ તથા પ્રચાર ખાતાના જર્મન પ્રધાન; હિટલર અને ગોરિંગ પછી રાષ્ટ્રીય-સમાજવાદી પક્ષના ત્રીજા અગ્રણી; જન્મ એપ્રિલ ૨૯, ૧૮૯૭; ૧૯૨૦માં ડોક્ટર આફ ફિલોસોફીની પદવી મેળવી; હાઇન્સેન્ડમાં પત્રકાર હતા; શરૂઆતમાં જ રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયા; ૧૯૨૬માં બર્લિનના 'પ્રાદેશિક નેતા' થયા. હિટલર દક્ષિણમાં અનિચ્છામાં હોવા ત્યારે ઉત્તર જર્મનીમાં પોતાના પક્ષનો વિસ્તાર કર્યો. ૧૯૨૭માં બર્લિનના દૈનિકપત્ર 'Der Angriff' (આક્રમણ) ની શરૂઆત કરી, તે અત્યાર સુધી ચલાવે છે. ૧૯૩૩ના માર્ચમાં રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ તથા પ્રચાર ખાતાના પ્રધાન નીમ્યા. આ હોદ્દાને અંગે તેણે ખેનમૂત કાર્ય કરી બતાવ્યું. તેણે વર્તમાનપત્ર, સાહિત્ય, રેડિયો, નાટ્યગૃહ, સીનેમા, સંગીત તથા બીજા બધા સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી સત્તા સ્થાપી. ડૉ. ગોમેલ્સ પોતે કાણું લખે છે તથા વાયુવાર્તાલાપ કરે છે અને તેનાં લખાણો તથા લાખણોમાં અમર્યાદિત લાયા, તથા બ્યંગ હોય છે.

પોતાના પક્ષમાં તેનું સ્થાન 'રાષ્ટ્રીય' નેતાનું છે. હિટલરના સલાહકાર તરીકે તેણે દેશ તથા પરદેશની નીતિમાં ઉદ્દામ માર્ગની સલાહ આપી છે.

ગોરિંગ હર્માન વિલ્હેલ્મ : જર્મન શીલ્ડમાર્શલ તથા પ્રધાન; રાષ્ટ્રીય સમાજવાદમાં હિટલર પછી બીજા નંબરના માણસ; જન્મ ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૮૯૩. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં હવાઈ લશ્કર ખાતામાં હતા. કેપ્ટનની પદવી સાથે લશ્કરનો ત્યાગ કર્યો; સ્વીડનમાં હવાઇ ખાતામાં નોકરી કરી અને ત્યાં જ સ્વીડીશ બાળા સાથે લામ કયું. હિટલરના પક્ષની શરૂઆતમાં જ તેમાં જોડાયા. ૧૯૨૩માં ઇટલિ નાસી ગયા પણ ૧૯૨૭માં પાછા આવ્યા અને 'નાઝી સ્ટોર્મ ટ્રુપ્સ'ની સ્થાપના કરી. ૧૯૨૮માં રિસ્ટ્રોમાં ચૂંટાયા અને ૧૯૩૨થી તેના પ્રમુખ છે. ૧૯૩૩ના આરંભમાં હિટલર સત્તાપર આવતાં, ગોરિંગને પ્રશિયાના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે તથા આંતરિક ખાતાના પ્રધાન તરીકે નીમવામાં આવતાં પ્રશિયાની વિશાળ કારોબારી સત્તા તેના હાથમાં આવી. પોલીસ અને આંતરિક વ્યવસ્થામાં તેણે નાઝીઓને જ નીમી દીધા અને ૧૯૩૩ના ૨૭ ફેબ્રુઆરીની રિસ્ટ્રોની આગમાં તેનો હાથ હોવાનું

માનવામાં આવે છે. તેને જનરલ તથા વાયુખાતાના પ્રધાન તરીકે નીમવામાં આવતાં પહેલાં છૂપા તથા પાછળથી જાહેર જર્મન હવાઇદળનું સર્જન કર્યું. ત્યારબાદ આર્થિક આખતપર ધ્યાન આપતાં તેને ચતુર્વર્ણી યોજનાના કમિશનર નીમવામાં આવ્યા, અને જર્મનીના આર્થિક સરમુખત્યાર થઇ પડ્યા અને ડૉ. શાટને ધીમે ધીમે હાંકી કાઢ્યા. ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીમાં શીલ્ડ-માર્શલ થયા; ૧૯૩૮માં ચાલુદીઓના અંધા હક્કો લઇ લીધા. હિટલરના ખાસ માણસ; ઘણા હોદ્દા ધરાવે છે. તેને લોકકા તથા મેળશોખ માટે પ્રેમ છે. શસ્ત્રીકરણ માટે વપરાશ નિયંત્રિત કરવા માટે તેણે 'માખણને બદલે તોપો'નું જૂગળવાક્ય (Slogan) પ્રચલિત કર્યું છે. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં યુદ્ધની જાહેરાત થયા પછી, હિટલરના સંલલિત અનુગામી તરીકે તેને નીમવામાં આવ્યા.

ગાર્ટ-વાઈકાઉન્ડ : વી. સી., કે. સી. બી., સી. બી. ઈ., ડી. એસ. એ., એમ. વી. એ., એમ. સી. બ્રિટિશ સૈન્યના આગલા સેનાધિપતિ; જન્મ ૧૮૮૬ના જુલાઈની ૧૦; સેન્ડહર્સ્ટમાં લડાયક કેળવણી લીધી; ૧૯૦૫માં લશ્કરમાં દાખલ થયા; ૧૯૧૪માં કેપ્ટન અને ૧૯૧૬માં મેજર થયા; ૧૯૨૬માં કનલ નિમાયા; ૧૯૩૫માં મેજર-જનરલ અને ૧૯૩૭માં જનરલ થયા. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં સેવા બજાવી હતી. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં ચાલુ યુદ્ધની જાહેરાત પછી, ગાર્ટને બ્રિટિશ લશ્કરના વડા સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યા. ફ્લેન્ડર્સના યુદ્ધ પછી અને ડન્કર્ક ખાલી થયા પછી પોલીસ ટ્રેઇનિંગનાં ઇન્સ્પેક્ટર-જનરલ આર્થ પોલીસ તરીકે તેમની બદલી થઈ.

ગ્રેઝિયાની-માર્શલ : આબ્રિહામિયાના આગલા વાઈસરોય; ઈટાલિયન લશ્કરના સેનાધિપતિ.

ચર્ચિલ શાઇર ઓન. વિન્સ્ટન લિયોનાર્ડ સ્પેન્સર : બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરૂષ. જન્મ ૩૦ નવેમ્બર ૧૮૭૪. હેરો અને સેન્ડહર્સ્ટમાં કેળવણી લીધી. ૧૮૯૫માં લશ્કરમાં દાખલ થયા. દક્ષિણ આફ્રિકાના યુદ્ધ વખતે 'મેર્નિંગ પોસ્ટ'ના યુદ્ધ-ખબરપત્રી હતા. બોઅર લોકોએ કેદી પકડ્યા હતા. પણ નાસી છૂટ્યા; ૧૯૦૦માં કોન્ઝર્વેટિવ સભ્ય તરીકે પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાયા, બેસેફ એન્ડ્રોલેનની કબ્જા જકાતની યોજનાનો વિરોધ કર્યો, 'મુક્ત વેપાર'નો પક્ષ લીધો, બિયરલ પક્ષમાં જોડાયા; ૧૯૦૫માં વસાહત ખાતાના ઉપમંત્રી થયા. ૧૯૦૮માં બોર્ડ ઓફ ટ્રેડના પ્રમુખ નિમાયા. ૧૯૧૨માં આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાના બિલને ટેકા આપ્યો. ત્યાર બાદ 'ફર્સ્ટ લોર્ડ ઓફ એડમિરલ્ટી' નીમાયા અને ઘણા સુધારા કર્યા; દરિયાઈ યુદ્ધ માટે માણસો તૈયાર કરવાની તેની યોજના ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધથી પડતી મૂકવી પડી. આ યુદ્ધની તેણે આગાહી કરી હતી. ૧૯૧૫માં પ્રધાન મંડળમાંથી રાજીનામું આપી ફ્રાન્સમાં યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ લેવા ગયા હતા. ૧૯૧૭માં લોર્ડ ઓફ ટ્રેડના પાછા બોલાવતાં, દારૂગોળાખાતાના પ્રધાન થયા અને ખૂબ સેવા બજાવી. ૧૯૧૮-૨૧માં યુદ્ધમંત્રી તથા હવાઈખાતાના પ્રધાન હતા. ૧૯૨૧-૨૩માં સંસ્થાનખાતાના મંત્રી. ૧૯૨૨ની આયર્લેન્ડની સમાધાનીને ટેકા આપ્યો. તે જ વખતે તે બોલ્શેવિક વિરોધી તરીકે જાહેર થયા. તેના આ વિચારો લિબરલ પક્ષને ન ગમતાં ડંડી વિભાગમાં પરાજય પામ્યા. થોડો સમય નિવૃત્ત થયા પછી છ ભાગમાં 'વર્લ્ડ કાઉન્સિલ' (જગતની કંટાકટીની પળ) લખ્યું. ૧૯૨૪માં ફરીથી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા, અને 'કોન્ઝર્વેટિવ' પક્ષમાં દાખલ થયા. બાદ્યવિનના પ્રધાનમંડળમાં 'એન્સેલર ઓફ એક્સચેન્જ' હતા.

૧૯૩૦થી બીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યાંસુધી ચર્ચિલ કોઇ પણ હોદ્દા પર નહોતા, પણ તે પરદેશના બનાવોમાં ખૂબ રસ લેતા હતા. ૧૯૩૩ સુધી ફ્રાન્સનું નિઃશસ્ત્રીકરણ કરવાની વિરૂદ્ધમાં તથા જર્મનીની ફરિયાદો દૂર કરવાની તરફેણમાં હતા. ૧૯૩૩માં જર્મનીમાં નાઝી સત્તાનો ઉદય

થતાં, ચર્ચિલે તેના ભયસ્થાનો જોયાં અને ક્ષિત્તને ખાસ કરીને વાયુસામગ્રીમાં વહેલી તક સળગાડેવાને કહ્યું. સ્પેનના આંતર્યુદ્ધમાં તટસ્થતા જાળવી. જર્મનીના નાઝીવાદે તેનો વિશેષ વધારે ને વધારે જાગ્રત કર્યો. જર્મનીના મધ્ય યુરોપના વિસ્તારની તેણે આગાહી કરી હતી અને મ્યુનિચ હરાવનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ચાલુ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતમાં 'ફર્ટ' લોડ' ઓફ એડમિરલ્ટી' નીમાયા. એન્ગ્લો-સ્પેનના રાજ્યના પછી વધતી જતી રાષ્ટ્રીય ઇચ્છાને માન આપીને ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન નિમાયા. જભુર પક્ષ તથા ઉદાર મતવાદીઓ તેના પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા. ધણી પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ચાંગ-કાઈ-શૈક—ચીનના માર્શલ અને રાષ્ટ્રીય આગેવાન. જન્મ ૧૮૮૮; ૧૯૧૧, ૧૨, તથા ૧૭ની ચીનની ક્રાંતિમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. સુન-યાટ-સેનના સ્ટાફમાં હતા. ૧૯૨૫માં દક્ષિણ ચીનના સેનાધિપતિઓને હરાવ્યા; સુન-યાટ-સેનના મૃત્યુ પછી કુઓ-મીન-ટાંગની આગેવાની તેને આપવામાં આવી, સામ્યવાદીઓ સાથે જોડાયા અને ૧૯૨૬માં શાંગહાઇ લીધું. ૧૯૨૭ના માર્ચમાં સામ્યવાદીઓ સાથે ઝઘડો થતાં, શાંગહાઇમાં તેમની કતલ કરાવી અને નાન્કિંગમાં પોતાની સત્તા જમાવી. કુઓ મીન ટાંગ સરકાર પછી તેની સાથે જોડાઈ ગઈ અને ચાંગ કાઈ શૈક જનરલિસામે (અનેક સેનાઓના સંયુક્ત સેનાપતિ) બન્યા. ૧૯૨૮માં માર્શલ ચાંગ-સો-લિનને હરાવ્યા અને આખું ચીન નાન્કિંગ સરકારના તાબા હેઠળ મૂકાયું. ચાંગ કાઈ શૈક મુખ્ય પ્રધાન-ખરી રીતે તો સરમુખત્યાર-થયા. ખતાં આંતરયુદ્ધ તો ચાલ્યા કરતું હતું. ૧૯૩૧માં તેણે રાજ્યના સંયુક્ત આખું હતું પછી ૧૯૩૧માં તેને મોલાવવામાં આવ્યા. જપાની લોકોએ મંચુરિયાનો કબ્જો લીધો હતો. તેની સાથે સમાધાનની વારાઘાટો કરી, અને શાંગહાઇ પર હુમલો કર્યો. ૧૯૩૬માં હરોફ સરદાર ચાંગ-સુહ-લી આંગે તેને કેદ પકડાયા હતા. પરંતુ વારાઘાટ પછી છોડી મુકવામાં આવ્યા. ૧૯૩૭ના જુલાઈમાં જપાનીઓએ ચીન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું, ત્યારે યુદ્ધના સરદાર તરીકે સધળા સમય આપવા માટે તેણે પ્રધાનમંત્રી રાજ્યના સંયુક્ત આખું. ૧૯૩૭ના ડિસેમ્બરમાં નાન્કિંગના પતન પછી તે યુગકિંગ ગયા અને યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું.

ચાંગ કાઈ શૈક—એડમ (સું મે લિંગ) અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વેલેસ્લી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. ૨૭ વર્ષની ઉંમરે ચીનના 'જનરલિસિમો' (અનેક સંયુક્ત સેનાઓના ઉપરી) સાથે લગ્ન કર્યાં. ચીનની પ્રથમ સ્ત્રી છે. જપાન સામે ચીનની લડતમાં ઓતપ્રોત થયેલ છે. અનેક રાહત કાર્યોની સંસ્થાઓના પ્રમુખ તથા સર્જક.

જોરો, જનરલ : મુક્ત ફ્રાંસની ચળવળમાં જનરલ દ ગોલના મુખ્ય સહાયક. અત્યારે ઉત્તર આફ્રિકામાં મુક્ત ફ્રાંસના લશ્કરના આગેવાન.

ટીમે શૈકો-માર્શલ : રશિયાના આખા લાલ લશ્કરના સેનાપતિ હતા; રક્ષણખાતાના 'વાઇસ-કોમીસાર' પછી હતા. જતે યુદ્ધેના છે. જન્મ ૧૮૯૫; જર્મની અને રશિયા વચ્ચે યુદ્ધ જગતાં ટીમે શૈકોને પશ્ચિમ મોખરે સોંપવામાં આવ્યો. અત્યારે રક્ષણખાતાના પ્રજાકીય 'કોમીસાર' છે.

ટાલો, એડમિરલ : જપાનના વડા પ્રધાન.

ડિલ, સર જહોન : બ્રિટિશ શાહી જનરલ સ્ટાફના વડા.

દ ગોલ જનરલ : મુક્ત ફ્રાંસના નેતા. ખેતાં સરકારના શરણ પછી દ ગોલે મુક્ત ફ્રાંસનો પક્ષ લીધો અને ફ્રાંસના જર્મનીના શરણી વિરુદ્ધ ફ્રાંસવાસીઓના નેતા થયા.

દ વેલેરા, એમન (એડવર્ડ) : આઇરિશ રાજદારી પુરુષ અને વડા પ્રધાન. જન્મ ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૮૮૨; સ્પેનના વસાહતી પિતા તથા આઇરિશ માતાના સંતાન; ત્રણ વર્ષની ઉંમરે આયર્લેન્ડ

મોકલવામાં આવ્યા. સગાવહાલાઓએ ઉછેરી મોટા કર્યા. ૧૯૦૪માં ડબ્લિન યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ થયા. આયલેન્ડની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાયા અને આઈરિશક્ષાયા શીખ્યા અને શીખવી. ૧૯૧૬ના ડબ્લિનના 'હસ્ટર વીક બળવા'માં ભાગ લીધો, પકડાયા અને મૃત્યુદંડની સજા કરવામાં આવી; પાછળથી સજા ઘટાડીને જીંદગીભર દેશનિકાલની સજા ઘટાડવામાં આવી. પાછળથી ૬ વેલેરાને મારી આપવામાં આવી અને ૧૯૧૭ના જુનમાં તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. નવી સીન રીન ચળવળમાં તે જોડાયા, અને પ્રમુખ થયા. ફરીથી પકડાયા ને ૧૯૧૮ના મેમાં એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી. આયલેન્ડનો પક્ષ મજબુત કરવા ૧૯૧૯ના મે માસમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ગયા. ૧૯૨૦ના ડીસેમ્બરમાં પાછા આવ્યા. પહેલા આંતર્યુદ્ધ દરમિયાન ડબ્લિનમાં ગુપ્ત સ્થળે રહીને પ્રમુખ તરીકે પ્રગ્નપક્ષની પ્રવૃત્તિની દોરતણી કરતા હતા. ન્યારે એંગ્લો-આઈરિશ વાટાઘાટ શરૂ થઈ ત્યારે ૬ વેલેરાએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યપર ભાર મૂક્યો. તેણે ૧૯૨૧ની એંગ્લો-આઈરિશ સંધિ પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવી. બીજા આંતર્યુદ્ધમાં ફરીથી ડબ્લિનમાં ગુપ્ત સ્થળે રહ્યા. ૧૯૨૩માં પકડાયા ને ૧૯૨૪માં છૂટ્યા. ૧૯૨૫માં 'ફિયાના ફેઇલ' (આયલેન્ડના સૈનિકો) નામનો નવો પક્ષ સ્થાપ્યો. તેનું ધ્યેય 'સ્વતંત્રતા'નું હતું. ૧૯૨૭માં તેની 'ફીસ્ટેટ ફેઇલ'માં ચૂંટણી કરવામાં આવી. ૧૯૩૨માં તેના પક્ષનો ચૂંટણીમાં વિજય થયો. તે મુખ્ય પ્રધાન થયા. યુદ્ધની શરૂઆતથી તેણે તટસ્થતાની નીતિ ગ્રહણ કરી છે.

નોકસ, કર્નલ વિલિયમ ફ્રેન્કલિન : યુનાઇટેડ સ્ટેટસના દરિયાઇ મંત્રી. જન્મ ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૪. આદમ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું. કયુબન યુદ્ધમાં લડ્યા. પત્રકારિત્વમાં જોડાયા. 'ગ્રાન્ડ રેપીડ્સ હેરલ્ડ' ના રીપોર્ટર, સ્થાનિક તંત્રી તથા મેનેજર હતા. ૧૮૯૮-૧૯૦૦. અમેરિકાના અનેક પ્રાંતિક પત્રોના પ્રકાશક ૧૯૦૧-૧૯૩૧; હસ્ટ વર્તમાનપત્રોના જનરલ મેનેજર ૧૯૩૧. કર્નલનોકસે ૧૯૧૮માં ફ્રાન્સમાં નોકરી કરી હતી. ૧૯૩૬માં યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ૭૫-પ્રમુખ પદ માટે રિપબ્લિકનો વતી ઉમેદવાર હતા. વર્તમાનયુદ્ધની શરૂઆતથી જ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે બ્રિટનને ટેકા આપવાના મતના છે. ૧૯૪૦ના જૂનમાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે તેને દરિયાઇમંત્રી તરીકે નીમ્યા.

પારા, નહાસ : ૧૬૬ પક્ષના, ઇજીપ્તના વડા પ્રધાન. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને ટેકા આપનાર.

પેતા-હુન્નિ ફિલિપી : ચીફ એફ સ્ટેટ, ફ્રાન્સ. જન્મ ૧૮૫૬. ૧૮૭૮થી અધિકારી. ૧૯૧૪માં બ્રિગેડિયર-જનરલ થયા. ૧૯૧૬માં વર્ગુનના રક્ષણનું કાર્ય માથે લીધું. ૧૯૧૭માં પશ્ચિમ સમરાંગણમાં ફ્રેંચ લશ્કરના સેનાધિપતિનો ચાજ લીધો. ૧૯૧૮માં ફ્રાન્સના માર્શલ. ૧૯૨૯થી ફ્રેંચ એકેડેમીના સભ્ય. ૧૯૪૦ના જૂનથી ફ્રાન્સના ચીફ એફ સ્ટેટ. પ્રગ્નમતનું બંધારણ દૂર કરીને સરમુખત્યારીની પ્રથા સ્થાપી છે.

ફ્રાન્કો, ફ્રાન્સિસ્કો : સ્પેનના જનરલ તથા સરમુખત્યાર; ૧૮૯૨માં ગેલિશિયામાં જન્મ; મોરાક્કોમાં સ્પેનના લશ્કરમાં નોકરી લીધી; ૧૯૨૫માં કર્નલ થયા. લેફ્ટનન્ટી સરકાર સમયે કેનેરી ટાપુઓના ગવર્નર હતા. મોરાક્કોમાંથી ૧૯૩૬ના જુલાઇમાં લશ્કરી બળે બીજા કર્યો અને પોતાના આગેવાન જનરલ સેલ્જોને હવાઇ વિમાનના અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામતાં બળવાખોરોની આગેવાની લીધી. ૧૯૩૬માં આફ્રોઅરની ૧લી તારીખે પોતે મુખ્ય સેનાપતિ થયા. લગભગ ત્રણ વર્ષના સમયે યુદ્ધ પછી તેણે પ્રગ્નસત્તાકવાદીઓને હરાવ્યા અને આખા દેશના માલિક થયા. યુદ્ધમાં ઇટલિ અને જર્મનીની ટેકા મળ્યો હતો. ૧૯૩૯ના મેમાં તે એન્ટી-કોમિન્ટર્ન પેક્ટમાં દાખલ થયા પછી જર્મની અને ઇટલિ સાથે મૈત્રીની વાટાઘાટમાં કંઇ પ્રગતિ થઇ નહિ, કેમકે જનરલ ફ્રાન્કોના કેટલાક સરકારી જ

તેની વિરુદ્ધ હતા. ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટની ૨૩મી એ 'જર્મન-રશિયા કરાર'થી ફાન્સને આધાત લાગ્યો. ચાલુ યુદ્ધમાં તેણે તટસ્થતા અહણુ કરી છે. ૧૯૪૦ના જૂનમાં ઇટલિ યુદ્ધમાં પડ્યું ત્યારે ફાન્સે ઉદ્ધામ પક્ષવાદી ફાસિસ્ટો સાથે જાળી ગયો. અત્યાર સુધી તેણે તેનો વિરોધ કર્યો હતો. તેણે સ્પેનને ધરી રાખ્યો પ્રત્યે બીનયુયુત્સુ રાષ્ટ્ર જણાવ્યું. વસ્તુતઃ તો તેણે સ્પેનની તટસ્થતા જ જાળવી છે અને ધરી રાખ્યો સાથે અથવા તો ત્રિપક્ષી કરારોમાં જોડાવાની ના પાડી છે. ૧૯૪૧ માં ધરી રાખ્યોના આડકતરા દબાણને લઈને તેને કેટલીક છુટછાટ મુકવી પડી છે.

બેનેશ એડવર્ડ : પી. એચ. ડી. ઝેકોસ્લોવેકિયાના આગણ પ્રમુખ. જન્મ ૨૫ મે ૧૮૮૪. પેરિસમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૯૦૯માં વેપારીકાલેજમાં પ્રોફેસર થયા. ૧૯૧૪ના વિશ્વવિગ્રહની શરૂઆત થતાં મેસેરિકની ઓસ્ટ્રિયા વિરુદ્ધની છુપી ચળવળમાં જોડાયા. ૧૯૧૫માં ગેરકાયદેસર રીતે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ગયા. મેસેરિકના અંગત માણસ થઈ પડ્યા. ઝેકોસ્લોવેક સરકારમાં પરદેશખાતાના મંત્રી થયા. અને ૧૯૧૮થી ૧૯૩૫ સુધી તે સ્થાન પર રહ્યા. ૧૯૩૫માં મેસેરિકની પછી તે પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૯૨૧ના સંપ્રેમ્યરથી ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબર સુધી વડાપ્રધાન હતા. તેણે યુગોસ્લેવિયા તથા રમાનિયા સાથે હંગેરી-વિરુદ્ધ મૈત્રી કરી. તેના પ્રમુખપણા હેઠળ રશિયા સાથે મૈત્રી કરવામાં આવી. ૧૯૩૮ના ઓક્ટોબરની ૫ મી એ મ્યુનિચ કરારો પછી તેણે પ્રમુખ તરીકે રાજીનામું આપ્યું. ઓક્ટોબરની ૨૨મી એ ઝેકોસ્લોવેકિયા છોડ્યું, ત્યાર બાદ ચિકાગો યુનિવર્સિટીમાં 'લેક્ચરર' તરીકે કામ કર્યું અને ૧૯૩૯ના જુલાઈથી ઇંગ્લેન્ડમાં રહે છે. ચાલુ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત પછી મિત્રરાખ્યોના સહકારથી ઝેકોસ્લોવેકિયાના પુનરુત્થાનની ચળવળમાં ડો. બેનેશે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. જ્યારે લંડનની ઝેકોસ્લોવેક રાષ્ટ્રીય કમિટીને 'સરકાર' તરીકે ગણવામાં આવી (૧૯૪૦ ના જુલાઈમાં કામચલાઉ તથા ૧૯૪૧ના જુલાઈમાં સંપૂર્ણપણે) ત્યારે ડો. બેનેશે ફરીથી પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દો ધારણ કર્યો.

મુડોની માર્શલ : ઉમર વર્ષ ૫૮; સોવિયેટના અતિ તેજસ્વી સૈનિક તરીકે ગણવામાં આવે છે. રશિયાના ફિલ્ડ સાથેના યુદ્ધમાં પાછળથી તેને સરદારી આપવામાં આવી હતી. લાલ સૈન્ય માટે તેણે સત્વર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

બ્લુમ, લિથો : ફ્રાન્સના સમાજવાદી આગેવાન. પેરિસમાં ૧૮૭૨ના એપ્રિલની ૯મી તારીખે જન્મ; ધારાશાસ્ત્રી થયા, લેખક તથા વિવેચક તરીકે સાહિત્ય વિષયક વલણ બતાવ્યું. ફ્રેન્સ પ્રકરણ દરમિયાન તે સમાજવાદી થયા. ૧૯૧૪માં જોરેના ખૂન પછી બ્લુમ ડેપ્યુટી થયા; ૧૯૧૯-૨૮ સુધી સભિના પ્રતિનિધિ હતા, અને ૧૯૨૯માં નેબેન માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. તે સ્થાન પર હજી સુધી રહ્યા છે. સમાજવાદી પક્ષના પ્રમુખ થયા. ૧૯૩૬માં ફ્રાન્સના પહેલા સમાજવાદી પ્રધાન થયા. ૧૯૩૬ના જૂનની ૪ થી તારીખે હોદ્દો સંભાળતા, અનેક સુધારા કર્યા. જેમાં ચાલીસ કલાકના અઠવાડિયાનો, હુકુલોગના રાષ્ટ્રીયકરણનો, ફ્રાન્કની કૌમત ધટાડવાનો તથા ફ્રાન્સની બેંક ઉપર રાખ્યના કાયમી સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ તેમણે હોદ્દાનો ચાર્જ સંભાળ્યા પછી ટૂંક વખતમાં સ્પેનનો અંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો અને બ્લુમે, સ્પેનના પ્રજાતંત્ર મોરચાની શક્ષે પૂરા પાડવાની માગણીની ના પાડી તથા બીનદરમિયાનગીરીની નીતિ અહણુ કરી. ૧૯૩૭ના જૂનની ૨૦મી તારીખે ફ્રેન્ચ સેનેટે બ્લુમેને કટોકટીના પ્રસંગે માટે સત્તા આપવાની ના પાડી. તેથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. શોરે પ્રધાનમંડળમાં તે ડેપ્યુટી વડાપ્રધાન થયા અને ૧૯૩૮ના માર્ચની ૧૩મી તારીખે ફરીથી વડાપ્રધાન થયા. પણ ફેબ્રુ ૨૬ દિવસમાં રાજીનામું આપવું પડ્યું. અને દલાઈએ તેના અનુગામી થયા.

મસોલિનિ, બેનિટો : ઇટલિનો સરમુખત્યાર, ફેસિઝમનો સ્થાપક; જન્મ જુલાઈ ૨૯, ૧૮૮૩; લુહારનો પુત્ર. સમાજવાદી થયો. ૧૯૦૨માં રિપબ્લિકેનમાં દેશનિકાલ થયો. ઇટલિમાં પાછા આવતાં પોતાના પક્ષના મુખપત્ર ‘અવતિ’ની ૧૯૧૨માં તેને સોંપણી કરવામાં આવી. ૧૯૧૪માં યુદ્ધની શરૂઆત થતાં તે રાષ્ટ્રવાદી થયો અને ઇટલિને યુદ્ધમાં પડવાની સલાહ આપી. તેના આ કાર્ય માટે તેને તેના પક્ષમાંથી રૂખસદ આપવામાં આવી. ૧૯૧૪ના નવેમ્બરમાં પોતાનું વર્તમાનપત્ર ‘પોપોલો દે ઇટાલિયા’ શરૂ કર્યું. ૧૯૧૫માં મે માસમાં ઇટલિ યુદ્ધમાં દાખલ થતાં તે ઇટાલિયન લશ્કરમાં ‘પ્રાઇવેટ’ તરીકે દાખલ થયો, અને કોરપોરલના દરજ્જા સુધી પહોંચ્યો. ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં સખત ધાપલ થયો. સાબ્દ થતાં પોતાના વર્તમાનપત્રમાં જોડાઈ ગયો. યુદ્ધ પછી ઇટલિને મળેલ લાભથી આખો દેશ નાસીપાસ થયો. તેની ચળવળે ‘ફેસિઝમ’નું નામ ધારણ કર્યું. નેપલ્સમાં ફેસિસ્ટપક્ષની કોંગ્રેસ પછી, ફેસિસ્ટોએ ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરની ૨૮મીએ રાજધાની તરફ કૂચ કરી અને મસોલિનિએ સત્તાની માગણી કરી. તેના અનુયાયીઓએ તેને ‘ડ્યુસ’નું નામ આપ્યું. રાજ્યે તેને વડા પ્રધાન નીમ્યો. ૧૯૨૫માં તેણે સત્તાનું ઓચિંતું પરિવર્તન કરી, સરમુખત્યારની સત્તા મેળવી. ૧૯૨૬માં વિરુદ્ધ પક્ષોને દબાવી દેવામાં આવ્યા.

૧૯૩૫માં મસોલિનિએ એખિસિનિયા જીતવાની નીતિ મહત્વ કરી. રાષ્ટ્રસંઘની અરધીપરધી અટકાયતે ઇટલિને એખિસિનિયા જીતનાં અટકાવ્યું નહિ, પણ પશ્ચિમના રાજ્યોથી જીતે પાડી દીધું; અને ધરીરાજ્યોની નીતિમાં હિટલર સાથે તે જોડાયો. એખિસિનિયાના વિજય પછી મસોલિની ‘ઇમ્પેરો’ (Impero) થયો અને ઇટલિના રાજ ‘ઇથિયોપિયાના શહેનશાહ’ થયા. રૂપેના આંતર યુદ્ધમાં નાઝી જર્મની સાથેના સહકાર ગાઢ થયો. ૧૯૩૮માં જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયાનું જોડાણ કરતાં મસોલિનિએ સંમતિ આપી. મેમાં હિટલરનું રોમમાં શાનદાર સ્વાગત કર્યું અને ઓગસ્ટમાં બર્લિનની મુલાકાત લીધી. પોતાના આગલા વિચારોની વિરુદ્ધ જઈને હિટલરને રાજ રાખવા માટે તેણે યાદુદી વિરુદ્ધ કાયદા કર્યા. ૧૯૩૯ના ઝેકોસ્લોવેક બનાવ વખતે તેણે હિટલરને ટેકા આપ્યો અને મ્યુનિચ-કરારોમાં પક્ષકાર બન્યો. ૧૯૩૯ના માર્ચમાં તેણે આલ્બેનિયાનો કબ્જો લેવાનો હુકમ કર્યો અને ત્યારપછી તરત જ જીયુટી તથા ટ્યુનિસના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો માટે તથા સુએઝી નહેરની વ્યવસ્થામાં ઇટલિના હિસ્સાની માગણી કરી. ૧૯૩૯ના મેમાં જર્મની સાથે યુદ્ધવિપયક સુલેહ કરવામાં આવી. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં જર્મની યુદ્ધ ચડ્યું ત્યારે ઇટલિ તટસ્થ રહ્યું. પોલંડના ઝખડામાં વચ્ચે પડવાનો મસોલિનિનો ધત્ત નિષ્ફળ ગયો હતો. ૧૯૪૦ના જુનની ૧૦મી તારીખે ફ્રાન્સના યુદ્ધના કટોકટીના સમયે તેણે મિત્રરાજ્યો સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. તેણે ધાતું ‘કે જર્મનીનો વિજય થશે અને તેથી લટમાં ભાગ પડાવવાની તેની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ ત્યારપછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ. ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરમાં મસોલિનિએ ગ્રીસ પર આક્રમણ કરવાનો હુકમ કર્યો. ૧૯૪૧ના જૂનમાં સોવિયેટ રશિયા સામેના યુદ્ધમાં તે જર્મની સાથે જોડાયો અને ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પ્રધાનપદ ઉપરાંત તે બીજા ઘણા હોદ્દા ધરાવતો હતો. ૧૯૪૩ના ઓગસ્ટમાં તેનું પતન થયું.

ઝેક આર્થર જનરલ ડગલાસ : પેસિફિક પ્રદેશમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના લશ્કરના વડા સેનાપતિ. યુદ્ધ માટે અમેરિકાના ઊંચામાં ઊંચા હોદ્દા ધરાવે છે. હમ્બેશ માટે મોખરાના સેનાપતિ છે. વિશ્વયુદ્ધમાં બે વખત ધવાયા હતા. ઝેક વખત ઝેરી ગેસથી ગુંગળાયા હતા. અદ્ભુત શૌર્ય માટે સાત વખત તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. મિત્ર રાજ્યો તરફથી ૩૭ વખત સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

મિડાક્સ જનરલ જોની : ગ્રીસના વડા પ્રધાન. ૧૮૭૧ની ૧૨મી એપ્રિલે જન્મ; અલ્બાની મિલિટરી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું છે. જર્મન જીવન તથા સંસ્કૃતિ માટે પક્ષપાત ધરાવે છે. ૧૯૧૭માં મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં ગ્રીસ લડાઈમાં જોડાયું તેની વિરુદ્ધ પડ્યા, અને દેશનિકાલ થયા. ૧૯૨૦માં પાછા આવ્યા. રાજ પક્ષના હોદ્દા ૧૯૩૫માં રાજ બીજા જ્યોર્જને પાછા ફરવામાં મદદ કરી. ૧૯૩૬માં સરમુખત્યારી લીધી. તે પછારના 'ફિસિઅમ'ને નમતું આપે તેમ નહોતા. જ્યારે ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરમાં ઇટલિએ ગ્રીસ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે સમગ્ર ગ્રીક પ્રજાના ટકાથી તેણે સામનો કર્યો. ૧૯૪૧ના જાન્યુઆરીની ૩૦ મીએ તે મૃત્યુ પામ્યા.

મેનરહિમ બેરન કાર્લ ગુસ્ટાફ એમિલ : ફિન્લેન્ડના શ્રીઠ માર્શલ. જન્મ ૧૮૬૭ના જૂનની ૪ થી તારીખ. ૧૮૮૯માં રશિયન લશ્કરમાં અધિકારી થયા. ૧૯૦૪-૦૫ના રશિયન જાપાન વિગ્રહમાં ભાગ લીધો. ૧૯૧૪ના વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો અને ૧૯૧૭માં રશિયન ઘોડેસ્વારોની ટુકડીના આગેવાન હતા. ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિ પછી મેનરહિમે ફિન્લેન્ડના સ્વેત લશ્કરની સરદારી લીધી. ૧૯૧૮ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૧૯ના જુલાઈ સુધી ફિન્લેન્ડના રાજ્યરક્ષક હતા. ૧૯૧૯માં પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવાર હતા. પણ પરાજય પામ્યા. ત્યારથી હેલ્સિન્કિમાં રહે છે. તેની સૂચનાથી ફિન્લેન્ડના રક્ષણ માટે ફિન્લેન્ડના દક્ષિણ-પૂર્વ ભાગમાં ફેરેલિયન સંયોગીભૂમિ ઉપર 'મેનરહિમ લાઇન' બાંધવામાં આવી છે. રશિયા સાથે ફિન્લેન્ડના યુદ્ધમાં તે ફિન્લેન્ડના લશ્કરના ઉપરી હતા.

મોલોટોવ વ્યાટ્ચેસ્લેવ મિખૈલોવિચ : સોવિયેટ યુનિયનમાં પ્રજાના કોમીસારની કાઉન્સિલના પ્રમુખ. જન્મ ૧૮૯૦. રાજકારણના લેખક; ૧૯૦૭માં બોલ્શેવિક પક્ષમાં જોડાયા. ૧૯૦૯માં મોલોટોવનું નામ ધારણ કર્યું; તેનું ખરું નામ 'સ્કાયા મિન' હતું. ૧૯૩૦માં અત્યારના સ્થાને આવ્યા. ૧૯૩૮માં લિટવિનોફને રૂબસદ આપ્યા પછી પરદેશ ખાતાના પ્રધાનપદે હતા. જ્યારે રોલિને ૧૯૪૧ના મે માં પ્રમુખપદ લીધું ત્યારે તે પરદેશ ખાતાના કોમીસાર તથા લોકોના કોમીસારની કાઉન્સિલના ઉપપ્રમુખ નિભાયા. રાજ્યસંરક્ષણ કમિટીના સભ્ય. જૂન ૧૯૪૧.

રશીઅલી અલ જલાલી : ૧૮૮૯માં જન્મ, ૧૯૩૨માં ઇરાકના રાજાના ખાનગી મંત્રી નિભાયા. ૧૯૩૩માં ઇરાકના વડા પ્રધાન થયા. ૧૯૩૬ના ઓક્ટોબરમાં રાજકીય ઉચ્ચપાથક વખતે રશીઅલીને ઇરાકમાંથી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. ૧૯૪૦માં નારી એસ. સૈયદના પ્રધાનમંડળના પતન પછી તેની નીચે તેણે ફરીથી નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. પણ તે બ્રિટિશ વલણનો હોદ્દા પ્રધાનપદ તેના હાથમાંથી સરી પડ્યું. પરંતુ ૧૯૪૧માં ફરીથી બ્રિટિશ વલણ ધરાવતા પ્રધાનમંડળ પાસેથી તેણે સત્તા હાથ કરી અને સત્તામાં આવતા જ બ્રિટિશ સાથે તકરારમાં ઉતર્યા.

રિબન્ટ્રોપ જોઆકીમ વોન : જર્મનીના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન. જન્મ ૧૮૯૯. ૧૯૧૪-૧૮ના વિશ્વ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. ૧૯૩૨માં નાઝી પક્ષમાં જોડાયા અને સત્તર ઉચ્ચ દરજ્જા પર પહોંચ્યા અને પરદેશખાતા સંબંધી હિટલરના અંગત સલાહકાર થયા. હિટલર સત્તા પર આવ્યા પછી પરદેશખાતાની બીજી ઓફીસની સ્થાપના કરી. લંડનમાં જર્મન એલચી તરીકે ગયા અને કોર્ટમાં 'નાઝી સલામતો ઉપયોગ કરી બંધાવું' ધ્યાન ખેંચ્યું. જર્મનીમાં બોલાવીને ૧૯૩૭ની આખરે ન્યુરેમ્બેરે બેસે તેને પરદેશખાતાના મંત્રી બનાવવામાં આવ્યા રિબન્ટ્રોપને બ્રિટન પ્રત્યે ખાસ અણગમો હોવાનું માનવામાં આવે છે. અત્યારનું યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પહેલાં તેણે હિટલરને ખાતરી આપી હતી કે બ્રિટન લડશે નહિ. આગસ્ટની ૨૩મીએ જર્મન સોવિયેટ કરારો પર જર્મની વતી તેણે સહી કરી.

જાવેલ, ફ્રેન્કલિન ડેલાનો : અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના પ્રમુખ. જન્મ ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૮૮૨; ૧૯૪૯માં અમેરિકામાં આવેલ ૩૫ કુટુંબના વંશજ. ડેલાનો તેની માતાનું નામ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના આગલા પ્રમુખ થિયોડોર રૂઝવેલ્ટના દૂરના સગા થાય છે. ૧૯૦૪માં હાર્વર્ડમાં તથા ૧૯૦૭માં કોલમ્બિયા લો સ્કૂલમાં શિક્ષણ લીધું. ડેમોક્રેટિક પક્ષમાં જોડાતાં ૧૯૧૦માં ન્યુયૉર્ક સ્ટેટ સેનેટમાં ચૂંટાયા. ૧૯૧૨માં વુડ્રો વિલ્સનની ઉમેદવારીને ટેકા આપ્યો અને તેના પહેલા વહીવટ દરમિયાન દરિયાઇ લશ્કરના મદદનીશ મંત્રી નીમ્યા. ૧૯૧૮-૧૯૧૯માં તેને યુરોપ મોકલવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૨૦માં ઉપપ્રમુખની ઉમેદવારીમાં હાર્યા. ૧૯૨૮ સુધી ન્યુયૉર્ક શહેરની 'ફાઇડેલિટી' અને 'ડીપોઝીટ કું.'ના ઉપપ્રમુખ હતા. ૧૯૨૧માં પક્ષધાતનો હુમલો થતાં, બંને પગ ઝંજાઇ ગયા. ૧૯૨૮માં ન્યુયૉર્કના ગવર્નર ચૂંટાયા. ૧૯૩૦માં ફરીથી ચૂંટાયા. ૧૯૩૨માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૯૩૩ની ૪થી માયે' તે હોદ્દો સંભાળી લીધો. તેણે સામાજિક અને આર્થિક સુધારા જે 'ન્યુડીલ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે દાખલ કરવાની હિંમતભરી નીતિ ધારણ કરી. ૧૯૩૬માં બીજી વખત પ્રમુખ ચૂંટાયા. સરમુખત્યારીના સખત વિરોધી. ક્ષિત્રિય સામ્રાજ્ય તથા ફ્રાન્સ પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ તેણે કદી છુપાવી નથી. યુરોપવાયો વિરોધ હોવા છતાં તેણે 'તટસ્થતાનો કાયદો' રદ કરાવ્યો. ત્રીજી વખત પ્રમુખ તરીકે ન ચૂંટવાની અમેરિકાની પ્રણાલિનો ભંગ કરી તેને ૧૯૪૧માં ત્રીજી વખત પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા છે. યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી તેણે અમેરિકન શસ્ત્ર સંજ્ઞાતાની નીતિ પ્રદર્શ કરી અને મિત્રરાજ્યોને વધારે ને વધારે ટેકા આપતા થયા. આખરે નવાન તથા થરી રાજ્યોના આક્રમણને અગે અમેરિકા યુદ્ધમાં સંડોવાયું.

રૅનો પોલ : ફ્રેન્ચ રાજદ્રારી પુરુષ. જન્મ ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૮૭૮. ફ્રાન્સમાં વકીલાત કરતા હતા. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. રશિયન ક્રાંતિ વખતે સાઇબિરિયામાં, લશ્કરમાં હતા. ૧૯૩૦ પછી જુદા જુદા શાસનમાં અનેક હોદ્દા ભોગવ્યા હતા. એપ્રિલ ૧૯૩૮થી માર્ચ ૧૯૪૦ સુધી દલાદિયર પ્રધાનમંડળમાં મહેસુલ ખાતાના પ્રધાન હતા. કરવેરા વધારીને તથા જાહેર બાંધકામનું ખર્ચ ઘટાડીને ફ્રાન્સની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી. દલાદિયર પછી ૧૯૪૦ના ૨૩ માર્ચે ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન થયા. અત્યારે પેતાં સરકારના કેદી હોવાનું માનવામાં આવે છે.

રૅઝાશાહ : (રિઝાશાહ પશુ બોલાય છે) ઇરાનના શાસક.

રૅમ્બેલ ફીલ્ડમાર્શલ : મધ્યપૂર્વમાં તથા ઉત્તર આફ્રિકામાં જર્મન લશ્કરોના સેનાપતિ.

લી, ડૅ રૅબર્ટ : જર્મન મજૂર મોરચાના આગેવાન. જન્મ ૧૮૯૦. રાષ્ટ્રવાદી સમાજ પક્ષમાં જોડાયા. ૧૯૩૩માં જર્મન મોરચાના આગેવાન થયા. આ પક્ષમાં ઉત્પાદક શ્રમમાં રોકાયેલ બધા જર્મનો-માલિકા તથા મજૂરો-નો સમાવેશ થાય છે. આ મજૂર મોરચામાં કામદારોનું હિત જળવાનું નથી, પરંતુ તેમના પર દેખરેખ રાખવાનો તથા તેમને નાઝી બનાવવાનો, જોત્યા પગાર તથા વધારે હક્ક માટે કંઈ પણ પગલાં લેતા અટકાવવાનો તથા માલિક તથા રાજ્યના હિતની વૃદ્ધિ કરવાનો હેતુ છે. સભ્યોની વાર્ષિક શ્રી પચાસ કરોડની ગણવામાં આવે છે, પણ તેનો હિસાબ પ્રગટ કરવામાં આવતો નથી. ધણે ભાગે આ રકમનો ઉપયોગ નાઝીપક્ષ તથા સરકારી મહેસુલ માટે થાય છે.

લાવલ પિયરી : ફ્રેન્ચ રાજનીતિ. જન્મ ૧૮૮૩. પેરિસમાં એડવોકેટ થયા. સીન માટેના સમાજવાદી ડેપ્યુટી ૧૯૧૪. છેલ્લા યુદ્ધ પછી થોડો સમય સામ્યવાદી. ૧૯૨૫માં પેપ્લેલેવ નીચે બાંધકામખાતાના પ્રધાન; બાયાં નીચે પરદેશ ખાતાના ઉપમંત્રી ૧૯૨૫. વડા પ્રધાન અને પરદેશખાતાના પ્રધાન ૧૯૩૧-૩૨. બર્લિનની મુલાકાત લીધી. ૧૯૩૫-૩૬માં પણ વડા પ્રધાન અને પરદેશખાતાના

પ્રધાન. મોરકોની મુલાકાત લઇ રહેલિનને મળ્યા. લાવલ પ્રજાકીય મોરચાની વિરૂદ્ધ પડ્યા અને અલ્પજીવી વિજય પછી નિવૃત્ત થયા. પડદા પાછળ રહીને પ્રભાવ પાડતા હતા. વિવિધ ફેસિસ્ટ કાવતરાં સાથે તેના નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૩૭-૩૯; જૂનમાં રેનોડના પ્રધાનમંડળને ઉચ્છાવવામાં તેનો હાથ હતો. પરિણામે ફ્રાન્સ બીનશરતે શરણ થયું. ૧૯૪૦ના ઑક્ટોબરમાં પણ તે પરદેશખાતાના પ્રધાન થયા. જ્યારે તેણે ફ્રેંચ કાફલાને શરણાગત કરવાની તથા ફ્રાન્સને ક્ષિત્રન સામે લાવવાની નાજી યોજનાને ટેકા આપ્યો ત્યારે પેતાએ તેને કંપસદ આપી અને ૧૯૪૦ના ડીસેમ્બરમાં તેને પકડવાનો હુકમ કર્યો. હિટલરના પેરિસખાતેના ખાસ એલચી ઓ. એમેટઝની દરમિયાનગીરીને અંગે તેને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ત્યારથી જર્મની સાથે વીશીના સંપૂર્ણ સહકાર માટે કાયમ કરી રહેલ છે. ૧૯૪૧ના જુલાઈમાં કોષ્ટ ફ્રેંચ દેશભક્ત કોલેટે તેના પર ગોળીબાર કરતાં તે સખત ધાયલ થયા હતા.

વેગાન્-જનરલ મેકિસમ : મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરના આગલા વડા સેનાધિપતિ; જન્મ ૧૮૬૭ના જાન્યુઆરીની ૨૧ તારીખ.

વેવેલ-સર આર્ચિબાલ્ડ : હિંદના વડા સેનાધિપતિ. યુદ્ધની શરૂઆતમાં મધ્યપૂર્વમાં અંગ્રેજી લશ્કરના વડા સેનાધિપતિ હતા. ઇટાલિયનોને લિબિયામાંથી હાંકી કાઢ્યા. હિંદના વાઇસરોય નિમાયા. ૧૯૪૩.

વિલ્હી વેન્સલ લુઇ : અમેરિકન રાજનીતિજ્ઞ. ઇન્ડિયાનામાં એલ્યૂડ ખાતે જન્મ. ઇન્ડિયાના યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ લઇ વકીલ થયા. વકીલોની પેઢીમાં સભ્ય હતા, ૧૯૧૬-૧૯૩૨. ૧૯૩૩થી દર રાજ્યોમાં આવેલી વિજયીની કંપનીઓના પ્રમુખ છે. ૧૯૩૩ સુધી તે 'ડેમોક્રેટ' (લોકતંત્રવાદી) અને રૂઝવેલ્ટને ટેકા આપનાર હતા, પણ 'ન્યુડીલ'ને અંગે રૂઝવેલ્ટથી જુદા પડ્યા. 'રિપબ્લિકન' (ગણતંત્રીય) પક્ષમાં જોડાઈને ખૂબ લોકપ્રિય થઇ પડ્યા. ૧૯૪૦ની નવેમ્બરની ચૂંટણીમાં, તેના પક્ષે તેને પ્રમુખ તરીકે જીતા રાખ્યા. બીજા રિપબ્લિકન આગેવાનોથી ઉલટી રીતે, તેણે હિટલરવાદની સખત ઝાટકણી કાઢી હતી અને ક્ષિત્રનને સંપૂર્ણ આર્થિક ટેકા આપવાની હિમાયત કરી. ચૂંટણીમાં તેની હાર થઈ પરંતુ તેણે ક્ષિત્રનને વધારે મદદ આપવાની પ્રમુખની નીતિને ટેકા આપવાનું ચાલુ રાખ્યું અને ધીરાણપદ્ધતિ બિલને પીઠ બળ આપ્યું. ૧૯૪૧ના જાન્યુઆરીમાં તેણે ઇન્ડિયાની મુલાકાત લીધી હતી.

વેલ્સ મુમનેર : યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના નાયબમંત્રી. જન્મ ઑક્ટોબર ૧૪, ૧૮૯૨. હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ લીધું; ટાકિયો અને બ્રુક્લિન ઓર્સના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના એલચીખાતામાં નોકરી કરી. ૧૯૩૩માં કયુઆમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એલચી. ૧૯૩૭ના મે ૨૧ થી નાયબમંત્રી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની પરદેશ નીતિ સંબંધમાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને રાજ્યમંત્રી કોર્ડેલ હલને બાદ કરતાં તે અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ છે.

વોલોશિલોવ માર્શલ કે : જન્મ ૧૮૮૧. સોવિયેટ રશિયાના માર્શલ તથા કોમીસાર ઓફ વોર. રશિયાની રાજ્યક્રાંતિની ચળવળમાં જોડાયા. અનેક વખત સામ્યવાદીરિયામાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા. લશ્કરના મોવડી તરીકે ૧૯૧૮-૨૦ માં આંતર્યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. ૧૯૨૧થી યુદ્ધના કોમીસાર છે. લાલ લશ્કરનો તેણે વિકાસ કર્યો છે. ૧૯૨૧થી સામ્યવાદીપક્ષની મધ્યસ્થ કમિટીના સભ્ય છે. ૧૯૪૦ના મેમાં તેને વોર કોમીસાર તરીકે મુક્ત કરવામાં આવ્યા. અને લોકોના કોમીસારની કાઉન્સિલના ઉપ-પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા. ૧૯૪૧માં રશિયા અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થતાં, તેને રાજ્ય સંરક્ષણ કમિટીના સભ્ય અને ઉત્તરના મોરચાના પહેલા સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યા. પાછળથી ઉત્તર રશિયામાં નૂતન સોવિયેટ લશ્કરના વ્યવસ્થાપક બનાવવામાં આવ્યા.

સાલાઝાર ડો. એન્ડ્રોનિયો દે ઓલીવીરા : પોર્ટુગલના વડાપ્રધાન : ૧૮૮૮માં ગરીબ માથાપને ત્યાં જન્મ. કોઇમ્બ્રા વિશ્વવિદ્યાલયમાં આર્થિકશાસ્ત્રના પ્રોફેસર. ૧૯૨૬ના મેની ૨૮ના સત્તાપરિવર્તન પછી તેને મહેસુલખાતાના પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા પરંતુ થોડા દિવસોમાં રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૨૮માં તે જ હોદ્દા પર ફરીથી બોલાવવામાં આવ્યા. તેણે બેન્કોને સમતોલ બનાવ્યું. ૧૯૩૨માં પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું ત્યારથી તે પદ પર રહ્યા છે. તે પદ સંરખુખત્યારીનું થઇ પડ્યું છે. લડતથી નહિ પરંતુ આમંત્રણથી સંરખુખત્યારપણું મેળવનાર કોઇ પણ યુરોપિયન હોય તો તે સાલાઝાર છે. ૧૯૩૩થી તેણે સમાજસુધારા, ઔદ્યોગિકવિકાસ, બહેરબાંધકામ તથા કેળવણીમાં સુધારા કરવાનો કાર્યક્રમ ચોભ્યો છે. તેની નીતિ ફેસિસ્ટ પદ્ધતિ પર છે પણ તેનો રાજ્યવહીવટ યુરોપની બધી સંરખુખત્યારીમાં નરમમાં નરમ છે. નીચેની ત્રણ બાબતો તેનું વિનીત તથા યુક્તિપ્રધાન દૃષ્ટિબિંદુ બતાવે છે, “હિસાબીખાતું હમેશાં સાચું જ હોય છે.” “તમારે રોગ કરતાં તેના ઉપાયથી વધારે ડરતું બેદખો;” “બ્યાખ્યાથી જ, સરકારની કલ્પના સત્ય તથા ન્યાય સાથે સંકળાયેલી છે.”

સિયાનો કાઉન્ટ ગેલીઝો : ઇટલિના પરદેશખાતાના પ્રધાન. જન્મ માર્ચ ૧૮, ૧૯૦૩; બ્યારે તેના પિતા ઇટલિની ડેપ્યુટીની ચેંબરના પ્રમુખ હતા ત્યારે દક્ષિણ અમેરિકા તથા ચીનમાં એલ્પી તરીકે કામ કર્યું; ૧૯૩૪માં મસોલિનીની પુત્રી છઠ્ઠા સાથે લગ્ન કર્યા, ત્યારપછી તેનો ઝડપી ઉત્કર્ષ થયો છે. તે જ વર્ષમાં પ્રચારખાતાના પ્રધાન નીમાયા; આબિસિનિયન યુદ્ધમાં તેણે ‘પાઇલોટ’ તરીકે કામ કર્યું; યુદ્ધમાંથી પાછા આવતાં ૧૯૩૬માં તેને પરદેશખાતાના પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા; જર્મન રાજદ્વારી આગેવાનોની અનેક વખત મુલાકાત લીધી; ૧૯૩૭ના ‘એન્ટી-કોમીન્ટર્ન’ પેક્ટ તથા ૧૯૩૯ના ઇટલી-જર્મન મૈત્રીના કરારો પર તેણે સહી કરી છે.

ને કે અગાઉ તેને ધરીરાજ્યોની નીતિના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવામાં આવતા, છતાં યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી, ઇટલિની તટસ્થતાની મસોલિનીની નીતિને તે અનુસરેલ છે.

સિકેસ્કી એલ : ઈંગ્લેંડમાં સ્થાપવામાં આવેલ પોલંડની નવી સરકારના વડાપ્રધાન.

સુનેર સિનોર : સ્પેનના પ્રચારખાતા તથા પોલીસખાતાના વડા. અત્યારે આંતરિકખાતાના પ્રધાન પણ છે.

સૈદમ-ડો. એફ. : તુર્કસ્તાનના વડાપ્રધાન.

સ્મટસ, લેફ. જનરલ રાઇટ ઓન. જન ક્રિશ્ચિયન : દક્ષિણ આફ્રિકાના વડાપ્રધાન; જન્મ ૧૮૭૦; દક્ષિણ આફ્રિકાની હડાઇમાં બ્રિટિશ સામે લડ્યા હતા; પ્રિટોરિયાના બોચર પ્રતિનિધિમંડળમાં સભ્ય હતા; બોચર લોકો તથા બ્રિટિશો વચ્ચે સમાધાની કરાવી; બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર દક્ષિણ આફ્રિકાનો સમૂહ રચવામાં બોચાને સહકાર આપ્યો; ૧૯૧૦માં બોચાના પહેલા વહીવટમાં મહેસુલ-મંત્રી હતા; ૧૯૧૪માં જર્મન પ્રૂર આફ્રિકાની લડતમાં બ્રિટિશ લશ્કરનું સેનાપતિપદ લીધું હતું; ૧૯૧૭માં શાહી યુદ્ધ પ્રધાનમંડળમાં લેવામાં આવ્યા; યુદ્ધમાં વિવિધ મેળવવા સક્રિય ભાગ લીધો; વસેલ્સની મુલેહ પરિષદમાં હાજરી આપી; ત્યારબાદ દક્ષિણ આફ્રિકાના વડાપ્રધાન નીમાયા; ૧૯૨૪માં હટ્ઝોગની ચળવળે તેને હાંફી કાઢ્યા પરંતુ ૧૯૩૪માં પોતાના પક્ષને હટ્ઝોગના પક્ષ સાથે ભેળવી દીધો. પછી ડેપ્યુટી વડા પ્રધાન થયા, પણ બ્યારે ચાલુ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે સ્મટસે દક્ષિણ આફ્રિકાએ બ્રિટનને સહકાર આપવો તેવી હિમાયત કરી, અને હટ્ઝોગે તટસ્થતાની હિમાયત કરી; સ્મટસને પાલમેન્ટમાં વધારે મતો મળતાં હટ્ઝોગે રાજીનામું આપ્યું અને સ્મટસે

પ્રધાનમંડળની રચના કરી. ત્યારથી યુનિયનના યુદ્ધયત્નોનું સંચાલન કયું છે. ૧૯૪૧ના મેમાં બ્રિટિશ લશ્કરના શીઠ્ઠમાર્શલ થયા.

રિમઝ્લી રિઝ, એડવર્ડ : પોલંડના શીઠ્ઠ-માર્શલ. જન્મ ૧૮૮૬. ૧૯૧૪ના વિશ્વયુદ્ધમાં પિલ્સુદ્ઝિકની સાથે જોડાયા. બ્યારે પિલ્સુદ્ઝિકને જર્મનીમાં કેદ કરવામાં આવ્યા ત્યારે રિમઝ્લીએ તેના કાર્યને આગળ ધપાવ્યું. ૧૯૩૫માં પિલ્સુદ્ઝિક મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે પોતાના અનુગામી તરીકે રિમઝ્લીને નીમી ગયા. તેને માર્શલ તથા પોલિશ લશ્કરના ઇન્સ્પેક્ટર-જનરલ બનાવવામાં આવ્યા. ત્યારપછીના વર્ષોમાં પિલ્સુદ્ઝિકની માફક તે પોલંડના નેતા હતા. હિટલરની સામે થવામાં તે યુરોપની પહેલી વ્યક્તિ હતા. તેણે ૧૯૩૯માં નાઝી આક્રમણ સામે પોલંડના યુદ્ધનું સંચાલન કયું; નાઝીઓની હવાઇ સસ્ત્રાધને અંગે પોલંડના લશ્કરોનો પરાજય થયો ત્યારે માર્શલ રિમઝ્લી રિઝ પોલંડની સરકાર સાથે રુમાનિયા ગયા. ૧૯૩૯ના નવેમ્બરમાં તેને હોદ્દાપરથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

રોલિન બેસેફ વિસરીનોવિચ : સોવિયેટ રશિયાના સરમુખત્યાર જન્મ ૧૮૭૯; બ્યોગ્રાના મોચીના પુત્ર; પાદરી થવા માટે ટિફલિસની અચ' કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું; ક્રાકસસના તેલના ક્ષેત્રોમાં સમાજવાદી ક્રાંતિકારી પક્ષમાં જોડાયા. બોલ્શેવિસ્ટ પક્ષની શરૂઆતથી-૧૯૦૩થી-તેમાં જોડાયા; તેનું ખરું બ્યોગ્રાનિયન નામ 'બુગાશિવલી' છે પણ 'રોલિન' (પોલાદી પુરુષ) નું ઉપનામ ધારણ કયું; ઝારશાહીની સામે થયા. અનેકવાર જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા તથા સાઇબિરિયામાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા; ૧૯૧૭ના માર્ચની રશિયન રાજ્યક્રાંતિ પછી રોલિન પીટર્સબર્ગ ગયા. ત્યાં લેનિનની નીચે સામ્યવાદી પક્ષની રાજકીય બરોના સભ્ય થયા અને સોવિયેટ સરકાર હેઠળ 'નેશનલિટીઝના કોમીસાર' થયા. ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં લેનિનના મૃત્યુ પછી, તેના અનુગામી થવા માટે રોલિન અને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. ૧૯૨૭માં રોલિને પોતાના પક્ષ પર સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો. તેના નેતૃત્વ હેઠળ પંચવર્ષિય યોજના પાર પાડવામાં આવી. ૧૯૩૬-૩૭માં ' મોરદોની તપાસ ' માં આગળના ધણુ સામ્યવાદીઓને દેહાંતર્દંડ આપી પક્ષમાંથી કચરો દૂર કર્યા.

૧૯૩૪ થી ૧૯૩૮ સુધી આખા જગતના સામ્યવાદીઓએ રોલિનને નાઝીવાદના વિરોધી તરીકે ઉચ્ચ સ્થાને ગણ્યા અને હિટલર સામે તેણે પશ્ચિમની સત્તા સાથે સહકાર માગ્યો. પરંતુ ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટની રાત્રી તારીખે તેણે હિટલર સાથે બીનઆક્રમણના ઠરાવ કર્યા, અને એ રીતે હિટલરને પોલંડમાં ગમે તેમ કરવાની સ્વતંત્રતા મળી. જર્મની તથા પોલંડ વચ્ચે પખવાડિયું યુદ્ધ ચાલ્યા પછી પોલંડના ભાગના પાડવા માટે તે હિટલરની સાથે જોડાયા. આ રીતે તેને ઇટાલિયા, લેટવિયા તથા લિથુઆનિયાનો રશિયા માટે સત્તા મળી અને ૧૯૩૯ના ૩૦મી નવેમ્બરે તેણે સોવિયેટ લશ્કરોને ફિલેંડ પર હુમલો કરવા હુકમ કર્યો. યુદ્ધમાં તટસ્થતા જાળવવાની સ્ટેલિનની ઇચ્છા છતાં, ૧૯૪૧ના ૨૨મી જુને હિટલરે 'સોવિયેટ યુનિયન' પર હુમલો કર્યો અને ત્યારપછીથી બ્રિટન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સહકારમાં તે સોવિયેટ લશ્કરોની દોરવણી કરે છે.

ટ્રોટ્સ્કીએ તેને ' ક્રાંતિના દ્રોહી ' તરીકે વર્ણવેલ છે, જ્યારે બીજાઓ તેને 'વિશ્વ સામ્યવાદ'ના નેતા તરીકે ગણે છે. વસ્તુતઃ સ્ટેલિનના સમયમાં સોવિયેટ સત્તા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી છે. રશિયા માટે સ્ટેલિનના કાર્યને મહાન પીટરના કાર્ય સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૧૯૪૧ સુધી સોવિયેટ યુનિયનમાં સ્ટેલિન કંઈ સરકારી હોદ્દો ધરાવતા નહોતા પરંતુ સામ્યવાદી પક્ષના સામાન્ય મંત્રી તરીકે પોતાની સત્તાને ઉપયોગ કરતા હતા. પરંતુ ૧૯૪૧ની ફેબ્રુ

મેઝે લોકોના કોમીસાર (પ્રધાનો)ની કાઉન્સિલના પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દો સ્વીકાર્યો. ૧૯૪૧ના ૨૨મી જૂને સોવિયેટ-જર્મન યુદ્ધની શરૂઆત થતાં, તેણે નવી સ્થપાવેલ રાજ્યરક્ષણની કાઉન્સિલનું પ્રમુખ-પદ સંભાળ્યું. તેમાં બધી સત્તાનો સમાવેશ થતો હતો.

હલ, કોર્ડેલ : યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ (પરદેશ ખાતાના પ્રધાન) જન્મ ૧૮૭૧. વકીલ અને ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કર્યું છે. ૧૮૯૮માં કયુબાના યુદ્ધમાં હતા. ૧૯૦૭થી ૧૯૨૧ તથા ૧૯૨૩થી ૧૯૩૧ સુધી ફ્રેન્સિસમાં લોકશાહી પક્ષના પ્રતિનિધિ. પ્રમુખ રજવેલ્ટના પ્રધાનમંડળમાં પરદેશખાતાના પ્રધાનનું સ્થાન સંભાળવા સેનેટર તરીકે રાજીનામું આપ્યું. રજવેલ્ટની નીતિના પ્રશંસક છે.

હિટલર, એડોલ્ફ : જર્મન સરમુખ્યત્વાર; ઓસ્ટ્રિયામાં ૧૮૮૯ના એપ્રિલમાં જન્મ; જઠાતખાતાના અધિકારીના પુત્ર; ચિત્રકાર થવાની ઈચ્છાથી વિરોધમાં ગયા પરંતુ ત્યાંની એકેડેમીની પ્રવેશક પરીક્ષામાં નાપાસ થયા; થોડા સમય સુધી ઈટા ગોઠવનાર તરીકે કામ કર્યું; પાછળથી રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વેચીને ગુજરાન કર્યું. ૧૯૧૧માં મ્યુનિચ (બાવેરિયા) જઈને નાના નાના ચિત્રોના વેચાણથી ગુજરાન ચલાવ્યું; ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં તે જર્મન લશ્કરમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા; પોતાના દેશ ઓસ્ટ્રિયાના લશ્કરમાં જોડાવા ના પાડી; આખા યુદ્ધ દરમિયાન પશ્ચિમ મોખરા પર ‘હબ્સબર્ગ’ તરીકે કામ કર્યું પરંતુ ‘લાન્સ-કોર્પોરલ’ના દરજ્જાથી ઉંચે ચઢ્યા નહિ; યુદ્ધને અંતે તેની આંખને ઇજા થતાં, થોડા સમય માટે દ્રષ્ટિ ગૂમાવી. યુદ્ધ પછી મ્યુનિચ ગયા. ત્યાં જર્મન યુદ્ધપશ્ચાદ્દેશના તરફથી રાજકીય સભા ઉપર દેખરેખ રાખવા જનસુસ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. ૧૯૨૮થી તે ગપાટાબંધ સત્તા પર આવવા લાગ્યા. તે વર્ષમાં તેના પક્ષે રિસેગમાં બાર ડેપુટી મોકલ્યા. ૧૯૩૦ની ચૂંટણીમાં તેના પક્ષને વિજય મળ્યો; ૧૯૩૨ના નવેમ્બરની ફરી તારીખની ચૂંટણીમાં હિટલરને ૧૧,૭૦૦,૦૦૦ મત મળ્યા.

હિટલર સત્તા પર આવ્યા પછી જર્મન પાર્લામેન્ટના મકાનને નાઝીઓએ સળગાવી મૂક્યું પણ તે સળગાવવાનું દોષારોપણ સામ્યવાદીઓ પર કરવામાં આવ્યું. આ તકનો લાભ લઈ હિટલરે પોતાના વિરોધીઓને પકડાવ્યા.

૧૯૩૪ના જુલાઈની ૨૫ મી તારીખે હિટલરે ઓસ્ટ્રિયામાં નાઝી બળવો કરાવ્યો. જે કે ઓસ્ટ્રિયાના રાજ્યવહીવટમાં દખલ ન કરવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. પરિણામે ઓસ્ટ્રિયાના ચેન્સેલર ડોન્કસનું ખૂન થયું પણ ઓસ્ટ્રિયાની સરકારે બળવો દાખી દીધો. થોડા દિવસ પછી બીજા ઓગસ્ટે પ્રમુખ હિન્ડનબુર્ગનું મૃત્યુ થતાં હિટલરે પ્રમુખ અને ચેન્સેલરના હોદ્દા સંયુક્ત કર્યા.

૧૯૩૫માં ચાલુદી વિરોધી કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા. નાઝી શાસનની શરૂઆતથી જ જુલમોની પરંપરા શરૂ થઈ હતી.

૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે ઓસ્ટ્રિયાના ચેન્સેલર શુશ્નિગને હિટલરના નિવાસસ્થાને બોલાવવામાં આવ્યા અને ઓસ્ટ્રિયામાં નાઝીવાદનો રસ્તો કરવા ધમકાઈ કરાર પર તેની સહી લેવામાં આવી. ૧૯૩૮ના માર્ચની ૧૨ મી તારીખે ઓસ્ટ્રિયા ખાલસા કરવામાં આવ્યું. પોતાને હવે વધારે પ્રદેશોની જૂથ નથી તેમ હિટલરે જાહેર કર્યું. પરંતુ ઓસ્ટ્રિયાના કબ્જે લીધા પછી તરત જ ઝેંકાસ્લોવેકિયા સાથે જર્મનીમાં સખત ચળવળ ચલાવવામાં આવી.

સપ્ટેમ્બરમાં, યુદ્ધની ધમકી હેઠળ હિટલરે સુડેટન પ્રદેશની માગણી કરી. મ્યુનિચ કરારથી સુડેટને જર્મની સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યું. ત્યારપછીના માર્ચ મહિનામાં પ્રમુખ હાયાને બર્લિન

બોલાવવામાં આવ્યા અને બાકીનો ઝેકાસ્લોવેકિયા પ્રદેશ જર્મન 'રક્ષણ' હેઠળ મુકવાના ફરતાવેજ પર તેને સહી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. થોડા સમય પછી મેમલ પ્રદેશ જર્મની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. યુરોપમાં વધારે પ્રદેશ મેળવવાની પોતાની માગણી નથી તેમ હિટલરે ફરી એકવાર જાહેર કયું.

૧૯૩૪માં પોલંડ સાથે બીનઆક્રમણના કરારો કરવામાં આવ્યા હતા. ઝેકાસ્લોવેકિયાના પ્રથમ ભાગલામાં તેણે પોલંડને હિસ્સો આપ્યો હતો. ૧૯૩૯ના માર્ચમાં બાકીનું ઝેકાસ્લોવેકિયા ખાલસા કર્યા પછી પોલંડ સામે જર્મનીમાં મોટી જોહાદ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. હિટલરે ડાન્ઝિગ તથા ક્રાકોવ પર પાછા આપવાની માગણી કરી. આક્રમણ સામે એંગ્લો-ફ્રેન્ચ ખાત્રીના પીઠબળને અંગે પોલંડે આ માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો પણ સમાધાનીની શરતો રજુ કરી. ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં હિટલરે છુપા નાગી લશ્કરોને ડાન્ઝિગનો કબજો લેવાનો હુકમ કર્યો અને ઓગસ્ટની ૨૩મી તારીખે પોતાના આગળના પક્કા હુકમન રશિયા સાથે કરારોની જાહેરાત કરીને જગતને દિગ્મુઠ બનાવી દીધું. આથી એન્ટી-કમીન્ટર્ન પેક્ટ ઉડી ગયો અને ઇટલિ, જાપાન, સ્પેન તથા હંગેરીને સખત આધાત થયો. ઓગસ્ટની ૨૯મી તારીખે પોલંડને બર્લિનમાં એક્ઝટ્રી મોકલવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ એક્ઝટ્રી પાસે જે શરતો મુકવામાં આવે તેના પર સહી કરવાની તેને સત્તા આપવાની હતી. પોલંડે આ શરતોનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી. ઓગસ્ટની ૩૦મીએ ડાન્ઝિગ તથા ક્રાકોવ વિષે પોલંડને આખરીનામું આપવામાં આવ્યું, અને તેનો પોલંડે અસ્વીકાર કર્યો છે તેમ હિટલરે તરત જ જાહેર કયું. સાચી રીતે તો પોલંડની સરકારને તે વખતે તે મર્યું જ નહોતું. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ૧લી તારીખે હિટલરે ડાન્ઝિગ ખાલસા કયું અને પોલંડ પર હુમલો કર્યો. સપ્ટેમ્બરની ૩૭ તારીખે પોલંડને આપેલા વચન પાળવા માટે ઐટલિન તથા ફ્રાન્સે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કયું. ૧૯૪૦ના એપ્રિલ તથા મેમાં હિટલરે, નોર્વે, ડેન્માર્ક, હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ, લક્સેમ્બર્ગ અને ફ્રાન્સ પર, ૧૯૪૧ના એપ્રિલમાં યુગોસ્લેવિયા તથા ગ્રીસ પર અને ૧૯૪૧ના જૂનમાં કંઈ પણ ચેતવણી આપ્યા સિવાય સોવિયેટ યુનિયન પર હુમલો કર્યો. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૨૧મીએ અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ સામે તેણે યુદ્ધની જાહેરાત કરી.

હિમલર હિન્રીશ : જર્મન ગેસ્ટાપો (રાજ્યની છૂપી પોલીસ)ના વડા અધિકારી; જન્મ ૧૯૦૦ના ઓક્ટોબરની બીજી તારીખ; ૧૯૨૫માં રાષ્ટ્રીયસમાજવાદી પક્ષમાં જોડાઈને તેના વ્યવસ્થાપક બન્યા; ૧૯૨૯માં જર્મનીના આખા પોલીસખાતાના વડા; ગેસ્ટાપોની સ્થાપના પછી તેના વડા અધિકારી. દેશમાં તથા કબજે લીધેલા પ્રદેશોમાં સરમુખત્યારી સામેના વિરોધ સામે રક્ષણ કરવા માટે જોખમદાર છે.

હેન્સન, પર આલિયન : ૧૯૩૨થી સ્વીડનના સમાજવાદી પ્રધાન.

હેસ, ફ્રાન્ક : જર્મનીના કોર્મપણ ખાતા વિનાના પ્રધાન, અને રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પક્ષના ડેપુટી લીડર; ૧૯૯૧ના એપ્રિલની ૨૬મી તારીખે જન્મ; ૧૯૧૪માં વિશ્વયુદ્ધ દ્વારા નીકળતાં સ્વેચ્છાથી નોકરીની માગણી કરી. પાછળથી લેફ્ટેનન્ટના પદે ચડાવવામાં આવ્યા. ત્યારપછી હવાઈ ખાતામાં વિમાની થયા. ૧૯૨૦માં રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયા. હિટલરના પહેલા સાર્થીઓ પૈકીના એક. ૧૯૩૬ના ડિસેમ્બર પછી પ્રધાન મંડળના એક પ્રધાન. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં યુદ્ધની જાહેરાત થયા પછી હિટલરના બીજા અનુગામી તરીકે નિભાયા. ૧૯૪૧ના મેની ૧૦મી તારીખે ઓગસ્ટબર્ગ ઉપર થઈને હેસ વિમાન દ્વારા અચાનક સ્કોટલેન્ડમાં ઉતર્યા. તે હેમિલ્ટનના ડ્યુકને ત્યાં જ જવાના

હતા પરંતુ તેને પકડી લેવામાં આવ્યા. તેણે હેમિલ્ટનના ડ્યુક સાથે તથા પરદેશખાતાના અધિકારી મી. કંકર્પેટ્ટિક સાથે વાતચિત કરી પરંતુ તેના નાસી આવવા સંબંધી કંઈ સત્તાવાર ખુલાસો બહાર પાડવામાં આવ્યો નથી. આ સંબંધી અનેક અફવાઓ પ્રચલિત થઈ છે. એક મત એવો છે કે, રાજનીતિના મતભેદને અંગે હિટલરની સાથે અણુબનાવ થવાથી તે ભાગી આવ્યા હતા. નાઝી લોકોનું એવું કહેવું છે કે છેલ્લા થોડા સમય થયાં તેના મગજની સ્થિતિ અસ્થિર હોવાથી સુલેહ સંબંધી ખાનગી વાટાઘાટો કરવાં તેણે શ્રિદન જવાનો નિષ્કર્ષ કર્યો હોવો જોઈએ. પાછળથી એક માન્યતા એવી થઈ કે કેટલીક શ્રિટિશ રાજદ્વારી વ્યક્તિઓ સાથે તે ખરેખર સુલેહની વાટાઘાટ કરવા આવ્યા હતા. ગમે તેમ તેને ઇંગ્લંડમાં રાજકેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા છે. આ બનાવ સંબંધી હેમિલ્ટનના ડ્યુકની વર્તણૂક નિર્દોષ હોવાની સરકારી જાહેરાત કરવામાં આવી. રેડિયોને ૧૯૪૧ના ઓક્ટોબરમાં જાહેર કયું” કે રશિયા પર ઝડપતા આક્રમણ માટે મૈત્રી શોધવા હેતુ ઇંગ્લંડ ગયા હતા.

•
હોર્થિઃ ૬ નાગબન્યા નિકૉલસ-હંગરીના એડમિરલ તથા રાજ્ય રક્ષક. જન્મ ૧૮૬૮. ૧૯૧૩માં ઓસ્ટ્રિયાના શહેનશાહના એ ડી. સી. ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધમાં ઓટ્ટોમેની સામુદ્રધુનીમાં શ્રિટિશો સામે લડ્યા. ૧૯૧૯માં હંગરીના સોવિયેટ પ્રજાસત્તાક સામે શ્વેત લશ્કર ઉઠું કયું” અને સામ્યવાદીઓને હરાવ્યા. ઓસ્ટ્રિયાના આગલા શહેનશાહ ચાર્લ્સે હંગરીની ગાદીના હક્કની માગણી કરી તેને બે વખત ના પાડી. તે ‘રિવિઝનીઝમ’ (આકસ્મિક ક્રાંતિકારી સમાજવાદના પ્રચારનો વિરોધ કરવો) માં માને છે. ઇટલિ તથા જર્મની સાથે મૈત્રી કરી.

હજાર વર્ષનું પ'ચાંગ

[સામેના પાના ઉપર હજાર વર્ષનું પ'ચાંગ આપેલ છે]

સમજૂત

પહેલા કોઠામાં સૈકાના આંકડા છે ને સાથોસાથ સૈકાનાં વર્ષોના આંકડા છે. જે વસ્સ માટે જોવું હોય તેની નીચેની ઓળખાં ખાનું અને જે સૈકા માટે જોવું હોય એની સામેની ઓળખાં ખાનું કક્ષાના કયા અક્ષર પાસે જોવું થાય છે તે જોવું.

પછી મહિનાના કોઠામાં જે મહિના માટે જોવું હોય તે મહિનાની સીધી ઓળખાં ખાનામાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ એ કક્ષાનો અક્ષર કયા ખાનામાં આવે છે એ જોવું. આ ખાનું, જે તારીખ માટે જોવું હોય એ તારીખની સીધી ઓળખાં કયા વાર પાસે જોવું થાય છે એ જોવું—એટલે તે વરસના તે મહિનાની તે તારીખે તે વાર આવશે.

દા. ત. ૧૮૯૮ના ફેબ્રુઆરીની ૪થી તારીખે કયો વાર આવશે તે જોવું હોય તો સૈકાના ખાનામાં ૧૮૦૦ની નીચેની ઓળખાં અને 'સૈકાનાં વર્ષો'ના મથાળા નીચેના ૯૮ની સામેની ઓળખાં ખ અક્ષર આવે છે. પછી મહિનાના કોઠામાં ફેબ્રુઆરીની સામે ખ જૂઠા ખાનામાં આવે છે. હવે તા. ૪ના ખાનામાં વારની યાદીમાં જૂઠા ખાનામાં શુક્રવાર આવે છે. માટે ઈ. સ. ૧૮૯૮ના ફેબ્રુઆરીની ૪થી તારીખે શુક્રવાર હતો એમ સમજવું.

તેવી જ રીતે ૧૯૪૧ના નવેંબરની ૧૪મી તારીખે કયો વાર આવે તે જોવું હોય તો ૧૯૦૦ની નીચેની ઓળખાં અને ૪૧ની સામેની ઓળખાં ન અક્ષર પાસે અને ઓળ બેગી થાય છે, એટલે નવેંબરના ખાનામાં ન અક્ષર ખીજા ખાનામાં આવે છે. ૧૪મી તારીખની સામેના વારના કોઠાના ખીજા ખાનામાં શુક્રવાર છે. માટે ૧૯૪૧ના નવેંબરની ૧૪મી તારીખે શુક્રવાર છે એમ જાણવું.

જો વરસોના આંકડાને ચાર તથા સૈકાના આંકડાને ૪૦૦થી ભાગતાં બાકી કંઈ વધે નહિ તો સમજવું કે તે વરસના ફેબ્રુઆરી માસના ૨૯ દિવસ છે. એવા વરસના જન્યુઆરી તથા ફેબ્રુઆરી માસ માટે જોવું હોય તો તે માટે 'મહિના'ના કોઠામાં જડા અને કાળા અક્ષરથી ડાપેલ જન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી ગણતરીમાં લેવા.

હાલર વર્ષનું પંચાંગ

સૈકાનાં વર્ષા								સૈકાનાં વર્ષા							
૧૬૦૦ ૧૭૦૦ ૧૮૦૦ ૧૯૦૦								૧૬૦૦ ૧૭૦૦ ૧૮૦૦ ૧૯૦૦							
૨૦૦૦ ૨૧૦૦ ૨૨૦૦ ૨૩૦૦								૨૦૦૦ ૨૧૦૦ ૨૨૦૦ ૨૩૦૦							
૨૪૦૦ ૨૫૦૦ ૨૬૦૦ ૨૭૦૦								૨૪૦૦ ૨૫૦૦ ૨૬૦૦ ૨૭૦૦							
૦	૨૮	૫૬	૮૪	ક	ગ	ન	છ	૧૬	૪૪	૭૨	ખ	ગ	ચ	ક	
૧	૨૯	૫૭	૮૫	છ	ખ	ધ	ચ	૧૭	૪૫	૭૩	ક	ગ	ન	છ	
૨	૩૦	૫૮	૮૬	ચ	ક	મ	ન	૧૮	૪૬	૭૪	છ	ખ	ધ	ચ	
૩	૩૧	૫૯	૮૭	ન	છ	ખ	ધ	૧૯	૪૭	૭૫	ચ	ક	ગ	ન	
૪	૩૨	૬૦	૮૮	મ	ન	છ	ખ	૨૦	૪૮	૭૬	ધ	ચ	ક	ગ	
૫	૩૩	૬૧	૮૯	ખ	ધ	ચ	ક	૨૧	૪૯	૭૭	ગ	ન	છ	ખ	
૬	૩૪	૬૨	૯૦	ક	ગ	ન	છ	૨૨	૫૦	૭૮	ખ	ધ	ચ	ક	
૭	૩૫	૬૩	૯૧	છ	ખ	ધ	ચ	૨૩	૫૧	૭૯	ક	ગ	ન	છ	
૮	૩૬	૬૪	૯૨	ન	છ	ખ	ધ	૨૪	૫૨	૮૦	ચ	ક	ગ	ન	
૯	૩૭	૬૫	૯૩	ધ	ચ	ક	મ	૨૫	૫૩	૮૧	ન	છ	ખ	ધ	
૧૦	૩૮	૬૬	૯૪	મ	ન	છ	ખ	૨૬	૫૪	૮૨	ધ	ચ	ક	મ	
૧૧	૩૯	૬૭	૯૫	ખ	ધ	ચ	ક	૨૭	૫૫	૮૩	ગ	ન	છ	ખ	
૧૨	૪૦	૬૮	૯૬	છ	ખ	ધ	ચ								
૧૩	૪૧	૬૯	૯૭	ચ	ક	મ	ન								
૧૪	૪૨	૭૦	૯૮	ન	છ	ખ	ધ								
૧૫	૪૩	૭૧	૯૯	ધ	ચ	ક	મ								

તારીખ ઉપરથી વાર કાઢવાનું

મહિના

જાન્યુઆરી.....	ઓક્ટોબર.....
ફેબ્રુઆરી.....	માર્ચ.....
જાન્યુઆરી.....	એપ્રિલ.....
મે.....	જુલાઈ.....
જૂન.....	
ફેબ્રુઆરી.....	ઓગસ્ટ.....
સપ્ટેમ્બર.....	ડિસેમ્બર.....

ક	ખ	ગ	ધ	ન	ચ	છ
ધ	ન	ચ	છ	ક	ખ	ગ
છ	ક	ખ	ગ	ધ	ન	ચ
ખ	ગ	ધ	ન	ચ	છ	ક
ન	ચ	છ	ક	ખ	ગ	ધ
ગ	ધ	ન	ચ	છ	ક	ખ
ચ	છ	ક	ખ	ગ	ધ	ન

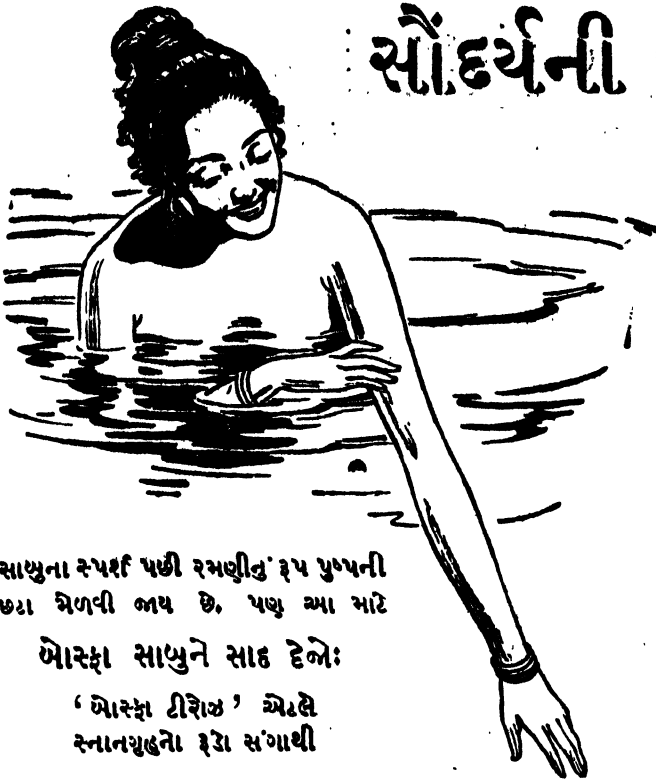
તારીખ

૧	૮	૧૫	૨૨	૨૯
૨	૯	૧૬	૨૩	૩૦
૩	૧૦	૧૭	૨૪	૩૧
૪	૧૧	૧૮	૨૫	
૫	૧૨	૧૯	૨૬	
૬	૧૩	૨૦	૨૭	
૭	૧૪	૨૧	૨૮	

રવિ	શનિ	શુક્ર	ગુરુ	બુધ	મંગળ	સોમ
સોમ	રવિ	શનિ	શુક્ર	ગુરુ	બુધ	મંગળ
મંગળ	સોમ	રવિ	શનિ	શુક્ર	ગુરુ	બુધ
બુધ	મંગળ	સોમ	રવિ	શનિ	શુક્ર	ગુરુ
ગુરુ	બુધ	મંગળ	સોમ	રવિ	શનિ	શુક્ર
શુક્ર	ગુરુ	બુધ	મંગળ	સોમ	રવિ	શનિ
શનિ	શુક્ર	ગુરુ	બુધ	મંગળ	સોમ	રવિ

[પંચાંગની સમજૂતી સામા પાના ૫૨ અપાઓલ છે]

સૌંદર્યની બહાર

સાબુના સ્પર્શ પછી રમણીલું રૂપ પુષ્પની
છડા બેળવી બળ છે, પણ આ મારે

બોસ્ફ સાબુને સાદ દેજો:

‘બોસ્ફ ટીશલ’ એટલે
સ્નાનચુલનો ફડો સંગાથી

જીવનનો રંગ

આ સાબુને
શરીર પરથી
સરવાલો એટલે
દેહનું સૌંદર્ય
જ તમને ફરી
ફરી કહી દશે
કે બોસ્ફ
સાબુમાં અબબ
બહુ બર્થો છે.

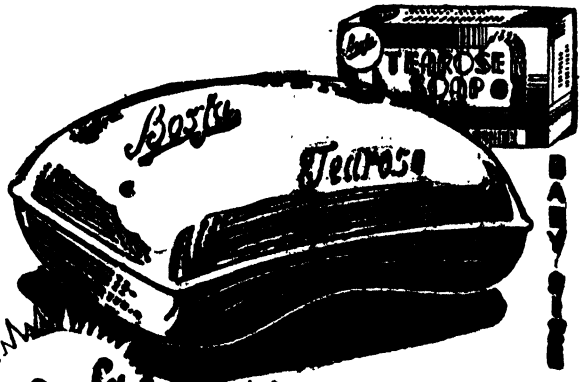
શૌ રૂમ્સ:

બોમ્બે

સોપ ફેક્ટરી

૧૦૫, અબ્દુલ સહેમન સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ ૩

બોસ્ફના નાણવાના
ત થા ધા વા ના
સાબુઓ, ફેસ પાવ-
ડર, પરફ્યુમરી, હેર
એપ્રેસ ઇત્યાદીનું
સચિત્ત કેટલોગ ફ્રી
મંગાવો,

Tearose
TOILET SOAP
THE BOMBAY SOAP FACTORY

ક લાભક
શાડીઓ
કિનારીઓ
અને
લેટેસ્ટ કાપડ
માટે

બેંગાલ મદુરા સ્ટોર્સ

બલેવર, કલ્ચતરખાનાગામે, મુંબઈ, ૨.

ટેલ. ૩૦૧૨૬

ઉત્તમ બનાવટો

સ્વસ્તિક સુવાસીત એરંડીયાનું તેલ, કાન્તિ
સાધુ, સ્વસ્તિક શીકાકઘ સાધુ, સ્વસ્તિક
નીમ, ખસ અને સુખડના સાધુઓ, સ્વસ્તિક
સેવીંગ સ્ટીક અને સ્વસ્તિક દુધ પેસ્ટ.

૭૭૭ ધોવાનો સાધુ

શાહ નેમીદાસ દેવજી એન્ડ કું.

૩૫૫, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

ટ. નં. } ૨૧૩૬૪
333૪૦

પાઈપો

ગેલ્વેનાઇઝ • બ્લેક •
કોટન • ફ્લેક્સીબલ •
સ્ટીમ • રબર • ચીની
માટી • એસ.એસ.ટી •
કાસ્ટ આર્થન

ફીટીંગ

ગેલ્વેનાઇઝ • સ્ટીમ
બ્લેક • ચીની માટી •
એસ.એસ.ટી • કાસ્ટ આર્થન

પ્રાસ વાલ્વ ફીટીંગ

બીબ કોક
તાળાચાવી કોક
પુરા કોક
સ્ટોપ કોક
કોપર બોલ કોક

ગન મેટલ

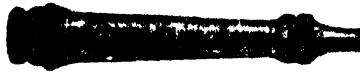
ફીટીંગ

- વીલવાલ
- સ્ટીમકોક
- પીટવાલ
- ચેકવાલ
- ગ્લાન્ડ કોક
- યુનીયન

ફાયર ફીટીંગ

નોઝલ હાયડ્રન્ટ કપલોંગ

ખાસ કરીને
કાસ્ટ આર્થન
સ્ટુસવાલ

વિગત માટે **જીવરાજ એ વૃજલાલ** રસીઆમ
111 નામદેવી (ટે. નં. 3303C) અને 113 કીકા સ્ટ્રીટ (ટે. નં. 3121C) મુંબઈ
MUELLERCO

વાંચો ! વિચારો ! નમુના મફત મંગાવો !

-વાળનું રક્ષણ કરનાર- વાળને સાફ રાખનાર-
વાળને વધારનાર- આ ત્રણે ખીચીત ગુણોયુક્ત તેલ

કામીનીઆ ઓઈલ

છે કારણ કે તે વાળને સાફ રાખે છે, તે મુજબ વાળનું જતન કરે છે અને તે જતન કરે છે તે મુજબ વાળને ઉગારે છે. તમે એક વખત વાળના જીવનરૂપ

કામીનીઆ ઓઈલ (રજીસ્ટર્ડ)

પોસ્ટ ખર્ચ માટે એક આનાની દીકરી મોકલી ખાત્રી માટે નમુના મફત મંગાવો.

નો ઉપયોગ કરી જુઓ અને અમોને ખાત્રી છે કે તમે તે માટે ઉચે મત આપશો, અને બીજાઓને બલામણુ કરતા રહેશો. ખોડો, ખુબ્લી, ખરી જતા વાળ માટે “કામીનીઆ ઓઈલ” અકસીર છે.

ખીચીસ કે મીઠાવડામાં સર્વને પ્રીય લાગે તેવી મધુર ખુશબોડી ખાદશાહી સેન્ટ

ઓટો દીલખહાર (રજીસ્ટર્ડ)

એક વખત વાપરી ખાત્રી કરો ફક્ત બે કે ત્રણ ટીપા રૂમાલ અથવા કપડાં ઉપર લગાડવાથી મોઢક કુલોની ખુશબો દીવસો સુધી બહેક બહેક રહે છે. ખાત્રી માટે નમુનાની શીશી ચાર આનાની પોસ્ટની દીકરી મોકલી મંગાવો.

ચહેરાની નૈસર્ગિક
સાંદરશી માટે

કામીનીઆ સ્નો (રજીસ્ટર્ડ) વાપરો.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

સોલ એજન્ટ :- પી એન્ડ સી. સી. એન્ડ કંપની લિમિટેડ, ૧૮૫, જુમામસ્જીદ મુંબઈ ૨.